Садриддин

АЙНӢ

Куллиёт

Нашрияти Давлатии Тоҷикистон
Душанбе
1962

Точик
Л 40
2
24685

ХАЙАТИ ТАҲРИРИЯ

С. Умаров, М. Турсунзода, А. Деҳоти, Х. Айни,
Х. Неъматуллоев

Ба чоп тайёркунандагон: К. Айнӣ ва М. Шукуров
Муҳаррир С. Аҳрорӣ

С. Айнӣ дар соли 1951

Содержание

КИСМИ СЕЙЎМ

ДАР ШАҲР

ҲАВЛИИ ШАРИФҶОН-МАХДУМ

Ҳавлии Шарифҷон-махдум[2] дар гузари Чорхароси шаҳри Бухоро буд, ки дар байни мадрасаи Говкушон ва гузари Гозиён вокеъ аст.

Дар қисми берунии ин ҳавлӣ як хонаи қалони рӯ ба боло[3] (ба шимол) бино ёфта буд. Ин хона ёздаҳболори даҳлезу мадордор буд, ки меҳмонхона ба шумор рафта, ҷои истиқомати асосии соҳиби ҳавлӣ Шарифҷон-махдум ҳам ҳамин хона буд. Даҳлези ин хона ҷои нигоҳдории асбоб ва лавозимӣ дастурхон буда, мадонаш асосан китобхона ба шумор мерафт.

Дар тарафи шарқии рӯи ҳавлӣ, дар паҳлуи мадон як хоначаи пешайвондор буд, ки дар вай додари Шарифҷон-махдум — Ғафурҷон зиндагонӣ мекард. Дар тарафи шимоли рӯи ҳавлӣ як хоначаи пастаки офтобрӯя буд, ки дар вай хизматгорон зиндагӣ мекарданд; дар тарафи ғарбӣ — дар паҳлуи дарвозахона як айвони оддӣ буд, ки дар вай аспонро дар вақти тоза карда зин заданашон ба тарзи намоиш баста мемонданд.

Дар пушти меҳмонхона як рӯи ҳавлии васеи соботнок буд, ки асосан аспхона ба шумор мерафт ва дар тарафи пешгоҳи ин рӯи ҳавлӣ як чоҳи обаш шӯри талхнамо буд, ки аз вай барои шустушӯи аспон ва об заданӣ рӯи ҳавлӣ фонда мебурданд.

Сейӯм — Абдулкарим ном як каси бехатусавод буд, ки бо лакаби Эшонча ба ӯ хитоб мекарданд. Ӯ як ҷавони кӯтоҳқади ғалчаи тахминан 25-сола буд. Ӯ аз деҳаи Рӯзмози райони Вобканд буда, махсусан барои нигоҳубини асп (саисӣ) аз он ҷо ба хонаи Шарифҷон-махдум омадааст ва вазифаи ӯ нигоҳубини аспон буд.

Вазифаи ман асосан ба ҳамин се хизматгори мардина ёрӣ додан буд: меҳмонхона ва рӯи ҳавлиро мерӯфтам, дар вақти меҳмондорӣ ва умуман барои меҳмонхона чой тайёр мекардам, дар вақти дастурхон пахнкунӣ ошу нону чой ва дигар чизҳоро ба Мирзо Абдулвоҳид мерасондам, дар вақти аспшӯӣ ба саис ёрӣ медодам ва баъзан таги пои аспонро ҳам саис ба ман мерӯбонд. Мирзо Бадеъ аз бозор ҳар чиз ки бихарад, ман бардошта меомадам.

Аз ғайри инҳо, ман дастьёри ҳавлии дарун ҳам будам — барои оташдон ҳезум шикаста медодам, пошшобибӣ (модари Шарифҷон) ҳар чо равад, дастурхони ӯро ман бардошта мерафтам ва бардошта меовардам. Дар вақтҳои барфборӣ бомҳои ин ҳавлии калонро бо саис ман мерӯфтам ва монанди инҳо.

ШАРИФҶОН-МАХДУМ ВА ҲАМСӮҲБАТОНИ Ӯ

Шарифҷон-махдум писари дуйӯми домулло Абдушукури[7] қозикалон аст, ки ӯ аз Бухоро буда, падар ва бародаронаш ба касби шустагарӣ[8] машғулӣ доштаанд ва худи Абдушукур ҳам дар хурдсолиаш чанде дар ин пеша шогирдӣ кардааст.

Шарифҷон-махдум одами баландқомат, сафедрӯй, мешчашм, хурмоириш буда, дар вақте ки ман ба хизмати ӯ даромадам, 27 сол умр дошт.

Шарифҷон-махдум дар хушхатӣ, хушсаводӣ, шеърфаҳмӣ ва маорифдӯстӣ дар байни муллозодагони Бухоро кариб ягона буд. Одатан фарзандони муллоҳои калони Бухоро ба давлат ва шӯҳрати падар мағрур шуда, дар хурдсолӣ бе тарбия мемонданд ва ё ин ки тарбияи бад мегирифтанд ва дар калонсолӣ аз ҳеҷ гуна корҳои аҳмақӣ ва бадахлоқӣ худдорӣ намекарданд ва бо вуҷуди ин ба воситаи номи падар

Дар тарафи шарқии ҳавлии берун ҳавлии дарун вокеъ шуда буд, ки дар вай чандин хона буда, дар онҳо модари Шарифҷон-махдум, зан ва бачагонаш ва ҳамшираш, ҳам хизматгорзанон зиндагонӣ мекарданд*.

Ман дар аввалҳои соли таҳсили 1891—1892 (дар охирҳои моҳи сентябрь) ана ба ҳамин ҳавлӣ хизматгор шуда даромадам. Дар ин ҷо, ғайр аз ман, боз се нафар хизматгори мардина буд. Калонтарини инҳо Мирзо Бадеъ ном дошт, ки як одами миёнақаду миёнариши ғандумгуни якчашма буда, тахминан 30-сола менамуд. Мирзо Бадеъ соҳиби хату савод буда, хати миёнаи хоное дошт. Ӯ хоҳарзодаи Мирзо Шамсиддини Доитахаллуси[4] шоир буда, дар хурдсолиаш дар хонаи ӯ тарбия ёфтааст.

Мирзо Бадеъ як баёз дошт, ки дар вай баъзе шеърҳои тағонаш Доӣ ва баъзе шеърҳое, ки дар хонаи Шарифҷон-махдум шунидааст, бо хати худаш навиштагӣ буд. Харчанд ӯ завқи шеърфаҳмӣ надошта бошад ҳам, бо таъсири тарбиягари худ Доӣ ва хӯҷаинии худ Шарифҷон-махдум дар шеърҷамъкунӣ ҷиддиёна машғулӣ мекард.

Вазифаи Мирзо Бадеъ дар хонаи Шарифҷон-махдум вакили харчӣ (завхозӣ) буда, ҳама чизҳои рӯзгор — хӯрокӣ ва пӯшокиро ӯ харида тайёр мекард.

Дуйумин ин хизматгорон Мирзо Абдулвоҳид[5] ном дошта, як ҷавони ғандумгуни хушкбадан буд, ки аз ман як сол калон буд. Ӯ соҳиби хату савод буда, хатро дар ғояти хубӣ менавишт ва дар вақтҳои фароғаташ аз дарс ва кор ҳамеша хат машқ мекард. Чунон ки мо дар охири қисми якӯми «Еддоштҳо» дида гузаштем, ӯ ба зиракӣ ва шеърфаҳмии худ аз будаш зиёд баҳо медод ва як дарача ба худ мағрур буд*.

Вазифаи Мирзо Абдулвоҳид дар хонаи Шарифҷон-махдум асосан хизмат кардан дар меҳмонхона буд: ӯ ба махдум ва ба меҳмонони вай чой кашида медод, дастурхон паҳн мекард ва мегундошт ва монанди инҳо.

---

* Дар тобистони соли 1949 ман дидам, ки ҳавлии берунии Шарифҷон-махдум бо ҳамон тарҳи аввалааш ҳанӯз бокист.

Сейӯм — Абдулкарим ном як каси бехатусавод буд, ки бо лақаби Эшонча ба ӯ хитоб мекарданд. Ӯ як чавони кӯтоҳқади ғалчаи тахминан 25-сола буд. Ӯ аз деҳаи Рӯзмози райони Вобканд буда, махсусан барои нигоҳубини асп (саисӣ) аз он ҷо ба хонаи Шарифҷон-махдум омадааст ва вазифаи ӯ нигоҳубини аспон буд.

Вазифаи ман асосан ба ҳамин се хизматгори мардина ёрӣ додан буд: меҳмонхона ва рӯи ҳавлиро меруфтам, дар вақти меҳмондорӣ ва умуман барои меҳмонхона чой тайёр мекардам, дар вақти дастурхон пахнкунӣ ошу нону чой ва дигар чизҳоро ба Мирзо Абдулвоҳид мерасондам, дар вақти аспшӯӣ ба саис ёрӣ медодам ва баъзан таги пои аспонро ҳам саис ба ман меруубонд. Мирзо Бадеъ аз бозор ҳар чиз ки бихарад, ман бардошта меомадам.

Аз ғайри инҳо, ман дастьёри ҳавлии дарун ҳам будам — барои оташдон ҳезум шикаста медодам, пошшобибӣ (модари Шарифҷон) ҳар чо равад, дастурхони ӯро ман бардошта мерафтам ва бардошта меовардам. Дар вақтҳои барфборӣ бомҳои ин ҳавлии калонро бо саис ман меруфтам ва монанди инҳо.

ШАРИФҶОН-МАХДУМ ВА ҲАМСӮҲБАТОНИ Ӯ

Шарифҷон-махдум писари дуйӯми домулло Абдушукури[7] қозикалон аст, ки ӯ аз Бухоро буда, падар ва бародаронаш ба касби шустагарӣ[8] машғулӣ дошт аанд ва худи Абдушукур ҳам дар хурдсолиаш чанде дар ин пеша шогирдӣ кардааст.

Шарифҷон-махдум одами баландқомат, сафедрӯй, мешчашм, хурмоиришш буда, дар вақте ки ман ба хизмати ӯ даромадам, 27 сол умр дошт.

Шарифҷон-махдум дар хушхатӣ, хушсаводӣ, шеърфаҳмӣ ва маорифдӯстӣ дар байни муллозодагони Бухоро кариб ягона буд. Одатан фарзандони муллоҳои калони Бухоро ба давлат ва шӯҳрати падар магрур шуда, дар хурдсолӣ бе тарбия мемонданд ва ё ин ки тарбияи бад мегирифтанд ва дар калонсолӣ аз ҳеҷ гуна корҳои аҳмакӣ ва бадахлоқӣ худдорӣ намекарданд ва бо вуҷуди ин ба воситаи номи падар

ба мансабҳои калон мерасиданд ва бештаринашон мансаби худро суиистеъмол мекарданд. Сабаб ҳамин буд, ки мардуми Бухоро дар ҳаққи махдумон латифаҳои ғалатӣ бофтаанд ва шеърҳо гуфтаанд. Яке аз он шеърҳо ин аст:

Аз дусад сарқанд махдум сохтанд,
Нуктадонҳо хӯрда мегуфтанд: «Фач!»

Ё ин ки:

Тарҳи оламро чу меандохтанд,
Аз дусад мағзоба махдум сохтанд.

Дар байни ин гуна махдумони калон донишмандони кам ёфт мешуданд, ки яке аз ҳамон камьёбҳо Шарифҷон-махдум буд.

Хонаи Шарифҷон-махдум дар ҳар ҳафта се шаби таътил — сешанбе, чоршанбе ва панҷшанбе одатан ранги анҷумани шоирон, шеършиносон, латифагӯён ва ширинкоронро мегирифт. Ман, ки дар қатори Мирзо Абдулвоҳид вазифаи пешхизматиро адо мекардам, дар он гуна шабҳо ҳамеша дар даруни мехмонхона буда, аз он гуна сӯҳбатҳои адабӣ озодона истифода мекардам. Ман метавонам гӯям, ки материалҳои ибтидоӣ, лекин муҳиммӣ адабии худро аз он ҳавлӣ гирд овардаам. Ман дар он ҳавлӣ бо Мулло Назруллои Лутфӣ, Абдулмачиди Зӯфунун, Яҳьёхоҷа, Содиқхоҷаи Гулшанӣ, Ҳомидбеки Ҳомид, Абдуллоҳоҷаи Таҳсин, Мулло Бурҳони Муштоқӣ, Корӣ Абдулкаримӣ Офарини «Дӯзахӣ», Мирзо Азими Сомии Бӯстонӣ, Мулло Раҳмати сартарош, Азизхоҷаи Азиз ва дигарҳо, ки аксари онҳо шоир ва ё шеършинос буданд, шинос ва ҳолдон шудам.

Ман дар охирҳои қисми дуйӯми «Ёддоштҳо»-и худ аз ин номбаршудагон Мулло Назруллои Лутфӣ[9], Мулло Раҳмати сартарош[10] ва Мулло Бурҳони Муштоқиро[11] ба ҳонандагони худ шиносонда будам ва дар ин ҷо дар боран бокимондаи онҳо, ба тарзи кӯтоҳ ҳам бошад, маълумот дода гузаштан лозим меояд:

1. Абдулмачиди Зӯфунун — дар нучум[12] аз шогирдони Аҳмади Донишбуда, дар шеър ва адабиёт ва дар фанҳои расмии мадрасаҳои Бухоро низ маҳорат дошт. Азбаски ӯ фанҳо ва илмҳои гуногунро медонист, ҳамзамононаш ба ӯ «Зӯфунун» лақаб додаанд, ки «соҳиби фанҳо» гуфтан аст. Аз назариёт ва амалиёти тибби қадим пурра воқиф буд. Азбаски фикру чашми ӯ дар сӯҳбати Аҳмад-махдум кушода шуда буд, ба замон ва аҳли он ва хусусан ба амир ва дарбориёни ӯ ва ба уламои расмӣ бо назари тақкид нигоҳ мекард ва агар шунавандае ёбад, кирдорҳои бади онҳоро бераҳмона кушода мепартофт.

Аммо рафтор ва кирдори шахсии Зӯфунун дигунавор буд: ӯ ҳамеша дасташро ба дарунии куртааш кашида ва аз гиребонаш бароварда, бӯи нӯги ангушонаш бинишро кофта меистод ва баъзан торҳои мӯйлаб ва ришашро бо шиддати тамом канда мепартофт. Дар кӯчаҳо танҳо мегашт ва ба касе нигоҳ намекард ва гап намезад, гӯё ки дар боран чизе ё масъалаи мушкиле фикр мекарда бошад, ба абрувонаш чин оварда ва ба сари синааш чашм дӯхта қадам мепартофт. Дар рӯзҳое, ки бориш набошад, албатта ӯ ба лаби ҳавзи Девонбеги[13], ки ягона сайронгоҳи Бухорои амирӣ буд, мерафт ва дар он ҷо бар лаби бомӣ яке аз сартарошхонаҳо, ки аз саҳни хонақоҳи Девонбеги як газ баландӣ дошт, бинишаро кофта менишаст ва агар ягон каси ба худаш мақбул аз пешаш гузарад, ӯро чег зада оварда, ба паҳлуи худ мешинонд ва бо ӯ қадаре сӯҳбат мекард. Ҳар гоҳ, ки сӯҳбат дилгираш кард, ба он одам мегуфт:

— Хуб, акнун бираве! Паноҳатон ба худо!

Аммо, хоҳ ошно бошад ва хоҳ бегона, ҳеҷ кас ҷасорат намекард, ки аз ғайри даъвати ӯ пеши ӯ рафта, ба паҳлуяш нишинад. Ранги рӯи сиёҳчатоби пурриш, абрувони бароқи пурчин ва чашмони баркиноҳи хашмолуди ӯ бо вазъияти девонагиаш ба дили бинанда як навъ даҳшат ва бим меандохт.

Зӯфунун ба хонаи Шарифҷон-махдум кам меомад ва танҳо рӯзона меомад; агар касе набошад, бо соҳиби хона қадаре сӯҳбат кэрда менишаст ва агар одами беруна бошаду сӯҳбат мувофиқи табъи ӯ — дар шико-

яти дарбориён ё уламо рафта истода бошад ҳам, қадаре иштирок мекард. Агар одами беруна мувофиқи табъаш набошад, баъзан аз даҳлез гашта мерафт ва агар ба хона дарояд ҳам, аз як дақиқа зиёд наменишаст ва ба ҳеҷ кас «хайру хуш» нагуфта зуд баромада мерафт.

Шарифҷон-махдум мегуфт:

— Девонагии Зӯфунун сохта аст, вагарна худи ӯ донишманди бузурги ҳамафаҳм аст. Аммо ӯ барои аз тарафи амир бозхост нашудан худро ба девонагӣ зада мегардад (зикри Қорӣ Абдулмаҷиди Зӯфунун дар саҳифаи 305 «Намунаи адабиёти тоҷик», ки аз тарафи нависандаи ин сатрҳо тартиб ёфтааст, қайд шудааст).

2. Яҳьёхоҷа — бо шакл ва хусусиятҳои дигар рӯйдаи Абдулмаҷиди Зӯфунун буд. Ӯ ҳам худро ба девонагӣ зада мегашт, аммо «девонагии» ӯ фаъолона ва боғайратона буд. Ӯ одамҳои ба худаш номақбулро бо алфози қабеҳ дашном медод. Муллоҳои калони расмӣ ва дарбориёни калон, ҳар гоҳ ӯро дар роҳе ва кӯчае бинанд, ба паскӯчае даромада рафта, худро аз вай пинҳон мекарданд, то ки ҳақоратҳои ӯро нашунаванд.

Яҳьёхоҷа одами баландқомат, камгӯшт, сафедрӯй ва миёнариш буда, дар вақтҳое ки ман дар хонаи Шарифҷон-махдум будам, сафедии ришаш аз сиёҳиаш зиёдтар шуда буд ва бо ин нишона умри ӯ наздик ба шаст менамуд.

Яҳьёхоҷа аз ҷамоаи хоҷагони мираконии Бухоро буд, ки падар ва бобоҳояш дар мансабҳои калони илмӣ ва хоҷагӣ мансуб шуда гузаштаанд. Назар ба одати анъанавии амирони Бухоро авлоди ин гуна хоҷагонро хурмат кардан лозим буд. Бинобар ин аз девонагиҳои ӯ чашм мепӯшиданд ва ӯро чавобгар намекарданд. Ӯ бошад, аз ин хурмати авлодии худ истифода карда, уламо, амир ва дарбориёни ӯро сахт танқид ва масхара мекард.

Дар ҳамон рӯзҳо аз корҳои Яҳьёхоҷа чанд ҳикоя шунида ва чанд воқеаро худ дида будам, ки онҳо характери ӯро тамоман равшан нишон медиҳанд. Ман дар ин ҷо баъзеи онҳоро ёд карда мегузарам:

Дар хамон вақтҳо Қорӣ Самеъ ном як муллои калон будааст, ки саллаи калоне баста ва тасбеҳи саддонаро аз остинаш бароварда пичир-пичиркунон тасбеҳ гардонда роҳ мегаштааст ва бо ин ҳаракаташ ба мардум ишон додан мехостааст, ки гӯё ӯ ҳамеша бо зикри худо машғул буда, таркидуньёкарда мебошад. Аммо дар ҳақиқат ӯ фиребгартарини фиребгарон ва молимардумхӯртарини ҳаромхурон будааст.

Ин гуна рафтор ва кирдори Қорӣ Самеъ аз назари Яҳьёхоҷа пӯшида намондааст ва ӯ хостааст, ки ӯро дурустакак танбеҳ диҳад. Яҳьёхоҷа ба ҳамин ният ҳуҷҷатҳои сохтаи шаръи тайёр карда, Қорӣ Самеъро ба қозихона кашидааст, ки «ҳавлии нишасти ӯ аз они ман мебошад».

Дар натиҷаи чандинрӯза мурофиа даъвои Яҳьёхоҷа дар пеши қозикалон исбот ёфта, ӯ ҳукм кардааст, ки Қорӣ Самеъ 15 ҳазор танга (2250 сӯм), ки бадали ҳавлист, ба Яҳьёхоҷа бидиҳад. Яҳьёхоҷа талаб кардааст, ки «Қорӣ Самеъ 15 ҳазор тангаро нақд оварда, дар ҳузури қозӣ ба ман супорад, дар он сурат ман ба сулҳнома розӣ мешавам. Вагарна ба қавли ӯ эътимод карда наметавонам ва аз фиреби ӯ худро эмин намепиндорам».

Қорӣ Самеъ маблағи мазкурро нақд карда ба қозихона оварда, дар ҳузури қозӣ ба Яҳьёхоҷа супурдааст. Вақте ки қозӣ ба тамом шудани даъво ва таслими пул даъвогар ва ҷавобгарро иқрор кунонда мехостааст хати иброи (сулҳнома)-ро мӯҳр кунад, Яҳьёхоҷа қозиро аз мӯҳр кардан боздошта гуфтааст:

— Ман ин маблағро муваққатан ба тарзи амонат ба ҷавобгар баргашта медиҳам, шумо ҳам ҳуҷҷатҳои маро ба ман бозгашта диҳед. Агар ӯ қавл диҳад, ки баъд аз ин дар кӯчаҳо тасбеҳ гардонда мардумро фиреб дода намегардад, аз даъвои ман эмин бошад ва қадом рӯзе, ки ӯ боз ҳаракатҳои фиребгарона кунад, ман даъвои худро такрор ва бадали сулҳро талаб хоҳам кард.

Қорӣ Самеъ мувофиқи талаби Яҳьёхоҷа қавл дода, аз дасти ӯ маҷҷонан (бе бадали сулҳ) халос шудааст. Баъд аз ин воқеа Қорӣ Самеъ то зинда буд

ба кӯча намебаромад ва агар барояд ҳам, ба қиёфати одамони оддӣ шуда мебаромад ва бо вучуди ин аз забони мардум халосӣ намеёфт. Мардум «зикри худо ва тасбехро ба 15 ҳазор танга фурӯхт» гӯён ӯро масхара мекарданд.

Боре Яҳьёхоҷа ба пеши қозикалон—қозӣ Бадриддин[14] даромадааст. Қозӣ ӯро мунофиқона хурмат намуда ва таъзимкунон пешвоз гирифта, ба умеди хуш омадан ба ӯ, аз ӯ дар ҳаққи худ «дуои хайр» талаб кардааст, то ки бо ин тамаллуқҳои риёкорона аз забони ӯ эмин монад.

Яҳьёхоҷа дар ҷавоб монанди дуокунандагон дастони худро ба ҳаво бардошта гуфтааст:

— Илоҳӣ, худоё, худовандо, қозӣ Бадриддинро ба ҷои худ худо кунӣ!

Қозӣ аз ин дуо дар ҳайрат афтода:

— Эй... эй... эй! Қабоҳат шуд!—гуфтааст.

— Ҳеҷ ҷои қабоҳат ҳам несту ачобат ҳам,—гуфтааст Яҳьёхоҷа дар ҷавоб,—ту имрӯзҳо дар Бухоро аз амир ҳам калонтар мебошӣ, ихтиёри мурдаву зиндаи ҳамаи мардуми мамлакати Бухоро дар дасти туст. ту хоҳӣ касеро месӯзӣ ва хоҳӣ, касеро месозӣ ва ҳеҷ кас ба ту «чуну чаро» гуфта наметавонад. Акнун ғайр аз мартабаи худой мартабае намонд, ки ту орзуи расидан ба он дошта бошӣ.

Мурофаачиён ва мулозимон атрофи Яҳьёхоҷа ва қозикалонро иҳота намуда, аз суханони Яҳьёхоҷа ба завқ кардан даромадаанд. Қозикалон ба умеди тамом кардани ин тамошо:

— Хуб! Хуб, гуфтаи шумо шавад!—гӯён хостааст, ки гиребони худро аз дасти ин хасми беамон раҳо кунад, аммо ҳарифи шӯхчашми теззабон ба қозикалон амон надода, сухани худро давом кунондааст:

— Худо шудан барои ту фоиданок аст. Зеро ба аҳволи деҳқонони хонавайроншуда, ятимони бепадармондаи моли меросиашон аз тарафи ту забтгардида, ба рӯзи сиёҳи занони бева ва бачагони бепарастор, ки шавҳару падаронашон дар зиндони ту хобидаанд, ту ҷавобгар мебошӣ. Эҳтимол аз ғазаби худо тарсида, дар айшат халале расад. Агар худо шавӣ, аз ҳама та-

раф хотирҷамъ шуда, кордорӣ кардан мегирӣ ва бе ҳеҷ бими бозхост хазина бар болои хазина меандӯзӣ, чунки худо ҳеҷ гоҳ худро бозхост намекунад.

Яҳьёхоҷа бо либоси муллоёнаи оддӣ—бо ҷоман зехбориқи майданакш ва бо саллаи сафеди хурд мегашт. Аммо рӯзе ба ҳавлии Шарифҷон-махдум дар ҳолате ки ба сараш фӯтаи кабудеро мисли олуфтаҳо занбарӣ карда баста буд ва дар пояш кафши пошнабаланд дошт, омад.

Шарифҷон-махдум ин қиёфати аз одат берунии ӯро дида:

— Ин қиёфати қиморбозона ба шумо муборак шавад,—гуфт.

— Дар ҳақиқат ин гуна либоспӯшии ман сазовори табрик аст,—гӯён сухан сар кард ва,—имрӯз аз хона баромадам, ки,—гуфт ӯ,—Абдулкаримӣ чинифурӯш саллаву ҷоман муллоёна пӯшида, ба дӯконаш рафта истодааст. Ман сабаби тағйири либосашро аз ӯ пурсидам. Ӯ дар ҷавоб гуфт:

— Имрӯз имоми гузарамон баъд аз намози бомдод мардумро ваъз ва насиҳат кард ва дар қатори суханони худ гуфт: «Ҳар кас дар дунёӣ дар либоси кадом табақае, ки зиндагӣ кунад, фардо — рӯзи қиёмат дар қатори ҳамон табақа аз гур сар мебардорад ва худо ба ҳамон табақа ҷоеро, ки насиб карда бошад (хоҳ ҷаннат бошад, хоҳ дӯзах), дар қатори ҳамон табақа ба ҳамон ҷо меравад...» Ман хостам, ки дар либоси уламо дароям, то ки дар рӯзи қиёмат дар қатори ин азизон сар бардошта ва бо ҳамроҳии онҳо ба ҷаннат равам.

Яҳьёхоҷа сухани худро давом кунонда гуфт:

— Ман дар дили худ гуфтам, ки «агар барои ба ҷаннат рафтан дар қатори ҳамин уламо будан шарт бошад, ман аз бахри ҷаннат ҳам гузаштам. Маро, ки тақдир дар дунёӣ дар қатори ҳамин уламо даровард бадном кард, бас аст; намехоҳам, ки дар рӯзи қиёмат ҳам дар қатори инҳо бошам. Бинобар ин либоси олуфтагӣ ва қиморбозиро пӯшидам, ки дар рӯзи қиёмат дар қатори ҳаминҳо сар бардорам ва агар бо инҳо ба дӯзах мерафта бошам ҳам, аз уламо дур будан барои ман ҷаннати маънавӣ аст».

Баъд аз ин воқеа Яҳьёхоҷа бештар сару по барахна мегашт.

Яҳьёхоҷа дар рӯзҳои таътил харрӯза, ҳеҷ набошад, рӯздармиён ба хавлии Шарифҷон-махдум медаромад. Аз дарвоза ки даромад, «ой шустагар! Чӣ кор карда нишастӣ? Дароям ё не?» гӯён овоз медод. Шарифҷон-махдум ман ё Мирзо Абдулвохидро мефармуд, ки «гӯед, дарояд». Ӯ ба рӯи суфа меомад, аммо ба меҳмонхона намедаромад ва аз дари рӯи хона сарашро дарун карда, дар он ҷо будагонро аз назар мегузаронид ва ба ҳар кадомашон ду-се даҳан гап парронда, аз хавлӣ баромада мерафт.

Боре Яҳьёхоҷа ба хавлии Шарифҷон-махдум омад, ки дар хона чанд нафар шоирон нишаста буданд. Ӯ баъди аз назар гузаронидани онҳо ба соҳиби хона хитоб карда гуфт:

— Ту гӯл ҳастӣ, ки ин ғӯлҳоро ба атрофат ғундошта менишинӣ, ту гумон мекунӣ, ки инҳо дар хонаи ту ҷамъ шуда мушоара[15] намуда, аз якдигар чизе меомӯзанд. Аммо дар ҳақиқат ин тавр не. Инҳо барои ошу нони туро хӯрдан ғун мешаванд, вагарна ба хонаи ман чаро намераванд, чунки дар он ҷо ошу нони барзиёд нест.

Шарифҷон-махдум гуфт:

— Хуб, ман бо марҳамати шумо «гӯлӣ»-ро ба гардан гирифтам. Лекин шумо ин бечорагонро, ки ба касе зарарашон нарасидааст, чаро ғӯл меномед?

— Ҳарчанд ки,— гуфт Яҳьёхоҷа,— ҳоло инҳо ба назари кас фарзанди одам барин намоянд ҳам, дар оянда ғӯл мешаванд: ҳамин ки хатми дарс[16] намуданд, дар паи мансабгирӣ афтода, амиру вазиру козикалонро мадҳгӯй мекунанд. Кадоми инҳо, ки дар дурӯғгӯй ҳунармандтар бароянд, дар ҷое қозӣ ё раис мешаванд ва дар он сурат на ғӯли оддӣ, балки ғӯли биёбонӣ мегарданд.

— Дар ин гуна ғӯлӣ ман ҳам бо эшон шарик мебошам,— гуфт Шарифҷон-махдум ва сухани худро давом дод:— зеро қозӣ ё раис шудани инҳо эҳтимол бошад, ман баъд аз хатми дарс бе шакку шубҳа дар ҷое қозӣ мешавам.

— Ман туро ҳеч гоҳ аз катори ғӯлшавандаҳо берун накардаам ва берун намекунам,— гуфт Яҳьёхоҷа,— фақат ту, ки аз падарат молу ашёи бисёре мерос гирифтай, ачаб нест, ки мардумро камтар тороҷ кунй. Аммо инҳо, ки ба тозагй мансаб мебинанд, барахмона торочгарй карданашон муқаррар аст. Чунки гурги гурусна нисбат ба гурги сер рамаро зиёдтар медарронад!

Рӯзе Яҳьёхоҷа ба ҳавлии Шарифҷон-махдум омад, ки дар меҳмонхона Ҷӯрабек Арабов ном яке аз савдогарони калони Бухоро менишаст. Вай сар то пои ин савдогарро аз назар гузаронида, ба ӯ гуфт:

— Хӯчаин, шумо бо арабзода будanатон фахр карда наметавонед. Зеро Ҳаҷҷочи золим[17], ки ба воситаи гумоштаи худ Қутайба бинни Муслим[18] Мовароуннаҳри моро хун гирьёнд, арабзода ва яке аз калонони арабҳо буд; инчунин шумо бо саллаву ҷоман қиматбаҳотон, бо ҳавлии қасрмонандатон, бо аспҳои қаторатон, бо хурӯсхои бешуморатон фахр карда наметавонед, бо пулҳое, ки дар банк доред, низ фахр карда наметавонед. Ман мешунавам, ки шумо дах сар аспи кӯпкоригй нигоҳ дошта, ба чандин нафар чапандозон ҳам ошу нон медихед. 25 адад хурӯси ҷангй нигоҳ дошта, барои нигоҳубини онҳо чанд нафар мири шикор ҳам парво мекунед, инчунин ман шунидам, ки шумо ҳавлии аз ин 5 сол пеш имораткардаатонро пайрон карда, сад ҳазор танга (15 ҳазор сӯм) харҷ намуда аз сари нав иморат кардаед. Донистa монед, ки бо инҳо ҳам фахр карда наметавонед. Зеро агар аз кучо пайдо шудани он ҳама сарват ва дороиро ба назар гиред, ба чои фахр кардан шарм медоред...

Аз таги дасторчаи мисколие*, ки Ҷӯрабек бар рӯи каллапӯши кундал** ба сараш баста буд, арақ шорида, зеҳи калони гиребони чоман шоҳиашро тар кардан гирифт ва Яҳьёхоҷа як сукут карда, ба ӯ савол дод:

— Хӯчаин, шумо савод доред?

---

* *Мисқолй* — як навъ докаи нозук.
** *Кундал* — як хел зарбафти аъло.

— Кам-кам хонда ва навиштта метавонам,— Чӯрабек дар ҳолате ки бо рӯймолчааш араки рӯяшро пок мекард, ғурунгосанон базӯр ҷавоб дод.

— Бедилро хондаед? — дубора савол дод Яҳьёхоҷа.

— Дар мактаб хонда будам.

— Маънии шеърҳои Бедилро мефаҳмед?— гӯён Яҳьёхоҷа савол дод ва ба ҷавоби Чӯрабек мунтазир нашуда гуфт:

— Не, намефаҳмед! Агар мурда бошад — марҳум ва агар зинда бошад — малъун домуллои мактабатон ҳам Бедилро намефаҳмид. Аммо Бедил шеърҳои ҳамафаҳм дорад, ки шумо онҳоро надидаед ё дида бошед ҳам, худро нодида мешуморед. Чунки он гуна шеърҳои Бедил ба шумо зарар мекунанд...

Яҳьёхоҷа сониае сукут карда, боз завом намуд:

— Бедил дар яке аз шеърҳои оммафаҳмаш гуфтааст:

Кисаи ҳеҷ кас надид пурӣ,
То накард иртикоби кисабурӣ.

Яҳьёхоҷа баъд аз хондани ин шеър аз Чӯрабек рӯ тофта, ба Шарифҷон-махдум нигоҳ карда гуфт:

— Ман ба ранс ва миршаби Бухоро ҳайронам, ки як бечоран пойбараҳнаро бо гуноҳи кисабурӣ дастгир карда, таъзир (дарразанӣ) намуда ҳабс мекунанд. Ва ҳол он ки агар кори кисабури оддӣ барор гирад, панҷ ё даҳ танган касеро аз кисааш мегирад. Бисёр мешавад, ки ба дасти он гуна кисабур ба ҷои танга носкаду меафтад, ки дар бозори тез чор пул намеҳаранд. Аммо ба он гуна кисабурҳое ки Бедил дусад сол пеш аз ин ба пешонаи онҳо тамғаи кисабуриро задааст ва аз ин пеша садҳо ҳазор тилло ёфтаанд, кор надоранд. На танҳо кор надоранд, ҳатто ниҳоро ҳурмат ҳам мекунанд.

Яҳьёхоҷа қадаре хомӯш монда:

— Дирӯз вокеан ачиберо дидам,— гӯён боз давом намуд.— ба лаби ҳавзи Девонбеги рафта будам, пештар аз намози пешин раиси Бухоро омада, ба дари масҷид палос партофта нишаст ва одамони худро барои ёфта омадани «гуноҳгорон» фиристод.

Одамони раис самоворхонаҳои лаби ҳавзро давр зада, касеро дошта оварданд ва ба раис тақдим карданд, ки ӯ «кисабур аст». Раис барои кисабурии ӯ аз одамони холис гувоҳӣ пурсид. Ин ҳӯҷаинамои (ба Ҷӯрабек ишора карда), ки ба қавли Бедил кисабури калон мебошанд, аз миёнаи гурӯҳи тамошобинон баромада, ба раис рӯ ба рӯ шуда гувоҳӣ доданд, ки он одам кисабур аст ва ин кас кисабурии ӯро ба чашми худ дидаанд.

Раис ин «гувоҳи холис»-ро ҳурматкунон аз чояш нимхез шуда, «марҳамат кунед!» гӯён ба пахлуяш шинонид ва ба мулозимони худ фармуд, ки он кисабурро бараҳна карда, ба пушташ як кам чил дарра заданд ва баъд аз таъзир раис фармуд, ки он «гунаҳгор»-ро ба раисхона бурда, дар зинҳона нигоҳ доранд, ва аз вачхи ӯ ба ҷаноби олиаш[19] арз ҳоҳад кард.

Яҳьёхоҷа сухани худро давом дода гуфт:

— Масъала равшан аст, ба ҷаноби олиаш арз кардани ахволи он «кисабур» чораи охирини раис аст. Аммо агар он кисабур дорои арзандае дошта бошад, масъала бе арз кардан ба амир хал мешавад, он «гунаҳгор» ҳама чизи худро ба раис ва мулозимони ӯ супурда озод шуда меравад ва баъд аз он дузди калон ва роҳзан мешавад ва агар чизе надошта бошад, ба ҷаноби олӣ арз шуда, ба зиндон меафтад ва монанди садҳо гунаҳгорони бечиз дар он ҷо то охири умраш пӯсида мехобад.

Яҳьёхоҷаро ман аз он пеш хеҷ гоҳ он гуна пургазаб надида будам ва дар вакти гуфтани сухъанони охиринии худ аз чашмонаш оташ меборид ва монанди девонагони ҳакикӣ аз даҳонаш кафк мепарид ва дар охири сухани худ:

— Туф ба ин кисабурон, ки калонашон ҷаноби олӣ аст!— гуфт ва аз суфаи меҳмонхона фуромада рафт.

Яҳьёхоҷа шоириро ба худ касб карда нагирифта буд. Аммо мегуфтанд, ки маҳорати баланди шоирӣ дорад ва табъаш дар шеър, хусусан дар ҳачвиёт, бағоят равон аст. Дар ин бора аз ӯ шеърҳо накл мекарданд, ки дар онҳо калимони замони худро дар ру

ба рӯяшон ба тарзи бадеҳа ҳачв кардааст. Аз он ҷумла Ҷонмирзо қушбегӣ (сарвазир) буд, ки ба ҳачви Яҳьёхоҷа гирифтор шудааст: Ҷонмирзо, ки риши калоне дошт, боре ба умеди хуш омадан ба Яҳьёхоҷа ба ӯ гуфтааст:

— Дар замонҳои пеш шоирони бузург дар ҳаққи вазирони замони худ шеърҳо гуфтаанд, ки аз онҳо ба ёдгор мондааст. Чӣ мешавад, ки ҷаноби шумо ҳам дар ҳаққи ин камина чизе гӯед, то ки сабаби ифтихори ман ва ёдгоре барои пасояндагон шавад.

Яҳьёхоҷа бадоҳатан гуфтааст:

Мири қушбегӣ дар оина бубинад риши хеш,
Бо дили хеш бигуяд: «Ана ришу мана риш!».
Гар бубинад риши пурчингилаи Қорӣ Самеъ*,
Бо дили реш бигӯяд. «Ана ришу мана риш!»

Яҳьёхоҷа баъд аз гуфтани ин байтҳо ба қушбегӣ гуфтааст:

— Мири қушбегӣ, мебахшед, ки шумо ғайр аз риши калон чизе қобили мадҳ надоред, ки сабаби ифтихоратон шавад. Афсӯс, ки ин ришатон ҳам дар пеши риши Қорӣ Самеъ қадру қимати худро гум кард.

Инчунин яке аз саркардагони калони амир дар як мачлис барои хушомад аз Яҳьёхоҷа шеър талаб кардааст. Яҳьёхоҷа дар ҳамон мачлис ва дар ҳузури одамони бисьёр дар ҳаққи он саркарда дар вазни «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ 50 байт шеъри ҳачвӣ гуфтааст (азбаски он шеър сар то по беодобона ва бо алфози дашноми кӯчагӣ буд, намунае аз вай овардан муносиб дида нашуд).

Яҳьёхоҷа аз дӯстони наздики Аҳмад-махдуми Дониш (Аҳмади Калла)[20] буда, аз ҳамсӯҳбатони доимии ӯ ба шумор мерафт. Аҳмади Дониш дар «Наводир-ул-вақоеъ»[21] ном асари худ «Ҳоҷибобо» ном калонтарин ҳикояташро, ки романмонанд аст, аз забони Яҳьёхоҷа нақл мекунад.

3. Содиқхоҷаи Гулшанӣ — Гулшанӣ аз фозилони он замон буд. Дар вақте ки ман дар хизмати Шарифҷон-махдум будам, тахминан 30-сола менамуд. Ӯ як

---

* Ба Қорӣ Самеъ чӣ муносибат доштани Яҳьёхоҷа[28] дар боло гузашт.

одами сафедчеҳраи чашму абрӯсиёҳи кулӯтариши хушқадубаст буд, ки бо зебоии ҳайкали ӯ одам кам дида мешуд. Ӯ либосҳои на қиматбаҳо, валекин бисёр озода мепӯшид. Ҳикоягӯй, таърихдон ва ширинзабон буд. Ҳарчанд дар вақти гап задан забонаш қадаре мегирифт, ширинии суханҳояш он гирифтагиро боз ҳам ширинтар карда нишон медод.

Ӯ дар бобати забони русиро аз худ кардан аввалин касе буд аз байни талабаҳои мадрасаҳои Бухоро. Ӯ бо Аҳмад-махдуми Дониш ҳамгузар буда, ҳафтае чанд бор ба сӯҳбати ӯ мерасидааст. Мегуфтанд, ки Аҳмад-махдум ӯро ба омӯхтани забони русӣ ташвиқ кардааст ва дар он миён сабабе ёфт шудааст, ки ӯ ба омӯхтани ин забон қомёб гардидааст. Он сабаб ба ин тариқа рӯй додааст:

Гулшанӣ таҳоне дошт, ки дар мӯҳркании ва заргарӣ баҳоят моҳир буда, дар байни мардум бо лақаби Ҳоҷӣ-мӯҳркан машҳур буд. Ӯ дар замони амир Музаффар[23] ба гуноҳе тӯҳматзада шуда, маҷбур шудааст, ки аз Бухоро ба Самарқанд гурезад ва дар он ҷо хонаву ҷо карда, ба ранҷиҳои давлати Россия даромада зиндагонӣ намояд.

Содиқҳоҷаи ҷавон ҳар сол тобистон ба Самарқанд рафта, чанд моҳ дар хавлии таҳоиаш истиқомат карда меомадааст. Ана дар ҳамон моҳҳо ба вай фурсат ёфт шудааст, ки тавсияи Аҳмад-махдумро ба амал оварда забони русиро омӯзад.

Азбаски Содиқҳоҷа на дар мадраса, балки дар хавлӣ зиндагӣ мекард ва хамсӯҳбатонаш ҳам монанди Шарифҷон-махдум нисбат ба замони худ одамони кушодафикр ба шумор мерафтанд, забони русӣ омӯхтан балоеро, ки ба сари Мулло Туроб овардэ буд, ба сари ӯ наёварда*. Ҳатто Шарифҷон-махдум забони русӣ омӯхтани ӯро яке аз фазилатҳои вай шумурда, дар тазкираи худ ин хусусияти ӯро бо байти зерин баён намудааст:

...Бад-он пай домад забони Расӣ[24],
Бад-он пай доиши ту худ кай расӣ!

---

* Саргузаштэ Мулло Туроб дар қисми дуюми «Еддошт-ҳо» зикр шудааст[25].

Содиқхоҷа ба дараҷаи ибтидоӣ ҳам бошад, улуми замониро омӯхта буд ва илми ҷуғрофияро бағоят дӯст медошт. Баъд аз хатми кутуб[26] ӯ ба мансабҳои илмӣ майл накард, қашшоқона, аммо ҳимматбаландона ва озодона зиндагонӣ мекард.

Шарифҷон-махдум ин сифати ӯро дар тазкираи худ бо байти зерин ёд мекунад:

Тиҳидастию базли молу дирам
Аз ӯ ёд гир, ар надонӣ карам.

Аммо амир Абдулаҳад[27] ин гуна зиндагонии озодонаро ба ӯ раво надида (чунон ки ба Шоҳин[23] ва ба Қорӣ Каромати Дилкаш[29] раво надида буд), ба сифати надимӣ[30] ба дарбори худ кашид. Содиқхоҷа ба ном надим (ҳамсӯҳбат) буда, аммо дар ҳақиқат монанди навкарони бесаводи амир маҷбур буд, ки дар тобистон ва зимистон дар районҳо ва вилоятҳои Бухоро бо асп сафар кунад (амир ӯро ба баҳонаи хизмате ҳар рӯз ба ҳар ҷои дурдасти душворсафар мефиристод).

Содиқхоҷа аз ин сар-саригардиҳои худ фоида бурда, вилоятҳо ва районҳои музофоти Бухороро масоҳат карда ва нақша кашида, ба забони тоҷикӣ ҷуғрофияи муфассале навишта буд[31]. Аммо Содиқхоҷа, ки ба зиндагонии озодона ва маорифпарварона одат карда буд, дар зиндагонии дарбории Бухоро, ки разилонатарини зиндагониҳо буд, тоб оварда натавонист, дар соли 1910 вафот намуд.

Содиқхоҷа шеърро равон менавишт, аммо услуб ва ташбеҳҳояш ҳамагӣ кӯҳна ва обшуста буда, аз нуқтаи назари шеършиносии имрӯза ӯро шоири хуб гуфтан мумкин нест. Мегуфтанд, ки Содиқхоҷа дар забони русӣ, аммо бо вазни арӯз, шеърхо гуфтааст. Аз он гуна шеърҳои ӯ як мисраъ ба хотирам мондааст, ки дар ин ҷо нақл мешавад:

«Ни хачу местни вино, дайти мне руски вади*».

Ин мисраъ бо ҳамаи камбудиҳои забонӣ ва имлоиаш ба хонандагони замони мо дар он замон ба забони

---

* Не хочу местного вина, дайте мне русской воды.

русӣ чӣ қадар шавқу ҳавас доштани ҷавонони кушодафикрро нишон медиҳад. (Зикри Содикхоҷаи Гулшанӣ ва намунаи шеърҳояш дар саҳифаҳои 460—461 «Намунаи адабиёти тоҷик» дарҷ шудааст.)

4. Ҳомидбеки Ҳомид — падари Ҳомидбек дар аввалҳои даври амир Музаффар дар Тошкӯрғон ном мавзеи Афғонистони имрӯза, ки он вақтҳо ба Бухоро тобеъ буд, ҳоким буда, ӯ дар ҳамон ҷо таваллуд ёфтааст ва дар 16-солагии худ бо навкарони падараш дар ҷанги амир Музаффар ва подшоҳи Россия иштирок намудааст. Дар он ҷанг бемазагиҳои амир ва дарбориёни ӯ ва дар муқобили онҳо интизом ва кордониҳои солдатҳои рус аввалин бор чашми ӯро кушодаанд.

Ҳомидбек баъд аз он ҷанг дар Бухоро монда, дар ҳолати ба дарбор мансуб буданаш касби камол кардааст ва толеъ ӯро ба ҳамсӯҳбатии Аҳмад-махдуми Дониш расондааст, ки аз он ҷо ӯ як одами озодфикр шуда расидааст. Ӯ худ мегуфт: «Аҳмад-махдум дар таърихчаи худ[32] ҷанги байни амир Музаффар ва Россияро дар асоси нақлҳои ман таҳрир намудааст». (Нависандаи ин сатрҳо ҳам дар «Таърихи амирони мангит»[33] ном асари худ як қисм воқеаҳои ҷанги мазкурро дар асоси нақлҳои ӯ таҳрир кардааст.)

Ҳомидбек як одами баландқомати сафедгуни дарозрӯй буд, ки рӯяш ба рӯи асп монандӣ дошт, ришаш сиёҳи сурхчатоб буда, торҳои сафедаш кам-кам менамуд ва ба ин аломат дар вақтҳое ки ман дар хизмати Шарифҷон-махдум будам, ӯро аз 40-сола андак болотар тахмин кардан мумкин буд. Ӯ бағоят суханвар буд, аммо дар вақти гап задан забонашро макида-макида гап мезад, ба дараҷае, ки бинанда гумон мекард магар ӯ лӯндаи қандеро макида истодааст. Дар сӯҳбатҳо бештарин вирди забони ӯ нақли маҷлисҳои Аҳмад-махдум буд.

Ӯ шеърро кам менавишт ва аксари навиштаҷоташ дар ҳаҷв ва танқиди дарбориён буд. (Намунаи ин гуна шеърҳои Ҳомидбек дар «Намунаи адабиёти тоҷик», дар саҳифаи 272 нақл шудааст.)

5. Абдуллохоҷаи Таҳсин — одами тахминан 30-солаи баландқомати сабзиначеҳраи камриш буда, хеле

сабуксўхбат буд ва аз давомкунандагони хонаи Шарифҷон-махдум буда, чунон ки дар «Намунаи адабиёти тоҷик» гуфтаам, шеършиносиаш назар ба шеъргўиаш баландтар буд.

6. Қорӣ Абдулкарими Офарин (Дўзахӣ) — дар вақтҳое ки ман дар хонаи Шарифҷон-махдум будам, тахминан 45-сола менамуд. Ў одами баландқомати пуррапайкари сабзиначехран ришкалон буд. Офарин хушхат буда, зиндагонии худро бо рўйнависи китобҳо мегузаронид. Ў ба ҳам ҷанг андохтани одамонро мояи дилхушии худ карда буд. Ҳарчанд ин одати ўро ҳама медонистанд, бо вуҷуди ин бо нгвои ў бисьёр дўстон бо ҳам меҷангиданд ва душмани якдигар мешуданд.

Офарин шоириро ба худ касб карда нагирифта буд, аммо барои ҷангондани ду шоир ҳар кадоми онҳоро аз забони дигар хаҷв мекард. Чунончи, Шоҳин, ки аз шоирони машҳури он замон буд, бо устоди худ қозӣ Курбонхони Фитрат [34] бо таъсири шеърҳои сохтаи ў ҷангидааст ва дар миёнаи ин ду шоир дар натиҷаи он раҷиш хеле ҳаҷвиёт ба вуҷуд омадааст, ки ҳар ду ногап шуда аз дуньё гузаштаанд.

Офарин яке аз норозиёни вазъияти замони худ буда, аз давомкунандагони маҷлиси Аҳмад-махзуми дониш буд. Ба сабаби нгвогариҳои ў лақаби «Дўзахӣ»-ро ба ў Дониш додааст.

7. Мирзо Азими Сомии Бўстонӣ — дар Бўстон ном деҳаи райони Қизилтеппаи ҳозира, ки аз шаҳри Бухоро 40 километр ба тарафи шимоли шарқӣ, дар роҳи Кармина воқеъ аст, таваллуд ёфта буд. Ў мактаби ибтидоиро дар деҳаи худ тамом карда, тарбияи илмӣ ва адабии худро дар Бухоро гирифтааст. Ў баъд аз хатми дарс аввал ба ҳокимҳо мирзоӣ карда, баъд аз он ба дарбори амир Музаффар ба хизмати мунишигӣ (фармоннависӣ) кашида шудааст ва дар вақти ҷанги амир Музаффар ва подшоҳи Россия ба сифати вакилеъинигор дар ҷанг иштирок намудааст. Фикр ва ҷашми Сомӣ дар он ҷанг кушода шуда, ба қатори мухолифҳои дарбори амир гузаштааст. «Тўҳфаи шоҳӣ» ном асари худро, ки ба таърихи амирони мангит оид аст ва «Дахмаи шоҳон» ном асарашро, ки барои пурра кардани «Дахмаи шоҳон» ном асари Мирзо

Содики Мунши[35] таълиф намудааст, тамоман бо рӯҳи мухолифаткорӣ ва танқиди дарбор навиштааст.

Дар даъри Абдулаҳад, ки бемазагихон амир ва аҳли дарбор боз ҳам зиёдтар ва аҳолӣ боз ҳам хонавайронтар гардиданд, забони танқидии Сомӣ низ тунду тезтар гардида, окибат аз дарбор ронда шуд ва бе маош дар гӯшаи нокомӣ афтод.

Дар вақтҳое ки ман ба хизмати Шарифҷон-махдум даромада будам, умри Сомӣ қариб ба шаст менамуд. Ӯ одами кӯтоҳқомат, миёнагушт, сабзиначеҳра буда, риши миёнае дошт, ки сафедиаш аз сиёҳиаш бештар менамуд. Ӯ асарҳои худ ва асарҳои камъёби дигарро бо фармуди Шарифҷон-махдум ба вай китобат карда дода, бо музди хизмати ин гуна корҳо фақирона зиндагонӣ мекард. Оилааш калон буда, «кути лоямут», яъне хӯроки ками аз мурдан нигоҳдорандаи онҳоро бо сарфи нури чашми пиронаи худ дар китобат таъмин менамуд.

Чашми пиршудаи Сомӣ ба ин гуна меҳнати токатфарсо, ки мачбур буд дар як шабонарӯз 15—16 соат китобат кунад, тоб наёварда, окибат кӯр шуд ва 4—5 соли охири умрашро бо бисьёр сахтӣ гузаронда, охир дар соли 1907, дар синни 72-солагиаш вафот намуд.

Шарифҷон-махдум дар тазкираи худ баъд аз шумурдани фазлу камоли ӯ дар бораи қашшоқиаш мегӯяд:

...Ачаб ин ки аз хони алвони даҳр
Насибе нашуд мар-варо ғайри заҳр...
Дар ин асру овон худ ӯ зинда аст,
Вале зиндаи бадтар аз мурда аст.
Балое бувад пирию нестӣ,
Балотар аз он миришо нестӣ*...

Сомӣ аз дӯстони наздики Ахмад-махдуми Дониш буда, дар замони зинда будани ӯ, ҳеч набошад, ҳафтае як бор ба сӯҳбаташ мерафт. (Зикри Сомӣ, намунаи ашъор ва рӯйхати осораш дар саҳифаҳои 335—339 «Намунаи адабиёти тоҷик» қайд шудааст.)

---

* Азбаски Сомӣ аз амалдорони собиқ буд, аз рӯи одат мачбур буд, ки зоҳири аҳволи худро монанди мирон (амалдорон) карда гардад. Соҳиби тазкира ба ҳамин маъной ишора мекунад.

8. Азизхочаи Азиз — таваллудгохаш мавзеи Қундузи вилояти Балх буда, дар хурдсолӣ ба Бухоро омада, дар ин ҷо касби камол намудааст. Азиз аз шогирдони қозӣ Абдулвохиди Садри Сарир[36] буда, аз кӯҳна шарикдарсони Шарифҷон-махдум буд. Азиз қоматбаланд, гандумгун, хушкбадан ва камриш буда, ҳамеша табассум карда менистод. Ӯ ширинсухан, гармсӯҳбат ва нармгуфтор буда, дар сӯҳбатҳои оддӣ ҳам ҳамеша нозукиҳои забони точикиро бо маҳорат ва ба тарзи табиӣ кор мефармуд. Ба уламои расмӣ ба чӣ чашм назар кардани Азиз аз байти зерин маълум аст, ки дар ҳаққи қозикалони замони худ гуфтааст:

...Гар бубинам чеҳраи қозикалон,
Кӯзаи очор[37] ояд дар назар.

Бадбинии Азиз ба як қозикалон махсус набуда, ӯ ба ҳамаи қозикалонон ва уламои амалдор бо як чашм нигоҳ мекард. Чунончи, дар вафоти қозикалон Бадриддин, ки аз ҷиҳати тангии чашмаш мардум ӯро «кӯр» мегуфтанд ва ба ҷои ӯ қозикалон шудани қозӣ Бақохон, ки гӯшаш вазнин буда, ӯро «кар» меномиданд, Азиз байти зеринро гуфта буд:

Аз Бухоро кӯр рафту кар ба ҷои ӯ нишаст,
Дар Бухорои шариф ин Кӯрбалои дигар аст*.

Ана ҳаминҳо буданд гули сари сабади мачлисҳои Шарифҷон-махдум, ки ман аз сӯҳбати онҳо бӯи хушеро мешамидам. Дуруст аст, ки инҳо аз ҷиҳати савияи фикрӣ ва ҷаҳонбинишон аз ҳамзамононии худ кам фарқ мекарданд, аммо ҳар кадоми онҳо кам ё беш нисбат ба сохти замони худ норозигӣ доштанд, ки ин хусусияти онҳо ҳам ба ман бе таъсир намонда буд.

* * *

Дар мачлисҳое, ки дар хонаи Шарифҷон-махдум барпо мешуд, чунон ки аз бадкирдориҳои роҳбарони ҳукумат ва калонони ҳамон замон шикоят мерафт, инчунин хубиҳои баъзе касони намоён ҳам зикр ме-

* Шоир дар ин мисраъ калимаи «Карбало»-ро ба ду маънӣ кор мефармояд, ки дар маънии якӯм ишора ба дашти Карбало[38] буда, дар маънии дуйӯм «ин кар балои дигар аст» хонда мешавад.

ёфт, ки ман гоибона ба он гуна одамҳо муҳаббат пайдо карда будам. Ман ба тариқи мисол дар ин ҷо ёд кардани якчанд нафари ин гуна касонро муносиб мешуморам:

1. Мирзо Ҳаити Саҳбо — дар райони Вобканди Бухоро таваллуд ёфта, ба Бухоро барои хондан омадааст. Аммо пеш аз хатми дарс ба дарбори Абдулаҳад, ки дар он вақтҳо (дар замони амирии падараш) дар Қармина ҳоким буд, кашида шудааст. Абдулаҳад баъд аз амири Бухоро шуданаш низ ӯро дар дарбори худ нигоҳ дошта, ба мансабҳои гуногун мансуб кардааст.

Назар ба қавли иштироккунандагони мачлисҳои Шарифҷон-махдум, Саҳбо ҳамеша камбудиҳои дарбори амирро фош мекардааст, хатто баъзан дар ҳузури амир ҳам аз ҳақгӯйӣ бознамеистодааст.

Ин хусусиятҳои Саҳборо Шарифҷон-махдум дар тазкираи худ бо байтҳои зерин акс кунондааст:

...Фазилатшиоре ғаюру далер,
Ба гуфтору кирдор чун наррашер,
Ба нирӯи бозуи он пойдни
Дар ин аср нӣ-омад ба рӯи замин,
Ба изҳори ҳақ ошкору ниҳон
Надорад ҳазар аз касону мекон[40],
Ба ҳадде, ки дар пеши шаҳ з-ин насақ[41]
Кунад доимо нашр эълони ҳақ...

Ин хислатҳои Саҳбо ба амир бе акси таъсир намонд: дар вақтҳои наздик буданаш ба амир дарбони ҳузури амир буд. Вақте ки амир аз ӯ ранҷид, ӯро ба миробии Шаҳррӯд[41] таъин намуд. Чунки ӯ миробонро ба обфурӯшӣ, ба хиёнат кардан дар ҳаққи деҳқонон айбдор мекард. Аммо миробӣ маошаш рӯйрост надошт, бояд вай ҳам барои таъмини маишати худ обфурӯшӣ мекард. Лекин Саҳбо ин қори разилонаро накард ва ду сол ба худ сахтиро раво дид ду ба деҳқонон холисона хизмат кард.

Амир дид, ки Саҳбо муҳаббати омми деҳқононро ба худ ҷалб карда истодааст, ӯро аз вай кор гирифта, ба шаҳр миршаб (сардори полиция) таъин намуд. Аммо миршабӣ мансаби аз миробӣ ҳам бадтар буд. Чунки агар миробӣ аз деҳқонон пора хӯр-

да, таъмини маишат намояд, миршаб бояд бо дуздон ва қиморбозон шарик мешуд ва аз ҳамин кори мурдор таъмини маишати худ намуда, ба амир ҳам соле чанд бор пешкаш мефиристод.

Саҳбо дар ин кор ҳам бо камоли покӣ хизмат кард, тамоми ашьёи хонааш ва асбоби зинати занашро фурӯхта, фақирона зиндагӣ намуд, аммо бо дуздон ва қиморбозон шарикӣ накард ва ба амир ҳам пешкаш нафиристод. Дар замони миршабии вай шаҳр ва атрофи он осуда гашта, ҳодисаи дуздӣ ҳеҷ воқеъ нашуд, ба замми ин ӯ аҳолиро гузарҳоро ваъзу насиҳат намуда, бо харҷи ихтиёрии онҳо шаҳрро — шаҳреро, ки аз аввали бино шуданаш боз шабонаи торикистон мешуд, чароғон кард.

Чун амир бо ин кор ҳам аз Саҳбо интиқоми маънавӣ гирифтъ натавонист, ӯро тамоман аз кор холӣ карда, бо андак маоши амалдорӣ ба хонанишинӣ мачбур кунонид.

Саҳбо дар вакти ғӯшанишинӣ худаш забони танқидиашро боз ҳам даровтар кард, норозиёнро дарбор ба гирди ӯ гун шуда, бозори шикояти амиру вазирро гарм мекарданд. Ҳукумат ҳам дар озор ва изои ӯ фурсат мечуст ва ин фурсат ҳам ёфт шуд.

Дар соли 1915 бо супоришӣ гумоштаи сиёсии давлати Россияи подшоҳӣ [42] кушбегӣ ӯро ба ҳузури худ оварда, ба ваҳонаи газетахонаш танбеҳ намуд ва аз ӯ дастхат гирифт, ки баъд аз он газета нахонад. Дар аввалҳои революцияи февраль, бинобар хайрхоҳии ӯ ба революция, ҳукумат ӯро дар арки Бухоро маҳбус ва баъд аз чанде ба Қабодиён (райони Шаҳртузи ҳозиран Ғончикистон) бадарға намуд ва дар вокеаи Колесов[43] дар соли 1918 дар он ҷо мактул гардонид. (Зикри Саҳбо ва намунаи шеърҳои вай дар саҳифаҳои 392—396 «Намунаи адабиёти тоҷик», чопи Москва, соли 1926, кайд шудааст.)

2. Шамсиддин-махдуми Шоҳин — аз шоирони машҳури ҳамон замон буда, дар вақтҳое ки ман дар хизмати Шарифҷон-махдум будам, метуфтанд, ки ӯ 34-сола аст. Шоҳин дар он вақтҳо дар доми надимии амир афтода буд, ки озодона бо касе рафтуӯ карда наметавонист ва бинобар ин ба хонаи Шарифҷон-мах-

дум ҳам намеомад. Вагарна мегуфтанд, ки то ба дарбор баста шуданаш ҳафтае як бор ба он маҷлисҳо иштирок мекард. Аммо шеърхон Шоҳин ҳамеша дар он маҷлисҳо ҳозир мешуданд ва ҳар шеъре, ки ӯ гӯяд, дар рӯзи дуйӯми гуфта шуданаш ба он ҷо меомад. Ҳамсӯҳбатони Шарифҷон-махдум ҳамагӣ ӯро ба некӣ ёд мекарданд ва ба ман шеърҳои Шоҳин аз шеърҳои ҳаман он шоирове, ки дар он маҷлисҳо медидам, зиёдатар таъсир мекард ва бо иштиёқи тамом орзу доштам, ки он забардасти рӯзгорро, ҳеҷ набошад, ягон бор бинам.

Рӯзе дар Регистони[44] Бухоро яке аз хешовандони Шарифҷон-махдум, ки ҳаваскори шеъргӯй буд, ба ман Шоҳинро аз дур нишон дод. Шоҳин ба назари ман як одами миёнаҳакади лоғарбадан, миёнариш ва чашму абрӯсиёҳ намуд. Афсӯс, ки ӯро аз наздик дида ва суханонашро аз забони худаш шунида натавонистам, баъд аз ду соли ҳамон воқеа ӯ дар рикоби амир — дар Қаршӣ вафот намуд. (Зикри Шоҳин ва намунаи шеърҳои ӯ дар саҳифаҳои 352—372 «Намунаи адабиёти тоҷик» қайд шудааст.)

3. Аҳмад-махдуми Дониш (Аҳмади Калла) — як каси гонбе, ки зикри ӯ дар он маҷлисҳо диққати маро ба худ бисёр мекашид, ҳамин Аҳмади Дониш буд. Ҳар қадоми аҳли он маҷлисҳо ин зоти бузургро дар ғайбаш ҳам «шумо-шумо» гуфта ном мебурданд ва дар ҳаққи ӯ бо эҳтиром гап мезаданд. Ва ҳол он ки дар мадрасаи Мири Араб аз муллоҳои бошандаи он ҷо дар ҳаққи ӯ бисёр суханҳои бад мешунидам. Ана ҳамин нуқта ҳайрат ва тааҷҷуби маро бисёр меафзуд.

Ҳақиқатан ҳам дар як шаҳр, дар як замон, аз як табақа (ҳаман онҳо, қатъи назар аз савияи фикриашон, ба табақаи уламо мансуб буданд) дар ҳаққи як кас ба ин дарача тавсифҳои зидди якдигар шунидан одамро дар ҳайрат меандозад.

Як қисми ин табақа Аҳмад-махдумро дар бадӣ шогирди шайтон шуморад, қисми дигараш ӯро дар некӣ ба дараҷаи фариштa мебароварда. Азбаски ман аз рӯи дарёфти худ аҳли маҷлисҳои Шарифҷон-махдумро одамони дурусткирдор медонистам, аз рӯи гуф-

да, таъмини маишат намояд, миршаб бояд бо...здон ва қиморбозон шарик мешуд ва аз ҳамин...ри мурдор таъмини маишати худ намуда, ба ами...ам соле чанд бор пешкаш мефиристод.

Саҳбо дар ин кор ҳам бо камоли покӣ ...ат кард, тамоми ашёи хонааш ва асбоби зинати ...шро фурӯхта, фақирона зиндагӣ намуд, аммо бе...здон ва қиморбозон шарикӣ накард ва ба ами...ам пешкаш нафиристод. Дар замони миршабии вай...ахр ва атрофи он осуда гашта, ҳодисаи дуздӣ хеч...еъ нашуд, ба замми ин ӯ аҳолии гузарҳоро ваъзу...сиҳат намуда, бо харчи ихтиёрии онҳо шаҳрро —...ахреро, ки аз аввали бино шуданаш боз шабона...рикистон мешуд, чароғон кард.

Чун амир бо ин кор ҳам аз Саҳбо интиқом...ъзнавӣ гирифта натавонист, ӯро тамоман аз кор...олӣ карда, бо андак маоши амалдорӣ ба хонаш...нӣ мачбур кунонид.

Саҳбо дар вақти гӯшанишинии худаш забо...ан-кидиашро боз ҳам дарозтар кард, норозиёни...бор ба гирди ӯ ғуи шуда, бозори шикояти амиру...рро гарм мекарданд. Ҳукумат ҳам дар озор ва...ӯ фурсат меҷуст ва ин фурсат ҳам ёфт шуд.

Дар соли 1915 бо супориши гумоштаи сиёс...давлати Россияи подшоҳӣ[42] кушбегӣ ӯро ба ҳузу...худ оварда, ба баҳонаи газетахоннаш танбеҳ на...ва аз ӯ дастхат гирифт, ки баъд аз он газета на...над. Дар аввалҳои революцияи февраль, бинобар...рҳо-ҳии ӯ ба революция, ҳукумат ӯро дар арки...оро маҳбус ва баъд аз чанде ба Қабодиён (район...ахр-тузи ҳозираи Ғочикистон) бадарға намуд ва...во-кеаи Колесов[43] дар соли 1918 дар он ҷо мак...гар-донид. (Зикри Саҳбо ва намунаи шеърҳои...дар саҳифаҳои 392—396 «Намунаи адабиёти точи...»-и Москва, соли 1926, кайд шудааст.)

2. Шамсиддин-махдуми Шоҳин — аз ш...роини машҳури ҳамон замон буда, дар вақтҳое ки...дар хизмати Шарифҷон-махдум будам, мегуфтан...ки ӯ 34-сола аст. Шоҳин дар он вақтҳо дар доми...мири амир афтода буд, ки озодона бо касе рафтуо...арда наметавонист ва бинобар ин ба хонаи Шариф...махс-

лавҳу чадвалкаши ҳам машғул карда, дар ӯндак вакт хушхати гузаро, лавҳакаши ҳунарманд шудааст.

Аҳмад-махдум то ба даст даровардани ин ҳунарҳо дар онхо надараш, ки хеле фақирона будааст, зиндагонӣ карда, баъд аз он ки ба таълими шогирдон машғул шудааст, дар мадрасае аз мадрасахои Бухоро ҳучрае ёфта, дар он чо ба сари худ ва мустақилона рӯз мегузаронидагӣ шудааст. Ӯ дар ин давраи хаёташ баёзҳои хушхат навишта ва онҳоро бо лавҳу чадвали зебо зинат дода, ба толибонаш фурӯхта, таълимини машғат мекардааст.

Аҳмад-махдум дар яке аз навиштачоти худ мегӯяд (мазмунан): «Ман аввалҳо бисъёр хасис будам, ҳар чизе, ки аз китобат ва лавҳу чадвалкашӣ ба дастам даромад, андакашро бо сарфакорӣ ба эҳтиёҷҳои зарурии худ харч карда, бақиящиро захира менамудам ва ба пул ғундоштан бисъёр ҳарис будам. Дар он мӯён ходисае рӯй дод, ки ман аз бақяи пул захиракунӣ гузаштам: дар сахро амакбачае доштам, ки як чавони пурзӯри тануманде буд. Ӯ дар вакти аз сахро ба шахр омада истодакаш, ҳангоме ки аз дарьёи Зарафшон мегузаштааст, гарқ шуда талаф гардид.

Ин ходиса ба ман бисъёр таъсир кард ва ман дар дили худ гуфтам, ки ба ногоҳ нобуд гардидани одам мумкин будааст, дар ин сурат пулчамъкунӣ чӣ даркорӣ дорад, хуш хӯрда, хуш пӯшида, хуш гузаронидан бехтар аст. Баъд аз он ходиса ман ҳар чизе, ки ба дастам даромад, дар худи ҳамон рӯз сарф мекардам, худ мехӯрдам ва дӯстонамро зиёфат менамудам».

Ман дар як дафтар бо дастхати худи Аҳмад-махдум дидам, ки ӯ дар он чо тарзи ба илми ҳучум (ситорашиносӣ) машғул кардани худро ба тарзи зерин ҳикоят мекунад (мазмунан):

«Ман шавқ доштам, ки онҳоро худро бидонам ва мушоҳида кунам. Бо ҳамин ният ба илми ҳучум шурӯъ кардану хостам. Аммо устодоне ин фан бисъёр баъид будаанд ва ба осонӣ чизе аз ин фан ёд намедоданд, ман ба устодоне ин фан дуру дароз хизмат карда ва мутолиаи шахсии худро зам намуда, ин фанро ба даст даровардам. Азбаски баъзеяни устодон

таҳои онҳо муҳаббатам дар ҳаққи Аҳмад-махдум рӯз то рӯз зиёдатар ва ҳавасам ба фаҳмидани хусусиятҳои аҳволи ӯ соат ба соат афзунтар мегардид. Бинобар ин дар мавридҳои муносиб аз ҳар кадоми онҳо дар бораи Аҳмад-махдум чизҳо мепурсидам.

Назар ба қавли Шарифҷон-махдум, бобоҳои Аҳмад-махдум аз тумани Пирмаст (дар тақсимоти ҳозира як қисми ин тумани собиқ ба райони Ғиждувон, қисми дигараш ба райони Вобканд ҳамроҳ гардида, Пирмаст ба сифати номи район барҳам хӯрдааст) аз деҳаи Суғд будаанд, ки онҳо дар он ҷо деҳқонӣ мекардаанд.

Падари Аҳмад-махдум дар хурдсолӣ дар мактаби деҳаи худ хонда, баъд аз он ба Бухоро омада, мадрасаро тамом кардааст ва пас аз хатми дарсҳо дар яке аз гузарҳои Бухоро имом шуда ва ба тарзи доимӣ дар шаҳр монда, аз гузари Кӯчаи Сангини Бухоро ба худ ҳавличае таҳия намуда, дар он ҷо хонадор шудааст. Аҳмад-махдум дар гузари Кӯчаи Сангин ана дар ҳамон ҳавлича таваллуд ёфтааст.

Тартиби хондан ва хатми дарс кардани Аҳмад-махдумро Шарифҷон-махдум ба тарзи зерин ҳикоя мекард, ки инҳоро навиштаҳои худи Аҳмад-махдум ҳам тасдиқ мекунанд.

Падари Аҳмад-махдум ӯро ба мактаби гузараш дода, ният доштааст, ки ба ӯ қуръонро ҳифз кунонда, қорӣ кунад. Аммо Аҳмади якраҳа ба ин кор сар нафуроварда, ҳар рӯз аз мактаб гурехта, ба Регистон ва лаби ҳавзи Девонбегӣ рафта ба маъракаҳои қиссахонон нишаста, аз он ҷо қиссаҳо ва афсонаҳоро шунида аз худ мекардааст.

Домуллои мактаб ба падари Аҳмад-махдум фаҳмондааст, ки писари вай дар забонаш лакнат[45] дорад, дар вақти гап задан ва хондан забонаш мегирад ва агар ӯ қуръонро ҳифз кунад, қории бад мешавад. Бинобар ин аз баҳри ҳифзи қуръон гузаштан муносиб аст. Падари Аҳмад-махдум ба ин таклиф ночор розӣ шудааст.

Аҳмад-махдум баъд аз хату савод баровардан аз мактаб баромада, ба дарсҳои мадраса давом намудааст ва дар вақтҳои дарсхонаш ба хусни хат ва

лавҳу ҷадвалкашӣ ҳам машғулӣ карда, дар андак вақт хушхати гузаро, лавҳакаши ҳунарманд шудааст.

Аҳмад-махдум то ба даст даровардани ин ҳунарҳо дар онлаи падараш, ки хеле фақирона будааст, зиндагонӣ карда, баъд аз он ки ба таъмини маишати худ имконият ёфтааст, дар мадрасае аз мадрасаҳои Бухоро ҳуҷрае ёфта, дар он ҷо ба сари худ ва мустақилона рӯз мегузаронидагӣ шудааст. Ӯ дар ин давраи ҳаёташ баёзҳои хушхат навишта ва онҳоро бо лавҳу ҷадвали зебо зинат дода, ба толибонаш фурӯхта, таъмини маишат мекардааст.

Аҳмад-махдум дар яке аз навиштаҷоти худ мегӯяд (мазмунан): «Ман аввалҳо бисьёр хасис будам, ҳар чизе, ки аз китобат ва лавҳу ҷадвалкашӣ ба дастам дарояд, андакашро бо сарфакорӣ ба эҳтиёҷҳои зарурии худ ҳарҷ карда, бақияашро захира менамудам ва ба пул ғундоштан бисьёр ҳарис будам. Дар он миён ҳодисае рӯй дод, ки ман аз бахри пул захиракунӣ гузаштам: дар саҳро амакбачае доштам, ки як ҷавони пурзӯри тануманде буд. Ӯ дар вақти аз саҳро ба шаҳр омада истоданаш, ҳангоме ки аз дарьёи Зарафшон мегузаштааст, ғарқ шуда талаф гардид.

Ин ҳодиса ба ман бисьёр таъсир карда ва ман дар дили худ гуфтам, ки ба ногоҳ нобуд гардидани одам мумкин будааст, дар ин сурат пулчамъкунӣ чӣ даркорӣ дорад, хуш хӯрда, хуш пӯшида, хуш гузаронидан беҳтар аст. Баъд аз он ҳодиса ман ҳар чизе, ки ба дастам дарояд, дар худи ҳамон рӯз сарф мекардам, худ мехӯрдам ва дӯстонамро зиёфат менамудам».

Ман дар як дафтар бо дастхати худи Аҳмад-махдум дидам, ки ӯ дар он ҷо тарзи ба илми нуҷум (ситорашиносӣ) машғулӣ кардани худро ба тарзи зерин ҳикоят мекунад (мазмунан):

«Ман шавқ доштам, ки ояндаи худро бидонам ва муайян кунам. Бо ҳамин ният ба илми нуҷум шуғл карданро хостам. Аммо устодони ин фан бисьёр баҳил буданд ва ба осонӣ чизе аз ин фан ёд намедоданд, ман ба устодони ин фан дуру дароз хизмат карда ва мутолиаи шахсии худро зам намуда, ин фанро ба даст даровардам. Азбаски баҳилии устодон

таҳон онҳо муҳаббатам дар ҳаққи Аҳмад-махдум рӯз то рӯз зиёдатар ва ҳавасам ба фаҳмидани хусусиятҳои аҳволи ӯ соат ба соат афзунтар мегардид. Бинобар ин дар мавридҳои муносиб аз ҳар кадоми онҳо дар бораи Аҳмад-махдум чизҳо мепурсидам.

Назар ба қавли Шарифҷон-махдум, бобоҳои Аҳмад-махдум аз тумани Пирмаст (дар тақсимоти ҳозира як қисми ин тумани собиқ ба райони Ғиҷдувон, қисми дигараш ба райони Шофирком ва боқимондааш ба райони Вобканд ҳамроҳ гардида, Пирмаст ба сифати номи район барҳам хӯрдааст) аз деҳаи Суғд будаанд, ки онҳо дар он ҷо деҳқонӣ мекардаанд.

Падари Аҳмад-махдум дар хурдсолӣ дар мактаби деҳаи худ хонда, баъд аз он ба Бухоро омада, мадрасаро тамом кардааст ва пас аз хатми дарсҳо дар яке аз гузарҳои Бухоро имом шуда ва ба тарзи доимӣ дар шаҳр монда, аз гузари Кӯчаи Сангини Бухоро ба худ ҳавличае таҳия намуда, дар он ҷо хонадор шудааст. Аҳмад-махдум дар гузари Кӯчаи Сангин ана дар ҳамон ҳавлича таваллуд ёфтааст.

Тартиби хондан ва хатми дарс кардани Аҳмад-махдумро Шарифҷон-махдум ба тарзи зерин ҳикоя мекард, ки инҳоро навиштаҳои худи Аҳмад-махдум ҳам тасдиқ мекунанд.

Падари Аҳмад-махдум ӯро ба мактаби гузараш дода, ният доштааст, ки ба ӯ қуръонро ҳифз кунонда, қорӣ кунад. Аммо Аҳмади якраҳа ба ин кор сар нафуроварда, ҳар рӯз аз мактаб гурехта, ба Регистон ва лаби ҳавзи Девонбегӣ рафта ба маъракаҳои қиссахонон нишаста, аз он ҷо қиссаҳо ва афсонаҳоро шунида аз худ мекардааст.

Домуллои мактаб ба падари Аҳмад-махдум фаҳмондааст, ки писари вай дар забонаш лакнат[45] дорад, дар вақти гап задан ва хондан забонаш мегирад ва агар ӯ қуръонро ҳифз кунад, қории бад мешавад. Бинобар ин аз баҳри ҳифзи қуръон гузаштан муносиб аст. Падари Аҳмад-махдум ба ин таклиф ночор розӣ шудааст.

Аҳмад-махдум баъд аз хату савод баровардан аз мактаб баромада, ба дарсҳои мадраса давом намудааст ва дар вақтҳои дарсхоннаш ба хусни хат ва

лавҳу ҷадвалкаши ҳам машғули карда, дар андак вақт хушхати гузаро, лавҳакаши ҳунарманд шудааст.

Аҳмад-махдум то ба даст даровардани ин ҳунарҳо дар оилаи падараш, ки ҳеле фақирона будааст, зиндагонӣ карда, баъд аз он ки ба таъмини маишати худ имконият ёфтааст, дар мадрасае аз мадрасаҳои Бухоро ҳуҷрае ёфта, дар он ҷо ба сари худ ва мустақилона рӯз мегузаронидагӣ шудааст. Ӯ дар ин давран ҳаёташ баёзҳои хушхат навишта ва оиҳоро бо лавҳу ҷадвали зебо зинат дода, ба толибонаш фурӯхта, таъмини маишат мекардааст.

Аҳмад-махдум дар яке аз навиштаҷоти худ мегӯяд (мазмунан): «Ман аввалҳо бисьёр хасис будам, ҳар чизе, ки аз китобат ва лавҳу ҷадвалкашӣ ба дастам дарояд, андакашро бо сарфакорӣ ба эҳтиёҷҳои зарурии худ харҷ карда, бақияашро захира менамудам ва ба пул ғундоштан бисьёр ҳарис будам. Дар он миён ҳодисае рӯй дод, ки ман аз бахри пул захиракунӣ гузаштам: дар саҳро амакбачае доштам, ки як ҷавони пурзӯри тануманде буд. Ӯ дар вақти аз саҳро ба шаҳр омада истоданаш, ҳангоме ки аз дарьёи Зарафшон мегузаштааст, ғарқ шуда талаф гардид.

Ин ҳодиса ба ман бисьёр таъсир кард ва ман дар дили худ гуфтам, ки ба ногоҳ нобуд гардидани одам мумкин будааст, дар ин сурат пулҷамъкунӣ чӣ даркорӣ дорад, хуш хӯрда, хуш пӯшида, хуш гузаронидан беҳтар аст. Баъд аз он ҳодиса ман ҳар чизе, ки ба дастам дарояд, дар худи ҳамон рӯз сарф мекардам, худ мехӯрдам ва дӯстонамро зиёфат менамудам».

Ман дар як дафтар бо дастхати худи Аҳмад-махдум дидам, ки ӯ дар он ҷо тарзи ба илми нуҷум (ситорашиносӣ) машғулӣ кардани худро ба тарзи зерин ҳикоят мекунад (мазмунан):

«Ман шавқ доштам, ки ояндаи худро бидонам ва муайян кунам. Бо ҳамин ният ба илми нуҷум шуғл карданро хостам. Аммо устодони ин фан бисьёр баҳил буданд ва ба осонӣ чизе аз ин фан ёд намедоданд, ман ба устодони ин фан дуру дароз хизмат карда ва мутолиаи шахсии худро зам намуда, ин фанро ба даст даровардам. Азбаски баҳилии устодон

бисъёр ба ҷонам мерасонд, дар дили худ муқаррар карда будам, ки агар ман ин илмро ба даст дарорам, ҳар касе, ки пеши ман омада омӯхтани ин фанро хоҳиш кунад, бе музду миннат ва ба зудӣ ба он талаба меомӯзам».

Аҳмад-махдум дар он дафтар дар охири ин ёддошти худ мегуяд: «Баъд аз он ки ман илми ҳучумро ба даст даровардам, мувофиқи аҳди қалбии худ ҳар касе, ки ин илмро омӯхтан хост, ӯро ба шогирдӣ қабул намудам. Аммо афсӯс, ки аксари он гуна талабаҳо ноаҳл баромаданд ва пеш аз он ки аз ин илм чизе ба даст дарорад, фолбин шуда, ҳам худро ва ҳам меҳнати маро нобуд кардаанд».

Ба асоси асарҳои худи Аҳмади Дониш ва ҳамзамонони ӯ пурра навиштани тарҷумаи ҳоли ӯро ба оянда мавқуф гузошта [48], меҳоҷам он чизҳоеро, ки дар бораи аҳвол ва зиндагонии шахсии ӯ дар хонаи Шарифҷон-махдум шунидаам ва онҳо то ҳол дар ҷое навишта нашудаанд, дар ин ҷо қайд карда гузарам.

Дар бораи фаҳмида гирифтани аҳволи хусусӣ ва рӯзгузаронии шахсии Аҳмад-махдум Ҳомидбеки Ҳомид, ки зикраш дар боло дар қатори ҳамсӯҳбатони Шарифҷон-махдум гузашт, ба ман бисъёр ёрӣ дод. Ҳомидбек, ки аз бистсолагияш то он рӯзҳо дар сӯҳбати Аҳмад-махдум даномат карда буд, дар бораи ӯ бисъёр чиз медонист ва аз баъзеи Аҳмади Дониш бисъёр дӯст медошт, дар бораи вай бисъёр бо завқу шавқ гап мезад ва агар дар хусуси Аҳмад-махдум ба ӯ як савол дода шавад, дар ҷавоб ба якдигар вобаста карда, чандин масъалаҳоро кушода мепартофт.

Назар ба қавли Ҳомидбек, баъди аз хозиғӣ истеъфо дода, аз дарбори амир қатора гирифтани Аҳмад-махдум ба ӯ ба тарзи пенсия китобхонадории мадрасаи Чаҳорбоғча дода шуд. (Аз баъзеи дар китобхонаҳои мадрасаҳои Бухоро [49] китобе намонда, ба ин сабаб бароне китобхонадор коре ҳам набуд, китобхонадор вақфи аз он рӯҳ ояндаро ҳаққигирон монанди пенсия ҳисоб мекард.)

Аммо даромади асосии Аҳмад-махдум аз роҳи меҳнати худаш буд. Чунон ки дар боло зикр шуд, ӯ бисъёр хушхат ва лаввоси ҳунарманд буда, даромо-

ди ин пеша хароҷоти «валинеъматонаи» ӯро мебардошт. Ӯ на танҳо лаввоҳ ва ҷадвалкаш буд, балки рассоми ҳунарманд ҳам буд, ки расмҳои бисёр зиндаро мекашид. Ҳомидбек як лавҳаи мазҳакавомези ӯро ба ман нишон дод, ки дар ҳақиқат ба ҳайрат афтодам. Мирзо Анвар ном як кӯкнорӣ чанде дар Бухоро миршаб шуда буд. Дониш расми ӯро ба тарзи зерин кашидааст:

Мирзо Анвар чорзону нишаста ва пинак рафта, дар косае кӯкнорро ғиҷим мекунад ва дар манзараи дуйӯм дар вақти кӯкнорро ғиҷим карда истодани ӯ касе омада ба вай хабар медиҳад, ки аз кӯча як дузд гузашт. Миршаб бо шунидани ин хабар «вой, мурдам» гӯён пуштнокӣ меафтад ва поҳояш дароз шуда, ба косаи кӯкнор мерасанд, ки вай баргелида мешиканад ва оби кӯкнор бо ғузаҳои пачақшудааш бар рӯи гилем пош мехӯрад.

Аҳмад-махдум дар зери ин расм бо хати худ навишта мондааст: «Агар ин кӯкнорӣ як соли дигар дар Бухоро миршабӣ кунад, шаҳр аз дузд пур мешавад»[44].

Аҳмад-махдум ҳунари рассомии худро дар китобати «Лайлӣ ва Маҷнун», «Юсуф ва Зулайхо» барои қиссаҳои ишқии афсонавӣ кор мефармуд. Ман як «Юсуф ва Зулайхо»-ро бо хат, лавҳ, ҷадвал ва расми Аҳмад-махдум дидаам, ки дар ҳамон вақт ба қимати сесад пуд гандум фурӯш шуда буд.

Назар ба қавли Ҳомидбек, Аҳмад-махдум ҳаман даромадхояшро, ки аз роҳҳои дар боло баёнёфта меомаданд, харҷ мекард ва ягон чиз аз онҳо захира карда намегузошт.

Аҳмад-махдум дар умри худ як бор хонадор шудааст. Дар вақтҳои бо ӯ алоқа пайдо кардани Ҳомидбек як писар ва як духтар дошт; шояд фарзандони дигари вафот кардагӣ ҳам дошта бошад, аммо аз онҳо Ҳомидбек хабаре надошт.

Писари Аҳмад-махдум, ки дар он вақтҳо 40-сола буд, хонадор ва аз падараш чудо буда, ӯ ҳам бо роҳи китобат ва лавҳу ҷадвалкашӣ таъмини маишат менамуд. Аммо барои духтараш яке аз шогирдони худро хонадомод карда буд, ки дар айни замон домод вакили харҷ ва духтар бонуи хона ҳисоб меёфт.

Аз ғайри инҳо, Аҳмад-махдум як ходима дар ҳавлии дарун, Қорӣ Неъмат ном як ҷавони ошпаз дар ҳавлии беруи, як боғбон барои нигоҳубини боғча дошт. Инчунин Қорӣ Каромати Дилкаши шоир ва танбӯрӣ, ки дар шеър ва мусиқа шогирди худи Аҳмад-махдум буд, бисьёртарини вақташро дар хонаи ӯ мегузаронид. (Зикри Дилкаш ва намунаи шеърҳояш дар саҳифаҳои 301—302 «Намунаи адабиёти тоҷик» қайд шудааст.)

Ана ҳаминҳо буданд аъзои доими ондаи Аҳмад-махдуми Донишӣ.

ТАРЗИ ЗИНДАГОНИИ ШАБОНАРӮЗӢ ВА ҲАФТАГИИ АҲМАД-МАХДУМ

Аз рӯи қавли Ҳомидбек, Аҳмад-махдум ҳар рӯз саҳар аз хоб хеста, баъд аз шустушӯй ба мутолиа ва ё китобат машғул мешуд, баъд аз бомдод ва пеш аз баромадани офтоб чой менӯшид ва як кулчаи равғанизардиро бо ним коса чои каймоқӣ хурда, боз ба кор менишаст.

Нишастгоҳи доимии вай болохонае буд, ки аз он ҷо дарвозаи даромади ҳавлӣ ва паскӯчаи берунӣ дарвозааш намуда меистод (аммо ҳавлӣ ва боғчаи Аҳмад-махдумро дар қисми дуйуми «Ёддоштҳо» тасвир кардаам[49]). Ҳар гоҳ, ки дӯстони наздикаш оянд, рост ба пеши ӯ мебаромаданд ва бо ӯ сӯҳбат карда мерафтанд (ба касони нофорам чӣ гуна муомила кардани Аҳмад-махдум дар қисми дуйуми «Ёддоштҳо» бо мисоле, ки худ дида будам, тасвир ёфтааст[50]).

Гоҳо мешуд, ки каси бисьёре аз дӯстонаш ҷамъ мешуданд ва баъзан инҳо рӯзона тамоман дар хонаи ӯ мемонданд, ки ин ҳол бештарин дар рӯзҳои таътил (чоршанбе, панҷшанбе ва ҷумъа) воқеъ мешуд. Дар ин гуна вақтҳо меҳмонон бо завқи худ вақт мегузаронидаанд: баъзеҳо мушоара, баъзеҳо тахтабозӣ[51], баъзеҳо мусиқашиносӣ ва мусиқашунавӣ мекарданд ва баъзеҳо бо шароби дастии соҳиби хона шеркайф ҳам шуда мегирифтанд.

Аммо соҳибхона, монанди он ки танҳо бошад, ба кори таълиф ё китобат ва ё лавҳу ҷадвалкашии худ

машғулӣ мекард. Аҳмад-махдум дар як ҷои аз навиштаҳои худ ин ҳолро тасдиқ карда мегӯяд (мазмунан): «Ман танҳо монам, бисьёр дилтанг мешавам, ба ҳадде ки коре ва фикре карда наметавонам, аммо вақте ки дӯстон ба хонаи ман ғун шуда, дар сӯҳбат ва бозӣ машғул мешаванд, роҳи тафаккур ва кор ба ман кушода мешавад ва дар ин гуна вақтҳо озодона кор мекунам».

Аҳмад-махдум ҳафтае як шаб дар хонаи худ шабнишиниҳ ташкил мекард, ки иштироккунандагони ин гуна шабҳо бо даъвати махсус ҳозир мешуданд. Ин гуна шаб бештарин бо базми мусиқӣ ва рақс мегузашт ва дар вақти дамгирии навозанда ва хонандагон мушоара ва ё латифагӯӣ сар мешуд. Аммо соҳибхона дар ин гуна шабҳо ҳам дар гӯшае нишаста ба кори худ машғулӣ мекард.

Чизеро, ки дар ин ҷо дар боран зиндагонии хусусии Аҳмад-махдум аз забони Ҳомидбек нақл ёфт, Шарифҷон-махдум дар тазкиран худ бо байтҳои зерин тасдиқ мекунад:

...Писанд омад ӯро қаландарвашӣ,
Шабу рӯз машғуфи* айшу хушӣ,
Ба ваҷде маншат, ба ранге сулук
Намудӣ, ки рашк омадӣ бар мулук
Шабу рӯз дар маҷлисаш як тараф
Муҳайё будӣ ноғу танбӯру даф.
...Ба тарфе дигар фозилони замон
Яке баялағӯю** яке шеърхон.
Гурӯҳе муқайяд буданӣ мудом,
Ба шатранҷбозию шурбу мудом***.
...Ҷавонони озодаи нуктадон
Ба хидматгарӣ баста ҳар як миён...
Дар ин навъ ғавғою ҷӯшу хушӣ
Шпораш набудӣ ба ҷуз хомушӣ...

«ОБИ ГАНДА БА ХАНДАҚ»

Дар замонҳои пеш дар Шарқ одатан муначҷим (ситорашинос)-ро муайянкунандаи пешомад ва толеи одамон ва донандаи ривоҷ ё касоди нархи молҳои тиҷоратӣ мепиндоштанд. Азбаски Аҳмад-махдум дар

---

* *Машғуф* — дӯстдор.
** *Базла*—суханони ширин ва латиф.
*** *Мудом* — дар ин ҷо ба маъноӣ шароб аст.

ситорашиносӣ ном бароварда буд, баъзе касон дар хусуси масъалаҳои мазкур ба вай муроҷиат мекарданд. Дар ин гуна мавридҳо ӯ на танҳо он каси ба худаш муроҷиаткардаро аз ҳузураш меронд, ҳатто чунон дилгир мешуд, ки чанд рӯз касеро қабул намекард.

Ҳомидбек дар ин хусус воқеаи зеринро ҳикоя кард:

— Ман рӯзе ба хонаи Аҳмад-махдум рафтам, ки хизматгор маро ба даромадан ба пеши он кас рухсат надод ва «ҳеҷ касро ба пеши ман нагузор гуфтанд» гуфт. Аммо ман, ки ба он кас густох будам, ба манъи хизматгор гӯш наандохта, ба хона даромадам. Он кас дар гӯшаи пешгоҳи хона ҷомаро ба сар печонда мехобиданд. Ман сурфа кардам. Аммо аз тарафи он кас ҳаракате нашуд ва баъд аз он:

— Тақсир! Хайр аст, ба шумо чӣ шуд?— гӯён садо додам.

— Як афғони аҳмақ маро ба дарачаи девонагӣ расонд. Бирав пои кори худ ва маро ба ҳоли худ ором гузор!— гуфтанд. Аммо ман дар пурсиш суст наомада гуфтам:

— Ҷавоби афғони аҳмақро ман дода метавонам. Чунки ман дар ҳамсояги онҳо зоида шудаам ва бо онҳо ба хубӣ ҳолдоҳ мебошам, шумо дилгир нашуда, «ҷавоби аҳмақ сукут» гӯён ба осоиши худ машғул бошед. Аммо ба ман гӯед, ки он аҳмақ ба шумо чӣ кард?

Аҳмад-махдум бе он ки ҷомаро аз сар кушоянд ва аз ҷо хезанд, ба ман гуфтанд:

— Ба гӯшаи поин нигоҳ кун, ки дар он ҷо чӣ мебинӣ?

Ман нигаристам, дар он ҷо дар як халтаи сафед як миқдор чои кабуд, як сарқанди якпутӣ, як пӯстини поча ва дар як коғазпеч 500 танга (75 сӯм) пули нақд буд. Ман ин чизҳоро номбар карда:

— Ҳаминҳо ҳастанд,— гӯён садо додам.

Аҳмад-махдум вазъияти аввалин худро тағьир надода, эзоҳ доданд:

— Ҳамин пагоҳ як афғони хушлибос бо ду хизматгораш ҳамин чизҳоро оварда, дар гӯшаи хона

гузошт ва худ бо эҳтироми тамом ба ман салом дода, давида омада ба пеши ман зону зада нишаста, бо ман вохурди кард ва дар вакти вохурди хост, ки дастонамро бусад. Ман бо нафрат аз у даст кашида «бобо, матлабатро гуй! Аз ман чи мехохи?» гуфтам. У бо садои зорикунона ба ман гуфт: «Ман дар махлакае мондаам, ки хаёту мамотам ба марҳамати шумо вобаста аст. Шумо ба ман лутф карда гуед, ки ба Афгонистон равам ё наравам?» Ман ба у чавоб додам: «Бобо, ту бародари ман ё фарзанди ман ва ё ин ки ягон каси ба ман дахлдор нести. Ман чй кор дорам, ки ту ба Афгонистон меравй ё не?» У саволи худро равшантар карда гуфт: «Шумо мехрубони карда ба ман фахмонед, ки ба Афгонистон рафтанам барои ман хайр аст ё нарафтанам?» Ман ба у гуфтам: «Ман гайбдон нестам, агар максадат рост аст ё дуруг ягон фол кушоёндан бошад, бирав, дар кучахо фолбинхо бисьёранд, фолатро ба онхо кушоён». Афгон «ба гайр аз фоли шумо фоли касе рост намебарояд» гуён худро ба пои ман партофт ва «ба ман рахм кунед» гуфта хост, ки подои маро бусад, ман уро пас тела додам ва «ин корат барои ман хакорат аст, дафъ шав!» гуфтам. Афгон «агар кушед хам, аз пеши сохиб хазрат дур намешавам» гуён дар зери пои ман мегелид. Хизматгорони афгон ва ошпази ман бо богбон дар пеши дар истода ин холро тамошо мекарданд. Ман ба хизматгорони худ фармудам, ки афгонро кашола карда аз пеши ман бароварда, ба кучa пеш кунанд. Онхо омада аз гиребони афгон гирифтанд. Хизматгорони афгон омада хостанд ба хизматгорони ман дарафтанд. Аммо афгон ба онхо хитоб карда гуфт: «Занғобахо (занкахбахо), ба навкарони эшони сохиб даст нарасонед, ки дастатон мехушкад. Мову шумо саги ин даргох мебошем». Хизматгорони у аз хизматгорони ман даст кашиданд ва ў ба хизматгорони ман гуфт: «Азизон, гиребони маро рахо кунед, ки ман ба амри хазрати сохиб итоат карда, муваккатан ба ихтиёри худ меравам» ва ба ман нигох карда гуфт: «Ман то бегохи аз пеши хазрат дур мешавам ва дар байни асру шом боз меоям. Дар он вакт ё ба ман як чавоби сареҳ медихед

ва ё маро кушта мурдаамро аз ин даргоҳ дур мекунед».

Ҳомидбек гуфт: «Маҳдум ҳикоятро ба ин ҷо расонда ба ман гуфтанд:

— Акнун ту фикр кун, ки ман ба ин дарди бедаво чӣ кор карда метавонам? Ва ба ғайр аз ҷомаро ба сар гирифта хобидан чӣ чора дорам? Дод аз дасти нодонӣ!

— Чораи ин корро ман ба осонӣ пайдо мекунам,— гуфтам,— кӣ будани он афғон ва чӣ будани дарди ӯро ман фаҳмидам ва ҷавоби саволҳояшро ҳам ман медиҳам. Шумо беҳуда худро дилгир карда, ғам нахӯред ва ташвиш накашед! Ва баъд аз ин ман наме-гузорам, ки ӯ ба шумо рӯ ба рӯ шавад.

Маҳдум қадаре осуда шуда, ҷомаро аз сар дур карда, ба болишҳо паҳлу дода нишаста, аз ман тафсилот пурсиданд. Ман арз кардам:

— Он афғон вакили тиҷоратии ҳукумати Афғонистон аст дар Бухоро ва бародари бузурги ӯ дар Балх ноибулҳукумат аст. Дар рӯзҳои охир дар ин ҷо овоза шуд, ки ҳукумати Афғонистон он ноибулҳукумат-ро ҳабс карда, ба гарданаш завлона андохта ба Қобул бурдааст. Аммо рост ё дурӯғ будани ин овоза ҳанӯз ба ин вакили тиҷорат маълум нест. Ӯ мехоҳад, ки ба воситаи фол рост ё дурӯғ будани ҳамин хабар-ро фаҳмад, агар рост бошад, дигар ба Афғонистон нарафта, ба ҷои дигар гурезад ва агар дурӯғ бошад, нагурехта ба Афғонистон равад, то ки ба сабаби гу-рехтани вай бародараш дар ташвиш наафтад ва ба бозхости ҳукумат гирифтор нашавад.

— Хуб, ту ба ин аҳмақ чӣ ҷавоб медиҳӣ?—гӯён маҳдум аз ман пурсиданд ва ман ҷавоб додам:

— Дирӯз аз Тошкӯрғон яке аз қадрдонҳои падарам ба хонаи ман омад. Хабари наве, ки ӯ овард, ҳабс шуда рафтани ноибулҳукумати Балх буд. Ман ба вакили тиҷорат ин хабарро расонда мегӯям, ки то метавонад, ҳар чи зудтар ба даруни Россия ба ягон ҷои дурдаст гурезад.

— Вақте ки он ҷоҳил омад, ин чизҳояшро ба дасти ӯ супур, ки ин мурдорихо дар хонаи ман наме-монанд,— гуфтанд маҳдум.

— Ин чизҳо на моли шумост ва на моли он афтоби дузд,— гуфтам ман,— модом ки ман ба саволи ӯ ҷавоб медиҳам, инҳо моли ман мешаванд.

— Магар ту ин чизҳоро бурда бо зану бачагонат мехӯрӣ?— гуфтанд махдум бо оҳанги норозиёна.

— Не,— гуфтам ман,— аммо инҳоро сарф карда дар ҳамин ҷо зиёфат ташкил мекунем ва бо дӯстон мехӯрем.

— Ман албатта иштирок намекунам'— гуфтанд махдум.

— Ихтиёр доред,— гуфтам ва ҳамон вақт ҷою қандро ба Қорӣ Неъмат супурдам, ки дар зиёфати оянда мо сарф кунад: аз қанд мураббо, нишалло ва ҳалвоитар пазад. Пул ва пӯстинро ба домоди Аҳмад-махдум, ки вакили харҷ буд, супурдам, то ки равған, биринҷ, гӯшт ва дигар даркориҳои зиёфатро муҳайё кунад ва худам рӯйхате тартиб дода, хонандагон, навозандагон, раққосон ва дигар дӯстонро, ки ба иштирок намудан ба ин гуна базму зиёфат сазовор буданд, хабар кунондам. Мо як ҳафта ҳар шаб базму зиёфат ташкил кардем. Аҳмад-махдум дар гӯшае нишаста ба мутолиа ва китобати худ машғул буданд ва ҳар гоҳ, ки чашмашон афтад ва бинанд, ки мо таомҳоро бо завқи тамом хурда истодаем:

— «Хӯред, хӯред! Оби ганда ба хандақ, оби ганда ба хандақ!» — мегуфтанд».

САЕҲАТИ СОЛОНАИ АҲМАД-МАХДУМ

Аҳмад-махдум соле як бор ба туманҳои Бухоро саёҳат мекард, ки муддати ин сайру гашт ба ду моҳ мекашид. Вақти саёҳати ӯ ҳар сол дар моҳи август ва сентябрь рост меомад, ки дар он моҳҳо аз рӯи одат харбузаҳо, ангурҳо ва дар охиртари ин моҳҳо анчир ва анорҳо ва дигар меваҳои тирамоҳӣ мепазанд, ки саҳро пур аз неъмати алвон мегардад.

Аҳмад-махдум бо ду аробаи каппапӯш ба саёҳат мебаромад, ки дар онҳо асбоби сафар, навозандагон, хонандагон, хизматгорон ва дӯстони наздикаш ҷойгир мешуданд ва худ гоҳо ба асп савор мешуд ва гоҳо дар ароба менишаст. Дар ин гуна саёҳатҳо тамоми харочот аз кисаи худи Аҳмад-махдум буд.

Аз шаҳри Бухоро, аз дарвозаи Самарқанд баромада, то деҳаи Суғд, ки бошишгоҳи хешовандони падараш буда, аз шаҳр то он ҷо 32—34 километр меояд, дар роҳ дар боғҳои деҳқонон манзил карда, ба як ҳафта мерасид.

Дар Суғд дар ҳавлии амакҳояш, дар хонае, ки барои худаш бино карда буд, понздах рӯз манзил мекард ва аз он ҷо ба деҳаи Қотиёни тумани Шофирком, ки дар он ҷо аз хонандагон ва навозандагони дӯстонаш буданд, мерафт ва як ҳафта истода, баъд аз он ба Ғиҷдувон мегузашт.

Дар Ғиҷдувон дар ҳавлии Ашӯрбойбача ном касе дар хонае, ки вайро ҳам худ бино намуда ва бо дасти худ наққошӣ карда буд, қариб як моҳ меистод ва баъд аз он аз Сари Пули Эшон Зарафшонро гузашта, дар Бӯстон, Вағонзе, Азизобод, Хусбудун ва Ғурбун якшабӣ ё душабӣ монда, аз дарвози Мазор ба шаҳр даромада, ба ҳавлии худ бармегашт.

Дар ин саёҳатҳо Аҳмад-махдум ба китобат ва таълифот машғул нашуда, фақат рӯзи худро бо сайругашт дар даруни полез ва боғҳо, бо мутолиа ё бо шунидани созу суруд ва гоҳо бо навохтани танбӯр, ки худ ба вай мутахассис буд, мегузаронид.

Барои дуруст тасвир кардани саёҳати ӯ ва бошишгоҳҳои ӯ маълумоти зеринро додан зарур менамояд:

Аз райони Вобканд як роҳи на он қадар калон аз ҷануб ба шимол рост ба деҳаи Деҳнави Абдуллоҷон меравад ва аз маркази райони Ғиҷдувон аз шарқ ба ғарб як роҳи рост ба Ҳоҷаориф, ки маркази райони Шофирком мебошад, кашида шудааст. Деҳаи Суғд дар ҷое воқеъ шудааст, ки ҳамин ду роҳ якдигарро бурида мегузаранд.

Дар буришгоҳи ҳамон ду роҳ — дар гӯшаи шарқи ҷанубияш як кӯли калони ҳамвори беоб воқеъ шудааст, ки вайро Кӯли Ҷӯбор меноманд. Аз шимолтари ин кӯл рӯди Султонобод аз шарқи шимолӣ ба ғарби ҷанубӣ ҷорӣ шуда омада, вақте ки ба гӯшаи шимоли ғарбии кӯл расид, рост ба тарафи ҷануб меравад ва баъд аз ним километр рафтан рост ба тарафи ғарб мегардад.

Деҳаи Суғд дар ҳамин гардишгоҳи рӯд дар тарафи рости он воқеъ шудааст ва ҳавлии бобоҳои Аҳмадмахдум бошад, дар гардишгоҳе, ки рӯд аз ҷануб ба ғарб бармегардад, бино ёфтааст. Хонае, ки Аҳмадмахдум барои худ сохтааст, тамоман дар гӯшаи берунии он ҳавлӣ буда, дарҳояш ба тарафи рӯд кушода мешуданд ва бошандагони он хона аз он дарҳо ба рӯд назар андохта, кӯлро ҳам дида метавонистанд.

Дар пеши ин хона, дар лаби рӯд ва дар зери қаторбедҳои пурсоя суфаи баланде ҳам буд, ки дар вақти гармо бар он суфа нишастан ва ба оби равони рӯд назар дӯхтан ба кас роҳат мебахшид. Дар кӯл бештарин харбуза ва тарбузҳои миёнсолӣ ва тирамоҳи кишта мешуданд, ки полезҳои васеи ҳосилашон расида ба нишинандагони он хона ва он суфа боз ҳаловати дигар мебахшиданд.

Аҳмад-махдум 15 рӯзи айёми саёҳати худро ана дар ҳамин хона ва суфа мегузаронид, ки амакбачагонаш ба ӯ хизмат мекарданд ва ҳам ин ҷо бошишгоҳи гузаштагони ӯ буд.

* * *

Рӯди Пирмаст аз шарқи шимолӣ ба ғарби ҷанубӣ чорӣ шуда омада, дар қарибии гӯшаи шарқи шимолии қалъаи Ғиҷдувон оби он рӯд ба ду тақсим мешавад: як қисми он рост ба ҷануб чорӣ шуда, аз тарафи шарқии қалъа мегузарад. Дар канори чапи ин қисми рӯд ҳавлии боғчадоре буд аз они Ашӯрбойбача ном касе. Аҳмад-махдум бо кадом роҳе, ки бошад, бо соҳиби ин ҳавлӣ алоқа пайдо карда, дар лаби рӯд як хонаи пурнақшунигор бино карда буд, ки ду дари он ба тарафи шарқ — ба тарафи боғчаи ҳавлӣ ва ду дари дигараш ба тарафи ғарб — ба тарафи рӯд кушода мешуд.

Аҳмад-махдум қариб як моҳи саёҳати худро дар ҳамин хона мегузаронид.

Дар солҳои аввале, ки Аҳмад-махдум ба ин ҷо барои дамгирӣ меомад, ошнои дерини ӯ қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарир (зикри ин одам дар қисми якӯми

«Ёддоштхо» ва ҳам дар саҳифаҳои 385—391 «Намунаи адабиёти тоҷик» дарҷ шудааст)[52] дар Ғиҷдувон қозӣ буд. Қозии мазкур ҳар шаб аз обраҳаи қалъа фуромада, аз яккачӯб рӯдро гузашта, ба пеши Аҳмад-махдум меомад ва ҳар ду сӯҳбатҳои дӯстона мекарданд ва мусиқӣ мешуниданд.

* * *

Барои пурра кардани шарҳи аҳволи хусусии Аҳмад-махдум аз ошпази ӯ Қорӣ Неъмат парчаи зеринро нақл намудан муносиб менамояд.

Қорӣ Неъмат дар гузари Ҳоҷа Аспгардони Бухоро (дар байни лаби ҳавзи Дастарханчӣ ва мадрасаи Модари хон) ҳавлӣ дошт ва бар болои роҳрави ҳавлиаш як болохонача бино ёфта буд, ки он меҳмонхона ба шумор мерафт.

Назар ба қавли Қорӣ Неъмат, қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарир дар вақтҳои қозии Ғиҷдувон будanaш бо одати муқаррарӣ ҳар сари моҳ ба Бухоро ба рикоби амир меомад. Азбаски рӯйрост бо Аҳмад-махдум сӯҳбат кардани ӯ мумкин набуд, онҳо махфиёна ба ҳамин ҳавлӣ омада, дар ҳамин болохона сӯҳбат мекарданд. Исомахдуми Исо (зикраш дар қисми аввали «Ёддоштхо»[53] ва дар саҳифаҳои 414—428 «Намунаи адабиёти тоҷик» дарҷ шудааст) ҳам, ки хонанишин буд, дар он сӯҳбатҳо иштирок менамуд. Як қисми он сӯҳбатҳо бо базми мусиқӣ мегузашт, ки дар он базм Сарир ба навохтани лаълича усул нигоҳ медошт, Аҳмад-махдум танбӯр менавохт ва Исо суруд мехонд.

ШЕЪРҲОИ ҲАҶВИИ АҲМАД-МАХДУМ

Маълум аст, ки асарҳои муҳиммӣ Аҳмад-махдуми Донишро то ҳол чоп нашуда бошанд ҳам, бештарини онҳо дар китобхонаҳои [Душанбе] ва Тошканд мавҷуданд, тадқиқотчиён мутолиа кардаанд ва мутолиа карда метавонанд. Аммо баъзе порчаҳои шеърҳои, ки дар замони мо аз одоб берун ба шумор мераванд, дар чоп нанавишта нашудаанд. Аммо, азбаски он гуна шеърҳо дар замони Донишҳ танҳоӣ тунду тез буданд, баъзе аз онҳоро дар ин ҷо нақл намудан муносиб дида шуд.

Дар дарбори Бухоро одат буд, ки маъзулҳои мансабй (аз амал афтодагон) дар сафарҳои амир аз дунболи ӯ мерафтанд, ки онҳоро истиқоматчиён ё истиқоматиён меномиданд. Кадом маъзуле, ки аз дунболи амир бе рухсати махсуси ӯ наравад, гунаҳгори азим ба шумор мерафт ва то кушта шудан чазо диданаш мумкин буд.

Боре амир Музаффар ба нияти сафари Қаршй аз шаҳри Бухоро баромада, дар Четариқ ном мавзее, ки дар домани чўли Каршй аст, қариб ҳафтод рўз монд. Аҳволи истиқоматчиён, ки Ахмад-махдум ҳам аз чумлаи онҳо буд, бисёр танг шуд. Дар рўзҳон зимистон дар зери барфу борон дар даруни як чодири карбосин муддати дароз мондан — худро ба куштан додан буд.

Истиқоматчиён дар як аризаи муштарак сахтии аҳволи худро ба амир навишта, аз вай рухсат пурсиданд, ки ба Бухоро — ба хонаҳошон раванд. Ахмад-махдум он аризаро хонда гуфт:

— Бо хондани ин ариза ин хонаҳароб (амир) моро рухсат намедиҳад. Эҳтимол «ин магруронро хуб чазо додам» гўён шодй кунад ва боз ҳам зиёдатар дар ин дашт монда, моро ба мурдан расонад.

Ў дар поёни ариза байти зеринро дар бадеҳа (фаврй гуфта) навишт:

Туро чй гусса зи ғавғои истиқоматиён,
Хучумн пашша чй орад ҳалал ба хояи фил?!

Амир баъд аз хондани он ариза ҳамаашонро аз рикобаш пеш кард, ки матлаб ҳам ҳамин буд.

Инчунин Ахмад-махдум бо ду байти зерин табакаи ҳукмрони замони худро шаҳрошўбона ҳачв кардааст:

Аввал ба ришн миршабу дарвозабон р...м,
В-онгаҳ ба ришн муфтию қозиқалон р...м,
Чандон р...м, р...м, ки зн ... кўҳҳо шавад.
Болои он баромада бар ришн хон р...м.

Ин байтҳо (агар беодобона будданашонро ба назар нагирем) чунон пурмазмунанд ва шоир табақаи ҳукмронро ба дарачаҳо тақсим намуда, чунон расво кардааст, ки хонанда аз иқтидори вай дар ҳайрат ме-

афтад. Мо аз ин қабил шеърҳо ҳамин ду мисолро басанда медонем (зикри Аҳмад-махдум ва намунаи асарҳояш дар саҳифаҳои 287—301 «Намунаи адабиёти тоҷик», чопи Москва, соли 1926 кайд шудаанд. Аммо аҳамияти иҷтимоӣ ва адабии асарҳои Аҳмад-махдум ва таъсири онҳо ба кушода шудани фикри насли нави он замон дар қисми чорӯми «Ёддоштҳо» хоҳад омад).

ХИСЛАТҲОИ ХУСУСИИ ШАРИФҶОН-МАХДУМ

Шарифҷон-махдум бешубҳа аз ҷумлаи маорифпарварон ва тараққихоҳони замони худ буд. Шеърро бисёр хуб мефаҳмид ва иқтидори шоириаш паст набошад ҳам, шеър мегуфт. Хусусияти ба назар намоёни Шарифҷон-махдум дар ин ҷо буд, ки ӯ қобилияти ҷавоноиро зуд муайян карда метавонист ва қобилиятҳои баландро бисёр хуб тақдир мекард ва барои инкишофи қобилияти он гуна ҷавонон бо воситаҳое, ки аз дасташ меомад, ёрӣ медод. Бо вуҷуди калонсолии замони феодалӣ буданаш ба одамҳо хокорона муомила мекард ва ба ҳеҷ кас бо назари тахҳир наменигарист. Бо ман, Мирзо Абдулвоҳид ва Мирзо Бадеъ, ки хизматгорони ӯ будем, бо ҳам дар як табақ аш мехӯрд. Хусусан аз ман, ки либосҳои сахроии дар зери хизмат чиркиншуда ва дарида доштам, ҳеҷ нафрат намекард. Ва ҳол он ки ӯ дар зиндагӣ ва хусусан дар таомхӯрӣ ва нигоҳ доштани чизҳои хӯрданӣ бисёр ошода буд. Бар рӯи чизҳои хӯрданӣ ҳамеша тӯрҳои симинӣ сиёҳ мепӯшонд, ки магас нанишинад ва агар ба меҳмонхона магасе дарояд, гӯё ки ба он ҷо гурге даромада бошад, «ваёвайлоҳ, магасро барорет» гӯён фарьёд карда моро чег мезад.

Бо ҳамаи ин хислатҳои хуб, аз баъзе хислатҳои ба худаш номуносиб волоӣ ҳам набуд: аз бойҳои шаҳру сахроии Бухоро чандин нафар ошноёш буданд, ки баъзе аз онҳо кӯбакритоҷ, баъзеашон муртобиз ва баъзеҳояшон ҳаммаи ин гуна бозиҳоро мекардагӣ будаанд. Вақте ки онҳо ба пешаш омад, ҳамеша сухан дар бораи машғулоти онҳо мерафт ва ӯ ҳам мисли он ки як нафари онҳо бошад, дар бораи бозиҳои он-

хо завқкунон гап мезад. Баъзан ба тамошоҳои кубкорӣ иштирок мекард ва аспи худро медавонд. Дар ширинкорӣ ва шуниҳои авомона ҳам гоҳо иштирок мекард ва баъзан дар хонаи худ ҳам ин гуна шуниҳоро ташкил мекард.

Хислати бисёр бади Шарифчон-махдум дар ин буд, ки ӯ хасис буд. Аммо касоне берун аз ин хислати уро пай намебурданд. Чунки дар зиёфатҳо дастурхонаш хеле ботакаллуф ва пур аз чизҳои хурдани буд. Ман ҳис мекардам, ки ӯ ин гуна дастурхондориро факат барои номи худро ба «валлаъматӣ» (валинеъматӣ) шӯҳрат додан мекунад, ки ин ҳам яке аз одатҳои феодалист.

АҲВОЛИ МАН ДАР ҲАВЛИИ ШАРИФЧОН-МАХДУМ

Аҳволи ман дар ҳавлии Шарифчон-махдум ҳам хуб буду ҳам бад. Хуб буд барои ин, ки ман дар он чо ҳафтае се шаб бо аҳли илм ва адабиёт, бо касоне, ки доништманд ва озодфикри ҳамон замон ба шумор мерафтанд, бо латифагуён ва суханвароне замон, ки аз шунидани гапҳои онҳо хазинаи дониши кас аз лафз ва маъной пур мешуд, ҳамсуҳбат мешудам. Худи Шарифчон-махдум бошад, дар вақти танҳо мондаваш девонҳои классикҳо ва китобҳои ҳикоятро бисёр мутолиа мекард ва чоҳои фавқулоддаи дилчаспи онҳоро ба ман ва Мирзо Абдулвоҳид шарҳ дода, баъзан ҳам шарик менамуд. Баъзан китобхоро ба мо хононда хатоҳоямонро ислоҳ мекард ва чоҳои нофаҳмиларгин моро эзоҳ дода мефаҳмонд.

Китобхонаи Шарифчон-махдум бехтарин ва бойтарини китобхонаҳои хусусии шаҳри Бухоро буд. Дар вай нодиртарини китобҳоро бо хати хубу хоно ва бо китобати ба замони таълиф наздик ва баъзан бо дасткати муаллиф ёфтан мумкин буд, худи ин ҳол барои ин талабаи маънияшуй ки ҳаминаи маълумоти бенихоя буд[24].

Хусусан ба шахсияти хизматгор нарасидани хучаин ва бо ман барин хизматгори сахрой навозишкорона муомила кардани ӯ, дар замоне ки хучаинони дигар ба хизматгорони худ бе дашном ва нафрин-

ни кӯчаги як даҳан нон намедоданд, дили маро бурда буд.

Дар он ҷо аҳволам бад буд барои ин ки бисьёрии хизмат, хусусан хизматҳои вазнин, аз фурсат ва тоқати ман зиёд буд. Ман рӯзона барои дарс хондан ва дарс тайёр кардан ҳеҷ вақт намеёфтам, бинобар ин се дарсеро, ки соли пеш дар вақти дар мадрасаи Мири Араб буданам доштам, ба як дарс фуровардам: аз гузари Чорхарос то мадрасаи Мири Араб, ки қариб як километр роҳ буд, давон-давон рафта, бо ҳавоси парешон дар пеши Мулло Абдусалом як дарс аз «Кофия» хонда меомадам ва боз китобамро ба токча монда, ба хизмат машғул мешудам. Ва ҳол он ки мақсади асосиам аз истиқомати Бухоро ва кашидани душвориҳо дарсхонӣ буд.

Ба болои ин шароити пӯшок аз ҳад зиёд бад буд: ман бо ҳамон либосҳоям, ки аз саҳро пӯшида омада будам, хизмат мекардам. Дар зери хизматҳои сахти бисьёр либосҳоям тамом аз кор баромаданд. Аз се курта-лозимӣ дуяш дарида, якаш монд. Агар курталозимӣ аз ҳад зиёд чиркин шавад, дар вақти набудани хӯҷаин ман ба тарафи аспхона гузашта, дар сатил об гарм карда, аввал куртаро шуста гирифта, хушконда мепӯшидам, баъд аз он — агар фурсат бошад, ҳамон рӯз, вагарна кадом рӯз ки фурсат шавад, лозимиро шуста хушконда мегирифтам.

Як ҷоман пахтаноки ғиҷдувонии майдалаганда доштам, ки ҳам рӯпӯшӣ ва ҳам тагпӯшӣ ба шумор мерафт. Ин ҷома аз зӯри тарошакафонӣ, ҳавлирӯбӣ ва борбардорӣ тамоман дарида чиғда-чиғда шуда ва остинҳояш чунон дарида чиркин шуд, ки худ аз худ нафрат мекардам.

Аммо хӯҷаини нозуктабиати ман, ки бо магас мубориза эълон карда буд, аз он ҷоман ман нафрат намекард, ниҳоят мегуфт, ки «остинҳоятро то оринҷ бар зан, дастонатро бо собуни покиза шӯю биё, бо мо ош хӯр». Аммо, ҳеҷ набошад, ба ман як ҷоман ош хӯрӣ карда намедод, ки дар вақти бо худаш ҳамта бак шуданам пӯшам.

Ман ҳанӯз бемасҳи будам ва кафши сарипоии маҳаллии обгузарам кайҳо дарида рафта буд, ки

панҷаҳои поям аз нугаш баромада менистод. Дар вақтҳои борону барф ва лойгарӣ бо вакили харҷ рӯзе чанд бор ба бозор бо ҳамон кафш мебаромадам, ки харидҳои ӯро бардошта биёрам.

Бо он кафш дар кӯчаҳои бесангфарш ва бепиёдагарди Бухоро роҳ рафтан бисёр душвор буд: гоҳо як пои он кафш дар лой банд шуда, аз поям чудо шуда, аз худам як қадам пас мемонд, гоҳо як пояш дар вақти бошиддат ва тезтар қадам партофтанам аз поям баромада, парида аз худам чанд қадам пеш мерафт. Рафта-рафта кор ба ҷое расид, ки дар кӯчаҳои пурлой ман кафшҳоямро аз по кашида, ба даст гирифта, аз дунболи вакили харҷ побараҳна медавидам.

Магар ин ҳолро вакили харҷ ба хӯчаин гуфтааст, ки рӯзе ӯ ба кафшам назар дӯхта истода:

— Қафшат аз кор баромадааст, магар кафши дигар надорӣ, ки пӯшӣ?— гуфт ва ба дахлез даромада, кафши нимдошти сарипоии худро аз токча гирифта ба ман дод:

— Хуб, кафши дигар надошта бошӣ, инро пӯшида гард!

Аммо ӯ фикр накард, ки кафши одами 28-сола ба пои бачаи 14-сола рост меояд ё не.

Албатта, ман он кафшро пӯшида натавонистам ва ба акаам бурда додам. Акаам кафши кӯҳнаи маро ба кӯҳнадӯз ямоқ куноида дод ва ваъда кард, ки агар пул ёбад, ба ман як кафш харида медиҳад ва он кафшро худаш пӯшид.

Дар ин миён зани хӯчаин зоид. Дар Бухоро одат ин буд, ки агар зани калонон зояд, хизматгорҳояшонро ба дӯстонашон барои муждарасонӣ мефиристоданд, он дӯст ба он хизматгор ягон чиз муждагонӣ (севанчӣ) медод.

Хӯчаин маро ба тағоӣ Хочӣ Султон ном як ошноияш барои муждарасонӣ фиристод. Ин Хочӣ Султон як бои шикастагӣ ва бекор шудамонда буд, ки хӯроки харрӯзаашро аз хонаи одамҳо ба воситаи ширинкорнаш мехӯрд. Ӯ ширинкори ӯхдабаро ҳам набуд. Ширинкории вай иборат аз ҳамин буд, ки ба овози мурғон ва ҳайвоноти дарранда таклид карда

садо мебароварД ва ширинкорбозон бо ҳамин рӯда канона хандида дилкушой мекарданд.

Хӯҷаини ман ҳам дар вақтҳое ки аз мутолиа ва мушоара дилгир шавад, хислати феодалиаш ба ҳаракат омада, тағоӣ Ҳоҷиро кас монда меовард ва ба тақлидҳои ӯ хуб хандида, шиками ӯро бо ягон чиз сер карда гусел мекард.

Ман ана ба ҳамин кас хабари хуши ба хӯҷаин пайдо шудани «меҳмони нав» (зоида шудани фарзанд)-ро расондам. Дар тани ӯ ҳамон вақт як ҷомаи ресмонии рӯйпӯшни нимдошт буд, ки онро кашида, «муждагонӣ» гӯён ба ман дод. Ман он ҷомаро оварда ба хӯҷаин тақдим кардам, аммо ӯ нагирифт.

— Ин аз они туст, худат пӯш,— гуфт.

Аммо як ҷоман васеи дарози барои як одами калон дӯхташударо пӯшидани ман мумкин набуд. Инро ҳам бурда ба акаам додам.

Ана ҳамин ду чиз буд музди хизмати ман аз Шарифҷон-махдум баъд аз даридани ҳаман либосҳоям дар хонаи ӯ ва дар зери кори ӯ.

Баъдҳо фаҳмидам, ки ҳаман хизматгорон дар он ҷо бе муздва бе либос кор мекардаанд. Вакили харҷ Мирзо Бадеъ барои он бе музд кор мекардааст, ки хӯҷаин баъд аз хатми дарсҳояш (ки як сол монда буд) дар ҷое ҷозӣ шавад, дар он вақт ӯ мулозимни қадрдон ва соҳибихтиёри ҷозӣ шуда, пули бисёр хоҳад ёфт. Аммо хис кардан мумкин буд, ки дар вақти харид ӯ, кам-кам ҳам бошад, дуздида музди хизматашро мебарорад. Инро ман аз ҳамин хис мекардам, ки ӯ дар вақти харид хисобҳо ва нархи чизҳоро аз ман пинҳон мекард ва дар вақти хисоби бо хӯҷаин онҳо тунду тез мешуданд.

Мирзо Абдулвохид мисли ман бепадару модар будааст, ки яке аз қадрдонҳои падараш ба воситаи ошно буданаш бо Шарифҷон-махдум ӯро оварда ба хизмати ин кас супурдааст, то ки дар кӯчаҳо сарсарӣ гашта нобуд шуда наравад. Дар ин ҷо бошад, ба замми муҳофиза ёфтанаш аз кӯчагардӣ, ягон чиз ҳам хоҳад омӯхт. Бинобар ин ӯ дар берун ба ҳамон қадрдони падараш як дарс хонда омада, дар хонаи хӯҷаин дар вақти фароғаташ аз хизмат, ки кори ӯ

хеле сабук — танҳо хизмати даруни меҳмонхона буд, ба хатмашққуни, ба иншонависи ва ба машқ кардани васиқа ва мактубнависи машғулӣ мекард, то ки дар вақти қозӣ шудани хӯчаин ба мирзохонаи ӯ соҳиб шавад. Либосашро, ки хеле озода ва шахриёна буд, аз мероси падараш мекардааст.

Бародари калони саис — Абдулкарим — бо Шарифҷон-махдум ҳамдарс будааст ва ӯ ба умеди ба воситаи Шарифҷон-махдум даҳьяк[11] гирифтан — ба мукофоти илмӣ соҳиб шудан — додарашро ба ин хизмати паст оварда монда будааст ва либоси саисонаи ӯро, ки чандон қимат намеафтод, ҳамон бародараш гирифта медодааст.

Танҳо ман будам, ки дар ин хонадон бе музду миннат ва бе ҳеҷ мақсади оянда танҳо бо мақсади шикамро сер карда ба дарсхонӣ машғул шудан кор мекардам.

Вақте ки бисьёрии кор ба дарсхонам монеъ шуд ва бе либос гаштан тоқатфарсо гардид, ман дар фикри халос шудан аз ин даргоҳ афтодам. Хусусан баъд аз он ки бародари саис даҳьяк (мукофоти илмӣ) гирифт ва баъд аз ҳосил шудани мақсадаш бародарашро аз хизмати саисӣ гурезонд, кори ман боз ҳам душвортар шуд, чунки ман маҷбур будам ба ду асп ҳам худам нигоҳубин кунам.

Ман дар фикри халос шудан аз хизмати Шарифҷон-махдум афтодам. Дар ин хусус бо акаам машварат кардам ва аз ӯ пурсидам, ки маро дар чое хизматгор монад, ки кораш камтар бошад ва аз ғайри хӯрок пӯшоке ҳам диҳад.

Акаам дар он вақтҳо дар мадрасаи Олимҷон, ки ба ҳавлии Шарифҷон-махдум наздик буд, бо додарам истиқомат мекард. Дар он мадраса аз ҳуҷрадорони он ҷо Мирсолеҳ ном касе буд, ки бо акаам шарикдарс буда, ба вай ҳуҷраро ҳам ӯ ёфта дода буд. Акаам аз хусуси ман бо ӯ машварат кард.

Ӯ ваъда дод, ки маро дар ҳамон мадраса фаррош (рӯфтурӯбкунанда) таъин кунад, лекин ду моҳ дигар сабр кардан даркор буд:

— Ҳозир дар ин мадраса як муллобачаи қашшоки кӯлоби фаррош аст, ки баъд аз ду моҳ ба Кӯлоб

Ошьёнаи якўми ин мадраса сангин— хишти пухтагй буда, ошьёнаи дуйўмаш чўбин буд. Пеши як айвони поёниро девор кашида масчид ва пеши як айвони болоиро девор кашида дарсхона сохтаанд.

Бинобар ин хучраҳои ин мадраса монанди катаки мургон тангу торик ва масчиду дарсхонааш монанди як дутай борики дароз буданд, хусусан дар хучраҳои поини тарафи шимолиаш, ки пешайвон доштанд, дар рўзи равшани офтобнок хам чизеро дидан ва хондан мумкин набуд.

Бародарам бо додарам дар яке аз хамин хучраҳои поин зиндагй мекарданд ва дар рўзҳои дар ин чо фаррош таъин шудани ман бародарам мисли порсола боз ба чўли Каркй барои муаллимй рафт ва ман дар чои ў дар хамон хучраи тангу торик бо додарам мондам.

Ин мадраса дар Чорсўи шахри Бухоро як сарои вакф дошт, ки номи он хам сарои Олимчон буд. Аз даромади хамин сарой ба сахми фаррош хар мох дах танга (як сўму панчоҳ тин) мерасид, ки мо хар ду баробар бо хамин маблаг зиндагонй мекардем.

Хизмати асосии фарроши ин мадраса он кадар зўр набуд: рўзе як бор рўфтани як мадрасаи хавлимонанд ва дар вактхои барф пок кардани бомҳои он ба монанди ман як чавони коркўфта он кадар душворй намекард. Лекин хизматҳои иловагии фаррош аз хад зиёд буда, маро аз дарстайёркунй ва машгулй кардан ба адабиёт бозмедошт.

Дар ду хучраи ин мадраса-ду нафар орияттишин: яке ман, дигаре муаззини мадраса будем ва дар хашт хучраи бокимонда касоне менишастанд, ки хучраҳошон «мулки хусусй» ва зархариди худҳошон буд ва хаман инҳо бухорой буда, тобистону зимистон дар мадраса буданд ва хонадорҳошон хам рўзе як бор ба ин чо омада мерафтанду алоқаашонро аз мадраса хеч намекарданд.

Яке аз ин хучрадорон шарикдарси бародарам ва хомии ман Мирсолеҳ буд. Мирсолеҳ як одами баландкомату борикбадани сафедрўю малламўи камриш буда, бинии калоне дошт. Ў одами хушгапи нармгуфтор буда, аммо кадаре бо пешгоҳи димоғаш гап

мезад, ки суханонаш манқамонанд мебаромаданд. Мирсолеҳ дар дарс аз чумлаи ҳамдарсони хушфаҳмаш буда, адабиётро дӯст медошт ва хатро бисьёр зебо менавишт. Фазилати аз ҳама сифатҳояш намоёнтари Мирсолеҳ ин буд, ки ӯ одампарвар буд, бо вучуди даромади зиёд надоштан ва баъзан дар харчхои зарурӣ дасткӯтоҳӣ кашиданаш ба афтодагон ва бароҳмондагон, хусусан ба муллобачагони қашшоқ, бо ягон роҳ ёрмандӣ расонда мекард.

Мирсолеҳ падару модар ва бародарон дошт, ки дар ҳамон гузари Чорхарос дар ҳавлӣ зиндагонӣ мекарданд. Бинобар ин баъзе вақтхои Мирсолеҳ дар ҳавлиаш мегузашт.

Дигаре Мирқодир-махдум ном дошта, аз шарикдарсони ман ва аз хешовандони Мирсолеҳ буд. Мирқодир як чавони баландқомати қоқбадани сиёҳчехра буда, табиати на он қадар мӯътадил дошт. Ӯ дар гуфтор ва кирдорҳояш як қадар тундмизоҷӣ нишон дода мекард. Ӯ дар дарсхонӣ бисьёр ҳарис буда, зеҳнаш пасттар бошад ҳам, худро аз хушфаҳмон мешумурд. Аммо бо ҳамаи ин, агар хатоҳояш бо устӯ нишон дода шаванд, қабул мекард. Ӯ дар синну сол аз ман калон ва дар дарс баробари ман буда, ба зудӣ бо ман ҳаммуколима (ҳамроҳ дарс тайёркунанда) ва дӯст шуд. Мирқодир дар рӯ ба рӯи мадраса як ҳавлича дошт, ки бо тағонаш муштарак буда, дар як хонаи он модараш менишаст. Бинобар ин ӯ рӯзона ва шабона ҳам то соатҳои 10—11 дар мадраса буда, вақти хобашро дар ҳавлӣ, дар пеши модараш мегузаронд (Мирқодир дар ҳаракатҳои революционӣ ҳам иштирок кард, ки дар поёнтари «Ёддоштҳо» зикр хоҳад ёфт)[58].

Дигар дар он мадраса се бародарон буданд, ки онҳоро Ботурчаҳо мегуфтанд. Инҳо писарони мулло Ботурча ном касе будаанд, ки вай дар қадпастӣ, сархурдӣ ва саллакалонӣ дар Бухоро машҳур будааст. Яъньёхоча, ки зикраш дар боло гузашт, боре бо ӯ дар кӯча дучор омада, ин байти Бедилро ба ӯ хитоб карда ҳондааст:

Як нахӯд каллаву сад ман дастор,
Ин каму беш чӣ маънӣ дорад?

Ва саллаи ўро аз сараш чанг зада гирифта, ба кўлмаки об хаво додааст.

Ду нафар Ботурчахои калонсол хам монанди падарашон кадпасти хурдкалла, рўйборик ва камриш буда, саллахошон монанди соябони калон буд, ки ба сари чўби борик шинонда бошанд. Инхо хатмкарда, хар кадом дар гузаре имом, хонадор ва аз гузари Сиёхкорони Бухоро хавлидор шуда, асосан дар хавлй зиндагонй мекарданд. Аммо хар дуи онхо дар мадраса ду хучраро банд карда монда, рўзе як бор ба он чо омада мерафтанд.

Ботурчаи хурдсол навдарсхон ва сохти баданаш нисбат ба бародаронаш мўътадилтар, дар рафтору кирдор ба бародарони худ мукобил буд ва хамеша онхоро масхара дошта мегашт. Аммо хар сеи ин Ботурчахо хам кўрсавод буда, ягон сатр хати ба забони точикй навишташударо бурро хонда наметавонистанд ва хеч хат надоштанд.

Аз хучрадорони он чо яке усто Чўрабой ном сартарош буд, ки рўзона ба лаби хавзи Девонбеги рафта, дар дўконе нишаста сартарошй мекард ва шабона дар хучрааш хуфтухоб менамуд. Ин одам тамоман бехату савод буда, дар ном хам ба муллохо хеч алока надошт ва дар хурдсолиаш хам дарс нахондааст. Бо вучуди ин бошандаи мадраса буда, аз хукуки вай дар катори дигар хучрадорон баробар фонда мебурд. Чунки хучрааш зархариди худаш буд.

Боз чанд нафар муллонамохо буданд, ки дар он мадраса доимй дар хучраи худ зиндагонй мекарданд. Аммо ба дарс хондан ва дарс гуфтан хеч алока надоштанд ва гайр аз вакфи хучраашон даромади дигар доштанашон хам маълум набуд. Миркодир-махдум ва Ботурчаи хурд ки Маъсумхон ном дошт, мегуфтанд, ки онхо майдасудхурй мекунанд ва ба бакколхои майда бо фонда пул карз медиханд.

Хизмати иловагие ки ба муносибати фаррошнам ба гардани ман афтода буд, хизмати ана хамин гурўх буд. Аз ин хучрадорон Миркодир-махдум ба ман хеч кор намефармуд, балки як дарача маро хурмат мекард. Ботурчаи хурд—Маъсумхон бошад, коре надошт, ки ба ман фармояд. Мирсолех-махдум бе музд

мезад, ки суханонаш манқамонанд мебаромаданд. Мирсолеҳ дар дарс аз ҷумлаи ҳамдарсони хушфаҳмаш буда, адабиётро дӯст медошт ва хатро бисьёр зебо менавишт. Фазилати аз ҳама сифатҳояш намоёнтари Мирсолеҳ ин буд, ки ӯ одампарвар буд, бо вуҷуди даромади зиёд надоштан ва баъзан дар харҷҳои зарурӣ дасткӯтоҳӣ кашиданаш ба афтодагон ва бароҳмондагон, хусусан ба муллобачагони қашшоқ, бо ягон роҳ ёрмандӣ расонда меистод.

Мирсолеҳ падару модар ва бародарон дошт, ки дар ҳамон гузари Чорхарос дар ҳавлӣ зиндагонӣ мекарданд. Бинобар ин баъзе вақтҳои Мирсолеҳ дар ҳавлиаш мегузашт.

Дигаре Миркодир-махдум ном дошта, аз шарикдарсони ман ва аз хешовандони Мирсолеҳ буд. Миркодир як ҷавони баландқомати қоқбадани сиёҳчеҳра буда, табиати на он қадар мӯътадил дошт. Ӯ дар гуфтор ва кирдорҳояш як қадар тундмизоҷӣ нишон дода меистод. Ӯ дар дарсхонӣ бисьёр ҳарис буда, зеҳнаш пасттар бошад ҳам, худро аз хушфаҳмон мешумурд. Аммо бо ҳамаи ин, агар хатоҳояш бо устоӣ нишон дода шаванд, қабул мекард. Ӯ дар синну сол аз ман калон ва дар дарс баробари ман буда, ба зудӣ бо ман ҳаммуколима (ҳамроҳ дарс тайёркунанда) ва дӯст шуд. Миркодир дар рӯ ба рӯи мадраса як ҳавлича дошт, ки бо тағоиаш муштарак буда, дар як хонаи он модараш менишаст. Бинобар ин ӯ рӯзона ва шабона ҳам то соатҳои 10—11 дар мадраса буда, вақти хобашро дар ҳавлӣ, дар пеши модараш мегузаронд (Миркодир дар ҳаракатҳои революционӣ ҳам иштирок кард, ки дар поёнтари «Ёддоштҳо» зикр хоҳад ёфт)[56].

Дигар дар он мадраса се бародарон буданд, ки онҳоро Ботурчаҳо мегуфтанд. Инҳо писарони мулло Ботурча ном касе будаанд, ки вай дар қадпастӣ, сархурдӣ ва саллакалонӣ дар Бухоро машҳур будааст. Яҳьёхоҷа, ки зикраш дар боло гузашт, боре бо ӯ дар кӯча дучор омада, ин байти Бедилро ба ӯ хитоб карда хондааст:

Як нахӯд каллаву сад ман дастор,
Ин каму беш чӣ маънӣ дорад?

Ва саллаи ӯро аз сараш чанг зада гирифта, ба кӯлмаки об ҳаво додааст.

Ду нафар Ботурчаҳои калонсол ҳам монанди падарашон қадпасти хурдкалла, рӯйборик ва камриш буда, саллаҳошон монанди соябони калон буд, ки ба сари чӯби борик шинонда бошанд. Инҳо хатмкарда, ҳар кадом дар гузаре имом, хонадор ва аз гузари Сиёҳкорони Бухоро ҳавлидор шуда, асосан дар ҳавлӣ зиндагонӣ мекарданд. Аммо ҳар дуи онҳо дар мадраса ду ҳуҷраро банд карда монда, рӯзе як бор ба он ҷо омада мерафтанд.

Ботурчаи хурдсол навдарсхон ва сохти баданаш нисбат ба бародаронаш мӯътадилтар, дар рафтору кирдор ба бародарони худ мукобил буд ва ҳамеша онҳоро масхара дошта мегашт. Аммо ҳар сеи ин Ботурчаҳо ҳам кӯрсавод буда, ягон сатр хати ба забони тоҷикӣ навишташударо бурро хонда наметавонистанд ва ҳеҷ хат надоштанд.

Аз ҳуҷрадорони он ҷо яке усто Ҷӯрабой ном сартарош буд, ки рӯзона ба лаби ҳавзи Девонбегӣ рафта, дар дӯконе нишаста сартарошӣ мекард ва шабона дар ҳуҷрааш хуфтухоб менамуд. Ин одам тамоман бехату савод буда, дар ном ҳам ба муллоҳо ҳеҷ алоқа надошт ва дар хурдсолиаш ҳам дарс нахондааст. Бо вуҷуди ин бошандаи мадраса буда, аз ҳуқуқи вай дар қатори дигар ҳуҷрадорон баробар фоида мебурд. Чунки ҳуҷрааш зархариди худаш буд.

Боз чанд нафар муллонамоҳо буданд, ки дар он мадраса доимӣ дар ҳуҷраи худ зиндагонӣ мекарданд. Аммо ба дарс хондан ва дарс гуфтан ҳеҷ алоқа надоштанд ва ғайр аз вақфи ҳуҷраашон даромади дигар доштанашон ҳам маълум набуд. Миркодир-махдум ва Ботурчаи хурд, ки Маъсумхон ном дошт, мегуфтанд, ки онҳо майдасудхӯрӣ мекунанд ва ба баққолҳои майда бо фоида пул қарз медиҳанд.

Хизмати иловагие ки ба муносибати фарроши ам ба гардани ман афтода буд, хизмати ана ҳамин гурӯҳ буд. Аз ин ҳуҷрадорон Миркодир-махдум ба ман ҳеҷ кор намефармуд, балки як дараҷа маро ҳурмат мекард. Ботурчаи хурд—Маъсумхон бошад, коре надошт, ки ба ман фармояд. Мирсолеҳ-махдум бе музд

коре намефармуд ва хатто бе ҳеҷ хизмат ба ман бо чою нон ва бо либоси кӯҳна ёрмандӣ карда менигоҳ. Ӯ либосҳои кӯҳнаи худро мувофиқи қади ман дар хонаи худ аз сари нав дӯзонда овардааст ба ман медод. Бокимондаи ҳучрадорон ба ман чунон муомила мекарданд, ки гӯё ман ғуломи падари онҳо бошам: рӯфтани ҳучрахошон, кафондани тарошаҳошонро ба ман мефармуданд ва ҳавлидорҳошон барфрӯбӣ ва тарошакафонии ҳавлиҳошонро ҳам ба гардани ман бор мекарданд. Бо ҳаман ин бо ягон бурда нон ва ягон пиёла чой ёрмандӣ намекарданд. Ҳатто Чӯрабои сартарош ҳам ҳучрашро ба ман меруфтанд, ки ин бисъёр алам мекард.

Мутаваллии[2] мадраса як одами бесавод буда, мувофиқи шарти вақф даҳяки (даҳ проценти) вақфи мадрасаро мехӯрд. Ӯ дар ҳавлиаш зиндагӣ мекард. Агар дар ҳавлиаш ягон кори зӯртар барояд, ӯ ҳам маро бурда, кардани он корро мефармуд.

Дар айёми тобистон сарои Олимчонро, ки вақфи ин мадраса буд, таъмир намудан ва шикастурехтҳояшро дуруст кардан лозим шуд. Мутаваллӣ маро бурда, ба болои иморат ба сифати саркор кор фармуд ва худаш, ки бехату савод буд, рӯйхати харочотро ҳам ба ман менависонд.

Ман дар он чо дар гармии офтоби майнасӯзи Бухоро дар миёнаи лою хоку чанг ва хишту гачу оҳак ду моҳ кор кардам. Аммо мутаваллӣ ба ман як пул ҳам ҳаққи хизмати иловагӣ (ғайри моҳонаи фаррошӣ) надод.

Қалонон, ҳучрадорон ва имому мударрис ба ман таъин карданд, ки пиҳоии харочоти ҳақиқии таъмирро тафтиш карда истода, рӯйхати алоҳидае тартиб намуда, ба онҳо диҳам, то ки миқдори дуздии мутаваллиро онҳо бифаҳманд.

Ман барои иҷрои ин вазифаи пиҳоннам аз марди коре пурсидам, ки мутаваллӣ ӯро рӯзе ба чанд пул қарор карда овардааст. Ӯ гуфт:

— Ҳар кадоми мо дах нафарро рӯзе яктангагӣ (15-тиин) қарор карда овард.

Ва ҳол он ки мутаваллӣ дар рӯйхат харочоти ҳар марднкорро рӯзе дутангагӣ (30-тиин), чамъашонро рӯзе 20 танга (се сӯм) менависонд.

Лекин мутаввалӣ дар байни мардикорон ҷосус доштааст, ки ба воситаи онҳо ё ин ки бо фаросати худ тафтиши пинҳонии маро фаҳмидааст, бинобар ин маро ба гӯшае бурда гуфт:

— Ту аз паи тафтиш кардани харочоти таъмирот нагард. Ман медонам, ки ин корро ба ту вакфхӯрони мадраса фармудаанд. Аммо агар ман хоҳам, туро дар як рӯз аз фарроши мебарорам ва он калонон хеч кор ҳам карда наметавонанд. Ту дар паи хотирхоҳии ман бош!

Ман ин ҳолро ба Мирсолех, ки ҳомиям буд, гуфтам. Ӯ гуфт:

— Мутаваллӣ рост мегӯяд. Ту дар паси тафтиши кори ӯ нагард. Дуздии мардумро мову ту бартараф карда наметавонем. Бештарини одамон дузданд. Агар яке аз ин одамонеро, ки дуздии мутаваллиро пешгирӣ кардан мехоҳанд, ба болои иморат монанд, дах баробари мутаваллӣ дуздӣ мекунад.

Ман ҳам дигар дар паи тафтиши харочот нагаштам. Аммо барои ман дар он сарой тафтиши корҳое баромад, ки барои худам ҳавасангез буданд: дар он сарой ҳиндуҳои судхӯр менишастанд, ки дар паи тафтиши касбу кор ва маишати онҳо афтодам.

ҲИНДУҲОИ СӮДХӮР

Ҳиндуҳои судхӯр одамони бисьёр чиркин ва бадбӯй буданд ва ҳарчанд ҳар пагоҳ сару тани худро як бор шӯянд ҳам, ба бӯи баданашон тоқат кардан мумкин набуд. (Мегуфтанд, ки онҳо ба баданашон ҳар рӯз баъд аз шустушӯй равғани махсус мемоланд.) Бӯи бади чон истиқоматашон бошад, аз пеши дари даромадгоҳ нафаси касро мегардонд.

Касбу кори онҳо аз зисту зиндагониашон ҳам чиркинтар буд: онҳо ба афтодатарӣн ва камбағалтарини мардуми шаҳру саҳро бо фоидаи бисьёр калон пул карз медоданд. Зеро одаме, ки аз ягон ҷои дигар пул қарз карда тавонад, ба онҳо мурочиат намекард. Гурӯҳи калони карздорони онҳо сарбозони амир буданд. Инҳо аз дах танга то 20 танга (аз як сӯму панҷоҳ тин то се сӯм) қарз мегирифтанд ва ин маблағ

ро ба ҳафтаҳо тақсим намуда, дар як ё ду моҳ дучанд карда медоданд.

Ҳиндуҳо додугирифти худро ба дафтаре менавиштанд. Қарздоронашон ҳам ҳамагӣ одамони бехату савод буданд. Онҳо ҳисоби муомилаи худро бо «хатчӯб» нигоҳ медоштанд. «Хатчӯб» иборат аз як чӯби ниморшинии чоррах буд, ки паҳнии ҳар рӯяш ду сантиметр меомад. Ба ҳар як қарздор як хатчӯби махсус буда, ҳинду номи қарздор ва маблағи қарзашро ба сари он чӯб бо хати ҳиндугӣ навишта мемонд. Аз баски ӯ пули худро аз қарздор бо тақсимоти муайян меситонд, дар ситондани ҳар қисми қарз ба он хатчӯб як хат мекашид.

Ҳиндуҳо ҳар рӯз то соатҳои 12 дар ҳучраҳошон менишастанд (ғайр аз он рӯзе, ки амир ба сарбозони худ моҳона медод. Дар рӯзи моҳонагирии сарбозон аз аввали пагоҳ ба Регистон — ба арки амир мерафтанд, ки аз сарбозони қарздор пули худро рӯёнанд), дар ин миён қарзталабон омада қарз мегирифтанд.

Қарздиҳии ҳиндуҳо ба ин тариқа буд: масалан, як мӯҳтоҷ агар 20 танга қарз гирифтан хоҳад, ҳиндуҳо ин маблағро бо дах танга фоида, ба шарти дар ду моҳ гардонда додан медоданд ва дар хатчӯб ин маблағро 30 танга қайд мекарданд ва ин 30 тангаро ба ҳашт қисм тақсим менамуданд ва қарздор мачбур буд, ки ҳар ҳафта як қисмати он маблағро ба қарзхоҳ гардонад.

Ҳиндуҳо соатҳои дувоздаҳи рӯз ҷоман майданакши сиёҳеро, ки барои онҳо аз тарафи ҳукумати Бухоро бинобар «кофир» буданашон таъин карда шуда буд, аз рӯй мепӯшиданд, аз рӯи он ҷома як ресмончаи канабиро ба миёнашон мебастанд, ба сарашон ҳам як телпакчаи чоррахи белабакиро мениҳоданд. 40—50 хатчӯбро (мувофиқи адади қарздоронашон) дар як халтаи чиркин андохта, дар бағалашон ҷой мекарданд, халтаи хатчӯбро дар бағал чунон ҷой мекарданд, ки қисми номи қарздор навишташудаи чӯбҳо аз бағал берун ва намоён шуда меистод, то ки қарзхоҳ дар вақти вохӯрданаш ба қарздор хатчӯби ӯро ба осонӣ ёфта барорад.

Ҳиндуҳо дар ҳамин киёфат ва ҳолат то бегоҳирӯзӣ дар кӯчаҳои шаҳр ва дар саройҳое, ки карздоронашон зиндагӣ мекарданд, гардиш карда пул мечиданд ва баъд аз он ба манзили худ баргашта сабзобнӯшӣ менамуданд.

Сабзоб як нӯшокии масткунанда буд, ки ҳиндуҳо вайро аз як алафи барги канабмонанд мекашиданд. Ин алафро тар карда, дар ӯгурча кӯфта, монанди оби кӯкнор аз латтаи софӣ мегузарониданд ва баъд он оби сафеди ҳосилшударо дар қадаҳҳои фулузини (металлии) ҳиндустонӣ рехта менӯшиданд.

Зоҳиран, қувваи масткунандагии ин об хеле баланд буд, ки дар вақти нӯшонӯш баъзан дар байни ҳарифон ҷанҷолу занозанӣ барпо мешуд.

Дар он сарой Бойарчӣ ном як ҳинду буд, ки нисбат ба дигарон як дараҷа камбӯйтар ва озодатар буд ва ҳуҷрааш ҳам он қадар бӯи бади дилбечокунанда надошт. Ӯ хати хуби тоҷикӣ дошт, ки бо алифбои араб менавишт ва саводи тоҷикиаш ҳам бурро буд. Ӯ ҳар гуна китобҳо дошт, аз китобҳои адабии тоҷикӣ «Гулистони масаррат»[46], «Девони мирзо Мазҳарҷони Ҷонон»[47] ва тазкираи «Хизонаи Омира»-ро[48], ки ҳамаи онҳо чопи Ҳиндустон буданд, аввалин бор дар ҳуҷраи ӯ дидаам. Аммо аз китобҳое, ки бо забону хати ҳиндугӣ навишта ё чоп карда шудаанд, бисьёр дошт. Ӯ ҳар вақт ё китобҳои тоҷикӣ, ё китобҳои ҳиндугиро мутолиа карда менишаст ва барои мутолиа кардани китобҳои тоҷикиаш ба ман ҳам рухсат медод.

Бойарчӣ судхӯрӣ намекард, касби маълуми ӯ чавоҳирфурӯшӣ буд. Аммо сангҳои пурқимат надошт, сангҳое ки ӯ мефурӯхт, ҳамагӣ арзонбаҳо ва оддӣ буданд, ки заргарҳо ё мисгарҳо харида, ба нигинакорихои зарфҳо кор мефармуданд.

Ӯ дар чавоҳиршиносӣ машҳур буд, бинобар ин сангҳои қиматбаҳоеро, ки дар Бухоро дар байни одамон хариду фурӯш мешуд, ба вай нишон дода нарх мекунонданд ва ӯ ба бадали ин ҳизмати худ аз фурӯшгору харидор даллолӣ мегирифт. Ҳукумати Бухоро ҳам агар санги пурқиматеро аз чое ба даст дарорад, ба ӯ нарх мекунонид.

Бойарчӣ рӯзе дар бораи ҳамватанони судхӯраш, ки ман ба вазъияти зисту зиндагонии онҳо бо нафрат тааччуб баён кардам, гуфт:

— Ин гуна одамҳо дар Ҳиндустон миллионҳо ҳастанд, ҳар сол аз онҳо садҳо ҳазор кас аз гуруснагӣ ва аз чиркинии ҷои зиндагӣ мемиранд. Ин натиҷаи кордории англисҳо аст. Баъзеҳо агар тавонанд, барои як лаб нон ёфта худро аз марги муайян халос кардан ба ҳар тараф мегурезанд. Инҳое ки ту дар Бухоро мебинӣ, аз ҳамон ҷумлаанд. Инҳо ғайр аз як лаб нон ёфта шиками худро сер кардан ва сабзоб нӯшидан мақсади дигаре надоранд. Чунки инҳо аз бозе ки аз модар рӯидаанд, на рӯи озодагиро дидаанд ва на зиндагии одамонаро ба худ тасаввур кардаанд ва дар Ҳиндустон шароите нест, ки одам ба ин гуна фикрҳо афтад. Вақте ки инҳо ба Бухоро омада дидаанд, ки касби аз ҳама осонтар ва беташвиштар майдасудхӯрӣ аст, ба ҳамин кор машғул шудаанд.

Бойарчӣ аз чилими худ, ки вайро қальён меномид, баъд аз як-ду куллоб кашида дудашро аз димоғаш баровардан суҳани худро давом кунонда гуфт:

— Дар ҳақиқат ба аҳволи нафратангези инҳо дар навбати якӯм ҳукумати англис ва дар Бухоро ҳукумати Бухоро ҷавобгар аст. Зеро агар ҳукумати амир ба ин кори инҳо, ки сабаби хонавайронии раняҳои камбағали худаш аст, роҳ намедод, инҳо маҷбур мешуданд, ки бо ҳаммолӣ ва муздурӣ шиками худро сер кунанд.

* * *

Дар шаҳри Бухоро се сарои ҳиндуҳо буд, ки дар ҳар кадоми онҳо аз сад то саду панҷоҳ нафар ҳиндуҳои судхӯр зиндагонӣ мекарданд. Ҳукумати Бухоро ба болои инҳо як маъмур гузошта буд, ки вайро «ясавули ҳиндуҳо» меномиданд. Ясавули ҳиндуҳо ба замми ин ки корҳои ҳиндуҳоро назорат мекард, ба воқеанависони (ҷосусони) амир ҳам сардорӣ менамуд. Ясавул дар навбати аввал сифати сарҷосусии худро дар ҳаққи ҳиндуҳо кор мефармуд, ӯ фаҳмида менистод, ки ҳар ҳинду чӣ қадар пул ёфтааст ва чӣ қадар пул ба киҳо қарз додааст.

Ясавул ва умуман маъмурони хукумати Бухоро ба насўзонда рўёндани қарзи хиндухо ёрй медоданд. Чунки дорони хиндухо ва пайдову пасандози онхоро аз они хукумати Бухоро медонистанд. Дар хакикат хам агар хиндуе бимирад ва дар пеши худ вориси муайяне надошта бошад, хамаи дорони ў ва накду насияи ў аз тарафи хукумати Бухоро забт мешуд. Азбаски ясавул хамаи дорони уро тафтиш карда менистод, ў дар вакти мурданаш пулашро ба ягон хамватанаш хам гузаронда наметавонист.

Ин ахвол хамиро равшан нишон медод, ки дар судхўрии хиндухо ва дар кори камбағалони Бухороро хонавайрон кардани онхо хукумати амир бевосита манфиатдор аст.

Дар районхо— дар Ғичдувон, Вобканд, Каршй ва дар дигар чохои музофоти Бухоро хам сарои хиндухо буда, онхо дар зери химояти хукумати амир мардумро тороч мекарданд. Дарачаи торочи онхо дар районхо боз хам пурфочиатар буд. (Ман материалхои бобхои «Қарзи хинду» ва «Хиндуи салланок»-и «Дохунда»-ро дар хамон вакт омўхтаам[6].

МАШҒУЛИЯТИ ИЛМЙ ВА АДАБИИ МАН ДАР МАДРАСАИ ОЛИМЧОН

Тахсили солхои 1892—1893 сар шуд. Дар ин сол «Шархи мулло»-хон шудани ман, яъне шархеро, ки Абдурахмони Чомй дар матни «Кофия» дар бораи нахви забони араб ба забони арабй таълиф кардааст, хондани ман даркор буд.

Барои ин дарс ғайр аз домуллои кунчакй, ба пеши ягон домуллои дарсхонагй хам рафтан лозим буд. Ин домулло хам муайян карда шуд. Ин— домулло Икромча буд, ки яке аз машхуртарини мударрисони он замон буда, бародари калонам ва домуллохои кунчакиам — Мулло Абдусалом ва Мулло Бозор хам дар пеши он кас дарс мехонданд.

Домулло Икромча он вактхо яке аз 40 нафар мударрисони мадрасаи Чаъфархоча буд, ки он мадраса бо вучуди бисъёрии мударрисонаш дарсхона надошт. Бинобар ин домулло дар хавлии худ, дар гузари Хоча Булғори Бухоро дарс мегуфт.

Дар леши домулло Икром шарикдарсони мо аз ҳафтод нафар беш буда, дар ҳаррӯза дарс аз шаст нафар зиёдатари инҳо ҳозир мешуданд. Ҳавлии домулло Икромча бисьёр танг буда, бар болои бому хонаи нишасти даруниаш болохонае бино карда, вайро ба худ дарсхона қарор дода буд.

Мо шаст нафар дар вақти дарсхонӣ дар ҳамин болохона монанди ҳозирони маъракаи маддоҳӣ пасу пеш бо ҳам чафс шуда менишастем. Дар миёнаҷои ҳалқаи дарс— дар сафи пеш қории чамоа менишаст ва ӯ иборати дарсро ба забони арабӣ аз рӯи китоби худ мехонд, домулло аввал тарчима, баъд аз он шарх карда, он дарсро ба мо фаҳмондан мехост. Аммо бештарини шогирдон фаҳмида-нафаҳмида, ду ба ду, се ба се фарьёд мекарданд ва гӯё онҳо бо ҳам дар мунозира афтода буданд.

Аммо домулло, ки ба усули дарсгӯии Бухоро моҳир буд, бо овози ғафс ва баланди худ ва бо нигоҳҳои тези чашмони пуроташи таъсирнокаш он ғавғоро хомӯш карда, ихтиёри суханро ба дасти худ гирифта, бо эзоҳ ва тамсилҳои устодона ба касоне, ки қобилият доштанд, мақсади муаллифи китобро бо забони тоҷикӣ мефаҳмонд ва бо ҳамин як соат вақт гузашта, дарси якрӯзаамон тамом мешуд. Ман ҳис мекардам, ки ҳаштод проценти он талабагон чизеро нафаҳмида буданд. Бо ҳамаи ин, вақте ки ба кӯча баромаданд, мунозираеро, ки бо зӯрии домулло бас карда буданд, аз сари нав сар мекарданд, ҳар гоҳ ки ба чоҳои серодами кӯча мерасиданд, овозашон боз ҳам баландтар ва якдигарро дашном доданашон боз ҳам тезутундтар шудан мегирифт. Маълум буд, ки онҳо бо ин ҳаракати худ муллобачаи «хушфаҳм» будани худро ба одамон фаҳмондан мехостанд.

Аз рӯи одати дарсхонаҳои Бухоро дар ҳар гурӯҳе, ки дарсашон як буда, дар пеши як мударрис мехонда бошанд, як нафарашон қории чамоа таъин мешуд. Қориёни чамоа одатан аз муллозодаҳо таъин карда мешуданд. Агар дар як чамоа чанд нафар муллозода бошанд, кадоми онҳо, ки падараш номдортар ва мансабкалонтар бошад, ӯ қории чамоа мешуд. Дар ча-

моан мо Ғафурҷон-махдум, ки додари Шарифҷон-махдум буда, қозикалонзода буд, корӣ таъин шуд.

Аммо Ғафурҷон баръакси бародараш ва монанди бештарини муллозодаҳои Бухоро тамоман бесавод буда, ҳатто алифро аз бе фарқ карда наметавонист. Ман ба ӯ дар вақти дар ҳавлии Шарифҷон-махдум будани ҳолдон шуда будам, ки ӯ вақти худро ба мурғбозӣ ва вартишбозӣ (бедонабозӣ) сарф мекард. Ҳамсӯҳбатони ӯ ҳам мурғбозон ва бедонабозони Бухоро буданд, ки ақаллан аз кӯчаи савод нагузашта буданд. Ӯ баъзан бо қарта қиморбозӣ ҳам мекард.

Ана ҳамин махдум аз ман хоҳиш кард, ки ҳар пагоҳ ба хонаи ӯ равам ва пеш аз дарс бо ӯ дарси ҳамон рӯз хондашуданиро «муколама» кунам. Албатта ӯ ба муколама, ки маънаш гуфтушуниди ду нафар дар болои ягон масъалаи илмӣ аст, ҳеҷ қобилият надошт. Мақсади вай аз ин таклиф он буд, ки ман ҳар рӯз рафта, иборати дарси ҳамон рӯз хондашуданиро ба ӯ ёд диҳам, то ки ӯ дар пеши домулло ва шарикдарсон расво нашавад.

Ман ин таклифи ӯро ба тарзи қатъӣ рад кардам. «Хизмати фаррошӣ ва мадраса дар ғарданам аст, дастам намерасад» гуфтам. Аммо сабаби ҳақиқии рад карданам, аввал ин буд, ки ин кор барои ман бисьёр душвор ва беманфиат буд. Ҳақиқатан ҳам ба як одами бесаводи тоҷик иборати арабиро рост ёд додани кори осон набуд, дуйӯм ин ки, агар таклифи ӯро қабул мекардам, бояд ҳар рӯз ба хавлии Шарифҷон-махдум рафта, аз пеши назари ӯ гузашта, ба хонаи додараш медаромадам. Ва ҳол он ки ман аз ӯ шарм медоштам, чунки аз хонаи ӯ бе рухсат гурехта будам.

Ғафурҷон-махдум магар аз байни шарикон ягон каси дигари бобро наёфт, ки боз дар пои ман афтод ва ин дафъа худ ба ман мурочиат накарда, домулларо восита кард. Домулло Икром, ки аз шогирдони падари ӯ буд ва аз рӯи одати Бухоро фарзандони устодро ба дарачаи падараш ҳурмат кардан барои шогирд лозим буд, маро маҷбур кард, ки таклифи ӯро қабул кунам. Ман ҳам, ки сухани устоди худро рад карда наметавонистам, ин корро қабул кардам.

Ман, ки чандин сол боз қоидаҳои забони арабро мехондам, як дараҷа ба он забон ошно шуда будам, ба болои ин, аз рӯи одати Бухоро, ки дарси дарсхонагиро пеш аз дарсхона рафтан дар пеши домуллои кунҷакӣ мехонданд, ман ҳам дарси ҳаррӯзаро як рӯз пеш дар пеши домуллои кунҷакӣ хонда хуб аз худ мекардам. Бинобар ин он чизеро, ки ба махдум ёд додаи мехостам, медонистам. Аммо ӯ дар омӯхтани дарс як девори похса барин тамоман беҳис буд ва як соат зӯр зада иборати дарси хондашударо, ки аз ду сатр зиёд набуд, ба ӯ базӯр тӯтивор ёд мекунондам.

Аммо аз рафтуомад ба ҳавлии Шарифҷон-махдум ва аз рӯ ба рӯ шудан бо ӯ ба ман ҳеҷ шарм оид нашуд, чунки Шарифҷон-махдум ба шарм кардани ман роҳ нагузошт. Вақте ки ман бо ӯ рӯ ба рӯ мешудам, бо навозиши ҳурматомез ба ман муомила мекард ва осори як навъ хиҷолат дар чеҳраи ӯ пайдо мешуд, ҳис мекардам, ки қозикалонзода шуда истода ба як муллобачаи саҳроии (мардуми Бухоро умуман қишлоқиҳоро «саҳрой» гуфта таҳқир мекарданд) пойлуч мӯҳтоҷ шудани додараш барои ӯ ногувор буд ва раги калонзодагии ӯро ба ларзиш оварда, ӯро сурх мекард.

Аммо додараш аз ин кор ҳеҷ шарм намекард. Бо вуҷуди ин ки ӯ ба ман мӯҳтоҷ буд, ҳоло ҳам рӯфтани хонаашро ба ман мефармуд, гӯё ки ҳоло ҳам хизматгори бародараш бошам.

Ҳарчанд душвор бошад ҳам, ба ин кор одат кардам, аммо аз ин кор ба ман як душвории дигар рӯй дод, ки ба вай тоқат карда наметавонистам: Ғафурҷон-махдум ба ман таъин кард, ки ҳар рӯз аз нонвойхонаи гузар якта нон гирифта дарорам, ӯ чой тайёр карда мемонад. Мо ҳар ду дар вақти «дарстайёркунӣ» он чою нонро бо ҳам мехӯрем.

Ман одат доштам, ки ҳар пагоҳ ба 5 пул (як тину чорьяк) дута нон мехаридам ва бо додарам бо чой мехӯрдем. Вақте ки махдум нон оварданро ба ман фармуд, ман боз мисли пештара дута нон харида, яктаашро ба укаам дода, дигарашро бурда бо «махдумҷон» мехӯрдагӣ шудам. Вақте ки ин кор ду моҳ давом кард, ба ҷонам расид, чунки якта нони пагоҳнам ба

нимта омада буд, хатто ман аз рӯи одоб оҳиста-оҳиста мехӯрдам, махдум бошад, бепарвоёна бурдахои нонро ба даҳонаш метиққонд, ба ин ҳисоб ҳақиқатан якта нони пагоҳиам ба чорьяк фуромада буд. Ин ба сиҳат ва қуввати ман бетаъсир намонд.

Рӯзе Мирсолеҳ аз аҳволи Ғафурҷон-махдум ҷӯё шуда, ба ман ёрмандӣ кардан ва накарданашро пурсид. Ман ин ҳолро ба ӯ ҳикоя кардам. Ӯ ба ман чизе нагуфт. Аммо маълум шуд, ки ӯ ин воқеаро ба ягон касе, ки ба пеши махдум рафтуомад дошта будааст, гуфтааст.

Рӯзе махдум қадаре сурх шуда аз ман пурсид:

— Магар ту хар рӯз нонро аз пули худат харида меой?

— Оре,—гуфта тасдиқ кардам ман.

— Бечо кардй. Бародарам ба нонвойхонаи гузар таъин карда мондааст, ки нони даркории маро диҳад ва худи ӯ моҳ ба моҳ пулашро хоҳад дод. Баъд аз ин ту аз нонвойхона як нон барои махдум гуфта гирифта омадан гир ва пул надеҳ!

Бо ин ман аз харчи барзиёд халос гашта, хар рӯз мисли пештара бо додарам чою нонро мехӯрдагй шудам ва ба махдум нони бепулро аз нонвой бурда медодам. Аммо махдум пули нони ду моҳи гузаштаро надод.

Ман ғайр аз дарси дарсхонагй, чунон ки дар боло гуфтам, ҳамон дарсро пешакй дар пеши домуллои кунчакиам— Мулло Абдусалом мехондам. Ба пеши ин домулло аз «Матни Кофия» ҳам бобҳои то он вакт нахондаамро мехондам. Мулло Абдусалом мисли пештара дар мадрасаи Мири Араб буд. Баъд аз дарси дарсхона ба он ҷо рафта, ду дарси мазкурро хонда меомадам.

Ғайр аз ин як дарси «хотирхоҳй» дар мадрасаи Олимҷон хам мехондагй шудам, ин дарс «Мухтасари Виқоя»[12] буд, ки бо Миркодир-махдум дар пеши тағони ӯ мехондем.

Тағони Миркодир-махдум як одами баландкомати миёнагӯшти серриш буд, ки дасторашро бисьёр калон карда мебаст. Ӯ тахминан панҷоҳсола буда, дар гузаре имом буд ва ғайр аз барои панҷ вакт намоз ба

чои имоматнаш рафта омадан кори дигаре хам надошт. Ӯ бо хеч кас рафтуомад намекард ва дар рох рафтан гайр аз пеши пояш ба чое нигохе хам намекард. Ӯ дар хавличае зиндагонй мекард, ки берун ва меҳмонхона надошт.

Ана хамин одам дар хавои дарсгўй афтодааст, аммо ягон кас наёфтааст, ки ба худ шогирд кунад, бинобар ин хамшираашро дар мнён мондааст, ки писараш Миркодирро гўяд, ки дар пеши ў як дарс хонад. Миркодир-махдум, ки ба ман шарик ва дўст шуда буд, аз ман илтимос кард, ки бо ў дар пеши тағонаш ў як дарс хонам.

Ман кабул кардам ва дарси «Мухтасари Виқоя» (онд ба илми фиқх)-ро, ки ду сол пеш аз он дар мадрасаи Мири Араб ба пеши Мулло Авези Хучандй сар карда будам ва нотамом монда буд, дар пеши ин домуллои шогирдталаб хонданй шудам ва бо Миркодир он дарсро дар пеши он домулло сар кардем.

Аммо ин домуллои бечора дар мадраса хучрае надошт ва чои дигаре хам надошт, ки дар он ҷо нишаста дарси моро гўяд. Бинобар ин қарор дода шуд, ки ў хар рўз баъд аз пешин ба мадрасаи Олимчон омада, дар хучраи хохарзодааш Миркодир нишаста дарси моро гўяд.

Дар вақти дарс ман фахмидам, ки ў он кадар муллои бад набудааст ва дарсеро, ки мегуфт, худ медонист ва нағз фахмонда хам медод. Аз ин вокеа ман хаминро пай бурдам, ки барои дар Бухоро шўхрат ёфтан ва шогирд ҷамъ кардан он кадар муллои хуб будан шарт набуда, балки як дараҷа хунарманд ва фиребгартоб будан ва худситой карда, худро мулло нишон додан ё ин ки хучраи бисёреро ба даст дароварда ба муллобачагони бехуҷра дода, онхоро ба ин восита ба худ шогирд карда гирифтан шарт будааст.

Бародарам дар он сол баъди аз чўли Каркй омаданаш ба воситаи Мулло Абдусалом боз аз мадрасаи Мири Араб хучра ёфта, дар он ҷо ба танҳой истиқомат карда ва додарам дар пеши ман монд. Аммо ў бесавод буд, бинобар ин ман хар рўз як соат вақтамро сарф карда, ўро алифбо хондам ва то бахор саводашро имкони бароварондам.

Тасвири Мачнун, Амали Ахмад-махдуми мусаввир

Дар мадрасаи Олимҷон ғайр аз Мирсолеҳ касе набуд, ки аз адабиёт хабар дошта бошад, ӯ ҳам ба адабиёт ба тарзи ҷиддӣ машғулӣ намекард, аз китобҳои адабӣ дар ҳуҷраи ӯ фақат девони Ҳофиз ва девони Камоли Хуҷандӣ буд. Ғайр аз инҳо ӯ як баёзи бисьёр калон дошт, ки дар вай аз шоирони гузашта ва замонӣ байтҳои дилчаспро бо хати худаш, ки хеле зебо буд, навишта монда буд ва он баёз варақҳои холӣ ҳам дошт, ки агар байти тозаеро аз ҷое ба даст дарорад, дар ҳамон ҷоҳои холӣ менавишт. Ман ҳар гоҳ, ки ба ҳуҷраи ӯ медаромадам, ба қадри фурсат аз он баёз ва девонҳо фоида мебурдам.

* * *

Ман газетаро якҷоя бор дар ҳамин мадрасаи Олимҷон дидам. Ин «Тарҷумон»[60] ном газета буд, ки нимааш дар забони тоторӣ қримӣ ва нимаи дигараш дар забони русӣ—тарҷимаи ҳамон мундариҷаҳои торӣ буд ва аз Боғчасарой ном мавзеи Қрим баромада меомад.

Ин газетаро ба ман Мирқодир-махдум нишон дод, ки ӯ ниро аз Саидаҳмад ном хеши худ гирифта будааст.

Саидаҳмад аз хешовандони наздики Мирсолеҳ ва Мирқодир буд. Ӯ баъд аз хатми дарс ба мансабҳои муллоӣ майл накарда, ба тиҷорати китоб шуғл кардааст. Ба ин кори ӯ Шариф-махдуми Мӯътасим, ки яке аз гурезагони Бухоро буда, дар Россия ва Туркия ба нашр кардани китобҳои дарсӣ машғулӣ мекардааст (тафсилоти аҳволи Мӯътасим дар поёнтар хоҳад омад), сабаб шудааст.

Саидаҳмад тахминан чилсола буда, комати миёна, ранги сурхчатоб ва ришу мӯи хурмоӣ дошт. Аммо ҳамеша риши худро канда мегашт, ба ҳадде ки ҳеҷ гоҳ нӯғҳои ангуштони дасти ӯ аз торҳои ришаш дур намешуданд ва ҳар тора риш, ки ба нӯғи ангуштонаш вохӯрад, канда мепартофт.

Назар ба қавли Мирқодир, ӯ ҳар сол як бор барои китоб харида овардан ба тарафи Россия то Қазон ва ба Туркия сафар мекардааст ва дар он ҷоҳо либоси

европагй пўшида, риши худро тарошида мегаштааст ва дар Бухоро, ки риши худро тарошида гаштани як одами мусулмон мумкин набуд, ў ришашро канда мегаштааст. Аммо одамони беруна мегуфтанд, ки ў девона аст ва ба балои ришканй гирифтор шудааст.

Саидаҳмад дар ҳамин сафарҳои худ ба Боғчасарой ворид шуда, ба қатори хонандагони газетаи «Тарҷумон» даромадааст ва обуна шудааст, ки дар вақтҳои ба Бухоро будаташ ба номи худаш ба ҳавлиаш меомадааст.

Мирқодир баъзе шумораҳои он газетаро аз Саидаҳмад гирифта, пиҳонй ба мадраса меовард, чунки он вақтҳо дар мадрасаҳои Бухоро рўйрост газета хондан мумкин набуд. Он вақтҳо ман забони туркиро намефаҳмидам. Мирқодир даъво дошт, ки ў дар газетахониҳои хешаш бисёр иштирок карда, он забонро хуб аз худ кардааст, бинобар ин ў он газетаро ҷумла-ҷумла ба забони тоҷикй тарҷума карда медод.

Як рўз дар газета калимаи «парламент» баромад. Ман бо одати худ, ки маънии калимаҳои номафҳумро бодиққат пурсуков карда фаҳмидан мехостам, маънии калимаи мазкурро аз муаллими газетадони худ пурсидам. Ў эзоҳ дода гуфт:

— Дар миёначои рўи дунё як шаҳри азим ҳаст, ки вайро Париж ё ин ки Порис меноманд ва дар миёначои он шаҳр як бинои бисёр калон ҳаст, ки номи вай «Парламент» аст. Дар Парламент одамони бисёр донишманди рўи ҷаҳон ҷамъ шуда нишастаанд, ҳар кас дар қадом гўшаи дунё ки бошад, дар масъалае, хусусан дар масъалаҳои сиёсй дармонад, ҳалли он масъаларо бо телеграф аз Парламент мепурсад, аъзоҳои Парламент ҳам бо телеграф ба ў ҷавоб медиҳанд.

Он вақтҳо амир Абдулаҳад ба Бухоро надаромада, бисёртари вақташро дар Кармина ва атрофи он мегузаронид. Дар ин бора дар байни мардум гап-гап бисёр буд: баъзеҳо мегуфтанд, ки қушбегй дуохонй кунонда, дили амирро аз шаҳри Бухоро сард кунонда, ўро ба ин ҷо намедаромадагй кардааст, то ки худаш дар ҷои ў мустақилона ҳукмронй кунад.

Баъзеҳо мегуфтанд, ки амир дар вақти ба Россия сафар карданаш ба як зан зӯрӣ карда, дар пеши ҳукумати Россия «бенавбат» (виноватый) шудааст. Подшоҳи Россия бароӣ ҷазо ба амир ҳукм кардааст, ки ба пойтахташ надаромада, дашт ба дашт гардад. Бинобар ин амир ба шаҳри Бухоро намедарояд.

Миркодир ба тарзи мисол ана ҳамин масъалаи ба Бухоро надаромадани амирро гирифта гуфт:

— Масалан, як машкоби Бухоро ба телеграфхона рафта, ба Парламент телеграф карда аз вай пурсад, ки «ӯй! Парламент! Чаро амири Бухоро ба шаҳри Бухоро намедарояд?» Парламент дархол сабаби ҳақиқии инро ба он машкоб хабар меднҳад.

Ман ба ин ҷавоби муаллими худ шубҳа карда, гуфтам:

— Корҳои амири Бухоро ҳамагӣ ба давлати Русия вобаста аст, телеграфхона, ки моли давлати рус аст, чаро масъалаи ба амир ва давлати Русия дахлдорро ба Парламент расонад ва чаро ҷавоби Парламентро ба як машкоб оварда диҳад.

Миркодир ҷавоб дод:

— Парламент ҷунон зӯр аст, ки,— гуфт ӯ,— на танҳо телеграфчӣ аз вай метарсад. Агар, фарз кунем, касе ба Парламент телеграф кардани шаваду дар ҳамон вақт худи подшоҳи Русия ҳам дар сари телеграф бошад, аз тарс ларзида, «пачолиска-пачолиска» (пожалуйста-пожалуйста) гуфтан мегирад... (Ман баъдҳо фаҳмидам, ки муаллими адабиёти ҷадидаи ман на танҳо маънии «парламент» барои калимаҳои хориҷиро, ҳатто маънии бештарии калимаҳои туркӣ ва тоториро ҳам надониста, беҳуда вақти худ ва вақти маро ба ин кор сарф мекардааст).

ШАРИФ-МАХДУМИ МЪЪТАСИМ ВА ШУКУРБЕКИ «ДУЗД»

Боид ман дар ин ҷо мувофиқи ваъдае, ки дар порчаи болоӣ додаам, дар бораи Шариф-мухдум ва ба муносибати саргузашти ӯ дар бораи Шукурбеки дузд маълумот диҳам:

Шариф-махдуми Мўътасим писари козӣ Мулло Абдураҳими балхӣ буд, ки дар Бухоро таваллуд ёфта, касби камол кардааст. Ӯ донишманди ҷавони замони худ буда, қувваи шеърии баланд доштааст.

Шариф-махдум дар аввалҳои замони ҳукумати амир Музаффар дар тумани Вобканд ранс—мӯҳтасиб (назораткунандаи бозорҳо ва корҳои дин) шудааст. Ӯ табъан озодфикр будааст ва баъд аз он ки маъмури ҳукумат шуда, аз кирдорҳои амалдорон воқиф гардидааст, ба онҳо сахт нафрат пайдо кардааст.

Дар он вақтҳо Абдусаттор ном касе дар Вобканд амлокдор (ғундорандаи андозҳои замин) будааст, ки ба мардуми деҳқон бисёр зулм мекардааст. Азбаски рансҳо аз рӯи одати дарбори Бухоро ҳақ доштаанд, ки нодурустқориҳои ҳаммансабони худро пинҳонӣ ба амир маълум карда истанд, Мӯътасим ҳам ҷабру зулми ба фуқаро кардаистодаи амлокдорро чандин бор ба амир арз кардааст. Аммо амир дар ҷавоби аризаҳои ӯ дар ҳаққи Абдусаттор коре накардааст ва ӯро танбеҳе дода аз зулм боздоштааст.

Аз ин ҳодиса Мӯътасим ба хубӣ фаҳмидааст, ки «об аз боло лой» буда, айбдор танҳо худи амлокдор набудааст.

Дар он вақтҳо дар деҳаи Косагарони Вобканд Шукур ном як деҳқон будааст, ки дар аввалҳо осудаҳолона зиндагонӣ мекардааст. Аммо рафта-рафта ба сабаби зулми ҳокимон ва барои заминҳои ӯро ба дасти худ даровардан ба ҳокимон ёрӣ додани бойҳои деҳа тамоми заминҳо, асбоби деҳқонӣ ва хатто хавлии нишасташ ҳам аз даст рафта, худ дар дасти Хиндир-хинду* ном як судхӯри серзамин ятим (батрак) шуда мондааст.

Шукур баъди хавлиаш аз даст рафтан онлаашро, ки иборат аз як зану духтар будааст, дар як коза шинонда, худ кори ҳар касро карда мегаштааст. Аммо занаш, ки дар асл беморнамо будааст, ба зиндагонии коза, хусусан дар рӯзҳои барфу борон, тоб оварда натавонияста, тамоман барҷомонда шудааст.

* Дар Бухоро судхӯрони бисёр вақтҳо ба ҳиндухои судхӯр монанд карда, ба номи онҳо калимаи «хинду»-ро илова менамудаанд.

Вақте ки Шукур ба Хидир-ҳинду ятим шудааст, зану бачаи худро ба қисми молхонаи ҳавлии бой кӯчонда оварда, дар он ҷо дар гӯшаи як коҳхона зиндагонӣ сар кардааст. Аммо бемории зани барҷомондааш рӯз то рӯз вазнинтар шуда, дар андак вақт ӯ вафот намудааст.

Шукури мусибатзада баъд аз мурдани занаш бо духтараш дар хизмати бой давом намудааст. Шукур дар корҳои деҳқонӣ ва нигоҳубини чорпоҳои бой машғул шуда, духтараш дар ҳавлии дарунӣ бой дастъёрӣ мекардааст ва вақти хоб падару духтар дар ҳамон коҳхона мехобидаанд.

Духтари Шукур дар зебочамолӣ дар ҳамон давру пеш монанд надоштааст, ӯ дар зери либосҳои камбағалона монанди ёқуте менамудааст, ки дар миёнаи хасрӯба афтода монда бошад. Бой, бо вуҷуди се зан доштанаш, ин духтари покдоманро дар зери назари мурдоронаи худ гирифтааст, аввалҳо ба ӯ бо навозишкории одди муомила карда, кам-кам талаби хайвононаи худро ба вай изҳор намудааст.

Духтар он талаби бойро аввалҳо бо шармгинии духтаракона рад кардан гирифтааст. Чун талаби бой ва ҳаракатҳои таҷовузкоронаш сахттар шудааст, духтар бо ҳар алфози баде ки медонистааст, вайро дашном дода, ин воқеаро ба падараш маълум кардааст.

Шукур бо шунидани ин ҳодиса фавран аз як деҳаи дурдаст барои худ кулбае ёфта, хостааст, ки аз хизмати бой баромада, тамоман ба он ҷо кӯчида равад. Аммо бой барои бурдани духтар ба Шукур рох надодааст:

— Дар беморӣ ва мурдан занат ту аз ман ҳазор танга (150 сӯм) қарздор шудай. Пули маро бидех, баъд аз он духтаратро ба ту месупорам,— гуфтааст ва духтарро дар ҳавлии дарун, дар хонае даровардa, дарро аз болои ӯ қуфл зада мондааст.

Шукур ба қозихонаи Вобканд омада аҳволро арз карда, аз бой гирифта додани духтарашро ва музди дусола хизматашро талаб намудааст.

Қозӣ бинобар масъалаи ғасби духтар дар миёна будан, ба ин кор аҳамияти калон дода, ҳамроҳи мулло-

зими худ миршаби туманиро ҳам фиристода фармудааст, ки ин корро дар ҷоиш тафтиш намуда, агар муҷкил бошад, дар ҳамон ҷо ислоҳ намоянд, вагарна ба қозихона биёранд.

Дар вақти ба хонаи бой омадани мулозимон қозӣ ва миршаби туман амлокдор Абдусаттор ҳам, ки барои ободонӣ ба деҳа баромада будааст, ҳамон рӯз дар ҳамон ҷо меҳмон будааст.

Бой мулозимон ва миршабро зиёфати калон карда ва ба онҳо аз чашмдошташон зиёдатар хизматона дода, барои қозӣ ҳам ба воситаи мулозимон мӯҳрачаи дурусте тақдим намуда, корро ба манфиати худ ҳал кардан хостааст ва дар ҷавоби даъвои Шукур гуфтааст, ки «ҳаққи хизмати ӯро заноаш ва духтараш хӯрданд ва пӯшиданд, харочоти мурдан занаш, ки ман кардаам, дар гардани ӯ мебошад. Бо ҳамин ин мол духтари ӯро *гасбан (бо зӯр)* ниғоҳ надоштаам, балки ба он сабаб ниғоҳ доштаам, ки духтар маро ба худ падар хондааст ва намехоҳад, ки бо падари сарсаригардаш дар кӯчаҳо сару по барахна гардад».

Мулозимон ва миршаб ҷавоби бойро маъқул шумурда, хостанд, ки масъаларо ба манфиати бой ҳал карда раванд ва ин маъниро ба қозӣ маълум намуда, дар бораи ҳал шудани ҷанҷол хати ибро (*сулҳнома*) нависсонда, мӯҳр кунонда ба бой расонанд.

Аммо, аз як тараф, Шукур ба ин гуна ислоҳ розӣ набуданд, худро маълум намуда фарьёду фиғон сар кардааст ва «дар хонаи бой ба *нохӯраи* худ монданӣ будан ё набудани духтараш дар пеши одамони хонаи аз худи ӯ пурсида шавад» гуфтааст ва, аз тарафи дигар, амлокдор, ки таърифи хусну ҷамоли духтари Шукурро шунида, дар пои ӯ дасти худ даровардани ӯ будааст, эҳтиром тарафи Шукурро гирифта гуфтааст:

— Аз рӯи шариат дар бораи як духтари ба балоғатрасида аз худаш напурсида ҳукме баровардан дуруст нест, бинобар ин ман таклиф мекунам, ки талаби Шукурро *қабул карда*, духтарро бароварда худамон аз худаш пурсем.

Ва бой ва ҳа мулозиму миршаб таклифи амлокдорро рад карда натавонистанд, духтарро барои пурсиш

ба меҳмонхона баровардаанд. Албатта духтар гуфтаҳои бойро бо шиддат ва нафрат рад карда, «маро аз ин палид халос кунед» гўён ба домани падараш часпидааст.

Бой ҳам фарьёдкунон хонаро ба сараш бардошта, «духтар аз шарми рўи падар ин гапҳоро мегўяд, вагарна аз шумшакли падараш безор аст» гуфтааст.

Амлокдор худро холис нишон дода, боз таклиф даровардааст:

— Ман одами холис мебошам, на бойро ва на падари духтарро рўй мебинам, бинобар ин салоҳи кор ҳамин аст, ки ман духтарро ба хонаи худ бурда нигоҳ медорам. То он вақт духтар ин ҷанҷолҳоро аз ёд бароварда ва осуда шуда, чи будани таги дилашро дар ғайби бой ва падараш ба ман мегўяд на дар он вақт мувофиқи хоҳиши духтар амал хоҳем кард.

Бой далеле надошт, ки таклифи амлокдорро, ки яке аз чор ҳокими туман аст, рад кунад. Инчунин мулозим ва миршабро ҳам, ки ҳаққи хизмати худ ва мўҳронаи қозиро пешакй ситонда буданд, ҷуръате набуд, ки таклифи амлокдорро рад карда, дар миёни худашон, ў ва қозй ихтилоф андозанд. Бечора Шукури софдил, ки амлокдорро хайрхоҳи худ гумон мекард ва ба духтараш ҳам дилаш пур буд, ба ин таклиф розй шуд ва дар натиҷа амлокдор монанди қассобе, ки гўсфандро аз ҷанголи гург раҳонда ба куштан бурда бошад, духтарро аз дасти бой гирифта, ба хонаи худ бурдааст.

Бой, ки мувофиқи маколи «забони мурғонро мурғон медонанд», мақсади амлокдорро фаҳмида будааст, кайҳо аз духтар умеди худро канда, дар дили худ «хасдуздро роҳзан зад» гўён дигар аз пасн духтар ба хонаи амлокдор нарафтааст. Аммо Шукури мазлум, ки амлокдорро «холис» гумон кардааст, баъд аз як ҳафта ба хонаи амлокдор рафта, духтари худро талаб кардааст.

Амлокдор аввал Шукурро бо далелҳои сохта каноат кунонда, якчанд рўзи дигар дар хонаи худаш мондани духтарро ба ў салоҳ нишон додааст. Шукур баъд аз он ки чанд рўз давида, аз амлокдор духтари

худро гирифта натавонистааст, ба ӯ сахттар муомила карда, бошиддаттар духтарро талаб кардааст.

Амлокдор ҳам ӯро дошном дода, «дузд» гӯён аз хонаи худ пеш кардааст ва ба одамони худ фармудааст, ки ӯро зада-зада ба кӯча бароварда ҳай кунанд ва дӯбора вайро ба амлокдорхона роҳ надиҳанд.

Акнун аз чор ҳокими туман танҳо раис монда буд, ки ҳанӯз Шукур ба ӯ мурочиат накарда буд. Ҳарчанд Шукур аз раис ба кори худ ёрмандие умед надошта бошад ҳам, «ҳар чӣ бодо-бод» гӯён ба пеши ӯ рафта, фочиаи аз сар гузаронидастодаи худро баён карда, аз вай ёрмандӣ илтимос кардааст.

Ин воқеа дар вақтхое рӯй дода буд, ки раис Мӯътасим ба воситаи аризаҳои пиҳонии худаш, ки дар бораи бадкирдориҳои ҳаммансабони худ — қозӣ, амлокдор ва миршаб ба амир менавишт, ҳеҷ гуна натича набаромаданашро фаҳмида буд, ҳатто аз муомилаҳои дурушти амир ба худаш пай бурда буд, ки аризаҳои шикояти вай аз зулми ҳокимон ба амир намефорад. Бинобар ин раис баъд аз шунидани дарди дили Шукур ба ӯ ба тарзи зерин ҷавоб додааст:

— Барои илочи кори ту аз дасти ман ҳеҷ чизе намеояд. Мо дар замоне зиндагӣ карда истодаем, ки ҳеҷ кас ғами дигареро намехӯрад ва хӯрда ҳам наметавонад. Аз зулми золимон ба ҳокимон, ҳатто ба худи амир шикоят кардан ҳам ҳеҷ фоида надорад. Ҳар кас бояд давои дарди худро худ кунад. Барои ситондани ҳаққат ва ҳифзи номусат, агар аз дастат ояд, худат коре кун, вагарна ба тақдират тан дех!

Аз ин ҷавоби раис раги интиқомчӯии Шукур илҳом ёфта ба ҳаракат омадааст ва баъд аз дақиқае фикр кардан аз раис пурсидааст:

— Агар як мазлум золимеро кушад, дар пеши шариат гунаҳгор мешавад ё не?

Раис ҷавоб додааст:

— Вақте ки золим зулм кардан мехоҳад, ҳеҷ гоҳ аз ягон муфтӣ намепурсад, ки зулм дар шариат равост ё не? Он мазлум аҳмақ аст, ки интиқомгириро худро ба шариат мувофиқ кардан хоҳад. Мазлуми боақл он аст, ки «давои қурут обӣ гарм» гӯён худ ба фикри худ амал карда кор барад, на ба фикри муфтӣ.

Ин ҷавоби раис ташвиқи рӯйрост шудааст Шукурро ба интиқомгирӣ ва ӯ аз пеши раис дар ҳолате баромадааст, ки дилаш нисбат ба эолимон бо оташи ғазаб ва интиқомҷӯй аланга мезадааст.

* * *

Ман дар ин ҷо пеш аз он ки тарзи интиқомгирии Шукурро ҳикоя кунам, мехоҳам он чизеро, ки дар бораи тарҷимаи ҳоли айёми ҷавонии ӯ дар деҳа ва баъд аз он ба муносибати зикр ёфтани аҳволи Мӯътасим дар мадрасаи Олимҷон шунида будам, накл намоям.

Шукур дар вақтҳои ҷавонии худ—дар замони зиндагии падараш бо ҷавонони олуфтаи тумани Вобканд улфат шуда, ба ҳар гуна мочароҳо иштирок мекард, аз баски ӯ яккаписар буд, падараш ҳам ба ҳаракатҳои вай монеъ намешуд ва «бигузор. писарам дар вақти зиндагии ман вақташро хуш кунад» мегуфт.

Шукур аввал ба гӯштигирӣ шурӯл карда, як паҳлавонҷавони номдор шуд, баъд аз он ба ҳавои тарфбозӣ афтода, яке аз ҷавонони пешгарди Вобканд гардида, дар тарфбозиҳои тарафона ба муқобилӣ ғиҷдувониён иштирок менамуд. Чун аз шӯҳрат ва шуҷоати вай рашк карда, ба муқобилаш ҳарифон бисьёр шуданд, ӯ ба машқи сангдастӣ даромад, ки ин ҳунар дар он замонҳо як воситаи муборизаи буд дар ҷангҳои байни ҷавонон. Шукур дар сангандозӣ чунон моҳир гардид, ки то он замон монандашро касе надида буд. Ӯ бо санг нишоиро монанди сайёдони моҳир бехато мезад. Мегуфтанд, рӯзе дар майдони озмоиш бузеро оварда дар пешаш алаф партофтанд, буз каллаашро баланду паст бурда, алаф меҳӯрд, Шукур ба рӯ ба рӯи он буз дар масофаи панҷоҳ қадам истода, пешонаи бузро нишон гирифта, сангеро, ки баробари тухми мурғ меомад, ба тарафи он ҳаво дод. Санг ба нишона бехато расида, буз ҷо ба ҷо афтода мурд. Шукур дар ин гуна бозиҳои зӯрозмоёна бисьёр давом карда натавонист: ба зудӣ падару модараш мурданд. Ӯ зан гирифта, гирифтори деҳқонӣ ва ташвишҳои зиндагӣ гардид.

Шукур чун аз зану фарзанд ва аз замину хавлй чудо шуд (чунон ки дар боло дидем), ба хамон хаёти чавонии мучаррадона бозгашт. Факат фарк дар ин чо буд, ки агар дар вакти чавонаш хунархои зўрозмоии худро барои бозй ва дилхушй кор мефармуда бошад, акнун барои интиқомгирй аз душманхои пурзўр кор фармудан хост. Ў дар навбати аввал фурсат ёфта, сари Хидир-хиндуро бо санг кўфта, кори ўро тамом кард ва баъд аз он тамоман аз мардум рўй пинхон карда, дар пои амлокдор афтод.

Аммо ў дар тамом кардани кори амлокдор хеч фурсати муносиб намеёфт. Дар вакти ин оворагй ва гурезагардихо ба таъмини маишат мўхточ шуд. Ягона роҳи таъмини маишат дар шароити зиндагонии ў дуздй буд. Аммо ў монанди дуздони оддй хар моли ба хар чо ростомадаро дуздидан нагирифт, дар дуздии худ хам як мазмуни интиқом аз золимонро дод. Бинобар ин ў моли арбоби хукумат, бойхои калон ва судхўроиро рост оварда медуздид ва аз молхои бадастдаровардааш хар чизе, ки аз хўроку пўшокаш зиёдатй кунад, ба камбағалтарин одамоне, ки ба онхо дилаш пур шавад, тақсим карда медод.

Азбаски арбоби хукумати туманхо аз дасти ў ба чон омада, аз бими хучуми ў шабона ба чое рафта наметавонистанд ва рўзона хам аз роҳхои камодам ибо мекарданд ва бойхои калон хам аз авал тарсидагй барин аз ў метарсиданд, омман мардум хокими хақикии туманхо ўро шумурда, ба номи ў калиман «бек»-ро хамроҳ карда, ўро «Шукурбек» гуфтан гирифтанд. Аммо арбоби хукумат ўро «дузд» мегуфтанд. Бинобар ин ў дар тамоми шахру сахро бо номи «Шукурбеки дузд» машхур шуд.

Духтари Шукурбек ба амлокдор гардан нафуровард, амлокдор, ки баъд аз хушомадгўиҳои мунофикона аз духтар комаш хосил нашуд, ўро ба зарбу лат кардан ва шиканчаю азоб додан даромад. Духтар дар сесола азобу укубат тоб наоварда, охир вафот намуд. Шукурбек, ки ин хабари мусибатсамарро шунид, газабаш нисбат ба амлокдор боз хам зиёдатар гардид.

Дар ин миён амлокдор аз кор гирифта шуда, ба шахри Бухоро кўчид, Шукурбек хам фаъолияти инти-

қомҷўёнаи худро аз саҳро ба шаҳр кўчонид. Аммо дар он ҷо ҳам амлокдорро дар ҷои муносиб рост оварда натавонист. Лекин дар он ҷо ҳам маъмурони ҳукумат ва бойҳоро тохта ба камбағалони шаҳр тақсим карда дода мегашт. Дар шаҳр номи Шукурбек ҳама бойҳо ва арбоби ҳукуматро дар ларза андохт. Амир ба миршаб фармуд, ки бо ҳар роҳе ки бошад, Шукурбеки дуздро ба даст дарорад. Миршаб ба зиндадорандаи Шукурбек даҳ ҳазор танга ва ба кушандаи ӯ панҷ ҳазор танга пул ваъда карда, ин ваъдаашро ба воситаи ҷорчӣ дар шаҳр эълон кард. Аммо худи миршаб дар вақтҳои гардиши шабонааш дар шаҳр тамоми одамҳои худро мусаллаҳ карда, аспсавор мегашт ва бо ҳаман ин, вақте ки ғурриши санги Шукурбекро аз дур мешунид, пас гашта бо камоли суръат мегурехт.

Гоҳо баъзе касон ба ваъдаи миршаб фирефта шуда, дар ҳаваси дастгир кардан ё куштани Шукурбек меафтоданд. Ин гуна одамон аз ғурриши санги ӯ натарсида, ба тарафи ӯ мерафтанд. Аммо Шукурбек ин гуна касро ба нишон нагирифта, то ба худаш рӯ ба рӯ шуданаш сабр карда меистод, вақте ки он зӯрозмо ба худаш наздик расид, ба вай маҷоли ҳуҷум надода, аз миёнаш озод бардошта, ба зери худ мегирифт, аввал гулӯи ӯро як нафас буғ мекард, баъд аз он бар сари синааш як-ду кундазону мезад. Вақте ки он паҳлавонтарош аз ҳол рафт, ханҷарро ба гардани ӯ молида мақсадашро мепурсид. Ҳарифи мағлуби дар тарсу ларзафтода ҳам иқрор мекард, ки вай ба умеди гирифтани мукофоти миршаб ба ин кор ҷасорат кардааст. Шукурбек он касро аз ин гуна кори пуртаҳлука тавба кунонда ва ба вай харҷи гўён як маблағ пул дода мегуфт:

— Ин пулро гиру аз ин шаҳр бадар рав! Агар дар ин ҷо монӣ, аҷаб нест, ки дуйўмбора ба ин гуна ҷасорат қадам гузорӣ, дар он сурат ман ба ҷонат амон намедиҳам.

Умуман Шукурбек одамкушӣ намекард. «Одамони бадкирдорро бо куштан тамом кардан мумкин нест» мегуфт. Ӯ фақат арбоби ҳукумат ва бойҳои ноинсофро тороҷ карда, ба камбағалон тақсим мекард. Ӯ танҳо Хидир-ҳиндуро кушта буд ва акнун дар паи куштани

Абдусаттори амлокдор мегашт, лекин вайро ҳеҷ рост оварда наметавонист. Чунки ӯ аз тарси Шукурбек ҳеҷ ба кӯча намебаромад ва ҳар шаб ҷои хобашро ҳам дигар мекард.

* * *

Шариф-маҳдуми Мӯътасим, ба сабаби аризаҳои шикояташ аз ҳаммансабони худ, ба ғазаби амир гирифтор шуда, аз кор гирифта шуда буд ва баъд аз маъзулиаш ба шаҳри Бухоро омада, дар мадрасаи Абдуллохон дар ҳуҷраи худ муллобачавор (лоуболона) зиндагонӣ мекард.

Шукурбек баъд аз кӯчонидани фаъолияти худ аз саҳро ба шаҳр илҳомдиҳандаи худ Мӯътасимро ёфта, бо ӯ алоқа баст. Гоҳо шабона, баъди ними шаб ба ҳуҷраи вай омада, дар он ҷо ош пухта хӯрда мерафт ва умуман ҳар шаб бештарин дар Қӯшмадраса — дар атрофи мадрасаҳои Абдуллохон ва Модари хон гардиш мекард. Чунки ҳавлии Абдусаттор — амлокдор дар Қӯшмадраса дар паҳлуи мадрасаи Муҳаммадалихоҷӣ буд.

Як шаб, аввали шаб ҳанӯз кӯчаҳо пуродам ва дӯконҳои сари бозори Қӯшмадраса кушода буданд, ки Абдусаттор аз ҳавлиаш барои гӯштхарӣ баромад ва аз дӯкони қассобии Қӯшмадраса харидашро карда, зуд ба хонааш баргашт ва дар вақти баргаштан дар миёнаи ду мадраса, дар ҳолате ки саҳнҳои ҳар ду мадрасаро муллобачагон пур карда дарс такрор намуда нишаста буданд, ба Шукурбек рост омад.

Шукурбек ҳам, ки душмани худро дар ягон ҷои хало рост оварда натавониста гашта буд, аз ҳамин тасодуф фоида бурдан хост, ба бисьёрии оянда ва рафтугашти ва аҳли сари бозор нигоҳ накарда, «ҳар чӣ бодо бод» гӯён ба ӯ ҳуҷум карда, аммо на бо санг, балки бо дастони пурзӯраш ӯро аз миёнаш гирифта ба ҳаво бардошта ба замин зад. Абдусаттор бо ҳамин зарба ба мурдан расида буд, лекин Шукурбек ба ин қаноат накарда, ханҷари худро аз ғилоф кашида, ба сари дили ӯ то гулбандаш фурӯ равонда кашида гирифт ва ханҷари хунолудро ба ҷоман мактул пок карда қад рост кард.

Омман мардум Шукурбекро шахсан намешинохтанд ва дар хар кӯча, ки садои гурриши сангашро шунианд, ба ӯ рӯ ба рӯ нашуда мегурехтанд. Дар ин ҷо, ки Шукурбек санг ааандохта, бо дасту ханҷар хучум кард, ӯро дузду қотили оддй пиндошта, аз ду тарафи кӯча ба вай хучум оварданд ва «дуздро намой, дуздро намон» гӯён гавго бардоштанд.

Шукурбек бари ба худ роҳ кушодан ба омма хучум оварданро муносиб надид, «мабодо ба одамон бегуноҳ зарар расад» гуфта мулоҳиза кард. Бинобаӣ ин ба ҳеҷ тарафи он кӯчаи калон нарафта, ба мадраса Абдуллохон даромад ва дар он ҷо ба хучраи Мӯътасим, ки дар ошьёнаи дуйум буд, баромада ба муаллими худ воқеан ҳозир аз сар гузаронидан худро хикоя кард.

Мӯътасим бо шунидани ин хабар дар ташвиш ва андеша афтод: ӯ фикр мекард, ки албатта муллобачагони дарс такроркунанда ва аҳолии мадраса ба хучраи ман даромадани ин одамро диданд, ҳамин замон одамони ҳукумат бо омман тамошобинон бари дастгир кардани чинояткор ба хучраи ман хучум хоҳанд кард, дар он вақт ман ҳам мисли шарики қотил дастгир хоҳам шуд.

Мӯътасим бо ин мулоҳиза роҳи халосии худ ва мехмони худро меҷуст. Дере нагузашта аз рӯи мадраса овози одами бисьёре шунида шуд. Мӯътасим ба равоқи пеши хучрааш баромада дид, ки рӯи мадраса пур аз одам аст ва ба онҳо муллобачагон зинан баромади хучраи ӯро нишон дода истодаанд.

Мӯътасим ҳам фурсат надода, Шукурбекро аз паси худ гирифта, ба сари зинае, ки ғайри зинаи хучраи худаш буд, рафта поин фуромад ва аз он ҷо ҳар ду ба тарафи халоҷои мадраса гузашта, аз деворчаи пастаки вай худҳоро ба кӯчаи пушти мадраса ҳаво доданд. Шукурбек дар он ҷо ба ду кӯча ду санг гурронд, то ки одамони раванда ва оянда кӯчаро холӣ кунанд ва аз он ҷо ҳар кадом бо кӯчаи дигар гурехта рафтанд.

Мӯътасим чанд рӯз дар дарунн шахри Бухоро, дар хонаи яке аз дӯстонаш пинҳон шуда хобид ва баъд аз он ки кофтукови ҳукумат пасанда шуд, пинҳонӣ аз музофоти Бухоро баромада, рост ба Туркия рафт. Дар

он чо ба хизмати яке аз матбаахо даромад, китобхои дарсии арабиро тасхех намуда ба чоп тайёр карда медодагй шуд. Азбаски ў донишманди забардаст буд, китобхои дар зери дасти вай чопшуда ба мадрасахои Шарк шўхрат пайдо карданд ва китобфурўшони Бухоро хам бо ў алока бастанд.

Чун рагбати китобфурўшони Бухороро ба махсулоти худ дид, баъзе китобхоро ба Казон оварда, дар матбааи Харитонов чоп мекард, ки аз он чо ба Бухоро фиристодани онхо осонтар буд.

Мўътасим, ки бо падари Саидахмади ришкан дўст ва холдон буд, ба ў хату хабар фиристода, вайро хам ба пешаи китобфурўшй кашид. Сабаб хамин буд, ки Саидахмад барои китоб овардан ба Россия ва Туркия сафархо карда, газетахон шуд. (Як эпизод аз кор-номахои Шукурбек бо унвони «Дузди Шукурбек» дар «Наводир-ул-вакоеъ» ном асари Ахмад-махдуми Дониш дарч шудааст[14] ва зикри Мўътасим бо намунан ашъораш дар сахифахои 350—351 «Намунаи адабиёти точик», чопи Москва, соли 1926, кайд ёфтааст.)

НИКОХИ ДУХТАРИ НЎХСОЛА

Дар мадрасаи Олимчон Мулло Абдуфаттох ном як муллои кўлобй муаззин буд. Ў як одами баландкомати пуропурбадани бринчирўй, сурхчамўй ва мешчашм буда, аммо чашмонаш на бо нури зако ва зиракй, балки бо оташи кахру газаб хамеша дурахшида менистоданд. Аз чашмони ў бинанда гумон мекард, ки вай ягон одамро хозир куштааст ва ё куштан мехохад.

Гап задани ў хам хашмгинона буд ва дар вакти сухан аз дахонаш ба хар тараф кафк мепарид.

Ў тахминан чилсола бошад хам, бо бародари калони ман ва Мирсолех хамдарс ва дар пеши домулло Икромча шарикдарс буд. Мегуфтанд, ки вай дар калонсолиаш аз Кўлоб ба Бухоро барои хондан омада буд, бинобар ин бо бачагони навхон шарик шуда, дарсро давом додааст. Ў хату саводи точикй дошт ва китобхои дарсиашро худ аз рўи китоби шариконаш рўйнавис карда мегирифт.

Дар вақти аз Кӯлоб ба Бухоро омаданаш аввалин бор бо Мирсолеҳ шарикдарс шудааст. Азбаски ӯ тамоман қашшоқ ва бечоҳ будааст, Мирсолеҳи хайрхоҳ ӯро дар мадрасаи Олимҷон муаззин карда, аз ҳамин мадраса ба ӯ ҳуҷраи истиқоматӣ ёфта додааст.

Мирсолеҳ мегӯяд, ки «ӯ дар вақти нав ба Бухоро омаданаш бисьёр содда ва ҳам бисьёр хасис буд. Баъд аз муаззин шуданаш ҳам даромади худро кам харҷ мекард ва шиками худро бо чизҳои бисьёр арзон пур мекард, ҳатто пӯстҳои сабзӣ ва шалғамро, ки одамон бароварда мепартофтанд, аз замин чида гирифта, шуста тоза карда, гов барин чалпосзанон мехӯрд».

Ӯ як рӯз иштиҳ* гаҷинро, ки баққолон барои бозии бачагон заҳмаҳоро пур карда мемонданд, дида, як чизи хӯрдании арзонбаҳо гумон карда, чор донаи вайро ба чор пул харида оварда, ба Мирсолеҳ нишон дода, аз вай «ниҳо чӣ ном доранд ва инҳоро чӣ тарз мехӯранд?» гуфта пурсидааст.

Мирсолеҳ, ки одами шӯхмизоҷ буд, ба ӯ гуфтааст: «Инро курути фарангӣ мегӯянд, ки аз қурути ҷойдорӣ кадаре сахттар аст, бо об дар дег меандозанд ва қалонфури бисьёре ҳамроҳ карда ҷӯшондан мегиранд, вақте ки пухт, мехӯранд, ки бисьёр болаззат мешавад».

Абдуфаттоҳ ин таърифро шунида, шакароби кӯҳистон ба ёдаш омада, гаҷлӯндаҳоро бо қалонфур ҷӯшондан гирифтааст, аммо аз пагоҳӣ то бегоҳӣ ҷӯшонда бошад ҳам, онҳо нарм нашудаанд. Бегоҳонӣ як лӯндаи онҳоро ба тағоии Мирқодир нишон дода, сабаби ба зудӣ напухтани онҳоро аз ӯ пурсидааст.

Тағоии Мирқодир, ки одами рости софдили содда буд ва чӣ будани ҳазлро намедонист, чизҳои нохӯрданӣ будани онҳоро ба ӯ рӯйрост гуфтааст.

Баъд аз чандсола истиқомати Бухоро соддадилии Абдуфаттоҳ тамоман барҳам хӯрда, ҳатто фиребгари гузаро шуда бошад ҳам, ҳасиснаш барҳам нахӯрда, ҳатто ба дарачаи искитӣ расидааст. Ӯ пулҳои аз муаз-

---

* *Иштиҳ* — чизи лӯндае буд, ки калон ё хурдтар аз оҳан, кӯргӯшим ё санги кӯҳӣ барои бозӣ месохтанд. Гаҷнии ҳамин иштиро қурутмонанд карда, аз гаҷ рехта тайёр менамӯданд.

зиной даромадшударо ба баққолони майда бо фоиза қарз дода, соҳиби чандин ҳазор танга гардидааст.

Дар вақтҳое ки ман дар мадрасаи Олимчон будам, ӯ аз шарми мардум пӯсти сабзию шалғамро ғундошта нахӯрад ҳам, таоми асосии вай сабзии хом буд, ки дар бозори Бухоро аз вай чизи хӯрданиҳои арзонбаҳотар набуд ва агар дилаш таоми гарм хоҳад, шалғамро дар оби холис ҷӯшонда, қадаре намак пошида мехӯрд. Дар деворӣ масҷиди мадраса аз берун як сабадча овезон карда монда, аз аҳолии мадраса илтимос карда буд, ки ҳар кас чойникашро тоза кардан хоҳад, шаммаашро дар ҳамин сабадча резад.

Ӯ шаммаҳои дар он сабадча ғуншударо ҳар рӯз як бор бар рӯи як тахта рехта, дар шамолу офтоб хушконда мегирифт. Ва ҳар гоҳ ки чой нӯшидан хоҳад, аз ҳамон шамман хушкида як каф дар чойник андохта, чой дам карда менӯшид. Мегуфтанд, ки ӯ шаммаҳои хушкидан аз худаш барзиёдмондаро ба бозор бароварда, ба деҳқонони аз саҳро омада «чой» гуфта мефурӯшад. Дар вақтҳое ки ман дар он ҷо будам, мегуфтанд, ки пули нақди ӯ ба даҳ ҳазор танга расидааст ва дар дасти қарздорон ҳамеша фоида зоида истодааст.

Абдуфаттоҳ, ки доронаш ба як маблағи калон расида буд, хост, ки зан гирад. Ӯ ба ҳар духтар, ки кас мефиристод, соҳибони он духтар маҳри калон мепурсиданд ва ба домодшавандан хасис нархи он духтар гаронӣ карда, боз дар пан духтари дигар меафтод.

Дар ин миён бахти Абдуфаттоҳ кушода шуда, касе духтари нӯҳсолаашро ба бадали ҳазор танга ба ӯ таклиф кард. Ин кас калонсолтарини Ботурчаҳо буд. Ин корро аз ҳама пеш ман фаҳмидам: ҳар вақт ки ба ҳавлии Ботурчаҳо барои барфрӯбӣ ё тарошакафонӣ мерафтам, духтарча аз ман намегурехт ва бозӣ карда мегашт. Як рӯзи дигар, ки ман барои тарошакафонӣ рафтам ва духтарча ҳам монанди пештара дар айвон бозӣ карда ништаста буд, падараш ӯро чеғ зада ба хона даровард ва занашро дашном дод, ки ӯ чаро духтари «қадраси ба шавҳар бароянда»-ро ба сари худ ғузоштааст, ки дар пеши чавонони номаҳрам бозӣ карда гардад.

Ман ба ин ҳол тааҷҷуб кардам. Тааҷҷубам дар ин набуд, ки падари духтар маро номаҳрам шумурда, вайро аз ман гурезонд, зеро он вақтҳо духтарони нӯҳсоларо дар зери фаранҷӣ гирифта, аз номаҳрамон гурезондан одат буд. Аммо тааҷҷуби ман дар ин буд, ки падараш вайро «қадрас ва ба шавҳар бароянда» гуфта буд. Ва ҳол он ки шариат рухсат дода бошад ҳам, мардумони Бухоро духтарҳоширо пеш аз чордаҳсолагӣ ба шавҳар намедоданд.

Ман ин тааҷҷубиро худро ба Ботурчан хурд — Маъсумхон, ки бо ман ошно шуда буд, маълум карда, сабаби он сухани бародарашро аз вай пурсидам. Ӯ гуфт:

— Ҳақиқатан ҳам бародарам духтарчаашро ба шавҳар додани аст. Ҳатто домодшаванда ҳам муайян шуда, гуфтушунидӣ маҳру асбоби тӯй ҳам қарор ёфтааст ва ба наздикӣ тӯю никоҳ ҳам мешавад.

Ман ба ин хабари ӯ ҳайрон монда, кӣ будани домодшавандаро аз ӯ пурсидам. Чун ӯ Абдуфаттоҳ будани домодшавандаро гуфт, тааҷҷубӣ ман боз ҳам зиёда шуда, ҳуш аз сарам парид. Зеро ман аввал гумон карда будам, ки духтари нӯҳсоларо ба ягон писарбачаи дувоздаҳсола медодагиянд. Аз гуфтан ӯ фаҳмидам, ки як оҳубаран ширмакро ба хартуми як фили ваҳшӣ мепечондаанд. Ман ба Маъсумхон гуфтам:

— Магар бародарат девона шудааст, ки ин корро мекунад ва магар шумо, ду бародари дигар, чунон сангдилед, ки ба бародарзодаи ширмакатон раҳм намекунед ва мегузоред, ки падараш ӯро ба дасти чаллод супорад?

— Бародари калонам бисьёр хасис ва хомтамаъ аст,— гӯён Маъсумхон сухан сар кард,— ӯ пеш аз никоҳ ҳазор танга нақд мегирад, ки инро як хазинаи аз осмон афтода мешуморад. Дигар ин ки чӣ қадар пул доштани Абдуфаттоҳро медонад ва медонад, ки ӯ ҳавлӣ надорад ва ҳавлӣ ҳам намехарад, хонадомод мешавад ва бародарам гумон мекунад, ки Абдуфаттоҳ, ки хонадомод шуд, ҳаман дороияш ба хонаи ӯ меравад ва аз они ӯ мешавад. Ба болои ин Абдуфаттоҳ кӯлобист ва қозикалон ҳам, ки кӯлобист, баъд аз хатми дарс ӯро ба мансабҳои илмии калон мерасонад ва дар он вақт бародари ман ба домоди бообрӯе сохиб

мешавад. Ачаб нест, ки худи ӯ ҳам ба ҳосилоти домодаш ба мансабҳои калони илмӣ расад.

Маъсумхон дар бораи монеъ шудан ва нашудани худаш ва бародари дигараш гуфт:

— Мо бисьёр монеъ шудем ва «агар ин корро кунӣ, алоқаманро аз ту меканем» гуфтем. Аммо ӯ ба мо гуфт: «Ман коре, ки мухолифи шариат бошад, накардаам. Модом ки шариат ба шавҳар додани духтарӣ нӯҳсоларо рухсат додааст, ман мехилам. Ин духтари ман аст, на духтари шумоён, агар шумоён духтар ёбед, то бевапир шуданаш дар хонаатон нигоҳ доред, ман кор надорам...»

Дере нагузашта ин тӯю никоҳ ба вуқӯъ омад, муллоҳои мадраса муаззинашонро домодбарӣ карда, дар хонаи падарарӯсаш монда омаданд. Ӯ хонадомод шуд, шабона ба хонаи арӯс мерафт ва аввали субҳ — дар вақти азони бомдод — ба мадраса омада, то хонда шудани намози хуфтан дар ин ҷо мемонд.

Аз пагоҳонии якӯме, ки домод аз хонаи арӯс омад, баъд аз намози бомдод муллобачагони шӯх ба гирди ӯ гун шуда, аз чигунагии арӯс ва аз кайфияти хонадораш мепурсиданд. Ӯ ҳанӯз ба вуқӯъ наёмадани ягон «коре»-ро маълум мекард, пурсандагон ӯро ба суст нисбат дода, масхара медоштанд. Дар пагоҳи панҷӯм ба пурсандагон Абдуфаттоҳ гуфт:

— Ин як духтарчаи беҳоли рангканда будааст, ҳанӯз мазаи бӯи бағалро намефаҳмад, ҳар вақт ки ман ба ӯ даст ковам, чунон ки аз дев тарсида бошад, ғаш карда худро ба дару девор мезанад ва фарьёдкунон аз хона гурехта баромада, худро ба бағали модараш меандозад. Пулам месӯзтагӣ барин менамояд.

Пагоҳи ҳафтӯм домод ҳандону шукуфон буд, ҳама фаҳмиданд, ки ӯ имшаб коми дилашро ҳосил кардааст, бо вучуди ин «сухан аз даҳони Луқмон хуш аст» гӯён чӣ гуна гузаронидани шабро аз вай пурсиданд.

— Ман имшаб масъаларо ба пеши падарарӯс катъй мондам,— гуфт ӯ,— гуфтам, ки ё духтарашро розӣ кунад, ки ба ман сар фурорад ва ё ин ки ҳазор танга маро бо харочоти тӯй баргашта диҳад, ки ман аз даъвои зандори гузарам.

— Як шабн дигар сабр кунед,— гуфт падари духтар дар чавоб ва шабона вакти хоб ба хонаи мон чор адад мехи чўбинро бо теша оварда, дар чор гўшаи ҳойхоб ба замин зад ва дасту пои духтарашро бо чор рўмол ба чор мех баст... Ана бо ҳамин тадбири падараш ман комн дил ҳосил кардам.

Ҳамон рўз соати 12 Маъсумхон ба мадраса омада, аҳолии мадрасаро ба ҳавлии худхошон ба чаноза хабар кард: маълум шуд, ки духтарча дилкаф шуда мурда будааст.

ВАБО

Дар тобистони соли 1893 (1310 ҳичрн) дар Бухоро боз вабо пайдо шуд (вабои якўм, ки онлан мо ҳам фалокати вайро кашида буд, дар соли 1889 (1306) буд, ки дар қисми якўми «Ёддоштҳо» тасвир ёфт [4]). Дар даруни як ҳафта дар кўчахо одами тандуруст кам дида мешуд ва дар ҳафтаи дуйўм аз ҳар гузар ҳар рўз якчанд чаноза баромадан гирифт. Дар вакти намози пешини хонакохи Девонбеги ва Болои Ҳавз, ки одатан мардуми Бухоро мурдахон худро дар вакти мазкур дар ҳамон чохо бурда чаноза мехононданд, ду тарафи саҳни масчидхо аз чаноза пур мешудагй шуд, ба ҳадде ки ихом намедонист ба кадом мурда чаноза хонда истодааст. Бинобар ин уламои Бухоро фатво доданд, ки монанди майдони чанг мурдахоро қатор монда, дар ҳар гурўҳ як бор чаноза хонда шавад, равост.

Чунин аҳвол мардуми Бухороро дар дахшат андохт, аз чамъ шудани дахҳо мурда дар як чо одамони тандуруст ҳам дар хавф афтода бемор шудан гирифтанд. Ҳукумат фармон бароварда, ки ҳар мурдаро дар пеши масчиди гузари ҳамон мурда чаноза хонанд ва ба хонакохи Девонбеги ва Болои Ҳавз набиёранд.

Ҳукумати Бухоро дар мукобили вабо чорае дид, ки хеле хандаовар буд: вай ба воситаи қозикалон фармон бароварда, ки муаззинхои гузарҳо ва корихои хушовоз чор-чор ва панч-панч ба гурўҳҳо таксим шуда, ҳар шаб баъд аз хуфтан то саҳар кучахои шаҳрро гардиш карда, дар сари гузарҳо ва дурохаҳо бо як овоз азони бемаҳал гуфта гарданд, то ки «худованди карим ба шарофати он азонхои бемаҳал ваборо аз сари мардум бардорад».

Маъмурони Россияи подшоҳӣ, ки дар Когон менишастанд, дар ин кор бетараф намонданд: онҳо дар Когон, ки бевосита дар таҳти тасарруфи худҳошон буд, беморхонаи вабоӣ ташкил намуданд ва дар вокзали роҳи оҳан қоидаи карантинро ҷорӣ карданд. Ба ҳукумати Бухоро ҳам таклиф намуданд, ки беморхонаи вабоӣ кушояд ва дар роҳҳои корвонгузар карантин барпо кунад.

Дар Бухоро зотан як беморхона буд, ки дар он як доктори рус, як тарҷумон аз одамони маҳаллӣ ва як фельдшери қашқарӣ (кошғарӣ) кор мекард. Ин доктор ва фельдшер ҳам дар беморхона ва ҳам дар амбулатория, ки дар дарунӣ бинои ҳамон беморхона буд, кор мекарданд. Ин беморхона дар наздикии дарвозаи Шайх Ҷалол воқеъ шуда буд, ки дар нафлоӣ аз ҳаман қитъаҳои шаҳри Бухоро пеш мекард.

Одамони ҳолдон мегуфтанд, ки он доктор он қадар маҳорат надорад ва маълумоташ аз маълумоти як фельдшер беш нест. Бинобар ин бойҳои калони Бухоро, агар бемор шаванд, аз Чорҷӯй ё аз Самарқанд доктор ҷеғ мезаданд ва агар беморнашон ба сафар монеъ набошад, ба шаҳрҳои мазкур рафта муолиҷа мекунонданд.

Тақдири вабозадагони Бухоро ана ба ҳамин доктор ва фельдшер супурда шуд ва беморхонаи вабоӣ ҳам дар зери назорати ҳаминҳо ташкил ёфт.

Беморхонаи вабоиро дар берунӣ дарвозаи Шайх Ҷалол, ки ба беморхонаи шаҳр наздик буд, барпо карданд. Аммо дар он ҷо на бино буд, на дарахт ва на оби ҷорӣ. Дар он ҷо як кӯли васеъ буд, ки дар зимистон пуроб гардида, дар тобистон ҷоҳон баландаш мехушкид. Аммо дар як тарафи он кӯл, ки хандақи лойхонаи девори қалъаи шаҳр буд, оби бадбӯи сабзи сурхчатоб ҷамъ шуда мехобид ва дар тарафи ғарбии ин кӯл як пушта (теппаи пастак) буд, ки дар вай мазори шоири машҳур Хоҷа Исмати бухорой[66] воқеъ шуда буд ва дар он пушта аҳолие, ки ба он ҷо наздик буданд, мурдаи худро мегӯрониданд.

Беморхонаи вабоӣ дар ҳамин кӯли хушкида, ки тарафи шимолаш хандақи заҳҳаши зери девори қалъа, ғарбаш мазори Хоҷа Исмат, шарқаш роҳи калон ва

ҷанубаш замини чимтоли нокорам буд, ташкил дода шуд.

Бинои «беморхона» иборат буд аз каппаҳои бўрьёи ва чодирҳои оддии чўгигй, ки ин «биноҳо» на офтоби майнагудози Бухороро нигоҳ медоштанд ва на тафбоди чигарсўзи вайро.

Дар ҳафтаи аввали ташкил дода шудан ин беморхона маъмурони Бухоро — мулозимони қозикалон ва раис, шогирдпешагони қушбегй ва одамони миршаб беморони тасодуфан дар кўча дучоромадаро доштаа, ба ин беморхона, ки ҳақиқатан кушишхонаи одамон буд, оварда, дар дасти доктор ва фельдшери мазкур супурдан гирифтанд. Атрофи беморхонаро сарбозони амир посбонй мекарданд, ки барои гурез ба беморон роҳ набуд. Аммо дар ҳафтаи аввал аз даҳҳо беморон, ки дар ин ҷо оварда буданд, яке ҳам саломат ёфта набаромад; ҳар кадоми онҳо дар он ҷо аз як шабонарўз то се рўз зиндагй мекарданд ва баъд аз он аз мурдаву зиндаи онҳо касе хабар намеёфт ва мегуфтанд, ки мурдагонро шабона дар ҳамон мазори Хоча Исмат, ки дар пахлуи беморхона буд, пинҳонй мегўронданд.

Ба муқобили ин аҳвол мардуми Бухоро ғавғо бардоштанд, касе сарашро баста ба кўча намебаромад ва рангкандагон ҳам, ки бештарини мардуми Бухороро ташкил мекарданд, хонанишин шуданд, бозорҳо баста шуд ва аз қитъаву гузарҳо одамони бачуръаттари тандуруст гурўҳ-гурўҳ ҷамъ шуда, ба арки амир рафта, ба қушбегй бо фарьёду фиғон аз ин аҳвол шикоят кардан гирифтанд.

Оқибат ҳукумати амир ба беморхона бурдани раниҳои Бухороро манъ кард. Акнун вазифаи беморхонаи вабой фақат куштани раниҳои Россия шуда монда буд: ду маъмури ҳукумати Бухоро, ду казаки савора аз посбонони гумоштаи сиёсии давлати Россияи подшоҳй ва як ходимаи тиббии беморхона кўча ба кўча шаҳрро гардиш мекарданд ва ҳар беморе, ки дучор шавад, ҳуччатҳои шахсии вайро тафтиш намуда ва раниаи давлати Россия буданашро муайян карда, баъд аз он ба беморхона мебурданд.

Рўзе ман ба воқеаи зерин рост омадам: ду маъмури Бухоро бо як ходимаи тиббй як занро, ки аз қиёфа-

таш арманизан менамуд, дар як фойтуни дуаспа зер карда ба тарафи беморхона мебурданд. Қазакони савор дар ду тарафи фойтун посбони мекарданд. Занак «ман мусулмон шудаам, ман раияи ҷаноби олӣ шудаам» гӯён фарьёд мекард ва ӯ чунон пурзӯр буд, ки аз таги дасти се нафар дар дарунии фойтун рост хеста, худро партофтанӣ шуда, аз мӣён болояшро ба замин хам карда, бо дастони пурзӯраш заминро ханҷол мекард ва саворони казак бо қамчин ба дасту сари ӯ мезаданд, аммо ӯ ҳеҷ парвое надошт ва фарьёд мекашид, ки «ман мусулмонам, ман раияи ҷаноби олӣ мебошам, ҳақ надоред, ки маро ба куштан баред!»

Карантинҳои ҳукумати Бухоро яке дар роҳи Қаршӣ — дар мавзеи Четариғ, дигаре дар роҳи Кармина — дар мавзеи Хонработ ташкил шуда буд. Дар ҳар кадоми он чоҳо, ки дар домани дашт воқеъ шудаанд, як табиби маҳаллии бухорой ва як даста навкарони саворан амир менистоданд ва дар он чоҳо ҳам каппачаҳои бӯрьёӣ сохта буданд ва дар паҳлуи он каппачаҳо дар ду-се деги калони мис об чӯшида менистод, ба даҳони дегҳо ба ҷои сарпӯш бӯрьё пӯшонда буданд.

Навкарон роҳгузаронро аз роҳу бероҳа дошта меоварданд, табиб набзи онҳоро дида, ба тандуруст будани онҳо ҳукм мекард, баъд аз он роҳгузарҳо ҳар кадом либосҳошонро кашида ба каппа даромада, аз сарашон як сатил об мерехтанд ва либосҳошонро маъмурон бар рӯи бӯрьёи сари дег паҳн карда буғ медоданд. Аммо таншӯйии роҳгузарон ҳам аз оби ҳамон дегҳо буд. Бо ҳамин маросими «дезинфекция» тамом шуда, роҳгузар либоси бо буғ намгирифтан худро пӯшида, ба роҳи худ мерафт.

ГИРИФТОР ШУДАНАМ БА БЕМОРИИ ВАБОӢ

Аз вабозадагони мадрасаи Олимҷон ду нафар мурд. Мирқодир бо тағоиаш ва дигар аҳолии мадраса, ки бемор шуда буданд, дар хонаҳошон мехобиданд. Муаззини Абдуфаттоҳ бемор шуда, ба кадом сахро баромада рафта буд. Аммо ман, додарам ва Мирсолеҳ саломат будем. Лекин саломатии ман дер накашид: рӯзе бо одати муқаррарнам аз нахӯдшӯрбо, ки таомии

гарми арзонбаҳои Бухоро буд, як коса оварда бо додарам хӯрдем. Баъд аз хӯрдани вай ба ман як гарони рӯй дода хоб пахш кард. Хобидам ва баъд аз соате аз хоб бедор шудам, ки дилам беҷост, ба рӯи мадраса баромада аз по афтодам, дигар аз худ бехабар шудам ва ҳамин қадарро медонам, ки ба ман ин воқеа дар аввалҳои моҳи июль рӯй дода буд.

Як рӯз чашм кушода дидам, ки дар роҳрави ҳавлие нишастаам ва доманам пур аз кулӯхпораҳост, додарам рост истода зорӣ мекунад, ки кулӯхпораҳоро аз доманам резам. Чун ҳушьёр шудам, шарм кардам, ки чаро дар доманам кулӯх андохтаам ва рехтам, аммо боз аз ҳуш рафтам.

Рӯзе аввали пагоҳӣ чашм кушодам, дар паҳлуям додарам хобида буд. Хона бегона буд, ба чор тарафаш назар дӯхтам: дар назднки дари пешгоҳ як марди ҳафтодсола китобат карда нишаста буд. Шинохтам — ин падари Мирсолеҳ — Миризом ном як пири нуронӣ ва он хона меҳмоихонаи ӯ буд.

Вақте ки ман ба он пир, ки бо дасти чапаш ҳат менавишт, бо ҳайрат чашм дӯхта истода будам, ӯ қаламашро ба лосдон[7] пок карда, дар гӯшаи саллаи худ аз пеши гӯшаш ҳалонда монда ва саҳифаи китобатиашро бар рӯи болиш гузошту ба ман нигоҳ карда гуфт:

— Муборак шавад, халос шудӣ! — ва дарҳол Мирҳикмат ном писарашро, ки ҳамеша дар хизмати ҳавлиаш машғулӣ мекард, чеғ зад,— гӯй, дар хона ширчой пазанд,— ва ба ман нигоҳ карда давом намуд,— осуда бихоб, имрӯз ширчой мехӯрӣ.

Ман додарамро бедор кардан хостам.

— Мон, камтар хобад,— гуфт пирамард,— имшаб аҳволи ту бад шуда буд, ҳеч нахобидааст. Бӯҳрони сахти бемориат буд, ҳар чи бошад, бахайр гузашт.

Дар ним соат ширчойро тайёр карда оварданд. Пиракӣ аз он чой дар як пиёла рехта ба ман дод, ки бинӯшам. Ман дам кашидам.

— Акнун то пешин чизе намехӯрӣ,— гуфт бемордори ман. Баъд аз он додарамро бедор кард, ки ширчой сард нашуда нон пора карда хӯрад.

Бемордори таҷрибакор дар соати дувоздаҳи рӯз ҳам ба ман як пиёла ширчой нӯшонид. Ман мехостам

нон хўрам, сахт манъ кард. Шабона ҳам таоми ман як пиёла ширчой шуд.

Рўзи дигар пагоҳоний мўйсафед дар ним коса ширчой як парча нони тунуки хонагии гармқокро, ки бачои сухарй мегузошт, пора карда ба ман дод, аммо нагузошт, ки аз он нонпораҳои чой хўрам:

— Имрўз фақат мазаи нон басанда аст! — гуфт.

Дар пешину бегохй камтар-камтар оби шўрбои гўштини бе равған пухташударо, ки дар вай як каф бириню ҳам ҳамроҳ карда буданд, ба ман хўронд ва дар рўзи сейўм ба ҳамон шўрбо қадаре нони гармқоқ пора карда хўрданро ба ман рухсат дод.

Аз рўи гуфтаи додарам, дар рўзи аввали беморй ва бехушиам Мирсолеҳи инсонпарвар маро дар мадраса нагузошта, бо додараш ба замбар андохта ба ҳавлиаш оварда, ба пеши падараш гузоштааст ва додарамро ҳам ин чо овардааст, ки дар нигоҳубини ман ёрй диҳад. Аз рўи ҳисоби онҳо ман 29 рўз беҳуш хобидаам.

Баъд аз як ҳафта, ки ман қадаре қувват гирифта будам ва хостам ба мадраса равам, мўйсафеди пуршафқат нагузошт:

— Худро канда карда нобуд мекунй,— гуфт ва маро боз як моҳи дигар дар хонаи худаш нигоҳ дошт ва додарамро ҳам нигоҳ дошта, аз ҳолаш хабардор шуда истод.

МАХДУМОНИ БАЙТАЛ

Миризом — одами баландқомати ранги рўяш гандумгуни сиёҳчатоби камриш, бо вучуди ҳафтодсола буданаш сиёҳии ришаш аз сафедиаш бисьёртар буд. Ў одами хеле пуркувват менамуд. Назар ба қавли худаш, вай писари Миролим-махдуми ўротеппагй буда, дар он чо таваллуд ёфтаст. Дар айёми дарсхонии вай ҷанги амир Музаффар ва подшоҳи рус сар шудааст. Ў пешаи муллоиро партофта, ба амир нўкар шуда дар ҷанг иштирок кардааст.

Ў сабаби бо дасти чап хат навиштанашро ба ин тарика ҳикоя кард:

— Дар ҷанги Чиззах,— гуфт ў,— аз бетадбирии саркардагони амир мо дар даруни қалъа дар муҳоса-

ра мондем, дарвозаҳои шаҳрро саркардагон чунон хокрез карда буданд, ки дар вақти шикаст аз онҳо гурехта баромадан мумкин набуд. Вақте ки аскарони рус сахт ҳучум оварда, девори қалъаро аз чанд ҷой рахна карда ва бо нардбон аз девор гузашта, ба кӯчаҳои шаҳр баромаданд, бештарини аскарони амир ва ғазоталабон худро аз болои девори қалъа берун партофта мурданд, хеч набошад, дасту пояшон шикаста аз кор баромаданд. Баъзе касоне, ки як навъ ҷасорат доштанд, истодагарӣ намуда, қадаре ҷанги кӯчагӣ карданд ва ман ҳам дар қатори ҳамин ҷанговарон будам.

— Вақте ки ман бо шамшер меҷангидам,— гуфт Миризом суханашро давом дода,— як аскари шамшердори рус бо шамшер ба дасти рости ман ҳамла намуда, панҷан дастамро қалам карда партофт, шамшер ҳам аз дастам парида рафту ду солдати дигар аз пушт омада, маро асир карда гирифтанд.

Миризом дар ин ҷои ҳикояш кафи дасти росташро ба ман нишон дод, ки тамоман бепанҷа буд ва ба нақли худ давом намуд:

— Маро ба беморхонаи ҳарбии Тошканд бурда табобат карданд. Баъд аз саломат ёфтанам ба ман барои харҷи роҳ пул дода гуфтанд: «Кучо ки хоҳӣ, рав, ту озод мебошӣ!»

Миризом гуфт:

— Ман дар он вақт чӣ будани инсониятро фаҳмидам. Агар он вақт ягон рус, ҳарчанд ҳарбӣ набошад ҳам, ба дасти одамони амир меафтод, мекуштанд, хеч набошад, ғулом карда мефурӯхтанд. Аммо русҳо бо вуҷуди ин ки маро дар майдони ҷанг, дар ҳолате ки ман онҳоро мекуштам, гирифтанд, на танҳо маро накуштанд ва ғулом накарданд, балки маро табобат карда, ҳаётамро нигоҳ доштанд ва ба замми ин ба маз харҷи роҳ ҳам дода, ба хонаам гусел карданд.

Миризом баъд аз нақли ин саргузашти худ илова намуда гуфт:

— Ман аз он рӯз сар карда, ба худ муқаррар кардам, ки дигар дар қатори нӯкарони амир хизмат намуда ба пешрафти худ бо ин роҳ кӯшиш намекунам ва маишати худро асосан бо дастранҷи худ, ки китобат

аст, таъмин менамоям. Аммо дар ин пеша воситаи асосии ман — панҷаи дасти ростам аз даст рафта буд. Лекин ман аз ин фалокат ба худ ноумедиро роҳ надодам: «Ои чизеро, ки дасти рост карда метавонист, чаро дасти чап натавонад?» гуфтам ва бо дасти чап хатнависиро машқ кардан гирифтам. Дар андак вақт дар навиштани хат бо дасти чап чунон моҳир шудам, ки дар вақтҳои бо дасти рост навиштанам ба ин дараҷа бомаҳорат навишта наметавонистам. Магар дасти чап он кувватеро, ки дар вақти ҷавониам дам гирифта ба худ нигоҳ дошта буд, дар айёми калонсолиам бо як хавсалаи ҷавонона ба сарф кардан даромад.

Миризом хомӯш монд ва ман аз ӯ пурсидам:

— Магар шумо аз Тошканд ба Ӯротеппа нарафта, рост ба Бухоро омадед?

— Не,— гуфт ӯ ва эзоҳ дод: — аввал ба Ӯротеппа омадам, дидам, ки дар он ҷо аз наздикони ман касе нест: падар, модар ва бародаронам дар вақти аз тарафи русҳо ишғол шудани Ӯротеппа ба Бухоро кӯчидаанд ва ман ҳам ба Бухоро омадам ва дар ҳамин ҳавлӣ дар сояи падар зиндагонӣ сар кардам.

* * *

Падари Миризом Миролим-махдум ном олиме будааст, ки пеш аз ишғол шудани Ӯротеппа аз тарафи аскарони Россияи подшоҳӣ дар он ҷо аълам будааст. Ӯ дар арафаи ин ишғол бо оилааш ба Бухоро кӯчидааст ва дар ин сафар модиёнеро, ки дар оромӣ ва хушрафторӣ бехтарини аспонаш будааст, худ савор шуда, бо ҳамон асп ба шаҳри Бухоро даромадааст.

Азбаски мардуми Бухоро модиёнсавориро айб мешумурданд, ба номи Миролим як лақаби «байтал»-ро ҳам, ки «модиён» гуфтан аст, илова намудаанд. Бо ҳамин авлод ва ақрабои Миролим-махдуми аълам дар Бухоро бо унвони «махдумони байтал» шӯҳрат ёфтаанд.

Дар он вақтҳое ки ман дар мадрасаи Олимҷон будам, дар Бухоро махдумони байтал як ҷамоаи бисьёр калон буданд, дар ҳар кадоми гузарҳои Поччоқул-хоҷӣ, Говкушон, Чорхарос ва Ғозиён чандхонаворӣ аз инҳо зиндагонӣ мекарданд. Ҳамаи инҳо одамони мех-

натдўст, хоксор ва соҳиби хату савод ва баъзеҳошон хеле хушхат ва соҳиби фазлу камол буданд.

Миризом чор писар дошт, ки номи калонтарини инҳо Мирнизом буда, дар қатори иўкароии оддии амир буд. Ў бо андак маош гоҳ дар сарҳадди Хоразм — дар Уч Ўчоқ, гоҳо дар роҳи Қаршӣ — дар Қаравулбозор дар қатори дигар иукарои посбонӣ мекард (тарзи карантини ҳукумати Бухороро дар вақти вабо ба ман ӯ ҳикоя карда буд, ки он вақт дар Хонработ посбони роҳ будааст). Миризом соҳиби зану чанд фарзанд буда, дар гузари Гозиён аз оилаи падар чудо менишаст.

Дуйум Хочӣ Ато ном дошт, ки ӯ ҳам оиладор буда, дар ҳамсоягии падараш дар гузари Чорҳарос зиндагӣ мекард. Ў маъмури оддии қушбегӣ буда, дар бозорҳои гўзаи туманҳо ба тафтиши тарозуҳо машғул буд.

Сейум Мирсолеҳ буд, ки ҳанўз хонадор набуд ва дар мадрасаи Олимчон истиқомат намуда, дар вақтҳои таҳсил дарс мехонд. Ў хеле хушхат буда, дар тобистон дар мирзохонаи қушбегӣ нимнависӣ (ба котибони расмии қушбеги ёридиҳандагӣ) мекард.

Чорўм ва аз ҳама хурдтаракаш Мирҳикмат ном дошт, ки дар он вақтҳо бистсола буда, ҳамеша дар хизмати падар ва оила буд.

Худи Миризом аз дарбори амир амали қаравулбегиги[16] дошт, ки ин унвон ба ӯ дар вақтҳои ҷанг дода шуда, то он вақте ки ман дидам, барқарор буд ва аз он роҳ маоше мегирифт, ки ба харочоти аспаш намерасид.

Дар ин хусус Миризом ба ман гуфт:

— Ин амал ба гардани ман ҳаминро бор кардааст, ки бояд ман ҳамеша як асп нигоҳ дорам ва даромади аз ин роҳ шудагӣ ба ҳамин асп намерасад. Бо ҳаман ин ман ин амалро барои он тарк накарда гаштаам, ки Мирҳикмат аспро дўст медорад ва агар аз амал истеъфо диҳам, бояд аспро ҳам нест кунам, ки ба ин кор писарчаи дўстдоштаам розӣ намешавад.

Миризом илова намуда гуфт:

— Асоси рўзгори маро ҳамин китобат таъмин мекунад, ки то ҳол ҳам дар як шабонарўз 14—15 соат кор мекунам.

* * *

Миризом бо муллоҳо, бойҳо ҳеҷ рафтуомад намекард, ин гуна одамонро бад медид ва аз шайҳҳо бисьёр нафрат мекард. Ба хонаи ӯ фақат хешовандонаш — махдумони байтал омада мерафтанд, ки ӯ калонсолтарини ин ҷамоа буд. Аз муллоҳо гоҳ-гоҳ танҳо Мулло Раҳмати сартарош ба пеши ӯ омада мерафт, ки ман бо ӯ ба воситаи Шарифҷон-махдум шиноснс шуда будам. (Зикри Мулло Раҳмати сартарош дар охири қисми дуйӯми «Ёддоштҳо» гузаштааст.)[40]

СТРАХОВАНИЯИ БОЙҲО

Рӯзе Мулло Раҳмати сартарош ба ҳавлии Миризом даромада омад. Миризом, ки бо омадани ҳеҷ кас китобати худро тарк намекард, бо омадани Мулло Раҳмат қаламро пок карда дар қаламдон ва коғази китобатиашро ба рӯи болиш гузошта, дузону нишаст ва:

— Домулло, гап занед, кучо будед ва чӣ овардед? — гуфта пурсид.

Мулло Раҳмат:

— Ба Чорчӯй барои саёҳат рафта будам,— гуфт.

— «Кирои муфт оворан вилоят мекунад» гуфтаанд, боид ягон кирои муфт ёфта бошед, ки ба ин гуна сайру сафар ҳавсала кардед?

— Албатта,— гуфт Мулло Раҳмат ва ба тафсилоти саёҳати худ даромада рафт:

— Шумо медонед, ки ман бо Домуллобой * дар вакти хурдсолиаш шарикдарс ва ошнаи вай будам. Ӯ баъд аз бой шуданаш ҳам маро фаромӯш накардааст ва гохо сурое карда менигад. Чанд рӯз аз ин пеш дар раста ба ман вохӯрда, «ба хонаи ман биёед, хамроҳ ба саёҳати Чорчӯй меравем» гуфт. Мн кабул кардам ва хамроҳ ба Чорчӯй рафта, дар Девонабог, ки шахри русӣ, станцияи Чорчӯй ва станцияи пароходи дарьёи Аму мебошад, фуромадем ва дар он чо дар са-

* Дар Бухоро як бон бисьёр калони миллионер буд, ки дар хурдсолиаш чанд рӯз дар мадраса хондааст. Бинобар ин мардуми Бухоро вакте ягон уро кабурда, «домулло» ё ин ки «домуллобой» мегуфтанд.

рои Домуллобой, ки як бинои бисьёр васеъ будааст, манзил кардем. Рӯи сарой аз пахтахои тойбаста пур буд. Мо дар як хонаи бисьёр озода даромадем. Дар он хона намозхои асру шому хуфтанро бо имоматии Домуллобой, ки худро хеле парҳезгор мешуморад, адо намудем. Баъд аз таом, вақте ки аз шаб як пос[75] гузашта буд, Домуллобой ба ман гуфт:

— Биёед, шарик, ба рӯи сарой баромада қадаре гардиш кунем ва ҳаво хӯрем.

Мо аз хона баромадем. Дар рӯи сарой якчанд деги миси калони якманиро шинонда пуроб карда мечӯшонданд. Хизматгорон пахтаҳои тойбастаро ба болои чӯбҳо қатор мечиданд. Вақте ки оби дегҳо ҷӯшид, чанд хизматгор бо сатилҳо оби ҷӯшроро кашонда, ба болои тойҳои пахта рехтан гирифтанд. Ман дар ин кор тааҷҷуб намуда:

— Чаро пахтаҳои хушкро тар мекунанд? — гуфта аз бой пурсидам.

— Сабаб дорад, баъд мефаҳмед,— гуфт ӯ.

Хулоса ин кор то саҳар давом кард, баъд аз тамомияти кор мо даромада хобидем. Аммо маро хоб намебурд ва фикрам дар сабаби тар кардани пахтаҳои хушк банд буд. Рӯзона вақте ки офтоб паҳн шуд, Домуллобой ба хизматгорони худ фармуд, ки тойҳои пахтаро дар офтобруяҳо гузошта хушконанд. Тааҷҷуби ман боз ҳам зиёдатар шуд ва аз ӯ пурсидам:

— Охир, аввал тар кардан ва баъд аз он хушконидани пахтаҳо чӣ маънӣ дорад? Ман ин корро беҳуда ва ташвиши барзиёд медонам.

Ӯ табассумкунон:

— Сабр кунед, баъд мефаҳмед! — гуфт.

Вақте ки тойҳои пахта хушкиданд, бой ба яке аз одамҳояш фармуд рафта конторaро хабар кунад, ки омада пахтаҳоро қабул карда гирад.

Баъд аз ним соат якчанд одамони русмонанд бо дафтарҳо омада, тойҳои пахтаро баркашида, вазни ҳар кадомашро ҷудогона ба дафтар менавиштанд ва як кас бо лифу ранги снёҳ бар рӯи ҳар той рақам мегузошт ва пахтаҳои баркашидашударо ба аробаҳо бор карда мефиристоданд.

* * *

Миризом бо муллоҳо, бойҳо ҳеҷ рафтуомад намекард, ин гуна одамонро бад медид ва аз шайхҳо бисьёр нафрат мекард. Ба хонаи ӯ фақат хешовандонаш — махдумони байтал омада мерафтанд, ки ӯ калонсолтарини ин ҷамоа буд. Аз муллоҳо гоҳ-гоҳ танҳо Мулло Раҳмати сартарош ба пеши ӯ омада мерафт, ки ман бо ӯ ба воситаи Шарифҷон-махдум шинос шуда будам. (Зикри Мулло Раҳмати сартарош дар охири қисми дуйӯми «Ёддоштҳо» гузаштааст.)[69]

СТРАХОВАНИЯИ БОЙҲО

Рӯзе Мулло Раҳмати сартарош ба ҳавлии Миризом даромада омад. Миризом, ки бо омадани ҳеҷ кас китобати худро тарк намекард, бо омадани Мулло Раҳмат қаламро пок карда дар қаламдон ва коғази китобатиашро ба рӯи болиш гузошта, дузону нишаст ва:

— Домулло, гап занед, куҷо будед ва чӣ овардед? — гуфта пурсид.

Мулло Раҳмат:

— Ба Чорҷӯй барои саёҳат рафта будам,— гуфт.

— «Кирои муфт оворан вилоят мекунад» гуфтаанд, бояд ягон кирои муфт ёфта бошед, ки ба ин гуна сайру сафар ҳавсала кардед?

— Албатта,— гуфт Мулло Раҳмат ва ба тафсилоти саёҳати худ даромада рафт:

— Шумо медонед, ки ман бо Домуллобой* дар вақти хурдсолиаш шарикдарс ва ошпази вай будам. Ӯ баъд аз бой шуданаш ҳам маро фаромӯш накардааст ва гоҳо суроғ карда менистад. Чанд рӯз аз ин пеш дар раста ба ман вохӯрда, «ба хонаи ман биёед, ҳамроҳ ба саёҳати Чорҷӯй меравем» гуфт. Ман қабул кардам ва ҳамроҳ ба Чорҷӯй рафта, дар Девонабоғ, ки шаҳри русӣ, станцияи Чорҷӯй ва станцияи пароходи дарьёи Аму мебошад, фуромадем ва дар он ҷо дар са-

* Дар Бухоро як бои бисьёр калони миллионер буд, ки дар хурдсолиаш чанд рӯз дар мадраса хондааст. Бинобар ин мардуми Бухоро номи аслии ӯро набурда, «домулло» ё ин ки «домуллобой» мегуфтанд.

рои Домуллобой, ки як бинои бисьёр васеъ будааст, мавзил кардем. Рӯи сарой аз пахтахои тойбаста пур буд. Мо дар як хонаи бисьёр озода даромадем. Дар он хона намоязхои асру шому хуфтанро бо имоматии Домуллобой, ки худро хеле пархезгор мешуморад, адо намудем. Баъд аз таом, вакте ки аз шаб як пос[79] гузашта буд, Домуллобой ба ман гуфт:

— Биёед, шарик, ба рӯи сарой баромада кадаре гардиш кунем ва хаво хӯрем.

Мо аз хона баромадем. Дар рӯи сарой якчанд дегхои миси калони якмаиияро шинонда пуроб карда мечӯшонданд. Хизматгорони пахтахои тойбастаро ба болои чӯбхо катор мечиданд. Вакте ки обхои дегхо чӯшид, чанд хизматгор бо сатилхо обхои чӯширо кашонда, ба болои тойхои пахта рехтан гирифтанд. Ман дар ин кор тамошо намуда:

— Чаро пахтахои хушкро тар мекунанд? — гуфта аз бой пурсидам.

— Сабаб дорад, ваъда мефахмед,— гуфт ӯ.

Хулоса ин кор то сахар давом кард, ваъда аз тамошои кор мо даромада хобидем. Аммо маро хоб намебурд ва фикрам дар сабабхои тар кардани пахтахои хушк банд буд. Рӯзона вакте ки офтоб пахш шуд, Домуллобой ба хизматгорони худ фармуд, ки тойхои пахтаро дар офтобрӯяхо гузошта хушконанд. Тамошои ман боз хам зиёдатар шуд ва аз ӯ пурсидам:

— Охир, аввал тар кардан ва баъд аз он хушконондани пахтахо чй маъной дорад? Ман ин корро бехуда ва ташвиши бисёр медонам.

Ӯ табассумкунон:

— Сабр кунед, ваъда мефахмед! — гуфт.

Вакте ки тойхои пахта хушкиданд, бой ба якке аз одамхояш фармуд рафта конторарро хабар кунад, ки омада пахтахоро кабул карда гирад.

Баъд аз ним соат якчанд одамони русмонанд бо дафтарчо омада, тойхои пахтаро баркашида, вазни хар кадомашро чудогона ба дафтар менавиштанд ва як кас бо лафзу ранги сиёх бар рӯи хар той рақамы мегузошт ва пахтахои баркашидашударо ба аробахо бор карда мефиристоданд.

Дар бегоҳонӣ кори пахтабаркашӣ ва пахтакашонӣ тамом шуд. Одамони контора аз рӯи дафтари баркашг коғазеро ба забони русӣ навишта ба бой дода, баромада рафтанд.

Мо ба хона даромадем. Бой ба ҳеч кор (ҳатто ба намозхонӣ ҳам) машғул нашуда чӯту дафтарро ба пеши худ гирифт. Ӯ ҳай чӯт мезад, ҳай дафтарҳоро бо хату рақам сиёҳ мекард. Дар ин миён хизматгор ош кашида оварда ба пеши мо монд. Аммо бой ба ош ҳам нигоҳ накарда, кори худро давом дод.

Ман, ки гурусна монда будам, ба ӯ гуфтам:

— Биёед, аввал таомро хӯрем. «Аввал таом, в-он гаҳ калом» гуфтаанд!

— Шумо хӯрдан гиред! — гуфт ӯ бе он ки чашмашро аз дафтар ва дасташро аз чӯт чудо кунад,— ман баъд аз ҳисоб карда шуданам мехӯрам.

Ман рухсати ӯро ғанимат шумурда, як тарафи табақро холӣ кардам ва боз ба кори ӯ чашм дӯхта нишастам. Оқибат ӯ ҳисобии худро тамом карда, як коғазро ба ман нишон дод, ки дар як тарафи он 15500 ва дар тарафи дигараш 16500 сӯм навиштагӣ буд ва аз ман пурсид:

— Кадоми ин рақамхо зиёдатар аст?

— Албатта, 16500 сӯм аз 15500 сӯм зиёд аст,— гуфтам ман.

— Ман дар ҳамин сафари худ ва ба сабаби тар карда хушконидани пахтаҳо ҳазор сӯм фоида кардам,— гуфт ӯ.

Тааччубн ман боз ҳам зиёдатар шуд. Ман дар ҳайрат афтодам, ки чаро тар карда хушконидани якчанд той пахта ҳазор сӯм фоида медодааст? Пас ба ӯ гуфтам:

— Шарик, аз барои худо, зудтар ба ман фаҳмонед, ки шумо ин ҳазор сӯмро ба чӣ роҳ ёфтед, вагарна ман дилтанг шуда истодаам.

Ӯ ба эзоҳ додан даромад:

—Дар миёнаи савдогарони рус «страхования» ном як кор ҳаст,—гуфт ӯ,—страхования ҳамин аст, ки касе молу чизи касеро ба бадали як ҳаққи ночиз дар ӯҳдаи худ мегирад, ки агар он мол ё чиз талаф шавад, ба соҳиби вай товони он молу чизро медиҳад.

Хавлй, сарой, моли тиҷоратй ва монанди инҳоро страхования куноидан мумкин аст. Ба страхования гирандагон одатан ширкатҳои калони бой хастанд, ки ба ҳар гуна моли пурқимат, дар сурати талаф шудан, товон дода метавонанд. Аз ин ҷумла «Кавказ-Меркурий» ном як ширкат хаст, ки вазифаи асосии вай молҳои хомро ба марказҳои Русия кашонда бурдан ва молҳои аз фабрик ва завод баромадаро ба атроф кашонда расондан аст ва ба ин хизмати худ мувофиқи вазни мол ҳақ мегирад. Хамин ширкати бор-кашонй дар айни замон борҳои ба худаш супурда-шударо ба страхования ҳам мегирад, масалан, дар ҳар ҳазорсўма мол ғайри пули кирои кашонданаш боз чанд сўм гирифта, мутасаддй мешавад, ки агар ин мол гум шавад, сўзад ё кам бароял, вай товон медихад. Ман хостам ана аз хамин кор ба худ фонда ёбам...

Мулло Раҳмат мегуфт:

—Ман ҳанўз ҳайрон будам, ки шарикдарси собиқи ман аз ин кор чй гуна фонда меёфта бошад ва тойҳои пахтаро тар карда хушкондан ба ин кор чй дахл дошта бошад. Аммо ҳамсўҳбати ман бо суханҳои зеринаш маро як дарача бо кори худ шинос кард:

— Ман пештар дар Ҷиликўл, Сарои Қамар, Тирмиз ва Қаркй пўстҳои арзонбаҳо ва пахта тайёр карда, он чизҳоро бо баҳои баланд нарх монда, аз рўи он нарх, ғайр аз пули киро, маблағе барои страхования дода, ба хамин контора месупурдам. Қонтора он молҳоро аз чоҳои мазкур ба қаиқҳои туркманон бор карда, ба Чорчўй мефиристод. Ман дар байни қаиқчиҳои туркман одамон доштам, ки онхо қаиқро дар ягон ҷои муносиби дарьёи Аму ғарқ мекарданд ва ман дар Чорчўй пули молҳои пасти талафшудаамро бо баҳои баланд нақд мегирифтам. Чун ин кор борҳо такрор шуда ва контора товон додан гирифт, вай ба ман маълум кард, ки молҳои маро дар дарьёи Аму ба страхования нахоҳад гирифт ва метавонад, ки дар Чорчўй молро қабул карда, бо роҳи оҳан, бахри Каспий ва Волга ба Русия расонад. Бинобар ин ман аз страхования бо роҳи пинҳонй фонда бурданро дар ин ҷо ҳам ташкил намудам...

Мулло Раҳмат мегуфт:

—Ҳоло ҳам маънии тар карда хушконидани пахтаро нафаҳмида ва бо ин роҳ чӣ гуна фонда бурданро намедонистам. Бинобар ин ба шарикдарси собиқи худ савол додам:

—Пас дар ин ҷо бо роҳи пинҳонӣ фонда бурданро чӣ навъ ташкил кардед ва сабаби тар карда хушконидани пахта чист?

—Ҳама гап дар ҳамин тар карда хушконидан аст,— гуфт ҳамсӯҳбати ман ва эзоҳ дод: — тойҳои пахтае, ки дар рӯи сарой буданд, ба ман ҳамагӣ ба 15500 сӯм афтода буданд ва баъд аз рехтани оби чӯш вазни онҳо ба миқдори як ҳазор сӯм зиёд шуд. Азбаски пахтаи хушк оби чӯшро ба мағзи худ монанди кулӯхи офтобхӯрда мекашад, ҳарчанд мо тойҳои пахтаро ба офтоб монда хушконда бошем ҳам, обияти мағзи тойҳо ҳеҷ нарафта ва фақат кандиру симҳои ба назар намоёни онҳо хушкиданд. Ин кор рӯякӣ хушконидан буда, фақат барои бастани чашми сдамони контора аст.

—Агар яке аз одамони контора пай мебурд, чӣ мекардед?—гӯён ман савол додам.

—Ҳеҷ кадоми одамони контора саҳмдори он ширкат нест, ки ба ман товон медиҳад. Агар яке аз инҳо фаҳмида монад ҳам, бо ним шиша арақ даҳони ӯро бастан осон буд,—гуфт Домуллобой ва сухани худро давом дод:

—Ин тойҳо то ба Маскав расидан хушкида ба вазни аслии худ мефуроянд. Вақте ки дар Маскав гумоштаи ман ин пахтаҳоро аз контора баркашида мегирад, ба бадали он обҳое, ки контора аз ман дар катори пахта баркашида гирифтааст ва онҳо дар роҳ бухор шуда ба ҳаво парида мераванд, товон меситонад.

Шарикам ба фиребгарии худ мағрурона хандае карда илова намуд:

—Танҳо бо харидуфурӯш одам бой шавад ҳам, бои бисьёр калон намешавад; барои бои дуруст шудан боз бисьёр хунарҳоро донистан лозим аст. Масалан, ман як гурӯҳ мирзо ва гумоштагон дорам, ба ҳар кадоми онҳо аз 20 танга (3 сӯм) то 40 танга (6 сӯм) моҳона медиҳам. Маълум аст, ки як одами

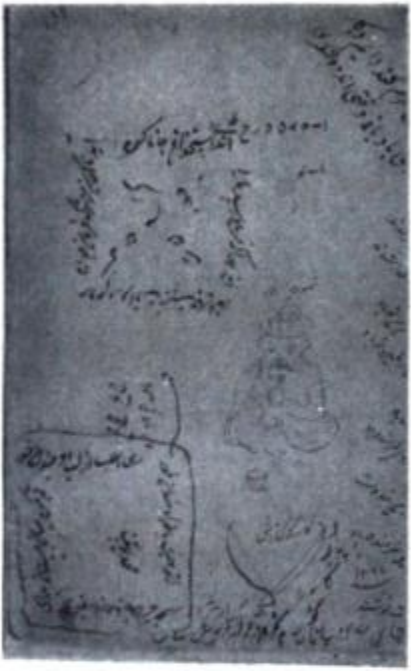

Як варианти тасвири хачвии Мирзо Анвар
бо косаи кукнораш. Амали Ахмад маздуми мусаввир

—Ҳоло ҳам маънии тар карда хушконидани пахтаро нафаҳмида ва бо ин роҳ чӣ гуна фоида бурданро намедонистам. Бинобар ин ба шарикдарси собиқи худ савол додам:

—Пас дар ин ҷо бо роҳи пинҳонӣ фоида бурданро чӣ навъ ташкил кардед ва сабаби тар карда хушконидани пахта чист?

—Ҳама гап дар ҳамин тар карда хушконидан аст,— гуфт ҳамсӯҳбати ман ва эзоҳ дод: — тойҳои пахтае, ки дар рӯи сарой буданд, ба ман ҳамагӣ ба 15500 сӯм афтода буданд ва баъд аз рехтани оби ҷӯш вазни онҳо ба миқдори як ҳазор сӯм зиёд шуд. Азбаски пахтаи хушк оби ҷӯшро ба мағзи худ монанди кулӯхи офтобхӯрда мекашад, ҳарчанд мо тойҳои пахтаро ба офтоб монда хушконда бошем ҳам, обияти мағзи тойҳо ҳеҷ нарафта ва фақат кандиру симҳои ба назар намоёни онҳо хушкиданд. Ин кор рӯякӣ хушконидан буда, фақат барои бастани чашми сдамони контора аст.

—Агар яке аз одамони контора пай мебурд, чӣ мекардед?—гӯён ман савол додам.

—Ҳеҷ кадоми одамони контора саҳмдори он ширкат нест, ки ба ман тавон медиҳад. Агар яке аз инҳо фаҳмида монад ҳам, бо ним шиша арақ даҳони ӯро бастан осон буд,—гуфт Домуллобой ва сухани худро давом дод:

—Ин тойҳо то ба Маскав расидан хушкида ба вазни аслии худ мефуроянд. Вақте ки дар Маскав гумоштаи ман ин пахтаҳоро аз контора баркашида мегирад, ба бадали он обҳое, ки контора аз ман дар катори пахта баркашида гирифтааст ва онҳо дар роҳ бухор шуда ба ҳаво парида мераванд, тавои меситонад.

Шарикам ба фиребгарии худ мағрурона хандае карда илова намуд:

—Танҳо бо харидуфурӯш одам бой шавад ҳам, бои бисьёр калон намешавад; барои бои дуруст шудан боз бисьёр ҳунарҳоро донистан лозим аст. Масалан, ман як гурӯҳ мирзо ва гумоштагон дорам, ба ҳар кадоми онҳо аз 20 танга (3 сӯм) то 40 танга (6 сӯм) моҳона медиҳам. Маълум аст, ки як одами

Дар ҳамин вақт аз роҳрави дарвозаи кӯча аввал садои сурфа ва баъд аз он як одам пайдо шуд. Қади ин одам паст, худаш монанди ӯғур ғафс ва фарбеҳ буд. Сару рӯи лӯб-лӯндаи зардчатобаш бо гардани борики мурғобишакли ӯ бар болои он танаи ғӯладингаш ба он монанд буд, ки чӯбкадуи кӯчадастаеро, бар болои ӯғур шинонда монда бошанд; риши зарди пурчингилаи намадвор пахшхӯрдааш бо дастори каловамонанд печондашудааш ба хӯсаи киштзорҳо шабоҳат дошт, ки барои тарсонда рамондани парандаҳо ба шакли одам сохта мемонанд; остинҳои ҷомааш монанди остинҳои ҳамон хӯсаҳо дароз буда, аз ду остин ду тасбеҳе, ки яке аз донаки хурмо, дигаре аз шабаи чашми сиёҳчатоб сохта шуда буд, баромада ба тарафи замин овезон шуда меистод. Ранги ҷомаи ин кас ҳам монанди ранги рӯю ришаш малла буд.

Ин одам бо ҳамин шаклу шамоил калонворона оҳиста-оҳиста қадам монда ба рӯи суфа баромада, ба Миризом салом дод. Миризом бе он ки кори худро вогузорад, бо сарҷунбише ба саломи ӯ ҷавоб гардонд ва китобаташро давом додан гирифт.

Меҳмон бошад, бо ҳамон ҳаракати калонворона кафшашро оҳиста дар поёни айвон кашида, рост ба пешгоҳ рафта, дар паҳлуи соҳиби хона дузону нишаст ва баъд аз он ки дастони тасбеҳдорашро аз остинҳояш бароварда, дар ҳолате ки ду тасбеҳ аз ду панҷааш овезон буд, кафҳои дасташро бар рӯяш молид, дастонашро бар рӯи зонуҳояш гузошта, пичир-пичиркунон донаҳои тасбеҳҳоро гардондан гирифт.

Миризом дар ҳолате ки ба китобат машғул буд, бо гӯшаи чашмаш ба ҳаракатҳои ин одам назар дӯхта табассумкунон гуфт:

—Ҳазрати эшон! Шайхҳои дигар номи худоро такрор карда, дар ҳар бор як дона тасбеҳро мегардонда бошанд, шумо дар ҳар бор бо ду дастатон дар ду тасбеҳ ду донаро мегардонед. Бо ин коратон сад бор «ё оллоҳ!» гуфтанатонро дусад бор ҳисоб карда, магар худоро фиреб додан мехоҳед?

Эшон як нафас пичир-пичири худро боздошта ҷавоб дод:

—Агар шайхҳон дигар танҳо бо кому забонашон зикри худоро мегуфта бошанд, ин фақир ба ҷодае расидааст, ки ҳаман аъзои баданаш ва ҳар тора мӯяш зикр мегӯяд. Дар ин сурат агар ман сад тасбехро ҳам якбора гардонам, боз шумораи зикрамро, чунон ки ҳаст, ба ҳисоб гирифта наметавонам.

Шайх боз пичир-пичир ва тасбеҳгардонии худро давом дод. Миризом дид, ки ман аз дарунии меҳмонхона, аз пеши дари боло ба ҳаракатҳои ин одами ачиб бодиққат нигоҳ карда истодаам, ба ман гуфт:

—Биё, додаратро ҳам гӯй, ин ҷо омада нишаста, аз сӯҳбати «пурбаракати» ҳазрати эшон баҳраёб шаветон!

Мо омада дар поёни айвон нишастем. Дар ин вақт Мирҳикмат нигоҳубинии аспро тамом карда, дасту рӯяшро шуста, дар рӯи ҳавлӣ истода рӯи худро пок мекард.

Падараш ба ӯ гуфт:

—Рав, фармо, ки чои қаймоқиро зуд тайёр кунанд, бародаронатро ҳам хабар дех, дастурхон биёр!

Мирҳикмат рафт. Мирато ва Мирсолеҳ омада, дар айвон ҷо гирифтанд. Миризом ҳам, ки бо вуҷуди ҳавлиаш дар ғузари дигар будан, ҳар пагоҳ ба саломи падараш меомад, омада дар айвон нишаст. Дастурхон, нон, чои кабуд ва чои қаймоқи ҳам омад.

Мирҳикмат аввал ба пеши меҳмон, баъд аз он ба пеши падараш ва дигарон яккосагӣ чои қаймоқӣ монда, худ аз ҳама поёнтар нишаста, дар пеши худ ҳам як коса чой гирифт. Миризом қаламу коғазро ба як сӯ монда, ба таомхӯрӣ тайёр шуд; эшон ҳам баъд аз дастонашро бар рӯяш молидан тасбеҳҳояшро дар пеши ду зонуи худ, дар ду тарафи косаи чое, ки дар пешаш монда шуда буд, ба тарзи ачиб бар рӯи дастурхон ғузошт: тасбеҳе, ки аз донаки хурмо сохта шуда буд, дар рӯ ба рӯи дасти рости ӯ ба шакли як мори маллаи сиёҳхол ҳалқа зада мехобид ва донаи калони тасбеҳ, ки одатан вайро «ном» меноманд, аз як чӯби сиёҳи сурҳчатоб буда, ба шакли тирмори ба ҳучум тайёршуда аз замин бардошта шуда меистод.

Тасбеҳи дуйӯм монанди мори сиёҳе дар рӯ ба рӯи дасти чапаш ба шакли коса гирдогирд печ хӯрда буд

ва «нмоми» тасбеҳ ҳам аз замин барчаста менистод, ки холҳои майдаш монанди чашми мор танг ва газаболуд менамуданд.

Косаҳои чой муштариёни хўрандагони будаанд, аммо касе ба таом даст дароз намекард. Мирзиём ҳам, ки одатан таомро зуд-зуд хўрда ва дигаронро ҳам ба зуд хўрдан ташвиқ мекард, ин бор сукут карда хомўш истода буд.

Эшон баъд аз қадаре сар ҳам карда хомўш истодан косаи чои худро бардошта ба пеши Мирзиёми гузошт ва косаи ўро ба пеши худ кашид. Мирзиёми ба чои худ нон пора кардан гирифт. Дигарон ҳамчунон хомўш ва ором менистоданд.

Эшон боз косаи чои худро бардошта ба пеши писари калони соҳиби хона—Мирзиёми гузошта, косаи вайро пеши худ кашид ва Мирзиёми ҳам ба косааш нон пора кардан гирифт. Дигарон ҳало ҳам ором будаанд.

Эшон ба ҳамин тариқа бо ҳамаи писарони соҳиби хона коса табдил намуд. Аммо бо ман ва додарам коса табдил накард. Аз ҳама охир, вақте ки бо Мирҳикмат косашро табдил кард, «аузу биллоҳи мин шарриззолимин» («паноҳ металабам ба худо аз бадии золимон») гўён ба косаи худ нон пора карда, ба хўрдан шурўъ намуд.

Дар вақти таомхўрӣ Мирзиём ба тасбеҳхон бир рўй дастурхон хобидан эшон чашм дўхта, ба ў гуфт:

—Ҳазрати эшон! Тасбеҳхон шумо мормонанд мебошанд. Ҳамин ки ба онҳо чашми кас меафтад, гумон меравад, ки морон бар рўи дастурхон хобиданд ва дар он вақт одам қадаре даҳшат мекашад ва ҳам рўхи кас мекоҳад.

—Ҳақиқатан инҳо вазифаи мороярро адо мекунанд,—гуфт эшон ва давом кард:—инҳо дар асл маломаҳои муаккал[32] ман ҳастанд, ки мақсадашон нигоҳдории ҳаёти ман аст аз шарри душманонам. Дар айни замон инҳо, вақте ки ман зикр гўям, вазифаи тасбеҳдаро ба ҷо меоранд, вақте ки ман инҳоро ба чое гузорам, шакли морро гирифта менистанд, агар касе дар ҳаққи ман бадандеш кунад, ин монанди мори афъӣ (ба тасбеҳи домакдурмоё ишора намуда) ва он (ба тасбеҳи шабаҷчашмӣ ишора карда) монанди

тирмор ба он бадкирдор хуҷум оварда, димор аз рӯгораш мебароранд.

—Тасбеҳ ҳам малоика ва ҳам мор... ин аҷиб аст!—гуфт Мирсолеҳ табассумкунон.

—Ҳеҷ ачобат надорад, чиян!—гуфт эшон ба Мирсолеҳ.— Дар сурате ки асои Мӯсопайғамбар* аждаҳо шуда тавонад, тасбеҳи Маҳдии[2] охирзамон чаро мори афъӣ ва тирмор шуда натавонад?

Баъд аз таом эшон тасбеҳҳои худро бардошта ба ҳавлии дарун даромад ва баъд аз дақиқае аз он ҷо баргашта омада, бе он ки ба соҳиби ҳавлӣ «хуш бошед!» гӯяд, ба кӯча баромада рафт.

* * *

Баъд аз чой ҳама аз айвон хеста, пароканда шуда рафта буданд ва танҳо ман дар он ҷо монда, дар боран ин одам ва ҳаракатҳои аҷиби ӯ бо ҳайрат ва тааҷҷуб фикр мекардам. Баъди аз ҳавлии дарун баромада рафтани ӯ Миризом чашмонашро ба чашмони дар ҳайратмондан ман дӯхта фаҳмид, ки ман дар ҳаваси фаҳмидани маъниҳои ҳаракатҳои девонавори он одам афтодаам, аммо аз пурсидан ибо мекунам, ба ман гуфт:

—Ту бояд ин одамро нашиносӣ ва сабаби косабадалкунии ӯро ҳам нафаҳмида бошӣ?

—Ман ин касро аз ин пеш надидаам, албатта, аз ҳаракатҳои ӯ ҳам чизе нафаҳмидам,—гуфтам дар ҷавоб.

—Ин одам додарарӯси ман мешавад,—гӯён гап сар кард мӯйсафед,—модари фарзандони ман ҳамшираи аз худаш калони ин кас мебошад. Ӯ дар хурдсолиаш аз мактаб кӯрсавод шуда баромада, дар гузарашон, ки Ҷанафар номида мешавад, дӯкони баққолӣ кушод. Аммо дар ин кор пеш нарафт ва нони ҳарӯзаашро ҳам наёфт. Баъд аз он ман ба ӯ маслиҳат додам, ки ба як ҳунар машғул шавад: ба мӯзадӯзӣ ё ба бофандагӣ шогирд шуда дарояд, дар андак вақт

---

* Дар қиссаҳои динӣ, аз он ҷумла дар қуръон ва таврот бо мӯъҷиза ба шакли аждаҳо даромадани асои Мӯсо зикр шудааст.

ва «имоми» тасбеҳ ҳам аз замин барчаста менистод, ки холҳои майдааш монанди чашми мор танг ва газаболуд менамуданд.

Косаҳои чой мунтазири хўрандагон буданд, аммо касе ба таом даст дароз намекард. Миризом ҳам, ки одатан таомро зуд-зуд хўрда ва дигаронро ҳам ба зуд хўрдан ташвиқ мекард, ин бор сукут карда хомўш истода буд.

Эшон баъд аз қадаре сар ҳам карда хомўш истодан косаи чои худро бардошта ба пеши Миризом гузошт ва косаи ўро ба пеши худ кашид. Миризом ба чои худ нон пора кардан гирифт. Дигарон ҳамчунон хомўш ва ором меистоданд.

Эшон боз косаи чои худро бардошта ба пеши писари калони соҳиби хона—Миризом гузошта, косаи вайро пеши худ кашид ва Миризом ҳам ба косаш нон пора кардан гирифт. Дигарон ҳоло ҳам ором буданд.

Эшон ба ҳамин тариқа бо ҳаман писарони соҳиби хона коса табдил намуд. Аммо бо ман ва додарам коса табдил накард. Аз ҳама охир, вақте ки бо Миркиқмат косашро табдил кард, «аузу биллоҳи мин шарриззолимин» («паноҳ металабам ба худо аз бадии золимон») гўён ба косаи худ нон пора карда, ба хўрдан шурўъ намуд.

Дар вақти таомхўрӣ Миризом ба тасбеҳҳон бар рўи дастурхон хобидаи эшон чашм дўхта, ба ў гуфт:

—Ҳазрати эшон! Тасбеҳҳои шумо мормонанд мебошанд. Ҳамин ки ба онҳо чашми кас меафтад, гумон меравад, ки морон бар рўи дастурхон хобидаанд ва дар он вақт одам қадаре даҳшат мекашад ва ҳам рўхи кас мекоҳад.

—Ҳақиқатан инҳо вазифаи моронро адо мекунанд,—гуфт эшон ва давом кард:—инҳо дар асл малоикахои муаккали[72] ман ҳастанд, ки мақсадашон нигоҳдории ҳаёти ман аст аз шарри душманонам. Дар айни замон инҳо, вақте ки ман зикр гўям, вазифаи тасбеҳиро ба ҷо меоранд, вақте ки ман инҳоро ба ҷое гузорам, шакли морро гирифта меистанд, агар касе дар ҳаққи ман бадқасдӣ кунад, ин монанди мори афъӣ (ба тасбеҳи донакихурмой ишора намуда) ва он (ба тасбеҳи шабончашмӣ ишора карда) монанди

тирмор ба он бадкирдор ҳуҷум оварда, димор аз рӯгораш мебароранд.

—Тасбеҳ ҳам малоика ва ҳам мор... ин аҷиб аст!—гуфт Мирсолеҳ табассумкунон.

—Ҳеҷ аҷобат надорад, ҷиян!—гуфт эшон ба Мирсолеҳ.— Дар сурате ки асои Мӯсопайғамбар* аждаҳо шуда тавонад, тасбеҳи Маҳдии[3] охирзамон чаро мори афъӣ ва тирмор шуда натавонад?

Баъд аз таом эшон тасбеҳҳои худро бардошта бо ҳавлии дарун даромад ва баъд аз дақиқае аз он ҷо баргашта омада, бе он ки ба соҳиби ҳавлӣ «хуш бошед!» гӯянд, ба кӯча баромада рафт.

* * *

Баъд аз чой ҳама аз айвон хеста, пароканда шуда рафта буданд ва танҳо ман дар он ҷо монда, дар боран ин одам ва ҳаракатҳои аҷиби ӯ бо ҳайрат ва тааҷҷуб фикр мекардам. Баъди аз ҳавлии дарун баромада рафтани ӯ Миризом чашмонашро ба чашмони дар ҳайратмондан ман дӯхта фаҳмид, ки ман дар ҳаваси фаҳмидани маънии ҳаракатҳои девонавори он одам афтодаам, аммо аз пурсидан ибо мекунам, ба ман гуфт:

—Ту бояд ин одамро нашиносӣ ва сабаби косабадалкунии ӯро ҳам нафаҳмида бошӣ?

—Ман ин касро аз ин пеш надидаам, албатта, аз ҳаракатҳои ӯ ҳам чизе нафаҳмидам,—гуфтам дар ҷавоб.

—Ин одам додарарӯси ман мешавад,—гӯён гап сар кард мӯйсафед,—модари фарзандони ман ҳамшираи аз худаш калони ин кас мебошад. Ӯ дар хурдсолиаш аз мактаб кӯрсавод шуда баромада, дар гузарашон, ки Ҷанафар номида мешавад, дӯкони баққолӣ кушод. Аммо дар ин кор пеш нарафт ва ноинҳарӯзаашро ҳам наёфт. Баъд аз он ман ба ӯ маслиҳат додам, ки ба як ҳунар машғул шавад: ба мӯзадӯзӣ ё ба бофандагӣ шогирд шуда дарояд, дар андак вақт

* Дар ҳиссаҳои дигӣ, аз он ҷумла дар қуръон ва таврот бо мӯъҷиза ба шакли аждаҳо даромадани асои Мӯсо зикр шудааст.

нони худро меёфтагй мешавад. Ў қабул накард, «ман мулло шудан мехоҳам» гўён ба мадраса даромад, хамшираш бо хўроку пўшок ёрй дода истод, ки чанд сол хонд, аммо чизе ёд нагирифт. Рўзе омада ба хамшираш хабар додааст, ки «ман ба эшони чўқмокй мурид шудам ва хамеша дар хизмати ў ва дар хонақоҳи ў мешавам. Дигар ба ман ёрии ту лозим нест». Баъд аз чанд сол шунидам, ки аз хонақоҳи чўқмокиҳо хати иршод* гирифта баромада, худ ба муридгирй даромадааст. Аммо, азбаски ман эшониро бад мебинам, дигар ба хонаи ман наёмад. Баъд аз ду соли дигар шунидам, ки дар гузари худаш — Ҷанафар имом шуда, он ҷоро ба худ хонақоҳ қарор дода, даҳанишинй ва дигар маросими эшониро боло гирондааст ва дар пеши муридонаш, ки ҳамагй саҳрой ва бесавод мебошанд, худро «Махдии охирзамон» мегуфтааст. Чун ин даъвои ў ба назари ман аҷиб намуд, рўзе ўро кас монда овардам, ки аз ҳақиқати ҳолаш воқиф шавам, аҷаб нест, ки девона шуда бошад. Ў омад, ман аз вай ғайр аз аҳволпурсии оддй чизе напурсидам, дар дилам «каний монам, худаш дар хаққи худаш чй мегўяд?» гуфтам. Дар меҳмонхона чанд каси дигар ҳам буд. Дар хона шўрбо пухта буданд, шўрборо дар косаҳо кашида, дар пеши меҳмонон гузоштанд. Ў чунон ки имрўз дар чой кард, косаи худро бо ҳамаи косаҳои меҳмонон бадал карда, охир косаеро, ки дар пеши Мирҳикмат буд, гирифта шўрбояшро хўрд. Ман сабаби ин корашро пурсидам. Ў гуфт:

—Ман Махдии охирзамон мебошам, ман бояд ҳаман хокимонро нест кунам ва аз ин чумла амири Бухороро ва дунёро бояд мусулмонободи ҳақиқй намоям. Табакаи хокимон, албатта, аз ин нияти ман воқиф шудаанд, бинобар ин маро нест кардан мехоҳанд. Шумо ҳам, ки як вақтҳо ба амир нўкар шудаед ва писари калонатон, ки ҳозир нўкари амир аст, аҷаб нест, ки бо фармудаи амир ба ман заҳр диҳед. Бинобар эҳтиёт ман косаҳоро бадал мекунам ва чунон бадал мекунам, ки косаи заҳрдор дар миёна гум шавад.

* *Хати иршод* — хатест, ки шайххо ба муридони худ ба ин мазмун медиҳанд, ки ў ҳак дорад мурид гирад ва ба муридон роҳбарй кунад.

Дар он вақт агар ҳақиқатан дар миён косаи захрдор бошад, албатта шумо одамҳоро аз хӯрдан бозмедоред, то ки дӯстонатон ва фарзандони азизатон захрзада нашаванд.

—Аз ин пеш ҳам дар олами ислом бисьёр Маҳдиҳо баромада буданд. Аммо дурӯғгӯй будани ҳар кадоми онҳо дар вақташ маълум шуд, ки расво шуда рафтанд. Бинобар он ин бозии шумо бисьёр обшуста ва аз даҳан афтода мебошад, барои фиреб додани мардум ягон найранги нав меёфтед, беҳтар буд,— гуфтам ман.

—Маҳдиҳои гузашта ҳам дурӯғгӯй набуданд,— гуфт ӯ,—аммо онҳо Маҳдии замони худ буданд, бинобар ин онҳоро «соҳибуззамон» мегуфтанд. Вақте ки умрашон ба охир расид, Маҳдигии онҳо ҳам тамом шуд, чунки замони онҳо гузашта буд. Чунон ки пайғамбари мо—пайғамбари охирзамон шуда омада, дини исломро то рӯзи қиёмат пойдор карда рафтанд, ман ҳам Маҳдии охирзамон мебошам, ки дуньёро аз зулм ва аз золимон пок мекунам ва ин покии дуньё то рӯзи қиёмат пойдор мемонад.

Миризом баъд аз нақли мусоҳибаи худ бо «Маҳдии охирзамон». аз тарафи худ гуфт:

—Баъдҳо ман фаҳмидам, ки фиребгарии ин Маҳдии мо барои худаш бисьёр пурманфиат будааст: аввал ин ки ӯ ба худ «Маҳдии охирзамон» ном дода, аз маҳдитарошони гузашта худро фарқ кунондааст, дуйӯм ин ки ба муридони худ бархам додани зулму золимонро ваъда медиҳад, ки ин ваъда барои касони зулмдида бисьёр гуворост, сейӯм он ки ин фиребгар деҳқононро бесаводи сахроҳои Бухороро ба худ мурид карда гирифтааст, ки онҳо зулмдидатарини раияҳои Бухоро буда, аз ҷиҳати соддагӣ ва бесаводнашон зудбовартарини онҳо мебошанд. Бинобар ин онҳо ба умеди дар оянда аз зулм халос шудан ҳар чизашонро, ки аз торочи ҳокимони золим хато хӯрда монда бошад, ба ӯ месупоранд. Ҳоло ман мешунавам, ки ӯ сандуқҳои пуртангаву тилло, буғчаҳои пурлибос, анборҳои пурғалла ғундоштааст. Ҳатто мегӯянд, ки дар даштҳо рамаҳои гӯсфандони ӯ чарида мегарданд.

* * *

Ман аз хавфи дубора беморшавӣ тамом халос шуда, аз хавлии Мирзоӣ баромада, ба мадрасаи Олимчон омадам. Муромурӣ камтар шуда, беморӣ вабой хам сусттар гашта буд. Аммо хизмати фарроширо, ки ба корхон дарсиам бисьёр халал расонда буд, партофтам ва бо кӯшиши як шарики дигари бародари калонам аз мадрасаи Бадалбеки нав як хучра ёфта, ба он чо кӯчидам. Он шарики бародарам ба ман ваъда дод, ки маро ба худаш ошпаз мекунад ва ба додарам хам ягон кор ёфта медихад.

ДАР МАДРАСАИ БАДАЛБЕК

Мадрасаи Бадалбеки нав дар шимоли Масчиди Калони Бухоро бино ёфта буд, ки дар байни ин мадраса ва Масчиди Калон кӯчаи калоне, ки аз пеши мадрасаи Мири Араб гузашта, ба Регистон мерафт, вокеъ шуда буд. Саҳн ва дарвозаи даромади ин мадраса ба тарафи гарбиаш буд, ки дар пешаш майдончаи пеши дарвозаи партави хавлии поёни аммир[24] вокеъ шуда буд, ва он ба номи сохиби аввалиаш—хавлии Мирзоӣ Хурд машхур буд.

Ин мадраса умуман бо усули меъмории анъанавии мадрасахои Бухоро сохта шуда бошад хам, бинобар тангиаш дар даруни дарвозаи даромадаш миёнсарои васеъ надошт ва хучрахояш хам танг-танг буданд. Пеши ин мадраса дуошьёна буда, се тарафи дигараш якошьёна буд. Дар ин мадраса хамагӣ 35 хучра буда, хучрахои муаллакагиаш (хучрахое, ки дар гӯшахои холимондаи болоии байни хучрахо бино ёфтаанд) боз хам тангтар буданд.

Дар гӯшаи шимоли гарбии ин мадраса як рохрав буда, аз вай ба тарафи халочо гузашта мешуд. Хучрае, ки барои ман насиб шуд, бар болои хамин рохрав буда, дари даромадаш ба тарафи пушт хашт зина болотар аз замин кушода мешуд ва дар тарафи даруни мадраса як даричаи кохазгирёк дошт, ки ба даруни хучра равшанӣ аз он чо мерафтод. Дар ин хуч-

ра на оташдон буд ва на ҷои дастурӯшӯй. Аммо ин ҳол барои ман он қадар аҳамият надошт, чунки ман дар ҳуҷраи худ ош намепухтам ва дасту рӯйро баромада дар рӯи мадраса шустан мумкин буд. Барои ман душворӣ дар ин ҷо буд, ки бар рӯи ҳуҷра рост гашта намешуд: аз дар хам шуда даромада ва дар рӯи ҳуҷра ҳам хам шуда гаштан даркор буд. Дар ин ҳуҷра як сол бародарам зиндагӣ карда буд ва бо омадани ман ба мадрасаи Бадалбек, ӯ аз Мири Араб ҳуҷра ёфта кӯчид ва ман дар он ҷо ҷойгир шудам.

Ин ҳуҷра моли Қорӣ Нурулло ном одам буд, ки аз табақаи муллоҳо буда, дар пушти мадраса — дар Болокӯча ҳавлии истиқоматӣ дошт. Касби асосии ин одам қоригӣ — қуръонфурӯшӣ буда, хати настаълиқи[75] хубе дошт ва ба ин восита ба худ шогирдони хатмашққунанда қабул мекард.

Ин кас ҳам ба ҳаваси дарсгӯй афтода будааст, ки ҳуҷраашро ба ман ба шарти шогирди ӯ шуданам додааст. Бинобар ин ман аз ҳама пештар дар пеши ӯ дарси «Мухтасари Виқоя»-ро сар кардам, ки дар мадрасаҳои Бухоро дарси аз ҳама беаҳамияттар буд.

Қорӣ Нурулло як одами миёнақади фарбеҳи рӯйпурраи сафедгун буд, ки риши сиёҳи паҳни калоне дошт ва аз башарааш ӯро чилу панҷсола тахмин кардан мумкин буд. Ӯ одами хушвақт, хандонрӯй буда, ҳеҷ гоҳ пешонаи худро турш намекард. Албатта, ӯ дарсеро, ки мегуфт, намедонист, аммо ба надонистани худ рӯйрост иқрор мекард ва монанди баъзе муллотарошони ҷоҳил дар ҷаҳли мураккаб наафтода буд (надонистани худро надонистан ҷаҳли мураккаб аст.) Дар вақти дарс, агар ман аз вай ягон чизи ба дарсам оидро пурсам, «эй бародар, ин гуна масъалаҳоро аз ягон каси дигар пурс, барои ман номи шогирдиат бас аст, аз ман омӯхтани чизеро умед накун!» мегуфт.

Бештарини аҳолии ин мадраса шофиркомиҳо, нуратоиҳо буда, қисми дигарашон аз шаҳри Бухоро ва атрофи он буданд. Аз баъзе музофотҳои дигари Бухоро ҳам дар ин ҷо ягон-ягон одамон дида мешуданд.

Аз бухороиҳо ҳуҷрадори асосии ин мадраса бародарзодагони Абдуллохоҷаи Таҳсин буданд, ки падари онҳо дар музофотҳои Бухоро қозигӣ мекард. Дигар

Зуҳур-махдум ва Аллом-махдум ном ду бародарони бухорой буданд, ки ҳар дуяшон ду ҳучра доштанд. Онҳо ба Таҳсин хеши дур ва шогирд буданд.

Зуҳур-махдум шарикдарси бародари калонам ва Мирсолеҳ буд, ки ӯ маро барои ошпазии худ оварда буд. Ӯ як ҷавони тахминан бисту панҷсола буда, қади миёна, рӯи сурхчаи пурхун ва қомати миёнаи зебое дошт. Дар дарс шариконаш ӯро аз хушфаҳмони ҷамоаашон мешумурданд ва дар пеши домулло Икромча қории ҷамоа ҳам ӯ буд, ки дар ҷамоаҳои дарсхон ин қадар қории хушсавод кам насиб мешуд. Ӯ бо бародари ман ҳаммуколама буда, хеле дӯсти наздик буд.

Аллом-махдум тахминан бистсола буда, қомати борики баланд, тану бадани қоқи сиёҳи бегӯшт ва рӯи сиёҳчаи борики дароз дошт, ки ришу мӯйлаби батозагӣ тор-тор намоёншудааш лабу манаҳи ӯро монанди мӯрчагони ба деги сиёҳ часпида пӯшонда меистоданд. Ин ҷавон сил буд, ки се сол боз азоби ин дардро мекашидааст.

Ба замми ошпазӣ ва ҷомашӯии ин ду бародар нигоҳубин кардан ба ин бемори сил ҳам ба гардани ман бор шуда буд. Нигоҳубин кардан ба бемор ба ман он қадар душворӣ накунад ҳам, вазъи тунду тези ӯ ва муомилаи дурушташ ба ҷонам мерасонд. Як бор аз ин гуна муомилаи бади ӯ ба бародараш Зуҳур-махдум шикоят кардам. Ӯ гуфт:

— Додарам дар асл бачаи бад набуд, баъд аз гирифтор шуданаш ба ин беморӣ тундмизоҷ шуд, ки ин ҳол аз хусусиятҳои бемории силӣ аст. Чӣ бояд кард? Як навъ мувосо кун!

Зуҳур-махдум додарамро ба ҳавлии Қозиҷон-махдум ном қозии маъзул, ки бародари аз худ калони Абдуллохоҷаи Таҳсин буд, ба дастьёрӣ монд. Ҳавлии Қозиҷон дар гузари Такбандбофони Бухоро буд, ки дар тарафи шимоли мадрасаи Бадалбек буда, дар байни мадраса ва он гузар як кӯча роҳ буд.

Абдуллохоҷаи Таҳсин ҳам, ки ҳавлии худ надошт, бо занаш ва додарарӯси зандораш дар ҳамон ҳавлии бародараш зиндагонӣ мекарданд. Писари Қозиҷон-махдум — Абдураҳим-махдум ҳам зандор буда, дар

ҳамон ҳавлӣ истиқомат дошт. Дастьёрии ин гуна ҳавлии серодам ба назари аввал хеле душвор намояд ҳам, ба додарам он қадар вазнинӣ накард. Чунки қозӣ саис ва мулозимони умедвори рӯзи қозигиаш дошт, ки онҳо корҳои сахти ӯро мекарданд. Ба болои ин он оила ҳарчанд аз ҷумлаи калонзодагони Бухоро ва авлоди Мавлоно Шариф бошанд ҳам, табиатан одамони бечора ва хоксор буда, худҳошон ҳам хизмати худро кардан мегирифтанд ва нигоҳубини онҳо ҳам ба хизматгор хуб буд: таомро додарам бо худи қозии мӯйсафед хӯрдан мегирифт, либосашро ҳам одамиёна карда доданд ва ҷомашӯияшро дар қатори ҷомашӯии худҳошон дар хонаашон мекунонданд.

Додарам, ки навсавод ва навдарсхон шуда буд, дар пеши Абдуллохоҷа дарсҳои ибтидоии мадрасагиро мехонд ва худи қозӣ ба ӯ хат машқ мекунонд, ки дар хонаи ӯ додарам хат бароварда хушсавод шуд.

Зани Абдуллохоҷаи Таҳсин духтари шоири машҳур Абдулқодирхоҷаи Савдо[76] буда, баёзи калони Савдо ҳам дар дасти ӯ буд. Ман ҳам рӯзҳои таътил, агар вақт ёбам, ба хонаи онҳо рафта, он баёзро мутолиа мекардам. Худи Абдуллохоҷа ҳам, ки ман бо ӯ дар хонаи Шарифҷон-махдум шинос шуда будам, ба ман аз адабиёт гап мезад ва китобҳои адабиашро ба шарти дар хонаи худаш нишаста мутолиа кардан медод.

Аммо писари Савдо, ки бо лақаби Ака-эшон ба ӯ хитоб мекарданд ва додарарӯси Абдуллохоҷа буд, на хат дошт ва на савод. Фақат баъзе хусусиятҳои падарашро забонӣ ба ман нақл мекард ва баъзе шеърҳои ӯро ба ман аз ёд хонда медод.

Назар ба нақли ӯ, падараш одами қашшоқ ва лоубол буда, ба баъзе урфу одатҳои замонӣ ва маросимҳои динӣ амал намекардааст ва зиндагии худро бо заргарӣ ва наққошӣ, ки дар ин ду пеша хеле маҳорат доштааст, таъмин менамудааст.

Вақте ки амир Музаффар ӯро ба дарбори худ кашида, ба худ надим (ҳамсӯҳбат) қарор додааст, аҳьолаш хеле танг шудааст. Чунки дар дарбори ӯ маҷбур шудааст, ки ду асп ва як саис нигоҳ дорад. Ба болои ин амир мувофиқи одати дарбори худ ба ӯ маош намедодааст ва гоҳо ба баҳонаи коре ӯро ба

ягон чои ҳокимнишинаш мефиристодааст, ки он ҳоким ба ӯ бо номи хизматона чизе медодааст. (Савдо дар вақти ичрои яке аз чунин хизматҳо, ки ба кӯҳистон сафар карда буд, дар пеши пули Норак дар соли 1873, дар панҷоҳсолагиаш ба оби Вахш ғарқ шудааст.) Ин даромади садақамонанди номуайян на танҳо рӯзгори ӯро, ҳатто аспи ва саиси дар дарбор доштааширо ҳам сер намекардааст. Ба болои ин аҳли дарбор бо ҳама вайронихо ва фиску фасодҳо маҷбур будаанд, ки панҷ вақт намозро дар масҷиди пеши дарбор бо ҷамоат адо кунанд.

Савдо дар як вақте ки амир дар Ширбадан[77] ном мавзеъ сайри наврӯзиро мегузаронидааст, аҳволи худро ҳулоса намуда, рубоии зеринро гуфтааст:

Эй чархи фалак, ҷафо ба чонам кардй!
Муҳтоҷ ба як бурдан нонам кардй!
Ман ошиқи ринди бенамозе будам,
Дар Ширбадан намозхонам кардй!

Дигар аз нақлҳои писари Савдо ин буд, ки амир боре ба Шаҳри Сабз рафтааст. Дар он ҷо одат ин будааст, ки ҳар кас ба касе даъвое дошта бошад, ариза навишта оварда, ба яке аз дарбориён медодааст, ки ба амир расонда ҳукме барорад.

Рӯзе дар Шаҳри Сабз дар пеши дарбори амир Савдо бо либосҳои расмии худ ба лаби суфачае нишаста будааст. Яке аз имомҳои деҳот аризаеро бо ривояти муфтии вилоят ба ӯ супурдааст, ки ба амир расонад. Мазмуни ариза ин будааст, ки як деҳқон бо ин имом дар вақти талаби ҳаққи имомати нисъ карда, ӯро «ба ҳалқат фалон» гуфта ҳақорат кардааст ва мазмуни ривоят ин будааст, ки агар авоме мулоеро «ҳалқ» гуфта ҳақорат кунад, кофир мешавад ва куштани у аз рӯи шариат лозим аст.

Савдо баъд аз мутолиаи ариза ва ривоят ба он мулло гуфтааст:

— Касе касеро «ҳалқ» гуфта ҳақорат кунад, кофир намешавад. Чунки ҳалқ тобеи шикам аст, шикам бошад, пур аз нақосат аст. Хамин тарз фарз кунед, ки оби гандае ба ҳандақ рафтааст. Агар бовар накунед, ман ҳам ба ҳалқатон фалон кунам! Дида исто-

даед, ки бо ин алфоз ман кофир нашудам, пас он дехкон чаро кофир шавад? Хезед, дафъ шавед!

Мулло, ки аз одами расмии дарбор ин муомиларо дидааст, ариза ва ривояти худро партофта гурехтааст.

Афсӯс, ки ман дар он рӯзҳо бинобар тангии вақт аз баёзи Савдо чизеро навишта гирифта натавонистам ва фақат ба мутолиаи сарсарӣ қаноат кардам, вагарна дар он баёз ҳачвҳои пурмазмуни ичтимоӣ бисьёр буданд, ки Савдо бо онҳо аҳволи замони худро шарҳ дода буд.

МАШҒУЛИЯТИ ИЛМӢ ВА АДАБИИ МАН ДАР МАДРАСАИ БАДАЛБЕК

Ман таҳсили соли 1894—1895-ро сар кардам. Дар ин сол монанди порсола дарси дарсхонагии ҷамоаи мо дар пеши домулло Икромча аз «Шарҳи Мулло» бо коригии Ғафурҷон-махдум бояд мешуд. Аммо Ғафурҷон якбора дусола дарсро дар миён партофта «пешқадам» шуд, то ки зудтар хатми дарс намуда, ба ягон ҷой қозӣ шавад. Аммо ин корро ҷамоа қабул накард ва дарсашро мувофиқи программаи мадрасаҳо бо тартиб давом додан хост. Бинобар ин Ғафурҷон пеш рафта, барои худ ҷамоаи дигар ташкил намуд ва дар ҷамоаи мо дигар муллозодае набуд, ки қорӣ шавад. Ба ҳамин сабаб Мулло Иброҳим ном як бойбачаи бухороиро, ки ба ҳаваси дарсхонӣ афтода ба мо шарик шуда буд, ба коригии ҷамоа таъин карданд.

Ман имсол дар пеши домуллои кунҷакиам — Мулло Абдусалом ҳам дарси дарсхонаро, ҳам як дарс аз «Матни Кофия» мехондам ва дар мадрасаи Бадалбек дар пеши Мулло Бозор, ки аз Дехнави Абдуллочон буд, низ аз як ҷои дигари «Кофия» дарс сар кардам. Агар дарси дар пеши соҳиби хучраам мехондагиамро ба ҳисоб гирам, имсол дарси ман ба панҷ расид, ки аз ғайри вақтҳои дар роҳи дарсхона ва интизории ба навбати дарс мерафтагӣ панҷ соат сарф мешуд. Бақияи вақтам ба ошпазӣ ва хучрарӯбии хӯҷаинҳоям ва нигоҳубини бемор мерафт ва шабона дарсҳои гузаштаро такрор ва дарсҳои хондашударо тайёр ме-

кардам. Рӯзҳои таътил бо ҷомашӯии хӯҷаниҳо ва бо мехмондории онҳо мегузашт. Дар байни ин корҳо девони Соибро[78], ки моли хӯҷаниҳоям буд, гоҳ-гоҳ мутолиа мекардам.

* * *

Дар мадрасаи Бадалбек дар байни талабаҳо ва муллоҳо аз адабиёт ҳеҷ гап намешуд. Шабхушии талабаҳо дар шабҳои таътил дар ягон ҳуҷра ҷамъ шуда савтхонӣ (сурудхонӣ) кардан, гачабозӣ намудан ва подшоҳбозӣ кардан буд. Дар сурудхонӣ ҳеҷ гоҳ шунавандагон ба маънии байти хонда шудагӣ диққат намекарданд ва онро намефаҳмиданд. Фақат аз овози хонанда завқ мебурданд, ва ҳол он ки он хонандагон ҳамагӣ хаваскор буда, овози хубе надоштанд ва ҳаводоро ҳам дуруст намедонистанд.

Гачабозӣ ҳамин буд, ки аҳли маҷлис ду тақсим шуда, рӯ ба рӯи ҳам менишастанд, як сангча ё шабаро гача ном медоданд, одамҳои як тарафи муқобил гачаро дар байни худ гирифта, дастонашонро дар зери кӯрпаи сандали медоровардаанд, яке аз он одамҳо гачаро дар мушти худ пинҳон мекард, аммо ҳамаги муштҳошонро гирех карда, аз зери кӯрпа бароварда, ба тарафи муқобил дастҳошонро дароз карда бо як овоз фарьёд кардан мегирифтанд:

Гача дар дасти ман аст!
Ба кадом дасти ман аст?

Одамҳои тарафи муқобил дастҳои дарозшударо ягон-ягон гирифта дошта, ба чеҳраи онҳо бо диққат чашм медӯхтанд. Дар охир яке аз онҳо ба кадом даст будани гачаро тахмин кунад, он дастро маҳкам дошта фарьёд мекард:

Гача дар дасти ту аст!
Ба ҳамин дасти ту аст!

Ин одам агар ҳақиқатан гачаро ёфта бошад, тарафи ӯ бурдагӣ, вагарна бой додагӣ ба шумор мерафт. Агар шумораи бурди як тараф ба сад расад, марра пурра ва бозӣ тамом мешуд ва тарафи бурдаги аз та-

рафи бой додагй ду танга (30 тин) мегирифт. Мағлуб-шудагон ин пулро аз байни худ ғундошта медоданд. Аммо бойбурдагон ин пулро дар байни худ тақсим карда нагирифта, саҳари ҳамон шаб ба вай аз нахўд-пазй шўрбои нахўд харида оварда, ғолиб ва мағлуб дар як ҷо бо ҳам мехўрданд.

Подшоҳбозй ҳамин буд, ки талабагон дар як ҳуҷра ҷамъ мешуданд. Дар миёнаашон як бучул ҳам буд. Бучулро аз як сар бо навбат дар миёнаи давраи бозй мепартофтанд. Бучули ҳар кас, ки аспа барояд — подшоҳ, ҳафа барояд — вазир, чикка барояд — дузд ва пукка барояд — раис ё миршаб мешуд. Дар миёна як рўмолро дутоба карда «дарра» сохта мемонданд. Вақте ки подшоҳу вазиру миршаб ё раис муайян шуданд, дуздбаромадаро раис ё миршаб дошта меистод, вазир ба подшоҳ «олиҳазратам, як дузд дастгир шуд!» гуфта арз мекард. Подшоҳ аз вай мепурсид:

— Дуздат фарбеҳ аст ё лоғар?

Агар вазир дар ҷавоб гўяд, ки «фарбеҳ аст», подшоҳ мефармуд:

— Гўшту ғавғанашро камтар карда сар деҳ, ки ба «кори бечорагин» худ равад.

Вазир дар ин сурат ба воситаи миршаб ё раис аз дузд гўё як чиз меситонд ва ба озод кардан мефармуд.

Агар вазир гўяд, ки «лоғар аст», подшоҳ мефармуд:

— Ба раис ё миршаб фармо, ки он дуздро як кам чил ё ҳафтоду панҷта зада ба зиндон фиристонад, ки умраш дар он ҷо пўсида равад.

Дар ин вақт «дузд»-ро бо рўмоли тофташуда зада ҷазо медоданд. Ин бозй ба завқи ман хеле ғуворо омада буд, чунки вай тартиби ҳукуматдории амирро пурра ифода мекард. Дар ҳақиқат ҳам маъмурони Бухоро дуздони «фарбеҳ» (серпул)-ро пора гирифта сар медоданд, ки кори худро давом медоданд ва дуздони ноҳақдабарон бепулро зада зиндон мекарданд.

* * *

Дар мадрасаи Бадалбек Мулло Рўзй ном касе буд, ки у шеърро дўст медошт ва мефаҳмид. Мулло Рўзй як одами тахминан чилсола буд, қади миёнаи

кашғўшт, чеҳра, риш, чашм ва абрўи сиёҳи чугмена дошт. Ў дар ин ҳол аз ҳучраҳои бародарзодагони Абдуллоҳочаи Таҳсин истиқомат мекард.

Мулло Рузи бо вучуди хатмкардан кўҳна будан ва своди тоқинаю арабӣ доштан ба ягон мансаби мударрисӣ нарасида буд, ҳеч ҳк даромади дигаре ҳам надошт ва бо бисёр қашшоқӣ зиндагонӣ мекард. Чун тавваллуди вай деҳаи Қўлбаи Карамқорони Бухоро буд, ки дар тарафи шимоли шаҳр, наздик ба Ситораи маҳҳоса[29] буда, дар масофаи чоркилометрии шаҳр воқеъ шуда буд. Падари ў зинда буд ва ҳафтоду панҷ сола менамуд. Ў дар деҳаи худ ним таноб (ташттъ ка гектар) замин дошт, ки ҳар сол дар вай лаблабу мекорид. Тирамоҳ ки сар шуд, ҳар рўз аз он лаблабу як қачоваро пур карда оварда, дар ҳошиштарин ҳаммом гўр мекард ва рўзи дигар он лаблабуҳои пухтаро дар пеши мадрасаи Бадалбек нишаста, бо корд пуст канда, «лаблабу ширин!» гўён калам-калам карда, ба ҳоҷашкунандагон мефурўхт ва аз даромади он рузи як нимро ба писараш дода, бақияшро барои хўроки худаш ва кампираш дар худ нигоҳ медошт.

Ман ба қашшоқии Мулло Рузи раҳм карда, чанд рўзидан ўро дар қатори либосдӯзон ҳўҷаинҳоям шуста медодам. Дар рўзҳои таътил ҳучрашро мерўфтам, ў дар ҳучраш палоси корме ҳам надошт, китобҳои дарсӣ ҳам надошт. «Ман дарсхомаро бо китобҳои ориятӣ ҳамда тамом кардам» мегуфт. Аз китобҳои адабӣ танҳо як девони чанде Ҳофиз дошт, ки он ҳам форсӣда буд. Ҳар вакт ки ман ҳучраи ўро рўбам, кадаре дар он чо монда, он китобро мутолиа мекардам.

Ягона машғулияти Мулло Рўзи бахсгардон буд. Агар дар он даврў пеш базме воқеъ шавад, шабона мерафт ва баъд аз тамошо гоҳо нимаҳои шаб, гоҳо саҳар ба ҳучраш омада мехобид.

БАЗМҲОИ БУХОРО ВА БАЗМГАРДӢ

Дар Бухоро одатан дар тўйҳо базмҳои доиравӣ ташкил мешуд. Дар тўйҳои бойҳо базмҳо ҳамеша дарбаста мекардаанд, ки дар он чо ғайр аз меҳмонҳои

махсусан хабар кардашуда дигар кас намеомад. Аммо базмҳои оммаи мардум даркушода ва оммавӣ буда, бо шунидани овози дойра ҳар кас ҳақ дошт, ки ба он базм барои тамошо равад ва ин гуна тамошобинонро «дойрахабар» мегуфтанд.

Ғайр аз ин базмҳои тӯй базмҳои ҷамоатӣ ҳам ташкил мешуданд. Базмҳои ҷамоатиро ҷавонони як гузар ё як деҳаи атрофи шаҳр дар миёнаи худ қадаре пул ҷамъ карда, барпо менамуданд. Аммо ин гуна базмҳоро ҳам базми тӯи он касе меномиданд, ки ин базм дар ҳавлии вай барпо мешавад.

Ҳаман ин гуна базмҳо расмӣ буда, созандагонро ҳам бо хати расмии миршаб ва бо номи «базми тӯи фалонӣ» меоварданд. Созандагони расмии одатан ба дастаҳо тақсим ёфта буданд; ҳайати ҳар даста ба тарзи зерин ташкил меёфт: як дойрадасти солхӯрда сардаста ва устокор ба шумор мерафт, дар зери дасти ӯ як ҷавони рақкос, се ва ё чор нафар дойрадаст дода мешуд. Ин дастаҳо бо хушовозии хонандагонашон, бо забардастии дойрадастҳошон ва бо ҳунармандии рақкосонашон аз якдигар фарқ мекарданд. Бинобар ин барои ба даст даровардани дастаҳои нағз хеле ҷанҷол ва ҳарҳаша, воситаҳои баобрӯ, пора ва «ҳадья» ба кор мерафт.

Одатан ихтиёри созандаҳои расмӣ дар дасти миршаб буда, бевосита ба болои онҳо як маъмур бо ҷунвони «ғолиб» аз тарафи амир назорат мекард ва аз даромади созанда панҷяк ба ҳисоби ҳукумат бароварда шуда, як қисми ин маблағ ба ғолиб ва қисми дигараш ба миршаб мерасид.

Ҳар касе ки базм кардан хоҳад, хоҳ барои тӯи бачаш, хоҳ ғайри тӯй, ба миршаб «тӯй дорам» гуён муроҷиат мекард. Миршаб ба номи ғолиб ба мазмуни зерин хат медод: «Фалонӣ аз фалон гузар (ё аз фалон деҳа) амри хайр доштааст, барои ӯ як даста созанда фиристода, дар ҳаққи ҷаноби олӣ дуо гиред».

Ғолиб хатҳои дар як рӯз гуногуро бегоҳони дида, аз рӯи фасамааш дастаҳоро тақсим мекард. Агар хат бисёр бошад, ба баъзе касон созанда нарасида мемонд. Ҷанҷоли тақсими нағзу бади созандаҳо ҳам дар ҳамин ҷо сар мешуд.

Бойҳо дар охири базмҳошон ба созандаҳо ҷома ва пули нақд дода гусел мекарданд. Аммо дар базмҳои оммавӣ ва ҷамоатӣ соҳиби базм ба созандаҳо чизе намедод, балки дар миёнаҳои рафти базм «саргардонӣ» эълон карда мешуд. Дойрадастҳо дар пеши худ як рӯймол паҳн карда монда, дойраҳоро ҳам ба ҳавои махсус менавохтанд ва тамошобинон хоҳ азонихудӣ бошанд, хоҳ бегона — дойрахабар, ҳар ҷадом ё ҳар гурӯҳ як танга ё ду танга ба болои он рӯймол мепартофтанд, муллобачагони қашшоқ ва умуман камбағалон ба «саргардонӣ» чизе намедоданд. Ҳаққи хизмати созандагон ана ҳамин пули аз омма ҷамъшуда буд, ки баъд аз ба миршаб баровардани панҷяки он маблағ бокимондаашро дар миёнаи худ бо тартибе, ки дар байни худҳошон расм буд, тақсим менамуданд.

Аммо созандагон дар базмҳои подшоҳӣ, ки амир дар қадом ҳавлӣ бошад, дар пеши он ҳавлӣ ташкил меёфт[80] ё дар сайрҳои наврӯзӣ, ки ҳафтаҳо дароз мекашид, бе пул хизмат мекарданд, хӯрок ва харҷҳои дигарашон ҳам дар ин гуна базмҳо аз худашон мешуд.

Базмгардҳои дойрахабар ҳам ба ҳар базм рафтан намегирифтанд, балки ҳар гурӯҳ ба базми он дастае мерафт, ки раққосон ва хонандагони вай ба худаш маъқул бошанд.

Вақтҳое ки ман дар мадрасаи Бадалбек будам, Мулло Рӯзӣ ба базми Аҳмади хочаякшабаги ном раққос мегашт, ки дар раққосӣ хеле ҳунарманд ва дар хонандагӣ дар замони худаш беҳамто буд ва дар байни дойрадастони ин даста Тӯлаи ғиҷдувонӣ ва Эргаши муллоёнӣ ном дойрадастон буданд, ки зарби дастҳошонро осмонкаф меномиданд.

Мулло Рӯзӣ дар базмгардҳояш маро ба паҳлуи худ кашид. Ман, ки таблатан суруд ва раксро дӯст медоштам, кам-кам ба ин тамошо одат карда, рафта-рафта шабҳои таътил дар базмгардӣ ҳамроҳии ӯро тарк намекардагӣ шудам (ман аввалин шеърҳои худро дар тасвири ҳамон базмҳо гуфтаам, ки ҳоло намунаҳои он шеърҳо дар дастам намондаанд).

Аз муллоҳои базмгард Мулло Абдулазиз ном кӯлоби диққати маро ба худ бисёр ҷалб намуд. Ӯ аз

Кӯлоб барои хондан ба Бухоро омада, чандин сол хондааст. Магар аз хондан бахрае набурдааст ё хондан ба дилаш задааст, ки вайро тарк карда, ба шайхе мурид шуда, дар хонақоҳ манзил кардааст. Азбаски ин кор ҳам ба дилаш задааст, сарсаригарду базмӣ шудааст. Ӯ бисьёр қашшоқ буд ва мегуфтанд, ки бо садақаи мардум зиндагонӣ мекунад. Ӯ дар мадрасаи Ҷаъфархоҷа, ки бинобар чӯбин, вайрона ва дар як гӯшаи шаҳр буданаш ҳуҷраҳояш ҳамеша холӣ буданд, истиқомат мекард. Аммо на шабҳои таҳсил ва на таътил аз базми Аҳмади хоҷаякшабагӣ намемонд. Вақте ки хонандагон авҷ гиранд, ӯ шутурвор маст шуда, аз ҷо мехест, монанди шутури маст наъразанон аз даҳонаш кафк мепошид ва дар охир беҳуш гардида меғалтид. Ӯро бардошта дар як гӯшаи базмхона мехобонданд. Баъд аз соате ҳушьёр шуда мехест. Боз дар вақти авҷ ё рақс ҳамин ҳолат ба ӯ рӯй медод, дар охиртари базм ӯ ғоиб шуда мерафт ва дар вақти тамомияти базм як кӯзача дар даст боз ҳозир мешуд. Дар ин кӯзача чои қаймоқӣ пухта меовард, ки вайро ба созандагон тақсим карда менӯшонид: «Ин овози шуморо боз ҳам пуртаъсиртар мекунад» мегуфт.

ОЛУФТАҲОИ БУХОРО

Ман дар базмгардиҳоям бо оммаи мардуми шаҳри Бухоро ва атрофи он ҳолдон шудам. Бештарини инҳо косиб, саис, аробакаш, машкоб, гилкор, дуредгар ва монанди инҳо буданд. Инҳо умуман одамони хоксор, хушмуомила ва хушгап буданд. Албатта ҳамаи афроди ин гурӯҳҳои мазкур базмгард ва базмӣ набуданд, аммо онҳое, ки аз ин гурӯҳ базмӣ ва базмгард шуда буданд, қариб ҳамагӣ гапдон, ҳозирҷавоб ва бо вуҷуди бесаводӣ шеръхон ва базъеҳошон шеъргӯй ҳам буданд. Суханҳошон ҳамеша духӯра — думаънидор ва дашномҳошон қариб ҳамеша бо киноя ва истиора буд.

Масалан, касе лоф занад, яке аз онҳо мегуфт: «Бисьёр боло нарав, ки аз баландӣ афтодагон аз ҷояшон хеста наметавонанд!» Касе агар бемаънигӯй

кунад: «Дам шин, ки даҳанатро калӯши кӯҳна мекунам» мегуфт (дар ин ҷумла пеш аз умумӣ шудани калӯш «кафш» кор мефармуданд. Баъд аз дидани калушкӯҳна ин калимаро муносибтар шумурданд).

Баъзе аз инҳо дар паси ракс дар таърифи раққос ва сурудхонон тарафона шеърҳо меҳонданд ва баъзеҳо дар поёни шеърхонии коса, табақ, ҳатто кӯзаро бардошта ба сарашон зада мешикастанд, ки ин кор дар каллаҳаҷоҳ чӣ қадар маҳорат доштани онҳоро нишон медод. Инҳо дар мардигарӣ хеле оличаноб буданд. Агар дар базмҳошон аз гузарҳои дурдаст ягон чавони бегона омада бошад, дар охири базм уро ба хонаш мерасонданд, ки аз одамони миршаб ё аз дуздон ба ӯ зарар нарасад. Дар дӯстӣ то қурбон кардани ҷонашон тайёр ва дар душманӣ хам беамон, ва лекин мардонавор буданд. Агар дар байни яке аз инҳо ва шурапуште (хулигане) душмании афтад, ӯро бераҳмона ҷазо медоданд. Агар дар байни ду нафаре, ки дар ду ҳам дар марди бономус бошанд душмани афтад, масъала ба тарзи дуэли европагиҳо бо ҷанги тан ба тан ҳал мешуд. Фақат дар байни дуэли европагиҳо ва ҷанги тан ба тани инҳо фарқ дар ин ҷо буд, ки дуэль дар байни асилзодагон вокеъ мешуд, аммо ҷанги тан ба тан дар Бухоро дар байни косибони олуфта ва зӯровар ба вуқӯъ меомад. Сабаби ҷанги тан ба тани инҳо хам монанди сабаби дуэль лаккадор кардани шудани номуси яке буд аз тарафи дигар. Лаккадор шудани номус хам иборат аз рад шудан ё инкор кардани шудани зурии яке аз инҳо буд аз тарафи муқобил.

Лекин умумии ин ҳеҷ одамон «олуфта» буда, фарқи мартабаи онҳо аз пӯшокашон маълум мешуд: чавонони наврас, ки дар мартабаи шогирдӣ бошанд, кафши пошнабаланди бемасҳ мепӯшиданд ва фашшошонро кӯтоҳ (думмушӣ) монда, салладошонро суфта мебастанд ва миёншонро бо рӯмоча баста, дар вай як чуфт корди хам ошкадор калон меовехтанд. Куртаи ин гуна чавонон пешбаста ва мехдор мешуд. Ранги инҳо ҳамтайёр буд. Ҳар гоҳ ки инҳо ҳунарҳои каллаҳаҷоҳ, лингхона ва ҳунарҳои дигарро омӯзанд ва умумӣ дар зӯровариҳои ҳунарҳо пайдо кунанд, ки аз

ҳамаи монанди худҳошон пешқадам шаванд, ба инҳо унвони «тайёр» дода мешуд.

Тайёрон мӯзаи пошнабаланд мепӯшиданд ва миёнашонро бо фӯта баста, дар вай яккакордеро, ки теғаш ним оршин бошад, меовехтанд. Инҳо яктаҳкурта* пӯшида гиребонашонро кушода мемонданд. Фашҳошонро нисбат ба чавонон андак дарозтар монда, саллаҳошонро замбарӣ мебастанд, яъне печҳои салларо чунон тоб дода ба сар мепечонданд, ки шакли замбари аз ҳимча бофташударо мегирифт.

Унвони мартабаи охирин «марди мардон» буд. Ин дар ҳар даврў замон аз як нафар беш намешуд. Марди мардон кафши белошнаи нӯгтезро, ки аз чарми зарди паст дӯхта мешуд ва дар Бухоро бо номи «кафши олак» машҳур буд, бе масҳӣ мепӯшид. Саллаашро хурд мебаст ва монанди афғонон фашашро дароз мегузошт. Дар тобистон ва зимистон якта яктаҳкурта пӯшида, гиребонашро ҳамеша баста мемонд ва аз рӯи вай бо рӯпокчаи соддаи арзонбаҳо миёнашро баста, дар вай як қаламтарошро бо ғилоф овехта мегашт.

Қасами олуфтаҳо «саттор» буд. Агар як олуфта «саттор, ки фалон корро мекунам» гӯяд, сараш равад ҳам, бояд он корро мекард. Агар накунад ва қасамашро шиканад, аз миёнаи олуфтаҳо ронда шуда, ба «номардӣ» машҳур мегардид.

Тайёрон гӯё номзадони марди мардон буданд. Агар марди мардон бимирад ё ягон кори хилофи мардӣ карда, аз миёна ронда шавад, аз тайёрон якеро, ки дар мардӣ мумтоз, дар зӯрӣ беҳамто, ба дуздӣ ва шӯрапуштӣ тӯҳматзада нашуда бошад, интихоб мекарданд.

Гоҳо мешуд, ки ба сабаби коре дар миёнаи ягон тайёр ва марди мардон ҷанги тан ба тан воқеъ мешуд. Дар ин вақт агар он тайёр ғалаба кунад, унво-

---

* *Яктаҳкурта* — асосан яктаҳ (чамаи беастар) буда, ба дарунаи вай монанди гиребони курта як гиребон илова мекарданд, ки ин гиребонро кушода мондан ва бо тугма бастан мумкин буд. Агар баста шавад, ба назари бинанда чунин менамуд, ки дар зери яктаҳ курта ҳам ҳаст.

ин марди мардониро ӯ мегирифт ва агар марди мардон ғалаба кунад, тайёр тамоман аз миёни олуфтахо ронда мешуд. Чунки ӯ бо вучуди кувваташ нарасидан ба марди мардон бехурмати кардааст. Гоҳо дар миёнаи ду тайёр ҳам ҷанги тан ба тан воқеъ мешуд. Агар мағлубшуда ба ғолиб таслим шавад, бо номи «тайёрӣ»-аш мемонд ва агар таслим нашавад, аз миёнаи олуфтахо ронда мешуд.

ҶАНГИ МАХДУМИ МУҲАММАДӢ ВА БАРНО-ТАЙЁР

Дар вақтҳое ки ман дар мадрасаи Бадалбек зиндагонӣ мекардам, марди мардони олуфтахои Бухоро махдуми Муҳаммадӣ ном касе аз гузари Моркуши шаҳри Бухоро буд. Синни махдуми Муҳаммадӣ болотар аз панҷоҳ буд, бо вучуди ин ришаш сиёҳи тӯсӣ буд, ки ягон тор ҳам сафедӣ надошт. Ӯ одами миёнақади қоқбадани камгӯшт, ранги рӯяш ғандумгун буда, абрӯҳои баландмӯй ва чашмони сиёҳи калони дурахшон дошт.

Пешаи махдуми Муҳаммадӣ шоҳибофӣ буд, ки дар яке аз корхонаҳои шоҳибофони Ҷӯбор халифакорӣ (коргарӣ) мекард. Азбаски дӯконҳои шоҳибофони торики серинам буда, бофанда дар вақти кор то миён дар даруни чоҳча менишаст, ин шароит ба тандурустии шоҳибофон бетаъсир наметмонд. Махдуми Муҳаммадӣ ҳам, ки аз бачагиаш сар карда дар ин касб кор кардааст, аҳволаш ҳамеша пажмурда, рангаш канда ва монанди бемороне сил бедармон менамуд.

Музди кори ин касб ҳам коргаронро бо серию пурӣ таъмин намекард: мебоист халифа ҳар ҳафта ба миқдори муайян моли беайб бароварда диҳад ва дар бадали он дар охири ҳафта сумнкори (музди кори) ночизе гирад. Коргарони бофанда, ки дар корхонаи касе кор кунанд, монанди коргарони касбҳои дигар як ҳафта шабу рӯз кор мекарданд, хобашон ҳам дар ҳамон корхона мешуд. Фақат рӯзи панҷшанбе соати дувоздаҳи рӯз аз кор озод шуда, ба хонаҳошон ва ба сайру гашт мерафтанд. Рӯзи ҷумъа дар сари шом бояд боз ба корхона ҳозир шуда, кор сар мекарданд.

Сайронгоҳи халифакорони корхонаҳои Бухоро монанди омманн аҳолии он шаҳр лаби ҳавзи Девонбеги ва чои бо ҳам нишаста сӯҳбат карданашон самоворхонаҳои он чо буд. Шаби чумъа гурӯҳ-гурӯҳ дар ҳавлии яке аз худҳошон гун шуда, шабнишинӣ мекарданд ва ё ин ки базме ташкил менамуданд ва рӯзи чумъаро ҳам ба ҳамин гуна сайру гашт мегузаронидаанд, агар ҳаво хуб бошад, ба гулзорҳои берунн шаҳр мебаромаданд.

Махдуми Муҳаммадй дар вақтҳои охир ба ин гуна сайру гаштҳо, шабнишинихо ва базмҳо иштирок намекард. Ӯ аз корхона ки баромад, рост ба ҳавлиаш меомад. Ҳавлии ӯ иборат аз як раҳрави чоркунча буда, бар болои вай як болохонача бино ёфта буд.

Махдуми Муҳаммадй зану фарзанд надошт ва дар ҳамон болохона бо ҳамшираи аз худ калонсоли беваи бефарзандаш зиндагонй мекард. Аз корхона омада, ба ҳамширааш ягон таоми гарм мефармуд. Агар ҳаво бад бошад, худ ба болохона даромада мехобид ва кӯфти кори якҳафтагиро аз худ дур мекард ва агар ҳаво хуб бошад, ба лаби ҳавзи Ғозиён мерафт, ки аз гузари худаш як гузар онсӯтар буд.

Лаби ҳавзи Ғозиён хушҳаво ва сердарахт буд, аммо самоворхона надошт. Бинобар ин махдуми Муҳаммадй аз самоворхонаи сари бозори Ғозиён як чойник чой оварда, ба сари зинаи ҳавз менишаст ва агар ҳаво гарм бошад, поҳояшро то зонуҳояш дар об фурӯ медод. Дар паҳлуи худ дастрӯймолашро паҳн карда монда, бар рӯи вай якта нони гармро шикаста мегузошту гоҳ-гоҳ як даҳан нон хӯрда ва як пиёла чой нӯшида, ба фикр фурӯ мерафт. Аммо маълум набуд, ки ӯ дар бораи кораш фикр мекард ё дар бораи зиндагй ва замонаш ва ё ин ки рӯзҳои аз сар гузаронданашро ба хотир оварда завқ мебурд ё ҳасрат мехӯрд.

Агар дар ин вақт ягон ошнои қадрдонаш ба назар намуда монад, ӯро чеғ зада, як пиёла чой медод ва бо ӯ дилу бедилон ду-се дақиқа сӯҳбат мекард ва баъд аз рафтани ӯ боз ба фикр фурӯ мерафт.

Рӯзе аз рӯзҳо, вақте ки махдуми Муҳаммади ба сари зинаи ҳавзи Ғозиён нишаста будааст, бобои кафшдӯзон*, ки вай ҳам аз гузари Ғозиён буд, омада ба пахлуи ӯ менишинад ва дар вақти сӯҳбат аз баъзе ҷавонони шӯрапушти он даврў пеш шикоят мекунад ва дар вақти ба бозор рафта омадани додараш ба ӯ гап парронда, баъзе ҳаракатҳои нолоиқ кардани шӯрапуштонро ҳикоя мекунад ва дар охири сухани худ аз Муҳаммадӣ илтимос мекунад, ки он гуна шӯрапуштонро насиҳат карда монад, то ки баъд аз ин ба додари ӯ бадҳаракатӣ накунанд.

— Ман одати лаби ҳавзи Девонбегӣ рафтан надорам,— мегӯяд махдуми Муҳаммадӣ,— аммо ба хотири шумо ҳозир меравам. Додаратонро фармоед, ки аз пушти ман то ба лаби ҳавзи Девонбегӣ рафта омаданам гардад. Бо ҳамин дасту даҳони шӯрапуштон баста мешавад.

Ҳамон замон додари бобои кафшдӯзон омада, ба махдуми Муҳаммадӣ ҳамроҳӣ мекунад, махдум пешпеш ва ӯ як қадам аз вай пастар ба роҳ медароянд. Махдуми Муҳаммадӣ аз гузари Чорҳарос, Говкушон, Сесӯ, растаи баззозӣ ва Тоқи Саррофон гузашта, ба лаби ҳавзи Девонбегӣ аз гӯшаи ҷанубӣ ғарбӣ медароянд ва бо дасти рост лаби ҳавзро як давр зада, аз гӯшаи шимоли ғарбӣ баромада, бо растаи чойфурӯшӣ, бозори калова, атторӣ, ғӯлинг ва мавзифурӯшӣ рафта, аз бозори кадуфурӯшӣ ва Тоқи Хоҷа Муҳаммади Паррон гузашта, бо растаи челонгарӣ, гузари Сиёҳқорон, Модари хон, Бозори нав, Муҳаммади Ғаззолӣ ва Даббиён ба ҳавзи Ғозиён мерасанд. Аз он ҷо додари бобо ба хонааш меравад ва махдуми Муҳаммадӣ дар лаби ҳавзи Ғозиён менишинад.

Бо ҳамин дар шаҳр дар байни олуфтаҳо ва шӯрапуштон овоза меафтад, ки додари бобои кафшдӯзон дар зери ҳимояти махдуми Муҳаммадӣ даромада-

---

* Дар Бухоро аҳли ҳар пеша як навъ нуташаккил буда, ҳар қадом аз байни худ бобо ва пойкор доштанд. Бобо ба ҷои раис буда, пойкор дар вақти лозим шудан ҳамаашонро ба як ҷо ҷамъ мекард.

аст. Дигар ягон шӯрапушт ба ӯ бадҳаракатӣ кардан он тараф истад, лоақал чашм кушода нигоҳ ҳам намекунад.

* * *

Барно-тайёр аз гузари Понобиён* буда, касбаш гилкори буд. Ӯ як одами 28—30-сола буда, қади баланд, дасту пои дарози пурмушак ва бадани пуропури сергӯшт дошт. Ранги рӯяш сафедча, ришу мӯю абрӯяш сиёҳчатоби ба сурхӣ моил, чашмаш меший буда, аммо нури гармхунӣ ва тундмизоҷӣ аз вай барқ зада меистод.

Ӯ мувофиқи унвони «тайёрии» худ мӯзаи пошнабаланд мепӯшид ва саллаи замбарии кутоҳфаш мебаст. Ба зӯроварӣ ӯ аз дигар тайёрон боло буда, ҳама ба ӯ гардан дода буданд. Фақат дарачаи ӯ аз махдуми Муҳаммадӣ, ки марди мардон буд, паст меистод ва ба табиати шӯхратпараст ва ба ғурури зӯроварии ӯ ин гаронӣ мекард. Ӯ мехост, ки баҳонае ёфта, бо махдуми Муҳаммадӣ ҷанги тан ба тан кунад, то ки ба ӯ ғолиб омада, марди мардон шуда, дар байни олуфтаҳон шаҳр дарачаи аз ҳама болотарро гирад.

Ҳодисаи дар зери ҳимояти махдуми Муҳаммадӣ даромадани додари бобои кафшдӯзон ба дасти Барно-тайёр он баҳонаро, ки чанд гоҳ боз ӯ дар ҷустуҷӯи вай буд, медиҳад. Дар ин миён дар яке аз ҳавлиҳои гузари Ғозиён тӯй шуда, базм ташкил меёбад. Дар он базм Барно-тайёр бо нафарони худ ҳозир мешавад. Дар базм бинобар ҳамгузаригӣ додари бобои кафшдӯзон ҳам бо бачаҳои гузар меояд.

Дар рафти базм Барно-тайёр муносибате ёфта, ба додари бобои кафшдӯзон мегӯяд:

— Ука, шумо ба ҳимояти махдуми Муҳаммадӣ ғарра нашавед. Ӯ пир шуда аз қувват фуромадааст,

---

* *Поноб* — деҳаест дар поёноби тумани Ромитан, ки деҳқонони безамин ва ё камзаминаш ба касби гилкорӣ машғул буданд ва як гурӯҳ ҳунармандтаринашон ба шаҳри Бухоро кӯчида омада, гузареро ташкил карда, номашро ҳамноми чои асли худ Понобиён (Поёнобиён) мондаанд. Меъмори машҳури Ӯзбекистон Усто Ширин[81] ҳам аз ҳамон гузар аст.

«навбати Фарҳод рафту навбати Маҷнун расид» гуфтаанд. Акнун даврон аз они касони дигар аст.

Ин хабар пагоҳонии фардои ҳамон базм ба махдуми Муҳаммадӣ мерасад. Ин сухани Барно-тайёр аз рӯи кинаи олуфтагӣ махдуми Муҳаммадиро ба ҷанг даъват кардан буд. Махдуми Муҳаммади ин талаброн бе ҷавоб монда наметавонист, чунки дар он сурат номуси чилсолаи олуфтагии худаш поймол мешуд.

* * *

Махдуми Муҳаммадӣ дар аввалини рӯзи панҷшанбеи баъди он базм ба лаби ҳавзи Девонбеги рафта, дар лаби як кати самоворхонае нишаста, як чойник чойро ба пеши худ гирифта, ба танҳоӣ нӯшида менишинад. Дере нагузашта Барно-тайёр ҳам аз дур намоён мешавад. Вақте ки ӯ ба пеши махдуми Муҳаммадӣ расид, бо эҳтиром дасти росташро ба сари синааш монда, ба вай салом медиҳад ва вохӯрди мекунад. Махдуми Муҳаммадӣ баъд аз ҷавоби салом ва пурсупос ба ӯ як пиёла чой дароз мекунад. Барно-тайёр рост истода чойро нӯшидан мегирад. Махмуди Муҳаммади дар ин вақт ба Барно-тайёр савол медиҳад:

— Кай?

— Фардо — рӯзи ҷумъа! — ҷавоб медиҳад Барно-тайёр.

— Чи вақт? — боз мепурсад махдуми Муҳаммадӣ.

— Баъд аз салот (баъд аз намози ҷумъа)!

— Дар кучо?

— Дар пуштаи[82] Хоҷа Муҳаммади туркистанди!

— Худо ба шумо қувват диҳад ва арвоҳи мардон мададгорӣ кунад! — мегӯяд махдуми Муҳаммадӣ ба Барно-тайёр баъд аз шунидани ҷавоби охирини ӯ.

Барно-тайёр чои дар даст доштаашро нӯшида шуда, лаби пиёларо ба сари синаи худ — бар рӯи чомааш молида пок карда, ба махдум медиҳад ва:

— Саломат бошед, умри дароз бинед, ака махдум! — гӯён дар роҳи худ меравад.

Ман ин вокеаҳоро аз Шарофчон ном як ҷавон, ки дар пеши мадрасаи Бадалбек дар як дӯкони рехта-

гарӣ шогирдӣ мекард, шунидам. Шарофҷон олуфтабоз буда, ба донистани ҳодисаҳое, ки дар байни онҳо мерафт, ҳавас дошт. Ӯ ҳамгузари махдуми Муҳаммадӣ ва ба вай хуб ҳолдон буд.

Шарофҷон ҳам монанди коргарони дигар корхонаҳо ҳар ҳафта шаш рӯз дар дӯкони рехтагарӣ кор карда, ҳар шаб баъд аз тамомияти кор дар ҳамон дӯкон дар байни кӯраву сандон мехобид. Гоҳо ман ба дӯкони рехтагарӣ рафта, бо вай сӯҳбат мекардам ва гоҳо ӯ дар вақтҳои бекориаш ба рӯи саҳн баромада, дар паҳлуям нишаста, бо ман гап мезад.

Ӯ, ки олуфтабоз буд, мавзӯи суханонашро ҳамеша олуфтаҳо ташкил мекарданд ва ман, ки кунҷков ва ба фаҳмидани ҳар чиз ҳавасманд будам, суханони ӯро бо завқи тамом мешунидам ва дар миёнаҳои гапи ӯ саволҳо дода, ҷоҳил норавшанмондаи ҳикояҳои ӯро то решааш фаҳмида мегирифтам.

Як рӯзи панҷшанбе соати дувоздаҳ Шарофҷон аз кор озод шуда, ба хонаи худ рафт ва он шаб бояд дар хонааш мехобид. Лекин баъд аз шом ба пеши дӯкони дарбастаи рехтагарӣ пайдо шуд ва маро дид, ки дар лаби саҳни мадраса нишастаам, як хез зада ба пешам баромаду дар паҳлуям нишаста, воқеан он рӯз дар байни махдуми Муҳаммадӣ ва Барно-тайёр гузаштаро ҳикоя карда гуфт:

— Фардо бар болои пушта дар байни онҳо ҷанг мешавад. Агар ба тамошо ҳавас дошта бошӣ, ҳамроҳ меравем.

Ман қабул кардам. Фардои он рӯз дар вақти намози ҷумъа бо Шарофҷон рафта, ба болои пушта мазкур баромадем. Он пушта мазор буда, дар се тарафи қабри Хоҷа Муҳаммади туркиҷандӣ воқеъ шуда буд. Дар миёнаҷои пушта як майдончаи нисбатан чукуртар буд, ки дар вақти бориш оби барфу боронӣ мазор дар он ҷо ҷамъ мешуд. Ҷои ҷанги олуфтаҳо ҳамҳамон майдончаи чуқур будааст. Мо ҳар ду дар гӯшаи баландие, ки майдонча аз он ба хубӣ дида мешуд, нишастем. Ҳанӯз дар он ҷо касе набуд. Баъд аз чанд дақиқа махдуми Муҳаммадӣ пайдо шуд ва ба ҳамгузари худ Шарофҷон салом дода, аз пеши

гузашта, ба майдонча фуромаду дар як гушаи он сари ду по нишаст.

Баъд аз он як-як, ду-ду тамошобинон ҳам, ки он воқеаро шунида будаанд, омадан гирифтанд ва тамошобинон кам-кам давродаври майдончаро аз баландӣ иҳота намуданд. Аз ҳама охиртар аз тарафи шарқии пушта, ки гузари Понобиён ҳам дар ҳамон тараф буд, Барно-тайёр намоён шуд. Ӯ омада ба майдонча фуромад ва рост пеши махдуми Муҳаммади рафт; махдум ҳам аз ҷояш хест, ҳар ду бо ҳам салому алайк, вохӯрдӣ ва пурсупос карданд. Баъд аз он ҷомаҳои худро кашида, ба як сӯ мондаанд ва саллаҳошонро аз сар гирифта, бар болои ҷомаҳошон гузоштанд.

Баъд аз он ҳар ду ба миёнаҷои майдонча рафта, дастҳошонро пеш гирифта, рӯ ба рӯи ҳам истоданд. Барно-тайёр дар рӯ ба рӯи махдум монанди сафедоре менамуд, ки дар пеши дарахти бед истода бошад. Вай ба махдум:

— Ака махдум, сар кунед! — гуфт.

— Не, аз шумо,— гуфт махдум.

— Аз шумо сар шавад, шумо калони мо мебошед! — гуфт Барно-тайёр.

— Не,— гуфт боз махдум,— шумо талаб кардаед, талабгор аввал сар мекунад. Қонуни мардон ҳамин аст!

Барно-тайёр ба ҳучум тайёр шуд: ӯ дасти росташро тамом ёзонда ва пас бурда кашидаву кушода ба гӯшхонаи махдум як торсаки зад. Аммо махдум ба монанди кундаи дарахте, ки ба вай бо пошнаи кафш зада бошанд, ҳеҷ наҷунбид ва рӯяш ҳам ларзиш нахӯрд.

Баъд аз он Барно-тайёр даст пеш гирифта:

— Хуб, ака махмуд, ҳаққатонро гиред! — гуфт.

— Не, тайёр! — гуфт махдум,— «алиф», «бе», то «се» [61] гуфтаанд. Боят шумо се бор хунари худро нишон диҳед!

— Эй валлоҳ! — гӯён Барно-тайёр гуфтаи махдумро тасдиқ кард ва ба ҳучуми дуюм тайёр шуд.

Ин дафъа дасти чапашро ёзонда ба гӯшхонаи рости махдум зад. Ин дафъа ҳам махдум наҷунбид. Дар ҳучуми сеюм Барно-тайёр ба лангаҳои тайёрӣ дид.

Дар пои ӯ мӯзаи ғафси булғории пошнабаланд буд. Аммо соқҳои пои махдум мувофиқи мартабааш барахна ва бар нӯги пояш як кафши олаки шиппакмонанд буд. Барно-тайёр дастонашро ба пушти худ бурда, панҷаи дасти чапашро дар миёнаи панҷаи рости худ гирифт ва линги рости худро ба ҳаво бардошта, бе он ки пои чапи худро аз чояш ҷунбонад, танаашро ба тарафи росташ майлон дод ва баъд аз он танаи худро чобукона тирморвор рост гирифта, бо соқи пои мӯзадораш ба соқи пои бараҳнаи махдуми Муҳаммадӣ зад.

Махдум боз аз чо наҷунбид. Барно-тайёр даст пеш гирифта, ба зарба хӯрдан тайёр шуда истод. Махдум ба ӯ:

— Рухсат диҳед ва хушьёр бошед, тайёр! — гуфт ва дасти росташро кашидаву кушода ба гӯшхонаи Барно-тайёр як торсакӣ зад.

Барно-тайёр монанди дарахти сафедоре, ки аз бехаш бо табар тамом бурида шуда бошад, ба тарафи дасти росташ парида, ба замин дароз ғалтид. Дар ҳамин вакт аз пушти сағонае се одам, ки дар дасти ҳар кадоми онҳо як яккакорди бараҳна буд, часта хеста, аз тарафи пушт ба махдум ҳуҷум оварданд ва ба куҷои баданаш ки рост омад, корд задан гирифтанд.

Махдум ба ин ҳуҷуми ногаҳонии ҳоинона тайёр набуд, бинобар ин як сония бесариштa шуда, беҳаракат истод ва баъд аз он ҳавосашро ҷамъ карда, ба кафо гашт ва бо ду дасташ аз банди дастони ду нафар кордзан гирифт ва бо як пояш дигареро зада аз худ дур кард. Аммо Барно-тайёр, ки аз чояш хеста буд, аз кафои махдум омада, аз банди ду пои ӯ гирифта бо зӯри тамом кашид. Махдум, ки пай дар пай захмҳои ҳалокатовар хӯрда, аз баданаш хуни бисьёре рафта истода буд, бо кашидани Барно-тайёр аз поҳояш рӯ ба замин афтод.

Дар вакти ҳуҷуми корддорон ба махдум, як қисми тамошобинон «махдуми Муҳаммадиро куштанд!» гӯён ва фарьёдкунон ба тарафи кӯча давида рафтанд; баъзе тамошобинони пурчасорат барои пешгирии хунрезӣ давида рафта, худро ба болои махдум партофта, ӯро аз ҳуҷуми кордзанон, ки мехостанд дар вакти ба замин афтодани ӯ корашро тамом кунанд, муҳофиза намӯ-

данд ва дигар тамошобинон аз ин ҳодисаи ҳунини ногаҳонӣ дар ҳайрат афтода, гаранг шуда монда буданд.

Бо фуромадани тамошобинон ба кӯча, одамони ҳокимон, ки барои тафтиш дар кӯчаҳо мегаштанд, ҳодисаи ҳунинро аз онҳо шунида, бо тамошобинони нав давон ба болои чиноят омаданд. Аммо то он вақт Барно-тайёр ва нафаронаш гурехта буданд. Одамони ҳокимон махдуми Муҳаммадиро ба хун оғушта ва бехуш афтодаро ба тамошобинон бардоронда, аз пушта ба кӯча фуровардand ва аз он ҷо аробае ёфта, ӯро ба беморхона фиристоданд.

* * *

Баъд аз як хафтаи ин ҳодиса шунидам, ки Барно-тайёр дастгир гардида, ба бадарғаги ҳукм шудааст ва дар зери шиканча ҳам бошад, кихо будани рафиқони чинояти худро нагуфтааст.

Махдуми Муҳаммадӣ бошад, баъд аз чил рӯз дар беморхона хобидан чароҳатҳои баданаш ба ҳам омада баромад. Аммо ӯ тамоман тандуруст шуда нарафт ва баъд аз ду моҳи аз беморхона баромаданаш дар хонаи худ хун партофта мурд.

Шарофҷон хабари мурдани ӯро ба ман расонда, худ аз хорхонааш ҷавоб гирифта, барои ҷавоза рафт. Дили ман ба сабаби бо як фочиа мурдани он марди мардон бисьёр сӯхт ва барои таъзия ба хонааш рафтам. Дар пеши ҳавлии ӯ оқсақколи гузар ва як-ду нафари дигар менишастанд. Ман ҳам дар қатори онҳо пушт ба девор сари ду по нишаста, «худо раҳмат кунад» гӯён даст бар рӯ кашидам.

Дар ҳамин вақт Ҷалилӣ вартишбози[84] регистони, ки тайёри машҳур буда, дар айни замон сардори вартишбозони Регистон буд ва касби чармгарӣ дошт (ман бо ӯ дар хонаи Ғафурҷон-махдум шинос шуда будам), барои таъзияпрасонӣ омад ва дар қатори мо пушт ба девор сари ду по нишаста ҳуд ба ҳуд ба гап даромад:

— Махдуми Муҳаммади мард буд, дар кӯчаи мардонагӣ ҳамеша ба одамон неки мекард ва фонда мерасонд. Ӯ пешхезӣ карда бо касе ҷанг накардааст. То ба сараш мушт расидан сабр мекард ва баъд аз он ҷазои душманро худро медод. Худо раҳмат кунад ва

дар рӯзи қиёмат дар қатори мардони руйсурх сар бардорад! — гӯён даст бар рӯ кашид ва аз ҷояш хеста ба оқсаққоли гузар нигоҳ карда,— ман рафта бачаҳоро (олуфтаҳоро) барои мурдабардорӣ ғундошта меорам, — гуфту равон шуд.

Ман, ки барои хӯҷаинҳоям ош пухта доданам даркор буд, ба мурдабардорӣ наистода, аз ҷо хестаму ҳамроҳи Ҷалил ба роҳ даромадам ва бо ӯ то гузари Бобои Нонкаш гапзанон рафтем. Ман дар рафти гап аз Ҷалил сабаби ҳаракати нолоиқи Барно-тайёрро дар ҳаққи махдуми Муҳаммадӣ, ки мухолифи қоидаҳои мардонагӣ буда, боиси нобуд шудани худаш ҳам шуд, пурсидам.

— Одам танҳо бо зӯри бозу одам намешавад,— гуфт дар ҷавоб Ҷалил,— одам бояд дили одамият ҳам дошта бошад ва ба одамон зарар расонданро раво набинад. Аз ҳама пештар одам бояд хоксор бошад, ки дигарон ӯро хурмат кунанд ва ӯро ба худ сардор бардоранд, на ин ки худи ӯ барои хурмат ва мартабаи баланд ёфтан талош кунад.

Ҷалил баъд аз ин муқаддимаи файласуфона сухани худро давом дода гуфт:

— Барно-тайёр дар асл дар миёнаи мо барғалат даромада монда буд. Табиати вай ба шӯрапуштӣ монл буд. Фақат барои марди мардон шудан худро аз шӯрапуштӣ нигоҳдорӣ мекард. Вақте ки ӯ ба ин мақсади худ ба зудӣ нарасид, як қиморбозӣ кард. Дар ин бозӣ ӯ ё мебурд ё бой медод. Агар бой медод, албатта, аз миёнаи мардон баромада мерафт. Дар он вақт беобрӯ шуданаш як дард бошад, зинда гаштани ҳарифаш — махдум барои ӯ дарди боз ҳам сахттар буд. Бинобар ин ӯ «агар ман нобуд шавам, ҳарифам ҳам нест шавад» гуфта, ду-се шӯрапуштро, ки нест шудани махдумро аз худо мехостанд, номардона ба худ ҳамроҳ гирифта, ин корро кардааст...

* * *

Баъд аз вафоти махдуми Муҳаммадӣ ба ҷои вай марди мардон интихоб карда нашуд, дар миёнаи олуфтаҳо ихтилоф афтод: регистониҳо Ҷалили вартишбозро пешниҳод карданд. Чорсӯгиҳо ба ӯ муқобил баро-

мала. Аълафкули вартишвози дарвозахонаҳояро тез шуданд. Аъвасҳои дар байни ин ду нимзад дар вартишвози мудият буд, тарафдоронашон ҳам ба якдигар сахт муқобилат карданд. Аз миёнаи бетарафон Қазоқхочаи чуборӣро пешниҳод карданд. Ба ин нимзад аксарияти олуфтахон ду тараф ҳам муқобилат бӣромаданд: «Пай хочаҳоя ва калонгир аст, ба ин сардори карда наметавонад» гуфтанд. Бинобар ин марди нардии интихобкунӣ то аз миёнаи тайёрон расида бӣромадани як одами мақбули оммо маъқуф гузошта шуд.

Пештар умуман олуфтахон Бухоро шаробпӯшӣ намекарданд ва агар дар шабнишинихои махсус баъзан шаробе дастӣ (мусаллас) монанд ҳам, пушонӣро ба дарачаи мастӣ намерасонданд. Вакте ки дар Бухоро аморӣ духониён шаробфурӯшӣ кушода шуд, ярак бисёр шуд, кам-кам олуфтало ба мастӣ гирифтор гардиданд. Софиҳо ва мардонагии аввалхошон намоиш ва бештарашон онхо шуратгушт шуданд.

Баъзеҳо софиҳоро худро нигоҳ доштан бошанд ҳам, «корномало» ё онхо корномалои шахсӣ шуда, тартибе гирифтанд дарачаҳои «мактабдор», «тайёр» ва «мардумардонӣ» барҳам хӯрд. (Баъзе «корнома»-ҳои ин иҳлатҳои дар қисмҳои оянда «Одоштҳо» низ хоҳад шуд.)

ШАҲРИ РЕХТАГАР ВА ҚОРҲОНАИ У

Мадрасаи Баландбек дар як баландӣ воқеъ шуда буд, ки ин баландӣ дар тӯшта ин мадраса — дар тарафи шарқиаш то як гузар ва дар паҳлӯи шимолиаш то як гузар давом мекард (тарафи ҷанубаш ва ғарбиаш пастӣ буда, ин пастӣ то Регистон боз ҳам пойинтар шуда мерафт) ва ин кӯчаро, ки дар ин баландӣ воқеъ шуда буд, Баломӯчаи меномиданд.

Мадрасаи Баландбек ва мачит, ки дар тарафи шарқи мадраса буда, вайрон ҳаданӣ. Кутайба бинои Муслим (фотеҳи Бухоро аз тарафи арабон) нигуфтанд, дар байни ду баломӯчаи афтода буданд, ки яке аз роҳи калони ҳалқи мечид калон чуфт шуда, аз ҳамеш ба фарқ баланд мерафтанд.

Дар сари болокӯчаи пушти мадраса ҳавлие буд, ки дарвозааш аз болокӯча буда, пушташ ба мазори Кутайба мепайваст. Соҳиби ин ҳавлӣ Бобохоҷа ном дошта, касби асосиаш рехтагарӣ ва касби иловагиаш шайхӣ буд. Бинобар ин ӯро шайхи рехтагар мегуфтанд.

Шайхи рехтагар дар замони ҷавониаш дар ҳавлии худ дӯконча сохта, рехтагарӣ мекардааст ва дар айни замон худро «ҷорӯбкаши мазори Кутайба» номида, аз зиёраткунандагони он мазор назру ниёз ҳам меситондааст.

Вақте ки шайх аз ду роҳ, хусусан аз роҳи назрхӯрӣ пули бисьёре меғундорад, дар фикри ба як корхонаи рехтагарӣ табдил кардани дӯкончаи худ меафтад ва ба ин мақсад ҳавлии худро вайрон карда, аз сари нав месозад. Дар таъмири дуйӯм замини ҳавлиашро баробари замини роҳи калони Регистон чукур кофта, атрофашро бо хишти пухта девор мекашад ва дар миёнаҳои ин хонаи васеи зеризаминӣ сутунҳои ғафси чӯбигучумӣ гузошта, болояшро мепӯшонад ва он хонаи зеринро барои корхона тахсис мекунад. Болои ин хонаи зеризаминиро ду тақсим карда, нимаи вайро ҳавлии даруни худ ва нимаи дигарашро чиллахона ва чои ибодати худ қарор медиҳад.

Шайх рехтагарони бедӯкону дастгаҳро ба домаш кашида, корхонаи худро ривоҷ медиҳад. Қам-кам рехтагарони якқадаст, ки дар роҳи Регистон дӯкончае дошта, кор карда маҳсули худро мефурӯхтанд, бо шайхи сердастмоя рақобат карда натавониста, онҳо ҳам ба коркунони шайх табдил ёфта, ба ӯ бо тартиби корбайъ кор мекардагӣ шудаанд.

Дар вақтҳое ки ман дар мадрасаи Бадалбек будам, дар паҳлуи масҷиди калон ва дар канори роҳ чор дӯкони рехтагарӣ буд, ки дар ҳар кадомӣ онҳо як уста ва чанд шогирд кор карда, маҳсулоташонро ба тарзи корбайъ ба шайх месупориданд. Ин устоҳо на танҳо маҳсулоти молиашонро ба шайх медоданд, балки ба болои ин мачбур буданд, ки шогирдони уста шуда ба воя расидаашонро ҳам ба шайх супоранд, ки бо инҳо корхонаи вай боз ҳам равнақ гирад.

Дӯсти ман Шарофҷон ҳам ҳунар омӯхта, ба дарачаи устой расида буд, ки ба корхонаи шайх кӯчид ва

мада, Авлиёқули вартишбози дарвозаисаллоххонагиро пеш ниҳоданд. Азбаски дар байни ин ду ном зад дар вартишбозӣ ғиддият буд, тарафдоронашон ҳам ба якдигар сахт муқобилат карданд. Аз миёнаи бетарафон Қазоқхочаи чуъбориро пешниҳод карданд. Ба ин ном зад аксарияти олуфтахон ду тараф ҳам муқобил баромаданд: «Вай хочазода ва калонгир аст, ба мо сардори карда наметавонад» гуфтанд. Бинобар ин марди мардон интихобкунӣ то аз миёнаи тайёрон расида баромадани як одами мақбули омма мавқуф гузошта шуд.

Пештар умуман олуфтахон Бухоро шаробиӯшӣ намекарданд ва агар дар шабнишинихон махсус баъзан шароби дастӣ (мусаллас) нӯшанд ҳам, нӯшонӯшро бо дарачаи мастӣ намерасонданд. Вакте ки дар Бухорои амирӣ дӯконҳои шаробфурӯшӣ кушода шуда, арақ бисьёр шуд, кам-кам олуфтахо ба мастӣ гирифтор гардиданд. Софият ва мардонагии аввалнашон намонд ва бештарини онхо шӯрапушт шуданд.

Баъзехо софияти худро нигох дошта бошанд ҳам, «корномахо»-и онхо корномахои шахсӣ шуда, тартиби гирифтани дарачахои «нимтайёрӣ», «тайёрӣ» ва «мардимардонӣ» барҳам хӯрд. (Баъзе «корнома»-хои ин якқатозон дар қисмхои оянда «Ёддоштхо» зикр хохад шуд.)

ШАЙХИ РЕХТАГАР ВА КОРХОНАИ У

Мадрасаи Бадалбек дар як баландие воқеъ шуда буд, ки ин баланди дар пушти он мадраса — дар тарафи шарқиаш то як гузар ва дар пахлуи шимолиаш то як гузар давом мекард (тарафи чанубӣ ва гарбиаш пастӣ буда, ин пастӣ то Регистон боз ҳам нишебтар шуда мерафт) ва се кӯчаро, ки дар ин баланди воқеъ шуда буд, Болокӯча меномиданд.

Мадрасаи Бадалбек ва мазоре, ки дар тарафи шарқи мадраса буда, вайро қадамгохи Кутайба бини Муслим (фотехи Бухоро аз тарафи арабхо) мегуфтанд, дар байни ду болокӯча афтода буданд, ки нихо аз роҳи калони пахлуи масчиди калон чудо шуда, аз нишеб ба фароз боло мерафтанд.

Дар сари болокӯчаи пушти мадраса ҳавлие буд, ки дарвозааш аз болокӯча буда, пушташ ба мазори Кутайба мепайваст. Соҳиби ин ҳавлӣ Бобохоҷа ном дошта, касби асосиаш рехтагарӣ ва касби иловагиаш шайхӣ буд. Бинобар ин ӯро шайхи рехтагар мегуфтанд.

Шайхи рехтагар дар замони ҷавониаш дар ҳавлии худ дӯконча сохта, рехтагарӣ мекардааст ва дар айни замон худро «ҷорӯбкаши мазори Қутайба» номида, аз зиёраткунандагони он мазор назру ниёз ҳам меситондааст.

Вақте ки шайх аз ду роҳ, хусусан аз роҳи назрхӯрӣ пули бисьёре мегундорад, дар фикри ба як корхонаи рехтагарӣ табдил кардани дӯкончаи худ меафтад ва ба ин мақсад ҳавлии худро вайрон карда, аз сари нав месозад. Дар таъмири дуйӯм замини ҳавлиашро баробари замини роҳи калони Регистон чуқур кофта, атрофашро бо хишти пухта девор мекашад ва дар миёнаҳои ин хонаи васеи зеризаминӣ сутунҳои ғафси чӯбигучумӣ гузошта, болояшро мепӯшонад ва он хонаи зеринро барои корхона тахсис мекунад. Болои ин хонаи зеризаминиро ду тақсим карда, ниман вайро ҳавлии даруни худ ва нимаи дигарашро чиллахона ва ҷои ибодати худ қарор медиҳад.

Шайх рехтагарони бедӯкону дастгаҳро ба домаш кашида, корхонаи худро ривоҷ медиҳад. Кам-кам рехтагарони якқадаст, ки дар роҳи Регистон дӯкончае дошта, кор карда маҳсули худро мефурӯхтанд, бо шайхи сердастмоя рақобат карда натавониста, онҳо ҳам ба коркунони шайх табдил ёфта, ба ӯ бо тартиби корбайъ кор мекардагӣ шудаанд.

Дар вақтҳое ки ман дар мадрасаи Бадалбек будам, дар пахлуи масҷиди калон ва дар канори роҳ чор дӯкони рехтагарӣ буд, ки дар ҳар кадоми онҳо як уста ва чанд шогирд кор карда, маҳсулоташонро ба тарзи корбайъ ба шайх месупориданд. Ин устоҳо на танҳо маҳсулоти молиашонро ба шайх медоданд, балки ба болои ин маҷбур буданд, ки шогирдони уста шуда ба воя расидаашонро ҳам ба шайх супоранд, ки бо инҳо корхонаи вай боз ҳам равнақ гирад.

Дӯсти ман Шарофҷон ҳам ҳунар омӯхта, ба дараҷаи устоӣ расида буд, ки ба корхонаи шайх кӯчид ва

мада, Авлиёқули вартишбози дарвозаисаллоххонагиро пеш ниҳоданд. Азбаски дар байни ин ду номзад дар вартишбозӣ зиддият буд, тарафдоронашон ҳам ба якдигар сахт муқобилат карданд. Аз миёнаи бетарафон Қазоқхоҷаи ҷӯбориро пешниҳод карданд. Ба ин номзад аксарияти олуфтаҳои ду тараф ҳам муқобил баромаданд: «Вай хоҷазода ва калонгир аст, ба мо сардорӣ карда наметавонад» гуфтанд. Бинобар ин марди мардон интихобкунӣ то аз миёнаи тайёрон расида баромадани як одами мақбули омма мавқуф гузошта шуд.

Пештар умуман олуфтаҳои Бухоро шаробнӯшӣ намекарданд ва агар дар шабнишиниҳои махсус баъзан шароби дастӣ (мусаллас) нӯшанд ҳам, нӯшонӯшро ба дарачаи мастӣ намерасонданд. Вақте ки дар Бухорои амирӣ дӯконҳои шаробфурӯшӣ кушода шуда, арақ бисьёр шуд, кам-кам олуфтаҳо ба мастӣ гирифтор гардиданд. Софият ва мардонагии аввалиашон намонд ва бештарини онҳо шӯрапушт шуданд.

Баъзеҳо софияти худро нигоҳ дошта бошанд ҳам, «корномаҳо»-и онҳо корномаҳои шахсӣ шуда, тартиби гирифтани дарачаҳои «нимтайёрӣ», «тайёрӣ» ва «мардимардонӣ» барҳам хӯрд. (Баъзе «корнома»-ҳои ин яккатозон дар қисмҳои ояндаи «Ёддоштҳо» зикр хоҳад шуд.)

ШАЙХИ РЕХТАГАР ВА КОРХОНАИ Ӯ

Мадрасаи Бадалбек дар як баландие воқеъ шуда буд, ки ин баландӣ дар пушти он мадраса — дар тарафи шарқиаш то як гузар ва дар паҳлуи шимолиаш то як гузар давом мекард (тарафи ҷанубӣ ва ғарбиаш пастӣ буда, ин пастӣ то Регистон боз ҳам нишебтар шуда мерафт) ва се кӯчаро, ки дар ин баландӣ воқеъ шуда буд, Болокӯча меномиданд.

Мадрасаи Бадалбек ва мазоре, ки дар тарафи шарқи мадраса буда, вайро қадамгоҳи Қутайба бинни Муслим (фотеҳи Бухоро аз тарафи арабҳо) мегуфтанд, дар байни ду болокӯча афтода буданд, ки инҳо аз роҳи калони паҳлуи масҷиди калон ҷудо шуда, аз нишеб ба фароз боло мерафтанд.

Дар сари болокӯчаи пушти мадраса ҳавлие буд, ки дарвозааш аз болокӯча буда, пушташ ба мазори Кутайба мепайваст. Соҳиби ин ҳавлӣ Бобохоҷа ном дошта, касби асосиаш рехтагарӣ ва касби иловагиаш шайхӣ буд. Бинобар ин ӯро шайхи рехтагар мегуфтанд.

Шайхи рехтагар дар замони ҷавониаш дар ҳавлии худ дӯконча сохта, рехтагарӣ мекардааст ва дар айни замон худро «ҷорӯбкаши мазори Қутайба» номида, аз зиёраткунандагони он мазор назру ниёз ҳам меситондааст.

Вақте ки шайх аз ду роҳ, хусусан аз роҳи назрхӯрӣ пули бисьёре меғундорад, дар фикри ба як корхонаи рехтагарӣ табдил кардани дӯкончаи худ меафтад ва ба ин мақсад ҳавлии худро вайрон карда, аз сари нав месозад. Дар таъмири дуйӯм замини ҳавлиашро баробари замини роҳи калони Регистон чуқур кофта, атрофашро бо хишти пухта девор мекашад ва дар миёнаҳои ин хонаи васеи зеризаминӣ сутунҳои ғафси чӯбигуҷумӣ гузошта, болояшро мепӯшонад ва он хонаи зеринро барои корхона тахсис мекунад. Болои ин хонаи зеризаминиро ду тақсим карда, нимаи вайро ҳавлии даруни худ ва нимаи дигарашро чиллахона ва ҷои ибодати худ қарор медиҳад.

Шайх рехтагаронро бедӯкону дастгаҳро ба домаш кашида, корхонаи худро ривоҷ медиҳад. Қам-кам рехтагарони яккадаст, ки дар роҳи Регистон дӯкончае дошта, кор карда маҳсули худро мефурӯхтанд, бо шайхи сердастмоя рақобат карда натавониста, онҳо ҳам ба коркунони шайх табдил ёфта, ба ӯ бо тартиби корбайъ кор мекардагӣ шудаанд.

Дар вақтҳое ки ман дар мадрасаи Бадалбек будам, дар паҳлуи масҷиди калон ва дар канори роҳ чор дӯкони рехтагарӣ буд, ки дар ҳар кадомӣ онҳо як уста ва чанд шогирд кор карда, маҳсулоташонро ба тарзи корбайъ ба шайх месупориданд. Ин устоҳо на танҳо маҳсулоти молиашонро ба шайх медоданд, балки ба болои ин маҷбур буданд, ки шогирдони уста шуда ба воя расидаашонро ҳам ба шайх супоранд, ки бо инҳо корхонаи вай боз ҳам равнақ гирад.

Дӯсти ман Шарофҷон ҳам ҳунар омӯхта, ба дараҷаи устоӣ расида буд, ки ба корхонаи шайх кӯчид ва

ман ҳам барои дидан ва бо ӯ сӯҳбат кардан ба он корхона рафта меомадаги шудам.

Дар корхонаи шайх дах кӯра ва дах сандон буд, ки дар онхо тахминан чил нафар одам кор мекард: баъзе аз онхо дампахшкун, баъзеашон гудозгар, колибгир, сӯҳонгар, бӯтасоз[85] ва монанди инхо шуда кор мекарданд. Моли хоми дар ин корхона сарфшудани: мис, биринчӣ, рух, калъагӣ ва кӯргошим барои фулузот (металлхо) буд. Ангишташ — ангишти кандум буд, ки ангиштгарон аз чӯби дарахтони мевадор тайёр карда оварда медоданд. Колибҳои чизҳои рехташуданиро аз реги сиёх месохтанд ва аз як хоки махсуси кӯҳӣ, ки вайро гилбӯта меномиданд, бӯта месохтанд. Бӯтахо ба шакли кадахи хурду калон сохта мешуданд, ки фулузотро ба қадри даркори ва мувофиқи талаби чизҳои рехташуданӣ майда карда, ба ҳам омехта, дар бӯта андохта, ба кӯра нихода мегудохтанд ва он фулузоти омехтаи гудохташударо ба қолибҳои чизҳои сохташуданӣ мерехтанд. Ин фулузоти омехта баъд аз гудохта шудан номи ҳар кадоми аҷзои таркибии худро гум карда, як номи нав мегирифт, ки вайро «хӯла» мегуфтанд.

Маҳсулоти корхонаи рехтагарӣ гуногун буда, аз ҳама бисьёртараш зангӯлаи шутур буд. Дар шаҳрони Бухорои собиқ, ки ҳамаи наклиёташ хох дар дохила ва хох дар хорича (чӯли қазоқ, Хева, Афғонистон, дашти туркманиншин) бо шутур буд ва умуман дар Осиёи Миёна, хусусан дар зиндагонии бодиягардон — кӯчманчиён, ки шутур ягона воситаи наклиёт буд, зангӯла аз молҳои сермасриф ба шумор мерафт.

Ғайр аз ин, асбоби металлии асп, ҳалқаҳою қубба-хои дарвоза ва дарҳо ва монанди инхо дар рехтагари аз хӯла сохта мешуданд.

* * *

Шайхи рехтагар, ки тахминан шастсола буд, қади баланд, бадани фарбеҳ, рӯи сафеди пурра дошт. Торхои зардчае, ки дар миёнаи ришаш сафедаш менамуд, дар чавонӣ малламӯй будани ӯро нишон медод: чашми сурхчарангаш, мижгон ва пешонаи васеи пурчинаш қариб абрӯ надошт.

Шайх дастори сафеди калони шайхона мебаст ва ҷоман банораси * муллоёна мепӯшид ва дар дасташ тасбех гирифта, бисьёртари вақташро пичир-пичиркунон дар чиллахонааш мегузаронид. Ӯ на хат дошту на савод. Бо вучуди ин дар намозхои ҷамоатӣ, ки дар чиллахонааш адо меёфт, худаш имоматӣ мекард.

Ин шайх мурид намегирифт, аммо мухлисонаш бисьёр буданд, ки ба зиёрати қадамгохи Қутайба омада, ба ӯ назр медоданд. Ӯ дар ёздахӯми ҳар моҳи қамарӣ барои ёдоварии Ғавсулаъзам — Абдулқодири ҷелонӣ ** «ёздаҳӯм» мекард. Дар «ёздаҳӯм» ҷаҳриҳо омада, дар чиллахонаи ӯ ҷаҳр мекарданд ва ихлосмандон ва ё тамошобинон омада, аз он ҷаҳр «баракат мебурданд» ва ё онро тамошо мекарданд.

Ҳар кадоми ихлосмандонаш барои «ёздаҳӯм» ёздах танга хадья меоварданд, ки ин шумора махсуси назри Ғавсулаъзам буд ва занони фарзандталаб ҳам барои ба «ёздаҳӯм» харҷ кардан ёздах тангагӣ назр медоданд. Шайх як қисми ин пулҳоро харҷ карда, палав пухта, ба «ёздаҳӯм» омадагонро зиёфат мекард ва бақимондаи он маблағи ҳавой ба сармояи умумии шайх зам мешуд.

Ягона саховати шайх ин буд, ки ба дарди чашм шудагон бепул дору медод. Он дорупо худаш месохт: ӯ сӯхтаи рухро, ки тутиё меноманд, дар сирко хобонда мехушконду як чизи хока дуруст мекард ва ба талабгорон як миқдори он хокаро ба коғаз печонда медод.

Ман бо бахонаи доруталабӣ, аммо дар ҳақиқат барои шайхро аз наздик дида ба ӯ ҳолдон шудан боре худро озоричашмнок сохта, ба чиллахонаи ӯ рафтам. Вай дар пешгоҳи чиллахона пушт ба як дарича, ки ба тарафи мазор кушода мешуд, бар рӯи ҷойнамози маллае, ки бар болои чор қабат кӯрпачаи серпахта паҳн карда шуда буд, тасбех гардонда менишаст. Ӯ бо даромада салом додани ман пичир-пичирашро мон-

---

* *Банорас* — як бофтаи майданакаши сиёҳу сафед аст, ки тораш абрешиму пудаш ресмон мешавад. Номи дигари ин бофта парипашша аст.

** *Ғавсулаъзам* — яке аз аҳли тасаввуфи қадимист.

да, дастҳояшро бар рӯ кашида ба саломи ман ҷавоб гардонд ва:

— Чӣ хизмат? — гуфта аз ман пурсид.

Ман озори чашми худро ҳикоя карда, аз вай дорои дарди чашм пурсидам.

— Фақир ба хизмати фукаро ҳозир аст! — гӯён саидукчаеро, ки дар пахлуяш буд, кушод ва аз дорои вай як коғазпеч бароварда ба ман дода, тариқаи кор фармудани онро ба тарзи зерин таълим дод:

— Рӯ ба ҳаво мехоби, бо ангуштони дасти чап пилкҳои чашматро мекушоӣ ва бо нӯги ду ангушти дасти ростат аз ин дору як чимдӣ гирифта, «ё шофӣ (шифодиҳанда, яъне худо), ба ҳурмати имом Қутайба ба чашмони ман шифо дех!» гӯён ба чашмат мерезӣ. Бо ҳамин дарди чашми ту бартараф мешавад.

Баъд аз он шайх гуфт:

— Ин фақири пуртақсир (пуркӯтоҳӣ — пургуноҳ) ҳар чӣ ёфтам, аз шарафи хокрӯбии мазори пуросори ҳазрати имом Қутайба ёфтам. Дар замони ҷавониам, дар ҷавори (ҳамсоягии) ин даргоҳ дар як дӯконча рехтагарӣ мекардам. Боре дарди чашм шуда, як ҳафта аз кор мондам ва дорую давои табибон фонда надод. Баъд аз он ба рӯҳонияти ҳазрати имом Қутайба илтиҷо бурдам. Шаб дар хобам ҳазрати имом ҳозир шуда, сохтани ин дору ва кор фармуданашро ба ман таълим дода, васият карданд, ки ин дороро ба дарди чашм шудагон бепул диҳам... (Дар ҳақиқат ин дору яхтирои он шайх ё таълимоти Қутайба набуда, дар китобхои тибби қадимӣ аз рух сохтани инро тасвир карда, ба он «тӯтиё» ном додаанд ва дар адабиёт ҳам ҳар чизи чашм равшанкунандаро ба тӯтиё ташбеҳ мекунанд).

Ман барои шайхро боз гап зануидан аз вай пурсидам:

— Афту андом ва либоси имом Қутайба чӣ гуна будааст?

Шайх дар ҷавоби ин пурсиши ман Қутайба ва либоси ӯро чунон тасвир кард, ки тамоман ба афту башара ва қиёфаи худаш баробар меомад.

Ман барои шайхро шарманда кардан бо оҳанги эътироз ба ӯ гуфтам:

— Арабҳое, ки ҳар сол аз Арабистон ба Бухоро меоянд, ҳамаашон сиёҳчехра, ҷингиламӯ ва чашмкалон мебошанд, либосашон ҳам ба либоси аҳолии Бухоро монандӣ надорад. Маълум мешавад, ки имом Қутайба на дар афту андом ва на дар либос ба арабҳо монандӣ надоштаанд.

Аммо дар чеҳраи шайх ҳеҷ дигаргунӣ пайдо нашуд ва монанди касоне, ки ба гуфтаи худ тамоман боварӣ доранд, ба ман ҷавоб дод:

— Як дарахти себ чанд хел хосил медиҳад: баъзеш калони пурра, баъзеш мижморуқи офтобзада, баъзеш қачу килеб ва баъзеш кирмхӯрда ва ҳоказо. Мисли ҳамин одамони як мамлакат ҳам якранг намешаванд. Дар хусуси либос бошад, ҳамин тарз гуфтан мумкин аст, ки имом Қутайба аҷаб нест барои бо мардуми маҳаллӣ ҳамранг шуда, онҳоро ба дини ислом кашидан либоси маҳаллӣ пӯшида бошанд.

Ман боз бо оҳанги шубҳаомез ва бо саволи инкорӣ гуфтам:

— Магар ҳазор сол аз замони мо пештар ҳам мардуми Бухоро монанди ҳозира либос мепӯшидаанд?..

— Аҷаб нест, ки ҳазор сол пеш ҳам бобоҳои мо монанди мо либос мепӯшида бошанд! — гуфт шайх. Аммо ӯ пай бурд, ки ман аз ҷавобҳои ӯ қаноат ҳосил накардаам, бинобар ин рафти суханашро дигар карда, ба ман бо забони шайхҳои ҷоҳили дар мунозира мулзамгардида гап зада, маро хомӯш кардан хост:

— Агар пир шуда аз умр бархурдор шудан хоҳӣ, шаккокӣ накун! Ҷавонони шаккок ва беодоб ҷавонмарг мешаванд,— гуфт дар ҳолате ки ба пешона ва рӯяш хун давида буд.

Албатта, акнун ҷои гап намонда буд. Ман ба давои бепул додааш ташаккур карда, аз ҷо хестам. Шайх дар ҳолате ки чашми сурхчааш бо оташи ғазаб боз ҳам сурхтар гардида буд, нофорамона сар ҷунбонда, маро гусел кард.

* * *

Шайх ба корхонаи рехтагарнаш кам медаромад: фақат рӯзе як бор даромада, молҳои тайёршударо ҳисоб карда гирифта, ба анбораш мегузаронид. Азбаски

ҳаман коркунони вай корбайъ буданд, дар будан ва набудани у якзайл кор мекарданд. Вай фурӯши махсулоташро дар чиллахона мекард. Азбаски харидорони ӯ ҳама вофурӯшон (чаллобон) буданд, ба чиллахона ба пеши вай даромада, савдоро баробар карда, пул медоданд ва шайх моли фурӯшшударо аз анбор бо дасти худ гирифта ба онҳо медод.

Шайх фарзанд надошт. Аъзои оилааш танҳо як зани камписраш буд, ки ӯ фолбини карда, ба сармояи шавҳараш пул зам мекард.

* * *

Ман ба корхонаи шайх, ба пеши Шарофҷон хар вакт рафтан хоҳам, шабона мерафтам, ки фурсати бекорнам фақат дар шабҳои таътил ёфт мешуд. Аммо дар он ҷо аз ним соат зиёда нишастан мумкин набуд: дуди тези ангишти қандум, ки аз дах кӯра печида мебаромад, бо бӯи туянди фулузоти гудохта ба ҳам омехта, шушу дили одамро аз харакат бозмедошт. Коркунони он ҷо то даруни чашму гӯшу бинишон тамоман сиёҳ шуда рафта буданд, ки ранги аслишон маълум набуд. Онҳоро танҳо бо калонию хурдии часадашон аз якдигарашон фарқ кардан мумкин буд. Ҳамаашон сахт-сахт сурфа мекарданд ва аз дахонашон як чизи сиёхи часпак мепартофтанд. Аз ин маълум мешуд, ки то пешгахи димоғу даруни халқу шушашон ҳамаги сиёҳ шуда рафтааст. Корхона шабона хам, рӯзона хам торик буд, чунки дар вай ғайр аз ду равзани тагишифти, ки ба тарафи кӯча кушода мешуд, чое набуд, ки аз он равшанй дарояд. Ин равзанҳо хам хамеша бо дудхое, ки печида мебаромаданд, банд буданд, корхона мӯрии дудкаш ҳам надошт. Дар он ҷо шабонаву рӯзона дар пеши харр кӯраву сандон як шамъи ҷойдорй месухт. Азбаски лампа ҳанӯз дар Бухоро умумй нашуда буд ва муллоҳо дар боран аз рӯи шариат раво будан ё раво набудани лампасӯзи ҳанӯз дар мунозира буда, ба як карор наомада буданд, шайх хам барои «эҳтиёт» дар корхонаи худ ҳанӯз лампа надароварда буд. Бӯи дуди шамъи чарбугй бо дуди ангишту бӯи фулузоти гудохта омехта, як хубори дилбечокунанда пайдо мекард.

Коркунони ин корхона то нимаҳои шаб кор карда, вақти хоб дар байни асбобу абзоли корашон мехобиданд ва дар вақти хоб бӯи дуду фулузотро, ки корхона ҳамеша бо вай пур буд, мадҳушона ба даруни худ мекашиданд.

Шарофҷон, ки нав ба шонздаҳ даромада буд, дар понздаҳ рӯз аз қувват рафта, ба зӯр роҳ мерафтагӣ шуд. Ӯ, ки устои қолибгир буда, дар дӯкони беруни корхона як қолибаш ҳам вайрон намешуд, дар ин ҷо дасташ ларзида, аз ҳар ду қолиби гирифтанӣ шудааш яктааш мешикаст ва пош мехӯрд.

Ман ин аҳволро дида ба вай гуфтам:

— Ба ин ҷо даромадани ту дуруст набуд ва дӯкони берун барои ту аз ин ҷо беҳтар буд.

— Агар ихтиёр дар дасти худам мебуд, ба ягон касби дигар медаромадам, аз ҳама беҳтар буд,— гуфт ӯ бо табассуми заҳромез ва баъд аз ду-се бор сурфа кардан сухани худро давом дод: — Ман аз падар дувоздаҳсола мондам. Модарам дар зиндагӣ мӯҳтоҷ шуда, аз шайх панҷоҳ танга бунак (аванси музди кор) гирифта, маро ба ӯ ба шогирдӣ дод. Шайх маро барои усто кардан дар назди устои дӯкони берунаш монд. Он усто одами хуб аст. Дар бадали чор сол ба ман ҳамаи ҳунарҳои рехтагариро ёд дод. Ман ба вай шогирд бошам ҳам, аз сумикори худаш дар рӯзҳои кор маро сер карда истод. Лекин барои модарам ва барои либос аз шайх боз пеш-пеш бунак гирифтам, ки қарзам ба сад танга расид. Акнун ман маҷбурам, ки то тамом шудани қарзам аз шайх дар ин ҷо кор кунам.

— Қарзи шайх бобарака аст, ҳеҷ тамом намешавад,— гуфт хандакунон як устои калонсол, ки дар наздикии мо, дар пеши сандон нишаста, бо хоискча барои зангӯлаҳо забонак месохт. Баъд аз он ин усто вазъияти ҷиддӣ гирифта, сухани худро давом дод: — Ман бист сол боз дар ин корхона кор мекунам, аммо қарзам аз шайх тамом намешавад, балки сол то сол зиёд мешавад. Чунки музди кор ба харҷи заруриам намерасад, боз ночор панҷу даҳ бунак мегирам. Ман сахтҷон будаам, ки дар муддати бист сол дар миёнаи ин бӯю дуди заҳролуд то ҳол намурдаам. Вагарна дар ин

муддат манаҳи бисёр ҷавонони ҳамкорамро бо дасти худ бастам (яъне мурданд). Шайх ба ман ин ки дар ҳаққи он бечорагон дуою фотеҳа кунад, «пули маро ҳурда рафтанд» гуфта, ҳанӯз онҳоро дуои бад мекунад.

Суханони ин устои солхӯрдаро коркунони дигар сарпӯширо пасу пеш ҷунбонда тасдиқ мекарданд. Агар равиши онҳоро дудам ангишт сиёҳ накардагӣ мебуд, аз далелҳои ин суханон, ки аз талаффузаш бемалол онҳо хабар медод, дар рӯи онҳо аломати маргро мушоҳида кардан мумкин мешуд. Аммо бо шунидани ин суханон дар тамоми аъзои бадани ҷавони наврасе ноком — Шарофчон аломати ноумедӣ аз ҳаёт зоҳир шуда, ларзиш пайдо шуд.

Ман бо мақсади таъсири суханони устои солхӯрдаро сусттар карда, зимнан ба Шарофчон тасаллӣ додам:

— Ҳеҷ кас бечора намемурад,— гуфтам.

Дар онҳоне сиёҳи устои солхӯрда чиз пайдо шуд ва ӯ оташинона гуфт:

— Эй сахрой! Ба боми мадраса барочада, ҳудатро ба замин партофта озмуда бин, ки мемурӣ ё намемурӣ!

* * *

Шарофчон шаш моҳ дар он коркоҳ кор кард. Рӯз то рӯз ахволаш гаронтар ва сурфааш зиёдатар шудан гирифт. Охир аз ҳаракат бозмонда, дар хонаи ифтода хобид ва баъд аз як моҳ дар хона хобиданаш хабари марги ӯро ба ман устои собиқаш расонид. Ман бо ӯ бароне таъзияпурсӣ ба хонаи Шарофчон рафтам. Ба навлаву фарзанд мондани тоҷик карда намешуд. Устои солхӯрда ҳам бо чанд нафар коркунони корхонаи шайх ба ҷанозаш расида рафт. Мурдаро бурда, ба пуштаи Туркчанда гузонданд. Дар бозгашт ман, устои солхӯрда ва устои собиқи Шарофчон ҳамроҳ шудем. Марги ҷавони навраси ба ҳамаамон бад таъсир карда буд, ҳеҷ кас ба ҳеҷ кас ҳарфе намегуфт. Вақте ки ба кӯчаи тарафи ғарби масҷиди калон — ба манзили ҳуд наздик расидем, устои солхӯрда оҳе кашида ва ба каси ҳаргиз нагуфта «уд ба ҳуд гуфт:

— Ин шайхи бадмур, ки ҳамаро беақал мекушад, худаш кай беақал мемурда бошад?

Боз хомӯшӣ сар шуд. Дар гӯшаи ғарби шимолии масҷиди калон мо аз ҳам ҷудо шудем ва ҳар кас ба ҷои худ рафт.

СӮХТОР

Баъд аз як моҳи вафоти Шарофҷон як бегоҳи ҷумъа ману Мулло Рӯзӣ ба базм рафта будем. Соатҳои яки шаб ба мадраса баргашта омада, ҳар кадомамон ба ҳуҷраи худ даромада хобидем. Чӣ қадар хобиданамро намедонам, аммо ҳамин қадарро медонам, ки бо фарьёди даҳшатноки одами бисьёре, ки бо садои зарба хӯрдани чизҳои мисина омехта меомад ва садои табли реза ва табли қаторак[86], ки ба ҳаво мепечид, аз хоби сахт бедор шудам. Даҳшати ғулғула, чунон ки хоб дида истода бошам, давом мекард, аммо монанди сиёҳӣ (кобус) пахшкардагон дасту поям ҳаракат намекард ва аз ҷоям ҷунбида наметавонистам. Баъд аз сонияе ҳавоси худро ҷамъ карда, чашм кушодам: даруни ҳуҷра равшан буд ва ба дарпардаи коғазин монанди партави офтоб равшании тезе акс мекард, аммо он равшанӣ монанди партави офтобе, ки дар рӯзи шамоли сахт аз байни баргҳои дарахтон гузашта омада бошад, бо сояпарчаҳо омехта, дар ҷунбиш ва бекарор буд.

Ман либосҳоямро пӯшида, зуд аз ҳуҷра фуромада, ба рӯи мадраса рафтам. Бомҳои ҳуҷраҳои тарафи шаркии мадраса аз одам пур буд ва аз ҳамон тараф — наздик ба мадраса шӯълаи оташи дудолуд паҳн шуда, забона зада ба ҳаво мепечид ва монанди тирукамони ҳавой (қавси қузаҳ) забонаи оташ гуногунранг метофт. Кошинҳои гунбазҳои масҷиди калон ва мадрасаи Мири Араб бо акси шӯълаи оташ чашмхиракуно-на медурахшиданд.

Ман ҳам ба боми мадраса баромадам. Кӯчаи калони байни масҷиди калон ва мадраса ва болокӯчаи шарқи шимолии мадраса, бомҳои ҳамсояҳо пури одам буданд. Одамон аз кӯчаву бомҳо «шаҳр сӯхт, ёрӣ расонед!» гӯён фарьёд мекарданд ва дар бомҳо дегҳои

мис ва лаълиҳоро бо чӯбакҳо бо қуввате ки доштанд, мезаданд, дар кӯчаи калон шабгардон бо таблкӯбҳо таблҳои реза ва қаторакро бо бонги хатар менавохтанд.

Оташ дар сар то сари ҳавлии шайхи рехтагар аланга мезад. Баъзеҳо бо сатилҳо ва машкобои бо машкҳошон аз ҳавзи қозиқалон, ки як гузар он сӯтар аз ҷои сӯхтор ва дар чуқурии чорметрӣ воқеъ шуда буд, об мекашонданд. Одамони бар болои бом истода сатилу машкҳоро аз дасти обкашҳо ба бом кашида бароварда, ба тарафи оташ мепошиданд. Обҳои бар рӯи оташ пошхӯрда монанди обе, ки дар деги равғани доғи дар гирифтаистода рехта шуда бошад, оташро боз ҳам шуълавартар мекарданд.

— Як тарафи ин ҳавлиро вайрон карда, роҳи оташро буретон! — гӯён фарьёд карданд касоне, ки бар боми мадраса буданд ба касоне, ки бар боми ҳамсояи тарафи шимолии ҳавлии шайх меистоданд. Одамони дар он бомбуда, ки аз дахшати сӯхтор гаранг шуда, чӣ кор карданашонро надониста истода буданд, бо ин нидо ҳушьёр шуда каландҳо, тешаҳо ва табарҳо ёфта оварда, як тарафи он ҳавлиро ғалтонда, чӯбҳоширо кашида гирифта, аз ҳавлии шайх ҷудо карданд.

Бо ин тадбир ғавғои ба ҳавлии ҳамсояҳо паҳн шуда рафтани оташ барҳам хӯрд. Чунки тарафи шарқӣ ва ҷанубии ҳавлии шайх кӯча ва тарафи ғарбиаш мазори хоқӣ ва дар паси вай мадрасаи хиштипухтагӣ буд.

Сӯхтор давом мекард, торафт одамҳои обкаш бисьёр мешуданд, аммо обҳои пошида ба оташ таъсири намоёне намекарданд. Рӯз шуд, тамошобинон ва ёридиҳандагон боз ҳам бисьёртар шуданд. Шояд ба сабаби сӯхта тамом шудани чизҳои сӯхтанӣ бошад, аланга оташ паст шудан гирифт. Дар ин маёни одамон намадҳои бисьёреро оварда, об зада тар карда, бар рӯи оташ паҳн кардан гирифтанд. Бо ҳамин шуълаи оташ тамоман хомӯш гардид. Аммо аз ҳама ҷои нам ва аз ҷоҳои бенамадмонда кӯрдуд бо бухори об омехта баромада меистод. Обшӯй ҳанӯз давом мекард. Дар соатҳои дувоздаҳи рӯзи дигар дуд намебаромадагӣ шуд, фақат бухори бадбӯи ғализ баромада меистод.

* * *

Хеч кас намедонист, ки дар ин сўхтор чй қадар одам талаф шуда бошад. Ҳама тасдиқ мекарданд, ки дар аввали аз хонаи шайх аланга задани оташ зани сўхтистодан ўро халос карда бароварда, ба ҳавлии хешовандонаш фиристодаанд. Аммо тақдири худи шайх ва коргарони ўро касе намедонист ва онҳоро касе дар вақти сўхтор надида буд.

Рўзи дигар одамони ҳокимони шаҳр ҷавононро ба ҳашар оварда, аз як сар ҷои сўхторро каландгардон кардан гирифтанд. Азбаски хонаи нишаст ва чиллахонаи шайх бар болои корхона бино ёфта ва тамоми чизхои сўхта дар дарунн деворҳои хиштипухтагии корхона рехта буданд, каландгардон кардани он ҷо бисьёр душвор буд. Бо вучуди ин то замини корхона каландгардон карда дидан лозим шумурда шуд, то ки мурдаҳои сўхтаи одамон бароварда шаванд.

Аммо дар корхона ғайр аз фулузоти сўхтаи сиёҳшуда, абзолҳои рехтагарй, зарфҳои мисинаи ҳавлй, табақҳо ва бўтахои шикаста дигар чизе дида нашуд.

Баъд маълум шуд, ки ба сабаби бегоҳи ҷумъа будани он шаб дар вақти сўхтор дар корхона ягон нафар хам устою коргар набудааст. Аммо ёфт нашудани нишонаи мурдаи шайх ҳамаро дар ҳайрат меандохт. Баъзеҳо ба тарзи ҳазлу шўхй ва баъзе соддадилон чиддиёна «ачаб нест, ки дар вақти сўхтор шайх ба ҳаво парида рафта бошад» мегуфтанд.

Ҳамаи ҳашарчиён якҷоя шуда хокистар, ангишт ва хокҳои ҷоеро, ки чиллахона дар он ҷо фурў рафта буд, тамоман ба тарафи дигар кашиданд. Аммо аз мурдаи шайх ҳанўз нишонае набуд.

Дар ин вакт чашми яке аз ҳашарчиён ба як сўрохие, ки ба тарафи девори мазор воқеъ шуда буд, афтод. Ин сўрохй чои даричае буд, ки ба девори мазор шинонда шуда буд. Ҳашарчиён ба болои хоктўдае баромада, ба дарунн он сўрохй нигоҳ карданд, дар он ҷо чизе дида намешуд. Баъд аз он нардбон ниҳода, шамъ гиронда, ба пеши он сўрохй баромада, ба дарун даромаданд. Он ҷо як хоначаи хиштипухтагии сақфаш равоқй будааст, ки шайх камари хоки мазорро кофта, вайро сохта бо даричае ба чиллахонаи худ пайванд

дода, он чоро ганҷинаи худ (чои гузоштани чизҳои пуркимат) қарор дода будааст.

Ба дарун даромадагон дар пешгоҳи он ганҷина як чизи сиёҳро мебинанду муоина мекунанд; маълум мешавад, ки ҷасади сӯхтаи шайх як сандуқи сӯхтаро дар бағал гирифта хобидааст. Ҷасади сӯхтаро пас кашида, дарунии сандуқи сӯхтаро мебинанд. Дар он чо тиллову тангаҳои бо дуд сиёҳшуда будаанд.

Ба ҳама маълум мешавад, ки шайх бо сар шудани сӯхтор аз хонаи хобаш хеста, давида рафта, ба он ганҷина даромадааст, ки сандуқи нақдинаи худро бардошта бароварда аз сӯхтор халос кунад. Аммо аз ҷиҳати пирӣ ба бардоштани он сандуқ қувваташ нарасидааст, ё ин ки забонаи дудолуди оташ аз дунболи ӯ ба дарунии ганҷина даромада, ӯро ба бардошта баромадани сандуқ имкон надодааст.

Мувофиқи масали «оби ганда ба хандақ» тангаву тиллои шайхи беворис подшоҳи шуда, «қадамгоҳи Кутайба» ба хокистартӯда бадал ёфта монд.

* * *

Дар бораи сабаби сӯхтор дар миёнаи мардум овозаи аҷиб афтод: мегуфтанд, ки «шайх хиштакмурдор будааст, ки ба яке аз занони фарзандталаб ҳаракати ношоиста қардааст. Бинобар ин арвоҳи имом Қутайба ӯро зада, бо хонаву ҷою корхонаву асбобаш сӯзонда нест кард».

Аммо баъд аз гузаштани чанд ҳафта ва баъд аз он ки сӯхтори хонаи шайх ва худи ӯ аз хотирҳо баромада рафт, сабаби ҳақиқии он сӯхторро фаҳмидам; ман дар ин хусус бо устои собиқи Шарофҷон сӯҳбат кардам. Ӯ аввал бо хандаи истеҳзоомез сабаби сӯхторро «ҳаромхиштакии шайх» нишон доду илова кард:

— «То шаҳре насӯзад, кабоби дарвеше напазад» гуфтаанд. Сабаби сӯхтор ҳар чи бошад — бошад, бо ин кор даҳҳо рехтагарон, ки ҳар кадом аз шайх панҷсад танга, ҳазор танга бунакдор буданд ва пеш аз адо кардани ин қарз дар он корхонаи пурдуди заҳролуд беақал мурда мерафтанд, ҳамагӣ аз он ғуломии озодношуданӣ якбора озод шуданд.

— Назар ба фикри шумо, дар ин кор бояд дасти коргарони ӯ бошад? — гуфтам ба усто бо оҳанги савол.

— Ман инро равшан гуфта наметавонам,— гуфт ӯ,— аммо агар дар хотир дошта бошӣ, рӯзи мурдан Шарофчон он устои солхӯрда, ки Мурод-луччак ном дорад, гуфта буд, ки «ин шайхи бадмур, ки ҳамаро беақал мекушад, худ кай беақал мемурда бошад?» Мурод-луччак одамест, ки ягон чизро орзуи хушк карда наметавонад ва орзуҳои ӯ ҳамеша бо корҳои амалиаш яканд ва ба вуҷуд меоянд; ӯ аз олуфтаҳои кӯҳнан Бухорост. Фақат баъд аз он ки дар доми шайх афтод, шушаш дудзада шуд ва ба сабаби пурқувват будани дилаш намурда бошад ҳам, дигар корҳои олуфтагиашро давом кунонда натавонист. Вақте ки Шарофчон чавон мурд, дили ӯ ба вай ва модараш бисьёр сӯхт. Дар вақти он суханҳоро гуфтани ӯ ман дар дили худ гузаронда будам, ки «вай дар ҳаққи шайх ягон кор хоҳад кард». Ачаб нест дар ин кор дасти ӯ бошад.

Усто баъд аз қадаре хомӯш истодан боз давом кард:

— Дар шаби чумъа воқеъ шудани ин кор, ки дар он вақт дар корхона касе набуд ва дар кӯраҳо оташ ҳам набуд (чунки оташи кӯраҳоро одатан соати дувоздаҳи он рӯз мекушанд), қасдан ва бо тартиби муайян оташ дода шудани корхонаро нишон медиҳад. Ҳарифон ин корро ба тартибе кардаанд, ки оташ дар саҳар — дар вақти ба хоби ширин будани ҳаман шаҳр аз ҳама чои корхона яквора даргирифта, ҳама чои хавлии шайхро якбора печонда гирад.

ХОНАДОРИИ ШОИР

Ман дар хучраи Мулло Рӯзӣ бо Мулло Вафо ном шоири Ваҳшитахаллус шинос шудам. Ӯ одами тахминан чилупанчсола, баландқомат, коқбадани сафедчехраи рангканда буда, риши мошубиринчшудааш тортор аз ҳам чудо шуда меистод. Ӯ ором нишаста наметавонист: ҳамеша гоҳ китфи худ, гоҳ бозуҳои худ, гоҳ сари сина ва миёни худ ва гоҳо зонуҳои худро чудогона-чудогона чунбонда меистод. Ӯ кам гап мезад ва

пеш аз гап сар карданаш дастонашро як ҷунбонда ва мижгонҳояшро афшонда, ба ҳамсӯҳбати худ ваҳшёна нигоҳ мекард.

Шеърҳояш бисьёр, лекин ғамангез, хеле паст ва иборат аз такрори бемуваффақияти мазмунҳои обшустаи марсияномаҳо буданд. Ӯ ҳафтае як бор ба ҳуҷраи Мулло Рӯзӣ меомад ва дар ҳар омаданаш бағали худро аз шеърҳои дар ҳамон ҳафта гуфтааш пур карда оварда, онҳоро аз як сар хондан мегирифт, аммо шунаваидагон ба шеърҳои ӯ гӯш медиҳанд ё не, ин масъала барои вай аҳамият надошт.

Лақаби ӯ «безан» буд, ки ин диққати маро бисьёр ҷалб мекард. Чунки дар байни муллоҳо безанон бисьёр буданд, бо ҳаман ин чаро ин лақаб ба ӯ махсус шудааст? Сабаби инро аз худи вай пурсидан мумкин набуд. Зеро агар калимаи «зан» ё «безан»-ро дар пеши ӯ гӯянд, дарҳол шӯрида ва дашномҳои қабеҳ дода, ҳамаи аъзоҳояшро якбора ҷунбонда хеста мерафт.

Дар аввалин мулоқот карданам бо ӯ дар ҳуҷраи Мулло Рӯзӣ дар вақти сӯҳбат (ҳоло дар хотир надорам, ки ба чӣ муносибат бошад) калимаи «зан» аз даҳони ман баромад. Ӯ якбора шӯрида ва тамоми аъзои баданашро ҷунбонда ба ман гуфт:

— Ҳоло ки хурдсол мебошӣ, ба гардани ту таклифҳои одоби муошарат (одоби зиндагӣ)-ро бор кардан мумкин нест. Вагарна дар ҷазои ин суханат забонатро аз даҳонат кашида мепартофтам,— ӯ баъд аз қадаре оташинии худро паст кардан илова намуд: — Агар боздоб шавию умри дароз бинӣ, аз ман ба ту насиҳати таҷрибакорона ин аст, ки хонадор нашав!

Ҳар вақт, ки шунидани шеърҳои бемазаи вай ба дили Мулло Рӯзӣ занад, ӯ мегуфт:

— Шарик, беҳтар ин аст, ки ту шоириро парто ва як зан гирифта, осуда зиндагонӣ кун!

Ӯ мешӯриду дарҳол ҳамаи аъзояшро ларзонда аз ҷояш мехест:

— Эй лаблабуфурӯш! (падари Мулло Рӯзӣ лаблабуфурӯш буд).— Ман туро одам гуфта пеши ту омада будам, аммо надонистаам, ки ту саги аккосӣ шуда будӣ,— гӯён аз ҳуҷра баромада мерафт. Аммо ҳафтаи дигар боз омада шеърхонӣ сар мекард.

Ман аз Мулло Рӯзӣ пурсуков карда, тарҷимаи ҳоли ӯ ва сабаби лақаб ва нафрати ӯро аз калимаи «зан» фаҳмида гирифтам.

Назар ба қавли Мулло Рӯзӣ, падари Мулло Вафо Мулло Мардихудо ном ғармӣ буда, дар хурдсолиаш ба Бухоро омада, дар мадрасаҳо дарс хонда буд ва бинобар қашшоқиаш дарсхонии худро то охир давом дода натавониста, ба Ғиҷдувон рафта, дар деҳаи Абедӣ имом шуда ва баъд аз чанд сол дар он ҷо хонадор шуда буд, ки аз он зан ҳамин Мулло Вафо таваллуд ёфтааст.

Мулло Мардихудо одами хушсавод буда, писарашро хононда хушсавод карда буд. Писараш Мулло Вафо чанд сол дар мадрасаи Ғиҷдувон дарс хонда, баъд аз вафоти падар ва модараш ба Бухоро омада, дар ин ҷо дарсашро давом дода, бо Мулло Рӯзӣ шарик-дарс шуда буд.

Чои истиқомати Мулло Вафо дар Бухоро дар мадрасаи Шодимбӣ буда, шоири чавони машҳур Шоҳин ҳам дар он ҷо истиқомат дошт. Азбаски Мулло Вафо ба шеъру адабиёт ҳавасманд буд, бо Шоҳин алоқа баста, дар ҳучраи ӯ бо девонҳои классикҳо ва бо шеърҳои худи Шоҳин ошно шуда, худаш ҳам ба шеъргӯй даромада ва барои худ номи худаш калимаи «Вафо»-ро тахаллус қарор дода буд.

Мулло Вафо аз шеърҳои шоирони гузашта бештарин шеърҳои ошиқонаро хонда, аз мавзӯъ ва мазмуни он шеърҳо барои худ ва дар хаёли худ як дилбари зебоҷамоли вафодори дилоромро ёри оянда ва маъшуқаи хаёлии худ қарор дода монда буд.

Назар ба тасаввур ва тасвири Мулло Вафо, маъшуқаи ояндаи ӯ расоқомат, сафедбадан, борикмиён, ғунҷадаҳон, ранги рӯяш гандумгуни ба сафед моил, чашмонаш сиёҳи обдори пуришваву ноз, мижгонҳояш дарози нӯғхамида, абрувонаш сиёҳи тӯсин нӯгтез, гӯшҳояш лолаи нав шукуфта барин тару тоза, баёзи гарданаш дарози сафеди дилрабо, мӯҳои сиёҳмушкинаш то хамгашти зонуҳояш дароз буд ва ҳоказо.

Мулло Вафо ҳар вақт ӯро дар хаёли худ хушомад мегуфт ва навозиш мекард ва ӯ бо чашмони дурахшони нимпӯшидашуда, бо рӯи аз хаё сурхчагардида, бо

табассуми ширини дилнавоз ба ӯ ҷавоб медод. Ҳар гоҳ вай дасти маъшуқаро гирифта, аз нӯги панҷа то сонҷҳояш мебӯсид, маъшуқаи дилором дасти дигарашро ба гардани вай партофта, чунон пеш мекашид, ки лабҳо ба лабҳо мерасиданд ва ҳокази.

Дар он вақтҳо рӯи ягон зан ё духтари қадрасро дидан мумкин набуд. Бинобар ин Мулло Вафо ҳар вақт ки ба кӯча бароямад, маъшуқаи ҳаёлии худро аз байни занон ва духтарони рӯпӯшида бо нишонаи фаранҷӣ ва пӯшоки оҳанҷ муайян мекард. Назар ба гумони Мулло Вафо, ҳар зану духтаре, ки дар кӯча бо фаранҷии кӯҳна ва бо кафшу масҳии фарсуда бароямад, ӯ баднамо буд. Маъшуқаи вай аз байни он занон ва духтарон ёфт шудани мумкин буд, ки фаранҷии шоҳӣ ва кафшу масҳии амриконии навпардоз пӯшида баромада бошанд. Агар яке аз ин гуна занон ва духтарони хушпӯшок дар роҳ рафтан ҷилва карда қадам ғузорад, садои ҳишир-ҳишири форами куртаҳои оҳорин вай ба гӯш расида истад ва бӯи хуши атру мушк, чунон ки аз гулзор дар вақти шамол меояд, дар ҳар ҷунбиши ӯ аз вай вазад — маъшуқаи ба ҷон баробари Мулло Вафо ҳамон зан буд.

Ӯ аз дунболи ин гуна занон аз дур ҳам бошад, нигоҳкунон ва ҳасратхӯрон мерафт ва дар дили худ мегуфт: «Ох! Агар шароит роҳ медод, пеши роҳи ин маъшуқаро гирифта, чашмбандашро аз рӯяш бардошта, арзи ниёзи ошиқонаи худро мекардам ва ба пеши пои ӯ афтода, чашмони ашкборамро ба кафшҳои мушкинбӯяш мемолидам...»

Мулло Вафо ҷононаи ояндаи худро бо аломатҳои бародарони духтарон ҳам интихоб мекард: ҳар писарбачаи дӯстрӯи зеборо, ки дида монд, роҳе ёфта бо вай шинос мешуд ва бо пурсуҳол мефаҳмид, ки вай ҳамшира дорад ё не? Агар он писарбача ҳамшираи қадраси ҳанӯз ба шавҳар набаромада дошта бошад, ӯро маъшуқаи ғоибонаи худ қарор медод. Мувофиқи мақоли машҳур, ки мегӯянд: «Арӯс чӣ гуна аст — додарарӯс намуна аст», он писарбачаро намунаи ҳамшираашаш фарз карда, дар хаёли худ ба ӯ мӯҳои дарози снёхмушкини мебаст ва либосҳои хуби занона пӯшонда, дар тасаввури худ ӯро ошиқона парастиш мекард.

Аммо Мулло Вафо нияти ба ягон маъшуқаи хаёлӣ ва ғоибонаи худ хостгор фиристода талаб кардан надошт. Чунки ҳамаи он гуна духтарони хушлибоси ишвагар духтарони боён, муллоҳои калон ва саркардагон буданд, ки онҳо на ба сифати домод, ҳатто ба сифати гадой ҳам ӯро ба хонаи худ роҳ намедоданд. «Рақибони шуми бадкирдор», ки Мулло Вафо дар шеърҳои шӯхрони ғузашта мехонд ва ҳамон «рақибоне», ки худаш ҳам дар шеърҳои худ ба онҳо лаънат, нафрин мефиристод, ҳамин гуна падарон ва домодшавандагони онҳо буданд.

* * *

Мулло Вафо қашшоқ буд, аз падару модараш мероси ба харҷи ӯ кифоякунанда намонда буд. Аз онҳо парчапалосе ва як ҳавлии вайронаи қишлоқӣ монда бошад ҳам, ҳаман онҳоро вай фурӯхта, дар аввалҳои истиқоматаш дар Бухоро сарф карда буд. Бинобар ин баъд аз ришу мӯйлаб бароварда калонсолтар шудаш тобистон ба деҳаҳои туманҳо рафта, имоматӣ мекард ва ҳар чизе, ки аз он имоматӣ ба дасташ дарояд, зимистон дар мадраса истода харҷ карда мехонд.

Як сол ӯ дар Қалтӣ ном деҳа, ки дар тарафи шимоли шаҳри Бухоро буда, шонздаҳ километр аз шаҳр дуртар ва дар тарафи ғарбӣ роҳи Вобканд воқеъ шудааст, имом шуд. Он деҳа обшор ва хушҳаво буда, одамонаш ҳам бо ӯ хуб созиш карданд. Азбаски деҳқонони он ҷо дар вақтҳои бекориашон ба суфачаи пеши масҷид ҷамъ шуда, ба шеърхониҳои имоми худ сар ҷунбонда изҳори таассур ва хушнудӣ мекарданд, имом ҳам онҳоро дӯст дошт. Хусусан вақте ки Мулло Вафо шеърҳои худро ба онҳо хонда медод ва аз они худаш будани он шеърҳоро маълум мекард, деҳқонон ба ӯ мафтун мешуданд ва дар ҳайрат меафтоданд. Чунки то ҳол онҳо имоми хату саводнокро надида буданд. Ин имом, ки ба ақидаи он деҳқонон «аз даруни худ шеър мебароварад», ба назари онҳо пайғамбар барин менамуд ва шеъргӯии ӯро мӯъҷиза мешумурданд.

Чавононии сурудхони деҳа пеши имом омада, аз вай илтимос мекарданд, ки ғазалҳои худро ба онҳо ёд ди-

Аммо Мулло Вафо нияти ба ягон маъшуқаи хаёлӣ ва ғоибонаи худ хостгор фиристода талаб кардан надошт. Чунки ҳамаи он гуна духтарони хушлибоси ишвагар духтарони боён, муллоҳои калон ва саркардагон буданд, ки онҳо на ба сифати домод, хатто ба сифати гадой ҳам ӯро ба хонаи худ роҳ намедоданд. «Рақибони шуми бадкирдор», ки Мулло Вафо дар шеърҳои шоирони гузашта мехонд ва ҳамон «рақибоне», ки худаш ҳам дар шеърҳои худ ба онҳо лаънат, нафрин мефиристод, ҳамин гуна падарон ва домодшавандагони онҳо буданд.

* * *

Мулло Вафо қашшоқ буд, аз падару модараш мероси ба харҷи ӯ кифоякунанда намонда буд. Аз онҳо парчапалосе ва як ҳавлии вайронаи қишлоқӣ монда бошад ҳам, ҳамаи онҳоро вай фурӯхта, дар аввалҳои истиқоматаш дар Бухоро сарф карда буд. Бинобар ин баъд аз ришу мӯйлаб бароварда калонсолтар шудаваш тобистон ба деҳаҳои туманҳо рафта, имоматӣ мекард ва ҳар чизе, ки аз он имоматӣ ба дасташ дарояд, зимистон дар мадраса истода харҷ карда мехонд.

Як сол ӯ дар Қалтӣ ном деҳа, ки дар тарафи шимоли шаҳри Бухоро буда, шонздаҳ километр аз шаҳр дуртар ва дар тарафи ғарбӣ роҳи Вобканд воқеъ шудааст, имом шуд. Он деҳа обшор ва хушҳаво буда, одамонаш ҳам бо ӯ хуб созиш карданд. Азбаски деҳқонони он ҷо дар вақтҳои бекориашон ба суфачаи пеши масҷид ҷамъ шуда, ба шеърхониҳои имоми худ сар ҷунбонда изҳори таассур ва хушнудӣ мекарданд, имом ҳам онҳоро дӯст дошт. Хусусан вақте ки Мулло Вафо шеърҳои худро ба онҳо хонда медод ва аз они худаш будани он шеърҳоро маълум мекард, деҳқонон ба ӯ мафтун мешуданд ва дар ҳайрат меафтоданд. Чунки то ҳол онҳо имоми хату саводнокро надида буданд. Ин имом, ки ба ақидаи он деҳқонон «аз даруни худ шеър мебароварад», ба назари онҳо пайғамбар барин менамуд ва шеъргӯии ӯро мӯъҷиза мешумурданд.

Чавонони сурудхони деҳа пеши имом омада, аз вай илтимос мекарданд, ки ғазалҳои худро ба онҳо ёд ди-

ырда бошад хам, аз рухсораву чашму абрўяш хусну
ямоли духтаракона намоён шуда меистод.

Мулло Вафо ҳар боре ки он духтарро дар кўча
дид, ишқи ғоибонааш нисбат ба вай зиёдатар мегар-
ид. Аммо ҳеч гох ба ў дар зиндагй восил шўдани
удро гумон надошт. Арбоби деҳа, ки соҳиби замини
исьёр буда, чуфти говҳои қатор ва гўсфандони бе-
умор дорад, чаро духтарашро ба имоме, ки лоақал
ноаи нишаст надорад, бидиҳад?.. Шояд ҳатто ҷасорат
амекард, ки дар кўча дар пеши одамҳо ба тарафи он
ухтар нигоҳе кунад. Зеро аҷаб набуд, ки аз нигоҳҳои
есратомезаш ва аз паридани рангаш мардум ба ниш-
и ў пай баранд ва ин ҳолро ба падари ў хабар ди-
анд. Дар он вақт албатта арбоб ин ҳолати имомро
исбат ба худ ва духтари худ таҷовузи ҷинояткорона
умурда, ўро зада-зада аз деҳа пеш мекард. Дар он
урат ошиқи нокоми бечора аз наздикии кўи маъшу-
аи дилором маҳрум ва ба ҳичрони ҷонгудоз гириф-
ор мегардид.

Бинобар ин Мулло Вафо кам-кам дар кўчаҳо аз
аи дидани маъшуқаи худ намегаштагй шуд. Ягона
асаллаи ў дар пеши мардум шеърҳои ошиқонаро бо
ўзу гудоз хонда, дар хаёли худ он маъшуқаи ғоибо-
аро ба худ мухотаб тасаввур кардан ва дар танҳой
з охири як банди тарҷеъбанди Абдураҳмони Ҷомй се
айти зеринро бо овози баланд (ҳарчанд бадовоз бо-
ад ҳам) сурудан буд:

...З-ин сон, ки раҳи умед бастаст
Бар ман ғами ишқи ту зи ҳар сў.
Он бех, ки ба кунҷи ноумедй
Пой дар доману сар ба зону
Биншинаму бо ғами ту созам,
Пинҳон зи ту бо ту ишқ бозам!

Вақте ки Мулло Вафо аз дидани маҳбубаи худ дар
кўчаҳо даст кашида, шабҳои дарози ҳичрон дар хаёли
руи ҷонон бо оху нола́ву афғон дар ғамхонаи худ ме-
нишастагй шуд, он маҳбуба дар хаёли ў боз ҳам соҳиб-
ҷамолтар ва зеботар намудан гирифт. Ҳатто пастии
ҷомати ў, ба дараҷаи пўшоки духтарони шаҳр зебо
набудани фаранҷй, чашмбанд ва кафшу масҳии ў ҳам

хад, то ки дар шабнишинихо чизхои нав хонда, шунавандагони худро дар хайрат андозанд.

Бинобар ин Мулло Вафо ғазалхои худро ба он чавонон ёд кунонд. Вакте ки чавонони сурудхои шеърхои имомро хонда, бо тахаллуси «Вафо» тамом мекарданд, ғулғулаи тахсину офарин нисбат ба гӯяндаи он ғазал ва хонандаи он аз маҷлис бармехост, ки табъи имом аз хад зиёд меболид ва «сӯрохи шеърбарории ӯ» боз хам васеътар мешуд.

Мулло Вафо дар Калтӣ хам маъшукаи хаёлӣ ва ғоибона ёфт: ин духтари Наим ном арбоби деха буд. Он духтар бо хар ду аломат хам ба Мулло Вафои шоир маъшука шуда метавонист. Аз хар чиз пештар Мулло Вафо пӯшоки он духтарро аз назар гузаронид: дар деха дар вакте ки хамаи занон ва духтарон бо куртахои чиркини дарида, бо кафшхои фарсуда, ба сари худ як чомачаро гирифта мегаштанд, ӯ ягона духтаре буд, ки бо фаранчии рах-рахи майданакҳои сурхи шохӣ ва аз чарми булғор дӯхташуда бошад хам, бо кафши пошнабаланди лок зада пардоз кардашуда, бо маҳсии кайрокии пошнааш гулдӯзӣ кардашуда мегашт. Ӯ сари синаи худро ба пеш баровардa, сари худро андак пасу пеш чунбонда, танг-танг кадам монда, нозукона рох мерафт ва ба кавли Шоҳин:

«Пой мемонад чу нозуксанамон кад-кади чав».

Дар рох рафтан аз либосхои вай бӯи хуши атру мушку гулоб наменазид. Лекин ин хол барои Мулло Вафо ахамият надошт. Чунки агар толеъ ёрӣ дода ӯ ба он дилбари дилором восил шавад, ба ду танга як шиша атри аъло аз Бухоро харида оварда, ин камбудии вайро ислох кардан мумкин буд.

Камбудии асосии ин духтар пастии коматаш буд. Аммо Мулло Вафо фикр мекард, ки «шояд пастии кадаш аз хурдии солаш бошад, агар ӯ холо чордахсола бошад, то ба хаждах даромаданаш сарв бориш бабошад, то ба хаждах даромаданаш сарв барин баландболо, шамшод барин зебо ва санавбар барин раъно хохад шуд».

Аломати дуюм хам дар чояш буд: он духтар як бародари аз худ калонсол дошт, ки ришу мӯйлаб баро-

бурда, дар пеши ягон қозӣ никоҳ карда мегирифтам ва ба сабаби ин ишқи дутарафа хушбахттарини одамони дунёӣ мегаштам».

Мӯйсафедон дар роҳи рад кардани сабаби дуйӯми имомашон, ки бехонаву ҷой буд, гуфтанд:

— Аз ваҷҳи хонаву ҷой шумо ғам нахӯред. Мо шуморо ба касе домод мекунем, ки хонаҳои тайёр дорад. Шумо хонадомод шуда, кадоми он хонаҳоро, ки хуш кунед, дар ҳамон хона бо арӯс зиндагонӣ мекунед.

Мулло Вафо фикр карда дид, ки дар он деҳа ғайр аз Арбоб Наим касе нест, ки ҳавлии серхона дошта бошад. Ҳавлиҳои дигар ҳама вайрона буда, як ё ду хонаи оғилмонанд доранд, ки дар яке аз он хонаҳо тамоми аъзои оила нишинад, дар дигараш гову гӯсола мебанданд. Бинобар ин ба мӯйсафедон гуфт:

— Пурсидан айб нест, шумоҳо ба падарарӯсии ман киро муносиб дидетон?

— Ба домодии шумо ҳама духтарнокҳо толиб мебошанд. Лекин мо касеро падарарӯс мекунем, ки ба шумо муносиб бошад. Масалан, агар мо Арбоб Наимро ба падарарӯсии шумо муносиб бинем, чӣ мегӯед?

Бо шунидани ин таклиф хуш аз сари Мулло Вафо парид. Ӯ ба толеи худ ҳеҷ боварӣ надошт, ки он маъшуқаи ғоибона бо худаш ҳамхона шавад. Ӯ дар дили худ мегузаронд: «Аҷаб нест, ки ин мӯйсафедон ба ман шӯхӣ карда маро бозӣ медода бошанд». Бинобар ин ба онҳо гуфт:

— Э ҳа!.. Ман киву Арбоб Наим кӣ? Он кас духтарашонро ба касе медиҳанд, ки бо худашон дар молу давлату обрӯй ҳамкафова (баробар) бошад. Он кас ҳеҷ гоҳ ба ман барин муллои пойлуч духтар намедиҳанд.

— Ҳарчанд «аз ман нагӯетон» гуфта бошанд ҳам,— гуфт яке аз мӯйсафедон,— мо барои дили шуморо пур кардан рости гапро мегӯем, ки худашон моро ба ҳамин мақсад ба пеши шумо фиристоданд. Он кас моро ҷеғ зада бурда, зиёфат карда, ба мо гуфтанд: «Ман аз давлати дунёӣ ҳеҷ камӣ надорам. Акнун мехоҳам ягон муллоро ба худ хонадомод карда, давлати охиратро ҳам ба даст дарорам. Ҳарчанд фикр кардам, аз имоми худамон беҳтар муллое ба назарам нанамуд.

ҳад, то ки дар шабнишиниҳо чизҳои нав ҳонда, шунавандагонро ҳудро дар ҳайрат андозанд.

Баъзе аз ин Мулло Вафо ғазалҳои ҳудро ба он чавоне ёд кунонд. Вакте ки чавонони сурудхон шеърҳои имомро ҳонда, бо тахаллуси «Вафо» тамом мекарданд, ғулғулаи таҳсину офарин нисбат ба гӯяндаи он ғазал ва ҳонандаи он аз мачлис бармехост, ки табъи имом аз ҳад зиёд меболид ва «суроҳи шеърбарорӣ»-и боз ҳам васеътар мешуд.

Мулло Вафо дар Қалъаи ҳам маъшуқаи ҳаёлӣ ва ғоибона ёфт: ин духтари Наим ном арбоби деҳа буд. Ин духтар бо ҳар ду аломат ҳам ба Мулло Вафои шоир маъшуқа шуда метавонист. Аз ҳар чиз пештар Мулло Вафо пушоки ин духтарро аз назар гузаронид; дар деҳа дар вакте ки ҳамаи занон ва духтарон бо куртаҳои чиркини дарида, бо кафшҳои фарсуда, ба сари худ як чомачаро гирифта мегаштанд, ӯ ягона духтаре буд, ки бо фаранчии рахт-рахт майданакӣ сурхи шоҳӣ ва аз чарми булғор духташуда бошад ҳам, бо кафши пошнабаланди лок зада пардоз кардашуда, бо маҳии қайроқии пошнааш гулдӯзӣ кардашуда мегашт. Ӯ сари синаи худро ба пеш бароварда, сари худро андак пасу пеш чунбонда, танг-танг қадам монда, нозукона роҳ мерафт ва ба қавли Шоҳин:

«Пой мемонд чу нозуксанамон қад-қади ҷав».

Дар роҳ рафтан аз либосҳои вай бӯи хушӣ атру мушку гулоб намевазид. Лекин ин ҳол барои Мулло Вафо аҳаммият надошт. Чунки агар толеъ тозаду ӯ ба ин дилбари дилором восил шавад, ба ду танга як шиша атри аълоро аз Бухоро харида оварда, ин камбудиҳоро вайро ислоҳ кардан мумкин буд.

Камбудии асосии ин духтар пастии қоматаш буд. Аммо Мулло Вафо фикр мекард, ки «шояд пастии қадаш аз хурдии солаш бошад; агар ӯ ҳоло чордаҳсола бошад, то ба ҳаждаҳ даромаданаш сарв барин баландбало, шамшод барин зебо ва санавбар барин раъно хоҳад шуд».

Аломати дуйӯм ҳам дар ҷояш буд: ин духтар як бародари аз худ калонсол дошт, ки ришу мӯйлаб баро-

вәрда бошад ҳам, аз рухсораву чашму абрӯяш хусну ҷамоли духтаракона намоён шуда менистод.

Мулло Вафо ҳар боре ки он духтарро дар кӯча медид, ишқи ғоибонааш нисбат ба вай зиёдатар мегардид. Аммо ҳеҷ гоҳ ба ӯ дар зиндагӣ восил шудани худро гумон надошт. Арбоби деха, ки соҳиби замини бисьёр буда, чуфти говҳои қатор ва гӯсфандони бешумор дорад, чаро духтарашро ба имоме, ки лоақал хонаи нишаст надорад, бидиҳад?.. Шояд ҳатто ҷасорат намекард, ки дар кӯча дар пеши одамҳо ба тарафи он духтар нигоҳе кунад. Зеро ачаб набуд, ки аз нигоҳҳои ҳасратомезаш ва аз паридани рангаш мардум ба ишқи ӯ пай баранд ва ин ҳолро ба падари ӯ хабар диҳанд. Дар он вақт албатта арбоб ин ҳолати имомро нисбат ба худ ва духтари худ таҷовузи ҷинояткорона шумурда, уро зада-зада аз деха пеш мекард. Дар он сурат ошиқи нокоми бечора аз наздикии кӯи маъшуқаи дилором маҳрум ва ба ҳичрони ҷонгудоз гирифтор мегардид.

Бинобар ин Мулло Вафо кам-кам дар кӯчаҳо аз паи дидани маъшуқаи худ намегаштагӣ шуд. Ягона тасаллои ӯ дар пеши мардум шеърҳои ошиқонаро бо сӯзу гудоз хонда, дар хаёли худ он маъшуқаи ғоибонаро ба худ мухотаб тасаввур кардан ва дар танҳоӣ аз охири як банди тарҷеъбанди Абдурахмони Ҷомӣ се байти зеринро бо овози баланд (харчанд бадовоз бошад ҳам) сурудан буд:

...З-ин сон, ки раҳи умед бастаст
Бар ман ғами ишқи ту зи ҳар сӯ.
Он бех, ки ба кунҷи ноумедӣ
Пой дар доману сар ба зону
Бинишинаму бо ғами ту созам,
Пинҳон зи ту бо ту ишқ бозам!

Вақте ки Мулло Вафо аз дидани маҳбубаи худ дар кӯчаҳо даст кашида, шабҳон дарози ҳичрон дар хаёли рӯи чонон бо оху нолаву афғон дар ғамхонаи худ менишастагӣ шуд, он маҳбуба дар хаёли ӯ боз ҳам соҳибҷамолтар ва зеботар намудан гирифт. Ҳатто пастии қомати ӯ, ба дарачаи пӯшоки духтарони шаҳр зебо набудани фаранчӣ, чашмбанд ва кафшу масхии ӯ ҳам

ҳад, то ки дар шабнишинихо чизхои нав хонда, шунавандагони худро дар ҳайрат андозанд.

Бинобар ин Мулло Вафо ғазалҳои худро ба он чавонон ёд кунонд. Вақте ки чавонони сурудхон шеърхои имомро хонда, бо тахаллуси «Вафо» тамом мекарданд, ғулғулаи таҳсину офарин нисбат ба гўяндаи он ғазал ва хонандаи он аз мачлис бармехост, ки табъи имом аз ҳад зиёд меболид ва «сўрохи шеърбарории ў» боз ҳам васеътар мешуд.

Мулло Вафо дар Қалтӣ ҳам маъшуқаи хаёлӣ ва ғоибона ёфт: ин духтари Наим ном арбоби деха буд. Он духтар бо ҳар ду аломат ҳам ба Мулло Вафои шоир маъшуқа шуда метавонист. Аз ҳар чиз пештар Мулло Вафо пўшоки он духтарро аз назар гузаронид; дар деҳа дар вақте ки ҳаман занон ва духтарон бо куртаҳои чиркини дарида, бо кафшҳои фарсуда, ба сари худ як чомачаро гирифта мегаштанд, ў ягона духтаре буд, ки бо фаранчии раҳ-раҳи майданакши сурхи шоҳӣ ва аз чарми булғор дўхташуда бошад ҳам, бо кафши пошнабаланди лок зада пардоз кардашуда, бо масҳни қайроқии пошнааш гулдўзи кардашуда мегашт. Ў сари синаи худро ба пеш бароварда, сари худро андак пасу пеш чунбонда, танг-танг қадам монда, нозукона роҳ мерафт ва ба қавли Шоҳин:

«Пой мемонд чу нозуксанамон қад-қади чав».

Дар роҳ рафтан аз либосҳои вай бўи хуши атру мушку гулоб намевазид. Лекин ин ҳол барои Мулло Вафо аҳамият надошт. Чунки агар толеъ тозаду ў ба он дилбари дилором восил шавад, ба ду танга як шиша атри аъло аз Бухоро харида оварда, ин камбудии вайро ислоҳ кардан мумкин буд.

Камбудии асосии ин духтар пастии қоматаш буд. Аммо Мулло Вафо фикр мекард, ки «шояд пастии қадаш аз хурдии солаш бошад, агар ў ҳоло чордаҳсола бошад, то ба ҳаждаҳ даромаданаш сарв барин баландболо, шамшод барин зебо ва санавбар барин раъно хоҳад шуд».

Аломати дуйўм ҳам дар чояш буд: он духтар як бародари аз худ калонсол дошт, ки ришу мўйлаб баро-

аз назараш дур гашта, он маъшуқа монанди парие, ки дар афсонаҳо бо либосе нур тасвираш менамоянд ва ё мисли ҳуре, ки бо ҳуллаҳои биҳишташ зебу зинат медиҳанд, дилрабои беҳамто ва нестдарҷаҳони ӯ гардид.

Шоир дар ин ҳол ба ҳичрони он маъшуқа тоқат оварда наметавонистагӣ шуд ва қариб буд, ки маҷнунвор сарбараҳна фарьёдкунон ба дашту биёбон барояд. Дар ин вақт воқеае рӯй дод, ки ба сабаби он ба васли ҷонон умедвор гардида, қариб буд шодимарг шавад.

Рӯзе ду-се нафар аз мӯйсафедони деҳа ба ҳуҷраи масҷид ба пеши ӯ даромада, баъд аз муқаддима таклиф карданд, ки хонадор шавад ва онҳо ба ӯ духтари хуби пошикастае (покдомане)-ро ёфта медиҳанд.

Мулло Вафо гумон кард, онҳо ягон нафари он деҳкондухтаронро, ки бо либосҳои даридаи чиркин ба сарашон ҷомача гирифта, ба кори деҳқонӣ ва говчаронӣ мераванд, ба ӯ ба занӣ медиҳанд. Бинобар ин таклифи онҳоро дар сурати қатъӣ рад кард ва ба рад кардани худ сабаб нишон дода гуфт:

— Ман ҳоло хондани худро тамом накардаам, бинобар ин то хатми дарси мадраса хаёли хонадор шудан надорам ва дигар ин ки ман хонаю чой надорам ва агар хонадор шавам, зани худро дар кучо мешинонам?

Мӯйсафедон дар роҳи рад кардани сабабҳои ӯ гуфтанд:

— Илме, ки шумо ҳозир доред, аз илми садҳо муллои хатмкарда зиёд аст. Дар мо муллоҳои хатмкардае имом шуда буданд, ки як хати аз ягон чой омадаро хонда наметавонистанд, аз забони мо ҳокпошон (деҳқонон) ба чое дуюю салом навиштан он сӯ истад, ба навиштани номи худашон ҳам қодир набуданд. Аммо шумо на танҳо хату савод доред, ҳатто аз дарунатон ғазал мебароред, ки ин ҳунари шумо марду зани деҳаи моро ба шумо ошиқ кардааст.

Мулло Вафо бо шунидани суханҳои охирини деҳқонон дар дили худ мегузаронд: «Чӣ мешуд, ки он маъшуқаи ғонбоиаам ҳам ба ман ошиқ мешуд. Дар он вақт падараш надиҳад ҳам, худам гирифта гурехта

бурда, дар пеши ягон қозӣ никоҳ карда мегирифтам ва ба сабаби ин ишқи дутарафа хушбахттарини одамони дунёе мегаштам».

Мӯйсафедон дар роҳи рад кардани сабаби дуйӯми имомашон, ки бехонаву ҷой буд, гуфтанд:

— Аз ваҷҳи хонаву ҷой шумо ғам нахӯред. Мо шуморо ба касе домод мекунем, ки хонаҳои тайёр дорад. Шумо хонадомод шуда, кадоми он хонаҳоро, ки хуш кунед, дар ҳамон хона бо арӯс зиндагонӣ мекунед.

Мулло Вафо фикр карда дид, ки дар он деҳа ғайр аз Арбоб Наим касе нест, ки ҳавлии серхона дошта бошад. Ҳавлиҳои дигар ҳама вайрона буда, як ё ду хонаи оғилмонанд доранд, ки дар яке аз он хонаҳо тамоми аъзои оила нишинад, дар дигараш гову гӯсола мебанданд. Бинобар ин ба мӯйсафедон гуфт:

— Пурсидан айб нест, шумоҳо ба падарарӯсии ман киро муносиб дидетон?

— Ба домодии шумо ҳама духтарнокҳо толиб мебошанд. Лекин мо касеро падарарӯс мекунем, ки ба шумо муносиб бошад. Масалан, агар мо Арбоб Наимро ба падарарӯсии шумо муносиб бинем, чӣ мегӯед?

Бо шунидани ин таклиф ҳуш аз сари Мулло Вафо парид. Ӯ ба толеи худ ҳеҷ боварӣ надошт, ки он маъшуқаи ғоибона бо худаш ҳамхона шавад. Ӯ дар дили худ мегузаронд: «Аҷаб нест, ки ин мӯйсафедон ба ман шӯхӣ карда маро бозӣ медода бошанд». Бинобар ин ба онҳо гуфт:

— Э ҳа!.. Ман киву Арбоб Наим кӣ? Он кас духтарашонро ба касе медиҳанд, ки бо худашон дар молу давлату обрӯй ҳамкафова (баробар) бошад. Он кас ҳеҷ гоҳ ба ман барин муллои пойлуч духтар намедиҳанд.

— Ҳарчанд «аз ман нагӯетон» гуфта бошанд ҳам,— гуфт яке аз мӯйсафедон,— мо барои дили шуморо пур кардан рости гапро мегӯем, ки худашон моро ба ҳамин мақсад ба пеши шумо фиристоданд. Он кас моро ҷеғ зада бурда, зиёфат карда, ба мо гуфтанд: «Ман аз давлати дунёе ҳеҷ камӣ надорам. Акнун мехоҳам ягон муллоро ба худ хонадомод карда, давлати охиратро ҳам ба даст дарорам. Ҳарчанд фикр кардам, аз имоми худамон беҳтар муллое ба назарам нанамуд.

Бинобар ин шумоёнро дарди сар дода чег зада овардам, ки мнёнаравй кунетон, то ки он кас оғизаамро ба канизй (ба зани) қабул кунанд. Аммо барои баъзе мулоҳизаҳо, аз тарафи ман шудани ин таклифро ба он кас нафахмонда, аз тарафи худатон корро пазонетон».

Як мӯйсафеди дигар илова карда гуфт:

— Шумо барои тӯй ҳеҷ ташвиш намекашед, ҳамаи харочотро барои хурсандии шумо ва духтарашон худи арбоб мекунанд.

— Кор ин тавр бошад,— гуфт Мулло Вафо,— сухани арбоб барин соҳибҳиммати илмдӯстро шикастан бехурматй ва куфрони неъмат мешавад. Шумоён қабул ва саломи маро ба арбоб расонетон. Ман ваъда медиҳам, ки ба он кас на фарзандвор, балки ғуломвор хизмат карда, бо ин роҳ кам ҳам бошад, миннатдории худро маълум намоям.

Мӯйсафедон рафтанд. Аммо ҳанӯз Мулло Вафо ба худаш рӯ овардани ин хушбахтии ногаҳониро бовар намекард ва дар дили худ: «Ин ки мебинам ба бедорист, ё раб, ё ба хоб?» мегуфт. Чашмони худро молида ва калон-калон кушода, ба ҳар тараф нигоҳ мекард, ҳама чизро медид. Боз бовариаш намеомад. «Ачаб нест, ки хоб бошад. Хуб, агар хоб бошад, илоҳй аз ин хоби ширин то қиёмат бедор нашавам, то ки талхии ҳичронро дигар начашам» мегуфт дар дилаш.

* * *

Дар ҳавлии арбоб тӯи калоне барпо шуд, ба домод ҳам оши тӯй бо лаълиҳои пурҳалво ва сару пои домодй (як рахт либоси пурра) омад. Акнун ҳеҷ шакку шубҳа намонд, ки хушбахтии ошики дилсӯхта дар бедорй будааст.

Шаб Мулло Вафоро бо либосҳои нав ороста, ҷавонони деҳа «ҳо Лайли, Лайли, Лайлй» гӯён ва ғазалхонон ба ҳавлии арӯс бурданд. Баъд аз маросими никоҳ ва саломномахони ӯро ба пеши арӯс даровардand. Арӯс дар паси парда (чимилик) рост истода буд. Чашми домод ҳамин ки ба ҳайкали дар зери парда печондашудаи арӯс афтод, ба ларза даромада, мадҳушвор

ба замин ғалтид. Аммо бемуносибатии ин ҳолатро ҳис карда ва аз занони тамошобин, ки ҳар як ҳаракати домодро бо диққат аз назар гузаронда истода буданд, шарм дошта, барои ислоҳ кардани хатои беихтиёронаи худаш рӯи худро ба пои масҳидори арӯс молид. Гӯё ки ӯ на бетоқат шуда, балки барои изҳори ҳурмати ошиқона кардан ба ихтиёри худ ба пои арӯс афтода буд.

Арӯс дар ҷавоби ин ҳаракати шоири «лирик» сари ӯро бо пояш дуртар тела дод. Ҳарчанд ин кори арӯс як дараҷа дағалона ва аз тарафи як дилороми нозанин номуносиб буд, домод ин ҳаракати ӯро ба бетаҷрибагӣ ва хурдсолиаш ҳамл карда, ба дили худ гарон нагирифт ва аз ҷояш хеста, ба паҳлуи арӯс рост истода бо ду дасти пуродоб хост, ки пардаро аз рӯи ӯ бардорад, то ки зудтар ҷамоли ҷаҳонорои ӯро дида, чашми дар алами ҳичрон хунгиристаи худро об диҳад.

Аммо арӯс бо ду дасти худ пардаро ба рӯяш чунон маҳкам печонда нигоҳ дошта буд, ки барои кушодани зӯри дасти домод нарасид ва дар пеши худ қарор дод, ки «аз нӯги хамир фатир» гӯён имшаб ба бӯсидани дасти ӯ қаноат кунад ва бӯсид.

Фардои он шаб ба хуҷраи масҷид аҳолии деҳа ягон-ягон омада, имомро табрик мекарданд, миёнаравон ва баъзе ҷавононе, ки ба ӯ густох буданд, баъд аз табрик чӣ гуна будани арӯсро аз вай мепурсиданд.

Ӯ шарм мекард, ки ба ин пурсиш «имшаб рӯи арӯсро кушода натавонистам ва ҳанӯз надидаам» гӯяд. Балки дар ҷавоб маъшуқаи хаёлии худро ба тарзе ки дар хаёлаш сурат баста буд, тасвир мекард.

Аммо шунавандагон, хусусан ҷавонон, бо шунидани ин ҷавоб табассуми истеҳзоомезе карда мемонданд.

Шаби дуйӯм домод ба дидани рӯи арӯс комьёб шуд. Лекин кошки комьёб намешуд! Ҳамин ки чашмаш ба рӯи ӯ афтид, қариб буд, ки ғуссамарг шавад: рӯе пур аз доғи нағзак ва монанди рӯи мурда бенур, бинии пасти пачақи пучуқмонанд, чашмоне монанди чашмони аз шишаи тира сохташуда беҳаракат ва бемижгон ба назараш намоён шуданд.

Ба болои инҳо устухони сандуқи синааш то ҷанбари гардан ба сабаби кадом беморӣ ба тарафи пеш

часта баромада буд, ки сарашро рост гирифта ва пеш хам карда наметавонист, бинобар ин каллаи ӯ хамеша ба қафо хам хӯрда, чунбида менистод. Сабаби пастии қоматаш ҳам ҳамон беморӣ будааст, на хурдсолӣ. Вагарна аз зӯрии дасташ маълум шуда менистод, ки синнаш аз бисту панҷ ҳам гузаштааст.

Мулло Вафо ҳамон замон аз пеши арӯс баромада, роҳи Бухороро пеш гирифт ва ба шаҳр даромада, аз мадрасаи Шодимбӣ, ки чои истиқомати айёми чавонаш буд, хучрае ёфта, дар он чо зиндагонии мучарадона сар кард.

Лекин ин зиндагонии мучаррадонаи озодонаи Мулло Вафо чавонона набуд: акнун ӯ ба хондани шеърҳои ошиқона хеч ҳавас надошт, маъшуқаҳои хаёлиро хам хеч ба ёдаш намеовард. Ҳоло ҳам бисьёр шеър мехонд, лекин шеърҳоеро ёфта мехонд, ки мазмуни онхо шикоят аз фалак, аз замон, аз бахту толеъ бошанд.

Шеъргўии Мулло Вафо аз сари нав сар шуд. Лекин мазмунҳои ин шеърҳои наваш монанди марсияномаҳо ҳамагӣ шикоят аз фалак, аз бахту толеъ ва аз бевафоии дуньё буданд.

Азбаски Мулло Вафо умуман аз мардум, хусусан аз зан ва номи ӯ ваҳшиёна мегурехт, дар даврани дуйўми шоириаш тахаллусашро ҳам «Ваҳшӣ» гузошт.

Сабаб ин буд, ки ба Мулло Вафо одамони бепарвои бедард «безан» лақаб доданд ва ӯ аз ин лақаб ва умуман аз калиман «зан», чунон ки аз мор гурезанд, мегурехтагӣ шуд.

ДУЗДӢ

Дар аввалҳои соли 1894 дар мадрасаи Бадалбек ба ман инсбат ба аҳволи онрӯзаам як зарари калон расид: он вақтхо дар дасти ман аз китобҳои адабӣ «Маҳмуд ва Аёз» ном девончаи байтбаракӣ (чӣ гуна ба дасти ман даромадани он китобча дар қисми дуйўми «Ёддоштҳо» қайд шудааст) [87], як «Муntахаботи газалиёти Навой» бо дастхати падарам ва аз китобҳои дарсӣ як «Матни Кофия», ки амонати муаззини мадрасаи Олимчон Абдуфаттоҳи кӯлобӣ буд ва ничу-

нии як «Шарҳи Мулло» — амонати Зухур-махдум буд. Ман «Шарҳи Мулло»-ро барои мутолиа бардошта пеши бемори сил — Аллом-махдум рафтам, ки ҳам ӯро хабардорӣ кунам (чунки беморӣ ӯ вазнин шуда буд) ва ҳам дарсамро аз назар гузаронам...

Шаб дар пеши бемор хобида, саҳар ба хучраи худ омадам, ки дари даромад кушодагӣ аст. Аввал гумон кардам, ки дар вақти рафтанам аз хотир фаромӯш карда, дарро набаста рафтаам. Чун ба хучра даромада, шамъро даргиронда, он сағонаи зиндагонро аз назар гузарондам, дидам, ки дар он чо девончаи байтбаракӣ, «Мунтахаботи Навоӣ» ва «Кофия»-и амонат нестанд.

Маълум шуд, ки кадом хасдузди нонинсоф дари хучраамро кушода, он китобхоро бурдааст, ва ҳол он ки ҳаман онхоро дар бозори тез панҷ танга намегирифтанд, аммо барои ман он ду китоб хазинаи ноёб буданд ва гум шудани китоби амонат бошад, сабаби хиҷолат мешуд.

Бо ҳаман ин шукр кардам, ки хайрият, «Шарҳи Мулло»-и амонатро ҳамроҳи худ бурда будаам ва дар хучра палосу либоси корояе надоштам, ки дузд барад. Аммо парешонии хавос дақика ба дақиқа зиёдтар мешуд, чунки маро фикри ба Мулло Абдуфаттоҳ чӣ гуна чавоб гуфтан парешонхол мекард. Ӯ як одами хасис, ба болои ин дуруштмуомила буд. Ман пул надоштам, ки дода ӯро розӣ кунам.

Ин «хисси пеш аз вукӯъ» дуруст баромад: ҳанӯз офтоб набаромада, Мулло Абдуфаттоҳ ба мадраса даромада омад. Ман дар он вакт дар пеши бемор буда, ба ӯ хӯрок мехӯрондам. Абдуфаттоҳ лабҳояшро ларзонда ба он чо даромад ва бе ҳеҷ мукаддима, бо оҳанги чангталабона «китоби маро ёфта дех!» гуфт. Хуш аз сари ман парид. Ман дар хайрат афтодам, ки ӯ чӣ гуна аз ҳама пештар гум шудани китобашро фахмидааст?

— Хуб,— гуфтам ман,— беморро ором кунам, ба хучра рафта, вачхашро ба шумо мегӯям.

— Ман хеч вачҳ-пачхро намешунавам, барои ман китоби худам даркор аст,— гуфт ӯ бо овози боз ҳам баландтар ва шӯридатар.

Пас дар пеши бемор бо ин иноднкор гуфтугузор карданро муносиб надонпста, зуд аз чоям хеста, аз хучра баромадам ва ӯ ҳам аз дунболи ман баромад. Ман дар рӯи мадраса ба ӯ:

— Як кори ношудани шуд, имшаб хучраамро дузд зада, дар қатори китобҳои худам китоби шуморо ҳам бурдааст. Ба кадом роҳе, ки шумо розй шавед, ман ба чавоб гуфтан тайёрам...

Ӯ овозашро боз ҳам баландтар карда ва аз дахонаш кафкҳо парронда гуфт:

— Ман медонам, ки ту он китобро дар кучо бошад, пинҳон карда мондан ва мехоҳй, ки аз они худ кунй. Худат дузд мебошй, дузди дигаре дар ин мнён нест. Агар хуш ба хушй надиҳй, ман метавонам, ки аз ту китобро зада гирам,— гӯён ба тарафи хезуме, ки дар офтобрӯя чида мондагй буд, давид ва аз он чо як тарошаро гирифта, ба тарафи ман хучум кард. Ман гурехтам, ӯ маро пеш кард. Ман дар давидан аз ӯ чобуктар будаам. Ман гурезон мадрасаро давр мезадам, ӯ ҳам аз дунболам медавид.

Ҳама бошандагони он мадраса аз хучраҳошон баромаданд. Зуҳур-махдум ба ӯ мулоимона мурочиат кард:

— Шарик! (ӯ бо бародарам ва Зуҳур-махдум дар пеши домулло Икром шарикдарс буд). Ором шавед, ба хучран ман дароед! Як ислоҳ мекунем.

Аммо ӯ гуш намедод. Аз мнёнан муллобачаҳо Мулло Бобомурод ном деҳнавнабдуллоҳони буд, ки ӯ ҳам бо Абдуфаттоҳ ва бародарам шарикдарс буд. Ӯ як одами қадпасти кӯзапушт бошад ҳам, дар пахлавонй машҳур буд. Ӯ «хирс мулло мешавад аз зарби чӯб» гӯён пеши роҳи Абдуфаттоҳро гирифт. Абдуфаттоҳ даст ёзонд, ки бо тароша ба сари Бобомурод занад. Аммо ӯ фурсат надода, бо ду дасташ аз мнёни Абдуфаттоҳи баландқомат гирифта боло бардошт ва аз сараш як чарх зананда, ба рӯи фарши хиштпухтагии мадраса пуштноки сахт зад. Бо хамин Бобомурод аз ӯ даст кашид.

Аммо муллобачагони деҳнавй, ки ҳамсояҳои таъгонҳои ман буда, баъзеашон бо ман шарикдарс буданд, барои қад рост кардан ба Абдуфаттоҳ фурсат

надода, ба болои ӯ ҳуҷум оварданд ва ӯро бо мушту лагад задан гирифтанд. Ӯ монанди хирси калтак хӯрдаистода бонг мезад.

Дар ин вақт бародарам ба мадраса даромада омад, ки ӯ ҳар рӯз ба пеши Зуҳур-махдум омада, ҳамроҳи вай ба дарсхона мерафт. Ӯ ин аҳволро дида, муллобачагонро аз болои Абдуфаттоҳ дур кард. Акнун хирси ваҳшӣ «мулло шуда», ром гардида буд. Бародарам ӯро аз ҷояш хезонда, ба ҳуҷраи Зуҳур-махдум бурд. Ӯ сар ҳам карда, бе он ки чизе гӯяд ва ба касе нигоҳ кунад, нарм-нарм қадам менеҳод ва дар ҳар қадам дасташро ба миёнаш бурда ҷоҳои зарбхӯрдаашро мемолид.

Дар ҳуҷраи Зуҳур-махдум бародарам ба ӯ аз махдум ду танга гирифта дод. Ӯ баъд аз чой нӯшидан изҳори розигӣ карда, бо онҳо ба дарс рафт. Аммо дар роҳ рафтан ҳеҷ гоҳ аз Мулло Бобомурод пештар қадам намегузошт ва метарсид, ки ӯ боз ба сараш мушт намонад.

* * *

Бошандагони мадраса мегуфтанд, ки ин дуздӣ кори худи Абдуфаттоҳ аст. Ба ин даъвои худ далел карда, ҳаминро нишон медоданд, ки ҳанӯз аз дуздӣ дар ин мадраса ҳеҷ кас хабар наёфта, чӣ навъ мешавад, ки ӯ дар мадрасаи дуртар аз ин ҷо фаҳмида, пагоҳонӣ барои талаби китоби дуздбурдаи худ меояд? Дар ин сурат бе шакку шубҳа равшан аст, ки худаш китоби худашро бо китобҳои дигар дуздида бурда, ба ҷое пичҳон карда монда, барои талаби товон омадааст.

Аммо ман ин фикрро бовар намекардам ва дар дили худ мегуфтам: «Одаме, ки дах ҳазор танга пули нақд дорад, барои чиноякторона ба даст даровардани ду танга чаро хамин қадар дилсиёҳӣ ва беобрӯӣ кунад?»

Вақте ки ман бо зиндагӣ зиёдтар ошно шудам ва донистам, ки одами ҳарис, хусусан агар ӯ судхӯр бошад, ҳар чӣ қадар ки бойтар шавад, ҳамон қадар ҳаристар, назараш пасттар гардида, барои ба даст да-

ровардани андак чиз аз ҳар гуна ҷиноят ва беномусӣ рӯй намегардондагӣ мешудааст, фикри болоиро тасдиқ кардам, ки дузд худи Абдуфаттоҳ аст.

САЁҲАТИ САҲРО

Дар тобистони соли 1894 аҳволи бемор вазнинтар шуд. Бародар ва хешовандонаш қарор доданд, ки ӯро дар айёми гармо ба ягон саҳро фиристонанд, ки ҳавои соф гирад. Шояд ин тағйири ҳаво ба саломатии ӯ фонда расонад.

Бо ин мақсад бародари бемор [illegible] рафта, дар деҳаи Деших (Деҳаи Шайх) бог[illegible] [illegible]дардононӣ падарашро барои истиқомати тобистон[illegible] бемор муайян карда омад ва моро ба он ҷо кучонда бурда монд. Ин боғ дар канори чӯи Деших буда, хеле обшор ва хушҳаво буд. Мо дар меҳмонхонаи сояраи он боғ ҷой гирифтем, ки пешаш гулзор ва аз паси гулзор сарҳавз ва дар он тарафи сарҳавз дарахтони мевадор ва толорҳои ангур буданд.

Ман дар пеши сарҳавз оташдоне сохтам, ки дар он ҷо хӯроки пагоҳонӣ ва бегоҳонирро пухта, чой мечӯшондам. Аз ғайри ин дар беруни боғ, дар канори чӯи Деших, дар зери қаторбедҳои соядор суфае дуруст карда, дар поёни суфа ҳам як оташдони эҳтиётӣ сохтам.

Мо рӯзона, дар вақти шиддати гармии ҳаво, бар он суфа ба оби равон чашм дӯхта менишастем ва ман таоми пешиниро ҳам дар он ҷо тайёр мекардам. Дар он тарафи чӯй киштҳои сабзавотӣ (сабзӣ, пиёз, карам) ва полезӣ (харбуза, тарбуз, зомучча, каду) пахш шуда рафта, манзараи дилкушоеро дар пеши назар ҷилва медоданд.

Ман дар он вақт ин ду мисраи зеринро навишта будам:

Сони беду лаби ҷӯ, пеши кишт —
Турфа маконест ҷу боғи биҳишт!

(Ман дар вақтҳои китоби хониш навиштани худ — дар солҳои 1908—1910 «Ҳасан зад» ном достоне навишта, ин ду мисраъро дубора кор карда, ба он китобча дароварда будам, номи он китобча «Таҳзибуссибьён» буд [88]).

Мо дар он боғ пагоҳонӣ ва бегоҳонӣ дар сархавз нишаста, шабона бар рӯи суфаи меҳмонхона — пеши гулзор мехобидем.

Соҳиби боғ, ки Нурмуҳаммад ном дошт, як одами қариб шастсола буда, чеҳраи сиёҳчатоб, риши кулӯтаи сиёҳи камсафедӣ ва чашмони сиёҳи обдор, лекин андӯҳгин, пешонаи васеъ, лекин пурчин дошт. Дар танаш як ҷомаи кории нимпахтаи сар то по дарида буд, ки аз болои эзори пурьямоқ пӯшида миёнашро бо ресмоне аз рӯи вай мебаст, сари синааш бараҳна буда, аз даридагиҳои ҷомааш дигар ҷоҳои бадани сиёҳтобаш ҳам намуда меистоданд. Поҳояш ҳам бараҳна буда, нӯгу рӯю кафу пошнаи поҳояш ҳамагӣ якранг сиёҳ, чиркин ва кафидагӣ буданд. Поҳояш ба назар чунон менамуданд, ки гӯё аз лои шиттаи сиёҳ қолиби пойро сохта, дар оташ хушконда бошанд, ки ҳама ҷояш дарзу чок пайдо карда бошад. Дастони фарохкафи дарозпанҷаи ин одам пур аз ғӯзаобилаи хушкида буд, ки бинанда гумон мекард кафҳои дасташро бо ангуштонаш марази ағаз печонда гирифтааст.

Нурмуҳаммад се писар дошт, ки калони онҳо тахминан сисола, миёнааш биступанҷсола буда, ҳар дуи онҳо ҳам хонадор буданд. Писари калонаш се духтар дошт, ки аз ҳаштсола то дусола тахмин кардан мумкин буд. Писари миёнааш як писарчаи дусола дошт. Писари аз ҳама хурдаш 18—19-сола менамуд, ки ҳанӯз хонадор нашуда буд. Аммо ҳамаи фарзандон ва наберагони Нурмуҳаммад дар пӯшок аз худи ӯ фарқ надоштанд, ранги рӯю баданашон ҳам монанди худи ӯ сиёҳчатоб буда, фақат фарқашон аз якдигар дар калонию хурдии солашон буд.

Нурмуҳаммад ду таноб (ним гектар) боғ дошт, ки дар як тарафи ин боғ ҳавлии беруну дарунаш бино ёфта буд ва чунон ки дарҳои меҳмонхона ба тарафи боғ кушода мешуданд, дарҳои хонаҳои нишасти ҳавлии дарунаш ҳам ба тарафи боғ кушода мешуданд. Чунон ки писари хурдаш ба ман нишон дод, дар берунии боғ — дар канори чӯи Деших ҳашт таноб замини корам ҳам дошт. Аз чорпо як гови чӯшой, як чуфт гови корӣ ва як сар хар дошт.

Аъзои ин онла ҳама корй ва пуркор буда, дар ҳамон шабҳои кӯтоҳи тобистон дар торикии рӯз қаланд, дос ва белчаҳои сабзаватхишовакуниро ба дастҳо гирифта, ба киштзор мерафтанд. Баъд аз рост шудани офтоб ва шиддат кардани гармии ҳаво ба хонаашон омада, чизе хӯрда, ба ҷои ин ки истироҳат кунанд, барои кор ба ҷоҳои соярави боғ мебаромаданд ва гашти рӯз боз ба киштзор баромада, то тамом торик шудани шаб корашонро давом медоданд.

Писари калони Нурмуҳаммад, ки ҷуфтрон буд, дар соатҳои дахи шаб говҳоро ҷуфт баста, ба кор мерафт ва баробари баромадани офтоб ҷуфтрониро тамом карда омада, баъд аз хӯрок ба ҷои хобидан боз ба кори қаланд ё дос мебаромад ва фақат ба кори гаштирӯзи набаромада, то вақти ҷуфтрони мехобид.

Писари хурдаш бештарин бо хар ба шаҳр меваю сабзавот мекашонд, ки ҳар рӯз се-чор бор рафтэ меомад.

Заминҳои канори ҷӯи Деҳнх ва аз ин ҷумла заминҳои Нурмуҳаммад милки хур буданд, ки аз онҳо ба подшоҳи андози замин — молиёт намедоданд. Ҳароҷоти замин танҳо ҳашари ҷӯй, Шаҳрруд, Дуоба ва ҳашари қалъаи шаҳр буд, ки ин ҳароҷот ба он заминҳои обшори ҳосилхез он қадар гарони намекард. Бо вуҷуди ин аъзои онлаи ин хонадон ҳамагй бепӯшок ё бадпӯшок ва пойбарахна буда, ягон таоми гарми гӯштдор хӯрданашон ҳам маълум набуд. Онҳо фақат бо шири чуғрот, бо хӯроккои шири, ки аз гови худашон ҳосил мешуд ва бо нон, ки аз деҳқонашон меёфт, қаноат мекарданд.

Ман гумон мекардам, ки шояд Нурмуҳаммад ва фарзандони ӯ хасиси гузаро бошанд, ки фондан аз деҳқони ёфтаашонро нахӯрда, напӯшида, захира мекарда бошанд. Баъзе ҳаракатҳои аъзоҳои он онла ин фикри маро нодуруст мебаровардаид. Чунончи, ҳар кадоми аъзои ин онла, ки дар вақти таомхӯрии мо ба назар намояд, ҳарчанд бо зорию зӯрй илтимос намуда ба таом даъват кунем ҳам, намеомад ва «саломат бошед, завқ кунед, нӯши ҷонатон шавад! Ман ҳозир хӯрок хӯрдам» гӯён узр гуфта мерафт.

Ҳар гоҳ ки мо оши палав пазем, як коса пур карда ба ҳавлии дарунаш медодем. Албатта, мо аз вай зиёдатар дода наметавонистем. Лекин ман «аъзоҳои ин онлан калон ин як коса ошро дар байни худ чӣ гуна тақсим мекарда бошанд?» гуфта худ ба худ хиҷолат мекашидам.

Рӯзе раги кунҷковиам даста дода, аз набераи панҷсолаи Нурмуҳаммад пурсидам:

— Аз оши палави ман бурда додагӣ ба ту ҳам доданд-мӣ?

— Ҳа,— гуфт духтарча.

— Ба ойтӯтет ва ба укет ҳам доданд-мӣ?

Ба ин саволи ман духтарча ҷавобе дод, ки дигар ба пурсуков кардан эҳтиёҷи ман намонд:

— Қалонҳо нахӯрданд. Бобом ҳамаашро ба ман, ба ойтӯтем, ба укем ва Акрам (писарчаи писари миёнаи Нурмуҳаммад) хӯронданд,— гуфт.

Ана ҳаман ин корҳо хасис набудани Нурмуҳаммад ва аъзои онлан ӯро, ҳам ба бачагони хурдсол меҳрубон будани онҳоро нишон медод.

* * *

Рӯзе ба ман бо Нурмуҳаммад суҳбати дуру дароз кардан рост омад, ки бо он мусоҳиба ҳақиқати аҳволи он онларо тамоман фаҳмида гирифтам.

Як пагоҳонӣ Нурмуҳаммад бо ҳамон ҷоман корияш аз ҳавлӣ баромада рафт ва рӯзона на дар боғ ва на дар киштзор — ҳеҷ нанамуд. Шаб шуд, ҳаво софи ороми пурмаҳтоб буд. Шабнам бисьёр рехт. Сурфан бемор зиёд шуд. Ман ӯро ба даруни меҳмонхона дароварда хобондам ва худ ба рӯи суфа баромада, ба моҳи 12—13-шаба, ки тамоми партавашро бар рӯи суфа ва гулзор монанди шир рехта буд, чашм дӯхта нишастам. Дар ҳақиқат ҳам гӯё ҳаман равшании маҳтоб махсуси нишимангоҳи ман буд, дарахтҳои шоҳ ба шоҳ печидаи сарҳавз ва боғ дар торикӣ монда буданд.

Дар ин вақт касе сурфакунон аз дарвозаи ҳавлӣ даромад ва наздик расид. Дидам, ки Нурмуҳаммад аст.

— Амак! Имрӯз нанамудед, кучо будед? — гуфта пурсидам.

— Эй, саргардонӣ-дия, писарам,— гуфт ва омада ба наздикии ман, ба лаби суфа нишаста, похояшро ба поёни суфа дароз карда, суханашро давом дод: — ба Галаосиё ба ошбохона рафта будам.

— Дар он чо чӣ гап буд? Чӣ кор доштед? — гуфта боз пурсидам.

— Дар ошбохона чӣ гап мешавад? Ҷанҷол-дия!

— Хӯш, чӣ гуна ҷанҷол?

— Эй писарам, шумо напурседу ман нагӯям! Саргузашти ман дуру дароз ва дарди ман бедавост. Шунидани он гапҳо шуморо дарди сар ва дилатонро сиёҳ мекунад.

— Ман ба шунидани дарди сарҳои зиндагии одамҳо бисьёр толиб мебошам. Агар гуфта доданаш ба шумо малол набиёрад, марҳамат кунед, мешунавам.

— Ин бог, ҳавлӣ ва заминҳои кораме, ки дар дасти ман мебинед, аз падару амакам ба ман мерос мондаанд. Падарам ва амакам — ҳар ду ҳам девкор буданд. Онҳо аз кор кардан монда намешуданд. Ман ҳам дар паҳлуи онҳо даромада кор мекардам. Лекин вақтхушӣ ҳам мекардам. Бо муллобачаҳои шӯх ва махдумҳои базми Бухоро ҳам ошно шудам. Падари ин махдуми шумо (ба тарафи беморе, ки дар хона хобида буд, ишорат карда) ҳам ҳамон вақтҳо бо ман чӯра шуда буданд. Он кас як махдуми базми буданд, ҳар тобистон ду-се бор бо шариконашон аз Бухоро дастаҳои созанда оварда, дар боги мо базм мекарданд, ман ҳам гоҳо ба ҳучраҳои онҳо рафта палави мадрасагӣ мехӯрдам...

Нурмуҳаммад қадаре хомӯш монду сари синаашро дамонда, сарашро ба кафо ҳам дода, чашмонашро ба моҳ дӯхта, як дами сарди дарунӣ кашид ва баъд аз он суханашро давом дод:

— Оҳ! Он давру даврон гузашт, он рӯзҳо гашта намеоянд, ман намебинам ва фарзандони рӯзснёҳи ман ҳам он рӯзҳоро намебинанд...

Овози ҳамсӯҳбати ман торафт ларзиш пайдо карда, пасттар шуда мерафт ва дар гап задан аломати хушкии ҳалқаш ҳам намоён мешуд. Ман ҳис кардам,

Шарифчон-махдуми Садри Зиё

ки ӯ ҳам ташна асту ҳам гушна, бинобар ин дастурхонеро, ки бо нонбурдаҳо дар он чо истода буд, кушода ба пеши ӯ кашидам ва аз чойники бо рӯмол печондагӣ як пиёла чои ширгарм кашида ба ӯ дароз кардам. Ӯ ду-се луқма нон хӯрда, чойро нӯшида, боз ба гап даромад:

— Ман яккаписар будам, амакам ҳам фарзанд надошт. Бинобар ин писари ӯ ҳам ман будам. Маро дар вақташ хонадор карданд. Онҳо аз дунъё чашм пушиданд, модарам ва зани амакам ҳам вафот карданд. Ин мулку асбоб ҳамаги ба ман монд. Писари калонам ба пахлуи ман даромад. Мо девкории падаронро зинда гардондем. Боғро аз пештара ободтар кардем. Ман аз чорбоғҳои бойҳон шаҳри ва подшоҳи ниҳолҳои мевадори зотӣ оварда шинонда сабзондам ва навдаҳо оварда, ниҳолҳои хасаки боғро пайванд кардам. Зиндагонии мо бароҳат мегузашт. Дуруст аст, ки баъд аз рӯзгор ба сарам афтодан ман базм намерафтам ва базм намекардам, аммо худи кори деҳқонӣ ва боғдори аз ҳар гуна базм ҳам кайфамро чоқтар мекард. Ман аз кор монда намешудам.

Аммо он рӯзҳо дароз накашид: писари калонро хонадор кардан даркор шуд. Арбоб шуданд, оқсаққол шуданд, калону хурд ба миёна даромаданду маҳру туёнаи арӯсро аз ҳад зиёд калон карданд. Ба болои ин байни фотиҳаву сартуни нонохро се сол кашол доданд. Дар муддати ин се сол ҳар иду сайре, ки меомад, дар бурдуовард ба хонан арӯс аз ман баробари он харче, ки падарам ба хонадории ман сарф карда буд, пул харч мешуд. Аз ман дар он тӯй дах ҳазор танга пул рафт, ки се ҳазор танган он қарз буд. Қарзи ман аз як фондаҳӯри галаосиёй буда, ба се ҳазор танга ҳар моҳ ҳафтоду панч танга фонда медодам. Ин маблағ ба ман, ки он вақтҳо нимча (500 грамм) ангурро як пул (чорьяки тин) мефурӯхтам, гарони кард. Дар он миён ба ман як «рахмхӯр» баромад, ки уро Аловуддини Говчигар меноманд...

— Истед! — гӯён ман суҳани Нурмуҳаммадро буридам.— Ин Аловуддини Говчигар ҳамон кас нест, ки дар шаҳр чойфурӯшӣ мекунад?

— Худи ҳамон кас аст, ки дар пеши мадрасан махдумони шумо дӯкончае дорад.

ба эҳтиёҷи худ сарф мекард. Масалан, ба касе панҷ танга пул қарз гирифтан лозим ояд, ӯ нимча чойро, ки панҷ танга арзиш дорад, бо ваъдаи дар ду моҳ гардонда додан ба ӯ даҳ танга нарх карда медод. Ҳар қадар ки қарзталаб пулро бисьёртар хоҳад, ҳамон қадар нархи чойро арзонтар мекард, то ки харидор ба доми ягона судхӯри пули нақд қарздиҳанда наафтад.

Мӯҳтоҷе, ки ба бадали пул чой гирифтааст, дар фурӯхтани вай ташвиш мекашид. Бинобар ин Аловуддини Говчигар фурӯши чои қарздоронро ҳам худ ташкил карда буд: вай дар сарои пӯст, ки ба пеши дӯконаш наздик буд, ҳуҷраеро ба ҷӯра гирифта, дар он ҷо касеро шинонда, ба дасти ӯ пули нақдро супурда монда буд. Қарздор, ки аз ӯ чойро ба бадали пул гирифт, ӯ ба вай он ҳуҷраро дарак медод, ки чояшро бурда ба ҳамон ҳуҷра ба касе, ки дар он ҷо ҳаст, ба осонӣ фурӯхта метавонад. Қарздор нимча чойро, ки дар ҳақиқат панҷ танга арзиш дорад ва аз хӯҷаин даҳ танга баҳо карда гирифтааст, бурда ба одами худи ӯ ба чор танга мефурӯхт. Бинобар ин ҳамеша саддусад нимча чой дар байни дӯкон ва ҳуҷраи Говчигар гардиш карда меистод. Қарздорони ӯ ҳамагӣ сахронёни атрофи Галаосиё буданд.

Ҷои таваллуд ва бошишгоҳи Аловуддин деҳаи Япалоқ буд, ки ба Деших наздик аст. Ӯ ҳар пагоҳ аз он ҷо аспсавор ба шаҳр омада, бегоҳӣ ба деҳааш бармегашт. Ӯ дар мадрасаи Бадалбек бо Қорӣ Абдулқайюм ном шахрӣ дӯсти бисьёр наздик буд. Мегуфтанд, ки Қорӣ Абдулқайюм пештар дар шаҳр майдасудхӯрӣ мекард. Баъд аз он ки бо кадом муносибат бошад, бо Аловуддин шинос шуд, ба ӯ таклиф кард, ки пулҳои ӯро ба саҳро бурда, дар миёнаи деҳқононӣ мӯҳтоҷ чаллонад, фонда бисьёр мешавад ва худаш ҳам аз як лабаш мехӯрад.

Аловуддин он вақт диндор буд ва «судхӯрӣ ба шариат рост намеояд» гуфта, ин таклифро рад кард. Баъд аз он Қорӣ Абдулқайюм ба ӯ ҳамин ҳилаи шаръиро ёд дод, ки молро бо дучанд нарх баҳо карда ба қарздор диҳад, ки ин кор тиҷорат мешавад, на судхӯрӣ. Аловуддин, ки он вақтҳо чойфурӯши кам-

АЛОВУДДИНИ ГОВЧИГАР

Дар ҳақиқат ман Аловудднии Говчигарро мешиносхтам. Ӯ дар рӯ ба рӯи гӯшаи ғарби ҷанубии мадрасаи Бадалбек, пайваста ба девори масҷиди калон дӯкончае дошт, ки дар вай чойфурӯшӣ мекард. Дӯкончааш бисёр танг ва ба девори масҷид часпидагӣ буд, ки худаш дар он ҷо базӯр ҷойгир мешуд ва ба болои сараш то шифти дӯкон аз тахта як қатор рафчаҳо бастагӣ буд, ки дар онҳо чойҳои нимчагии коғазпечро чида мемонд.

Ӯ як одами қадпасти фарбеҳи ғалча буд: рӯяш сафед, чашмонаш танги кабудтоб ва ришаш малламонанди кам, ки фақат нӯги манаҳашро пӯшонда менмод. Ҳар кас, ки ба пеши ӯ ба тарзи ошноӣ ё барои коре ояд, ба пеши дӯкон рост истода гапзанон мекард: дурустави гапҳои ҳеҷ тамомношудании соҳиби дӯконро мешунид. Аловудднии ба оянда як пиёла чой дода, гап сар мекард. Овози ӯ борику ҷарангосӣ буд ва калимаҳоро аз даҳонаш бурро-вале чунон тез мебаровард, ки шунаванда барои аз пеши ӯ рафтан маҷбул намеёфт.

Вай ҳеҷ гоҳ ба пули нақд намефурӯхт ва аз нимча (500 грамм) кам ҳам намефурӯхт. Ҳар вақт ки дар рафчаҳо чой кам монад, дӯконашро набаста, ба ҳамсояаш — устои рехтагар — таъин мекард, ки «ҳар кас ояд, то омадани ман истад, ман зуд меоям» ва як халтаи васеи суфро гирифта медавиду баъд аз чанд дақиқа онро аз чойҳои дар коғазҳо нимчагӣ басташуда пур карда гирифта меовард ва бо одаме, ки ба дасташ афтад, ба гап медаромад. Мавзӯи суханаш ӯ ҳамагӣ тарҷумаи ҳоли қарздорон ва атвору кирдори онҳо буд. Ӯ ҳар як қарздори худро хоҳ дар он ҷо бошад, хоҳ набошад, бо хусусиятҳояш мешиносонд. Кӣ дар қарздорӣ танге, ки бадмуомила — ҳамаро як ба як гуфта медод.

Мегуфтанд, ӯ судхӯрест, ки фондаро «мувофиқи шариат карда» мехӯрад. Бинобар ин ӯ ба касе пули нақд қарз намедод ва ҳар кас, ки аз вай пул қарз гирифтан хоҳад, бо нархи баланд ва бо ваъдаи муайян чой медод. Он қарздор он чойро фурӯхта, пулашро

ба эҳтиёҷи худ сарф мекард. Масалан, ба касе панҷ танга пул қарз гирифтан лозим ояд, ӯ нимча чойро, ки панҷ танга арзиш дорад, бо ваъдаи дар ду моҳ гардонда додан ба ӯ даҳ танга нарх карда медод. Ҳар қадар ки қарзталаб пулро бисьёртар хоҳад, ҳамон қадар нархи чойро арзонтар мекард, то ки харидор ба доми ягон судхӯри пули нақд қарздиҳанда наафтад.

Мӯҳтоҷе, ки ба бадали пул чой гирифтааст, дар фурӯхтани вай ташвиш мекашид. Бинобар ин Аловуддини Говчигар фурӯши чои қарздоронро ҳам худ ташкил карда буд: вай дар сарои пӯст, ки ба пеши дӯконаш наздик буд, хучраеро ба иҷора гирифта, дар он ҷо касеро шинонда, ба дасти ӯ пули нақдро супурда монда буд. Қарздор, ки аз ӯ чойро ба бадали пул гирифт, ӯ ба вай он хучраро дарак медод, ки чояшро бурда ба ҳамон хучра ба касе, ки дар он ҷо ҳаст, ба осонӣ фурӯхта метавонад. Қарздор нимча чойро, ки дар ҳақиқат панҷ танга арзиш дорад ва аз хӯҷаин даҳ танга бахо карда гирифтааст, бурда ба одами худи ӯ ба чор танга мефурӯхт. Бинобар ин ҳамеша саддусад нимча чой дар байни дӯкон ва хучраи Говчигар гардиш карда меистод. Қарздорони ӯ ҳамагӣ саҳроиёни атрофи Галаосиё буданд.

Ҷои таваллуд ва бошишгоҳи Аловуддин деҳаи Япалоқ буд, ки ба Деших наздик аст. Ӯ ҳар пагоҳ аз он ҷо аспсавор ба шаҳр омада, бегоҳӣ ба деҳааш бармегашт. Ӯ дар мадрасаи Бадалбек бо Қорӣ Абдулқайюм ном шаҳрӣ дӯсти бисьёр наздик буд. Мегуфтанд, ки Қорӣ Абдулқайюм пештар дар шаҳр майдасудхӯрӣ мекард. Баъд аз он ки бо кадом муносибат бошад, бо Аловуддин шинос шуд, ба ӯ таклиф кард, ки пулҳои уро ба саҳро бурда, дар миёнаи деҳқononи мӯҳтоҷ чаллонад, фоида бисьёр мешавад ва худаш ҳам аз як лабаш мехӯрад.

Аловуддин он вакт диндор буд ва «судхӯрӣ ба шариат рост намеояд» гуфта, ин таклифро рад кард. Баъд аз он Қорӣ Абдулқайюм ба ӯ ҳамин ҳилаи шаръиро ёд дод, ки молро бо дучанд нарх баҳо карда ба қарздор диҳад, ки ин кор тиҷорат мешавад, на судхӯрӣ. Аловуддин, ки он вақтҳо чойфурӯши кам-

дастмояи чорбозоргард буд, ин корро ба воситаи чой ба амал овард. Вақте ки сармояаш зиёд шуд, аз дуздӣ тарсида, дар шаҳр дӯконча ва ҳучра гирифта, корашро ба ин ҷо кӯчонид, ҳамаи чизи пурбаҳо ва пули нақдашро дар ҳамон ҳучра гузошт ва дар он ҳучра касеро посбон кард, ки вай дар харидани чойҳои ба қарздорон баҳо карда додашуда ба ӯ гумоштагӣ ҳам мекард.

Аловуддин бо Корӣ Абдулқайюм шарикдавлат шуда, ҳар ду дӯсти бисёр наздик гардиданд, корӣ ҳар рӯз пешин дар ҳучрааш палав мепухт, Аловуддин дӯконашро набаста, ба худаш нигарон шуда истодани ояндагонро ба устои рехтагар таъин карда, саросар ба ҳучраи қорӣ даромада, ошро хӯрда мебаромад.

Аловуддин ҳам хафтае як бор-ду бор кориро бо ошноҳояш ба саҳро бурда зиёфат мекард ва базм карда медод.

Дар бораи ба Аловуддин лақаб шудани калимаи «говчигар» мегуфтанд, ки судхӯрони дигар ба касе пул қарз доданӣ шаванд, аввал мулку асбоби ӯро тафтиш карда медиданд ва агар ба назарашон пули ба он одам қарз медодагиашон намесӯхтагӣ барин намояд, яъне асбобу ускунаи вай ба қарзаш мераскаги барин бошад, пул қарз медоданд.

Аммо Аловуддин дар паи тафтиши мулку асбоби ягон қарздораш намегашт. Ӯ «ба ман асбобу ускунаи касе даркор нест, ба ман одам даркор» мегуфт ва ба ҳар одаме, ки рост ояд, ҳарчанд ӯ чизе надошта бошад ҳам, аз сӯхтани пулаш натарсида, қарз додан мегирифт. Бинобар ин судхӯрони дигар ба ӯ калимаи «говчигар»-ро, ки нотарс гуфтан аст, лақаб доданд.

Аловуддин дар ҳақиқат аз ин кораш зарар намедид, ба ӯ худи ҳамон одами қарздор кифоя мекард. Агар ягон қарздораш қарзашро дода натавонад ва чизи фурӯхта додани ҳам надошта бошад, ӯ он одамро бурда ба ягон бои серзамин ятим монда, пули худро меруёнид. Агар арзиши миёнаи хизмати яксолаи як ятим панҷсад танга бошад, ӯ ба сесад танга мемонд, то ки бои заминдор барои ятимро арзонтар кор фармудан ба Аловуддин пулро пешакӣ диҳад.

* * *

Нурмуҳаммад суханашро аз ҷумлаи буридашудааш гирифта давом дод:

— Аловуддини Говчигар ба ман «раҳмхӯрӣ» карда гуфт, ки «ман шунидам, шумо ҳар сол ба се ҳазор танга қарз ҳазору дусад танга фоида медодаед. Ин ба ҳоли шумо ҷабр аст, зулм аст ва ноинсофист. Ман мехоҳам, ки ба шумо се ҳазор танга ёфта дода, шуморо аз қарз халос кунам. Лекин ман ба он пул аз шумо фоида намегирам. Чунки аз рӯи шариат фоидахӯранда ҳам, фоидадиҳанда ҳам дар оташи дӯзах месӯзанд. Фақат шумо заминҳотонро ба ман ҳосилгарав мекунед ва ман ҳосили ҳарсолаи онҳоро ба худи шумо ҳар соле ба ҳазор танга мефурӯшам. Дар ин сурат шумо ҳар сол ба ҷои ҳазору дусад ҳазор медиҳед, ки дусад танга ба фоидаи шумо мемонад. Ҳам кори ман, ҳам кори шумо ба шариат ороста шуда, ҳар дуямон аз оташи дӯзах халос мешавем, «на сих месӯзад, на кабоб!» Фақат шумо ба ман як некӣ карданатон даркор аст: медонед, ки ман дехқоне надорам, вақти мева бо тархӯрӣ маро зиёфат кунед, гохо ба аспам ҷаву беда диҳед. Ман, ки боғ надорам, агар меҳмони шаҳрие омада монад, ба боғи шумо биёрам, шумо меҳмонро бо пешонаи кушода қабул кунед. Албатта харчи меҳмондорӣ аз худам мешавад».

Нурмуҳаммад мегуфт:

— Мани нодон «ҳар сол ба ман дусад танга фоида мешавад» гуфта, таклифи ӯро қабул кардам ва дар бораи ёрмандихои ӯ пурсидагӣ гуфтам, ки «ман ҷаву бедаву мева-чеваро аз бозор намехарам. Агар аз чизи дехқоние, ки худо ба ман додааст, андак ба шумо одамгарӣ кунам, зарар надорад». Дар бораи меҳмондорӣ гуфтам, ки «ман меҳмонро нав надидаам. Дар вақти зинда будани раҳматӣ падарам худам ҳар ҳафта аз шаҳр меҳмон меовардам. Агар шумо меҳмон биёред, болои дида, «харчашро худам мекунам» нагӯед, ин барои ман айб мешавад. Мегӯянд, ки «ризқи меҳмон пеш аз худаш меояд», ҳар кас дар ҳар ҷо ризқи худашро мехӯрад».

Нурмуҳаммад боз суҳанашро давом дод:

— Ҳамин тариқа шуда заминҳои ман ба Аловуддини Говчигар дар пеши ноиби дар Ғалаосиё будан қозиқалон — Мирзоҳоча бо васиқаи қозиюнагӣ ҳосилгарав шуд. Соли якӯм муомилаи ман бо хӯчаинн нав ба хуби гузашт. Ман ба ӯ ғайр аз ҳазор танга як ман чав, сад банд беда додам. Ҳар ҳафта ба хонааш якбадӣ ангур фиристода истодам. Се бор чорнафарӣ меҳмон овард, ки бо обу навои зиёфат кардам. Дар соли дуйӯм модари бачаҳо гуфт, ки «дар вақти чашмамон кушода будан писари миёнаро ҳам хонадор кунем», ман қабул кардам. Барои ин кор сохибмаслиҳати якӯми ман Аловуддин шуд. Ӯ, ба қавли худаш, як хон баобрӯйро аз Кӯшкиуммар ёфт. Замона ҳам сахт шуда буд. «Бурду овард» бисёр шуд. Аловуддин базмӣ будааст, ғайр аз созандаҳои шаҳр, аз Вобканду Ғиҷдувон созанда оварда, базми калон кард. Мани бадбахт саргармӣ тӯй шуда, ҳеч чизро ба ҳисоб нагирифтаам. Дар охир Аловуддин ҳисоб дод, ки ғайр аз чизҳои аз хонаи худам ва пулҳои аз кисаи худам сарф шудаги, боз аз Аловуддин панҷ ҳазор танга қарздор шудаам,— Нурмуҳаммад суст шуд ва ҳалқаш хушкид. Чой додам, нӯшиду суҳани худро давом дод.

— Аловуддин маро тасаллӣ дода: «Ҳеч гап нест. Ман ба шумо бародарвор хизмат мекунам. То ҳол ҳаман заминҳоятон ба се ҳазор танга ҳосилгарав бошад, якмуи ба онҳо боғу ҳавлӣ ҳамроҳ шуда ҳамаши ба ҳашт ҳазор танга ҳосилгарав мешавад» гуфт ва пули ҳосили якола замину боғу ҳавлиро, яъне фондаи ҳашт ҳазор тангаро баробари нарҳи фондаҳӯрони дигар 2400 танга ҳисоб кард, «ҳозир пул ҳамат шудааст, фондаҳӯрон ҳар ҳазорро соле ба 400 танга монда истодаанд, ки бо ин нарх ба ҳашт ҳазор танга бояд соле 3200 диҳед. Ман ба шумо 800 танга гузашт кардам» гуфта, маро миннатдор ҳам карда монд. Чи чора? Даҳдон ба даҳдон монда қабул кардам ва дар пеши ноиб васиқаро нав кардем, ки ба вай ҳам хеле ҳарочот шуд. Аммо ангур фурӯхта, сабзию пиёз фурӯхта, дар як сол 2400 танга ёфта додан осон набуд. Мо бо писарон меҳнатро боз ҳам зиёдтар кардем, ке-

линҳоро ҳам ба кор баровардем. Ҳосил хуб шуд. Лекин Аловуддин ҳам «нағмаҳои тоза» бароҳардан гирифт...

Нурмуҳаммад хомӯш монд. Ман дар дили худ гуфтам: «Аҷаб нест, ки ӯ шунидани саргузашташиро барои ман малоловар гумон карда, ҳикояи худро нотамом гузошта бошад», бинобар ин бо оҳанги ҳавасмандона пурсидам:

— Баъд чӣ шуд?

— Баъд чӣ мешуд? Ҳама чиз барбод рафт,— гӯён давом намуд,— нағмаҳои тозаи Аловуддин ҳамин шуд, ки ӯ ҷаву бедаро ба қадре талаб кард, ки дар як сол ба як асп расад. Аввал ин ки он қадар ҷаву беда аз деҳқонии ман намерӯид, дуйӯм, ин ҷаву бедаи яксолаи як асп аз ду ҳазор танга зиёд мешавад. Ӯ бо ин қаноат накарда, ҳар рӯз як сабад ангур ва дар тирамоҳ се ман (24 пуд) ангури зимистонӣ ва 500 харбузаи тирамоҳӣ талаб кард, ки «ин аз тоқати ман берун» гуфтам ман ба ӯ. Ӯ хандакунон ҷавоб дод: «Аз тоқат берун буданашро дар вақти ваъда карданатон бояд ба ёд меовардед. Акнун вақт гузашт». Ғайр аз ин, ҳар ҳафта панҷ кас, шаш кас меҳмон овардан гирифт. Дар ҳар бор, чунон ки ба хонаи худаш меҳмон оварда бошад, «меҳмонон одамони калонанд. Аввали шаб тушбера, нимаи шаб угро, палав ва пагоҳонӣ ширбиринчу ҳалвоитар кунед!» мегуфт. Дар як тобистон се бор базми хонагӣ (бе дойрахабар ва бе саргардонӣ[89]) карда меҳмони бисьёре оварда, ки ҳамаи харҷҳо аз ман шуд. Ман дар он аҳвол на танҳо ба худам ва ба бачагон ҳам пӯшок гирифта натавонистам, балки ҳамон ду ҳазору чорсад тангаи ба фоидаи қарз доданӣ шудаамро ҳам пур карда натавонистам ва аз пули фоида, ба қавли Аловуддин, «аз пули ҳосили замину боғ» ҳам ҳазор танга ба гарданам монд. Ночор ба дари судхӯрони дигар рафтам, ки «ҳар ҳазор танга соле чорсад танга бошад ҳам, майлаш, мегирам ва аз қарзи Аловуддин халос шуда, бори ҷаву бедаву мева-чева ва зиёфатҳоро аз гарданам дур мекунам». Аммо ягон судхӯр пеш наомад. «Вақте ки замину боғу ҳавлиат ба Говҷигар ҳосилгарав аст, мо пул дода наметавонем. Аввал онҳоро аз вай халос

куи, баъд аз он аз болои он чизҳоят ба ту қарз медиҳем» гуфтанд. Ман ба пеши нонб Мирзохоча рафта арз кардам, ки «ман мувофиқи он чизе, ки дар васиқа навишта шудааст, ба Аловуддин ҳар сол 2400 танга медиҳам, аммо бедаву чав, мева ва монанди инҳо чизҳои саргумро, ки ба як миқдори муайян қарор дода нашудааст, дода наметавонам ва инчунин ба меҳмондорй қуввати ман намерасад. Ман як одами аёлманди хокпош мебошам, ба ман чӯрабозиро ки мондааст? Хусусан бо Аловуддин чӯра шуда наметавонам, ӯ қарзхоҳ, ман қарздор мебошам. Дар ин ҳол чӯрагии ману вай монанди чӯрагии гӯсфанд бо гург мешавад, ки ин мумкин нест».

Ба ин суханони ман нонб аввал хандиду баъд аз он гуфт: «Ту нодон мебошй, шариатро намедонй! Дар вақташ, ки заминҳо ва боғу ҳавлиатро ба Аловуддин ҳосилгарав кардй, ҳама ҳосилоти замину боғ ва ҳаққи иҷораи ҳавлй — аз они ӯ мешавад. Вай ҳақ дорад, ки дар вақти расидани ҳосилот ҳамаашро ғундошта гирад. Барои ҳавлй ҳам ҳақ дорад, ки гӯяд: «соле 500 танга дех, нишин, вагарна хез, ман ба дигар кас иҷора мемонам». Ҳоло ҳам Аловуддин ба ту гузашт карда, аз ту кам гирифта истодааст. Як гапи ту маъқул аст, ки «чизҳои додашуданиро саргум» мегӯй. Дар ҳақиқат, ҳар чизеро, ки доданаш лозим бошад, муайян карда дар васиқа даровардан даркор аст. Ман ба хотири ту фардо Аловуддинро ин ҷо чеҳ зада меорам, ту ҳам биё! Ҳамон чизҳои саргумро бо маслиҳат ва бо розигии тарафайн ба пули нақд гардонда, ба васиқа дохил мекунем».

Нурмуҳаммад мегуфт:

— Ман имрӯз ба нонбхона рафтам. Аловуддин он ҷо буд, дар вақти гуфтугузор вай ба нонб гуфт: «Замину боғ ҳар сол камаш дах ҳазор танга даромад дорад. Аммо ман ба ҳашт ҳазор розй мешавам, дар ҳавлй муфт нишастан гирад. Лекин акнун дили ман аз Нурмуҳаммад бад бурд: дар васиқа нависед, ки агар тирамоҳ ҳаман пулро ёфта надиҳад, ман замину боғу ҳавлиро соҳибй карда, ӯро мебарорам». Нонб «сулҳ» карда, талаби ӯро ба ҳафт ҳазор фуровард. Ҷамъи қарзам дар худи ҳамин сол аз вай понздах

ҳазор танга шуд. Дар васиқа навиштанд, ки агар дар тирамоҳ ҳамин пойздах ҳазор тангаро ёфта надихам, замину боғу ҳавлиро месупорам.

Нурмуҳаммад оҳи ғонкоҳе кашида, аз ғояш хеста:

— Дар ин манзил ман ҳам монанди шумоён мусофир ва меҳмон мебошам. Дар тирамоҳ маҷбур мешавам, ки кӯчи худро ба кӯча барорам, чунки пойздах ҳазор танга он тараф истад, панҷ ҳазор ҳам ёфта дода наметавонам,— гӯён ҳиккос зада ба тарафи ҳавлии дарунаш рафт. Гирья гулӯи ӯро гирифта буд.

* * *

Ман лаб-лаби чӯи Деших як рӯз ба боло—ба тарафи шарқи шимолӣ, як рӯзи дигар ба поён — ба тарафи ғарби ҷанубӣ то ду деҳа он сӯтар аз манзили худамон сайр кардам. Умуман он ҷоҳо обшор ва заминҳошон ҳосилхез буд. Дар ҳар деҳа ду-се боғи хуб ба назар менамуд, дар ҳар кадоми он боғҳо соянишинҳо (касоне, ки сояи боғеро иҷора мегиранд, на меваашро) буданд. Ин соянишинҳо бухороиҳо набуда, савдогарони кавказӣ, эронӣ, афғон ва хиндустонихо буданд. Ҳар кадоми инхо одамоне буданд, ки аз савдогарӣ хуб фоида мебурданд ва дар ду моҳи чиллаи тобистон ба гармои ҷонсӯзи Бухоро тоқат накарда ба хавохӯрӣ баромада буданд. Аз инҳо ҳар гурӯх як боғро ишғол карда буданд, дар аксари гурӯҳхо як-ду нафар беморон ҳам буданд. Онҳо дар зери сояи дарахтони бед аз шох ва навдаҳои ба тозагӣ буридашудаи бед козаҳо сохта, ба замини коза ҳам навдаҳои борики хушбарги бедро паҳн карда, беморхошонро дар он козаҳо хобонда буданд. Тандурустон дар лаби оби равон, дар сояи дарахтон қалёнҳо кашида менишастанд. Афғонон ва хиндустониён банг, эроният тарёк ҳам мекашиданд. Аз чашмони бангкашидагон оташ меборид, худхошон гоҳ гирья мекарданд, гоҳ ханда. Ранги тарёккашон монанди ранги мурда бенур ва худхошон ҳам мурдавор бедармон буданд.

Онҳо бо пулҳои калоне сояи боғро ба иҷора гирифта буданд, як гурӯҳи панҷнафарӣ сояи боғро дар

ду моҳ ҳазор танга, як гурӯҳи чорнафарӣ як боғро ба ҳафтсад танга ичора гирифта буданд. Мева ва сабзавотро бошад, ба пули нақд харида мехӯрданд. Ҳатто ҳезумро ҳам, ки дар саҳро фаровон буд, бо нархи шаҳр мехариданд.

Ман ин ҳолро дида, дар дили худ «деҳқонони боғдори ин ҷо дар айёми тобистон хуб фоида мекардаанд» гуфтам. Аммо сонӣ фаҳмидам, ки сояи ин пул ҳам ба деҳқоне, ки бевосита дар боғ кор мекунанд, намерасидааст. Ман дар як боғ аз як деҳқоне, ки ӯро соҳиби боғ гумон карда будам, аз сояи боғ чӣ қадар даромад доштанашро пурсидам.

Ӯ аввал хандиду баъд гуфт:

— Аз сояи боғ фоидаи ман ҳамин, ки дар вақти дамгирӣ ҳамин ҷо омада менишинам.

— Магар ин боғ аз они худатон нест? — боз пурсидам.

— Пештар аз они худам буд,— гуфт ӯ оҳ кашида,— баъд аз он ба дасти як бои шаҳрӣ гузашт, ман хизматгор шуда мондам.

— Бой ба шумо чӣ гуна нигоҳубин мекунад?

— Ба тарзе ки намурда аз хок берун гаштем. Мо чор нафар дар боғу киштзори бой кор мекунем,— гуфт ӯ,— аз бозе ки ба ин ҷо меҳмонон (соянишинон) омаданд, масолеҳеро ҳам, ки бой барои таоми гарми мо ҳафта ба ҳафта медод, надода истодааст; «меҳмонон оши зиёдатии худро медиҳанд, ҳамон бас аст» мегӯяд.

* * *

Мо думоҳа шиддати гарморо дар Деших гузаронда, дар охирҳои август ба шаҳр кӯчидем. Ҳарчанд ҳавои боғу саҳро ба бемор фоидаи намоёне нарасонда бошад ҳам, ба ман манфиати калон расонид: ман, ки таъсири бади вабои порсоларо ҳанӯз дар худ ҳис мекардам, дар он ду моҳ солим ва пуркувват шуда, ба шаҳр баргаштам.

Дар тирамоҳи он сол он бемор мурд. Баъд аз дафни ӯ бародараш Зуҳур-махдум хонадор шуда, аз мадраса ба ҳавлӣ кӯчид, ки кӯчкашонии ӯро ҳам ман кардам. Дар вақти кӯчкашонӣ Зуҳур-махдум:

— Аз ҷомаҳо ё аз китобҳои додарам ягонтаашро барои ёдгорӣ хоста гир! — гуфт.

Ман як «Девони Соиб»-ро, ки ҳар вақт вайро мутолиа мекардам, хостам.

— Чаро ягон чизи қиматбаҳотарро нагирифтӣ? Агар ин китобро ба бозор фурӯшӣ, панҷ танга намегиранд,— гуфт ӯ таассубкунон.

— Ман ин китобро барои фурӯхтан нагирифтаам, — гуфтам ман,— худи ин барои ман аз ҳар чиз пурбаҳотар аст.

— Хуб, майлат. Дар дасти мо бекор истода буд. Шояд ту хонӣ, китоб «ба тасбеҳ медарояд», хуб мешавад,— гуфт ӯ. (Ин «Девони Соиб» ҳанӯз дар дасти ман аст.)

* * *

Дар соли таҳсили 1895—96 дарси дарсхонагии ҷамоаи мо дар пеши домулло Икромҷа бо қоригии Мулло Иброҳим-бойбача давом намуд. Иброҳим саводи тоҷикии хуб ва хати хоно дошт: дӯстдори адабиёт буд, ҳатто худаш ҳам шеър машқ мекард. Аммо саводи арабиаш паст буд, қондаро кам медонист ва донистагиҳояшро ҳам ба амал татбиқ карда наметавонист. Соли гузашта аз шарикон як каси бекувваттар дарси ӯро тайёр карда медодааст, ки фоидааш кам мерасидааст. Ӯ имсол маро барои дарстайёркунӣ ба худаш ҷалб кард.

Падари Иброҳим, ки Ҷӯрабой ном дошта, дар миёнаи савдогарони Бухоро ва Хева даллолӣ мекард, мурда, Иброҳим бо Неъмат ном бародараш монда буд. Ҳар ду дар як ҳавлӣ зиндагонӣ мекарданд. Неъмат хонадор буд ва савдогарӣ мекард; Иброҳим мероси падарашро харҷ карда мехонд. Пухтупазу шустушӯяш дар хонаи додараш мешуд.

Иброҳим як ҷавони миёнаҳомати сафедрӯи навриш буд, ки ришаш сиёҳи маллатоб менамуд. Чашмонаш мешин обдор буда, дар нигоҳҳои ӯ осори ваҳшигӣ дида мешуд.

Ӯ дар шеър Осим тахаллус мекард. Дар адабиёт Мулло Ҳолӣ ном як ӯротеппагӣ устоди ӯ буд. Аммо ман ҳис мекардам, ки дар фазилат ҳар ду аз якдигар

кам фарқ доштанд. Мулло Қурбон ном як шоири конибодомӣ ҳам он чо омадэ мерафт, ки тахаллуси ӯ Чонӣ буд. Фазилати ин шоир аз ду шоири аввалӣ ҳам пасттар буд.

Харчанд тахаллуси Холӣ ба «хол» ва Чонӣ ба «чон» мансуб бошад ҳам, Мулло Назруллои Лутфӣ «Холӣ»-ро «тиҳӣ аз маънӣ» ва «Чонӣ»-ро «чиояткори шеър» маънидод мекард.

Ман ҳам он вақтҳо кам-кам шеър мегуфтам, аммо шеъри худро ба касе нишон намедодам. Қабоҳати ҳар шеъре ки гуфтаам, баъд аз поздаҳ рӯз ё як моҳ ба худам маълум мешуд ва дарҳол сӯхта мепартофтам. Ман бадии шеъри худро аз бадии шеърҳои Холӣ ва Чонӣ мефаҳмидам. Шеъри худам ба назари худам дар аввали гуфтанам хуб менамуд. Чун шеърҳои онҳоро мешунидам, ки бад аст, дар дубора хондан он бадиҳоро дар шеъри худам ҳам медидам.

Иброҳим ғайр аз дарси дарсхонагӣ, ки дар ҷамоаи мо мехонд, дарсҳои дигарашро ҳам (агарчи дар он дарсҳо ман бо вай шарик набудам) бо ман тайёр мекардагӣ шуд. Бинобар ин ӯ ба хӯроки ман тамоман мутасадди гардид ва барои он зимистон пӯшок ҳам дод.

Рафтуомад ба хонаи Иброҳим ба ман душворӣ намекард. Чунки дар он ҷо ош намепухтам, хона намерӯфтам ва ҷомашӯй намекардам,— ҳамаи ин гуна корҳои ӯро зани додараш ва хизматгорзанаки ӯ мекарданд. Ман дар он ҷо танҳо ба корҳои илмӣ ва адабӣ машғул мешудам.

Хонаи ӯ монанди хонаи Шарифҷон-махдуми маркази адабиётчиён набошад ҳам, аз аҳли адабиёт ва ҳаваскорони он холӣ набуд. Ба болои ин шабҳои таътил мусиқачиён ҳам меомаданд, ки дар он гуна шабҳо агар ман ба ҷое ба базм наравам, он ҷо мерафтам. Насруллобой ном як шашмақомхони шастсола буд, ки вай ҳар шаби таътил ба он ҷо меомад. Ӯ дегфурӯшӣ мекард ва дар ин касб рӯзгораш намегузашт. Аббаски Иброҳим ба ӯ ёрмандии моддӣ мекард, поёшро аз хонаш ӯ намеканд, вагарна Насруллобой сурудхонии касбӣ ва чойрав набуд.

Албатта ба ин гуна харҷи бедаромад меросе, ки аз падари нимчабояш (бою хурд) мондааст, кифоя на-

мекард. Чун дар дасти ӯ пул кам монда буд, мегуфт: «Бо охирин маблағе, ки дар дастам мондааст, ба баҳонаи ҳаҷ дуньёро як тамошо карда меоям ва баъд аз он монанди муллобачагони қашшоқ як ҳуҷраи ориятӣ ёфта гӯша мегирам».

Вай дар охири ҳамон сол ҳаҷ рафт ва дар рӯзи ба сафар тайёр шуданаш, ки ман барои хушбоши ва гуселкунӣ ба хонааш рафта будам, ба ман як девони чопаи Абдураҳмони Ҷомиро ба тарзи ёдгорӣ дод (ин девони Ҷомӣ ҳанӯз дар дасти ман аст).

Иброҳим баъд аз омаданаш аз сафари ҳаҷ, ҳақиқатан ҳам гӯшагир шуд. Ӯ дар ҳуҷрае, дар пеши масҷиди Поччоқул-хоҷӣ зиндагонӣ сар кард. Зиндагониаш тамоман қашшоқона буд. Чунки дар дасташ аз мероси падар чизе намонда буд ва додараш ҳамаи чизҳояшро, ҳатто ҳавлии нишасти шарикиашонро ҳам фурӯхта, дар роҳҳои бад нобуд карда, ба яке аз ҳокимони амир шогирдпеша шуда, аз шаҳр баромада рафта буд. Иброҳим бо ёрмандии садақамонанди ошноҳои пештарааш зиндагонӣ мекард. Бо вуҷуди ин хурсандӣ изҳор карда мегуфт: «Додарам мероси падар ва бозьёфти худашро дар роҳҳои бехуда нобуд карда, худаш ҳам бадном ва нобуд шуда рафт. Аммо ман ҳар чӣ доштам, дар роҳҳои одамгарӣ харҷ кардам ва ҳарчанд ҳозир чизе надорам, мардум маро хурмат мекунанд».

Аммо дар вазъияти Иброҳим осори ҷунун зоҳир шуда буд. Шеърҳояш аз ҷиҳати техника нисбат ба пештара хубтар шуда бошанд ҳам, таъбир ва ташбеҳҳояш девонаворона гардида буданд. (Зикри Иброҳими Осим дар саҳифаи 428 «Намунаи адабиёти тоҷик», чопи Москва, соли 1926, қайд шудааст.) Осим дар соли 1915 дар ҳамон ҳуҷра, дар ҳолате ки аз ҳама алоқаашро бурида буд, вафот намуд.

* * *

Баъд аз ҳаҷ рафтани Иброҳим дар ҷамоаи мо дар пеши домулло Икром Ҳомидхоҷа ном як ҷавони бухороиро, ки ба тозагӣ ба мо шарик шуда буд, ба қоригӣ интихоб карданд. Ҳомидхоҷа дар сол баробари ман буда, ҷавони озода ва беозори нарммуомила

буд. Ӯ дар ҳама чо ва ҳамеша табассум карда менишод, ба ҳадде ки осори табассум дар рухсора ва чашмонаш ҳувайдо буд. Ҳомидхоча дорой ва даромади дурусте надошт. Бинобар ин дар аввал қоригии чамоаро, ки харчи барзиёд талаб мекард, қабул нанамуд. Аммо аз он чо, ки ӯ мақбули омма шуда буд, шарикон қарор доданд, ки ба гарданаш харчи зиёди бор накунанд ва аз вай зиёфати «қориёна», ки қориёни чамоа ҳар сол як бор ба шарикони худ медоданд, талаб нанамоянд ва дар ифтитохона (харчи дарссарқунӣ — ҳаққи таҳсили «ихтиёрӣ») ӯро дар қатори шарикони оддии миёнаҳол шуморанд ва ӯ ҳам бо ҳамин шартҳо қоригиро қабул намуд.

Ҳомидхоча писари Мирзо Абдулваххоб ном котиби хушнавис буд, ки падараш дар замони худ зиндагиашро бо китобат ва котибии қозиҳо гузарондааст. Ҳомидхоча як бародари аз худ калон дошт, ки номаш Аҳмадхоча буда, аз фозилони чавони он замон ба шумор мерафт. Ӯ ҳам аз шогирдони домулло Икром буда, дар он вақтҳо хатми дарс намуда буд. Ӯ дар қатори дарсҳои расмии мадрасаҳои Бухоро дар ҳисоб (математика) ҳам тахассуси дуруст дошт. Вай ҳам монанди бародараш хандонрӯй, нармгуфтор ва беозор буд. Ӯ хонадор буд ва ҳар ду бародар дар гузари Лаби Ҳавзи Арбоб, дар ҳавлие, ки аз падарашон мондааст, зиндагонӣ мекарданд — Аҳмадхоча дар дарун бо зану бачаҳояш, Ҳомидхоча дар берун — дар болохона.

Аз падари инҳо дар мадрасаи Турсунчон як ҳучра монда буд, ки Аҳмадхоча вақфи онро ба додараш бахшида буд ва худ бо даромади мударрисии як мадрасаи хурд, ки дарсхона надошт, факирона зиндагӣ мекард ва дар болохонае, ки дар вай додараш истиқомат дошт, дарсгӯй менамуд. Дар пеши ӯ аз дарсҳои расмӣ дида зиёдтар ба дарсҳои математика шогирдҳо чамъ шуда буданд.

Ин ду бародар чунон ба якдигар мехрубон буданд ва ба он дарача якдигарро ҳурмат мекарданд, ки ман дар зиндагӣ он гуна бародаронро надида будам ва то ҳол ҳам надидаам. Аҳмадхоча додари худ-

ро на танхо падарвор дӯст медошт ва навозиш мекард, ҳатто писарвор эҳтиром ва хотирхоҳӣ ҳам менамуд.

Ҳомидхоҷа саводи тоҷикии хуб, хати хоно дошт. Аммо саводи арабиаш сусттар буд. Лекин бародараш дарси ӯро хуб тайёр карда медод, ки дар пеши домулло дар хондани иборати арабӣ дар хиҷолат намемонд.

Ҳомидхоҷа ҳам монанди талабагони навдарсхони бухорой ҳаваскори шоирӣ буда, «Меҳрӣ» тахаллус мекард. Аммо қобилияти шоириаш кам буд, пеш намерафт ва пеш нарафт. Ӯ аз рӯзи аввале, ки бо ман шарикдарс шуд, дӯсти наздик ҳам шуд ва то охири умри ӯ ин дӯстӣ дар байни мо барқарор буд.

Ҳомидхоҷа дар ҳаракатҳои маорифпарварӣ ва озодихоҳӣ бо мо иштирок мекард ва дар соли 1918 ба муносибати воқеаи Қолесов дар ҳамин роҳ дар зиндони амир вахшиёна кушта шуд. (Дар ояндаи «Ёддоштҳо» ба чандин муносибат аҳволи ӯ ёд карда хоҳад шуд.)

МАРДИКОРӢ

Дар тобистон ман дар мадрасаи Бадалбек будам, ошпазӣ ва ҷомашӯии ҳар кадоми аҳолии он ҷоро, ки худ ба ин гуна корҳо шуғл наменамуданд, мекардам ва бо ин роҳ як ҳаёти аз гӯр берун нигоҳдорандаеро ба худ таъмин менамудам.

Аммо дар миёнаҳои тобистон дар мадраса касоне, ки ба ман кор фармуда ёрмандӣ мерасонданд, намонданд. Дар он ҷо Қорӣ Абдулқайюм монда буд, ки ӯ судхӯр буда, оши худашро худ мепухт.

Мулло Сулаймон ном як деҳнавӣ монда буд, ки ӯ дар он мадраса муаззин буда, маишати худро ба зӯр таъмин мекард ва як каси ҳазорагӣ ҳам буд, ки ӯро махдуми ҳазорагӣ мегуфтанд. Ӯ писари як шайх буда, падараш ба ӯ пули бисьёр мефиристод. Аммо ӯ ба мадраса кам меомад ва ҳамеша дар ба дари дӯстони бухороияш мегашт.

Дар ҳамон вақтҳо ман як рӯзро тамоман чизе нахӯрда гузаронидам. Рӯзи дуйӯм саллаи муллобачагиро партофта ва ба қиёфаи мардикорбачагон даромада,

буд. Ӯ дар ҳама чо ва ҳамеша табассум карда менишод, ба ҳадде ки осори табассум дар рухсора ва чашмонаш ҳувайдо буд. Ҳомидхоча дорой ва даромади дурусте надошт. Бинобар ин дар аввал қоригин чамоаро, ки харчи барзиёд талаб мекард, қабул нанамуд. Аммо аз он чо, ки ӯ мақбули омма шуда буд, шарикон қарор доданд, ки ба гарданаш харчи зиёди бор накунанд ва аз вай зиёфати «қориёна», ки қориёни чамоа ҳар сол як бор ба шарикони худ медоданд, талаб нанамоянд ва дар ифтитохона (харчи дарссарқунй — ҳаққи таҳсили «ихтиёрй») ӯро дар қатори шариконй оддии миёнаҳол шуморанд ва ӯ ҳам бо ҳамин шартҳо қоригиро қабул намуд.

Ҳомидхоча писари Мирзо Абдулваҳҳоб ном котиби хушнавис буд, ки падараш дар замони худ зиндагиашро бо китобат ва котибии қозиҳо гузаронидааст. Ҳомидхоча як бародари аз худ калон дошт, ки номаш Аҳмадхоча буда, аз фозилони чавони он замон ба шумор мерафт. Ӯ ҳам аз шогирдони домулло Икром буда, дар он вақтҳо хатми дарс намуда буд. Ӯ дар қатори дарсҳои расмии мадрасаҳои Бухоро дар ҳисоб (математика) ҳам тахассуси дуруст дошт. Вай ҳам монанди бародараш хандонрӯй, нармгуфтор ва беозор буд. Ӯ хонадор буд ва ҳар ду бародар дар гузари Лаби Ҳавзи Арбоб, дар хавлие, ки аз падарашон монда аст, зиндагонй мекарданд — Аҳмадхоча дар дарун бо зану бачаҳояш, Ҳомидхоча дар берун — дар болохона.

Аз падари инҳо дар мадрасаи Турсунчон як ҳучра монда буд, ки Аҳмадхоча вакфи онро ба додараш бахшида буд ва худ бо даромади мударрисии як мадрасаи хурд, ки дарсхона надошт, фақирона зиндагй мекард ва дар болохонае, ки дар вай додараш истиқомат дошт, дарсгӯй менамуд. Дар пеши ӯ аз дарсҳои расмй дида зиёдтар ба дарсҳои математика шогирдҳо чамъ шуда буданд.

Ин ду бародар чунон ба якдигар мехрубон буданд ва ба он дарача якдигарро ҳурмат мекарданд, ки ман дар зиндагй он гуна бародаронро надида будам ва то ҳол ҳам надидаам. Аҳмадхоча додари худ-

ро на танҳо падарвор дӯст медошт ва навозиш мекард, ҳатто писарвор эҳтиром ва хотирхоҳӣ ҳам менамуд.

Ҳомидхоҷа саводи точикии хуб, хати хоно дошт. Аммо саводи арабиаш сусттар буд. Лекин бародараш дарси ӯро хуб тайёр карда медод, ки дар пеши домулло дар хондани иборати арабӣ дар хичолат намемонд.

Ҳомидхоҷа ҳам монанди талабагони навдарсхони бухорой ҳаваскори шоирӣ буда, «Меҳрӣ» тахаллус мекард. Аммо қобилияти шоириаш кам буд, пеш намерафт ва пеш нарафт. Ӯ аз рӯзи аввале, ки бо ман шарикдарс шуд, дӯсти наздик ҳам шуд ва то охири умри ӯ ин дӯстӣ дар байни мо барқарор буд.

Ҳомидхоҷа дар ҳаракатҳои маорифпарварӣ ва озодихоҳӣ бо мо иштирок мекард ва дар соли 1918 ба муносибати воқеаи Колесов дар ҳамин роҳ дар зиндони амир ваҳшиёна кушта шуд. (Дар ояндаи «Ёддоштҳо» ба чандин муносибат аҳволи ӯ ёд карда хоҳад шуд.)

МАРДИКОРӢ

Дар тобистон ман дар мадрасаи Бадалбек будам, ошпазӣ ва ҷомашӯии ҳар кадоми аҳолии он ҷоро, ки худ ба ин гуна корҳо шуғл наменамуданд, мекардам ва бо ин роҳ як ҳаёти аз гӯр берун нигоҳдорандаеро ба худ таъмин менамудам.

Аммо дар миёнаҳои тобистон дар мадраса касоне, ки ба ман кор фармуда ёрмандӣ мерасонданд, намонданд. Дар он ҷо Қорӣ Абдулқайюм монда буд, ки ӯ судхӯр буда, оши худашро худ мепухт.

Мулло Сулаймон ном як деҳнавӣ монда буд, ки ӯ дар он мадраса муаззин буда, маишати худро ба зӯр таъмин мекард ва як каси ҳазорагӣ ҳам буд, ки ӯро махдуми ҳазорагӣ мегуфтанд. Ӯ писари як шайх буда, падараш ба ӯ пули бисьёр мефиристод. Аммо ӯ ба мадраса кам меомад ва ҳамеша дар ба дари дӯстони бухороияш мегашт.

Дар ҳамон вақтҳо ман як рӯзро тамоман чизе нахӯрда гузаронидам. Рӯзи дуйӯм саллаи муллобачагиро партофта ва ба қиёфаи мардикорбачагон даромада,

ба Регистони Бухоро, ки бозори мардикор ҳам дар он ҷо буд, рафтам ва дар қатори мардикорони харидорталаб пушт ба девор дода, дар пеши масҷиди Чомеи Поянда нишастам.

Ба бозори мардикор соҳибкорон омада, гурӯҳҳои мардикоронро аз назар гузаронида, онҳоеро, ки ба чашмашон коркунтар ва пурзӯртар намоянд, савдо карда гирифта мебурданд. Аммо ба тарафи ман, ки ба сабаби гушнагии дирӯза рангканда ва ҳам хурдсол будам, касе нигоҳе ҳам намекард.

Дар ин миён ба бозори мардикор ба сифати харидор маҳдуми ҳазорагӣ пайдо шуд ва маро дида:

— Барои кӣ мардикор мебари?— гуфта пурсид.

— Ман ин ҷо барои мардикорбарӣ омада нишастаам! — гӯён ҷавоб додам.

— Магар худат ба мардикорӣ рафтан мехоҳӣ?— гуфта пурсид ӯ бо оҳанги тааҷҷуб ва ба ҷавоби ман мунтазир нашуда илова кард: — ин кор барои муллобача айб аст!

— Барои муллобача магар аз гуруснагӣ мурдан ё гадой кардан айб нест? — ҷавоб додам ман бо пурсиши инкорӣ.

Ӯ ба ин сухани ман ҷавоб гардонда натавонист ва шармгинона гуфт:

— Хуб, ин тавр бошад, ҳамин ҷо ист! Ман ду мардикор мегирам ва туро ҳам дар қатори онҳо ба иморати як ошнои худам мебарам, хӯҷаин каси хубест, қадри муллоён ва муллобачагонро медонад. Ба ҷои бегонае нарав, ки туро таҳқир мекунанд. Хайрате, ки ба як муллобача расад, ба ҳаман муллоён ва муллобачагон мерасад.

— Хуб, — гуфтам ман дар ҷавоб. Зотан ба ман харидоре набаромада буд ва набаромад. Ночор то омадани маҳдуми ҳазорагӣ ӯро нигарон шуда нишастам.

Маҳдуми ҳазорагӣ баъд аз савдо ва талоши бисёре ду мардикорро, ҳар кадом рӯзе дутангагӣ (30-тиин) байъ карда овард (баъд аз вабо одамони корӣ кам монда, нархи мардикор дучанд зиёд шуда буд) ва маро ҳам дар қатори онҳо гирифта, ба иморати дӯсташ, ки дар гузари Лабиҳавзи Чуббоз будааст, бурд.

Дар он ҷо бар рӯи суфаи ҳавлии дарун як устои гилкор бо ду нафар мардикор дар сари дастурхон нишаста ширчой мехӯрданд, мо ҳам дар паҳлуи онҳо ҷой гирифтем. Устои гилкор маро аз назар гузаронида, ба махдуми ҳазорагӣ гуфт.

— Ин бачаро чаро овардед, ба бом лой кашида наметавонад!

— Агар ба бом лой кашида натавонад, аз лаби бом ба пеши шумо бурда додан мегирад ё ин ки аз лойхона бо сатил лой бурда, ба чангча банд карда, ба лойкаш медиҳад. Ҳар касеро, ки ман овардаам, ба қадри қувваташ кор фармудан гиред! — гуфт махдуми ҳазорагӣ бо оҳанги норозиёна ва худаш аз пеши мо ғоиб шуд.

Баъд аз чанд дақиқа махдуми ҳазорагӣ баргашта омада, маро аз пеши устову мардикорон бо имо хезонда, ба раҳрав бурду аз он ҷо бо зина боло бароварда ба болохонае даровард.

Дар пешгоҳи он болохона бар рӯи чор қабат кӯрпача як одами миёнсоли миёнақомати гандумгун, ки чашму абрувони сиёҳе дошт ва худ рангкандаи беормонанд буд, ёзида мехобид.

Ман салом дода, дар рӯ ба рӯи он одам нишастам ва махдуми ҳазорагӣ:

— Ана хамин аст! — гуфту худаш аз болохона баромада рафт.

Он одам баъд аз ба саломи ман ҷавоб гардондан, аз ман пурсид:

— Хат доред?

— Кам-кам менависам,— ҷавоб додам ман.

— Бисьёр хуб, ин тавр бошад, шумо имрӯз дар катори мардикорон кор накунед! Ман ба шумо як кори муносиби худатонро мефармоям,— гуфт хӯҷаин ва аз ҷояш нимхез шуда, аз токчаи болохона як дафтарро гирифта пеши ман гузошту илова кард:

— Шумо ин дафтарро кушода, аз як сар хонед, ман шунавам!

Ман дафтарро кушода аз назар гузаронидам, дар вай рӯйхати додугирифти хӯҷаин бетартиб навишта шуда буд; ӯ аз кӣ чӣ ва ба чӣ нарх харидааст, ба кӣ ва ба кадом нарх чӣ фурӯхтааст, аз харидоронаш чӣ

қадар пул ва дар чанд дафъа расидааст, дар он ҷо бо ҳам омехта навишта шуда буд. Пулҳои аз насьяҳо рӯёндагиаш на бо таърихи рӯзи расидани пул, балки бо унвони «дафъа 5 танга, дафъа 10 танга, дафъа 15 танга» ба номи як кас дар ҷоҳои гуногуни дафтар қайд шуда буд. Рӯйхат чунон бад навишта шуда буд, ки бештарини онҳоро ман хонда наметавонистам ва ҷоҳое, ки тамом хонда наметавонистам ё баъзе ҳарфҳо ва калимаҳоро нотамом мегуфтам, ба ёди хӯҷаини бесавод, аммо хушҳофизаи ман мерасид ва ӯ он ҷумлаҳоро тамом гуфта медод, ки ба он нақшҳои хонданошудани баробар меомаданд.

Баъд аз ду-се саҳифа хондан:

— Бас кунед, акнун маълум шуд, ки дафтари маро тамом вайрон кардааст. Кори шумо рӯйхатҳои дар ин дафтар навишташударо ба дафтари дигар хоно карда гузаронидан аст,— гуфт хӯҷаин ва аз токча як дафтари дигарро, ки ҳанӯз дар вай чизе навишта нашуда буд, гирифта ба ман доду аз ҳамон токча як қалами наинро бо давоти сафолин гирифта ба пеши ман гузошт.

Ман ба дафтари кӯҳна дилгирона нигоҳ карда истода аз хӯҷаин пурсидам:

— Магар инҳоро махдуми ҳазорагӣ навиштаанд?

— Он кас хат надоранд,— гуфт хӯҷаин ва илова кард: — мактабдори гузар навишта буд. Хонасӯхта корро хароб кардааст. Ҳайфи ошу ноне, ки барои ин кораш ба ӯ хӯрондам.

Ман кор сар кардам, садои «гум-гум» ва «тӯқ-тӯқ» омада, хавоси маро парешон мекард ва ба корам халал мерасонид. Аввал он садоҳоро кори устои гилкор гумон кардам. Баъд шунидам, ки садоҳои «гум-гум» ва «тӯқ-тӯқ»-и бисьёре якбора меомаданд ва кори як устои гилкор ин қадар садо дода наметавонист. Ҳар чӣ бошад, аз куҷо будани он садоҳоро аз хӯҷаин напурсидам ва худро ба ношунавой зада, кӯшиш мекардам, ки он садоҳо ба корам зарар нарасонанд, то ки дафтар вайрон нашавад ва ман ҳам дар қатори «хонасӯхтаҳо» надароям.

Аз рӯйхати чизҳои харидуфурӯшшуда маълум шуд, ки хӯҷаин чарчинфурӯш будааст, чунки дар байни рӯй-

хати чизҳо номҳои пошнаҳои кафшу мӯза, мехчаҳои чӯбин ва оҳанин, ширеш, лок, елим, муми сафед ва муми сиёҳ барин чизҳо бисьёр дида мешуданд.

Як чизи дигар, ки ба фурӯшанда ё харандаи чизҳои дар боло зиркшуда ҳеҷ муносибат надошт, дикқати маро ба худ ҷалб кард. Ин калиман «бунак» буд, ки дар ҷойҳои гуногуни дафтар дар пеши номҳои одамони гуногун дида мешуд ва он одамҳо аз хӯҷаин бунак гирифта будаанд.

Раги кунҷковии ман ба ҳаракат омада, аз хӯҷаин барои чӣ ба одамони бисьёре бунак додани ӯро пурсидам.

— Ман ғайр аз дӯкони чарчинфурӯшӣ устохонаи пойафзолдӯзӣ ҳам дорам,— гуфт ӯ,— ин садоҳои «тӯктӯқ», ки ҷони мани беморро ба ҳалқам расонда, гӯшамро кар карда истодаанд, аз ҳамон устохонаам меоянд.— Хӯҷаин як нафаси дарози беморона кашида, эзоҳ дод.— Девонабачагоне*, ки ба як устохона рафта кор кунанд, бе бунак кор намекунанд. Мебинед, ки харҷи ман чӣ қадар зиёд аст. Ин бунаки сабилмонда хароҷоти бедаромад аст,—ӯ дар гап задан монда шуда, дақиқае хомӯш монду дам гирифта, боз суҳани худро давом дод.— Баъзеҳо ба кори ман ҳасад бурда мегӯянд, ки «фалонӣ ҳам аз дӯкон, ҳам аз устохона — аз ду ҷой фоида гирифта, бои калон шуда истодааст», аммо намедонанд, ки «шутур калону реши пушташ ҳам мувофиқи худаш калон» аст. Одам ҳар қадар ки корашро васеъ кунад, хароҷоташ ҳам ҳамон қадар зиёд мешавад.

Хӯҷаин хомӯш монда, чашмашро пӯшонда, ба фикр фурӯ рафт. Ачаб набуд, ки ӯ дар бораи харҷу дахли дӯкон ва устохонаи худ фикр мекарда бошад. Баъд аз чанд дақиқа ба лабҳои ӯ як табассуми дандоннамое пайдо шуду гӯё ки худ ба худ, лекин ба ман шунавонда гуфт:

— Худо рӯзӣ кунад, ки одам ҳеҷ харҷ накарда ва пул банд нанамуда, аз дӯкону устохона фоида кардан гирад, ана дар ҳамон вақт соҳиби давлати бепоён мешавад!

---

* Коргари устохонаҳои ҳунармандиро дар Бухорои онвақта «девонабача» меномиданд.

* * *

Ман дар хонаи ин хўчаин се рўз кор кардам. Ошу нонро аз хамон чо мехўрдам ва хар рўз бегохоий, вакте ки корро тамом карда ба хучраам мерафтаги шудам, хўчаин ба ман ду танга музди хизмат медод, ки дар се рўз ба шаш танга (90 тин) сохиб шудам.

Дар муддати хамин се рўз ман мундаричоти дафтари кўхнаро ба як тартиби муайян (харид дар дигар чой, фурўш дар дигар чой ва монанди инхо) ба дафтари нав гузаронда, ба хўчаин рўйхати ботартиби худро хонда шунавондам. Табъаш чок шуда:

— Бар падаратон рахмат! — гуфт.— Шумо аз сахро, аз аккахона булбул рўндагй барин, дах ангуштатон дах хунар шуда омада будед,—ва илова намуд:— хозир корамон тамом шуд, биёед, бо шумо барои онида як шартномаи дахонакй бандем.

— Хуб, мархамат кунед! — гуфтам ман.

— Вакте ки ман кувват ёфта, ба дўкон равам, харрўза харидуфурўш ва накду насияхои худро дар хотир нигох дошта, бегохоий ба хона бармегардам. Шумо хам хар бегохоий ба ин чо биёед, доду гирифти хамонрўзаи маро ба дафтар бо тартибе, ки худатон ёфтаед, навишта дихед. Дар ин кор хар рўз тахминан яксоата вактатон сарф мешавад. Ба бадали яксоата хизмататон ошй шабонаро бо мо хўрда равед ва музди дигар талаб накунед. Чи мегўед, маъкул аст ё не?

— Хуб, дуруст,— гуфтам ман.

— Ба гумонам, баъд аз се ё чор рўзи дигар кувват ёфта, ба дўкон меравам. Кори шумо хам хамон вакт сар мешавад. Лекин то он вакт хам хар бегохи ин чо омада, хўроки шабонаро хўрда равед.

— Хуб,— гуён ман аз пеши хўчаин баромада рафтам.

Аммо то сар шудани кори нав барои ошхўрй ба хонаи ў нарафтам, чунки ман дар кисаи худ шаш танга пул доштам ва барои хўроки харрўзаам, ки дута нону як коса нахўдшўрбо буд, 10—15 тин кифоя мекард ва ба муфт хўрдани ошй хўчаин эхтиёч надоштам.

Баъд аз панҷ рӯз мардуми ҳазорагӣ хабар дод, ки хӯҷаини қувват ёфта, ба дӯконаш рафтааст. Ман ҳам аз ҳамон бегоҳӣ ба хонаи ӯ рафта, кори навамро сар кардам.

УСТОХОНАИ КАФШДӮЗӢ

Дар пеши болохонаи хӯҷаинии чарчинфурӯш, ки меҳмонхона ба шумор мерафт, як шабгаҳи (рӯи ҳавлии болоибомии болояш кушода) буд, ки бошандагони он ҷо шабҳои гарми тобистонро дар он ҷо гузаронда ва дар ҳамон ҷо ҳам мехобиданд.

Дар як тарафи ин шабгаҳ як дари яктабақа, ки роғҳояш намад часпонда маҳкам кардаги буд, кушода мешуд. Аз он дар ба як болохонаи васеъ даромада мешуд, ки он ба болои бомҳои хонаи нишасти дарунӣ, айвони дарун ва ошхона воқеъ шуда буд. Ин болохона, ғайр аз дари даромадаш на дари дигар дошту на дарича ва дар чор ҷои шифташ чор равзани ҳар тарафаш якоршиниӣ ба бом кушода шуда буд, ки ба болои онҳо чорчӯбаҳои секунчашаклро қафасавор нихода, ба атрофи онҳо коғази равғанин часпонда буданд. Ба ин хонаи васеъ, ки дари даромадаш намадпӯш карда шуда буд, рӯшноии хирае аз ҳамон равзанҳо афтода, он ҷоро курмаҳтоб барин нимравшан мекард.

Дар он устохона тахминан чил нафар устою шогирд кор мекарданд, ки ҳар кадомашон ба болои сандаличаи пастаке нишаста ва дар миёни худ аз тарафи пеш пешгири мешиги баста буданд. Ҳамаи онҳо бо вуҷуди чавон ё миёнсол будан рангканда, пешонаҳошон пурчин ва андӯҳгин буданд.

Онҳо бо ҳам бо овози паст гап мезаданд ва гапҳои ба корҳошон дахлдорро мегуфтанд.

Дар миёнаи онҳо як чавони тахминан бисту панҷсола буд, ки ҳамеша бо гӯшаи чашмаш усто ва шогирдони он чоро аз назараш гузаронда менишод. Ӯ ҳам монанди дигарон рангканда ва чашмонаш ба дарун фурӯ рафта буд. Ӯ ба касе гап намезад, аммо агар бинад, ки ду нафар аз ҳамкоронаш дар байни худ гап зада истодаанд, коршро бездошта, бо нӯги бигиз буни гӯшашро хорида истода ба гапи онҳо бо-

диққат гӯш медод ва ҳар гоҳ ки онҳо ҳомӯш монанд, боз кори худро давом мекунонид.

Ин ҷавон аз коркунони дуртар аз худаш ҳам бо ҳамдигар гап задани онҳоро пай барад, оҳиста аз ҷояш хеста, гӯё ки ягон чизи даркориашро аз пеши дузандаҳо меҷуста бошад, ба ҳар ҷо бодиққат нигоҳ кунон ба пеши коркунони гап зада истодагӣ мерафт. Онҳо диданд, ки ба болои сарашон он ҷавон рост истодааст, аз гап бозмемонданд.

— Гапҳотонро задан гиретон. Ба ман як қолиби шашқат (масалан) даркор шуд, ҳамонро кофта гаштаам,— мегуфт ва баъд аз қолибҳои дар пеши онҳо будагиро аз назар гузаронидан ба ҷояш бозмегашт ё ба ягон тарафи дигари устохона мерафт.

* * *

Бегоҳонии як рӯзи чоршанбе хӯҷаин ба ман гуфт:

— Фардо рӯзи панҷшанбе вақти пешин биёед, ман ҳам аз дӯкон меоям, дар ин ҷо як соат кор дорем: ба девонабачаҳо сумикор[90] доданам даркор аст. Ман, ки бо ҳар кадоми инҳо ҳисобӣ карда пул диҳам, шумо даррав ба дафтар менависед. Ҳисоби инҳо чунон чалкаш аст, ки ҳамаашро дар хотир нигоҳ дошта бегоҳонӣ нависондан мумкин нест.

Хӯҷаин як соння хомӯш монда, табассумкунон боз ба гап даромад:

— Ин яксоата кор, албатта, дар қарори байни мову шумо набуд. Ин кор ба гардани шумо сарборӣ (нагрузка) аст. Аммо агар одам аз бозор сад дона харбуза харад, ду дона харбузаро барзиёд «партав» гӯён медиҳанд. Ин кори барзиёд ҳам «партави» корҳои муқаррарнатон мешавад.

Ман қабул кардам ва фардо соати дувоздаҳи рӯз ба он ҷо расида рафтам. Хӯҷаин ҳам аз бозор омада, дар ҷои соярави шабгаҳ кӯрпача паҳн карда нишаста будааст. Дар пеши хӯҷаин як чӯт буда, дафтару қаламу давот ҳам дар он ҷо менамуд.

Ман дар рӯ ба рӯи хӯҷаин бар рӯи шолча нишастам. Ӯ дафтару асбоби хатнависиро ба пеши ман тела дода, ба дари устохона нигоҳ карда:

— Рақабқон! Девонабачаҳотро гӯй, якта-якта омада ҳисобашонро шунида, сумкорашонро гирифта раванд,— гӯён садо дод.

Бо шунидани ин овоз якчанд нафар шогирдони хурдсол тапаррос зада аз устохона баромаданд ва дар рӯ ба рӯи хӯҷаин рост истода ба ӯ салом доданд.

— Шумоҳо ҳавлии дарунро бо таҳхонаҳо ва ошхона покиза карда рӯбетон, баъд ба миқдоре, ки дар як ҳафта расад, ҳезум шикаста монетон, баъд аз он ба шумоҳо ҷавоб! — гуфт хӯҷаин ба шогирдон.

Шогирдон аз зина тапарросзанон поин фуромада рафтанд ва аз устохона ҳамон ҷавони биступанҷсолаи дамдузд ва як устои миёнсол баромада омада, бар як лаби шолча — дар рӯ ба рӯи хӯҷаин нишастанд.

— Ӯсто Мурод, шумо ин ҳафта чанд ҷуфт кафши мардона баровардед?— гуфта хӯҷаин аз устои миёнсол пурсид.

— Панҷ ҷуфт,— гуфт он усто дар ҷавоб.

Хӯҷаин ба ҷавон нигоҳи саволомезе кард ва он ҷавони рамузфаҳм:

— Ҳаман ин панҷ ҷуфтро ин кас набаровардаанд. Дуруст аст, ки ҳамааш аз дасти ин кас баромад, лекин дастакҳои ҳамаи онҳоро шогирдон бахия карда доданд,— гуфт.

— Рақабқон, худоро ҳозир бин! Ҷони ҷавон дорй, дурӯғ нагӯй! Ман чармҳои резгии бачагонабобро ба шогирдон дода дӯзондам, ки онҳо дастакдӯзиро ёд гиранд. Чунки бародарат ёд додани чор шогирдро ҳам ба гардани ман сарборӣ карда бор кардаанд.

— Ман чизеро ки дидам, гуфтам. Ман бо бародарам шарикдавлат нестам. Акнун шумо медонеду хӯҷаин! — гуфт Рақабқон пешонаашро турш карда.

— Агар шогирдон ба ҳисоби шумо кор кунанд, дар устохонаи ман ва барои ман чӣ кор мекунанд? Шумо, усто Мурод, мӯйсафед шудаед, бисьёр ҳам аз таги дуньё нагиред. Ин дуньё ба кӣ вафо кардааст, ки ба мову шумо вафо кунад,— гуфт хӯҷаин ва ба ман нигоҳ карда, суханашро давом дод:

— Мирзо, шумо аз дафтар номи усто Муродро ёбед!

Ман дафтарро̀ варақ зада, номи усторо ёфтам, ки 500 танга бунак дошт.

— Сумикори панҷ ҷуфт кафши мардона дутангаги дах танга, аз ин маблағ барои хизмати шогирдон ду танга барорем, хашт танга мемонад. Баъд аз баровардани ду танга ба фоидаи бунак, шаш танга сумикоратон мемонад. Акнун аз ин пул ба ҳисоби тани бунак пул мегардонед?

Усто Мурод сарашро хорида-хорида фикркунон гуфт.

— Хуб, ду танга бароред!

Хӯҷаин ба ман нигоҳ кард:

— Дар таги номи ин кас нависед, ки «усто Мурод дафъа ду танга аз бунак дод ва чор танга сумикор гирифт».

Ман «дафъа»-ҳои хӯҷаинро партофта, мазмуни гуфтаҳои ӯро ба тартибе, ки худ медонистам, дар дафтар қайд кардам.

Усто Мурод аз дасти хӯҷаин чор тангаро гирифта, он пулро аз як дасташ ба дасти дигараш бозикунон гузаронда, аз чояш хест:

— Ин қурумсоқ ба кадом дарди ман даво мешавад?— гӯён худ ба худ ғур-ғур карда ба тарафи зина рафт.

— Ғам нахӯред, усто! Ман зинда бошам, шуморо бепул намемононам. Агар дардатон зӯртар бошад, бунакатон панҷсад нею шашсад. Ман сад танган дигарро аз шумо дареғ намедорам,— гуфт хӯҷаин ба ӯ.

— «Боз ҳам завлонаи гардани туро вазнинтар мекунам, боз ҳам барои фоидаи бунак ва тани бунак аз ту бисёртар пул нигоҳ дошта, сумикоратро ба фисмӣ (ба маблағи ночиз) мефурорам» гӯед!— гуфт усто Мурод аз зина фуромада истода ва илова кард: — ин пир «гурги борондида аст». Дигар ба «рӯбоҳбозиҳо» фиреб намехӯрад.

Ба пахлуи Рачабчон устои дигаре омада нишаст. Хӯҷаин бо вай ҳам, чунон ки бо усто Мурод карда буд, ҳисоби кард. Бунаки ин одам дар дафтар шашсад танга буд. Хӯҷаин аз сумикори ӯ барои фоидаи бунак се танга чудо кард. Он усто розӣ нашуда гуфт:

— Гуфтушуниди мо дар панҷсад танга бунак ҳар ҳафта ду танга нигоҳ доштан буд, ки ин дар як моҳ ҳашт танга мешавад. Вақте ки бунак сад танга зиёд шуд, чаро шумо пули фоидаро як танга зиёд нигоҳ доштед? Дар ин ҳисоб пули фоидаи сад танга дар як моҳ чор танга мешавад, ки ин аз фондагирии судхӯрон ҳам камтар дучанд зиёда аст. Охир, инсоф кунед, хӯчаин! Ду танга ро панҷ тақсим карда, панҷьякашро ба ҳисоби сад тангаи ҳафтан гузашта гирифтагиам зиёд кунед-дия.

— Эй мусулмони содда! — гуфт хӯчаин ба он усто,—шумо сад тангаи ҳафтан гузашта гирифтаатонро гардонда дихед, ман боз мисли пештара барои панҷсад танга ду танга нигоҳ доштан мегирам. Ин кори ман барои устохо як ёрмандист, як хайри бериёст... Кадом кас, ки орзую ҳавасро зиёд карда, бунакашро вазнин кунад, фоидаи бунак ҳам зиёдтар шудан мегирад. Агар дуруст зеҳн монда фаҳмед, ин ҳам ба фоидан шумост, ки фоидаи бунакн калонро вазнин дида, камтар қарздор мешавед ва орзую ҳавасро камтар мекунед!

— Орзую ҳавас? — гуфт усто тааччубкунон.— Орзую ҳавас ба мо барин берӯзиҳо дар кучост? Ба сад танга боми хонаамро, ки дар боронгарии баҳорӣ фурӯ рафта буд, аз сари нав дуруст кунондам. Болору васса ва наю бӯрьё харидам, ба устои гилкор ва дуредгар музд додам. Дар лойкорӣ дар қатори худам ду мардикор даровардам, ба устою мардикорон ошу нон додам. Магар ин орзую ҳавас аст? Ба духтарам ва модараш ду куртавор гирифта додам, ки ҳар дуяшон ҳам лублуч шуда монда буданд. Магар ин орзую ҳавас аст? Магар ман мебоист дар зимистон бо зану бачаам дар зери барфу борон менишастам? Магар духтару занро дар пеши ҳамсояҳо монанди худам мебоист барахна карда мемондам?..

Хӯчаин гапи ӯро бурид:

— Кӯтаҳ кунед! Бас аст. Он корҳотон ба ман даҳл надорад. Ман ба шумо «хонаатро иморат карда медиҳам, ба зану бачаат либос гирифта медиҳам» гуфта ваъда накардаам. Шумо як гап занед: ба сад танган барзиёд гирифтаатон ҳар хафта аз сумикор як танга

гардонда медиҳед ё худи ҳамон сад тангаро гардонда медиҳед. Дигар гап нест, «ҳа» ё «не»!

— Хуб, гардонед, ба шумо шавад! — гуфт усто.

— Пичинги ин гушнапурзўрро бинед-а,— гуфт хўҷаин худ ба худ ва ба ман ишоҳ кард:

— Нависед, мирзо, вақт рафт!..

Ҳисобй бо коргарон давом кард. Сумикори устоҳои дараҷаи дуйўм боз ҳам камтар ва бунакҳошон боз ҳам вазнинтар буд, ки бештаринашон ба болои бунак қарзи нав зам кунонда, базўр ба ду танга соҳиб шуда мерафтанд.

Дар вақти давом карда истодани ҳисобй шогирдон кори фармудашударо тамом карда, аз ҳавлии дарун баромада, «хўҷаин, ҳамаашро кардем» гўён аз ў барои рафтан рухсат пурсиданд.

— Хуб, раветон! — гуфт хўҷаин дар ҷавоб.

Ман гумон кардам, ки хўҷаин дар ҳисобии коргарони калонсол саргаранг шуда, ба шогирдон музд додани аз ёдаш бароварда бошад. Бинобар ин ба ҳоли бачагон раҳмам омада, ба хотири хўҷаин расондам.

— Магар шогирдон сумикорашонро нагирифта мераванд?

— Ба онҳо чй сумикор медиҳам? — гуфт хўҷаин пешонаашро турш карда.— Онҳо чй кор карданд, ки музд гиранд? Аз рўи инсоф бояд онҳо ба ман музд диҳанд, ки дар ду-се сол аз устохонаи ман усто шуда мебароянд. Аммо аз он ҷо, ки онҳо бачагони бепадару модар ва бепарастор мебошанд, ман ба ҳолашон раҳм карда, бепул ба онҳо ҳунар ёд диҳонда истодаам. Агар толеашон тозаду усто шуда бароянд, миёнашонро бандонда тавонанд* ва дар устохонаи ман як-ду сол бо ним музд кор кунанд, дар ҳамон сурат «аз гов ғадуд» барин ниман пуле, ки ман ба усто шудани онҳо харҷ кардаам, мебарояд. Лекин ҳоло ин «лаклаки дар ҳаво» — фоидаи насия. Нақдаш ҳамин аст, ки ҳоло ман барои усто шудани онҳо меҳнати муфт кашида истодаам.

---

* Тафсили маросими «миёнбандки» шогирдон дар поён меояд.

Хисоб[illegible]авом кард ва ин кори «сарбории яксоатаи[illegible]» то [illegible]ти шом кашол ёфт. Ҳамаи коркунон раф[illegible]танд. Ам[illegible] дар пеши хўҷаин танҳо Рачабҷон монда буд. Ра[illegible]он сар хам карда бо нохунаш шолчаро хирт-хир[illegible]орида ва бозй карда менишаст.

Хўҷа[illegible]а ў нигоҳ карда истода пурсид:

— Ху[illegible]додар! Ту чй мегўй? Дар дилат ягон гап доштагй[illegible]ни менамой-ку?

— Ху[illegible]он медонед! — гуфт Рачабҷон, бе он ки сараширо[illegible]синааш бардорад ва нохунашро аз шолча чудо кун[illegible]

— М[illegible]чиро медонам? Ман дили туро чй медонам?— г[illegible]хўҷаин.— Фарз кардем, чизеро пай бурда бошам ха[illegible]«сухан аз дахони Лукмон хуш» гуфтаанд. Худат гу[illegible]ехтар мешуд.

— М[illegible]мехоҳам ба лаби ҳавзи Девонбегй рафта, як дам[illegible]ам, дар самоворхона нишаста, як чойник чой нуша[illegible]ва бўи бадн ин устохонаро, ки ҳалқу шушу дилу ч[illegible]амро монанди мўрии дўконҳои оҳангари кардаа[illegible], бо насими оби ҳавз камтар бошад ҳам, аз димоғ[illegible] барорам ва фардо дар рўзи бекорй ба модарам[illegible]куртавор харида диҳам, ки кампир луб-луч[illegible]видааст,— гуфт Рачабҷон ва ҳанўз сари худро р[illegible]камекард ва ба тарафи хўҷаин назар намеандохт.

— Д[illegible]ат зўр будааст-ку! — гуфт хўҷаин ва аз кисааш[illegible]анга бароварда, ба тарзе ки ба пеши сар устухон[illegible]о диханд, ба пеши Рачабҷон партофт.— Хозир х[illegible]ниро гирифта як тамошо куи. Курта бо[illegible]ои вақти дигар ҳисобашро меёбем.

Рачабҷон он тангаро бо нўги антуштонаш ба тарафи хўҷаин[illegible]елонда фиристода гуфт:

— Ш[illegible]моҳ боз шумо ҳисоби куртаи модарамро ёфтан м[illegible]ед, лекин ҳеч намеёбед. Маълум мешавад, ки ҳеч к[illegible]наметавонед. Ҳеч набошад, ба ман дар қатори девонабачаҳои дигар ҳақ диҳед!

— «Д[illegible]қатори девонабачаҳои дигар ҳақ диҳед?», — такро[illegible]кард хўҷаини сухани Рачабҷонро ва аз худ илова к[illegible]— охир, баробари девонабачаҳои дигар кор кун[illegible]ни ду баробари онҳо ба ту ҳақ диҳам. Ҳар кадоми[illegible]ҳамин ҳафта аз чор чуфт то шаш чуфт

гардонда медиҳед ё худи ҳамон сад тангаро гардонда медиҳед. Дигар гап нест, «ҳа» ё «не»!

— Хуб, гардонед, ба шумо шавад! — гуфт усто.

— Пичинги ин гушнапурзўрро бинед-а,— гуфт хўҷаин худ ба худ ва ба ман нигоҳ кард:

— Нависед, мирзо, вақт рафт!..

Ҳисобӣ бо коргарон давом кард. Сумикори устоҳои дараҷаи дуйўм боз ҳам камтар ва бунакҳошон боз ҳам вазнинтар буд, ки бештаринашон ба болои бунак қарзи нав зам кунонда, базўр ба ду танга соҳиб шуда мерафтанд.

Дар вақти давом карда истодани ҳисобӣ шогирдон кори фармудашударо тамом карда, аз ҳавлии дарун баромада, «хўҷаин, ҳамаашро кардем» гўён аз ў барои рафтан рухсат пурсиданд.

— Хуб, раветон! — гуфт хўҷаин дар ҷавоб.

Ман гумон кардам, ки хўҷаин дар ҳисобии коргарони калонсол саргаранг шуда, ба шогирдон музд доданро аз ёдаш бароварда бошад. Бинобар ин ба ҳоли бачагон раҳмам омада, ба хотири хўҷаин расондам.

— Магар шогирдон сумикорашонро нагирифта мераванд?

— Ба онҳо чӣ сумикор медиҳам? — гуфт хўҷаин пешонаашро турш карда.— Онҳо чӣ кор карданд, ки музд гиранд? Аз рўи инсоф бояд онҳо ба ман музд диҳанд, ки дар ду-се сол аз устохонаи ман усто шуда мебароянд. Аммо аз он ҷо, ки онҳо бачагони бепадару модар ва бепарастор мебошанд, ман ба ҳолашон раҳм карда, бепул ба онҳо ҳунар ёд диҳонда истодаам. Агар толеашон тозаду усто шуда бароянд, миёнашонро бандонда тавонанд* ва дар устохонаи ман як-ду сол бо ним музд кор кунанд, дар ҳамон сурат «аз гов гаҷуд» барин нимаи пуле, ки ман ба усто шудани онҳо харҷ кардаам, мебарояд. Лекин ҳоло ин «лаклаки дар ҳаво» — фондаи насия. Нақдаш ҳамин аст, ки ҳоло ман барои усто шудани онҳо меҳнати муфт кашида истодаам.

---

* Тафсили маросими «миёнбандӣ» шогирдон дар поён меояд.

Ҳисоби давом кард ва ин кори «сарбории яксоатаи ман» то вақти шом кашол ёфт. Ҳаман коркунон рафтанд. Акнун дар пеши хўчаи танҳо Рачабҷон монда буд. Рачабҷон сар хам карда бо нохунаш шолчаро хирт-хирт хорида ва бозй карда менишаст.

Хўчаин ба ў нигоҳ карда истода пурсид:

— Хуб, додар! Ту чй мегўй? Дар дилат ягон гап доштагй барин менамой-ку?

— Худатон медонед! — гуфт Рачабҷон, бе он ки сарашро аз синааш бардорад ва нохунашро аз шолча чудо кунад.

— Ман чиро медонам? Ман дили туро чй медонам?— гуфт хўчаин.— Фарз кардем, чизеро пай бурда бошам хам, «сухан аз даҳони Луқмон хуш» гуфтаанд. Худат гўй, бехтар мешуд.

— Ман мехоҳам ба лаби ҳавзи Девонбегй рафта, як давр занам, дар самоворхона нишаста, як чойник чой нўшам ва бўи бади ин устохонаро, ки ҳалқу шушу дилу чигарамро монанди мўрии дўконҳои оҳангарй кардааст, бо насими оби ҳавз камтар бошад ҳам, аз димоғам барорам ва фардо дар рўзи бекорй ба модарам як куртавор харида диҳам, ки кампир луб-луч мондааст,— гуфт Рачабҷон ва ҳанўз сари худро рост намекарда ва ба тарафи хўчаин назар намеандохт.

— Дардат зўр будааст-ку! — гуфт хўчаин ва аз кисааш як танга бароварда, ба тарзе ки ба пеши саг устухон ҳаво диҳанд, ба пеши Рачабҷон партофт.— Ҳозир ҳаминро гирифта як тамошо кун. Курта бошад, дар ягон вақти дигар ҳисобашро меёбем.

Рачабҷон он тангаро бо нўги антуштонаш ба тарафи хўчаин гелонда фиристода гуфт:

— Шаш моҳ боз шумо ҳисоби куртаи модарамро ёфтан мехоҳед, лекин ҳеч намеёбед. Маълум мешавад, ки ҳеч ёфта наметавонед. Ҳеч набошад, ба ман дар катори девонабачаҳои дигар ҳақ диҳед!

— «Дар катори девонабачаҳои дигар ҳақ диҳед?», — такрор кард хўчаин суҳани Рачабҷонро ва аз худ илова кард: — охир, баробари девонабачаҳои дигар кор кун, ман ду баробари онҳо ба ту ҳақ диҳам. Ҳар кадоми онҳо ҳамин ҳафта аз чор чуфт то шаш чуфт

кафш баровардаид. Ту бошӣ, ду ҷуфт ҳам бароварда натавонистӣ!

— «Ду ҷуфт ҳам бароварда натавонистӣ»,— гӯён Рачабҷон сухани охирини хӯҷаинро такрор кард ва якбора сарашро рост гирифта, ангуштонашро аз шолча ҷудо карда, дасти чапашро бар рӯи зонуи чапаш ниҳод ва дасти росташро ба тарафи хӯҷаин дароз карда, чашмонашро ба чашми ӯ дӯхта давом намуд:

— Шумо дидбонии устохонаро ва аз дунболи девонабачаҳо гапчинӣ карда, ба худатон хабаркашӣ карданро аз гардани ман бардоред, ман яку ним баробари дигарон кор бароварда диҳам. Ман ҳоло бигизи ба танавор халондаамро ба кашидан фурсат наёфта, монанди саги шикорӣ устохонаро як давр зада, бӯй карда мебароям. Агар ман намебудам, аз тарафи шогирдон дӯхта шудани дастакҳои кори усто Муродро ба шумо кӣ хабар медод?..

— «Дидбонӣ мекардааст, хабаркашӣ мекардааст, бо ҳамин ба ман фоида расондааст, ки кисаи маро холӣ карда гирифтанаш даркор будааст»,— гуфт хӯҷаин худ ба худ бо оҳанги пичинг ва ба Рачабҷон хитоб карда давом намуд: — охир, ту дидбонӣ карда ба ман чӣ фоида расонда тавонистӣ?! Ҳоло ҳам монанди пештара дӯконҳои кӯҳнадӯзон аз резгиҳои чармии устохонаи ман пуранд, ки ҳамаи онҳо ба воситаи ҳамин устоҳо ва шогирдҳо аз ин ҷо бароварда бурда фурӯхта шудаанд. Аз хабаркашии ту ба ман чӣ фоида расид? Сафар ва Ҳотам, ки ҳар кадомашон аз ман ҳазортангагӣ бунак гирифтаанд, магар бе маслиҳати усто Мурод гурехтаанд мегӯӣ? Не, онҳо бе маслиҳати ин пирсаги гурезпо як пиёла об наменӯшанд! Аммо ту бар болои онҳо гапчин шуда истода ҳеҷ чизро нафаҳмидӣ ё фаҳмида бошӣ ҳам, бо онҳо шарик шуда ба ман хабар надодӣ!

— Тӯҳмат кунед, ҳамин кам буд,— гуфт оташинона Рачабҷон,— шумо тӯҳмат карда, ба хӯрдани ҳаққи одамон одат кардаед,— ӯ овозашро боз ҳам баландтар карда, ба хӯҷаин хитоб кард:— ба ман баробари бегонагон ҳақ медиҳед ё не? Гапи охиринатонро занед!

— Астағфирулло! — гӯён хӯҷаин ба кисаи худ даст зад ва аз он ҷо як тангаи дигар бароварда, ба он тан-

ган пештара хамроҳ карда, ба пеши Рачабчон партофт.

Рачабчон тангаҳоро гирифта аз ҷой хест ва онҳоро ба тарафи хўчаин ҳаво доду чомаашро аз мехи пеши дари устохона гирифта ба як китфаш овезон карда, ба тарафи зина равон шуд ва:

— Агар баъд аз ин поямро дар хамин ҳавлй монам, кучук шавам! — гўён аз зина фуромада рафт.

Хўчаин сар хам карда ба фикр фурў рафту баъд аз дақиқае сарашро бардошта ба ман нигоҳ карда, ба гап даромад:

— Вай боз меояд, ҳеч гўр намеравад ва чои мерафтаги хам надорад,— гуфта хомўш монд ва баъд аз сониям давом намуд: — магар шумо намедонед, ў додари ман аст, додари сабабй бошад хам, додар аст. Баъд аз вафоти модарам падарам модари ўро гирифта буд, ки ин он вақт бачаи дусола буд ва хам, эҳи модараш ба хонаи мо омада, дар ин ҷо хўрда, пўшида калон шуд. Модараш аз хонаи мо хуб дуздй кард. Баъд аз вафоти падарам модараш меросашро пурра гирифта, бо чизҳои дуздиаш аз хонаи мо ба як ҳавличаи вайронае, ки аз падари ин бача монда будааст, кўчида рафт. Ин бача дар он вақт даҳсола шуда буд. «Моли мурда паси мурда» ва «моли дуздй барака надорад» мегуянд, рост аст. Занак мероси аз падарам гирифтааш ва хам чизҳои дуздиаашро дар ду сол хурда тамом кард. Ин бача сарбараҳна, побараҳна, гушнаву ташна дар кўчаҳо мегаштаги шуд. Рахмам омаду ўро ба устохонаи худ оварда шогирд кардам. Калон шуд, усто шуд, ман ўро ба болои устоҳо саркор барин карда мондам, ки обрў ёбад, ҳар чй бошад, додар аст. Аммо ў дар вақтҳои охир ба ман чунон муомила мекунад, ки гўё шариқдавлати ман бошад.

Рўз тамоман торик шуда буд. Хўчаин ба болохона даромада, шамъдон ва гугирд бароварда, дар шабгаҳ шамъро даргиронд.

— Хуб, ҳисобамонро кунем, вақт рафт! — гуфт.

Ман дафтари баъд аз ҳисоби устохона пўшонда мондагиамро дубора кушодам ва бо имлои хўчаин ҳисоби хариду фурўхти онрўзаи дўконашро ба дафтар кайд кардан гирифтам.

Хўчаин баъд аз тамом шудани хисоби ба хавлии дарунаш фуромада, ошу дастурхон баровард. Мо ба сари таом нишастем. Ханўз хўрокро хўрда тамом накарда будем, ки аз рахрав овози по баромад ва баъд аз он аз зина боло баромада истодани як кас маълум шуд. Хўчаин «кй бошад?» гўён ба сари зина чашм дўхта истод. Аммо то ба пеши шамъ наздик омадани оянда кй будани ўро надонист, ҳамин ки он одам наздик омад, хўчаин:

— Эй, бобо-ку! — гўён аз сари дастурхон часта хест ва ба оянда наздик рафта, ўро ба бағал кашида вохўрдй кард.

Хар ду бо хам омада, дар канори дастурхон нишастанд, хўчаин ўро ба ошхўрй таклиф кард, аммо ў ба таом даст дароз накард.

— Хозир аз хона таом хўрда омадам,— гуфт.

Хўчаин хам дубора ба тарафи таом нигох накард. Харчанд ханўз сер нашуда бошам хам, ман низ дигар ба таом даст дароз накардам ва гуфтугузори ин ду дўсти наздикро дар зери диккат гирифтам.

— Хуб, гап занед, каний! Шеред ё рўбоҳ?—гўён хўчаин аз он одам пурсид.

— Аз давлати худою пир ин гулом хамеша шер аст!— чавоб дод ў.

— Ба даст даровардед?

— Ба даст даровардам!

— Овардед ё фурухта омадед?

— Овардам, чунки харидори дуруст ёфт нашуд.

— Ин боз хам нагзтар. Чунки чашмони дигарҳошон ба чонш меафтад ва медонанд, ки аз гурехтан ба онҳо фондае набудааст. Хуб, акнун хамаашро гуфта диҳед-чй?

— Ба шахри Самарканд фуромадам,— гўён он одам ба гап даромад,— аз як кўчаҳўзе, ки дар кўчаи шахри кўҳна ба чашмам вохўрд, гузару хонаи бобои пойафзолдўзонро пурсида гирифта, рост ба он чо рафтаму худро шиносондам ва кори кардагии Сафару Хотамро хикоя кардам. Бобо дар Самарканд будани онҳоро, дар як устохона кор карда истодаанашон-

ро ва то ҳол устокори (соҳиби) он корхона ба онҳо бунак надоданашро гуфта дод...— Он одам дар ин ҷо ҳикояи худро бурида, ба хўҷаин бо оҳанги шўхиомез гуфт:

— Ошатонро-ку нахўрдам, магар як пиёла чои талхатонро ҳам аз ман дареғ медоред?

— Мебахшед! Бо дидани шумо ман ҳама чизро фаромўш кардаам, ҳатто одамгариро ҳам!—гуфт хўҷаин бо оҳанги хичолатмандона ва аз ҷояш ҷаста хеста, ба ҳавлии дарунаш даромада, аз он ҷо дар ду дасташ ду чойник чойро гирифта оварду:

— Дар хона ду чойник чои тайёр будааст, ҳар дуяшро ҳам якбора овардам,— гўён ба ҷояш гузашта нишасту ба меҳмон як пиёла чой кашида дода:

— Хўб, баъд чй шуд?— гуфта пурсид.

Меҳмон чойро нўшида истода давом намуд:

— Аз гуфтаҳои бобои пойафзолдўзони Самарқанд маълум шуд, ки Сафару Ҳотам он ҷо рафта, ба бобо вохўрдаанд, «мо аз Бухоро, дар он ҷо аз ягон устохона бунак нагирифтаем. Барои тамошои Самарқанд омадем. Агар устохонаи хубе ёфт шавад, дар ин ҷо мемонем. Набошад, баъд аз тамошо кардани шаҳр боз ба шаҳри худ меравем. Лекин то вақте ки ин ҷо бошем, кор карда истоданамон даркор аст, то ки пули чою нонро ёфта истем» гуфтаанд. Вай онҳоро ба як устохона бурда, ба кор монда хостааст, ки каме ҳам бошад, аз он устохона ба онҳо бунак гирифта диҳад, то ки «бобоёна» зиёдатар рўяд. Лекин устокор надодааст. «Инҳо ду моҳ ин ҷо кор кунанд, агар гуреза набошанд ва аз пасашон касе кофта наояд, дар он вақт бунак доданам мумкин» гуфтааст. Бобо аз болои корашон панҷ танга «бобоёна» гирифта, онҳоро ба он усто ба кор супурдааст.

Бо талаби меҳмон хўҷаин ба ў боз чой кашида дод.

— Мебахшед, ба ҳикояи шумо ғарқа шуда, чой кашида доданро аз хотир баровардаам,— гуфт хўҷаин бо оҳанги узромез.

Меҳмон пиёлаи дуйумро холй карда, давом намуд:

— Фардои он рўз ман ҳамроҳи бобо ба устохонае, ки Сафар ва Хотам кор мекардаанд, рафтам. Онҳо ма-

ро дида, монанди мурғе, ки шағолро дида бошад, шах шуда монданд. Ман миқдори бунаки аз шумо гирифтаи онҳоро бо харочоти роҳ ва хаққи бобоёнаам ҳисоб карда ба устокор гуфтам: «Агар инҳо ба шумо даркор бошанд, ҳамин маблағро дихед ва худашонро ба хизмататон нигоҳ доред». Аммо устокор қабул накард ва «ин нарх ба ман гаронй мекунад, шумо инҳоро бурда ба чое, ки нону намак хўрданд, супоред» гуфт. Ҳамин тарз шуда ман он гурезаҳои аҳмақро гирифта свардам.

Хўҷаин ба меҳмон чой кашида дода, ба гап даромад:

— Боракалло! Шумо хизмати калоне кардед. Ман ин пекин шуморо ҳеч аз хотир намебарорам. Агар ягон девонабача ба кадом гўшаи музофоти Бухоро гурехта равад, ҳар чй қадар дурдаст бошад ҳам, ба даст даровардани ў мумкин ва осон буд. Чунки ин ҷо мамлакати худамон буда, дар сояи давлати ҷаноби олй дар ҳар кучо гапи мову шуморо мешунданд. Вакте ки ман шунидам, Сафар ва Хотам ба Самарканд гурехта рафтаанд, умедамро тамом канда будам. Чунки он ҷо хоки Русия буда, кордорони хукуматии он ҷо ба гапи мову шумо гўш намеандохтанд. Бинобар ин ман ин комьёбиро мадд аз ғайрат ва кордонии шумо медонам. Саломат бошед!

Меҳмон пиёлаи холишударо ба тарафи хўҷаин дароз карда:

— Ман, ки ришн худро дар ин роҳ сафед кардаам, чй кор карданамро медонам ва понеро, ки аз ин роҳ мехўрам, халол карда мехўрам,— гуфт бо оханги магрурона ва баъд аз он ба овози худ як навъ оҳанги хоксорни сохтаро омехта, давом намуд:— лекин «хурўс дар ҳама ҷо баробар чег мезанад» мегўянд, ки тамоман дуруст аст. Дар Самарканд ҳам ҳамаи девонабачахо дар зери дасти бобо, ҳаман онҳо бо бунак ба устохонахо банд, устокорҳо бе маслихати бобо ягон касро ба кор намегиранд ва хокимони рус ба ин корхо ҳеч дахл намекунанд. Миршабн шаҳр ба бобои он ҷо «дар рисолаатон (қоидахои навишташудаи касабахо) чй чизе, ки навишта шуда бошад, ба ҳамон амал кунед, мо кор надорем» гуфтаанд. Ана, агар дар Самар-

ذکر فاضل عدیم‌المثال صدرالدین خواجه عینی

یکی از نجیبان روشن‌روان — که دارد ولی خط عنبرفشان

بفضل و هنر شهره خاص و عام — لقب عینی صدر دین توأم

تتیم سخن چندان شیرخوار — بگاهواره افتاد در ریگزار

چو طفل سرشک بهر طرف دوید — ز مردم دمی روی شفقت ندید

ز رأفت ولی عینی پاکدین — پذیرفت و پرورد او را چنین

ز شهد تعالیش بجای لبن — بسی پرورش داد آن نیک‌فن

ز از قوت قوت آن خوش‌مقال — سخن یافت نیرو و رشد کمال

علیل سخن بهر درمان او است — از این ره سخن زیر فرمان او است

بملک سخن عینی خوش‌بیان — چو شمع است عریان و روشن‌زبان

بنظم و به نثر سخن داور است — ز نثرش ولی نظم او خوشتر است

غزلهای شیرین او دلنشین — سزد گر بطبعش کنی آفرین

قصاید اگر سنجند آشکار — بمضمون رنگین بود چون بهار

Сахифае аз тазкираи манзуми Садри Зиё дар зикри С. Айнӣ (аз Музеи кишваршиносии Бухоро)

қанд хурӯс баробари хурӯси Бухоро чег намезад, агар дар он чо девонабачаҳо дар зери дасти бобо надаромадагӣ мебуданд, ман гарди пои инҳоро ҳам аз он чо оварда наметавонистам.

— Хуб, чӣ қадар харочот шуд? — гуфта пурсид хӯчаин.

— Харочоти рафту омад, харочоти роҳи гурезагон, харочоте, ки дар сайри Самарқанд кардам ва ҳаққи бобоёнаи бобои пойафзолдӯзони Самарқанд — ҳамагӣ панҷсад танга шуд.

— Зарар надорад,— гуфт хӯчаин,— ман он маблағро ба шумо хизмат карда (дода), аз тарафи худам ҳам сад танга бобоёна медиҳам, ки ҳамагӣ шашсад танга мешавад. Рӯзи шанбе, ки гурезаҳоро ин чо овардед, дар пеши худи шумо ин маблағро ду тақсим карда, ба бунаки ҳар кадоми онҳо сесадтангагӣ ҳамроҳ мекунем ва қарзи ҳар кадомаш ҳазору сесадтангагӣ мешавад. Дар он вақт дигар гурехтанро ба ёдашон намеоранд ва то мурданашон кор кунанд ҳам, ин қарзро адо карда наметавонанд.

Ин одаме, ки қади дароз, риши мошу бириичи пахи, рӯи сафед, бинии баланди нӯгхам ва саллаи калони сафеди муллоёна дошт, бобои пойафзолдӯзони Бухоро буд.

Бобо «то рӯзи шанбе дар паноҳи худо бошед!» гӯён аз пеши хӯчаин хест. Ман ҳам аз чоям хеста, ба ӯ ҳамроҳ шуда, аз он чо баромадам. Ман мехостам дар роҳ аз ӯ дар бораи «девонабачаҳо» ва дар бораи рисолаи онҳо маълумот гирам. Аммо ӯ ба пурсишҳоям чавоби дурусте надод. Вақте ки ман ба ӯ болои ҳам савол додан гирифтам:

— Додар, шумо муллобача, дар оянда муллои калоне мешавед, шумо ҳеч гоҳ мӯзадӯз ё кафшдӯз намешавед, ки ин гапҳо ба шумо даркор шаванд,— гӯён аз чавобдиҳӣ қатъиян бозистод.

Аз ин харакати ӯ ман ба фаҳмидани қоидаҳои хунарпешагони Бухоро ва сабаби «девонабача» номида шудани онҳо боз ҳам ҳаристар шудам. Чунки «инсон ба коре, ки манъ карда шудааст, ҳаристар мешавад» мегӯянд.

Ман дар зери Токи Заргарон аз бобо ҷудо шуда, ба тарафи мадрасаи Бадалбек рафтам ва ӯ ба тарафи ҳавлии худаш равон гашт. Ман ба ҳуҷра даромада хобидам. Аммо фикру мулоҳизаи аҳволи девонабачагон ба хоб бурдан роҳ намедод. «Ин чӣ кор аст, ки ҳамаи ҳунармандони як пеша ба як бобо тобеъ бошанд ва ӯ онҳоро ба кучое, ки хоҳад, барад ва ба кадом устохонае ки супорад, ҳақ дошта бошад?»

Баъд аз пешини як рӯзи панҷшанбе усто Муроди кафшдӯзро дар лаби ҳавзи Девонбегӣ дидаму аз саморворчӣ як чойник чой пурсида, дар паҳлуи ӯ нишастам ва ба ҳамаи саволҳои худ дар бораи пешаварони Бухоро аз ӯ ҷавоб ёфтам, ки инак дар боби алоҳида гуфтаҳои ӯро хулоса карда менависам.

ҶАМЪИЯТҲОИ ПЕШАВАРОН ДАР БУХОРОИ АМИРӢ

Дар Бухороии амирӣ ҳамаи косибон ва пешаварон ҷамъият доштанд: аҳли ҳар пеша ба ҷамъияте, ки ба пешаи худаш дахлдор аст, дохил ҳисоб меёфт. Аммо барои ба ҷамъият дохил шудан ариза додан ё ҳаққи аъзогӣ додан барин шартҳо набуда, модом ки ӯ (масалан) бофанда аст — аъзои ҷамъияти бофандагон, ё кафшдӯз аст — аъзои ҷамъияти пойафзолдӯзон ба шумор мерафт.

Аҳли ҳар пеша бо талқини рӯҳониён яке аз одамони таърихӣ ё афсонавӣ-диниро ба худ «пир» (роҳбар) қарор додаанд. Чунончи, пири бофандаҳо—Имоми Аъзам[91] аст, пири пойафзолдӯзон — Бобои Порадӯзи бухороист, ки дар замони худ кӯҳнадӯзӣ карда будааст, пири машкобон — Аббос (амаки пайғамбар) аст, ки дар воқеаи Карбало ба гурӯҳи Имом Ҳусайн аз дарьёи Фурот бо машк об кашонда будааст, пири оҳангарон — Довуд-пайғамбар аст, ки ӯ дар замони худ гӯё зиреҳсозӣ карда будааст, пири саисон Қанбар аст, ки саиси Алӣ (ёри чорӯми пайғамбар) будааст ва монанди инҳо.

Рӯхонӣён барои пешаварони хар пеша кондаю конуне навишта, номи онро «Рисола» мондаанд. Дар рисола духтае навиштаанд, ки пешавар дар сар кардани кор, дар рафти кор дар мавридхои муайян ва дар тамоми кор бояд он духтаро хонад. Муносибати пешаварон бо бобо (ё оксаккол), бо устодони худ ва бо сохибкор низ дар он рисолахо таъин карда шудааст.

Албатта он муносибатхо ба нафъи бобо, оксаккол, устод ва сохибкор ва бар зарари пешавар буданд. Кадом пешаваре, ки яке аз кондахои дар рисола навишта шударо вайрон кунад, ба бобо (ё ба оксаккол) маблаге бо номи «бекордагӣ» медод, ки ин ба чои штраф буд.

Бобо ё оксаккол як кисми он пулхои аз «бекордагӣ» чамъшударо харч карда, хар сол чанд бор (ба микдори пули чамъшуда нигох карда) бо номи «арвохи пир» зиёфат медод. Он зиёфат дар шакли дигар ташкил ёфта, бо хатми курьон мегузашт. Хӯрандагони он зиёфат хам аввал рӯхонӣён, дуюм устокорон (сохибони корхона), устохои калон ва вофурӯшон (касоне, ки махсулоти он пешаро харида мефурӯхтанд — савдогарон ва чаллобон) буда, вазифаи пешаварони одӣ дар он зиёфат хизмат кардан буд. Агар чизе аз хӯрандагони калон зиёдатӣ кунад, ба кадри расмаш мехӯрданд, вагарна аз он зиёфат хушкдаб мерафтанд.

Шогирди хар пеша хар чӣ кадар хунарманд шуда бошад хам, то зиёфате ташкил дода миёнашро набандонад, аз мартабаи шогирдӣ ба мартабаи устодӣ гузашта наметавонист. Дар зиёфати «миёнбандӣ» одатан устоди бевоситаи он шогирд бо калоншавандагони он пеша — бобо ва оксаккол хозир мешуд ва албатта ду-се нафар рӯхониҳо хам пешгохи мачлиси зиёфати миёнбандиро пешгол мекарданд.

Шогирд дар охири зиёфат ба устоди бевоситаи худ пешкаши калони мекашид: рӯхонӣён, бобо ва агар шогирди шогирдаи устохона бошад, устокорро хам аз пешкаш холӣ наменамонд.

Устокор баъд аз гирифтани пешкаш як рӯймолро ба миёни шогирд мебаст, ба дасти ӯ аз абзолхои он

пеша ягон чизро (агар дуредгар бошад — теша ё арра, гилкор бошад — андова, сартарош бошад — поку ё қайчӣ ва монанди инҳоро) месупурд ва ба ӯ бо шарти мувофиқи рисола рафтор кардан ба сари худ (мустақилан) кор кардани рухсат ва фотиҳа медод. Рӯҳониҳо қуръон хонда, ба арвоҳи пири он пеша мебахшиданд ва бо ҳамин зиёфати «миёнбандӣ» тамом мешуд.

Дар ҳар ҷамъияти пешаварӣ як бобо (ё оқсаққол) буд, ки корҳои он ҷамъиятро бевосита ӯ идора мекард ва инчунин як пойкор буд, ки ӯ дар вақти даркорӣ аҳли он ҷамъиятро хабар дода, дар як ҷо ҷамъ мекард ё дигар корҳои майда-чуйдаи ҷамъиятро бо фармоиши бобо (ё оқсаққол) адо менамуд.

Одатан дар ҳар ҷамъият бобо (ё оқсаққол) интихоб мешуд. Лекин дар интихоб (ғайр аз ду ҷамъияте, ки хусусияти онҳо дар поён баён карда хоҳад шуд) фақат устоҳои калон, устокорҳо ва вофурӯшон иштирок мекарданд. Дурусттараш, ин «интихобкунандагон» байни худ машварат ва созиш намуда, як касро бобо (ё оқсаққол) таъин мекарданд ва пойкорро бошад, худи бобо (ё оқсаққол) таъин мекард. Пешаварони оддӣ ҳоҷ дар мачлиси «интихоб» ҳозир шуда бошанд, хоҳ не, вазифаашон ки «интихоб шудан»-ро шунидан буд.

Калонтарини ин ҷамъиятҳои пешаварӣ ҷамъиятҳои пойафзолдӯзон, машкобон, саисон ва бофандагон буданд. Аз ин ҷамъиятҳои калон ҷамъиятҳои саисон ва машкобон, бо вучуди бо рӯҳи дини навиштагӣ будани рисолаҳошон як дараҷа манфиатҳо пешаваронро ривоя мекарданд ва интихоботи инҳо хам ба шакли умумӣ буд.

Чунончи, оқсаққоли машкобони ҳар ҳавзро оммаи машкобони он ҳавз ба тариқи кушода интихоб мекарданд. Машкобони ҳавзҳои хурд, ки шумораашон кам бошад, дар интихоби оқсаққол ба машкобони ягон ҳавзи калонтаре, ки ба худашон наздик бошад, ҳамроҳ мешуданд.

Вазифаи асосии оқсаққоли машкобон мудофиа кардани ҳуқуқи машкобони буд нисбат ба обкӯрон. Масалан, як машкоб бо як соҳибкалаф бо муддати му-

айян созиш мекунад, ки ҳар рӯз як машк ё ду машк об кашонда медиҳад. Агар дар байни соҳибҳавлӣ ва машкоб ҷанҷол барояд, масалан, соҳибҳавлӣ ҳаққи машкобро пурра надиҳад, машкоб дигар ба он ҷо об намекашонд ва ин ҳолро ба оқсаққол хабар медод. Дар ин маврид ҳарчанд соҳибҳавлӣ пули зиёд диҳад ҳам, ягон машкоби дигар ба ӯ об кашонда намедод. Агар ягон машкоб ба пул фирефта шуда, ба он гуна ҳавлӣ об кашонад, оқсаққол аз ӯ ба номи беқоидагӣ пул меситонид (штраф мегирифт) ва манъ мекард, ки дигар ба он ҷо об накашонад. Агар он машкоб боз қоидаро вайрон карда, дуйӯмбора ба он ҷо об кашонад, оқсаққол ӯро аз ҳуқуқи обкашонӣ маҳрум карда, аз қатори машкобон мебароварад. Хулоса то соҳибҳавлӣ машкоби аввалии худро розӣ накунад, машкоби дигаре ба ӯ об намекашонд. Баъд аз созиш кардани соҳибҳавлӣ бо машкоби аввалиаш, ҳаққи ба он ҳавлӣ обкашонӣ дар мартабаи аввал аз они ҳамон машкоби аввалӣ буд. Агар ӯ ба ихтиёри худ ба он ҷо обкашониро нахоҳад, машкоби дигар ҳақ дошт, ки ба он ҷо об кашонад.

Бо ҳамин тартиб мудофиа кардани ҳуқуқи машкобон дар рисолаи онҳо набуд. Лекин зиндагонӣ онҳоро маҷбур карда буд, ки дар мудофиаи ҳуқуқи худ ин қоидаи нонавиштаро байни худ ҷорӣ кунанд.

Вазифаи дигари оқсаққол назорат кардан ба тарзи обкашонӣ буд. Машкобро лозим буд, ки машкро ба замин нагузорад ва дар вақти об пур кардан, ки ба рӯи зинаи ҳавз гузоштани як тарафи машк лозим меояд, машкоб мебоист аввал ҷои машкгузориро шӯяд ва баъд аз он як тарафи машкро ба он ҷо ниҳода, об пур кунад. Инчунин дӯлчаи чарминро, ки бо вай ба даҳони машк об мерезанд, ба замин гузоштан мамнӯъ буд. Машкоб баъд аз об пур кардани машки худ мебоист дӯлчаро ба мех ё дарахт овехта монад. Агар машкоб яке аз ин қоидаҳоро вайрон кунад, оқсаққол аз вай ду танга ба номи «беқоидагӣ» (штраф) меситонид ва маблағи бо ин роҳ ҷамъшударо дар зиёфати «арвоҳи пир» сарф мекард. Зиёфати арвоҳи пири машкобон ҳам бо рӯҳи динӣ мегузашт.

Ҷамъияти гилкорон ва дуредгарон ҳам як дараҷа ҳуқуқи аъзоёни ҳудро мудофиа мекард: агар байни як уста ва соҳибкор вайрон шуда, уста бинокориро нотамом партофта равад, устои дигар ҳақ надошт, ки он иморатро тамом кунад. Баъд аз розӣ кардани соҳибкор устои аввалиро, агар он уста дубора дар он ҷо кор карда́ро нахоҳад, устои дигар метавонист, ки дар он ҷо кор кунад. Аммо «арвоҳи пири» ин ҷамъият ҳам бо рӯҳи динӣ мегузашт.

Демократитарини ҷамъиятҳои пешаварон ҷамъияти саисон буд, ки аробакашҳо ҳам ба ҳамин ҷамъият дохил буданд. Бобои ҷамъияти саисон аз байни куҳансолтарини саисоне интихоб мешуд, ки онҳо феълан дар ҳамон касб машғул буда, дар ҷое кор мекарда бошанд. Инчунин дар интихоби бобо умуми саисҳо фаъолона иштирок мекарданд. Саисон ҳам рисолаи дар рӯҳи динӣ навиштагӣ доштанд, лекин онҳо мундариҷоти он рисоларо ҳеҷ гоҳ ба амал наменамеовардаанд ва зиёфати «арвоҳи пир» ҳам намедоданд. Шоғирдони ин пеша «навча» номида мешуданд, ки баъд аз ҳунари саисиро ба даст даровардан, бе маросими «миёнбандӣ» мустақилан кор кардан мегирифтанд.

Пуле, ки дар ин ҷамъият ҷамъ мешуд, аз рӯи беқондагӣ ва штрафи аъзоён набуда, бо рӯи ба кор даровардани аъзоҳо буд. Дар ҳар корхона (аспхона) саис даркор шавад, ба бобои саисон мурочиат мекард. Бобо як саис ё чанд саисе, ки даркор бошад, ба он корхона дода, моҳонаи ӯ ва озуқаи ҳаррӯзаи ӯро муайян мекард. Дар вақти ба кор мондани ҳар саис бобо аз соҳибкор ду танга ва аз саис ду танга мегирифт. Лекин ӯ ин пулро барои худаш ва ё ба ҷои дигаре сарф намекард, балки ҳар гоҳ ягон саис бекор монад ва ё бо соҳибкор созиш накарда, корро партофта барояд, ба пеши бобо меомад ва бобо ӯро то ба кори нав ҷойгир кунондан меҳӯронд, ки он маблағ дар ҳамин кор сарф мешуд.

Агар байни яке аз он саисон ва соҳибкор вайрон шуда, он саис корро партофта барояд, дигарҳошон ҳам корро партофта, аз он ҷо мебаромаданд ва ҳамаашон ба бобохона омада, хӯрда меҳобиданд. То

вақте ки соҳиби корхона ба воситаи бобо он саисонро розӣ накунад, саиси дигаре дар он ҷо кор намекард. Агар ягон касе, ки касбаш саисӣ набуда, ҳаваскорона ба он корхона рафта кор кунад, саисони дигар ӯро мурдавор мезаданд ва маҷбур мекарданд, ки дигар дар он ҷо кор накунад (ин тартиб ба аспхонаҳое, монанди аспхонаҳои саркардагон, аҳли дарбор ҷорӣ буд, ки онҳо чанд сар асп дошта, саисҳои касбиро аз бобохона мегирифтанд. Аммо касони хусусӣ, ки як асп доштанд, ягон ҳаваскори саисиро ба кор мегирифтанд ва ба онҳо касе дахл намекард).

Аммо ҷамъиятҳои дигари пешаварон тамоман бар зарари пешаварони оддӣ ташкил ёфта буданд. Хусусан бофандагон ва пойафзолдӯзони оддӣ то мурданашон аз чанголи бобо ва устокор раҳоӣ намеёфтанд.

Қоидаи бунак ҳам бештарин дар байни пешаварони ҳамин ду пеша ҷорӣ буд. Чунки бобо ва устокор музди корро ба он дараҷа паст қарор дода буданд, ки маишати пешавари оддӣ бо он музд таъмин намеёфт. Бинобар ин он пешавар маҷбур буд, ки бо номи «бунак» аз устокор қарз кунад. Агар пешавар аз устокор як бор бунак гирад, маблағи бунак дар андак вақт калон шуда мерафт. Чунки музди кори пешавари бо бунак коркунанда аз музди кори пешавари озод камтар мешуд, бинобар ин зуд-зуд ба бунаки нав гирифтан мӯҳтоҷ мешуд ва дар натиҷа бунакаш вазнин шуда, ба дараҷаи адо карданашудонӣ мерасид.

Калимаи «бунак» дар зиндагии пешаварон ба ҷои «музди пешакии кор» (аванс) кор фармуда мешуд. Аммо калимаи «бунак»-ро махсусан ба маънои «музди пешакии кор» истеъмол кардан барои ин аст, ки ҳамин музди пешакӣ барои устокор буни корро (бехи корро) таъмин мекард. Зеро ҳар устокоре, ки ба коркуни устохонаи худ музди пешакии корро гузаронда тавонад, дар амал кори он пешаварро ба манфиати худ то мурдани ӯ таъмин кардагӣ мешуд.

Бинобар ин устокорон, ҳарчанд дар шаҳри ҷудогона зиндагонӣ кунанд ва якдигарро нашиносанд ҳам, коркуни бунакдори якдигарро ба устохонаи худ намегирифтанд ва агар надониста гирифта бошанд, бо

маълум шудани бунакдорнаш ўро ба хўчаини аввалнаш месупурданд.

Аммо агар устокори дуйўм толиб ва устокори якўм розй бошад, устокори дуйўм бунаки пешавари гурезаро бо харочоте, ки дар кофта ёфтани ў шудааст, ба устокори якўм дода, он пешаварро ба ихтиёри худ мегирифт ва табиист, ки дар ин сурат бо замми хаққи бобоёна дар табдили устохона бунаки он пешавари гуреза боз зиёдатар ва вазнинтар мегардид.

Баъзан ду устокор бо ризои якдигар, масалан, яке аз онхо устохонаашро хурд кардан ё бастан хохад, ин устокор як пешавар ё якчанд пешаварони бунакдори худро ба он устокори толиб бо гирифтани маблағи бунак аз вай месупурд ва ба сабаби хаққи бобоёна, ки бобо дар ин ралду бадал мегирифт, бунаки пешавар дар вакти гузаштанаш ба устохонаи дигар вазнинтар мегардид. Хулоса карда гўем, пешавари бунакдор мисли хайвоноти корй дар байни ду хўчаин хариду фурўш мешул ва хаққи бобоёна, монанди хаққи даллолии бозори хайвонот, ба кисан бобо медаромад.

Хамаи ин кормо дар хузури бобо ва бо адо кардани хаққи бобоёнаи ў ба амал оварда мешуд ва хар коре, ки бе хузури бобо карда шавад, расмй ба шумор намерафт. Азбаски бобо ба итоат кунондани коргари пешавар ба устокор, ба ёфта додани ў дар вакти гурехтанаш ва ба рўёнда додани бунак дар мавриди табдили чои кори он пешавар мутасаддй буд, лозим буд, ки ў аз хар кор хабардор шуда, дар хар мавриди хаққи бобоёна гирифта истад.

Сабаби «девонабача» номида шудани пешаварое, ки дар як устохона бо сумикор (бо мухд) кор мекарданд, ин буд, ки онхо аз шиддати тазьик ва ба сабаби берахмона истисмор шудан ба беморихои асаб гирифтор шуда буданд. Бинобар ин пешаварони бебунак коркунанда дар як устохона аз як хафта зиёд кор намекарданд ва ба мукобила истисмори устокор бо кафрат чавоб дода, кори ўро партофта мерафтанду ба устохонаи дигар медаромаданд.

Пешаварони бунакдор хам, бо вучуди ин ки медонистанд охир ба даст афтода борашон вазнинтар

хоҳад шуд, ба шиканчаи истисмори бераҳмона тоб наоварда мегурехтанд ва чанд рӯз дар гурезагӣ озодона гаштанро ғанимат мешумурданд.

Бинобар ин устокорон, бобоён, вофурӯшон ва умуман касоне, ки аз он пешаҳо бе меҳнат фоида мебурданд, онҳоро бо таҳқир «девонабача» номида буданд. Рафта-рафта худи онҳо ҳам ин номро қабул карда, дар вақтҳои бо устокор ҷанчол кардан, кори устохонаеро партофта баромадан ва дар мавриди гурехтан «мо девонабача мебошем, мо ҳар коре, ки хоҳем, мекунем, хоҳ аз он кор ба мо зарар расад, хоҳ фоида, то даррад — даррад, то дорад — дорад, бало ба паси дунъё, ҳамин дам ғанимат аст!» мегуфтанд.

* * *

Ман то тирамоҳ ба кори рӯзе яксоатаи хӯҷаинии чарчинфурӯш давом кардам. Чун ба мадраса касоне, ки ба ман ошпазӣ ё ҷомашӯӣ мефармуданд, омадан гирифтанд, ман он корро тарк кардам. Хӯҷаини аввал забонбозӣ карда, бисьёр зӯр зад, ки маро дар кори яксоатаи худ давом қунонад, чун ман қабул накардам, пешонаашро турш карда:

— Хуб, равед, беҳбудии коратонро бинед! Инро донista монед, ки касе аз хонаи касе намак хӯрда, бе ризои он соҳиби хона равад, намак кӯр мекунад,— гуфт.

— Кӯр шудан барои ман беҳтар аз он аст, ки ҳар рӯз рӯи шумо ва устохонаи шуморо бинам! — гуфтам ман ҳам пешонаи худро турш карда.

Баъд аз он воқеа ҳар гоҳ, ки ман аз раста аз пеши дӯкони ӯ мегузаштам, худро ба нодонӣ зада, рӯяшро мегардонду ба коре машғул мешуд, яъне дар миёнаи мо салому алеки оддӣ ҳам барҳам хӯрда буд.

* * *

Таҳсил сар шуд ва дар дарсхонаи мо — дар пеши домулло Икром Абдухалил-махдум ном писари бародари аз худ калони Шарифҷон-махдум ба мо шарик шуд. Азбаски Абдухалил-махдум қозизода ва набе-

ран қозикалон буд, Ҳомидхоча коригии ҷамоаро ба ӯ супурд.

Абдухалил-махдум як ҷавони сурхчарӯй, ҷашму абрӯяш сиёҳ, миёнақомати қоқбадан ва дар сол баробари ман буд. Азбаски пештар падари ӯ дар районҳои дур қозӣ буда, ӯ ҳам дар пеши падараш буд, ман дар вақтҳои дар хонаи Шарифҷон-махдум будан ӯро надида будам. Абдухалил саводи тоҷикии хуб ва хати зебое дошт, адабиётро хуб мефаҳмид ва дӯст медошт. Ӯ бо вуҷуди калонзода буданаш бисьёр хоксор буд ва ба муллобачаҳои оддии пойлуч ҳам ҳурматкорона муомила мекард.

Абдухалил-махдум баъди дар ҷамоаи мо корӣ шуданаш маро ба дарстайёркунӣ таклиф кард. Ман ҳам қабул кардам. Дарстайёркунии ман бо ӯ, монанди дарс тайёр карданам бо Ғафурҷон-махдум, иборатьёддиҳии хушк набуда, бо муколамаи ҳақиқӣ, бо гуфтугузори тарафайн маънии дарсро фаҳмида гирифтан буд.

Ҳавлии Абдухалил-махдум дар гузари Ғозиён, дар паси мадрасаи Мулло Муҳаммадшариф ва ҳаммоми Ғозиён буд. Ӯ падар ва ду додар дошт, ки онҳо дар он ҳавлӣ зиндагонӣ мекарданд, худаш хонадор буда, шабҳои таътил дар ҳавлӣ ва шабҳои таҳсил дар ҳуҷра буд. Ҳуҷраи ӯ бар болои дарвозаи мадрасаи Ғозиён буд, ки даричааш ба тарафи хавзи Ғозиён кушода мешуд ва дар шароити Бухорои он рӯза он ҳуҷра ҳуҷраи хушҳаво ба шумор мерафт.

Ман ҳар пагоҳ он ҷо мерафтам, бо ӯ дарс тайёр карда, ҳамроҳ ба дарсхона мерафтем. Ӯ дар дарсҳои домуллоён кунҷакӣ ҳам бо ман шарик шуда, ба Мулло Абдусалом шогирд шуд.

Абдухалил бар хилофи амакҳояш — Шарифҷон-махдум ва Ғафурҷон-махдум хеле боҳиммат буд. Ӯ бо хӯрок, бо пушок ба ман хуб ёрмандӣ мекард. Дар ҳуҷраи ӯ қариб ҳамаи девонҳои шоирони машҳури гузашта ва баёзҳои гуногуни ашъори шоирони замонҳои охир ёфт мешуданд, ки ман аз онҳо бемалол фоида мебурдам.

Афсӯс, ки он ҷавон беморӣ сил дошт. Ҳарчанд он вақтҳо ин беморӣ дар вай он қадар зоҳир нашуда

ва ба қуввати баданаш зарар нарасонда бошад ҳам, аз кӯтоҳ-кӯтоҳ сурфа карданаш таҷрибакорон пай мебурданд, ки дар табиати ӯ он беморӣ ҳаст.

ТАХАЛЛУС ИНТИХОБКУНӢ

Ман бояд дар ин ҷо дар бораи тахаллусҳои адабии худ якчанд калима нависам: дар солҳои аввале, ки ман дар шаҳри Бухоро будам, мардум (бо истисноӣ баъзе касон), хусусан муллоҳо, ба ман бо назари бисьёр паст менигаристанд ва бо оҳанги таҳқиромез маро «сахрой» меномиданд. Ман ба ҳамин муносибат барои худ калимаи «сифлӣ»-ро, ки «паст» гуфтан аст, тахаллус қарор додам. Аммо сонитар ин тахаллус ба худам маъқул нанамуд. «Мардум маро паст мешуморианд, ин кори онҳост. Аммо худам чаро худро паст шуморам? Фарқи ман аз дигарон дар ин аст, ки ман қашшоқ ва мӯҳтоҷам, онҳо доро ва аз ҳар чиз мустағнӣ» гуфта фикр мекардам.

Чун дар далелҳои рад карданам калимаи «сифлӣ»-ро ба сифати тахаллус ба «қашшоқӣ» ва «мӯҳтоҷӣ»-и худ иқрор кардам, ба назари худам калимаҳои «мӯҳтоҷ» ва «мӯҳтоҷӣ» барои тахаллусам муносибтар намуданд ва баъд аз он дар шеърҳои худ ба гунҷоиши вазн нигоҳ карда, гоҳ «Мӯҳтоҷ» ва гоҳо «Мӯҳтоҷӣ» тахаллус гузоштам.

Рафта-рафта ин калимаҳо ҳам ба сифати тахаллус ба ман маъқул нашуданд ва дар дили худ: «дуруст аст, ки ман мӯҳтоҷам. Аммо чаро ба воситаи шеър мӯҳтоҷии худро ба одамон эълон кунам? Ман ҳарчанд мӯҳтоҷ бошам ҳам, бояд худро ба мардум чунон нишон диҳам, ки ба чизе мӯҳтоҷ нестам» гуфтам ва ин тахаллусро ҳам рад кардам.

Ман бо таъсири он зиндагонии сахте, ки дар хурдсолӣ ба сарам афтода буд, асабӣ шуда будам ва аз зиндагӣ бисьёр дилтанг мешудам; баъзан дар шабҳои танҳоӣ баъзе шеърҳои марсиямонанди шоирони гузаштаро хонда, барои холӣ кардани дили худ мегиристам. Мардум ба ин хусусияти ман пай бурда, «бачаи қобил аст, аммо қадаре девонагӣ дорад» мегуфтанд. Ман ҳам ба ин фикри мардум тобеъ шуда,

барои худ калимаи «Ҷунунӣ»-ро, ки мансуб ба девонагӣ гуфтан аст, тахаллус қарор додам.

Рафта-рафта ин тахаллус ҳам маъқул нашуд: «охир ман девона нестам» гуфтам дар дили худ, «ман ҳар чизро мефаҳмам ва фарқ мекунам, пас чаро худро ба девонагӣ нисбат диҳам? Мардум маро ба девонагӣ мансуб мекардаанд, кардан гиранд, ин ба ман дахл надорад».

Баъд аз ин мулоҳизаҳо ба фикри интихоби тахаллуси маъқуле афтодам. Дар он вақтҳо баъзе муллобачаҳо, хусусан муллобачаҳои бухорой ва муллозодаҳо, дар ҳавзаи шеъргӯй меафтоданд, ҳатто бесавод» алифбой будаанашон ҳам ба ин орзуи онҳо монеъ намешуд. Аммо пеш аз он ки шеър машқ кунанд ва байтеро ба майдон бароранд, барои худ тахаллус меҷустанд ва ҳар кадом калимаеро интихоб намуда, ба худ тахаллус қарор медоданд, ба якдигар бо он тахаллус хитоб карда завқ мебурданд, маънии тахаллуси якдигарашонро мепурсиданд ва бар болои мувофиқ ё номуносиб будани он калима баҳс тахаллус мунозира мекарданд ва ҳар кадом ба якдигар худ тахаллуси худро афзал мешумурданд. Далели якуми афзалияти тахаллуси онҳо камъёб, ачиб ва аз тарафи шоирони замонӣ ё гузашта ба сифати тахаллус гирифтанашуда будани он калима буд.

Бо ҳамаи ин бештарини тахаллусе онҳо ё таворо тахаллусҳои аз чониби шоирони дигар гирифташуда буд ё бемаънӣ ва ё бо маънии номуносиб мебаромад. Ҳатто Мирқодир-маҳдуми байтал ҳам, ки ба адабиёт хеч ҳавас надошт, шеърҳояшро бад медид ва дар сӯҳбате, ки шеърҳояш сар шавад, дарҳол баромада мерафт, аз ин ҷиҳат ӯ умумӣ тахаллусҳоро берун намонда буд. У дар ин гуна сӯҳбатҳо мегуфт: «Агар ман шоир шавам, тахаллуси худро «Гавбусе» қарор медиҳам. Чунки ин калима ба сифати тахаллус аз тарафи хеч шоир қабул карда нашудааст».

Аз ин мунозираю мубоҳисаҳо ва аз ин тахаллусҳои умумӣ ман ба чунин фикр омадам: «Бояд тахаллусе ёбам, ки пурмаъноии мувофиқ ба тахаллус ва дар айни замон аз тарафи шоирон ба сифати тахаллуси ҳанӯз гирифтанашуда бошад». Ман бо ин

мулоҳиза рӯзҳо ва шабҳо китобҳои луғатро варақ задам ва дар охир калимаи «айн»-ро ёфтам, ки аҳли луғат ба вай чилу ҳашт ва ҳатто зиёдатар аз ин маъно додаанд ва дар қатори маъниҳои машҳури ин калима чашм, чашма, чарми гулӯлагузории камонгӯлакро шумурдаанд, ки он калимаро бо ҳар кадоми ин маъниҳо барои тахаллус гирифта, худро ба вай нисбат додан мумкин аст.

Акнун дар пеши ман ҳамин савол омада буд, ки ин калима ба сифати тахаллус аз тарафи шоирони дигар гирифта шуда бошад ё не? Ман барои ба ин саволи худ ҷавоб ёфтан аз китобхонаи Абдухалилмахдум тазкираҳои «Оташкада» [92] ва «Давлатшоҳӣ»-ро [93] гирифта, феҳрасти номҳои шоирони дар он китобҳо дарҷшударо аз назар гузаронидам. Аммо дар он феҳрастҳо ин калимаро ба сифати тахаллус надидам. Бо вуҷуди ин барои эҳтиёт аз ягон одами пурдон пурсидани ин масъаларо лозим донистам.

Дар ҳамон вақт рӯзе ба Мулло Холии ӯротеппагӣ, ки зикраш дар боло гузашт[94], воҳӯрдам. Ӯ бо ҳаваси пастии шеъраш ба таърих ва тарҷумаи ҳоли шоирон ва олимони гузашта хеле вокиф буд. Аз ӯ ба сифати тахаллус аз тарафи касе гирифташуда ё нашуда будани ин калимаро пурсидам. Ӯ дар ҷавоб гуфт:

— Ман ин калимаро ба сифати тахаллуси ягон шоир надидаам ва танҳо дар Миср як олим гузаштааст, ки Саҳеҳи бухориро[95] шарҳ кардааст ва лақаби илмии он одам «Айнӣ» мебошад.

Чун дар боран аз тарафи шоирони маълум ба сифати тахаллус гирифта нашудани ин калима қаноат ҳосил кардам — худро ба калимаи «айн» ба маънои чашм, чашма ва ё ба маънои ҷои тиргузории камонгӯлак нисбат дода, тахаллуси худро «Айнӣ» қарор додам.

Вақте ки шоирии ман ва тахаллусам ба ҷавонони шоиртарошӣ он замон маълум шуд, онҳо бе он ки аз ман шеър пурсанд ва маънии вайро ҷустуҷӯ кунанд, маънии тахаллусамро мепурсиданд ва ман дар ҷавоб:

— Ин калима 48 маъно дорад. Худатон китобхон луғатро мутолиа карда, маъноҳои ин калимаро омӯзед ва ман ба шарҳ додан вақт надорам,— мегуфтам.

Ин ҷавоби ман нисбат ба он пурсандагон як ҷавоби ҳайратовар буд ва бо тақозои ҷавонӣ худам аз ин ҷавоби худ завқ мебурдам.

Дар ин ҷо ҳаминро қайд карда гузаштанам зарур аст, ки ягон шеъри маро бо таҳаллусҳои Сифлӣ, Мӯҳтоҷӣ, Мӯҳтоҷ ва Ҷунунӣ касе надидааст ва ягон ғазали бо он таҳаллусҳо навишташударо ҳоло худам ҳам дар ёд надорам ва нусхаҳои он шеърҳо бошанд, чунон ки дар боло қайд кардам, баъд аз понздаҳ рӯз ё як моҳи ба дунёи омаданашон бо ташқиди худам ва аз тарафи худам нест карда шудаанд. Хатто шоирон ва шоиртарошон барои ман як вақтхо таҳаллус шудани он калимаҳоро нашунида буданд.

Чун дӯстии ман бо Ҳайрат, ки зикраш дар поён меояд, наздик шуд, ман аввалин бор ба ӯ воқеан таҳаллус интихобкунии худро ҳикоя карда, дар он замон он калимаҳои ба сифати таҳаллусам мурда рафтагиро ном бурда будам ва аз он калимаҳо ба сифати таҳаллуси ман «Ҷунунӣ» дар хотири ӯ монда будааст, ки дар як касидаи восӯхтмазмуни худ ёд мекунад.

Ҳайрат дар бемории охириумриаш, ки аз ҳайт умедашро канда буд, як касида навиштааст ва дар он касида ба муносибати маро ном бурдан хостааст ва ба тарзе ном бурдан хостааст, ки ба шунавандагони он байт ман маълум нашавам. Бинобар ин маро бо таҳаллуси гумшуда рафтагинам ёд кардааст. Се байти он касида, ки ба ин матлаб дахл дорад, ба тарзи зерин аст:

...Муддати кин ин қадар муддат камекардӣ кашол,
Гар на аз мо дилкашолон дилкашолӣ доштӣ!
Чун нагирьям хун ба хили талхамоним, ки аз ин
Тарзи шаккарханди шириннақлон доштӣ:
Бо Ҷунунӣ мекушодӣ гоҳ тӯмори атоб,
Гаҳ хитоби ҳарфи ширин бо Камолӣ доштӣ.*

---

* *Камолӣ* — таҳаллуси як шоирчаи ҳаваскори он замон буд, ки бо мо дӯстӣ дошт.

ХАРИ КИРОКАШ ВА БЕМОРӢ

Ман дар аввалин соли ба мадрасаи Бадалбек омаданам, дар охирҳои тобистон чандрӯза ба Ғиҷдувон рафта омада будам (ин воқеаро барои он дар ҷои худаш ёд накарда будам, ки ба ин ҷои ёддоштҳоям дахл дошт). Нақшаи сафари худро ба тарзи зерин қарор дода будам: аз Бухоро рӯзи бозори Вобканд хар киро карда, ба Вобканд меравам ва аз он ҷо бо аробаи боркашонии Ғиҷдувон ба Ғиҷдувон рафта ва аз он ҷо ба деҳаи худ — Соктаре мегузарам.

Ман мувофиқи ин плани худ як рӯзи якшанбе пагоҳонӣ ба дарвозаи Имоми шаҳри Бухоро, ки кирокашони байни Бухоро — Вобканд дар он ҷо меистоданд, баромадам. Дар он ҷо аз байни харҳои кирокашӣ, ки мастона ҳангоскунон ҳаллос зада истода буданд, як хари сафеди калони тӯқумқолиниеро, ки ба қавли харкорони Бухоро «бузи биничок» буд, маъқул кардам. Ин хар дақиқае ором наменистод, нафас нагузаронида ҳангос мезад, ар-ар мекард, ба ҳар тараф лагад ҳаво медод ва ба қавли Нозими Ҳиротӣ[96]:

...Ба шӯхиҳои алвон даст мезад,
Ба ин дандон, ба он арраст мезад.
Гаҳе бо шер месанҷид худро,
Гаҳе чун аждаҳо медид худро...

Ман ин харро бехтарини харҳо ва давандатарини онҳо гумон карда, ба як тангаю ҳашт пул то Вобканд киро кардам. Ва ҳол он ки кирои харҳои дигар аз шаҳр то Вобканд як танга буд. Ман ҳашт пулро барои он барзиёд харҷ кардам, ки ба Вобканд зудтар расиданам ва аз он ҷо ягон аробакаши Ғиҷдувониро ёфта, ба Ғиҷдувон рафтанам даркор буд.

Одати харкорони Бухоро ин буд, ки дар ду манзил, ки байни онҳо кирокашӣ кунанд, ҳамаашон ду тақсим шуда, ҳар қисме дар яке аз он манзилҳо меистоданд. Ҳар равандае, ки ба яке аз он манзилҳо омада, хари кирой талаб кунад, харкорони дар он ҷо будагӣ хоҳ хари худашон рост ояд, хоҳ хари рафиқони дар манзили дигар будаашон, созиш карда дода, пули кироро накд мегирифтанд ва раванда он харро

ба ихтиёри худ то манзили кирокардааш савор шуда мерафт ва дар он ҷо харкорони дигар он ҳарро аз раванда қабул карда мегирифтанд.

Ман он хари ҷавмастро савор шуда, ба роҳ даромадам. Кирокаш ба ҷои халачӯб ба дасти ман як химча дода, аз ҷои истодагиаш «ҳай, ҳаромгӯшт, ҳушьёр бош!» гӯён халачӯбашро ба замин сахт зад. Харе ки бо савор шудани ман ҳаллосзанон ҳез мезад, бо шунидани овози кирокаш ва садои чӯб монанди паррандаи тезпар ба парвоз даромад. Вай бо ҳамон парвоз аз бозори асп, Галачӯй гузашта, ҳеҷ пешпое нахӯрда ва суст нашуда то дуроҳаи Ситорамаҳхоса ва Галаосиё расид ва дар он ҷо, гӯё ки аз замин аз байни тапурхок чизеро мечуста бошад, якбора аз давиш истода, тумшуқашро ба хоки роҳ халонда, хокро ба ҳар тараф пош дода бӯидан гирифт.

Ман дақиқае сабр кардам, то ки хар лаззати одатиашро аз хоки роҳ барад, дар он вақт ба роҳ андохдани вай осон мешавад. Аммо вай аз хокпошӣ ва бӯидани он ҳеҷ сер нашуд. Ман дидам, ки вай фикри ба роҳ даромадан надорад, бо химча ба гарданаш задан гирифтам. Аммо ҳар ба он зарбаҳои ман ҳеҷ парво накарда, кори худро давом додан гирифт. Гӯё ки ба хохиши ман бо инодкории харона ҷавоб медода бошад, бо поҳои пасу пешаш хоки роҳро ба ҳар тараф ба пош додан даромад. Дидам, ки вай бо мулонмат роҳ намеравад, бо химчаи худ ба миёнаи ду гӯшаш кашидаву кушода задам.

Ҳар бо хӯрдани ин зарба бе он ки тумшуқашро аз замин бардорад, дар ҷои истодагиаш парриқ барин як чарх зада, худро ба замин бо як паҳлуяш чунон бо тезӣ партофт, ки ман аз болои вай монанди себе, ки дар рӯзи шамоли сахт аз дарахт канда шавад, ба канори роҳ парида афтодам.

Ҳар баъд аз ду-се бор дар хоки тапур ғел зада, ҳама ҷоро хоктӯфон кардан поҳояшро дароз карда ба ҳузур хобид. Ман баъд аз қадаре нафасамро рост гирифтан аз ҷо хестам, либосҳои хоколудшудаамро афшонда, химчаро ба даст гирифта, ба сари ҳар омадам. Аммо харчанд «хих-хих» мегуфтам ва бо химча мезадам, хар парво намекард ва дар сари ҳар чанд

тоҳ аз ин паҳлу ба он паҳлу ғелида, бо поҳо ва тумшуқаш хокбозӣ мекард.

Охир аз думи хар дошта, бо тамоми қувватам бо-ло бардоштам, вай танбалона нолише карда ба зӯр аз ҷо хесту баданашро як афшонда, ба кадре ки метавонист, хокҳои гӯшу ёлашро аз худ дур кард. Ман хокҳои ба тӯқум нишастаро бо химча зада камтар кардам ва тӯқуми яктарафашударо рост карда, айилро аз сари нав кашида, савор шудаму сари харро ба роҳи Галаосиё рост кардам, ки ба Вобканд аз ҳамон роҳ рафта мешуд.

Хар роҳ рафтан намехост, бо задани пай дар пай ва «хих-хих»-и бисъёр ба зӯр аз ҷо мечунбид ва қадамашро гӯё шумурда мепартофта бошад, чида-чида пой мемонд. Бо ҳамаи ин сустгардӣ дар ҳар сари чанд қадам пешпо мехӯрд. Мақсадаш аз ин пешпохӯриҳои қасдӣ маълум буд: вай маро аз пушти худ дур кардан мехост. Аммо ман, ки харсаворн бад набудам ва дар харсаворӣ дасти худро шиқаста, хеле таҷриба ҳосил карда будам, гӯё ки маро ба болои тӯқум елим карда монда бошанд, дар он пешпохӯриҳои фиребгаронаи хар аз ҷо намечунбидам.

Лекин хар бори дур кардани ман аз пушт ба он пешпохӯриҳо қаноат намекард ва дар ҳар ҷо, ки тапурҳоки хушкро дид, якбора худро ба як паҳлу партофта, ба хок меғелиду ман ҳам мисли аввала аз болои вай парида мерафтам ва дар хезондани вай боз хамон ташвиши аввалиро мекашидам. Бо ҳамин ҳол дар муддати чор соат ба Ялангӣ ном мавзеъ расидам. Ва ҳол он ки байни шаҳри Бухоро ва Ялангӣ ба харҳои миёнагашт дусоата роҳ буд.

Дар он гуна роҳравӣ дар он масофаи 16-километрӣ албатта хар монда нашуда буд. Бо вучуди он, гӯё ки вай роҳи дуреро дартоз тай карда бошад, дар он манзил бори дам гирифтан дар пеши як самоворхона омада истоду дигар аз ҷояш наҷунбид. Ман, ки дар ҳавои гарм дар роҳ чор соатро бо ташвиши харкӯбӣ ва думбардорӣ гузаронида будам, дар худ мондагии аз ҳад зиёд ҳис мекардам. Бинобар ин дар он ҷо харро ба ҳоли худаш гузошта, ба самоворхона даромада, як чойник чой гирифта, ба нӯшидан сар кар-

дам ва дар вақти чойнӯшӣ воқеаи харсаворин оирӯзаамро бо чанд байт тасвир намудам. Аз ҳамон байтҳо якчанд мисраъ то имрӯз дар ёдам мондааст, ки ба тарзи намунаи шеърҳои онвақтаам дар ин ҷо қайд мекунам:

...Нақшибида аз чой дам мегирифт,
Чунин дам ба дар як қадам мегирифт...
Тапурҳоҳ ҳар чо бувад бештар,
Ба хобидан ӯғоз мекард ҳар.
Ба хезонданаш мегирифтам зи дум.
Ҳамгуфтамаш: «Ҳайя кум, хайя кум!»*.

Баъд аз дамгирини Ялангӣ боз ду соати дигар харбардорӣ карда, ба сари бозори Сари Пули Мехтарқосим расидам, ки он пул ба болои Зарафшон кашида шуда буд. Аммо ҳар аз он манзил гузаштан нахост. Харчанд ман вайро бо химча мезадам, вай он зарбаҳоро монанди хорумоли баданаш ҳисоб карда, сари худро ҳам намуда осуда менигост.

— Магар ин хари кирокашон аст? — гӯён одами миёнсоле, ки дар самоворхонаи он чо чой нӯшида нишаста буд, аз ман пурсид.

Ман бо сарчунбонӣ ба пурсиши ӯ чавоби тасдиқ додам, чунки аз дилтангӣ ба гап задан ҳавсалаам намонда буд.

— Хари кирокаш бо он химча роҳ намеравад, — гуфт он одам ва илова намуд: — сабр кунед, ман вайро «мулло» карда медиҳам, — гӯён аз чояш хеста, аз сари бозор баромада рафт ва баъд аз ду дақиқа як навдаи тари дарахти тутро бурида овард, ки дарозиаш як метр ва гафсиаш баробари дастаи дастгеша меомад. Ӯ як арғамчин оварда, харро ба сутуни дӯкони самоворхона устувор баст ва ба кафи дасташ туф гуфта, он чӯбро ба даст гирифта, харро навбат ба навбат ба сағри ва гарданаш бо он чӯб задан гирифт.

Хар, чунон ки дар кирокашхонаи пеши дарвозаи Имом буд, ҳаллос ва аррос мезад. Аммо он одам «акнун нимча мулло шудӣ. Туро то муллои калон шу-

* *Ҳайя кум* — ин чунлаи арабист, ки маъноаш «бой, зуд» мебошад. Ман ин чунларо аз арабҳое, ки ҳар сол ба Бухоро барои саёҳатгарӣ меомаданд, ёд гирифта будам.

данат задан даркор аст» гуён аз задан бознамеистод. Охир ба «муллои калон» шудани хар магар каноат хосил намуд, ки заданро бас кард ва бо яккакордаш нуги он чубро монанди нуги гулмехи оханй тез карда ба ман дода:

— Акнун савор шуда ба рох дароед,— гуфт он кас,— дигар ба задан эхтиёч намеафтад. Сояи хамин чуб барон аз ёд набаровардани сабаки хозир гирифтааш басанда аст. Агар раги харигариаш чунбида, дар рох рафтан боз шона-шона* кунад, бо нуги тези хамин чуб сари шонаашро як хорида монед, бо хамин хобаш парида, хушьёр мешавад.

Ман ба рох даромадам. Хар, чунон ки дар пеши дарвозаи Имом дар аввали савор шуданам карда буд, ба парвоз даромад. Аммо ин дафъа парвози худро то Вобканд, ки панч километр рох аст, хеч суст накард, хатто ба «хоридани сари шонааш» хам эхтиёч наафтод. Вакте ки ба кирокашхонаи Вобканд наздик расидам, хар рафтори худро боз хам тезтар кард.

Дар кирокашхона яке аз харкорон дар мнёначои рох истода маро пешвоз гирифт. Ман дар пеши ў аз хар фуромада, нўхтабандашро ба дасти он харкор додам. Ў сар то пои пурараки харро аз назар гузаронида:

— Кори харро кардед-ку, мулло!— гуфт.

— Ман харро то сари пул бардошта омадам, вай маро ниххоят аз он чо то ин чо бардошта овард. Холо дар вай хакки ман бисьёр аст,— гуфтам ман дар чавоб.

—«Кўза хар бор аз об дуруст намебарояд!»—гуфт харкори дигар ба ў.— Зудтар хунук кун, ки ба кирон гашти бозор тайёр шавад.

---

* *Шона-шона кардан* — таъбирест, ки аз харакати харони фиребгар гирифта шудааст. Хар гох ба пушти хари фиребгар бор бор кубанд, шонаашро ба хар тараф чунбонда борро аз пушти худ галтонданмехохад. Агар рондан хар бехабар монад, мегалтонад. Ин таъбирро точикон мачозан дар хакки касе кор мефармоянд, ки бо баханаю фиреб аз он корро кардан намехохад ё таклиферо кабул намекунад. Хамчўхбати бесаводи ман бошад, ин таъбирро мачоз дар мачоз карда, боз дар хакки хар кор фармуда буд.

* * *

Ман пагоҳонӣ аз шаҳр баромада, то соати нӯҳ ба Вобканд расиданро тахмин карда будам. Аммо соати ду ба бозори Вобканд даромадам, ки аробакашони Ғичдувон ҳамагӣ рафтаанд. Аҳволамро ҳам бад хис мекардам. Аммо дар Вобканд чое ва шиносе надоштам, ки дар он ҷо монам. Бекувватии бемории вабо аз сари нав дар баданам пайдо шуд. Ман он ҳолро аз гушнагӣ донista, ному ангур гирифта хӯрдам. Аммо ба баданам қувват бознагашт. Бо вучуди ин ғайр аз пиёда ба роҳи Ғичдувон даромадан чораи дигаре надоштам ва кафшро ба даст гирифта, ба тарафи Ғичдувон раҳсипор гаштам.

Ба Қаторгуҷум ном мавзее расида будам, ки сар то поям, гӯё ки дар зимистон бо оби яхбурча шуста шуда бошад, ба ларзиши сахт даромада ва дандонҳоям ба ҳам хӯрда шақарросанон садо мебароварданд: маро варачаи сахт гирифта буд. Дар чое ба хобидан имкон надоштам. Чунки агар хобида мемондам, он рӯз ба Ғичдувон расида наметавонистам. Ночор роҳи худро давом додам. Вақте ки ба деҳан Регзор расидам, дигар қуввати пой мондан дар ман намонд. Акнун баданам монанди он ки дар танӯри пуроташам андохта бошанд, месӯхт, забонам карахш баста аз дахонам баромад. Ночор дар он деҳа дар пои девори як работи баланде, ки соян борике дар он ҷо буд, худро партофтам. Аз чашмонам гӯё аланга мебаромад.

Дар ҳамин вақт аз дарвозаи работ як чавоне баромад, ки нав мӯйлаб сабз карда буд. Қади ин чавон пасттар, баданаш пургӯшт ва рӯяш гандумгуни ба сабзӣ моил менамуд. Он чавон як дақиқа ба болои сари ман ингоҳ карда истоду баъд бозгашта ба дарвозаи работ даромада рафт.

Баъд аз ягон дақиқа боз ду чавони дигар аз дарвозаи работ баромада рост ба болои сари ман омаданд. Яке аз ин чавонҳо, ки қадаш баробари ман менамуд, рӯяш гандумгун, чашмонаш монанди чашми арабҳо калон ва сиёҳ, абрувонаш сермӯй буда, дар танаш либосҳои озода дошт.

мўйлаб сабзкарда паст, ришаш ками кўсанамо, рўяш сиёҳчурдан доғи кунчидакнок буда, бо вучуди хамин хоматаш, аз сафедй бисьёр будани сиёхии ришаш сиёҳпир будани ўро нишон медод. Харчанд хаво хеле гарм бошад хам, ин пирамард чоми серпахтаи сатни пўшида, миёнашро аз рўй бо фўтаи сафеде чандин бор печонда баста буд ва бар сариш хам саллаи сафед печонда, фашашро монанди муллоён ба печи саллаш халонда монда буд.

Ин пирамард ба болои сари ман омада, навозишкорона маро таклиф кард, ки ба работ даромада дар сарҳавз бихобам, агар бехтар шавам, ба рохам мераям ва агар беморй давом кунад, дар он чо то сихат ёфтан мехобам.

— Маро монанди падарат ва ин работро ба чои хонаи худат дон,—гуфт он пири хамдаҳмат.

Рости сухан он аст, ки дили ман ба он чавонони ношинос пур нашуда, ба работ даромадаиро кабул накарда будам. Чун дидам, ки як пирамарди пуршафкат идоракунандаи он работ будааст, таклифи ўро кабул карда, аз чо хестам. Аммо кувваты пойморй надоштам. Дархол чавони лоғарбадан ба пахлуи ман даромада, дар рох рафтан ба ман ёрй дод, ман ба работ даромадам.

ДОШИ ШИНИПАЗЙ

Работ халон ва сарҳавздор буд. Чор бех дарахти гучумаи чанг, ки аз чор гушаи ҳавз кад кашида бо якдигар шохмеч шуда буданд, рўи обу суфахои сарҳавзро бо соянои гафси худ пўшонда буданд.

Пирамард бар як тарафи соян сарҳавз кўрпача ва болиш монда, барои ман чой тайёр кард ва чавони лоғар маро бурда, бар рўи он кўрпача хобонид. Пирамард як кўрпаи болопўшии серпахтаро овард, ба болои ман пўшонид. Ман аз гармии хаво ва тафси бадан шикоят кардам, напўшондани болоямро аз ў илтимос кардам.

— Ба гармии кўрпа як соат сабр кардан даркор аст, писарам,— гуфт пирамард бо оханги навозишкоронаи падарона.

Ман шарм доштам, ки дигар шикоят кунам. Аммо аз ҳад зиёд беором будам. Ба тафси бадан ва дарди устухонҳоям тоқат наоварда, сония ба сония аз паҳлу ба паҳлу мегардидам. Пирамард:

— Максудчон! — гўён садо кард.

— Лаббай! — гўён чавони нав мўйлаб сабз кардаги, ки аввалин бор дар кўча ба сари ман рафта буд, омад.

— Ту, писарам, ба дег як-ду қошуқ равған андохта доғ кун ва дар вай ду сар пиёзро пора карда бирьён кун, баъд аз сурх шудани пиёз ду-се коса об андохта, дар вай чор дона қаланфур ҳамроҳ карда чўшон, ки як пиёбаи (пиёзобаи) тунд шавад. Ба бемор дар ҳамин вақт аз ин бехтар даво ҳам нест ва аз ин хубтар хўрок ҳам нест. Дар ин ҳавои гарм барои худамон ҳам таоми хубе мешавад.

Мўйсафед ба чавони чашмкалоне, ки он чо — дар паҳлуи чавони лоғар нишаста буд:

— Ту, писарам Тоҳирчон, чойчўшро дар оташи дош овехта, чўшонда чой тайёр кун! — гуфту худ намедонам ба кучо буд, ғоиб шуда рафт.

Чавони чашмкалоне, ки аз тарафи пирамард Тоҳирчон номида шуда буд, барои чойчўшонй рафт ва дар пеши ман танҳо чавони лоғари сиёҳчурда монд. Ҳар вақт ки бо чунбиш ва поякзанихои ман як тарафи кўрпа аз болоям дур мешуд, он чавон оҳистаякак мепўшонд ва боз ба чои худ ором менишаст.

Дар андак фурсат Тоҳирчон чой дам карда оварда, бо пиёла ба пеши чавони лоғар монду худаш аз суфа фуромада рафт. Чавони лоғар чойро гардонда, аввалин пиёларо пурчой карда, ба пеши ман монд; ман, ки боз бисьёр ташна монда будам, сар бардошта, ба чўшон будани чой нигоҳ накарда, кам-кам нўшидан гирифтам ва пиёларо холй карда, ба тарафи чавон тела дода монда, худ боз хобидам. Чавон пиёлаи дуйумро пурчой карда, ба пеши ман гузошт. Ин дафъа то кадаре сард шудани чой сабр кардам ва ба ҳамин тариқа се пиёла чои пурро нўшидам.

Чои гарм дар аввали нўшиданам монанди оби сард якбора ташнагии маро нашикаста бошад ҳам, баъд аз чанд дакика осудагие, ки ин ба ман дод, аз

осудагии бо оби сардиӯшй пайдошуда зиёдтар ва бардавомтар буд.

Дар ин вақт пирамард пайдо шуда, аз панҷаи дарахти гуҷум дастархонеро гирифта оварда ба пеши ман паҳн кард. Чавони лоғар аз як сандуқи чӯбини даричадор, ки дар бини он дарахт истода буд, ду нони калони тунуки гармқоқ оварда, бар рӯи дастархон ниҳод. Тоҳирҷон ва Мақсудҷон ҳар кадом дукосагӣ— чор коса пиёбаро оварда, бар рӯи дастархон гузоштанд. Тоҳирҷон дар паҳлуи чавони лоғар, дар канори дастархон нишаст ва Мақсудҷон боз рафт.

Мӯйсафед дар як коса пиёба нони гармқоқро шикаста андохта, бо як қошуқи найӣ (қошуқи чӯбини задудӣ) дар пеши ман ва ду косаи дигарро як-як дар пеши чавони лоғар ва Тоҳирҷон гузошта, косаи чорӯмро ба пеши худ гирифт. Мақсудҷон як коса пиёбаро оварда, дар канори дастархон, дар наздикии пирамард нишаст.

Ҳар кас косаи худро бо нони гармқоқ пур карда, ба хӯрдан даромад. Ман ҳанӯз хӯрокхӯриро сар накарда будам. Аммо аз ҳаво кашидани хӯрандагон ба дахони худ баъд аз ҳар луқма ва аз чунбиши бетартиб ва бетоқатонаи лабу забони онҳо пай бурдам, ки пиёба бисёр тунд шудааст ва ман ба хӯрдани он часорат намекардам.

Мӯйсафед ин фикри маро пай бурда гуфт:

— Мо пиёбаро ба ин дарача тунд карда хӯрдан одат надорем. Инро фақат барои ту тайёр кунондам ва худамон ҳам «дар қатори шолӣ курмак об хӯрдагӣ» барин хӯрда истодаем. Ту, харчанд тунд бошад ҳам, чашматро пӯшонда ин косаро холӣ кун ва баъд аз понздаҳ дақиқа мебинӣ, ки сиҳат ёфтай!

Ман сухани мӯйсафедро нашикаста, ба хӯрдан сар кардам ва баъд аз ҳар луқма дар худ сабукие ҳис менамудам. Ҳанӯз косаро ним накарда, аз сару рӯям ва аз тамоми баданам арақ шоридан гирифт. То ба охир расидани хӯрок либосҳоям тамоман бо арақ тар шуданд.

Мӯйсафед маслиҳат дод, ки бихобам ва ба кӯрпа печам. Аммо ман кабул накардам:

— Ҳоло тамоман дуруст шудам ва қувват пайдо кардам. Ба хобидан дилам тангӣ мекунад. Агар рухсат диҳед, меравам,— гуфтам.

— Ҳозир рухсат нест,— гуфт ӯ,— ҳозир ба роҳ баромадан барои ту хатарнок аст. Агар ба маслиҳати ман дарой, имшаб ин ҷо бихобу фардо ҳар ҷо ки хоҳӣ, рав. Агар ин маслиҳатро қабул накунӣ, ягон соат ин ҷо монда дам гирифтан ва арақхон баданатро шамол надода хушкондан даркор аст. Бехтар аст, ки ба зери кӯрпа даромада бихобӣ.

Ман боз таклифи хобиданро қабул накардам:

— Дилам тангӣ мекунад,— гуфтам такроран.

— Хуб, ин тавр бошад, ором бинишин,— гуфт пирамард ва худ рафта ба хонае, ки ба тарафи ғарби сарҳавз буд, даромада, аз он ҷо як кампал оварда ба тани ман печонду такрор кард:

— Хуб, акнун ором бинишин!

Ҷавонон дастархону косаҳоро гундошта бурданд ва мӯйсафед ҳам ба тарафи шарқи сарҳавз, ки он ҷо ҳам ҳавз барин чуқур буд, фуромада рафт ва баъд аз ду дақиқа овози ӯ шунида шуд:

— Маҳдум, меҳмонатонро ба лаби суфа биёред! Дар он ҷо дэр танҳой дили вай тангӣ мекунад. Дар ин ҷо корҳои моро дида сокӯл* шуда нишинад.

Ҷавони лоғар омада, ба канори шарқи сарҳавз, ки дар айни замон канори он чуқурии ҳавзмонанд буд, кӯрпачае паҳн карда, маро таклиф намуд, ки ба он ҷо рафта нишинам. Ман кампалро ба тани пурараки худ печонда, он ҷо рафта нишастам.

Дар чуқурии ҳавзмонанд пайваста ба девораи суфаи ҳавз як охури калони хиштипухтагӣ буд, ки дарунаш бо гач сафед кардагӣ менамуд. Чуқурии ин охур тахминан яку ним метр, баландиаш ҳам яку ним метр, дарозиаш дуним метр ва бараш ду метр меомад. Дар зери он охур як сӯрохи обгурез буда, ба дахани сӯрох аз берун як новачаи чӯбин шинондагӣ буд. Дар зери он новача як ёмӣ[97] сафолин, ки тахминан дах сатил об мебурд, гузошта шуда буд (ин охур охури ан-

---

* *Сокӯл шудан* — барои рафъи дилтангӣ худро ба коре ё ба чизе андармон кардан аст.

ғурзеркуӣ буд, ки «испор» ва дар баъзе чоҳо «чорхишт» меноманд).

Дар канори ҷанубии чӯқурӣ пайваста ба девораи он як оташдони плитамонанди дарозиаш ғачкорӣ буд, ки бари вай яку ним метр ва дарозиаш ду метр меомад. Ҷои оташмонии ин оташдон аз тарафи пеш, аз тарафи шимолаш буда, мӯрӣ ва дудкашаш аз тарафи пушт ва пайваста ба канори ҷанубии чӯқурӣ буд. Ин дудкаш аз хишти пухта сохтагӣ буда, баландиаш ду метр меомад.

Бар рӯи оташдони пайваста ба мӯрӣ як деги калони чӯянии оддӣ, ки панҷ сатил обро гунҷоиш медод, шинондагӣ буд ва дар поёни ин дег бо фосилаи чорангушт се ҷуфт дегчаҳои даҳанпаҳн шинондагӣ буданд, ки ҷуфти дуйӯм аз якӯм ва ҷуфти сейӯм аз дуйӯм хурдтар шуда мерафт.

Дар паҳлуи ғарбии оташдон, дар фосилае, ки дар байни оташдон ва канори ғарбии чӯқурӣ воқеъ шуда буд, се адад ёми пуршарбат то пеши охур ҷой гирифта буданд. Дар наздикии оташдон ва дар канори шарқии он ду хуми мисинн пур аз шинӣ буданд.

Мӯйсафед ба миёни ҳуд як пешгир баста, обгардончаи нӯлдореро ба даст гирифта, ба сари он хумҳои мисин рафт. Ҷавоне лоғар, ки аз тарафи пирамард «махдум» хитоб карда шуда буд, хикеро гирифта ба паҳлуи мӯйсафед рост истода, даҳони вайро яла карда дошт. Мӯйсафед бо обгардонча аз хуми мисин шинӣ гирифта, ба даҳони хик рехтан гирифт. Хар хик ки пур мешуд, мӯйсафед даҳони вайро баста бардошта бурда, ба девораи чӯқурӣ такья кунонда рост мегузошт ва махдум хики холиеро меовард, ки боз ба вай мӯйсафед шинӣ рехтан мегирифт.

Мақсудҷон ва Тоҳирҷон бо панҷшохаҳо дастахои хори тарро оварда, дар даруни охур андохта, ҳамвор карданд ва баъд аз он бо занбар аз канори ҷанубии сарҳавз, ки дар он ҷо чошаи ангур буд, ангур кашонда оварда, ба даруни охур аз рӯи хор рехтан гирифтанд. То ба хикҳо бардошта шудани ду хум шинӣ охур ҳам аз ангур пур шуд.

Баъд аз он Тоҳирҷон ва Мақсудҷон ҷомаҳои дарози худро аз тан кашида, барҳои куртаҳои худро ба

даруни лозимиҳошон тиққонданд, эзорпочаҳошонро то болои зону барзада, бо ресмончае сахт баста мондаид ва баъд аз он поҳои худро то ба зону покиза шуста, ба даруни охур даромада, ангурҳоро бо кувати тамом бо поҳои худ зер кардан гирифтанд. Шираи ангур, ки ба сабаби зер кардан чудо мешуд, аз байни хорҳои тар софӣ шуда, дар таги охур гузашта, аз он ҷо ба сӯрохи обгурези вай рафта, ба воситаи новача ба ём рехтан гирифт.

Пирамард баъд аз фориғ шуданаш аз кори шинни-бардорӣ бо обгардони калон аз ёмҳои пур шарбат кашонда, ба дегҳои бар оташдон шинондашуда рехтан гирифт. Махдум бо панҷшоха аз хорҳои хушк, ки дар канори шимолии чуқурӣ ғарам карда мондаи буданд, даста-даста оварда, дар пеши оташдон ғун кард ва баъд аз он бо оташкови оҳанини сарпанҷадор як даст хорро ба даруни оташдон дароварда, оташ даргиронд ва пеш-пеш дастаҳои хорро бо оташков ба даруни оташдон тела медод ва аз ғарам бо панҷшоха боз дастаҳои хорро кашонда, дар пеши оташдон ғун мекард.

Пирамард баъд аз пур кардани дегҳо як ҷуволи шолро ба даҳонаш аз ду тараф ду чӯб баста, ба ду арғамчини ғафсе, ки аз як шохи ғафси ғуҷум бар болои чуқурӣ овезон истода буд, аз он ду чӯб овехта, дар зери ҷувол як ёми сафолин гузошт ва лои тагнишини ёми аз шарбат холишударо бо обгардон гирифта ба даруни он ҷувол рехт, ки шарбати аз ҷувол софӣ шуда гузаранда ба даруни ёмча чакидан гирифт.

Мӯйсафед ба сари оташдон рафта, аз як дегча ба деги дигар бо обгардонча шарбат гузаронида менистод ва бо белчаи кафгирмонанди сафед кардашуда дарунн дегчаҳоро мекофт. Ҳар вақт монда шавад, ба лаби суфачае, ки дар паҳлуи оташдон, дар пеши девори чуқурӣ сохта шуда буд, нишаста дам мегирифт, чой менӯшид ва баъд аз он боз ба атрофи дегҳои шинни-пазӣ давр мезад — шарбат мегардонд ва дег мекофт.

Вақте ки шарбати як ҷуфт дегчаи аз ҳама охирин ва аз ҳама хурдтар ғафс шуда, дар вақти ҷӯшиш бар рӯи худ ҳубобчаҳои чашмимурғӣ пайдо кардан ги-

рифт, мӯйсафед шарбати он дегро, ки акнун шинни шуда буд, бо обгардонча ба ёми мисин гардонд; ба он як чуфт дегча аз чуфти болои вай будагй ва ба ин чуфт аз чуфти саргах будагй шарбатхои нимпазро гузаронида, ба чуфти саргах аз деги калон шарбат рехт ва аз ён бо обгардони калон шарбат оварда, деги калонро пур кард. Ба хамин тариқа шинниҳоиро пурамард давом кардан гирифт.

Вақте ки бо шарбати аз охур рехтанистода ёми зери нова пур шуд, мӯйсафед шарбати он ёмро бо обгардони калон ба ёме, ки лои тагиншинаш покиза гирифта шуда буд, гузаронида рехт ва аз охур ба ёми холишудаи зери нова боз шарбат рехтан гирифт.

Шинниҳоиро то бегохгохй давом кард. Ман, ки ба тамошои шиниҳо ғарқ шуда, аз он чо рафтанро аз ёд бароварда будам, дар бегохирӯй ба роҳи дур пайда баромаданро муносиб надидам ва худро ба нофахмй зада, бахияи кори он корхоноро дар зери диққати худ гирифтам.

Мақсудчон ва Тохирчон ангурзеркуниро тамом карда, аз охур баромаданду дубора пойхошонро шуста, кафшро ва либосҳояшонро пӯшиданд.

Мақсудчон хулӯҳои тамбӯй (тамӯзй) — яъне хулӯҳои офтоби тобистон хӯрдан хуб хушкидаро оварда, ба дарунн ёмҳое, ки аз шарбати нав аз ангур чудошуда пур буданд, рехт ва бо Тохирчон хар ду дар дасткошои ду чӯби думетиро, ки гафсиашон баробари калиддаста меомад, гирифта, он шарбатхоро галлоқ задан гирифтанд, ба хадде, ки хулӯҳо ба шарбат хал шуда, ранги сафеди сабтобй вайро ба ранги лойоби бахори гардониданд.

Вақте ки Мақсудчон ва Тохирчон аз каллоқдани форғат шуданд, пиромард ба Мақсудчон фармуд, ки шӯрбо пазад, чой чӯшонад ва ба Тохирчон фармуд, ки ба чои махдум дар атрофдони шинниҳояш хезуи монад, ки ӯ шиниро кӯзагаро пухта гирад ва ба махдум гуфт:

— Махдум, шумо монда шудед. Акнун ба пеши меҳмонатон баромада нишаста, дам гиред ва ӯро нагузоред, ки ба роҳ бароед. Чунки бисёр бевакт шуд ва дар рӯи равшан ба Ғиждувон расида наметавонед.

Махдум омада, дар пеши ман нишаст. Мӯйсафед дар чукурӣ истода ба ӯ садо дод:

— Аз даруни ҳондон кома гирифта, бо меҳмон хӯрда нишинетон!

Акнун араки баданам хушкида буд. Ман кампалро аз китфам партофта, дуртар аз сарҳавз — ба тарафи боғ рафта, қадаре гашт карда, дасту рӯи бо чанги роҳ олудашудаамро дар чӯйчаи даруни боғ шуста омадам.

Махдум бар рӯи суфаи сарҳавз, дар пеши ҷои нишасти ман дастурхон паҳн карда, бар рӯи вай як нимкоса комаро бо як нони мулоим (гармқоқ карданашуда) гузошта будааст. Мақсудҷон ду чойник чой дам карда оварда, якашро бо як пиёла дар пеши мо ва дигарашро бурда, бар рӯи суфачаи дамгирии пирамард монда, худ ба сари деги шӯрбопазиаш рафт.

Ману махдум бо чои гарму нони нарм кома хӯрдем (кома мураббои пӯчоқитарбузӣ буд, ки ба ҷои шакар бо шинӣ пухта буданд ва ҳар мураббое, ки бо шинӣ пазанд, кома номида мешавад).

Мӯйсафед ба пухтани шиннии кӯзагӣ сар кард: ӯ шарбати софи аз чувол гузаштаро бо як ёми шарбати софи дигар, ки вай аз лои шарбатҳои кулӯхзада ба воситаи аз чувол гузаронидан тоза карда монда шуда будааст (дар ин бора махдум ба ман маълумот дод), дегҳои шиннипазиро пур кард ва Тоҳирҷон оташ мондан гирифт. Мӯйсафед ин шарбатро ба дараҷае ҷӯшонд, ки хубобҳои дар вақти ҷӯшиш бар рӯи шинӣ пайдошуда ба дараҷаи калонии чашми шутур расиданд. Ранги ин шинӣ ҳам аз ранги шиннии аввалӣ фарқ дошт: шиннии аввалӣ сиёҳчатоб буд, ин шинӣ ранги тиллоӣ пайдо кард.

Мӯйсафед ин шиниро ба ёмҳои мисин бардошта монда, баъд аз сард шуданаш ба кӯзаҳои сафоли обнорасида, ки гарданҳошои аз шикамҳошон дарозтар буданд, андохт ва дахони кӯзаҳои аз шинӣ пуршударо бо хамираи гаҷ баста маҳкам кард.

Мақсудҷон ва Тоҳирҷон баъд аз хӯрдани шӯрбо ба воситаи панҷшохаҳо хорҳои даруни охурро бо тагасҳо, донаҳо ва пӯстҳои ангур бардошта ба занбар андохта бурда, ба канорае, ки аз ҷои нишасти боғ дур-

тар буд, рехтанд ва охурро покиза шуста, бар рӯи вай бӯрьё пӯшонда, барои хори фардо тайёр карда монданд.

Ман он шаб дар он сарҳавз хобида, фардо пагоҳоний баъд аз таътӯл ба роҳи худ рафтам.

ШИНОСОИЯМ БО ҲАЙРАТ

Дар соли охирине, ки дар мадрасаи Бадалбек будам (соли 1896), бо таҳаллуси «Айнӣ» шеър гуфтанамро баъзе дӯстони ба ман бисьёр наздик фаҳмида буданд. Ман дар он солҳо барои худ баёзе тартиб дода, дар хошияи он чумлаи «санаи ифтитоҳ (сар шудан) 1895—1312»-ро бо хати худ навишта монда будам. Дар он баёз шеърҳои классикҳо ва шоирони замонираро асосан бо хати худ менавиштам ва баъзе хушнависони қадрдон вохӯранд, баъзе шеърҳоро ба тарзи ёдгорӣ ба онҳо нависонда мегирифтам. Аз ин чумла чанд шеъри Ҷомиро ба Мирсолеҳ, ки шарикдарси бародарам ва хомии ман дар мадрасаи Олимҷон буд, нависонда гирифта будам. Аввалин бор шоирии маро ӯ ҳис кард ва хоҳиш кард, ки шеърамро бинад. Ман шармидам, ки аз чунин одами инсофпарвари нарммуомилаи қалрдон сирри худро пинҳон дорам ва ба ӯ шеъри худро нишон додам. Ӯ бо баъзе танқидҳо ва маслиҳатҳои чузъӣ шеъри маро тавсиф кард. Аммо ман ба тавсифи ӯ ғарра нашудам ва ҳамеша дар пои он будам, ки касеро ёбам, то ба ман ба ин кор маслиҳат ва ёрӣ диҳад.

Дар баҳори соли 1895 Шарифҷон-махдум ҳатми дарс карда, ба он муносибат тӯи калоне ташкил дода буд ва ман ҳам дар он тӯй барои хизмат кардан ба меҳмонон ба сифати хизматгори собиқи соҳибӣ тӯй даъват шуда будам ва ба ҳамин муносибат аломдаи бо ӯ дубора барпо шуда, баъзе рӯзҳои таътил ба саломи ӯ мерафтам ва агар дӯстони шоири ӯ дар пеши бошанд, дар сӯҳбаташон сомеъ (шунаванда) шудам, ба қадри қувваю имкон фоида мебурдам.

Аз ин аломаи дуйӯм фонда бурдан хостам ва рӯзе як шеъри худро ба ӯ нишон дода, маслиҳат пурсидам. Дар хузури ӯ ғайр аз Мирзо Абдулвоҳид касе набуд.

Ӯ шеъри маро бо ҳеҷ танқид таърифи муболиғадор кард ва дар паси он таъриф ба ман фармуд, ки барои падари марҳумаш — домулло Абдушукури қозикалон таърихи вафот навишта диҳам. Ва ҳол он ки падари ӯ дар соли 1306 (1889) — шаш сол пештар аз он рӯз вафот ёфта буд. Баъд аз шаш сол, вай ҳам ба ман барин як ҷавони ҳаваскор таърихи вафоти як олими калонро фармудан ғайр аз имтиҳон чизи дигаре набуд. Ман ҳис кардам, ки аз они худи ман будани он шеърро ӯ бовар накард ва бинобар ин ба ман он таърихро фармуд, то ки ҳақиқати ҳоли маро фаҳмида гирад.

Ман як ҳафта меҳнат карда, таърихи мазкурро навиштам. Он порча шаш байт (12 мисраъ) буда, аз ҷиҳати шеърият паст, пур аз ибораю ҷумлаҳои мадрасагӣ ва аз ҷиҳати моддаи таърих беҳунарона буд. Бо вуҷуди ин Шарифҷон-махдум маъқул ёфт ва ҳеҷ танқид ҳам накард. Бо ҳамин зимнан ба шоир будани ман қаноат ҳосил намуд.

* * *

Дар зимистони соли 1895—1896 дар мадрасаи Бадалбек баъзе муллобачагони ҳамсояҳуҷраам, ки дарсашон аз ман пасттар буд, ба пеши ман даромада, баъзе чизҳои дарсашонро мепурсиданд. Аз ин ҷумла Мулло Эшонқул ном як муллобачаи шаҳрисломӣ* ба ман ҳамсояҳуҷра буда, бештар ба ҳуҷраи ман медаромад ва дарсашро мепурсид. Ӯ чандин бор аз ёд шеър навиштани маро дида пай бурд, ки шеър мегӯям ва ба ман гуфт:

— Ман порсол дар мадрасаи Муҳаммадалӣ-ҳоҷӣ истиқомат мекардам ва дар ҳамсоягии ман махдуми Ҳайрат ном як муллобачаи бухороии хушфаҳм буд. Ба ҳуҷраи вай бисёр даромада, дарси худро мепурсидам. Вай ҳам монанди шумо аз дарунии худ ғазал бароварда менавишт.

— Ӯ ҳоло ҳам туро мешиносад? — ман пурсидам.

— Чаро нашиносад? Ман бо ӯ қадрдон шуда мондаам, ӯро домуллои худ барин медонам. Баъзан рӯзҳои таътил ба ҳуҷрааш рафта, холпурсӣ карда меоям.

---

* *Шаҳрислом* — деҳаест дар тарафи ғарбии шаҳри Бухоро.

— Ин тавр бошад, ягон рӯзи таътил ӯро ба хучраи ман гирифта биёр! — гуфтам ман ба ӯ.

Эшонқул дар рӯзи аввалини таътили ҳамон ҳафта махдуми Ҳайратро пеши ман гирифта овард. Ҳайрат як чавони қадаш аз ман пасттари гарданкӯтоҳ, лағарбадани сиёҳчеҳра, чашмаш сиёҳ буда, лекин, чунон ки мегӯянд, «роғ-роғ мерафт», яъне ба ҳар чиз бо ҳайрат ва хомӯшона нигоҳ карда менигоҳ. Тахаллуси «Ҳайрат» чунон ба шахси ӯ муносиб афтода буд, ки ман бо дидани вай ва мулоҳизаи маъниҳои тахаллу... дар ин муносибати пурраи тахаллус бо шахси... дар ҳайрат афтодам.

Дар вақти мулоқоту пурсупос ба чеҳра ва ча... ӯ диққат кардам ва ба назарам чунон менам... гӯё аз ин пеш ӯро дида бошам, аммо ба зуди ба... рам намерасид. Дар вақти гуфтугузор, намедона... кадом ҳаракати ӯ бошад, ноҳост ба ёдам омад, ки ин ҳамон чавони лағарбадани «махдум» хитобшуда буд, ки ман ӯро ду сол пеш аз он мулоқот дар деҳан Регзор, дар шинипазхона дида будам ва ӯ он вақт дар ҳолати беморӣ сахтам ба ман бисъёр ғамхӯриҳо карда буд. Агар онвақта дилсӯзиҳои одампарвороне ӯ намебуд ва пирамарди қоматхамидаи пуршафқатро ба сари ман оварда, маро ба работ намедоварад, ҳамон рӯз дар роҳ, дар ҳоки хорӣ талаф шуда рафтанам мумкин буд.

Бо вучуди шинохтанам, аз роҳи эҳтиёт тахмини худро ба ӯ нақл намуда, ҳамон чавони меҳрубон будан ё набудани ӯро аз худаш пурсидам.

— Ман дар аввали ба ҳучраатон даромаданам шуморо шинохта будам, ки ҳамон чавони беморӣ якраҳа мебошед. Лекин шумо маро, магар дертар шинохтед?— гуфт ӯ дар чавоб.

Ман аз ҳама пештар ки будан ва чӣ будани он пирамарди меҳрубону он чавононро ва ба худаш чӣ алоқа доштани онҳоро пурсидам.

Назар ба чавоби ӯ маълум шуд, ки онҳо ба ӯ ҳамгузар ва мӯйсафеди пирамард қадрдони падараш буда, Мулло Давлат ном доштааст. Касби ӯ халвогарӣ буда, ҳар сол вақти ангурпазӣ ба деҳан Регзор рафта, аз он чо ангури як-ду боғро харида, шинин

пухта, ба шаҳр мекашондааст ва он шинниҳоро бо дасти худ ҳалвоҳои гуногун пухта мефурӯхтааст.

Маҳсудҷон ном ҷавон писари калони ӯ буда, саводи оддӣ доштааст. Аммо Тоҳирҷон — писари хурди ӯ бо Ҳайрат ҳамсол ва ҳаммактаб, хушсавод, шеърфаҳм будааст ва бо ҳамин муносибатҳо бо ӯ ҷӯра ва дӯсти наздик шудааст. Азбаски падараш ӯро бисьёр дӯст медоштааст, ба шеърхонӣ ва барои машғул шудани ӯ ба мусиқа рухсат дода будааст. Ҳоло ӯ аз асбобҳои мусиқа дуторро машқ карда, хеле ҳавоҳои шашмақомро ҳам аз худ карда будааст.

Ҳамон соле, ки ман бо онҳо дар деҳаи Регзор вохӯрдам, ба соли вабо рост меомад. Ҳайратро ҳам ҳамон сол вабо зада, чанде бистарӣ шуда хобида будааст ва баъд аз саломат ёфтанаш, Мулло Давлат ӯро ба муносибати қадрдони падараш ва ҷӯраи наздики писари худаш будан барои дуруттар қувват гирондан дар вақти ангурпазӣ ҳамроҳи фарзандони худ ба деҳаи Регзор бурдааст ва ӯ дар он ҷо ангур, шинниӣ ва кома хӯрда, дурустакак бақувват шуда омадааст.

* * *

Сӯҳбати мову Ҳайрат дар аввалин мулоқот монанди дӯстони дерина гарм шуд ва ӯ аз ман шеъри худамро пурсид. Ман ҳам ибо накарда ба ӯ як шеъри худро, ки ҳамон сол ба муносибати сайри гули сурх* ва ба сабаби нарафта монданам ба он сайр бо тахаллуси «Айнӣ» навишта будам, нишон додам. Ин ҳамон шеър буд, ки дар вақти эҷод карданам ба Шарифҷонмахдум нишон дода будам ва ӯ вайро бе тасҳеҳ таҳсин намуда, ҳатто дар бораи аз они худи ман будани он шеър шубҳа карда буд.

Ҳайрат он шеърро баъд аз хонда шунавондани ман ба дасти худ гирифта, дубора бо мулоҳизаҳои дуру дароз хомӯшона мутолиа карда, баъд ба ман бо

---

* *Сайри гули сурх* — сайре буд, ки ҳар сол дар сари мазори Баҳоуддини нақшбанд[98], ки аз шаҳр дар масофати дах километр дар тарафи шарқ воқеъ шудааст, дар моҳҳои апрель, май, дар аввали шукуфтани гули сурх ташкил мешуд.

— Ин тавр бошад, ягон рӯзи таътил ӯро ба хучраи ман гирифта биёр! — гуфтам ман ба ӯ.

Эшонқул дар рӯзи аввалини таътили ҳамон ҳафта мақдуми Ҳайратро пеши ман гирифта овард. Ҳайрат як чавони қадаш аз ман пасттари гарданқӯтоҳ, лӯгарбадани сиёҳчеҳра, чашмаш сиёҳ буда, лекин, чунон ки мегӯянд, «рағ-рағ мерафт», яъне ба ҳар чиз бо ҳайрат ва хомӯшона нигоҳ карда менигарист. Таҳаллуси «Ҳайрат» чунон ба шахси ӯ муносиб афтода буд, ки ман бо дидани вай ва мулоҳизаи маъниҳои таҳаллусаш дар ин мунасибати пурраи таҳаллус бо шахси шоир дар ҳайрат афтодам.

Дар вақти мулоқоту пурсупос ба чеҳра ва чашмони ӯ диққат кардам ва ба назарам чунон менамуд, ки гӯё аз ин пеш ӯро дида бошам, аммо ба худи ба хотирам намерасид. Дар вақти гуфтугузор, намедонам аз кадом ҳаракати ӯ бошад, ноҳост ба ёдам омад, ки ин ҳамон чавони лӯгарбадани «мақдум» хитобёфта буд, ки ман ӯро ду сол пеш аз он мулоқот дар деҳаи Регзор, дар шифохонаи дида будам ва ӯ он вақт дар ҳолати бемории сахтам ба ман бисёр ғамхӯрӣ карда буд. Агар ончакта дилсӯзиҳои шафқатомезонаи ӯ намебуд ва пирамарди ҳоматхамидан пурмаҳфатро ба сари ман овард, маро ба работ намедаровард, ҳамон рӯз дар рох, дар ҳоки хорӣ талаф шуда рафтанам мумкин буд.

Бо вучуди шиносташам, аз рӯи эҳтиёт таҳминӣ худро ба ӯ нақл намуда, ҳамон чавони меҳрубон будани ёдовариро ӯро аз худаш пурсидам.

— Ман дар аввали ба хучрааш даромаданам шуморо шинохта будам, ки ҳамон чавони бемори якрахта мебошед. Лекин шумо маро магар дертар шинохтед?— гуфт ӯ дар чавоб.

Ман аз ҳама пештар кӣ будан ва чӣ будани он пирамарди меҳрубону он чавонмиқдорро ба ба худаш чӣ алоқа доштани онҳоро пурсидам.

Назар ба чавоби ӯ маълум шуд, ки онҳо ба ӯ хешу таборӣ ва мӯйсафеди пирамард қадрдони падараш будааст. Мулло Давлат ном доштааст. Касби ӯ ҳалвогарӣ будааст. Ҳар сол вақти ангурпазӣ ба деҳаи Регзор рафта, аз он ҷо ангури як-ду бори хурда, шояд

пухта, ба шахр мекашондааст ва он шинихоро бо дасти худ халвоҳои гуногун пухта мефурўхтааст.

Мақсудчон ном чавон писари калони ў буда, саводи оддй доштааст. Аммо Тоҳирчон — писари хурди ў бо Ҳайрат ҳамсол ва ҳаммактаб, хушсавод, шеърфаҳм будааст ва бо ҳамин муносибатхо бо ў чўра ва дўсти наздик шудааст. Азбаски падараш ўро бисёр дўст медоштааст, ба шеърхонй ва барои машгул шудани ў ба мусиқа рухсат дода будааст. Холо ў аз асбобҳои мусиқа дуторро машқ карда, хеле ҳавоҳои шашмақомро ҳам аз худ карда будааст.

Ҳамон соле, ки ман бо онҳо дар деҳан Регзор вохўрдам, ба соли вабо рост меомад. Ҳайратро ҳам ҳамон сол вабо зада, чанде бистарй шуда хобида будааст ва баъд аз саломат ёфтанаш, Мулло Давлат ўро ба муносибати қадрдони падараш ва чўраи наздики писари худаш будан барои дурусттар қувват гирондан дар вақти ангурпазй ҳамроҳи фарзандони худ ба деҳан Регзор бурдааст ва ў дар он чо ангур, шинй ва кома хўрда, дурустакак бакувват шуда омадааст.

* * *

Сўҳбати мову Ҳайрат дар аввалин мулоқот монанди дустони дерина гарм шуд ва ў аз ман шеъри худамро пурсид. Ман ҳам ибо накарда ба ў як шеъри худро, ки ҳамон сол ба муносибати сайри гули сурх* ва ба сабаби нарафта монданам ба он сайр бо тахаллуси «Айнй» навишта будам, нишон додам. Ин ҳамон шеър буд, ки дар вақти ўқод карданам ба Шарифчонмахдум нишон дода будам ва ў вайро бе тасҳеҳ тахсин намуда, хатто дар боран аз они худи ман будани он шеър шубҳа карда буд.

Ҳайрат он шеърро баъд аз хонда шунавондани ман ба дасти худ гирифта, дубора бо мулоҳизаҳои дуру дароз хомўшона мутолиа карда, баъд ба ман бо

* *Сайри гули сурх* — сайре буд, ки хар сол дар сари мазори Бахоуддини накшбанд[36], ки аз шахр дар масофати дах километр дар тарафи шарқ воқеъ шудааст, дар моҳҳои апрель, май, дар аввали шукуфтани гули сурх ташкил мешуд.

овози баланд хонда, камбудиҳояшро нишон дода, дубора кор карда баромаданамро маслиҳат дод.

Ман он шеърро ҳамон вақт бо рохбарии Ҳайрат дуруст карда будам ва дар ин ҷо барои ёдоварии он дӯсти мехрубонам накл карданро муносиб дидам:

ГУЛИ СУРХ

Рози дил мегуфтам, ар як маҳраме медоштам,
Шиккаҳо мекардам аз ғам, ҳамдаме медоштам.
Дар шаби ҳичрон намешуд заҳми дил реши равон,
Гар зи васли як парирӯ марҳаме медоштам.
Меҳнати гетӣ ба талхӣ кай рабуда ҷони ман,
Бӯсае гар аз лаби исодаме [9] медоштам.
Аз тамошои гули сурх аз чӣ мемондам чудо,
Гар ба каф, чун аҳли олам, дирҳаме медоштам?
Ин қадар дар изтироб афтодаам аз фикри худ,
Мешуд оромам, агар аз худ раме медоштам.
Чун тарозу кай шудӣ саргаштагӣ бо ман насиб.
Аймн, ар фикре на аз бешу каме медоштам!

Ҳайрат ҳам дар он мулоқоти аввалин якчанд ғазали худро аз ёд хонда ба ман шунавонид ва ба муносибатхое, ки дар рафти сӯҳбат мебаромаданд, қасидахои чилбайти ва панчҳбайтии устодони гузаштаро бе хеч дакқахӯрӣ ва мулоҳиза аз ёд хонда медод. Аз ин хислаташ маълум мешуд, ки ӯ қувваи ҳофизаи фавқулоддае дорад.

Ӯ дар он сӯҳбат аз қондахои арӯз, аз сифатҳои шеърӣ ва дигар нозукиҳои адабиёт ботафсил ва осонфахм карда гап мезад ва аз шеърҳои устодони гузашта ба ҳар қавли худ ба тарзи мисол шоҳид ва намуна меовард.

Ман дар ҳамон мулоқоти аввалин ба қобилият ва маълумоти фавқулоддаи ӯ пай бурдам ва назар ба ақидаи худам, он касе, ки ман барои рохбарии худ дар шеър аз байни шоирон ва шеършиносони калонсоли он замон мечустам, ҳамин хурдсоли хурдчусса буд. Ӯ бо ман ҳамсол ва ҳамдарс буд. Бо ҳамаи ин ман ӯро аз ҳамон рӯз сар карда, устоди худ карор додам ва дар дили худ гуфтам:

«Ер дар хонаву мо гирди ҷаҳон мегардем,
Об дар кӯзаву мо ташналабон мегардем».

Ман дар он сўҳбат аз шеърҳои худи Ҳайрат, ки дар ҳамон вақт ҳонда буд, як ғазалро гирифта мондам. Аммо ў бо ҳамаи он қувват ва иқтидоре ки дошт, намехост, ки мардум ўро ба сифати шоир шиносанд. Бинобар ин аз ман илтимос кард, ки он шеърашро ба касе, хусусан ба шоирон нишон надиҳам ва шоир будани ўро ба касе нафаҳмонам.

Лекин ман нахостам, ки он гавҳари ноёб дар қаъри бахри амики гумноми пинҳон монад. Хостам, ки гурўҳи пешрави адабиётдўстони он замон, ки ҳар кадом худро бемислумонанди ҷаҳон мешумурданд, аз ин ҳақиқат замон ва нодири даврон хабардор гарданд ва ба ў баҳои сазоворе диҳанд. Бинобар ин он ғазалеро, ки аз ў нигоҳ дошта будам, бар хилофи тавсияи ў, ба Шарифҷон-махдум нишон додам.

Он ғазал ин буд:

МУНОЗИРА

Эй сарв, бе ибо ба чаман сар кашидай!
Моно, ки сарви қомати ўро надидай!
Ороми сарви ман бувад аз чўйбори чашм,
Эй сарв, агар ту бар лаби чў орамидай!
Ў сарви дилбар асту равон асту дар хиром,
Ту сарви бебарию ба кунче хазидай!
Ў реша дар дил асту зи дил об меҳўрад,
Ту реша дар гил астию аз гил дамидай!
Ў нозпарвар асту бувад шоҳ-шоҳ лутф,
Ту, боғпарвар, аз ду-се шохи буридай!
Ҳайрат, зиёда мўътақиди сарви нози ў
Гаштй, магар мунозираи мо шунидай!

Ин ғазал ба болои ин ки равон, содда, ҳамафаҳм, ҳаман калимаҳояш дилчасп буда, бо камоли маҳорат баргузида шуда ва дар ҷои худ монанди нигинакорихои нодиракорона шинам шудаанд, як эълони мубориза буд бар зидди ташбеҳҳои ғайритабиии обшустан шоирони гузашта, ки то он замон аз тарафи тақлидчиёни онон такрор меёфтанд. Маълум аст, ки шоирон ҳар чо ки қомати ёр ояд, албатта ба сарв, шамшод ва тўбии афсонавй, хатто ба аръар, ки як дарахти қадбаланди бисьёр баднамост, монанд мекарданд. Ҳайрат дар мунозираи худ аз он дарахтон сарвро, ки

— Ин тавр бошад, ягон рӯзи таътил ӯро ба хучраи ман гирифта биёр! — гуфтам ман ба ӯ.

Эшонкул дар рӯзи аввалини таътили ҳамон ҳафта махдуми Ҳайратро пеши ман гирифта овард. Ҳайрат як ҷавони қадаш аз ман пасттари гарданкӯтоҳ, лоғарбадани сиёҳчехра, чашмаш сиёҳ буда, лекин, чунон ки мегӯянд, «роғ-роғ мерафт», яъне ба ҳар чиз бо ҳайрат ва хомӯшона нигоҳ карда менистод. Тахаллуси «Ҳайрат» чунон ба шахси ӯ муносиб афтода буд, ки ман бо дидани вай ва мулоҳизаи маъниҳои тахаллусаш дар ин муносибати пурраи тахаллус бо шахси шоир дар ҳайрат афтодам.

Дар вақти мулоқоту пурсупос ба чехра ва чашмони ӯ диққат кардам ва ба назарам чунон менамуд, ки гӯё аз ин пеш ӯро дида бошам, аммо ба зудӣ ба хотирам намерасид. Дар вақти гуфтугузор, намедонам аз кадом ҳаракати ӯ бошад, ногоҳ ба ёдам омад, ки ин ҳамон ҷавони лоғарбадани «махдум» хитобьёфта буд, ки ман ӯро ду сол пеш аз он мулоқот дар деҳаи Регзор, дар шиппипазхона дида будам ва ӯ он вақт дар ҳолати бемории сахтам ба ман бисьёр ғамхӯриҳо карда буд. Агар онвақта дилсӯзиҳои одампарвароне ӯ намебуд ва пирамарди қоматхамидаи пуршафқатро ба сари ман оварда, маро ба работ намефиристод, ҳамон рӯз дар роҳ, дар хоки хорӣ талаф шуда рафтанам мумкин буд.

Бо вуҷуди шиноҳтанам, аз роҳи эҳтиёт тахминии худро ба ӯ нақл намуда, ҳамон ҷавони меҳрубон будан ё набудани ӯро аз худаш пурсидам.

— Ман дар аввали ба ҳучраатон даромаданам шумороро шиноҳта будам, ки ҳамон ҷавони бемори якраҳа мебошед. Лекин шумо маро, магар дертар шиноҳтед?— гуфт ӯ дар ҷавоб.

Ман аз ҳама пештар кӣ будан ва чӣ будани он пирамарди меҳрубону он ҷавононро ва ба худаш чӣ алоқа доштани онҳоро пурсидам.

Назар ба ҷавоби ӯ маълум шуд, ки онҳо ба ӯ ҳамгузар ва мӯйсафеди пирамард қадрдони падараш буда, Мулло Давлат ном доштааст. Касби ӯ ҳалвогарӣ буда, ҳар сол вақти ангурпазӣ ба деҳаи Регзор рафта, аз он чо ангури як-ду боғро харида, шинни

пухта, ба шаҳр мекашондааст ва он шиниҳоро бо дасти худ ҳалвоҳон гуногун пухта мефурӯхтааст.

Максудчон ном чавон писари калони ӯ буда, саводи оддӣ доштааст. Аммо Тоҳирчон — писари хурди ӯ бо Ҳайрат ҳамсол ва ҳаммактаб, хушсавод, шеърфаҳм будааст ва бо ҳамин муносибатҳо бо ӯ чӯра ва дӯсти наздик шудааст. Азбаски падараш ӯро бисьёр дӯст медоштааст, ба шеърхонӣ ва барои машғул шудани ӯ ба мусиқа рухсат дода будааст. Холо ӯ аз асбобҳои мусиқа дуторро машқ карда, хеле ҳавоҳои шашмақомро ҳам аз худ карда будааст.

Ҳамон соле, ки ман бо онҳо дар деҳан Регзор вохӯрдам, ба соли вабо рост меомад. Ҳайратро ҳам ҳамон сол вабо зада, чанде бистарӣ шуда хобида будааст ва баъд аз саломат ёфтанаш, Мулло Давлат ӯро ба муносибати қадрдонии падараш ва чӯраи наздики писари худаш будан барои дурусттар қувват гирондан дар вақти ангурпазӣ ҳамроҳи фарзандони худ ба деҳан Регзор бурдааст ва ӯ дар он ҷо ангур, шинӣ ва кома хӯрда, дурустакак бақувват шуда омадааст.

* * *

Сӯҳбати мову Ҳайрат дар аввалин мулоқот монанди дӯстони дерина гарм шуд ва ӯ аз ман шеъри худамро пурсид. Ман ҳам ибо накарда ба ӯ як шеъри худро, ки ҳамон сол ба муносибати сайри гули сурх* ва ба сабаби нарафта монданам ба он сайр бо тахаллуси «Айнӣ» навишта будам, нишон додам. Ин ҳамон шеър буд, ки дар вақти эҷод карданам ба Шарифҷонмахдум нишон дода будам ва ӯ вайро бе тасҳеҳ тахсин намуда, ҳатто дар боран аз они худи ман будани он шеър шубҳа карда буд.

Ҳайрат он шеърро баъд аз хонда шунавондани ман ба дасти худ гирифта, дубора бо мулоҳизаҳои дуру дароз хомӯшона мутолиа карда, баъд ба ман бо

* *Сайри гули сурх* — сайре буд, ки ҳар сол дар сари мазори Баҳоуддини нақшбанд[66], ки аз шаҳр дар масофати дах километр дар тарафи шарқ воқеъ шудааст, дар моҳҳои апрель, май, дар аввали шукуфтани гули сурх ташкил мешуд.

овози баланд хонда, камбудиҳоящро нишон дода, дубора кор карда баромаданамро маслиҳат дод.

Ман он шеърро ҳамон вақт бо рохбарии Ҳайрат дуруст карда будам ва дар ин чо барои ёдоварии он дӯсти меҳрубонам нақл карданро муносиб дидам:

ГУЛИ СУРХ

Рози дил мегуфтам, ар як маҳрame медоштам,
Шиккаҳо мекардам аз ғам, ҳамдаме медоштам.
Дар шаби ҳичрон намешуд захми дил реши равон,
Гар ин васли як парирӯ марҳаме медоштам.
Меҳнати гетӣ ба талхӣ кай рабудӣ чони ман,
Бусае гар аз лаби исодаме [29] медоштам.
Аз тамошои гули сурх аз чи мемондам чудо,
Гар ба каф, чун аҳли олам, дирҳаме медоштам?
Ин қадар дар изтироб афтодаам аз фикри ҳуд,
Мешуд оромам, агар аз ҳуд раме медоштам.
Чун тарозу кай шудӣ саргаштагӣ бо ман насиб.
Айб, ар фикре на аз бешу каме медоштам!

Ҳайрат ҳам дар он мулоқоти аввалин якчанд ғазали ҳудро аз ёд хонда ба ман шунавонид ва ба муносибатҳое, ки дар рафти сӯҳбат мебаромаданд, қасидаҳои чилбайтӣ ва панҷбайтии устодони гузаштаро бе ҳеч даққаҳӯрӣ ва мулоҳиза аз ёд хонда медод. Аз ин ҳислаташ маълум мешуд, ки ӯ кувваи ҳофизаи фавқулоддае дорад.

Ӯ дар он сӯҳбат аз қонеҳои арӯз, аз сифатҳои шеърӣ ва дигар нозукиҳои адабиёт боғафсил ва осонфаҳм карда гап мезад ва аз шеърҳои устодони гузашта ба ҳар қадаш ҳуд ба таври мисол шеър мехонд ва маъхазашро мегуфт.

Ман дар ҳамон мулоқоти аввалин ба қобилият ва маълумоти фавқулоддаи ӯ пай бурдам ва ногор ба авоздаи ҳудам, он касе, ки ман барои ровбарии ҳуд дар шеър аз байни шоирон ва шеършиносони калонсоли он замон мечустам, ҳамеша ҳурдсоли ҳурдтарам буд. Ӯ бо ман ҳамсол ва ҳамдарс буд. Бо ҳамаи ин ман ӯро аз ҳамон рӯз сар карда, устоди ҳуд қарор додам ва дар дили ҳуд гуфтам:

«Ер дар замину ман гирам ҳалқаи эътиқоди,
Об дар кӯзаву ман ташналабон эътиқодам».

Ман дар он сўҳбат аз шеърҳои худи Ҳайрат, ки дар ҳамон вақт хонда буд, як ғазалро гирифта мондам. Аммо ў бо ҳаман он қувват ва иқтидоре ки дошт, намехост, ки мардум ўро ба сифати шоир шиносанд. Бинобар ин аз ман илтимос кард, ки он шеърашро ба касе, хусусан ба шоирон нишон надиҳам ва шоир будани ўро ба касе нафаҳмонам.

Лекин ман нахостам, ки он гавҳари ноёб дар қаъри баҳри амики гумномӣ пинҳон монад. Хостам, ки гурўҳи пешрави адабиётдўстони он замон, ки ҳар кадом худро бемислумонанди ҷаҳон мешумурданд, аз ин яктои замон ва нодири даврон хабардор гарданд ва ба ў баҳои сазоворе диҳанд. Бинобар ин он ғазалеро, ки аз ў нигоҳ дошта будам, бар хилофи тавсияи ў, ба Шарифҷон-махдум нишон додам.

Он ғазал ин буд:

МУНОЗИРА

Эй сарв, бе ибо ба чаман сар кашидай!
Моно, ки сарви қомати ўро надидай!
Ороми сарви ман бувад аз чўйбори чашм,
Эй сарв, агар ту бар лаби чў орамидай!
Ў сарви дилбар асту равон асту дар хиром,
Ту сарви бебарню ба кунче хазидай!
Ў реша дар дил асту зи дил об мехўрад,
Ту реша дар гил астию аз гил дамидай!
Ў нозпарвар асту бувад шох-шох лутф,
Ту, боғпарвар, аз ду-се шохи буридай!
Ҳайрат, зиёда мўътақиди сарви нози ў
Гаштй, магар мунозираи мо шунидай!

Ин ғазал ба болои ин ки равон, содда, ҳамафаҳм, ҳаман калимаҳояш дилчасп буда, бо камоли маҳорат баргузида шуда ва дар ҷои худ монанди нигинакориҳои нодиракорона шинам шудаанд, як эълони мубориза буд бар зидди ташбеҳҳои ғайритабиии обшустан шоирони гузашта, ки то он замон аз тарафи тақлидчиёни онон такрор меёфтанд. Маълум аст, ки шоирон ҳар ҷо ки қомати ёр ояд, албатта ба сарв, шамшод ва тўбии афсонавй, ҳатто ба аръар, ки як дарахти қадбаланди бисьёр баднамост, монанд мекарданд. Ҳайрат дар мунозираи худ аз он дарахтон сарвро, ки

бехтарини онхо хисоб меёфт, гирифта, махалли бахси худ карор дода буд ва бо санъати шеърия дар пеши кади ёр хеч гуна зебой надоштани вайро бо муваффакияти тамом исбот карда буд.

Шарифчон-махдум хам ба хубихон он шеър пай бурд, валекин дар бораи аз табъи як чавони хурдсол сар задани он гуна шеъри латиф шубхаи худро пушида надошт:

— Ман гумон намекунам, ки як чавони хурдсоли замони мо ин гуна шеъри баланд гуфта тавонад,— гуфт. Бо хамаи ин ба ман таъин кард, ки ўро ба хонаи вай барам, то ки як имтихон карда бинад ва таъкид кард, ки шубхаи дар бораи шеъри ў жардаашро ба худи шоири чавон нафахмонам.

Мирзо Абдулвохид, ки дар он сўхбат буд, катъиян инкор кард, ки ин шеър аз они як чавони аз худаш як сол хурдтар бошад ва гуфт:

— Бе хеч имтихон бовари дорам, ки ин шеър аз они он чавони ношинос нест, балки вай инро аз шеърхои нгои шоири номаълуми гузашта дуздида, ба номи худ бастааст.

Ман дар он вакт фахмидам, ки Хайрат чаро шоирй ва шеъри худро аз одамон, хусусан аз шоирон ва шеършиносони он замон пинхон медоштааст.

Хар чй бошад хам, ба Хайрат фахмондам, ки шеъри ўро ба Шарифчон-махдум нишон додам ва ба хавлии ў кай рафтани будаашро пурсидам.

Хайрат аз ин кори ман наранчид, балки изхори хушнудй кард:

— Бо Шарифчон-махдум, ки фозили машхури замони мо буда, хавлии ў мактаби адабиёти хамин давра аст, алока бастан ва шинос шудан бад нест,— гуфт.— Ман бо вай шинос будани шуморо намедонистам, вагарна худам таклиф мекардам, ки бо он кас маро шиносо кунед.

Хайрат дар бораи кай рафтан ихтиёрро ба ман монд. Ман ўро дар яке аз рузхои таътили хамон хафта ба хонаи Шарифчон-махдум бурдам.

Дар вакте ки мо ба хонаи Шарифчон-махдум даромадем, дар он чо аз шоирон Лутфй ва Абдуллохо-

чаи Таҳсин ҳузур доштанд ва Мирзо Абдулвоҳид дар чойкашӣ хизмат мекард.

Шарифчон-махдум бо ишорат аз ман Ҳайрат будани ҳамроҳи маро фаҳмида гирифт ва ба ҳамсӯҳбатонаш шиносонд. Аммо бо дидани қиёфаи хурдтараки назарногири Ҳайрат нобоварии ӯ дар ҳаққи вай боз ҳам зиёдатар шуд. Бо вуҷуди ин шеъри дар боло навишташударо ба вай нисбат дода, ба ҳамсӯҳбатони худ хонда шунавонид. Ман мушоҳида кардам, ки бо шунидани он шеър дар чеҳраи ҳамаашон осори нобоварӣ пайдо шуд.

Сӯҳбат дароз кашид, аммо Ҳайрат чизе нагуфт ва фақат мешунид. Зотан ӯ камгап буд. Хусусан дар ин чо, ки хонаи яке аз калонзодагони шаҳр ва сӯҳбати шоирони машҳур буд, ба гап ҳамроҳ шуданро муносиб надид.

Дар охири сӯҳбат, ки мо барои рафтан рухсат пурсидем, Шарифчон-махдум як ғазали нӯҳбайтии ба тақлиди Бедил навишташударо, ки ба падараш мансуб буд, ба Ҳайрат дода, мухаммас карда додани он ғазалро фармуд.

Мо барои рафтан ба кӯча баромадем. «Ин озмоиш аст» — гуфт Ҳайрат. Ва дар рузи дуйум он ғазалро мухаммас карда оварда, ба ман супурд, ки ба Шарифчон-махдум расонам.

Шарифчон-махдум баъд аз дидани он мухаммас ба кувваи шеърии Ҳайрат қоил шуд ва ӯро яке аз нодирони даврон шумурд.

Ман дар ин чо се банди он мухаммасро ба тарзи намуна нишон доданро муносиб дидам:

Рафики вахшатам, аз донишу улфат ба фарсангам,
Хирадгасту гиребонам, ба ному нанг дар ҷангам,
Мапурс, эй дӯст, аз таҳқиқи ҳоли ҳайратоҳангам,
«Ба тақлиди чунун з-он душмани номусу фарҳангам*,
Ки шояд он парирӯ аз сари шӯхӣ занад сангам».

Биё, эй чон, ки чон бар лаб расид аз бахри ташрифат!
Саропо гаштаам шавқу умед аз бахри ташрифат!
Ба чашми хунфишон бурдам навид аз бахри ташрифат!

---

* Байти дар нохунак гирифташудан ҳар банд аз они падари Шарифчон-махдум буда, се мисраи болои онҳо аз они Ҳайрат мебошанд.

бехтарини онҳо ҳисоб мейфт, гирифта, маҳаллаи бахси худ қарор дода буд ва бо санъати шеърия дар пеши кадом ёр ҳеч гуна зебой надоштани вайро бо мувафаққияти тамом исбот карда буд.

Шарифҷон-маҳдум ҳам ба хубиҳои он шеър пай бурд, вале ин дар борааз табъи як ҷавони хурдсол сир задани он гуна шеъри латоф шубҳаи худро пушида надошт.

— Ман гумон намекунам, ки як ҷавони хурдсоли замони мо ин гуна шеъри баланд гуфта тавонад,— гуфт. Бо ҳамаи ин ба ман таъин кард, ки ӯро ба хонаи вай барам, то ки як имтиҳон карда бинад ва таъкид кард, ки шубҳаи дар борааи шеъри ӯ жардашторо ба худи шоири ҷавон нафахмондам.

Марҳо Абдулвоҳид, ки дар он сӯҳбат буд, катъиян инкор кард, ки ин шеър аз они як ҷавони аз худаш як сол хурдтар бошад ва гуфт:

— Ба ҳеч имтиҳон бовар дорам, ки ин шеър аз они он ҷавони нопухнос нест, балки вай инро аз шеърҳои яке шоири номъалуми гузашта дуздида, ба номи худ бастааст.

Ман дар он вақт фахмидам, ки Хайрат чаро шоирӣ ва шеъри худро аз одамон, хусусан аз шоирон ва шеършиносони он замон пинҳон медоштааст.

Ҳар чи бошад ҳам, ба Хайрат фахмондам, ки шеъри ӯро ба Шарифҷон-маҳдум нишон додан ва ба хавлии ӯ ҳай рафтани буданиаро пурсидам.

Хайрат аз ин кори ман парешон, балки изтиробе кушкунда кард:

— Бо Шарифҷон-маҳдум, ки фозили машҳури замони мо буда, хавлии ӯ мактаби адабиёти ҳамин давра аст, алока бастан ва шинос шудан бад нест,— гуфт.— Ман бо вай шинос будани шуморо намедонистам, магарна худам такаллуф мекардам, ки бо он кас маро шинос кунед.

Хайрат дар борааи вай рафтан изтиёрро ба ман монд. Ман ӯро дар вақте аз рӯзҳои таътили ҳамон ҳафта ба хонаи Шарифҷон-маҳдум бурдам.

Дар вақте ки мо ба хонаи Шарифҷон-маҳдум даромадем, дар он ҷо аз шоирон Лутфи ва Абдулвоҳо-

чаи Таҳсин ҳузур доштанд ва Мирзо Абдулвоҳид дар чойкашӣ хизмат мекард.

Шарифҷон-махдум бо ишорат аз ман Ҳайрат будани ҳамроҳи маро фаҳмида гирифт ва ба ҳамсӯҳбатонаш шиносонд. Аммо бо дидани қиёфаи хурдтараки назарногири Ҳайрат нобоварии ӯ дар ҳаққи вай боз ҳам зиёдатар шуд. Бо вуҷуди ин шеъри дар боло навишташударо ба вай нисбат дода, ба ҳамсӯҳбатони худ хонда шунавонид. Ман мушоҳида кардам, ки бо шунидани он шеър дар чеҳраи ҳамаашон осори нобоварӣ пайдо шуд.

Сӯҳбат дароз кашид, аммо Ҳайрат чизе нагуфт ва фақат мешунид. Зотан ӯ камгап буд. Хусусан дар ин ҷо, ки хонаи яке аз калонзодагони шаҳр ва сӯҳбати шоирони машҳур буд, ба гап ҳамроҳ шуданро муносиб надид.

Дар охири сӯҳбат, ки мо барои рафтан рухсат пурсидем, Шарифҷон-махдум як ғазали нӯҳбайтии ба тақлиди Бедил навишташударо, ки ба падараш мансуб буд, ба Ҳайрат дода, мухаммас карда додани он ғазалро фармуд.

Мо барои рафтан ба кӯча баромадем. «Ин озмоиш аст» — гуфт Ҳайрат. Ва дар рӯзи дуйӯм он ғазалро мухаммас карда оварда, ба ман супурд, ки ба Шарифҷон-махдум расонам.

Шарифҷон-махдум баъд аз дидани он мухаммас ба қувваи шеърии Ҳайрат қоил шуд ва ӯро яке аз нодирони даврон шумурд.

Ман дар ин ҷо се банди он мухаммасро ба тарзи намуна нишон доданро муносиб дидам:

Рафики ваҳшатам, аз донишу улфат ба фарсангам,
Хираддасту гиребонам, ба ному нанг дар ҷангам,
Мапурс, эй дӯст, аз таҳқиқи ҳоли ҳайратоҳангам,
«Ба тақлиди чунин з-он душмани номусу фарҳангам*,
Ки шояд он парирӯ аз сари шӯхӣ занад сангам».

Биё, эй ҷон, ки ҷон бар лаб расид аз баҳри ташрифат!
Саропо гаштаам шавқу умед аз баҳри ташрифат!
Ба чашми хунфишон бурдам навид аз баҳри ташрифат!

---

* Байти дар нохунак гирифташудан ҳар банд аз они падари Шарифҷон-махдум буда, се мисраи болои онҳо аз они Ҳайрат мебошанд.

бехтарини онҳо ҳисоб меёфт, гирифта, маҳалли баҳси худ қарор дода буд ва бо санъати шеърия дар пеши қади ёр ҳеҷ гуна зебой надоштани вайро бо муваффақияти тамом исбот карда буд.

Шарифчон-махдум ҳам ба хубиҳои он шеър пай бурд, валекин дар бораи аз табъи як ҷавони хурдсол сар задани он гуна шеъри латиф шубҳаи худро пўшида надошт:

— Ман гумон намекунам, ки як ҷавони хурдсоли замони мо ин гуна шеъри баланд гуфта тавонад,— гуфт. Бо ҳаман ин ба ман таъин кард, ки ўро ба хонаи вай барам, то ки як имтиҳон карда бинад ва таъкид кард, ки шубҳаи дар бораи шеъри ў ҳардошро ба худи шоири ҷавон нафаҳмонам.

Мирзо Абдулвоҳид, ки дар он сўҳбат буд, қатъиян инкор кард, ки ин шеър аз они як ҷавони аз худаш як сол хурдтар бошад ва гуфт:

— Бе ҳеҷ имтиҳон боварӣ дорам, ки ин шеър аз они он ҷавони ношинос нест, балки вай инро аз шеърҳои ягон шоири номаълуми гузашта дуздида, ба номи худ бастааст.

Ман дар он вақт фаҳмидам, ки Хайрат чаро шоирӣ ва шеъри худро аз одамон, хусусан аз шоирон ва шеършиносони он замон пинҳон медоштааст.

Ҳар чӣ бошад ҳам, ба Хайрат фаҳмондам, ки шеъри ўро ба Шарифчон-махдум нишон додам ва ба хавлии ў кай рафтани будаашро пурсидам.

Хайрат аз ин кори ман ранҷид, балки изҳори хушнудӣ кард:

— Бо Шарифчон-махдум, ки фозили машҳури замони мо буда, хавлии ў мактаби адабиёти ҳамин давра аст, алоқа бастан ва шинос шудан бад нест,— гуфт.— Ман бо вай шинос будани шуморо намедонистам, вагарна худам таклиф мекардам, ки бо он кас маро шиносо кунед.

Хайрат дар бораи кай рафтан ихтиёрро ба ман монд. Ман ўро дар яке аз рўзҳои таътили ҳамон ҳафта ба хонаи Шарифчон-махдум бурдам.

Дар вақте ки мо ба хонаи Шарифчон-махдум даромадем, дар он ҷо аз шоирон Лутфи ва Абдуллохо-

чаи Тахсин ҳузур доштанд ва Мирзо Абдулвоҳид дар чойкашӣ хизмат мекард.

Шарифчон-махдум бо ишорат аз ман Ҳайрат будани ҳамрохи маро фахмида гирифт ва ба ҳамсӯҳбатонаш шиносонд. Аммо бо дидани киёфаи хурдтараки назарногири Ҳайрат нобоварии ӯ дар ҳаққи вай боз ҳам зиёдатар шуд. Бо вуҷуди ин шеъри дар боло навишташударо ба вай нисбат дода, ба ҳамсӯҳбатони худ хонда шунавонид. Ман мушоҳида кардам, ки бо шунидани он шеър дар чехраи ҳамаашон осори нобоварӣ пайдо шуд.

Сӯҳбат дароз кашид, аммо Ҳайрат чизе нагуфт ва фақат мешунид. Зотан ӯ камгап буд. Хусусан дар ин чо, ки хонаи яке аз калонзодагони шахр ва сӯҳбати шоирони машҳур буд, ба гап ҳамроҳ шуданро муносиб надид.

Дар охири сӯҳбат, ки мо барои рафтан рухсат пурсидем, Шарифчон-махдум як ғазали нӯҳбайтии ба тақлиди Бедил навишташударо, ки ба падараш мансуб буд, ба Ҳайрат дода, мухаммас карда додани он ғазалро фармуд.

Мо барои рафтан ба кӯча баромадем. «Ин озмоиш аст» — гуфт Ҳайрат. Ва дар рӯзи дуйум он ғазалро мухаммас карда оварда, ба ман супурд, ки ба Шарифчон-махдум расонам.

Шарифчон-махдум баъд аз дидани он мухаммас ба қувваи шеърии Ҳайрат қоил шуд ва ӯро яке аз нодирони даврон шумурд.

Ман дар ин чо се банди он мухаммасро ба тарзи намуна нишон доданро муносиб дидам:

Рафиқи вақшатам, аз донишу улфат ба фарсангам,
Хираддасту гиребонам, ба ному нанг дар ҷангам,
Мапурс, эй дӯст, аз таҳқиқи ҳоли ҳайратоҳангам,
«Ба тақлиди чунин з-он душмани номусу фарҳангам*,
Ки шояд он парирӯ аз сари шӯҳӣ занад сангам».

Биё, эй чон, ки чон бар лаб расид аз баҳри ташрифат!
Саропо гаштаам шавқу умед аз баҳри ташрифат!
Ба чашми хунфишон бурдам навид аз баҳри ташрифат!

---

* Байти дар нохунак гирифташудаи ҳар банд аз они падари Шарифчон-махдум буда, се мисраи болои онхо аз они Ҳайрат мебошанд.

«Мусаффо манзаре кардам сафед аз бахри ташрифат!
Биё, бинишин ба чашмам, гар малулй аз дили танган!»

Давидам хар тараф чун бод дар кўи ҳавас умре,
Шудам нолон рахи бекасиро паймуда бас умре,
Мабодо харзагардй яъс чун ман хеч кас умре,
«Зи бас бематлабй з-ин гуна афгон чун чарас умре
Нашуд равшан- чй метўям, надонам дар чй охангам?»

Услуби мисраъхое, ки Ҳайрат дар ин мухаммас ҳамроҳ кардааст, зидди услуби худи ўст. Ў шеърро бисьёр содда ва бе тумтароқ менавишт. Аммо аз он чо, ки шеъри мухаммас кардашудаи бо услуби Бедил навишта шуда буд, ў маҷбур шудааст, ки дар мухаммас услуби ҳамон шеърро пеш гирад. Камоли махорати Ҳайрат дар ин аст, ки ба ин тақлид комьёб шудааст. Зеро ба услуби ғайри услуби худ чиз навиштан басе душвор аст.

Бо таъсири ин сўҳбат (сўҳбате, ки Ҳайрат дар ғайби худ аз Шарифчон-махдум таҳсини баланд шунид) Мирзо Абдулвохид, ки то он вақт фақат ба машқи наср — ба иншонависи мукотибот машғулй мекард, ба шоир шудан ҳам кўшиш намуд. Ў шеърҳо навишт ва ба худ калимаи «Мунзим»-ро тахаллус қарор дод. Аммо аз он чо, ки ў як дараҷа ба худ мағрур буд ва дар корҳои адабй бо касе машварат намекард, дар қабули тахаллус ҳам бо ягон каси арабидон машварат накардааст ва азбаски худаш дар арабй камкувват буд, хатои ин калимаро пай набурдааст. Вагарна дар арабй «мунзим» ба маънои поэт ва назмнавис намеояд. Хатто ин шакл ба сифати шохаҳои назм ва шеъзом дар арабй наомадааст. Бо вучуди ин ў ин калимаро ба маъноп назмкунанда қабул кардааст. Сонихо ин хатои худро фаҳмида бошад ҳам, ба сабаби шўҳрат ёфтани он тахаллус тағьир додан мумкин нашуд.

* * *

Ба хамин тариқа, Ҳайрат бо ман ва дўстони ман дўст шуда, ба воситаи мо бо ҳаман арбоби адабиёти он замон шиносой ва алоқа пайдо кард. Бо Абдухалил-махдум, Мирзо Абдулвохид ва Ҳомидхоча дўсти

наздик гардид ва ҳамаи онҳо уро ҳурмат мекардагӣ шуданд. Ҳайрат ҳамеша бо ман ба хонаи Шарифҷонмахдум мерафт ва мушоараи шоирони дар он ҷо ғуншавандаро тамошо мекард, аммо худаш ба он мушоарахо иштирок наменамуд.

Ҷои истиқомати Ҳайрат пештар дар мадрасаи Муҳаммадалӣ-ҳоҷӣ буд, ки вай дар наздикии Кӯшмадраса воқеъ шудааст. Он ҷо аз маркази шахр дур буда, рафту омади Ҳайрат аз он ҷо ба маркази шахр — Чорсӯ, ки дар айни замон маркази арбоби адабиёт ҳам буд, дурӣ кард. Бинобар ин ӯ дар тобистони ҳамон сол дар мадрасачаи Сӯзангарон, ки дар маркази шахр воқеъ шудааст, кӯчида омад.

ТАРҶИМАИ ҲОЛИ ҲАЙРАТ

Номи Ҳайрат Муҳаммадсиддиқ буда, ӯ дар гузари Арӯсони Бухоро, ки дар забони омма ба номи гузари Урусон машҳур шудааст, дар оилаи муаззини он гузар дар соли 1878 таваллуд ёфтааст. Ӯ бо додараш ки аз худаш ду сол хурд буд, дар ҳаштсолагӣ аз п дар ва дар дувоздаҳсолагиаш аз модар ятим м дааст.

Ба Ҳайрат аз падару модар як хавличаи беберун якхонанок ва як ҳуҷра аз мадрасаи Муҳаммадалӣ-ҳоҷӣ ва як ҳуҷра аз мадрасаи Сӯзангарон мерос монд. Ӯ бо даромади аз вақф ояндаи он ҳуҷраҳо, ки бисьёр ночиз буд, зиндагӣ намуда, додарашро ҳам парвариш кард.

Ҳайрат, ки соҳиби истеъдоди баланд буд, дар мактаби гузари худ хонда хушсавод ва хушхат шуда баромад ва дар дарсҳои мадраса, бо вуҷуди аҳамият надоданаш, ҳама вакт аз шариҳдарсонаш пеш буда, ҳар дарсро бо як дидан ва ё шунидан аз худ мекард. Бинобар ин ба интихоби устод ҳам он қадар аҳамият надода, ба аввалин мударрисе, ки ба ӯ воҳӯрдааст, фақат барои расмият шогирд шудааст ва бештарини дарсҳоро бо мутолиаи худ аз худ кардааст. Аз устодони расмӣ — домуллои кунчакнаш — Мулло Абдукарими Балхӣ ва домуллои дарсхонагиаш Мулло Ҳомиди Араб буд, ки ҳеҷ кадоми онҳо шӯҳрати илмӣ

надоштанд ва бо адабнёт хеч алокаманд набуданд (Хайрат, харчанд бо ман хамдарс бошад хам, мо дар пеши ягон мударрис бо хам шарикдарс нашудаем). Бо вучуди ин ў дар сарфу нахви забони араб ва дар мантик махорати тамом пайдо карда буд.

Хайрат баъд аз понздахсола шудан монанди муллобачагони дигар аз хавлй ба мадраса кучида, авваллин бор дар мадрасаи Мухаммадалй-хочй, ки ба хавлиаш наздик буд, истикомат кардааст ва баъд аз он, чунон ки дар боби боло кайд шуд, ба мадрасаи Сўзангарон, ба хучраи меросии худ кучид.

Дар он вактхо додари Хайрат кўрсавод буд. Вай, бинобар хохиши ахли гузар, ба сабаби кадрдонии падараш, муаззини гузари худашон таъин шуда буд. Бинобар ин аз бародараш чудо шуда, мустакилона зиндагонй сар кард. Ба хамин сабаб ду хучраи меросй дар байни ду бародар таксим шуда, хучраи мадрасаи Мухаммадалй-хочй ба додараш ва хучраи мадрасаи Сўзангарон ба худаш расид. Хавлй дар минёни хар дуяшон муштарак монд ва додараш ба сабаби дар гузар муаззин шуданаш, аз мадраса ба гузар — ба хавлй кучид.

Хайрат бо вакфи хамон хучра, ки дар мадрасаи Сўзангарон буд ва дар як сол дусад танга (30 сўм) даромад дошт, бо сахтй зиндагонй мекард, китобхон дарсй ва адабнаш хамагй амонат ва оринй буда, ба харида гирифтани китобе нктидор надошт.

Хайрат дар вакти мактабхонаш ба шеъргўй сар карда, чунон ки дар боби боло кайд шуд, дар муддати ду ё се сол махорати адабй пайдо кард. Ў дар хурдсолиаш аз Хочй Хомидчон ном хамгузараш, ки марди доро, китоббоз буд ва дар хонаи ў хар гуна китобхон дастхат ва чопаи онд ба илму адабнёт ёфт мешуданд, ба оринт китоб гирифта, мутолиа мекард ва хар китобро, ки аз мутолиа гузаронад, ба сохибаш бурда дода, дигарашро меовард. Азбаски ў кувваи хофизаи баланд дошт, бо як мутолиа мазмуни мундаричоти он китоб дар ёдаш мемонд ва шеърхон дилчасп, харчанд дароз бошанд хам, айнан ба хотираш накш баста мемонданд. Дар рафту омад бо дўстони сержитоб хам ў дарров як китоби аз он пеш на-

дидаашро ёфта гирифта, дар гӯшае нишаста, ба мутолиа машғул мешуд ва дар поёни мутолиа, агар аҳли сӯҳбат пурсанд, мазмуни мундариҷоти он китобро гуфта, шеърҳояшро аз ёд хонда медод.

Ӯ дар пеши як дӯсти худаш, ки забони русиро медонист, чанд рӯзе машғулӣ карда, ин забонро ба қадри ифодаи маром ва хати русиро ба қадри адреснависӣ омӯхта буд.

Дар солҳои 1898 тангии моддӣ ба ӯ таъсири бад кард ва лоғарии баданаш боз ҳам зиёдатар шуд. Бинобар ин ба Ашӯрбек ном даллоли пӯсти қарокӯлӣ мирзо (котиб) шуд, ки ҳар тобистон дар мавсими пӯсти қарокӯлӣ — аз моҳи март то моҳҳои август— ба ӯ хизмат мекард, ба бозори пӯст ҳамроҳи ӯ мерафт, ҳар хариду фурӯши пӯстро, ки бо даллолии Ашӯрбек ба амал меомад, рӯйхат мекард ва шабҳо дар хонаи ӯ нишаста дафтари ӯро менавишт. Хӯҷаин дар бадали ин хизмат ба ӯ ҳар моҳ 20 танга (се сӯм) музди хизмат медод.

Ин музди хизмат, ки панҷ моҳи тобистон понздах сӯм мешуд, аҳволи моддии Ҳайратро бехтар накард ва ӯ рӯз то рӯз лоғартар мешуд; дар соли 1900 осори бемории сил дар вай зоҳир шуда, ба кӯтоҳ-кӯтоҳ сурфа кардан гирифтор гашт.

Он вақтҳо табибони маҳаллӣ барои бемории сил фақат ду даво доштанд, ки якӯмаш шароб, дуйӯмаш саёҳат буд. Он табибон бемории силиро аз дилтангӣ ва аз андӯҳгинӣ дониста, ин ду чизро, ки назар ба ақидаи онҳо «вақтхушкунандаи одам» буд, давои ягона медонистанд.

Писари Ашӯрбек — Раҳматуллобек, ки бо Ҳайрат ба муносибати хизматаш дӯст шуда буд, баъд аз пай бурданаш ба бемории ӯ, ба вай ҳамин давоҳоро татбиқ кардан хостааст. Ҳарчанд мақсади табибон аз шароб шароби табиӣ — маи дастии ангурӣ бошад ҳам, ӯ ба вай ба сифати даво арақ нӯшондааст.

Ин «даво» аҳволи ӯро бадтар ва бемориашро вазнинтар кард. Баъд аз он Раҳматуллобек ба ӯ давои дуйӯм — саёҳатро татбиқ кардан хоста, тобистони соли 1900, баъд аз мавсими бозори пӯст, дар моҳҳои август, ӯро ҳамроҳи худ ба саёҳати Фарғона бурда

овард. Албатта, ин даво ҳам таъсир накард ва бемории ӯ дар зимистони соли 1900—1901 боз ҳам вазнинтар шуд. Бо вуҷуди ин ӯ дар зимистон ба дарс ва сӯҳбатҳои адабӣ ва дар тобистон дар хизмати бозори пӯст давом намуд.

Дар зимистони соли1901 ӯ аз ҳар гуна ҳаракати барзиёд — аз дарсравӣ ва мулоқоти дӯстон боз монда, дар ҳуҷрааш хобид. Мадрасаи Сӯзангарон хурдтарин ва бадтарини мадрасаҳои Бухоро буда, атрофашро раставу бозору саройҳои тиҷоратӣ ва ҳавлиҳои дуошёна чунон иҳота карда гирифта буданд, ки ҳамон шамоли бадбӯи шаҳри Бухоро ҳам ба дарунаш вай намевазид. Ҳуҷраи Ҳайрат бошад, ду метри мураббаъ буда, поёнҳуҷра, сернам ва якдара буд.

Ман зиндагонии Ҳайратро дар он ҳолат дар чунин ҳуҷра, дар шароите, ки ғайр аз чою нон чизи хӯрданӣ дурусте надошт, барои ӯ ҳалокатовар донистам, дар андешаи дуру дароз афтодам. Аммо аз тарафи худ ҳеҷ имкон надоштам, ки ба ӯ ёрие расонам. Бинобар он ин масъаларо дар пеши Абдухалил-махдум, Ахмадҷон-махдум[100] ва Мирзо Абдулвоҳид, ки баъд аз қозӣ шуда рафтани Шарифҷон-махдум дар мадрасаи Мулло Муҳаммадшариф мустақилона зиндагонӣ мекард ва ҳаман ихто монанди ман ба Ҳайрат дӯсти наздик шуда буданд, мондам.

Аз ин миёна Абухалил-махдум ҳиммати калоне кард. Ӯ ҳамон вақтҳо дар ҳуҷрааш як пуд равғани дуиба, се пуд биринҷ ва ду нимча (як кисаи) чой дошт. Азбаски хонадор буд, дар ҳуҷра кам ош мехӯрд ва ҳуҷрааш болохуҷраи хушхаво ва дар рӯ ба рӯи ҳавзи Ғозиён буд. Ӯ он ҳуҷраро бо ҳамаи озуқааш ба ману Ҳайрат супурдан хост. Мирзо Абдулвоҳид гоҳо дар ҳуҷрааш палави равғанӣ кӯкнордонагӣ, ки ба сурфа фонда дорад, пухта доданӣ шуд ва Ахмадҷон-махдум, ки ҳавлидор буд, гоҳо дар ҳавлиаш тушбера ва угро барин ошҳои ҳамирӣ пухта оварданро ваъда дод, то ки пайваста палавхӯрӣ ба дили бемор назанад ва худам гӯшти харрӯзаи оши палавро, ки ним нимча буд, бо ду нони бозорӣ мутасаддӣ шудам.

Ба ҳамин тариқа мо Ҳайратро аз ҳуҷраи худаш ба ҳуҷраи Абдухалил-махдум кӯчонда овардем. Азбаски

Абдухалил-махдум ҳам бемории сили дошт ва ҳам монанди соҳиби ҳучра ба пеши бемор омаданро муносиб намедид, ба пеши мо ҳеч намеомадагӣ шуд. Ман доимӣ ба хизмати бемор мондам ва дигар дӯстон ҳам ҳар вақт хабаргирон меистоданд, ҳатто Мирко-дир-махдум ҳам гоҳо омада, бо суханҳои девонаворонааш беморро хандонда менишаст.

Бо таъсири таомҳои хуб бояд бошад, бемор баъд аз ду моҳ дар ҳучраи Абдухалил-махдум истодан хеле қувват пайдо кард, ҳатто дар ҳаваси базмгардӣ афтода, баъзе шаб бо ман ва дӯстони дигар ба базмҳои дойрахабар ҳам мерафтагӣ шуд.

Бо сар шудани ҳавои гарми тобистон боз аҳволи ӯ хеле бад шуд. Тоҳирҷон, ки ҳар ҳафта як бор-ду бор омада ӯро дида, аҳволпурсӣ карда мерафт, вазъиятро аҳволи ӯро дида, ба ҳавлиаш кӯчонданро муносиб дид, чунки дар он вақтҳо бемор тамоман барҷомонда гардида, берун баромада наметавонистагӣ шуда буд.

Ин машваратро худи Ҳайрат ва дигарон ҳам қабул карданд. Дар аввалҳои моҳи июни соли 1902 ӯро ба ҳавлиаш дар гузари Арӯсон, ки дар вай додараш мучаррадона (бе зан) зиндагонӣ мекард, кӯчондем.

Ҳар кадоми мо ҳар рӯз як бор озуқа ё таоми тайёр ва ё ин ки ягон ширинӣ бурда, ӯро ҳолпурсӣ карда меомадем. Бемордори доимӣ додараш буд. Аммо ман ва Аҳмадҷон-махдум ҳар шаб бо навбат дар пеши бемор мехобидем. Чунки аломати охири рӯзҳои зиндагиро гузаронида истодани ӯ ба ҳар кадомамон маълум буд.

Ҳайрат дар нимаҳои моҳи июль, дар шабе, ки Аҳмадҷон-махдум дар пеши ӯ навбатдор буд, вафот кард. Пагоҳоӣ, ки ман ҷомашӯй сар карда будам ва мехостам ин корро барвақтар тамом карда, ба хабаргирии бемор равам, касе аз гузари ӯ омада, вафоташро хабар дод. Ҳарчанд аз ҳаёти ӯ умедамро канда бошам ҳам, ин хабар ба ман ногаҳонӣ барин расид. Дар ҳамон вақт як куртаи аз об баровардаам дар дастам буд, ки мехостам ба тор паҳн кунам. Аммо бо шунидани ин хабар ҳамон тавр курта дар даст да-

кинае дар ҳайрат афтода мондам, гӯё ки шах шуда будам.

Баъд аз дақиқае ҳавоси худро ғундоштам, ҳамашӯҳтан дар об тарҳандаамро ҳамон тарз бо тағора ба ҳуҷра даровард монда, ба тарафи ҳавлии Ҳайрат нигоҳ карда давидам ва ба хонаи ӯ расидам. Ман, ки дар вафоти падару модарам нагириста будам, бар сари мурдаи ӯ овоз андохта, бо навҳа гиристам ва ҳамаи дӯстон ба гирья даромаданд.

Ҷасади ӯро дар беруни дарвозаи Талпоч, дар роҳи Чорбакр, дар гӯрхонаи падару бобоҳояш гуронидем.

Баъд аз маросими дафн ман рост ба ҳуҷраи худ омадам ва бо таъсири ин мотами тоқатфарсо чанд рӯз натавонистам, ки ба кӯча бароям ва дӯстонро зиёрат намоям.

Шоирон ва адабиётдӯстони замони он замон ба чое ки ба хонаи Ҳайрат раванд, ба ҳуҷраи ман омада, ба муносибати вафоти дӯсти якҷоям таъзия баён мекарданд ва марсияҳо навишта овард медоданд.

МЕРОСИ АДАБИИ ҲАЙРАТ

Ҳайрат одат надошт, ки шеърҳои худро ба дафтаре нависта монад. Баъзе шеърҳояш бо дастхати худаш ва бо хати худам ва Мирзо-Абдулвоҳид дар байзи ман буда, порчаҳои дигараш дар хонаи дар дасти додараш монда буд. Мо хостем, ки ҳар чӣ аз вай монда бошад, ҷамъ карда, ба дафтаре нависем. Аммо додараш аввал ба додани он шеърҳо розӣ нашуд ва баъд аз он розӣ шуд, ки ҳар рӯз як ғазал ё ду ғазал диҳад, баъд аз он ки мо вайро рӯйхатвор карда гирифта, нусхаи асларо ба вай бурда диҳем, ғазали дигарро диҳад.

Ғайр аз тобеъ шудан ба фикри ӯ чораи дигаре надоштем — ҳар рӯз ман ё Аҳмадҷон-маҳдум ба ҳавлии вай, ки аз чое истиқоматаш то қариб ду километр мемонд, рафта, аз ӯ як ғазал ё ду ғазал меовардем. Мирзо Абдулвоҳид он ғазал ё ғазалҳоро бо хати зебои худ навишта мегирифт.

Ҳамин тавр карда, ин порчаҳои дар дасти додараш шоир мондаро навишта гирифтем ва чизҳоеро, ки дар

дасти ман буданд, низ Мирзо Абдулвоҳид навишта гирифт. Ғазал, қасида, достон, қитъа ва рубой — ҳамагӣ 2000 байт (4000 мисраъ) шуд.

Мирзо Абдулвоҳид бо хати худ аз маҷмӯаи шеърҳои Ҳайрат ду нусха тайёр карда, якеро ба ман доду дигареро барои худаш нигоҳ дошт.

Баъд аз вафоти Ҳайрат шӯҳрати ӯ назар ба замони зиндагиаш зиёдтар шуд. Дар вақти ҳаёташ ӯро танҳо дӯстонаш дӯст дошта мадҳ мекарда бошанд, баъд аз вафоташ ҳар касе, ки ба адабиёт андак алоқаманд бошад, маддоҳи ӯ шуд. Аз ин рағбати умумии ба Ҳайрат пайдошуда амир Абдулаҳад ҳам, ки худро шоир метарошид, берун намонд. Ӯ ба қозикалон Бадриддин фармуд, ки шеърҳои Ҳайратро ёфта, ба ӯ расонад. Қозикалон маро чеғ зада бурда, талаб намуд, ки шеърҳои Ҳайратро ба ӯ супорам. Ман мункир шудам. «Дар дасти ман шеъри Ҳайрат нест, ҳар чӣ аз ӯ мондааст, дар дасти додараш буд, ӯ ба ман надод» гуфтам. Ва ҳол он ки додари Ҳайрат бо ҳамон беморие, ки аз бародараш гирифта буд, баъд аз ду моҳ вафот карда буд.

Ман аз бими он ки мабодо ҳуҷраамро одамони қозикалон кофтуков карда, он нусхаро аз дастам гиранд, вайро бурда дар хавлии Мирзо Абдулвоҳид бо нусхаи ӯ — ҳар дуяшро дар шифти як мадони торик овехта мондем. Аммо дар соли 1918, ба муносибати воқеаи Колесов, вақте ки хонаи Мирзо Абдулвоҳид тороҷ шуд, ҳар ду нусха ҳам талаф гардиданд [101].

Ҳоло якчанд ғазал, қасида, қитъа, рубой ва як достон, ки Ҳайрат бо илтимоси ман дар саёҳати Фарғона навишта буд, дар дасти ман мебошанд ва намунаи онҳо дар саҳифаҳои 261—271 «Намунаи адабиёти тоҷик» дарҷ шудааст.

Дар ин ҷо ман мехоҳам, ки тадқиқотчиёни ҷавонро аз як масъала хабардор карда монам: вақте ки қозикалон бо фармоиши амир дар паи ёфтани шеърҳои Ҳайрат афтод ва чизе ба даст даровард натавонист, аз чор тараф шоирчаҳо ва шоиртарошон барои хушомад ба хизмати қозикалон миён баста, бисьёр шеърҳои пастро бо тахаллуси «Ҳайрат» ба ӯ бурда

киқае дар ҳайрат афтода мондам, гўё ки шах шуда будам.

Баъд аз дақиқае ҳавоси худро ғундошта, ҷомашўҳҳон дар об таркардаамро ҳамон тарз бо тағора ба ҳучра дароварда монда, ба тарафи ҳавлии Ҳайрат нигоҳ карда давидам ва ба хонаи ӯ расидам. Ман, ки дар вафоти падару модарам нагириста будам, бар сари мурдаи ӯ овоз андохта, бо навҳа гиристам ва ҳамаи дӯстон ба гирья даромаданд.

Ҷасади ӯро дар беруни дарвозаи Талипоч, дар рохи Чорбакр, дар ғурҳонаи падару бобоҳояш ғуронидем.

Баъд аз маросими дафн ман рост ба ҳучраи худ омадам ва бо таъсири ин мотами тоқатфарсо чанд рӯз натавонистам, ки ба кӯча бароям ва дӯстонро зиёрат намоям.

Шоирон ва адабиётдӯстони ҷавони он замон ба ҷои ин ки ба хонаи Ҳайрат раванд, ба ҳучраи ман омада, ба муносибати вафоти дӯсти азизам таъзия баён мекарданд ва марсияҳо навишта оварда медоданд.

МЕРОСИ АДАБИИ ҲАЙРАТ

Ҳайрат одат надошт, ки шеърҳои худро ба дафтаре навишта монад. Баъзе шеърҳояш бо дастхати худаш ва бо хати худам ва Мирзо-Абдулвоҳид дар байзи ман буда, порчаҳои дигараш дар хонааш дар дасти додараш монда буд. Мо хостем, ки ҳар чи аз вай монда бошад, ҷамъ карда, ба дафтаре нависем. Аммо додараш аввал ба додани он шеърҳо розй нашуд ва баъд аз он розй шуд, ки ҳар рӯз як ғазал ё ду ғазал дихад, баъд аз он ки мо вайро рӯйпавис карда гирифта, нусхаи аслиро ба вай бурда дихем, ғазали дигарро дихад.

Ғайр аз тобеъ шудан ба фикри ӯ чораи дигаре надоштем — ҳар рӯз ман ё Аҳмадҷон-махдум ба ҳавлии вай, ки аз ҷои истиқомати мо қариб ду километр меомад, рафта, аз ӯ як ғазал ё ду ғазал меовардем. Мирзо Абдулвоҳид он ғазал ё ғазалҳоро бо хати зебои худ навишта мегирифт.

Ҳамин тарз карда, мо порчаҳои дар дасти додари шоир мондаро навишта гирифтем ва чиҳоеро, ки дар

дасти ман буданд, низ Мирзо Абдулвоҳид навишта гирифт. Ғазал, қасида, достон, қитъа ва рубой — ҳамагӣ 2000 байт (4000 мисраъ) шуд.

Мирзо Абдулвоҳид бо хати худ аз маҷмӯаи шеърҳои Ҳайрат ду нусха тайёр карда, якеро ба ман доду дигареро барои худаш нигоҳ дошт.

Баъд аз вафоти Ҳайрат шӯҳрати ӯ назар ба замони зиндагиаш зиёдтар шуд. Дар вақти ҳаёташ ӯро танҳо дӯстонаш дӯст дошта мадҳ мекарда бошанд, баъд аз вафоташ ҳар касе, ки ба адабиёт андак алоқаманд бошад, маддоҳи ӯ шуд. Аз ин рағбати умумии ба Ҳайрат пайдошуда амир Абдулаҳад ҳам, ки худро шоир метарошид, берун намонд. Ӯ ба қозикалон Бадриддин фармуд, ки шеърҳои Ҳайратро ёфта, ба ӯ расонад. Қозикалон маро ҷеғ зада бурда, талаб намуд, ки шеърҳои Ҳайратро ба ӯ супорам. Ман мункир шудам. «Дар дасти ман шеъри Ҳайрат нест, ҳар чӣ аз ӯ мондааст, дар дасти додараш буд, ӯ ба ман надод» гуфтам. Ва ҳол он ки додари Ҳайрат бо ҳамон беморие, ки аз бародараш гирифта буд, баъд аз ду моҳ вафот карда буд.

Ман аз бими он ки мабодо ҳучраамро одамони қозикалон кофтуков карда, он нусхаро аз дастам гиранд, вайро бурда дар ҳавлии Мирзо Абдулвоҳид бо нусхаи ӯ — ҳар дуяшро дар шифти як мадони торик овехта мондем. Аммо дар соли 1918, ба муносибати воқеаи Колесов, вақте ки хонаи Мирзо Абдулвоҳид тороҷ шуд, ҳар ду нусха ҳам талаф гардиданд [101].

Ҳоло якчанд ғазал, қасида, қитъа, рубой ва як достон, ки Ҳайрат бо илтимоси ман дар саёҳати Фарғона навишта буд, дар дасти ман мебошанд ва намунаи онҳо дар саҳифаҳои 261—271 «Намунаи адабиёти тоҷик» дарҷ шудааст.

Дар ин ҷо ман мехоҳам, ки тадқиқотчиёни ҷавонро аз як масъала хабардор карда монам: вақте ки қозикалон бо фармоиши амир дар паи ёфтани шеърҳои Ҳайрат афтод ва чизе ба даст дароварда натавонист, аз чор тараф шоирчаҳо ва шоиртарошон барои хушомад ба хизмати қозикалон миён баста, бисьёр шеърҳои пастро бо тахаллуси «Ҳайрат» ба ӯ бурда

доданд. Бинобар ин тадқиқотчиёнро лозим аст, ки хар шеъри дар охир тахаллуси «Хайрат» доштаро бе хеҷ тадкик «аз они Хайрат» гуфта қабул нафармоянд, балки хар шеърро аввал ба шеърхое, ки дар бораи моли Хайрат будани онҳо шакке нест, андоза карда бинанд ва баъд аз он ба як қарор оянд.

Ман дар ин ҷо як мусаддаси Хайратро, ки дар охири умраш навиштааст ва метавон гуфт, ки он хулосаи шархи аҳволи пурмалоли ӯ мебошад, ба тарзи намуна кайд мекунам:

МУСАДДАС

Чӣ музтарам, ки зи ғам лахзае фароғ надорам,
Набошадам ба дил аз гӯшае, ки доғ надорам,
Ба роҳи матлаби айшу хушӣ суроғ надорам,
Бе каф зи даври шароби тараб аёғ надорам,
«Чунон фасурдадимоғам, ки майли боғ надорам,
Ба ҳадди он ки гуле бӯ кунам, димоғ надорам»*.

Ба даҳр он қадар аз вазъи рӯзгор ғамгинам,
Ки тири дарду ситамро зи ҳар канор камингам,
Фурӯ гирифта ҳучуми алам ясору яминам,
Узори шоҳиди мақсад ба хеҷ бор набинам,
Агар ба рӯзи парешониям нисору хазинам,
Агар шаби ғами ҳичрониям чароғ надорам.

Маро, ки соғари айш аз кафи мурод нагун шуд,
Вале ба махфил мисои дил ба гардиши хун шуд,
Зи ғусса рӯз ба рӯзам чу барфузуду фузун шуд,
Набуд агарчӣ дили зор хун, тамом кунун шуд,
Ҳавою шавқи сару дил ба хок рафту буруи шуд,
Кунун сарею ҳавое, дилею доғ надорам.

Чӣ мекунӣ ба ҳавас чустучӯи пурсиши ҳолам?
Чӣ меравӣ раҳи дарди сари ҷавобу саволам?**
Чунон гудохтаҳол аз фалак ба наҳсу вуболам,
Ҳане зи ғусса низорам, қаде зи дард ҳилолам,
Димоғ сӯхт ба ҳачрам, дил об шуд зи малолам,
Аз он ба сазои нишоте дилу димоғ надорам.

---

* Ин ду мисраъ аз они Ҳасрати Ҳисорӣ аст, ки Хайрат мазмунашро мувофиқи ҳоли худ ёфта, тазмин карда буд.

** Шоир дар ин ду мисраъ аз беморпурсии мунофиқонаи баъзе касон, ки дар вақти бемориаш барои ӯ малоловар буд, шикоят мекунад.

Ба зулми чархи ҷафочӯ, зи ҷаври даври ситамгар
Ба ранҷу дарду чу Ҳайрат шикастаболаму музтар,
Дилам зи ҳодиса дар қайди кулфат аст мукаддар,
Ғамам чу қофия дар банди меҳнат аст мукаррар*,
Зи бахти тира чу мурғи шикастаболаму бепар,
Ки ошьёни талаб ҷуз ба парри зоғ надорам.

Ман дар ин ҷо барои нишон додани ин ки шеършиносони расмии холис ва бетарафи он замон дар хаққи Ҳайрат чӣ ақида доштанд, порчаеро аз тазкираи Садри Зиё, ки баъд аз вафоти Ҳайрат дар боран ӯ аз тарафи муаллифи китоби мазкур навишта шудааст, ба тарзи мисол овардан мехоҳам (ба тариқаи интихоб):

Ҷавони хирадманди некӯниҳод,
Чуи ӯ модари даҳр ҳаргиз назод...
Бинои суханрост рукни тамом,
Яке содиқулқавл Сиддиқ ном.
Ба ҳайрат фурӯ рафта халқе аз ӯ,
Варо Ҳайрат омад лақаб баҳри ӯ...
Суханҳои ӯ баски шуд дилпазир,
Ситоиш кунад ҳар касе ногузир...
Каманди хаёлаш чунон буд расо,
Ки сайди маонӣ намешуд раҳо...
Ба тарзи наве нуктапардоз шуд,
Чу булбул навосанҷи ин соз шуд...
Бад-он сон, ки дар бадви** рушду тамиз
Намондаш зи фазлу ҳунар ҳеҷ чиз,
Ки маншури идроки ӯ барнахонд,
Надониста як чиз аз вай намонд...
Забардасти майдони донишварӣ,
Вале буд аз ҷуфту*** нахват**** барӣ*****;
Ҳамеша ба Айнию Мунзим ба ҳам
Будандӣ ба шодию бо ҳам****** ба ҳам...
Чу Ҳайрат гузар кард аз рӯзгор,
Зи ҳачраш рафиқон гиристанд зор;
Дар ин боб Айнӣ ба сад печу тоб,
Чу моҳӣ, ки маҳҷур монад зи об,
Ба таърихи фавташ ғамину ҳазин
Ду-се байт гуфта чу дурри самин*******.

---

* Шоир зимнан дар ин мисраъ бо калимаҳои «қофия», «банд» ва «мукаррар» дар бораи такрор шудани қофияҳо дар бандҳои ин мусаддас узр гуфтан мехоҳад.

** *Бадв* — ибтидо.

*** *Ҷуфт* — ҳудбинӣ.

**** *Нахват* — калонгирӣ.

***** *Барӣ* — пок.

****** *Ҳам* — дар ин ҷо ба маъноӣ ғам.

******* *Самин* — пурқимат.

(Чузъиёти гузориши ахволи Хайрат дар ояндаи «Ёддоштхо» ба хар муносибат ёдовари карда хохад шуд).

«МИКРОБХОИ ОДАМШАКЛ»

Баъд аз вабои охирине, ки дар соли 1893 дар Бухоро рўй дода буд, харчанд дигар вабои умумй ва бемории гузарандаи хавфнок пайдо нашуда бошад хам, шахр ва атрофи наздики он дар тобистонхо хеч гох аз бемориҳои бисьёррўйдиханда ва аз муромуриҳои барзиёд холй набуданд.

Ин хол аз назари диккати олимони тиббии рус пинхон намонд ва дар тобистони соли 1895 як комиссияи махсус аз Петербург омад, ки дар хайати вай доништмандони микробшинос ва мутахассисони бузурги илми тибби замонй даромада буданд.

Ин комиссия аввал шахр ва атрофи онро гардиш карда, хама чоро дид, кушишхонахо, кўлхо, обрезхо, обгурезхо, хавзхо, рўд ва чўйхо, инчунин ошхонахои бозорй — нахўдпазихо, мохипазихо, каллапазихо, кабобпазихо, хам зарфхо ва корхои касонеро, ки таомхои гарми тайёрро дар лагану лаълихо гирифта, дар сари роххои умумй нишаста мефурўхтанд, аз назар гузаронид.

Комиссия ба хукумати амир мурочиат намуда, барои бартараф кардани беморй ва муромурии мардуми шахр бархам додан ва аз сари нав ташкил кардани хар кору хар чизеро, ки ба покизагй ва нигохдории тандурустй зид бошад, талаб намуд. Чунончи, тоза кардани рўд, чўйхо, хавзхо ва обрезу обгурезхо, хушконидани кўлхо, кофтани захкашхо, аз шахр баровардани кушишхонахои хайвонот, тоза кардани ошхонахо, манъ кардани таомфурўшихои сарироҳи ва дигарҳоро ба пеши хукумати амир вазифаи аввалин ва ногузир карда монд.

Одати хукумати амир ин буд, ки барои ичрои хар кори наве, ки аз тарафи русхо таклиф шавад ва барои ба амал овардани он кор харочоту ташвиши бисьёр лозим бошад, рухсати уламои мутаассиби худро лозим мешумурд. Табиист, ки онхо ба хар чизи нав муқобил буданд ва рухсат намедоданд, ки ба амал бароянд.

Дар мавриди шахртозакунй ҳам ҳукумат ризо ва фатвои уламоро лозим шумурд. Комиссия ин ҷавобро шунида, хост, ки худаш уламои Бухороро бо далелҳои фанній қаноат ҳосил кунонад, ки ин аҳволи шаҳр боиси бемории ҳалокатовар аст. Бинобар ин дар беморхонаи шаҳр як лаборатория ташкил карда, обҳои рӯд, чӯй, ҳавз, кӯл, таомҳои ошхонаҳо, хунҳои кушишхона ва монанди инҳоро оварда таҳлил кард ва аз ҳукумат илтимос намуд, ки як гурӯҳ олимони донишманди шаҳрро фиристонад, то ки ба воситаи микроскоп ҷондорҳои беморй пайдокунандаро бо чашми худ дида, ба тоза кардани шаҳр рухсат диҳанд. Комиссия дар ҳайати донишмандони бухорой будани Аҳмад-махдуми Дониш, Қорй Абдулмаҷиди Зӯфунун [102] ва домулло Икромчаро [103], ки овозаи дониши онҳо ба гӯши олимони рус ҳам расида буд, лозим донист.

Ҳукумати Бухоро ин таклифи комиссияро қабул кард. Аммо ба ҳайати донишмандони бухорой Абдураҳмон-махдуми Рафтор [104], Қиём-махдум [105] ва Чунбул-махдумро [106], ки дар таассуби ҷоҳилона, дар нодонй ва дар мунозираҳо ба нофаҳмида фарьёд кардан ном бароварда буданд, инчунин як каси «Буқрот»-лақабро [107], ки девонавор худро ҳаким ва файласуф мешумурд (мардум ӯро масхара дошта, лақаби «Буқротй»-ро ба ӯ муносиб дида буданд), ба ҳайати комиссия ҳамроҳ кард.

Аҳмад-махдуми Дониш аз чиҳати бемори барҷомонда буданаш ба кори комиссия иштирок карда натавонист. Зӯфунун бо домулло Икромча дар муқобили чор нафар ҷоҳили гузаро, ки онҳо барои ҷоҳилона фарьёд кардан ва бетартибй баровардан аз ҳукумат таъзимоти махсус доштанд, монданд.

Донишмандони рус лабораторияро ба кор даровардa, микробҳои дар об, дар ош ва дар дигар чизҳо будагиро бо микроскоп ба ҳайати комиссияи Бухоро нишон дода истода зарари ҳар кадом микроб ва чй гуна бемориҳо ба вуҷуд овардани онҳоро шарҳ додан гирифтанд.

Домулло Икромча ва Зӯфунун гуфтаҳои комиссияи русҳоро тасдиқ карда ва аз тарафи худ ҳам ба-

рои қувват додани фикри комиссия баъзе чизҳо мегуфтанд.

Чун Абдураҳмон-махдуми Рафтор, Киём-махдум, Чунбул-махдум ва Букрот диданд, ки домулло Икромча ва Зӯфунун фикри комиссияро маъқул шумурда истодаанд, ҳар чорашон якбора фарьёд бароварданд:

— Мо қабул намекунем, мо тарсида дини худро намефурӯшем, худоро халлоқи ягона, бемориҳоҳанда ва шифобахшанда медонем. Мо ба ин «лӯтти-бозиҳо», ки чизҳои мавҳумро ҷондор карда нишон дода истодаанд, бовар намекунем ва фиреб намехӯрем!..

Аъзоҳои ҳайати комиссияи донишмандони рус аз ин фарьёдҳо, ки дар забони тоҷикӣ мерафтанд, чизе нафаҳмида, ба воситаи тарҷумон ҳам аз онҳо чизе фаҳмида натавониста, таҳлилотро хобонда ҳайрон-ҳайрон нигоҳ карда монданд...

Якбора он чор нафар аз ҷоҳошон бархоста, кафшҳошонро аз по кашида ба дастҳо гирифта, ясавули уламоро *, ки асо ба даст дар он ҷо рост истода буд, задан гирифтанд ва ӯро айбдор мекарданд, ки чаро онҳоро дар ин гуна маҷлиси кофиркунанда овардааст.

Дар ин вақт дар беруни беморхона муллоҳо ва муллобачаҳои бисьёре, ки аз тарафи намояндагони маҳфии ҳукумати Бухоро барои балво бардоштан шӯронда фиристода шуда буданд, бе он ки чӣ гуфтан ва чӣ хостанашон маълум шавад, фарьёд мекарданд. Аммо маъмурони махсуси ҳукумат ба онҳо роҳ намедоданд, ки ба беморхона даромад кунанд.

Ҳайати комиссияи донишмандони рус диданд, ки як шӯриши бемаънӣ бархоста, ранги балвои умумиро гирифта истодааст, кори худро хобонда, ба ҳайати комиссияи Бухоро ба рафтан рухсат дод. Аммо он чор нафар аз бино намебаромаданд ва ба ранси комиссияи Петербург фарьёд карда мегуфтанд:

---

* Як маъмури оддии ҳукумат буд, ки дар ҳар ҷо уламо дар сурати расмӣ гун шаванд, ӯ дар он ҷо ҳозир мешуд ва ба маҷлисҳои расмӣ уламоро даъват мекард. Ин маъмурро ясавули уламо ва кӯтоҳ карда «оламиён» меномиданд.

— Эй тўра! Ё аз забонат хат дех, ки дигар ба корхои динии мо дахл намекунй, ё ки моро дар ин чо кушта парто!

Охир ду маъмури хукумати Бухоро омада, он чор нафарро ба баромада рафтан таклиф карданд ва онхо хам, мувофики маколе, ки мегўянд: «Забони мурғонро мурғон медонанд», ба таклифи маъмурон зуд амал карда, бечуну чаро аз беморхона баромада рафтанд.

* * *

Хайати комиссияи донишмандони рус албатта пай бурданд, ки ин кор кори сохтаи худи хукумати Бухорост, бинобар ин ба гумоштаи сиёсии давлати Россия муроҷиат намуда, пешгирй кардани ин гуна бетартибихоро аз вай пурсиданд.

Дар натиҷаи мурочиати гумоштаи сиёсии давлати Россия хукумати Бухоро хамаи он бетартибихоро ба гардани хамон чор нафар монда, онхоро чанд рўзе аз шахр бароварда ва бо хамин гўё пеши бетартибихоро «гирифт». Аммо аз миёна бисьёр вакт нагузашта, боз он чор нафарро ба шахр даъват карда, ба хар кадомашон аз чои аввалиашон калонтар ва сердаромадтар мударрисихо дод.

Тоза кардани шахр ва барҳам додани ифлосихо, ба баҳонаи қабул накардани уламо ва сабаб шуданаш ба балво, ба амал оварда нашуд. Танхо дар беруни шахр ва дар ҷанубии Намозгох иморати чўбине сохта, кушишхонаҳои хайвонотро ба он бино бароварданд, ки ин кор ба хукумат зарар надошт, балки фоида дошт. Чунки хукумат аз хар хайвони кушташаванда як миқдори муайян пул мегирифт, ки он маблағ дар соли аввал харҷашро таъмин карда, дар солҳои дигар як даромади бехароҷот дода меистод.

* * *

Аз шахр бароварда шудани кушишхонаҳоро баъзе одамони соддадил аломати ба дасти хукумати подшохии Россия гузаштани корҳои хукуматдории Бухоро мешумурданд ва як мулло, ки орзуи қозй шудан дошт, ба беруни шахр кўчонда шудани кушишхона-

хоро шунида, мегуфт: «Давлати рус фурсат медод, ки ман ду-се сол қозӣ шуда, зиндагии ояндаамро таъмин мекардам, баъд аз он Бухороро ба Русия ҳамроҳ мекард, майлаш буд. Акнун ман то охири умрам барахнаву гурусна хоҳам монд. Афсӯс!»

Чун воқеаи балвои «микробхо» ва ҷанҷоли аз шаҳр баровардани кушишхонаҳо дар шаҳр овоза шуд, Ҳайрат гуфт:

— Микробҳои ҳақиқӣ ҳамин уламои ҷоҳил ва ҳамин ҳукуматдорони торочгар мебошанд. Агар донишмандони рус барои бархам додани микробҳо ба аҳолии Бухоро ёрӣ доданро хоҳанд, бояд аввал барои бархам додани ҳамин микробҳои одамшакл ёрӣ диҳанд, ки инҳо дар байни мардум бемориҳои рӯҳиро паҳн мекунанд. Дар он вақт бархам додани микробҳои паҳнкунандаи бемориҳои ҷисмонӣ осон мешавад.

ДОНИШМАНДИ НОБИНО

Чунон ки дар боло қайд шуд, додарам Сирочиддин дар ҳавлии Қозичон-махдум дастьёр шуда даромада буд. Баъд аз он ки Қозичон-махдум ба як район қозӣ шуда, аз шаҳр рафт, додари маро Дониёлхоҷа ном бародари калони ӯ ба дастьёрии худ гирифт.

Дониёлхоҷа як одами ҳафтодсола буда, умри худро дар қозигиҳои музофотҳои Бухоро гузаронида, дар вақтҳои охир ба сабаби пирӣ аз он кор истеъфо дода, гӯшанишин шуда буд. Ӯ Саъдихон ном як писари калон дошт, ки вай дар он вақтҳо ҳанӯз талаба буд.

Азбаски Дониёлхоҷа ва писараш монанди бародар ва бародарзодагонашон хоксор ва нарммуомила буданд, дастьёрии онҳо ба додарам душворӣ намекард ва дарсашро ҳам худи пиракӣ ва писараш дуруст карда медоданд.

Аз ғайри ин ҳар ҳафта рӯзи ҷумъа дар хонаи ӯ дӯстонаш ҷамъ шуда, сӯҳбатҳои илмӣ ва дилкушоӣ мекарданд, ки ин ҳам ба як дастьёр сабаби соқӯл шудан мегардид.

Назар ба накли додарам, дар рӯзҳои ҷумъа дар он ҷо Мӯсохоҷа ном як кӯри модарзод меомадааст

ва муллоҳои дар он ҷо ҷамъшуда бо ӯ мунозираҳои илмӣ мекардаанд, ки дар натиҷа ӯ ба ҳама ғолиб меомадааст.

Ман ин воқеаро шунида, дар ҳайрат афтодам. «Чӣ гуна як кӯри модарзод ҳамон қадар донишманд мешудааст, ки ба ҳама ғолиб меомадааст?» гӯён фикр мекардам ва бо шунидан ба ин воқеа бовар кардан душвор буд. Бинобар ин як рӯзи ҷумъа, дар вақте ки мунозираи биноён бо нобинои модарзод сар мешуд, ба он ҷо рафтам.

Дар пешгоҳи мачлис соҳибхона Дониёлхоҷа менишаст ва дар паҳлуи ӯ нобинои донишманд ҷой гирифта буд. Нобино тахминан чилсола менамуд. Ришаш сиёҳ ва риндона бо қайчӣ кӯтоҳ карда шуда буд, рӯяш пурраи сафедчаи сурхтоб ва чашмони бемижгони пӯшида ва хушкидарафтааш дар он рӯи сурхчатоб ба ду ҷои баддаррон рафтаи порчаи ҳарири гулобӣ монанд буд, ки он ҷоҳоро ба тарзи руфӯ дӯхта монда бошанд. Абрӯҳояш сиёҳи сермӯй буданд, либоси ин нобино фақирона, лекин бисьёр озодона ва бечирку ғубор буд, саллааш докаи сафед, аммо монанди саллаҳои муллоҳо калон ва вайрон басташуда набуда, хурд ва бо тартиби хубе печондагӣ буд.

Дар дигар тарафҳои хона ҳашт нафар мулло буданд, ки ман аксари онҳоро аз он пеш надида будам. Аммо ҳамаашон миёнсол ва хушлибос буданд.

Мунозира сар шуд: яке аз он муллоҳо як масъалаи мантиқро аз нобино пурсид. Нобино табассумкунон ва ҷоҳои чашмони хушкидаашро тез-тез ҷунбонда, рӯи худро ба ҳаво карда, чашмони кӯрашро, чунон ки ягон чизро дидан мехоста бошад, ба шифти хона дӯхта ба гап даромад ва баъд аз бо забони тоҷикӣ хуб шарҳ додани он масъала, монанди ҳуҷҷати гуфтаҳои худ, як саҳифа барин иборати арабиро аз як китоби мӯътабари мантиқ нақл карда аз ёд хонд ва он ибораҳои арабиро ба тоҷикӣ тарҷима карда дод. Баъд аз он, дар ҳолате ки ҳанӯз ба шифт «чашм дӯхта» меистод, ба пурсанда хитоб кард:

— Ҳолӣ шуд (фаҳмидед) ё боз гап занам?

— Ҳолӣ шуд! — гӯён ҷавоб дод он мулло.

Дигаре аз муллоён аз ҳикмати табиӣ гап кушода, дар бораи он масъала фикри Абӯалӣ Синоро аз нобино пурсид. Нобино аввал аз «Донишнома»-и Абӯалӣ Сино чумлаҳоеро, ки ба он масъала дахлдор буданд, дар забони тоҷикӣ аз ёд хонда дода, баъд аз он аз асарҳои арабии он муаллиф ҳам порчаҳо хонда, тарҷима кард ва дар охири суханаш мисли пештара ба пурсанда «ҳолӣ шуд?» гӯён савол дода, баъд аз гирифтани ҷавоби тасдиқӣ ором ёфт ва ба пурсишҳои дигар мунтазир шуда истод.

Яке аз муллоҳо, ки аз нобино ҷавонтар буд, ба ӯ гуфт:

— Ака Эшон, ба дониши шумо ҳеҷ ҷои гап нест, фақат афсӯс, ки як чизро, ки донистани он ба чашми бино вобаста аст, намедонед!

— Он чӣ чиз будааст? — гуфт нобино бо оҳанги тааҷҷуб, дар ҳолате ки ҳанӯз ба шифт «чашм дӯхта» истода табассуми дандоннамо мекард.

— Он чиз фарқи рангҳост. Албатта, касе, ки чашм надошта бошад, рангҳоро аз якдигарашон фарқ карда наметавонад,— гуфт он мулло.

Нобино сари худро табассумкунон пуштиқӣ ҳам карда ва дастонашро ба болои рӯяш баланд бардошта, бо ду сарангушти дасти росташ ангушти хурди дасти чапашро дошта, чунбонда истода гуфт.

— Ана ҳамин ранги сафед аст, худи ранги барф барин. Агар ба ин нигоҳ карда истед, чашматонро мебарад.

Баъд аз он нобино ангушти чорӯми дасти чапашро дошта чунбонда истода, боз ба гап даромад:

— Ана ин ранги сиёҳ аст. Агар ба ин бисьёртар нигоҳ карда истед, чашматон хира мешавад. Агар дар хонае як ҳафта набаромада истед, ки деворҳо ва дарҳои ҳайро тамоман бо пардаҳои сиёҳи ғафс печонда гирифта бошанд, баъди аз он ҷо ба рӯшной баромаданатон дарҳол чизеро намебинед, ҳатто дар аввали баромаданатон чашматонро ба тарафи рӯшной кушода натавонеста, аз ман бадтар кӯр мешавед. Чунки ман кӯр бошам ҳам, дилам танги намекунад. Аммо шумо дилтанг шуда ба мурданатон рози мешавед.

Ба ҳамин тариқа нобино ба ҳар кадоми рангҳо нисбат ба бинанда хусусиятҳо баён карда, фарқи онҳоро аз якдигарашон шарҳ дод.

Касе аз муллоён (шояд ёд карда омада бошад) чанд чумлаи арабиро аз «Шифо» ном асари Абўалӣ Сино хонда, тарҷима ва шарҳи вайро аз нобино пурсид.

Нобино дар вақте ки он мулло он чумлаҳоро мехонд, монанди ҳамешагӣ сарашро пуштнокӣ хам карда, чашмҳои кўрашро ба шифт нигаронда, дасти росташро аз сараш боло бардошта ва панчаҳояшро кушода, ба чапу рост чунбондан гирифт, ки ин аломати «нодуруст хондӣ» гуфтани ў буд. Баъд аз он ки мулло чумлаҳои пурсиданашро хонда тамом кард, нобино гуфт:

— Шумо, бародар, ғалат хондед! Хатои якўматон дар ин буд, ки қавли Шайхурраис (Абўалӣ Сино)-ро вайрон карда нақл намудед — аз байни чумлаҳо калимаҳои чудогонаро партофта хондед, ки бо ин кори шумо қавли ҳакими бузург бемаънӣ шуда монд; хатои дуйўми шумо дар кор фармудани қоидаҳои забони араб буд, дар фалон калима забар [108] хондан даркор буд, зер хондед, дар фалон калима, ки пеш хондан даркор буд, забар хондед! — гўён нобино хатоҳои сарфӣ ва наҳвии хонандаро ягон-ягон нишон дода, бинобар кадом далел хато будани онҳоро бо овардани ҳуччатҳо аз китобҳои сарфу наҳви забони араб исбот намуда, сухани худро давом дод:—Ин фақир дар кўчаҳои китоби «Шифо»-и Шайхурраис тапуркулўх [109] бозӣ кардааст. Агар шумо дар пеши ман даҳан кушоед, кулўххое, ки дар вақти бозӣ аз дасту пои ман мепаранд, ба даҳанатон даромада, кому забонатонро ба гап задан роҳ намедиҳанд. Хушёр бошед!

Нобино хомўш монд. Он мулло сурх шуд, аз сару рўяш аракн ҳичолат чакидан гирифт. Нобино боз ба гап даромад:

— Ана, ана, сурх шудед! — гўён ба он мулло хитоб кард ва баъд аз он ба муллое, ки фарқи рангҳоро пурсида буд, мурочиат карда гуфт:

— Додар, дидед, ман чй гуна сурх шудани ранги рўи рафиқатонро дида тавонистам! Астағфирулло, ха-

то гуфтам, ранги ин кас сурхи баланд ва пушти гули сурх барин нашуд, балки ранги гули гулоби барин сурхча шуд.

Мунозира давом кард. Аммо касе нобиноро банд карда натавонист. Хоҳ дар илми маонӣ ва баён [110] бошад, хоҳ дар фиқҳ [111] ва хоҳ дар илмҳои дигар, ки он вақт дар миёнаи олимони забардасти Бухоро машҳур буд, ӯ дониши худро нотарсона изҳор мекард ва аз китобҳои онд ба он илм аз ёд саҳифаҳо хонда, муддаои худро исбот менамуд.

Дар охири мунозира соҳибхона аҳли мачлисро зиёфат кард. Баъд аз он меҳмононаи мунозирагар ягон-ягон рафтан гирифтанд. Вақте ки нобино рафтан хоста, аз хона баромад, ман ҳам аз дунболаш баромадам ва ӯро дар пеши дарвозаи ҳавлӣ нигоҳ дошта, бо ӯ ду ба ду дар кучо сӯҳбат карда тавонистанамро пурсидам.

— Ман,— гуфт ӯ,— ҳар рӯз баъд аз пешин дар гузари Ҳаммоми Чӯбин, дар самоворхона менишинам. Агар лозим донед, кадом рӯз ки он чо биёед, маро меёбед!

* * *

Кӯчаи гузари Хочаубониҳо аз шимол ба чануб меравад. Ҳар гоҳ ки гузари мазкур тамом шавад, кӯча аз шарқ ба ғарб бармегардад. Гузари Ҳаммоми Чӯбин дар ҳамин гардишгоҳи кӯча вокеъ шудааст. Дар ҳамон гардишгоҳ, дар тарафи чанубии кӯчаи ба ғарб равонда як ҳавз, масчид ва самоворхона буд, ки ман нобиноро аз ҳамон самоворхона ёфтам.

Баъд аз вохӯрдӣ карданам бо ӯ хостам дар кучо аз вай ваъдаи мулоқот гирифтанамро ба ёдаш расонда, худро шиносонам. Аммо вақте ки ман бо ҳамин мақсад гап сар кардам, ӯ дасташро чунбонда, маро ба хомӯш истодан фармуда, гуфт:

— Ман аз садои поятон дониста будам, ки шумо ҳамон чавони кунчков мебошед. Мақсадатонро гуфтан гиред!

Ман аз ӯ бо вучуди нобинонаш бо кадом роҳ ба даст дароварда тавонистани ин ҳама илму дониширо пурсидам.

— Ман аз хочагони чӯборӣ мебошам, ки номам Мӯсохоча аст,— гӯён ӯ ба гап даромад,— як қисми хочагони чӯборӣ заминдор, амалдор ва сарватдор бошанд ҳам, қисми дигарашон қашшоқ мебошанд. Аҳволи қашшоқони хочагони чӯборӣ аз аҳволи қашшоқони оммаи мардум бадтар аст. Чунки қашшоқони оммаи мардум ба ягон касбу кор машғул мешаванд ва ҳеҷ набошад, бо ҳаммолӣ ва муздурӣ, бо сахтӣ бошад ҳам, рӯз мегузаронанд. Аммо ба хочагони чӯборӣ кор кардан, пешавар шудан, хусусан мардикорӣ кардан айб аст, ор аст. Аз рӯи одатҳои анъанавӣ ин гуна корҳо ба шарафи хочагии онҳо зарар мерасонанд.

Ҳамсӯҳбати ман аз чойники бо рӯймолча печонда мондагиаш як пиёла чой кашида нӯшид, охирин пиёлаи чойро кашида ба ман дод ва чойникро бо чиқирроси зануни сарпӯшаш, ки аломати чои тоза пурсидан аст, ба лабтари кат тела доду ба сухани худ давом кард:

— Падари ман аз ҳамин қабил хочагони «бепули бадҳаво», «муфлиси мутакаббир»* ва «тунди халахӯр» буд. Ӯ ба коре даст назада, мероси аз падараш мондаро пеш-пеш фурӯхта хӯрда будааст, ки дар дасташ танҳо як ҳавлии вайрона монда буд. Дар он миён мани нобино таваллуд ёфтам, ки ин барои вай «болои мурда сад чӯб» шудааст. Зеро дар рӯи дунъё бе ҳеҷ сарват гузошта рафтани як фарзанди нобино барои як падар, хусусан ки он нобино фарзанди ягонаи ӯ бошад, як азоби тоқатфарсост. Падарам дар ғами ояндаи солҳо азоб кашида ғашта, охир монанди дигар падарони фарзандонашон нобино маро ба қорихона тод, ки дар он чо қуръон ҳифз кунам ва дар ояндаи бо чалпакхӯрии сари мазорҳо ва бо қуръонфурӯшӣ зиндагӣ намоям.

Нобино чои тозаро гардонд (ӯ дар ҳолате ки рӯяш ба ҳаво буд, чойро чунон моҳирона ва эҳтиётқорона мегардонд, ки ягон чакра ба беруни чойник намечакид. Ва ҳол он ки ман то ҳол ба беруни чойник нарехта, начаконида, чой гардонда наметавонам).

---

* *Муфлиси мутакаббир* — қашшоқи калонгир.

Баъд аз он як қулт барин чой барои худ кашида иҷ-шиду пиёларо нимпур карда ба ман дод ва рӯймолчашро чоркат карда ба болои чойник пӯшонда, боз ба гап даромад:

— Ман дар он вақт шашсола будам. Дар муддати ду сол қуръонро бо тачвид (муҳофиқи қоидаҳои лаҳча ва талаффузи араб) ёд кардам. Дар он вақт падарам вафот намуд, модарам маро ба «чалпаххӯрӣ» монд. Ман ҳаштсола ҳар бегоҳи ҷумъаву душанбе ба сари мазорҳо мерафтам. Дар он сари мазорҳо нобиноҳои дигар ва ҳатто биноҳои қуръонхон ҳам меқашиданд. Заноне ки шавҳарашон ё фарзандонашон ё ягон хеши наздикаш дигарашон ба тозагӣ мурда бошад, табақ-табақ чалпак ва лаълӣ-лаълӣ нону кулчаи бардошта меомаданд, нобино ва биноён баробар ба қуръонхонӣ сар мекарданд ва мани хурдсол ҳам ба онҳо ҳамроҳӣ менамудам. «Заъфон раҳмдил мешаванд» мегӯянд. Хусусан дар сари мазор ва ба болои қабри наздиконашон дили онҳо боз ҳам нармтар мешавад; онҳо дар вақти тақсим кардани чалпаку нон ба мани ҳаштсола раҳмашон омада, назар ба калонсолон ҳиссаи маро зиёдатар мекарданд. Биноёни кӯрботик, ки аз ғайри қуръонхурӯшӣ бо ягон роҳи дигар ҳам ризқу рӯзии худашонро ёфтанашон мумкин буд, ин ҳолро дида, якбора фарьёд мекарданд, ки чаро заъфон поинсофӣ карда, ба як бачаи ноболиғ нисбат ба одамони сисолаву чилсола зиёда «ҳақ» дода истодаанд. Нобиноёни калонсол ҳам бо фарьёди биноёни аз ин тақсимоти «поинсофона» хабардор шуда, ба фарьёди онҳо боз ҳам бо овозҳои баландтари кӯрона ҳамроҳӣ менамуданд. Сари мазоре, ки як даҳҳа пештар бо наздикон дилобкушандаи заъфон монанди як сурудӣ маҳзунона ба дили кас ангӯҳи фоҷиаро ялқо мекард, бо фарьёди вақшовари қуръонфурӯшон ба бозори қалоба бадал мешуд, ки гӯё дар он чо қасабуреро дошта бошанд. Аммо заъфон онҳоро «шумо саногил, шумо бача зоида калон накардаед, шумо қадри бачаи хурдсолеро намедонед ва ба вай раҳм намекунед!» гӯён таъна зада хомӯш мекарданд.

Нобино аз чойники чояш дамхўрда як пиёла кашида мазакунон нўшиду ба ман ҳам як пиёла кашида дода, давом намуд:

— Ман то дувоздаҳсола шуданам бо чалпаку нонҳои сари мазор шиками худ ва модарамро ба хубӣ сер кардам. Азбаски хушовоз будам ва қуръонхонии ман ба гўши шунавандагон монанди сурудхонӣ таъсир мекард, ба хурдсолиам нигоҳ накарда, маро ба ҳатми қуръонҳои хонагӣ ҳам хабар мекардагӣ шуданд. Дар ҳар ҳатми қуръон аз ғайри нону чалпак ба ман як танга-ду танга пули нақд ҳам медоданд. Мо бо он пулҳо либосамонро ҳам, ки чандин сол боз бо ямоқ мепўшидем, нав карда гирифтем. Модарам «зиндагонамон аз вақти будани падарат беҳтар шуд» гўён изҳори хурсандӣ мекард. Аммо рўзҳои хурсандонаи ў бисьёр дер накашид — дар вақти ба сездаҳсолагӣ қадам монданам ў вафот карда, маро танҳо гузошт. Ман баъд аз гўронидани он марҳума ба фикри кори худ афтодам: «Як умрро бо қуръонфурўшӣ ва бо чангу чидоли болои тақсимоти чалпаку нонҳои сари мазорҳо гузаронидан зиндагонӣ нест» мегуфтам дар дили худ. Пас ба фикри он афтодам, ки илме ҳосил карда, бономусона зиндагӣ кунам. Ба дили ман ин фикрро зиндагонии Муҳаммад Тоҳирхочаи Зарир [112], ки шаш сол аз ин пеш вафот намудааст, илҳо кард. (Зикри Зарир ва намунаи шеърҳояш дар саҳифаҳои 396—399 «Намунаи адабиёти тоҷик», чопи Москва, соли 1926, қайд шудааст.)

— Муҳаммад Тоҳирхоча ҳам аз хешовандони мо — хочаи чўборӣ буда, ў ҳам монанди ман кўри модарзод буд, ки ба ҳамин сабаб тахаллуси худро Зарир (кўри модарзод) мондааст. Ў бо вучуди ин яке аз олимони бузурги замон ва шоири забардаст шуд. Дуруст аст, ки Зарир заминдор ва сердаромад буд. Лекин ў даромади худро монанди дигар хочагони чўборӣ дар роҳҳои бехуда сарф нанамуда, дар роҳи таҳсили камол сарф кард, хатто якчанд талабагони пуристеъдодро, аз ин чумла Шамсиддин-махдуми Шоҳинро бо харчи худ тарбия карда, ба воя расонид.

Баъд аз он як қулт барин чой барои худ кашида нӯшиду пиёларо нимпур карда ба ман дод ва рӯймолчаашро чорқат карда ба болои чойник пӯшонда, боз ба гап даромад:

— Ман дар он вақт шашсола будам. Дар муддати ду сол қуръонро бо таҷвид (мувофиқи қоидаҳои лаҳҷа ва талаффузи араб) ёд кардам. Дар он вақт падарам вафот намуд, модарам маро ба «чалпаккӯрӣ» монд. Мани ҳаштсола ҳар бегоҳи чумъаву душанбе ба сари мазорҳо мерафтам. Дар он сари мазорҳо нобиноҳои дигар ва ҳатто биноҳои қуръонхон ҳам менишастанд. Заноне ки шавҳарашон ё фарзандонашон ё ягон хеши наздики дигарашон ба тозагӣ мурда бошад, табақ-табақ чалпак ва лаълӣ-лаълӣ нону кулча бардошта меомаданд, нобино ва биноён баробар ба қуръонхонӣ сар мекарданд ва мани хурдсол ҳам ба онҳо ҳамроҳӣ менамудам. «Занон раҳмдил мешаванд» мегӯянд. Хусусан дар сари мазор ва ба болои қабри наздиконашон дили онҳо боз ҳам нармтар мешавад; онҳо дар вақти тақсим кардани чалпаку нон ба мани ҳаштсола раҳмашон омада, назар ба калонсолон ҳиссаи маро зиёдатар мекарданд. Биноёни кӯрботин, ки аз ғайри қуръонхурӯшӣ бо ягон роҳи дигар ҳам ризқу рӯзии худашонро ёфтанашон мумкин буд, ин ҳолро дида, якбора фарьёд мекарданд, ки чаро занон ноинсофӣ карда, ба як бачаи ноболиғ нисбат ба одамони сисолаву чилсола зиёда «ҳақ» дода истодаанд. Нобиноёни калонсол ҳам бо фарьёди биноён аз ин тақсимоти «ноинсофона» хабардор шуда, ба фарьёди онҳо боз ҳам бо овозҳои баландтари кӯрона хамроҳӣ менамуданд. Сари мазоре, ки як дақиқа пештар бо навҳаҳои дилобкунандаи занон монанди як суруди маҳзунона ба дили кас андӯҳи форамеро илқо мекард, бо фарьёди ваҳшиёнаи қуръонхурӯшон ба бозори калова бадал мешуд, ки гӯё дар он чо кисабуреро дошта бошанд. Аммо занон онҳоро «шумо сангдил, шумо бача зонда калон накардаед, шумо қадри бачаи хурдсолро намедонед ва ба вай раҳм намекунед!» гӯён таъна зада хомӯш мекарданд.

Нобино аз чойники чояш дамхўрда як пиёла кашида мазакунон кўшиду ба ман ҳам як пиёла кашида дода, давом намуд:

— Ман то дувоздаҳсола шуданам бо чалпаку нонҳои сари мазор шиками худ ва модарамро ба хубй сер кардам. Азбаски хушовоз будам ва қуръонхонии ман ба гўши шунавандагон монанди сурудхонй таъсир мекард, ба хурдсолиам нигоҳ накарда, маро ба ҳатми қуръонҳои хонагй ҳам хабар мекардагй шуданд. Дар ҳар ҳатми қуръон аз ғайри нону чалпак ба ман як танга-ду танга пули нақд ҳам медоданд. Мо бо он пулҳо либосамонро ҳам, ки чандин сол боз бо ямоқ мепўшидем, нав карда гирифтем. Модарам «зиндагонамон аз вақти будани падарат бехтар шуд» гўён изҳори хурсандй мекард. Аммо рўзҳои хурсандонаи ў бисьёр дер накашид — дар вақти ба сездаҳсолагй қадам монданам ў вафот карда, маро танҳо гузошт. Ман баъд аз гўронидани он марҳума ба фикри кори худ афтодам: «Як умрро бо қуръонфурўшй ва бо чангу чидоли болои тақсимоти чалпаку нонҳои сари мазорҳо гузаронидан зиндагонй нест» мегуфтам дар дили худ. Пас ба фикри он афтодам, ки илме ҳосил карда, бономусона зиндагй кунам. Ба дили ман ин фикрро зиндагонии Муҳаммад Тоҳирхочаи Зарир [12], ки шаш сол аз ин пеш вафот намудааст, илҳо кард. (Зикри Зарир ва намунаи шеърҳояш дар саҳифаҳои 396—399 «Намунаи адабиёти точик», чопи Москва, соли 1926, қайд шудааст.)

— Муҳаммад Тоҳирхоча ҳам аз хешовандони мо — хочаи чўборй буда, ў ҳам монанди ман кўри модарзод буд, ки ба ҳамин сабаб тахаллуси худро Зарир (кўри модарзод) мондааст. Ў бо вучуди ин яке аз олимони бузурги замон ва шоири забардаст шуд. Дуруст аст, ки Зарир заминдор ва сердаромад буд. Лекин ў даромади худро монанди дигар хочагони чўборй дар роҳҳои бехуда сарф нанамуда, дар роҳи таҳсили камол сарф кард, хатто якчанд талабагони пуристеъдодро, аз ин чумла Шамсиддин-махдуми Шоҳинро бо харчи худ тарбия карда, ба воя расонид.

Гӯяндаи нобино чойникро даст-даст карда дид, ки сард шудааст. Аз он чои сардшуда як пиёларо пур карда, бо ду хӯрт нӯшиду ба самоворчӣ чои гарм фармуда, суханашро давом дод:

— Ман дар дили худ фикр кардам: «Монанди Зарир сарватманд набошам ҳам, метавонам ба чои модари марҳумам як муллобачаи хушфахмро сер карда, ба воситаи ӯ таҳсили камол намоям. Қуръонфурӯшии муваққатие, ки сабаби илм ҳосил кардани ман шавад, беҳтар аз он қуръонфурӯшиест, ки то охири умрам сабаби зиндагонии ман гардад». Ман дарров ин фикри худро ба амал овардам, як муллобачаро ёфта, бо вай қарор додем, ки ӯ ҳар рӯз ду соат бо ман машғулӣ мекунад ва ман ҳуроку пӯшоки ӯро медиҳам. Бо ин муллобача аввал сарфи арабиро ба воситаи китобҳои тоҷикӣ омӯхтам, дар ин зимн ӯ ҳар рӯз аз Ҳофиз ду-се ғазал хонда, ба ман мефаҳмонд. Ман дар як сол сарфи забони арабро аз худ карда, саводи шеърфаҳмии худро ҳам баланд кардам. Дар соли дигар сарфу наҳви арабиро ба воситаи китобҳои арабӣ, инчунин шеърҳои Саъдӣ ва Ҷомӣ барин шоирони машҳурро ба воситаи девонашон омӯхтам ва баъд аз он ба дарсҳои ақоид, мантиқу ҳикмат гузаштам. Дар он вақт устоди худро ҳам аз муллоҳои калонтари хушфаҳми қашшоқ интихоб кардам. Дар ин зимн ба дарсхонаҳои муллоҳои машҳур рафта, дар қафои ҷамоа нишаста, сомеъ (шунаванда) ҳам шудам. Усули мунозираи онҳоро омӯхтам ва рафта-рафта худам ҳам ба он мунозираҳо иштирок кардам.

Дар ин вақт самоворчӣ чои тоза дам карда оварда монд. Нобино аз он чой аввал худ нӯшида, баъд аз он ба ман дод ва чойникро пӯшонда монда, ба ман таъкид кард, ки ҳар гоҳ хоҳам, чой кашида нӯшам. «Худам ки ба чой он қадар толиб нестам, ба гап задан гарм шуда рафта, чойкаширо фаромӯш мекунам ва чой сард шуда, нобуд шуда меравад» гуфт ӯ ва суханро давом кунонид:

— Магар шумо медонед, ки усули мунозираи муллоҳои Бухоро чист? — гӯён ӯ савол дод ва худаш ба ҷавоб додан даромад: — Пеш аз ҳама, пеш аз ис-

бот кардани муддаои худ бо далелҳои мувофиқи мантиқ, тарафи мунозираро бо суханони тези пўристеҳзо тарсонда гирифтан аст ва агар ин усулро бо истилоҳи мантиқ, ки дар мунозираи илмӣ нодуруст шумурда шудааст, таъбир намоем, «мукобара» (бар якдигар калоникунӣ) ва «муғолата» (якдигарро дар ғалатандозӣ) мебошад. Дуруст аст, ки ман дар мунозираҳо пеш аз ҳама ба мукобара ва муғолата намедароям ва аз ҳама пештар даъвои худро бо далелҳои мантиқӣ исбот мекунам. Лекин медонам, ки ин муллоҳоро таноҳо бо роҳи мантиқ ва бо роҳи илмӣ хомўш кардан мумкин нест, дар охири кор суханони обдори ба чои расонанда зада харифро ба хомўш мондан маҷбур мекунам. «Давои курут — оби гарм» гуфтаанд, ки бесабаб нест.

Нобино бо вучуди ин ки «ман он қадар ба чой толиб нестам» гуфта буд, пиёларо аз чои дамхўрда пур карда, лаззаткунон нўшид ва «чой кафшери гап аст»— суханони парокандаро бо ҳам пайванд медиҳад, бинобар ин қозӣ Қурбонхони шоир[113]:

«Касе, ки чои кабуд аз лаби пиёла нанўшад,
Ба ҳеҷ вачҳ димоғаш ба назму наср накўшад»

гуфтааст; агар одам чой нанўшад, назму наср он тараф истад, саргузашти худро ҳам фаромўш мекунад; холо гапи ман дар кучо буд?— ҳа, бар болои аз дарсхонаҳо фоида бурданам ва усули мунозираи онхоро омўхтанам буд,— гўён нобино сухани худро аз чое, ки бурида шуда буд, сар кард.— Дарсҳои мадрасаҳои Бухороро, ки талабаҳо дар 18—19 сол хонда тамом мекунанд, ман дар шаш сол хондам, назар ба талабаҳои дигар зиёдатар чизҳо омўхтам ва баъд аз он дар мутолиаи хонагӣ ниашастам. Дар мутолиаи хонагии ман ҳам ҳамеша як муллои хушсаводи арабидон бо хонда шунавондани китобҳои араби ва точикӣ ёрӣ медод. Ба ин кор ҳам чор сол сарф кардам. Дуруст аст, ки ман монанди Зарир шоир нашудам, лекин шеърро хоҳ точикӣ бошад, хоҳ арабӣ, хуб мефаҳмидагӣ шудам. Ман бештар ба мантиқ, ҳикмат ва фалсафа дода шудам. Дар ин илмҳо манбаи асо-

сини ман таълифоти Абӯалӣ Сино шуд, ки онхоро аз худ кардам ва бештарин чои онхо чун куръон ба ман ёд шуда монд. Зотан ман бо як бор ё ду бор шунидани ҳар чизи илмиро, ҳарчанд дароз бошад ҳам, азбар карда метавонистам. Ман, ки дар хурдсолиам куръон барин як китоби калонро, бо вуҷуди маъниашро нафаҳмиданам, дар ду сол ёд карда будам, баъди бо чизьёдкунӣ варзиш ёфта, ба воя расидани қувваи хофизаам ёд кардани чизҳое, ки маънихоширо мефаҳмидам, душворӣ намекарл.

Ҳамсӯҳбати ман хомӯш монда, боз ба чойнӯшӣ сар кард. Ман аз ӯ холо ба чӣ кор машғул будаашро пурсидам. Ӯ гуфт:

— Қозӣ Дониёлхоча, ки аз тарафи модар ба ман хешигарӣ дорад ва худаш одами хуби донишдӯст аст, аҳволи маро ба қозикалон фахмонда, дар як мадрасаи бедарсхона маро мударрис кунонид, ки аз он мадраса соле ҳазор танга даромад дорам. Азбаски ҳавлии падариам дар Чӯбор ва аз маркази шаҳр дур буд, вайро фурӯхта, аз ҳамсоягии Дониёлхоча, аз гузари Собунгарон як ҳавлича харидам, ки дар он чо рӯзе чор-панч соат дарсгӯӣ мекунам ва аз талабаҳо ҳам соле кариб ҳазор танга даромад мешавад, бо ҳамин рӯзам ба хубӣ мегузарад. Бинобар ин баъд аз мударрис шуданам куръонфурӯширо, ки бисьёр бад медидам, тарк кардам.

Ман аз ӯ хонадор будан ё набуданашро пурсидам.

— Хонадор шуданро нахостам,— гуфт ӯ дар чавоб ва эзоҳ дод:— тарсидам, ки агар аз хонадории ман ягон фарзанди монанди худам нобино рӯяд, ҳам барои худам, ҳам барои модараш на ҳам барои худи он бачаи бегуноҳ ташвиши барзиёд мешавад. Бинобар ин ба гузаронидани умри худ дар танҳоӣ дил бастам.— Нобино дар ин чои сухани худ бо як сукути андӯҳгинона як сония аз гуфтор бозистода, боз давом намуд:— Дуруст аст, ки танҳоӣ душвор аст, аммо чӣ бояд кард? Бинобар ин ҳар рӯз баъд аз пешин аз дарсгӯӣ фориғ шуда, ба ҳамин самоворхона, ки ба ҳавлиам наздик аст, омада чой нӯшида менишинам.

— Ин тавр бошад, ба пухтупаз ва шустушӯи шумо кӣ ёрӣ медиҳад?— гӯён боз пурсидам бо оҳанги дилсӯзонае, ки аз шунидани танҳоии ӯ ба ман пайдо шуда буд.

— Ин осон аст,— гуфт ӯ.— Аз шогирдони худам як муллобачаи қашшокро таъин кардам, ки ҳар рӯз баъд аз фароғи дарсаш ба хонаи ман омада, ошамро мепазад ва баъд аз ош ҳавлию хонаро рӯбучин мекунад, ҳафтае як рӯз ҷомашӯямро ҳам карда медиҳад. Ман хӯрок ва пӯшоки ӯро пурра медихам. Баъзан барои китобхариаш ҳам ду-се танга дода, ёрмандӣ мекунам.

Ман дар охири сӯҳбат барои вақти пуркимати ӯро гирифтанам ба ӯ узр гуфтам.

— Ҳеҷ узр даркор нест,— гуфт ӯ,— кошкӣ ҳар рӯз монанди шумо касе вохӯрда, маро ба гап меандохт, ки гузашта рафтани рӯзи танҳоиро надониста мемондам.

Мо хушҳолона аз якдигар чудо шудем.

«НАҶИБУТТАРАФАЙН»*

Дар ҷамоае, ки Ҳайрат бо вай дар пеши Мулло Ҳомиди Араб дарс мехонд, Аслонхоҷа (Арслонхоҷа) ном як чавони бухорой қорӣ буд. Чунон ки Ҳайрат бо дӯстони мо ошно шуда буд, ман ҳам ба воситаи ӯ бо шиносҳояш ва аз ин ҷумла бо Аслонхоҷа шинос шуда будам. Ӯ як чавони миёнаҳади сафедрӯи рангканда буда, бо ҳар кас хоксорона муомила мекард. Падари ӯ, ки Мухторхоҷа[114] ном дошта, аз муллоёни куҳансол ва дар мадрасае мударрис буд, низ хеле хоксор менамуд.

Мухторхоҷа Абдуллохоҷа ном як писари калон дошт, ки ӯ ҳам хатми дарс кардагӣ буда, дар мадрасае мударрисӣ дошт. Ранги рӯи ӯ низ монанди додараш сафед бошад ҳам, дар қаду қомат, дар риш ва дар дасторбандӣ аз додараш бисёр фарқ мекард: Абдуллохоҷа чунон қоматбаланд буд, ки монандаш дар Бухоро кам дида мешуд. Ин қади дарози ӯ бо шиками калони ба пеш овезон шудаистодааш ба са-

* Аснлзодаи дутарафа.

федоре монанд буд, ки ба танаи вай як хуми калонро баста монда бошанд. Риши зардчатобаш он қадар калон набуд, аммо ҳамин тавр менамуд, ки он риш аз бозе ки бар рӯю манаҳи ӯ рӯидааст, на рӯи кайчиро дидааст ва на рӯи шонаро: торҳояш пилта-пилта бо ҳам печида, ба печакҳо чудо шуда меистоданд ва он печакҳо тоб хӯрда, ба поин овезон шуда, нӯғҳошон ба боло ҳалқа зада чунон ҳам хӯрда меистоданд, ки ба назари кас каловаҳои чигилшударо чилва медоданд.

Дастори Абдуллохоҷа бисьёр калон буда, аммо басташ аз дастори дигар муллоҳои саллакалон фарқи калон дошт: печҳои дастори ӯ бо якдигар зич печида, ҳар печ аз таҳти печи дигар ҳалқавор ба поин овезон шуда, ба ҳалқаҳои ришаш расида меистод. Баъзеҳо мегуфтанд, ки азбаски ӯ ба корҳои илми ғӯта хӯрда рафтааст, ба хотираш дурусттар карда бастани саллааш ҳеч намерасад. Бинобар ин аз як ҷомашӯй то ҷомашӯии дигар, ки аз миёна камаш понздаҳ рӯз мегузарад, бо як бор бастани саллааш гаштан мегирад. Ҳар шаб вақти хоб салларо аз сараш гирифта, ба сари мех мемонад ва фардо боз ҳамон салларо, бе он ки вайрон карда аз сари нав бандад, аз мех гирифта, ба сари худ ниҳода, ба кӯча мебарояд. Бинобар ин рафта-рафта печҳои саллаи ӯ вайрон шуда, ба поин овезон мегарданд.

Ин сабаб дар аввали шунидани маъқул барин менамуд. Аммо ҳеч кас, ҳатто худи ҳамон мудофиакунандагони вайрони саллаи ӯ ҳам, ягон бор дурусттар баста шудани дастори ӯро надида буданд.

Қиёфаи Абдуллохоҷаро чашму бинияш маъкул барин нафратангез карда буданд: аз чашмони ӯ кам-кам об мерафт, ки он обҳо ба рӯи сафеди бенураш шорида фуромада, баъд аз хушкидан шӯра зада меистоданд. Аз сӯроххои бинияш ҳам ҳамеша об шорида, ба тарафи лабаш мерафт. Аммо ӯ ба ин ҳол парвое надошт. Фақат гоҳо аз бинияш хурросанон ба боло ҳаво кашида, ягон сонияи шоридани он обро бозмедошт. Тарафдороне ӯ мегуфтанд, ки «азбаски фикри ӯ ҳамеша ба маъниҳои олӣ банд аст, афшонда пок кардани бинияш ба хотираш намерасад».

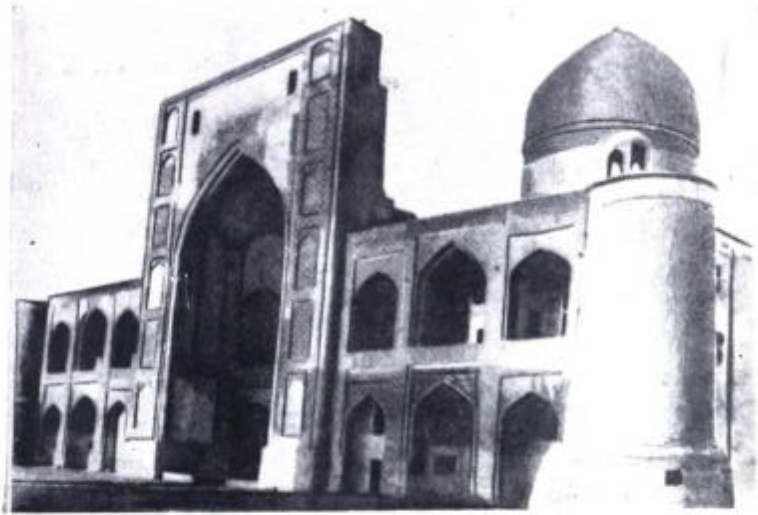

Мадрасаи Мири Араб дар Бухоро

Абдуллохоча [18] даъвои шоирӣ дошт ва дар шеърхояш Абдӣ тахаллус мекард. Ӯ монанди падар ба додараш хоксор ва нарммуомила набуд. Вақте ки дар кӯчаҳо мегашт, ба касе нигоҳ намекард ва бо касе (ҳарчанд шиносои дерин ҳам бошад) салом-алек наменамуд. Агар касе ба ӯ, ҳарчанд бо овози баланд салом диҳад ҳам, ӯ ҷавоб намегардонд, ҳатто ба тарафи вай бо гӯшаи чашм бошад ҳам, нигоҳ намекард. Дар роҳ рафтан ӯ чунон тез қадам мепартофт, ки гӯё аз мардум гурехта рафта истода бошад.

Дар бораи калонгирии Абдуллохоча аҳолии мадрасаи Кӯкалтош, ки аъзои оилаи ӯ аз хучрадорони бонуфузи он чо буданд, ҳикоятҳои ачиб мекарданд: вақте ки Абдуллохоча дар масҷиди мадраса дар намозҳои ҷамоат бо падараш дар сафи пеш меистодааст, дар вақти шурӯъ кардан ба намоз аз падари худ як вақаб пештар мерафтааст.

Баъзе шӯтқариҳои (шӯҳҳои) мадраса худро ба нодонӣ зада, дар сӯҳбатҳои баъдазнамозии миёнсарои мадраса аз ӯ мепурсидаанд:

— Таксир, агар ман хато накарда бошам, ҷанобашон дар сафи намоз аз ҳазрати қиблагоҳ як вақаб пештар истодагӣ барин намуданд, ва хол он ки аз рӯи шариат сафи намозро баробар доштан даркор буд. Албатта ҷанобашон, ки олими бузург мебошанд, ҳеҷ корро ба шариат ороста накарда намекунанд. Аммо сабаби шаръии ин кор дар пеши мо барин нодонҳо пӯшида аст. Агар сабаби шаръии ин корро мегуфтанд, аз мархаматашон файзьёб мешудем. Агар дар бинии ман савҳ карда бошаму дар ҳақиқат дар сафи намоз аз ҳазрати қиблагоҳи пештар наистода бошанд, умедворам, ки маро бубахшанд. Чунки худои карим ҳам саҳви бандаро мебахшад...

Такрири ин пурсиш ба гӯши бузургвории Абдуллохоча бисьёр мефоридааст; кади ӯ аз будаш зиёдатар ба тарафи боло ёзида, лунчаш аз боди хандан магрурона медамидааст. Аммо аз он чо, ки ханда ба одами калон намезебад, гох худро ба зӯр аз вай нигох дошта, ба ҷавоб додан медаромадааст:

— Шумо савҳ накардаед, ки ман дар ҳақиқат дар сафи намоз аз падар пештар истодам (ӯ ҳеҷ гох

падари худро бо унвони эҳтиромӣ — монанди қиблагоҳи ном намебурд. Аммо касе дар пеши ӯ падари ӯро бо унвони эҳтиромӣ ёд накунад, дар ғазаб мешуд. Чунки аз тарафи як одами дигар таҳқир ёфтани падарашро, бинобар ин ки худаш як чузъи падараш мебошад, таҳқири худ мешумурд). Ин корӣ ман мувофиқи шариат ва одат аст. Чунки илми ман аз илми падарам зиёд аст, ки дар ин ҳеҷ шакку шубҳа нест. Дар насаб ҳам аз падар бартар мебошам. Зеро падарам, аз як тараф, танҳо аз тарафи падараш сайид[116] ва асилзода бошад, ман ҳам аз тарафи падар сайид мебошам, ҳам аз тарафи модар. Модари ман аз авлоди Сомониён[117] мебошад, ки дар сайид будани ин сулола касе шак надорад. Бинобар ин ман начибуттарафайн мебошам. Дар ин сурат ман аз падар ҳам аз чиҳати ҳасаб (илму дониш) ва ҳам аз чиҳати насаб (асилзодагӣ) афзалият дорам. Маълум аст, ки бар ҳар кас ҳифзи шарафи худ лозим ва вочиб аст. Баробар доштани сафи намоз бошад, суннат аст. Ҳар гоҳ ки суннат ва вочиб[118] бар якдигар муқобил оянд, одами оқил ва олим албатта вочибро риоя мекунад. Бинобар ин далелҳо ман дидаву дониста аз падар пештар истодам...

Бештарини дар он чо ҳозир будагон сайид (авлоди ҷайғамбар) набудани Сомониёнро, ҳатто авлоди араб набуда, балки точикони балхӣ будани онҳоро донанд ҳам, ин маъниро дар пеши ӯ изҳор намекарданд ва намехостанд, ки як маҳалли бозии худро ранҷонда, худро аз дилхушии фаслиаср (байни намози асру намози шом, ки сӯҳбати миёнсарони[119] муллоҳои мадраса аксар дар ҳамон вақт гарм мешуд) маҳрум кунанд.

Аҳолии мадрасаи Кӯкалтош борҳо ин далелҳои начибуттарафайниро аз ӯ шунида буданд, бо вучуди ин ҳар гоҳ ки ягон дилкушоянда ҳавасангезтар наёфтанд, ба воситаи ягон каси шӯтқарӣ ин пурсиши чандин бор такрорьёфтаро ба ӯ дода, он ҷавоби обшустаро (аммо дар ҳар бор бо обу ранги дигар) мешунидану завқ мекарданд.

* * *

Намедонам ба чй муносибат бошад, рўзе Аслонхоча ману Хайратро ба хавлии худ ба меҳмонй даъват кард, мо рафтем. Дар пешгохи он хона Абдуллохоча менишаст. Дар он хона ғайр аз мо боз якчанд нафар меҳмонон буданд.

Мо бо эхтироме, ки ба як одами калонгир хуш ояд, ба Абдуллохоча салом додем. Аммо ў дар ҷавоб базўр лабашро ҷунбонда монд, ки садое аз вай шунида нашуд. Мо аз рафтан ба он ҷо пушаймон шудем, дар гўшае нишастем. Азбаски мизбон додари ў буд, худи ў ҳам соҳибхона хисоб меёфт. Соҳибхона ҳар чй кадар калон ҳам бошад, ба меҳмон ин гуна муомила карданаш дуруст набуд.

Хама, чунон ки дар ҳалқаи шайхон бошад, хомўш менишастанд. Аслонхоча дар ҳар даромада баромаданаш (барои чою нон ва дигар чизҳоро овардан) «гап зада шинетон!» гўён ба ҳама хитоб кунад ҳам, касе даҳан во намекард.

Охир калонтарини мачлис — Абдуллохоча ба Хайрат нигоҳ карда гап сар кард:

— Додар, шуморо шоир мегўянд, оё рост аст?

Ин савол нисбат ба Хайрат саволе буд, ки ўро бо ханчар захм задан аз ин гуна савол додан бехтар буд. Бо хамаи ин ў худдорй карда, одобро аз даст надода «тақсир!» гуфта монд.

Аммо аз ин сухани ў на тасдиқ кардани пурсиши пурсанда ва на инкор карданаш маълум намешуд.

Абдуллохоча боз ба сухан давом кард:

— Агар ҳақиқатан ин гуна ҳавас дошта бошед, аз ман ба шумо насиҳати оқилона ҳамин аст, ки ин савдоро аз сари худ дур кунед. Барои шоир шудан бисьёр чизҳоро донистан ва ба устодони ин пеша чандин сол хизмат кардан лозим аст. Шумо, ки ҳанўз қадатон аз замин нахестааст, аз пай ин ҳавас гаштанатон бисьёр номуносиб аст.

Аммо Абдуллохоча шояд барои фаҳмидани дарачаи таъсири суханаш бошад, ба Хайрат боз савол дод:

— Магар ҳамин тавр нест, додар?
— Эҳтимол ҳамин тавр бошад,— гуфт Ҳайрат.
— Албатта ҳамин тавр аст!—гўён Абдуллохоҷа ба саволи худ ҷавоби қатъй дод ва илова кард:

Такья бар ҷои бузургон натавон зад ба газоф,
Магар асбоби бузургй ҳама омода куни!

гуфтаанд, ки бисьёр дуруст аст...

Бо ҳамин сўҳбат тамом шуд, боз маҷлис ранги маҷлиси мурдагонро гирифт. На ман ва на Ҳайрат ба ош даст дароз накардем. Ба хўрок таклифкунии аз ҷои безоркунонан Аслонхоҷа ҳам ба мо таъсир накард. Бо гундошта шудани дастурхон мо аз он хона баромадем. Ҳайрат ҳамроҳи ман рост ба хучраи мо омад ва қаламу коғазро дар даст гирифта, дар бадеҳа дар ҳаққи Абдуллохоҷа як ҳачвияи панҷоҳбайтй навишт, ки чанд байти аввалҳои он ҳачвияро ба тарзи намуна дар ин ҷо нишон додан муносиб намуд:

Эй ҳар ҳамн дастори ту бозори калова!
Ришн ту ба бозори кадоваст илова.
Рухсори ту як шиттазаминест[120]пур аз зах!
Бинии ту дар захқаши он қитъа чу нова!
Сар ҳамчу калу холию аз ҳарза даҳон пур,
Қомат чу шутур навчаю ишкам чу качова!
Ё қомати тўлонии ту чўбаи байрак,
Дастор бар он чун ялави байраки Кова!
Дар гўшаи чашмони ту чиркобаи ҳаммом,
Дар тешуки бинии ту лоёбаи чова!
Атвори ту чун вахшию андоми ту манфур!
Кирдори ту бемаънию гуфтори ту ёва!..

Ҳайрат ин шеърро тамом карда, покнависй намуда, дар ҳамон соат бурда, ба Аслонхоҷа дода гуфт:

— Ин шеъри шукрия аст ба мукобили меҳмондории бародаратон!

Аслонхоҷа, ки аз ҳаракати бародараш дилтанг ва ғамгин шуда нишаста буд, ин шеърро ба сифати интиқомгирии худаш зуд бурда ба ў додааст.

Абдуллохоҷа бо дидани ин ҳачвия сари калован худро гум карда, ба додараш бо илтимосу илтичо часпидааст, ки чорае бинад, то ки ин шеър дар

шаҳр паҳн нашавад, вагарна ӯ расвои ҷаҳон хоҳад шуд.

Фикри Абдуллохоҷа дар ин бора дуруст буд. Чунки дар он вақтҳо ба сабаби набудани матбуот дар Бухоро шеъри чиддӣ ба зудӣ паҳн нашавад ҳам, шеъри ҳаҷвӣ, хоҳ бамаза бошад, хоҳ бемаза, даст ба дасту даҳан ба даҳан, аз кӯчаҳо ва самоворхонаҳо гирифта то мехмонхонаҳо, дар як-ду рӯз ҳаман ҷои шаҳрро гардиш карда мебаромад.

Аммо Аслонхоҷа дар аввали кор ба бародараш ҳеҷ роҳи чораву тадбирро нишон надодааст. Вақте ки илтимосу илтичои ӯ ба гирьяву зорӣ бадал ёфтааст, Аслонхоҷа ба ӯ маслиҳат додааст, ки ба ман (ба нависандаи ин сатрҳо) мурочиат кунад. Ман, ки дӯсти наздики Ҳайрат мебошам, шояд ба ӯ таъсир карда, он шеъррро аз паҳн шудан ба шаҳр боздорам.

Фардои он рӯз пагоҳонӣ—ҳанӯз офтоб набаромада Абдуллохоҷа ба хучраи ман омад. Ин манзара бисьёр ачиб буд: бузургворе, ки ба саломи бузургворони шаҳр ҷавоб намедод ва худашро аз падараш ҳам калонтар медонист, ба як муллобачаи пойлучи саҳрой гирьякунон зорӣ мекард, ки илочи кори ӯро кунад.

Ман дидам, ки бе ягон ваъда додан аз дасти ӯ халос шудан мумкин нест, ваъдаи қатъӣ додам, ки он шеъррро аз паҳн шудан боздорам.

Ҳайрат ҳам, ки ба сифати шоирӣ машҳур шудани худро намехост, нусхаи он шеъррро ғайр аз ман ба каси дигаре надод.

Бо хамин Абдуллохоҷа бо ман ошно шуда монд ва ба ҳар дидан муомилаи ҳақиронаашро аз ман дареғ намедошт. Ҳатто ба ман бо унвонҳои «пурдила» ва «таҷрибакор» хитоб карда, дар баъзе корҳояш фикр мепурсид. Аммо ба дигарон монанди пештарааш азамат ва калонгириашро фурӯхтан мегирифт.

ДӮСТИИ ДУ КАЛОНГИР

Абдуллохоҷа, ки ҳамеша дар кӯчаҳо танҳо мегашт ва ҳеҷ кас ӯро дар роҳе ҳамроҳи касе надида буд, дар вақтҳои охир як рафиқи аз худ ҷудоношудаӣ ёфт:

аз онхо, ки ба ӯ салом дихад, бо диққати бисьёр базӯр мешиносад ва ба қадри қувваи ҷисмониаш ба вай илтифот ҳам мекунад, яъне ба одамхо нигоҳ накарданаш ва пешсалом нашуданаш аз ҷиҳати бемурувватӣ ва бешафқатӣ набуда, балки аз ҷиҳати пирӣ ва ба сабаби нашинохта монданаш мебошад. Вагарна ӯ бо ҳамаи асилзодагӣ, бо ҳаман илму фазле ки дорад, ва бо ҳамаи калонии солаш ба одамон меҳрубон ва шафқаткор мебошад.

Парвардигорхуҷа ҳам пеш аз дӯст шудан бо Абдуллохоҷа дар кӯчахо танхо мегашт ва ӯро ҳам касе дар кӯчае бо касе ҳамроҳ надида буд.

Вақте ки ин ду калонгир бо ҳам дӯст шуданд, диққаткорон пай бурданд, ки инхо бо ҳам созиш карда, барои пойдор доштани дӯстии байни худ баъзе хислатҳои махсуси худашонро ба якдигар гузашт кардаанд. Чунончи, ҳар кадоми инхо, ки аз ҳама шарифтар, аз ҳама фозил ва олимтар ва аз ҳама бузургвортар буданд, дар кӯчахо ва умуман дар пеши одамхо бар якдигар калонгирӣ намекунанд ва азамат намефурӯшанд, дар кӯчаҳо аз якдигар пеш намегузаранд ва дар мачлисҳо аз якдигар боло наменишинанд ва монанди инхо.

Хислати дар кӯчахо тезгардии Абдуллохоҷа назар ба акидаи Парвардигорхӯҷа мухолифи бузургворӣ буд, бинобар ин Абдуллохоҷа ин хислати худро ба хотири дӯсташ партофта, монанди ӯ ботамкинона қадам мепартофтагӣ шуд. Инчунин хислати ба саломдиҳандагон шафқаткорона муомила карда, бо ҷавоби салом онхоро сарафроз кардани Парвардигорхӯҷаро Абдуллохоҷа зидди шарофат ва олигии насаб дарьёфт. Бинобар ин Саидакбархоҷа ин хислати худро барои хотирхоҳии дӯсти худ тарк кард.

Аммо дар бораи асои Саидакбархоҷа чанд рӯз дар байни ин ду дӯст мунокиша давом кард. Абдуллохоҷа асои рафиқашро написандид:

— Ин аломати шайхӣ ва хонақохнишиниист, ва ҳол он ки ман шайххоро бад мебинам. Ман шоир, файласуф ва ҳаким мебошам, бинобар ин асо ба даст гирифта гаштанро намехоҳам. Аммо дар ҳолати беасо будани ман шумо асо ба даст дар пахлуи ман бошед,

ки одам хеши ман, писари Устоамак — Парвардигорхўча буд, ки хонандагон бо вай дар қисми якўми «Гдзоштҳо» шиносой пайдо кардаанд[97].

Сандахбарҳоча, ки ба сабаби калонгирваш аз мардум «Парвардигорхўча» лақаб ёфта буд, аввалхо ба охунди Бухоро—Орифюи кафшбардорй мекард, баъд аз вафоти охунди мазкур ба эиздагонии мустақилона гузашта, дар намуди хозирваш хам хеле «бузургворй» пайдо карда буд: кади ў миёна бошад хам, хамча ва рост, рўяш пуробила бошад хам, доим тару тоза, чашмаш тангтар бошад хам, хамеша бо нигохи пурдаккатова пур, лабаш кач бошад хам, хар вакт ба табассуми шафкатомез мойл буда, рвшаш миёнаву майгунтоб бошад хам, аз бисъёрии собўшўй ва шоназаний тор-тор аз хам чудо шуда, чун лоси абрешим як навъ тобандагии ба худ махсус дошт.

Кафшу масхй, саллаву чомаи ў тоза ва бегубор буда, камарчахои чомаи рўйпўшваро, ки ду тўфи сафеди абрешимй дар ду йўги оиҳо пайванд ёфта буданд, ба тарзе баста мемонд, ки тўфҳо бар сари синааш ба назари бинанда чилва карда меистоданд. Саллаи ў калон бошад хам, бар хилофи саллаи Абдуллохоча суфта баста шуда буд.

Синни Парвардигорхўча хануз аз сй нагузашта бошад хам, дар кўчагардихояш ба даст асои мегирифт, ки кадаш аз комати худаш чор ангушт баландтр дошт. Ў дар рох рафтан, бар акси Абдуллохоча, бисъёр бо охистагй вазнинона кадам мепартофт ва бар хилофи Абдуллохоча ба саломдихандагон мегрубонона муомила мекард — ў ба саломдихиида ба кадре сояияе аз рох бозистода дикқатхорона ва табассумомез нигохе карда, пас аз он бо садои бисъёр паст ба саломи вай чавоб мегардонд ва агар саломдихиида сизовори ихтиёри махсусе бошад, баъд аз чавоби саломи вай «саломат хастед-ми?» хам гуфта мемонд.

Сандахбарҳоча дар кўча умуман худро чунон нишон додан мехост, ки ў пери солхўрдаи хаштодсолаи пурдида аст ва хама касоне, ки дар кўча ба ў дучор меомад, ба андозаи калонию хурдаи синну солашон фармандон, кабирагон ва абирагони ў мебошанд, ў гўё аз камоли пирй авлоди худро камтаркосад, кадоми

аз онҳо, ки ба ӯ салом диҳад, бо диққати бисьёр базӯр мешиносад ва ба қадри қувваи ҷисмониаш ба вай илтифот ҳам мекунад, яъне ба одамҳо нигоҳ накарданаш ва пешсалом нашуданаш аз ҷиҳати бемурувватӣ ва бешафқатӣ набуда, балки аз ҷиҳати пирӣ ва ба сабаби нашинохта монданаш мебошад. Вагарна ӯ бо ҳамаи асилзодагӣ, бо ҳаман илму фазле ки дорад, ва бо ҳамаи калонии солаш ба одамон меҳрубон ва шафқаткор мебошад.

Парвардигорҳуҷа ҳам пеш аз дӯст шудан бо Абдуллохоҷа дар кӯчаҳо танҳо мегашт ва ӯро ҳам касе дар кӯчае бо касе ҳамроҳ надида буд.

Вақте ки ин ду калонгир бо ҳам дӯст шуданд, диққаткорон пай бурданд, ки инҳо бо ҳам созиш карда, барои пойдор доштани дӯстии байни ҳуд баъзе хислатҳои махсуси худашонро ба якдигар гузашт кардаанд. Чунончи, ҳар кадоми инҳо, ки аз ҳама шарифтар, аз ҳама фозил ва олимтар ва аз ҳама бузургвортар буданд, дар кӯчаҳо ва ҷумъаи дар пеши одамҳо бар якдигар калонгирӣ намекунанд ва азамат намефурӯшанд, дар кӯчаҳо аз якдигар пеш намегузаранд ва дар мачлисҳо аз якдигар боло наменишинанд ва монанди инҳо.

Хислати дар кӯчаҳо тезгардии Абдуллохоҷа назар ба ақидаи Парвардигорҳуҷа мухолифи бузургвори буд, бинобар ин Абдуллохоҷа ин хислати худро ба хотири дӯсташ партофта, монанди ӯ ботамкинона қадам мепартофтагӣ шуд. Инчунин хислати ба саломдиҳандагон шафқаткорона муомила карда, бо чавоби салом онҳоро сарафроз кардани Парвардигорҳуҷаро Абдуллохоҷа зидди шарофат ва олигии насаб дарьёфт. Бинобар ин Саидакбархоҷа ин хислати худро барои хотирҳоҳии дӯсти ҳуд тарк кард.

Аммо дар бораи асои Саидакбархоҷа чанд рӯз дар байни ин ду дӯст муноқиша давом кард. Абдуллохоҷа асои рафиқашро написандид:

— Ин аломати шайхӣ ва хонақоҳнишинист, ва ҳол он ки ман шайххоро бад мебинам. Ман шоир, файласуф ва ҳаким мебошам, бинобар ин асо ба даст гирифта гаштанро намехоҳам. Аммо дар ҳолати беасо будани ман шумо асо ба даст дар пахлуи ман бошед,

ин одам хеши ман, писари Устоамак — Парвардигорхўча буд, ки хонандагон бо вай дар қисми якўми «Ёдоштҳо» шиносой пайдо кардаанд [18].

Саидакбархоча, ки ба сабаби калонгирваш аз мардум «Парвардигорхўча» лақаб ёфта буд, аввалҳо ба охунди Бухоро—Орифхон кафшбардорй мекард, баъд аз вафоти охунди мазкур ба зиндагонии мустақилона гузашта, дар намуди зохириаш хам хеле «бузургвори» пайдо карда буд: қади ў мисёна бошад хам, химча ва рост, рўяш пуробила бошад хам, доим тару тоза, чашмаш тангтар бошад хам, хамеша бо нигохи пурдиққатона пур, лабаш қач бошад хам, хар вақт ба табассуми шафқатомез моил буда, ришаш мисёнаву майгунтоб бошад хам, аз бисьёрии собуншўй ва шоназаний тор-тор аз хам чудо шуда, чун лоси абрешим як навъ тобандагии ба худ махсус дошт.

Кафшу масхй, саллаву чоман ў тоза ва бегубор буда, камарчахои чоман рўйпўшашро, ки ду тўфи сафеди абрешимй дар ду йўги онҳо пайванд ёфта буданд, ба тарзе баста мемонд, ки тўфҳо бар сари синааш ба назари бинанда чилва карда меистоданд. Саллаи ў калон бошад хам, бар хилофи саллаи Абдуллохоча суфта баста шуда буд.

Синни Парвардигорхўча ҳануз аз сй нагузашта бошад хам, дар кўчагардиҳояш ба даст асое мегирифт, ки кадаш аз қомати худаш чор ангушт баландтар дошт. У дар рох рафтан, бар акси Абдуллохоча, бисьёр бо охистагй вазнинона кадам мепартофт ва бар хилофи Абдуллохоча ба саломдиҳандагон мехрубонона муомила мекард — ў ба саломдиҳанда ба қадри сонияе аз рох бозистода диққаткорона ва табассумомез нигохе карда, пас аз он бо садои бисьёр паст ба саломи вай чавоб мегардонд ва агар саломдиҳанда сазовори алтафоти махсусе бошад, баъд аз чавоби саломи вай «саломат хастед-мй?» хам гуфта мемонд.

Саидакбархоча дар кўча умуман худро чунон нишон додан мехост, ки ў пири солхўрдаи хаштодсолаи пурдида аст ва хама касоне, ки дар кўча ба ў дучор меоянд, ба андозаи калонию хурдии синну солашон фарзандон, наберагон ва аберагони ў мебошанд, ў гўё аз камоли пирй авлоди худро намешиносад, қадоми

аз онхо, ки ба ӯ салом диҳад, бо диққати бисьёр базӯр мешиносад ва ба қадри қувваи ҷисмониаш ба вай илтифот ҳам мекунад, яъне ба одамҳо нигоҳ накарданаш ва пешсалом нашуданаш аз чиҳати бемурувватӣ ва бешафқатӣ набуда, балки аз чиҳати пирӣ ва ба сабаби нашинохта монданаш мебошад. Вагарна ӯ бо ҳамаи асилзодагӣ, бо ҳамаи илму фазле ки дорад, ва бо ҳамаи қалонии солаш ба одамон меҳрубон ва шафқаткор мебошад.

Парвардигорхӯча ҳам пеш аз дӯст шудан бо Абдуллохоча дар кӯчахо танҳо мегашт ва ӯро ҳам касе дар кӯчае бо касе ҳамроҳ надида буд.

Вакте ки ин ду калонгир бо ҳам дӯст шуданд, диққаткорон пай бурданд, ки инхо бо ҳам созиш карда, барои пойдор доштани дӯстии байни худ баъзе хислатҳои махсуси худашонро ба якдигар гузашт кардаанд. Чунончи, ҳар кадоми инхо, ки аз ҳама шарифтар, аз ҳама фозил ва олимтар ва аз ҳама бузургвортар буданд, дар кӯчахо ва умуман дар пеши одамҳо бар якдигар калонгирӣ намекунанд ва азамат намефурӯшанд, дар кӯчахо аз якдигар пеш намегузаранд ва дар мачлисхо аз якдигар боло наменишинанд ва монанди инхо.

Хислати дар кӯчахо тезгардии Абдуллохоча назар ба акидаи Парвардигорхӯча мухолифи бузургворӣ буд, бинобар ин Абдуллохоча ин хислати худро ба хотири дӯсташ партофта, монанди ӯ ботамкинона кадам мепартофтагӣ шуд. Инчунин хислати ба саломдихандагон шафқаткорона муомила карда, бо чавоби салом онхоро сарафроз кардани Парвардигорхӯчаро Абдуллохоча зидди шарофат ва олигии насаб дарьёфт. Бинобар ин Саидакбархоча ин хислати худро барои хотирхохии дӯсти худ тарк кард.

Аммо дар бораи асои Саидакбархоча чанд рӯз дар байни ин ду дӯст муноқиша давом кард. Абдуллохоча асои рафиқашро написандид:

— Ин аломати шайхӣ ва хонақохнишинист, ва хол ои ки ман шайхҳоро бад мебинам. Ман шоир, файласуф ва ҳаким мебошам, бинобар ин асо ба даст гирифта гаштанро намехоҳам. Аммо дар ҳолати беасо будани ман шумо асо ба даст дар пахлуи ман бошед,

мардуми нодон шуморо шайх гумон карда, аз ман бузургвортар мешуморанд. Ин кор ба иззати нафси ман халал мерасонад!

Парвардигорхўча бошад, тарк кардани асоро ҳеч ба гардан нагирифт ва ба рафики худ гуфт:

— Шумо як қомати баланди бархавое доред, ки агар ман беасо дар пахлуи шумо гардам, мардуми зоҳирбин ҷасади хурди маро дар пеши қомати шутурмонанди шумо дида, маро ё шогирди шумо ва ё ин ки додари шумо гумон мекунанд. Ин корро ҳеч гоҳ шарафи зотии ман намебардорад!

Баъд аз чанд рўзи бо ҳам музокира карда гаштан, охир роҳи ҳалли ин масъалан ба назар ҳалношудаиро Абдуллохоча ёфт. Ба хотири ў расид, ки «Аҳмади Калла ба сабаби худро донишманд, ҳаким ва файласуф шумурдан дар дасти худ асои русй (палка) гирифта мегардад. Ман, ки дар дониш, дар ҳикмат ва фалсафа аз ў чанд дараҷа пешдаст мебошам, чаро ба дасти худ асои русй нагирам? Агар як асои хушшакли моргардан ёфта гирам, ки ба хотири бинандагон асоси аждаҳошавандан Мўсо-пайғамбарро расонад, азамат ва бузургвории ман боз чанд-чанд меафзояд».

Абдуллохоча чун ин фикри созишгаронан худро ба Саидакбархоча гуфт, ба ў ҳам маъқул шуд. Бинобар ин ҳар ду қарор доданд, ки ҳар гоҳ ба кўча бароянд, Абдуллохоча бо асои русй ва Парвардигорхўча бо асои дарози шайхй мебароянд.

Аммо ҳар кадоми онҳо дар дили худ ба асои худ нисбат ба асои рафиқаш фазилате медид ва хурсандй мекард, ки хайрият рафиқаш ба ин фазилат пай набурдааст, вагарна созиш ба миён намеомад. Абдуллохоча дар дили худ мегуфт: «Шеър, ҳикмат ва фалсафа аз фазилатҳоеанд, ки номи одамро абадй зинда медоранд. Номи Саъдй, Ҳофиз, Ҷомй ва Абўалй Сино барин шоирон, файласуфон ва ҳакимонро мардум то ҳол бо хурмат ёд мекунанд. Дур наравем, Аҳмади Калла бо ҳаман нотамомии шеъраш ва нуқсони ҳикмат ва фалсафааш, бо вуҷуди ин ки вай ба бедини шўҳрат ёфтааст, калону хурд ўро хурмат мекунанд ва ҳокимон аз вай метарсанд. Ин фазилати ў ба омма

аз кучо маълум шуд? Аз хамин асои русии моргардан. Хар чй ин сахрои нодон (Парвардигорхўча) хамин фазилати асои маро нафахмид, вагарна ин якраха хеч розй намешуд, ки ман ин асоро ба даст гирифта, хамрохи ў ба кўча бароям».

Саидакбархоча дар бораи фазилати асояш дар дили худ мегуфт: «Ин асо ба болои ин ки кухансоли сазовори хурмат будани маро мефахмонад, инчунин як шайхи хонакохнишин буданамро хам ба омма эълон мекунад. Хурмате, ки аз номи шайхй ба одам насиб мегардад, як «халвои бедуд» аст. Шайхй дар замони мо фазилатест, ки на танхо сазовори хурмат, хатто лоики парастиши омма гардидааст. Чор муллои пойлучи файласуфтарош шайххоро хурмат накунанд, хеч зарар надорад! Охир, хукуматдорон, ки хакиму файласуфро бад мебинанд, ба шайххо бандавор изхори ихлос менамоянд. Ин асои дароз ана хамин фазилати шайхиро ба ман баста, маро сазовори хурмати омма, хатто хукуматдорон мегардонад. Хайрият ин дарози камакл (Абдуллохоча) аз ахмакй ин фазилати асои маро пай набурд, вагарна дар ин бора бо вай созиш кардан душвор буд ва ман мачбур мешудам, ки монанди пештара ба танхогардии худ давом кунам».

* * *

Дар кўчахо бо хам гаштани ин ду дўсти калонгир бисьёр тамошо дошт: хар ду дар пахлуи хамдигар кадамхошонро чунон баробар бардошта, баробар ба замин мегузоштанд, ки агар вазнинона кадам мондани онхо намебуд ва дар танашон либосхои низомй мебуд, бинанда онхоро ду сарбози низомии бисьёр машкдида гумон мекард.

Агар дар рох аз пеши яке аз инхо монеае баромада, ба бозистодан мачбур кунад, дархол они дигар хам монанди сояи рафики худ баробари вай бозмеистод ва хар гох ки он монеа бартараф шуда, он рафик ба рох дарояд, они дигар хам соявор баробар кадам мегузошт.

Аммо, вакте ки дар кўча аз пеши рохашон аробa бароянд, он ду дўст ба душворй дучор мешуданд. Зеро,

аз як тараф, кӯчаҳои шаҳри Бухоро танг бошанд, аз тарафи дигар, аробаҳои маҳаллӣ, ки барои боркашонӣ дар он кӯчаҳо сохта шуда буданд, бисьёр сербар буданд, ба ҳадде ки дар вақти ҳаракат ҳар ду гупчаки онҳо ба ҳар ду канори кӯча қариб мерасиданд, бинобар ин мардуми Бухоро ба он аробаҳо «қолиби кӯча» лақаб дода буданд.

Дар ин сурат ин ду дӯст дар паҳлуи ҳам баробар қадам гузошта, аз як тарафи он аробаи қолиби кӯча гузашта наметавонистанд. Пасу пеш шуда гузаштан бошад, шаъни яке аз онҳоро шиканста, ба барҳам хӯрдани як шарти асосии дӯстӣ ва бо ин восита ба барҳам хӯрдани худи дӯстӣ сабаб мешуд.

Аммо он дӯстон, душвор ҳам бошад, ҳалли он масъаларо ёфтанд, назар ба созише, ки дар ин маврид байни худ карданд, ҳар дуи онҳо дар рӯ ба рӯи аробаи баробар аз ҳам чудо шуда ва баробар қадам партофта, ҳар кадомашон аз як тарафи аробаи мегузаштанд ва баъд аз гузаштан, монанди оби равоне, ки дар пеши як хушкии баланд ба ду чудо шуда, баъд аз гузаштан аз он баландӣ ҳар ду қисм боз бо ҳам пайваста равон мешавад, инҳо ҳам баробар омада, ҳампаҳлуи якдигар шуда, кӯчагардии худро давом медоданд.

Хулоса, ин ду дӯсти калонгир шартҳои созиши байни худҳошонро чунон боэҳтиёт ва пурра риоя мекарданд, ки ҳеҷ кадомашон ба садоқати они дигар шубҳае намекард ва ҳар ду ҳам кӯшиши ҷиддӣ мекарданд, ки шубҳаи хилофи дӯстӣ ба вуҷуд наёяд. Чунки танҳогардӣ ба дили ҳар дуяшон ҳам зада буд, дар шаҳр касе ёфт намешуд, ки ба яке аз онҳо хурдвор итоаткорона ҳамроҳӣ кунад ва ҳеҷ кадоми онҳо ҳам ягон касро ҳамроҳи шоистаи баробарҳуқуқ намедонистанд. Бинобар ин ин дӯстӣ, ки маҳз барои халос кардани ҳар дуи инҳо аз танҳогардӣ «аз тарафи худо» ба онҳо дода шуда буд, як неъмати беминнат буд. Ин неъматро бо ҳар гуна фидокории тарафайн, ки ба шаъну шарафи ҳеҷ кадоми онҳо халал нарасонад, нигоҳдорӣ кардан даркор буд ва нигоҳдорӣ мекарданд.

* * *

Дӯстӣ ва рафоқати Абдуллохоҷа ва Парвардигорхӯҷа як сол зиёдатар давом кард. Аммо рӯзе дар шаҳр якбора овоза шуд, ки дар байни он ду дӯст ихтилоф афтода, аз ҳам ҷудо шудаанд. Ин овоза, бисьёр дер накашида, аз яккагардии онҳо ба зудӣ тасдиқ ёфт: Саидакбархоҷа монанди вақтҳои таҳҷогардии пеҷтарааш дар кӯчаҳо вазнинона гардида, аз саломдиҳандагон ҷавоби илтифоткорона ва табассуми шафқатомезонаашро, ки ба хотири дӯсташ дар вақтҳои рафоқати вай тарк карда буд, дареғ намедошт. Абдуллохоҷа ҳам монанди пештара дар кӯчаҳо давида мегашт ва ба ҳеҷ кас нигоҳ намекард. Аммо фарқи вай аз замони таҳҷогардии пештарааш дар ин буд, ки дар даст асои русӣ гирифта мегашт. Албатта, ӯ ин асоро ба сифати як ёдгорӣ аз он дӯстии бархамхӯрда намегирифт, балки инро барои ҳамин аз дасти худ намепартофт, ки вай шоирӣ, ҳакимӣ ва файласуфии ӯро ба мардум эълон мекард.

Чун мардум ин дӯстони собиқро таниҳо ва бо хислати махсуси пештараашон диданд, дар ҳеҷ кас шубҳае намонд, ки дар байни онҳо ҷудоии сахте афтодаст. Аммо ҳеҷ кас сабаби ин ҷудоиро намедонист ва ҳар кас ҳамин қадарро медонист, ки ҳар дуи онҳо дӯстона бо ҳам ба Чорҷӯй барои саёҳат сафар кардаанд ва аз он ҷо ҷудо-ҷудо баргашта омадаанд.

Мани кунҷков бе фаҳмидани сабаби ин ҷудой ором гирифта наметавонистам. Бинобар ин рӯзе ба хеши худ — Парвардигорхӯҷа вохӯрда, сабаби ин ҷудоиро аз вай пурсидам.

Вай баъд аз сониае ба ман бо диққат нигариста истода маро бо табассуми меҳрубононааш саршор кардан:

— Хешам! Ту ҳанӯз хурдсол мебошӣ, дар пои кунҷковии ахволи калонон нагард. Ин хосият надорад, кунҷкови калонон умри дароз намебинад. Ту дар пои аз худ кардани дарси худ ва дуогирӣ аз калонон гард. Барои ту ҳамин кор фоидаоктар аст,—гӯён дар бораи сабаби ҷудой қатъиян лаб накушод.

Баъд аз он ман дар ин бора ба Абдуллохоча мурочиат кардам, зеро ӯ аз хавфи аз тарафи ман пахш карда шудани шеъри ҳачвия ва хусусан дар ин вақт, ки мумкин буд ман он шеъри «манҳус»-ро ба дӯсти собиқ ва душмани ҳозираш—Парвардигорхӯча диҳам, маро бисьёр ҳурмат мекард ва ба хушнуд кардани ман мекӯшид.

Дар ҳақиқат ҳам мурочиатам ба ӯ барои ман пурқатича баромад ва ӯ сабаби чудоиро бо тафсил гуфта дод:

— Хешатон монанди шумо одами росткавл набудааст,—гуфт ӯ,—вай одами дарундор, бадтинат, сиёсатбоз ва ёхботин будааст. Ману ӯ, ду дӯстон, ба Чорчӯй сафар кардем. Дар он ҷо баъд аз зиёрати «қадамгоҳи Шоҳмардон — Муртазоалӣ» дар боран ба пеши ҳокими вилоят даромадан дар миёнаи худ дӯстона қарор додем (чунки муллоҳо ба ҳар вилоят бо қадом баҳона ки раванд, ҳокими он ҷоро надида намегарданд ва ҳоким ҳам ба онҳо харчи роҳ ва ҳадьяҳои дигар медиҳад). Мо ба пеши ҳоким даромадем. Мувофиқи созише, ки дар байни мо буд, дар хонаи ҳоким ҳар дуямон дар рӯ ба рӯи ҳам, дар ду тарафи хона нишастем, чунки агар ҳар дуямон дар як тараф менишастем, боло нишастани яке аз дигаре лозим меомад, ки инро иззати нафс ва шарафи насаби ҳеч қадомамон намебардошт. Аммо дар вақти сӯҳбат иногоҳ чашмам афтод, ки хешатон оҳистакак ғежида аз рӯ ба рӯи ман қариб як вачаб болотар рафтааст. Ин кори ӯ ба нафси ман бисьёр сахт расид. Ман ҳам ба фикри никургирӣ афтодам ва оҳиста ғежида болотар рафта, тахминан як вачаб аз рӯ ба рӯи ӯ боло гузаштам. Ӯ ҳам дар навбати худ ин корро такрор карда, боз як вачаб аз рӯ ба рӯи ман болотар рафт. Мо ҳар ду ҳам барои ҳифзи иззати нафси худ ин корро инодкорона давом додем. Дар охир зонуи ман рафта ба зонуи ҳоким расид, ки дигар ман боло рафта наметавонистам. Аммо ӯ боз ғежида боло рафта, дар гӯшаи пешгохии он тарафи хона, ки худ нишаста буд, чой гирифт ва дар натича чои нишасти ӯ аз чои нишасти ман ба қадри чои нишасти як одам болотар ва баробари чои

нишасти ҳоким шуд. Ман ба ин ҳол тоқат наоварда, ба ғазаб омадаму фарьёд кардам:

— «Ӯй сахрони нурикаш! Туро кӣ роҳ дод, ки аз ман болотар ва баробари ҳокими вилоят менишинӣ? Ва ҳол он ки ту ҳудатро худ сайид ном ниҳода гаштай! Кӣ медонад, ачаб нест, ки ту ғуломзода бошӣ. Ҳамин қадараш ба ман маълум аст, ки падари ту дуредгар, падари ман як олими куҳансоли машҳур мебошад. Қатъи назар аз дигар фазилатҳоям, худи ҳамин фарқ ба ту роҳ намедиҳад, ки бо ман ҳамсафар ва ҳаммачлис бошӣ!..»

Ӯ сухани маро бурида, маро дашноми сахроиёна дод. Ман аз ҷо хеста давидам, ки ӯро аз гиребонаш гирифта, аз пеши ҳоким барорам. Аммо ӯ пешдастӣ карда, аз маҳосини ман (аз ришам) печонда гирифт. Дар ҳолате ки гиребони ӯ дар як дасти ман ва риши ман дар як дасти ӯ буд, мо ҳар ду ба сару гардани ҳамдигар мушткӯбиро сар кардем. Ҳоким ба одамони худ фармуд, ки моро аз ҳам ҷудо карда, аз хона—аз пеши ӯ бароранд. Одамони ҳоким, ки агар ба онҳо «салла биёред» гуфта фармон дихад, онҳо калларо меоранд, моро аз ҳам ҷудо карда, ҳар дуямонро задазада аз ҳокимхона ба кӯча бароварда пеш карданд. Азбаски дар пеши оммаи мардум бо ҳам даст ба гиребон шуда, ҳамдигарро дашном додан ба шарафи ҳар дуямон ҳам бармехӯрд, мо хомӯшона аз ҳам дур шуда, ҳар кадомамон ба сари худ роҳи Бухороро пеш гирифтем. Ин буд сабаби ҷудо шудани мо аз ҳамдигар!

* * *

Дар соли 1896 дар Бухоро, дар гузари Сари Пули Равғангарон Ҳоҷӣ Зоҳид ном як бой мадрасачае бино кард. Аз он мадраса дар қатори муллобачаҳои беҳуҷра ба бародарам як ҳуҷра расид.

Дар ҳуди ҳамон сол шарик ва дӯсти ман Абдухалил-махдум аз мадрасан Кӯкалтош як ҳуҷра харида, дар он ҷо истиқомат карданро ба ман таклиф кард.

Азбаски бародарам калонсол буда, одамшавандатар зиндагонӣ карданаш лозим буд, ман истиқомати

ҳучраи мадрасаи Кукалтошро ба ӯ вогузошта, худам дар мадрасаи Ҳочӣ Зоҳид, дар ҳучрае, ки ба саҳни бародарам расида буд, истиқомат кардаиро муносиб дидам. (Қисми чорӯми «Ёддоштҳо» аз замоне истиқоматам дар мадрасаи Ҳочӣ Зоҳид сар мешавад.)

КИСМИ ЧОРЎМ

ДАР ШАҲР

МАДРАСАИ ҲОҷӢ ЗОҲИД

Дар охири кисми III «Ёддоштҳо» дар соли 1896 дар шаҳри Бухоро, дар гузари Сари Пули Равғангарон аз тарафи Ҳоҷӣ Зоҳид ном касе як мадрасаи нав бино ёфта, ба он чо кӯчиданамро ёдоварӣ карда будам.

Ин мадраса ҳамагӣ дорои бисту ду ҳуҷра буда, тарафи пешаш дуошьёна ва се тарафи дигараш якошьёна буд. Дарвозаи ин мадраса аз тарафи чануб буда, дар пеши дарвоза саҳни тангаке ҳам дошт, ки дар он тарафи саҳн, баъд аз як кӯчаи пиёдагард, рӯди шаҳр мегузашт. Миёнсарой, рохрав ва масҷиди ин мадраса ҳам танг буда, бар болои инҳо ошьёнаи дуйӯм бино ёфта буд.

Дар тарафи шарқи ин мадраса мадрасаи Ҳусейнбой, дар тарафи шимолаш ҳавлии соҳиби мадраса ва дар тарафи ғарбаш рохрави ҳавлии соҳиби мадраса воқеъ шуда буд.

Ҳуҷрае, ки ман дар вай истиқомат мекардам, бар болои дарвозахонаи мадраса бино шуда буд. Дари даромади ин ҳуҷра аз тарафи дарун ба рохравчаи танге кушода мешуд, ки вай ба бомии шарқии мадраса пайваста, аз он чо бо зинае поин фуромада мешуд, дар рӯ ба рӯи он дар дари дигаре ба тарафи саҳн, кӯча ва рӯд кушода мешуд. Азбаски дар ду канори рӯд дарахтони тут сабзида буданд ва дар ҳар ҳафта ё понздах

рӯз аз рӯд об мегузашт, бошишгоҳи ман дар шароити онвақтаи Бухоро манзараи хубе дошт. Азбаски ман то он вақт дар шаҳри Бухоро дар чои пешаш дарахтноке зиндагонӣ накарда будам, он ҳучра ба назарам хеле дилчасп менамуд.

Дарунн ҳучра хеле танг буд: баъд аз пойгаҳ — кафшкан чои нишаст сар мешуд, ки вай чоркунчаи баробар буда, аз кадом тарафаш ки як одами баландқомат дароз кашида бихобад, пояш ё ба пойгаҳ ва ё ба девор мерасид. Дар миёначои ин чоркунча чои сандалӣ буда, дар ҳар кадоми се кодок (се тараф), ки ба деворҳо ва ба дари тарафи кӯча мепайваст, як одам ба зӯр менишаст, аммо дар кодоки поёнӣ, ки ба пойгаҳ мепайваст ва пушташ кушода буд, одам осудатар нишаста метавонист.

Дар як тарафи пойгаҳ хум ё кӯзаи об менстод ва дар тарафи дигараш пайваста ба девор оташдон буда, дудкаш (мӯрӣ)-аш дар мағзи девор буд. Азбаски дудкаши байни ин ҳучра ва ҳучраи ҳамсоя муштарак буд, дар рӯзҳои шамол дар ҳар кадом оташдони ин ҳучраҳо ки оташ даргиронда шавад, дудаш ба ҳучраи ҳамсоч мегузашт.

Ман дар ҳар ҳафта ё даҳ рӯз як бор дами гармие мепухтам, ки вай ҳам, агар дер монад, дар як соат ба анчом мерасид, аммо ҳамсояҳучраам, ки як қирғиз буд ва барои пухтани гӯшти асп камаш ҳар рӯз се соат оташ дармегиронд, ҳучраи ман дар рузҳои шамол ҳамеша вазифаи дудкашии ҳучраи ҳамсояро адо мекард.

Бар хилофи ҳучраҳои дигар мадрасаҳои Бухоро, ҳучраҳои ин мадраса чои дастурӯйшӯй надошт, ки дар бом ё дар рӯи ҳавлӣ шустушӯ кардан лозим меомад. Ҳучраи ман монанди ҳучраҳои дигари ин мадраса тиреза надошт, бинобар ин дари даромадро ҳамеша пӯшонда мондан даркор мешуд ва дари тарафи кӯча як коғазгир* дошт, ки кушода пӯшонда намешуд ва ҳар гоҳ ки кушодан лозим шавад, он коғазгирро аз чояш гирифта ба дарунн ҳучра мондан рост меомад ва

* Коғазгир ба шакли тиреза сохта шуда, ба чои шиша ба панчараҳои коғаз часпонда мешуд.

ман ҳар вақт, ки аз баргони пурчангу хоки дарахтон лаби рӯд чашмони худро «об додан» мехостам, ҳамин тавр мекардам.

Вусъат ва тарзи бинои ҳуҷраи ман намунаи бехтарин ҳуҷраҳои ин мадраса буда, баъзе ҳуҷраҳояш, ки дар гӯшаҳо воқеъ шуда буданд, аз ин ҳам тангтар ва ҳуҷраҳои ошьёнаи якӯмаш ҳамагӣ якдара буданд, ки одам ҳам, рӯшной ҳам танҳо аз ҳамон як дар медаромад.

Ин мадраса вақф надошт, соҳиби мадраса ҳар моҳ ба имом бист танга ва ба муаззин даҳ танга дастӣ медод.

СОҲИБИ МАДРАСА

Соҳиби мадраса яке аз бойҳои миёнаҳоли Бухоро буд, ӯ одами қоматпаст, ғафсбадани фарбеҳи ришкалон буда, тахминан шастсола менамуд, фарзанд надошт. Зоҳиран, ин мадрасаро барои он сохта буд, ки баъд аз мурданаш як қисми молу мулкаш ба номи худаш боқӣ монад. Бинобар ин, ҳарчанд ӯ ин мадрасаро барои талабагон вақф карда бошад ҳам ва аз рӯи шариат ин бино аз тасарруфи ӯ тамоман баромада бошад ҳам, моликияти худро аз ин ҷо барҳам додан намехост: ӯ ба муаззин таъин карда монда буд, ки баъд аз хуфтан дарвозаи мадрасаро қуфл зада монда, ба талабагони бошандаи ин ҷо ҳам, ба бегонагон ҳам ба даро-баро кардан роҳ надихад.

Ин тартиби сахт, ки дар ҳеҷ як мадрасаи Бухоро набуд, барои талабагон душворӣ мекард, зеро талабагон дар шабҳои таҳсил барои дарстайёркунӣ ва дар шабҳои таътил барои шабнишинӣ бо талабагони мадрасаҳои дигар, ки ошноҳояшон буданд, ба рафтуомад кардан маҷбур буданд; азбаски аксари ҳуҷраҳои мадрасаҳои Бухоро танг ва талабагони қашшоқ кӯрпаболиши барзиёд надоштанд, баъд аз дарстайёркунӣ ё шабнишинӣ ҳар талаба маҷбур буд, ки ба ҳуҷраи худ бозгашта рафта бихобад...

Ин сахтгирии соҳиби мадраса бошандагони ин ҷоро аз ин озодгардии умумии талабагон маҳрум карда буд.

рардидагони ин сахтгирӣ ман будам. Ман, расаи Бадалбек дар шабҳои таътил ба там ва ё ба шабнишиниҳои шарикон ишрдам, дар ин мадрасаи нав тамоман хонада монда будам. Азбаски ҳучранишинони ин ... кадом аз ҷое омада буданд, бо онҳо шиносой ва улфатӣ надоштам.

Ҳамсояҳучраи ман, чунон ки дар боло қайд шуд, як кирғиз буд, ки ба ман ҳеҷ шиносой надошт. Ин кирғиз аз кирғизҳои Ӯротеппа буда, Мулло Тӯйчӣ ном дошт. Ӯ як чавони баландқомати зардинарӯи тунукмӯи тангчашми пурхашм буд, синни ӯ аз ман тахминан ҳашт-нӯҳ сол калон буда, дар дарс ҳам аз ман чор сол пеш дошт. Ман, ки аз дуди шӯрбои гӯштиаспии ӯ малолат доштам, шаклу шамоили ӯро ҳам намеписандидам, бинобар ин ҳеҷ майл надоштам, ки бо ӯ алоқа бандам.

Аммо ӯ як рӯз бо одати мадраса ҳучраамро тиктиқ карда, рухсат гирифта даромада нишаст ва бе ҳеҷ мукаддима гапро аз мақсадаш сар кард:

— Ман аз байни кирғизҳои дашти ба Бухоро барои илм омӯхтан омадаам, на мисли баъзеҳо барои палавхӯрӣ,— гуфт ӯ,— аммо ман дар илмомӯзӣ қувваи дурусте надорам. Барои омӯзиши ман ёридихандае даркор аст. Ин вазифаро яке аз шариконии хушфаҳмам, ки вай ҳам Ӯротеппагӣ буда, аз точикон аст ва дар мадрасаи Рашид истикомат мекунад, ба гардани худ гирифт. Бинобар ин маро лозим аст, ки ҳар шаб, баъд аз хуфтан, пеши ӯ рафта дарс тайёр кунам. Аммо ин сахтгирии соҳиби мадраса ба кори ман монеъ шуд: ман як ҳафта боз аз дарстайёркунӣ маҳрум мондам. Шумо ба ман маслиҳат дихед, ки чӣ кор кунам?

— Ман бо муаззин гап мезанам, шояд ба даро-барои шумо монеъ нашавад,— гуфтам ман.

Ӯ хурсанд шуда зуд аз пеши ман баромада рафт, ва ман ҳам мувофиқи ваъдаи худ муаззинро дида, аз хусуси ӯ гап задам ва илтимос кардам, ки ба тариқи истисно ба ӯ рухсат дихад, ки барои дарстайёркуниаш рафта омада тавонад.

Аммо муаззин, чунон ки чашм доштам, илтимоси маро рад кард. Чунки ӯ як чавони миёнколи (аз Ха-

тирчй ё аз Зиёуддин) буда, тамоман бесавод буд, на дарсро медонист ва на дарстайёркуниро. Ў фақат соҳиби мадрасаро медонист, ки аз кучо бошад ўро ёфта оварда, ба ў хучра дода, дар мадрасааш ба бадали дах танга хам муаззин кардааст, хам фаррош, ба болои ин монанди хезумкафонй корхои сахти хавлиашро хам ба ў мефармуд.

Чун муаззин талаби маро рад кард, ман барои кирғиз як роҳи «ғайриқонунй» ёфта додам, ки он бечораи илмдўст аз дарстайёркуниаш намонад. Ин роҳ як роҳи хеле осон буд, ки пештар ба хотирам нарасида буд, аммо аҳволи музтаронаи Мулло Тўйчй маро мачбур кард, ки ба ин кор фикр давонам ва ёбам. Баъд аз ёфт шудан он роҳ ба худам хам чанд вақт кор дод.

Чунон ки дар боло қайд карда шуд, мадрасаи Хочй Зоҳид дар паҳлуи мадрасаи Хусейнбой воқеъ шуда буд. Дар гўшаи ғарбии он мадраса, дар ошьёнаи дуйўм, як муллобачаи ҳисорй зиндагй мекард, ки ў бо ман шарикдарс ва шинос буд. Хучраи ў аз тарафи ғарб як дарича дошт, ки баъд аз бино ёфтани мадрасаи Хочй Зоҳид дар паҳлуи мадрасаи Хусейнбой ва пайваста ба ў, боми ошьёнаи якўми ин мадрасаи нав ба даричаи хучраи талабаи ҳисорй хамрўй шуда мондааст.

Ман аз шарикдарси худ — аз он муллобачаи ҳисорй илтимос кардам, ки рухсат дихад, то ки кирғиз аз дарстайёркуний омада ба мадрасаи Хусейнбой даромада, аз он чо ба воситаи хучраи ў ба боми мадрасаи Хочй Зоҳид гузашта ба хучраи худ дарояд.

Ҳисорй бо хурсандй розй шуд ва Мулло Тўйчии кирғиз хам ба он роҳ дарстайёркунии худро давом дод ва дар вақти зарурат ман хам шабона аз он роҳ меомадам ё мерафтам.

Аммо муаззин, аз кучо бошад, фаҳмидааст, ки кирғиз бо роҳи «махфй» рафтуой дорад, дар паи дастгир кардани ў афтода, як шаб камин гирифта — дар пинҳоний нишаста, аз он дарича баромадани ўро нигарон шудааст.

Вақте ки Мулло Тўйчй аз дарича гузашта бар рўи бом намоён шудааст, муаззин давон рафта аз гире-

бонгаш гирифта, ўро барои он ки тартиби соҳиба мадраса мукарраркардаро вайрон кардааст, дашном додааст.

Оташи газаби кирғиз, ки ҳамеша аз чеҳраш намоён буд, бо ин кирдор ва гуфтори муаззини якбора шўълавар шудааст ва бо ду даст аз миёни ў гирифта ба ҳаво бардошта ба дудкаши як ҳучра, ки аз рўи бом тахминан як метр боло бардошта шуда буд, задааст. Сахтии зарбаро аз ҳамин қиёс кардан мумкин аст, ки дудкаши аз хишти пухта бо гач сохташуда бо зарбаи ба худаш бархўрдани бадани муаззин аз миёнаш шикаста парида рафтааст.

Ман, ки ҳанўз нахобида будам, бо шунидани овози задухўрд аз ҳучра давон баромада ба пеши чангарағон расида рафтам, ки муаззин монанди мушн дар чангголи гурба афтода дар зери пои кирғиз ба замин молиш мехурд ва кирғиз ўро лагадкўбй карда, бо забони кирғизи дашномхои қабеҳ медод ва муаззин бо забони худаш хирросанон «тавба кардам» гўён ялиш мекард. Талабаи ҳисорй, ки баъд аз даст ба гиребон шудани муаззин ва кирғиз аз дарича баромада ба болои сари инҳо расида омадааст, бо забони точикй онҳоро насиҳат медод ва зўр мезад, ки муаззинро аз чангголи кирғиз раҳой диҳад, аммо наметавонист.

Ман расида рафтанам ҳамон аз дасти Мулло Туйй гирифта, ўро аз болои муаззин ба дур кашидам. Аввал ў ба кашола кардани ман аҳамият надода ба молиш додани муаззин давом кард. Ман бо овози катъй ва «ту-ту» гўён ба ў хитоб кардам:

— Магар ту девона шудай? Сар дех ўро! Ў ба мурдан расидааст!

Кирғиз аз болои муаззин пас омад ва ба ман тез кашида ингиш карда истод ва пас аз он ба замин туф карда ба гап даромад:

— Дар ҳаққат ҳам, ман ўро куштан мехостам, аммо ба хотири ту муваққатан аз ҳунаш даргузаштам. Лекин сар дех, ки ман ўро тавба дода аз вай қавл гирам! — гуфт ў ба ман бо хитоби «ту-ту».

— Ман рой медиҳам, аммо аввал худат ба ман қавл дех, ки дигар ўро намезанй, — гуфтам бо ҳамон катъияти аввалй.

— Қавл медиҳам, ки ба хотири ту ҳозир ўро дигар намезанам,— гуфт қирғиз.

Ман дасти ўро сар додам. Ў дубора ба сари муаззин рафт ва дастони худро ба пушти худ гардонда қадашро ҳам карда қадаре ба муаззин чашм дўхта истод ва пас аз он ба ў:

— Тағойқул! — гуфта ном гирифта хитоб кард.

— Лаббай! — гуфт муаззин бо овози магасе, ки ба тори тортанак дармонда бошад.

— Аввал ин ки ин ҳодисаро ба хўчаннат намегўй, дуйўм ин ки ба даро-барои ман ба мадраса ҳалал намерасонй. Агар яке аз ин шартҳоро вайрон кунй, ҳамон соат мекушамат, баъд аз он маро ҳар чй кунанд, кардан гиранд!

— Ба худо қасам, ки ин ҳодисаро на ба бой, на ба каси дигар намегўям, на ба даро-барои шумо ва на ба дигарон монеъ намешавам,— гуфта муаззин шартҳои қирғиз пешниҳодкардаро ду баробар зиёда намуда ба гардан гирифт.

— Ин тавр бошад, хез, ба хўчраат даро! — гуфт қирғиз ба муаззин.

Аммо дар муаззини қуввати аз ҷо чунбидан набуд, ҳарчанд барои хестан кўшиш кунад ҳам, нимхез мешуду тамоман рост шуда наметавонист. Қирғиз ба ў ёрй дода аз ҷо бархезонда, аз бағалаш гирифта бурда ба хўчарааш даровард ва худаш ҳам ба хўчраи худ даромада дарро баст.

— Шарикдарси ман — талабаи ҳисорй ҳам: «гўшти хар, дандони саг» гуфтаанд, ки тамоман дуруст аст,— гўён ва ҳандакунон аз дарича ба хўчраи худ гузашт ва ман ҳам ба хўчраи худ рафта даромада, дарро бастам ва дар фикри хобидан афтодам...

Аммо ҳанўз чашмамро гармй набурда буд, ки дари хўчраам тик-тиқ шуд. Дубора аз ҷо хеста чароғро даргиронда, дари хўчраро кушодам, ки ба дари хўчра мирзои бой (котибаш) рост истодааст.

— Марҳамат кунед! — гўён ўро ба хўчра даровардам, ў ба пойгаҳ даромада, аммо кафшҳояшро накашида ба лаби ҷои нишасти хўчра нишаст ва:

— «Коре, ки ба сулҳ дарнаёяд, девонагие дар ў бибояд» гуфтаанд,— гўён ба гап даромад.— Хўчаинн

бонаш гирифта, ӯро барои он ки тартиби соҳиби мадраса муқарраркардаро вайрон кардааст, дашном додааст.

Оташи ғазаби қирғиз, ки ҳамеша аз чеҳрааш намоён буд, бо ин кирдор ва гуфтори муаззин якбора шӯълавар шудааст ва бо ду даст аз миёни ӯ гирифта ба ҳаво бардошта ба дудкаши як ҳуҷра, ки аз рӯи бом тахминан як метр боло бардошта шуда буд, задааст. Сахтии зарбаро аз ҳамин қиёс кардан мумкин аст, ки дудкаши аз хишти пухта бо гаҷ сохташуда бо зарбаи ба худаш бархӯрдани бадани муаззин аз миёнаш шикаста парида рафтааст.

Ман, ки ҳанӯз нахобида будам, бо шунидани овози задухӯрд аз ҳуҷра давон баромада ба пеши чангарагон расида рафтам, ки муаззин монанди мушӣ дар чанголи гурба афтода дар зери пои қирғиз ба замин молиш мехӯрд ва қирғиз ӯро лагадкӯбӣ карда, бо забони қирғизӣ дашномҳои қабеҳ медод ва муаззин бо забони худаш хирросанон «тавба кардам» гӯён нолиш мекард. Талабаи ҳисорӣ, ки баъд аз даст ба гиребон шудани муаззин ва қирғиз аз дарича баромада ба болои сари инҳо расида омадааст, бо забони тоҷикӣ онҳоро насиҳат медод ва зӯр мезад, ки муаззинро аз чанголи қирғиз раҳой диҳад, аммо наметавонист.

Ман расида рафтанам ҳамон аз дасти Мулло Тӯйчӣ гирифта, ӯро аз болои муаззин ба дур кашидам. Аввал ӯ ба кашола кардани ман аҳамият надода ба молиш додани муаззин давом кард. Ман бо овози қатъӣ ва «ту-ту» гӯён ба ӯ хитоб кардам:

— Магар ту девона шудай? Сар дех ӯро! Ӯ ба мурдан расидааст!

Қирғиз аз болои муаззин пас омад ва ба ман тег кашида ингоҳ карда истод ва пас аз он ба замин туф карда ба гап даромад:

— Дар ҳақиқат ҳам, ман ӯро куштан мехостам, аммо ба хотири ту муваққатан аз ҳунаш даргузаштам. Лекин сар дех, ки ман ӯро тавба дода аз вай қавл гирам! — гуфт ӯ ба ман бо хитоби «ту-ту».

— Ман роҳ медиҳам, аммо аввал худат ба ман қавл дех, ки дигар ӯро намезанӣ,— гуфтам бо ҳамон қатъияти аввалӣ.

— Қабл медиҳам, ки ба хотири ту ҳозир ӯро дигар намезанам,— гуфт кирғиз.

Ман дасти ӯро сар додам. Ӯ дубора ба сари муаззин рафт ва дастони худро ба пушти худ гардонда қадашро ҳам карда қадаре ба муаззин чашм дӯхта истод ва пас аз он ба ӯ:

— Тағойқул! — гуфта ном гирифта хитоб кард.

— Лаббай! — гуфт муаззин бо овози магасе, ки ба тори тортанак дармонда бошад.

— Аввал ин ки ин ҳодисаро ба хӯчаинат намегӯй, дуйӯм ин ки ба даро-барои ман ба мадраса халал намерасонй. Агар яке аз ин шартҳоро вайрон куни, ҳамон соат мекушамат, баъд аз он маро ҳар чй кунанд, кардан гиранд!

— Ба худо қасам, ки ин ҳодисаро на ба бой, на ба каси дигар намегӯям, на ба даро-барои шумо ва на ба дигарон монеъ намешавам,— гуфта муаззин шартҳои қирғиз пешниҳодкардаро ду баробар зиёда намуда ба гардан гирифт.

— Ин тавр бошад, хез, ба хучраат даро! — гуфт қирғиз ба муаззин.

Аммо дар муаззин қуввати аз ҷо ҷунбидан набуд, ҳарчанд барои хестан кӯшиш кунад ҳам, нимхез мешуду тамоман рост шуда наметавонист. Қирғиз ба ӯ ёрй дода аз ҷо бархезонда, аз бағалаш гирифта бурда ба хучрааш даровард ва худаш ҳам ба хучраи худ даромада дарро баст.

— Шариқдарси ман — талабаи ҳисорй ҳам: «гӯшти хар, дандони саг» гуфтаанд, ки тамоман дуруст аст,— гӯён ва ҳандакунон аз дарича ба хучраи худ гузашт ва ман ҳам ба хучраи худ рафта даромада, дарро бастам ва дар фикри хобидан афтодам...

Аммо ҳанӯз чашмамро гармй набурда буд, ки дари хучраам тиқ-тиқ шуд. Дубора аз ҷо хеста чарогро даргиронда, дари хучраро кушодам, ки ба дари хучра мирзои бой (котибаш) рост истодааст.

— Марҳамат кунед! — гӯён ӯро ба хучра даровардам, ӯ ба пойгаҳ даромада, аммо кафшҳояшро накашида ба лаби ҷои нишасти хучра нишаст ва:

— «Коре, ки ба сулҳ дарнаёяд, девонагие дар ӯ бибояд» гуфтаанд,— гӯён ба гап даромад.— Хӯҷаинш

мо як аҳмақи дарунсиёҳ аст. Таги гап дар ин ҷост, ки ӯ аз мадраса бино кардани худ пушаймон аст, аммо акнун чорае надорад, ки вақфномаро вайрон карда мадрасаро ба мулки хусусии худ гардонад, ночор, монанди он ки «орзуи дуғро дар маҳтоб мешикаста бошад», талабагонро танг карда, ҳар рӯз як ҳондан нав бароварда, ҳокимият ва моликияти худро ба мадраса маълум карда менишаст. Барои ислоҳи ӯ ва ислоҳи косалеси ӯ — муаззин, ки аз ӯ ҳам аҳмақтар аст, гап таъсир намекард. Барои ислоҳи ниҳо девонагие даркор буд. Ин девонагиро на ман, на шумо ва на дигарон намекарданд, ҳар чи бошад, хоста ё нахоста, доништа ё надониста ин қирғизи девона ин девонагиро кард. Баъд аз ин ҳаман бошандагони ин ҷо ҳам аз дасти бой ва ҳам аз дасти муаззини ӯ халос мешаванд...

— Ба фаҳми ман, муаззин тарсид, ин ҳодисаро ба бой хабар нахоҳад дод, шумо ҳам хабар надиҳед, кор худ ба худ хобида меравад,— гуфтам ман ба мирзо.

— Чаро ман хабар надиҳам! Ман ин корро аз будаш зиёдатар карда хабар медиҳам. Ҳӯчаин чи қадар аҳмақ бошад, чи қадар дарунсиёҳ бошад, ҳамон қадар ҳам тарсончак аст. Бо шунидани ин ҳодиса ҷунон метарсад, ки «талабаҳо маро зада мекушанд» гуфта дигар ба тарафи мадраса нигоҳ намекунад,— гуфт мирзо.— Мебахшед, шуморо аз хоб монондам,— гӯён аз ҳуҷра баромада рафт.

* * *

Мирзои бой Неъмат ном дошта, як одами сисолаи хушхату савод буд. Ӯ хавлӣ ва ҷои истиқомат надошт. Бой ӯро бо шарти ҷои истиқомат ёфта додан дар ҳар моҳ ба бист танга (се сӯм) ба хизмат гирифтааст. Аз ин мадраса, ки «дар роҳи худо барои талабаи улуми динӣ» бино кардааст, як ҳуҷраро ба ӯ додааст ва ӯ дар ҳуҷрае, ки дар паҳлуи дигари ҳуҷраи ман буд, истиқомат мекард. Ӯ аз задухӯрди қирғиз ва муаззини аз аввали кор хабардор шуда бошад ҳам, барои шоҳид нашудан ва холис истодан ба сари ҷанҷол набаромада будааст.

Мирзо ҳар рӯз пагоҳӣ ҳамроҳи бой ба тиҷоратхонаи ӯ мерафт, дар он ҷо нақду насияҳои хӯҷанниро ба дафтар менавишт, барои ғундоштани насияҳои мӯҳлаташ расидан хӯҷаин раста ба раста, дӯкон ба дӯкон мегашт. Қадом дӯкондор, ки пули мӯҳлаташ расидаро надиҳад, бой мирзоро ба сусткорӣ ва бетартибӣ айбдор карда, ба ӯ ғапҳои сахт мезад.

Мирзо бегоҳӣ ҳамроҳи бой аз бозор омада, ба хуҷраи ба худаш додашуда медаромад. Ба сабаби банду басти сахти мадраса ӯ на ба ҷое рафта метавонист ва на ба хуҷраи худ ёру дӯстони худро оварда метавонист. Ӯ ба бадали ҳар моҳ бист танга гирифтан мачбур буд, ки аз пагоҳ то бегоҳ кор кунад, аз бой ғапҳои сахт шунавад ва шабона дар ин хуҷраи ғӯрмонанд тамоман маҳбус монад.

Бинобар ин девонагии қирғиз ба ӯ ҳам хеле хуш омада будааст, ки баъд аз тамом шудани кор пеши ман омада хурсандии худро изҳор карда, аз бардошта шудани банду басти зиндонӣ башорат дод.

Дар ҳақиқат, баъд аз воқеаи ҷанги қирғиз бо муаззини бой дигар ба мадраса надаромад ва агар дилаш ба дидани «мулки худ» кашол шавад, дар рӯзҳои таътил — дар вақтҳое ки талабагон ба сайругашт рафта бошанд ва дар мадраса касе набошад ё ин ки кас кам монда бошад, як даромада давр зада мебаромад ва агар нохост ба талабае вохӯрад, чизе намегуфт ва сари худро ҳам карда аз мадраса баромада мерафт.

Аммо пеш аз ҷанги қирғиз бо муаззини рӯзе ду бор — ҳам пагоҳӣ пеш аз ба бозор рафтанаш, ҳам бегоҳӣ баъди аз бозор гашта омаданаш — ба мадраса медаромад ва рӯи мадрасаро давр зада хишт ба хишт аз назар мегузаронид. Агар ягон хиштро хаста шуда ё аз ҷояш андак бечошуда медид, аз даҳонаш кафкҳо парронда талабаҳоро танбеҳ медод ва ғапҳои сахт мезад.

Як рӯз ба воқеаи зерин шоҳид шуда будам: соҳиби мадраса аз бозор омада, пеш аз даромадан ба хавлиаш ба мадраса даромад, бо одати муқаррариаш мадрасаро аз назар гузаронид. Ҳамон рӯз як талаба ҷомашӯй карда, оби ҷомашӯиашро бар рӯи хавлии мадраса рехта будааст. Ӯ доғи оби ҷомашӯиро дида:

— Имрӯз дар ин чо кй чомашӯй карда буд? — гуён фарьёд кард.

Он талабае, ки чомашӯй карда буд, аз хучраш баромада:

— Ман чомашӯй карда будам,— гуфта чавоб дод ва дигар талабагон ҳам аз хучрахошон баромада, нигарони шунидани бехудагӯихои бой шуда истоданд.

— Шумо — домулло! — гуфт бой ба он талаба бо оҳанги пичинг, аммо дӯстонона.— Миёнатон дард нахардааст, намедонед, ки дар бинои ин мадраса чи кадар пул сарф шудааст ва он пул аз кучо ва ба чи гуна меҳнат ба даст даромадааст, бинобар ин ба мадраса он муомиларо мекунед, ки ба хонаи падаратон мекарда бошед. Охир бояд донед, ки бо оби чомашӯй хиштхо суст шуда, аз чойашон бечо мешаванд ва дар натича мадраса харобе мегардад.

Бой гуфтугузории худро бо он талаба ба охир расонда, ба ҳаман талабагоне, ки дар он чо ҳозир шуда будаанд, бо оҳанги қатъй фармон дод:

— Бояд аз ин хар кас, ки чомашӯй кунад, обширо ба як сатил ядозад ва хар гох, ки сатил аз оби чомашӯй пур шавад, бардошта аз мадраса бароварда бурда, ба рӯй резад — гап ҳамин!

Дар миёнаи талабагон Мулло Суллам ном як талабаи кӯлобй буд, ки ӯ як дарача даҳл бошад ҳам, ширинсухан ва шӯхтабъ буд. Ӯ бо ъъд аз шунидани суханони соҳиби мадраса ба вай рӯ оварда:

— Амаки бой,— гуфт,— шумо пир шудаед, одам дар дунъё абадй зинда намемонад. Бояд аз сари шумо кй нигохубини мадрасаро ба гардан гирифта ин бинаро аз вайронй нигоҳ медошта бошад?

— Худо нигоҳ медорад, худо! — гуфт бой.— Ман, ки ин букъаи хайрро[13] дар рохи худо бино кардаам, худи худо нигаҳдорй мекунад ва касонеро, ки ба вайрон кардани ин бинои хайр кӯшиш кунанд, худаш чазо хоҳад дод.

— Ба фахми ман,— гуфт талабаи кӯлобй,— барои он ки шумо «дар рохи худо мадраса бино кардаед», ў карвонҳои мадрасаи шуморо ба замини худ намегирад. Охир, худо Таъолоъул вест, ки ба шумо фармонбардорй кунад. Бехтар он буд, ки шумо мадраса бино

намекардеду ин гуна кори пастро ба худо ҳам ҳавола наменамудед.

— Эй вох! — гуфт бой.— Дареғ, сад дареғ, ки ман мадраса бино карда, як кори беҳуда карда будаам. Ман гумон карда будам, ки дар ин ҷо муллобачаҳо истиқомат карда илмҳои динӣ мехонанд ва надониста будаам, ки дар ин ҷо касони худоношинос ҳам хоҳанд роҳ ёфт.— Бой рӯи худро аз талабагон гардонда ва худ ба худ: «Беҳтар он будааст, ки инҳо парча-палосхошонро ба пушташон бардошта кӯча ба кӯча ҷои сарпаноҳ кофта гарданд»,— гӯён ва ғур-ғуркунон аз мадраса баромада рафт ва талабагон ҳамагӣ ҳамовоз шуда хандан баланд карда ӯро ғусел карданд.

Баъд аз ҷанги қирғиз, чунон ки дар боло қайд шуд, на танҳо бой ба мадраса наёмад, чунон ки мирзояш башорат дода буд, қуфлу бандро ҳам аз дари мадраса бардошт. Ҳамин тариқа шуда, талабагон, монанди талабагони мадрасаҳои дигари Бухоро, ба даро-баро, ба ҳезумкафонӣ ва ҷомашӯй ихтиёри пурра ёфтанд. Дар ин қатор ман ҳам, қирғиз ҳам, мирзо ҳам аз банду басти зиндонӣ раҳоӣ ёфтем ва шарикдарси ман, талабаи ҳисорӣ, ҳам аз гузаргоҳ кардани ҳуҷраи худ халос шуд.

ЗИНДАГОНӢ ВА МАШҒУЛИЯТИ МАН ДАР МАДРАСАИ ҲОҶӢ ЗОҲИД

Зиндагонии ман дар мадрасаи Ҳоҷӣ Зоҳид кариб мустақилона буд. Ман дар ин ҷо барои таъмини маишат ба хизмати сиёҳи касе мӯҳтоҷ набудам, чунки Абдухалил-махдум, чунон ки дар қисми III «Ёддоштҳо» қайд карда шудааст, ба муқобили хизмати илмӣ ва ёрии маънавии ман ба ӯ, ба ман ёрии моддӣ мекард, хӯрду хӯроки ман аз тарафи ӯ ба тарзи миёна таъмин мешуд ва гоҳо либос ҳам медод [123]. Ҳарчанд ӯ ба ман барои таъмини маишат пул намедода бошад ҳам (чунки бо одати он вақт ба муқобили хизмати илмӣ аз шахсони хусусӣ пули нақд гирифтан як навъ зиллат ҳисоб меёфт нисбат ба ходими илмӣ), ҳарҷӣ-за таоми пешинӣ, ки бештарини вақтҳо палав буд, ба ман кифоя мекард; дар он ҷо ба сифати хизмат-

— Имрӯз дар ин ҷо кӣ ҷомашӯй карда буд? — гуён фарьёд кард.

Он талабае, ки ҷомашӯй карда буд, аз хучрааш баромада:

— Ман ҷомашӯй карда будам,— гуфта ҷавоб дод ва дигар талабагон ҳам аз хучраҳошон баромада, ингарони шунидани бехудагӯиҳои бой шуда истоданд.

— Шумо — домулло! — гуфт бой ба он талаба бо оҳанги пичинг, аммо дӯғзанона.— Миёнатон дард накардааст, намедонед, ки дар бинои ин мадраса чи кадар пул сарф шудааст ва он пул аз кучо ва ба чи гуна меҳнат ба даст даромадааст, бинобар ин ба мадраса он муомиларо мекунед, ки ба хонаи падаратон мекарда бошед. Охир бояд донед, ки бо оби ҷомашӯй хиштҳо суст шуда, аз ҷоҳошон бечо мешаванд ва дар натиҷа мадраса харобе мегардад.

Бой гуфтугузори худро бо он талаба ба охир расонда, ба ҳамаи талабагоне, ки дар он ҷо ҳозир шуда буданд, бо оҳанги қатъй фармон дод:

— Баъд аз ин хар кас, ки ҷомашӯй кунад, обашро ба як сатил андозад ва ҳар гоҳ, ки сатил аз оби ҷомашӯй пур шавад, бардошта аз мадраса бароварда бурда, ба рӯд резад — гап ҳамин!

Дар миёнаи талабагон Мулло Суллам ном як талабаи кӯлоби буд, ки ӯ як дараҷа дағал бошад ҳам, ширинсухан ва шӯхтабъ буд. Ӯ баъд аз шунидани суханони соҳиби мадраса ба вай рӯ оварда:

— Амаки бой,— гуфт,— шумо пир шудаед, одам дар дунёе абадӣ зинда наменонад. Баъд аз сари шумо кӣ нигоҳубини мадрасаро ба гардан гирифта ин бинороро аз вайронӣ нигоҳ медошта бошад?

— Худо нигоҳ медорад, худо! — гуфт бой.— Ман, ки ин бӯқъаи хайрро[122] дар роҳи худо бино кардаам, худи худо нигаҳдорӣ мекунад ва касонеро, ки ба вайрон кардани ин бинои хайр кӯшиш кунанд, худаш ҷазо хоҳад дод.

— Ба фаҳми ман,— гуфт талабаи кӯлоби,— барои он ки шумо «дар роҳи худо мадраса бино кардаед», ӯ каровулии мадрасан шуморо ба зимман худ намегирад. Охир, худо Тағойкул нест, ки ба шумо фармонбардорӣ кунад. Бехтар он буд, ки шумо мадраса бино

намекардеду ин гуна кори пастро ба худо ҳам ҳавола наменамудед.

— Эй вох! — гуфт бой.— Дареғ, сад дареғ, ки ман мадраса бино карда, як кори бехуда карда будаам. Ман гумон карда будам, ки дар ин ҷо муллобачаҳо истиқомат карда илмҳои дини меҳонанд ва надониста будаам, ки дар ин ҷо касони худоношинос ҳам ҳоҳанд роҳ ёфт.— Бой рӯи худро аз талабагон гардонда ва худ ба худ: «Бехтар он будааст, ки инҳо парча-палосҳошонро ба пушташон бардошта кӯча ба кӯча ҷои сарпаноҳ кофта гарданд»,— гӯён ва ғур-ғуркунон аз мадраса баромада рафт ва талабагон ҳамагӣ ҳамовоз шуда ҳаидаи баланд карда ӯро ғусел карданд.

Баъд аз ҷанги қирғиз, чунон ки дар боло қайд шуд, на танҳо бой ба мадраса наёмад, чунон ки мирзояш башорат дода буд, куфлу бандро ҳам аз дари мадраса бардошт. Ҳамин тариқа шуда, талабагон, монанди талабагони мадрасаҳои дигари Бухоро, ба даро-баро, ба хезумкафонӣ ва ҷомашӯйӣ ихтиёри пурра ёфтанд. Дар ин қатор ман ҳам, қирғиз ҳам, мирзо ҳам аз банду басти зиндонӣ раҳоӣ ёфтем ва шарикдарси ман, талабаи ҳисорӣ, ҳам аз гузаргоҳ кардани ҳуҷраи худ халос шуд.

ЗИНДАГОНӢ ВА МАШҒУЛИЯТИ МАН ДАР МАДРАСАИ ҲОҶӢ ЗОҲИД

Зиндагонии ман дар мадрасаи Ҳоҷӣ Зоҳид қариб мустақилона буд. Ман дар ин ҷо барои таъмини маишат ба хизмати сиёҳи касе мӯҳтоҷ набудам, чунки Абдухалил-махдум, чунон ки дар қисми III «Ёддоштҳо» қайд карда шудааст, ба муқобили хизмати илмӣ ва ёрии маънавии ман ба ӯ, ба ман ёрии моддӣ мекард, ҳӯрду хӯроки ман аз тарафи ӯ ба тарзи миёна таъмин мешуд ва гоҳо либос ҳам медод[123]. Ҳарчанд ӯ ба ман барои таъмини маишат пул намедода бошад ҳам (чунки бо одати он вақт ба муқобили хизмати илмӣ аз шахсони хусусӣ пули нақд гирифтан як навъ зиллат ҳисоб меёфт нисбат ба ҳодими илмӣ), ҳаррӯза таоми пешиӣ, ки бештарини вақтҳо палав буд, ба ман кифоя мекард; дар он ҷо ба сифати хизмат-

гори ман ош намепухтам ва хучра намерўфтам, ки хизматхои ўро Кори Нурулло ном як талаба, ки дарсаш аз мо пасттар буд, мекард. Дуруст аст, ки гохо ман хам ош мепухтам, аммо ин ошпазии ман ба тарзи ошпоз буд, на ба сифати хизматгори. Ин корро дар хучраи ў гохо Мирзо Абдулвохиди Мункам хам мекард. Ў даъво дошт, ки ош палавро аз ман бехтар мепазад, аммо ман хам дар мусобика аз вай намемондам ва ин бор ба воситаи ошпази кардаамон ба одамони гуногун тачрибаам дар ин кор аз вай бештар буд, ман худро аз вай кунармандтар мешу... ва шарикон хам ин даъвои маро тасдик ме...

Аёдаски Шарифчон-махдум кози шуда ... берун рафта буд. Мирзо Абдулвохид барои ... дани таълим аз хизмати ў чудо шуда, дар ... Мулло Мухаммадшариф, дар як хучраи хеле ... лон дарвозаи он мадраса, ки аз они Шарифч... дум буд, истикомат мекард. Аёдаски Мирзо Аб... вохид аз мероси падар даромад дошт, зиндагонии ... дар мадраса бад намегузашт. Ў бо мо шариктарс буда, дар дарсталёркунй, ки мувофики истилохи мадраса мукобала мегуфтанд, бо мо хамрох буд. Дарсталёркунй хар рўз рўзона, вакти пешин, то тайёр шудани ош ва дар байни дарсхо ва баъд аз дарсхо дар хучраи Абдухалил-махдум ташриф меёфт.

Хучраи Абдухалил-махдум, чунон ки дар кисми III «Ёддоштхо» кайд шудааст, дар мадраси Фозилён, бар болои дарвозаи он буд. Хучраи ў бо хучраи Мирзо Абдулвохид рў ба рў буда, дар миёна танхо хавзи Фозилён ва роки калони Чўбор ва Миракон вокеъ шуда буд, ки агар дарахтони канори хавзи Фозилён хокл (монеъ) намебуданд, бошандагони ин ду хучра якдигарро дида ва бо имою ишорат сухбатони якдигарро фахмида метавонистанд.

Дар Мирзо Абдулвохид маврурии пештараш намонда буд. Акнун ў ба ман бо назари истехзо нигох намекард, дар шеъргўй ва шеърфахмй монанди пештара даъвои калон надошт, дар дарсомўзй бошад, тамоман ба ман таслим шуда буд. Ў дар дарсомўзй кундфахмтар бошад хам, бисёр харис буд, чохои душвортари дарсро то тамоман нафахмад, аз ман

даст намекашид; акнун ӯ танҳо дар ошпазӣ худро аз ман ҳунармандтар мешумурд, ки ин ҳам бо оҳанги ҳазлу шӯхӣ буд.]

Мирзо Абдулвоҳид дар хушнависӣ ва дар иншонависи расмии он замон аз ҳамаи шарикон ва аз аксари ҳамсолонамон пеш буд, аммо аз он ҷо, ки ӯ хеле камолоти ахлоқӣ пайдо карда буд, дар ин бора даъвое ва ғуруре зоҳир намекард. Лекин дар табиати ӯ ҳамон хислати «ҳуддонамӣ», ки дар хурдсолагиҳояш ҳар замон намоён шуда меистод, дар пардаи пиҳонӣ бошад ҳам, ҳанӯз вуҷуд дошт. Ӯ кӯшиш дошт ягон коре кунад, ки дигарон дар ҳайрат монанд ва аз кардани он кор оҷиз бошанд.

Чунончи, боре мо ӯро дар рӯзҳои таътили баҳорӣ як ҳафта гум кардем. Ман, Абдуҳалил-махдум ва Қорӣ Нурулло рӯзе чанд бор ҳуҷраи ӯро хабар мегирифтем, аммо дари ӯро баста меёфтем. Мо аз он сабаб дар ҳайрат будем, ки агар ӯ чандрӯза аз шаҳр баромада мерафт, албатта ба мо хабар медод, дар даруни шаҳр дар хонаи ошноёнаш, албатта, ин қадар дер намемонд, зотан ӯ дар шаҳр аз мо наздиктар ошно ҳам надошт. «Во аҷабо! Ба ӯ чӣ шуда бошад?» — гӯён мо дар ташвиш будем.

Дари даромади ҳуҷраи ӯ дар охири он зинаи торике буд, ки ман дар «Дохунда» дар боби «Мадраса» тасвир кардаам[24]. Рӯзе ман барои хабаргирӣ (фаромуш кардаам, ки бори чандӯм буд) аз ҳамон зина баромада ба пеши дари ҳуҷраи ӯ расидам. Аз даруни ҳуҷра садои хисир-хисире, монанди он ки муш чизеро мехонда бошад, шунида шуд, аммо баъд аз расидани ман ба дари ҳуҷра он садо хомӯш гардид. Дарро кӯфтам, аммо чавобе наёфтам, ҳар чанд гӯш кардам, дигар садои хисир-хисир ҳам набаромад.

Ман дар дили худ гузарондам: «Бояд ӯ дар ҳуҷра буда, ба кори «махфие» машғул бошад, чунки агар он хисир-хисири муш мебуд, ин қадар дуру дароз хомӯш намегардид».

Ман барои тафтиш карда дидани ин тахминро худ бори дигар садои поямро набароварда ба дари ҳуҷра расидам ва садои хисир-хисири пештараро шунидам ва чанд дақиқаи дигар оромона гӯш дода исто-

тори ман ош намепухтам ва хучра намерўфтам, ин хизматҳои ўро Кори Нурулло ном як талаба, ки дарсаш аз мо пасттар буд, мекард. Дуруст аст, ки гоҳо ман ҳам ош мепухтам, аммо ин ошпазии ман ба тарзи ошной буд, на ба сифати хизматгорй. Ин корро дар ҳучраи ў тоҳо Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим ҳам мекард. Ў даъво дошт, ки ош палавро аз ман бехтар мепазад, аммо ман ҳам дар мусобиқа аз вай намемондам ва азбаски ба воситаи ошпазй ҳарданам ба одамони гуногуни таҷрибаам дар ин кор аз вай бештар буд, ман худро аз вай ҳунармандтар мешумурдам ва шарикон ҳам ин даъвои маро тасдиқ мекарданд.

Азбаски Шарифчон-махдум қозй шуда аз шаҳр берун рафта буд, Мирзо Абдулвоҳид барои давом додани таҳсил аз хизмати ў чудо шуда, дар мадрасаи Мулло Муҳаммадшариф, дар як ҳучраи хеле хуби болои дарвозаи он мадраса, ки аз они Шарифчон-махдум буд, истиқомат мекард. Азбаски Мирзо Абдулвоҳид аз мероси падар даромад дошт, зиндагонии ў дар мадраса бад намегузашт. Ў бо мо шарикдарс буда, дар дарстайёркуни, ки мувофиқи истилоҳи мадраса муколама мегуфтанд, бо мо ҳамроҳ буд. Дарстайёркуни ҳар рўз рўзона, вақти пешин, то тайёр шудани ош ва дар байни дарсҳо ва баъд аз дарсҳо дар ҳучраи Абдухалил-махдум ташкил меёфт.

Ҳучраи Абдухалил-махдум, чунон ки дар қисми III «Ёддоштҳо» қайд шудааст, дар мадрасаи Фозиён, бар болои дарвозаи он буд. Ҳучраи ў бо ҳучраи Мирзо Абдулвоҳид рў ба рў буда, дар миёна танҳо ҳавзи Фозиён ва роҳи калони Чўбор ва Миракон воқеъ шуда буд, ки агар дарахтони канори ҳавзи Фозиён ҳоил (монеъ) намебуданд, бошандагони ин ду ҳучра якдигарро дида ва бо имою ишорат суханони якдигарро фаҳмида метавонистанд.

Дар Мирзо Абдулвоҳид мағрурии пештарааш намонда буд. Акнун ў ба ман бо назари истеҳзо нигоҳ намекард, дар шеъргўй ва шеърфаҳмй монанди пештара даъвои калон надошт, дар дарсомўзй бошад, тамоман ба ман таслим шуда буд. Ў дар дарсомўзй кундфаҳмтар бошад ҳам, бисёр ҳарис буд, чоҳон душвортарн дарсро то тамоман нафаҳмад, аз ман

даст намекашид; ахнун ӯ танҳо дар ошпазӣ худро аз ман ҳунармандтар мешумурд, ки ин ҳам бо оҳанги ҳазлу шӯхӣ буд.

Мирзо Абдулвоҳид дар хушнависӣ ва дар иншонависи расмии он замон аз ҳаман шарикон ва аз аксари ҳамсолонамон пеш буд, аммо аз он ҷо, ки ӯ хеле камолоти ахлоқӣ пайдо карда буд, дар ин бора даъвое ва ғурруре зоҳир намекард. Лекин дар табиати ӯ ҳамон хислати «ҳуддонамӣ», ки дар хурдсолагиҳояш ҳар замон намоён шуда меистод, дар пардаи пинҳонӣ бошад ҳам, ҳанӯз вуҷуд дошт. Ӯ кӯшиш дошт ягон коре кунад, ки дигарон дар ҳайрат монанд ва аз кардани он кор оҷиз бошанд.

Чунончи, боре мо ӯро дар рӯзҳои таътили баҳорӣ як ҳафта гум кардем. Ман, Абдухалил-махдум ва Қорӣ Нурулло рӯзе чанд бор хучраи ӯро хабар мегирифтем, аммо дари ӯро баста меёфтем. Мо аз ин сабаб дар ҳайрат будем, ки агар ӯ чандрӯза аз шаҳр баромада мерафт, албатта ба мо хабар медод, дар даруни шаҳр дар хонаи ошноёнаш, албатта, ин қадар дер наметавонд, зотан ӯ дар шаҳр аз мо наздиктар ошно ҳам надошт. «Во аҷабо! Ба ӯ чӣ шуда бошад?» — гӯён мо дар ташвиш будем.

Дари даромади хучраи ӯ дар охири он зинаи торике буд, ки ман дар «Дохунда» дар боби «Мадраса» тасвир кардаам[124]. Рӯзе ман барои хабаргирӣ (фаромӯш кардаам, ки бори чандӯм буд) аз ҳамон зина баромада ба пеши дари хучраи ӯ расидам. Аз даруни хучра садои хисир-хисире, монанди он ки муш чизеро мехонда бошад, шунида шуд, аммо баъд аз расидани ман ба дари хучра он садо хомӯш гардид. Дарро кӯфтам, аммо ҷавобе наёфтам, ҳар чанд гӯш кардам, дигар садои хисир-хисир ҳам набаромад.

Ман дар дили худ гузарондам: «Бояд ӯ дар хучра буда, ба кори «махфие» машғул бошад, чунки агар он хисир-хисири муш мебуд, ин қадар дуру дароз хомӯш намегардид».

Ман барои тафтиш карда дидани ин тахмини худ бори дигар садои поямро набароварда ба дари хучра расидам ва садои хисир-хисири пештараро шунидам ва чанд дақиқаи дигар оромона гӯш дода исто-

гори ман ош намепухтам ва ҳучра намерӯфтам, ни хизматҳои ӯро Қори Нурулло ном як талаба, ки дарсаш аз мо пасттар буд, мекард. Дуруст аст, ки гоҳо ман ҳам ош мепухтам, аммо ин ошпазии ман ба тарзи ошпаз буд, на ба сифати хизматгорӣ. Ин корро дар ҳучраи ӯ гоҳо Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим ҳам мекард. Ӯ даъво дошт, ки оши палавро аз ман беҳтар мепазад, аммо ман ҳам дар мусобиқа аз вай наметарсидам ва азбаски ба воситаи ошпазӣ кардани ба одамони гуногун таҷрибаам дар ин кор аз вай бештар буд, ман худро аз вай ҳунармандтар мешумурдам ва шарикон ҳам ин даъвои маро тасдиқ мекарданд.

Азбаски Шарифҷон-махдум қозӣ шуда аз шаҳр берун рафта буд, Мирзо Абдулвоҳид барои давом додани таҳсил аз хизмати ӯ ҷудо шуда, дар мадрасаи Мулло Муҳаммадшариф, дар як ҳучраи хеле хуби болои дарвозаи он мадраса, ки аз они Шарифҷон-махдум буд, истиқомат мекард. Азбаски Мирзо Абдулвоҳид аз мероси падар даромад дошт, зиндагонии ӯ дар мадраса бад намегузашт. Ӯ бо мо шарикдарс буда, дар дарсгайёркунӣ, ки мувофиқи истилоҳи мадраса муколама мегуфтанд, бо мо ҳамроҳ буд. Дарсгайёркунии ҳар рӯз рӯзона, вақти пешин, то тайёр шудани ош ва дар байни дарсҳо ва баъд аз дарсҳо дар ҳучраи Абдухалил-махдум ташкил меёфт.

Ҳучраи Абдухалил-махдум, чунон ки дар қисми III «Ёддоштҳо» қайд шудааст, дар мадрасаи Ғозиён, бар болои дарвозаи он буд. Ҳучраи ӯ бо ҳучраи Мирзо Абдулвоҳид рӯ ба рӯ буда, дар миёна танҳо ҳавзи Ғозиён ва роҳи калони Ҷӯбор ва Мирақон воқеъ шуда буд, ки агар дарахтони канори ҳавзи Ғозиён ҳоил (монеъ) намебуданд, бошандагони ин ду ҳучра якдигарро дида ва бо имою ишорат суханони якдигарро фаҳмида метавонистанд.

Дар Мирзо Абдулвоҳид мағрурии пештарааш намонда буд. Акнун ӯ ба ман бо назари истеҳзо нигоҳ намекард, дар шеъргӯӣ ва шеърфаҳмӣ монанди пештара даъвои калон надошт, дар дарсомӯзӣ бошад, тамоман ба ман таслим шуда буд. Ӯ дар дарсомӯзӣ кундфаҳмтар бошад ҳам, бисьёр ҳарис буд, чоҳои душвортари дарсро то тамоман нафаҳмад, аз ман

даст намекашид; акнун ӯ танҳо дар ошпазӣ худро аз ман ҳунармандтар мешумурд, ки ин ҳам бо оҳанги хазлу шӯхӣ буд.]

Мирзо Абдулвоҳид дар хушнависӣ ва дар иншонависии расмии он замон аз ҳаман шарикон ва аз аксари ҳамсолонамон пеш буд, аммо аз он ҷо, ки ӯ хеле камоли ахлоқӣ пайдо карда буд, дар ин бора даъвое ва ғуруре зоҳир намекард. Лекин дар табиати ӯ ҳамон хислати «худдонамӣ», ки дар ҳурдсолагиҳояш ҳар замон намоён шуда менистод, дар пардаи пинҳонӣ бошад ҳам, ҳанӯз вуҷуд дошт. Ӯ кӯшиш дошт ягон коре кунад, ки дигарон дар ҳайрат монанд ва аз кардани он кор очиз бошанд.

Чунончи, боре мо ӯро дар рӯзҳои таътили бахорони як ҳафта гум кардем. Ман, Абдухалил-махдум ва Қорӣ Нурулло рӯзе чанд бор ҳуҷраи ӯро хабар мегирифтем, аммо дари ӯро баста меёфтем. Мо аз он сабаб дар ҳайрат будем, ки агар ӯ чандрӯза аз шаҳр баромада мерафт, албатта ба мо хабар медод, дар дарунӣ шаҳр дар хонаи ошноёнаш, албатта, ин қадар дер наменомонд, зотан ӯ дар шаҳр аз мо наздиктар ошно ҳам надошт. «Во аҷабо! Ба ӯ чӣ шуда бошад?» — гуён мо дар ташвиш будем.

Дари даромади ҳуҷраи ӯ дар охири он зинаи торике буд, ки ман дар «Дохунда» дар боби «Мадраса» тасвир кардаам[24]. Рӯзе ман барои хабаргирӣ (фаромуш кардаам, ки бори чандӯм буд) аз ҳамон зина баромада ба пеши дари ҳуҷраи ӯ расидам. Аз дарунӣ ҳуҷра садои хисир-хисире, монанди он ки муш чизеро мехонда бошад, шунида шуд, аммо баъд аз расидани ман ба дари ҳуҷра он садо хомӯш гардид. Дарро кӯфтам, аммо чавобе наёфтам, ҳар чанд гӯш кардам, дигар садои хисир-хисир ҳам набаромад.

Ман дар дили худ гузарондам: «Бояд ӯ дар ҳуҷра буда, ба кори «махфие» машғул бошад, чунки агар он хисир-хисири муш мебуд, ин қадар дуру дароз хомӯш намегардид».

Ман барои тафтиш карда дидани ин тахмини худ бори дигар садои поямро набароварда ба дари ҳуҷра расидам ва садои хисир-хисири пештараро шунидам ва чанд дақиқаи дигар оромона гӯш дода исто-

дам, садо давом кард. Баъд аз он дарро кӯфтам, аммо на танҳо чавоб нашуиндам, балки он хиспр-хиспри мушона ҳам бурида шуд. Якин кардам, ки ӯ дар ҳуҷра ҳаст ва ба коре машғулӣ мекунад. Пас аз он дар пай дастгир кардани ӯ афтодам.

Рӯзи дигар, саҳар, як соат пештар аз баромадани офтоб, ба ҳуҷраи ӯ рафтам ва монанди рӯзи пеш шарфаи поямро набароварда аз зинаи ториқ боло баромада ба дари ҳуҷрааш расидам. Дар кушода буд. Дар даҳлез, ки ҳеле васеъ ва ошхона, ҳезумхона ва ангиштхонаи ҳуҷра дар он ҷо буда, заминаш хиштфарши бепалос буд, ҷароғ месӯхт.

Бар хилофи одати мадраса, бе ҳеҷ огоҳонӣ ва садои поямро набароварда ба даҳлез даромадам. Рӯи замини даҳлез аз резачаҳои чизҳои зардча ва сафедчаи часпак, ки пош хӯрда буданд, пур буд ва дар роҳ рафтанам ба зери кафшҳоям мечаспиданд.

Ба пеши дари миёна, ки аз он ҷо ба ҷои нишасти ҳуҷра даромада мешуд, ҳамчунон оҳиста рафтам. Дар дарун як лампаи овезаи сиёҳ месӯхт, ки ҳуҷраро монанди рӯз равшан карда буд. Мирзо Абдулвоҳид пушт ба дари даромад сари дупо нишаста, намедонам чӣ чизҳоро аз рӯи ҳуҷра мечид.

Ман ҳамчунон садо набароварда кафшамро дар даҳлез кашида, ба ҳуҷра даромадам. Бар рӯи гилеми ҳуҷра гардҳои сафед менамуданд, аммо часпак набуданд. Дар ҳар ҷо-ҳар ҷо резачаҳои зарду сафеде, ки монанди онҳоро дар даҳлез дида будам, низ ба назар вомехӯрданд, аммо ман «бояд ин резачаҳо часпак бошанд» гуфта онҳоро зер накарда оҳиста-оҳиста ба сари Мирзо Абдулвоҳид рафтан гирифтам.

Вақте ки ман аз зери лампаи овеза гузаштам ва соям ба девори мукобил афтода ба назари ӯ намоён шуд, ӯ аз омадани касе, ки ҳеҷ чашм надошт, ногаҳонӣ хабардор шуда, як қад парида аз ҷояш хест ва монанди аскаре, ки фармони «ба пушт баргард»-и командирро шунида бошад, бо чолокӣ ба пушт баргашта, дар рӯ ба рӯи худ маро дида, лаҳзае беҳиссу ҳаракат монд ва баъд аз он ба гап даромада:

— Оббо! Кунчкови беамон-э! Ман «аз ин хорам охир ту хабардор хоҳӣ шуд» гуфта метарсидам. «Омад

ба сарам ҳар он чӣ метарсидам»,— гуфт ва илова кард: — Биё, бинишин, ки ман саргузашти якҳафтагии худро ҳикоя кунам.

Ман мехостам бинишинам, ӯ гӯшаеро, ки аз гарду губорҳои зарду сафед тоза карда шуда буд, нишон дода гуфт:

— Ана дар ин ҷо бинишин, дар ҷои дигари ин ҳуҷра нишинӣ, мумкин аст, ки либосат олуда шавад.

Ман нишастам, аммо ӯ нанишаста:

— Ман дарро баста чароғи дахлезро хомӯш карда оям, рӯз шуда истодааст, боз ягон каси дигар омада надарояд,— гӯён рафта дарро баста, чароғро кушта омад ва дар рӯ ба рӯи ман нишаста гап сар кард:

— Акнун ки ту маро ба болои ин кор, ки нисбат ба касони дигар безарар ҳам бошад, нисбат ба худам ҷиноят аст, дастгир кардӣ, бояд ҳамаашро ба ту ҳикоят карда диҳам, лекин шарт он, ки ба ҳеҷ кас нагӯӣ. Агар ба Абдухалил-махдум гӯӣ, ихтиёр дорӣ, чунки «нагӯӣ» гӯям ҳам, албатта ба ӯ хоҳӣ гуфт, аммо ба одамони дуртар аз мо нагӯӣ, ки маро хандазор мекунанд.

— Ба Ҳайрат чӣ? — ман пурсидам.

— Ба ӯ ҳам гӯӣ — майлат, чунки ба ӯ ҳам албатта хоҳӣ гуфт, лекин таъкид кун, ки ба касе нагӯяд. Ӯ чавони ростқавли сангин аст, сирри дӯстонро баъд аз қавл додан фош намекунад.

— Хуб,— гуфтам ман.— Худам медонам, ки ба кӣ гуфтан даркор ва ба кӣ нагуфтан. Ту ин ҷоҳои корро ба худи ман ҳавола карда, зудтар ҳикоятро сар кун.

ҲАЛВОИСОБУНИПАЗИИ МИРЗО АБДУЛВОҲИД

— Оё ҳалвои собунии шофиркомиро медонӣ? — гӯён аз ман Мирзо Абдулвоҳид пурсид.

— Албатта медонам, кист, ки надонад? Хуб, чӣ шудааст? — гуфтам ман.

— Ман хостам, ки ҳамон халворо дар ҳуҷраи худ худам пазам...

Ман пеш аз он ки саргузашти ҳалвоисобунипазии Мирзо Абдулвоҳидро аз забони ӯ нақл кунам, дар бо-

раи ҳалвои собунӣ ва аз ин ҷумла дар хусуси ҳалвои собунии шофиркомӣ маълумоти кӯтоҳе доданам даркор аст: ҳалвои собунӣ ҳалвоест, ки онро аз орд, равған ва шакар пухта, ба лӯндаҳои чормағзмонанд ҷудо карда, ба фурӯхтан ва хӯрдан тайёр мекунанд.

Ин гуна ҳалвои собуниро дар Бухоро, дар Самарқанд ва дар ҳар ҷои Осиёи Миёна, ки ҳалвоғарӣ бошад, мепазанд.

Ҳалвои собунии шофиркомӣ ҳам айнан аз ҳамон масолеҳ, яъне аз орду равған ва шакар тайёр карда мешавад, аммо тарзи пухтани он дигаргуна буда, ин корро дар райони Шофирком баъзе одамони махсус медонанд, лекин онҳо ин корро касби асосии худ карда нагирифтаанд ва барои дар бозор фурӯхтан намепазанд, балки барои хӯрдани худ ва ё бо супориши баъзе одамҳои ҷудогона мепазанд.

Ҳалвои собунии Шофиркомро ба лӯндачаҳо ҷудо намекарданд, балки дар вақти гармиаш ба табақчаҳои паҳни сафолии бесирғ нав мерехтанд ва баъд аз сард шуда бастанаш дар миёна як парча коғази сафед монда, ҳар ду табақро бар рӯи ҳам мегардонданд ва ба ҳар кучо баранд ҳам, ҳамин тарз табаққоро ҷуфт-ҷуфт мебурданд.

Ҳалвои собунии Шофирком аз ҳалвоҳои собунии оддӣ, ҷунон ки дар шакл фарқ дошт, инчунин дар таъм ҳам фарқи калон дошт: ҳарчанд вай ҳам аз орду равғану шакар пухта мешуд, аммо дар вақти хӯрдан аз вай мазаи хеч кадоми ин чизҳо намеомад, балки як таъми ғуворон ношинос дошт ва дар вақти ба даҳон андохтан монанди морожнии қаймоқӣ зуд об мешуд.

Дар хакки ҳалвои собунии Шофирком афсонае буд: ҷунон ки афсонапарастон мегуфтанд, «ҳалвои обинаботи Бухоро, ғайр аз Бухоро, нони осиёии Самарқанд, ғайр аз деҳаи Галаосиёи Самарқанд, ҳалвои кӯфта ва рустаи Қаршӣ, ғайр аз шаҳри Қаршӣ ва чуғроти Зармитан, ғайр аз деҳаи Зармитани Бухоро, дар дигар ҷо намешавад», инчунин ҳамон афсонапарастон ҳалвои собунии шофиркомиро ҳам махсуси тумани Шофиркомӣ Бухоро мепиндоштанд. (Ва ҳол он ки баъд

аз революция як халвогари бухорой ба Самарқанд омада, халвои обинабот пухт, ки аз халвои обинаботи Бухоро монданй надошт, инчунин як зани самарқандй, бо вучуди галаосиёй набуданаш, дар [Душанбе] як нони осиёй пухт, ки аз нони осиёии Самарқанд ба ҳеч вачҳ камй надошт, хатто аз баъзе чихат аз вай бехтар шумурдан мумкин буд.)

Пазандагони халвои собунии шофиркомй хам ин хунари худро як навъ каромоти меросии худ вонамуда, махсуси худ ва авлоди худ ба қалам медоданд ва пухтани онро ба касе нишон намедоданд ва «агар чашми бегона афтад, ин халво вайрон мешавад» мегуфтанд.

Баъд аз ин мукаддимача акнун ман ба сари саргузашти Мирзо Абдулвохид меоям:

Мирзо Абдулвохид нақли саргузашти халвопазии худро давом дода гуфт:

— Мақсади ман аз пухтани ин халво, аз як тараф, дурўғии ба Шофирком махсус будани онро исбот кардан бошад, аз тарафи дигар, ин хунарро, ки халвогарони мохири Бухоро хам ёд гирифта натавонистанд, ба даст даровардаи, хамаро дар хайрат андохтан буд. Ман, харчанд илтимос кардам, ягон шофиркомй, ки ин хунарро медонист, ба ман пухта нишон надод, хар кадомашон масолеҳи барои вай даркориро ва тарзи пухтанашро гуфтанду бас.

Аз рўи қавли Мирзо Абдулвохид, ки аз мутахассисони ин кор шунидааст, равғани дунбаро доғ карда, орди бехтаро дар вай бирьён намуда, шакарро қиём гирифта ба вай хамроҳ мекардаанд. Дар аввали кор ордбирьёни бо қиём омехташуда сурхча мешудааст ва баъд аз кафзанй ва муштмолии бисьёре ранги сафед пайдо мекардааст.

Мирзо Абдулвохид гуфт:

— Ман орд, равған ва шакарро тайёр карда, дарро баста кор сар кардам, чунки «агар натавонам, хандахариш мешавам» гуфта метарсидам, бинобар ин «касе нафаҳмад ва аз ин кори ман хабардор нашавад» гуфта бисьёр эҳтиёт кардам ва ба пинхонкорй даромадам.

Мирзо Абдулвохид мувофики нишондоди собунипазони шофиркомй ордбирьёни бо шакар омехтаро як рўз аз пагоҳ то бегоҳй ва шабона то зер кардани хоб ҳарчанд каф задааст ва муштқорй кардааст, рангаш сафед нашудааст ва таъмаш ҳам як навъ дилбечокунанда шудааст.

— Ман фикр кардам, ки,— гуфт ў,— «шояд шофиркомиҳо маро фиреб дода бошанд, шояд ордро бирьёни накарда ба равған ва киём ҳамроҳ кардан даркор бошад, то ки сафед ва хуштаъм шавад», бинобар ин таркиби аввалиро ба як сў гузошта, орди хомро ба равған омехта ба киём ҳамроҳ кардам. Ин дафъа рангаш сафедча шуда бошад ҳам, таъмаш монанди мазаи хамири хом буд, ки ба дахон гирифта намешуд. Баъд аз ин фикр кардам, ки «шояд киёмаш кам шуда бошад», бинобар ин боз камтар шакарро киём гирифта ба вай ҳамроҳ кардам. Ин дафъа мазаи хамири хом боқй монда, ба вай як тезии гулўсў зам шуда буд, ки ба мазаи он чй ном доданро наметонистам...;

Рўз сафед шуда омада истода буд ва дар кўча ягон-ягон роҳгузарон менамуданд, бинобар ин Мирзо Абдулвохид аз нақли саргузашт боистода:

— Роҳгузарони шиносо рўшнони лампаро дида, дар ҳуҷра будани маро пай бурда наоянд,— гўён аз чояш ҳеста лампаро хомўш карда, боз омада нишаста суханашро давом дод: — Ман фикр кардам, ки,— гуфт ў,— «шояд равғанаш камй карда бошад, агар қадаре равғани дигар ҳамроҳ кунам, аҷаб нест, ки бадмазагии хамири хом ва тезии киём бархам хўрда, таъмаш гуворо шавад», бинобар ин боз камтар равғани дунбаро дог карда, ба хамири хоми гулўсузи худ омехтам. Аммо равған омезиш наёфт ва бар рўи хамир, монанди он ки бар рўи шўлаи серравған барояд, баромада менистод. Таъмаш ҳам аз аввала бадтар шуд, ки бех нашуд. «Э вой, ки бех нашуд, батар шуд» гўён ин таркибро ба як сў гузоштам ва боз ба сари таркиби аввалй, ки аз мутахассисонаш шунида будам, омадам. Аммо фикр кардам, ки «шояд дар дафъаи аввал ордро аз кадри даркорнаш зиёдатар бирьён карда бо-

Мирзо Абдулвохиди Мунзим

Мирзо Абдулвоҳид мувофиқи ишондоди собунипазони шофиркоми ордбирьёни бо шакар омехтаро як рӯз аз пагоҳ то бегоҳи ва шабона то зер кардани хоб ҳарчанд каф задааст ва мушткорӣ кардааст, рангаш сафед нашудааст ва таъмаш ҳам як навъ дилбечокунанда шудааст.

— Ман фикр кардам, ки,— гуфт ӯ,— «шояд шофиркомиҳо маро фиреб дода бошанд, шояд ордро бирьён накарда ба рангаи ва қиём ҳамроҳ кардан даркор бошад, то ки сафед ва хуштаъм шавад», бинобар ин таркиби аввалиро ба як сӯ гузошта, ордӣ хомро ба рангаи омехта ба қиём ҳамроҳ кардам. Ин дафъа рангаш сафедча шуда бошад ҳам, таъмаш монанди мазаи ҳамири хом буд, ки ба даҳон гирифта намешуд. Баъд аз ин фикр кардам, ки «шояд қиёмаш кам шуда бошад», бинобар ин боз камтар шакарро қиём гирифта ба вай хамроҳ кардам. Ин дафъа мазаи ҳамири хом боқӣ монда, ба вай як тезии гулӯсӯзам шуда буд, ки ба мазаи он чӣ ном доданро наме донистам...

Рӯз сафед шуда омада истода буд ва дар кӯча ягон-ягон роҳгузарон менамуданд, бинобар ин Мирзо Абдулвоҳид аз нақли саргузашт бозистода:

— Роҳгузарони шишасо рӯшноии лампаро дида, дар ҳуҷра будани маро пай бурда наоянд,— гӯён аз ҷояш ҳеста лампаро хомӯш карда, боз омада нишаста суханашро давом дод: — Ман фикр кардам, ки,— гуфт ӯ,— «шояд рангаш камӣ карда бошад, агар қадаре рангаи дигар ҳамроҳ кунам, ачаб нест, ки бадмазагии ҳамири хом ва тезии қиём барҳам хӯрда, таъмаш гуворо шавад», бинобар ин боз камтар рангаи дуибаро дог карда, ба ҳамири хоми гулӯсӯзи худ омехтам. Аммо рангаи омезиш наёфт ва бар рӯи ҳамир, монанди он ки бар рӯи шӯлаи серрангаи бароид, баромада меистод. Таъмаш ҳам аз аввала бадтар шуд, ки бех нашуд. «Э вой, ки бех нашуд, батар шуд» гӯён ин таркибро ба як сӯ гузоштам ва боз ба сари таркиби аввалӣ, ки аз мутаҳассисонаш шунида будам, омадам. Аммо фикр кардам, ки «шояд дар дафъаи аввал ордро аз қадри даркорнаш зиёдатар бирьён карда бо-

шам», бинобар ин ин дафъа ордро нимбирьён карда ба қиём омехтам, лекин боз нашуд...

Хулосаи нақли Мирзо Абдулвоҳид он аст, ки гоҳ равғанро зиёд карда, гоҳ қиёмро зиёд карда, гоҳ ордбирьён ё орди хомро зиёд карда, як ҳафта шабу рӯз ба ин кор зӯр задааст, аз кафзанӣ ва муштмолӣ дастони худро аз кор баровардааст. Дар охир ба нотавонистанаш қаноат ҳосил карда, дар вақти ғундошта монданаш ин корро ман ӯро «дастгир» кардаам.

— Агар имрӯз то соати даҳ намеомадӣ,— гуфт ӯ дар охири нақли саргузашташ,— ман гилемро аз гарди орд ва резаҳои ҳамир тоза карда ва даҳлезро, ки бештарин кори шабонаам он ҷо гузашта, заминаш аз ҳамиру қиёму равған якмол шудааст, шуста ва ба дахонам «кулӯҳ молида», худам ба кӯча мебаромадам ва ин сирри ахмақонаам дар қаъри дилам гӯр шуда, аз ҳама пинҳон мемонд.

Ӯ кадаре хомӯш истода, боз давом кард:

— Лекин омада маро дастгир карданат аз як ҷиҳат нағз шуд,— гуфт ӯ. — зеро ман ин сирро ба касе намегуфтам, аммо ин кор чунон ба дилам рехта буд, ки ғудда шуда монда, рафта-рафта зардоб гардида, маро бемори бистарӣ карданаш мумкин буд. Вақте ки ту омадӣ, ман маҷбур шудам, ки ҳамаашро ҳикоя кунам. Ҳоло дилам холӣ шуд ва худро хеле сабук ҳис мекунам.

Ман чизҳои бо ин машаққат тайёркардаашро дидан хостам. Ӯ маро ба равоқи ҳуҷраш аз як даре, ки аз вай ба он ҷо баромада мешуд, бароварда нишон дод: дар он ҷо як тағораи сафоли хамиргирӣ ва ду лагани тунукагин сирдор, ки дар Бухоро қарабой меномиданд, аз хамирҳои гуногунранги қиём ва равғанолуд пур буд. Ман мазаи ҳар кадоми онҳоро дидам, ҳеҷ кадомашон қобили хӯрдан набуданд.

Ин хислати Мирзо Абдулвоҳид, ки иборат аз дониста-надониста ба кардани ҳар кор часпидан, кардани он гуна кори ачибро аз тарси он ки механданд ё манъ мекунанд, аз ошноҳои наздикаш ҳам пинҳон доштан ва майли «ихтироъчигӣ» буд, то охири умраш дар ӯ боқӣ монд.

Ҳарчанд аз ҷиҳати тартиби таърихӣ аз ин ҷоҳои «Ёддоштҳо» хеле дер вокеъ шудааст, аммо барои исботи муддаои боло ва пурра нишон додани хислати хусусии Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим воқеан зеринро дар ин ҷо нақл намудан муносиб намуд.

ВОДОПРОВОДСОЗИИ МИРЗО АБДУЛВОҲИД

Баъд аз революцияи Бухоро, дар соли 1920, Мирзо Абдулвоҳид, ки обҳои бадбӯй ва мазаи тухмиришта будани ҳавзҳои Бухороро намефаҳмид, дар фикри дар шаҳри Бухоро водопровод гузарондан афтодааст. Ҳарчанд ин фикр хеле фикри хуб бошад ҳам, дар шароити онвақтаи Бухоро ин фикрро ба амал овардан мумкин набуд, чунки дар мамлакат ҳанӯз ҷангҳои граждании давом мекард, заводҳо ва фабрикаҳо кор намекарданд, бештарини коргарон дар фронт буданд ва он муассисаҳои саноатӣ ҳам, ки кор мекарданд, ба тайёр кардани асбоби мудофиаи революция ва ба баровардани молҳои зарурии ҳаррӯза машғул буданд.

Мирзо Абдулвоҳид ҳам ин аҳволро медонист, аммо ин шароит дар роҳи ба амал овардани ин фикри хуби ӯ монеъ нашуд. Ӯ фикр кардааст, ки: «Агар трубаҳои чӯянӣ ё цементӣ набошад, чӣ зарар дорад? Охир мо метавонем аз ғулба (кубур)-хои сафолин, ки тайёр кардани онҳо дар худи Бухоро осон аст, фонда барем».

Ӯ ин «фикри барчаста»-и то ҳол ба ҳаёли ягон кас нзомадан худро бо ҳеҷ кас машварат накарда ба амал овардан хоста, ба ҳулолгарони Бухоро ғулбаҳои сафолин сохтанро супориш додааст ва дар андак вақт чанд ҳумдон қубур пазонда гирифта, се ҳазор донаи онро дар пеши ҳумдонҳо анбор карда мондааст. Баъд аз он ба Коғон рафта, аз як инженери роҳи оҳан, ки дар депои паровозремонткунӣ кор мекардааст:

— Инженер ё техники водопроводгузарониро аз кучо ёфтан мумкин аст? — гуфта пурсидааст.

— Ин гуна инженер ё техник барои шумо ба чӣ кор лозим аст? Коратонро гуед, шояд он хизмат аз дасти худам ояд.

— Ман мехоҳам дар шаҳри Бухоро водопровод гузаронам, агар худатон аз ӯҳдаи ин кор бароед ва ин заҳматро ба гардан гиред, ба заммаи ин ки музди хизмататонро пурра медиҳам, аз шумо миннатдор ҳам мешудам.

— Ин корро ҳукумати Бухоро пеш гирифтааст ва шумо бо ман ба сифати намояндаи ҳукумат гап зада истодаед ё ягон ширкат ин корро кардани аст ва шумо вакили он ширкат мебошед?

— Ҳукумати ҷавони мо ҳоло ба пеш гирифтани ин гуна корҳо фурсат надорад, ӯ ба дафъ кардани боқимондагони амир, ба ташкил ва мустаҳкам намудани Ҳукумати советҳои халқии Бухоро машғул аст; ширкати бойҳо ҳам ғами халқро намехӯрад, ман шахсан мехоҳам барои манфиати халқ бо харҷи худ ин корро ба анҷом расонам.

Инженер аз ин суханони Мирзо Абдулвоҳид дар тааҷҷуб афтода, дар дили худ фикр кардааст: «Ин кй бошад? Агар ягон бои миллионер мебуд, чунон ки дар ҳақиқи ширкати бойҳо худ гуфт, ҳеҷ дар пои ин гуна корҳо наметошт, чунки бойҳои Бухоро ҳозир аз тарси оқибати революцияи Бухоро дар фикри захира ва пинҳон кардани дороии худ ва бо роҳи спекуляция дар пои зиёд кардани сарвати худ мебошанд; агар ин одам як одами оддии ҳайрхоҳи халқ бошад, дар ин кори бузург маблағ ва асбобро аз кучо меёбад? Ачаб нест, ки ба ақли ин одам халал расида бошад? Хуб, зарар надорад, бо пурсуков аз худи ин одам ҳақиқати ҳолро фаҳмида гирифтан мумкин аст»,— гӯён ба ӯ мурочиат карда мепурсад:

— Шумо кй ҳастед ва ба ин кор маблағ ва асбобро аз кучо меёбед?

— Ман нозири нигоҳдории тандурустии Ҳукумати советҳои халқии Бухоро мебошам,— гӯён Мирзо Абдулвоҳид барои исботи ин гуфтаи худ ва дурусттар ҷалб кардани диққати инженер ба худ шаҳодатномаи аз тарафи ҳукумат ба худаш додашударо ба ӯ нишон дода давом кардааст: — Ман ба воситаи докторҳо ва доякоҳое, ки ҳукумат ба ихтиёри ман гузоштааст, беморони халқро муолиҷа кунонда истодаам, бо ёрии халқ шаҳрро ба қадри имкон аз ифлосиҳо тоза карда,

кӯшиш дорам, ки бемориҳоро пешгирӣ кунам. Аммо, ба фикри ман, як манбаи асосии беморихо хамин обҳои ҳавзҳои Бухорост ва барои нест кардани ин манбаъ водопровод лозим аст. Ҳоло ки ин корро ҳукумат карда наметавонад, ман хостам бо харҷи худ як хатти водопровод кашида, ба шаҳр оби тоза дарорам. Вакте ки мардум диданд ин кор мумкин ва осон будааст, худҳошон аз байни худ пул ҷамъ карда, хатҳои водопроводро ҳалои ва зиёд намуда, тамоми шаҳрро бо оби тоза таъмин хоҳанд кард.

Инженер аз ин суханҳо ва аз он шаҳодатномаи расмӣ фахмидааст, ки ақли ин одам халолдор нест, яъне девона нест, бинобар ин ӯ саволи аввалинашро бо оҳанги ҷиддӣ ва таъбирҳои дигар такрор кардааст:

— Дар ин кор аз инженер ва техник пештар асбоб лозим аст, дар Бухоро пеш аз ин водопровод набуд, ки шумо асбобҳои кӯҳнаи ғайро ремонт кунонда фонда баред. Баъд аз муҳайё шудани асбоб боз маблағи бисьёр калон лозим аст. Ман гумон намекунам, ки як иозири Ҳукумати советӣ бо харҷи маблағи шахсии худ аз ӯҳдаи ин кор барояд.

— Як қисми асбоби асосӣ, ки труба аст, кайҳо тайёр шудааст, — мегӯяд Мирзо Абдулвоҳид. — Ман ҳаман дорои худро ҷамъ карда, чизҳои барзиёдамро фурӯхта, ба қадри ҳазор сӯм тилло сарф намуда, се ҳазор дона трубаи сафолии пазонда гирифтам, ки дарозии ҳар кадоми онҳо як метр, кутр (диаметр)-ашон бисту панҷ сантиметр ва ғафсиашон дусантиметрӣ аст. Агар обанборро дар пеши панҷаи ҷӯи Зарманоҳ созем, то ба шаҳр оварда даровардани об ин трубаҳо кифоя мекунанд. Барои обанбарсозӣ ва трубашинонӣ, агар боз ҳазор сӯм тилло лозим шавад, ман метавонам, ки аз ёру дӯстони худ қарзи дарозмудда гирифта, ин маблағро ҳам таҳия намоям. Баъд аз ба шаҳр даромадани хатти водопроводи мо аз пай чӣ навъ карда фонда бурдан, чунон ки дар боло гуфтам, корӣ халқ аст, ман ба халқ фақат як намуна нишон медиҳам.

Инженер аз ин суханони Мирзо Абдулвоҳид пай мебарад, ки ӯ девона набошад ҳам, ақлаш кӯтоҳ, но-

дон, бо ҳаман ин самимона хайрхоҳ ва хостори саломатии халқ мебошад. Бинобар ин хандан аз шунидани ин суханон омадаашро бо зўрй нигоҳ дошта, барои каноат кунондани ў ба номумкин будани ин кор лекцияи дуру дарози илмй мехонад ва дар лекцияи худ чй миқдор об чй кадар тазйиқ доштанро, об ҳар кадар ки аз боло ояд ва ҳаҷмаш калон бошад, ҳамон қадар тазйиқи зўр пайдо карданашро бо роҳи илмй исбот карда, дар охир мегўяд:

— Ана дар ин гуна тазйиқи об, ки баъзан трубаҳои чўянй ва цементии андак тунуктар тоб наоварда кафида мераванд, трубаҳои сафолинии шумо мумкин нест, ки тоб ованд. Бинобар ин ба шумо маслиҳат медиҳам, ки ба амал омадани ин фикри сазовори тахсин ва табрики худро то ба кор даромадани заводҳои чўянрезии ҳукумати советй мавкуф гузоред ва трубаҳои сафолинатонро, агар толибаш ёфт шавад, фурўшед, ҳар гоҳ ки шароит ва асбоб тайёр шавад, ин корро ҳукумати советй бе тавшиш ва бе харчи шахсии шумо хоҳад кард. (Дар ҳақиқат, дар солҳои 1923—24 обҳои кўлҳои дарун ва атрофи шаҳри Бухоро хушконида шуда, ба воситаи кофтани заҳкашҳо обгурезҳо тайёр гардида, пеши беморихои варача ва ришта як дарача баста шуд ва дар солҳои 1926—27 водопровод гузаронида шуда, манбаи беморй аз шаҳри Бухоро тамоман нест карда шуд.)

Аммо Мирзо Абдулвоҳид аз пеши инженер норозй шуда мебарояд ва ўро ба муҳофизакорй (консерваторй) айбдор мекунад. Баъд аз он, ки аз инженер ёфта водопровод гузаронидан ноумед мегардад, ба тарзи шикоят аз инженер ин ҳикояро ба баъзе дўстони наздикаш накл мекунад. Аммо ҳар касе, ки ин суханонро мешунавад, монанди инженер оромона ба ў ҷавобҳои илмй ва мантиқй надода, ўро масхара дошта ханда мекунад ва дар андак вакт бечора Мирзо Абдулвоҳид дар шаҳр бо хаёлотпарастй машҳур шуда, хандазори дўсту душман мегардад.

Ана дар ҳамон вақтҳо — дар вакте ки Мирзо Абдулвоҳид аз водопроводгузарони умедашро канда, аз хандаҳои бечои одамон ба ҷои омада дилтанг шуда мегашт, агар фаромўш накарда бошам, дар охирҳои

мохи мои соли 1921 буд,— ман аз Самарқанд ба Бухоро ба тарзи мехмонй рафтам.

Аз хама пештар ба пеши ман Мирзо Абдулвохид омада, аламҳоеро, ки аз вачҳи водопроводгузорони дар дилаш гун шуда буд, ба ман кушода дода, хаман вокеахои дар боло қайдшударо ягон-ягон накл кард. Ў аз дўстони худ ва умуман аз одамони Бухоро, ки ба ин фикри ў ханда карда, ўро масхара доштаанд, он кадар наранчида буд:

— Инхо нодонанд, ақлашон ба хеч чиз намерасад, бинобар ин ман аз ханда ва масхара доштани инхо он кадар намеранҷам ва маъзурашон медорам, ки ақлашон намерасад. Аммо хамаи андўху алами ман аз дасти инженерон ва олимони техникадон аст, ки онхо мухофизакоранд ва часорат надоранд ба ин ки аз доираи доништи назариявии худ қадаме берун ниҳанд, хусусан ба фикри мо барои одамоне, ки дар мактабҳои техникаи замонй нахондаем, аламнок намедиханд ва назарашон намегирад ва аз материалхои маҳаллй фонда бурдавро намехоханд, вагарна дар вакте ки мо ба чои пиёлахои чини дар пиёлахои сафолй чой менўшем, хатто кулолгарони мо чойникхои сафолй сохта додаанд, ки мо дар онхо чой дам карда истодаем, чаро бо трубахои сафолй водопровод гузаронида нашавад?

Ман медонистам, ки бо ханда ва масхара доштани Мирзо Абдулвохидро аз фикраш гардондан мумкин нест, балъакс дар ин гуна муомилаҳо ў дар фикри худ шиддатнок устувортар гардида, мукобил баромадагонро ба нодонй ва ахмакй хамл мекунад. Инчунин ўро, чунон ки инженери роҳи оҳан қонеъ кунондан хостааст, бо далелҳои назарии техникй ва физика, ки худи ў намедонад, қонеъ кунондан хам имкон надошт. Барои ўро аз фикраш гардондан далеле ва хуҷчате даркор буд, ки худи ў дошад ва дида бошад. Хушбахтона, ин гуна далел дар пеши ман хозир буд ва бе он ки ба фикрхои ў хандам ва ўро масхара дорам, босаброна суханони ўро шунидам ва баъд аз он ин далелро ба ёди ў овардам, ўро аз он фикри хато гардондам, одамонро хам аз тухмати бекалй ва ахмакй ва инженеронро аз айби мухофизакорй раҳонидам.

Барои ба хонандагон маълум кардани он далеле, ки Мирзо Абдулвохиди якраҳа бо шунидани он аз фикри хатои худ баргашт, тафсилоти зеринро додан лозим аст: дар хотири хонандагон бояд бошад, ки ман дар қисми якуми «Ёддоштҳо» ба худам обкашак сохта додани Усто-амакро ёдоварӣ карда, бо он гуна обкашаки калон аз ҳавз ба болои бому масҷид об баровардани бобокалонамро аз забони Усто-амак нақл намуда будам[125].

Дар як тобистоне, ки дар Бухоро будам, камобӣ рӯй дода, дарахтон, гулзорҳо ва сабзаворҳои атрофи шаҳр пажмурда шуда, аз тароват баромада, аз расиш бозмонданд. Дар яке аз ҳамон рӯзҳо ман ба чорбоғи хӯҷаини пештараам Шарифҷон-махдум рафта будам, ӯ аз беобӣ шикоят кард.

Ман ба ӯ воқеаи ба болои масҷид об баровардани бобокалонамро нақл карда:

— Ин гуна як обкашак сохта, ба воситаи он аз чоҳ об кашида, хеҷ набошад, гулзор ва заминчаҳои сабзавот кишташударо об додан мумкин аст,— гуфтам.— Агар рухсат ва асбоб дихед, ман ба сохтанаш тайёрам.

Шарифҷон-махдум ҳамаи ин фикрҳои маро қабул карда, барои труба чӯби ғафси рости фарасти дароз ёфта доданро, барои бастани вай ресмон ва симҳои борик муҳайё карданро мутасаддӣ шуд. Аммо ба оҳангарон ҳалқаҳои оҳанин созонда гирифта, челонгар оварда, он ҳалқаҳоро ба труба гузаронда мустаҳкам кунонданро ба гардан нагирифт:

— Ин кор, аз як тараф, бисьёр харҷ ва ташвиш талаб кунад, аз тарафи дигар, ин кори мо, ки ҳанӯз мувофиқи матлуб натиҷаи хуб доданаш маълум нест, дар шаҳр овоза шуда, дар байни мардум ҳандазор мешавем,— гуфт.

Ман ҳарчанд медонистам, ки бе гузаронидани ҳалқаҳои оҳанин он трубаи чӯбин бо бандинаи ресмонӣ ва сим ба тазйиқи об тобоварӣ карда наметавонад, бо вуҷуди ин барои нишон додани имконияти он кор ва рост баровардани даъвои худ сохтани обкашаки ка-

мохи ман соли 1921 буд,— ман аз Самарканд ба Бухоро ба тарзи мехмони рафтам.

Аз хама пештар ба пеши ман Мирзо Абдулвохид омада, аламхоеро, ки аз вачхи водопроводгузарони дар дилаш гун шуда буд, ба ман кушода дода, хаман вокеахои дар боло кайдшударо ягон-ягон накл кард. Ў аз дўстони худ ва умуман аз одамони Бухоро, ки ба ин фикри ў ханда карда, ўро масхара доштаанд, он кадар наранчида буд:

— Инхо нодонанд, аклашон ба хеч чиз намерасад, бинобар ин ман аз ханда ва масхара доштани инхо он кадар намеранчам ва маъзурашон медорам, ки аклашон намерасад. Аммо хаман андўху аламн ман аз дасти инженерон ва олимони техникадон аст, ки онхо мухофизакоранд ва часорат надоранд ба ин ки аз доираи донишн назариявии худ кадаме беруи ниханд, хусусан ба фикри мо барои одамоне, ки дар мактабхои техникан замони нахондаем, ахамият намедиханд ва назарашон намегирад ва аз материалхои махаллй фонда бурданро намехоханд, вагарна дар вакте ки мо ба чои пиёлахои чинй дар пиёлахои сафолй чой менўшем, хатто кулолгарони мо чойникхои сафолй сохта додаанд, ки мо дар онхо чой дам карда истодаем, чаро бо трубахои сафолй водопровод гузаронида нашавад?

Ман медонистам, ки бо ханда ва масхара доштани Мирзо Абдулвохидро аз фикраш гардондан мумкин нест, билъакс дар ин гуна муомилахо ў дар фикри худ шодкорона устувортар гардида, мукобил баромадангиро ба нодонй ва ахмакй хамл мекунад. Инчунин ўро, чунон ки инженери роки окан конеъ кунондан хостаст, бо далелхои назарии техникй ва физика, ки худи ў намедонад, конеъ кунондан хам имкон надошт. Барои ўро аз фикраш гардондан далеле ва хуччате даркор буд, ки худи ў донад ва дида бошад. Хушбахтона, ин гуна далел дар пеши ман хозир буд ва бе он ки ба фикрхои ў хандам ва ўро масхара дорам, босаброна суханони ўро шунидам ва баъд аз он ин далелро ба ёди ў оварда, ўро аз он фикри хато гардондам, одамонро хам аз тўхмати беакли ва ахмакй ва инженеронро аз айби мухофизакорй рахонидам.

ОБКАШАК СОХТАНИ ХУДАМ

Барои ба хонандагон маълум кардани он далеле, ки Мирзо Абдулвохиди якраха бо шунидани он аз фикри хатои худ баргашт, тафсилоти зеринро додан лозим аст: дар хотири хонандагон бояд бошад, ки ман дар қисми якӯми «Ёддоштҳо» ба худам обкашак сохта додани Усто-амакро ёдоварӣ карда, бо он гуна обкашаки калон аз ҳавз ба болои боми масчид об бароварданн бобокалонамро аз забони Усто-амак нақл намуда будам[125].

Дар як тобистоне, ки дар Бухоро будам, камобӣ рӯй дода, дарахтон, гулзорҳо ва сабзаворкорихон атрофи шаҳр пажмурда шуда, аз тароват баромада, аз расиш бозмонданд. Дар яке аз ҳамон рӯзҳо ман ба чорбоғи хӯчаинн пештараам Шарифҷон-махдум рафта будам, ӯ аз беобӣ шикоят кард.

Ман ба ӯ воқеан ба болои масчид об бароварданн бобокалонамро нақл карда:

— Ин гуна як обкашак сохта, ба воситаи он аз чоҳ об кашида, хеч набошад, гулзор ва заминчаҳои сабзавот кишташударо об додан мумкин аст,— гуфтам.— Агар рухсат ва эсбоб диҳед, ман ба сохтанаш тайёрам.

Шарифҷон-махдум ҳамаи ин фикрҳои маро қабул карда, барои труба чӯби ғафси рости фарасти дароз ёфта доданро, барои бастани вай ресмон ва симҳои борик муҳайё карданро мутасаддӣ шуд. Аммо ба оҳангарон ҳалқаҳои оҳанин созонда гирифта, челонгар оварда, он ҳалқаҳоро ба труба гузаронда мустаҳкам кунонданро ба гардан нагирифт:

— Ин кор, аз як тараф, бисьёр харҷ ва ташвиш талаб кунад, аз тарафи дигар, ин кори мо, ки ҳанӯз мувофиқи матлуб натичаи хуб доданаш маълум нест, дар шаҳр овоза шуда, дар байни мардум ҳандазор мешавем,— гуфт.

Ман ҳарчанд медонистам, ки бе гузаронидани ҳалқаҳои оҳанин он трубаи чӯбин бо бандинаи ресмонӣ ва сим ба тазйиқи об тобоварӣ карда наметавонад, бо вучуди ин барои нишон додани имконияти он кор ва рост бароварданн даъвои худ сохтани обкашаки ка-

лонро сар кардам: чӯби сафедори дарози фарастро рачча кашида бо арраи дусара ростнокӣ ба ду таксими баробар буронда чудо кардам, тарафи дарунӣ ҳар кисми он чӯбро бо искана ва теша нова кофтам; дар боло ва поёни он чӯб сӯрохҳои даркориро ҳам кушодам, аз як ходаи рости дароз дастаи обкашии парродорро сохта ба паррахои вай ва сӯрохи поёнии обдарои труба пардахои чарминро парчин кардам. Баъд аз он дар чои бо арра буридашудаи чӯб, ба қадре ки чои дами арраро пур кунад, пахта гузошта, ҳар ду кисми чӯбро ба ҳам пайванд дода бо ресмонҳо ва симҳо маҳкам бастам ва трубаро ба дарунӣ чоҳ рост фуроварда, дар сӯрохи болоии он новаи обрезӣ шинонда, дастаро ба дарунии труба фиристода, ба сари даста як чӯбро кӯндаланг гузаронида, кори худро тамом кардам.

Баъд аз он ду боғбонро фармудам, ки аз ду тарафи чӯби бар сари даста шинондашуда гирифта, онро боло-поин ҳаракат додан гирифтанд. Аммо ҳамин ки об аз зери чоҳ то дахони вай ба воситаи труба боло шуда, аз новаи обрезӣ тахминан як сатил ба берунии чоҳ рехт, якбора ресмонҳо ва симҳои ба чои ҳалкаи оханин ба труба басташуда шатарросанон канда рафта, ду кисми труба аз ҳам чудо шуда, обе ки дар дарунии вай буд, баргашта ба чоҳ рехт.

Ҳарчанд он кор бемуваффакият баромад, аммо бинандагон ба мумкин будани он боварии қатъӣ пайдо карданд, ҳатто Шарифчон-махдум ҳам розӣ шуд, ки ба оҳангарон халқахои оханин созонда гирифта ва челонгар оварда, он халқахоро ба труба гузаронида мустаҳкам кунонда, он асбобро дигарбора ба кор дарорад, аммо боғбонон кабул накарданд:

— Дар баровардани об то дахони труба ва то ба берун резондани як сатили он қариб буд дастони мо аз бозу чудо шаванд, аз ин кор бо сатил аз чоҳ об кашидан ҳазор бор осонтар аст,— гуфтанд.

Мирзо Абдулвоҳид яке аз шоҳидони он кор буд. Ман ана ҳамин вокеаро ба ёди ӯ овардa гуфтам:

— Он ресмонҳо ва симҳо, ки аз трубахои сафолини шумо хеле сахттар буданд (мо дар он вактхо худ-

хоморо одамони калони боназокат фарз карда, аз «туту» гуфта ба якдигар хитоб кардан ба «шумо-шумо» гуфтан гузашта будем), ба тазьики панҷ сатил об, ки аз зери чохи панчгазй то даҳонаш боло шуда буд, тоб наоварда, канда пош хўрда буданд, ба тазьики оби калоне, ки бо он таъмин кардани як шахрро дар назар доред, он трубаҳо чй гуна тоб меоварданд?!.

Агарчи Мирзо Абдулвохид ба сабаби ба ёд овардани вокеаи обкашак ба хато будани фикри водопровод сохтани худ боварии пурра хосил карда бошад ҳам, ман барои тамоман решаков карда партофтани ин гуна фикрҳои ӯ ва умуман барои бовар кунондани ӯ ба қоидаҳои техникй ва физикй як ходисаи дигарро, ки ҳамон рўзхо вокеъ шуда буд, ба ёдаш овардам.

Аз Усто-амак, ки тафсили аҳволаш дар қисми якўми «Едлоштҳо» зикр ёфтааст, Довудхон ном як писари ширмак монда буд, ин писар дар рўзхои революцияи Бухоро як чавони 17—18-сола шуда буд. Ў, намедонам ба тариқаи мерос ё ба воситаи шунидан аз модараш, фикрҳои расо ва ҳунаромўзии пададашро ба худ акс кунонда буд. Аммо ў ҳам монанди падараш ҳар ҳунари ҳудро ба болои чўб кор мефармуд ва ҳар чизро аз чўб сохтан мехост.

Ў баъд аз революцияи Бухоро барои хондан дар курси муаллимхо ба шаҳр рафтааст, дар он чо велосипедро дида, техникаи вайро тамоман омўхтааст. Дар вакти таътил, баъд аз ба сахро баргашта омаданаш, бо абзолҳои аз падараш меросмонда аз чўби гучум, ки сахттарини чўбхои махаллист, як велосипеди мукаммал сохтааст ва ба чои занчире, ки чархчаи хурди велосипедро ба ҳаракат меорад ва ба ҳар як бор гаштани он чархҳои калон чандин бор мегарданд, чилбуре аз пашми буз бофта ва дар вакти бофтан дар вай халқачаҳои тамоман ба паррачаҳои чархча баробароянда гузошта кор фармудааст.

Баъд аз он ин велосипеди чўбинро савор шуда оҳиста-оҳиста ҳаракат кунонда ба сари кўча баромада, босуръат ҳаракат кунондааст, чархҳо бо тирҳои чўбинашон якчоя шикаста пош хўрда рафтаанд.

Ман ин ҳодисаро ба Мирзо Абдулвоҳид нақл карда, гуфтам:

— Агар шумо бо трубаҳои сафолинатон водопровод месохтед ҳам, ба саратон он фалокате рӯй медод, ки ба сари велосипеди чӯбини Довудхон рӯй дода буд. Агар ҳаёли бо трубаҳои сафолии водопровод гузаронданро бо маколи халқ таъбир кунем, монанди «аз барф манора сохтан» як ҳаёли хом аст.

Мирзо Абдулвоҳид баъд аз шунидани ин ҳикоятҳои ман ба хатои худ эътироф карда гуфт:

— Кори ҳалвои собунии шофиркомӣ пухтани ман нисбат ба худам як чиноияти калон буд, лекин ман бо вай хушьёр нашуда, нисбат ба худам якчанд чиноятҳои хурд карда будам. Хаёли бо трубаҳои сафолии водопроводсозии ман бошад, нисбат ба худам чиноияти хеле калон шуд, ки ҳаман доронам аз даст рафта, ба болои ин дар пеши тамоми аҳли шаҳр хандахариш ва масхара шудам. Умедворам, ки баъд аз ин аз ман ин гуна корҳо сар назанад.

Лекин ин умедвории Мирзо Абдулвоҳид монанди хаёлҳои «ихтироъкоронааш» беасос баромад ва то охири умраш бисьёр вақт меҳнат ва пули худро дар пай ба вучуд овардани хаёлҳои ҳоми худ барбод дод, ки мо аз онҳо мисол овардanro лозим намедонем.

ҚОРӢ НУРУЛЛО

Қорӣ Нурулло, ки вазифаи ошпазии Абдухалилмахдумро ado мекард, як чавони ачиб буд. Падари ӯ як одами пирсоли кашшоқ буд, ки дар яке аз бойҳои Бухоро хизматгорӣ мекард. Қорӣ Нурулло писари ягонаи ӯ буда, дар бистари ноз падару модар парвариш ёфта буд. Падараш бо хар душворие ки бошад, пӯшоки ӯро хеле хуб таъмин мекард, аммо хӯрокаш аз хучраи Абдухалил-махдум буд, ки дар ин чо вазифаи ошпазӣ ва хучрарӯбиро ado менамуд; ӯ овози хубе дошт, шашмакомро мувофики қоида суруда натавонад ҳам, чанде аз савтҳоро бад намехонд, аз ғазалҳои Хилолӣ, Ҷомӣ, Ҳофиз ва Бедил баъзе классикҳо чандеро ёд карда гирифта буд, ки дар вакти суруд онҳоро мехонд.

Ӯ унвони «қорӣ»-ро аз он ҷо гирифта буд, ки падараш ӯро дар хурдсолиаш барои қуръонро ҳифз кардан дар корихона монда будааст, ҳарчанд дар он ҷо қуръонро ёд накарда бошад ҳам, унвони «қорӣ» ба номаш ҳамроҳ шуда мондааст.

Ӯ дарс мехонд, дар дарс якчанд сол аз мо пасттар ва бо додари ман ҳамдарс буд, аммо хату саводи дуруст надошт, аз дарси мадраса чизеро ҳам намефаҳмид ва дар паи фаҳмидан ҳам набуд, китобро аз токча гирифта ба дарс мерафт ва боз омада, он китобро дар ҳамон токча мегузошт ва то рӯзи дигар он китобро як бор ҳам гирифта кушода намедид. Маълум шуда мемонд, ки ба дарс рафта омадани ӯ фақат барои ин аст, ки дар қатори талабаҳо бошад ва ӯро «муллобача» гӯянд, вассалом.

Як рӯз дар байни ман ва Абдухалил-махдум дар бораи ҳамин гуна аҳволи ӯ гуфтугузор шуд, махдум гуфт:

— Ҳатто ба ҷои китоби ӯ як китоби дигар гузошта шавад ҳам, гирифта ба дарс меравад ва баъд аз дарс оварда боз ба ҷояш мемонад ва пай намебарад, ки китоби дигареро бурда овардааст.

Ман то ин дарача беҳис будани ӯро бовар накардам. Махдум бо як озмоиш сухани худро исбот кард: Қорӣ Нурулло ҳамон рӯзҳо «Кофия» мехонд, ки ба наҳви арабӣ оид аст, Абдухалил-махдум он китобро аз токчаи китобгузории ӯ гирифта, ба ҷояш «Шамсия»-ро монд, ки ба илми мантиқ оид аст. Қорӣ дар вақти дарс рафтанаш ба ҷои «Кофия» «Шамсия»-ро гирифта бурд ва баъд аз дарс боз ҳамон китобро оварда дар ҳамон ҷои муқаррарнаш гузошт. Чизе ҳам нагуфт.

Маро бенхтиёр ханда омад, аммо махдум имое карда, маро аз ханда боздошт, ман худдорӣ кардам. Дар набудани ӯ махдум ба ман гуфт:

— Агар мо ё ягон каси дигар нафаҳмонад, ӯ ҳеҷ гоҳ намефаҳмад, ки ба ҷои «Кофия» «Шамсия»-ро бурда овардааст. Бинобар ин нахандидан ва нафаҳмондан даркор аст, ки бинем, то кай ин корро давом медиҳад.

Дар ҳақиқат ҳам чандин рӯз «Шамсия»-ро ба чои «Кофия» ба дарс бурда овард. Аммо як рӯз яке аз шариқдарсонаш тасодуфан китоби ӯро дида, «Шамсия» будани ӯро фаҳмида, ба ӯ хабар додааст, ки ба чои «Кофия» «Шамсия»-ро овардааст.

Хамон рӯз корӣ аз дарс омада, хашмгинона аз махдум пурсид:

— Кӣ ба китоби ман даст расонда, ба чои «Кофия» «Шамсия»-ро мондааст?

— Шояд сахван ин корро ман карда бошам,— гуфт махдум бо оханги узрхоҳона.

— Модом ки «Шамсия»-ро аз «Кофия» фарқ намекунед, илтимос мекунам, ки ба китобҳои ман даст нарасонед! — гуфт корӣ бо хамон оханги хашмгинона.— Ман хизмататонро мекунам, аммо ба китобам даст расонданатонро намехоҳам.

Аммо ӯ ҳеч фикр намекард, ки чанд рӯз худаш «Шамсия»-ро аз «Кофия» фарқ накарда ба дарс бурда овардааст, бо хамаи ин махдумро бо фарқ накардан таъна мезад.

Дар вакти шӯридан ва хашмгин шуданаш ӯро ба иелоҳ овардан осон буд: дар ин гуна мавридхо илоч ӯро ба сурудхонӣ андохтан буд. Дар ин маврид хам, ки хеле шӯрида ва аз махдум ранҷида буд, махдум ба ӯ бо оханги узрхохона:

— Инсон баъзан сахв мекунад, маро бубахшед, ки сахв кардаам, биёед, ягон ғазал хонед, фурсат ғанимат аст, бало ба паси дунъё! — гуфт.

Ӯ хам дархол лаъличаро ба даст гирифта, як ғазали Хилолиро, ки мисран аввалаш «Биё, биё, ки дилу чони ман фидои ту бод» мебошад, ба сурудан сар кард. Дар вакти сурудхониаш осори хашму ғазаб аз чехрааш тамоман зоил шуд ва баъд аз суруд хам дигар асари андӯх дар вай наменамуд. Дарс, китоб ва ба чои «Кофия» «Шамсия» бурданашро ва инчунин ба чои «Кофия»-и ӯ сахван ё касдан «Шамсия» гузоштани махдумро тамоман фаромӯш карда буд, хатто дар вакти ош пухтанаш хам дар сари оташдон сурудхонашро давом дод.

Бо хамаи камсаводӣ ва бефарқиаш, агар гумон кунад, ки касе ӯро камсавод ё бехис медонад, аз вай

сахт меранҷид ва худро аз ҳар ваҷҳ аз ҳама болотар ва донотар мепиндошт.

Абдухалил-махдум зотан ҷавони нармдил, нармсухан ва шикастанафс буд, табиатан шӯх бошад ҳам, ба одамон бо камоли назокат шӯхиҳои хеле пурмаъно ширин мекард. Ӯ, ки одат ва хислатҳои Қорӣ Нуруллоро хуб медонист, ба вай бо камоли назокат муомила мекард, ба дараҷае, ки бинанда Қорӣ Нуруллоро соҳиби ҳуҷра ва хӯҷаин, махдумро хизматгор гумон мекард. Дар набудани Қорӣ Нурулло, агар дар ҳамин бора сухан равад, махдум мегуфт:

— Бо ҳамин гуна муомила, ки вақти ӯ чоқ шавад, монед, ки хурсандӣ кардан гирад, ӯ худро аз ҳама ва аз он ҷумла аз ман ҳам калонтар донад — донистан гирад, аз ман чӣ меравад? Ҳайрат мақоли халқиро ба назм дароварда, хеле хуб гуфтааст, ки: «Биё, имрӯз як гап кӯтаҳу олам гулистон бех!» Ман ҳам ба ҳамин амал карда, ба калонгириҳои Қорӣ Нуруллo чизе намегӯям, бо ҳамин вай ҳам хурсанд мешавад ва худам ҳам хурсанд мемонам.

ҶАМАДОНИ ҚОРӢ НУРУЛЛО

Як хислати Қорӣ Нуруллo ин буд, ки ҳар чизи навбаромадро маҳз барои навбаромад буданаш дӯст медошт ва дар кучо кор фармуда шудани он чизро фикр карда наменишаст. Чунончи, боре мо чанд нафар дӯстон ба саёҳати сахро баромадан хостем, ки яке аз ҳамсафарони мо ҳамин Қорӣ Нурулло буд. Хатти гардиши мо Вобканд — деҳаи Котиён — Хӯҷа Ориф — Ғиҷдувон ва аз он ҷо аз болои Вобканд Бухоро буд. Дар он сафар савории мо хар мешуд ё асп.

Мувофиқи созиши рафиқон як пагоҳонӣ бояд ҳамаамон пеш аз баромадани офтоб дар дарвозаи Имоми шаҳри Бухоро ҳозир мешудем, то ки аз он ҷо аз ҳамаи равандагон пештар харҳои хуби кирокашонро ба даст дароварда, пеш аз гарм шудани рӯз ба Вобканд расида гирем.

ар вақти муайян ба ваъдагоҳ расида ома-
дасти ҳар кас як ҳўрчин буд, ки дар вай
ва дигар чизҳои сафаршавро чой карда
дар дасти Корӣ Нурулло як чамадон буд.
уди ин ки ман одати ўро медонистам, худ-
ро ба
ӣ зада аз ў пурсидам:

— Корӣ, шумо ба кучо рафтан мехоҳед?

Ў аз ин пурсиши ман як лаҳза дар ҳайрат монда истода, бо тарзи зерин ба ман ҷавоб дод:

— Магар шумо ваъдаи онрўзаро фаромўш кардед, ки бо ҳам ба саёҳати саҳро баромадани будем?

— Ман ваъдаро фаромўш накардаам, аммо дар дасти шумо чамадонро дида, дар дилам гузашт, ки шояд шумо аз бахри саёҳати саҳро гузашта, барои саёҳат ба Самарканд рафтан хоста бошед.

— Магар ба саёҳати саҳро бо чамадон рафтан мумкин нест? — ў зиёдатар дар тааччуб афтода пурсид.

— Мумкин аст, аммо душвор аст, чунки ҳар кадоми мо дар ин сафар ҳўрчинро ба болои асп ё ҳар партофта ба болояш савор шуда рафтан мегирем, аммо шумо чамадонатонро ба асп ё ҳар чи навъ бор карда ба болояш савор мешавед, лекин касе, ки ба Самарканд ё умуман ба чое бо роҳи оҳан меравад, барои ў чамадон хуб аст, ки бар рафчаи вагон гузошта рафтан мегирад.

— Мо то кай бо одати падару бобо ва ба он чизҳое, ки аз гузаштагон дар мо мондааст, худро баста мемонем, мо бояд аз чизҳои навбаромад фонда барем. Ман баъд аз муқаррар шудани саёҳати саҳро ва бо ҳару асп сафар карданамонро дидаву донистаистода дирўз Когон рафта, маҳз барои ҳамин сафар ин чамадонро харидам. Чи навъ гирифта бурданашро бошад, ман худ медонам.

Рафиқони дигар мехостанд дар ин бора ба ў гап зананд, аммо бо имо кардани ман хомўш мондand.

Бо кирокашон гуфтугузор карда, ҳар кадомамон як ҳарро ба киро гирифта, ҳўрчинҳоямонро бар рўи тўқуми ҳар партофта, ба болояш савор шуда ба роҳ даромадем. Корӣ Нурулло ҳам ба ҳари кирокардан худ савор шуд ва бо хохиши ў харкор — кирокаш

чамадонашро ба пешаш дод. Одатан кирокашон харҳошонро дар кирокашхона, яъне дар ҷое, ки раванда харро киро карда савор мешавад, аз одат берун медавонанд, харҳошон ҳам ин одати онҳоро хуб медонанд ва аз тарси халачӯб онҳо бо баланд кардани овозашон аз ҳад зиёд медаванд.

Ҳамин ки харҳои мо, гӯё ки баҳс-мабаҳс медавида бошанд, гӯшу гардану ёлу думи якдигарро газида, ба ҳамдигар лагад парронда, арроскунон ва ҳаллосзанон дар тоз даромаданд, Қорӣ Нурулло, ки ду дасташ ба нигоҳ доштани чамадонаш банд буд, дар аввалин ҳаллоси хари худ бо чамадонаш аз болои хар чаппа шуда галтид. Ҳар, ки аз зери бор озод шуд, дутарафа лагад ҳаво дода, аз рақибонаш — аз харони дигар пеш гузашта рафт.

Хайрият, мо ҳанӯз аз кирокашхона дур нашуда будем, ки харкор ин ҳолро дида, ба мо овоз дод, ки харҳомонро аз рафтан бозодорем. Мо аз нӯхтаҳошон кашида харҳомонро нигоҳ доштем. Кирокаш давон омада, ба хари гурехта рафтаистода овоз дода ба истодан амр фармуд. Хар ҳам бечуну чаро фармони соҳиби ҳалачӯбдардаст худро ичро кард. Харкор пеш рафта, харро дошта пас гардонда овард, Қорӣ Нурулло савор шуд. Харкор, вақте ки чамадонро ба пеши ӯ медод, ба ӯ хитоб карда:

— Ака қорӣ *, ин бори накава аз кучо ёфта баровардед? Охир инзайлин матои «нест дар чаҳона» дар вақти бо оташароба сафар кардан бо худ мегиранддия! — гуфт.

Харкор дар вақте ки чамадонро ба пеши қорӣ бар рӯи тӯкум ниҳод, ба ӯ тавсия кард, ки хабардор шавад, то ки чамадон ғежида аз рӯи тӯкум ба гардани хар нафурояд:

— Вагарна хар хӯсида меравад ва шумо бо ин бори накаватон боз меафтед,— гуфт ва илова намуд: — Домулло, «яха кай мехӯранд?» Магар шумо «яха зимистон мехӯранд» мегӯед-дия.

Мо дубора ба роҳ даромадем, харкор барои Ко-

* Авомҳои Бухоро ҳар салласафедро бинанд, вай аз худашон хоҳ калон бошад, хоҳ хурд, бе он ки қорӣ будан ё набудани ӯро ба назар гиранд, ба ӯ «ака қорӣ» гуфта хитоб мекарданд.

рӣ Нуруллоро дубора нағалтондан харҳоро дашном дода овоз набаровард ва ба давидан тез накард. Харҳо ҳам, ки аз кирокашхона баромада буданд ва овози занандан худро ҳам нашунаванд, қадаммонии худро сусттар кардан гирифтанд.

Бо ҳамаи ин Қорӣ Нурулло дар азоб буд, чунки одатан кирокашон тӯқуми харҳои худро танг мекунанд, то ки равандагон баъд аз дур шудан аз кирокашхона харро дукаса накунанд. Дар пеши он тӯқуми танг, ки чамадон чойгир шуда буд, дар боқимондан он худи ӯ намегунҷид, ҳарчанд такимҳояшро ба ду тарафи тӯқум зич мекард, боз ҳар замон лағжида ба сағрии ҳар мефуромад. Охир худ тамоман бар сағрии хар нишаста чамадонро бар рӯи тӯқум озодона нихода нигоҳ дошт.

Баъд аз кирокаш моро ба роҳ андохта баргашта рафтан яке аз рафиқон ба қорӣ гуфт:

— Кирокаши худобехабар шуморо хуб боб кард-а?

— Чӣ боб кард?— гуфт қорӣ шурида.— Агар вай як одами гапфаҳм мебуд, ман ба ӯ хубии чамадонро ва умуман нағзии ҳар чизи навро фаҳмонда ӯро шарманда мекардам, ба як авоми чапани нодон гап заданро ман ба худ ор медонам; бишобар ин «садқаи гап шавад» гуфта чавоб надодам, вагарна ман ҳам ӯро соз мекардам.

— Магар худатон дар ин сафар аз чамадон гирифта баромаданатон розӣ ҳастед? — дигаре аз рафиқон пурсид.

— Албатта! — гуфт қорӣ бо оҳанги қатъй, лекин (шояд бо таъсири душвориҳои тоқатнопазир кашида истоданаш бошад) овозашро қадаре нармтар карда илова намуд: — Дуруст аст, ки харсаворона бо чамадон сафар кардан қадаре душворӣ дорад, аммо кор фармудани ҳар чизи нав дар аввал сахт ва душвор менамояд, лекин рафта-рафта одам одат карда меравад ва ҳамаи душворӣ осон мегардад...

Қорӣ Нурулло лаҳзае хомӯш истода, боз давом намуд:

— Агар одам аз душвории кор фармудани ҳар чизи навбаромад тарсад, дар дунёи ягон чизи нав намебаромад ва баъд аз баромадан ривоҷ намегирифт.

Агар кас мавриди гапро, ки «харсаворона бо чамадон сафар кардан» буд, аз ёд бароварда, ин суханҳои Корӣ Нуруллоро шунавад, ба эътироф кардани пурҳикмат будани ин суханҳо мачбур мешуд, аммо ба мо, ки мавзӯи масъаларо дида истода будем, суханҳои ӯ хеле ҳандавовар менамуданд.

Ман гумон мекардам: ӯ ин суханҳоро дар бораи чизҳои навбаромад ва кор фармудани онҳо аз ягон донишманди навигаридӯст шунидааст ва тӯтивор ёд гирифтааст, аммо худаш, ки қувваи имтиёзкунанда надошт, чои татбиқ кардани он суханҳои пурҳикматро намедонист.

Мо аз кирокашхона дур шуда, аз бозори аспи Бухоро гузашта, ба Галачӯй расидем. Хароми кирокаш, ки то он чо оҳиста-оҳиста қадам партофта рафта истода буданд, бо одати муқаррариашон якбора ва ҳамаги якчоя аз роҳ бозистода, тумшуқҳошонро дар як тапурҳоки роҳ тиққонда, гӯё ки аз он чо ягон чизи гумшудаи худро кофта меёфта бошанд, бӯида молиш додан гирифтанд.

Ман, ки ба тарзи дар боби «Хари кирокаш ва беморӣ»-и қисми III «Ёддоштҳо» (нашри якӯми точикӣ, с. 254) кайд кардашуда чӣ гуна ба роҳ андохтани хари кирокашро пештар омӯхта будам[120], дарҳол пиёда шуда, аз дарахти тут халачӯбҳои якгазӣ бурида гирифта, нӯгҳошонро тез карда, ягон-ягон ба рафиқон дода, яке аз онҳоро ба дасти Корӣ Нурулло ҳам додам. Хар кадом аз рафиқон бо халачӯб хари саворин худро берахмона зада ва хала карда ба роҳ андохтанд. Аммо Корӣ Нурулло, ки ду дасташ ба нигоҳ доштани чамадон банд буда, хари худро на зада метавонист ва на хала карда, хари ӯ хамчунон ба заминковӣ ва хокбӯй машғул шуда, дар чои худ истодан гирифт.

Яке аз рафиқон хари худро пас гардонда, ба думболи корӣ гузашта, хари ӯро аз сағриаш чӯбкорӣ кардан гирифт. Хар, ки шатта аз чавшани чонаш гузашт, якбора лагад парронда ва ҳаллос зада ба роҳ даромад. Лекин баробари лагад парронда ҳаллос задани хар корӣ ҳам бо чамадони худ аз болои вай парида рафта дар тапурҳоки роҳ гел зад...

Хама дар вақти муайян ба ваъдагоҳ расида омаданд. Дар дасти ҳар кас як ҳўрчин буд, ки дар вай либосҳояш ва дигар чизҳои сафарнашро ҷой карда буд, аммо дар дасти Қорӣ Нурулло як чамадон буд.

Бо ҳучуди ин ки ман одати ўро медонистам, худро ба нодонӣ зада аз ӯ пурсидам:

— Қорӣ, шумо ба кучо рафтан мехоҳед?

Ў аз ин пурсиши ман як лаҳза дар ҳайрат монда истода, бо тарзи зерин ба ман ҷавоб дод:

— Магар шумо ваъдаи онрўзаро фаромўш кардед, ки бо ҳам ба саёҳати сахро баромадани будем?

— Ман ваъдаро фаромўш накардаам, аммо дар дасти шумо чамадонро дида, дар дилам гузашт, ки шояд шумо аз бахри саёҳати сахро гузашта, барои саёҳат ба Самарқанд рафтан хоста бошед.

— Магар ба саёҳати сахро бо чамадон рафтан мумкин нест? — ў зиёдатар дар тааҷҷуб афтода пурсид.

— Мумкин аст, аммо душвор аст, чунки ҳар кадоми мо дар ин сафар ҳўрчиноро ба болои асп ё ҳар партофта ба болояш савор шуда рафтан мегирем, аммо шумо чамадонатонро ба асп ё ҳар чи навъ бор карда ба болояш савор мешавед, лекин касе, ки ба Самарқанд ё умуман ба ҷое бо роҳи оҳан меравад, барои ў чамадон хуб аст, ки бар рафчаи вагон гузошта рафтан мегирад.

— Мо то кай бо одати падару бобо ва ба он чизҳое, ки аз гузаштагон дар мо мондааст, худро баста мемонем, мо бояд аз чизҳои навбаромад фонда барем. Ман баъд аз муқаррар шудани саёҳати сахро ва бо ҳару асп сафар карданамонро дидаву донista истода дирўз Қогон рафта, махз барои ҳамин сафар ин чамадонро харидам. Чӣ навъ гирифта бурданашро бошад, ман худ медонам.

Рафиқони дигар мехостанд дар ин бора ба ў гап зананд, аммо бо имо кардани ман ҳомўш монданд.

Бо кирокашон гуфтугузор карда, ҳар кадомамон як ҳарро ба киро гирифта, ҳўрчинҳоямонро бар рўи тўқуми ҳар партофта, ба болояш савор шуда ба роҳ даромадем. Қорӣ Нурулло ҳам ба ҳари кирокардаи худ савор шуд ва бо хоҳиши ў ҳаркор — кирокаш

чамадонашро ба пешаш дод. Одатан кирокашон харҳошонро дар кирокашхона, яъне дар ҷое, ки равонда харро киро карда савор мешавад, аз одат берун медавонанд, харҳошон ҳам ин одати онҳоро хуб медонанд ва аз тарси халалрӯб онҳо бо баланд кардани овозашон аз ҳад зиёд медаванд.

Ҳамин ки харҳои мо, гӯё ки бахс-мабахс медавида бошанд, гӯшу гардану ёлу думи якдигарро газида, ба ҳамдигар лагад парронда, арроскунон ва ҳаллосзанон дар тоз даромаданд, Корӣ Нурулло, ки ду дасташ ба нигоҳ доштани чамадонаш банд буд, дар авалин ҳаллоси хари худ бо чамадонаш аз болои хар чаппа шуда ғалтид. Хар, ки аз зери бор озод шуд, дутарафа лагад ҳаво дода, аз рақибонаш — аз харони дигар пеш гузашта рафт.

Хайрият, мо ҳанӯз аз кирокашхона дур нашуда будем, ки харкор ин ҳолро дида, ба мо овоз дод, ки харҳомонро аз рафтан бозорем. Мо аз нӯхтаҳошон кашида харҳомонро нигоҳ доштем. Кирокаш давон омада, ба хари гурехта рафтанистода овоз дода ба истодан амр фармуд. Хар ҳам бечуну чаро фармони сохиби ҳалалрӯбдардасти худро ичро кард. Харкор пеш рафта, харро дошта пас гардонда овард, Корӣ Нурулло савор шуд. Харкор, вақте ки чамадонро ба пеши ӯ медод, ба ӯ хитоб карда:

— Ака корӣ *, ин бори накава аз куҷо ёфта баровардед? Охир инзайлин матои «нест дар ҷаҳона» дар вақти бо оташароба сафар кардан бо худ мегиранддия! — гуфт.

Харкор дар вақте ки чамадонро ба пеши корӣ бар рӯи тӯкум ниҳод, ба ӯ тавсия кард, ки хабардор шавад, то ки чамадон гежида аз рӯи тӯкум ба гардани хар нафурояд:

— Вагарна хар хӯсида меравад ва шумо бо ин бори накаватон боз меафтед,— гуфт ва илова намуд: — Домулло, «яха кай мехӯранд?» Магар шумо «яха зимистон мехӯранд» мегӯед-дия.

Мо дубора ба роҳ даромадем, харкор барои Ко-

* Авомҳои Бухоро ҳар салласафедро бинанд, вай аз худашон хоҳ калон бошад, хоҳ хурд, бе он ки корӣ будан ё набудани ӯро ба назар гиранд, ба ӯ «ака корӣ» гуфта хитоб мекарданд.

рӣ Нуруллоро дубора нағалтондан харҳоро дашном дода овоз набаровард ва ба давидан тез накард. Харҳо ҳам, ки аз кирокашхона баромада буданд ва овози занандаи худро ҳам нашуниданд, қадаммонии худро сусттар кардан гирифтанд.

Бо ҳаман ин Қорӣ Нурулло дар азоб буд, чунки одатан кирокашон тӯқуми харҳои худро танг мекунанд, то ки равандагон баъд аз дур шудан аз кирокашхона харро дукаса накунанд. Дар пеши он тӯқуми танг, ки чамадон ҷойгир шуда буд, дар боқимондаи он худи ӯ намегунҷид, ҳарчанд тақимҳояшро ба ду тарафи тӯқум зич мекард, боз ҳар замон лағжида ба сағрии ҳар мефуромад. Охир худ тамоман бар сағрии ҳар ништаста чамадонро бар рӯи тӯқум озодона нихода нигоҳ дошт.

Баъд аз кирокаш моро ба роҳ андохта баргашта рафтан яке аз рафиқон ба қорӣ гуфт:

— Кирокаши худобехабар шуморо хуб боб кард-а?

— Чӣ боб кард?— гуфт қорӣ шӯрида.— Агар вай як одами гапфаҳм мебуд, ман ба ӯ хубин чамадонро ва умуман нағзии ҳар чизи навро фаҳмонда ӯро шармандa мекардам, ба як авоми чапани нодон гап заданро ман ба худ ор медонам, бинобар ин «садқаи гап шавад» гуфта чавоб надодам, вагарна ман ҳам ӯро соз мекардам.

— Магар худатон дар ин сафар аз чамадон гирифта баромаданатон розӣ ҳастед? — дигаре аз рафиқон пурсид.

— Албатта! — гуфт қорӣ бо оҳанги қатъӣ, лекин (шояд бо таъсири душвориҳои тоқатнопазир кашида истоданаш бошад) овозашро қадаре нармтар карда илова намуд: — Дуруст аст, ки харсаворона бо чамадон сафар кардан қадаре душворӣ дорад, аммо кор фармудани ҳар чизи нав дар аввал сахт ва душвор менамояд, лекин рафта-рафта одам одат карда меравад ва ҳаман душворӣ осон мегардад...

Қорӣ Нурулло лаҳзае хомӯш истода, боз давом намуд:

— Агар одам аз душвории кор фармудани ҳар чизи навбаромад тарсад, дар дунёе ягон чизи нав намебаромад ва баъд аз баромадан ривоҷ намегирифт.

Агар кас мавриди гапро, ки «харсаворона бо чамадон сафар кардан» буд, аз ёд бароварда, ин суханҳои Қорӣ Нуруллоро шунавад, ба эътироф кардани пурхикмат будани ин суханҳо маҷбур мешуд, аммо ба мо, ки мавзӯи масъаларо дида истода будем, суханҳои ӯ хеле хандаовар менамуданд.

Ман гумон мекардам: ӯ ин суханҳоро дар боран чизҳои навбаромад ва кор фармудани онҳо аз ягон донишманди навигаридӯст шунидааст ва тӯтивор ёд гирифтааст, аммо худаш, ки қувваи имтиёзкунанда надошт, чои татбиқ кардани он суханҳои пурхикматро намедонист.

Мо аз кирокашхона дур шуда, аз бозори аспи Бухоро гузашта, ба Ғалачӯй расидем. Харони кирокаш, ки то он чо оҳиста-оҳиста қадам партофта рафта истода буданд, бо одати муқаррариашон якбора ва ҳамагӣ якчоя аз роҳ бозистода, тумшуқҳошонро дар як тапурхоки роҳ тиққонда, гӯё ки аз он чо ягон чизи гумшудаи худро кофта меёфта бошанд, бӯида молиш додан гирифтанд.

Ман, ки ба тарзи дар боби «Хари кирокаш ва беморӣ»-и қисми III «Ёддоштҳо» (нашри якӯми точикӣ, с. 254) қайд кардашуда чӣ гуна ба роҳ андохтани хари кирокашро пештар омӯхта будам[126], дархол пиёда шуда, аз дарахти тут халачӯбҳои якгазӣ бурида гирифта, нӯгхошонро тез карда, ягон-ягон ба рафиқон дода, яке аз онҳоро ба дасти Қорӣ Нурулло ҳам додам. Хар кадом аз рафиқон бо халачӯб хари саворин худро берахмона зада ва хала карда ба роҳ андохтанд. Аммо Қорӣ Нурулло, ки ду дасташ ба нигоҳ доштани чамадон банд буда, хари худро на зада метавонист ва на хала карда, хари ӯ хамчунон ба заминковӣ ва хокбӯй машғул шуда, дар чои худ истодан гирифт.

Яке аз рафиқон хари худро пас гардонда, ба дунболи қорӣ гузашта, хари ӯро аз сағриаш чӯбкорӣ кардан гирифт. Хар, ки шатта аз чавшани чонаш гузашт, якбора лагад парронда ва ҳаллос зада ба роҳ даромад. Лекин баробари лагад парронда ҳаллос задани хар қорӣ ҳам бо чамадони худ аз болои вай парида рафта дар тапурхоки роҳ ғел зад...

Баъд аз қориро ба хар савор карда чамадонашро ба пешаш дода ба роҳ андохтан, боз дар байни рафиқон аз Қорӣ Нурулло бар болои «душвории харсаворона бо чамадон сафар кардан» ва «афзалияти ба хар душворӣ ки бошад, кор фармудани хар чизи навбаромад дар хар чо» мунозира сар шуда анч гирифт.

Яке аз рафиқон дид, ки охири ин мунозира ба чанг чидал ва дилхёҳӣ онд хохад шуд, ба рафиқон хитоб карда:

— Басанда аст ин хама гуфтугузории бехуда бар болои хар ва чамадон,— гуфт.— Агар толиб бошетон, ман як афсона гиҳоя мекунам, ки бо шунидани он ҳамаатон ин мочарои бемаъниро аз ёд мебароред.

Ҳама ба як забон (гайр аз Қорӣ Нурулло) гиҳоя кардани ӯ афсонаро аз ӯ рафиқ талаб карданд, ӯ ҳам қабул кард.

ШОҲЗОДАИ РАММОЛ

— Будаст, набудаст, як подшоҳ будаст, ки як писари ақлмак дошташт,— гуён рафиқи афсонагӯ мегап сар кард.— Ӯ фикр кардаст, ки писараш баъд аз сари ӯ подшоҳ шуда, мамлакатро идора карда наметавонад, бинобар ин ба ӯ ҳунаре ёд додан даркор аст, ки баъд аз ромда шудиаш ҳз подшоҳӣ ба воситаи он ҳунар як бурда нон ёфта хурда тавонад, то ки аз гуснагӣ намурад, «аммо кадом ҳунарро ба ӯ ёд додан даркор аст?»

Подшоҳ ба ин саволи ҳуд чавоб ёфта натавонистааст, чунки писари ақлмакашро кобили хеч як ҳунар намедонистаст. Ниҳоят раммолонии шаҳрро чеғ зада оварда фармудаст, ки рамл андохта муайян кунанд, ки писараш ба кадом ҳунар кобилият дорад, то ки ӯро барои омӯхтани он ҳунар ба шогирдӣ дихад.

Раммолон баъд аз рамл андохта дидан, барои писари подшоҳро ба ҳудлошон хамеша кардан ба як забон гуфтаанд, ки «шоҳзода ба раммоли кобилият дорад».

Подшоҳ аз онҳо: «Оё ба ёд додани ин ҳунар ба писари ман шумоён мутасаддӣ мешавед?»— гуфта пурсидаст.

Онҳо бо як забон: «Миннатдорона ин хизмати пуршарафро ба ӯҳда мегирем»,— гуфтаанд.

Подшоҳ писари худро бароӣ омӯхтани раммолӣ ба раммолон супурда, ҳаққи таълими онҳоро ҳам пешакӣ адо кардааст ва ваъда додааст, ки баъд аз ин ҳунарро ёд гирифтани писараш ба онҳо боз инъом хоҳад кард.

Раммолон писари подшоҳро муддати шаш моҳ бо худ дошта ва ба ӯ ҳунари раммолиро ёд дода ба пеши подшоҳ: «писаратон раммолиро ба хубӣ омӯхт» гӯён овардаанд.

Подшоҳ писари худро имтиҳон карда дидан хоста, дар ҳузури раммолон ва аҳли дарбор чизеро дар дасташ пинҳон карда ба писараш фармудааст рамл андохта ёбад, ки дар дасти ӯ чист?

Писар баъд аз донаҳои рамлро чандин бор андохта дида ишоратҳои онро навишта гирифтан ба падараш гуфтааст, ки: «Дар дасти шумо як чизи гирдаи миёнсӯрох ҳаст, ки дар як ҷои каноташ андак баромадагӣ дорад».

Подшоҳ хурсанд шуда гуфтааст, ки: «Шакли чизи пинҳонкардаамро тамоман ёфтӣ. Акнун гӯй, ки он чиз чӣ чиз аст?»

Шоҳзода баъд аз лаҳзае андеша карда истодан гуфтааст, ки: «Шумо дар дасти худ санги осиёро пинҳон кардаед!»

Бо шунидани ин ҷавоби шоҳзодаашон аҳли дарбор бенихтиёр қаҳқаҳзанон хандидаанд. Аммо подшоҳ дарғазаб шуда, мушташро кушода ба раммолон нишон додааст, ки дар дасти ӯ ангуштарин будааст ва хашмгинона ба раммолон гуфтааст: «Кучост он илме, ки шумо ба писарам омӯхтед? Шумо маро фиреб додан хостед! Шумоёнро ҷазои сахт додан лозим аст».

Раммолон бо оҳанги узрхоҳӣ гуфтаанд: «Аълоҳазрато! Он чӣ, ки илми раммолӣ буд, мо ба шоҳзода омӯхтем ва ёд ҳам гирифт, ки шакли чизеро, ки шумо дар даст пинҳон карда будед, ёфт. Дар ҳақиқат ҳам, санги осиё як чизи гирдаи миёнсӯрох аст, ки дар як ҷои каноташ андак баромадагӣ дорад ва ҷои андак баромадагии санги осиё ҳамон чӯбест, ки дар канори санг вазъ кардаанд, то ки дар вақти гардиши санг орди аз

Баъд аз қориро ба хар савор карда чамадонашро ба пешаш дода ба роҳ андохтан, боз дар байни рафиқон ва Қорӣ Нурулло бар болои «душвории харсаворона бо чамадон сафар кардан» ва «афзалияти ба хар душворӣ ки бошад, кор фармудани хар чизи навбаромад дар хар чо» мунозира сар шуда авч гирифт.

Яке аз рафиқон дид, ки охири ин мунозира ба чангу чидол ва дилсиёҳӣ онд хоҳад шуд, ба рафиқон хитоб карда:

— Басанда аст ин хама гуфтугузори бехуда бар болои хар ва чамадон,— гуфт.— Агар толиб бошетон, ман як афсона хикоя мекунам, ки бо шунидани он хамаатон ин мочарои бемаънаро аз ёд мебароред.

Хама ба як забон (ғайр аз Қорӣ Нурулло) хикоя кардани он афсонаро аз он рафиқ талаб карданд, ӯ хам қабул кард.

ШОҲЗОДАИ РАММОЛ[17]

— Будаст, набудаст, як подшоҳ будаст, ки як писари ахмақ доштаст,— гуён рафики афсонагӯи мо гап сар кард.— Ӯ фикр кардааст, ки писараш баъд аз сари ӯ подшоҳ шуда, мамлакатро идора карда наметавонад, бинобар ин ба ӯ хунаре ёд додан даркор аст, ки баъд аз ронда шуданаш аз подшоҳӣ ба воситаи он хунар як бурда нон ёфта хӯрда тавонад, то ки аз гушнагӣ намурад, «аммо кадом хунарро ба ӯ ёд додан даркор аст?»

Подшоҳ ба ин саволи худ чавоб ёфта натавонистааст, чунки писари ахмақашро қобили хеч як хунар намедонистааст. Ночор раммолонро шахрро чег зада оварда фармудааст, ки рамл андохта муайян кунанд, ки писараш ба кадом хунар қобилият дорад, то ки ӯро барои омӯхтани он хунар ба шогирдӣ дихад.

Раммолон баъд аз рамл андохта дидан, барои писари подшохро ба худхошон хампеша кардан ба як забон гуфтаанд, ки «шоҳзода ба раммолӣ қобилият доранд».

Подшоҳ аз онҳо: «Оё ба ёд додани ин хунар ба писари ман шумоён мутасаддӣ мешаветон?»— гуфта пурсидааст.

Онхо бо як забон: «Миннатдорона ин хизмати пуршарафро ба ӯхда мегирем»,— гуфтаанд.

Подшоҳ писари худро барои омӯхтани раммолӣ ба раммолон супурда, ҳаққи таълими онҳоро ҳам пешаки адо кардааст ва ваъда додааст, ки баъд аз ин ҳунарро ёд гирифтани писараш ба онҳо боз инъом хоҳад кард.

Раммолон писари подшоҳро муддати шаш моҳ бо худ дошта ва ба ӯ ҳунари раммолиро ёд дода ба пеши подшоҳ: «писаратон раммолиро ба хубӣ омӯхт» гӯён овардаанд.

Подшоҳ писари худро имтиҳон карда дидан хоста, дар ҳузури раммолон ва аҳли дарбор чизеро дар дасташ пинҳон карда ба писараш фармудааст рамл андохта ёбад, ки дар дасти ӯ чист?

Писар баъд аз донаҳои рамлро чандин бор андохта дида ишоратҳои онро навишта гирифтан ба падараш гуфтааст, ки: «Дар дасти шумо як чизи гирдаи миёнсӯрох ҳаст, ки дар як ҷои канораш андак баромадагӣ дорад».

Подшоҳ хурсанд шуда гуфтааст, ки: «Шакли чизи пинҳонкардаамро тамоман ёфтӣ. Акнун гӯй, ки он чиз чӣ чиз аст?»

Шоҳзода баъд аз лаҳзае андеша карда истодан гуфтааст, ки: «Шумо дар дасти худ санги осиёро пинҳон кардаед!»

Бо шунидани ин ҷавоби шоҳзодаашон аҳли дарбор бенихоят қаҳқаҳзанон хандидаанд. Аммо подшоҳ дарғазаб шуда, мушташро кушода ба раммолон нишон додааст, ки дар дасти ӯ ангуштарин будааст ва хашмгинона ба раммолон гуфтааст: «Кучост он илме, ки шумо ба писарам омӯхтед? Шумо маро фиреб додан хостед! Шумоёнро ҷазои сахт додан лозим аст».

Раммолон бо оҳанги узрхоҳӣ гуфтаанд: «Аълоҳазрато! Он чӣ, ки илми раммолӣ буд, мо ба шоҳзода омӯхтем ва ёд ҳам гирифт, ки шакли чизеро, ки шумо дар даст пинҳон карда будед, ёфт. Дар ҳақиқат ҳам, санги осиё як чизи гирдаи миёнсӯрох аст, ки дар як ҷои канораш андак баромадагӣ дорад ва ҷои андак баромадагии санги осиё ҳамон чӯбест, ки дар канори санг вазъ кардаанд, то ки дар вақти гардиши санг орди аз

таги вай бародндаро он чўб гундошта оварда ба халтаи орддон резонад. Аммо барои ёфтани чй чиз будани он чиз, хеч набошад, хамин кадар тамиз даркор аст, ки дар кафи дасти одам нагунчидани санги осёро фахмад. Мо ба шохзода илм омўхтем, аммо ба у аклу идроку тамиз омўхтан аз дасти мо намеояд».

Бо шунидани ин афсона рафиконн мо хам, монанди ахли дарбори он подшохи афсонавй, хама бо як овоз кахкохзанон хандиданд. Чунки онхо фахмида будаид, ки рамзи ин афсона ба Корй Нурулло онд аст, зеро ў хам монанди писари он подшох нагз будани чизхои навбаромадро тўгавор ёд гирифтааст, аммо он акдеро надорад, ки ба воситаи вай кадом вакт ва дар кучо кор фармудани он чизи навбаромадро дарёбад.

Аммо Корй Нурулло хеч намехандид ва оташин хам нашуда буд, зеро ў нафахмида буд, ки рамзи ин афсона ба худаш онд аст. Эхтимол, ў ба ин хикоя гўш хам надиходта ва ба фахмидани маъноии он хавас хам накарда бошад. Ў хамчунон афтону хезон ба нигахдории чамъиятн худ машгул буд. (Бечора Корй Нурулло бо гунохи хамин кадар «навпарастиаш» дар соли 1918 дар вокеан Колесов аз тарафи амир кушта шуд).

АХВОЛИ УМУМИАМ БА МАШГУЛОТИ ИЛМЙ ВА АДАБИАМ ДАР МАДРАСАИ ХОЧА ЗОХИД

Ахволи ман умуман аз чихати имконият, хам аз чихати машгулоти илмй ва адабй дар солхои истиқомат кардапам дар мадрасаи Хочй Зохид нисбат ба пештара хеле бехтар буд. Ман дар он вактхо дар муддати мохдои тахсили расмй — аз аввали июни то авволи хамал, яъне аз 24-уми сентябрь то 22-уми март (бо хисоби нав) — асосан ду дарс мехондам, ки яке аз онхоро дар се чой, дигаришро дар як чой. Дарси дар се чой хондашуванй дарси дарсхонагй буда, нарро аввал ба сифати домуллои кучакй дар пеши Мулло Абдусалом, зуброа хамкиро ба сифати домуллои дарсхонагй дар пеши домулло Иброхим, баъз хамин дарсро себроа дар пеши кариканлои — корй Бадриддин бо талабн замон мехондем.

Дар ҳамаи ин дарсҳо қорӣ ҷамоат мо Абдухалилмахдум буд. Мирзо Абдулвоҳид, Миркодир-махдум, ки зикраш дар боби «Дар мадрасаи Олимҷон»-и қисми III гузашт ва Хомидхоҷа, ки зикри ӯ низ дар қисми III (дар сах. 209—210 нашри якӯми тоҷикӣ)[128] гузашт, хамрох, шарикдарс ва рафики доимӣ буда, шумораи шарикони дигар дар пеши домуллоҳ кунҷакӣ бо мо ҳамагӣ даҳ нафар, дар пеши домулло Икромча аз ҳафтод то сад нафар ва дар пеши қозикалон низ тахминан ҳамин қадар буд.

Маънии бо талаби замон будани дарси пеши қозикалон ин буд, ки қорӣ ҷамоат мо — Абдухалилмахдум қозизода буда, баъд аз хатми дарс худ низ мақсади қозӣ шудан дошт. Дар Бухорои онвақта ба ягон мансаби илмӣ расидан, хусусан дар ҷое қозӣ ё раис шудан бе шиносоии қозикалони замон ҳеҷ мумкин набуд, бинобар ин Абдухалил-махдум дарси дарсхонагиро дар пеши қозикалон ҳонданро низ лозим дониста, моро, ки шарикон ва рафикони наздики ӯ будем, бо худ кашид ва мо ҳам барои хотири ӯ ин қорӣ ба шахсамон бефоидаро қабул кардем.

Ҳарчанд дарси қозихона аз ҷиҳати илмӣ ягон пула фоида надошта бошад ҳам, барои ман барин одами кунҷкови ҳангоматалаб тамошозори хубе буд, агарчи дар ҳамаи дарсхонаҳои Бухоро бештарини талабагон, чунон ки Аҳмад-махдуми Дониш низ дар «Наводирул-вақоеъ» ном асари худ таъкид кардааст, нофаҳмида ғалоғуло кунанд ҳам, дар пеши қозикалон, барои хуб шиносондани худ ба ӯ, боз ҳам зиёдатар ва баландтар фарьёдҳои фалакпеч мекашиданд. Талабагони он ҷо, чунон ки дар «Марги судхӯр» ном асари худ низ тасвир кардаам (маҷмӯаи асарҳо, нашри тоҷикӣ, соли 1949, сах. 151—157), дар вақти ба пеши қозикалон даромадан монанди чапандозоне, ки дар тӯдаи бузкашӣ даромадан мехоҳанд, якдигарро зада пас теда дода, аз гиребони якдигар гирифта ақиб кашида, тануманд ва зурбозуён шарикони камқувваттари худро бо китфу бозуи худ ба паҳлударии дари даромад фушурда ба мурдан мерасониданд ва ба ҳамин тариқа ҳар кас ба қадри қувваи худ кӯшиш мекард, ки пештар дарояд ва дар болотари меҳмонхонаи қозика-

лон, ки дар айни замон дарсхонааш ҳам ҳамин буд, дар чое, ки қозикалон ўро дурусттар дида ва нагзтар шиноҳта тавонад, чойгир шавад, то ки баъд аз хатми кутуб қозикалон ўро фаромўш накунад.

Дарси дуйўм аз матнҳо (масалан, матни «Шамсия», матни «Ақоиди Насафи») дарси гайрирасмй ва берун аз программаи мадраса буд, ки онро дар пеши Мулло Абдусалом бо шарикони ба дил наздикамон, ки дар боло ном бурда шудаанд, мехондем.

Чунон ки дар боло қайд шуд, дарстайёркунии мо рўзона дар хучраи Абдухалил-махдум ташкил меёфт, ки иштироккунандагони доимии он ман, Абдухалил-махдум ва Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим будем; дар баъзе дарсҳои муҳимтар ва душвор Ҳомидхоча ва Миркодир-махдум ҳам иштирок мекарданд.

Рўзҳои таътил дар он ҷо мачлиси адабй ва суруд-хонй ташкил меёфт; дар мачлисҳои адабй зинатбахши давраи дўстон, монанди «гули сари сабад»-и бўстон Муҳаммадсиддики Хайрат буд. Дар сўҳбатҳои адабй шеърҳои классикҳои точик хонда муҳокима карда мешуданд, баъзе шеърҳои шоирони замон низ таҳлил ва танкид меёфтанд.

Дар мачлисҳои суруд ғазалхонии доимии он ҷо, чунон ки дар боло қайд шуд, Қорй Нурулло буда, баъзан Мулло Ҳомиди Савтии ғиҷдувонй ва Зайниддинхоча ҳам, ки зикрашон дар қисми II «Ёддоштҳо» (нашри точикй, соли 1949, сах. 50) қайд шудааст, иштирок мекарданд[19].

Баъзе шабҳои таътил дар ҳамон ҷо ғун шуда базм ҳам мерафтем, ки дар он базмгардиҳо гоҳо Хайрат ҳам иштирок мекард. Чунончи, ў шабе бо мо базм рафта, дар бозгашти он базм базмковй, базмьёбй ва базмтамошокунии моро дар қитъае тасвир карда буд, ки байтҳои аввалини он қитъа байтҳои зеринанд:

КИТЪА

Шабн дўшинан таътил ба чанд аз шуравн
Бедорак базмталаб гашта ба хар кўча давон
Пеш-пеши ҳамз фонус ба Кодир-махдум,
Аз қафо камбағали Айнин мискин ланғон*

* Дар он вақтҳо дар пои ман ришта баромада ҳанўз тамоман сиҳат наёфта буд, бинобар ин дар роҳ рафтан мелангидам.

Рафт аз як тараф овози «сафолак»* ба фалак,
То расидем пеши мадрасаи «Модарихон».
Пеш аз пурсиши мо шуд ба қарони ** маълум
Базми тӯи писари «ҳазрати эшони калон».
Ҳам ба таъчил давидем даруи, то гирем
Баҳри худ чой аз он мачлиси «пуршавкату шон».
Мо нишастем дар он суфа, ки базм он чо буд.
Бин, ки ин ҳодиса: шах кард зи як сӯ борон,
Лампаву манкалу оташ ба даруни хона
Баргирифтанду гирифтем ба як гӯша макон...

* * *

Ман дар он вақтҳо, ғайр аз шарикони дар болс зикрьёфта, дарс тайёркунандагони дигар ҳам доштам. Яке аз онҳо Мулло Комил ном ғичдувонӣ буд, ки дар мадрасаи Мири Араб истиқомат дошт, ӯ бо ман шарикдарс набошад ҳам, ҳамдарс, яъне дарсҳои мо аз рӯи программаи мадрасаҳои Бухоро баробар буда, ӯ дар дарсхонаҳои дигар ва дар пеши домуллоҳои дигар мехонд.

Мулло Комил дар дарсфаҳмӣ бисьёр кундзеҳн бошад ҳам, дар фаҳмида гирифтани дарс ва талаби илм зиёда ҳарис буд. Аммо аз он чо, ки ӯ бисьёр қашшоқ буд, аз шарикдарсонаш касе ёфт нашудааст ва қабул накардааст, ки дарси ӯро бе музду миннат тайёр карда дода, ба ӯ ёрмандии маънавӣ расонад.

Ӯ азбаски бо ман ба муносибати ҳамтуман будани мон шинос ва ҳолдон буд, ба ман мурочиат карда илтимос намуд, ки ҳар ҳафта ду ё се бор дар дарстайёркуниаш ба ӯ ёрӣ диҳам.

Ман ҳам аз чиҳати ҳамтуман буданамон ва ҳам аз чиҳати бисьёр қашшоқ ва аз ёрии маънавии дигарон ноумед будани ӯ, албатта, талабашро бо хурсандӣ ва ба тарзе ки дили ӯ бардошта шавад, қабул кардам.

Аммо аз он чо, ки ҳуҷраи ӯ дур буд, ӯ наметавонист, ки баъд аз тайёр кардани дарсаш баргашта раф-

---

* Базми дойрагиро ба сабаби он ки овози дойра монанди шикастани сафолҳо ба гӯш мерасид, дар Бухоро «сафолак» ҳам мегуфтанд.

** *Қарон* — қаринаҳо, аломатҳо.

та дар ҳучраи худ бихобад ва ничунин дар ҳучраи ман ҳам хобида наметавонист, чунки ман кӯрпа-болиши барзиёд надоштам, ки дар вақти хобаш ба ӯ бидиҳам, ӯ низ кӯрпа-болиши барзиёд надошт, ки оварда дар ҳучраи ман бигузорад ва дар шабҳои дарстайёркуниаш аз вай фоида барад. Ӯ дар ҳучраи худ танҳо як кӯрпа дошт, ки ниман вайро дар зераш ва ниман дигарашро бар болояш гирифта ва ба ҷои болиш ҷоман серпахтаи ғичдувонигии худро дар зери сар нихода мехобид.

Ночор ӯ дар шабҳои дарстайёркуниаш он кӯрпаи худро бардошта ба ҳучраи ман меовард ва дар вақти хоб дар вай мехобид ва сахар боз кӯрпаашро бардошта бо худ мебурд.

Ғайр аз Мулло Комил, ман боз ду нафар дарс тайёркунандагони дигар доштам, ки онҳо бародарони ҳамдигар буда, ҳавлиашон дар гузари Мирдӯстум ва ҳучраҳошон ҳам дар мадрасачаи пеши масчиди он гузар буд. Падари онҳо мулозими қозикалон буда, миёнаҳолона зиндагонӣ мекарданд.

Калонтарини ин бародарон Насриддин-махдум ном дошта, бо ман шарикдарси нав буда, ҳамон сол дар пеши домулло Икромча дар дарси мо иштироккунанда шуда буд. Ӯ хушхат ва саводи дуруст дошта, дӯстдори адабиёт буд, аммо дар хурдсолагиҳояш бинобар аҳамият надоданаш ба дарсҳои мадраса бисёр бекувват монда буд ва барои дарси ӯро тайёр карда додан ва дуруст фаҳмондан аз дарсҳои солҳои гузашта ҳам баъзе масъалахоро ёдоварӣ кардан даркор мешуд, ки ин барои ман хеле душворӣ мекард.

Хурдтараки он бародарон Салоҳиддин ном дошт, ки навдарсхон буда, хондани сарфу наҳви забони арабро акнун сар карда буд.

Мувофики созишамон бо Насриддин-махдум ман бояд ҳар ҳафта ду ё се шаб ба ҳучраи ӯ мерафтам ва азбаски ҳучраи ӯ аз бошишгоҳи ман бисёр дур ва як қисми роҳаш бисёр бад буд, баъд аз дарси ӯро тайёр карда додан дар он ҷо мехобидам. Муайян кардани ҳар кадоми он шабҳо дар ихтиёри ӯ буд ва кадом шаб, ки барои ӯ дарстайёркунӣ лозим шавад, ҳамон рӯз дар вақти дарси дарсхонагӣ ба ман таъин мекард, ки он

шаб ба пеши ӯ биравам. Кори мо бо ӯ хар ҳафта аз се шаб зиёд ва аз ду шаб кам намешуд.

Мулло Комил, ки ҳар ҳафта ду ё се шаби муайян (дар шабҳои таҳсил) пеши ман меомад, агар шаби ба пеши ман омадани ӯ ба шаби таъинкардаи Насриддин-махдум рост ояд, кӯрпаашро дар ҳуҷраи ман гузошта, бо ман ба ҳуҷраи вай мерафт ва дар он ҷо сеҳаса дарс тайёр мекардем ва дар ҳамон ҷо мехобидем. Сахар Мулло-Комил то ҳуҷраи ман бо ман омада ва аз он ҷо кӯрпаи худро бардошта ба ҳуҷраи худ мерафт.

Дар рӯзҳо ва шабҳои таҳсил тайёр карда додани дарси Салоҳиддин барои ман мумкин набуд, бинобар ин қарор додем, ки ӯ дар рӯзҳои таътил ҳафтае ду бор — пагоҳонии рӯзҳои чоршанбе ва панҷшанбе — ба пеши ман меояд.

Албатта, дарси ӯро тайёр карда додани ман монанди дарстайёркуннам бо шарикдарсонам набуда, мисли мударрисон ба шогирдон ба ӯ дарс мегуфтам, аммо на монанди мударрисони расмӣ сарсариёна, балки дар ду дарс дарсҳои ҳафтаи оянда хонданиашро ба ӯ ба хубӣ мефаҳмондам. Кобилияти ӯ аз бародараш зиёдтар буда, дарсҳоро зуд аз худ мекард ва бо ёрии ман дар пеши домуллоҳои расмиаш аз ҳамаи шарикдарсонаш пеш меистод.

Ин бародарон ба муқобили ёрии маънавии ман ба ман ёрмандии моддӣ мерасонданд: либосворӣ, қанду чой ва баъзан равғану биринҷ оварда медоданд. Ин чизҳоро ба тарзе оварда медоданд, ки гӯё ба онҳо аз ҷое тӯҳфа омадааст ва аз вай ба ман ҳам ҳисса баровардаанд. Аммо бо пули худашон харида, барои хизмати илмиам ба ман оварда доданашон маълум буд.

* * *

Насриддин-махдум, чунон ки дар боло қайд шуд, хату саводи хуб дошт, дӯстдори адабиёт буд, шеърро хуб мефаҳмид, аммо як мисраъ ҳам бошад, шеър гуфта наметавонист, бо ҳамаи ин орзу дошт, ки номаш ба шоирӣ шӯҳрат ёбад. Ман ин орзуи ӯро аз кори зерини ӯ пай мебурдам: ӯ гоҳо ягон ғазали ғайримашҳури

ягон шоири гузаштаро (бештар аз Ҷомӣ, Ҳофиз ё Саъдӣ) дар коғазе бе тахаллус навишта гирифта, дар вақти мулоқот ба ман нишон дода:

— Ин ғазали кист?— гуфта мепурсид.

Ман он шеър аз они кадом кас бошад, ба ҳамон кас нисбат дода, масалан:

— Аз Ҷомӣ, ё аз Ҳофиз, ё аз Саъдӣ,— гуфта ҷавоб медодам.

Чун ин кори ӯ чандин бор такрор ёфт, тахмин кардам, ки агар ман аз кадом шоири гузашта будани он шеърро надонам, ачаб нест, ки ӯ ба худ нисбат диҳад. Барои муайян кардани хато ё дуруст будани ин тахмини худ боре шеъреро, ки ба ман нишон дода аз они кӣ будани ӯро пурсид, ман бо вуҷуди ин ки медонистам он шеър аз они Ҷомист:

— Намедонам, аммо шеъри хеле хуб будааст,— гуфта ҷавоб додам.

Ӯ табассуме карда:

— Аз они худам аст, аммо он қадар хуб нест, агар шумо писандида бошед, ман то фардо ба ин ғазал мақтаъ (байти охирин тахаллусдор) баста боз ба шумо нишон медиҳам,— гуфт.

Албатта, ман хубии он шеърро писандидам. Фардои он рӯз аз мақтаи он ғазал тахаллуси «Ҷомӣ»-ро бардошта ба ҷои вай «Насрӣ» навишта ба ман нишон дод.

Азбаски ин аҳвол бисьёр такрор ёфт ва дар ҳар бор ман худро ба нодонӣ мезадам, ӯ ҳам бе ҳеҷ ибо ва мулоҳиза он шеърро аз они худ мекард. Ман ин одати ӯро ба дигар ошноёнам, ки ба шеъру шоири алоқаманд буданд, хабар додам, то ки дигаронро фиреб надиҳад.

* * *

Салоҳиддин баъд аз як сол дар пеши ман дарс хондан дар синни шонздаҳсолагӣ, дар вақти тобистони навбатии Бухоро, дар вақте ки ман дар шаҳр набудам, вафот ёфт. Дили ман дар марги бемаҳали ӯ бисьёр сӯхт, чунки ҳам ҷавон буд ва ҳам қобилияти фавқулодда дошт. Ва танҳо дили ман сӯхт, балки ҳа-

маи касоне, ки он бародаронро мешинохтанд, дар вафоти ӯ дилхун гардиданд.

Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат монанди тарҷумони дили ҳамаи дӯстон дар вафоти ӯ марсияе навишт, ки чор байти он марсия ҳам ба сифати ёдгории Ҳайрат, ҳам барои ёдоварии он ҷавони пуркобилият дар ин ҷо кайд карда мешавад:

ҚИТЪА ДАР МАРСИЯ

Салоҳиддин ба ҳангоми сибо* бо доғи ҳасрат рафт,
Сабо бар сафҳаи гулшан кашид аз лола таърихаш.
Барояд аз замин бо чеҳраи тар то гулу райҳон,
Нависад абр бар хоки чаман аз жола таърихаш.
Ба фавти ӯ зи бас аҳбобро хун шуд ҷигар аз ғам,
Намуданд аз асаф[120] дунбола бар дунбола таърихаш.
Яке пурсид айёми вафоти ӯ зи ман, гуфтам:
Бигӯ баъд аз «хумум[121] оху фиғону нола»** таърихаш.

Дар вафоти Салоҳиддин бародараш Насриддин, ки ӯро аз хад зиёд дӯст медошт, бисьёр ғусса хӯрд, солҳо монанди мотамзадагон ҳамеша андӯҳгинона мегашт, ба дарсу дарстайёркунӣ расман давомат кунад ҳам, он шавку хаваси пештарааш намонда, дигар дар пан номи худро ба шоирӣ баровардан ҳам намегашт.

Ӯ чор ё панҷ соли дигар ба ҳамин тарзи мурдамонанд зиндагонӣ карда, оқибат ӯ ҳам вафот намуд.

МАДРАСАИ ЛАБИ ҲАВЗИ АРБОБ ВА БОШАНДАГОНИ ОН ҶО

Дар солҳое, ки ман дар мадрасаи Ҳоҷӣ Зоҳид истиқомат доштам, ғайр аз ҳуҷраи Абдухалил-махдум ва Мирзо Абдулвоҳид, барои ман боз як рафтуомадгоҳи дигар пайдо шуд. Ман дар ин рафтуомадгоҳи нави худ бо ҷавонони гуногун ва бо одамони аҷибу ғариб шинос, ошно ва ҳолдон шудам.

---

* *Ҳангоми сибо* — ҳангоми бачагӣ.

** Калимаҳое ки дар кавсайн гирифта шудаанд, ба ҳисоби абҷад 1314 ҳичрӣ (1897) мебароянд.

Ин чо як мадрасачаи кӯҳнае буд, ки дар гузари Лаби Ҳавзи Арбоби Бухоро бино ёфта буд.

Гузари Лаби Ҳавзи Арбоб ба мадрасаи Ҳочӣ Зоҳид бисьёр наздик буда, дар тарафи шарқии он вокеъ шуда буд. Дар байни истиқоматгоҳи ман ва он гузар танҳо мадрасаи Ҳусейнбой буд, ки мадрасаи Ҳочӣ Зоҳид, чунон ки дар боло қайд карда шуд, дар паҳлуи ғарбии он мадраса бино ёфта буд. Гузари Лаби Ҳавзи Арбоб бошад, дар тарафи шарқии мадрасаи Ҳусейнбой буда, дар байни сархадди он гузар ва ин мадраса танҳо як тангкӯчаи кӯндаланг воқеъ буд. Аз канори ин тангкӯча то масчиди гузари мазкур тахминан сад қадам роҳ буд.

Масчид, мадрасача ва ҳавзи Лаби Ҳавзи Арбоб дар байни Шаҳррӯд ва кӯчаи калон вокеъ шуда буд, ки рӯд аз шимоли он ҳавзу масчид, кӯчаи калон аз тарафи чануби онҳо мегузашт. Масчид дар канори рӯд бино ёфта, ҳавз ба тарафи шарқи он ва пайваста ба айвони он кофта шуда буд, мадрасача бошад, дар гӯшаи чануби ғарбии масчид ва дар шарқии мазори Хоча Рӯшной бино ёфта буд, ки ба вай аз тарафи чанубии масчид даромада мешуд.

Ин мадрасача хеле кӯҳнабино ва фатарот буда, ҳуҷраҳои онро, ки аз панҷ ё шаш дар беш набуд, баъзе чавонони бехавлӣ ё тангҳавлии он гузар таъмир карда нишаста буданд. Яке аз он чавонон, ки яке аз ин ҳуҷраҳоро таъмир карда нишаста буд, Қорӣ Абдулваҳҳоб ном касе аз бошандагони он гузар буд, ки ҳавличаи мероснашро барои харчи мурдан падару модараш фурӯхта, худ бехавлӣ монда, яке аз ин ҳуҷраҳоро таъмир карда зиндагонӣ мекард. Унвони баномаш ҳамроҳшуда «қорӣ» бошад ҳам, ӯ аз қориги даромад надошт. Зоҳиран, қуръонфурӯшӣ карда нон хӯрданро ҳимматаш намеписандид ва бо сахтӣ бошад ҳам, бо китобат (бо нусхабардории китобҳо) рӯз мегузаронид.

Дигаре Қорӣ Усмон ном дошт, ки баъд аз мурдани падару модараш ҳавличаи мероснашро ичора монда, худ яке аз ин ҳуҷраҳоро таъмир карда менишаст. Қоригии ӯ ба ном буд: дар хурдсолиаш пада-

раш ӯро бо мақсади қуръонро ёд кунондан ба қорихона дода будааст, аммо ӯ ин кори душворро ба гардан нагирифта, охир аз қорихона гурехта будааст. Ана аз ҳамин чандрӯза давомати қорихона унвони коригӣ ба ӯ ҳамроҳ шуда мондааст. Ӯ ҳунари дигаре ҳам надошт, асосан бо бадали нӯраи ҳавличааш қашшоқона зиндагонӣ мекард.

Қорӣ Усмон хату саводи оддӣ дошт, адабиётро мефаҳмид, зарбулмасал ва мақолҳои тоҷикиро бисьёр медонист, ширинсухан ва маҷлисоро буд, суханони худро бо зарбулмасал ва мақолҳо зинат ва қувват медод.

Қорӣ Усмон дар миёнаи дӯстон бо лақаби «ғозиёнӣ» машҳур буд. Ман аввал гумон мекардам, ки бояд ӯ аслан аз гузари Ғозиён бошад, ки ба ин сабаб ӯро «ғозиёнӣ» мегуфта бошанд. Аммо сонитар фаҳмидам, ки сабаби ба ӯ дода шудани ин лақаб дигар будааст: ӯ аз таънаи диндорон ва аз тарси сиёсати раиси шаҳр, ки бенамозонро бо дарра мезад, гоҳо ба намози панҷвақтин масҷид барояд ҳам, ба намози ҷумъа ҳеҷ намерафтааст. Агар диндорони кунҷков аз ӯ:

— Қорӣ, шумо имрӯз дар масҷиди ҷомеъ нанамудед, кучо будед? — гуфта пурсанд, ӯ дар ҷавоб:

— Ман намози ҷумъаро дар ҷомеи Ғозиён хондам,— мегуфтааст.

Азбаски Ғозиён аз он гузар дур буда, ягон намозхони он гузар барои намози ҷумъа ба он ҷо намерафт, дар намози ҷумъа дар он ҷо будан ё набудани ӯро ҳеҷ кас муайян карда наметавонистааст. Бинобар ин дӯстонаш ба ӯ «ғозиёнӣ» лақаб додаанд.

Ин ҳодиса рафта-рафта дар шаҳр чунон овоза шуд, ки ҳар каси ба ҷомеъ нарафтаро «ин кас намози ҷумъаро дар ҷомеи Ғозиён хондааст» мегуфтанд.

Сейӯм Мирзо Иброҳим ном ҷавоне буд, ки падараш мактабдор буда, хавлиаш танг, бинобар ин ӯ яке аз ин ҳуҷраҳоро таъмир карда дар вай зиндагонӣ менамуд. Мирзо Иброҳим хушхат буда, умрашро бо китобат мегузаронид, ҳаваси шеъргӯй ҳам дошт, тахаллуси худро «Субҳӣ» қарор дода буд.

Ин чо як мадрасачаи кӯҳнае буд, ки дар гузари Лаби Ҳавзи Арбоби Бухоро бино ёфта буд.

Гузари Лаби Ҳавзи Арбоб ба мадрасаи Хочӣ Зоҳид бисьёр наздик буда, дар тарафи шарқии он вокеъ шуда буд. Дар байни истиқоматгоҳи ман ва он гузар танҳо мадрасаи Ҳусейнбой буд, ки мадрасаи Хочӣ Зоҳид, чунон ки дар боло кайд карда шуд, дар пахлуи ғарбии он мадраса бино ёфта буд. Гузари Лаби Ҳавзи Арбоб бошад, дар тарафи шарқии мадрасаи Ҳусейнбой буда, дар байни сарҳадди он гузар ва ин мадраса танҳо як тангкӯчаи кӯндаланг воқеъ буд. Аз канори ин тангкӯча то масчиди гузари мазкур тахминан сад қадам роҳ буд.

Масҷид, мадрасача ва ҳавзи Лаби Ҳавзи Арбоб дар байни Шаҳррӯд ва кӯчаи калон вокеъ шуда буд, ки рӯд аз шимоли он ҳавзу масчид, кӯчаи калон аз тарафи ҷанубии онҳо мегузашт. Масчид дар канори рӯд бино ёфта, ҳавз ба тарафи шарқи он ва пайваста ба айвони он кофта шуда буд, мадрасача бошад, дар гӯшаи ҷанубӣ ғарбии масчид ва дар шарқии мазори Хоҷа Рӯшной бино ёфта буд, ки ба вай аз тарафи ҷанубии масчид даромада мешуд.

Ин мадрасача хеле кӯҳнабино ва фатарот буда, ҳуҷраҳои оиро, ки аз панҷ ё шаш дар беш набуд, баъзе ҷавонони бехавлӣ ё тангхавлии он гузар таъмир карда нишаста буданд. Яке аз он ҷавонон, ки яке аз ин ҳуҷраҳоро таъмир карда нишаста буд, Қорӣ Абдулваҳҳоб ном касе аз бошандагони он гузар буд, ки ҳавличаи мероснашро барои харҷи мурдаи падару модараш фурӯхта, худ бехавлӣ монда, яке аз ин ҳуҷраҳоро таъмир карда зиндагӣ мекард. Ӯвохӣ ба номаш ҳамроҳшуда «қорӣ» бошад ҳам, ӯ аз қорӣгӣ даромад надошт. Зоҳиран, қуръонфурӯшӣ карда ноиҳӯрданро ҳимматаш намеписандид ва бо сахтӣ бошад ҳам, бо китобат (бо нусхабардории китобҳо) рӯз мегузаронид.

Дигаре Қорӣ Усмон ном дошт, ки баъд аз мурдани падару модараш ҳавличаи мероснашро ичора монда, худ яке аз ин ҳуҷраҳоро таъмир карда менишаст. Қорӣгии ӯ ба ном буд: дар хурдсолиаш пада-

раш ӯро бо мақсади куръонро ёд кунондан ба қорихона дода будааст, аммо ӯ ин кори душворро ба гардан нагирифта, охир аз қорихона гурехта будааст. Ана аз ҳамин чандрӯза давомати қорихона унвони коригӣ ба ӯ ҳамроҳ шуда мондааст. Ӯ ҳунари дигаре ҳам надошт, асосан бо бадали нӯраи ҳавличааш қашшоқона зиндагонӣ мекард.

Қорӣ Усмон хату саводи оддӣ дошт, адабиётро мефаҳмид, зарбулмасал ва мақолҳон тоҷикиро бисьёр медонист, ширинсухан ва маҷлисоро буд, суханони худро бо зарбулмасал ва мақолҳо зинат ва қувват медод.

Қорӣ Усмон дар миёнаи дӯстон бо лақаби «ғозиёнӣ» машҳур буд. Ман аввал гумон мекардам, ки бояд ӯ аслан аз гузари Ғозиён бошад, ки ба ин сабаб ӯро «ғозиёнӣ» мегуфта бошанд. Аммо сонитар фаҳмидам, ки сабаби ба ӯ дода шудани ин лақаб дигар будааст: ӯ аз таънаи диндорон ва аз тарси сиёсати раиси шаҳр, ки бенамозонро бо дарра мезад, гоҳо ба намози панҷвақтин масҷид барояд ҳам, ба намози ҷумъа ҳеҷ намерафтааст. Агар диндорони кунҷков аз ӯ:

— Қорӣ, шумо имрӯз дар масҷиди ҷомеъ нанамудед, кӯҷо будед? — гуфта пурсанд, ӯ дар ҷавоб:

— Ман намози ҷумъаро дар ҷомеи Ғозиён хондам,— мегуфтааст.

Азбаски Ғозиён аз он гузар дур буда, ягон намозхони он гузар барои намози ҷумъа ба он ҷо намерафт, дар намози ҷумъа дар он ҷо будан ё набудани ӯро ҳеҷ кас муайян карда наметавонистааст. Бинобар ин дӯстонаш ба ӯ «ғозиёнӣ» лақаб додаанд.

Ин ҳодиса рафта-рафта дар шаҳр чунон овоза шуд, ки ҳар каси ба ҷомеъ нарафтаро «ин кас намози ҷумъаро дар ҷомеи Ғозиён хондаанд» мегуфтанд.

Сейӯм Мирзо Иброҳим ном ҷавоне буд, ки падараш мактабдор буда, ҳавлиаш танг, бинобар ин ӯ яке аз ин ҳуҷраҳоро таъмир карда дар вай зиндагонӣ менамуд. Мирзо Иброҳим хушхат буда, умрашро бо китобат мегузаронид, ҳаваси шеъргӯӣ ҳам дошт, тахаллуси худро «Субҳӣ» қарор дода буд.

Чорӯм Қори Шариф ном дошт, ки падараш кордгарӣ мекард. Худи ин чавон ҳам ҳунари кордгариро омӯхта буд. Аммо падараш ӯро ба қасби ҳуд накашида мехост, ки қории қуръон кунад, бинобар ин ӯро ба қорихона дода буд. Лекин ӯ ин корро намехост. Ба сабаби он ки агар дар хона бошад, баъди аз қорихона омадан шабона ҳам дар зери назорати падар ба қуръон такрор кардан маҷбур мешуд, ба баҳонаи ин ки «дар мадраса ба танҳоӣ қуръон такрор кардан осонтар аст» аз падараш рухсат гирифта, як ҳучраро таъмир карда нишаста буд. Ва ҳол он ки дар ин ҷо ягон бор ҳам қуръонро ба даст нагирифта, бо бошандагони ин мадраса озодона сӯҳбат карда мегашт.

Панҷӯм Ашрафҷон ном сандуқсоз буд, ки ӯро Мирзо Ашраф ҳам мегуфтанд. Ӯ аслан аз ин гузар набуда, баъд аз мурдани падару модараш дар ҳурдсолиаш ба ин гузар ба хонаи ҳамшираааш омадааст. Ӯ ба шавҳари ҳамшираааш, ки сандуқсоз буд, шогирд шуда, ин ҳунарро ба даст даровардааст.

Ашрафҷон сандуқсози ҳунарманд буд, аз ин касб зиндагии шахсиаш ба хубӣ мегузашт. Баъд аз калонтар шуданаш яке аз ҳучрахои ин мадрасачаро ижорат карда, дар ин ҷо зиндагонӣ мекард.

Ашрафҷон хату саводи хуб дошт, шеърро нағз мефаҳмид ва ба қавли бухороиён «шоирбоз» буд, яъне шоиронро ҳурмат мекард ва бо онҳо алоқа мебаст, суханвар ва гапдон буд. Азбаски ҳанӯз чавон (баробари ман ва Ҳомидҳоҷа) буд, зану фарзанд надошт, бинобар ин бозьёфташро ба либоси ҳуд харҷ карда, бойбачамонанд мегашт.

Ашрафҷон ба муносибати ҳампешагӣ бо сандуқсозони Самарқанд ошной ва рафтуомад дошт. Дар рафтуомади Самарқанд бо гуфтугузор қадаре забони русиро ҳам медонист.

Ана ҳамин панҷ нафар буданд бошандагони асосии ин мадрасача, аммо шумораи бо инҳо ва дар ин ҷо рафтуойкунандагон аз худи онҳо хеле зиёд буд.

Яке аз онҳо Ҳомидҳоҷа буд, ки дар ҳамин гузар ҳавлӣ дошт ва дар болоҳонаи он ҳавлӣ менишаст, аммо шабинишиниҳои ӯ ҳамеша дар ҳамин мардасача ва

бо бошандагони ин чо ба вуқўъ меомад. Ў, чунон ки дар боло гузашт, бо ман шарикдарс шуда, ҳаваси шеъргўй ҳам дошт ва ба худ калимаи «Мехрй»-ро тахаллус қарор дода буд.

Дигаре аз аҳолии ҳамин гузар Ҳоҷй Абдусалом ном дарзй буд, ки касбаш дарздўзй буда, дилашро дар ин чо мекушод ва кўфтагиҳои аз дарздўзй пайдошудаашро дар ин чо бартараф мекард.

Ғуломчон ном аз бойбачагони ҳамин гузар буд, ки ба манъи падару амакаш нигоҳ накарда, ба ин чо рафтуой дошт.

Ҳавлии Қорй Қамоли[132] ҳофиз ҳам аввалҳо дар ҳамин гузар буд. Ў ҳам дар шабҳое, ки ба чое ба мехмонй наравад, ин чо омада, хотири дўстонро бо ғазале ва суруде шод мекард. Қорй Камол ба муносибати ҳампешагй Қорй Начми ҳофизро, ки аз гузари дигар буда, дар як бой хизматгорй мекард, гоҳо ҳамроҳи худ ин чо меовард; ва ҳар дуи инҳо савтхони машҳур Мулло Ҳомиди Савтии ғучдувониро низ бо худ меовардand. Дар он вакт базми қашшоқонаи ин мадраса чамшедй мешуд.

Ман ҳам дар ин чамъомадгоҳ ба воситаи Ҳомидҳочаи Мехрй алоқа бастам ва бештарин шабҳои таътилро ин чо мегузаронидам ва ман Муҳаммадсиддики Ҳайратро бо инчоиҳо шиносо карда алоқа бандондам, ки ў ҳам бо вучуди дурии манзилаш ҳафтае як ё ду шаб ин чо омада мерафт.

Сўҳбатҳо ва гуфтугузорҳои ин чо оддй буда, чои ба адабиёт алоқадоштааш байтбарак буд, аммо ба байтбараки ин чо бо таклифи Қорй Усмон як навъ навигарй дода шуда буд, ки тарафе, ки ба тарафи дигар бо байте ҷавоб дихад, ба вай як зарбулмасал ё мақоли халқиро ҳам илова карданаш лозим буд.

Қорй Усмон ин таклифро барои он ба миён оварда буд, ки (чунон ки дар боло кайд шуд) худи ў ба зарбулмасал ва мақоли халқй бисёр ҳавас дошт. Баъд аз қабул шудани ин таклиф, ҳар гоҳ ки ин бозиро ташкил кардан хоҳанд, иштироккунандагони мачлис ду таксим шуда муқобили ҳам менишастанд. Дар вакти таксим маро бо Қорй Усмон дар як тараф

намегузоштанд — бояд ҳар кадоми мо ба тарафи дигар мегузаштем. Ин корро барои мувозинат додан ба тарафайн мекарданд. Дар он вақтҳо ман зарбулмасал ва маколро он қадар бисьёр надонам ҳам, баъд аз Корӣ Усмон аз дигарон бештар медонистам, бинобар ин бо гузаштани ҳар кадоми мо ба як тарафи дигар баробарии тарафайн наздик мешуд.

Корӣ Усмон ин таклифро фақат барои қаноатманд кардани ҳаваси худ ба миён оварда бошад ҳам, ин бозӣ барои бой шудани захираи забонии ман фоидаи бисьёр калон дод. Забони дигар иштироккунандагони он мачлис ҳам, бе он ки худашон бошуурона максад карда гирифта бошанд, рӯз то рӯз бойтару пурратар мешуд, зеро ҳар кадоми онҳо дар ҳар бозии ин чо зарбулмасал ва маколҳои нав ёд мегирифтанд, барои ба ҳамин бозӣ харҷ кардани худҳошон ҳам ҳар рӯз аз мӯйсафедон ва кампирон пурсида чизҳои нав ба нави обнорасида ёфта меоварданд ва ин чизҳои нав ҳам ба захираи забонии умумии иштироккунандагони он бозӣ зам мешуд.

Кори дигаре, ки шабнишинони ин чо гоҳо ба вай машғул мекарданд, «ҳа-бозӣ» буд. Дар ин бозӣ иштироккунандагон ба тарафайн таксим ношуда, ҳар кас ба сари худ чавобгар буд. Тарики ин бозӣ ҳамин буд, ки ҳар кас дар вақти сӯҳбат ва гуфтугузор дар мавриди тасдиқ ё қабули суҳани ҳамсӯҳбаташ ба чои «ҳа» бояд, «оре» ё «бале» мегуфт.

Ҳар касе ки дар вақти ин бозӣ дар мавриди тасдиқ ва қабули суҳани яке аз иштироккунандагон «ҳа» гӯяд, ин кас бой додагӣ ҳисоб меёфт, дигарон чапак зада «уйт-уйт» гӯён ӯро масхара медоштанд.

Дар вақти ин бозӣ Корӣ Усмон ҳеч бой намедод. Мирзо Иброҳими Субҳӣ кам бой медод, дигарон бисьёр бой медоданд. Ман ҳам аввалҳо, кам ҳам бошад, бой медодам, рафта-рафта ҳеч бой намедодагӣ шудам.

Ман ин бозиро дар мачлисҳои ҳучраи Абдухалилмахдум ҳам чорӣ кардам. Дар он чо ба ин бозӣ Мирзо Абдулвохид ҳам иштирок мекард, аммо то тамом

шудани бозӣ хеҷ гап намезад, ба сухани касе ҷавоб намедод, то ки бой дода шарманда нашавад. Қорӣ Нурулло бошад, дар бозӣ иштирок намекард:

— Ман дар ин гуна бозиҳои аҳмақона ҳамроҳӣ намекунам,— мегуфт.

Рафта-рафта ин бозӣ дар шаҳр шӯҳрат ёфт, ҷавонон дар байни худ дукаса, секаста ва чоркаса гарав мебастанд, ки муддати дуру дароз ва бемӯҳлат дар ҳар мулоқот ба ҷои «ҳа» «оре» ё «бале» гӯянд.

Боре ман бо се нафари дигар гарав баста байни худ аҳд кардем, ки муддати дуру дароз «ҳа» нагӯем. Ҳарифони ман дар ҳар мулоқот як бор, ду бор бой медоданд, аммо ман се сол бой надодам. Дар охир ҳарифон маро фиреб дода, бо тадбире як бор «ҳа» гӯёнданд. (Агар мавриде пайдо шавад, дар ягон ҷои «Ёддоштҳо» он воқеаро нақл хоҳам кард.)[133]

Ман муайян намедонам, ки дар байни лабиҳавзи-арбобиён ин бозиро аввал сар карда кӣ бароварда-аст. Аммо ҳамин маълум буд, ки ин бозӣ барои наздик кардани забони гуфтугӯ ба забони адабӣ, кам ҳам бошад, хизмат мекард.

Яке аз шабгузарониҳои ин ҷамъомад ғазалхонӣ ва сурудгӯй буд. Гоҳ-гоҳ ҳам бошад, ин вазифаро, чунон ки дар боло қайд карда шуд, Қорӣ Камол, Қорӣ Наҷм ва Мулло Ҳомиди Савти адо мекарданд. Баъдҳо Раҳматхоҷа, ки дар танбӯрнавозӣ ягонаи ҳамон замон буд ва Ҳоҷӣ Абдураҳмон, ки шогирди ӯ буд, низ иштироккунанда шуданд.

Дар ин ҷо бояд ҳаминро қайд кунам, ки ман аввалин бор бо Ҳоҷӣ Абдулазизи самарқандӣ дар ҳамин ҷо шиносшудам, нағмаи дутор ва овози дилнавози ӯро дар ин ҷо шунидам.

Ба ҳамин муносибат ман мехоҳам қисми якӯми очеркеро, ки бахшида ба вафоти санъатгари мазкур дар соли 1936 навишта будам ва дар ҳамон сол дар шумораи 2-ӯми журнали «Барои адабиёти социалистӣ» чоп шуда буд, фақат сарлавҳаашро дигар карда, баъзе ҷоҳояшро партофта кӯтоҳ намуда, таҳрирашро ба услуби таҳрири «Ёддоштҳо» мувофиқ гардонда, дар ин ҷо нақл намоям[134].

АВВАЛИН МУЛОҚОТИ МАН БО ҲОҶӢ АБДУЛАЗИЗИ САМАРҚАНДӢ[24]

Мо, иштироккунандагони шабнишиниҳои мадрасачаи Лаби Ҳавзи Арбоб, ҳамагӣ мусиқидӯст будем, аксари хонанда ва навозандагони Бухороро дида, нағмаи созу марғӯлаи овози онҳоро шунида будем. Аммо Ҳоҷӣ Абдулазизи санъатгари самарқандиро надида, танҳо таърифу тавсифи ӯро аз дӯстдорони мусиқӣ шунида будем, хусусан Ашрафчони сандуқсоз, ки борҳо дар Самарқанд ӯро дида ва дар базмҳояш иштирок карда буд, дар ҳар маврид ӯро таъриф карда, шавқи дидор ва ҳаваси шунидани нағмаи дутор ва овози фарахбори ӯро дар дили мо бедор мекард.

Аммо мо бизоате надоштем, ки барои дарьёфти базми ӯ ба Самарқанд равем ва сарватеро сохиб набудем, ки бо сарфи он ӯро ба Бухоро даъват карда, нағман соз ва овози дилнавози ӯро шунавем.

Дар ҳамон вақтҳое, ки мо ҳасрат мехӯрдем, овоза шуд, ки «яке аз бойҳои калони Бухоро тӯй мекардааст ва дар тӯяш дар катори созандагони машҳури наздику дур Ҳоҷӣ Абдулазизи самарқандии машҳурро ҳам меовардааст».

Ин овоза ба мо умеди тоза ва шодмонии беандоза бахшид, ки дар катори «дойрахабарон» бошем ҳам, ба он базм рафта, ӯро ҳоҳем дид ва бо умедворихои дилафрӯз нигарони он рӯзи фирӯз шудем...

Оқибат он рӯзи фирӯз расид, ва шабона аз он тӯйхона овози дойра ба фалак печид. Мо ҳам дар қатори оммаи базмгардони шаҳр, бе ҳеҷ даъват, мувофиқи расму одати Бухоро, бо шунидани хурӯши дойра «дойрахабар» шуда ба он ҷо рафтем.

Ҳавлии бой бисьёр калон буд, аммо аз бисьёрии тамошобинон дар он ҳавлии калон ҷои сӯзан задан набуд. Дар миёнаҷои ҳавлӣ ӯгуреро ихтода даруни вайро пур аз равғани зағир карда, латтаҳои кӯҳнаро пилтавор дар даруни он гузошта оташ сар дода буданд, ки тамоми ҳавлиро монанди рӯз равшан карда буд, аммо монанди рӯзи гирдбодноки пурғуборӣ хок чашм кушодан ва нафас кашидан мумкин набуд, чунки дуди ғализи равғани зағир ва латтаҳои кӯҳна бо

бӯи бади тунду тези худ чашмҳоро месӯзонид ва димоғҳоро метарконид.

Аз ҳуҷуми тамошобинон дар даври ӯғур ба зӯр доиран тангеро холӣ нигоҳ дошта буданд, ки дар як канори он дойрадастон қатор нишаста осмонкаф дойра менавохтанд ва раққосон, гӯё ки рақс мекарда бошанд (шояд барои аз он дуди захролуд гурезгоҳе ёфтан бошад), чашмони худро молиш дода дар даври ӯғур метохтанд.

Мо дар қатори «дойрахабарон» дер омада, дар гӯшае рост истода нигарони баромади Ҳоҷӣ Абдулазиз будем. Азбаски ҳамаи хавосу гӯшу чашми мо ба хаёли ӯ банд буд, бештарин вақт, ҳарчанд шӯрангез бошад ҳам, овози дойра ва суруди дойрадастонро ношунида ва ҳар қадар тарабхез бошад ҳам, рақси раққосонро иодида мемондем...

Як пайти базм тамом шуд, ӯғурро аз миён бардоштанд, «рӯзи» пурдуду ғубори ғонҳоҳ ба шаби сиёҳи бемоҳ мубаддал гардид. Акнун вақти рафтани мо барин меҳмонони нохондаи «дойрахабар» расида буд.

— Пас Ҳоҷӣ Абдулазиз кучост? — гуфтам ман ба рафиқонам, ки муҳайёи рафтан шуда истода буданд.

— Бояд дар меҳмонхона бошад,— гуфт яке аз рафиқон.

— Хеч набошад, афту андомашро медидем...— гӯён ман орзуи худро баён намудам.

— Аз ҳавлӣ рост набарамада, рӯи суфаро гардиш карда, аз пеши меҳмонхона гузашта мебароем,—гуфт яке аз рафиқон,— агар дар он ҷо бошад, аз тиреза нигоҳ карда, аз дур ҳам бошад, мебинем.

Мо аз ҷои чуқури ҳавлӣ, ки бухороиён «таафдон» меноманд ва базми даври ӯғур он ҷо ташкил ёфта буд, бар рӯи суфаи баланд баромадем ва, гӯё ки аз рӯи суфа гузашта ба сари зинаи тарафи дигар рафта аз он ҷо ба таафдон мефуромада бошем, аз таг-таги девори меҳмонхона равона шудем. Вақте ки ба пеши тиреза расидем, дар он ҷо аз рафтан бозистода ба даруни меҳмонхона чашм дӯхтем: дар шифти хона лампаҳои чилӯми овеза қатор меафрӯхтанд, дар давродаври меҳмонхона бойҳо ва бойбачаҳо бо либосҳои пуркимат ба худ зинат дода мағрурона меншастанд,

ки онхо бухорой буда, мо хаман онҳоро шахсан мешинохтем. Аммо дар пешгоҳи хона як одами қоматпасти борикманахи хурдрӯи сиёҳчехраи тангчашм, ки ришаш сиёҳи тунук ва кӯтоҳ буда, аз пешонааш туршии калонгирӣ ва худписандӣ меборид, менишаст. Мо ӯро намешинохтем ва аз он пеш надида будем. Либосҳои тахбатах ва қабат ба қабати ин одам хеле қиматбахо буда, бо вучуди он кадар сард набудани ҳаво ва бо лампаҳои чилӯм ҳаммомвор гарм шудани хона, он кас як пӯстини почасиёҳи аъло ҳам бар тан дошт, ки абрааш аз шохи қаршиги «коримулло» буд. Шояд он одам аз гармии хона ба танг омада бошад, ки як остини пӯстинашро кашида менишаст ва бо ин кори ӯ пуркиматии либосҳои зеринаш ҳам намоён шуда менистод. Шояд барои «чиз-чизак» додан ба бойҳои мағрури худороии Бухоро бошад, он кас бари пӯстини остинаш аз даст берун кардаашро чаппа карда монда буд, ки мӯйнаи пуркиматии он ба назари бинандагон намоишкорона чилва мекард.

Ин одам чорзону менишаст, бойҳо ва бойбачаҳои Бухоро, ки дузону нишаста буданд, чашмҳои худхошонро аз он одам намеканданд ва ба ҳар нигоҳи ӯ ва ба ҳар ҳаракат ва суҳани ӯ, бо ҳамаи мағрурияшон, даст пеш гирифта сар хам карда, ба ӯ эҳтиромии худро нишон медоданд.

Азбаски бар болои сари он одам дар токчаи мехмонхона як дутории чилддор рост ба кунҷи девор такья кунонда мондагӣ буд, яке аз рафиқон:

— Бояд Хоҷӣ Абдулазиз ҳамин кас бошад,— гуфт.

Аммо дили ман ин тахминро қабул намекард, чунки афту башараи гургонаи чашмтанги бадхоҳона, пешонаи турши ғазабиншона, қиёфаи мутакаббирона ва худороии худписандонаи ӯ дар дили ман нанишаста буд ва дили ман намехост, ки Хоҷӣ Абдулазизе, ки мо солҳо боз симои ӯро ғоибона мисли як симои санъати рӯхафзо дар хаёли худ мучассам карда гашта будем, ҳамин одами нафратангез бошад ва дар дили худ гузаронидам: «Агар Хоҷӣ Абдулазиз ҳамин одами манфур бошад, ман аз вай даст кашидам ва ба кавли Саъдии Шерозӣ «атои ӯро ба ликои ӯ бахшидам».

Дар ҳамин вақт пешхизмати бои соҳиби тӯй, ки намадҳои рӯи суфаро ғундошта истода буд, ба мо наздик шуд. Ман ӯро бо ишорат пеши худ оварда ва одами пешгоҳнишинро ба ӯ нишон дода:

— Магар Ҳочӣ Абдулазизи дуторин самарқандӣ ҳамин аст? — гуфта аз ӯ пурсидам.

— Не-е,— гуфт пешхизмат мад кашида бо оҳанге, ки гӯё маро ба ин ғалатфаҳмиҳоям таъна мезада бошад.— Як созанда ин қадар шаъну шавкат ва зебу зинатро аз кучо меёфт? — гӯён ӯ оҳанги таъналомези худро шарҳ дода равшантар кард.

Пешхизмат бо ин суханони охирин худ гӯё гуфтан мехост, ки: «наход ту ҳамин қадар бетамиз бошӣ, ки созандаи харҷоиро аз як одами бузурги дабдабадор фарқ намекунӣ?» Баъд аз он пешхизмат илова намуда гуфт:

— Ин кас Муҳаммадраҳим-Тойчаи самарқандӣ мебошанд, ки аз бойҳои машҳури дунъё буда, Ҳочӣ Абдулазиз барин чанд нафар ятим ва хизматгор доранд, ин кас меҳмони азизи хӯҷаинии мо мебошанд, ки барои ба тӯй хабар кардани ин кас писари калонашонро ба Самарқанд фиристода, бо иззату хурмат ба зӯр овардаанд.

Ман ҳарчанд аз суханони таънаомези он косалеси бой бисьёр ранҷида бошам ҳам, бо суханони охиринаш монанди касе, ки дар вакти хоби пурҳавл дида истоданаш ногаҳонӣ бедор шуда, беасос будани он ҳавлу тарсро фаҳмида шод шуда бошад, аз он пешхизмат хурсанд шудам ва дар дили худ шукр кардам, ки «ҳар чӣ, ин одами бадбашара Ҳочӣ Абдулазиз шуда набаромад» ва дарҳол аз пешхизмат пурсидам:

— Пас Ҳочӣ Абдулазиз дар кучост, ки мегуфтанд ӯ ҳам дар ин тӯй бо даъвати махсус оварда шудааст?

— Оре, оварда шудааст!— гӯён пешхизмат аз тиреза ба тарафи пойгаҳи меҳмонхона нигоҳ карда касеро, ки мо ӯро аз тиреза надида будем ва дар тарафи пойгаҳ нишастани Ҳочӣ Абдулазизро хеч гумон накарда ба он тараф чашм ҳам наандохта будем, нишон дода:

ки онхо бухорой буда, мо ҳамаи онҳоро шахсан мешинохтем. Аммо дар пешгоҳи хона як одами қоматпасти борикмаиахи хурдрӯи сиёҳчеҳраи тангчашм, ки ришаш сиёҳи тунук ва кӯтоҳ буда, аз пешонааш турши калонгирӣ ва худписандӣ меборид, менишаст. Мо ӯро намешинохтем ва аз он пеш надида будем. Либосҳои тоҳ ба тоҳ ва қабат ба қабати ин одам хеле қиматбаҳо буда, бо вучуди он қадар сард набудани ҳаво ва бо лампаҳои чилӯм ҳаммомвор гарм шудани хона, он кас як пӯстини почасиёҳи аъло ҳам бар тан дошт, ки абрааш аз шоҳии қаршигии «қоримулло» буд. Шояд он одам аз гармии хона ба танг омада бошад, ки як остини пӯстинашро кашида менишаст ва бо ин кори ӯ пуркиматии либосҳои зеринаш ҳам намоён шуда меистод. Шояд барои «чиз-чизак» додан ба бойҳои мағрури худороии Бухоро бошад, он кас бари пӯстини остинаш аз даст берун кардашро чаппа карда монда буд, ки мӯйнаи пуркимати он ба назари бинандагон намоишкорона чилва мекард.

Ин одам чорзону менишаст, бойҳо ва бойбачаҳои Бухоро, ки дузону нишаста буданд, чашмҳои худҳошонро аз он одам намекандаид ва ба ҳар ишораи ӯ ва ба ҳар ҳаракат ва сухани ӯ, бо ҳамаи мағрурияшон, даст пеш гирифта сар хам карда, ба ӯ эҳтиром худро нишон медоданд.

Азбаски бар болои сари он одам дар токчаи меҳмонхона як дутори чилддор рост ба кунҷи девор такья кунонда мондагӣ буд, яке аз рафиқон:

— Бояд Ҳоҷӣ Абдулазиз ҳамин кас бошад,— гуфт.

Аммо дили ман ин тахминро қабул намекард, чунки афту башараи гургонаи чашмтанги бадхоҳона, пешонаи турши ғазабнишона, қиёфаи мутакаббирона ва худорои худписандонаи ӯ дар дили ман нанишаста буд ва дили ман намехост, ки Ҳоҷӣ Абдулазизе, ки мо солҳо боз симои ӯро ғоибона мисли як симои санъати рӯҳафзо дар хаёли худ мучассам карда гашта будем, ҳамин одами нафратангез бошад ва дар дили худ гузаронидам: «Агар Ҳоҷӣ Абдулазиз ҳамин одами манфур бошад, ман аз вай даст кашидам ва ба кавли Саъдии Шерозӣ «атои ӯро ба ликои ӯ бахшидам».

Дар ҳамин вақт пешхизмати бои соҳиби тӯй, ки намадҳои рӯи суфаро ғундошта истода буд, ба мо наздик шуд. Ман ӯро бо ишорат пеши худ оварда ва одами пешгоҳнишиниро ба ӯ нишон дода:

— Магар Ҳоҷӣ Абдулазизи дуторин самарқандӣ ҳамин аст? — гуфта аз ӯ пурсидам.

— Не-е,— гуфт пешхизмат мад кашида бо оҳанге, ки гӯё маро ба ин ғалатфаҳмиҳоям таъна мезада бошад.— Як созанда ин қадар шаъну шавкат ва зебу зинатро аз куҷо меёфт? — гӯён ӯ оҳанги таънаомези худро шарҳ дода равшантар кард.

Пешхизмат бо ин суханони охирин худ гӯё гуфтан мехост, ки: «наход ту ҳамин қадар бетамиз бошӣ, ки созандаи ҳарҷоиро аз як одами бузурги дабдабадор фарқ намекунӣ?» Баъд аз он пешхизмат илова намуда гуфт:

— Ин кас Муҳаммадраҳим-Тойчан самарқандӣ мебошанд, ки аз бойҳои машҳури дунъё буда, Ҳоҷӣ Абдулазиз барин чанд нафар ятим ва хизматгор доранд, ин кас меҳмони азизи хӯҷаинии мо мебошанд, ки барои ба тӯй хабар кардани ин кас писари калонашонро ба Самарқанд фиристода, бо иззату ҳурмат ба зӯр овардаанд.

Ман ҳарчанд аз суханони таънаомези он косалеси бой бисьёр ранҷида бошам ҳам, бо суханони охиринаш монанди касе, ки дар вақти хоби пурҳавл дида истоданаш ногаҳонӣ бедор шуда, беасос будани он ҳавлу тарсро фаҳмида шод шуда бошад, аз он пешхизмат хурсанд шудам ва дар дили худ шукр кардам, ки «ҳар чӣ, ин одами бадбашара Ҳоҷӣ Абдулазиз шуда набаромад» ва дарҳол аз пешхизмат пурсидам:

— Пас Ҳоҷӣ Абдулазиз дар куҷост, ки мегуфтанд ӯ ҳам дар ин тӯй бо даъвати махсус оварда шудааст?

— Оре, оварда шудааст!— гӯён пешхизмат аз тиреза ба тарафи пойгаҳи меҳмонхона нигоҳ карда касеро, ки мо ӯро аз тиреза надида будем ва дар тарафи пойгаҳ нишастани Ҳоҷӣ Абдулазизро ҳеҷ гумон накарда ба он тараф чашм ҳам наандохта будем, нишон дода:

— Хочӣ Абдулазиз ана ҳамон одам,—гуфт.

Мо ба он одам, монанди домодшавандагони замони пеш, ки ба арӯсшавандагонашон аз болои девор ё тариқиши дар бо шавқу ҳавас нигоҳ мекарданд, аз шишаи тиреза бо камоли шавқу ҳавас ва диққат чашм дӯхтем: он одам як шахси хурмоимӯи сафедрӯи кушодапешоне буд, ки гӯё чашмони обдори меҳрангезаш баробари лабони ҳандаомезаш табассум мекарданд. Ӯ дар зери дибосҳои оддии тоза ва озода ҳандон, шукуфон нишаста пахлунишинонашро намедонам бо чӣ гуна суханҳои ширин механдонд.

— Чаро ӯ дар ин базм нахонд ва нанавохт?—гӯён ман аз пешхизмат бо тааччуб пурсидам.

Қосаleси бой, пас аз он ки ба ман як нигоҳи истеҳзоомезе кард:

— Ака қорӣ*, шумо як одами содда менамоед,—гуфт,—охир хӯчани як маблағи калон харҷ карда ӯро на барои он овардаанд, ки ба пойбарахнагони «сар аз кучо, пой аз кучо»-и «дойрахабар» базм карда диҳанд, барои онҳо ҳамин базми дойраги давриӯрӯй ҳам басу барзиёд аст. Хӯчанин мо ин қадар харҷу ташвишро барои он кашидаанд, ки ба бойҳо ва бойбачаҳои Бухоро базми хосатон хонагӣ карда диҳанд.

Дигар дар хонаи ин бой умеди шунидани овози дилнавози Хочӣ Абдулазиз дар мо намоида буд, дойрахабарҳо ҳам кориб баромада тамом шуда, хавлӣ аз одамони бегона холӣ шуда омада буд. Агар дер монем ё дар баромадан сусткунем, садои «меҳмононӣ азизи нохонда хуш омадаид»-ро шунидanamон мукаррар буд. Бинобар ин мо ҳам бо дилҳои кашол аз он базмхонаи пурмалол баромада рафтем.

Табиист, ки дар роҳ ва дар ҳучраи Қорӣ Усмон, ки баъди аз базм баргаштан дар он ҷо нишаста будем, ҳаман гуфтугӯҳои мо хасрату надомати аз дидани базми Хочӣ Абдулазиз махрум мондан буд. Мо дар он вақт ба он ташнае монанд будем, ки ба сарчашмаи оби гуворо ӯро бурда, аммо ба нӯшидан роҳ

---

* Ҳар каси салласафедро «ака қорӣ» гӯён хитоб кардани оммаи мардуми Бухоро дар боло кайд шудааст.

надода, аз он сарчашма дур карда бошанд, ё мисли он гушнае будем, ки баъд аз ба пешаш ниҳодани таоми балаззат ӯро аз хӯрдан боздошта бошанд...

* * *

Ашрафчони сандуксоз, ки бинобар банд буданаш ба меҳмондории шавҳари ҳамшираash он шаб бо мо ба он базм нарафта буд, дар вақте ки мо дар ҳучраи Қорӣ Усмон ҳазрат хӯрда нишаста будем, ӯ ҳам аз меҳмондорӣ фориғ шуда, он чо омад ва афсӯсу надомат карда нишастани моро дида гуфт:

— Афсӯс хӯрдан ва ҳазрат кашидан даркор нест. Дуруст аст, ки Ҳочӣ Абдулазизро аз Самарқанд овардан душвор буд, акнун ки ӯ дар ин чост, як зиёфат тайёр кунетон, ман ӯро гирифта меорам ва як базми хонагии хосагии чамшеди мекунем. Базми хосагии хонагии бой сарашро хӯрад.

— Зиёфатеро, ки сазовори Ҳочӣ Абдулазиз бошад, мо бо ин бесарусомонӣ чӣ гуна тайёр карда метавонем?— гуфт яке аз рафиқон.

— Барои Ҳочӣ Абдулазиз такаллуфи барзиёд лозим нест, ҳар кас таомеро, ки ҳар рӯз ба таноҳӣ ё дар пеши падару модараш меҳӯрад, дар як чо чамъ карда пазем, кифоя аст,— гуфт Ашрафчон.— Ман, ки бо ӯ дар Самарқанд шинос ва ҳолдон шудаам, агар гӯям, ки «чанд нафар муллобачагони қашшоқи санъатдӯст, ки дар байни онҳо шоирон ҳам хастанд, дар орзуи дидани шумо мебошанд», ӯ омадан мегирад.

— Пас ҳаққи қадами ӯро чӣ медиҳем ва кӣ медиҳад? — гуфта ман пурсидам.

— Дар ин гуна мавриd ба ӯ ҳаққи қадам додан даркор нест,— гуфт Ашрафчон,— агар чизе диҳем, намегирад ҳам, ҳатто меранчад.

Бо ин маслиҳат ва башорати Ашрафчон умедҳои мурдаи мо гашта зинда гардиданд ва дилҳои аз маъюсӣ пажмурдашуда дубора сабзиданд ва шукуфтанд, ва дар худи ҳамон мачлис ҳар кадом аз рафиқон чизе барои зиёфат ваъда карданд. Зиёфат ва базми шуданиро дар ҳучраи Қорӣ Усмон, ки васеътарини ҳучраҳои он мадрасача буд, ташкил карданӣ шуданд. Муайян кардани вақт, тахияи асбоби зиёфат ба

— Ҳочӣ Абдулазиз ана ҳамон одам,—гуфт.

Мо ба он одам, монанди домодшавандагони замони пеш, ки ба арӯсшавандагонашон аз болои девор ё тарқиши дар бо шавқу ҳавас нигоҳ мекарданд, аз шишаи тиреза бо камоли шавқу ҳавас ва диққат чашм дӯхтем: он одам як шахси хурмоимӯи сафедрӯи кушодапешоне буд, ки гӯё чашмони обдори мехрангезаш баробари лабони хандаомезаш табассум мекарданд. Ӯ дар зери дибосҳои оддии тоза ва озода хандон, шукуфон нишаста пахлунишинонашро намедонам бо чӣ гуна суханҳои ширин механдонд.

— Чаро ӯ дар ин базм нахонд ва панавохт?—гӯён ман аз пешхизмат бо тааччуб пурсидам.

Косалеси бой, пас аз он ки ба ман як нигоҳи истехзоомезе кард:

— Ака корӣ*, шумо як одами содда менамоед,—гуфт,—охир ҳучани як маблағи калон харҷ карда ӯро на барои он овардаанд, ки ба пойбарахнагони «сар аз кучо» ва «дойрахабар» базм карда диханд, барои онхо ҳамин базми дойрагии давриӯгурӣ ҳам басу барзиёд аст. Ҳучанни мо ин кадар харчу ташвишро барои он кашидаанд, ки ба бойҳо ва бойбачаҳои Бухоро базми хосатни хонагӣ карда диханд.

Дигар дар хонаи ин бой умеди шунидани овози дилнавози Ҳочӣ Абдулазиз дар мо намонда буд, дойрахабарҳо ҳам кариб баромада тамом шуда, хавлӣ аз одамони бегона холӣ шуда омада буд. Агар дер монем ё дар баромадан сусти кунем, садои «мехмонони азизи нохоида хуш омадаанд»-ро шунданамон муқаррар буд. Бинобар ин мо ҳам бо дилҳои кашол аз он базмхонаи пурмалол баромада рафтем.

Табиист, ки дар роҳ ва дар хучраи Корӣ Усмон, ки баъди аз базм баргаштан дар он ҷо нишаста будем, ҳаманн гуфтугузорӣ мо хасрату надомати аз дидани базми Ҳочӣ Абдулазиз махрум монданн буд. Мо дар он вакт ба он ташнае монанд будем, ки ба сарчашмаи обӣ гуворо ӯро бурда, аммо ба нӯшидан роҳ

* Ҳар каси салласафедро «ака корӣ» гӯён хитоб кардани оммаи мардуми Бухоро дар болоо кайд шудааст.

надода, аз он сарчашма дур карда бошанд, ё мисли он гушнае будем, ки баъд аз ба пешаш ниҳодани таоми балаззат ӯро аз хӯрдан боздошта бошанд...

* * *

Ашрафҷони сандуксоз, ки бинобар банд буданаш ба мехмондории шавҳари ҳамшираш он шаб бо мо ба он базм нарафта буд, дар вақте ки мо дар ҳуҷраи Қорӣ Усмон ҳазрат хӯрда нишаста будем, ӯ ҳам аз мехмондорӣ фориғ шуда, он ҷо омад ва афсӯсу надомат карда нишастани моро дида гуфт:

— Афсӯс хӯрдан ва ҳазрат кашидан даркор нест. Дуруст аст, ки Хоҷӣ Абдулазизро аз Самарқанд овардан душвор буд, акнун ки ӯ дар ин ҷост, як зиёфат тайёр кунетон, ман ӯро ғирифта меорам ва як базми хонагии хосагии ҷамшедӣ мекунем. Базми хосагии хонагии бой сарошро хӯрад.

— Зиёфатеро, ки сазовори Хоҷӣ Абдулазиз бошад, мо бо ин бесарусомонӣ чӣ гуна тайёр карда метавонем?— гуфт яке аз рафиқон.

— Барои Хоҷӣ Абдулазиз такаллуфи барзиёд лозим нест, ҳар кас таомеро, ки ҳар рӯз ба танҳоӣ ё дар пеши падару модараш мехӯрад, дар як ҷо ҷамъ карда пазем, кифоя аст,— гуфт Ашрафҷон.— Ман, ки бо ӯ дар Самарқанд шинос ва ҳолдон шудаам, агар гӯям, ки «чанд нафар муллобачагони қашшоқи санъатдӯст, ки дар байни онҳо шоирон ҳам хастанд, дар орзуи дидани шумо мебошанд», ӯ омадан мегирад.

— Пас ҳаққи қадами ӯро чӣ медиҳем ва кӣ медиҳад? — гуфта ман пурсидам.

— Дар ин гуна маврид ба ӯ ҳаққи қадам додан даркор нест,— гуфт Ашрафҷон,— агар чизе диҳем, намегирад ҳам, ҳатто меранҷад.

Бо ин маслиҳат ва башорати Ашрафҷон умедҳои мурдаи мо гашта эзинда гардиданд ва дилҳои аз маъюсӣ пажмурдашуда дубора сабзиданд ва шукуфтанд, ва дар худи ҳамон мачлис ҳар қадом аз рафиқон чизе барои зиёфат ваъда карданд. Зиёфат ва базми шудаништро дар ҳуҷраи Қорӣ Усмон, ки васеътарини ҳуҷраҳои он мадрасача буд, ташкил карданӣ шуданд. Муайян кардани вақт, тахияи асбоби зиёфат ба

ваъдаи Ҳоҷӣ Абдулазиз вобаста монд. Ашрафҷон ваъда дод, ки дар нахустин шаби фароғати Ҳоҷӣ аз тӯи бой, барои ба ин ҷо омаданаш аз ӯ қавл хоҳад гирифт.

* * *

Ниҳоят, он рӯзи фирӯз расид. Ашрафҷон муждарасон шуд, ки ҳамон шаб Ҳоҷиро хоҳад овард. Рафиқон ҳам мувофиқи ваъдаи худ асбоби зиёфатро муҳайё карданд, танҳо Қорӣ Шарифи кордгар, ки гӯшт оварданро ваъда дода буд, ҳанӯз наоварда буд, аммо ӯ ваъдаи худро такрор ва таъкид карда гуфт, ки баъд аз шом хоҳад овард. Бойбача Ғуломҷон, ки қанд ваъда карда буд, наоварда ва худаш ҳам наёмад. Вақте ки яке аз рафиқон ба хонаи ӯ рафта ваъдаашро ба ёдаш расондааст, ӯ гуфтааст:

— Ман имшаб ба кори заруре банд мебошам, худ рафта наметавонам, модом ки худ намеравам, гумон мекунам, ки чизе доданам лозим нест.

Ин хабарро шунида, рафиқон дар ғазаб шуданд. Аммо ман гуфтам:

— Шӯридан лозим нест, бойҳо агар ҳамин тарз сарфакорӣ намекарданд, бой намешуданд. Дар ман қанди тайёр ҳаст, ки ҳозир меорам.

—Танҳо бо сарфакорӣ ҳам одам бой намешавад,— гуфт Қорӣ Усмон, ки аз ин кори Ғуломҷон бисьёр хашмгин шуда буд,— «сарфакорӣ ва дуздӣ намекарданд, бой намешуданд» гӯед!— гуфта суханӣ маро тасҳеҳ кард.

Ман байти машҳури Бедилро, ки дар «Ирфон» мегӯяд:

Кисан ҳеч кас надид пурӣ,
То накарад иртикоби кисабурӣ

ба ёд овардам, тасҳеҳи ӯро қабул кардам ва дарҳол ба хучраам рафта қандеро, ки ҳамон рӯз ба ман тӯҳфа гӯён Насриддин-махдум оварда буд, гирифта бурдам.

* * *

Аз сари шом ба тайёр кардани оши палав даромадем. Мо бояд то омадани меҳмонон гӯшту пиёзро бирьён карда, сабзиро андохта ва биринчро дар оби чӯш тар карда мемондем ва баъд аз омадани меҳмонон биринчро андохта дам мекардем, бинобар ин ман ба сабзиро наргасикуни машғул шудам ва Қорӣ Усмон равғанро доғ кардан гирифт...

Равған доғ шуд, аммо ҳанӯз аз гӯшт дарак набуд ва бими он буд, ки равған даргирад, бинобар ин Қорӣ Усмон оташро аз зери дег пас кашида монд.

Мо боз фурсате мунтазир шудем, ҳанӯз аз гӯшт дарак набуд. Баъд аз он хостем, ки ба хонаи сихкабобпаз рафта, аз вай насия гӯшт гирем ва фардо хисоби ӯро ё бо гӯшт ва ё бо пул баробар кунем.

Мо ҳанӯз ба мақсади гӯштьёбӣ аз ҳуҷра набаромада будем, ки овози пои касе шунида шуд ва оянда, бе он ки бо одати мадраса тиқ-тиқ кунад, чонсарак дарро кушода, саросемавор ба ҳуҷра даромад. Ин Қорӣ Шарифи кордгар буд, ки ба мо гӯшт ваъда карда буд, аммо дар дасташ гӯшт набуд.

— Гӯшт чӣ шуд? — гӯён Қорӣ Усмон аз вай пурсид бо оҳанги нохушиудона.

— Бало ба паси гӯшт, қариб ба даст афтода будам,— гуфт Қорӣ Шариф.

— Магар ба ҷое барои гӯштдуздӣ рафта будӣ?— гӯён Қорӣ Усмон тааҷҷубкунон пурсид.

— Не, ба ҳеҷ ҷо барои гӯштдуздӣ нарафта будам ва намерафтам ҳам,— гуфт кордгарписар, —аммо аз хонаи худамон ҳам бе дуздӣ гӯштро ба даст даровардан мумкин набуд. Зеро падару модарам гӯсфандеро, ки дастӣ парво карда кушта, гӯшташро тор кашида буданд, мехоҳанд он гӯштро то баҳор ба рӯзгор расонанд, дар ин сурат, албатта, рӯйрост ба ман як парча гӯштро намедоданд, ки ҷое бурда бо чӯрахоям пухта хӯрам...

— Магар падари ту ҳам монанди падари Ғуломҷон бой шудан мехоҳад?— гӯён Қорӣ Усмон суханӣ ӯро бурида боз пурсид ва давом карда гуфт:—Баъд чӣ шуд?

— Бинобар ин ман муинтазир шудам, то ки шаб торик шавад ва аз хона ба мақсади ба мадраса рафтан баромада, аввал ба таҳхона даромада, гӯштро бардорам ва гурбавор бадар гурезам. Вақте ки торик шуд, аз хона баромада, бе он ки садои дарро барорам, ба таҳхона даромада, гӯштро аз тор гирифтам ва дар вақти аз таҳхона баромада дар пӯшоидан магар аз саросемагӣ овозашро баровардаам, ки модарам шунида «кист? кист?» гӯён чароғ ба даст аз хона дартоз бар рӯи суфа баромад, ман ҳам худро ба ӯ нишон надода ба раҳрави берун гурехтам. Дар ҳамин вақт падарам, ки аз кӯча омада истода будааст, бо ман рӯ ба рӯ вохӯрд ва овози модарамро, ки ҳанӯз «кист? кист?» гӯён фарьёд мекард, шунида, бо ҳаяҷон аз ман:

— Чӣ гап? — гуфта пурсид.

Ҳанӯз ман ба ӯ ҷавоб надода будам, ки модарам овози падарамро шунида, чароғ ба даст ба раҳрави берун баромада, ба парадам гуфт:

— Дари таҳхона тараққи карда рафт, мабодо нохалафе ба он ҷо даромада пинҳон шуда бошад.— Модарам маро дар он ҷо дида, аз ман пурсид:— Ту ҳанӯз ин ҷо будӣ?

— Ин ҷо будам!— гӯён халоҷоро нишон додам.

— Барои ҳамин ҳамеша «аз сари шом дарвозаро бандетон» мегӯям,— гӯён падарам аз дасти модарам чароғро гирифта пеш даромад ва мо аз дунболи ӯ ҳамагӣ ба дари таҳхона рафтем. Дар ҳақиқат, ман дари таҳхонаро чунон сахт пӯшонда будаам, ки бо зарби худ дубора нимкоф шуда монда будааст. Мо ба он ҷо даромадем, бар рӯи хок як парча гӯшт менистод, аммо дар он ҷо касе набуд. Модарам гуфт:

— Маълум мешавад, ки ман занҷир кардани дари таҳхонаро фаромӯш карда будаам, ки гурба даромада аз тор ду парча гӯштро фуроварда, як парчаашро гирифта гурехта будааст.

Бо ҳамин падару модарам хотирҷамъ шуданд ва ман ҳам хотирҷамъ шуда, аз ҳавлӣ баромада омадам.

— Охир бе гӯшт омадам гӯй чӣ? — гуфт Корӣ Усмон ҳашмгинона.

— Не, овардам! — гӯён рафиқи «гӯштдузди» мо киссаи ҷоман таҳпӯшӣ ва қисабағалашро холӣ кард, ки аз онҳо ду нлики сергӯшт бо як парча гӯшти лахмӣ рон баромад...

Баъд аз ошро обу равған карда монданамои Қорӣ Камол ва Қорӣ Наҷм омаданд. Онҳо ҳарчанд аз омадурафткунандагони ихтиёрии он ҷо бошанд ҳам, имшаб ба шарафи Ҳоҷӣ Абдулазиз махсусан даъват шуда буданд.

Баъд аз соате Ашрафҷон Ҳоҷӣ Абдулазизро бо дутораш гирифта овард. Он шаб то дамидани субҳ ҳақиқатан базми ҷамшедӣ шуд, аммо базми «ҷамшедӣ»-и камбағалона буд, чунки аз хӯрданиҳо танҳо оши палав бо нони чӯворӣ дастархони моро «зинат» медод, аз нӯшиданиҳо фақат чои кабуд ва чои фомилиро бо қанд муҳайё карда тавониста будем ва аз рӯшноидиҳанда танҳо лампан ҳафтӯм меафрӯхт.

Ҳарчанд Қорӣ Камолу Қорӣ Наҷм дар вақти дамгириҳои Ҳоҷӣ баъзан ғазалхонӣ кунанд ҳам, асосан ӯ бо навохтани дутор ва бо сурудани ғазалҳои обдор рашковари булбулони гулзор буд.

Ҳоҷӣ он шаб тамоман аз шеърҳои классикони тоҷик хонд. Аз он ҷумла, як ғазали лирикии радифаш «ноз»-и Бедилро суруд, ки як байташ дар ёдам мондааст ва ба ёдгории он шаб дар ин ҷо қайд мекунам:

Чашми масташ айни ноз, абрӯи мушкини ноз маҳз,
Ин чӣ тӯфон аст, ё раб, ноз бар болои ноз?

Инчунин аз лирикаҳои Камоли Хуҷандӣ чанд ғазал хонд, ки аз як ғазали радифаш «натавон кард» се байт дар хотирам нақш баста монда буд, ки онҳоро низ барои ёдоварии он мачлис дар ин ҷо навиштан муносиб дида шуд:

...Гар тер занад душману гар таъна занад дӯст,
Қатъ аз тую савдои ту қатъо натавон кард.
Дар давлати хубӣ ба гадоёни дари хеш
Лутфе бикун имрӯз, ки фардо натавон кард.
Дарде зи ту дар чони Камол аст, ки онро
Илло бо висоли ту мудово натавон кард.

Ин буд аввалин мулоқот ва шиносонам бо Ҳоҷӣ Абдулазиз.

«ҒАЙБАТХОНА»

Калонони гузари Лаби Ҳавзи Арбоб мадрасачаи он ҷоро «ғайбатхона» меномиданд, бинобар ин фарзандони худро ба омадурафт кардан ба он ҷо рох намедоданд. Аз бойбачагони он гузар ба он ҷо гохо Ғуломҷон меомад, ки вай ҳам аз падари сахтгир ва амаки сахт диндораш ин ҷо омаданашро пинҳон мекард.

Фарзандони дигари калоншавандагони он гузар, ки падархошон онҳоро аз рафтуои ин «ғайбатхона» манъ карда буданд, дар шабҳои дарози зимистон аз дилтангӣ дар самоворхонаи гузар ғун мешуданд. Самоворхонаи гузар чойхона набуд ва қобили нишастан ҳам набуд, балки як хонаи сеҳои дудолуди ифлос буд ки вазифаи сохиби он танҳо обиҷӯшфурӯшӣ буд, на чои тайёр. Ин самоворхона аз раҳрави тангу торики ҳавлии сохибаш як дари даромад дошт, ки дари даромади он рахрав ҳам ба як паскӯчаи танги торики болояш пӯшида кушода мешуд. Ғайр аз ин, самоворхона аз тарафи лаби рӯд, ки вай ҳам як пиёдагарди камравуой буд, як дарича пастаки танг дошт, ки обиҷӯшхарандагон чойникҳошонро аз ҳамон дарича дода обиҷӯш гирифта мебурданд.

Ба ҳамин тариқа, ин самоворхона барои кардани ҳар гуна корҳои махфӣ кобил буд ва сохиби самоворхона кӯкнорӣ буда, аввалин кори ӯ ҷавононро ба кӯкнорӣшӯй одат кунондан буд; кори дигараш ин буд, ки дар дӯконаш гуншудагонро ба қиморбозӣ ва картабозӣ ташвиқ карда, дар вақти бозии онҳо худ чӯпал мегирифт.

Хулоса, калонон ва диндоронӣ гузар фарзандонашонро аз рафтуомад кардан ба ин «ғайбатхона» манъ карда, бешуурона бо дасти худ «нури дидаҳо»шонро ба лойдони қиморбозӣ, картабозӣ ва кӯкнорӣшӯй тела медоданд.

«Ғайбатхона» ном ниҳода шудани мадрасачаи Лаби Ҳавзи Арбоб як дарача дуруст ҳам буд, зеро бошандагон ва ояндагони он ҷо дар қатори машғулиятҳое, ки дар боло қайд карда шуд (байтбарақбозӣ, ҳа-бозӣ, суруд ва мусиқӣ ва монанди инҳо), як қисми

муҳимми вақтҳошонро ба «ғайбат» сарф менамуданд. Фақат бештарини «ғайбатҳо»-и онҳо ғайбатҳои шахсӣ набуда, шикоятҳои ичтимоӣ буд, чунончи, аз миршаб, аз қозӣ ва раис ва аз амиру аҳли дарбори ӯ ва умуман аз ҳокимони шаҳру саҳро ва аз кирдорҳои бади ба омма зарарноки бойҳо ва эшону муллоҳо шикоят мекарданд.

Дар он вақтҳо дар шаҳри Бухоро Абдураҳимбек ном миршаб буд, ки ба қавли одамони солхӯрда шаҳри Бухоро аз ӯ бадтар миршабро надида буд, балки ӯ бадтарини миршабҳо буд.

Умуман маъмурони амир (қозиҳо, раисҳо, ҳокимҳо ва дигарҳо) аз хазина моҳона намегирифтанд ва бо ягон роҳе, ки аз замони пеш одат шуда омадааст, маошати худро таъмин карда, ба амир ҳам пешкаш мекарданд. Дуруст аст, ки он маъмурон ҳам бисьёр пора ва ришва мехӯрданд ва бар сари аҳолӣ ҷанҷолҳо хезонда, хонаҳошонро хароб менамуданд, бо боён ва судхӯрон як шуда мардумро толону тороҷ мекарданд, бо баҳонаи андозгирӣ халқро ҳатто ба фурӯхтани духтар ва писарҳошон водор менамуданд; дар ин миён онҳо манбаи даромади рӯйрости одатӣ ҳам доштанд.

Аммо миршабҳо ягон даромади рӯйрост надоштанд, вазифаи аввалини онҳо дуздонро дастгир кардан буд, лекин бо дуздон шарик шуда мардумро тороҷ мекарданд; вазифаи дигарашон қиморбозиро манъ кардан буд, аммо дар қаровулхонаҳои худ қиморхона кушода, номи онро «пойтуғ» монда буданд, ки аз нима зиёди бурдубои қиморбозон бо номи чӯтал ба кисаи онҳо медаромад ва монанди инҳо.

Аммо Абдураҳимбек, ки аз понздаҳ сол зиёдатар дар Бухоро миршаб шуда буд, барои тороҷ кардани мардум ҳар рӯз усулҳои нав ба нав мебаровард. Масалан, ӯ шабона одамони худро фармуда, ба дарвозаи одамони бономус мурдорӣ мемолонид ва фардои он шаб соҳиби ҳавлиро бурда ба ҳабс мекашид ва мегуфт:

— Агар ту, ё занат, ё духтарат одамони пок мебудетон, ҳеҷ гоҳ ба дарвозаи ту мурдорӣ наметолид

данд. Пас туро ба ҷаноби олӣ арз карда, ба зиндон фиристодан лозим аст.

Он бечора, агар бо фурӯхтани ҳавлиаш ҳам бошад, ба миршаб пул дода, зудтар худро халос мекард.

Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим дар ҳамин маврид рубоии зеринро гуфта буд:

РУБОӢ

Эмин ҳамаро ҳақ аз асас* гардонад
В-аз бӯи бади ӯ, ки нафас гардонад;
Гар ...х набувад асас, чаро ин миқдор
Дарвозаи халқро начас** гардонад?

Абдураҳимбеки миршаб як одами кӯтоҳҳиммати фарбеҳ буд, ки гардану шикаму ронаш ҷариб ҳамвор ва баробар буданд, бинобар ин мардум ӯро «гуладинг» мегуфтанд ва дар пеши одамонаш ва ҷосусонаш ӯро ба ин «унвон» ном бурда дашном медоданд.

Писари ӯ, ки Давронбек ном дошт, аз худаш ҳам бадтар, сахтдилтар ва золимтар буд. Ӯ шабу рӯз маст шуда, бо ҷилавдорони себанд (калтак)-дораш савора мегашт ва одамони бечораи ба сабабе ба дасташ афтодаро ба баҳонае ва гоҳо бе ҳеҷ баҳона мефармуд, ки одамонаш даст гирифта истода калтаккорӣ мекарданд ва худаш бар болои асп истода ба сари онҳо бо тозиёна мезад ва дашномҳои қабеҳ медод ва дар ҳолате ки худаш маст буд, он гуна одамро баъд аз «чӯбкорӣ» кардан «маст ба даст афтод» гӯён ба ихтиёри падараш мефиристод ва падараш он бечораро ҳабс намуда, шиканча карда пул мегирифт. Агар пул нарӯяд ва ё он одам пули доданӣ надошта бошад, «дузд» гӯён ба зиндон мефиристод ё ба сарбозии амир медод, ки ин кор ҳам аз ҳобидан дар зиндон бадтар буд.

Ҳайрат кори ин падару писарро дар рубоии зерин тасвир карда буд:

---

* *Асас* — миршаб.
** *Начас* — мурдорӣ.

РУБОЙ

Фарьёду фиғони ман зи дасти писарат!
Вожуннам аз кадди фарасти писарат!
Эй шаҳна*, ба манъи мо зи май кӯшй чанд,
Нокарда назар ба чашми масти писарат?!

Дар «ғайбатхона» дар ҳаққи миршаби «ғӯладинг» боре як китъаи ҳачвия навишта шуд, ки эҷодкунандаи он (бо таъбири имрӯза) коллектив буд. Дар эҷод кардани коллективонаи он ҳачвия Ҳомидхочаи Мехрй [37], Мирзо Иброҳими Субхй ва ман иштирок карда будем. Аммо дар шаби дигар он шеърро Ҳайрат тасҳеҳ намуда буд.

Он китъаи хачвия ин аст:

Ғӯладинго! Бар сари зин менишиний хуквор,
Ин ачаб: гургони одамхор дар фармони туст.
Хукро фармондеҳи гургон надида хеч кас,
Ин «шараф» бо хислати гургонаят шоёни туст!
Хоҷ бошй хук, хоҳй гург, моро шуд якин:
Хукбони гургтабъе зишт пуштибони туст**.
Дуздковй чанд? Эй сардастаи дуздон, бишарм!
Ин ҳама толон, ки мебинем, аз дуздони туст!
Баъд аз ин як хонаи обод натвон ёфтан,
Давр агар даври тую «даврон» агар «давронй» туст!***

Он ду рубоии дар боло қайдшуда ва ин китъаи ҳачвия аз «ғайбатхона» берун рафта, дар миёнаи «ғайбатдӯстон» паҳн шуда буд, фақат рубоихо бо нусхабардорй даст ба дасти якдигар гузашта паҳн шаванд, ин китъа даҳан ба даҳан паҳн мешуд, чунки муаллифони китъа ҳам, иштироккунандагони асосии «ғайбатхона» ҳам, ғайбатдӯстон ҳам, ба сабаби зикр ёфтани «авсофи амир» дар вай, навишта нигоҳ доштан ва бардошта гаштани онро хавфнок медонистанд.

---

* *Шаҳна* — миршаб.

** *Хукбони гургтабъе зишт* — иборат аз амир аст.

*** Қалиман «даврон» дар ин ҷо ҳам ба маънои мукаррариаш ва ҳам ба сифати номи писари миршаб буданаш гирифта шудааст. (Ин Даврон ҳамон Давронбек аст, ки дар соли 1918 ба муносибати вокеаи Колесов бо фармони амир Олим ба Қабодиён (Шаҳритузи имрӯза) омада, шоир ва маорифпарвари машҳур Мирзо Саҳборо кушт ва дар куштани ӯ аввалин шамшерро худ зад.)

08075857

ин ҳолро ба кушбегӣ хабар медоданд ва ӯ ба гумоштаи сиёсии давлати Россия, ки дар Қоғон менишаст, менавишт.

Гумоштаи сиёсӣ, агар он раияи чинооткори худро аз нуқтаи назари худ (на аз чиҳати чинояташ) сазовори ҷазо донад, ба ӯ ҷазо дода, ба кушбегӣ хабар медод, вагарна ба кушбеги «мактубатон расид ва мазмунаш ба маълумот гирифта шуд» гӯён мактуби ҷавобии кӯтоҳе мефиристод ва бо ҳамин масъала тамом мешуд.

Бинобар ин баъзе касон, бо вучуди бухорой будани-шон, барои нигаҳдорӣ кардани худ аз ҳуҷуми ҳукуматдорони амир раияи давлати Россия мешуданд ва баъзе бухороиён ҳам буданд, ки барои бе бозхост ва хотирҷамъона давом кунондани бадкирдориҳои худ ба раиягии давлати Россия медаромаданд.

Мо, ки ин ҳолро медонистем, ба раияи давлати Россия шудани Махдум тааҷҷуб накардем, чунки он гуна одами «даҳонбефаровез» ва нисбат ба ҳокимон, хусусан нисбат ба миршаб, пуртакигӯй бе раияи давлати Россия шудан аз дасти амалдорони амир чон ба саломат бурда наметавонист.

Аммо, вақте ки ҳикояи Махдумро шунидем, раияи давлати Россия шудани ӯ тамоман чизи дигар шуда баромад. назар ба қавли ӯ, вақте ки вай ҳуҷуми худро ба миршаб, ба писараш — Даврон ва ба одамони наздикаш бо суханони нешдори нештармонанди худ зиёд кардан хостааст, барои ҳимоят худро раияи давлати Россия нишон доданро ҳам муқаррар намудааст. Баъд аз он ки чунин ҳомии пурзӯре ба худ муҳайё кардааст, дар ҷанд ҷо ҷандин бор қитъаи ҳаҷвияи дар боло қайдшударо ба одамони наздики миршаб шунавонда хондааст.

Азбаски муллоҳои калон ва фарзандони онҳо монанди хоҷагони ҷӯйборӣ ва миракони дар пеши амир ва дарбориёнаш ҳурмати махсус доштанд, одамони миршаб ҷуръат накардаанд, ки ба ӯ чизе гӯянд ё дастгир кунанд, фақат онҳо ҳам дар қатори дигарон, ки бо шунидани он байтҳо завққунон механдидаанд, заҳрхандае карда мондаанд, лекин ба миршаб маз-

Дар ҳамон солҳо дар миёнаи ҷавонон як ҷавони ҷасоратманде пайдо шуд, ки падараш дар замони худаш аз муллоёни машҳури Бухоро будааст, ба ҳамин муносибат ӯро ҳар кас «махдум» мегуфт.

Ин ҷавон бо олуфтагони Бухоро чӯра ва ошно буда, бо онҳо рафтуомад дошт. Ба қавли олуфтаҳои Бухоро «даҳони он ҷавон бефаровез» ва ба қавли оммаи бухориён ӯ «пӯртакигӯй» буд, яъне чизеро, ки ҳақ донад ва ё суханҳои танқидиро аз ҳар кас ки бошад ва ба ҳар кас ки бошад, бе ибо мегуфт.

Ин ҷавон аз иштироккунандагони доимии «ғайбатхона» набуда, гоҳ-гоҳ меомад ва дар ҳар омаданаш ягон кори аҷиберо, ки худ карда бошад ё ягон воқеаи ҳавасангезеро аз ҷое шунида бошад, ба иштироккунандагони «ғайбатхона» мегуфт ва зуд баромада мерафт. Агар суханаш гуфтанаш кӯтоҳ бошад, омада ҳатто бар рӯи ҳуҷра нагузашта, кафшашро накашида бар лаби пойгаҳ нишаста мегуфт ва хеста мерафт.

Ӯ бо хислати «даҳонбефаровезӣ» ё «пӯртакигӯй»аш ба миршаб ҳам гап парронда мегашт. Ҳар қадар ки бадкирдории миршаб зиёд мешуд, ҳамон қадар ҳам нисбат ба ӯ пӯртакигӯии Махдум авҷ мегирифт.

Ӯ дар вақтҳои ҳамин гуна авҷ гирифтани пӯртакигӯиҳояш шабе ба «ғайбатхона» омада, бар рӯи ҳуҷра гузашта нишаст ва:

— Ман раияи давлати Русия шудам,— гӯён гап сар кард.

Пеш аз он ки ман ҳикояи «раияи давлати Русия» шудани Махдумро нақл кунам, бояд чӣ аҳамият доштани раияи давлати Россияро дар пеши ҳукуматдорони Бухоро ба тарзи муқаддимача гуфта гузарам:

Мувофиқи созишномае, ки дар байни ҳукумати Россия ва амир баста шуда буд, ҳукуматдорони Бухоро ҳақ надоштанд, ки раияи Россияро бо гуноҳе ва айбе дастгир намоянд. Агар ҳукуматдорони Бухоро ягон раияи давлати Россияро бар болои чиноятқалоне бинанд, дар ҳамон вақт ҳам ба ӯ чизе нагуфта,

мунч он байтҳоро бо оҳанги хониши Махдум ва ҳамдам мардум хабар доданд.

Миршаб дар чавоби ин хабари одамонаш, ҳарчанд ба дастгир кардани Махдум фармон надода бошад ҳам, ба онҳо:

— Ҳар кор вақту соат дорад, ҳар гоҳ ки ҳамон вақту соат расид, ӯ ҳазон сазоворашро хоҳад дид. Ҳурмати муллозодагӣ ҳам як ҳудуд дорад,— гуфтааст.

Одамони миршаб аз ин суханони ӯ равшан фаҳмиданд, ки ӯ ниятӣ дастгир кардани Махдум дорад, аммо фурсати мупосиб меҷӯяд, бинобар ин онҳо ҳам бароне ба вуҷуд овардани он гуна фурсат тайёр шуда гаштанд.

Дар он рӯзҳо айёми сайри наврӯзӣ, ки дар пеши Шарбадан ном чорбоғи подшоҳӣ, дар беруни шаҳр, дар дохили Шарбадан ташкил меёфт, расидааст. Дар рӯзҳои он сайр одатан миршаб рӯзона дар дарунии Қалъа ном дарвозаи шаҳр менишаст, ки равандагони сайр аз он дарвоза даро-баро мекарданд.

Дар дарунии дарвоза дар вақти баромадан аз шаҳр дар дасти чап як айвон ва дар пештохи айвон як ҳуҷрача буд. Миршаб гоҳо дар айвон ва гоҳо дар дарунии он ҳуҷрача менишаст ва одамонаш дар ду тарафи кӯча аз айвон ҳидак дуртар монанди сайёдон камин гирифта мекистоданд. Онҳо агар касеро бинанд, ки рӯяш сурхтар аст ва аз чумлаи одамони «соябахурмат» ҳам нест, «маст» гӯён ӯро дастгир карда ба миршабаши мефиристоданд, ё ду каси «бехурмат»-ро бинанд, ки бо ҳам баландтар гуфтугӯ карда ҳанҷида рафта истоданд, «инҳо бо ҳам чангида тартиб-ро вайрон карда истоданд» гӯён дастгир мекарданд; ҳамчунин агон писари барҳаворӯеро бинанд, ки бе ҳамроҳи пурӯяш ба сайр рафта истодааст, «ин барои бадгаштӣ рафта истодааст, ӯро тарбият кардан лозим аст» гӯён ба дом мекашиданд. Агар миршаб дар айвони дарвозахона нишаста бошад, бароне «хурмати» ӯ сазоворашро пайда мекарданд, ки ба миршаб таъзимкунон салом дода аз дарвоза баромада, баъзе аз он сазоҳои худро сазор шавад.

Ана дар ҳамин гуна як рӯз Махдум бо як рафики худ аз бозори алаф фойтун савор шуда, рафтагори сайр гардида ба дарвозаи Кавола мерасад. Харчанд миршаб дар даруни хучра буда, дар он вақт барои хурмати ӯ ҳеҷ касро аз савори фуровардан лозим набошад ҳам, одамони ӯ ба мақсади ҷанчол бароварда он фурсати муносиби дастгиркуниро мухайё кардан пеши роҳи фойтунро гирифта, Махдум ва рафики ӯро маҷбур мекунанд, ки барои хурмати миршаб аз фойтун фуромада аз дарвоза бароянд.

Дар миёна ҷанчол мехезад ва Махдум ҳам бе ибо нисбат ба миршаб ва одамони ӯ носазо гуфтан мегирад. Ғалоғулоро шунида, Даврон, ки дар даруни хучра, дар пеши падараш нишаста будааст, ба айвон баромада, ба ҷанчол ҳамроҳ шуда ба Махдум гуфтааст:

— Шумо доим ба падари марҳуматон ғарра шуда, ба ҳукуматдорон бехурматй мекунед. Хурмати хукуматдоронро дар қатори фуқароҳо (раияҳо) ба чо оред! Вагарна ба шумо он гуна муомила кардан лозим меояд, ки дар ин гуна мавридҳо ба дигар фуқароён карда мешавад.

— Бегичон! — мегӯяд Махдум бо оҳанги истехзокорона.— Холо шумо ба он гуна муомила кардан хурдй мекунед. Кадом вақт, ки монанди падаратон «ғӯладинг» шудед, дар он вақт мумкин аст, ки ин тарз гап занед ва он гуна муомила кунед.

Махдум баъд аз он ба пушти фойтунчй нихта карда:

— Ҳай кун!— мегӯяд.

Даврон ҳам ба одамонаш ишорат мекунад, ки роҳ диҳанд, то ки ӯ аз дарвоза баромада равад.

Баъди гузашта рафтани Махдум Даврон бо пеши падараш даромадааст. Падараш ба ӯ гуфтааст:

— Ман ҳама суханҳои бадбӯи он шӯрапушт (хулиган)-ро шунидам. Ту он суханҳоро шунида истода чаро роҳ додй, ки ӯ баромада равад, чаро нафармудй, ки дастгираш карда ба миршабхона баранд? Ту бо ин нармдилй ва сахлкориат ҳақ надорй, ки амалдори ҷаноби олй шавй ва аз ин роҳ нон хӯрй.

мунис он байтхоро бо оҳанги хоҳиши Маҳдум ва ҳан-дон мардум хабар доданд.

Миршаб дар чавоби ин хабари одамонаш, харчанд ба дастгир кардани Маҳдум фармон надода бошад ҳам, ба онҳо:

— Хар кор вакту соат дорад, хар гох ки ҳамон вакту соат расад, ў чизеро сазовораш хохад дид. Хукумати мулаймидагй ҳам як ҳудуд дорад,— гуфта-аст.

Одамони миршаб аз ин суханони ў равшан фахми-данд, ки ў нияти дастгир кардани Маҳдум дорад, ам-мо фурсати муносиб мекобад, бинобар ин онҳо ҳам бароми ба кучуд овардани он гуна фурсат тайёр шуда гаштанд.

Дар он рўзҳо айёми сайри наврўзй, ки дар пеши Шербадан пом чорбоғи подшохй, дар берунй шахр, дар дохили Шербадан ташриф мефурт, расидааст. Дар рўзҳои он сайр одатан миршаб рўзона дар дарунй Кало-ла пом дарвозаи шахр менишаст, ки равандагони сайр аз он дарвоза даро-баро мекарданд.

Дар дарунй дарвоза дар вакти баромадан аз шахр дар дасти чап як айвон ва дар пешгохи айвон як хуч-рача буд. Миршаб гохо дар айвон ва гохо дар дарунй он хучрача менишаст ва одамонаш дар ду тарафи куча аз айвон андак дуртар монанда сайёдон камон гирифта мекистодаид. Онҳо агар касеро биканд, ки рўяш сурхтар аст ва аз чумлаи одамони «сохибхур-мат» ҳам нест, «маст» гўён уро дастгир карда ба мир-шабошо мефиристоданд, ё ду касн «бехурмат»-ро би-канд, ки бо ҳам баландтар гуфтугў карда ҳаракида рафта истоданд, «инҳо бо ҳам ҷангида тартиб-ро вайрон карда истоданд» гўён дастгир мекар-данд; ногуфта ягон писари барҳаворўеро биканд, ки бе ҳимоя ҳурўёре ба сайр рафта истодааст, «ин ба-рои бадгашта рафта истодааст, уро тарбият кардан лозим аст» гўён ба дом мекашиданд. Агар миршаб дар айвони дарвозахона нишаста бошад, барои «хур-мат»-и сиворигирд пайда мекарданд, ки ба миршаб таъзимкунон салом дода аз дарвоза баромада, баъд аз он сиворони худро сафар шаванд.

Ана дар ҳамин гуна як рӯз Махдум бо як рафики худ аз бозори алаф фойтун савор шуда, рафтагори сайр гардида ба дарвозаи Кавола мерасад. Ҳарчанд миршаб дар даруни ҳучра буда, дар он вақт барои ҳурмати ӯ ҳеҷ касро аз савори фуровардан лозим набошад ҳам, одамони ӯ ба мақсади ҷанҷол бароварда он фурсати муносиби дастгиркуниро муҳайё кардан пеши роҳи фойтунро гирифта, Махдум ва рафики ӯро маҷбур мекунанд, ки барои ҳурмати миршаб аз фойтун фуромада аз дарвоза бароянд.

Дар миёна ҷанҷол мехезад ва Махдум ҳам бе ибо нисбат ба миршаб ва одамони ӯ носазо гуфтан мегирад. Ғалоғулоро шунида, Даврон, ки дар даруни ҳучра, дар пеши падараш нишаста будааст, ба айвон баромада, ба ҷанҷол ҳамроҳ шуда ба Махдум гуфтааст:

— Шумо доим ба падари марҳуматон ғарра шуда, ба ҳукуматдорон беҳурматӣ мекунед. Ҳурмати ҳукуматдоронро дар қатори фуқароҳо (раниҳо) ба ҷо оред! Вагарна ба шумо он гуна муомила кардан лозим меояд, ки дар ин гуна мавридҳо ба дигар фуқароён карда мешавад.

— Бегиҷон! — мегӯяд Махдум бо оҳанги истеҳзокорона.— Ҳоло шумо ба он гуна муомила кардан хурдӣ мекунед. Қадом вақт, ки монанди падаратон «ғӯладинг» шудед, дар он вақт мумкин аст, ки ин тарз гап занед ва он гуна муомила кунед.

Махдум баъд аз он ба пушти фойтунчӣ нихта карда:

— Ҳай кун!— мегӯяд.

Даврон ҳам ба одамонаш ишорат мекунад, ки роҳ диҳанд, то ки ӯ аз дарвоза баромада равад.

Баъди гузашта рафтани Махдум Даврон ба пеши падараш даромадааст. Падараш ба ӯ гуфтааст:

— Ман ҳама суханҳои бадбӯи он шӯрапушт (хулиган)-ро шунидам. Ту он суханҳоро шунида истода чаро роҳ додӣ, ки ӯ баромада равад, чаро нафармудӣ, ки дастгираш карда ба миршабхона баранд? Ту бо ин нармдилӣ ва сахлкориат ҳақ надорӣ, ки амалдори ҷаноби олӣ шавӣ ва аз ин роҳ нон хӯрӣ.

— Фойтунчӣ раияи Русия буд,— гуфтааст Даврон,— ман тарсидам, ки агар Махдумро дастгир кунонам ва фойтунчӣ рафта ба кӯнсулхона[135] шикоят кунад ва гӯяд, ки «миршаб ва одамони ӯ маро ба кирокашӣ кардан роҳ намедиханд, одамони маро дар ними роҳ аз фойтунам фуроварда мегиранд ва маро аз пули киро махрум мекунанд», барои мо хуб намешавад. Махдумро бошад, дар ягон мавриди дигар дастгир кардан мумкин аст. Ҳоло вай аз Бухоро гурехта намеравад.

— Ин фикрат дуруст,— гуфтааст миршаб аз шасти аввалиаш фуромада,— ба раиягони давлати Русия эҳтиётқорона муомила кардан даркор аст. Аммо барои дастгир кардани он шӯрапушт мавриди дигарро нигарон шуда истодан лозим нест. Мавриди дигарро нигарон шуда истодан ба шунидани дашномҳои аз ин ҳам қабеҳтар мунтазир шуда истодан аст, одамонро гӯй, пеши ман дароянд.

Даврон одамони дар кӯча камин гирифта нишастан падарашро чеғ зада овардааст. Миршаб ба онҳо гуфтааст:

— Шумоён чор нафар-чор нафар дар бозори алаф навбатдор шуда истетон. Ҳар гоҳ ки он шӯрапушт аз сайр баргашта омада дар кирокашхонаи бозори алаф аз фойтун фурояд, дарҳол дастгир карда ба миршабхона баретон. Касеро ҳам, ки ба ӯ ҳамроҳ бошад, бо ӯ гиретон. Чунки одами рост ва дуруст бо одами бад дуст ва ҳамроҳ намешавад. Чӯраи ӯ ҳам бояд мисли худаш шӯрапушт бошад.

Миршаб баъд аз додани ин фармон писараш Давронро дар чои худ дар пеши дарвоза гузошта, худ аспашро савор шуда ба миршабхона рафтааст.

* * *

Вақте ки Махдум бо рафики пагоҳонии худ аз сайргоҳ бо фойтун баргашта омада, дар бозори алаф, ки дар чануби мадрасаи Девонбегӣ, наздик ба Лаби Ҳавзи Девонбегӣ буд, фуромадааст, одамони миршаб ӯро дастгир карда, ба миршабхона бурдаанд.

Махдум дар вақти нақли саргузашти худ гуфт:

— Ман метавонистам, ки ба одамони миршаб итоат накунам, лекин барои дурусттар танбеҳ додани миршаб ва расво кардани ӯ бо рафиқи худ пешпеши онҳо даромада мардонавор (на бандивор) ба миршабхона рафтам.

Вақте ки одамони миршаб Махдумро бо рафиқаш дар рӯ ба рӯи миршаб шинондаанд, ӯ онҳоро бо дашномҳои кӯчагӣ, бо алфозҳои қабеҳе, ки дар овони бачагӣ ва миршабии худ омӯхта будааст, ҳақорат додааст.

Махдум хамаи ин суханҳои бадбӯи ӯро босаброна шунида оромона хомӯш истодааст. Аммо вақте ки миршаб ба одамони худ:

— Баред, ин шӯрапуштонро дар зинхона андозед, ба гарданашон чел ва ба поҳошон ишкел занед, ман аз вачхи инҳо ба чаноби олӣ ариза навишта, баъд аз рухсати олиро гирифтанам ба зиндон мефиристонам машон, ки дар он чо пӯсида бимиранд! — гуфтааст. Махдум аз бағали худ ду коғазро бароварда, ба миршаб нишон дода истода:

— Мо раияи давлати алияи Русия мебошем, ана ин коғазҳо поспурти мост. На шумо ва на амиратон ҳад надоретон ва ҳақ надоретон, ки моро дастгир кунетон. Аммо барои он бехурматие, ки одамонатон ба мо дар вакти дастгир кардан ва овардани мо карданд ва барои ин дашномҳое, ки шумо моро додед, дар пеши суди Русия ягон-ягон ҷавоб хоҳед дод.

Миршаб бо шунидани ин суханҳо рангаш канда, чун барги бед ларзида, бо оҳанги узрхоҳ ва тавба забонаш гирифта-гирифта гуфтааст:

— Махдумчон! Аз саратон гардам, ҳар беодобие, ки аз ман гузашта бошад, бахшед! Одамонамро ба сабаби ба шумо бехурматӣ карданашон зада ба зиндон мефиристонам. Ман ба падари марҳуматон шогирд мебошам, аз рӯи қавли пайғамбар ва ҳазрати Алӣ, шогирд ба устод ғулом мебошад, ман ба падаратон ғуломи бе дирам (бе пул) харида ва ба шумо, ки фарзанди азизи он кас ҳастед, ғуломи хоназоди ҳалқабарғӯш мебошам.

Миршаб дар вакти гуфтани ин суханони охиринаш аз чои нармии гӯши худ бо ангуштони дасташ дошта,

муни он байтҳоро бо оҳанги хоҳиши Махдум ва ҳандаи мардум хабар додаанд.

Миршаб дар ҷавоби ин хабари одамонаш, ҳарчанд ба дастгир кардани Махдум фармон надода бошад ҳам, ба сиҳо:

— Ҳар кор вақту соат дорад, ҳар гоҳ ки ҳамон вақту соат расид, ӯ ҷазои сазоворашро хоҳад дид. Хурмати муллозодагӣ ҳам як ҳудуд дорад,— гуфтааст.

Одамони миршаб аз ин суханони ӯ равшан фаҳмиданд, ки ӯ ниятӣ дастгир кардани Махдум дорад, аммо фурсати муносиб мекобад, бинобар ин онҳо ҳам бароне ба вуҷуд овардани он гуна фурсат тайёр шуда гаштанд.

Дар он рӯзҳо айёми сайри наврӯзӣ, ки дар пеши Ширбадан ном чорбоғи подшоҳӣ, дар берунӣ шаҳр, дар деҳаи Ширбадан ташкил меёфт, расидааст. Дар рӯзҳои он сайр одатан миршаб рӯзона дар дарунӣ Кабола ном дарвозаи шаҳр менишаст, ки рафтагонро сайр аз он дарвоза даро-баро мекарданд.

Дар дарунӣ дарвоза дар вақти баромадан аз шаҳр дар дасти чап як айвон ва дар пеши ӯ айвон як ҳуҷрача буд. Миршаб гоҳо дар айвон ва гоҳо дар дарунӣ он ҳуҷрача менишаст ва одамонаш дар ду тарафи кӯча аз айвон андак дуртар монанди сайёдон камин гирифта менистоданд. Онҳо агар касеро бинанд, ки рӯяш сурхтар аст ва аз ҷумлаи одамони «соҳибҳурмат» ҳам нест, «маст» гӯён ӯро дастгир карда ба миршабхона мефиристоданд; ё ду касе «бехурмат»-ро бинанд, ки бо ҳам баландтар гуфтугӯ карда ҳандида рафта истоданд, «инҳо бо ҳам ҷангида тартиборо вайрон карда истоданд» гӯён дастгир мекарданд; ҳинчунин агон писари барлаҳрӯеро бинанд, ки бе ҳамроҳ пурӯяре ба сайр рафта истодааст, «ин барои бадгаштӣ рафта истодааст, ӯро тарбият кардан лозим аст» гӯён ба дом мекашиданд. Агар миршаб дар айвони дарвозахона нишаста бошад, бароне «хурматӣ» ӯ сиворагонро пайда мекарданд, ки ба миршаб таъзимкунон салом дода аз дарвоза баромада, баъд аз он сворони худро савор шаванд.

Ана дар ҳамин гуна як рӯз Махдум бо як рафики худ аз бозори алаф фойтун савор шуда, рафтагори сайр гардида ба дарвозаи Қавола мерасад. Ҳарчанд миршаб дар даруни ҳучра буда, дар он вақт барои хурмати ӯ ҳеҷ касро аз савори фуровардан лозим набошад ҳам, одамони ӯ ба мақсади ҷанҷол бароварда он фурсати муносиби дастгиркуниро мухайё кардан пеши роҳи фойтунро гирифта, Махдум ва рафики ӯро маҷбур мекунанд, ки барои хурмати миршаб аз фойтун фуромада аз дарвоза бароянд.

Дар миёна ҷанҷол мехезад ва Махдум ҳам бе ибо нисбат ба миршаб ва одамони ӯ носазо гуфтан мегирад. Ғалоғулоро шунида, Даврон, ки дар даруни ҳучра, дар пеши падараш нишаста будааст, ба айвон баромада, ба ҷанҷол ҳамроҳ шуда ба Махдум гуфтааст:

— Шумо доим ба падари марҳуматон ғарра шуда, ба ҳукуматдорон беҳурматӣ мекунед. Хурмати ҳукуматдоронро дар қатори фуқароҳо (раияҳо) ба ҷо оред! Вагарна ба шумо он гуна муомила кардан лозим меояд, ки дар ин гуна мавридҳо ба дигар фуқароён карда мешавад.

— Бегиҷон! — мегӯяд Махдум бо оҳанги истеҳзокорона.— Ҳоло шумо ба он гуна муомила кардан хурдӣ мекунед. Қадом вақт, ки монанди падаратон «ғӯладинг» шудед, дар он вақт мумкин аст, ки ин тарз гап занед ва он гуна муомила кунед.

Махдум баъд аз он ба пушти фойтунчӣ нихта карда:

— Ҳай кун!— мегӯяд.

Даврон ҳам ба одамонаш ишорат мекунад, ки роҳ диҳанд, то ки ӯ аз дарвоза баромада равад.

Баъди гузашта рафтани Махдум Даврон ба пеши падараш даромадааст. Падараш ба ӯ гуфтааст:

— Ман ҳама суханҳои бадбӯи он шӯрапушт (хулиган)-ро шунидам. Ту он суханҳоро шунида истода чаро роҳ додӣ, ки ӯ баромада равад, чаро нафармудӣ, ки дастгираш карда ба миршабхона баранд? Ту бо ин нармдилӣ ва сахлкориат ҳақ надорӣ, ки амалдори ҷаноби олӣ шавӣ ва аз ин роҳ нон хӯрӣ.

муни он байтҳоро бо оҳанги хониши Махдум ва хандаи мардум хабар додаанд.

Миршаб дар ҷавоби ин хабари одамонаш, ҳарчанд ба дастгир кардани Махдум фармон надода бошад ҳам, ба сиҳо:

— Ҳар кор вақту соат дорад, ҳар гоҳ ки ҳамон вақту соат расид, ӯ ҷазои сазоворашро хоҳад дид. Ҳурмати муллозодагӣ ҳам як ҳудуд дорад,— гуфтааст.

Одамони миршаб аз ин суханони ӯ равшан фаҳмидаанд, ки ӯ нияти дастгир кардани Махдум дорад, аммо фурсати муносиб мековад, бинобар ин онҳо ҳам барои ба вуҷуд овардани он гуна фурсат тайёр шуда гаштаанд.

Дар он рӯзҳо айёми сайри наврӯзӣ, ки дар пеши Ширбадан ном чорбоғи подшоҳӣ, дар беруни шаҳр, дар деҳаи Ширбадан ташкил меёфт, расидааст. Дар рӯзҳои он сайр одатан миршаб рӯзона дар дарунн Кавола ном дарвозаи шаҳр менишаст, ки рафтандагони сайр аз он дарвоза даро-баро мекарданд.

Дар дарунн дарвоза дар вақти баромадан аз шаҳр дар дасти чап як айвон ва дар пешгоҳи айвон як ҳуҷрача буд. Миршаб гоҳо дар айвон ва гоҳо дар дарунн он ҳуҷрача менишаст ва одамонаш дар ду тарафи кӯча аз айвон андак дуртар монанди сайёдон камин гирифта менистоданд. Онҳо агар касеро бинанд, ки рӯяш сурхтар аст ва аз чумлаи одамони «соҳибҳурмат» ҳам нест, «маст» гӯён ӯро дастгир карда ба миршабхона мефиристоданд; ё ду каси «бехурмат»-ро бинанд, ки бо ҳам баландтар гуфтугӯ карда ҳандида рафта истодаанд, «инҳо бо ҳам ҷангида тартиброро вайрон карда истодаанд» гӯён дастгир мекарданд; инчунин ягон писари барахнарӯеро бинанд, ки бе ҳомии пурзӯре ба сайр рафта истодааст, «ин барои бадгаштӣ рафта истодааст, ӯро тарбият кардан лозим аст» гӯён ба дом мекашиданд. Агар миршаб дар айвони дарвозахона нишаста бошад, барои «хурмати» ӯ саворагонро пиёда мекарданд, ки ба миршаб таъзимкунон салом дода аз дарвоза баромада, баъд аз он саворни худро савор шаванд.

Ана дар хамин гуна як рӯз Махдум бо як рафики худ аз бозори алаф фойтун савор шуда, рафтагори сайр гардида ба дарвозаи Қавола мерасад. Ҳарчанд миршаб дар дарун хучра буда, дар он вақт барои хурмати ӯ ҳеч касро аз савори фуровардан лозим набошад ҳам, одамони ӯ ба максади чанчол бароварда он фурсати муносиби дастгиркуниро муҳайё кардан пеши роҳи фойтунро гирифта, Махдум ва рафики ӯро мачбур мекунанд, ки барои хурмати миршаб аз фойтун фуромада аз дарвоза бароянд.

Дар миёна чанчол мехезад ва Махдум ҳам бе ибо нисбат ба миршаб ва одамони ӯ носазо гуфтан мегирад. Ғалоғулоро шунида, Даврон, ки дар дарун хучра, дар пеши падараш нишаста будааст, ба айвон баромада, ба чанчол хамроҳ шуда ба Махдум гуфтааст:

— Шумо доим ба падари марҳуматон гарра шуда, ба ҳукуматдорон бехурматй мекунед. Хурмати ҳукуматдоронро дар қатори фуқароҳо (раияҳо) ба чо оред! Вагарна ба шумо он гуна муомила кардан лозим меояд, ки дар ин гуна мавридҳо ба дигар фуқароён карда мешавад.

— Бегичон! — мегӯяд Махдум бо оҳанги истехзокорона.— Ҳоло шумо ба он гуна муомила кардан хурдй мекунед. Қадом вақт, ки монанди падаратон «гӯладинг» шудед, дар он вақт мумкин аст, ки ин тарз гап занед ва он гуна муомила кунед.

Махдум баъд аз он ба пушти фойтунчй нихта карда:

— Ҳай кун!— мегӯяд.

Даврон ҳам ба одамонаш ишорат мекунад, ки роҳ диҳанд, то ки ӯ аз дарвоза баромада равад.

Баъди гузашта рафтани Махдум Даврон ба пеши падараш даромадааст. Падараш ба ӯ гуфтааст:

— Ман ҳама суханҳои бадбӯи он шӯрапушт (хулиган)-ро шунидам. Ту он суханҳоро шунида истода чаро роҳ додй, ки ӯ баромада равад, чаро нафармудй, ки дастгираш карда ба миршабхона баранд? Ту бо ин нармдилй ва сахлкориат ҳақ надорй, ки амалдори чаноби олй шавй ва аз ин роҳ нон хӯрй.

— Фойтунчӣ рамаи Русия буд,— гуфтааст Дӯврон,— ман тарсидам, ки агар Маҳдумро дастгир кунонам ва фойтунчӣ рафта ба кӯнсулхона[139] шикоят кунад ва гӯяд, ки «миршаб ва одамони ӯ маро ба ҳиробаший кардан роҳ намедиҳанд, одамони маро дар ҳамин роҳ аз фойтунам фуровардa мегиранд ва маро аз пули кирӣ маҳрум мекунанд», бароӣ мо хуб намешавад. Маҳдумро бошад, дар ягон маврид дигар дастгир кардан мумкин аст. Ҳолӣ вай аз Бухоро гурехта намеравад.

— Ин фикрат дуруст,— гуфтааст миршаб аз шасти аввалиаш фуромада,— ба рамзгоҳи давлати Русия эҳтиёткорона муомила кардан даркор аст. Аммо бароӣ дастгир кардани ӯи шӯрапушт мавриди дигарро нигарон шуда истодан лозим нест. Мавриди дигарро нигарон шуда истодан ба шуҳдани дашномҳои аз ӯи ҳам кабехтар мунтазир шуда истодан аст, одамонро гӯё, пеши мон дарояд.

Дӯврон одамони дар кӯча ҳамин гирифта нишастан падарашро чиг зада овардааст. Миршаб ба онҳо гуфтааст:

— Шумоён чор нафар-чор нафар дар бозори алаф навбатдор шуда истетон. Ҳар гоҳ ки ӯи шӯрапушт аз сайр баргашта омада дар ҳиробашконаи бозори алаф аз фойтун фурояд, дарҳол дастгир карда ба миршабхона баретон. Касеро ҳам, ки ба ӯ ҳамроҳ бошад, бо ӯ гиретон. Чунки одами рост ва дуруст бо одами бад дуст ва ҳамроҳ намешавад. Чӯрӣ ӯ ҳам бояд мисли худаш шӯрапушт бошад.

Миршаб баъд аз додани ин фармон писараш Дӯвронро дар чои худ дар пеши дарвоза гузошта, худ аспашро савор шуда ба миршабхона рафтааст.

* * *

Вакте ки Маҳдум бо рафиқи пагоҳиаши худ аз сайргоҳ бо фойтун баргашта омада, дар бозори алаф, ки дар чанубӣ мадрасаи Девонбегӣ, наздики ба Лаби Ҳавз Девонбегӣ буд, фуромадааст, одамони миршаб ӯро дастгир карда, ба миршабхона бурдаанд.

Маҳдум дар вакти пиёда сарозашти худ гуфт:

— Ман метавонистам, ки ба одамони миршаб итоат накунам, лекин барои дурусттар танбеҳ додани миршаб ва расво кардани ӯ бо рафиқи худ пешпеши онҳо даромада мардонавор (на бандивор) ба миршабхона рафтам.

Вақте ки одамони миршаб Махдумро бо рафиқаш дар рӯ ба рӯи миршаб шинондаанд, ӯ онҳоро бо дашномҳои кӯчагӣ, бо алфозҳои қабеҳе, ки дар овони бачагӣ ва миршабии худ омӯхта будааст, ҳакорат додааст.

Махдум хамаи ин суханҳои бадбӯи ӯро босаброна шунида оромона хомӯш истодааст. Аммо вақте ки миршаб ба одамони худ:

— Баред, ин шӯрапуштонро дар зинхона андозед, ба гарданашон чел ва ба поҳошон ишкел занед, ман аз вачҳи инҳо ба ҷаноби олӣ ариза навишта, баъд аз рухсати олиро гирифтанам ба зиндон мефиристонамашон, ки дар он чо пӯсида бимиранд! — гуфтааст. Махдум аз бағали худ ду коғазро баровард, ба миршаб нишон дода истода:

— Мо раияи давлати алияи Русия мебошем, ана ин коғазҳо поспурти мост. На шумо ва на амиратон ҳад надоретон ва ҳак надоретон, ки моро дастгир кунетон. Аммо барои он беҳурматие, ки одамонатон ба мо дар вақти дастгир кардан ва овардани мо карданд ва барои ин дашномҳое, ки шумо моро додед, дар пеши суди Русия ягон-ягон ҷавоб хоҳед дод.

Миршаб бо шунидани ин суханҳо рангаш канда, чун барги бед ларзида, бо оҳанги узрхоҳӣ ва тавба забонаш гирифта-гирифта гуфтааст:

— Махдумчон! Аз саратон гардам, ҳар беодобие, ки аз ман гузашта бошад, бахшед! Одамонамро ба сабаби ба шумо беҳурматӣ карданашон зада ба зиндон мефиристонам. Ман ба падари мархуматон шогирд мебошам, аз рӯи қавли пайғамбар ва ҳазрати Алӣ, шогирд ба устод ғулом мебошад, ман ба падаратон ғуломи бе дирам (бе пул) харида ва ба шумо, ки фарзанди азизи он кас хастед, ғуломи хоназоди ҳалқабаргӯш мебошам.

Миршаб дар вакти гуфтани ин суханони охиринаш аз чои нармии гӯши худ бо ангуштони дасташ дошта,

— Фойтунчӣ раияи Русия буд,— гуфтааст Даврон,— ман тарсидам, ки агар Махдумро дастгир кунонам ва фойтунчӣ рафта ба кӯнсулхона[139] шикоят кунад ва гӯяд, ки «миршаб ва одамони ӯ маро ба кирокашӣ кардан роҳ намедиханд, одамони маро дар ниман роҳ аз фойтунам фуроварда мегиранд ва маро аз пули киро махрум мекунанд», барои мо хуб намешавад. Махдумро бошад, дар ягон мавриди дигар дастгир кардан мумкин аст. Ҳоло вай аз Бухоро гурехта намеравад.

— Ин фикрат дуруст,— гуфтааст миршаб аз шасти аввалиаш фуромада,— ба раиягони давлати Русия эҳтиётқорона муомила кардан даркор аст. Аммо барои дастгир кардани он шӯрапушт мавриди дигарро нигарон шуда истодан лозим нест. Мавриди дигарро нигарон шуда истодан ба шуиндани дашномҳон аз ин хам қабеҳтар мунтазир шуда истодан аст, одамонро гӯй, пеши ман дароянд.

Даврон одамони дар кӯча камин гирифта нишастаи падарашро чеғ зада овардааст. Миршаб ба онҳо гуфтааст:

— Шумоён чор нафар-чор нафар дар бозори алаф навбатдор шуда истетон. Ҳар гоҳ ки он шӯрапушт аз сайр баргашта омада дар кирокашхонаи бозори алаф аз фойтун фурояд, дарҳол дастгир карда ба миршабхона баретон. Касеро ҳам, ки ба ӯ ҳамроҳ бошад, бо ӯ гиретон. Чунки одами рост ва дуруст бо одами бад дуст ва ҳамроҳ намешавад. Чӯран ӯ ҳам бояд мисли худаш шӯрапушт бошад.

Миршаб баъд аз додани ин фармон писараш Давронро дар чои худ дар пеши дарвоза гузошта, худ аспашро савор шуда ба миршабхона рафтааст.

* * *

Вақте ки Махдум бо рафики пагоҳонии худ аз сайргоҳ бо фойтун баргашта омада, дар бозори алаф, ки дар чанубии мадрасаи Девонбегӣ, наздик ба Лаби Ҳавзи Девонбегӣ буд, фуромадааст, одамони миршаб ӯро дастгир карда, ба миршабхона бурдаанд.

Махдум дар вақти наклн саргузашти худ гуфт:

— Ман метавонистам, ки ба одамони миршаб итоат накунам, лекин барои дурусттар танбеҳ додани миршаб ва расво кардани ӯ бо рафиқи худ пешпеши онҳо даромада мардонавор (на бандивор) ба миршабхона рафтам.

Вақте ки одамони миршаб Махдумро бо рафиқаш дар рӯ ба рӯи миршаб шинондаанд, ӯ онҳоро бо дашномҳои кӯчагӣ, бо алфозҳои қабеҳе, ки дар овони бачагӣ ва миршабии худ омӯхта будааст, ҳақорат додааст.

Махдум хамаи ин суханҳои бадбӯи ӯро босаброна шунида оромона хомӯш истодааст. Аммо вақте ки миршаб ба одамони худ:

— Баред, ин шӯрапуштонро дар зинхона андозед, ба гарданашон ҷел ва ба поҳошон ишкел занед, ман аз ваҷҳи инҳо ба ҷаноби олӣ ариза навишта, баъд аз рухсати олиро гирифтанам ба зиндон мефиристонам, машон, ки дар он ҷо пӯсида бимиранд! — гуфтааст. Махдум аз бағали худ ду коғазро бароварда, ба миршаб нишон дода истода:

— Мо раияи давлати алияи Русия мебошем, ана ин коғазҳо поспурти мост. На шумо ва на амиратон ҳад надоретон ва ҳақ надоретон, ки моро дастгир кунетон. Аммо барои он беҳурматие, ки одамонатон ба мо дар вақти дастгир кардан ва овардани мо карданд ва барои ин дашномҳое, ки шумо моро додед, дар пеши суди Русия ягон-ягон ҷавоб хоҳед дод.

Миршаб бо шунидани ин суханҳо рангаш канда, чун барги бед ларзида, бо оҳанги узрхоҳӣ ва тавба забонаш гирифта-гирифта гуфтааст:

— Махдумҷон! Аз саратон гардам, ҳар беодобие, ки аз ман гузашта бошад, бахшед! Одамонамро ба сабаби ба шумо беҳурматӣ карданашон зада ба зиндон мефиристонам. Ман ба падари марҳуматон шогирд мебошам, аз рӯи қавли пайғамбар ва ҳазрати Алӣ, шогирд ба устод ғулом мебошад, ман ба падаратон ғуломи бе дирам (бе пул) харида ва ба шумо, ки фарзанди азизи он кас ҳастед, ғуломи хоназоди ҳалқабаргӯш мебошам.

Миршаб дар вакти гуфтани ин суханони охиринаш аз ҷои нармии гӯши худ бо ангуштони дасташ дошта,

якрӯя шуда гӯшашро ба тарафи Махдум рост карда давом намудааст:

— Махдумҷон, шумо ҳақ доред, ки ана ҳамин тарз аз гӯши ин ғуломи хоназодатон дошта ба хоҳаратон бурда кор фармоед ё ба бозор бурда фурӯшед. Ман нодонй карда, ба гапи одамон даромада, шуморо насиҳат кардан хоста будам, аммо нияти худам ба сабаби нодонии худам ба бадй гашт. Ман аз шумо мепурсам, ки ба хотири арвоҳи падаратон ин нодонии ҳеҷмадонро бубахшед.

Миршаб ҳамин ки аз суҳан бозистодааст, Махдум ба гап даромада гуфтааст:

— Дурӯғ мегӯй ту, беимони бевичдони беинсофи тарсончак! Ту падари маро ҳам, пайғамбару Аллоро ҳам ба як пули сиёҳ намегирй. Магар ба падари ман шогирд буданат баъд аз дидани поспурти давлати Русия ба ёдат омад? Ту ҳеҷ каъро намешиносй ва ба ҳеҷ кас ҳурмат он сӯ истад, раҳм ҳам намекунй. Аммо ту, беимон, аз ҳукумати Русия тарсида, ин гапҳои дурӯғро гуфта истодай. Ту дар пеши амир ва ҳукумати Русия ҳар ва бар сари одамон ҳук ва гург мебошй...

Миршаб дидааст, ки ба суханони нешдори Махдум тоб оварда наметавонад, аз ҷояш хеста, аз дари дигари хона баромада ба ҳавлии дарунаш гурехта даромада рафтааст ва аз он ҷо ду ҷомаи шоҳии ҳисориро бо махрамаш фиристодааст, ки ба Махдум ва рафиқаш пӯшонда, онҳоро гусел кунанд.

Аммо Махдум ҷомаҳоро ба замин партофта, ба болои онҳо туф карда, бо пояш молиш дода, миршаб ва одамони ӯро дашномдеҳон аз миршабхона бо рафиқаш баромада рафтааст.

Баъд аз он ки Махдум саргузашт ва моҷарои бо миршаб кардаашро накл карда тамом намуд, ман аз вай пурсидам:

— Шумо кай раияи Русия шуда будед, ки мо то хол нашунида будем? Поспуртатонро бароред, бинем, ки поспурти давлати Русия чй навъ мешудааст?

— Ман аз вакте ки ба миршаб мукобил баромадам, барои химояти худ раияи Русия шуданро хостам. Аммо барои осон кардани кор ба кӯнсулхона ариза

надода, аз атторӣ ду поспуртро барои худам ва рафиқам харидам,— гӯён Махдум ду коғазро аз бағалаш бароварда ба мо нишон дод.

Мо он коғазҳоро аз назар гузаронидем, ки ҳар дуи онҳо ҳам коғазҳои собунпечонӣ будаанд. Дар он вақтҳо собунҳои хушбӯи қиматбаҳоро дар заводҳои собунпазӣ барои хубтар ҷалб кардани назари харидорон дар коғазҳои сафеди ғафси пурнақшу нигор печонда ба бозор мефиристоданд. Азбаски он завод аз тарафи давлат мукофотонида шуда будааст, ба он коғазҳо фармони дар бораи мукофот содиршударо бо хати ҷалии русӣ чоп карда, бар болои он фармон герб (тамға)-и давлатро ҳам нақш карда будаанд.

Миршаб, ки хати арабиро ба зӯр мешинохт ва ҳарфҳои русиро ҳеҷ намедонист, паспорти давлати Россия будани он коғазҳои пурнақшу нигорро бовар кардааст, одамони ӯ бошанд, тамоман бесавод буданд, ки ҳарфи русӣ он тараф истад, ҳарфи арабиро ҳам, ки он вақтҳо дар Бухоро дар амал буд, намешинохтанд.

«ДУЗДИИ» ҲОҶӢ-МАХДУМ *

Махдум як дарача одами беэҳтиёт буда, бо хоҳиши хислати даҳонбефаровезӣ ва пуртакигӯиаш ҳар суханро дар ҳар кучо бейбо ва ҷасурона мегуфт. Ӯ бо хоҳиши ин хислати худ воқеан дар байни миршаб ва худаш ғузаштаро дар ҳар чо ҳикоя карда одамонро ҳандонда гашт. Қам-кам сохтакорона худро раияи Россия нишон доданаш ба гӯши миршаб мерасад ва ӯ аҳмақона фиреб хӯрдани худро мефаҳмад. Миршаб, ки дар асл дар ҳаққи Махдум кинаи сахт дошт, ба болои вай ҳақоратҳои аз ӯ дар рӯзи дастгир кардан шунидааш зам шуда ва фиреб хӯрданаш ба болои он кинаҳо сарборӣ гардида, сахт ба ғазаб меояд ва дар паи бераҳмона ниқор гирифтан меафтад.

Махдум, ки ин аҳволро шунид, донист, ки ин дафъа дастгир шавад, аз дасти он золим раҳоӣ нахоҳад

* Ин воқеа аз ин чои «Ёддоштҳо» кҷчанд сол дертар воқеъ шуда бошад ҳам, ба сабаби ба миршаб на ба воқеан дар бобе боло навишташуда алоқаи пурра доштанаш барои нигоҳ доштани робитаи ҳикояҳо дар ин ҷо қайд карданаш мувофиқ дида шуд.

ёфт, бинобар ин бо маслиҳати дӯстонаш аз Бухоро тамоман гурехта меравад ва чанд сол дар Арабистон ва Хиндустон сарсариёна ва бо ҳоли табоҳ қашшоқона мегардад.

Дар ин миён Чонмирзо қушбегӣ, ки бо таъбири мамлакатҳои мутамаддин сарвазир ҳисоб меёфт, вафот карда, дар ҷои ӯ Остонақул девонбегӣ қушбеги шуд. Дар хорича гуреза гаштани Махдум ҳам дер кашида, воқеаҳое, ки дар байни ӯ ва миршаб воқеъ шуда буданд, кӯҳна гардида, кариб аз хотирҳо баромаданд. Бинобар ин хешовандони Махдум ба ӯ хат навишта маълум кардаанд, ки бо мурдани қушбеги пештара ва ба рӯи кор омадани қушбегии нав дар Бухоро «адолат» ҷорӣ шуд, акнун на миршаб, на одамони ӯ ва на ҳукуматдорони дигар ба аҳолӣ зӯру зулм карда наметавонанд, чунки қушбегии нав «адолатпарвар» буда, роҳ намедиҳад, ки аз маъмурони ҳукумат ба аҳолӣ бедод расад...

Соҳибони мактуб ба ҳамин тариқа хати ташвиқотии батафсиле навишта, аз ӯ талаб кардаанд, ки акнун ба ватанаш баргардад, ба ӯ ҳеҷ зарар ва заҳмате наҳоҳад расид.

Махдум, ки дар хорича аз бебизоатӣ дар азоб буд, бо гирифтани ин мактуб зуд баргашта омад ва дар Бухоро бо унвони «Хоҷӣ-махдум» зиёфатхӯрӣ карда гашт. Бо омадани Махдум ба Бухоро кинаҳои кӯҳнаи дар дил доштаи миршаб тоза шуда ба ҳаракат омада бошанд ҳам, дарҳол ба Хоҷӣ-махдум ҳучум карданро муносиб намедид, чунки ӯро дӯстони кӯҳнааш ва умуман омми мардум ба сифати «Махдуми пӯртакиғӯй» (ҳақгӯй) буданаш дӯст медошта бошанд, муллоҳои калон ва умуман калоншавандагони Бухоро ба сифати муллозода ва хусусан барои Хоҷӣ-махдум шуда омаданаш хурмат мекарданд. Бинобар ин ба ӯ бе ягон сабаби аз тарафи калонон қабулшаванда даст расондан душвор буд.

Махдум ҳам «хурмати ҳочигӣ»-и худро нигоҳ дошта, ба кӯчаҳо бисьёр намебаромад, ба базмҳо намерафт, бо олуфтагон ҳам рафтуои сабукона намекард. Ба ҳамин ҳол тахминан ду ё се моҳ зиндагонӣ карда

буд, ки боз ба ӯ бо одамони миршаб ва миршаб рӯ ба рӯ шудан ва ҷангу ҷидол кардан лозим омад.

Ин воқеа чунин рӯй дод, ки яке аз мӯйсафедони гузаре, ки Махдум ҳам дар он ҷо менишаст, тӯй ва базм кардааст. Махдум ба муносибати ҳамгузариги ба тӯи ӯ рафта бошад ҳам, дар қатори ҷавонони гузар дар базм иштирок кардаиро ба «Ҳоҷӣ-махдум» муносиб надида, ба базм нарафтааст.

Шабона дар базмхона ҷавонони гузар, меҳмонони беруна ва «дойрахабарон» ғун шудаанд. Дар айни гармии базм чор нафар одамони миршаб, ки шаҳрро гардиш карда гашта будаанд, ба базмхона омада даромадаанд ва соҳиби тӯйро маҷбур кардаанд, ки ба онҳо пули шароб диҳад ва яке аз онҳо ба ҳамон пул аз дӯкони Лазари арманӣ, ки ба раиягони Бухоро шароб фурӯхтанаш мумкин набуд, арақ харида оварда, нӯшидаанд.

Одамони миршаб баъд аз он ки маст шудаанд, бетартибӣ сар карда, ба ҷавонони гузар ва ба меҳмонон ғаппарронӣ намуда ҷангчӯй кардан гирифтаанд.

Соҳиби тӯй пай бурдааст, ки одамони миршаб мехоҳанд як ошӯб хезонда, чанде аз ҷавонони гузар ва меҳмононро дастгир карда ба миршабхона бурда, пули бисьёре рӯёнанд, аз касе пул нарӯяд, ба сарбозни амир ё ба зиндон фиристонанд.

Соҳиби тӯй, ки як одами бечораи кафшдӯз буда, додаш ба ҷое намерасид ва медонист, ки ҳамгузариаш Махдум пеш аз ҳаҷ рафтанаш ба миршаб ғалаба карда ӯро беобрӯй карда буд ва ҳоло ки аз ҳаҷ Ҳоҷӣ-махдум шуда омада, обрӯяш зиёда гардидааст, давон пеши ӯ рафта, аз ӯ ёрмандӣ пурсидааст:

— Агар ёрӣ надиҳед, тӯямро вайрон карда, каси бисьёреро ба хабс мегиранд, аҷаб нест, ки мани мӯйсафедро ҳам ва писарамро ҳам, ки домод шуданӣ аст, ба хабс гиранд. Дар он вақт ба болои беобрӯй ҳавлиамро фурӯшам ҳам, харҷи миршабхонаро адо карда наметавонам,— гуфтааст.

Бо шунидани ин суханҳо ғайрати Махдум ба ҷуш омада ҷоиаи «ҳоҷимахдумӣ»-ашро пӯшида, ҳамроҳи соҳиби тӯй ба ҳавлии ӯ рафта дидааст, ки ҳақиқатан одамони миршаб таблҳо, таблкӯбҳо ва себандҳошон-

ро* дар гӯшае гузошта, худҳошон мастӣ ва бетартибӣ карда нишастаанд.

Махдум фикр кардааст, ки онҳоро бо суханони нарм ё бо ҷанги забони аз он ҷо бароварда фиристодан мумкин нест, бинобар ин яке аз себандҳои онҳоро ба даст гирифта, бе ҳеҷ мукаддима ва ҳап задан бо қуввате ки доштааст, ба сари онҳо задан гирифтааст.

Одамони миршаб бо таъсири зарбаҳои ҷонкоҳ кадаре ҳушьёр шуда фикр кардаанд, ки агар ба зарба бо зарба ҷавоб дода истодагарӣ кунанд, аҷаб нест, ки хамаи аҳолии гузар ва меҳмонон ба онҳо ҳуҷум оварда талаф намоянд, бинобар ин салоҳи кори худро дар гурехтан дида, таблҳо, таблкӯбҳо, себандҳо ва шишаҳои нимхӯрдаи аракро ба ҷояшон гузошта, худ бо сарҳои кафида ва рӯҳои хуншоршуда аз ҳавлӣ баромада бадар кандаанд.

Махдум баъд аз гурехта рафтани одамони миршаб таблҳо, таблкӯбҳо, себандҳо ва шишаҳои аракро бо сифати ҳуҷҷати бетартибии онҳо ба ҷавononи гузар бардоронда бурда, дар ҳавлии худ дар зери айвон гузошта, ҷавononро гусел карда, худ ба хонааш даромада хобидааст.

* * *

Одамони миршаб якчанд буғча моли дуздиро шабона аз болои боми ҳавлии Махдум гузаронда, бар рӯи ҳавлӣ фуроварда, дар таги айвон, дар пеши асбоби шабгардии худҳошон (таблҳою таблкӯбҳою себандҳо) гузошта, шишаҳои аракро, ки ягона ҳуҷҷати бетартибии худҳошон буд, гирифта бурдаанд ва дар вақти сахар гурӯҳи калони одамони миршаб, ғайр аз онҳое ки шаб дар базм мачрӯҳ шуда будаанд, бо ода-

---

* Себанд аз чӯби заранги кӯҳӣ сохта мешуд, ки дарозиаш се газ, ғафсиаш баробари каланддаста меомад ва дар се ҷояш се банди биринчӣ мегузаронданд. Ин силоҳ махсуси шабгардони Бухоро буд.

мони қушбегӣ омада, ҳавлии Махдумро иҳота карда гирифтаанд ва баъд аз рӯз сафед шудан як қисми онҳо аз бом ба ҳавлӣ фуромада, «чизҳои дуздӣ»-ро ба даст дароварда ва Ҳочӣ-махдумро ҳам аз хоб бедор карда, дастгир намудаанд.

Гӯё он шаб Ҳочӣ-махдум бо дастаи дуздон аз як чо он молҳоро тороҷ карда оварда истода будааст, ки ба ҷанд нафар одамони миршаб рост омадааст. Онҳо, ки «барои муҳофизати шаҳр аз дуздон кӯчаҳоро гардиш карда гашта будаанд», дар дасти ҳамроҳони Ҳочӣ-махдум буғчаҳои молро дида, дар шубҳа афтода, барои «адои вазифаи худ» хостаанд онҳоро нигоҳ дошта пурсуков кунанд, аммо Махдум ба фармони онҳо итоат накарда ба дастаи худ фармудааст, ки одамони миршабро зада беяроқ кунанд.

Азбаски дуздон бисьёру одамони миршаб кам будаанд, то сарҳошон кафидан истодагарӣ карда муқобилат намуда бошанд ҳам, дар охир маҷбур шудаанд, ки таблҳо, таблкӯбҳо ва себандҳоро партофта гурезанд. Бо вуҷуди ин аз паскӯча ва тангкӯчаҳо аз паси дуздон пойда рафта дидаанд, ки онҳо молҳои дуздиро бо асбоби шабгардҳо дар ҳавлии Ҳочӣ-махдум пинҳон карда, худ пароканда шуда рафтаанд. Махдум бошад, дар хонаи худ даромада хобидааст. Гӯё воқеа ин будааст, ки ба миршаб хабар додаанд ва миршаб барои дастгир кардани Ҳочӣ-махдум ва молҳои дуздӣ фармон дода будааст.

Одамони миршаб ин ҳикояти сохта ва бофтаи худро, ки дар сохтани он иштирок кардани миршаб бешубҳа аст, қасдан дар пеши ҳавлии Ҳочӣ-махдум бо шарҳ ва иловаҳои дигар ба мардум мегуфтанд, то ки ӯро дурусттар беобрӯй кунанд.

Чанд нафар одамони миршаб чизҳои дуздӣ ва асбоби шабгардонро бардошта ба пахлуи Ҳочӣ-махдум гузоштанд ва дигаронашон пасу пеш ва ростуҷапи «дузд»-ро иҳота карда гирифтанд, то ки ӯ нагурезад ва бо ҳамин тантанаи намоишмонанд ба тарафи Регистон раҳсипор гардиданд. Хурду калон ва пиру ҷавони гузари Ҳочӣ-махдум ва ҳамсоягузарҳо, ки чӣ будани ҳақиқати воқеаро медонистанд, аз дунболи «намоишчиён» равона гардиданд, то ки агар маври-

даш шавад, хакиқати ҳолро ба ҳокимон гуфта изҳори ҳақ намоянд.

Хочӣ-махдумро ба Регистон бурда, ба болои арк баровардаид, аммо аҳолии аз дунбол рафтаро ғайр аз мӯйсафеди кафшдӯз, ки соҳиби тӯй ва базм буд, роҳ надоданд. Шояд роҳ додани он мӯйсафед барои он бошад, ки роҳе ёфта ӯро ҳам ба пои Хочӣ-махдум печонанд, то ки аз вай ҳам бо дилхоҳи худ никор гиранд.

Одамони миршаб ва қушбегӣ Хочӣ-махдумро болои арк баровардаи, ба маҳкамаи қушбегӣ даровардаи, аз берунӣ хона дар пеши он даре, ки қушбегӣ дар пеши он дар аз дарун менишаст, шинонданд. Миршаб ҳам дар дарунӣ хона дар рӯ ба рӯи қушбегӣ менишаст.

Қушбегӣ аз одамони худ ва одамони миршаб сурати ҳолро пурсид. Ясавулбошии миршаб вокеаро ба тарзе, ки дар боло зикр ёфт, баён кард. Миршаб суханони одами худро, гӯё бар сари он вокеа шоҳид бошад, бо сарчунбонӣ ва бо «ана ҳамин тавр» гуфтан тасдиқ кардан гирифт.

Баъд аз нақл ёфтани вокеа аз тарафи одами миршаб, қушбегӣ аз Хочӣ-махдум:

—Шумо чӣ мегӯед?—гуфта пурсид.

Хочӣ-махдум аз чайбаи худ мактуберо бароварда истода гуфт:

—Ман аз бетартибиҳои Бухоро, хусусан аз зулму ситами миршаб ва одамони ӯ, ки ба аҳолӣ ва аз ин чумла бар худам мерафт, саргурез шуда, ба Арабистон рафта будам, дар он чо баъд аз ҳаҷ карданам дар Мадинаи мунаввара бо осудагӣ зиндагӣ мекардам. Аммо имсол ба ман аз Бухоро дар бораи вафоти Чонибеги қушбегӣ ва ба мансаби вазорат нишастани чаноби шумо ин мактуб рафт,—гӯён Хочӣ-махдум мактубӣ аз чайбаш бароварда ба қушбегӣ дод ва давом намуд:

— Чун ман дар ин мактуб хондам, ки бо адолатпарварии шумо аз Бухоро аракнӯшиҳо, бетартибиҳо ва бадкирдориҳои одамони миршаб барҳам дода шудааст, боз ба ватанам омадам. Аммо имшаб воке-

ае рӯй дод, ки бар хилофи он чизҳоест, ки дар ин мактуб навишта шудааст,—гӯён Ҳочӣ-махдум воқеаи он шаб дар ҳавлии мӯйсафеди кафшдӯз рӯйдодаро тамоман бо ростӣ гуфта дод.

Қушбегӣ он мактубро бо диққат хонда баромад, мундаричаи он мактуб, ки сар то по оид ба таърифу тавсифи ӯ (қушбегӣ) буд, ба вай бисьёр хуш омад. Чунки нависандагони он мактуб барои он ки Ҳочӣ-махдумро ба омадан ба Бухоро ташвиқ кунанд, шаҳрро ба сабаби «адолати» ин вазир монанди ҷаннати афсонавӣ «обод ва осуда» карда нишон дода будаанд. Дар як ҷои мактуб иборахои зерин навишта шуда буд: «...Ин вазири беназир бадкирдориҳои миршаб ва одамони ӯро тамоман барҳам дод ва онҳоро, чунон сарпаст кард, ки ба касе чашм ало намуда нигоҳ карда наметавонанд».

Мактуб бо як қувваи баланди боваркунонандагӣ навишта шуда буд, ки қушбегӣ ҳам ба корҳои накардаи худ қариб буд бовар кунад, ҳатто ӯ дар дили худ гузаронид, ки: «Аҷаб нест, ин корҳои адолатпарваронаро карда бошаму аз серкорӣ фаромӯш намуда бошам. Дар ҳар ҳол ин шарафи муфтро дар номи худ нигоҳ доштан даркор аст». Бинобар ин ба миршаб нигоҳ карда:

—Ҳайф ба шумо тӯксабо (амали миршаб),—гуфт,— шумо ба ҷои он ки фармонҳои ҷаноби олӣ ва супоришҳои маро ба амал оварда, аз шаҳр бетартибиҳоро барҳам диҳед ва дар навбати аввал одамони худатонро сариштакунед, шумо онҳоро монанди галаи гургони ваҳшӣ ба сари аҳолӣ сар дода мондед. Шумо дархол... номи онҳо чӣ буд?..

Қушбегӣ аз суҳан бозистода лахзае хомӯш монд, баъд аз он худ ба худ суханони охиринашро бар забон ронда боз қадаре хомӯш истод. Шояд номҳои даркориро фикр карда ба ёд оварда натавониста бошад, ки ба Ҳочӣ-махдум нигоҳ карда пурсид:

—Номи он гургони ваҳшӣ, ки имшаб он ҳама бетартибиҳоро кардаанд, чист?

—Қалонашон Қали Қурбон ва се каси дигар нафарони он!—гуфт Махдум дар ҷавоби қушбегӣ.

—«Кали Курбон»,—гуфт кушбегӣ худ ба худ ин номро аз забони Хочӣ-махдум гирифта ва баъд аз он ба миршаб нигоҳ карда сухани худро давом дод:— Шумо, тӯқсабо, дарҳол Кали Курбонро бо ҳамроҳони дишабааш дастгир карда ба зиндон фиристонед, то одамонатонро ба тартиб наандозед, ба пеши ман наоед ва ба ман рӯ ба рӯ нашавед!

Миршаб чунон саросема шуда буд, ки чӣ кор кардани шуро намедонист, ӯ ин гапҳоеро, ки аз кушбегӣ шунида истода буд, гумон мекард, ки хоб дида истодааст, чунки ин гуна муомилаи кушбегӣ ба худаш фавкулодда буд...

Кушбегӣ фармони худро ба тарзи кӯтоҳ такрор кард:

—Зуд хезед, аз пеши ман дур шавед!

Кушбегӣ ба Хочӣ-махдум, ки ба воситаи ин мактуб «номи неки» ӯро то Арабистон ва Ҳиндустон паҳн кардааст, илтифоти махсус кардан хоста, аз вай пурсид:

— Шумо, Хочӣ-махдум, дар Арабистон бояд забони арабро ҳам омӯхта бошед?

— Каме омӯхтаам.

— Ин тавр бошад, марҳамат карда ба пеши мо дароед. Мо як меҳмони араб дорем, ки забони ӯро намедонем, шумо тарҷумонӣ кунед, ки бо вай қадаре сӯҳбат кунем.

Хочӣ-махдум ба хона — ба пеши кушбегӣ даромад. Кушбегӣ ӯро дар наздиктари худ шинонда, ба пешаш дастархон фармуд.

Хочӣ-махдум, то омадани араб, дар сари дастархон боз чизи бисёреро аз кирдорҳои бади миршаб ва одамони ӯ ба кушбегӣ нақл кард. Кушбегӣ худро чунон нишон медод, ки гӯё ин аҳволро дар умри худ нахустин бор шунида истодааст ва сохтакорона афсӯс мехӯрд...

* * *

Ин ғалабаи Хочӣ-махдум ба миршаб ғалабаи бисьёр намоён буд. Дафъаи аввал—пеш аз гурезагиаш, агар ба вай сохтакорона ғалаба карда бошад, ин дафъа рӯйрост ва бо ростгӯй ғалаба карда буд, ки ин

пойдор буд. Бинобар ин ӯ хост, ки аз ин галабааш фонда бурда миршабро дар пеши мардум расво кунад ва ба ҳамин мақсад дар кӯчаҳо мегашт, ки ӯро дар ягон чои серодам рост орад.

Ин ростӣ бисьёр дер накашид: рӯзе дар вақте ки Хочӣ-махдум аз тарафи Чорсу омада ба тахти токи Хоча Мухаммадя Парron мефуромад, миршаб ҳам аз тарафи растаи Сӯзангарон ва бозори корд, дар ҳолате ки худ савора буда, дар чилаваш кариб панҷоҳ нафар пиёда медавид, намоён шуд. Пеш-пеши ин пиёдагон ясовулбошии миршаб табарашии ӯро, ки дар шакли моҳи панҷрӯза буда, мисли мох медурахшид ва дасташ нукраи саводкорӣ[39] буд, баробари сари синаи худ дошта ва ба аҳолӣ намоиш дода меомад.

Тахти токи Хоча Мухаммадя Парron чое буд, ки дар он чо хафт кӯча ба ҳам пайваста, ҳар каломи онро бо равоқе ба зери он тоқ медаромаданд. Дар тарафи шимол ва чанубии ин тоқ боз ду токи хурд ба ҳамин токи калон пайванд ёфта буд, ки дар токи шимолӣ бозори китоб ва дар токи чанубӣ бозори телпак ташкил ёфта буд ва дар сари ҳар кӯче, ки ба ин токи калон мепайвастанд, низ монанди бозори кӯрпа, бозори ресмон (арғамчин), бозори чӯбкаду, бозори кафшу масҳӣ ва растаи саррофон барин бозорҳои серхариду фурӯш вокеъ шуда буданд.

Хонанда аз ҳамин тасвири мухтасар хоҳад фаҳмид, ки токи Хоча Мухаммадя Парron бо онқадар пайвандагони хафт кӯча ва бо харидорон ва фурӯшгоҳои чандин бозор чӣ қадар одами бисьёрро дар худ ғун мекунад.

Хочӣ-махдум дар мисли чон ана ҳамин токи серодам рост истода расида омадани миршабро интазор шуд. Ҳамин ки миршаб ба пазлики ӯ расида омад, ӯ бо овози баланди тантанадори голибона ба ӯ гуфт:

Ғуломи! Бар сари зан мезанишаи хунхор,
Ин ачаб: гургони одамхор дар фармон туст,
Хуҳро фармондеҳи гургон надида ҳеч кас-
Ин «шараф» бо хислати гургонат шоён туст!

Ҳочӣ-махдум баъд аз хондани ду байти дар боло кайдшуда дигарбора ба миршаб хитоб кара гуфт:

—Ӯй ғӯладинг! Боз натонистӣ! Агар боз «хунаре» дошта бошӣ, кор фармо, ки ман низ ба ҷавоб додан ва барои туро боз ҳам расвотар кардан тайёр мебошам!

Бо сар кардани Ҳочӣ-махдум ба байтхонӣ оянда ва равандагон аз роҳ бозистодан гирифтанд ва бозориёни атрофи тоқ низ давон-тозон ба зери токи калон омада ғун мешуданд ва аз анбӯҳи мардум гузаргоҳ банд шуда буд.

Мардум дар вакти байтхонии Ҳочӣ-махдум чӣ будани вокеаро хуб нафаҳмида бошанд ҳам, аз хитоби охирини ӯ равшан фаҳмиданд, ки нишонаи ин тирҳои чонкоҳ миршаб аст ва якбора бо овози баланд ба каҳкосзанон хандидан даромаданд.

Аммо баъзе бозориён нахандида ва аз оқибати ин кор тарсида ҳампаҳлуёни хандони худро ихта карда:

— Дам шин, эҳтиёт куи! Дасти ин золим ба гиребони Ҳочӣ-махдум нарасад ҳам, ин чо ғун шуда истодагонро аз ёд нахоҳад бароварда аз мову ту берахмона ниқор хохад гирифт...—мегуфтанд.

Баъд аз ин ҳодиса дигар бор миршаб ба Ҳочӣ-махдум рӯ ба рӯ наёмад, ӯ ҳар гоҳ, ки савора ба кӯча мебаромад, як одами худро пештар мефиристод, ки он давру пешро аз назар гузаронда рафтан гирад, агар дар он чо Ҳочӣ-махдумро бинад, бо ишорате хабар диҳад, то ки ӯ аспашро ба ягон кӯчаи дигар гардонда равад.

Миршаб дар кӯчахои калони камодам ҳам, агар медид, ки Махдум аз дур намоён аст, аспашро ба ягон паскӯча мегардонд ва агар паскӯчаи муносибе ба назараш нанамояд, аспашро пас гардонда бо роҳи омадагиаш мерафт.

Албатта, хонандагон мунтазири онанд, ки бифаҳманд, миршаб баъд аз фармони катъии кушбегӣ бо одамони худ чӣ муомила кард ва оиҳоро чӣ гуна ҷазо дод?

Бо афсӯс хабар додан лозим аст, ки миршаб дар ин бора хеҷ коре накард, дар роҳи ичро кардани фармони қушбегӣ ба Қали Қурбон ва ҳамроҳонаш фармуд, ки чанд рӯз дар шаҳр ба назари мардум нанамоянд, ё дар чое рӯй пинҳон карда нишинанд, ё ин ки ба саёҳати саҳро раванд, баъд аз ягон моҳ ин ходиса аз хотири қушбегӣ фаромӯш хоҳад шуд.

Миршаб баъд аз як рӯзи он ҳодиса бо баҳонае пеши қушбегӣ омад, то ки бинад қушбегӣ ханӯз аз ӯ дар ғазаб аст ё аз ғазабаш фуромадааст? Аммо қушбегӣ аз ӯ дар бораи ичрои фармони худ чизе напурсид, ва ҳол он ки ӯ ба миршаб дируз баъд аз фармон доданаш ба ҳабси Қали Қурбон ва ҳамроҳонаш гуфта буд, ки: «то одамонатонро ба тартиб наандозед, пеши ман наоед ва ба ман рӯ ба рӯ нашавед!» Ӯ дар муддати бисту чор соат ё аз «серкорӣ» ин фармон ва ин суханони худро фаромӯш карда буд, ё ин ки такрор кардани он фармон ва он суханонро, ки ба тартиби ҳукуматдории амир халал мерасонид, лозим надид.

Натичаи ба назар намоёни ғалабаи Хоҷӣ-махдум ба миршаб ҳамин шуд, ки ғайр аз воқеаи таҳти токи Хоча Муҳаммади Паррон, дигар миршаб то мурданаш ба назари ӯ нанамуд ва одамонаш дар гузари Хоҷӣ-махдум ва дар ҳамсоягузарҳои ӯ дигар бетартиби накарданд. Аммо дигар кирдорҳои бади миршаб ва одамонаш монанди пештара давом кардан гирифтанд.

«НАБЕРАИ ФАЙЗИ-АВЛИЁ»

Аз тумани Вобканд, аз деҳаи Розмоз Мулло Амон ном касе буд, ки ӯ дар хурдсолиаш ба Бухоро барои хондан омада, таҳсили илм карда, дар ин чо монда буд. Дар вақтҳое ки ман бо ӯ шиносо шудам, чилу панҷсола буд. Бо вучуди ин ӯ безану фарзанд ва бехонаву чой буда, дар мадрасаи Турсунҷон дар як ҳуҷраи ориятӣ (аз они касе дигар) истиқомат мекард.

Ӯ қоматбаланд, тануманд, гандумгун, сиёҳчашму абрӯ ва сиёҳриш буда, дар зоҳири аҳволаш ҳеч

аломати беморӣ дида намешуд. Аммо аз баъзе ҳаракатҳояш, аз гуфтор ва кирдораш баъзе касон аломати девонагӣ ҳис карда, ӯро «девонанамо» мегуфтанд.

Лекин, ба фаҳми ман, девонагии ӯ ҳам монанди «девонагии» Яҳьёҳоҷа ва Абдулмачиди Зӯфунун, ки зикрашон дар қисми III «Ёддоштҳо» дар саҳифаҳои 7 ва 9 гузашт, сохта буд[140]. Аммо дар ҳақиқат ӯро одами матин, солимақл, пурдон ва одамшиносе гуфтан мумкин буд.

Ӯ аз баъзе ҷиҳат—аз ҷиҳати ба калонони он замон ба назари танқид нигоҳ кардан ба Яҳьёҳоҷа ва ба Зӯфунун монандӣ дошта бошад ҳам, аз бисьёр ҷиҳатҳо аз онҳо фарқ дошт. Масалан, Яҳьёҳоҷа дар ҳар кучо ва ҳар вақт калононро, хоҳ ғоибона бошад, хоҳ дар пешашон, дашном дода, кирдорҳои бади онҳоро фош карда мегашт. Мулло Амон бошад, камгап буд ва дар ҳар ҷо ҳар касро ҳақорат дода намегашт. Аммо агар гап аз бадкирдорихои арбоби замона барояд, аломатҳои исьён ва шӯриш нишон дода, «аз дашном ва ҳақорат ҳеҷ чиз ҳосил намешавад, ин ҳоро тавбаи гургӣ додан, яъне нест кардан лозим аст» мегуфт.

Ӯ бо ҳамин хислати худ аз Абдулмачиди Зӯфунун ҳам фарқи куллӣ дошт, ки Зӯфунун бо вучуди аз арбоби замона сахт норозӣ ва аз онҳо нафрат доштанаш дар нақлҳои фикри худ пассив ва эҳтиёткор буд.

Мулло Амон аз илмҳои мадраса бештарини ба мантиқ ва ҳикмат машғулӣ мекард, илмҳои диниро — қуръон, ҳадис ва фиқҳро «инҳо илм нестанд, инҳоро ҳар кас метавонад омӯзад, чунки ҳамагӣ дар китоб навишта шудааст. Илм он аст, ки ақл дар вай кор кунад ва майдони фикрдавонӣ кушода бошад. Дар илмҳои динӣ бошад, дар чор тарафат деворҳои баланд ва сахт кашида мондаанд. Агар аз он деворҳо берун баромадан хоҳӣ, туро ин бетамизон дарҳол «кофир» мегӯянд» мегуфт.

Ӯ дар сабаби ба илми мантиқ ва ҳикмат шавқ пайдо карданаш мегуфт, ки: «ман дар хурдсолиам дар

сахро дар бораи Абӯалӣ ибни Сино бисьёр ҳикояҳои афсонавӣ ва вокеиро шунидам. Ман дар он вақтҳо дар Вобканд дар сари мазори Мири Хурду Мири Калон истиқомат намуда дар пеши муллоҳои он ҷо дарс мехондам ва дар дили худ қарор дода будам, ки ҳар вақт барои хондан ба мадрасаҳои шаҳри Бухоро равам, роҳи Абӯалиро хоҳам пеш гирифт. Ман он вақтҳо чунин мепиндоштам, ки дар шаҳри Бухоро пайравони Абӯалӣ Сино ҳастанд».

Ӯ суханӣ худро давом дода гуфт: «Падари марҳумам, ки маро барои дур накардан аз худ рухсат намедод, ки барои таҳсил ба шаҳр равам, вафот намуд. Ман ҳам озод шуда, ба шаҳр омадам ва дар ин ҷо пурсуков кардам, ки пайравони Абӯалӣ Синоро ёбам. Ба ман Мулло Ҳомиди Арабро нишон доданд, ки «танҳо ҳамин дӯстдори ҳикмат ва фалсафа аст ва ӯро метавон пайрави Абӯалӣ Сино гуфт, ман ба он кас шогирд шудам. Он кас аз илми мантиқ қадаре маълумот дошт, аммо аз ҳикмат ва фалсафа, ки мақсади аслии ман буд, чизе гуфта натавонист. Қам-кам пай бурдам, ки ҳаким ва файласуф будани домуллои ман танҳо дар ин аст, ки худро ба ҳакимӣ ва файласуфӣ шӯҳрат додан мехоҳад, бинобар ин ба улуми динӣ ва амалиёти динӣ он қадар аҳамият намедиҳад, то ки муллобачагон ӯро «ҳаким ва файласуф» гӯянд.

Ӯ қадаре ором истода, боз давом кард: «Медони, дар дуньё бештарини одамон аз паи шӯҳрат мегарданд, қиморбозон, вартишбозон, мурғбозон ва харкорон ҳам дар олами худ дар ҷустуҷӯи шӯҳрат мебошанд. Уламои динӣ ҳам, бо вуҷуди надонистанашон улуми диниро, худро бо унвони «олими динӣ» шӯҳрат додаанд, ки ин шӯҳрат дар байни гала бесаводон хеле ба осонӣ ба даст даромадааст. «Ҳазрати устоди ман» ҳам монанди ҳамин уламои динӣ, дар ҳолате ки аз ҳикмат ва фалсафа бӯе набурдааст, ба осонӣ худро ба ҳакимӣ ва файласуфӣ шӯҳрат дода тавонистааст. Дар ҳар ҳол, агар аз нуқтаи назари шӯҳратпарастӣ нигоҳ кунем, домуллои ман нисбат ба уламои динӣ роҳи дурусттар ёфтааст, зеро уламои динӣ он қадар бисьёранд, ки агар сагро занӣ, ба болои онҳо

меафтад, аммо дар Бухорои имрўза касе, ки дар ҳикмат ва фалсафа шўҳрат ёфтааст, танҳо устоди ман аст, ки ин шўҳрати азим аст».

Мулло Амон дар охири суҳани худ гуфт, ки: «Чун ман аз ёфтани пайравони Бўалӣ ва донандаи ҳикмат ва фалсафаи ў маъюс ва ноумед шудам, дар пеи мутолиа афтодам, аммо афсўс, ки на китобҳои Абўалӣ Синоро ёфтам ва на он китобҳоеро, ки дар онҳо гуфтаҳои Абўалӣ ба тафсил нақл ёфта бошад. Ночор ба мутолиаи ҳамон китобҳое машғур шудам, ки дар онҳо баъзан мусаннифи китоб «қола-ш-Шайхурраис» («гуфтааст Абўалӣ Сино») гўёи чумлаеро аз он ҳаким ё барои қувват додан ба суҳани худ, ё барои рад кардани суҳани ў (бештарин барои қувват додан ба суҳани худ) нақл мекунад. Ин китобҳо ҳамон китобҳоанд, ки дар дарсхонаҳои Бухоро якчанд сатр аз аввали онҳо, яъне хутба ва дебочаи онҳоро мехонанд. Ман бошам, дарунтари онҳоро сайр карда гаштам. Дар натиҷа на ба олими дин шудам, на ҳакиму файласуф шудам, балки дар дунъё як «бекорҳўча» шуда мондам, ки маро «оворан ду дунъё» гуфтан мумкин аст».

—Аҳмади Калларо* донишманди бузург мегўянд, магар шумо бо ў алоқа набастед?—ман аз Мулло Амон пурсидам.

— Алоқа бастам, рафтуоҳ кардам, ҳоло ҳам баъзан ба ҳузури ў рафта меоям. Ҳақиқатан ҳам ў бузургтарини донишмандони замони мост. Лекин ман дар дунъё «нодони саргардон» бошам, ў донишмандест, ки сари калован худро гум кардааст,—гуфт Мулло Амон дар ҷавоби ман ва дар роҳи тафсил додани ин суҳани худ давом намуд: — Ў дар хурдсолӣ бисьёр илму фазлро аз худ кардааст. Баъд аз он дар дарбори амир афтодааст, разолатҳо ва бетартибиҳои он ҷоро дида дилтанг шудааст. Баъд аз он бо ҳайати сафорати амир Русияро дида омада, хостааст, ки дари хонаи амирро ҳам ба тартиб андозад. Албатта, ин хаёли хом буд. Зеро ба тартиб андохтан ва аз мурдориҳо тоза

* Дар Бухорои оврўза Аҳмади Донишро бо унвони «Донише кариб ҳеч ёд намекарданд, бештарин «Аҳмади Калла» мегуфтанд ва баъзан «Аҳмад-маҳзум».

кардани хархона ва говхонаҳо мумкин аст, чунки бошандагони он чоҳо ба одам итоат мекунанд, аммо ба тартиб андохтани як гала говон ва харон, ки худро ҳокими мутлақ ва соҳиби мурдаву зиндаи одамон медонанд, ва тоза кардани бошишгоҳи онҳо чӣ гуна мумкин мешавад?

Мулло Амон давом карда гуфт:

—Чун Аҳмад-махдум дар дарбори амир ягон кори ба мардум фоиданок карда натавонист, дилтангии ӯ ба дилгирӣ анҷомида, аз он ҷо худро канора кашида хонанишин шуд. Аммо хонанишинии ӯ монанди баъзе девонагон, ки гӯё тарки дуньё карда гӯшагир мешаванд, мардумгурезона набуда, хонаи ӯ доимо аз дӯстонаш пур мебошад. Ӯ бо онҳо гарм мечӯшад, хандону шукуфон сӯҳбат мекунад. Аммо касе ки диққат кунад, мефаҳмад, ки дили ӯ монанди лолаи шукуфта пурдоғ ва ҷигараш аз неши замона сӯрох-сӯрох аст. Ин ҳолати дарунии ӯ аз навиштаҳояш ба ҳар хонанда ва шунаванда зоҳир мегардад.

—Мазмуни навиштаҳояш чист ва шумо онҳоро хонда дидаед? — ман пурсидам.

— Ӯ бештарин вақти худро ба навиштан сарф мекунад, мазмуни навиштаҳояш шикоят аз замон ва аз амиру вазир аст. Ӯ касеро, ки қобили шунидани навиштаҳои худ донад, хонда мешунавонад ё коғазпорчаҳои навиштаашро медиҳад, ки хонда бинад. Ба ман ҳам гоҳ-гоҳ вараҳҳои парешонашро медиҳад, ки хонда мебароям...

Мулло Амон аз сухан бозистода, қадаре ба фикр фурӯ рафт ва баъд аз он ба сухан даромада гуфт:

— Лекин аз он навиштаҳои ӯ фоидае нест. Дуруст аст, ки агар дар мамлакати мо ҳам монанди мамлакатҳои дигар чопхона мебуд ва дар вай китобҳои нав ва аз ин ҷумла навиштаҳои Аҳмад-махдум ҳам чоп шуда мебаромаданд ва ба хонандаи бисьёре дастрас мешуданд, ачаб набуд, ки бо хондани он навиштаҳо чашми бисьёр зулмдидагон ва аз зулм нафраткунандагон кушода мешуд ва ҳама якҷоя сар бардошта, ин гургони одамхорро тавбаи гурги медоданд. Аммо аз ин чӣ фонда, ки нависӣ, нависӣ,

нависию он навиштаҳоро панҷ кас, даҳ кас, ниҳоят, понздаҳ кас аз дӯстони наздикат хонда бинанд ва он когазпорчаҳо дар гӯшае афтода монда, дар охир хӯроки мушон шаванд...

Мулло Амон лаҳзае хомӯш монда, боз давом кард:

— Чизе ки маро ба ояндаи хубе умедвор мекунад, дигаргуншавандагии олам аст, ки ман инро дар китобҳои ҳикмат хонда бовар кардаам, дар қатори ин дигаргуншавиҳо ачаб нест, ки тартиби мамлакати мо ҳам, ки айни бетартибист, дигаргун шуда, чопхонаҳо кушода шавад ва мумкин аст, ки баъзе навиштаҳои Аҳмад-махдум саломат монда, чоп шуда, дастраси омма гардад ё дар китобхонаҳо гузошта шавад, ки одамон хонда бахра баранд. Лекин дар ҳамон вақт ҳам фондан ин навиштаҳо аз ин зиёд намешавад, ки хонандагон онҳоро хонда мефаҳманд, ки дар ҳамон замонҳои тираву торик ҳам одамони хирадманди бофазлу дониш будаанд, ки ин чизҳоро навишта аз худ ба ёдгорӣ гузоштаанд.

* * *

Ман Мулло Амонро ба муносибати ҳамсоятуман будanaш донам ҳам, аввалҳо бо вай шахсан шиносо набудам. Рӯзе дар гулзори гулфурӯшони беруни дарвозаи Мазор тасодуфан бо ӯ ҳамсӯҳбат шуда, шиносо гардидам. Ӯ ба назари ман аз одамоне, ки то он вақт дида будам, хеле дигар намуд. Баъд аз он мулоқот борҳо бо вай ҳамсӯҳбат шудам. Бештарин сӯҳбати мо дар гулзори мазкур воқеъ мешуд. Зеро ман одати вайро фаҳмида гирифта будам, ки дар ҳавоҳон нағз гашти рӯзҳо аз шаҳр баромада, ба он гулзор рафта, чое нӯшида, ҳавои тоза хӯрда меомад. Ман ҳам ҳар гоҳ бо ӯ сӯҳбат кардан хоҳам, дар ҳамон вақт ба он ҷо мерафтам.

Кам-кам мо бо ҳам ҳолдон шудем ва гоҳо бо хоҳиши ӯ дуртар аз шаҳр рафта, дар киштзорҳои деҳконон гардиш карда, ба шаҳр бармегаштем.

Ман хостам ӯро дар сӯҳбатҳое, ки дар мадрасачаи Лаби Ҳавзи Арбоб ташкил меёфтанд, иштирок кунонам, бинобар ин барои ҳавасманд кардани ӯ он

сўҳбатҳоро хеле дилчасп ва иштироккунандагони он мачлисҳоро ҷавонони боақлу тамиз карда нишон додам.

Ў хам гоҳо ба он ҷо мерафт. Аммо дар он ҷо чизе намегуфт ва ба коре иштирок намекард ва монанди ҳайкали бечон дар гўшае менишаст ва ҳар гоҳ ки дилгир шавад, хеста мерафт. Бо вучуди ин пояшро аз ин ҷо намеканд — ҳафтае як ё ду бор омада менишод.

Баъд аз он ки Мулло Амон ба мадрасача борҳо омада рафт ва аҳолии он ҷо бо вай унсу улфат гирифтанд, яке аз онҳо аз ў пурсид:

— Шумо гоҳо дар мачлисҳои камбағалонаи мо иштирок мекунед, ки мо аз ин чиҳат аз шумо миннатдор мебошем. Аммо аз он ҷо, ки шумо дар ин сўҳбатҳо ҳеч гап намезанед, мо аз ҳуд дар шубҳа мемонем ва дар дили мо мегузарад, ки шояд барои синни шумо аз мо бисьёр калон ва мо хурдсол будан бо мо гап заданро ба худ муносиб намедида бошед, ё ин ки тарзи сўҳбатҳои мо ба шумо мақбул набошад ва бинобар ин аз гап задан худдорӣ мекарда бошед?

— Ман, агар худро калонсол ва шумоёнро хурдсол донеста аз шумоён ибо мекардам, ба мачлиси шумо намеомадам. Аммо аз он ҷо, ки ман шумоёнро бехтарини ҷавонони хозираи Бухоро донистам, бо вучуди сўҳбатҳотон барои ман дилгиркунанда будан поямро аз ин ҷо намеканам, чунки аз худҳотон дил канда наметавонам.

Аз охири суҳани Мулло Амон ҳамаи аҳли мачлис дар тааҷҷуб афтоданд ва яке аз онҳо ин тааҷҷубро умумиро ба забон оварда гуфт:

— Ачаб аст, ки худи мо дилчасп бошему сўҳбатамон дилгиркунанда бошад?

— Сабаби дилчасп будани шумоён, чунон ки ҳозир гуфта гузаштам, бехтарини ҷавонони хозираи Бухоро будаватон аст. Ман, ки фарзандони ватани худро дўст медорам, бехтарини онҳоро сахттар дўст медорам, ки дил канда наметавонам. Аммо дилгиркунанда будани сўҳбатҳои шумоёнро, агар ба шу-

нависию он навиштахоро панч кас, дах кас, нихоят, понздах кас аз дўстони наздикат хонда бинанд вз он коғазпорчахо дар гўшае афтода монда, дар охир хўроки мушон шаванд...

Мулло Амон лахзае хомўш монда, боз давом кард:

— Чизе ки маро ба ояндаи хубе умедвор мекунад, дигаргуншавандагии олам аст, ки ман инро дар китобхои хикмат хонда бовар кардаам, дар қатори ин дигаргуншавихо ачаб нест, ки тартиби мамлакати мо хам, ки айни бетартибист, дигаргун шуда, чопхонахо кушода шавад ва мумкин аст, ки баъзе навиштахои Ахмад-махдум саломат монда, чоп шуда, дастраси омма гардад ё дар китобхонахо гузошта шавад, ки одамон хонда бахра баранд. Лекин дар хамон вакт хам фоидаи ин навиштахо аз ин зиёд намешавад, ки хонандагон онхоро хонда мефахманд, ки дар хамон замонхои тираву торик хам одамони хирадманди бофазлу дониш будаанд, ки ин чизхоро навишта аз худ ба ёдгорй гузоштаанд.

* * *

Ман Мулло Амонро ба муносибати хамсолтуман буданаш донам хам, аввалхо бо вай шахсан шинохо набудам. Рўзе дар гулзори гулфурушони беруни дарвозаи Мазор тасодуфан бо ў хамсўхбат шуда, шинохо гардидам. Ў ба назари ман аз одамоне, ки то он вакт дида будам, хеле дигар намуд. Баъд аз он мулокот борхо бо вай хамсухбат шудам. Бештарин сўхбати мо дар гулзори мазкур вокеъ мешуд. Зеро ман одати вайро фахмида гирифта будам, ки дар хавохои нагз гашти рўзхо аз шахр баромада, ба он гулзор рафта, чое нўшида, хавои тоза хўрда меомад. Ман хам хар гох бо ў сўхбат кардан хохам, дар хамон вакт ба он чо мерафтам.

Кам-кам мо бо хам холдон шудем ва гохо бо хохиши ў дуртар аз шахр рафта, дар киштзорхои дехконон гардиш карда, ба шахр бармегаштем.

Ман хостам ўро дар сўхбатхое, ки дар мадрасачаи Лаби Хавзи Арбоб ташкил меёфтанд, иштирок кунонам, бинобар ин барои хавасманд кардани ў он

сўҳбатҳоро хеле дилчасп ва иштироккунандагони он мачлисҳоро ҷавонони боақлу тамиз карда нишон додам.

Ў ҳам гоҳо ба он ҷо мерафт. Аммо дар он ҷо чизе намегуфт ва ба коре иштирок намекард ва монанди ҳайкали бечон дар гўшае менишаст ва ҳар гоҳ ки дилгир шавад, хеста мерафт. Бо вуҷуди ин пояшро аз ин ҷо намеканд — ҳафтае як ё ду бор омада меистод.

Баъд аз он ки Мулло Амон ба мадрасача борҳо омада рафт ва аҳолии он ҷо бо вай унсу улфат гирифтанд, яке аз онҳо аз ў пурсид:

— Шумо гоҳо дар мачлисҳои камбағалонаи мо иштирок мекунед, ки мо аз ин ҷиҳат аз шумо мингатдор мебошем. Аммо аз он ҷо, ки шумо дар ин сўҳбатҳо ҳеҷ гап намезанед, мо аз ҳуд дар шубҳа мемонем ва дар дили мо мегузарад, ки шояд барои синни шумо аз мо бисьёр калон ва мо хурдсол будан бо мо гап заданро ба ҳуд муносиб намедида бошед, ё ин ки тарзи сўҳбатҳои мо ба шумо мақбул набошад ва бинобар ин аз гап задан ҳуддорӣ мекарда бошед?

— Ман, агар ҳудро калонсол ва шумоёнро хурдсол донистам аз шумоён ибо мекардам, ба мачлиси шумо намеомадам. Аммо аз он ҷо, ки ман шумоёнро беҳтарини ҷавонони ҳозираи Бухоро донистам, бо вуҷуди сўҳбатҳотон барои ман дилгиркунанда будан пояшро аз ин ҷо намеканам, чунки аз ҳудҳотон дил канда наметавонам.

Аз охири сухани Мулло Амон ҳамаи аҳли мачлис дар тааҷҷуб афтоданд ва яке аз онҳо ин тааҷҷубро умумиро ба забон оварда гуфт:

— Ачаб аст, ки ҳуди мо дилчасп бошему сўҳбатамон дилгиркунанда бошад?

— Сабаби дилчасп будани шумоён, чунон ки ҳозир гуфта гузаштам, беҳтарини ҷавонони ҳозираи Бухоро будананатон аст. Ман, ки фарзандони ватани ҳудро дўст медорам, беҳтарини онҳоро сахттар дўст медорам, ки дил канда наметавонам. Аммо дилгиркунанда будани сўҳбатҳои шумоёнро, агар ба шу-

нидан рағбат дошта бошетон, ба исбот кардан тайёр мебошам.

Садои «мешунавем, мешунавем, марҳамат кунед!» аз ҳар тараф баланд шуд.

Мулло Амон сухан сар кард:

— Яке аз машғулиятҳои шумоён дар ин чо мусиқа аст. Мусиқа умуман хуб аст. Хусусан дӯстони созандаи шумо танбӯрро хуб менавозанд. Садои нохуни Ҳочӣ Абдурахмон ва Раҳматхоча бисьёр обдор аст. Аммо ба ман маъқул нест. Чунки садои танбур, хусусан аз расидани нохуни ягон хунарманд ба тор барояд, дили шунавандаро об карда мегирьёнад. Ман бошам, гирья карданро бад мебинам. Шояд ин аз он сабаб бошад, ки ман аз хурдсолӣ дар сахро бо шунидани овози дойра тарбия ёфтаам. Дар деҳаи мо, ки Розмоз аст, дар тумани мо, ки Вобканд аст, дар тумани Ғиҷдувон, ки ба мо наздик аст, чунон дойрадастони забардаст хастанд, ки аз хурӯшидани дойраи худ шунавандаро ба осмон мебароранд ва дар дили ӯ аз дарду аламу ғаму андӯҳ ғарде намегузоранд. Хоча Хофиз беҳуда нагуфтааст, ки:

Шунидам, ки гар ғам расонад газанд,
Хурӯшидани даф бувад судманд.

Мулло Амон қадаре хомӯш истода, боз ба сухани худ давом кард:

— Хусусан имрӯзхо, ки бо таъсири аҳволи замон хеле ғамгин шудаам, мехоҳам, ки бо садои пурҷӯшу хурӯши дойра ҷӯшону хурӯшон ба кӯча бароям ва рустамвор наъраҳошон ба дари арки амир равам ва бо ғурриши шерона ғӯям:

— Ӯй гургони одамхор! Аз шумо умеди одамгарӣ кардан ва одам шудани шуморо чашм доштан ғалат аст! Шуморо тавбаи гургона додан (яъне нест кардан) лозим аст.

— Машғулияти дигари шумоён байтбарак, зарбулмасал, мақол ва «ҳа-бозист», ки ин дар мақоми худ хеле дилчасп ва фоиданок аст, забонро бой ва тоза мекунад. Аммо дар аҳволи ҳозираи мо, ғайр аз барои шабгузаронии одамони бекор, ба чизе кор намеояд. Агар фоидаи ҳозираи ин бозихоро бо таъбири

дехқонон ифода кунем, «аз бекорй кадукорй» мешавад.— гуфт Мулло Амон ва баъд аз он ки чашмони худро ба чашмони аҳли мачлис як-як дӯхта диққати хамаро ба тарафи худ кашид ва хамаро ба шунидани суханони худ тайёр дид, давом намуд: — Худатон фикр карда бинед: дар аҳволи ҳозираи мо, дар аҳволе, ки дар мактаб ва мадрасаҳои мо дарси забон нест ва дар мамлакати мо чопхона ва рӯзнома нест, аз бой шудан ва тоза шудани забони панч-шаш кас ва, агар бисьёр бошад, аз забондон шудани дах нафари шумо ба худатон ва ба мардум чи фоида? Аммо агар дар мактаб ва мадрасаҳои мо дарси забон мебуд ва шумо чизҳоеро, ки дар ин чо омухтаед, ба шогирдон ёд медодед, ё чопхона ва рӯзнома мебуд, ки шумо натича ва хулосаҳои ҳаррӯзаи ин сӯҳбатҳои хуби худро чоп карда бароварда ба омма пешкаш мекардед, дар он вакт ин машғулияти шуморо пурфоида гуфтан мумкин буд. Ҳоло чй? Ҳоло ин кор, чунон ки навакак гуфтам, «аз бекорй кадукорист».

Мулло Амон кадаре хомӯш истода, нафаси худро рост гирифта ва таъсири суханони худро санчида дид, ки ҳамагй ҳама тан гӯш гардида ба шунидани суханони ӯ тайёранд, боз давом намуд:

— Машғулияти бисьёр калони шумо, ки ба аҳволи ҳозираи мо вобастагии сахт дорад, шикваю шикояти шумоён аст аз аҳволи замон. Аммо, агар дикқат карда бинед, на ба худхотон ва на ба мардум ҳеч фоида надоштани ин коратонро худ мефаҳмед. Чунон ки ба нолаву зории бевазанони шавҳармурда ва фарзанд ба зиндонафтода ҳеч кас парвое надорад, аз ин кори шумо хам абрӯи ҳеч бадкирдор хам намехӯрад. Оре, агар насиҳати Бедилро, чунон ки хозир яке аз шумоён дар байтбарак хонд, ки гуфтааст:

Бо сахтдилон шиори худ сахтй кун!
Бардор ба оҳан оҳанн тофтаро!

ба амал оварда, гургони одамхорро тавбаи гургона дода метавонистед, дар он вакт ба мардум фоидаи калон мерасондед. Афсӯс, ки ҳозир ин кор аз дасти шумо намеояд.

Зохиран, ин сухани Мулло Амон ба аҳли мачлис маъқул шуд, ки ҳама сар чунбонда гуфтаҳои ӯро тасдиқ карданд ва яке аз иштироккунандагони он мачлис: «чунон ки Ҳочӣ-махдум ба миршаб кард» гӯён ба тарзи мисол воқеаҳои дар ду боби болоро гузаштаро ба ёди аҳли мачлис ва Мулло Амон расонид.

Мулло Амон бо шунидани суханони ӯ табассумкунон истеҳзокоронае карда ва сарашро бо ишорати инкор дутарафа чунбонда истода ба гап даромад:

— Кори Ҳочӣ-махдум, ки шумо онро «корнома» номидед, ба як пули пучак намеарзад. Ҳар корро аз нуқтаи назари фоидаи оммавиаш санчида дидан даркор аст. Натичаи кори Ҳочӣ-махдум бошад, ғалабаи шахсии ӯст ба миршаб ва натичаи амалии ин кор ҳамин шуд, ки одамони миршаб дар ғузари ӯ ва дар ҳамсояғузарҳои ӯ бетартибӣ намекунанд, аммо дар дигар ғузарҳо бадкирдориҳои худро давом кунонда истодаанд ва инчунин миршаб, ки аз шармандагӣ тарсида дар кӯчаҳо аз Ҳочӣ-махдум мегуреза, корҳои золимона ва хунхорона худро бе ҳеҷ тарсу мулоҳиза монанди пештара бешармона ба амал оварда истодааст. Пас, аз ин кори Ҳочӣ-махдум ба омма чӣ фоида расид? Ин кор ба ин монанд аст, ки касе ба гург гӯяд: «Ба худам ва ба аҳли хонаводам даст нарасон! Дигар ҳамаро дарронда хунашонро хӯрӣ, майлат».

Мулло Амон қадаре хомӯш монда, боз давом намуд:

— Агар кушбегӣ дар натичаи ғалабаи Ҳочӣ-махдум миршабро аз кор мегирифт ҳам, ба омма фоида надошт, чунки ба ҷои ӯ ягон каси аз вай ҳам золимтар меомад. Зеро одати ҳукумати Бухоро ҳамин аст, ки агар норозигии мардум аз ҳокиме ва амалдоре боло гирад, ӯро аз кор гирифта, ба ҷои вай аз вай бадтарашро мегузорад, то ки мардуми норозӣ «раҳмат бод ба кафандузди аввал» гӯянд ва аз тарси он ки боз бадтараш наояд, дигар аз ҳокимон ва амалдорон шикоят ва норозигӣ накунанд. Агар фарз кунем, ки Ҳочӣ-махдум миршабро мекушт ҳам, боз фоида надошт,— гӯён Мулло Амон сухани худро да-

бом дод,— чунончи, Муҳаммадшариф девонбегиро, ки барои мусодира намудани молу мулки касе ба хонаи он кас рафта буд, соҳиби хона ба ҷои калиди сандуқ таппончаро аз ҷайб бароварда, аз сари дили ӯ зада ҷо ба ҷо кушт. Натиҷа чӣ шуд? Натиҷа ҳамин шуд, ки кушандаро дастгир карда, аз ду пои ӯ бо арғамчин баста як нӯги арғамчинро ба дасти саворе доданд, ки аз тақими худ гузаронда ба қоши зин баст ва ба ҳамин ҳол дар кӯчаҳои шаҳр дар пеши назари аҳолӣ асп давонид. Ин ҳол на танҳо то мурдани он кас, балки то парча-парча аз ҳам чудо шуда, дар зери пою бари ҷомаҳои мардум пош хӯрдани гӯшту пӯсту устухонҳои он одам давом намуд. Дар ҳамон вақт ҳам аз бақияи гӯшту пӯсту устухонҳои он кас даст накашиданд, балки бароварда дар як кӯли беруни шаҳр партофтанд, ки сагон хӯрда тамом карданд. Одамоне, ки ин ваҳшониятро диданд, дигар ҷуръаташон намонд, ки ба он гургони одамхор нигоҳ кунанд, ва мусодара ҳам давом кардан гирифт...

Мулло Амон бо таъсири ин ҳикояе, ки худ карда буд, фурсате андӯҳгинона сар ҳам карда хомӯш монд ва баъд аз он сар бардошта боз ба гап даромад:

— Маро набераи Файзӣ-авлиё* мегӯянд. Ин нисбатро ба ман барои он додаанд, ки ман аз деҳаи Розмоз мебошам ва Файзӣ-авлиё ҳам аз ҳамон деҳа буд. Бо вуҷуди ин ки ӯ дузди машҳур аст, ман аз ин нисбат ор намекунам, чунки ӯ мақсади хуб дошт. Агар ӯ дар дунъё ягон кори намоёне мекард, ки аз вай ба мардум фоидае мерасид, ман аз ин нисбат ҳатто фахр ҳам мекардам. Аммо афсӯс, ки ӯ кори фоиданоке карда натавонист: пулҳои аз андоз ҷамъшудаи амирро дуздида ва хонаи бойҳоро зада, ба фақирон тақсим карда додани ӯ кор набуд. Бо он кор амир на танҳо андозҳои деҳқононро сабук на-

---

* Файзӣ-авлиё як дузди машҳури розмозӣ буд, ки пулҳои аз андоз ҷамъшудаи амирро ва хонаҳои бойҳоро зада, ба фақирон тақсим карда медод. Амир Музаффар ӯро дастгир карда, ба маъмури Бухоро партофта кушта буд.

кард, балки зиёдтар кард, то ки пули ба тороҷ рафтаро даҳчанд карда аз деҳқонон рӯёнад; бо он кирдори ӯ бойҳои ғоратдида на танҳо аз ҳанноти ва судхӯрӣ боз шиносто дand, балки ин кирдорҳои бади худро боз ҳам зиёдтар ривоҷ доданд, то ки чои молҳои дар пинҳонӣ ба дуздӣ рафтаи худро бо торочи рӯирост чанд-чанд карда пур кунанд; фақирон бошанд, бо он панҷу дахе, ки Файзи-авлиё аз таксими молҳои дуздидаи худ ба онҳо медод, аз эҳтиёҷ набаромаданд. Натичаи амалии он корҳои Файзи-авлиё ҳамин шуд, ки худ ба дасти ҷаллодон афтода, аз манзари калони Бухоро партофта шуд.

Мулло Амон дар охири суҳани худ гуфт:

— Бинобар ин ман ба шикоятҳои хонагӣ, ки онро «зинфиолӣ» гуфтан муносибтар аст, ба ҳаракатҳои ба танҳой, ба қаҳрамониҳои чудогона муқобил мебошад. Ман мегӯям, ки агар мумкин бошад, бо хуруҷи оммавӣ ин гургони одамхорро тавбаи гургӣ додан лозим аст.

Ман бояд иқрор кунам, ки маънии ин суханҳои Мулло Амонро он вақтҳо дуруст намефаҳмидам ва мақсади он марҳумро баъд аз Революцияи Октябрь фаҳмидам; инро ҳам фаҳмидам, ки ӯ ба ояндаи хубе умедвории қавие доштааст, инчунин ӯ барои нест кардани гургони одамхор (ҳокимони золим) хуруҷи оммавӣ (яъне революция)-ро лозим медонистааст. Аммо ӯ дар кадом шароит, бо киҳо ва чӣ гуна ба вуқӯъ омадан ва ба вуқӯъ овардани он хуруҷи оммавиро намедонистааст ва донистанаш ҳам мумкин набуд. Ҳатто ӯ мепиндоштааст, ки агар чопхона ва матбуот бошад ва мардум ба тарзи оммавӣ чизҳои навиштан Аҳмад-маҳдум ва монанди онҳоро хонда чашмонашон кушода шавад, «хуруҷи оммавӣ (яъне революция) карда гургони одамхорро тавбаи гургона доданашон (яъне нест карданашон) мумкин аст». Албатта, ин хаёли ӯ хаёли хом буд.

Ман, чунон ки маънии суханҳои Мулло Амонро баъд аз Революцияи Октябрь фаҳмидам, хаёли хом будани ин фикрҳои ӯро ҳам баъд аз революцияи мазкур донистам.

ЧАНГИ МУЛЛОЕН БО АРОБАКАШ

Дар Бухорои амирӣ, дар сари мазори Баҳоваддини Нақшбанд, ҳар сол дар моҳи савр — аз 22-ӯми апрель то 22-ӯми май — чор ҳафта ва ҳар ҳафта як шабу ду рӯз — сешанбеву чоршанбе барои мардон ва як шабу ду рӯз — панчшанбеву чумъа барои заноне сайр барпо мешуд. Ин сайрро бинобар ташкил ёфтанаш дар вақти шукуфтани гули сурх «гули сурх» меномиданд.

Ба ин сайр аҳолии деҳот бо савории худ оянд ҳам, аҳолии шаҳр бо савории киро мерафтанд. Бинобар ин дар ин мавсим кирокашӣ дар байни шаҳри Бухоро ва мазори Баҳоваддин ривоҷ мегирифт. Кирокашҳои ин роҳ ду қисм буда, ба харкорҳо ва аробакашҳо тақсим меёфтанд.

Харкорҳо бо созиши байни худҳошон ба ду гурӯҳ чудо шуда, гурӯҳе дар сари бозори Мазор ва гурӯҳи дигар дар кирокашхонаи «Мазор» ном дарвозаи шаҳр меистоданд ва ҳар гурӯҳ харҳои дар ихтиёри худашон бударо, хоҳ аз они худашон бошад ва хоҳ аз они гурӯҳи дигар, ба равандагон киро карда дода, пули кироро пешакӣ мегирифтанд ва гурӯҳи дигаре, ки дар тарафи дигар меистоданд, он харҳоро аз равандагон қабул карда гирифта, ба равандагони дигар киро карда пас мегардонданд.

Дар аробаҳои киронии раванданишин, ки каппанок (болопӯшида) буда, онҳоро дар Бухоро қӯқандӣ ва дар Фарғонаву Тошканд соябонароба меномиданд, аз равандагони бебор дар масофаҳои наздик аз даҳ то дувоздаҳ нафар чойгир мешуданд.

Аробакашони ин гуна аробаҳо дар мавсими сайри «гули сурх» бо нархи муайян ба қадри гунчоиши аробаҳошон ва қуввати аспҳошон одам гирифта, одатан пештар аз расидан ба кирокашхона дар роҳ аз рафтан бозистода, пули кирояшонро аз равандагон гундошта мегирифтанд, то ки бо расидан ба манзили охирӣ баъзе равандагон аз бисьёрии одамон дар кирокашхона фоида бурда, пули кироро надода аз ароба фуромада наравад.

Дар рӯзҳои сайри «гули сурх» дар як рузи чоршанбе панҷ нафар мулло, аз муллоҳои калон набошанд ҳам, аз муллоёни «машҳури Бухоро», дар бозгашти сайр аз мазори Баҳоваддин баромада ба кирокашхонаи он ҷо омадаанд ва бе муайян кардани нархи киро бар аробае, ки каппааш нақшин ва аспаш фарбеҳ, бо пӯпакҳо ва шавшӯлакҳо зинат дода шуда будааст, баромада дар пеши ҷои нишасти аробаҳо нишастаанд.

Вақте ки аробакаш пули кироро муайян кардан хостааст, онҳо гуфтаанд:

— Аз дигар равандагон чизе ки гирӣ, мо ҳам баробари онҳо медиҳем.

— Нархи ҷои пеши аробаҳо аз пасаш фарқ мекунад, шумоён бояд яку ним баробари касоне, ки дар паси аробаҳо мешинанд, ҳақ диҳетон,— гуфтааст аробакаш.

— Мо ҳам аз дигар одамон фарқ дорем. Моро баробари дигар равандагон надонистанат, аз авомҳо фарқ куниданат даркор аст,— гуфтааст яке аз он муллоён.— Мебинӣ, ки мо муллоёни дуогӯй мебошем, панҷ вақт намозро тарк намекунем, дар паси ҳар намоз дар ҳаққи аҳли муъмину мусулмон дуо мекунем. Ба мазори ҳазрати Баҳоваддини Нақшбанд ҳам мо монанди дигарон на барои сайру саёҳат, балки ба нияти зиёрат омадаем. Дар ин сурат, агар ту моро баробари дигарон ҳисоб кунӣ, ин корат дар ҳаққи мо ҳақорат мешавад.

Аробакаш чору ночор розӣ шудааст, ки бо вуҷуди дар пеши аробаҳо нишастанашон аз онҳо баробари равандагони дар паси аробаҳо нишинанда пули киро гирад ва фарқи нархи ҷои пеши аробаро нисбат ба пасаш ба хотири муллоёнашон ба онҳо бахшад.

Аробакаш панҷ нафар дигар равандагонро ба қарори ҳар кас як танга гирифта, боз нигарони равандагони дигар будааст, ки муллоҳо аз вай талаб кардаанд, ки зудтар ба роҳ дарояд.

— Аспи ман зӯр ва фарбеҳ аст,— гуфтааст аробакаш,— ҳар дафъа ман дувоздаҳ нафар мегирифтам, агар ин дафъа бо даҳ нафар равам, ғайр аз он

чизе, ки аз вачҳи фарқи пеши ароба ба шумоён бахшидам, боз ду танган дигар зарар мешавад.

— Барои ду танга азоб додани моро раво набин, — гуфтаст яке аз муллоён,— агар боз ду нафар гирй, чой танг шуда, мо мачбур мешавем, ки дузону нишинем. Дар он вакт то ба шахр расидан поҳои мо озор ёфта аз кор мебароянд. Гап ба болои ду танга бошад, агар дуои моро гирй, «худо аз хизонаи ғайбаш ду тангатро чор танга карда мерасонад».

Аробакаш дидааст, ки бо ин «тунди халахўр»-хои* якраҳа бахсу чавоб карда нишастан бефоида аст, барои ин «салмаҳои сакат»-ро** зудтар ба манзил расонда аз дасташон рахой ёфтан ночор ба роҳ даромада, аспашро чолокона рондааст.

Дар ҳакикат хам, аспи аробакаш фарбех, пурзўр, чобукрафтор ва пургайрат будааст, ки аз ҳаман аспон, харон ва аробагон пеш гузашта чангу хоки аз пои равандагон хезандаро ба саворагони худ нарасонда, ба Чўгихона ном чой, ки наздик ба шахри Бухорост, расидааст.

Аробакаш дар он чо аспи худро аз рафтор боздошта, аз аробасаворони худ бо одати муқаррари пули кироро талаб кардааст. Он панч нафаре, ки аз одамони оддй буда, дар паси ароба нишаста будаанд, бо аввалин талаби аробакаш, мувофики созиши дар кирокашхона кардаашон, ҳар кадомашон яктангагй бароварда ба аробакаш додаанд.

Аммо муллоён бо пичир-пичири бисьёр ҳар кадом аз кисаи куртаашон пули сиёҳ бароварда, якта-якта шумурда, сиюдупулй, яъне нимтангагй дар як

---

* *Тунди халахўр* — ин чумла дар асл дар ҳаккн харе кор фармуда шудааст, ки агар чўбро бинад, халлос мезанад, лекин баъд аз савор шуда ба роҳ даромадан ҳарчанд хала кунанд ҳам, роҳ намеравад. Мачозан дар ҳаккн одаме гуфта мешавад, ки агар гап занед, оташин мешавад, ҳаргиз гапро намебардорад, аммо бо сад бор гуфтан ҳам вазифаи худро нчро намекунад. (Аз мачозҳои халкии Бухоро.)

** *Салмаи сакат* — дар асл бори дар роҳ афтодамондан бефоидаест, ки барои бардошта бурдан ба гардани касе мачбуран бор кардаанд. Мачозан одами бефоидаест, ки ба касе часпида гирифта маънати худро ба ӯ бор кардааст ва аз ӯ халос шудан душвор аст. (Аз мачозҳои халкии Бухоро.)

чо чамъ карда хамагй дуним танга ба аробакаш додаанд.

Аробакаш, ки барои гирифтани пули киро бар болои зини асп якрўя нишаста рўи худро ба тарафи муллоён гардонда будааст, пур аз пули сиёх будани ду чанголи муллои дар пеш нишастаро дида, тоқияи худро дароз карда ба вай андохта додани пулро пурсидааст.

Мулло пулро ба тоқия андохта додааст, аробакаш гирифта, пулро кам тахмин карда пурсидааст:

— Ин чанд пул аст, таксирам?

— 160 пули сиёх аст, ба дуним танган нукраи сараи зарби Бухорои шариф баробар меояд,— мулло чавоб додааст.

— Ин пули киро чанд кас? — аробакаш боз пурсидааст.

— Барои панч кас!

— Магар аз рўи қавлу қарорамон пули киро панч кас панч танга намешавад?

— «Алқавлу билалъамали ло йўътабару» гуфтаанд дар китобхо,— гуфтааст мулло.

— Ман ин гапатонро нафахмидам, таксир. Тоҷикй карда гўед-чи,— аробакаш гуфтааст.

— Яъне, масалан, ки «қавли беамал, яъне, масалан, ки гуфтори бекирдор эътибор надорад» гуфтаанд дар китоб,— мулло гуфтан худро шарх додааст.

— Ман аз ин гапхо хеч чиз намефахмам, ман дар пеши шумоён дарс нахонда истодаам, ки аз китоб гап занетон. Зудтар пули кироро пурра диҳетон, ки вақт рафт. Беҳуда маро аз бечорагиам — аз кирокашиам намононетон, таксирхо!

— Хамааш хамин,— гуфтааст муллои дигар,— кам бошад, ками моро ба чои пур бин. Мо дар ҳаққи ту ва дар ҳаққи зану фарзандонат дуо мекунем.

— Барои зану фарзандони ман аз дуо пештар ион даркор аст, вақтро нагузаронда ҳаққи маро диҳетон!

— Эй!.. Чй гуфта истодааст ин чапан? Магар ба дуо шаккоки мекунад ин худобехабар? — гуфтааст як муллои дигар ба ҳамроҳони худ ва ба аробакаш нигоҳ карда сухани худро давом додааст: — Гири

ҳам ҳамин, нагирӣ ҳам ҳамин, мо пули дигари ба ту медодагӣ надорем.

— Хуб, нагирам — намегирам,— гуфтааст аробакаш, пулро бо тоқияи худ ба тарафи муллоён дароз карда истода,— агар ман ба пул ва ё ба дуои шумоҳо барин «зоти шарифҳо» нигоҳ карда менистодам, кайҳо аз гушнагӣ мемурдам. Хизмати то ба ҳамин ҷо ба шумоён кардаамро ба арвоҳи падару модарам бахшидам. Ин пулҳотонро гирифта бурда ҳалвопечак харида хӯретон. Зуд аробаро холӣ кунетон, ки ман ба кори бечорагиам равам.

— Чиҳо мегӯяд ин худоношинос? — гуфтааст як мулло ба ҳамроҳонаш ва ба аробакаш нигоҳ кард.— Ту дубора ба дуо ва ба худо шаккокӣ карди. Моро ҳам ҳақорат карда истодай. Мо аз ароба намефуроем ва туро бо аробаи худат ба пеши ҷаноби шариатпаноҳӣ — қозикалон бурда даъвои ҳақорат мекунем. Зудтар аробаатро ҳай кун!

Аробакаш, ки то ҳол хеле ҳуддорӣ карда истода будааст, ин тӯҳмат ва беҳаёии муллоёнро дида, якбора шӯрида пули сиёҳи дар тоқияаш бударо ба рӯҳ ба болои реги Чӯгихона пош дода фиристода, ба муллоён:

— Ҳозир аз аробаам фуроетон, набошад, худам шумоёнро монанди ана ҳамон пулҳотон ба рӯҳ ҳаво медиҳам,— гуфтааст.

— Дар кофир будани ин аробакаш ҳеҷ шакку шубҳа намонд,— гуфтааст яке аз муллоён ба ҳамроҳони худ,— дар ҳамин ҷо дасту пои ӯро баста, зада-зада кашола карда ба қозихона бурдан даркор аст,— гӯён ба тарафи он панҷ нафар аробасавори дигар нигоҳ карда: — Бачаҳо, шумоён дар ин кор ба мо ёрӣ диҳетон ва ба қозихона ҳамроҳи мо рафта гувоҳ шуда, чиҳо гуфтани ин кофирро ба шариатпаноҳӣ гӯетон, то ки шумоён ҳам ба савоб дохил шаветон! — гуфтааст.

Аммо он равандагон ба ин ҷанҷоли хавфнок ҳамроҳ ва гувоҳ шуданро нахоста, аз паси аробаи фуромада ба паскӯчаи Чӯгихона даромада ғоиб шуда рафтаанд. Аробакаш бошад, қамчинашро ба миё-

наш халонда, поҳоҳшро ба ариш (шоту) гузошта рост хеста:

— Касеро, ки дасту пои маро бандад, модараш ҳанӯз назондааст,— гуён аз болои ариш ба дарун аробарафта, муллоёнро ягон-ягон бардошта ба рох хабо додааст ва аспи худро бо аробан холишуда ронда рост ба тарафи кирокашхона рафтааст.

* * *

Хочӣ-махдум, ки хар гуна хабархои ачабу гарибро ба мо мерасонд, ин вокеаро хам дар хамон рӯзи вокеъшудааш ба мо омада гуфт. Ӯ аввал ин хабарро тасодуфан аз яке он панч нафар равандагон, ки шоҳид шудаиро нахоста аз аробаи фурмода додаанд, шунидааст. Чун он кас аз аробакашхонаи Файзобод будани он аробакашро хабар додааст, Хочӣ-махдум, ки хангоматалаб ва кунчкоб буд, ба он чо рафта, хамон аробакашро ёфта шахсан аз худи ӯ пурсида гирифтааст. Азбаски аробакаш Чунбул-махдум будани яке аз он муллохоро гуфтааст, Хочӣ-махдум ба мадрасаи Девонбеги ба хучраи Чунбул рафта, аз ӯ хам ин хабарро шунидааст, ки хар се нафл баробар баромада, ба ростии ин дигар хеч шубха намондааст.

Хочӣ-махдум аз Чунбул кисто будани он чор нафар муллои дигарро хам фахмида гирифтааст, ки мо дар ин чо онхоро ягон-ягон номбар мекунем. Пеш аз баён кардани шахсияти он муллохо, дар ин чо кайд кардан даркор аст, ки хар кадоми онхоро ёшандагони «Ёддоштхо»-и мо аз ин пеш дар кисми III зикрхои се нафари кисто — Чунбул-махдум, Абдурахмони Рафтор ва Кайм-махдум будаанд[35], ки зикри онхо дар кисми мазкури «Ёддоштхо» дар боби «Макроблан одамшакл» (нашри точикй, соли 1960), гузаштааст, чорӯми кисто Корй Самеъ[36] будааст, ки зикри вай дар зимни зикри Яъкубхочи дар китоби мазкур дар сахифахои 10—11 кайд ёфтааст, панчӯми Мухторхочи будааст, вай хам дар китоби мазкур дар боби «Начибуттарафайн» (сахифаи 312) баён ёфтааст.

Чун дар воқеаи аробакаш кори инҳо бо ваҳшоният чашмнадида ва фочиаи гӯшношунида анҷом ёфт, лозим аст, ки мо хонандагони азизи худро бо инҳо дурусттар шиносо кунем:

Чунбул-махдум як одами тахминан сиюпанҷсола буда, қомати баланд ва бадани борики лоғар дошт, ки ба пояи чувории сафед сахт монанд буд, ӯ бо рӯи борики дарозрӯяи маллатобаш ба шағол монандӣ қавӣ дошт, абрӯи бемӯй ва чашми танги бемижгонаш низ аз қиёфаи шағолӣ хабар медод. Чизе ки башараи ӯро аз шағол фарқ мекунонд, ҳамин буд, ки рӯяш бо пешона ва биниаш пур аз доғи нағзак буда, ба бинанда як ҳисси нафрат бедор мекард, риши тунуке, ки аз манаҳи борикаш баромада буд, лашми гурбаи маллаи худмурдаро ба ёди кас меовард.

Касби асосии Чунбул судхӯрӣ буда, пулҳои худро ба аллофони бозори орд ва ба ҳучрадорони мадрасаи Девонбеги, ки худ низ яке аз ҳучрадорони он ҷо буд, бо фоида ба қарз медод.

Чунбул ҳарчанд аз чумлаи хатми дарскардагони мадрасаҳои Бухоро бошад ҳам, саводи дуруст надошт, бо вуҷуди масъалаҳои диниро дуруст надонистан диндортароши сахт буда, худро ҳамин тарз нишон медод, ки агар вай набошад, дини ислом вайрон шуда меравад.

Абдураҳмони Рафтор як одами қоматпасти фарбеҳ буда, ба қавли аҳолии Бухоро «ғӯладинг» номидан мумкин буд. Аммо ӯ дар роҳ рафтан ҳар қадом аъзои баданашро чудогона-чудогона чунбонда қадам мепартофт, ки дар вақти рафтораш ӯро маст гумон кардан мумкин буд. Аҳолии Бухоро дар роҳ рафтан чилвагарона қадам партофтани ӯро ба назар гирифта, ба номи ӯ калимаи «рафтор»-ро ҳамроҳ карда буданд.

Абдураҳмони Рафтор яке аз муллоёни диндори сарватманд буда, аз мадрасаи Кӯкалтош чанд дар ҳучра ва аз растаҳо чанд дар дӯкон дошт, ки аз вақфҳои ҳучрахояш ва аз ичорахои дӯконҳояш даромади калонро соҳиб буд. Бо ҳаман ин аз судхӯрӣ ва ҳучрачаллоби ҳам сарват бар болои сарват зам мекард.

Ў дар ҳамон вақтҳо таҳминан чилсола буда, дар мадрасае мударрис буд, лекин ба чое ба он мадраса рафта дарс гуфтан дар мадрасаи Кукалтош дар миёнсарой нишаста ғайфурӯшӣ мекард. Суханони ў бештар ба ҳаҷвҳои дилхоҳ ва изҳори тассуби дини ом буд.

Каём-маҳдум аз шарикдарсони Абдураҳмони Рафтор буда, аз ў комтабалаҳдтар ва дар ҳаҷвҳои дилхоҳ ва изҳори тассуби дини аз ў мондани надошт. Дар мушоираҳои маҳфилафрӯзиҳои мударрисӣ ў ҳам монанди Абдураҳмони Рафтор иштирок карда, нофаҳмида фарьёд мекашид.

Каём-маҳдум ҳам монанди Абдураҳмони Рафтор аз мадрасаи Кукалтош чанд дар ҳуҷраро ба даст дарварда гирифта буд, ки ҳарчанд ҳуҷраҳои ин мадраса, ичорабаҳои вақфҳояш ва таксими пули вақф бе саъю ҳаракати ин ду шарики ба ҳам наздик ҳеҷ ном наёфт.

Мо дар ин ҷо дар тавсифи Корӣ Самеъ наистем, чунки кирдор, рафтор ва ҳарфҳои ин одами ҳунармандро дар замми зикри Яҳьёхоҷа дар қисми III «Ёдоштҳо» гузоштаем.

Мо боид дар ин ҷо дар хусуси Мухторхоҷа чанд калима гуфта гузарем: ин одам, чунон ки дар қисми III дар боби «Начибуттарафайн» қайд ёфт, ҳунарсол ва аз кӯдаки мударрисони Бухоро буда, дар мадрасаи Кукалтош чанд дар ҳуҷра дошт. Ин одам миёнқад, миёнгӯшт, ришқалом, сабзаҳачеҳра буда, монанди арабҳо чашмони калони сиёҳ дошт, ришаш калон буда, бо мӯчаи сиёҳаш болотар аз шаст будан дар ришаш тори сафед ҳам мекашид ва ба ҳамин муносибат уро мардум «сиёҳлаҳр» мегуфтанд.

Ў дар зокир одами бечора мекашид, он қадар дилхоҳ ва изҳори тассуби дини ҳам мекард, ҳарфҳояш ба ҳарчаҳ буд, ки мисбат ба худаш ки падар аст, худро асилзодатар, донишмандтар ва ба ҳурмат сазовортар шумурдани писарашро ҳам бо тобиссуме шунида чизе намегуфт ва ҳамаи ҳайрон будаанд, ки ин одами нармгуфтор чаро бо аробакаш ин қадар мунозира кардааст.

Аз рӯи хабаре, ки Ҳоҷӣ-махдум аз Ҷунбул-махдум овард, муллоёне, ки бо аробакаш ҷангидаанд, карор додаанд, ки ӯро ба қозихона кашида, «кофир» шудани ӯро «исбот» карда, ба қатли ӯ ҳукм бароранд.

* * *

Дар ин ҷо боз як чои воқеаро равшантар карда гузаштан лозим аст: дар шароити амирӣ, дар шароите, ки муллоён ҳокими мутлақ ва тақьягохи ҳукумати амирӣ, ба шариат мувофиқ кардадиҳандаи ҳар гуна зулму бедод ва фисқу фасоди амир буданд, аҷаб нест, ки баъзеҳо ба панҷ нафар муллоёни машҳур муқобил баромада, онҳоро беобрӯй кардани як аробакашро аз ақл дур пиндоранд.

Аммо агар ҳонандагон аз қисми III «Ёддоштҳо» (ҳамон китоб, ҳамон нашр) дар боби «Ҷамънятҳои пешаварон дар Бухорои амирӣ» (саҳ. 234—247) ҷамъияти саисон ва аробакашонро, ки дар саҳифаҳои 241—242 зикр ёфтааст, хонда бароянд, ҳар гуна шубҳаашон бартараф мешавад[143]. Чунки дар он боб дар ҷамъияти худ нисбат ба пешаварони дигар хеле озодона тарбия ёфтани саисон ва аробакашон баён карда шудааст. Ба болои ин аробакашони аробакашхонаи Файзобод дар ҷасорат, дар ғаниабардорӣ, дар озодгардӣ ва ҷангарагӣ шӯҳрат лоштанд. Чӣ гуна пурҷасорат ва озодгард будани аробакашони файзободиро воқеаи зерин ба хубӣ исбот мекунад:

Раиси собиқи Президиуми Совети Олии Ӯзбекистон Иӯлдош Охунбобоеви марҳум пеш аз Революцияи Октябрь як вақтҳо дар як бои андичонӣ, ки дар байни Фарғона ва Қачқар савдогарӣ доштааст, аробакаш кардааст. Рӯзе дар байни хӯҷаин ва Охунбобоев дар адои ҳаққи хизмат низоъ баромадааст. Хӯҷаини хостаааст аз обрӯи худ дар пеши амалдорони подшоҳии Россия фоида бурда, ба гардани аробакаши худ ягон айби сиёсӣ бор карда, ӯро дар Сибирь бадарға кунонад.

Охунбобоев аз ин ҳаракати хӯҷаини худ хабардор шуда, гурехта ба Бухоро рафтааст ва дар он ҷо дар байни аробакашони файзободӣ ҷойгир шуда, чандин сол аробакаш карда гаштааст.

наш халонда, похоншро ба ариш (шоту) гузошта рост хеста:

— Касеро, ки дасту пои маро бандад, модараш ҳаёз назоидааст,— гуфт аз болои ариш ба дарун аробa рафта, муллоёнро ягон-ягон бардошта ба рох ҳаво додааст ва аспи худро бо аробаи холишуда ронда рост ба тарафи кирокашхона рафтааст.

* * *

Хочӣ-махдум, ки хар гуна хабархои ачибу гариборо ба мо мерасонд, ин вокеаро хам дар хамон рӯзи вокеъшудааш ба мо омада гуфт. Ӯ аввал ин хабарро тасодуфан аз яке аз он панч нафар рафиқаш, ки шохид шудани онро надошта аз аробa фуромада будаанд, шунидааст. Чун он кас аз аробакашхонаи Файзобод будани он аробакашро хабар додааст, Хочӣ-махдум, ки ҳангоматалаб ва кунчков буд, ба он чо рафта, хамон аробакашро ёфта шахсан аз худи ӯ пурсида гирифтааст. Азбаски аробакаш Чумбул-махдум будани яке аз он муллоҳоро гуфтааст, Хочӣ-махдум ба мадрасаи Деҳконбегӣ ба хучраи Чумбул рафта, аз ӯ хам ин хабарро шунидааст, ки хар се нафл баробар баромада, ба ростии ин дигар ҳеч шубҳа намонадааст.

Хочӣ-махдум аз Чумбул кихо будани он чор нафар муллои дигарро хам фахмида гирифтааст, ки мо дар ин чо онхоро ягон-ягон номбар мекунем. Пеш аз баён кардани шахсияти он муллоҳо, дар ин чо кайд кардан даркор аст, ки хар кадоми онхоро хокандагони «Ёдгориҳо»-и мо аз ин пеш дар қисми III дидаанд; се нафари кихо — Чумбул-махдум, Аббурахмони Рафтор ва Қиём-махдум буданд[105], ки зикри онхо дар қисми мазкури «Ёдгориҳо» дар боби «Макроблоки одамшакл» (нашри точики, соли 1960), гузаштааст, чорӯми кихо Кори Самеъ[106] будааст, ки зикри вай дар зимни зикри Яъқубчи дар китоби мазкур дар саҳифаҳои 10—11 кайд ёфтааст, панҷум Мухторхочи будааст, вай хам дар китоби мазкур дар боби «Намбуттарафайн» (саҳифаи 317) баён ёфтааст.

Чун дар воқеаи аробакаш кори инҳо бо ваҳшоният чашмандида ва фочиаи гӯшношунида анҷом ёфт, лозим аст, ки мо хонандагони азизи худро бо инҳо дурусттар шиносо кунем:

Ҷунбул-махдум як одами тахминан сиюпанҷсола буда, қомати баланд ва бадани борики лоғар дошт, ки ба пояи ҷувории сафед сахт монанд буд, ӯ бо рӯи борики дарозрӯяи маллатобаш ба шағол монандӣ қавӣ дошт, абрӯи бемӯй ва чашми танги бемижгонаш низ аз қиёфаи шағолӣ хабар медод. Чизе ки башараи ӯро аз шағол фарқ мекунонд, ҳамин буд, ки рӯяш бо пешона ва биниаш пур аз доғи нагзак буда, ба биканда як ҳисси нафрат бедор мекард, риши тунуке, ки аз манаҳи борикаш баромада буд, пашми гурбаи маллаи худмурдаро ба ёди кас меовард.

Касби асосии Ҷунбул судхӯрӣ буда, пулҳои худро ба аллофони бозори орд ва ба ҳуҷрадорони мадрасаи Девонбегӣ, ки худ низ яке аз ҳуҷрадорони он ҷо буд, бо фоида ба қарз медод.

Ҷунбул ҳарчанд аз ҷумлаи хатми дарскардагони мадрасаҳои Бухоро бошад ҳам, саводи дуруст надошт, бо вуҷуди масъалаҳои диниро дуруст надонистан диндортароши сахт буда, худро ҳамин тарз нишон медод, ки агар вай набошад, дини ислом вайрон шуда меравад.

Абдураҳмони Рафтор як одами қоматпасти фарбеҳ буда, ба қавли аҳолии Бухоро «гӯладинг» номидан мумкин буд. Аммо ӯ дар роҳ рафтан ҳар қадом аъзои баданашро ҷудогона-ҷудогона ҷунбонда қадам мепартофт, ки дар вақти рафтораш ӯро маст гумон кардан мумкин буд. Аҳолии Бухоро дар роҳ рафтан ҷилвагарона қадам партофтани ӯро ба назар гирифта, ба номи ӯ калимаи «рафтор»-ро ҳамроҳ карда буданд.

Абдураҳмони Рафтор яке аз муллоёни диндори сарватманд буда, аз мадрасаи Кӯкалтош чанд дар ҳуҷра ва аз растаҳо чанд дар дӯкон дошт, ки аз вақфҳои ҳуҷраҳояш ва аз ичораҳои дӯконҳояш даромади калонро соҳиб буд. Бо ҳаман ин аз судхӯрӣ ва ҳуҷрақаллобӣ ҳам сарват бар болои сарват зам мекард.

наш халонда, похоншро ба ариш (шоту) гумоштэ рост хеста:

— Касеро, ки дасту пои маро бандад, модараш ҳавўэ назондааст,— гўён аз болои ариш ба дарунн ароба рафта, муллоёнро ягон-ягон бардошта ба рох ҳаво додааст ва аспи худро бо аробаи холишуда ронда рост ба тарафи кирокашхона рафтааст.

* * *

Хочй-махдум, ки хар гуна хабархои ачиб гаиро ба мо мерасонд, ин вокеаро хам дар хамон рузи вокеъшудааш ба мо омада гуфт. Ў аввал ин хабарро тасодуфан аз яке аз панч нафар равандагон, ки шохид шудаиро нахоста аз аробаи фуромада будаанд, шунидааст. Чун аз кас аз аробакашхонаи Файзобод будани ин аробакашро хабар додааст, Хочй-махдум, ки ҳангоматалаб ва кунчков буд, ба он чо рафта, хамон аробакашро ёфта шахсан аз худи ў пурсида гирифтааст. Аббаски аробакаш Чунбул-махдум будани яке аз он муллохоро гуфтааст, Хочй-махдум ба мадрасаи Девонбеги ба хучраи Чунбул рафта, аз ў хам ин хабарро шунидааст, ки хар се нафаш баробар баромада, ба ростии ин дигар хеч шубха намондааст.

Хочй-махдум аз Чунбул кисо будани он чор нафар муллои дигарро хам фахмида гирифтааст, ки мо дар ин чо онхоро ягон-ягон томбар мекунем. Пеш аз баён кардани шахсияти он муллохо, дар ин чо кайд кардан даркор аст, ки хар кадоми онхоро ёдкунандагони «Ёддоштхо»-и мо аз ин пеш дар кисми III дидаанд; се нафари инхо — Чунбул-махдум, Аббурахмони Рафтор ва Кайм-махдум будаанд[20], ки зикри онхо дар кисми мазкури «Ёддоштхо» дар боби «Микробхои одамшакл» (нашри точикй, соли 1960), гузаштааст, чорўми инхо Кори Самеъ[21] будааст, ки зикри вай дар зимни зикри Якъёнхоча дар китоби мазкур дар сахифахои 10—11 кайд ёфтааст, панчўми Мухторхоча будааст, вай хам дар китоби мазкур дар боби «Начибуттарафайн» (сахифаи 312) баён ёфтааст.

Чун дар вокеан аробакаш кори инхо бо ваҳшо-нияти чашмнадида ва фочиан гӯшношунида анҷом ёфт, лозим аст, ки мо хонандагони азизи худро бо инхо дурусттар шиносо кунем:

Ҷунбул-махдум як одами тахминан сиюпанҷсола буда, қомати баланд ва бадани бориқи лоғар дошт, ки ба пояи ҷувории сафед сахт монанд буд, ӯ бо рӯи бориқи дарозрӯяи маллатобаш ба шағол монандӣ қавӣ дошт, абрӯи бемӯй ва чашми танги бемижгонаш низ аз қиёфаи шағолӣ хабар медод. Чизе ки башараи ӯро аз шағол фарқ мекунонд, ҳамин буд, ки рӯяш бо пешона ва биниаш пур аз доғи нагзак буда, ба бинанда як ҳисси нафрат бедор мекард, риши тунуке, ки аз манаҳи борикаш баромада буд, пашми гурбаи маллаи худмурдаро ба ёди кас меовард.

Касби асосии Ҷунбул судхӯрӣ буда, пулҳои худро ба аллофони бозори орд ва ба ҳуҷрадорони мадрасаи Девонбегӣ, ки худ низ яке аз ҳуҷрадорони он чо буд, бо фоида ба қарз медод.

Ҷунбул ҳарчанд аз ҷумлаи хатми дарскардагони мадрасаҳои Бухоро бошад ҳам, саводи дуруст надошт, бо вуҷуди масъалаҳои диниро дуруст надонистан диндортароши сахт буда, худро ҳамин тарз нишон медод, ки агар вай набошад, дини ислом вайрон шуда меравад.

Абдураҳмони Рафтор як одами қоматпасти фарбеҳ буда, ба қавли аҳолии Бухоро «гӯладинг» номидан мумкин буд. Аммо ӯ дар роҳ рафтан ҳар қадом аъзои баданашро чудогона-чудогона ҷунбонда қадам мепартофт, ки дар вақти рафтораш ӯро маст гумон кардан мумкин буд. Аҳолии Бухоро дар роҳ рафтан ҷилвагарона қадам партофтани ӯро ба назар гирифта, ба номи ӯ калимаи «рафтор»-ро ҳамроҳ карда буданд.

Абдураҳмони Рафтор яке аз муллоёни диндори сарватманд буда, аз мадрасаи Кӯкалтош чанд дар ҳуҷра ва аз растаҳо чанд дар дӯкон дошт, ки аз вақфҳои ҳуҷраҳояш ва аз ичорахои дӯконҳояш даромади калонро соҳиб буд. Бо ҳамаи ин аз судхӯрӣ ва ҳуҷрачаллобӣ ҳам сарват бар болои сарват зам мекард.

наш халонда, похоишро ба ариш (шоту) гузоштан рост хеста:

— Касеро, ки дасту пои маро бандад, модараш ханўз назоидааст,— гўён аз болои ариш ба дарун аробa рафта, муллоёнро ягон-ягон бардошта ба рох хаво додааст ва аспи худро бо аробаи холишуда ронда рост ба тарафи кирокашхона рафтааст.

* * *

Хочй-махдум, ки хар гуна хабархои ачибу гарибро ба мо мерасонд, ин вокеаро хам дар хамон рузи вокеъшудааш ба мо омада гуфт. Ў аввал ин хабарро тасодуфан аз яке он панч нафар равандагон, ки шохид шуданро нахоста аз аробa фуромада будаанд, шунидааст. Чун он кас аз аробакашхонаи Файзобод будани он аробакашро хабар додааст, Хочй-махдум, ки ханго маталаб ва кунчков буд, ба он чо рафта, хамон аробакашро ёфта шахсан аз худи ў пурсида гирифтааст. Азбаски аробакаш Чунбул-махдум будани яке аз он муллохоро гуфтааст, Хочй-махдум ба мадрасаи Девонбеги ба хучраи Чунбул рафта, аз ў хам ин хабарро шунидааст, ки хар се нафл аробар баромада, ба ростии ин дигар хеч шубха намондааст.

Хочй-махдум аз Чунбул кисе будани он чор нафар муллои дигарро хам фахмида гирифтааст, ки мо дар ин чо онхоро ягон-ягон номбар мекунем. Пеш аз баён кардани шахсияти он муллохо, дар ин чо кайд кардан даркор аст, ки хар кадоми онхоро хонандагони «Ёдгоштхо»-и мо аз ин пеш дар кисми III дидаанд; се нафари инхо — Чунбул-махдум, Абдурахмони Рафтор ва Киём-махдум будаанд[10], ки зикри онхо дар кисми мазкури «Ёдгоштхо» дар боби «Микробхои одамшакл» (нашри точики, соли 1950), гузаштааст, чорўми инхо Корй Самеъ[11] будааст, ки зикри вай дар зимни зикри Яхьёхоча дар китоби мазкур дар сахифахои 10—11 кайд ёфтааст, панчўми Мухторхоча будааст, вай хам дар китоби мазкур дар боби «Начибуттарафайн» (сахифаи 312) баён ёфтааст.

Чун дар вокеан аробакаш кори инҳо бо ваҳшо-нияти чашмнадида ва фочиан гўшношунида анҷом ёфт, лозим аст, ки мо хонандагони азизи худро бо инҳо дурусттар шиносо кунем:

Чунбул-махдум як одами тахминан сиюпанҷсола буда, қомати баланд ва бадани борики лоғар дошт, ки ба пояи ҷувории сафед сахт монанд буд, ў бо рўи борики дарозрўяи маллатобаш ба шағол монандӣ қавй дошт, абрўи бемўй ва чашми танги бемижго-наш низ аз қиёфаи шағолӣ хабар медод. Чизе ки башараи ўро аз шағол фарқ мекунонд, ҳамин буд, ки рўяш бо пешона ва бинаш пур аз доғи нағзак буда, ба бинанда як ҳисси нафрат бедор мекард. риши тунуке, ки аз манаҳи борикаш баромада буд, лашми гурбаи маллаи худмурдаро ба ёди кас ме-овард.

Касби асосии Чунбул судхўрӣ буда, пулҳои худ-ро ба аллофони бозори орд ва ба хучрадорони мад-расан Девонбегӣ, ки худ низ яке аз хучрадорони он чо буд, бо фоида ба қарз медод.

Чунбул ҳарчанд аз ҷумлаи хатми дарскардагони мадрасаҳои Бухоро бошад ҳам, саводи дуруст надошт, бо вуҷуди масъалаҳои диниро дуруст надонистан дин-дортароши сахт буда, худро ҳамин тарз нишон медод, ки агар вай набошад, дини ислом вайрон шуда ме-равад.

Абдурахмони Рафтор як одами қоматпасти фарбеҳ буда, ба кавли аҳолии Бухоро «ғўладинг» номидан мумкин буд. Аммо ў дар роҳ рафтан ҳар кадом аъзои баданашро ҷудогона-ҷудогона ҷунбонда кадам мепар-тофт, ки дар вакти рафтораш ўро маст гумон кардан мумкин буд. Аҳолии Бухоро дар роҳ рафтан ҷилвага-рона қадам партофтани ўро ба назар гирифта, ба но-ми ў калимаи «рафтор»-ро ҳамроҳ карда буданд.

Абдурахмони Рафтор яке аз муллоёни диндори сар-ватманд буда, аз мадрасаи Кўкалтош чанд дар хучра ва аз растаҳо чанд дар дўкон дошт, ки аз вакфҳои хуч-раҳояш ва аз ичорахои дўконҳояш даромади калонро соҳиб буд. Бо ҳамаи ин аз судхўрӣ ва хучрачаллобӣ ҳам сарват бар болои сарват зам мекард.

Ў дар хамон вақтхо тахминан чилсола буда, дар мадрасае мударрис буд, лекин ба чоп ба он мадраса рафта дарс гуфтан дар мадрасаи Кукалтош дар миёнсарой нишаста ғанфурўши мекард. Суханони ў бештар ба даъвои диндорй ва изҳори таассуби дини ошд буд.

Киём-махдум аз шогирдарсони Абдурахмони Рафтор буда, аз ў коматбаландтар ва дар даъвои диндорй ва изҳори таассуби дини аз ў монданй надошт. Дар мунозирахои мазҳакамонанди муллоён ў хам монанди Абдурахмони Рафтор иштирок карда, иофахмида фарьёд мекашид.

Киём-махдум хам монанди Абдурахмони Рафтор аз мадрасаи Кукалтош чанд дар хучраро ба даст дароварда гирифта буд, ки харидуфурўши хучрахои ин мадраса, ичорадиҳандагони вақфхояш ва таксими пули вақф бе савобдиди ин ду шарик ба хам наздик анчом намеёфт.

Мо дар ин чо дар тавсифи Корй Самеъ намеистем, чунки кирдор, рафтор ва киёфаи ин одами динфурўш дар зимни зикри Яхьёхоча дар қисми III «Ёддоштхо» гузаштааст.

Мо боид дар ин чо дар хусуси Мухторхоча чанд калима гуфта гузарем: ин одам, чунон ки дар қисми III дар боби «Начибуттарафайн» кайд ёфт, кухансол ва аз кўхна мударрисони Бухоро буда, дар мадрасаи Кўкалтош чанд дар хучра дошт. Ин одам миёнакад, миёнагўшт, ришкалон, сабзиначехра буда, монанди арабхо чашмони калони сиёх дошт, ришаш калон буда, бо ьучуди синнаш болотар аз шаст будан дар ришаш торхои сафед кам менамуд ва ба хамин муносибат ўро мардум «сиёхпир» мегуфтанд.

Ў дар зохир одами бечора менамуд, он кадар даъвои диндорй ва изҳори таассуби дини хам намекард, хокспиаш ба дарачае буд, ки нисбат ба худаш ки падар аст, худро асилзодатар, донишмандтар ва ба хурмат сазоворгар шумурдани писарашро хам бо табассуме шунида чизе намегуфт ва хама хайрон буданд, ки ин одами нармхуомила чаро бо аробакаш ин кадар мунокиша кардааст.

Аз рӯи хабаре, ки Хочӣ-махдум аз Чумбул-малдум шунид, муллоён, ки бо аробакаш чангидаанд, қарор додаанд, ки ӯро ба қонунҳои кашанда «кофир» шудан ё «ислом» кардан, ба қатл ӯ ҳукм барорад.

* * *

Дар ин чо боз як чои вокеаро равшантар карда гузаштан лозим аст: дар шаҳрҳои амирӣ, дар шаҳрҳои, ки муллоён ҳокимияти мутлақ ва тақрибан ҳукумати амирӣ, ба шариат мувофиқ, кардаандаҳам ҳар гуна зулму бедод ва фисқу фасодро амир будаанд, аҳаб нест, ки бағлеҳо ба панҷ нафар муллоён машҳур мукобил барояд, онҳоро бебарӯй кардани як аробакашро аз акл дур пиндорад.

Аммо агар ҳамаи дагон аз қисми III «Ёдоштҳо» (ҳамон катоб, ҳамон қишр) дар боби «Чамъиятҳои пешаварон дар Бухорои амирӣ» (сах. 234—247) чамъияти самсон ва аробакашонро, ки дар сахифаҳои 241—242 ҳамр ёфтааст, ҳамда баровард, ҳар гуна шубҳаашон бартараф мешавад[10]. Чунки дар он боб дар чамъияти худ нисбат ба пешаварони дигар ягон ондозаи тарбият ёфтани самсон ва аробакашон баён карда шудааст. Ба ибораи як аробакашони аробакашхонаи Файзобод дар чавоб, дар гапхобардорӣ, дар ондагардӣ ва чангарагӣ мӯҳрат доштанд. Чӣ гуна пурчасорат ва ондагард будани аробакашони файзободиро вокеаи зерин ба хубӣ исбот мекунад:

Раиси собиқ Президиуми Совети Олии Ӯзбекистон Ӯлдина Отумбобоева марҳум пеш аз Революцияи Октябр як вақтҳо дар як бои кадимӣ, ки дар байни Фаргона ва Кечлар сандогарӣ доштааст, аробакаш кардааст. Рӯи дар байни ҳучани ва Отумбобоев дар ягон ҷанга ягонат нисбӣ баромадааст. Ҳучани хастааст аз обрӯи худ дар пеши амалдорони подшоҳи Русия фонда бурда, ба гардани аробакаши худ ягон айби сохта бор карда, ӯро дар Сибирь бадарға кунонад.

Отумбобоев аз ин ҳарлаҳои ҳучанӣ худ хабардор шуда, гурехта ба Бухоро рафтааст ва дар он чо дар байни аробакашони файзободӣ чойгир шуда, чандин сол аробакашӣ карда гаштааст.

он ки мувофики созиши дар байни амир аз
ходшохй басташуда хукумати амир мачбур
ки гурезаи Россияро дастгир карда, ба гу-
сии давлати мазкур супорад ва агар он гу-
«иби сиёсй дошта бошад, аз рапнгони Бухоро
касонеро хам, ки он гурезаро дар хонаи худ чой додаанд, чазои сахт дихад.

Аробакашони файзободй аз он гуна чазохо натарсида, Охунбобоеви мазкурро чандин сол дар байни худ гирифта бо ў рафиконз кор карда гаштаанд. (Ин вокеаро дар соли 1935, вакте ки ман дар хонаи Охунбобоеви мархум мехмон шуда будам, ў шахсан ба ман хикоя карда буд. Атобой Сандов ном файзободй, ки аз кўхна олуфтагони он чост, холо навадсола буда, дар [Душанбе] зиндагй мекунад, ин хикояи Охунбобоеви мархумро тасдик кард ва аз хамон вакт боз бо мархум ошно будани худро гуфт.)

ИНТИЗОРЙ БА САНГСОР КАРДА ШУДАНИ АРОБАКАШ

Дар рўзи дуйуми чанги муллоён бо аробакаш дар шахр овоза шуд ки «муллоён ривояти уламоро дар бораи кофир шудани аробакаш тайёр кардаанд, сабаби кофир шудани ў ин будааст, ки уламо, пайгамбар, худо, дин ва шариатро дашном додааст. Ўро дастгир карда мекуштаанд ё сангсор мекардаанд».

Баъзехо ин хама суханхоро кўтоҳ карда, «як аробакаш «сабби набй» кардааст, муллоён ўро сангсор мекардаанд» мегуфтанд. Маъниии «сабби набй» ба оми аҳолии Бухоро маълум буд. Дар асл лугати «сабб» ба маъноп дашном додан ва безорй чустан бошад хам, ин ьалима дар Бухоро ба «набй» изофа карда шуда, ба маъноп «дашном додан ва безорй чустан аз худо ва расул» кор фармуда мешуд.

Дар рўзи сейўм овоза шуд, ки «козикалон аробакашро ба хабс гирифта, бо ривояти уламо ба амир ариза навиштааст ва мунтазири фармони олй будааст. Хар гох, ки хукми амир содир шавад, дар Регистон ё дар Хочаи Нуробод — дар майдони бозори хар ё дар беруни шахр — дар майдони машки сарбоз ўро сангсор мекардаанд».

Бо ин овоза мардуми ҳангоматалаби бекор ҳар руз пагоҳонӣ дар Регистон ҷамъ мешуданд, то ки «сангсоркунӣ»-ро тамошо кунанд. Чун дар Регистон аз ин кор асаре намедиданд, ба бозори ҳар медавиданд ва дар он ҷо ҳам, ки аз тамошо аломате наёфтанд, ба беруни шаҳр — ба майдони машқи сарбоз мешитофтанд. Баъд аз он ки дар он ҷо ҳам аз тамошо ноумед мешуданд, ба хонаҳои худ бармегаштанд.

Дар пан ин тамошо ин қадар бо шавқу ҳавас давидани мардум бесабаб набуд, чунки онҳо ҷазои 75 ҷӯб задан ва гӯсфандвор одам куштани амирро борҳо дида бошанд ҳам, сангсоркуниро ҳеҷ надида буданд ва ҳатто аз падару бобоҳошон ҳам нашунида буданд. бинобар ин дидани ин кори нодир бисьёр муҳим менамуд.

Мардум тарзу тариқаи сангсор карданро ҳам намедонистанд, бинобар ин чӣ тарз ва чӣ гуна иҷро шудани онро аз якдигар мепурсиданд. Дар ҷамъомадгоҳи тамошоталабон дар ҷавоби ин савол ихтиёри сухан ба дасти касе меафтод, ки чӣ навъ ба амал овардани ин корро аз муллоён шунида бошад. Агар дар миёни гурӯҳи воқеаталабон касе ёфт шавад, ки вай дар ин бора чизе аз муллоёни даъвогар — аз он панҷ нафаре, ки мо номашонро дар боби гузашта қайд кардем, шунида бошад, дигар касе ба сухани каси дигар гӯш намедод. Зеро сухани он панҷ нафар муллое, ки аробакашро сангсор кунондан мехостанд, аз ҳар гуна суханони кӯчагӣ пухтатар ва касе, ки чизеро бевосита аз онҳо шунида накл мекард, қавли ӯ мӯътабартар ба шумор мерафт.

Муллоёни даъвогар ҳам ҷӯяндагони хабари сангсоркунӣ ва тариқаи иҷрои онро бисьёр дар интизорӣ намегузоштанд, хусусан Ҷунбул-махдум кӯча ба кӯча гашта бар сари дӯкони ошпою бегона нишаста, воқеаи гузаштаро баён карда, мазмуни ривоятро шарҳ намуда, ҳамаи корро ба худ нисбат медод ва худро ташаббускори иҷрои ин ҳукми шариат нишон медод. Назар ба қавли ӯ (дар ҳақиқат ҳам бояд ҳамин тавр бошад), агар ӯ дар вақти кофир шудани аробакаш хозир намебудааст, он кори бади аробакаш монанди «об ба хошок» номаълум шуда мерафтааст, чунки ба сабаби «охир шудани замон» на танҳо авомҳо, ҳатто

Ӯ дар хамон вақтхо тахминан чилсола буда, дар мадрасае мударрис буд, лекин ба чоп ба он мадраса рафта дарс гуфтан дар мадрасаи Кӯкалтош дар миёнсарой нишаста гапфурӯшӣ мекард. Суханони ӯ бештар ба даъвои диндорӣ ва изҳори таассуби дини онд буд.

Киём-махдум аз шарикдарсони Абдурахмони Рафтор буда, аз ӯ қоматбаландтар ва дар даъвои диндорӣ ва изҳори таассуби дини аз ӯ монданӣ надошт. Дар мунозираҳои маҷлисҳои муллоён ӯ ҳам монанди Абдурахмони Рафтор иштирок карда, нофаҳмиҳо фарьёд мекашид.

Киём-махдум ҳам монанди Абдурахмони Рафтор аз мадрасаи Кӯкалтош чанд дар ҳуҷраро ба даст дароварда гирифта буд, ки харидуфурӯши ҳуҷраҳои ин мадраса, ичораи вақфҳояш ва таксими пули вақф ба саводдорони ин ду шариқи ба ҳам наздик аҳамияти намедӯфт.

Мо дар ин ҷо дар тавсифи Корӣ Самеъ наменистем, чунки кирдор, рафтор ва киёфаи ин одами донфурӯш дар зимни зикри Яҳьёхоҷа дар қисми III «Ёддоштҳо» гузаштааст.

Мо боид дар ин ҷо дар хусуси Мухторхоҷа чанд калима гуфта гузарем: ин одам, чунон ки дар қисми III дар боби «Нақибуттарафайн» қайд ёфт, куландсол ва аз кӯхна мударрисони Бухоро буда, дар мадрасаи Кӯкалтош чанд дар ҳуҷра дошт. Ин одам миёнақад, миёнагӯшт, ришқалоқ, сабзиначеҳра буда, монанди арабҳо чашмони калонӣ сиёҳ дошт, ришаш калон буда, бо ьуҷуди синнаш болотар аз шаст будан дар ришаш тӯрҳои сафед кам менамуд ва ба ҳамин муносибат ӯро мардум «сиёҳлир» мегуфтанд.

Ӯ дар зоҳир одами бечора менамуд, он қадар даъвои диндорӣ ва изҳори таассуби дини ҳам намекард, ҳоксориаш ба дарачае буд, ки нисбат ба худаш, ки падар аст, худро асилзодатар, донишмандтар ва ба ҳурмат сазовортар шумурдани писарашро ҳам бо табассуме шунида чизе намегуфт ва ҳама ҳайрон буданд, ки ин одами нарммуомила чаро бо аробакаш ин қадар мунозира кардааст.

Аз рӯи хабаре, ки Ҳоҷӣ-махдум аз Ҷунбул-махдум овард, муллоёне, ки бо аробакаш ҷангидаанд, қарор додаанд, ки ӯро ба қозихона кашида, «кофир» шудани ӯро «исбот» карда, ба қатли ӯ ҳукм бароранд.

* * *

Дар ин ҷо боз як ҷои воқеаро равшантар карда гузаштан лозим аст: дар шароити амирӣ, дар шароите, ки муллоён ҳокими мутлақ ва такьягоҳи ҳукумати амирӣ, ба шариат мувофиқ кардадиҳандаи ҳар гуна зулму бедод ва фиску фасоди амир буданд, аҷаб нест, ки баъзеҳо ба панҷ нафар муллоёни машҳур муқобил баромада, онҳоро беобрӯй кардани як аробакашро аз ақл дур пиндоранд.

Аммо агар ҳонандагон аз қисми III «Еддоштҳо» (ҳамон китоб, ҳамон нашр) дар боби «Ҷамъиятҳои пешаварон дар Бухорои амирӣ» (сах. 234—247) ҷамъияти саисон ва аробакашонро, ки дар саҳифаҳои 241—242 зикр ёфтааст, хонда бароянд, ҳар гуна шубҳаашон бартараф мешавад[143]. Чунки дар он боб дар ҷамъияти худ нисбат ба пешаварони дигар хеле озодона тарбия ёфтани саисон ва аробакашон баён карда шудааст. Ба болои ин аробакашони аробакашхонаи Файзобод дар ҷасорат, дар ғапиабардорӣ, дар озодгардӣ ва ҷангарагӣ шӯҳрат доштанд. Чӣ гуна пурҷасорат ва озодгард будани аробакашони файзободиро воқеан зерин ба хубӣ исбот мекунад:

Раиси собиқи Президиуми Совети Олии Ӯзбекистон Йӯлдош Охунбобоеви марҳум пеш аз Революцияи Октябрь як вақтҳо дар як бои андиҷонӣ, ки дар байни Фарғона ва Қаҷқар савдогарӣ доштааст, аробакашӣ кардааст. Рӯзе дар байни хӯҷаин ва Охунбобоев дар адои ҳаққи хизмат низоъ баромадааст. Хӯҷаин хостааст аз обрӯи худ дар пеши амалдорони подшоҳии Россия фонда бурда, ба гардани аробакаши худ ягон айби сиёсӣ бор карда, ӯро дар Сибирь бадарға кунонад.

Охунбобоев аз ин ҳаракати хӯҷаини худ хабардор шуда, гурехта ба Бухоро рафтааст ва дар он ҷо дар байни аробакашони файзободӣ ҷойгир шуда, чандин сол аробакашӣ карда гаштааст.

Ва ҳол он ки мунофиқи созиши дар байни амир ва ҳукумати подшоҳ басташуда ҳукумати амир маҷбур буд ранҷонои гурезаи Россияро дастгир карда, ба гумонаш сафири давлати маҳмур супорад ва агар он гуреза ябӣ сиёсӣ дошта бошад, аз ранҷонӣ Бухоро қасоперо ҳам, ки он гуризаро дар хонаи худ ҷой додааст, ҷазои сахт диҳад.

Аробакашони фаъолоди аз он гуна ҷазоҳо натарсида, Охунбобоевро маҳкурро чандин сол дар байни худ гирифта бо ӯ рафиқона кор карда гаштаанд. (Ин мояларо дар соли 1935, вақте ки ман дар хонаи Охунбобоеви марҳум меҳмон шуда будам, ӯ шахсан ба ман гуфта буд. Атобой Саидов ном фаъолоди, ки аз кӯчаи оҷуфтагонаи он ҷост, ҳоло наваҷонаш буда, дар [Душанбе] зиндагӣ мекунад, ин ҳикояи Охунбобоеви марҳумро тасдиқ карда ва аз ҳамон вақт боз бо марҳум ошно будани худро гуфт.)

ИНТИЗОРӢ БА САНГСОР КАРДА ШУДАНИ АРОБАКАШ

Дар рӯзи дуюми ҷанги мусалмонӣ бо аробакаш дар шаҳр овоза шуд, ки «мусалмонӣ ғолибонро ҳамаро дар бораи кофир шудани аробакаш тайёр кардаанд, сабаби кофир шудани ӯ ин будааст, ки гӯё, пайғамбар, худо, дин ва шариатро дашном додааст. Ӯро дастгир карда мекуштаанд ё сангсор мекарданд».

Баъзеҳо ин ҳама суханҳоро кӯтоҳ карда, «ки аробакаш «сабби набӣ» кардааст, мусалмонӣ ӯро сангсор мекарданд» мегуфтанд. Маънии «сабби набӣ» ба ибораи аслияш Бухоро маълум буд. Дар асл луғати «сабб» ба маънои дашном додан ва бепарӣ чустан бошад ҳам, ин калимаи дар Бухоро ба «набӣ» ҷӯфт карда шуда, ба маънои «дашном додан ва бепарӣ чустан аз худо ва расул» кор фармуда мешуд.

Дар рӯзи сеюм овоза шуд, ки «халқалони аробакашро ба хабс гирифта, бо ронанги ҷазои ба ҳамин ҷиноят навиштааст ва мунтазири фармони олӣ будааст. Ҳар тоҳ, ки ҳукми амир содир шавад, дар Регистон ё дар Ҳавзи Нурободӣ — дар майдони бозори хар ё дар берунаи шаҳр — дар майдони ҷашнҳои сарбозӣ ӯро сангсор мекарданд».

Бо ин овоза мардуми ҳангоматалаби бекор ҳар руз пагоҳонӣ дар Регистон ҷамъ мешуданд, то ки «сангсоркунӣ»-ро тамошо кунанд. Чун дар Регистон аз ин кор асаре намедиданд, ба бозори ҳар медавиданд ва дар он ҷо ҳам, ки аз тамошо аломате наёфтанд, ба беруни шаҳр — ба майдони машқи сарбоз мешитофтанд. Баъд аз он ки дар он ҷо ҳам аз тамошо ноумед мешуданд, ба хонаҳои худ бармегаштанд.

Дар пай ин тамошо ин қадар бо шавқу ҳавас давидани мардум бесабаб набуд, чунки онҳо чазои 75 чӯб задан ва гӯсфандвор одам куштани амирро борҳо дида бошанд ҳам, сангсоркуниро ҳеҷ надида буданд ва ҳатто аз падару бобоҳошон ҳам нашунида буданд, бинобар ин дидани ин кори нодир бисьёр мушкил менамуд.

Мардум тарзу тариқаи сангсор карданро ҳам намедонистанд, бинобар ин чӣ тарз ва чӣ гуна иҷро шудани онро аз якдигар мепурсиданд. Дар ҷамъомадгоҳи тамошоталабон дар ҷавоби ин савол ихтиёри сухан ба дасти касе меафтод, ки чӣ навъ ба амал овардани ин корро аз муллоён шунида бошад. Агар дар миёни гурӯҳи воқеаталабон касе ёфт шавад, ки вай дар ин бора чизе аз муллоёни даъвогар — аз он панҷ нафаре, ки мо номашонро дар боби гузашта қайд кардем, шунида бошад, дигар касе ба сухани каси дигар гӯш намедод. Зеро сухани он панҷ нафар муллое, ки аробакашро сангсор кунондан мехостанд, аз ҳар гуна суханони кӯчагӣ пухтатар ва касе, ки чизеро бевосита аз онҳо шунида нақл мекард, қавли ӯ мӯътабартар ба шумор мерафт.

Муллоёни даъвогар ҳам чӯяндагони хабари сангсоркунӣ ва тариқаи иҷрои онро бисьёр дар интизорӣ намегузоштанд, хусусан Ҷунбул-махдум кӯча ба кӯча гашта бар сари дӯкони ошпаз бегона нишаста, воқеаи гузаштаро баён карда, мазмуни ривоятро шарҳ намуда, ҳамаи корро ба худ нисбат медод ва худро ташаббускори иҷрои ин ҳукми шариат нишон медод. Назар ба қавли ӯ (дар ҳақиқат ҳам бояд ҳамин тавр бошад), агар ӯ дар вақти кофир шудани аробакаш ҳозир намебудааст, он кори бади аробакаш монанди «об ба хошок» номаълум шуда мерафтааст, чунки ба сабаби «охир шудани замон» на танҳо авомҳо, ҳатто

Ва ҳол он ки мувофиқи созиши дар байни амир ва ҳукумати подшоҳӣ басташуда ҳукумати амир маҷбур буд ранҷонии гурезаи Россияро дастгир карда, ба ғумоштаи сиёсии давлати мазкур супорад ва агар он гуреза айби сиёсӣ дошта бошад, аз ранҷонии Бухоро касонеро ҳам- ки он гурезаро дар хонаи худ ҷой додаанд, ҷазои сахт диҳад.

Аробакашони файзободӣ аз он гуна ҷазоҳо натарсида, Охунбобоеви мазкурро чандин сол дар байни худ ғирифта бо ӯ рафиқона кор карда гаштаанд. (Ин воқеаро дар соли 1935, вақте ки ман дар хонаи Охунбобоеви марҳум меҳмон шуда будам, ӯ шахсан ба ман ҳикоя карда буд. Атобой Саидов ном файзободӣ, ки аз кӯҳна олуфтагони он ҷост, ҳоло навадсола буда, дар [Душанбе] зиндагӣ мекунад, ин ҳикояи Охунбобоеви марҳумро тасдиқ кард ва аз ҳамон вақт боз бо марҳум ошно будани худро гуфт.)

ИНТИЗОРӢ БА САНГСОР КАРДА ШУДАНИ АРОБАКАШ

Дар рӯзи дуйӯми ҷанги муллоён бо аробакаш дар шаҳр овоза шуд, ки «муллоён ривояти уламоро дар бораи кофир шудани аробакаш тайёр кардаанд, сабаби кофир шудани ӯ ин будааст, ки уламо, пайғамбар, худо, дин ва шариатро дашном додааст. Ӯро дастгир карда мекуштаанд ё сангсор мекардаанд».

Баъзеҳо ин ҳама суханҳоро кӯтоҳ карда, «як аробакаш «сабби набӣ» кардааст, муллоён ӯро сангсор мекардаанд» мегуфтанд. Маънии «сабби набӣ» ба омми аҳолии Бухоро маълум буд. Дар асл луғати «сабб» ба маънои дашном додан ва безорӣ ҷустан бошад ҳам, ин ҳалима дар Бухоро ба «набӣ» изофа карда шуда, ба маънои «дашном додан ва безорӣ ҷустан аз худо ва расул» кор фармуда мешуд.

Дар рӯзи сейӯм овоза шуд, ки «қозикалон аробакашро ба ҳабс гирифта, бо ривояти уламо ба амир ариза навиштааст ва мунтазири фармони олӣ будааст. Ҳар гоҳ, ки ҳукми амир содир шавад, дар Регистон ё дар Ҳоҷа Нуробод — дар майдони бозори ҳар ё дар беруни шаҳр — дар майдони машқи сарбоз ӯро сангсор мекардаанд».

Бо ин овоза мардуми ҳангоматалаби бекор ҳар руз пагоҳон дар Регистон ҷамъ мешуданд, то ки «сангсоркунӣ»-ро тамошо кунанд. Чун дар Регистон аз ин кор асаре намедиданд, ба бозори хар медавиданд ва дар он ҷо ҳам, ки аз тамошо аломате наёфтанд, ба берунии шаҳр — ба майдони машқи сарбоз мешитофтанд. Баъд аз он ки дар он ҷо ҳам аз тамошо ноумед мешуданд, ба хонаҳои худ бармегаштанд.

Дар пай ин тамошо ин қадар бо шавқу ҳавас давидани мардум бесабаб набуд, чунки онҳо ҷазои 75 чӯб задан ва гӯсфандвор одам куштани амирро борҳо дида бошанд ҳам, сангсоркуниро ҳеҷ надида буданд ва ҳатто аз падару бобоҳошон ҳам нашунида буданд, бинобар ин дидани ин кори нодир бисьёр мушкил менамуд.

Мардум тарзу тариқаи сангсор карданро ҳам намедонистанд, бинобар ин чӣ тарз ва чӣ гуна иҷро шудани онро аз якдигар мепурсиданд. Дар ҷамъомадгоҳи тамошоталабон дар ҷавоби ин савол ихтиёри сухан ба дасти касе меафтод, ки чӣ навъ ба амал овардани ин корро аз муллоён шунида бошад. Агар дар миёни гурӯҳи воқеаталабон касе ёфт шавад, ки вай дар ин бора чизе аз муллоёни даъвогар — аз он панҷ нафаре, ки мо номашонро дар боби гузашта қайд кардем, шунида бошад, дигар касе ба сухани каси дигар гӯш намедод. Зеро сухани он панҷ нафар муллое, ки аробакашро сангсор кунондан мехостанд, аз ҳар гуна суханони кӯчагӣ пухтатар ва касе, ки чизеро бевосита аз онҳо шунида нақл мекард, қавли ӯ мӯътабартар ба шумор мерафт.

Муллоёни даъвогар ҳам чӯяндагони хабари сангсоркунӣ ва тариқаи иҷрои онро бисьёр дар интизорӣ намегузоштанд, хусусан Ҷунбул-махдум кӯча ба кӯча гашта бар сари дӯкони ошпаз бегона нишаста, воқеаи гузаштаро баён карда, мазмуни ривоятро шарҳ намуда, ҳамаи корро ба худ нисбат медод ва худро ташаббускори иҷрои ин ҳукми шариат нишон медод. Назар ба қавли ӯ (дар ҳақиқат ҳам бояд ҳамин тавр бошад), агар ӯ дар вақти кофир шудани аробакаш хозир намебудааст, он кори бади аробакаш монанди «об ба хошок» номаълум шуда мерафтааст, чунки ба сабаби «охир шудани замон» на танҳо авомҳо, ҳатто

муллоҳо ҳам беҳамият шуда рафта будаанд. Чун ӯ бо ҳамияти исломӣ, ки «худо дар табиати ӯ сиришта будааст», ба ғайрат омадааст, он чор нафар ҳамроҳони дигараш ҳам аз дунболи ӯ рафта ин корро ба шарият ороста кардаанд.

Чунбул-махдум дар вақти баён кардани воқеа ҳеч гоҳ масъалаи пули киро ва низоеро, ки бар болои ин масъала дар байни худхошон ва аробакаш бархоста буд, ба забон намегирифт ва воқеаро чунон ришон медод, ки гӯё онҳо дар аробаи ин аробакаш нишаста аз мазор омада истода будаанд, аробакаш дар Чӯгихона бо равандагони дигар, ки дар ҳамон ароба нишаста будаанд, ба болои пули киро ҷанҷол кардаанд, аробакаш дар вақти ҷанҷол «калимаҳои куфр»-ро бар забон рондааст. Вақте ки муллоён ӯро насиҳат кардаанд, аробакаш худи онҳоро ҳам дашном дода, «калимаҳои куфр»-ро такрор ва таъкид кардааст. Он равандагоне, ки бо аробакаш ҷанҷол карда будаанд, баъд аз муллоён бя мнён даромадан аз оқибати кор ё аз аробакаши ҳунҳор тарсида, аз ароба фуромада гурехта рафта будаанд, «афсӯс, ки муллоҳо ки будани онҳоро ва кучой будани шавандаро намедонистаанд», вагарна онҳоро ҳам ба шоҳидӣ кашида, кори аробакашро душвортар ва ба ҷазои сахт гирифтор кардани ӯро осонтар мекардаанд. Баъд аз он ки одамони «номаълум» гурехта рафтаанд, лозим омадааст, ки худи ҳамин панҷ нафар ҳам даъвогар шаванд ва ҳам гувоҳ, бинобар ин ба шарият ороста кардани ин кор хеле душвор шудааст. Лекин ҳар қадар ташвиш кашида бошанд ҳам, айни роҳат будааст, чунки «дар роҳи дин одам чӣ қадар ки бисьёр азоб кашад, ҳамон қадар бисьёртар савоб меёфтааст».

Дар рӯзҳои ба маҳкама кашида шудани аробакаши сангсоршудаӣ миёнсарои мадрасаи Кӯкалтош ҷамъомадгоҳи муллоёни воқеаталаб шуда буд. Ин миёнсарой, ки дар вақтҳои оддӣ ғайбатхонаи табақаи болоишини муллоён буда, нишинандагони он чо аз тарафи шоир Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат «санодиди Курайш»*

* Дар аввалҳои исломият бузургони Курайш ном қабилаи араб дар замони Каъба нишаста тақдири одамҳоро ҳал мекарданд, дар бораи куштан, бадарға кардан ё зинда гузоштани одамони чудогона қарор медоданд. Инҷо дар таърихи араб «санодиди Ку-

(бузургони қабилаи Қурайш) унвон ёфта буданд, дар он рӯзҳо (агар ин таъбири то имрӯз дар забон ва адабиёт дохилнашударо хонандагон раво бинанд) шакли «фатвохонаи ҳарбии динӣ»-ро ба худ гирифта буд.

Дар равоқи калони дар миёнаи миёнсарой воқеъшудаи ин «фатвохона» Мухторхоҷа ва Қорӣ Самеъ, ки аз ҷиҳати пириашон қуввати кӯчагардӣ надоштанд, менишастанд, дар паҳлуи рости онҳо Абдурахмони Рафтор ва дар тарафи чапашон Қиём-махдум ҷой мегирифтанд. Инҳо ҷавонтар ва қуввати кӯчагардӣ дошта бошанд ҳам, кӯча ба кӯча гашта, монанди Ҷунбулмахдум шӯҳрат ёфтанро ба шаъну шавкати худ муносиб надида, дар ҳамин ҷо нишаста, ба ҷӯяндагони воқеаи аробакаш ва тақдири ӯ ҷавоб доданро бояи шӯҳрати азим медонистанд.

Дар равоқҳое, ки дар паҳлуҳои равоқи калон ва дар рӯ ба рӯи он воқеъ шуда буданд, воқеаҷӯён ва фатволабон нишаста аз калонон воқеаи аробакаш ва тақдири ояндаи ӯро мепурсиданд.

Болонишинон тарзи вуқӯи воқеаро, чунон ки Ҷунбул-махдум дар кӯчаҳо мегуфт, баён карда, ташаббуси худро дар бораи дастгир карда ҳабс кунондани ӯ, мазмуни ривоятеро, ки аз муфтиҳо гирифтаанд, бо шарҳ ва тафсил ҳикоя мекарданд ва дар вақти нақли ин чизҳо ҳар қадом кӯшиш мекарданд, ки худро ташаббускори асосии ин кор карда нишон диҳанд. Бинобар ин ҳар қадом суханони дигарро бурида, ба тарзе тасҳеҳ ва илова мекард, ки ташаббуси асосӣ ба худаш онд шавад.

Дар бораи тақдири аробакаш бо иттифоқ ва ҳамабо як овоз:

— У сангсор карда мешавад,— мегуфтанд.

Аз рӯи кавли онҳо, тариқаи ба амал овардани ҷазои сангсоркунӣ ин будааст, ки гунаҳгорро дар майдоне то миёнаш дар замин мегӯронидаанд ва мусулмоне, ки дар он майдон ҷамъ мешудаанд, санг ҳаво дода, бар сару рӯю синаву пушти гунаҳгор задан мегирифтаанд. Агар гунаҳгор дар ин миёна мурда монад ҳам,

---

райш» номида шудаанд. Ҳайрат болонишинони миёнсарои мадрасаи Кӯкалтошро ба ҳамаи бузургони қабилаи Қурайш монанд карда, ба онҳо ҳам «саноиди Қурайш» унвон дода буд.

мулло ҳам бехамият шуда рафта будаанд. Чун ӯ бо ҳамияте исломӣ, ки «худо дар табиати ӯ сиришта будааст», ба ғайрат омадааст, он чор нафар ҳамроҳони дигараш ҳам аз дунболи ӯ рафта ин корро ба шарият ороста кардаанд.

Чунбул-махдум дар вақти баён кардани воқеа ҳеч гоҳ масъалаи пули кирояи нохуеро, ки бар болои ин масъала дар байни ҳуҷлошон ва аробакаш баҳсҳо буд, ба забон наменигорифт ва нохудро чунон нишон медод, ки гӯё онҳо дар аробаи ин аробакаш нишаста аз мазори омада истода будаанд, аробакаш дар Чуғзхона бо рафиқҳои дигар, ки дар ҳамон аробаҳо нишаста будаанд, ба болои пули кирояи ҷанҷол кардаанд, аробакаш дар вақти ҷанҷол «калимаҳои куфр»-ро бар забон рондааст. Вақте ки муллобачаҳо ҳикоят кардаанд, аробакаш худи онҳоро ҳам даҳшатзада дода, «калимаҳои куфр»-ро такрор ва таъкид кардааст. Он рафиқоне, ки бо аробакаш ҷанҷол карда будаанд, баъд аз муллобачаҳо шояд даромадан аз ошубати кор ё аз аробакаш тарсида, аз аробаҳо фуромада гурехта рафта будаанд, «нафсӯс, ки муллоҳо ки будани онҳоро ва кучой будани шонро намедонистанд», вагарна онҳо ҳам ба шоҳиди кашида, кори аробакашро душвортар ва ба ҳазми сахт гирифтор кардани ӯро осонтар мекардаанд. Баъд аз он ки одамони «номаълум» гурехта рафтаанд, лозим омадааст, ки худи ҳамин панҷ нафар ҳам даъвогар шаванд ва ҳам гувоҳ, бинобар ин ба шарият ороста кардани ин кор хеле душвор шудааст. Лекин ҳар қадар ташвиш кашида бошанд ҳам, ҳеҷ роҳат будааст, чунки «дар роҳи ҳақ одам чӣ қадар ки бисёр ҳоҷ кашад, ҳамон қадар бисёртар савоб меёфтааст».

Дар рӯзҳои ба маҳкама кашида шудани аробакаши саҳтгирудаи маҳсарони мадрасаи Кукалтош ҳамъомадгоҳи муллобачаҳо вокеатабоб шуда буд. Ин маҳсароён, ки дар вақтҳои оддӣ ғайбатҳоиро табиати болопӯшии муллобачаҳо буда, ишшокандагони он чӣ аз тарафи шоир Муҳаммадҷонбеки Ҳайрат «саводи Кӯрбӯй»*

---

* Дар ивазаш исломият бунёдгузори Кӯрбӯй ном кабеҳеро дар ҳеҷ ҷои Қуръон нашуста ҳикояи ғалатеро ҷой мекардаанд, ки боиси кулфат, бадбахти кардан ё зинда гӯронидани одамони гуноҳгори мегардид. Инак дар тақрири ҳеҷ «саводи Кӯ-

(бузургони қабилаи Қурайш) унвон ёфта буданд, дар он рӯзҳо (агар ин таъбири то имрӯз дар забон ва адабиёт дохилнашударо хонандагон раво бинанд) шакли «фатвохонаи ҳарбии динӣ»-ро ба худ гирифта буд.

Дар равоқи калони дар миёнаи миёнсарой воқеъшудаи ин «фатвохона» Мухторхоҷа ва Қорӣ Самеъ, ки аз чиҳати пириашон қуввати кӯчагардӣ надоштанд, менишастанд, дар паҳлуи рости онҳо Абдурраҳмони Рафтор ва дар тарафи чапашон Қиём-махдум ҷой мегирифтанд. Инҳо ҷавоитар ва қуввати кӯчагардӣ дошта бошанд ҳам, кӯча ба кӯча гашта, монанди Ҷунбулмахдум шӯҳрат ёфтанро ба шаъну шавкати худ муносиб надида, дар ҳамин ҷо нишаста, ба ҷӯяндагони воқеаи аробакаш ва тақдири ӯ ҷавоб доданро боиси шӯҳрати азим медонистанд.

Дар равоқчаҳое, ки дар паҳлуҳои равоқи калон ва дар рӯ ба рӯи он воқеъ шуда буданд, воқеачӯён ва фатвоталабон нишаста аз калонон воқеаи аробакаш ва тақдири ояндаи ӯро мепурсиданд.

Болонишинон тарзи вуқӯи воқеаро, чунон ки Ҷунбул-махдум дар кӯчаҳо мегуфт, баён карда, ташаббуси худро дар бораи дастгир кардани ҳабс кунондани ӯ, мазмуни ривоятеро, ки аз муфтиҳо гирифтаанд, бо шарҳ ва тафсил ҳикоя мекарданд ва дар вақти нақли ин чизҳо ҳар қадом кӯшиш мекарданд, ки худро ташаббускори асосии ин кор карда нишон диҳанд. Бинобар ин ҳар қадом сухани они дигарро бурида, ба тарзе тасҳеҳ ва илова мекард, ки ташаббуси асосӣ ба худаш оид шавад.

Дар бораи тақдири аробакаш бо иттифоқ ва ҳамабо як овоз:

— У сангсор карда мешавад,— мегуфтанд.

Аз рӯи қавли онҳо, тариқаи ба амал овардани ҷазои сангсоркунӣ ин будааст, ки гунаҳгорро дар майдоне то миёнаш дар замин мегӯронидаанд ва мусулмонон, ки дар он майдон ҷамъ мешудаанд, санг ҳаво дода, бар сару рӯю синаву пушти гунаҳгор задан мегирифтаанд. Агар гунаҳгор дар ин миёна мурда монад ҳам,

---

райш» номида шудаанд. Ҳайрат болонишинони миёнсарои маҳрасаи Кӯкалтошро ба ҳамаи бузургони қабилаи Қурайш монанд карда, ба онҳо ҳам «саноиди Қурайш» унвон дода буд.

муллоҳо ҳам бехамият шуда рафта будаанд. Чун ӯ бо хамияти исломӣ, ки «худо дар табиати ӯ сиришта будааст», ба ғайрат омадааст, он чор нафар хамроҳонро дигараш ҳам аз дунболи ӯ рафта ин корро ба шарият ороста кардаанд.

Чунбул-махдум дар вақти баён кардани воқеа ҳеч гоҳ масъалаи пули киро ва низоеро, ки бар болои ин масъала дар байни худҳошон ва аробакаш бархоста буд, ба забон намегирифт ва воқеаро чунон нишон медод, ки гӯё онҳо дар аробаи ин аробакаш нишаста аз мазор омада истода будаанд, аробакаш дар Чӯгихона бо равандагони дигар, ки дар хамон аробаи нишаста будаанд, ба болои пули киро ҷанчол кардаанд, аробакаш дар вақти ҷанчол «калимаҳои куфр»-ро бар забон рондааст. Вақте ки муллоён ӯро насиҳат кардаанд, аробакаш худи онҳоро ҳам дашном дода, «калимаҳои куфр»-ро такрор ва таъкид кардааст. Он равандагоне, ки бо аробакаш ҷанчол карда будаанд, баъд аз муллоён ба мӣён даромадан аз оқибати кор ё аз аробакаши хунхор тарсида, аз аробаи фуромада гурехта рафта будаанд, «афсӯс, ки муллоҳо ки будани онҳоро ва кучои будани шоирро намедонистаанд», вагарна онҳоро ҳам ба шоҳидӣ кашида, кори аробакашро душвортар ва ба ҷазои сахт гирифтор кардани ӯро осонтар мекардаанд. Баъд аз он ки одамони «номаълум» гурехта рафтаанд, лозим омадааст, ки худи ҳамин панҷ нафар ҳам даъвогар шаванд ва ҳам гувоҳ, бинобар ин ба шариат ороста кардани ин кор хеле душвор шудааст. Лекин ҳар қадар ташвиш кашида бошанд ҳам, айни роҳат будааст, чунки «дар роҳи дин одам чӣ қадар ки бисъёр азоб кашад, ҳамон қадар бисъёртар савоб меёфтааст».

Дар рӯҳҳои ба маҳкама кашида шудани аробакаши сангсоршудаи миёнсарои мадрасаи Кӯкалтош ҷамъомадгоҳи муллоёни воқеаталаб шуда буд. Ин миёнсарой, ки дар вақтҳои оддӣ ғайбатхонаи табақаи болоншинони муллоён буда, нишинандагони он чо аз тарафи шоир Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат «саноиди Курайш»*

* Дар ибтидои исломият бузургони Курайши шом кабилаи араб дар хонаи Каъба якшанбе ҷамъомадро ҳал мекардаанд, дар бораи кушиш, бадарға кардан ё зинда гурондани одамони худогоҳа қарор медоданд. Инҳо дар таърихи араб «саноиди Ку-

(бузургони қабилаи Қурайш) унвон ёфта буданд, дар он рӯзҳо (агар ин таъбири то имрӯз дар забон ва адабиёт дохилнашударо хонандагон раво бинанд) шакли «фатвохонаи харбии диний»-ро ба худ гирифта буд.

Дар равоқи калони дар миёнаи миёнсарой вокеъшудаи ин «фатвохона» Мухторхоча ва Корӣ Самеъ, ки аз чихати пириашон қуввати кӯчагардӣ надоштанд, менишастанд, дар паҳлуи рости онхо Абдурахмони Рафтор ва дар тарафи чапашон Қиём-махдум ҷой мегирифтанд. Инхо чавонтар ва қуввати кӯчагардӣ дошта бошанд хам, кӯча ба кӯча гашта, монанди Чунбул-махдум шӯхрат ёфтанро ба шаъну шавкати худ муносиб надида, дар хамин чо нишаста, ба чӯяндагони вокеаи аробакаш ва тақдири ӯ чавоб доданро бояи шӯхрати азим медонистанд.

Дар равоқчахое, ки дар паҳлухои равоқи калон ва дар рӯ ба рӯи он вокеъ шуда буданд, вокеачӯён ва фатвоталабон нишаста аз калонон вокеаи аробакаш ва тақдири ояндаи ӯро мепурсиданд.

Болонишинон тарзи вуқӯи вокеаро, чунон ки Чунбул-махдум дар кӯчахо мегуфт, баён карда, ташаббуси худро дар бораи дастгир карда ҳабс кунондани ӯ, мазмуни ривоятеро, ки аз муфтихо гирифтаанд, бо шарх ва тафсил хикоя мекарданд ва дар вакти накли ин чизхо хар калом кӯшиш мекарданд, ки худро ташаббускори асосии ин кор карда нишон дихад. Бинобар ин ҳар кадом сухани они дигарро бурида, ба тарзе тасхеҳ ва илова мекард, ки ташаббуси асосӣ ба худаш онд шавад.

Дар бораи тақдири аробакаш бо иттифоқ ва ҳама бо як овоз:

— У сангсор карда мешавад,— мегуфтанд.

Аз рӯи қавли онхо, тарикаи ба амал овардани ҷазои сангсоркунӣ ин будааст, ки гунаҳгорро дар майдоне то миёнаш дар замин мегӯронидаанд ва мусулмоне, ки дар он майдон чамъ мешудаанд, санг хаво дода, бар сару рӯю синаву пушти гунаҳгор задан мегирифтаанд. Агар гунаҳгор дар ин миёна мурда монад хам,

---

райш» номида шудаанд. Хайрат болонишинони миёнсарои мазкур ба Кӯкалтошро ба ҳамин бузургони қабилаи Қурайш монанд карда, ба онхо хам «саноиди Қурайш» унвон дода буд.

муллоҳо ҳам бечаминят шуда рафта будаанд. Чун ӯ бо ҳаминяти исломӣ, ки «худо дар табиати ӯ сиришта будааст», ба ғайрат омадааст, он чор нафар ҳамроҳонаш дигараш ҳам аз дунболи ӯ рафта ин корро ба шариат ороста кардаанд.

Чунбул-маҳдум дар вақти баён кардани воқеа ҳеч гоҳ масъалаи пули қиро ва низоеро, ки бар болои ин масъала дар байни худхошон ва яробакаш барпоста буд, ба забон намегирифт ва воқеаро чунон нишон медод, ки гӯё онҳо дар яробаи ин яробакаш нишаста аз мазор омада истода будаанд, яробакаш дар Чутихона бо равандагони дигар, ки дар ҳамон яроба нишаста будаанд, ба болои пули қиро ҷанҷол кардаанд, яробакаш дар вақти ҷанҷол «калимаҳои куфр»-ро бар забон рондааст. Вақте ки муллоёни ӯро насиҳат кардаанд, яробакаш худи онҳоро ҳам дашном дода, «калимаҳои куфр»-ро такрор ва таъкид кардааст. Он равандагоне, ки бо яробакаш ҷанҷол карда будаанд, баъд аз муллоён ба шоён даромадан аз оқибати кор ё аз яробакаш хунвор тарсида, аз яроба фуромада гуреза рафта будаанд, «афсӯс, ки муллоҳо ки будани онҳоро ва кучой будани шонро намедонистаанд», вагарна онҳоро ҳам ба шоҳдӣ кашида, кори яробакашро душвортар ва ба ҷазои сахт гирифтор кардани ӯро осонтар мекардаанд. Баъд аз он ки одамони «номаълум» гуреза рафтаанд, лозим омадааст, ки худи ҳамин панҷ нафар ҳам даъвогир шаванд ва ҳам гувоҳ, биновар ин ба шариат ороста кардани ин кор хеле душвор шудааст. Лекин ҳар қадар ташвиш кашида бошанд ҳам, айни рондат будааст, чунки «дар рохи дин одам чи қадар ки бисёр азоб кашад, ҳамон қадар бисёртар савоб меёфтааст».

Дар рӯзҳои ба маҳкама кашида шудани яробакаши саиёхгардӣ мадрасаи Кукалтош ҷамъ омадани муллоёни вокеталаб шуда буд. Ин мадрасаро, ки дар вақтҳои охир ғайбатхонаи табақаи болоишинони муллоён буда, ишшокандагони он чӣ аз тарафи шоир Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат «саводи Курайш»*

---

* Дар замонҳои мозиянг бузургони Курайш ном қабилае ҳисоб мешуданд. Ҳатто нишасте тақдири ҳокимиро дар мамлакат, дар бораи қурайш, бадарға кардан ё онро гурӯҳҳои одамони чудогона қарор медоданд. Инак дар тақрири ҳоли «саводи Қу-

(бузургони қабилаи Қурайш) унвон ёфта буданд, дар он рӯзҳо (агар ин таъбири то имрӯз дар забон ва адабиёт дохилнашударо хонандагон раво бинанд) шакли «фатвохонаи ҳарбии дунё»-ро ба худ гирифта буд.

Дар равоқи калони дар миёнаи миёнсарой воқеъшудаи ин «фатвохона» Мухторхоҷа ва Қорӣ Самеъ, ки аз чихати пириашон куввати кӯчагардӣ надоштанд, менишастанд, дар паҳлуи рости онҳо Абдурахмони Рафтор ва дар тарафи чапашон Қиём-махдум ҷой мегирифтанд. Инҳо ҷавонтар ва қуввати кӯчагардӣ дошта бошанд хам, кӯча ба кӯча гашта, монанди Ҷунбулмахдум шӯхрат ёфтанро ба шаъну шавкати худ муносиб надида, дар хамин ҷо нишаста, ба ҷӯяндагони воқеаи аробакаш ва тақдири ӯ ҷавоб доданро бояси шӯхрати азим медонистанд.

Дар равоқчаҳое, ки дар паҳлухои равоқи калон ва дар рӯ ба рӯи он воқеъ шуда буданд, воқеачӯён ва фатвоталабон нишаста аз калонон воқеаи аробакаш ва тақдири ояндаи ӯро мепурсиданд.

Болонишинон тарзи вуқӯи воқеаро, чунон ки Ҷунбул-махдум дар кӯчаҳо мегуфт, баён карда, ташаббуси худро дар бораи дастгир карда хабс кунондани ӯ, мазмуни ривоятеро, ки аз муфтиҳо гирифтаанд, бо шарҳ ва тафсил хикоя мекарданд ва дар вақти накли ин чизхо ҳар кадом кӯшиш мекарданд, ки худро ташаббускори асосии ин кор карда нишон диҳанд. Бинобар ин ҳар кадом сухани они дигарро бурида, ба тарзе тасҳеҳ ва илова мекард, ки ташаббуси асосӣ ба худаш онд шавад.

Дар бораи тақдири аробакаш бо иттифоқ ва ҳама бо як овоз:

— У сангсор карда мешавад,— мегуфтанд.

Аз рӯи кавли онҳо, тариқаи ба амал овардани ҷазои сангсоркунӣ ин будааст, ки гунаҳгорро дар майдоне то миёнаш дар замин мегӯронидаанд ва мусулмоне, ки дар он майдон ҷамъ мешудаанд, санг ҳаво дода, бар сару рӯю синаву пушти гунаҳгор задан мегирифтаанд. Агар гунаҳгор дар ин миёна мурда монад ҳам,

---

райш» номида шудаанд. Ҳайрат болонишинонаи миёнсарои мадрасаи Кӯкалтошро ба ҳамин бузургони қабилаи Қурайш монанд карда, ба онҳо ҳам «самонидаи Қурайш» унвон дода буд.

то тамоман дар зери сангҳо гӯр шудани ӯ сангпарронро давом медоданд. Дар ҳар ҳол аввалин сангҳоро муллоёни даъвогар парронда, савоби аввалинро онҳо мегирифтаанд, лекин тамошобинони сангпаррон ҳам аз савоб холӣ наменамондаанд.

Гурӯҳи калони тамошоталабон, ки ҳар пагоҳ дар Регистон, дар бозори ҳар ва дар майдони машқи сарбоз ба умеди дидани сангсоркунӣ чамъ мешуданд, бо шунидани тарз ва тариқаи сангсоркунӣ аз одамони «мӯътабар», ки онҳо аз қавли муллоёни дар болоӣ ном бурдашуда нақл мекарданд, дар байни худ ба гуфтугузор меафтоданд. Яке аз онҳо мегуфт:

— Ин тавр бошад, бояд дар рӯзи сангсоркунӣ дар майдон чанд ароба санг ҳам оварда резанд, то ки одамон он сангҳоро гирифта ба тарафи гунаҳгор парронданд гиранд.

— Ту ачаб гапҳо мезанӣ! Дар дунъё савоби муфт дар кучост? Бояд ҳар савобталаб аз кӯчаҳо доман-доман санг чида оварда парронад, то ки савоб ёбад,— мегуфт касе, ки тариқаи сангсоркунӣро бевосита аз забони Чунбул-махдум шунида омада буд.

— Ман на санг чида меорам, на санг ҳаво медиҳам,— мегуфт яке аз тамошоталабон,— кӣ медонад, ки он аробакаш гунаҳгор аст ё не? «Савоб мегирам» гуфта ба ноҳақ куштани як одам шарик шудан чӣ даркор аст?

— Муллоёни кофир шудани ӯро дида бошанд, муфтиҳо «сангсорбоб» гуфта фатво дода бошанд, боз чаро кушта шудани ӯ ноҳақ мешудааст? — мегуфт тамошоталаби дигаре.

— Аз муллоёни «куштани он аробакаши ноҳақ» мегуфтагиҳо ҳам ҳастанд,— гуфт касе, ки санг парронданро намехост.

— Кадом мулло будааст он? — гуфт касе, ки тариқаи сангсоркунӣро аз муллоёни шунида омада, ба савоб будани сангпарронӣ боварӣ дошт.— То ҳол ман ягон муллоро надидаам, ки ин корро «ноҳақ» гӯяд.

— Мулло Амонӣ розмозӣ чӣ? — гуфт касе, ки сангпарронӣро намехост.— Ӯ аз муллоёни пешқадами кӯҳнаҳатм аст. Дирӯз дар бозори каймоқи Бозори нав ба

касе ноҳақ будани ин корро мегуфт, ки ман бо гӯши худ шунидам.

— Қавли Мулло Амон ҳеҷ эътибор надорад,— гуфт касе, ки савоб будани сангпаррониро аз муллоёни даъвогар шунида буд,— ӯро муллоёни дигар «набераи Файзй-авлиё» мегӯянд, ки вай дузд буд...

— «Бузро аз пои худаш меовезанд, гӯсфандро ҳам аз пои худаш» гуфтаанд одамони тачрибакор,— гуфт як одами замонашиноси замонасозикунанда гапи он ду нафарро, ки бо ҳам баҳсу ҷавоб мекарданд, бурида.— Агар муллоён ин корро ноҳақ карда истода бошанд, «гӯри худашону аъмоли худашон», ба ману ту чй? — гӯён махсусан ба касе, ки ноҳақ будани ин корро аз Мулло Амон накл мекард, нигоҳ карда илова намуд: — Агар муллоён бо ноҳаққорй ин балоро ба сари аробакаш оварда бошанд, метавонанд, ки туро ҳам бо ин ганҳоят «тарафгири аробакаш будааст» гӯён ба чгон бало гирифтор кунанд. Касе, ки ин корро ноҳақ донад, метавонад, ки санг напарронад, лекин аз ноҳақ будани ин кор гап назадан беҳтар аст, чунки «девор муш дорад, муш гӯш дорад» гуфтаанд одамони пурдчда. Дар дунъё одамони хабаркаш бисъёранд, эҳтиёт кардан лозим аст...

Ба ҳамин тариқа, гурӯҳҳои тамошоталабон ҳар рӯз пагоҳони дар майдонҳое, ки сангсор карда шудани аробакаш дар он майдонҳо тахмин карда мешуд, ғун шуда, онд ба ин «тамошои аз ин пеш диданашуда» дар байни худ гуфтугузор ва баҳсу ҷавобҳо карда рӯзҳои бисъёреро гузаронидаанд, аммо он «тамошо» ба вуқӯъ намеомад ва кай шуданашро ҳам касе муайян карда наметавонист.

Тамошоталабон рафта-рафта аз дидани ин тамошо умедашонро кандан гирифтанд ва дар майдонҳо ғун шудани онҳо ҳам рӯз то рӯз камтар мешуд ва гурӯҳҳо ҳар рӯз аз рӯзи гузашта хурдтар мегардиданд. Акнун суханони одамони «муътабар», ки аз забони муллоён даъвогар «албатта аробакаш сангсор хоҳад шуд, ду рӯз пеш нашавад, ду рӯз баъд ин кор албатта шуданист» мегуфтанд, ба тамошоталабони ноумедшуда таъсир намекарданд ва дубора онҳоро умедвор карда наметавонистанд.

мулкию ҳам бехабинат шуда рафта будаанд. Чун ӯ бо ҳамаяти эҳломи, ки «худо дар табиати ӯ сиришта будааст», ба ғайрат омадааст, он чор нафар ҳамроҳони дигарон ҳам аз дунболи ӯ рафта ин корро ба шарият просто кардаанд.

Чунон-ки дар вақти бай кардани ҳокда ҳеч гоҳ масъалаи пули кирӣ ва нисбӣ, ки бар болои ин масъала дар байни худошон ва арабакаш бархоста буд, ба забон наметарофт ва ҳокаро чуноп пешоп мебод, ки гӯё онҳо дар арабаи ин арабакаш нишаста аз мазор омада истода будаанд, арабакаш дар Чуғаванд бо рафиқатони дигар, ки дар ҳамон ароба нишаста будаанд, ба болои пули кирӣ чанчол кардаанд, арабакаш дар вақти чанчол «калимаи куфр»-ро бар забон роидаст. Вақте ки мулкиён ӯро нисҳат кардаанд, арабакаш худ онҳоро ҳам ҳамоно дода, «калимаи куфр»-ро такрор ва такъид кардааст. Он рафиқатонаш, ки бо арабакаш чанчол карда будаанд, бағд аз мулкиён ба манзил даромадан аз оқибати кор ё аз арабакаш пурсор тарсида, аз ароба фуромада гурехта рафта будаанд, «кофир» ва мулкиён ва будани онҳоро ва кучой будапашонро намедонистаанд», вагарна онҳоро ҳам ба шоҳкӯй кашпда, пори арабакашро ҳушмутар ва ба ҷои соат гирифтор кардани ӯро осонтар мекардаанд. Бағд аз он ки одамони «пок»-ӯ гурехта рафтаанд, ҳамон ҳамлаанд, ки худи ҳамин панч нафар ҳам дамонтар шавад, ки ҳам гумон, биноабар ин бо шарият просто кардани ин кор зиён дуҳамор шударааст. Лекин ҳар қадар ташвиш кашида бошанд ҳам, «ки ранҷ будааст, чун ки «дар ранҷ ганҷ аст» ва қадри ҷӯ қадри ҳар бисёр ҳеч кашад, ҳамон қадар бисёртар самоб мейфтааст».

Дар рӯзҳои ба ҳамаяни кашида шудани арабакашон сангпарастдаҳӣ мафсарони мадрасаи Кукалтош ҳамъ-оварии мулобиғ мекардаанд ва шуда буд. Ин мафсарон, ки дар вақтҳои одӣ ғайбатҳои табиаи бисёр мекарданд, ҳоло ҳамагӣ ба ҳам ҷамъ шуда, ҳикоятҳои ин ҷо аз тарафи шоир Мухаммадҷонаи Ҳайрат «синчиди Кукалт»*

---

* Дар ҳамоями мазкурат Кукалтош ҳам ғайбатҳо ҳаме ҳар ҷамъ Ҳамаи ҳамаяти ҳамдигар сомеъро ҳам ҳамчунин, ҳар ҳарфи ҳарфаш, бадҷуна ҳарфаш ё ҳамаи ҷумлаҳояш тақлиди чунонаш ҳарф мекарданд. Ҳамаи дар ғайбати ҳаме ҳамоями Ку-

(бузургони қабилаи Қурайш) унвон ёфта буданд, дар он рӯзҳо (агар ин таъбири то имрӯз дар забон ва адабиёт дохилнашударо хонандагон раво бинанд) шакли «фатвохонаи ҳарбии динӣ»-ро ба худ гирифта буд.

Дар равоқи калони дар миёнаи миёнсарой воқеъшудаи ин «фатвохона» Мухторхоҷа ва Қорӣ Самеъ, ки аз чиҳати пириашон қуввати кӯчагардӣ надоштанд, менишастанд, дар паҳлуи рости онҳо Абдураҳмони Рафтор ва дар тарафи чапашон Киём-махдум ҷой мегирифтанд. Инҳо ҷавонтар ва қуввати кӯчагардӣ дошта бошанд ҳам, кӯча ба кӯча гашта, монанди Ҷунбулмахдум шӯҳрат ёфтанро ба шаъну шавкати худ муносиб надида, дар ҳамин ҷо нишаста, ба ҷӯяндагони воқеаи аробакаш ва тақдири ӯ ҷавоб доданро бояд шӯҳрати азим медонистанд.

Дар равоқҷаҳое, ки дар паҳлуҳои равоқи калон ва дар рӯ ба рӯи он воқеъ шуда буданд, воқеачӯён ва фатвоталабон нишаста аз калонон воқеаи аробакаш ва тақдири ояндаи ӯро мепурсиданд.

Болонишинон тарзи вуқӯи воқеаро, чунон ки Ҷунбул-махдум дар кӯчаҳо мегуфт, баён карда, ташаббуси худро дар бораи дастгир карда ҳабс кунондани ӯ, маъмуни ривоятеро, ки аз муфтиҳо гирифтаанд, бо шарҳ ва тафсил ҳикоя мекарданд ва дар вақти нақли ин чизҳо ҳар қадом кӯшиш мекарданд, ки худро ташаббускори асосии ин кор карда нишон диҳанд. Бинобар ин ҳар қадом суханони онро дигарро бурида, ба тарзе тасҳеҳ ва илова мекард, ки ташаббуси асосӣ ба худаш онд шавад.

Дар бораи тақдири аробакаш бо иттифоқ ва ҳамабо як овоз:

— Ӯ сангсор карда мешавад,— мегуфтанд.

Аз рӯи қавли онҳо, тариқат ба амал овардани ҷазои сангсоркунӣ ин бидаст, ки гунаҳгорро дар майдоне то миёнаш дар замин мегӯронидаанд ва мусулмоне, ки дар он майдон ҷамъ мешудаанд, санг ҳаво дода, бар сару рӯю синаву пушти гунаҳгор задан мегирифтаанд. Агар гунаҳгор дар ин миёна мурда монад ҳам,

---

райш» номида шудаанд. Ҳайрат болонишинони миёнсарои мадрасаи Кӯкалтошро ба ҳамаи бузургони қабилаи Қурайш монанд кардан, ба онҳо ҳам «савонидани Қурайш» унвон дода буд.

то тамоман дар зери сангҳо гӯр шудани ӯ сангпарронидро дидем медодаанд. Дар ҳар ҳол аввалин сангҳоро муллоёни даъвогар парронда, савоби аввалинро онҳо мегирифтаанд, лекин тамошобинони сангпаррон ҳам аз савоб холӣ наметондаанд.

Гурӯҳи калони тамошоталабон, ки ҳар пагоҳ дар Регистон, дар бозори ҳар ва дар майдони машқи сарбоз ба умеди дидани сангсоркунӣ ҷамъ мешуданд, бо шунидани тарҷ ва тариқаи сангсоркунӣ аз одамони «мӯътабар», ки онҳо аз қавли муллоёни дар боло ном бурдашуда нақл мекарданд, дар байни худ ба гуфтугузор меафтоданд. Яке аз онҳо мегуфт:

— Ин тавр бошад, бояд дар рӯзи сангсоркунӣ дар майдон чанд аробаи санг ҳам овардан лозим, то ки одамон он сангҳоро гирифта ба тарафи гунаҳгор парронданд гиранд.

— Ту ачаб гапҳо мезанӣ! Дар дунъё савоби муфт дар кучост? Бояд ҳар савобталаб аз кӯчаҳо доман-доман санг чида оварда парронад, то ки савоб ёбад,— мегуфт касе, ки тариқаи сангсоркуниро бевосита аз забони Ҷунбул-махдум шунида омада буд.

— Ман на санг чида меорам, на санг ҳаво медиҳам,— мегуфт яке аз тамошоталабон,— кӣ медонад, ки он аробакаш гунаҳгор аст ё не? «Савоб мегирам» гуфта ба ноҳақ куштани як одам шарик шудан чӣ даркор аст?

— Муллоёни кофир шудани ӯро дида бошанд, муфтиҳо «сангсорбоб» гуфта фатво дода бошанд, боз чаро кушта шудани ӯ ноҳақ мешудааст? — мегуфт тамошоталаби дигаре.

— Аз муллоёни «куштани он аробакаши ноҳақ» мегуфтагиҳо ҳам хастанд,— гуфт касе, ки санг парронданро намехост.

— Кадом мулло будааст он? — гуфт касе, ки тариқаи сангсоркуниро аз муллоёни шунида омада, ба савоб будани сангпарронӣ боварӣ дошт.— То ҳол ман ягон муллоро надидаам, ки ин корро «ноҳақ» гӯяд.

— Мулло Амони розмозӣ чӣ? — гуфт касе, ки сангпарронидро намехост.— Ӯ аз муллоёни пешқадами кӯҳнахатм аст. Дирӯз дар бозори каймоки Бозори нав ба

касе ноҳақ будани ин корро мегуфт, ки ман бо гӯши худ шунидам.

— Қавли Мулло Амон ҳеҷ эътибор надорад,— гуфт касе, ки савоб будани сангпаррониро аз муллоёни даъвогар шунида буд,— ӯро муллоёни дигар «набераи Файзй-эвлиё» мегӯянд, ки вай дузд буд...

— «Бузро аз пои худаш меовезанд, гӯсфандро ҳам аз пои худаш» гуфтаанд одамони тачрибакор,— гуфт як одами замонашиноси замонасозикунанда ғапи он ду нафарро, ки бо ҳам баҳсу ҷавоб мекарданд, бурида.— Агар муллоён ин корро ноҳақ карда истода бошанд, «гӯри худашону аъмоли худашон», ба ману ту чӣ? — гӯён махсусан ба касе, ки ноҳақ будани ин корро аз Мулло Амон накл мекард, нигоҳ карда илова намуд: — Агар муллоён бо ноҳаққорӣ ин балоро ба сари аробакаш оварда бошанд, метавонанд, ки туро ҳам бо ин ганҷоят «тарафгири аробакаш будааст» гӯён ба ягон бало гирифтор кунанд. Касе, ки ин корро ноҳақ донад, метавонад, ки санг напарронад, лекин аз ноҳақ будани ин кор гап назадан беҳтар аст, чунки «девор муш дорад, муш гӯш дорад» гуфтаанд одамони пурдида. Дар дунъё одамони хабаркаш бисъёранд, эҳтиёт кардан лозим аст...

Ба ҳамин тариқа, гурӯҳҳои тамошоталабон ҳар рӯз пагоҳӣ дар майдонҳое, ки сангсор карда шудани аробакаш дар он майдонҳо тахмин карда мешуд, ғуж шуда, онд ба ин «тамошои аз ин пеш диданашуда» дар байни худ гуфтугузор ва баҳсу ҷавобҳо карда рӯзҳои бисъёреро гузаронидаанд, аммо он «тамошо» ба вуқӯъ намеомад ва кай шуданашро ҳам касе муайян карда наметавонист.

Тамошоталабон рафта-рафта аз дидани ин тамошо умедашонро кандан гирифтанд ва дар майдонҳо ғуж шудани онҳо ҳам рӯз то рӯз камтар мешуд ва гурӯҳҳо ҳар рӯз аз рӯзи гузашта хурдтар мегардиданд. Акнун суханони одамони «мӯътабар», ки аз забони муллоёни даъвогар «албатта аробакаш сангсор хоҳад шуд, ду рӯз пеш нашавад, ду рӯз баъд ин кор албатта шуданист» мегуфтанд, ба тамошоталабони ноумедшуда таъсир намекарданд ва дубора онҳоро умедвор карда наметавонистанд.

муллоҳо ҳам бехаминят шуда рафта будаанд. Чун ӯ бо ҳаминят ислом, ки «худо дар табиати ӯ сиришта будааст», ба ғайрат омадааст, он чор нафар ҳамроҳони дигараш ҳам аз дунболи ӯ рафта ин корро ба шариат ороста кардаанд.

Ҷумбул-махдум дар вақти баён кардани воқеа ҳеч гоҳ масъалаи пули киро ва низоеро, ки бар болои ин масъала дар байни худхошон ва аробакаш баргоста буд, ба забон наменгирифт ва воқеаро чунон нишон медод, ки гӯё онҳо дар аробаи ин аробакаш нишаста аз мазор омада истода будаанд, аробакаш дар Ҷӯгихона бо равандагони дигар, ки дар ҳамон аробаҳо нишаста будаанд, ба болои пули киро ҷанҷол кардаанд, аробакаш дар вақти ҷанҷол «калимаҳои куфр»-ро бар забон рондааст. Вақте ки муллоён ӯро насиҳат кардаанд, аробакаш худи онҳоро ҳам даштном дода, «калимаҳои куфр»-ро такрор ва таъкид кардааст. Он равандагоне, ки бо аробакаш ҷанҷол карда будаанд, баъд аз муллоён ба ҳеҷ даромадан аз ғазаби кор ё аз аробакаши ҳушёр тарсида, аз аробаи фуромада гурехта рафта будаанд, «афсӯс, ки муллоҳо кӣ будани онҳоро ва кучой будани шаҳрро намедонистанд», вагарна онҳоро ҳам ба шоҳдя кашида, корӣ аробакашро душвортар ва ба ҷои сахт гирифтор кардани ӯро осонтар мекардаанд. Баъд аз он ки одамони «номаълум» гурехта рафтаанд, лозим омадааст, ки худи ҳамин панҷ нафар ҳам даъвогар шаванд ва ҳам гувоҳ, бинобар ин ба шариат ороста кардани ин кор ҳеле душвор шудааст. Лекин *«дар қадар тешаи кашида бишканд ҳам, ҳами рохат будааст, чунки «дар рохи Ҳақ ҳеҷ чи қадар ки бисёр ҳоҷ кашад, ҳамон қадар бисёртар савоб меёбанд».*

*Дар рӯзҳои ба маҳкама кашида шудани аробакаши саккоровудаи мадрасаи Кӯкалтош ҷамъомадгоҳи муллоён воқеатлаб шуда буд. Ин мадрасаро, ки дар вақтҳои охир ғайбатҳои табақаи болошинҳои муллоён буда, ишонкандагони он чӣ аз тарафи шоир Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат «сиҳоҳи Қуръон»**

---

* *Дар ояҳои мазкури Қуръони мо ҳаққи ҳеҷ кас дар замми Ҳаққи ишонсиз ғаиҳои ғаиронро ҳам ҳисобидаанд, яъне ғайбаи кунед, бадарға кардан ё ғайри ғурӯҳҳоеро ҳаққашон ҷудо кардаанд.*

(бузургони қабилаи Қурайш) унвон ёфта буданд, дар он рӯзҳо (агар ин таъбири то имрӯз дар забон ва адабиёт дохилнашударо хонандагон раво бинанд) шакли «фатвохонаи харбии динӣ»-ро ба худ гирифта буд.

Дар равоқи калони дар миёнаи миёнсарой воқеъшудаи ин «фатвохона» Мухторхоҷа ва Қорӣ Самеъ, ки аз ҷиҳати пириашон қуввати кӯчагардӣ надоштанд, менишастанд, дар паҳлуи рости онҳо Абдурахмони Рафтор ва дар тарафи чапашон Қиём-махдум чой мегирифтанд. Инҳо чавонтар ва қуввати кӯчагардӣ дошта бошанд хам, кӯча ба кӯча гашта, монанди Ҷунбулмахдум шӯҳрат ёфтанро ба шаъну шавкати худ муносиб надида, дар хамин ҷо нишаста, ба ҷӯяндагони воқеаи аробакаш ва тақдири ӯ чавоб доданро боиси шӯҳрати азим медонистанд.

Дар равоқчаҳое, ки дар паҳлуҳои равоқи калон ва дар рӯ ба рӯи он воқеъ шуда буданд, воқеачӯён ва фатвоталабон нишаста аз калонон воқеаи аробакаш ва тақдири ояндаи ӯро мепурсиданд.

Болонишинон тарзи вуқӯи воқеаро, чунон ки Ҷунбул-махдум дар кӯчаҳо мегуфт, баён карда, ташаббуси худро дар бораи дастгир карда хабс кунондани ӯ, мазмуни ривоятеро, ки аз муфтиҳо гирифтаанд, бо шарҳ ва тафсил ҳикоя мекарданд ва дар вакти накли ин чизҳо ҳар кадом кӯшиш мекарданд, ки худро ташаббускори асосии ин кор карда нишон диҳанд. Бинобар ин ҳар кадом сухани они дигарро бурида, ба тарзе тасҳеҳ ва илова мекард, ки ташаббуси асосӣ ба худаш онд шавад.

Дар бораи тақдири аробакаш бо иттифоқ ва ҳамабо як овоз:

— Ӯ сангсор карда мешавад,— мегуфтанд.

Аз рӯи қавли онҳо, тариқаи ба амал овардани ҷазои сангсоркунӣ ин будааст, ки гунаҳгорро дар майдоне то миёнаш дар замин мегӯронданд ва мусулмоне, ки дар он майдон ҷамъ мешудаанд, санг ҳаво дода, бар сару рӯю синаву пушти гунаҳгор задан мегирифтаанд. Агар гунаҳгор дар ин миёна мурда монад ҳам,

---

райш» номида шудаанд. Хайрат болонишинони миёнсарои малрасан Кӯкалтошро ба ҳамон бузургони қабилаи Қурайш монанд карда, ба онҳо ҳам «савоияни Қурайш» унвон дода буд.

Ва ҳол он ки мувофиқи созиши дар байни амир ва ҳукумати подшоҳӣ басташуда ҳукумати амир маҷбур буд ранҷонии гурезаи Россияро дастгир карда, ба гумоштаи сиёсии давлати мазкур супорад ва агар он гуреза айби снёсӣ дошта бошад, аз ранҷонии Бухоро касонеро ҳам, ки он гурезаро дар хонаи худ ҷой додаанд, ҷазои сахт диҳад.

Аробакашони файзободӣ аз он гуна ҷазоҳо натарсида, Охунбобоеви мазкурро чандин сол дар байни худ гирифта бо ӯ рафиқона кор карда гаштаанд. (Ин вокеаро дар соли 1935, вақте ки ман дар хонаи Охунбобоеви марҳум меҳмон шуда будам, ӯ шахсан ба ман ҳикоя карда буд. Атобой Сандов ном файзободӣ, ки аз кӯҳна олуфтагони он ҷост, ҳоло навадсола буда, дар [Душанбе] зиндагӣ мекунад, ин ҳикояи Охунбобоеви марҳумро тасдиқ кард ва аз ҳамон вақт боз бо марҳум ошно будани худро гуфт.)

ИНТИЗОРӢ БА САНГСОР КАРДА ШУДАНИ АРОБАКАШ

Дар рӯзи дуйӯми ҷанги муллоён бо аробакаш дар шаҳр овоза шуд, ки «муллоён ривояти уламоро дар бораи кофир шудани аробакаш тайёр кардаанд, сабаби кофир шудани ӯ ин будааст, ки уламо, пайғамбар, худо, дин ва шариатро дашном додааст. Ӯро дастгир карда мекуштаанд ё сангсор мекардаанд».

Баъзеҳо ин ҳама суханҳоро кӯтоҳ карда, «як аробакаш «сабби набӣ» кардааст, муллоён ӯро сангсор мекардаанд» мегуфтанд. Маънии «сабби набӣ» ба ояти аҳолии Бухоро маълум буд. Дар асл луғати «сабб» ба маънои дашном додан ва безорӣ ҷустан бошад ҳам, ин ҷумла дар Бухоро ба «набӣ» изофа карда шуда, ба маънои «дашном додан ва безорӣ ҷустан аз худо ва расул» кор фармуда мешуд.

Дар рӯзи сейӯм овоза шуд, ки «козикалон аробакашро ба ҳабс гирифта, бо ривояти уламо ба амир ариза навиштааст ва мунтазири фармони олӣ будааст. Ҳар гоҳ, ки ҳукми амир содир шавад, дар Регистон ё дар Ҳоҷа Нуробод — дар майдони бозори ҳар ё дар беруни шаҳр — дар майдони машқи сарбоз ӯро сангсор мекардаанд».

Бо ин овоза мардуми ҳангоматалаби бекор ҳар руз пагоҳонӣ дар Регистон ҷамъ мешуданд, то ки «сангсоркунӣ»-ро тамошо кунанд. Чун дар Регистон аз ин кор асаре намедиданд, ба бозори хар медавиданд ва дар он ҷо ҳам, ки аз тамошо аломате наёфтанд, ба беруни шаҳр — ба майдони машқи сарбоз мешитофтанд. Баъд аз он ки дар он ҷо ҳам аз тамошо ноумед мешуданд, ба хонаҳои худ бармегаштанд.

Дар пай ин тамошо ин қадар бо шавқу ҳавас давидани мардум бесабаб набуд, чунки онҳо ҷазои 75 чӯб задан ва гусфандвор одам куштани амирро борҳо дида бошанд ҳам, сангсоркуниро ҳеҷ надида буданд ва ҳатто аз падару бобоҳошон ҳам нашунида буданд, бинобар ин дидани ин кори нодир бисьёр му"ним менамуд.

Мардум тарзу тариқаи сангсор карданро ҳам намедонистанд, бинобар ин чӣ тарз ва чӣ гуна ичро шудани онро аз якдигар мепурсиданд. Дар ҷамъомадгохи тамошоталабон дар ҷавоби ин савол ихтиёри сухан ба дасти касе меафтод, ки чӣ навъ ба амал овардани ин корро аз муллоён шунида бошад. Агар дар миёни гурӯҳи вокеаталабон касе ёфт шавад, ки вай дар ин бора чизе аз муллоёни даъвогар — аз он панҷ нафаре, ки мо номашонро дар боби гузашта қайд кардем, шунида бошад, дигар касе ба сухани каси дигар гӯш намедод. Зеро сухани он панҷ нафар муллое, ки аробакашро сангсор куноидан мехостанд, аз ҳар гуна суханони кӯчагӣ пухтатар ва касе, ки чизеро бевосита аз онҳо шунида нақл мекард, қавли ӯ мӯътабартар ба шумор мерафт.

Муллоёни даъвогар ҳам чӯяндагони хабари сангсоркунӣ ва тариқаи ичрои онро бисьёр дар интизорӣ намегузоштанд, хусусан Ҷунбул-махдум кӯча ба кӯча гашта бар сари дукони ошпоз бегона нишаста, вокеаи гузаштаро баён карда, мазмуни ривоятро шарҳ намуда, ҳамаи корро ба худ нисбат медод ва худро ташаббускори ичрои ин ҳукми шариат нишон медод. Назар ба қавли ӯ (дар ҳақиқат ҳам бояд ҳамин тавр бошад), агар ӯ дар вақти кофир шудани аробакаш хозир намебудааст, он кори бади аробакаш монанди «об ба хошок» номаълум шуда мерафтааст, чунки ба сабаби «охир шудани замон» на танҳо авомҳо, ҳатто

муллоҳо ҳам бехамият шуда рафта будаанд. Чун ӯ бо ҳамияти исломӣ, ки «худо дар табиати ӯ сиришта будааст», ба ғайрат омадааст, он чор нафар ҳамроҳони диғараш ҳам аз дуниоли ӯ рафта ин корро ба шариат ороста кардаанд.

Ҷунбул-махдум дар вақти баён кардани воқеа ҳеч гоҳ масъалаи пули киро ва низоеро, ки бар болои ин масъала дар байни худҳошон ва аробакаш баҳсхоста буд, ба забон намегирифт ва воқеаро чунон нишон медод, ки гӯё онҳо дар аробаи ин аробакаш нишаста аз мазор омада истода будаанд, аробакаш дар Ҷӯгихона бо равандагони дигар, ки дар ҳамон аробаи нишаста будаанд, ба болои пули киро ҷанҷол кардаанд, аробакаш дар вақти ҷанҷол «калимаҳои куфр»-ро бар забон роидааст. Вақте ки муллоён ӯро насиҳат кардаанд, аробакаш худи онҳоро ҳам дашном дода, «калимаҳои куфр»-ро такрор ва таъкид кардааст. Он равандагоне, ки бо аробакаш ҷанҷол карда будаанд, баъд аз муллоён ба мӣён даромадан аз окибати кор ё аз аробакаши хуиҳор тарсида, аз аробаи фуромада гурехта рафта будаанд, «афсӯс, ки муллоҳо кӣ будани онҳоро ва кучой буданашонро намедонистаанд», вагарна онҳоро ҳам ба шоҳидӣ кашида, кори аробакашро душвортар ва ба ҷазои сахт гирифтор кардани ӯро осонтар мекардаанд. Баъд аз он ки одамони «номаълум» гурехта рафтаанд, лозим омадааст, ки худи ҳамин панҷ нафар ҳам даъвотар шаванд ва ҳам гувоҳ, бинобар ин ба шариат ороста кардани ин кор хеле душвор шудааст. Лекин ҳар қадар ташвиш кашида бошанд ҳам, айни роҳат будааст, чунки «дар роҳи дин одам чӣ қадар ки бисъёр азоб кашад, ҳамон қадар бисъёртар савоб меёфтааст».

Дар рӯзҳои ба маҳкама кашида шудани аробакаши сангсоршудаӣ миёнсарон мадрасаи Кӯкалтош ҷамъомадгоҳи муллоёни воқеаталаб шуда буд. Ин миёнсарой, ки дар вақтҳои оддӣ ғайбатхонаи табақаи болонишини муллоён буда, нишинандагони он чо аз тарафи шоир Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат «санодиди Курайш»*

* Дар аввалҳои исломият бузургони Курайш ном кабилаи араб дар хонаи Каъба нишаста тақдири одамҳоро ҳал мекардаанд, дар боран куштан, бадарға кардан ё зинда гузоштани одамони чудогона қарор медодаанд. Инҳо дар таърихи араб «санодиди Ку-

(бузургони қабилаи Қурайш) унвон ёфта буданд, дар он рӯзҳо (агар ин таъбирро то имрӯз дар забон ва адабиёт дохилнашударо хонандагон раво бинанд) шакли «фатвохонаи ҳарбии динӣ»-ро ба худ гирифта буд.

Дар равоқи қалони дар миёнаи миёнсарой воқеъшудаи ин «фатвохона» Мухторхоҷа ва Қорӣ Самеъ, ки аз чиҳати пириашон қуввати кӯчагардӣ надоштанд, менишастанд, дар паҳлуи рости онҳо Абдураҳмони Рафтор ва дар тарафи чапашон Қиём-махдум ҷой мегирифтанд. Инҳо ҷавонтар ва қуввати кӯчагардӣ дошта бошанд ҳам, кӯча ба кӯча гашта, монанди Ҷунбул-махдум шӯҳрат ёфтанро ба шаъну шавкати худ муносиб надида, дар ҳамин ҷо нишаста, ба ҷӯяндагони воқеаи аробакаш ва тақдири ӯ ҷавоб додanro боиси шӯҳрати азим медонистанд.

Дар равоқчаҳое, ки дар паҳлуҳои равоқи калон ва дар рӯ ба рӯи он воқеъ шуда буданд, воқеачӯён ва фатволабон нишаста аз калонон воқеаи аробакаш ва тақдири ояндаи ӯро мепурсиданд.

Болонишинон тарзи вуқӯи воқеаро, чунон ки Ҷунбул-махдум дар кӯчаҳо мегуфт, баён карда, ташаббуси худро дар боран дастгир карда ҳабс кунондани ӯ, маъмуни ривоятеро, ки аз муфтиҳо гирифтаанд, бо шарҳ ва тафсил ҳикоя мекарданд ва дар вақти нақли ин чизҳо ҳар қадом кӯшиш мекарданд, ки худро ташаббускори асосии ин кор карда нишон диҳанд. Бинобар ин ҳар қадом суханони они дигарро бурида, ба тарзе тасҳеҳ ва илова мекард, ки ташаббуси асосӣ ба худаш онд шавад.

Дар боран тақдири аробакаш бо иттифоқ ва ҳама бо як овоз:

— У сангсор карда мешавад,— мегуфтанд.

Аз рӯи қавли онҳо, тариқан ба амал овардани ҷазои сангсоркунӣ ин будааст, ки гунаҳгорро дар майдоне то миёнаш дар замин мегӯронданд ва мусулмоне, ки дар он майдон ҷамъ мешудаанд, санг ҳаво дода, бар сару рӯю синаву пушти гунаҳгор задан мегирифтаанд. Агар гунаҳгор дар ин миёна мурда монад ҳам,

---

райш» номида шудаанд. Ҳайрат болонишинони миёнсарои мадрасаи Кӯкалтошро ба ҳамин бузургони қабилаи Қурайш монанд карда, ба онҳо ҳам «саҳобиди Қурайш» унвон дода буд.

муллоҳо ҳам бехамият шуда рафта будаанд. Чун ӯ бо ҳамияти исломӣ, ки «худо дар табиати ӯ сиришта будааст», ба ғайрат омадааст, он чор нафар ҳамроҳонаш дигараш ҳам аз дунболи ӯ рафта ин корро ба шариат ороста кардаанд.

Ҷунбул-махдум дар вақти баён кардани воқеа ҳеҷ гоҳ масъалан пули киро ва низоеро, ки бар болои ин масъала дар байни худхошон ва аробакаш бархоста буд, ба забон намегирифт ва воқеаро чунон нишон медод, ки гӯё онҳо дар аробаи ин аробакаш нишаста аз мазор омада истода будаанд, аробакаш дар Ҷӯгихона бо равандагони дигар, ки дар ҳамон аробаи нишаста будаанд, ба болои пули киро ҷанҷол кардаанд, аробакаш дар вақти ҷанҷол «калимаҳои куфр»-ро бар забон рондааст. Вақте ки муллоён ӯро насиҳат кардаанд, аробакаш худи онҳоро ҳам дашном дода, «калимаҳои куфр»-ро такрор ва таъкид кардааст. Он равандагоне, ки бо аробакаш ҷанҷол карда будаанд, баъд аз муллоён ба мӣён даромадан аз оқибати кор ё аз аробакаши хунхор тарсида, аз аробаи фуромада гурехта рафта будаанд, «афсӯс, ки муллоҳо кӣ будани онҳоро ва кучой будани шоирро намедонистаанд», вагарна онҳоро ҳам ба шоҳиди кашида, кори аробакашро душвортар ва ба ҷазои сахт гирифтор кардани ӯро осонтар мекардаанд. Баъд аз он ки одамони «номаълум» гурехта рафтаанд, лозим омадааст, ки худи ҳамин панҷ нафар ҳам даъвогар шаванд ва ҳам гувоҳ, бинобар ин ба шариат ороста кардани ин кор хеле душвор шулааст. Лекин ҳар қадар ташвиш кашида бошанд ҳам, айни роҳат будааст, чунки «дар роҳи дин одам чи қадар ки бисёр азоб кашад, ҳамон қадар бисёртар савоб меёфтааст».

Дар рӯзҳои ба маҳкама кашида шудани аробакаши сангсоршудаи миёнсарои мадрасаи Кӯкалтош ҷамъомадгоҳи муллоёни воқеаталаб шуда буд. Ин миёнсарой, ки дар вақтҳои оддӣ ғайбатхонаи табақаи болонишинҳои муллоён буда, нишинандагони он чо аз тарафи шоир Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат «саводнди Курайш»*

* Дар аввалҳои исломият бузургони Курайш ном қабилаи араб дар хонаи Каъба нишаста тақдири одамҳоро ҳал мекарданд, дар борааш куштан, бадарға кардан ё зинда гуронидани одамонро чудогона қарор медоданд. Инҳо дар таърихи араб «саводиди Ку-

(бузургони қабилаи Қурайш) унвон ёфта буданд, дар он рӯзҳо (агар ин таъбири то имрӯз дар забон ва адабиёт дохилнашударо хонандагон раво бинанд) шакли «фатвохонаи харбии дини»-ро ба худ гирифта буд.

Дар равоқи калони дар миёнаи миёнсарой воқеъшудаи ин «фатвохона» Мухторхоҷа ва Корӣ Самеъ, ки аз чихати пириашон қуввати кӯчагардӣ надоштанд, менишастанд, дар паҳлуи рости онхо Абдурахмони Рафтор ва дар тарафи чапашон Қиём-махдум чой мегирифтанд. Инхо ҷавонтар ва қуввати кӯчагардӣ дошта бошанд хам, кӯча ба кӯча гашта, монанди Чунбулмахдум шӯҳрат ёфтанро ба шаъну шавкати худ муносиб надида, дар хамин ҷо нишаста, ба чӯяндагони воқеаи аробакаш ва тақдири ӯ ҷавоб доданро бояд шӯҳрати азим медонистанд.

Дар равоқчахое, ки дар паҳлухон равоқи калон ва дар рӯ ба рӯи он воқеъ шуда буданд, воқеачӯён ва фатвоталабон нишаста аз калонон воқеаи аробакаш ва тақдири ояндаи ӯро мепурсиданд.

Болонишинон тарзи вуқӯи воқеаро, чунон ки Чунбул-махдум дар кӯчахо мегуфт, баён карда, ташаббуси худро дар бораи дастгир карда ҳабс кунондани ӯ, мазмуни ривоятеро, ки аз муфтихо гирифтаанд, бо шарх ва тафсил ҳикоя мекарданд ва дар вақти накли ин чизхо ҳар кадом кӯшиш мекарданд, ки худро ташаббускори асосии ин кор карда нишон диҳанд. Бинобар ин ҳар кадом сухани они дигарро бурида, ба тарзе тасҳеҳ ва илова мекард, ки ташаббуси асосӣ ба худаш онд шавад.

Дар бораи тақдири аробакаш бо иттифоқ ва ҳама бо як овоз:

— У сангсор карда мешавад,— мегуфтанд.

Аз рӯи қавли онхо, тариқаи ба амал овардани ҷазои сангсоркунӣ ин будааст, ки гунаҳгорро дар майдоне то миёнаш дар замин мегӯронданд ва мусулмоне, ки дар он майдон ҷамъ мешудаанд, санг хаво дода, бар сару рӯю синаву пушти гунаҳгор задан мегирифтаанд. Агар гунаҳгор дар ин миёна мурда монад ҳам,

---

райш» номида шудаанд. Хайрат болонишинони миёнсарои мадрасаи Кӯкалтошро ба ҳамин бузургони қабилаи Қурайш монанд карда, ба онхо ҳам «самонидаи Қурайш» унвон дода буд.

то тамоман дар зери сангҳо гўр шудани ӯ сангпарроніро давом медоданд. Дар ҳар ҳол аввалин сангҳоро муллоёни даъвогар парронда, савоби аввалинро онҳо мегирифтаанд, лекин тамошобинони сангпаррон ҳам аз савоб холӣ наменмондаанд.

Гурӯҳи калони тамошоталабон, ки ҳар пагоҳ дар Регистон, дар бозори ҳар ва дар майдони машқи сарбоз ба умеди дидани сангсоркунӣ чамъ мешуданд, бо шунидани тарз ва тариқаи сангсоркунӣ аз одамони «мўътабар», ки онҳо аз қавли муллоёни дар боло ном бурдашуда нақл мекарданд, дар байни худ ба гуфтугузор меафтоданд. Яке аз онҳо мегуфт:

— Ин тавр бошад, бояд дар рўзи сангсоркунӣ дар майдон чанд аробаи санг ҳам оварда резанд, то ки одамон он сангҳоро гирифта ба тарафи гунаҳгор парронданд гиранд.

— Ту аҷаб гапҳо мезанӣ! Дар дунёӣ савоби муфт дар кучост? Бояд ҳар савобталаб аз кўчаҳо доман-доман санг чида оварда парронад, то ки савоб ёбад,— мегуфт касе, ки тариқаи сангсоркуниро бевосита аз забони Чунбул-махдум шунида омада буд.

— Ман на санг чида меорам, на санг ҳаво медиҳам,— мегуфт яке аз тамошоталабон,— кй медонад, ки он аробакаш гунаҳгор аст ё не? «Савоб мегирам» гуфта ба ноҳақ куштани як одам шариқ шудан чй даркор аст?

— Муллоёни кофир шудани ўро дида бошанд, муфтиҳо «сангсорбоб» гуфта фатво дода бошанд, боз чаро кушта шудани ӯ ноҳақ мешудааст? — мегуфт тамошоталаби дигаре.

— Аз муллоёни «куштани он аробакаш ноҳақ» мегуфтагиҳо ҳам хастанд,— гуфт касе, ки санг парроніданро намехост.

— Кадом мулло будааст он? — гуфт касе, ки тариқаи сангсоркуниро аз муллоёни шунида омада, ба савоб будани сангпарронй боварй дошт.— То ҳол ман ягон муллоро надидаам, ки ин корро «ноҳақ» гўяд.

— Мулло Амони розмоӣ чй? — гуфт касе, ки сангпарроніро намехост.— Ӯ аз муллоёни пешқадами кўҳнахатм аст. Дирўз дар бозори каймоқи Бозори нав ба

касе ноҳақ будани ин корро мегуфт, ки ман бо гӯши худ шунидам.

— Қавли Мулло Амон ҳеҷ эътибор надорад,— гуфт касе, ки савоб будани сангпарронидро аз муллоён даъвогар шунида буд,— ӯро муллоён дигар «набераи Файзи-авлиё» мегӯянд, ки вай дузд буд...

— «Бузро аз пои худаш меовезанд, гӯсфандро ҳам аз пои худаш» гуфтаанд одамони тачрибакор,— гуфт як одами замонашиноси замонасозикунанда гапи он ду нафарро, ки бо ҳам баҳсу чавоб мекарданд, бурида.— Агар муллоён ин корро ноҳақ карда истода бошанд, «гӯри худашону аъмоли худашон», ба ману ту чӣ? — гӯён махсусан ба касе, ки ноҳақ будани ин корро аз Мулло Амон нақл мекард, нигоҳ карда илова намуд: — Агар муллоён бо ноҳақкорӣ ин балоро ба сари аробакаш оварда бошанд, метавонанд, ки туро ҳам бо ин ганҷоят «тарафгири аробакаш будааст» гӯён ба ягон бало гирифтор кунанд. Касе, ки ин корро ноҳақ донад, метавонад, ки санг напарронад, лекин аз ноҳақ будани ин кор гап назадан бехтар аст, чунки «девор муш дорад, муш гӯш дорад» гуфтаанд одамони пурдида. Дар дуньё одамони хабаркаш бисьёранд, эҳтиёт кардан лозим аст...

Ба ҳамин тариқа, гурӯҳҳои тамошоталабон ҳар рӯз пагоҳон дар майдонҳое, ки сангсор карда шудани аробакаш дар он майдонҳо тахмин карда мешуд, ғун шуда, оид ба ин «тамошои аз ин пеш диданашуда» дар байни худ гуфтугузор ва баҳсу чавобҳо карда рӯзҳои бисьёреро гузаронданд, аммо он «тамошо» ба вуқӯъ намеомад ва кай шуданашро ҳам касе муайян карда наметавонист.

Тамошоталабон рафта-рафта аз дидани ин тамошо умедашонро кандан гирифтанд ва дар майдонҳо ғун шудани онҳо ҳам рӯз то рӯз камтар мешуд ва гурӯҳҳо ҳар рӯз аз рӯзи гузашта хурдтар мегардиданд. Акнун суханони одамони «мӯътабар», ки аз забони муллоён даъвогар «албатта аробакаш сангсор хоҳад шуд, ду рӯз пеш нашавад, ду рӯз баъд ин кор албатта шуданист» мегуфтанд, ба тамошоталабони ноумедшуда таъсир намекарданд ва дубора онҳоро умедвор карда наметавонистанд.

Дар байни тамошотамошабин, ки як гурӯҳи бисёр хурд шуда монда буданд, холо ҳам дар хусуси ин кор гуфтугузор мешуд, аммо ин гуфтугузорҳо на дар бораи он мерафтанд, ки амалиёти сангсорқунӣ кай ва ба чӣ тариқа ба анҷом мерасад, балки танҳо сухане онҷо ба ин буд, ки ин кор чаро ба анҷом намерасад ва сабаби нашудани ин чист?

Дар ин хусус баъзеҳо мегуфтанд, ки: «Чанобӣ олӣ ҳаросиданд ба гапи ду-се мулло даромада ин одамро, ки ба зоти олӣ ва ба давлат зарар расондааст, кушанд».

Баъзе дигарҳо мегуфтанд, ки: «суханони Мулло Амон дуруст будааст, ин корро муллоёни даъвогар нолак чумбонда будаанд. Қонунҳои шариатӣ ин корро медонистааст, аз шӯри муллоён тарсида, дар ин бора ба амир арзаи фиристода бошад ҳам, боз ки арзаи малфӯ фиристода, шариат будани ин корро ба у маълум карда наметавонад, ки дар ин бора фармоне ба содир нашавад, ки ба ҳаққат мувофиқ намешавад».

Баъзе касон ҳам буданд, ки ба нашуда монданаи ин кор тахминҳои ҳар сабабӣ дигар нишон медоданд: онҳо мегуфтанд, ки: «амир ҳеҷ корширо бе рухсати ҳукумати Русия карда наметавонад. Консули рус «ин корро накунед» ба ба гапи муллоҳо даромада аробакаширо нагузонд» гуфтааст. Бинобар ин амир ҳам арзнагиро, ки қонунҳои бо ризояти ҳалқ дар бораи сангсор кардани аробакаш фиристодааст, ба ҷавоб нонавиштааст».

Сабаскадиқаш Бухоро ҳам ҳамин фикри онҳоро қувват медоданд. Нагар ба қавли онҳо, дар вақти подшоҳ шудани амир Абдулаҳад ҳукумати Россия ба воситаи генерал-губернатори Туркистон ва вакили сиёсӣ дар Қӯқон будан худ ба ӯ таҳсин карда будааст, ки рӯйрост бисёр одамкушӣ накунанд. Агар ҳаст касеро кушта бошад, ё ба зоти олӣ бехурмати карда бошад, ё ба давлати олӣ зарар расонда бошад, дар куштани ин қадар ва гунаҳгори сиёсӣ иҷтиёт доранд. Аммо бисёр ҳалқёт кунанд, ки мувофиқи шариат шавад. Вагарна зоҳиран чанобӣ олиро ваҳший гуфта тӯҳмат мекунанд, ба ҳукумати ҳазрати императори аъзам ҳам ҳабоҳ мерасонанд, «дар мамлакати, ки дар зери ҳимояти худаш

мебошад, чаро ба ин ваҳшоният роҳ медиҳад?» мегӯянд.

Сиёсатчиён ба ин қавли худ дар мақоми далел мегуфтанд, ки: «бинобар ин дар замони Абдулаҳад рӯйрост куштани одам камтар шуд. Албатта, онҳое ки дар зери шиканча ва чӯби мириғазабхо, ё дар зиндонҳо, ё ин ки дар зери дасти ҳокимони вилоят кушта мешаванд, дар қатори рӯйрост одамкушӣ намедароянд, чунки онҳоро на русҳо пурсуков карда мегарданд ва на хоричиҳо». Ва ҳол он ки дар замони амир Музаффар рӯзе набуд, ки дар бозори ресмони Регистон одам накушанд ё дар бозори хар одамонро ба дор наовезанд. Дар он вақтҳо дар ҳар куштан на як нафар-ду нафар, балки то даҳ нафарро якбора ва якҷоя мекуштанд, ё ин ки дар бозори хар қатор карда, чунон ки гӯсфандҳоро ба қанора мекашида бошанд, ба дор меовехтанд. Дар замони амир Музаффар ҳатто дар рӯзҳои сайри Ширбадан, дар пеши назари тамошокунандагони сайр, аз сад нафар зиёд одамро якбора кушта буданд.

Дар ин рӯзҳо муллоёни даъвогар бисьёр дар ташвиш афтода буданд. Онҳо, харчанд ба касоне, ки ба худашон муроҷиат карда аз вачҳи кори аробакаш пурсуков менамуданд, «албатта аробакаш сангсор хоҳад шуд, ҷаноби олӣ хеҷ мумкин нест, ки талаби муллоён ва ривояти уламоро рад кунанд» гӯён ҷавоби қатъи диханд ҳам, худашон аз дер мондани ин кор дар шубҳа афтода буданд, ин шубҳа дили онҳоро монанди реши кирмкардан шутур ба хориши токатнопазир гирифтор карда буд. Аммо инҳо монанди шутури хоришдор худхоширо ба ҳар дару девор молида, барои таскин додани озори худ кӯшиш карда наметавонистанд. Чунки дар он вақт «ба санг бархӯрдани тири одамкушиашон» ба ҳар кас маълум шуда, сабаби шикастани шаънашон мешуд. Ин корро бошад, «бузургворин муллони онҳо» бардошта наметавонист.

Дару деворе, ки онҳо барои тасаллӣ ёфтан ва таскин додани дили хоришдори пурозорашон худро ба он зада метавонистанд, танҳо ҳавлии қозикалон буд. Онҳо дар рӯзҳои пурташвиши худ дар ҳар шабу рӯз як-

чанд бор ба он чо рафта, дар хонаи хилват ба қозиқалон фарьёд мекашиданд:

— Ин ки ҳокими олӣ талаби мо барин дуогўёнро самимиро барои як аробакаши бенамоз, ки дар охир кофир шудааст, рад кунад? Охир рад шудани талаби мо магар ба беобрў шудани мо сабаб намешавад, ки ин дар ҳақиқат беобрўии тамоми уламост? Ин ки ҳокими олӣ подшоҳи ислом шуда истода ривояти уламоро рад кунад, ва ҳол он ки мо мешунавем ҳокимони Самарқанд ва Тошканд, бо вуҷуди рус буданашон, ривояти уламои исломро рад намекарданд? Магар рад кардани ривояти уламои ислом ба рад кардани шариат оид намешавад? Нағмчан рад кардани шариатро мо ба забон гирифта наметавонем, худатон гўед, ки чй мешавад? Шумо, ки дар маҳкамаи шаръй нишастаед, бояд ин маъниҳоро кушоду равшан ба ҳокими олй арз кунед.

— Ҳанўз ки талаби шумоёнро ҳокими олй рад накарданд, сабр кардантон лозим аст,— мегуфт қозиқалон.— Агар рад мекарданд, албатта ба мо мегуфтанд. Ман гумон мекунам, ки дар ҳамин наздикй ягон хабари хуш мерасад.

Қозиқалон сабаби дер мондани ҳокими аризаи худро донад ҳам, барои «сирри давлатй» будани он сабабро ёфтан ба муллоёни «дахонбефарозе» гуфта наметавонист. Дар охир, ки бисёр ғанг шуд, сабаби ҳақиқиро равшан карда нагўяд ҳам, бо ишорат ва пўшонда гуфт:

— Ҳокими олй хар корро хуб фикр карда, хар тарафашро дуруст санҷида, баъд аз он фармон медиҳанд, то ки баъд аз баромадани фармон сабаби хар гуна гуфтугўҳо нашавад. Хирадмандони соҳибдавлати мо дар ҳамин аст. Шумоён ҳам бисёр сабукй накарда, чанд рўзи дигар сабр кунетон, ки охираш хайр мешавад. Ба маколи «дер ояд — дуруст ояд» амал намоетон.

Муллоён бо ин ишоратҳо кадаре тасаллй ёфта, аз пеши қозиқалон баромаданд. Дар ҳақиқат ҳам, чизе ки қозиқалон «башорат дода буд», дуруст баромад ва дере нагузашта дар шаҳр як хабар овоза шуд. Ин хабар расман аз тарафи қозиқалон эълон нашуда бошад

ҳам, онро касе овоза карда мегашт, ки ӯро ба сабаби пешакӣ хабар доданаш корҳои ҳукуматиро «Ҷабраил» мегуфтанд. Ба хабари ин кас сад фоиз набошад ҳам, панҷоҳ фоиз бовар кардан мумкин буд.

ХАБАРИ «ҶАБРАИЛ» ДАР БОРАИ КОРИ АРОБАКАШ

Пеш аз он ки хабари «Ҷабраил»[144] дар бораи аробакаш баён карда шавад, лозим аст, ки шахси «Ҷабраил»-ро ба хонандагони азиз шиносонам: «Ҷабраил» писари калони Мулло Ҳомиди Араб буд, ки ӯ ба «файласуфи ва ҳакимӣ» машҳур буда, чунон ки дар яке аз бобҳои гузашта шарҳ ёфт, Мулло Амони розмозӣ ба умеди омӯхтани ҳикмат ва фалсафа ба ӯ шогирд шуда буд[145].

Писари калони ин «файласуф» бошад, на барои шӯҳрат додани худ ба «фалсафадонии» падари худ тақлид кард ва на барои машҳур шудан бо унвони «олими динӣ» пайрави уламои динӣ гардид, балки ӯ бо роҳи дигаре номи худро «ягонаи даврон» сохтан хост. Он роҳ ҳамин буд, ки ӯ хабарҳоеро, ки табақаи уламо ва сипоҳи он замон ба онҳо манфиатдор буда, ба шунидани онҳо ҳавасманд буданд, аз кучо бошад, ёфта ба толибонаш мерасонид. Ӯ дар ин роҳ як қисми даромади падарашро, ки аз роҳи мударрисӣ, дарсгӯӣ ва муфтигӣ меомад, сарф намуда, бо дарбориёни амир ва назднкони қушбегӣ ва қозикалон алоқа баст ва ба воситаи онҳо хабарҳоеро, ки дар бораи аз кор гирифтан ва ба мансабе мансуб шудани уламо ва сипоҳҳо пешакӣ мешунид, дар ба дари уламо ва сипоҳиён гашта он хабарҳоро ба онҳо мерасонид. Ба ин муносибат толибони хабарҳояш ӯро «Ҷабраил» номиданд.

Албатта, ҳамаи хабарҳое, ки ӯ ёфта ба толибонашон мерасонид, рост намебаромаданд — қисман рост бароянд ҳам, қисман бенатича мемонданд, бинобар ин баъзе «забондонҳо» танҳо калимаи «Ҷабраил»-ро муносиб надида, ӯро бо унвони «Ҷабраили дурӯғгӯй» ёд мекарданд.

Азбаски қаду қомат ва шаклу шамоили ӯ аз одамони дигар фарқ дошт, чунон ки мегуфтанд, «монанди шабҳои зимистон дарозу сиёҳу хунук буд» ва як чаш-

Дар байни тамошоталабон, ки аз гурӯҳи бисьёр хура шуда монда будаанд, холо ҳам дар хусуси ин кор гуфтугузор мешавад, аммо ин гуфтугузорҳо на дар бораи он мерафтанд, ки амалиёти сангсоркунӣ чӣ ва ба чӣ тариқа ба вуқӯъ меояд, балки ҳамаи суханҳо онд ба ин буд, ки ин кор чаро ба вуқӯъ наомада монд ва сабаби нашуданӣ он чист?

Дар ин хусус баъзеҳо мегуфтанд, ки: «ҷанобҳои олӣ хостаанд ба гапи ду-се мулло даромада як одамро, ки ба зоти олӣ ва ба давлат зарар нарасондааст, кушанда».

Баъзе дигарҳо мегуфтанд, ки: «гуноҳи Мулло Амин дуруст будааст, ин корро муллоёни дигар ҳам чунбонида будаанд. Кушандагон нодурустии ин корро медонистаанд, аз шӯри муллоён тарсида, дар ин бора ба амир арза фиристода бошад ҳам, боз як аризаи махфӣ фиристода, нодуруст будани ин корро ба ӯ маълум карда илтимос намудааст, ки дар ин бора фармони олӣ содир нашавад, ки ба ҳақиқат мувофиқ намешудааст».

Баъзе касон ҳам будаанд, ки ба ниҳоят нарасидани ин кор тамошо аз сабаби дигар нишон медоданд; онҳо мегуфтанд, ки: «амир ҳеҷ корҳоро бе рухсати ҳукумати Русия карда наметавонад. Консули рус ин корро шунида ва ба гапи муллоҳо даромада аробакашро накушанед!» гуфтааст. Бинобар ин амир ҳам аризаеро, ки ҳокималлони бо ривояти уламо дар бораи сангсор кардани аробакаш фиристодааст, бе ҷавоб мондааст».

Сайёҳдонони Бухоро ҳам ҳамин фикри охиринро қувват медоданд. Назар ба қавли онҳо, дар вақти подшоҳ шудани амир Абдулаҳад ҳукумати Русия ба воситаи генерал-губернатори Туркистон ва ваколаи сиёсии дар Когон будаи худ ба ӯ танбеҳ карда будааст, ки рӯйрост бисьёр одамкушӣ накунанд. Агар касе амирро кушта бошад, ӯ ба зоти олӣ беҳурматӣ карда бошад, ӯ ба давлати олӣ зарар расонда бошад, дар куштани он хатогӣ ва гуноҳҳои сабук эътибор доранд. Аммо бисьёр эҳтиёт кунанд, ки мувофиқи шариат шавад. Вагарна хориҷиҳо ҷанобҳои олиро ваҳшӣ гуфта ҳуҷҷат мекунанд, ба хурмати қудрати императори аъзам ҳам халал мерасонанд, «дар ҳолатамеке, ки дар зери ҳимояти худаш

мебошад, чаро ба ин вахшоният роҳ медиҳад?» меғӯянд.

Сиёсатчиён ба ин қавли худ дар мақоми далел мегуфтанд, ки: «бинобар ин дар замони Абдулаҳад рӯйрост куштани одам камтар шуд. Албатта, онҳое ки дар зери шиканча ва чӯби мириғазабхо, ё дар зиндонҳо, ё ин ки дар зери дасти ҳокимони вилоят кушта мешаванд, дар қатори рӯйрост одамкушӣ намедароянд, чунки онҳоро на русҳо пурсуков карда мегарданд ва на хориҷиҳо». Ва ҳол он ки дар замони амир Музаффар рӯзе набуд, ки дар бозори ресмони Регистон одам накушанд ё дар бозори ҳар одамонро ба дор наовезанд. Дар он вақтҳо дар ҳар куштан на як нафар-ду нафар, балки то даҳ нафарро якбора ва якҷоя мекуштанд, ё ин ки дар бозори ҳар қатор карда, чунон ки ғусфандҳоро ба қанора мекашида бошанд, ба дор меовехтанд. Дар замони амир Музаффар ҳатто дар рӯзҳои сайри Ширбадан, дар пеши назари тамошокунандагони сайр, аз сад нафар зиёд одамро якбора кушта будаанд.

Дар ин рӯзҳо муллоёни даъвогар бисьёр дар ташвиш афтода буданд. Онҳо, ҳарчанд ба касоне, ки ба худашон мурочиат карда аз вачҳи кори аробакаш пурсуков менамуданд, «албатта аробакаш сангсор хоҳад шуд, чаноби олӣ ҳеч мумкин нест, ки талаби муллоён ва ривояти уламоро рад кунанд» гуён чавоби қатъи диханд ҳам, худашон аз дер мондани ин кор дар шубҳа афтода буданд, ин шубҳа дили онҳоро монанди реши кирмкардан шутур ба хоришти токатнопазир гирифтор карда буд. Аммо инҳо монанди шутури хоришдор худхошонро ба ҳар дару девор молида, барои таскин додани озори худ кӯшиш карда наметавонистанд. Чунки дар он вақт «ба санг бархӯрдани тири одамкушиагзон» ба ҳар кас маълум шуда, сабаби шикастани шаънашон мешуд. Ин корро бошад, «бузургворони муллоёни онҳо» бардошта наметавонист.

Дару деворе, ки онҳо барои тасаллӣ ёфтан ва таскин додани дили хоришдори пурозорашон худро ба он зада метавонистанд, танҳо ҳавлии қозикалон буд. Онҳо дар рӯзҳои пурташвиши худ дар ҳар шабу рӯз як-

Дар баёни [illegible], ки аз гурӯҳи бисёр [illegible] шуда монда будаанд, [illegible] ҳам дар хусуси ин кор гуфтугузор мекунад, аммо ин гуфтугузорҳо на дар бораи он мерафтанд, ки [illegible] [illegible] ҳой ва ба ин тарика ба вуҷуд меояд, балки ҳамин [illegible] ба ин буд, ки ин кор чаро ба вуҷуд [illegible] монд ва сабаби [illegible] ин чист?

Дар ин хусус баъзеҳо мегуфтанд, ки [illegible] [illegible] ба гапи [illegible] [illegible] дароварда [illegible], ки ба зоти [illegible] ва ба давлат зарар [illegible], [illegible].

Баъзе дигарон мегуфтанд, ки [illegible] Музаффар [illegible] [illegible] будааст, ин корро [illegible] дигар [illegible] будаанд. [illegible] [illegible] ин корро [illegible], ки [illegible] [illegible] [illegible], дар ин бора ба амир [illegible] [illegible] бошад, ҳам, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] будани ин корро ба у [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], ки дар ин бора [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], ки ба [illegible] [illegible] [illegible].

Баъзе касон ҳам будаанд, ки ба [illegible] [illegible] ин кор [illegible] ва сабаби дигар [illegible] [illegible]; [illegible] мегуфтанд, ки: «амир [illegible] корҳоро бе [illegible] [illegible] Русия карда наметавонад. [illegible] рус ин корро [illegible] ва ба гапи [illegible] дароварда [illegible] [illegible] гуфтааст. [illegible] ин амир ҳам [illegible], ки [illegible] бо [illegible] [illegible] дар бораи [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], бе ҷавоб [illegible]».

Сайёҳдонон Бухоро ҳам [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] ба [illegible] [illegible], дар [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Русия ба [illegible] генерал-губернатори Туркистон ва [illegible] [illegible] дар [illegible] [illegible] ба у [illegible] карда будааст, ки [illegible] бисёр [illegible] [illegible]. Агар [illegible] [illegible] [illegible] бошад, [illegible] ба [illegible] [illegible] [illegible] карда бошад, [illegible] ба давлати [illegible] зарар [illegible] бошад, дар [illegible] он [illegible] ва [illegible] [illegible] [illegible] дорад. Аммо бисёр [illegible] [illegible], ки [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], ба [illegible] [illegible] императори [illegible] ҳам [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], ки дар [illegible] [illegible] [illegible]

мебошад, чаро ба ин вахшоният роҳ медиҳад?» мегӯянд.

Сиёсатчиён ба ин қавли худ дар мақоми далел мегуфтанд, ки: «бинобар ин дар замони Абдулаҳад рӯйрост куштани одам камтар шуд. Албатта, онҳое ки дар зери шиканча ва чӯби миригазабхо, ё дар зиндонҳо, ё ин ки дар зери дасти ҳокимони вилоят кушта мешаванд, дар қатори рӯйрост одамкушӣ намедароянд, чунки онҳоро на русҳо пурсуков карда мегарданд ва на хоричиҳо». Ва ҳол он ки дар замони амир Музаффар рӯзе набуд, ки дар бозори ресмони Регистон одам накушанд ё дар бозори хар одамонро ба дор наовезанд. Дар он вақтҳо дар ҳар куштан на як нафар-ду нафар, балки то дах нафарро якбора ва якҷоя мекуштанд, ё ин ки дар бозори хар қатор карда, чунон ки гӯсфандҳоро ба қанора мекашида бошанд, ба дор меовехтанд. Дар замони амир Музаффар ҳатто дар рӯзҳои сайри Ширбадан, дар пеши назари тамошокунандагони сайр, аз сад нафар зиёд одамро якбора кушта буданд.

Дар ин рӯзҳо муллоёни даъвогар бисьёр дар ташвиш афтода буданд. Онҳо, ҳарчанд ба касоне, ки ба худашон муроҷиат карда аз вачҳи кори аробакаш пурсуков менамуданд, «албатта аробакаш сангсор хоҳад шуд, чаноби олӣ хеҷ мумкин нест, ки талаби муллоён ва ривояти уламоро рад кунанд» гӯён чавоби қатъӣ диҳанд ҳам, худашон аз дер мондани ин кор дар шубҳа афтода буданд, ин шубҳа дили онҳоро монанди реши кирмкардан шутур ба хориши токатнопазир гирифтор карда буд. Аммо инҳо монанди шутури хоришдор худхошонро ба ҳар дару девор молида, барои таскин додани озори худ кӯшиш карда наметавонистанд. Чунки дар он вакт «ба санг бархӯрдани тири одамкушиашон» ба ҳар кас маълум шуда, сабаби шикастани шаънашон мешуд. Ин корро бошад, «бузургворони муллони онҳо» бардошта наметавонист.

Дару деворе, ки онҳо барои тасаллӣ ёфтан ва таскин додани дили хоришдори пурозорашон худро ба он зада метавонистанд, танҳо ҳавлии қозикалон буд. Онҳо дар рӯзҳои пурташвиши худ дар ҳар шабу рӯз як-

Дар байни тамошоталабон, ки як гурӯҳи бисьёр хурд шуда монда буданд, холо ҳам дар хусуси ин кор гуфтугузор мешуд, аммо ин гуфтугузорҳо на дар бораи он мерафтанд, ки амалиёти сангсоркуний кай ва ба чӣ тариқа ба вуқӯъ меояд, балки ҳамаи суханҳо онд ба ин буд, ки ин кор чаро ба вуқӯъ наомада монд ва сабаби нашудани ин чист?

Дар ин хусус баъзеҳо мегуфтанд, ки: «чаноби олӣ нахостаанд ба гапи ду-се мулло даромада як одамро, ки ба зоти олӣ ва ба давлат зарар нарасондааст, кушанд».

Баъзе дигарҳо мегуфтанд, ки: «суханн Мулло Амон дуруст будааст, ин корро муллоёни даъвогар ноҳақ чунбонда будаанд. Қозикалон нодурустии ин корро медонистааст, аз шӯри муллоён тарсида, дар ин бора ба амир арзна фиристода бошад ҳам, боз як аризаи махфӣ фиристода, нодурост будани ин корро ба ӯ маълум карда илтимос намудааст, ки дар ин бора фармони олӣ содир нашавад, ки ба ҳақиқат мувофиқ намешавад».

Баъзе касон ҳам буданд, ки ба нашуда мондани ин кор тамоман як сабаби дигар ишнот медоданд: онҳо мегуфтанд, ки: «амир ҳеч корашро бе рухсати ҳукумати Русия карда наметавонад. Консули рус «ин корро накунед ва ба гапи муллоҳо даромада аробакашро накушед!» гуфтааст. Бинобар ин амир ҳам аризаеро, ки қозикалон бо ривояти уламо дар бораи сангсор кардани аробакаш фиристодааст, бе чавоб монондааст».

Сиёсатдонҳои Бухоро ҳам ҳамин фикри охириро қувват медоданд. Назар ба қавли онҳо, дар вақти подшоҳ шудани амир Абдулаҳад ҳукумати Россия ба воситаи генерал-губернатори Туркистон ва вакили сиёсии дар Қоқанд будан худ ба ӯ тавсия карда будааст, ки рӯйрост бисьёр одамкушӣ накунанд. Агар касе касеро кушта бошад, ё ба зоти олӣ бехурматӣ карда бошад, ё ба давлати олӣ зарар расонда бошад, дар куштани он қотил ва гунаҳгори сиёсӣ ихтиёр доранд. Аммо бисьёр эҳтиёт кунанд, ки мувофиқи шариат шавад. Вагарна хориҷиҳо чаноби олиро вақшӣ гуфта тӯҳмат мекунанд, ба ҳукумати ҳазрати императори аъзам ҳам забон мерасонанд, «дар мамлакате, ки дар зери ҳимояти худаш

мебошад, чаро ба ин ваҳшоният роҳ медиҳад?» мегӯянд.

Сиёсатчиён ба ин қавли худ дар мақоми далел мегуфтанд, ки: «бинобар ин дар замони Абдулаҳад рӯйрост куштани одам камтар шуд. Албатта, онҳое ки дар зери шиканча ва чӯби мириғазабҳо, ё дар зиндонҳо, ё ин ки дар зери дасти ҳокимони вилоят кушта мешаванд, дар қатори рӯйрост одамкушӣ намедароянд, чунки онҳоро на русҳо пурсуков карда мегарданд ва на хориҷиҳо». Ва ҳол он ки дар замони амир Музаффар рӯзе набуд, ки дар бозори ресмони Регистон одам накушанд ё дар бозори хар одамонро ба дор наовезанд. Дар он вақтҳо дар ҳар куштан на як нафар-ду нафар, балки то дах нафарро якбора ва якҷоя мекуштанд, ё ин ки дар бозори хар қатор карда, чунон ки гӯсфандҳоро ба қанора мекашида бошанд, ба дор меовехтанд. Дар замони амир Музаффар ҳатто дар рӯзҳои сайри Ширбадан, дар пеши назари тамошокунандагони сайр, аз сад нафар зиёд одамро якбора кушта будаанд.

Дар ин рӯзҳо муллоёни даъвогар бисьёр дар ташвиш афтода буданд. Онҳо, ҳарчанд ба касоне, ки ба худашон мурочиат карда аз вачҳи кори аробакаш пурсуков менамуданд, «албатта аробакаш сангсор хоҳад шуд, чаноби олӣ ҳеҷ мумкин нест, ки талаби муллоён ва раъяти уламоро рад кунанд» гӯён чавоби қатъӣ диханд ҳам, худашон аз дер мондани ин кор дар шубҳа афтода буданд, ин шубҳа дили онҳоро монанди реши кирмкардаи шутур ба хориши токатнопазир гирифтор карда буд. Аммо инҳо монанди шутури хоришдор худхошонро ба ҳар дару девор молида, барои таскин додани озори худ кӯшиш карда наметавонистанд. Чунки дар он вакт «ба санг бархӯрдани тири одамкушиагон» ба ҳар кас маълум шуда, сабаби шикастани шаънашон мешуд. Ин корро бошад, «бузургворони муллоёни онҳо» бардошта наметавонист.

Дару деворе, ки онҳо барои тасаллӣ ёфтан ва таскин додани дили хоришдори пурозорашон худро ба он зада метавонистанд, танҳо ҳавлии қозикалон буд. Онҳо дар рӯзҳои пурташвиши худ дар ҳар шабу рӯз як-

Дар байни тамошоталабон, ки як гурӯҳи бисьёр хурд шуда монда буданд, холо ҳам дар хусуси ин кор гуфтугузор мешуд, аммо ин гуфтугузорҳо на дар бораи он мерафтанд, ки амалиёти сангсоркуний кай ва ба чӣ тарика ба вукӯъ меояд, балки ҳамаи суханҳо онд ба ин буд, ки ин кор чаро ба вукӯъ наомада монд ва сабаби нашудани ин чист?

Дар ин хусус баъзеҳо мегуфтанд, ки: «ҷаноби олӣ наҳостанд ба гапи ду-се мулло даромада як одамро, ки ба зоти олӣ ва ба давлат зарар нарасондааст, кушанд».

Баъзе дигарҳо мегуфтанд, ки: «сухани Мулло Амон дуруст будааст, ин корро муллоёни дигарҷогар нохак ҷузвонда будаанд. Қозикалон нодурустии ин корро медонистааст, аз шӯри муллоён тарсида, дар ин бора ба амир ариза фиристода бошад ҳам, бо як аризаи махфӣ фиристода, нодурусти будани ин корро ба у маълум карда илтимос намудааст, ки дар ин бора фармони олӣ содир нашавад, ки ба хаккият мувофик намешавад».

Баъзе касон ҳам буданд, ки ба нашуда мондани ин кор тамоман як сабаби дигар нишон медоданд: онҳо мегуфтанд, ки: «амир хеч коршро бе рухсати ҳукумати Русия карда наметавонад. Консули рус «ин корро накушед ва ба гапи муллоҳо даромада аробакашро накушед!» гуфтааст. Биновар ин амир ҳам аризаеро, ки қозикалон бо ривояти уламо дар бораи сангсор кардани аробакаш фиристодааст, бе ҷавоб монданаст».

Сабаташонро Бухоро ҳам ҳамин фикри онҳое кунонат медонист. Назар ба ҳамин фикр, дар вақти подшоҳ шудани амир Абдуллоҳ ҳукумати Россия ба воситаи генерал-губернатори Туркистон ва вакили сиёсаш дар Қӯқон будан худ ба ӯ тавсия карда будааст, ки рӯйрост бисьёр одамкушӣ накунанд. Агар касе касеро кушта бошад, ё ба зоти олӣ бехурматӣ карда бошад, ё ба давлати олӣ зарар расонда бошад, дар куштани он касе ва гуноҳгори сиёсӣ кашёр доранд. Аммо бисьёр эҳтиёт кунанд, ки мувофиқи шариат шавад. Ногоҳ хотиҷаш ҷаноби олиро вақти гуфта тўхмат мекунанд, ба ҳукумати ҳазрати императори аъзами ҳам хабаш мерасонанд, «дар мамлакати, ки дар зери ҳимояти кушиш

мебошад, чаро ба ин ваҳшоният роҳ медиҳад?» мегӯянд.

Сиёсатчиён ба ин қавли худ дар мақоми далел мегуфтанд, ки: «бинобар ин дар замони Абдулаҳад рӯйрост куштани одам камтар шуд. Албатта, онҳое ки дар зери шиканча ва чӯби мириғазабҳо, ё дар зиндонҳо, ё ин ки дар зери дасти ҳокимони вилоят кушта мешаванд, дар қатори рӯйрост одамкушӣ намедароянд, чунки онҳоро на русҳо пурсуков карда мегарданд ва на хориҷиҳо». Ва ҳол он ки дар замони амир Музаффар рӯзе набуд, ки дар бозори ресмони Регистон одам накушанд ё дар бозори хар одамонро ба дор наовезанд. Дар он вақтҳо дар ҳар куштан на як нафар-ду нафар, балки то даҳ нафарро якбора ва якҷоя мекуштанд, ё ин ки дар бозори хар қатор карда, чунон ки ғӯсфандҳоро ба қанора мекашида бошанд, ба дор меовехтанд. Дар замони амир Музаффар ҳатто дар рӯзҳои сайри Ширбадан, дар пеши назари тамошокунандагони сайр, аз сад нафар зиёд одамро якбора кушта буданд.

Дар ин рӯзҳо муллоёни даъвогар бисьёр дар ташвиш афтода буданд. Онҳо, ҳарчанд ба касоне, ки ба худашон мурочиат карда аз вачҳи кори аробакаш пурсуков менамуданд, «албатта аробакаш сангсор хоҳад шуд, чаноби олӣ хеҷ мумкин нест, ки талаби муллоён ва ривояти уламоро рад кунанд» гӯён чавоби қатъӣ диҳанд ҳам, худашон аз дер мондани ин кор дар шубҳа афтода буданд, ин шубҳа дили онҳоро монанди реши кирмкардаи шутур ба хориши тоқатнопазир гирифтор карда буд. Аммо инҳо монанди шутури хоришдор худхошонро ба ҳар дару девор молида, барои таскин додани озори худ кӯшиш карда наметавонистанд. Чунки дар он вакт «ба санг бархӯрдани тири одамкушиашон» ба ҳар кас маълум шуда, сабаби шикастани шаънашон мешуд. Ин корро бошад, «бузургворони муллони онҳо» бардошта наметавонист.

Дару деворе, ки онҳо барои тасаллӣ ёфтан ва таскин додани дили хоришдори пурозорашон худро ба он зада метавонистанд, танҳо ҳавлии қозикалон буд. Онҳо дар рӯзҳои пурташвиши худ дар ҳар шабу рӯз як-

мебошад, чаро ба ин ваҳшоният роҳ медиҳад?» мегӯянд.

Сиёсатчиён ба ин қавли худ дар мақоми далел мегуфтанд, ки: «бинобар ин дар замони Абдулаҳад рӯйрост куштани одам камтар шуд. Албатта, онҳое ки дар зери шиканча ва чӯби миригазабҳо, ё дар зиндонҳо, ё ин ки дар зери дасти ҳокимони вилоят кушта мешаванд, дар қатори рӯйрост одамкушӣ намедароянд, чунки онҳоро на русхо пурсуков карда мегарданд ва на хоричиҳо». Ва ҳол он ки дар замони амир Музаффар рӯзе набуд, ки дар бозори ресмони Регистон одам накушанд ё дар бозори ҳар одамонро ба дор наовезанд. Дар он вақтҳо дар ҳар куштан на як нафар-ду нафар, балки то даҳ нафарро якбора ва якҷоя мекуштанд, ё ин ки дар бозори ҳар қатор карда, чунон ки гӯсфандҳоро ба қанора мекашида бошанд, ба дор меовехтанд. Дар замони амир Музаффар ҳатто дар рӯзҳои сайри Ширбадан, дар пеши назари тамошокунандагони сайр, аз сад нафар зиёд одамро якбора кушта буданд.

Дар ин рӯзҳо муллоёни даъвогар бисьёр дар ташвиш афтода буданд. Онҳо, ҳарчанд ба касоне, ки ба худашон мурочиат карда аз вачҳи кори аробакаш пурсуков менамуданд, «албатта аробакаш сангсор хоҳад шуд, чаноби олӣ ҳеҷ мумкин нест, ки талаби муллоён ва ривояти уламоро рад кунанд» гӯён ҷавоби қатъӣ диханд ҳам, худашон аз дер мондани ин кор дар шубҳа афтода буданд, ин шубҳа дили онҳоро монанди реши кирмкардан шутур ба хориши токатнопазир гирифтор карда буд. Аммо инҳо монанди шутури хоришдор худхошонро ба ҳар дару девор молида, барои таскин додани озори худ кӯшиш карда наметавонистанд. Чунки дар он вакт «ба санг бархӯрдани тири одамкушиагзон» ба ҳар кас маълум шуда, сабаби шикастани шаънашон мешуд. Ин корро бошад, «бузургвории муллои онҳо» бардошта наметавонист.

Дару деворе, ки онҳо барои тасаллӣ ёфтан ва таскин додани дили хоришдори пурозорашон худро ба он зада метавонистанд, танҳо ҳавлии қозикалон буд. Онҳо дар рӯзҳои пурташвиши худ дар ҳар шабу рӯз як-

чанд бор ба он чо рафта, дар хонаи хилват ба қозикалон фарьёд мекашиданд:

— Ин ки чаноби олй талаби мо барои дуогўёни самимиро барои як аробакаши бенамоз, ки дар охир кофир шудааст, рад кунанд? Охир рад шудани талаби мо магар ба беобрў шудани мо сабаб намешавад, ки ин дар хақиқат беобрўии тамоми уламост? Ин ки чаноби олй подшохи ислом шуда истода ривояти уламоро рад кунанд, ва ҳол он ки мо мешунавем ҳокимони Самарқанд ва Тошканд, бо вучуди рус буданашон, ривояти уламои исломро рад намекардаанд? Магар рад кардани ривояти уламои ислом ба рад кардани шариат оид намешавад? Нагичаи рад кардани шариатро мо ба забон гирифта наметавонем, худатон гўед, ки чй мешавад? Шумо, ки дар маҳкамаи шарьй иншастаед, бояд ин маъниҳоро кушоду равшан ба чаноби олй арз кунед.

— Ҳанўз ки талаби шумоёнро чаноби олй рад накардаанд, сабр кардanatон лозим аст,— мегуфт қозикалон.— Агар рад мекардаанд, албатта ба ман менавиштанд. Ман гумон мекунам, ки дар ҳамин наздиҳо ягон хабари хуш мерасад.

Қозикалон сабаби дер мондани чаноби аризаи худро донад ҳам, барои «сирри давлатй» будани он сабабрўёрост ба муллоёни «даҳонбефаровез» гуфта наметавонист. Дар охир, ки бисьёр танг шуд, сабаби ҳақиқиро равшан карда нагўяд ҳам, бо ишорат ва пўшонда гуфт:

— Чаноби олй ҳар корро хуб фикр карда, ҳар тарафашро дуруст санчида, баъд аз он фармон медиҳанд, то ки баъд аз баромадани фармон сабаби ҳар гуна гуфтугўҳо нашавад. Хирадмандии сохибдавлатй мо дар ҳамин аст. Шумоён ҳам бисьёр сабрий накарда, чанд рузи дигар сабр кунетон, ки охираш хайр мешавад. Ба маколи «дер оид — дуруст оид» амал намоетон.

Муллоён бо ин ишоратхо кадаре тасаллй ёфта, аз пеши қозикалон баромаданд. Дар хақиқат ҳам, чизе ки қозикалон «башорат дода буд», дуруст баромад ва дере нагузашта дар шаҳр як хабар овоза шуд. Ин хабар расман аз тарафи қозикалон эълон нашуда бошад

ҳам, онро касе овоза карда мегашт, ки ӯро ба сабаби пешакӣ хабар доданаш корҳои ҳукуматиро «Ҷабраил» мегуфтанд. Ба хабари ин кас сад фоиз набошад ҳам, панҷоҳ фоиз бовар кардан мумкин буд.

ХАБАРИ «ҶАБРАИЛ» ДАР БОРАИ КОРИ АРОБАКАШ

Пеш аз он ки хабари «Ҷабраил»[144] дар боран аробакаш баён карда шавад, лозим аст, ки шахси «Ҷабраил»-ро ба хонандагони азиз шиносонам: «Ҷабраил» писари калони Мулло Ҳомиди Араб буд, ки ӯ ба «файласуфӣ ва ҳакимӣ» машҳур буда, чунон ки дар яке аз бобҳои гузашта шарҳ ёфт, Мулло Амони розмозӣ ба умеди омӯхтани ҳикмат ва фалсафа ба ӯ шогирд шуда буд[145].

Писари калони ин «файласуф» бошад, на барои шӯҳрат додани худ ба «фалсафадонии» падари худ тақлид кард ва на барои машҳур шудан бо унвони «олими динӣ» пайравии уламои динӣ гардид, балки ӯ бо роҳи дигаре номи худро «ягонаи даврон» сохтан хост. Он роҳ ҳамин буд, ки ӯ хабарҳоеро, ки табақаи уламо ва сипоҳи он замон ба онҳо манфиатдор буда, ба шунидани онҳо ҳавасманд буданд, аз кучо бошад, ёфта ба толибонаш мерасонид. Ӯ дар ин роҳ як қисми даромади падарашро, ки аз роҳи мударрисӣ, дарсгӯӣ ва муфтигӣ меомад, сарф намуда, бо дарбориён амир ва наздикони қушбегӣ ва қозикалон алоқа баст ва ба воситаи онҳо хабарҳоеро, ки дар боран аз кор гирифтан ва ба мансабе мансуб шудани уламо ва сипоҳҳо пешакӣ мешунид, дар ба дари уламо ва сипоҳиён гашта он хабарҳоро ба онҳо мерасонид. Ба ин муносибат толибони хабарҳояш ӯро «Ҷабраил» номиданд.

Албатта, ҳамаи хабарҳое, ки ӯ ёфта ба толибонашон мерасонид, рост намебаромаданд — қисман рост бароянд ҳам, қисман бенатиҷа мемонданд, бинобар ин баъзе «забондонҳо» танҳо калиман «Ҷабраил»-ро муносиб надида, ӯро бо унвони «Ҷабраили дурӯғгӯй» ёд мекарданд.

Азбаски қаду қомат ва шаклу шамоили ӯ аз одамони дигар фарқ дошт, чунон ки мегуфтанд, «монанди шабҳои зимистон дарозу сиёҳу хунук буд» ва як чаш-

маш кӯр буда, чашми дигари калони арабонаваш кушо-ода чашмеи кӯршудашро ҳам ба худ гирифта, чашми гови кушта шудаистода барин дар дили кас ҳарос ва нафрат меангехт, баъзеро ба ӯ умюни «шайтони як-чашма»-ро муносиб медиданд.

Агар бетарафона ва холисона гап занем, ин ду умюни онҳоро ба ӯ додашуда аз тақлиди хасси душмани бадбиний холо набуда, умюни маълум ва машҳури аз тарафи уламо ва сиёсатмадорони кабулъёфтаи ӯ «Ҷаброил» буд.

«Ҷаброил» дид, ки афкори омма, хусусан фикру тақрири уламо, ба мақъалаи арабакаш банд аст, ӯ хост як қисми вақт ва маблағи худро дар ин кор сарф намуда, дар ин бора хабархои ҳаҷвомизро ва, ҳеч набошад, ба ҳикоят шабеҳро ёфта дар шаҳр овоза карда, диққати умумиро ба тарафи худ ҷалб намояд.

Хулоса: хабаре, ки «Ҷаброил» баъд аз кӯшиши чандрӯза аз манбаъҳои мӯътабар ба даст даровард дар шаҳр паҳн карда буд, иборат аз ин буд, ки амир баъд аз гирифтани арзаи аломатҳои ва рамзоти уламо дар бораи нори арабакаш ба воситаи кушодеи ба консули ҳукумати Россия мурочиат карда, аз ӯ масъалат пурсидааст.

Консул ба ин масъалаи мухим аз тарафи худ масъалат додаиро муносиб надида, дар ин хусус масъалат пурсида, ба генерал-губернатори Туркистон мурочиат намудааст.

Назар ба қавли «Ҷаброил», генерал-губернатор дар ҷавоби консул гуфтааст, ки: «кентор кардани ва гунаҳгори дин аз рӯи шариат лозим бошад ҳам, дар замони падари бобоҷон ҷавоби олй дар бузургии шариф ба амал омарда шудани ин гуна ҷазоро касе пеш наомухтааст ва шунидааст. дар дигар вилоятҳои Шарқи исломӣ ҳам дар ин паёдиккӣ ба мукъаб пайвастани ин гуна ҷазо шунида нашудааст. Бинобар ин дар мавриди ин кор бисъёр эҳтиёт кардан лозим аст: ба ҷе тарика, ки тавре ба мурочиати мулоёми дағмегер ва рамзоти уламо қаноат накарда, ҳақиқат ташкил кардан даркор аст, ки ба маҳкамаҳои шаръиаткунон мутааллиқи мавзеъ доштан бошад. Барои ташкил кардани ин гуна маҳкама касе аз та-

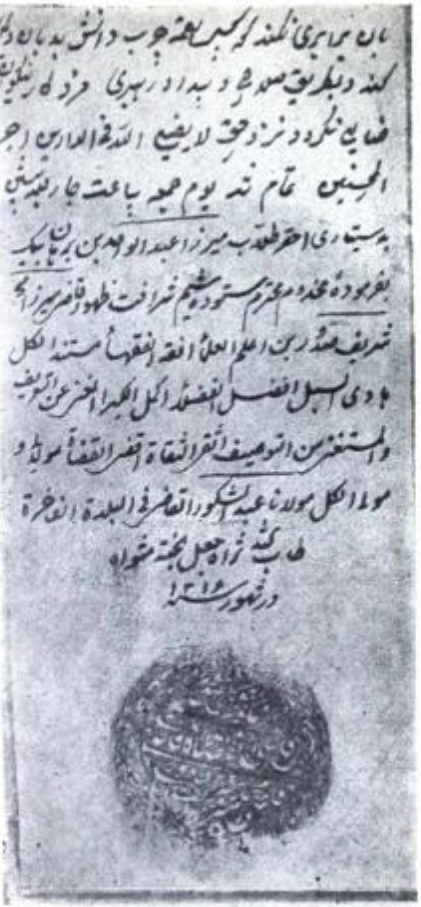

Сахифаи охирини
«Наводир-ул-вакоеъ»-и Ахмад-махдуми
Дониш бо хатти Мунзим (аз фонди
дастнависхои АФ РСС Тоҷикистон)

рафи давлати ҷаноби олӣ прокурор таъин карда шавад, яке аз иштироккунандагони воқеа даъвогар шуда, дигарҳошон вазифаи шоҳидиро ба ҷо оранд ва аз тарафи гунаҳгор ҳам касе вакил шуда ҳуқуқи ӯро мудофаа намояд, ҷаноби шариатпаноҳӣ — қозикалон раёсати ин маҳкамаро дар зимман худ гиранд ва дар айни замон ба сифати қозиюлқуззоти ривояти уламо ва аҳкоми шариатро ҳам иҷро намоянд.

Гуноҳи гунаҳгор дар ин гуна маҳкамае, ки ҳам қувваи қонунӣ дорад ва ҳам қувваи диний, ба субут расида, ӯ ба ҷазои сангсорӣ гирифтор гардад, барои бастани дасту даҳони мухбирони газетаҳо ва ҳар гуна бехудагӣёне, ки баъд аз иҷрои ин ҷазо ба зоти олӣ ва ба ҳукумати ҳазрати император тӯҳматҳо хоҳанд кард, дар дасти мо дастак хоҳад шуд».

Вақте ки ин хабар на ба тартибе, ки дар ин ҷо тахрир карда шуд, балки ба як тарзи бесару буне, ки ҳамин мазмунро ифода мекард, аз тарафи «Ҷабраил» дар шаҳр паҳн гардид, дигарбора кучаҳо ба ҷӯш даромаданд, дигарбора майдонҳое, ки иҷрои ҷазои сангсорӣ дар он ҷоҳо тахмин карда мешуд, аз гурӯҳҳои тамошодӯстони ҳангоматалаб пур гардиданд; дигарбора давутози Ҷунбул-махдум дар кучаҳои шаҳр сар шуд; дигарбора «санодиди Курайш» (муллоёни даъвогар) дар миёнсарои мадрасаи Кукалтош ба гапфурӯшӣ даромаданд.

Мулло Амони розмозӣ хабарҳои дар бораи кори аробакаш аз тарафи «Ҷабраил» паҳн кардашударо шунида ба ғазаб омада, аммо ин ғазаби пурзӯри худро бо захрхандае омехта, чунон ки ширинкорӣ карда истода бошад, мегуфт: «Генерал-губернатори Туркистон дар корҳои Бухоро вазифаи «худойӣ»-ро адо мекунад, гумоштаи сиёсии ӯ (консул) ба ҷои пайғамбари ҷуст, дар корҳои Бухоро «Ҷабраил»-мо, ки мухобаран байни он худо ва ин пайғамбарро медонад, ҳақ дорад, ки унвони «Ҷабраили ҳақиқӣ»-ро ба худ гирад, на чунон ки баъзеҳо мегӯянд, «Ҷабраили дурӯғгӯй» ва на чунон ки баъзе дигарҳо мегӯянд, «шайтони яккашма». Лекин ман аз корҳои «худои Бухоро» (генерал-губернатори Туркистон) он қадар хушнуд нестам, зеро бо он ки худои мусулмонон ва умуман

маш кӯр буда, чашми дигари калони арабонааш кувваи чашми кӯршудаашро ҳам ба худ гирифта, чашми гови кушта шудаистода барин дар дили кас ҳарос ва нафрат меангехт, баъзеҳо ба ӯ унвони «шайтони яккачашм»-ро муносиб медиданд.

Агар бетарафона ва холисона гап занем, ин ду унвони охирин ба ӯ додашуда аз тақозои хисси душманӣ ва бадбинӣ холӣ набуда, унвони маълум ва машҳури аз тарафи уламо ва сиёсатиён қабулёфтаи ӯ «Ҷабрал» буд.

«Ҷабрал» дид, ки афкори омма, хусусан фикру зикри уламо, ба масъалаи аробакаш банд аст, ӯ хост як қисми вақт ва маблағи худро дар ин кор сарф намуда, дар ин бора хабархон ҳақиқиро ва, ҳеч набошад, ба ҳақиқат наздикро ёфта дар шаҳр овоза карда, дискати умумро ба тарафи худ ҷалб намояд.

Хулосаи хабаре, ки «Ҷабрал» баъд аз кӯшиши чандрӯза аз манбаъҳои мӯътабар ба даст даровардааш дар шаҳр паҳн карда буд, иборат аз ин буд, ки амир баъд аз гирифтани аризаи хонаҳалон ва ривояти уламо дар бораи кори аробакаш ба воситаи қушбеги ба консули ҳукумати Россия мурочиат карда, аз вай маслиҳат пурсидааст.

Консул ба ин масъалаи муҳим аз тарафи худ маслиҳат доданиро мувофиқ надида, дар ин хусус маслиҳат пурсида, ба генерал-губернатори Туркистон мурочиат намудааст.

Назар ба қавли «Ҷабрал», генерал-губернатор дар ҷавоби консул гуфтааст, ки: «сангсор кардани як гуноҳгори дин аз рӯи шариат лозим бошад ҳам, дар замони падару бобоёни ҷаноби олӣ дар Бухоро шариф ба амал оварда шудани ин гуна ҷазоро қасе накл намекунад ва инчунин дар дигар вилоятҳои Шарқи исломӣ ҳам дар ин наздикиҳо ба ҳукўъ пайвастани ин гуна ҷазо шунида нашудааст. Бинобар ин дар ҳузури ин кор бисёр эҳтиёт кардан лозим аст: ба ин тариқа, ки танҳо ба мурочиати муллоёни даъвогар ва ривояти уламо қаноат накарда, маҳкамаи ташкил кардан даркор аст, ки ба маҳкамаҳои мамлакатҳои мутамаддин монанд бошад. Баъди ташкил кардани ин гуна маҳкама касе аз та-

рафи давлати ҷаноби олӣ прокурор таъин карда шавад, яке аз иштироккунандагони воқеа даъвогар шуда, дигарҳошон вазифаи шоҳидиро ба ӯҳда оранд ва аз тарафи гунаҳгор ҳам касе вакил шуда ҳуқуқи ӯро мудофаа намояд, ҷаноби шариатпаноҳӣ — қозикалон раёсати ин маҳкамаро дар зимман худ гиранд ва дар айни замон ба сифати қозиюлқуззоти ривояти уламо ва аҳкоми шариатро ҳам иҷро намоянд.

Гуноҳи гунаҳгор дар ин гуна маҳкамае, ки ҳам қувваи қонунӣ дорад ва ҳам қувваи динӣ, ба субут расида, у ба ҷазои сангсори гирифтор гардад, барои бастани дасту даҳони мухбирони газетаҳо ва ҳар гуна беҳудагӯён, ки баъд аз иҷрои ин ҷазо ба зоти олӣ ва ба ҳукумати ҳазрати император тӯҳматҳо хоҳанд кард, дар дасти мо дастак хоҳад шуд».

Вақте ки ин хабар на ба тартибе, ки дар ин ҷо таҳрир карда шуд, балки ба як тарзи бесару буне, ки ҳамин мазмунро ифода мекард, аз тарафи «Ҷабраил» дар шаҳр паҳн гардид, дигарбора кӯчаҳо ба ҷӯш даромаданд, дигарбора майдонҳое, ки иҷрои ҷазои сангсорӣ дар он ҷоҳо тахмин карда мешуд, аз гурӯҳҳои тамошодӯстони ҳангоматалаб пур гардиданд; дигарбора давутози Ҷунбул-махдум дар кӯчаҳои шаҳр сар шуд; дигарбора «санодиди Қурайш» (муллоёни даъвогар) дар миёнсарои мадрасаи Кӯкалтош ба ғапфуруши даромаданд.

Мулло Амони розмозӣ хабарҳои дар бораи кори аробакаш аз тарафи «Ҷабраил» паҳн кардашударо шунида ба ғазаб омада, аммо ин ғазаби пурзӯри худро бо заҳрхандае омехта, чунон ки ширинкори карда истода бошад, мегуфт: «Генерал-губернатори Туркистон дар корҳои Бухоро вазифаи «худой»-ро адо мекунад, гумоштаи сиёсии ӯ (консул) ба ҷои пайғамбари ӯст, дар корҳои Бухоро «Ҷабраили» мо, ки мухобараи байни он худо ва ин пайғамбарро медонад, ҳақ дорад, ки унвони «Ҷабраили ҳақиқӣ»-ро ба худ гирад, на чунон ки баъзеҳо мегӯянд, «Ҷабраили дурӯғгӯй» ва на чунон ки баъзе дигарҳо мегӯянд, «шайтони яҳчашм». Лекин ман аз корҳои «худои Бухоро» (генерал-губернатори Туркистон) он қадар хушнуд нестам, зеро бо он ки худои мусулмонон ва умуман

илоҳи умуми диндорон бо «арҳамурроҳимин» (бо раҳмдилтарини раҳмдилон) будан шӯҳрат дорад, «худои мамлакати мо» азламуззолимин (золимтарини золимон) шуда баромад. Ӯ дар сурате ки метавонист бо номи «чорикунандаи маданият дар байни ваҳшиён», ки ҳамеша худро бо ҳамин ном ба дунъё шиносондан мехоҳад, ин ваҳшонияти муллоён ва ҳукумати Бухороро манъ ва бартараф кунад, барои ба амал овардани ин ваҳшонияти золимона роҳи «қонунӣ» ва «маданӣ» ёфта дод.

* * *

Баъд аз ду ё се рӯзи дар шаҳр паҳн шудани ҳабари «Ҷабраил» ин ҳабар бо кори расмии қозикалон тасдиқ ёфт: ӯ муллоёни даъвогарро шабона пеши худ даъват карда бурда, Ҷунбул-махдумро «муддаии умумии давлатӣ» таъин кард, ки ин таъбирро мамлакатҳои Шарқи исломи бо Европа алоқаманд ба ҷои «прокурор» қабул кардаанд; Мухторхоҷаро даъвогар қарор дод, ки ӯ мебоист ба маҳкама ариза дода даъво мекард, ки «аробакаш бо гуфтани ин калима ва он калимаи куфр кофир шуд»; Қорӣ Самеъ, Абдураҳмони Рафтор ва Қиём-махдум шоҳид қарор дода шуданд, ки мебоист онҳо монанди «одамони холисе», ки ба аробакаш ва Мухторхоҷа ҳеҷ алоқа надоранд, «холисона» гувоҳӣ медоданд, ки даъвои Мухторхоҷа ҳақ ва рост аст.

Акнун аз ҷониби аробакаш вакил (адвокат) таъин кардан даркор буд, ки ӯ «ҳуқуқи ҷавобгар»-ро мудофиа намояд. Дар ин масъала муллоён қабул накарданд, ки бо аробакаш дар як мачлис барои муҳокима нишинанд, «чунки,— гуфтанд онҳо,— он аробакаш дар асл куффӣ буд ва дар ҳар кучо ҳар касро бо алфозҳои қабеҳ бе ибо дашном медод, акнун ки ӯ аз зинда мондан умедашро кандааст, дар вакти мурофиа ва муҳокима аз мо гирифта то чанобӣ шариатпаноҳӣ ва амиру вазир ҳамаро дашномҳои қабеҳ хоҳад дод. Дар он сурат дар пеши омман мардум, ки дар мурофиаи кушода албатта ҳозир хоҳанд шуд, ҳаман мо беобрӯй мешавем. Беҳтар он аст, ки ӯ дар

мачлиси муҳокима ҳозир нашавад ва дар ғайби ӯ дар ҳаққаш ҳукм бароварда шавад».

Қозикалон бо як ҳилаи шаръӣ ва қонунӣ ин талаби муллоёнро ба амал овардан хост, ӯ гуфт: «Ин тавр бошад, ӯро бемори барҷомонда қарор медиҳем ва касе, ки аз ҷониби ӯ вакил мешавад, ҳам вакили шахсии ӯ дар мурофиа ва ҳам вакили ҳуқуқии ӯ дар мудофиа кардани ҳуқуқи ӯ ба шумор меравад».

Ин фикр аз тарафи муллоён ҳам писандида шуд ва аз одамони миршаб разилтарин, золимтарин ва дар айни замон гапдонтаринаш онҳо — Қали Курбонро, ки хонандагони мо қисме аз аҳволи ӯро дар бобҳои боло хондаанд [16], вакили «бозъятибори» аробакаш қарор доданд.

Фардои ҳамон шаб нозири қозикалон Қали Курбонро ҳамроҳи худ ба обхонаи арки Бухоро гирифта бурд, ки аробакаш он ҷо маҳбус буд.

Нозири қозикалон ба аробакаш маълум кард, ки Қали Курбонро вакили мурофиаи худ гардонад: «Агар худат ҳозир шавӣ, ачаб нест, ки шогирдони муллоён балвое барпо кунанд,— гуфт нозир ба аробакаш,— дар он вақт барои ту хуб намешавад, бехтар он аст, ки ин одами гапдонро, ки аз шариат ҳам ба хубӣ хабардор аст, вакили худ қарор диҳӣ».

Нозир барои бовар кунондани аробакаш ба вакилаш илова карда гуфт: «Албатта, ин одам туро аз тӯҳмати муллоён халос мекунад, лекин баъд аз озод шуда баромадан хизматонаи ӯ ва маро ба хубӣ адо мекунӣ».

Аробакаш дар аввал дар шубҳа бошад ҳам, бо шунидани ин суханони нозирӣ дар дили худ қарор додааст, ки «албатта инҳо барои маблағи калоне аз ман рӯёндан маро халос хоҳанд кард», ва бо умедвории калон он шайтонро вакили худ қарор додааст. Ба ӯ чанголи бар болои пули кирошударо тамоман гуфтааст, ки нозирро дар вақти мурофиа нақл карда, дурӯғ будани даъвои муллоёнро исбот намояд.

Вакилшаванда ҳам барои дили ӯро ба худ пур кардан аз ӯ баъзе чойҳои дурӯст фаҳмиданашудан чанголро такрор пурсида гирифтааст, то ки «дар вақти мурофиа ҳақиқатро ошкор карда тавонад».

Ноиби қозиқалон хати ваколатро ба тарзе, ки дар қозихонаҳои Бухоро одат буд, навиштааст. Дар ваколатномаҳои қозихонагӣ имзо кардани вакилкунанда одат набуда, фақат бо мӯҳри худ тасдиқ кардани қозӣ кифоя кунад ҳам, дар қозиён ин ваколатнома, ки ба консулхона мерафт, нарангушти аробакашро ба сиёҳӣ ғӯтонда бар коғаз пахш кунонда, дасти аробакаш будани он нақшро худ тасдиқ кардааст.

Бо ҳамин ҳайати тарҳибии маҳкама муайян гардида, дар шаҳр овоза шуд. Оммаи мардуми шаҳр ба ҳеч кадом аъзоёни ин ҳайат эҳтиромат надиҳанд ҳам, аз ду аъзои он меҳандиданд: вакили аробакаш шудани Қалон Қурбонро «гург вакили гӯсфанд шудааст» гуфта ханданд, аз мударрис умумӣ таъин карда шудани Чунбул-махдум «судхӯр ғеботкунандаи ҳукуки худою расул шудааст» гуфта меҳандиданд.

Аз лабхандзанҳои Қорӣ Усмон, ки шӯхтарин ва озодфикртарини онҳо буд, мударрис умумӣ таъин карда шудани махдуми Чунбулро шунида, «агар ғеботкунанда ва мудофиакунандаи ҳукуки худою расул, ба иборати дигар, агар ҳомии худою расул махдуми Чунбул бошад, аз худою расул ҳам даст шуста даркор мешавад,— мегуфт,— аз худою расуле, ки ҳамаи худро худ талаб карда натавонистааст, ҳатмӣ хушхоторо ба дасти Чунбул-махдум барои ризқ супорад, чи умед карда мешавад?»

КАРОРИ «МАҲКАМА» ВА САНГСОР КАРДА ШУДАНИ АРОБАКАШ

Ташкил карда шудани «маҳкамаи шаръӣ ва қозиён», ки аз «маҳкамаи, ки ҳам кушаи шаръӣ дошта бошад, ҳам кушаи қозиён», хеле фарқ дошт: қозиқалон ба одати мулоҳазакорӣ дар дарунаи мекамиҳои дар пеши дари бало менишаст; дар берунаи он дар ҳавлии пештара, чунон ки дар вақти муроҳаҳои харрӯзаи шаръӣ меҳарданд, бурҳонро шиканда будаанд, фақат фарқ дар ин ҷо буд, ки бурҳон харрӯза ҳудудтар ва ин бурҳ қалонтар ва васеътар буд, бар ҷои ин бурҳ Чунбул-махдум, Мухторҷон, Қорӣ Сангъ, Мадрахимхон Рафтор ва Кӯҳи-махдум мена-

шистанд. Кали Курбон, ки «вакили аробакаш» буд, аз ҳама канортар чой гирифта буд.

Мулозим ба тартиби ҳарруза аризаи даъво, яъне маҳзари шаръиро аз дасти Мухторхоча гирифта ба қозикалон дод. Қозикалон баъди аз назар гузарониданн маҳзар хулосан онро, ки Мухторхоча «кофир шуданн аробакашро ба сабаби дашном доданаш худро расул»-ро даъво мекард, ба даъвогар — Мухторхоча нигоҳ карда гуфта, аз вай пурсид:

— Шумо дар ин даъвои худ шоҳид доред?

— Шоҳид дорам! — гўён ў Корй Самеъ, Абдурраҳмони Рафтор ва Кнём-махдумро, ки дар паҳлуи чапаш нишаста буданд, нишон дод.

Қозикалон ба шоҳидон нигоҳ карда:

— Гувоҳй диҳетон! — гуфт.

Ҳар кадоми он шоҳидҳо:

— Гувоҳй медиҳам, аз барои худо, на аз барои рнё, ки аробакаш фалон, фалон алфозро бар забон ронда кофир шуд,— гуфтанд.

Қозикалон аз вакили аробакаш — аз Кали Курбон пурсид:

— Ту чй мегўй?

— Ман ба гуноҳи вакилкунандан худ икрор мекунам, ки,—гўён гап сар карда алфозҳои қабеҳро, ки на дар маҳзар буд ва на шоҳидон он алфозро ба аробакаш нисбат дода буданд, ба забон оварда, ҳамаро ба вакилкунандан худ нисбат дода, гўё аробакаш бо ҳамон алфоз худро расулро дашном дода бошад, аз забони ў нақл намуда, таъкид ва тасдиқ кард. Аммо аз чанчоли муллоён бо аробакаш бар болои пули кпро лаб накушод.

Баъд аз он қозикалон ривояти уламоро ба даст гирифта, мазмуни онро ба «вакили гунаҳгор», ба даъвогар ва шоҳидон ва ба ҳамаи тамошобинон шунавонд. Аз рўи нақли қозикалон уламо бо далелҳои шаръй саигсор кардани аробакашро лозим шумурданд. Сонй қозикалон ба Чубўл-махдум нигоҳ карда пурсид:

— Шумо, ки муддаии умумии давлатй мебошед, ба ин ҳукми шариат, ки муфтиёни ислом дар ривоят кашон додаанд, розй ҳастед ё не?

— Ман ба ин ҳукми шариат розӣ нестам...— гӯён Ҷунбул-махдум гап сар кард.

Қозикалон бо шунидани ин суханӣ Ҷунбул-махдум табассуме карда худро ба нофаҳмӣ зад; шоҳидон ва даъвогар ҳам ба якдигар нигоҳ карда писханд намуда, лабӣ зеринашонро бар рӯи лабӣ болоӣ кашида, шояд аз шармиданашон бошад, ба замин чашм дӯхтанд. Аммо тамошобинон, ки бар болои мурофиакунандагон рост истода буданд, бо ғуруингурунге, ки диққаткунандагон шунида метавонистанд, ба якдигар мегуфтанд:

— Худаш бо гуфтани «ман ба ин ҳукми шариат розӣ нестам» кофир шуд, чунки ҳукми шариатро рад кард.

Ҷунбул дар зери ғуруинг-ғуруингӣ мардум суханашро давом дода, бисьёр алфозҳои қабеҳро, ки аз суханони Қалӣ Қурбон дошта гирифта буд ва ба онҳо боз чанд калимаҳои дашномиро, ки худ аз кӯчаҳо шунида буд, зам карда, ба аробакаш нисбат дода, дар натиҷа гуфт, ки:

— Аробакашро ҳам «ташҳир»* ва ҳам сангсор кардан лозим аст.

Бо ҳамин қадар гуфтушунид мурофиа ва муҳокима тамом шуд. Дар тавсияи гумоштаи сиёсии ҳукумати Россия дар рафти мурофиа айнан навишта рафтани гуфтаҳои ҳар кас дар зери номи худаш ва дар охири мурофиа имзо кунондани ҳар кас дар зери гуфтаҳои худ бошад ҳам, қозикалон ба амал овардани ин қисми тавсияномаро лозим надонист ва гуфтаҳои ҳар кас ба ҳаво рафт.

Назар ба нақли махрамони қозикалон, ӯ ин корро барои аз одат берун буданаш ба амал наовардааст ва агар ӯ ин корро ба амал меовардааст, мумкин будааст мардум гӯянд, ки «қозикалон маҳкамаи шаръиро ба шакли маҳкаманд судҳои Русия даровард».

Аммо қозикалон баъд аз тамом шудани мурофиа

---

* *Ташҳир* — маъноии луғавии ин калима «ба расвоӣ шӯҳрат додани касе» буда, дар истилоҳи шариат гунаҳгори диниро дар шаҳр гардонда, гуноҳи ӯ ва ҷазои барои он гуноҳ ба ӯ додашударо ба омма маълум кардан аст.

мирзои худро ба пеши худ дароварда, суханони касонеро, ки дар вақти мурофиа гуфта буданд, аз забони онҳо худ имло кунонда нависондааст. Баъд аз он иштироккунандагони мурофиаро чеҳ зада, ҳар касро ба зери он коғазе, ки аз номи ӯ навишта шуда будааст, имзо кунондааст.

Лекин қозикалон дар имло кунонидани суханони Қали Қурбон ба душворӣ дучор шудааст, чунки суханони дашномии ӯро ва монанди онҳоро худ намедонистааст, ки нависонад, бинобар ин дар ин бора бо мирзои худ машварат кардан хоста ба ӯ гуфтааст:

— Ман на суханони ин Қали шум (Қали Қурбон)-ро, на монанди онҳоро ҳеҷ намедонам. Аммо барои гунаҳгор кардани аробакаш суханони ӯ хеле муҳим аст. Он худобехабар чунон дашномҳои болохонадорро аз забони аробакаш гуфт, ки ман монанди онҳоро дар хоби шабам ҳам нашунидаам. Дар ин хусус чӣ бояд кард?

Мирзо (котиб) ба ин саволи қозикалон ҷавобе надода, фақат «тақсир!» гӯён қалам ба даст мунтазири имлои ӯ шуда нигоҳ карда истодааст.

— Худатон магар он гуна алфозро намедонед, ки аз забони Қали Қурбон ба аробакаш нисбат дода нависед? — қозикалон боз аз мирзо пурсидааст:

— Ман намедонам,— гуфтааст мирзо,— лекин мирохурбошӣ[147] хуб медонад.

— Кадом мирохурбошӣ? Ҳамин мирохурбошии нави мо, ки Ҳикмати Буз ном дорад?

— Ҳо, ҳамин Ҳикмати Буз,— мирзо тасдиқ кардааст,— вақте ки Мулло Мирзо[148] бо саисҳо, ки ҳама шӯрапушт мебошанд, муомила карда натавонист, маҷбур шуд, ки ҳамин Ҳикмати Бузро оварда дар саисхона мирохурбошӣ карда монад. Чунки худи ин ҳам шӯрапушт ва қиморбози гузарост, бо саисҳо ба чӣ забон гап заданро медонад. Дар дашномҳои кӯчагӣ ҳам аз Қали Қурбон монданӣ надорад.

— Хуб, ин тавр бошад, ӯро чеҳ зада биёред.

Мирзо Ҳикмати Бузро чеҳ зада овардааст. Ӯ аз забони Қали Қурбон дашномҳои кӯчагии болохонадорро ба аробакаш нисбат дода гуфтан гирифтааст,

Ноиби қозикалон хати ваколатро ба тарзе, ки дар қозихонаҳои Бухоро одат буд, навиштааст. Дар ваколатномаҳои қозихонагӣ имзо кардани вакилкунанда одат набуда, фақат бо мӯҳри худ тасдиқ кардани қозӣ кифоя кунад ҳам, дар нусхаи ин ваколатнома, ки ба консулхона мерафт, нарангушти аробакашро ба сиёҳи гӯтонда бар коғаз пахш кунонда, дасти аробакаш будани он нақшро худ тасдиқ кардааст.

Бо ҳамин ҳайати таркибии маҳкама муайян гардида, дар шаҳр овоза шуд. Ommai мардуми шаҳр ба ҳеҷ кадом аъзоёни ин ҳайат аҳамият надиҳанд ҳам, аз ду аъзои он механдиданд: вакили аробакаш шудани Қали Қурбонро «гург вакили гӯсфанд шудааст» гуфта ханданд, аз муддаии умумӣ таъин карда шудани Ҷунбул-махдум «судхӯр исботкунандаи ҳуқуқи худою расул шудааст» гуфта механдиданд.

Аз лабиҳавзиарбобиён Қорӣ Усмон, ки шӯхтарин ва озодфикртарини онҳо буд, муддаии умумии таъин карда шудани махдуми Ҷунбуларо шунида, «агар исботкунанда ва мудофиакунандаи ҳуқуқи худою расул, ба иборати дигар, агар ҳомии худою расул махдуми Ҷунбул бошад, аз худою расул ҳам даст шустан даркор мешавад,— мегуфт,— аз худою расуле, ки ҳаққи худро худ талаб карда натавониста, ихтиёри худхоширо ба дасти Ҷунбул-махдум барин разил супоранд, чӣ умед карда мешавад?»

ҚАРОРИ «МАҲКАМА» ВА САНГСОР КАРДА ШУДАНИ АРОБАКАШ

Ташкил карда шудани «маҳкамаи шаръӣ ва қонунӣ», яъне «маҳкамае, ки ҳам қувваи шаръӣ дошта бошад, ҳам қувваи қонунӣ», хеле ачоабат дошт: қозикалон ба одати мукаррариаш дар даруни мехмонхона дар пеши дари боло менишаст; дар беруни он дар монанди пештара, чунон ки дар вақти мурофиахои ҳаррӯзаи шаръӣ мекарданд, бурьёеро пахн карда буданд, фақат фарқ дар ин чо буд, ки бӯрьёи ҳаррӯза хурдтар ва ин бӯрьё калонтар ва васеътар буд; бар рӯи ин бӯрьё Ҷунбул-махдум, Мухторхоча, Қорӣ Самеъ, Абдурахмони Рафтор ва Қиём-махдум мени-

шастанд: Кали Қурбон, ки «вакили аробакаш» буд, аз ҳама канортар чой гирифта буд.

Мулозим ба тартиби ҳарруза **аризаи даъво**, яъне маҳзари шарҳро аз дасти Мухторхоҷа гирифта ба қозикалон дод. Қозикалон баъди аз назар гузарониданн маҳзар хулосаи онро, ки Мухторхоҷа «кофир шудани аробакашро ба сабаби дашном доданаш худою расул»-ро даъво мекард, ба даъвогар — Мухторхоҷа нигоҳ карда гуфта, аз вай пурсид:

— Шумо дар ин даъвои худ шоҳид доред?

— Шоҳид дорам! — гуён ӯ Қорӣ Самеъ, Абдурраҳмони Рафтор ва Қиём-махдумро, ки дар паҳлуи чапаш нишаста буданд, нишон дод.

Қозикалон ба шоҳидон нигоҳ карда:

— Гувоҳӣ диҳетон! — гуфт.

Ҳар кадоми он шоҳидҳо:

— Гувоҳӣ медиҳам, аз барои худо, на аз барои ягон ки аробакаш фалон, фалон алфозро бар забони ронда кофир шуд,— гуфтанд.

Қозикалон аз вакили аробакаш — аз Кали Қурбон пурсид:

— Ту чи мегӯӣ?

— Ман ба гуноҳи вакилкунандан худ иқрор мекунам, ки,—гуён гап сар карда алфозҳои қабеҳро, ки на дар маҳзар буд ва на шоҳидон он алфозро ба аробакаш нисбат дода буданд, ба забон оварда, ҳамаро ба вакилкунандан худ нисбат дода, гӯё аробакаш бо ҳамон алфоз худою расулро дашном дода бошад, аз забони ӯ нақл намуда, таъкид ва тасдиқ кард. Аммо аз чанголи муллоён бо аробакаш бар болои пули кӯро лаб накушод.

Баъд аз он қозикалон ривояти уламоро ба даст гирифта, мазмуни онро ба «вакили гунаҳгор», ба даъвогар ва шоҳидон ва ба ҳаман тамошобинон шунавонид. Аз рӯи нақли қозикалон уламо бо далелҳои шаръӣ саитсор кардани аробакашро лозим шумурданд. Сонӣ қозикалон ба Ҷунбул-махдум нигоҳ карда пурсид:

— Шумо, ки муддаои умумии давлатӣ мебошед, ба ин ҳукми шариат, ки муфтиёни ислом дар ривоят нишон додаанд, розӣ ҳастед ё не?

— Ман ба ин хукми шариат розй нестам... — гуфт Чунбул-махдум ва сар кард.

Козикалон бо шунидани ин сухани Чунбул-махдум табассуме карда худро ба нофахмй зад; шохидон ва даъвогар хам ба якдигар нигох карда пичхханд намуда, лаби зеринашонро бар рўи лаби болой кашида, шоход аз шармиданашон бошад, ба замин чашм дўхтанд. Аммо тамошобинони, ки бар болои мурофиакунандагон рост истода буданд, бо гуруиг-гуруиг, ки дикқаткунандагон шунида метавонистанд, ба якдигар мегуфтанд:

— Худаш бо гуфтани «ман ба ин хукми шариат розй нестам» кофир шуд, чунки хукми шариатро рад кард.

Чунбул дар зери гуруиг-гуруиги мардум суханашро давом дода, бисьёр алфозхои кабехро, ки аз суханони Кали Курбон дошта гирифта буд ва ба онхо боз чанд калимахои дашномиро, ки худ аз кўчахо шунида буд, зам карда, ба аробакаш нисбат дода, дар вактича гуфт, ки:

— Аробакашро хам «ташхир»* ва хам сангсор кардан лозим аст.

Бо хамин кадар гуфтушунид мурофиа ва мухокима тамом шуд. Дар тавсияи гумоштаи сиёсии хукумати Россия дар рафти мурофиа айнан навишта рафтани гуфтахои хар кас дар зери нохи худаш ва дар охири мурофиа нимзо кунондани хар кас дар зери гуфтахои худ бошад хам, козикалон ба амал овардани ин кисми тавсиянамаро лозим надонист ва гуфтахои хар кас ба хамо рафт.

Назар ба шакли махкамахои козикалон, ў ин корро барои аз одат берун будаиаш ба амал наовардааст ва агар ў ин корро ба амал меовардааст, мумкин будааст мардум гўянд, ки «козикалон мацкамаи шаръиро ба шакли мацкамаи судхои Русия даровард».

Аммо козикалон бачд аз тамом шудани мурофиа

---

* *Ташхир — маъноаш луткани ин калимаи «бо расмй шўхрат додани касе» буда, дар истилохи шариат гунохгори ошкорро дар шахр гардонда, гунохи ў ва чазои бараш ин гунох ба ў эълонкунон ба оинаи маъмур кардан аст.*

мирзои худро ба пеши худ дароварда, суханони касонеро, ки дар вақти мурофиа гуфта буданд, аз забони онҳо худ имло кунонда нависондааст. Баъд аз он иштироккунандагони мурофиаро чеғ зада, ҳар касро ба зери он коғазе, ки аз номи ӯ навишта шуда будааст, имзо кунондааст.

Лекин қозикалон дар имло кунонидани суханони Қали Қурбон ба душворӣ дучор шудааст, чунки суханони дашномии ӯро ва монанди онҳоро худ намедонистааст, ки нависонад, бинобар ин дар ин бора бо мирзои худ машварат кардан хоста ба ӯ гуфтааст:

— Ман на суханони ин Қали Қурбон)-ро, на монанди онҳоро ҳеҷ намедонам. Аммо барон гунаҳгор кардани аробакаш суханони ӯ хеле муҳим аст. Он худобехабар чунон дашномҳои болохонадорро аз забони аробакаш гуфт, ки ман монанди онҳоро дар хоби шабам ҳам нашунидаам. Дар ин хусус чӣ бояд кард?

Мирзо (котиб) ба ин саволи қозикалон ҷавобе надода, фақат «тақсир!» гӯён қалам ба даст мунтазири имлои ӯ шуда нигоҳ карда истодааст.

— Худатон мағар он гуна алфозро намедонед, ки аз забони Қали Қурбон ба аробакаш нисбат дода нависед? — қозикалон боз аз мирзо пурсидааст:

— Ман намедонам,— гуфтааст мирзо,— лекин мирохурбошӣ[147] хуб медонад.

— Қадом мирохурбошӣ? Ҳамин мирохурбошии нави мо, ки Ҳикмати Буз ном дорад?

— Хо, ҳамин Ҳикмати Буз,— мирзо тасдиқ кардааст,— вақте ки Мулло Мирзо[148] бо саисҳо, ки ҳама шӯрапушт мебошанд, муомила карда натавонист, мачбур шуд, ки ҳамин Ҳикмати Бузро оварда дар саисхона мирохурбошӣ карда монад. Чунки худи ин ҳам шӯрапушт ва қиморбози гузарост, бо саисҳо ба чӣ забон гап заданро медонад. Дар дашномҳои кӯчагӣ ҳам аз Қали Қурбон монданӣ надорад.

— Хуб, ин тавр бошад, ӯро чеғ зада биёред.

Мирзо Ҳикмати Бузро чеғ зада овардааст. Ӯ аз забони Қали Қурбон дашномҳои кӯчагии болохонадорро ба аробакаш нисбат дода гуфтан гирифтааст,

мирзо ҳам гуфтаҳои ӯро дар зери номи Қали Курбон, ки бо унвони вакили ҷавобгар навишта шуда буд, навиштан гирифтааст.

Ҳикмати Буз чунон калимаҳои дашномии қабеҳи кӯчагӣ ёфта мегуфтааст, ки қозикалон аз ханда худдорӣ карда наметавонистааст. Дар охир қозикалон бо панҷаи дасти худ ба китфи ӯ бо аломати таҳсин тип-тип зада истода:

— Акнун бас кун, Ҳикмати Буз! — гуфтааст.— Ҳоло ҳам дар шумора ду баробари суханони дашномии Қали Курбон ва дар галатигӣ даҳ баробари он ёфта гуфтӣ. Офарин ба ту!*

Азбаски Ҳикмати Буз ҳам монанди Қали Курбон бесавод буд, дар зери суханҳое, ки аз номи Қали Курбон навишта шудааст, нарангушти худро ба снёҳӣ тар карда аз чониби ӯ дар чои имзо пахш кардааст.

* * *

Баъд аз мурофиа ва овоза шудани он дар байни аҳолӣ ғулғулае дар шаҳр афтод: акнун на танҳо бекормондагони ҳангоматалаб, балки қариб ҳаман касоне, ки кувваи рафтор доштанд, ба умеди тамошо кардани сангсоркунӣ пагоҳонӣ ба Регистон медаванданд, дар он чо, ки аз сангсоркунӣ асаре намеёфтанд, ба майдони бозори ҳар ва аз он чо ба майдони машқи сарбоз. Ба ҳамин тариқа, мардум ҳар рӯз то соатҳои даҳ-ёздаҳ аз кору бори худ монда аз майдон ба майдон метохтанд ва дар охир ташнаву гушна ва монда шуда ба хонаи худ ё ба дӯкон ва сари кори худ бармегаштанд.

Аз рӯзи мурофиа понздаҳ рӯз гузашта бошад ҳам, анбӯҳи гурӯҳи тамошоталабон аз кӯчаву майдон кам

---

* Баъд аз ҳамин ҳикоят Ҳикмати Буз ба қозикалон Бадриддин бисьёр маъқул ва наздик шуд, дере нагузашта, қозикалон ба амир арз карда ӯро амалдор кунонид. Кам-кам ӯ амиршинос шуда, дар охирҳои салтанати амир Олим дар Бухоро миршаб буд ва дар рӯзҳои революцияи Бухоро дар пеши дарвозаи Шайхчалол бо тири дедҳое кушта шуд. (Ҳикмати Буз ба сифати як шакли таърихии реалӣ дар «Дохунда» дар саҳифаҳои 230—252 ва 253 (дар ин чо бо Қали Курбон)—261 ва 262 зикр ёфтааст: «Дохунда», нашри тоҷикӣ, соли 1949)[10].

намешуд, чунки ҳама яқин медонистанд, ки аробакаш сангсор карда хоҳад шуд, аммо сабаби дермонӣ ва саргумии рӯзи ноқуи ин корро надонист, дар оташи интизор метапиданд. Онҳо намедонистанд, ки барои ичрои ҳукми маҳкамаи «шаръӣ ва қонунӣ» нотиҷаи мурофиа ва муҳокимаи ин корро ба амир арза карда, фармони ӯро гирифтан ва нусхаҳои «хуҷҷатҳо»-ро, ки бо сохтакориҳо ба сад хуни ҷигар тайёр намудаанд, ба воситаи қушбегӣ ба консулхона фиристода ризои гумоштаи сиёсии давлати империториро ба даст даровардан лозим аст...

Аммо «чист ки нагузарад?» Ба ҳазор душворӣ бошад ҳам, рӯзҳои интизории тамошоталабон гузашт: як шаб шабона аз тарафи «Ҷабраил» хабари баъд аз содир шудани фармони амир ба даст даровардa шудани ризои гумоштаи сиёсии ҳукумати Россия ба муштоқони ин хабар расонида шуд.

Акнун ҳама медонистанд, ки фардо пагоҳонӣ ҳукм ичро хоҳад шуд, аммо намедонистанд, ки дар кучо ичро хоҳад шуд. Бинобар ин ҳавасмандони ин «тамошои нодир», ки имшабро бедор гузаронида буданд, бо шунидани азони бомдод, ки баъд аз он дар кӯчаҳои Бухоро озод гаштан мумкин буд, аз хонаҳошон баромада, ба тарафи Регистон давиданд.

Аммо то ба Регистон расидани тамошоталабone, ки бошишгоҳашон дуртар буд, «тамошогоҳ» аз тарафи касоне, ки хонаҳошон ба он ҷо наздиктар аст, пур шуда буд. Ночор касоне, ки аз чор тараф аз кӯчаҳои тангу тори Бухоро монанди селҳои аёми баҳорон мавҷзанон шорида меомаданд, ба шакли оби зимистонии дарьёи Зарафшон паси ҳамдигар гӯё яхбаста, танҳо зада, торафт пасноки дамида мерафтанд.

Ба ҳамин тариқа, то сафед шудани рӯзи анбӯҳи мардум, ки марказаш дар Регистон буд, аз тарафи ҷануб аз токи Тиргарон гузашта ба растаи Наддофон ва Мисгарон расид, аз тарафи ҷанубӣ ғарбӣ аз бозори Коҳ ва токи Аллофон гузашта ба гузари Мурдашӯён ва Сари Пули Ошиқон танҳо зад; аз тарафи ғарб аз гузари Усторухӣ ва Наккорачён гузашта ба тахти дарвозаи Ғулон баромад ва аз тарафи шимол

аз гузари Мирзо Ғафур гузашта ба дарвозаи Имом ва гузари Арабон дарпайваст...

Арконн давлати амир — қозикалон, ранси калон ва миршаб дар ҳузури қушбегй барон ичрои фармони сохибдавлати худ дар хусуси аробакаш ҷамъ шуданд. Мувофиқи қарори «маҳкамаи шаръй ва қонунй» дар асоси ривояти уламо ва талаби «муддаии умумии давлатй», ки ба ичрои он амир фармон дода ва гумоштаи сиёсии ҳукумати подшоҳии Россия ризой дода буд, бояд ба аробакаш ду навъ чазо дода мешуд: якум — «ташҳир», яъне гунаҳгорро дар шаҳр гардонда ба расвой шуҳрат додан, дуюм — сангсор кардан.

«Арконн давлат» қарор доданд, ки ин ду чазо якбора ичро карда шавад, то ки ичрои онро дар кўчаҳои шаҳр дар вақти гардиш додани гунаҳгор ҳамаи аҳолй дида тавонанд. Вагарна ташҳирро, ки дар шаҳр гардондан аст, ҳар кас дида тавонад ҳам, сангсориро, ки ҳар кас ба дидани он толиб аст, бештарини аҳолй дида наметавонанд, зеро дар Бухоро майдоне нест, ки ҳамаи аҳолиро, ҳеч набошад, бештарини онҳоро гунчонад. Ба болои ин дар вақти ичрои сангсоркуний дар як майдон ба сабаби бисьёр буни шудани одамон ва зер карданашон якдигарро талаф шудани каси бисьёре мумкин аст. Бинобар ин якбора ичро кардани ду чазо муносиб аст.

Барои якбора ичро кардани ду чазо қарор дода шуд, ки гунаҳгор ба шутуре савор карда шуда, дар шаҳр гардонда шавад ва дар айни замон «савобталабон» ўро бо сангҳо зада рафтан гиранд.

Аммо дар ҳолате ки Регистон ва атрофи он аз тамошоталабон пур буда, дар он чоҳо чои сўзан задан ҳам набуд, ҳатто ҳамон рўз машкобҳо ба арк об ҳам бароварда натавонистаанд буданд, на шутурро ба арк бароваридан мумкин буд, на гунаҳгорро пеши фуроварда ба шутур савор кардан. Бинобар ин қарор дода шуд, ки аҳолй бо фиребе аз Регистон дур карда шаванд, чунки онҳоро бо чўбдасти ясавулон ва себанди шабгардон дуртар рондан мумкин набуд.

Ин корро Кали Қурбон ба гардан гирифта, себанди шабгардашро ба даст дошта давон аз арк

фуромад ва ба гурӯҳи одамон расида, «ба ман рох дихетон!» гӯён хост, ки аз байни одамон гузашта равад.

Аҳолӣ, ки Кали Курбонро мешиносхтанд ва ба сабаби одами мӯътабари миршаб будани дар чанд-ин соат наздикони ӯ саволро додан гирифтанд:

— Ака Курбон, аробакашро кай сангсор мекунанд?

— Дар ҳамин чо сангсор мекунанд ё дар ягон чои дигар?

— Хозир гунахгор дар кучост?..

— Аробакаш дар майдони машки сарбоз, ки аз ҳамаи майдонҳо васеътар аст, сангсор карда мешавад,— гуфт Кали Курбон дар чавоб,— хозир ӯ дар зиндон аст. Ман рафта истодаам, ки ӯро аз зиндон гирифта бурда ба он майдон расонам. Барои гӯронидани гунахгор то миён дар миёнчои он майдон чохча хам канда шудааст, барои кор фармудан дар сангсоркунӣ дар хар тарафи он майдон санг хам тӯда-тӯда карда монда шудааст. Шумохо хар кадар ки ба ман зудтар рох дихетон, ман хамон кадар зудтар рафта гунахгорро ба майдони чазо мерасонам...

Бо шунидани ин хабари «нухта» аз забони одами мӯътабари миршаб, хатто ба суханони охириаш гӯш надода, хама ба якбора аз дами арк ва майдони Регистон пас гашта, ба тарафи майдони машки сарбоз давиданд. Кали Курбон хам аз майдони холӣ шудаистодаи Регистон давида гузашта, Чомеи Поиндаро як гардиш карда, аз тарафи кӯрхонаи нав омада, аз зинаи пахлуии чанубии тахтапул ба арк баромад.

Дар майдони Регистон танхо он касоне монда буданд, ки на дар зиндон, балки дар обхона — дар рохравии арк махбус будани аробакашро медонистанд. Аз ин чумла гурӯҳи лабихавзнарбобиён будаанд, ки ман хам дар катори онхо будам.

* * *

Баъд аз холӣ шудани Регистон аз гурӯҳи тамошталабон шутуреро, ки аз гузари Сарбошон оварда дар кӯрхона монда будаанд, ба болои арк бароварда, дар

аз гузари Мирзо Ғафур гузашта ба дарвозаи Имом ва гузари Арабон дарпайваст...

Арконӣ давлати амир — қозикалон, раиси калон ва миршаб дар ҳузури кушбегӣ барои иҷрои фармони соҳибдавлати худ дар хусуси аробакаш ҷамъ шуданд. Мувофиқи қарори «маҳкамаи шаръӣ ва қонунӣ» дар асоси ривояти уламо ва талаби «муддаии умумии давлатӣ», ки ба иҷрои он амир фармон дода ва гумоштаи сиёсии ҳукумати подшоҳии Россия ризой дода буд, бояд ба аробакаш ду навъ ҷазо дода мешуд: якӯм — «ташҳир», яъне гунаҳгорро дар шаҳр гардонда ба расвой шӯҳрат додан, дуйӯм — сангсор кардан.

«Арконӣ давлат» қарор доданд, ки ин ду ҷазо якбора иҷро карда шавад, то ки иҷрои онро дар кӯчаҳои шаҳр дар вақти гардиш додани гунаҳгор ҳамаи аҳолӣ дида тавонанд. Вагарна ташҳирро, ки дар шаҳр гардондан аст, ҳар кас дида тавонад ҳам, сангсориро, ки ҳар кас ба дидани он толиб аст, бештарини аҳолӣ дида наметавонанд, зеро дар Бухоро майдоне нест, ки ҳамаи аҳолиро, ҳеҷ набошад, бештарини онҳоро гунҷонад. Ба болои ин дар вақти иҷрои сангсоркуӣ дар як майдон ба сабаби бисёр гун шудани одамон ва зер карданашон якдигарро талаф шудани каси бисёре мумкин аст. Бинобар ин якбора иҷро кардани ду ҷазо муносиб аст.

Барои якбора иҷро кардани ду ҷазо қарор дода шуд, ки гунаҳгор ба шутуре савор карда шуда, дар шаҳр гардонда шавад ва дар айни замон «савобталабон» ӯро бо сангҳо зада рафтан гиранд.

Аммо дар ҳолате ки Регистон ва атрофи он аз тамошоталабон пур буда, дар он ҷоҳо ҷои сӯзан задан ҳам набуд, ҳатто ҳамон рӯз машкобҳо ба арк об ҳам баровардан натавонистаанд, на шутурро ба арк баровардан мумкин буд, на гунаҳгорро поин фуровардан ба шутур савор кардан. Бинобар ин қарор дода шуд, ки аҳолӣ бо фиребе аз Регистон дур карда шаванд, чунки онҳоро бо чӯбдасти ясавулон ва себанди шабгардон дуртар рондан мумкин набуд.

Ин корро Қалӣ Курбон ба гардан гирифта, себанди шабгардиашро ба даст дошта давон аз арк

фуромад ва ба гурӯҳи одамон расида, «ба ман роҳ диҳетон!» гӯён хост, ки аз байни одамон гузашта равад.

Аҳолӣ, ки Қали Қурбонро мешинохтанд ва ба сабаби одами мӯътабари миршаб буданаш дар ҷазодиҳӣ иштирок карданашро медонистанд, аз ҳар тараф ба ӯ савол додан гирифтанд:

— Ака Қурбон, аробакашро кай сангсор мекунанд?

— Дар ҳамин ҷо сангсор мекунанд ё дар ягон ҷои дигар?

— Ҳозир гунаҳгор дар кучост?..

— Аробакаш дар майдони машқи сарбоз, ки аз ҳаман майдонҳо васеътар аст, сангсор карда мешавад,— гуфт Қали Қурбон дар ҷавоб,— ҳозир ӯ дар зиндон аст. Ман рафта истодаам, ки ӯро аз зиндон гирифта бурда ба он майдон расонам. Барои гӯронидани гунаҳгор то миён дар миёнҷои он майдон чоҳча ҳам канда шудааст, барои кор фармудан дар сангсоркунӣ дар ҳар тарафи он майдон санг ҳам тӯда-тӯда карда монда шудааст. Шумоҳо ҳар қадар ки ба ман зудтар роҳ диҳетон, ман ҳамон қадар зудтар рафта гунаҳгорро ба майдони ҷазо мерасонам...

Бо шунидани ин хабари «пухта» аз забони одами мӯътабари миршаб, ҳатто ба суханони охириаш гӯш надода, ҳама ба якбора аз дами арк ва майдони Регистон пас гашта, ба тарафи майдони машқи сарбоз давиданд. Қали Қурбон ҳам аз майдони ҳолӣ шуда истодан Регистон давида гузашта, Ҷомеи Пояндаро як гардиш карда, аз тарафи кӯрхонаи нав омада, аз зинаи паҳлуии ҷанубии тахтапул ба арк баромад.

Дар майдони Регистон танҳо он касоне монда буданд, ки на дар зиндон, балки дар обхона — дар роҳрави арк маҳбус будани аробакашро медонистанд. Аз ин ҷумла гурӯҳи лабиҳавзиарбобиён буданд, ки ман ҳам дар қатори онҳо будам.

* * *

Баъд аз холӣ шудани Регистон аз гурӯҳи тамошоталабон шутуреро, ки аз гузари Сорбонон оварда дар кӯрхона монда будаанд, ба болои арк бароварда, дар

Аз чилдн одамгарй баромада, аз хайвоноти дарранда хам бадтар мешудааст.

Оре, онхо аз хайвоноти дарранда хам бадтар шуда буданд, зеро хайвони дарранда барои сер кардани шикам ё мудофиаи худаш ба одам ё ба нгои хайвони дигар хучум кунад хам, аз ин кори худ шодмон шуда намехандад ва хатто аломати хурсандй нишон намедихад. Аммо ин одамони бадтар аз хайвон, дар вакте ки бо вахшоният тамом як одами дасту по бастаро зада кушта, дасту пои сару рўю гўшту пўсти ўро пора-пора карда истода буданд, чунон ки дар маросими домодбарй ё арўсбарй иштирок карда истода бошанд, шодмони мекарданд...

То ба тахти токи Тирғарон расидани намоиши чамодиай дар аробакаш дигар асари хадт намонда буд, ў ба сабаби сахт баста будани аз болои шутур нагалтида бошад хам, ба як тараф овезон шуда монда буд, ки дар сару сурати вай на гўшу бинй менамуд ва на дахану чашму абрўю пешонй — хамаи ин аъзолои ў дар зери сангхои бедод кафида пош хўрда барбод рафта буданд; устухонхои сари аз чанд чой кафидааш аз байни пўсти кўфта ва поргардида ба шакли чўкадуи шикастаи ба хун огшташуда менамуданд. Аммо сангхои хамчунон давом мекарданд...

Дигар моро тоқат намонда буд, ки барои фахмидани окибати кор бош бо он гурўхи вахшиёни пештар равем, бинобар ин аз он чо, аз он «намоиши» фочиабор чудо шуда бо пасқучас роди маконаи худ пеш гирифтем ва бе он ки ба якдигар сухане гўем, хар кадомамон ба хучраи худ рафтем.

* * *

Фардои он рўзи фочиакандўзи токатсўз аз Абдурахмон шом чамоати либосхаммарбоби, ки шояд мулозими комилан буда, бо падараш дар он маросими чаво ба он гурухи одамхазо хамроҳй карда будааст, хабаронро интизори шунидем.

Назар ба кавли ў, сангсорқунандагони мурдаи бар болои шутур овезоншудаи аробакашро хамчунон сангхои бо кўчаи калони Наддофон ва Тўқмадўзй

бурда, аз Бозори Нав ба кӯчаи калони Лаби Рӯд гузашта, аз байни масчиди Хоҷа Калон ва мадрасаи Нав ба кӯчаи Сесӯ даромада, бо растаи Баззозӣ аз токи Саррофон ва Чорсӯи Бухоро гузаронида, бо гузари Хуллабофон ва кӯи Мурғкушон то дарвозаи Қавола рафтаанд.

Аз дарвозаи Қавола аз шаҳр баромада, ба дасти чап гашта, таг-таги қалъа ба дарвозаи Мазор расида, аз он ҷо боз ба шаҳр даромада, ба дасти рост гашта, бо кӯчаи калони гузари Чаъфархоҷа, Мехчагарон, Дегрезон ба токи Заргарон расида, аз он ҷо ба дасти рост гашта, бо кӯчаи калони гузари Тӯпхона ба Чорбакколи бозори чӯб расида, аз он ҷо ба дасти чап — ба тарафи ғарб гашта, бо гузарҳои Маддоҳон ва Арабон то гузари Мирзо Ғафур рафта, аз он ҷо ба кӯчаи калони дарвозаи Имом гузашта, ба дасти чап баргашта ба Регистон расидаанд ва аз он ҷо ҷаллодон ба арк баромада, «ба хубӣ адо кардани» вазифаи ҷаллодиашонро ба аркони давлати амир арз намуда, барои чӣ кор кардани устухонпарахои аробакаш супориши нав пурсидаанд.

Мувофики фармоиши аркони давлат як панҷ нафар ҷаллодони дараҷаи поёнӣ бе маросими сангпарони шутурро кашида аз дарвозаи Ӯғлон ба берунӣ шаҳр баровардаанд, ки мурдаи аробакашро дар қатори лошаҳои ҳайвоноти худмурда барои хӯроки сагон партоянд. Дар вақте ки ҷаллодон дар «лошазори ҳайвонот» шутурро чӯконида, ресмонҳои аробакаш басташударо бурида, мурдаи ӯро аз шутур фуровардаанд, панҷ нафар одами мусаллах, ки сару рӯяшон бо рӯмолҳои сиёҳ бастагӣ буда, танҳо сӯрохе дар пеши чашмашон кушодагӣ будааст, аз найзори пеши девори қалъа барквор баромада, ба ҷаллодон хучум кардаанд.

Дар натичаи хучум як ҷаллод кушта шуда, дигаре мачрӯҳ гардида, се нафари дигарашон гурехта рафтаанд ва одамони мусаллахи номаълум мурдаи пора-порашудаи аробакашро ба намаде печонда, ба дарунии найзор даромада рафтаанд.

Аз рӯи кавли Абдузоҳир, аҳолии шаҳр, ки як моҳ боз дар орзуи дидани сангсоркунӣ аз кӯча ба кӯча

Аз чилди одамгарӣ баромада, аз ҳайвоноти дарранда ҳам бадтар мешудааст.

Оре, онҳо аз ҳайвоноти дарранда ҳам бадтар шуда буданд, зеро ҳайвони дарранда барои сер кардани шикам ё мудофиаи ҳаёти худ ба одам ё ба ягон ҳайвони дигар ҳуҷум кунад ҳам, аз ин кори худ шодмон шуда намехандад ва ҳатто аломати хурсандӣ нишон намедихад. Аммо ин одамони бадтар аз ҳайвон, дар вакте ки бо ваҳшоният тамом як одами дасту по бастаро зада кушта, дасту пою сару рӯю гӯшту пӯсти ӯро пора-пора карда истода буданд, чунон ки дар маросими домодбарӣ ё арӯсбирӣ иштирок карда истода бошанд, шодмонӣ мекарданд...

То ба таҳти токи Тиргарон расидани намоиши ҷазодиҳӣ дар аробакаш дигар асари ҳаёт намонда буд, ӯ ба сабаби сахт баста буданаш аз болои шутур нағалтида бошад ҳам, ба як тараф овезон шуда монда буд, ки дар сару сурати вай на гӯшу бинӣ менамуд ва на даҳану чашму абрӯю пешонӣ — ҳаман ин аъзоҳои ӯ дар зери сангҳои бедод кафида пош хӯрда барбод рафта буданд; устухонҳои сари аз чанд ҷой кафидаш аз байни пӯсти кӯфта ва порагардида ба шакли чӯбкадуи шикастаи ба хун оғишташуда менамуданд. Аммо сангзанӣ ҳамчунон давом мекард...

Дигар моро токат намонда буд, ки барои фаҳмидани оқибати кор боз бо он гурӯҳи ваҳшиён пештар равем, бинобар ин аз он ҷо, аз он «намоиши» фочиабор чудо шуда бо паскӯчае роҳи манзили худ пеш гирифтем ва бе он ки ба якдигар сухане гӯем, ҳар кадомамон ба хучраи худ рафтем.

* * *

Фардои он рӯзи фочиаандӯзи токатсӯз аз Абдуҳоҳир ном ҷавони лабихавзиарбоби, ки писари мулозими козикалон буда, бо падараш дар он маросими ҷазо ба он гургони одамнамо ҳамроҳӣ карда будааст, хабархои охириняро шунидем:

Назар ба кавли ӯ, сангсоркунандагон мурдаи бар болои шутур овезоншудаи аробакашро ҳамчунон сангзанон бо кӯчаи калони Наддофон ва Тӯкумдӯзӣ

бурда, аз Бозори Нав ба кӯчаи калони Лаби Рӯд гузашта, аз байни масҷиди Хоҷа Калон ва мадрасаи Нав ба кӯчаи Сесӯ даромада, бо растаи Баззозӣ аз тоқи Саррофон ва Чорсӯи Бухоро гузаронида, бо гузари Хуллабофон ва кӯи Мурғкушон то дарвозаи Қавола рафтаанд.

Аз дарвозаи Қавола аз шаҳр баромада, ба дасти чап гашта, таг-таги қалъа ба дарвозаи Мазор расида, аз он ҷо боз ба шаҳр даромада, ба дасти рост гашта, бо кӯчаи калони гузари Ҷаъфарҳоҷа, Мехчагарон, Дегрезон ба тоқи Заргарон расида, аз он ҷо ба дасти рост гашта, бо кӯчаи калони гузари Тӯпхона ба Чорбакколи бозори чӯб расида, аз он ҷо ба дасти чап — ба тарафи ғарб гашта, бо гузарҳои Маддоҳон ва Арабон то гузари Мирзо Ғафур рафта, аз он ҷо ба кӯчаи калони дарвозаи Имом гузашта, ба дасти чап баргашта ба Регистон расидаанд ва аз он ҷо ҷаллодон ба арк баромада, «ба хубӣ адо кардани» вазифаи ҷаллодиашонро ба аркони давлати амир арз намуда, барои чӣ кор кардани устухонпораҳои аробакаш супориши нав пурсидаанд.

Мувофиқи фармоиши аркони давлат як панҷ нафар ҷаллодони дараҷаи поёнӣ бе маросими сангпарронӣ шутурро кашида аз дарвозаи Ӯглон ба берунӣ шаҳр баровардаанд, ки мурдаи аробакашро дар қатори лошаҳои ҳайвоноти худмурда барои хӯроки сагон партоянд. Дар вақте ки ҷаллодон дар «лошазори ҳайвонот» шутурро чӯконида, ресмонҳои аробакаш басташударо бурида, мурдаи ӯро аз шутур фуровардаанд, панҷ нафар одами мусаллаҳ, ки сару рӯяшон бо рӯмолҳои сиёҳ бастагӣ буда, танҳо сӯрохе дар пеши чашмашон кушодагӣ будааст, аз найзори пеши девори қалъа баркӯр баромада, ба ҷаллодон ҳуҷум кардаанд.

Дар натиҷаи ҳуҷум як ҷаллод кушта шуда, дигаре мачрӯҳ гардида, се нафари дигарашон гурехта рафтаанд ва одамони мусаллаҳи номаълум мурдаи пора-порашудаи аробакашро ба намаде печонда, ба дарунии найзор даромада рафтаанд.

Аз рӯи қавли Абдузоҳир, аҳолии шаҳр, ки як мох боз дар орзуи дидани сангсоркунӣ аз кӯча ба кӯча

ва аз майдон ба майдон медавиданд, вакте ки дар кӯчаҳо маросими ҷазоро медиданд, ба дидани ин манзараи нафратангези фочиаомез тоб наоварда, аз сари роҳ мегурехтанд ё бо дасти худ чашмонашонро то дур шуда рафтани он манзара пӯшонда менигодаанд.

ТААССУРОТИ МУЛЛО АМОН АЗ САНГСОР ШУДАНИ АРОБАКАШ

Баъд аз ягон ҳафта ғузаштан аз тамомияти корп аробакаш як шаб Мулло Амони розмозӣ ба мадрасачаи Лаби Ҳавзи Арбоб омад. Дар аввали дидан кариб буд мо ӯро нашиносем, чунки ӯ либоси муллоёнаро партофта, монанди аробакашон пӯшок пӯшида буд: либоси зеринаш як яктаҳкурта* қаламиш кабуд буд. ки аз рӯй миёнашро бо як фӯтаи кабуди дасти бофташуда баста, дар паҳлуи чапаш як яккакорди устухондастаи дароз овехта буд: ба сараш як саллаи кабуди чорхонаи ресмонии дасти бофташударо печонда, фашашро думимушӣ, яъне кӯтоҳ ғузошта буд, либоси рӯяш як ҷоман серпахтаи гичдувоиӣ буд. Танҳо пойабзолаш аробакашона — чапанона набуда, ҳамон кафшу масҳии фартути муллоёна буд.

Бо дидани ин киёфаи ӯ ба хотири ман тағьири либос карда, либоси муллоёнаро партофта, пӯшоки киморбозона пӯшидани Яҳьёхоча, ки дар саҳифаҳои 12—13 қисми III «Еддоштҳо» (нашри соли 1950-и точикӣ) қайд шудааст, расид[150].

Яҳьёхоча ин гуна корҳояшро ба тарзи ҳазлу шӯхӣ мекард, аз вай сабаби ин гуна ҳаракаташро пурсидан мумкин буд ва пурсида буданд ҳам. Ӯ дар ҷавоби он гуна пурсишҳо гоҳо худро ба девонагӣ зада, гоҳо бо оҳанги ҳазлу шӯхӣ, лекин дар ҳақиқат ҷид-

---

* *Яктаҳкурта* — яктадост, ки ба пеши вай як парчаи ниматребомвор илова мекунанд. Агар тугмаи он парча ғузарониде шавад, чунон менамояд, ки пӯшандаи он курта пӯшида, аз рӯи вай яктаҳ пӯшидааст; агар тугмааш кушодагӣ бошад, монанди яктаҳи оддӣ менамояд, ки одам дар тани бараҳна пӯшида бошад ва сари синааш намуда истад.

диёна одамонеро, ки дар ҷамъият зарарнок медонист, расво карда фош менамуд.

Аммо Мулло Амон бо ин либоси чапанонаш чунон бо ҷиддият ва хашмгинона омада пеши мо нишаст, ки касе ҳам аз рафиқон ба пурсидани сабаби тағйир додани либосаш ҷуръат накард. Дар ҳар ҳол ба ҳама маълум буд, ки ӯ бо ин кори худ кори дар қисми III «Ёддоштҳо» қайдьёфтаи Яҳьёҳоҷаро тақлид кардааст, лекин на ба тарзи ҳазлу шӯхӣ, балки ба тарзи ҷиддӣ ва қатъӣ тақлид кардааст.

Мулло Амон бо ҳамон вазъияти ҷиддӣ хашмгинона якчанд дақиқа хомӯш нишаст, аҳли сӯҳбат ҳам бо омадани ӯ хомӯш гардиданд, вазъияти пурсалобати ӯ хамаро ба хомӯш истодан маҷбур карда буд. Баъд аз фурсате ӯ гап сар карда гуфт:

— Шумоён маро дар зери ин либоси чапанона дида, бояд тааҷҷуб карда бошетон, баъзеатон шояд дар дили худ гузаронед, ки ««набераи Файзӣ-авлиё» ба Яҳьёҳоҷаи мираконии девонаи масхарабоз тақлид кардааст». Аммо ман на ҳоҷаи мираконинам, на девона ва на масхарабоз, умуман ман масхарабозӣ ва ҳазлу шӯхиро бад мебинам. Ман, ки саҳрони деҳқонзода мебошам ва ба болои ин, ба қавли муллоён, «набераи Файзӣ-авлиёи дузд» ҳастам, агар ҳазлу шӯхӣ мекардам ҳам, касе намебардошт... Як чой фармо, халқам қоқ шуд,— гуфт Мулло Амон ба Қорӣ Усмон аз суҳани асосиаш бозистода.

Қорӣ Усмон ба чойник чой андохта, ба Қорӣ Шарифи кордгар дода фармуд, ки аз самовори гузар дам карда орад. Мулло Амон давом кард:

— Ман ҳазлу шӯхӣ намекунам, ҳама кори ман ҷиддист,— гуфта дубора таъкид кард, баъд аз он ба аҳли мачлис нигоҳ карда пурсид: — Шумоён, ки «гайбатчиёни Бухоро» мебошетон, магар фикр кардаетон, ки дар ин рӯзҳои охир чӣ корҳо шуда гузашт?

Касе ба ин саволи ӯ чавоб надод ва ӯ боз давом намуд:

— Хамаатон медонед, ки Ҷунбули мурдор, Мухторҳоҷаи мор, Қорӣ Самеи нобакор, Абдурахмони Рафтор (ман ба ин марди фоҳишамонанд дигар сифат намедиҳам, худи ҳамин калимаи «рафтор», ки аз тарафи

мардум ба номи ӯ хамроҳ карда шудааст, нишон медиҳад, ки ӯ хурдсолиашро бо кадом машғулият гузаронидааст).— гуфт Мулло Амон дар байни сухани асосии худ ба тарзи чумлаи муътариза — скобкагӣ ва дӯном намуд: — ва Қиём-махдумро харгагарди балкирдор — ин панҷ нафар ғалдори мурдоркор барои халос шудани аз ним танга пули киро бепармона хамон кадар мочароро барпо кардаанд, он бас набуд, ки берӯй, бешарм, бенисоф, берахм ва бедиёнатиро ба чое расониданд, ки аз номи дин ин одамро бо ягӯшонияти чашмкадида ва бо азобу укубати гушношунида нобуд кардаанд...

— Хамаи ин Чунбул, Корӣ Самеъ, Абдурахмони Рафтор ва Қиём-махдумро медонем ва аз инхо умедӣ одамгарӣ кардан хато буд. Аммо Мухторхочаро чи шуд, ки ӯ ба ин кор хамроҳ шуд? Ман ӯро одами нарасидаи совсор медонистам, ман гумон надоштам, ки ӯ ба хамин кадар расвоии нурфочиа хамроҳӣ кунад,— гуфтам ман суханӣ Мулло Амонро бурида ба ӯ.

Ӯ, баъд аз он ки кадаре бо ман бо дилхаят нигох карда истод, гуфт:

— Ман туро тезтезак гапфахм гумон карда будам, аммо аз чои гуфтаам набаромадам! Магар дилхаят нахардӣ, ки дар вакти ном бурданӣ ин панҷ нафар ман ба хар кадоми онхо як сифати иҷтимоӣ додам ва аз он чумла Мухторхочаро «мор» гуфтам. Мор хам кори аст, нармии ӯ ба дарачаест, ки агар аз лаҳр задаанаш ҳитарсида ба балаиаш даст расонӣ, нармиаш ба даст мефорад, аммо кори ӯ одамонро лаҳр чида куштан аст. Онҳо арабҳо бе сабаб нагуфтаанд, ки «ҳаҷу баллоҳи мин ғазабил ҳалим» (панҷ мобаҳам ба худо аз ғазаби одами нармиҷомала). Мисоли халк, кадом халк ки бошад, ҳатчан тағриби сиёсати бисёр одамонро донистаанд аст...

Корӣ Шариф чойро овард, Корӣ Усмон баъд аз гардиданаш ин пиёлаи якҷояро ба Мулло Амон дод. Мулло Амон аз чои тарми чўшон ба тарзе, ки гўё мазаашро чашида медида бошад, катраи чанд ба дахон гирифта, халкак кудро тар карда, пиёлаи пурчойро дар

пеши худ гузошта, сухани асосии худро давом кунонид:

— Шояд шумоён гумон мекарда бошетон, ки ин ҳама бедодгарии ваҳшиёнаро ҳамин «панҷ сар гургони ваҳшии дупо» кардаанд. Аммо дар ҳақиқат ин тавр нест. Ман дар вақти ин моҷаро ба пеши ҳар кадоми муллоҳои машҳур даромадам, бештарини онҳо ин кори ваҳшиёнаи он панҷ нафарро «ҳамияти дин» меномиданд ва ба онҳо таҳсинҳо, офаринҳо мехонданд. Ҳатто устоди худам — домулло Ҳомиди Араб, ки худро «файласуф» ва «ҳаким» метарошид, бадкирдориҳои ин панҷ нафарро шунида хурсандӣ мекард, ки «дар вақтҳои охир уламои моро дар пеши авом ҳеҷ эътиборе намонда буд, бо кори инҳо омман мардум маҷбур мешаванд, ки уламоро ҳурмат кунанд ва дар ҳар кори худ аввал ризои онҳоро ба назар гиранд». Охир дар ин фикри устоди фалсафаи ман чӣ мегӯетон? Магар барои ҳурмати худ ва ҳурмати ҳамъюғони* худ одамонро куштан лозим будааст-дия? Ин «файласуфи» нодон намедонист, ки ҳурмати маҷбурӣ ба ғайр аз зарар дигар боре нахоҳад овард. Касе ки касеро маҷбуран ҳурмат мекунад, хусусан он маҷбурият аз бими кушта шудан омада бошад, ҳурматимаҷбурикунанда, агар фурсат ёбад, он шахси «мӯҳтарам»-ро хоҳад кушт, ҳеҷ набошад, таҳқир хоҳад кард...

Мулло Амон чои сард шудамондаро нӯшида, пиёларо ба тарафи Корӣ Усмон ғелонда фиристода, боз давом намуд:

— Ҳамаи ин чизҳое, ки ман гуфтам, ҳаминро нишон медиҳанд, ки он панҷ нафар нобакор дар ин кори худ танҳо набудаанд ва дар вақти ҳуҷум кардани-шон ба «рама» ба гургони пешгарди пас истодагонашон ёрӣ медодаанд. Бинобар ин ман ҳамеша мегӯям, ки ин ғалаи гургони даррандаро «тавбаи гургӣ» додан лозим аст...

---

* Дар заминронӣ ду говро чуфт карда дар зери юғ мегиранд, ҳар кадоми онҳо нисбат ба они дигар ҳамъюғ ҳисоб меёбад. Мулло Амон бо ин таъбири худ уламои замони худро ба говҳои моианд карда буд.

мардум ба номи ӯ ҳамроҳ карда шудааст, нишон медиҳад, ки ӯ хурдсолпашро бо кадом машғулият гузарондааст),— гуфт Мулло Амон дар байни суҳани асосии худ ба тарзи чумлаи мӯътариза — скобкагӣ ва давом намуд: — ва Қиём-маҳдуми ҳарзагарди бадкирдор — ин панҷ нафар ғаддори мурдоркор барои халос шудан аз ним танга пули киро бешармона ҳамон қадар мочароро барпо кардаанд, он бас набуд, ки беруӣ, бешармӣ, бенисофӣ, бераҳмӣ ва бедиёнатиро ба ҷое расонданд, ки аз номи дин як одамро бо ваҳшоният чашмнадида ва бо азобу уқубати гӯшношунида нобуд қарданд...

— Ҳаман мо Ҷунбул, Қорӣ Самеъ, Абдураҳмони Рафтор ва Қиём-маҳдумро медонем ва аз инҳо умедӣ одамгарӣ кардан хато буд. Аммо Мухторхочаро чӣ шуд, ки ӯ ба ин кор ҳамроҳ шуд? Ман ӯро одами нармдили хоксор медонистам, ман гумон надоштам, ки ӯ ба ҳамин қадар расвоии пурфочиа ҳамроҳӣ кунад,— гуфтам ман суҳани Мулло Амонро бурида ба ӯ.

Ӯ, баъд аз он ки қадаре ба ман бо диққат нигоҳ карда истод, гуфт:

— Ман туро теззеҳни гапфаҳм гумон карда будам, аммо аз ҷои гуфтаам набаромадӣ! Магар диққат накардӣ, ки дар вақти ном бурдани ин панҷ нафар ман ба ҳар кадоми онҳо як сифати муносиб додам ва аз он ҷумла Мухторхочаро «мор» гуфтам. Мор ҳам нарм аст, нармии ӯ ба дарачаест, ки агар аз заҳр заданаш натарсида ба баданаш даст расонӣ, нармиаш ба даст мефорад, аммо кори ӯ одамонро заҳр зада куштан аст. Охир арабҳо бе сабаб нагуфтаанд, ки «аузу биллоҳи мин ғазабил ҳалим» (паноҳ мебарам ба худо аз ғазаби одами нарммуомила). Мақоли халқ, кадом халқ ки бошад, натиҷаи тачрибаи солҳои бисьёри одамони доништманд аст...

Қорӣ Шариф чойро овард, Қорӣ Усмон баъд аз гардондани он пиёлаи якӯмро ба Мулло Амон дод. Мулло Амон аз ҷои гарми чӯшон ба тарзе, ки гӯё мазаашро чашида медида бошад, қатрае чанд ба даҳон гирифта, халқи худро тар карда, пиёлаи пурчойро дар

пеши худ гузошта, сухани асосии худро давом кунонид:

— Шояд шумоён гумон мекарда бошетон, ки ин ҳама бедодгарии вахшиёнаро ҳамин «панҷ сар гургони вахшии дупо» кардаанд. Аммо дар ҳақиқат ин тавр нест. Ман дар вақти ин моҷаро ба пеши ҳар кадоми муллоҳои машҳур даромадам, бештарини онҳо ин кори вахшиёнаи он панҷ нафарро «ҳамияти дин» меномиданд ва ба онҳо таҳсинҳо, офаринҳо мехонданд. Ҳатто устоди худам — домулло Ҳомиди Араб, ки худро «файласуф» ва «ҳаким» метарошид, бадкирдориҳои ин панҷ нафарро шунида хурсандӣ мекард, ки «дар вақтҳои охир уламои моро дар пеши авом ҳеҷ эътиборе намонда буд, бо кори инҳо омман мардум мачбур мешаванд, ки уламоро ҳурмат кунанд ва дар ҳар кори худ аввал ризои онҳоро ба назар гиранд». Охир дар ин фикри устоди фалсафаи ман чӣ мегӯетон? Магар барои ҳурмати худ ва ҳурмати ҳамъиятӣ* худ одамонро куштан лозим будааст дин? Ин «файласуфи» нодон намедонист, ки ҳурмати мачбурӣ ба ғайр аз зарар дигар боре нахоҳад овард. Касе ки касеро мачбуран ҳурмат мекунад, хусусан он мачбурият аз бими кушта шудан омада бошад, ҳурматимачбурикунанда, агар фурсат ёбад, он шахси «мӯҳтарам»-ро хоҳад кушт, ҳеҷ набошад, таҳқир хоҳад кард...

Мулло Амон чун сард шудамондаро нӯшида, пиёларо ба тарафи Корӣ Усмон гелонда фиристода, боз давом намуд:

— Ҳамаи ин чизҳое, ки ман гуфтам, ҳаминро нишон медиҳанд, ки он панҷ нафар нобакор дар ин кори худ танҳо набудаанд ва дар вақти ҳуҷум карданашон ба «рама» ба гургони пешгард пас истодагонашон ёрӣ медодаанд. Бинобар ин ман ҳамеша мегӯям, ки ин галаи гургони даррандаро «тавбаи гургӣ» додан лозим аст...

---

* Дар заминаҳои ду говро чуфт карда дар зери юғ мегиранд, ҳар кадоми онҳо нисбат ба они дигар ҳамъиятӣ ҳисоб меёбад. Мулло Амон бо ин таъбири худ уламои замони худро ба говҳои монанд карда буд.

Мулло Амон аз чон гарме, ки дар пешаш гузошта шуда буд, як лаб тар намуда, ба Мирзо Иброхими Субҳӣ нигоҳ карда гуфт:

— Он шеъри ҳачвнаатро, ки дар ҳаққи миршаб гуфта будӣ, хон (Мулло Амон гумон мекард, ки он шеърро Субҳӣ гуфтааст, чунки рафиқон ҳамеша ба ӯ «Субҳӣ» гӯён бо тахаллусаш хитоб мекарданд. Бинобар ин Мулло Амон ӯро дар ин чамъомад шоири ягона медонист).

Субҳӣ қиттаъеро, ки дар ҳачви миршаб коллективона гуфта шуда буд, хонд. Мулло Амон аз он қитъа байти зеринро (шояд барои ёд гирифтан бошад) худ ба худ ду-се бор такрор кард:

Хоҳ бошӣ хук, хоҳӣ гург, моро шуд якин:
Хукбони гургтабъе аюст пуштибони туст.

Мулло Амон баъд аз такрор кардани ин байт:

— Афсӯс ки ман шоир нестам,— гуфт,— ва агар ин шеърро, ки дар ҳаққи шахси миршаб гуфта шудааст, ба шакли чамъ медаровардам, то ки дар вай мулоҳон гургтабиат ва дигарҳо ҳам дарояд, инчунин калимаи «хукбон»-ро ҳам чамъ мекардам, зеро хукбононе, ки пуштибони ин гургон мебошанд, низ бисьёранд...

Мулло Амон баъд аз ин мукаддима як қулт чой нӯшида халқи худро тар карда, нафаси худро рост гирифт ва ба ҳамин муқаддимача пайванд дода суханн аслии худро давом кунонд:

— Агар мо ин шеърро ба шакли чамъ гирифта дар ҳаққи гургон ё хукони ваҳшӣ, ки аробакаш дар чанголи онҳо гӯсфандвор афтида дарронда шуд, татбиқ кунем, пуштибононн онҳо муфтхӯр, қозикалон ва амир шуда мебароянд. Магар муфтхо намедонистанд, ки он дарунсиёҳон барои рӯсиёҳии сию ду пули сиёҳ (ним танга) аробакашро ба куштан тайёрӣ дидаанд?.. Не, медонистанд ва дидаву донисга исъода ривоятн одамкуширо, ки дар дасти ин гургони ларранда ва хукони ваҳшӣ вазифаи чанголӣ ва дандонашкиниро адо мекард, тайёр карда супурданд, чунки онхо ба онхо пуштибон (хомӣ) буданд. Магар

қозикалон намедонист, ки гургонаш ба аробакаш тўҳмат карда истодаанд?.. Медонист ва дидаву дониста истода онҳоро ба ин даъво ҳақдор шумурд, чунки худаш пуштибони он гургон буд. Магар амир сабаби ҳуҷуми он панҷ сар гургро ба аробакаш намедонист?.. Албатта медонист, чуики вокеанависонаш (чосусонаш) аз ҳама пештар ҳақиқати ҳолро ба ӯ навишта буданд. Лекин ӯ ҳам дидаву дониста истода мувофики хоҳиши онҳо фармон додан хост, фақат ба ӯ лозим буд, ки аз пуштибони худ рухсат гирад, бинобар ин чанд рӯз ин корро дер кашонид. Ман мехоҳам акнун дар бораи кӣ будан ва чӣ будани пуштибони амир, ки ба воситаи ӯ ва баъзан бевосита пуштибони ҳаман аркони давлати амир аст, ду-се калима гап занам. Аммо барои ин аввал як пиёла чои гарм нӯшида ҳалқи худро тар карда ва нафаси худро рост гирифтанам даркор аст...

Корӣ Усмон ба Мулло Амон зуд як пиёла чои гарм кашида дод. Ӯ, дар ҳолате ки чои гармро оҳиста-оҳиста менӯшид, фикр мекард. Магар ӯ аз фурсати чойнӯшии худ фоида бурда, суханони дар ин мавзӯи нав гуфтаншро дар зеҳни худ тартиб медод.

Мулло Амон баъд аз пиёларо холӣ карда ба тарафи Корӣ Усмон дароз кардан ба гап даромад:

— Ман мехоҳам пеш аз гап заданам дар бораи пуштибони амир як ёддошти худро ба шумоён нақл намоям,— гуфт Мулло Амон.— Ман як рӯзе бо як ҳамроҳи худ аз Когон ба шаҳр омадан мехостам. Ба кирокашхонаи пеши вагзол рафтем, ки дар он чо танҳо як фойтуни якаспа истодааст, дар даруни он як раванда ҳам нишастааст. Ман баъд аз муайян кардани пули киро дар даруни фойтун дар паҳлуи он раванда чой гирифтам ва аз фойтунчӣ илтимос кардам, ки бо нархи муайяне ҳамроҳи маро ҳам дар паҳлуи худ гирад.

Аммо фойтунчӣ ин илтимоси маро рад кард ва гуфт, ки аз рӯи қонун ба фойтуни якаспа зиёда аз ду кас савор кардан мумкин нест, чунки ба асп чабр мешудааст. «Агар ман ин қонунро вайрон кунам, маро чазои нақдӣ (штраф) хоҳанд кард, ки ба адои он якрӯза музди меҳнати ман намерасад» гуфт.

Жулло Хиот бъчъ аз хакли ки ъдонти худ ба сухан асосаш гуфтта гуфт:

— Вакало давлати императури «шуалиаш», ки ба сифати «посул» дар ин чо нишастаст, дар хакикат ҳамр ки ҳукми давлаташ бо русхои ў ак пайла чой ро нўшида наметавонанд. Ў, ки бо дасъиси «рахнаи» ки шафкатхоро ба асири гули кардаро рох намоянад, ак тавлоҳ барои бо вакилонаш кушта шудани ак одам русхат дод, балки ин вакилонатро мухофизи кунун ҳам кардаанд дод, то ки ба худаш ва ба импературааш, ки пуштибони ҳамр ва хоҳони ҳукми давлаташ мебошад, аз мухбирони газетаҳо ва аз русхои «далшибафарони» (ҳамаи ин русхои, ки бо ибн ибн кунчкобхарони фош мекунанд) гап нарасад...

Жулло Хиот чой нўшида сахтанро тар кард бо давом кард:

— Ана дар ин асноб одам ба ой дод мегўяд ва ки ай жалад мегўяд? Чун ман аз ҳамаи ин тобиданд, ку русхои ак тобиданд мулоҳиза, ак худаш ҳам бо нўшиши худ дар катори инҳо будани, нафрат кардам, ак чизе ки либос ҳам бошад, ба ифлосшавии, ба сангин, ба ҳамробшави, ак ҳазар ба ҳарфаш худаш бехтарин чизашро ҳамчун ин мебошанд, монанд кардани худро бехтар донистам...

Жулло Хиот сипаи сояи чанда нафас рост кард ва бо давом кардан гуфт:

— Сирк, ки намбурдани бехтарин сифатҳои ҳамчун ин мебошанд. Шумо ба ҳарфи мисли ин чизҳои кашидаанд пастгарини ин намбурдаанро, ки ҳамчун мебошанд, ғарибгўи нуқтаи нуқта. Ў дар ҳамчун бай мегўяд ки ҳар ба ҳарфи худ «бандаи шудани» мебарорад ва то ҳафт даҳани худи бойкотчиён ки «бандагон» ў ҳамбаромад ки ҳамгурезад, ҳамчун ҳар мотамдорҳоро ҳамбаромад ва ҳамчун ҳарфашро-ро, ки бучуда бошуур ба ҳаракат ў бар кардаанд, мунтар ҳамчинанд. Ҳабеҳ, ҳамсоя ки ки ҳамчунин ҳамчун ҳамчунин бучудшаванд, ки тадри «бандагони ҳарбии худи монумонда», дурнамо ҳамчун ки «ҳамчун мор худи», ҳамчун ҳам ҳамчун ҳарфи ҳамчун ки ҳамчун мор ҳамчун, ҳамчун ҳамчун ҳамчун мебошад. Ҳамчун ки бойкотчиён, ки ки худаш ҳамчунин

эй ва хулусбозй мекунанд ва агар ягон маблағи калонтарро бой диҳанд, аз «бӯ» гуфтан, яъне аз мункир шудани «ҳаққи ҳарифи худ» рӯ намегардонанд, дар мақсади ман дохил нестанд...

Мулло Амон кадаре ба фикр фурӯ рафта ба тарзи эзоҳ додани гуфтаҳои болоии худ давом намуд:

— Шумо гумон накунед, ки ман қиморбозиро як кори хуб медонистаи бошам, балки бадтарини бозихо қиморбозист, чунки як бечора як рӯзи дароз меҳнати сиёҳ карда шаш нор пул меёбад, азбаски дар ин кӯи бад (қиморбозй) афтодааст, бо вучуди гушна будаиаш он пулро нахӯрда бурда ба як ҳариф бой медиҳад, агар «бахташ тохта» бой надиҳад, он пул камкам ба номи чӯтал ба кисаи одамони миршаб меравад. Ана ҳамин аст натичаи қиморбозй, ки ин корро миршаб барои фоидаи худ ривоҷ медиҳад.— Мулло Амон баъд аз додани ин эзоҳ: — Аз мақсад дур афтодем,— гуёи сухани аслиашро давом дод.— Чони гап дар ин чост, ки як қиморбоз якрӯза музди меҳнаташро, ки як танга ё ду танга аст, бой медиҳад, аммо ҳаққи ҳарифашро инкор намекунад ва «бӯ» намегӯяд. «Соҳибони шариати» мо, ки аз вақфи мадраса, аз судхӯрй ва аз тӯю маъракаи одамҳо, кӯтоҳ карда гӯем, бо роҳҳои нодуруст ҳазорҳо тангаро соҳиб шудаанд, сию ду пули сиёҳи аробакашеро, ки гӯё онҳоро ба пушти худ бардошта аз Мазор то шаҳр овардааст, намедиҳанд. Кошкй он пули ба чизе наарзандаро надода, монанди қиморбози номард «бӯ» мегуфтанд, дар он вақт аробакаш ҳам ба онҳо чизе намегуфт, балки намедиҳанд ва бар болои надодан чанчол бароварда, як одамро бо камоли вахшоният мекушанд. Акнун худатон он қиморбозон ва ин муллоёнро рӯ ба рӯ монда фаркро бинед. Онҳо аз чихати одамгарй ба осмон мебароянд ва инҳо аз ноодамй ва разилй дар асфалассофилин[151] даромада мераванд...

Мулло Амон сухани худро аз болои қиморбозон ба болои аробакашон гузаронида гуфт:

— Аробакашон дар одамгарй албатта аз ин муллоён пешанд. Ман то хол муллоеро надидаам, ки бо вучуди доро буданаш ба нодоре ва ба бенавое ёрман-

Мулло Амон баъд аз нақли ин ёддошти худ ба суҳани асосиаш гузашта гуфт:

— Вакили давлати империатури «муаззам», ки ба сифати кӯнсулӣ дар ин ҷо нишастааст, дар ҳақиқат амир ва аркони давлаташ бе рухсати ӯ як пиёла чойро нӯшида наметавонанд. Ӯ, ки бо даъвои «раҳмдилӣ ва шафқаткорӣ» ба аспон зулм карданро роҳ намедиҳад, на танҳо барои бо ваҳшоният кушта шудани як одам рухсат дод, балки ин ваҳшониятро мувофиқи қонун ҳам карда дод, то ки ба худаш ва ба империатураш, ки пуштибони амир ва корҳои аркони давлаташ мебошад, аз мухбирони газетаҳо ва аз русҳои «даҳонбефаровез» (яъне аз русҳое, ки бе ибо айби ҳукуматдоронро фош мекунанд) гап нарасад...

Мулло Амон чой нӯшида ҳалқашро тар карда боз давом кард:

— Ана дар ин аҳвол одам ба кӣ дод мегӯяд ва аз кӣ мадад мечӯяд? Чун ман аз ҳаман ин табақаҳо, хусусан аз табақаи муллоён, ки худам ҳам бо пӯшоки худ дар қатори инҳо будам, нафрат кардам, аз ҷиҳати либос ҳам бошад, ба аробакашон, ба саисон, ба қиморбозон, ки назар ба дарьёфти худам бехтарини одамони замони мо мебошанд, монанд кардани худро бехтар донистам...

Мулло Амон сониае сокит монда нафас рост кард ва боз давом намуда гуфт:

— Оре, ин номбурдагон бехтарини одамони замони мо мебошанд. Шумо ба тарзи мисол аз ҷиҳати машғулият пасттарини ин номбурдагонро, ки қиморбозон мебошанд, гирифта мулоҳиза кунед: ӯ дар қимор бой меҷиҳад ва ори ба ҳарифи худ «банда» шуданро мебардорад ва то ёфта додани пули бойдодагиаш аз «бандагии» ӯ намебарояд ва измегурезад, аммо ори молимардумхӯриро намебардорад ва «ҳаққи ҳарифаш»-ро, ки бучули бешуур ба гардани ӯ бор кардааст, мункир намешавад. Албатта, мақсади ман аз қиморбозон ҳамон қиморбозони бучулбозанд, ки худро «бандагони зарбози худо мешуморанд», дороии онҳо аз «шаш нор пул», яъне сию шаш пули сиёҳ, ниҳоят то «шаш нор танга», яъне сию шаш танга мебошад. Аммо он бойбачагоне, ки аз пулмастӣ қиморбо-

зй ва хулусбозй мекунанд ва агар ягон маблағи калонтарро бой диҳанд, аз «бӯ» гуфтан, яъне аз мункир шудани «ҳаққи ҳарифи худ» рӯ намегардонанд, дар мақсади ман дохил нестанд...

Мулло Амон қадаре ба фикр фурӯ рафта ба тарзи эзоҳ додани гуфтаҳои болоии худ давом намуд:

— Шумо гумон накунед, ки ман қиморбозиро як кори хуб медонистам бошам, балки бадтарини бозиҳои қиморбозист, чунки як бечора як рӯзи дароз меҳнати сиёҳ карда шаш нор пул меёбад, азбаски дар ин кӯи бад (қиморбозй) афтодааст, бо вучуди гушна будаиаш он пулро нахӯрда бурда ба як ҳариф бой медиҳад, агар «бахташ тохта» бой надиҳад, он пул камкам ба номи чӯтал ба касаи одамони миршаб меравад. Ана ҳамин аст натичаи қиморбозй, ки ин корро миршаб барои фоидаи худ ривоҷ медиҳад.— Мулло Амон баъд аз додани ин эзоҳ: — Аз мақсад дур афтодем,— гуён сухани аслиашро давом дод.— Чони гап дар ин чост, ки як қиморбоз якрӯза музди меҳнаташро, ки як танга ё ду танга аст, бой медиҳад, аммо ҳаққи ҳарифашро инкор намекунад ва «бӯ» намегуяд. «Соҳибони шариати» мо, ки аз вақфи мадраса, аз судхӯрй ва аз тӯю маъракаи одамҳо, кӯтоҳ карда гӯем, бо роҳҳои нодуруст ҳазорҳо тангаро соҳиб шудаанд, сию ду пули сиёҳи аробакашеро, ки гӯё онҳоро ба пушти худ бардошта аз Мазор то шаҳр овардааст, намедиҳанд. Кошкй он пули ба чизе наарзандаро надода, монанди қиморбози номард «бӯ» мегуфтанд, дар он вақт аробакаш ҳам ба онҳо чизе намегуфт, балки намедиҳанд ва бар болои надодан ҷанчол бароварда, як одамро бо камоли ваҳшоният мекушанд. Акнун худатон он қиморбозон ва ин муллоёнро рӯ ба рӯ монда фаркро бинед. Онҳо аз чиҳати одамгарй ба осмон мебароянд ва инҳо аз ноодамй ва разилй дар асфалассофилин[151] даромада мераванд...

Мулло Амон сухани худро аз болои қиморбозон ба болои аробакашон гузаронида гуфт:

— Аробакашон дар одамгарй албатта аз ин муллоён пешанд. Ман то ҳол муллоеро надидаам, ки бо вучуди доро буданаш ба нодоре ва ба бенавое ёрман-

Мулло Аюп бағд аз вақте ки ҳаҷомаш ҳуд ба сухан асосаш гулашта гуфт:

— Вақте давлати императори «кулллам», ки ба сифати кӯмусӣ дар ин ҷо нишастааст, дар ҳақиқат амир ва ҳукмрони давлаташ бе рухсати ӯ як пашм чойро ҳӯшида наметавонад. Ӯ, ки бо даъвои «раҳмдилӣ ва шафқатмарӣ» ба аспи хулқ кардаяро рох намедиҳад, ва тавҳо барои бо вазнинтар кушта шудани як одам рухсат дод, бақия ин вазнинтарро мувофиқи кинаи хеш карда дод, то ки ба худаш ва ба империяташ, ки тухматбанди амир ва ҳукмрони давлаташ мебошад, аз мухбирони газетаҳо ва аз рӯзнои «ҳалимбефарзенд» (ҳамае аз русӣ, ки ба маъно ҳукуматдорҳо, фош мекунанд) ган нарасад...

Мулло Аюп чой нӯшида ҳалқаҳоро тар карда бо давом кард:

— Ана дар ин аҳвол одам ба кӣ дод мегӯяд ва аз кӣ мадад меҷӯяд? Чун ман аз ҳамаи ин табақаҳо, ту-русиён аз табақаи муллоён, ки худам ҳам бо пӯшиши ҳуд дар қатори инҳо будам, нафрат кардам, аз ҳамаи инҳо бошад, ба арабҳамон, ба сомон, ба кимирҳамон, ки назар ба дарьёфти худам бехтарини одамони ҳамонанд ва мебошанд, мояки кардани худро бехтар донистам...

Мулло Аюп сонияе сокит монда нафас рост кард ва бо давом ҳамчӯ гуфт:

— Сре, ки номбурдагони бехтарини одамон ҳа-монанд мебошанд. Шумо ба тарзи мисол аз чизҳои машғулияти пасттарини ин номбурдагон, ки кимирҳамон мебошанд, гирифта мулоҳиза кунед. Ӯ дар ки-мор бой мешавад ва сре ба ҳарфи ҳуд «бандаи» шу-дорро мебарорад ва то ҳафта додани пули бойдода-таш аз «бандагӣ»-и ҳамбаромад ва ҳамчунин, ҳамо сре молеъмедумкӯрро ҳамбардорад ва ҳам-ҳа ҳарфаш-ро, ки бучӯли бешуур ба гардани ӯ бор кардааст, мумкор намешавад. Албатта, мансади ман аз кимирҳамон ҳамон кимирҳамони бучӯлбошанд, ки худро «бандагони парвари худо мешуморанд», дарвоқеъ «нон аз «ҳаққи мор нахӯр, ҳамеша сари ҳаққи худ сабр, ва ҳамеша ба «ҳаққи мор тамаъ», ҳамеша сари ҳаққи тамаъ мебо-шад. Ҳамчо ин бойбачагонанд, ки аз ҳурмати кимирбо-

зй ва хулусбозй мекунанд ва агар ягон маблағи калонтарро бой диҳанд, аз «бӯ» гуфтан, яъне аз мункир шудани «ҳаққи ҳарифи худ» рӯ намегардонанд, дар мақсади ман дохил нестанд...

Мулло Амон кадаре ба фикр фурӯ рафта ба тарзи эзоҳ додани гуфтаҳои болоии худ давом намуд:

— Шумо гумон накунед, ки ман қиморбозиро як кори хуб медонисга бошам, балки бадтарини бозиҳо қиморбозист, чунки як бечора як рӯзи дароз меҳнати сиёҳ карда шаш нор пул меёбад, азбаски дар ин кӯи бад (киморбозй) афтодааст, бо вучуди гушна будаиаш он пулро нахӯрда бурда ба як ҳариф бой медиҳад, агар «бахташ тохта» бой надиҳад, он пул камкам ба номи чӯтал ба кисаи одамони миршаб меравад. Ана ҳамин аст натиҷаи қиморбозй, ки ин корро миршаб барои фоидаи худ ривоҷ медиҳад.— Мулло Амон баъд аз додани ин эзоҳ: — Аз мақсад дур афтодем,— гуён сухани аслиашро давом дод.— Ҷони гап дар ин ҷост, ки як қиморбоз якрӯза музди меҳнаташро, ки як танга ё ду танга аст, бой медиҳад, аммо ҳаққи ҳарифашро инкор намекунад ва «бӯ» намегуяд. «Соҳибони шариати» мо, ки аз вақфи мадраса, аз судхӯрй ва аз тӯю маъракаи одамҳо кӯтоҳ карда гӯем, бо роҳҳои нодуруст ҳазорҳо тангаро соҳиб шудаанд, сию ду пули сиёҳи аробакашеро, ки гӯё онҳоро ба пушти худ бардошта аз Мазор то шаҳр овардааст, намедиҳанд. Кошкй он пули ба чизе наарзандаро надода, монанди қиморбози номард «бӯ» мегуфтанд, дар он вакт аробакаш ҳам ба онҳо чизе намегуфт, балки намедиҳанд ва бар болои надодан ҷанҷолбароварда, як одамро бо камоли ваҳшоният мекушанд. Акнун худатон он қиморбозон ва ин муллоёнро рӯ ба рӯ монда фарқро бинед. Онҳо аз чиҳати одамгарй ба осмон мебароянд ва инҳо аз нооадмй ва разилй дар асфалассофилин[151] даромада мерававд...

Мулло Амон сухани худро аз болои қиморбозон ба болои аробакашон гузаронида гуфт:

— Аробакашон дар одамгарй албатта аз ин муллоён пешанд. Ман то хол муллоеро надидаам, ки бо вучуди доро буданаш ба нодоре ва ба бенавое ёрман-

Мулло Амон баъд аз нақли ин ёддошти худ ба сухани асосиаш гузашта гуфт:

— Вакили давлати империтури «муаззам», ки ба сифати кӯнсулӣ дар ин ҷо нишастааст, дар ҳақиқат амир ва аркони давлаташ бе рухсати ӯ як пиёла чойро нӯшида наметавонанд. Ӯ, ки бо даъвои «рахмдилӣ ва шафқаткорӣ» ба аспон зулм карданро роҳ намедихад, на танҳо барои бо вахшоният кушта шудани як одам рухсат дод, балки ин вахшониятро мувофиқи конун ҳам карда дод, то ки ба худаш ва ба империтураш, ки пуштибони амир ва корҳои аркони давлаташ мебошад, аз мухбирони газетаҳо ва аз русҳои «даҳонбефаровез» (яъне аз русҳое, ки бе ибо айби ҳукуматдоронро фош мекунанд) гап нарасад...

Мулло Амон чой нӯшида ҳалқашро тар карда боз давом кард:

— Ана дар ин аҳвол одам ба кӣ дод мегӯяд ва аз кӣ мадад мечӯяд? Чун ман аз ҳаман ин табақаҳо, хусусан аз табақаи муллоён, ки худам ҳам бо пӯшоки худ дар қатори инҳо будам, нафрат кардам, аз чиҳати либос ҳам бошад, ба аробакашон, ба саисон, ба қиморбозон, ки назар ба дарьёфти худам беҳтарини одамони замони мо мебошанд, монанд кардани худро беҳтар донистам...

Мулло Амон сонияе сокит монда нафас рост кард ва боз давом намуда гуфт:

— Оре, ин ҳомбурдагон беҳтарини одамони замони мо мебошанд. Шумо ба тарзи мисол аз чиҳати машғулият пасттарини ин ҳомбурдагонро, ки қиморбозон мебошанд, гирифта мулоҳиза кунед: ӯ дар қимор бой медиҳад ва ори ба ҳарифи худ «банда» шудаиро мебардорад ва то ёфта додани пули бойдодагаш аз «бандагии» ӯ намебарояд ва намегурезад, аммо ори молимардумхӯриро намебардорад ва «ҳаққи ҳарифаш»-ро, ки бучули бешуур ба гардани ӯ бор кардааст, муникир намешавад. Албатта, мақсади ман аз қиморбозон ҳамон қиморбозони бучулбозанд, ки худро «бандагони зарбози худо мешуморанд», дороии онҳо аз «шаш нор пул», яъне сию шаш пули сиёҳ, ниҳоят то «шаш нор танга», яъне сию шаш танга мебошад. Аммо он бойбачагоне, ки аз пулмастӣ қиморбо-

зй ва хулусбозй мекунанд ва агар ягон маблағи калонтарро бой диҳанд, аз «бӯ» гуфтан, яъне аз мункир шудани «ҳаққи ҳарифи худ» рӯ намегардонанд, дар мақсади ман дохил нестанд...

Мулло Амон қадаре ба фикр фурӯ рафта ба тарзи эзоҳ додани гуфтаҳои болоии худ давом намуд:

— Шумо гумон накунед, ки ман қиморбозиро як кори хуб медониста бошам, балки бадтарини бозиҳо қиморбозист, чунки як бечора як рӯзи дароз меҳнати сиёҳ карда шаш нор пул меёбад, азбаски дар ин кӯи бад (қиморбозй) афтодааст, бо вучуди гушна будаиаш он пулро нахӯрда бурда ба як ҳариф бой медиҳад, агар «бахташ тохта» бой надиҳад, он пул камкам ба номи чӯтал ба кисаи одамони миршаб меравад. Ана ҳамин аст натичаи қиморбозй, ки ин корро миршаб барои фоидаи худ ривоҷ медиҳад.— Мулло Амон баъд аз додани ин эзоҳ: — Аз мақсад дур афтодем,— гуён сухани аслиашро давом дод.— Чони гап дар ин чост, ки як қиморбоз якрӯза музди меҳнаташро, ки як танга ё ду танга аст, бой медиҳад, аммо ҳаққи ҳарифашро инкор намекунад ва «бӯ» намегуяд. «Соҳибони шариати» мо, ки аз вақфи мадраса, аз судхӯрй ва аз тӯю маъракаи одамҳо, кӯтоҳ карда гӯем, бо роҳҳои нодуруст ҳазорҳо тангаро соҳиб шудаанд, сию ду пули сиёҳи аробакашеро, ки гӯё онҳоро ба пушти худ бардошта аз Мазор то шаҳр овардааст, намедиҳанд. Кошкй он пули ба чизе наарзандаро надода, монанди қиморбози номард «бӯ» мегуфтанд, дар он вақт аробакаш ҳам ба онҳо чизе намегуфт, балки намедиҳанд ва бар болои надодан ҷанчол бароварда, як одамро бо камоли ваҳшоният мекушанд. Акнун худатон он қиморбозон ва ин муллоёнро рӯ ба рӯ монда фаркро бинед. Онҳо аз чиҳати одамгарй ба осмон мебароянд ва инҳо аз ноодамй ва разилй дар асфалассофилин [151] даромада мераванд...

Мулло Амон сухани худро аз болои қиморбозон ба болои аробакашон гузаронида гуфт:

— Аробакашон дар одамгарй албатта аз ин муллоён пешанд. Ман то ҳол муллоеро надидаам, ки бо вучуди доро буданаш ба нодоре ва ба бенавое ёрман-

дӣ карда бошад ва ӯ ҳар чӣ қадар бой бошад ҳам, боз мурдани худро ба болои мардум партофта, чашми таъми худро ба киса ва одамон (он одамон ҳар чӣ қадар қашшоқ бошанд ҳам) дӯхта менишаст. Аммо ман бисёр аробакашонро кирокашро дидаам, ки дар рӯи Вобканд ва Ғиҷдувон одамонро аз бенавоӣ пиёда баромада дар рӯи монданро ба аробаи худ гирифта ба манзил расондаанд ва аз онҳо ҳеҷ чиз, ҳатто миннатдорӣ ҳам тамаъ накардаанд...

Мулло Амон боз сухани худро дар бораи аробакашон давом кунонда гуфт:

— Ба болои ин, аробакашон бисёр мард мебошанд, дар мардонагӣ ва ёрӣ додан ба ҳампешагонаш худ ҳеҷ чизро дареғ намедоранд. Лекин афсӯс ки бисёр соддаанд ва ҳануз одамонро, хусусан қозиқалон ва муфтиёнро тамоман шинохта нагирифтаанд. Масалан соддагии онҳоро ман дар ҳамин аробакаш маълуми марҳум дидам: вақте ки муллоҳо аз муфтиҳо ривоят гирифта ба дастгир кардани ӯ тайёрӣ мебинанд, ба ӯ хабар дода шуд, ки гурезад ва ба шаҳрҳои дигар рафта, чанде ба назари муллоён нанамоянд. Аммо ӯ қабул накард:

«Маро ба қозиҳона кашанд—кашидан гиранд, ман дар он ҷо воқеаро бо ростӣ гуфта мефаҳмам, бароҳ надодани ним танга ҳамин қадар мочаро чунбондани ин гушнакашмонро дар пеши қозиқалон ба рӯяшон мезанам. Ҳеҷ гоҳ қозиқалон бо тӯҳмати хушк пурғаразона маро ҳабс намекунад».

Харчанд ба ӯ гуфтанд, ки ба қозиқалон бовар накунад, «ӯ бароҳ беобрӯ накардани муллоҳон худ аз ҳабс кардан ва ҷазо додани ту барин касон рӯй надигардонад», ӯ аз соддадилӣ боз қабул накард.

«Ман аз дӯзҳо тарсида монанди номардон гуреҳтаиро ба гардан намегирам»,— гуфт ва ожибат ба сараш омад он чи ки дидед...

Мулло Амон боз қадаре фикр карда истода, сухани худро давом дод:

— Афсӯс ки,— гуфт ӯ,— ман ба мардонагии аробакашон ҳам аз будаш зӯдтар бахо дода будаам. Ин ҳам аз ҳамин воқеаи аробакаши маълум маълум шуд: вақте ки ӯро одамони миршаб ва қозиқалон дастгир

карда ба қозихона бурданд, ба аробакашони Файзобод маслиҳат дода шуд, ки якчанд нафарашон тайёр шуда, дар рохи байни қозихона ва зиндону обхона истанд ва дар вақти аз қозихона бароварда ба ҳабсхона бурда истодани аробакаш дар роҳ дар ягон ҷои муносиб ӯро аз дасти одамони қози ва миршаб рахонида гурезонанд. Аммо аробакашони Файзобод ба ин маслиҳат амал накарданд.

«Одам бо ҳабс шудан дархол мурдан намегирад,— гуфтанд,— аммо агар мо ба гурезондани ӯ кӯшиш кунем, дар натича ё ба даст афтода талаф мешавем, ё ба Туркистони Русия гуреза шуда меравем. Дар ҳар ду сурат ҳам зану фарзандонамон бекас монда, дар хорию зори нобуд хоҳанд шуд. Худамон аз талаф шудан ва аз гуреза шудан парвое надошта бошем ҳам, дар нобуд шудани аҳлу аёл тоб овардан душвор аст. Аммо агар ӯро ҳабс кунанд, мо метавонем, ки пул харҷ карда, ӯро халос кунем».

Онҳо аз соддагӣ нафаҳмиданд, ки масъалаи он аробакаш дар пеши муллоён ва ҳукумат монанди масъалаи дуздон ё одамони оддии тӯҳматзада нест, ки бо пул ҳал шавад. Дар ин ҷо гап бар болои обрӯи муллоён ва дину шариат мерафт, ки ин айнан обрӯи ҳукумати ҳозираи Бухорост. Дар ин маврид миршаб ҳам, миригазабон ҳам, одамони қушбегӣ ва зиндонбони ҳам дар пул гирифта гунаҳгорро озод кардан аз ҳукумат ва аз муллоён метарсиданд... Афсӯс ки аробакашони Файзобод,— гуфт Мулло Амон баъд аз қадаре фикри андӯҳгинона карда истодан,— дар вақти кор аз даст рафтан — дар вақте ки он мазлумро ба шутур савор карда барои сангсор кардан аз арк фуровардаанд, натичаи дилхункунандаи корро фаҳмиданд. Аммо дар он вақт на танҳо аробакашони Файзобод, балки ҳаман аробакашони Бухоро ҳам ҳаракат мекарданд, ӯро аз ин фочиа халос карда наметавонистанд ва барои зинда халос кардани ӯ фурсат ҳам намонда буд, чунки ӯ бар болои шутур дар ҳамон пеши тахтапули арк кушта шуда буд ва барои халос карда гирифтани мурдаи ӯ бошад, назар ба қавли аробакашони Файзобод, ҳеч ҳаракат лозим набуд, чунки аз рӯи одат мебоист мурдаи ӯро дар шаҳр гар-

дӣ карда бошад ва ӯ ҳар чӣ қадар бой бошад ҳам, боз мурдан худро ба болои мардум партофта, чашми тамаи худро ба кисаи одамон (он одамон ҳар чӣ қадар қашшоқ бошанд ҳам) дӯхта менишаст. Аммо ман бисьёр аробакашони кирокашро дидаам, ки дар роҳи Вобканд ва Ғичдувон одамони аз бенавоӣ пиёда баромада дар роҳ мондаро ба аробаи худ гирифта ба манзил расондаанд ва аз онҳо ҳеҷ чиз, ҳатто миннатдорӣ ҳам тамаъ накардаанд...

Мулло Амон боз сухани худро дар бораи аробакашон давом кунонда гуфт:

— Ба болои ин, аробакашон бисьёр мард мебошанд, дар мардонагӣ ва ёрӣ додан ба ҳампешагони худ ҳеҷ чизро дареғ намедоранд. Лекин афсӯс ки бисьёр соддаанд ва ҳанӯз одамонро, хусусан қозиқалон ва муфтиёнро тамом шинохта нагирифтаанд. Мисоли соддагии онҳоро ман дар ҳамин аробакашии мазлуми марҳум дидам: вақте ки муллоҳо аз муфтиҳо ривоят гирифта ба дастгир кардани ӯ тайёрӣ мебиданд, ба ӯ хабар дода шуд, ки гурезад ва ба шаҳрҳои дигар рафта, чанде ба назари муллоён нанамояд. Аммо ӯ қабул накард:

«Маро ба қозихона кашанд—кашидан гиранд, ман дар он ҷо воқеаро бо ростӣ гуфта медиҳам, барои надодани ним танга ҳамин қадар мочаро чунбондани он гушначашмонро дар пеши қозиқалон ба рӯяшон мезанам. Ҳеҷ гоҳ қозиқалон бо тӯҳмати хушки пургаразона маро ҳабс намекунад».

Ҳарчанд ба ӯ гуфтанд, ки ба қозиқалон бовар накунад, «ӯ барои беобрӯ накардани муллоҳои худ аз ҳабс кардан ва ҷазо додани ту барои касон рӯй намегардонад», ӯ аз соддадилӣ боз қабул накард.

«Ман аз дӯғхо тарсида монанди номардон гурехтанро ба гардан намегирам»,— гуфт ва оқибат ба сараш омад он чи ки дидед...

Мулло Амон боз кадаре фикр карда истода, сухани худро давом дод:

— Афсӯс ки,— гуфт ӯ,— ман ба мардонагии аробакашон ҳам аз будаш зиёдтар баҳо дода будаам. Ин ҳам аз ҳамин воқеаи аробакаши мазлум маълум шуд: вақте ки ӯро одамони миршаб ва қозиқалон дастгир

карда ба қозихона бурданд, ба аробакашони Файзобод маслиҳат дода шуд, ки якчанд нафарашон тайёр шуда, дар роҳи байни қозихона ва зиндону обхона истанд ва дар вақти аз қозихона бароварда ба ҳабсхона бурда истодани аробакаш дар роҳ дар ягон ҷои муносиб ӯро аз дасти одамони қозӣ ва миршаб раҳонида гурезонанд. Аммо аробакашони Файзобод ба ин маслиҳат амал накарданд.

«Одам бо ҳабс шудан дархол мурдан намегирад,— гуфтанд,— аммо агар мо ба гурезондани ӯ кӯшиш кунем, дар натиҷа ё ба даст афтода талаф мешавем, ё ба Туркистони Русия гуреза шуда меравем. Дар ҳар ду сурат ҳам зану фарзандонамон бекас монда, дар хорию зорӣ нобуд хоҳанд шуд. Худамон аз талаф шудан ва аз гуреза шудан парвое надошта бошем ҳам, дар нобуд шудани аҳлу аёл тоб овардан душвор аст. Аммо агар ӯро ҳабс кунанд, мо метавонем, ки пул харҷ карда, ӯро халос кунем».

Онҳо аз соддагӣ нафаҳмиданд, ки масъалаи он аробакаш дар пеши муллоён ва ҳукумат монанди масъалаи дуздон ё одамони оддии тӯҳматзада нест, ки бо пул ҳал шавад. Дар ин ҷо гап бар болои обрӯи муллоён ва дину шариат мерафт, ки ин айнан обрӯи ҳукумати ҳозираи Бухорост. Дар ин маврид миршаб ҳам, миршабон ҳам, одамони қушбегӣ ва зиндонбонон ҳам дар пул гирифта гунаҳгорро озод кардан аз ҳукумат ва аз муллоён метарсиданд... Афсӯс ки аробакашони Файзобод,— гуфт Мулло Амон баъд аз қадаре фикри андӯҳгинона карда истодан,— дар вақти кор аз даст рафтан — дар вақте ки он мазлумро ба шутур савор карда барои сангсор кардан аз арк фуровардаанд, натиҷаи дилхункунандаи корро фаҳмиданд. Аммо дар он вақт на танҳо аробакашони Файзобод, балки ҳаман аробакашони Бухоро ҳам ҳаракат мекарданд, ӯро аз ин фоҷиа халос карда наметавонистанд ва барои зинда халос кардани ӯ фурсат ҳам намонда буд, чунки ӯ бар болои шутур дар ҳамон пеши тахтапули арк кушта шуда буд ва барои халос карда гирифтани мурдаи ӯ бошад, назар ба қавли аробакашони Файзобод, ҳеҷ ҳаракат лозим набуд, чунки аз рӯи одат мебоист мурдаи ӯро дар шаҳр гар-

донда оварда, дар бозори ресмони Регистон мепартофтанд, аз он чо мурдакашони хаммоми Тўқмалўй он мурдаро дар занбар андохта ба гўлахи хаммом мебурданд ва наздиконаш ба он чо омада, мурдаро аз онхо харида мебурданд... Аммо баъзе дурбинхо,— гуфт Мулло Амон баъд аз лахзае хомўш мондан,— оқибати мурдаи кушандаи Мухаммадшариф девонбегиро ба ёд оварданд, ки он мурдаро ба мурдакашон надода, ба беруни дарвоза барои хўроки сагон партофта буданд ва яке аз сагон дурбинхо худ пеш даромада, чор нафари дигарро интихоб карда гирифта, хар панч нафар мусаллах шуда, дар дарюни найзори дарвозаи Ўғлон ба хар эхтимол нигарон шуда истоданд ва мурдаи он мазлумро халос карда гирифтанд.

— Баъд аз он мазлум бо он хама ваҳшоният ва азобу уқубат кушта шудан,— гуфт Мулло Амон дар охири таассуроти худ,— албатта, барои ў фарқ надошт, ки мурдааш дар хок пўсад ё хўроки сагон шавад, лекин барои ба қадри имкон нигох доштани шарафи инсоният халос кардани мурдан ў лозим буд. Охир мурдаи инсон лошаи ҳайвони худмурда нест, ки ба пеши сагон партофта шавад! Ин корро фақат касе карда метавонад, ки тамоман аз инсоният дур шуда табиати сагона пайдо карда бошад.

Аз гуфтахои Мулло Амон иштироккунандагони сўҳбат ба хубй пай бурданд, ки маслиҳатдиҳандаи аробакашони Файзобод дар бораи гурезондани аробакаши маҳбус дар роҳи ҳабсхона ва ничунин он дурбине, ки гирифта гурехтани мурдаи он мазлумро ташкил кардааст, худи ўст. Аммо ҳеч кадомашон на дар пеши ў ва на дар ғайби ў аз ин хусус лаб накушоданд, то ки муллоён ва ё ҳукумат ин маъниро фахмида, ўро ҳам ба як бало гирифтор накунанд.

ЗИНДАГИИ ШАХСИИ МУЛЛО АМОН ВА АҲВОЛИ Ў БАЪД АЗ ВОҚЕАИ АРОБАКАШ

Мо дар бобҳои боло аз сахро ба шаҳр ба чй мақсад омадани Мулло Амонро ва дар шаҳр ба таҳсили илм чй гуна ва ба чй восита машғул шудани ўро, ҳам

дар мадрасаи Турсунчон зиндагонй карданашро қайд карда будем.

Ӯ дар мадрасаи Турсунчон дар ҳуҷраи яке аз дӯстонаш, ки ба тариқаи орият дода буд, истиқомат мекард. Зиндагонаш қашшоқона буд, чунки бо вуҷуди кӯҳнахатм буданаш ӯ дар мадрасае мударрис набуд, ки аз вай даромаде дошта бошад ва инчунин бо вуҷуди нисбат ба замон ва ҳамсолони худ маълумоти дуруст доштанаш ва дарсҳои расмиро азхуд карданаш дарсгӯиро низ пеша накарда буд, ки аз шогирдони доништалаб ба худаш манфиати моддие расад.

Аз роҳи муллой пеш аз хатм ба ӯ «даҳьяк» дода буданд, ки дар як сол як саду бист танга (18 сӯм) мешуд. Ғайр аз ин, бародаронаш ба ӯ ёрмандй мекарданд, асоси рӯзгузаронии ӯро ҳамин ёрмандй ташкил мекард: бародаронаш дар деҳаи Розмоз дар замине, ки аз падарашон мерос монда буд, деҳқонй мекарданд ва аз гандуми деҳқонй дар ҳар моҳ ду ё се бор нон пухта барои ӯ меоварданд ё мефиристоданд, дар зимистон, ки барои рӯзгори худ гӯсфанди парвоии худро мекуштанд, аз вай барои ӯ ҳам ҳисса медоданд; пӯшоки ӯро ҳам онҳо таъмин менамуданд.

Баъд аз воқеаи аробакаш ба ӯ як ҳолати баде рӯй дод, ки он ҳолати ӯро ба «мардумгурезй» таъбир кардан мумкин аст: ӯ рафтуоямшро бо одамон қариб тамоман қатъ кард, ба ҳонаи дӯстонаш ҳеҷ намерафт ва касеро дар ҳуҷрааш ҳам роҳ намедод, ба мадрасачаи Лаби Ҳавзи Арбоб ҳам намеомад, ҳар рӯз баъд аз пешин ҷоман чапанонаашро пӯшида, саллаи кабудашро «думимушй» баста, аз ҳуҷрааш баромада, аз Чорсуи Бухоро гузашта, лаби ҳавзи Девонбегиро як давр зада баромада, рост бо роҳи дарвозаи Мазор рафта ба беруни шаҳр мебаромад.

Дар беруни шаҳр дар яке аз гулзорҳои гулфурӯшон нишаста чой менӯшид ва фикр карда ба андеша фурӯ мерафт. Албатта, касе намедонист, ки ӯ дар чӣ хусус фикр мекунад ва чӣ андеша дорад. Ӯ ба касе гап намезад, ки аз суханони у ба ҳолати дарунаш пай бурда шавад.

Чун гашти рӯз шуда, ба гулзорҳо гулхарон ё саёҳаткунандагон омадан гиранд, аз он ҷо хеста, ба бо-

лои пуштаи Бихиштиён, ки кабристони бисёр васеи шахри Бухоро буд, баромада мерафт ва баъд аз тарк шудани рӯз, пештар аз он ки дарвозаи шахр баста шавад, ба шахр даромада рост ба хучрааш мерафт...

Рӯзе ман барои ахволпурсӣ ва ба умеди фахмидани ҳолати дарунаш ӯро дунболагирӣ карда дар гулзори берунии шахр дарьёфтам. Ӯ дар ҷое менишаст, ки аввалин шиносони шахсии ман бо ӯ дар ҳамон ҷо рӯй дода буд.

Ман ба ӯ салом додам, ҷавоби саломро дод ва ҳолпурсӣ ҳам кард. Ман баъд аз ҷавоби ахволпурсии ӯ саломатиашро пурсидам.

— Шукр, аз хок берун гаштаам,— гуфт ва дар андеша фурӯ рафт.

Ман як қадам дуртар аз ӯ нишастам ва гулзорбонро овоз дода, барои худ чой пурсидам.

— Чой лозим нест, чойники ман пур аст, фақат як пиёла нӯшидаам, дигар нӯшидан намехоҳам. Аввал инро нӯшида тамом кун, агар ташнагинат бо ин нашканад, баъд аз он чои тоза мефармой,— гуфт ӯ ва чойникро бо пиёла ба тарафи ман тела дод.

Ман чойнику пиёларо ба наздиктари худ кашида мондам ва ба мақсади пай бурдан ба ахволаш ба тарафи ӯ нигоҳ кардам. Ӯ ба чашмони ман чашм дӯхта истод, ман нигарони сухани ӯ шудам, чунки ӯ ҳар гоҳ ки ба касе чизи муҳиммеро гуфтан хоҳад, аввал қадаре ба он кас бо диққат чашм дӯхта менистод ва баъд аз он гап сар мекард. Ӯ, мувофиқи ҳамон одати муқаррариаш, баъд аз қадаре чашм дӯхта истодан гап сар кард:

— Акнун маро ба ҳоли худам монетон бехтар аст, аз гап-гапи хушк хеҷ мурод хосил намешавад,— гуфт.

Як даста нозбӯй (райҳон), ки дар байни он як дона гули садбарги гулобии хушбӯй ҳам буд, дар пеши ӯ меистод. Ӯ он гулдастаро аз замин бардошта, пеши бинаш бурда, ду-се бор сахт-сахт бӯид ва ба тарафи ман дароз кард. Ман он дастаи гулро гирифта бӯида, пас аз он ба тарафи ӯ баргардондам, ӯ нагирифт:

— Дар ту бошад,— гуфт ва баъд аз он худ ба худ чор мисраи зерини Саъдиро хонд:

Дареғо, ки бе мо басе рӯзгор
Бирӯяд гулу бишкуфад лолазор,
Басе тиру [152] даймоҳу [153] урдибиҳишт [154]
Биёяд, ки мо хок бошему хишт.

Баъд аз хондани ин байтҳо аз ҷояш хест:

— Хуб, саломат бошӣ! Умри дароз бинӣ! «Мо худ нарасидем, ту шояд бирасӣ»,— гӯён аз миёни гулзор ба тарафи киштзори Файзобод нигоҳ карда рафт.

Пештар, ки ӯ ин гуна одати мардумгурези надошт, ҳар гоҳ ки ман ба ӯ дар гулзор вохӯрам, маро ҳамроҳи худ гирифта мебурд. Ин дафъа маро ба ҳамроҳии худ таклиф накард. Ба ҳамроҳии худ таклиф накардани буданаш аз чойро ба пеши ман гузоштанаш ва аз «акнун маро ба ҳоли худ монетон» гуфтанаш маълум буд. Лекин ман аз илтифотҳои баъдинаш умедвор шуда будам, ки маро ҳамроҳи худ хоҳад бурд ва дар дили худ мегуфтам: «Дар сайри дуру дарози киштзорҳо ҳолати дарунашро хоҳам фаҳмид». Аммо ин тавр накард. Лекин ман аз ҳамин сӯҳбати кӯтоҳ пай бурдам, ки ӯ ба маъюсӣ ва ноумедии сахт гирифтор гардида, на танҳо аз душманонаш, ҳатто аз дӯстонаш ҳам дилгир шудааст.

* * *

Мавсими «даҳьякдиҳӣ» расид. Одатан «даҳьяк»-ро дар охирҳои соли таҳсили мадрасаҳои Бухоро — дар аввалҳои моҳи март, дар як рузи муайян дар арки амир медоданд: ҳамаи даҳьякро, ки ҳазор адад буд, ба ҳазор порча латтаи карбос баста, дар яздонҳо (дар сандуқҳои чармини сафарӣ) андохта, дар пеши дарвозаи арк мегузоштанд; қозикалону қушбегӣ бар рӯи суфачаи дарвозаи арк менишастанд, хазиначии қушбегӣ дар пеши яздонҳо рост меистод, дар паҳлуи ӯ ясавули уламо [155], ки «оламиён» мегуфтанд, ба асои чавбедаи худ такья карда вай ҳам рост меистод, дар паҳлуи ӯ мирзои дафтардори қушбегӣ бар рӯи як

шсл'ча менишаст, дар сари зинаи тарафи чануби тахтапули арк пешхизмати оламиён рост менистод.

Дар тарафи чануби тахтапул дахъякгирон, ки асосан ҳазор нафар буданд, ҷамъ шуда дар замин сари дупо менишастанд. Ба ин тарз нишастани онҳо лой будани замин ва боришнок будани ҳаво ҳам монеъ намешуд. Инҳо дахъякхўроне буданд, ки аз дарунн шаҳр, аз музофотҳои Бухоро ва аз Туркистони русӣ дар ҳамон рўзи муайян кардашуда расида меомаданд. Аммо аз дахъякгирон онҳое, ки даромади расмии муллоиашон аз ҳазор танга гузашта бошад, намеомаданд, чунки онҳо ҳақ надоштанд, ки дахъяк гиранд, инчунин баъзе касон аз чиҳати беморӣ омада наметавонистанд ва баъзе касон аз вилоятҳои дурдаст омада як саду бист танга гирифтанро бефоида дониста, ба ихтиёри худ намеомаданд.

Агар ба болон ин ҳозиршавандагон дар муддати як сол вафот кардагонро ҳам зам кунем, аз сад то як саду панҷоҳ нафар намеомаданд ва боқимондагон, ки ҳаштсаду панҷоҳ то нўҳсад нафар буданд, дар рўзи муайян дар соати ҳафти пагоҳонӣ ҳозир шуда, дар он ҷо менишастанд.

Дар шароити Бухорои амирӣ, ки ҳеҷ як тамошоҳе надошт, маросими дахъякдиҳӣ нисбат ба маросими одамкушӣ тамошои «маданӣ» ба шумор рафта, бештарини аҳолии Бухоро то вақти кору борашон ва талабагони мадраса то охири ин маросим дар Регистон гун шуда дахъякдиҳиро тамошо мекарданд. Як қисми ин тамошобинон ба атрофи муллоёни дахъякгир — дар тарафи чануби тахтапул, ки дахъякгирандагон дар он ҷо менишастанд, қисми дигарашон дар тарафи шимоли тахтапул, ки дахъякгирифтагон аз зинаи дар он тараф будан тахтапул фуромада мерафтанд, менистоданд ва пасмондагон дар кучое, ки ҷое ёбанд, майдони Регистонро пур карда менишастанд. Қисми асосии тамошобинон, ки саҳарн барвақт меомаданд, бар болои бами мадрасаи Дорушшифо ва бами Чомеи Поянда пасу пеши якдигар менишастанд. Инҳо «хушбахтгирии» тамошобинон буданд, ки ҳам ҳаман дахъякгирандагонро, ҳам ба тахтапул баромада чӣ гуна дахъяк гирифта ба козикалон ва-

қушбеги чӣ навъ таъзим кардани онҳоро, ҳам дар вақти гирифтани даҳьяк ба ҳаячон омада ё саросема шуда ба кадом кас салом дода таъзим карданашонро надониста ба ҳар тараф ҳаӣ шуда ҳамаро хандондани баъзе даҳьякгиронро, ҳам аз зинаи тарафи шимоли тахтапул чӣ навъ бо шодмонӣ фуромада ва аз тамошобинон нигарони салом ва таъзиму табрик шуда аз байни одамон гузашта рафтани даҳьякгирифтагонро ба хубӣ медиданд.

Соатҳои ҳашт бо сарҷунбонии қозикалон ва қушбегӣ, ки ин фармони ишоратии онҳо буд, маросими даҳьякдиҳӣ сар мешуд: мирзои дафтардор «дафтарея»-ро, ки иборат аз коғази дароз буда, бозубандвор лӯла печонда шуда буд, кушода, номгӯйҳои дар он коғаз навишташударо аз як сар ба хондан сар мекард.

Мирзо ҳар номро, ки аз коғаз бо овози баланд мехонд, пешхизмати оламиён ба тарафи поин — ба ҷое, ки даҳьякгирон дар он ҷой менишастанд, нигоҳ карда, он номро бо овози бисьёр баланд такрор мекард. Агар соҳиби он ном дар он ҷо ҳозир набошад ва сабаби ҳозир нашуданаш ба ҳозиршудагон маълум бошад, онҳо, масалан, «вафот намуда», ё «даромадаш калон шуда», ё ин ки «бемор» гуфта ҷавоб медоданд; агар соҳиби он ном ҳозир набошад ва сабаби ҳозир нашуданаш маълум ҳам набошад, ҳозиршудагон «назар» гӯён ҷавоб медоданд, ки маънии ин сухан назар ба истилоҳи маросими даҳьякдиҳии ҳукумати Бухоро «ғоиб ва сабаби ғоиб буданаш номаълум» гуфтан буд.

Пешхизмати оламиён ҳар ҷавоберо, ки дар боран соҳиби он ном аз поён шунавад, ба мирзои дафтардор нигоҳ карда бо овози баланд такрор мекард ва мирзо он ҷавобро дар пеши он ном дар он коғаз кайд менамуд ва дигарашро мехонд.

Агар соҳиби ном ҳозир бошад, «ҳозир» гӯён аз ҷояш мехест, ҷомаи дар сари дупо нишастан ғиҷимшудаашро ҳамвор намуда, камарчаашро баста, ришашро бо панҷаи дасти худ хилол карда ба «тартиб андохта», аз зина бар рӯи тахтапул мебаромад, дар он ҷо ба тарафи қозикалон ва қушбегӣ нигоҳ карда

салом дода таъзим мекард. Дар ин вақт хазиначӣ аз латтаи дар вай як сад бист танга баста шударо аз яхдон (сандуқи чармин) гирифта ба дасти олиҷаноб медод, олимён* он бастаро ба дасти пешхизматаш ҳам медод ва ӯ ба дасти муллои дахьякгир супурда, баъд овози баланд номи ӯро гирифта: «гирифтанд» мегуфт. Мирзои дафтардор дар пеши номи он мулло дар варақи коғаз калимаи «гирифтанд»-ро дар шакли «гирифт» қайд мекард.

Муллои дахьякгир баъд аз гирифтани он бастаи яксадубисттангаги ба тарафи қушбеги ва қозикалон нигоҳ карда боз таъзим намуда, аз зинаи рӯ ба рӯ ба тарафи шимоли тахтапул фуромада мерафт. Баъзе муллоёне, ки хушомадгӯй ва назарпастиро ба дараҷаи аъло расонда бошанд, аз дасти пешхизмати олимиён он бастаи яксадубисттангагиро гирифта, аввал ба лабони худ бурда мебӯсиданд, баъд аз он ба чашми худ бурда мемолиданд, баъд аз он такрор ба лабони худ бурда бӯсида дар бағали худ меандохтанд ва баъд аз он ба тарафи қушбеги ва қозикалон таъзим кунон аз зинаи рӯ ба рӯ фуромада мерафтанд.

Ин маросимро бӯсидан, ба чашм молидан, такрор бӯсидан ва дар бағал гузоштани он бастаи яксадубисттангаги ҳам бо шакли зоҳириаш, ҳам бо ифодаи самимияташ ба назари диққаткунандагон монанд маросими салибкашии диндорони насоро чилва мекард *.

* * *

Мулло Амон аз кӯҳна дахьякхӯрон буда, панҷ сол пеш аз он ки дарсхои мадрасагиро хатм кунад, устоди «файласуфаш» домулло Ҳомиди Араб ин «мукофоти илмӣ»-ро ба ӯ дода буд. Агар дар вақти шиносоӣ шудани мо бо ӯ аз хатми дарсаш понздах сол гузашта

---

* Дар ин чо маросими дахьякдиҳӣ ва тарзи дахьякгирии мулоёне, ки ба дахьякхӯрӣ ҳақ пайдо кардаанд, тасвир карда шудааст. Аммо чи будани дахьяк, шарти расмии ба даст даровардани он ва тарзи тайёри бароии мувофиқ гардидан ба он шарти расмӣ ва ғайра ба даст дароварда шудани дахьяк дар Бухорои амирӣ монанди инҳо дар оянда «Ёдоштҳо» дар ягон чои мувофиқ пайдо хоҳад ёфт **.

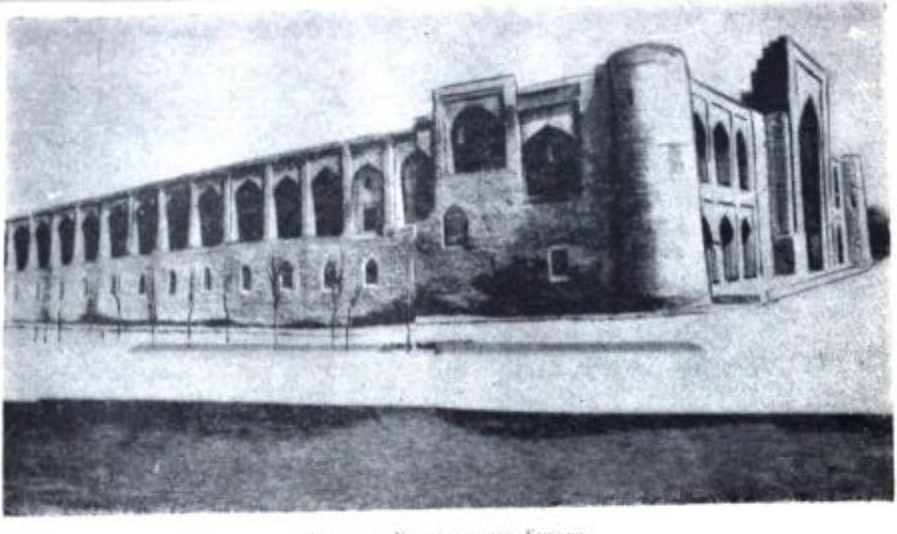

Мадрасаи Кукалтош дар Бухоро

салом дода таълим мекард. Дар ин вакт хазиначй як латтаи дар пай як сахту бист танга басташударо аз ягдон (сандучи чармин) гирифта ба дасти олимони медод, олимонй чои дастаро ба дасти пешхизматч худ медод ва ў ба дасти муллои дахлнигир супурда, бо овози баланд номи ўро гирифта: «гирифтанд» мегуфт. Мирзои дафтардор дар пеши номи он мулло дар он вакт аз калимаи «гирифтанд»-ро дар шакли «гирифт» кайд мекард.

Муллои дахлнигир баъд аз гирифтани он дастаи якхадубисттангагй ба тарафи кушбегй ва олимхалои нигох карда бо тавозуи намуда, аз ягон рў ба рў ба тарафи шимолн тахтапўл фуромада мерафт. Баъзе муллоёне, ки хушомадгўй ва назарпастиро ба дараҷаи аъло расонда бошанд, аз дасти пешхизмати олимон он дастаи якхадубисттангагиро гирифта, аввал ба лабони худ бурда мебўсиданд, баъд аз он ба чашмони худ бурда мемолиданд, баъд аз он такрор ба лабони худ бурда бўсида дар багали худ меандохтанд ва баъд аз он ба тарафи кушбегй ва олимхалои тавозекунон аз ягон рў ба рў фуромада мерафтанд.

Ин маросими бусидан, ба чашм молидан, такрор бўсидан ва дар багал гузоштани он дастаи якхадубисттангагй ҳам бо шакли мухтасартар, ҳам бо офоданг самимияташ ба назари дикқатқунандагон нокифоя маросими салобкашии диндорони касоро ҳалқа мекард*.

* * *

Мулло Алиои аз ҳўлаи дахлнишўрон буда, панҷ сол пеш аз он ки дарсхои мадрасагиро хатм кунад, устоди «фалсафа»-и домулло Хомиди Араб ва «мухтасар»-и ба ў дода буд. Агар дар вакти шинос шудани ин бо ў аз хатми дарсаш нопурах сол гузашта

---

* Дар ин маросими дахлнишинй ин тарзи дахлнигирии мулло нест, ки ба дахлнишўрй дак кунад ва ё ба ҳамсояи худ ба ҳамсояи дахлаш, шояд ҳамин ки дасти дарвозабонро ба тарафи тавўлаи бозори мурғҳои гирифтан бо он шояд ранги ва чўбаш ба дасти дарвозабон монанд дахлаш дар Бухорои ҳамрӯ ин маросимро низ дар «назди «Ҳазинаи» дар ягон чои мувофиб анчо мекард.

салом дода таъзим мекард. Дар ин вақт хазиначӣ як латтаи дар вай як саду бист танга басташударо аз яхдон (сандуқи чармин) гирифта ба дасти олимиён медод, олимиён бастаро ба дасти пешхизматн худ медод ва ӯ ба дасти муллои дахьякгир супурда, бо овози баланд номи ӯро гирифта: «гирифтанд» мегуфт. Мирзои дафтардор дар пеши номи он мулло дар он коғаз калимаи «гирифтанд»-ро дар шакли «гирифт» қайд мекард.

Муллои дахьякгир баъд аз гирифтани он бастаи яксадубисттангаги ба тарафи кушбеги ва қозикалон нигоҳ карда боз таъзим намуда, аз зинаи рӯ ба рӯ ба тарафи шимоли тахтапул фуромада мерафт. Баъзе муллоёне, ки хушомадгӯй ва назарпастиро ба дарачаи аъло расонда бошанд, аз дасти пешхизмати оламиён он бастаи яксадубисттангагиро гирифта, аввал ба лабони худ бурда мебӯсиданд, баъд аз он ба чашмони худ бурда мемолиданд, баъд аз он такрор ба лабони худ бурда бӯсида дар бағали худ меандохтанд ва баъд аз он ба тарафи қушбеги ва қозикалон таъзимкунон аз зинаи рӯ ба рӯ фуромада мерафтанд.

Ин маросими бӯсидан, ба чашм молидан, такрор бӯсидан ва дар бағал гузоштани он бастаи яксадубисттангагӣ ҳам бо шакли зоҳиранаш, ҳам бо ифодаи самимияташ ба назари диққаткунандагон монанди маросими салибкашии диндорони насоро чилва мекард *.

* * *

Мулло Амон аз кӯхна дахьякхӯрон буда, панҷ сол пеш аз он ки дарсҳои мадрасагиро хатм кунад, устоди «файласуфаш» домулло Ҳомиди Араб ин «мукофоти илмӣ»-ро ба ӯ дода буд. Агар дар вақти шиносо шудани мо бо ӯ аз хатми дарсаш понздаҳ сол гузаш-

---

* Дар ин чо маросими дахьякдиҳӣ ва тарзи дахьякгирии муллоёне, ки ба дахьякхӯрӣ хак пайдо кардаанд, тасвир карда шуд. Аммо чӣ будани дахьяк, шарти расмии ба даст даровардани он, тарзи тайёри барои мувофиқ гардидан ба он шарти расмӣ ва чӣ гуна ба даст дарсаврда шудани дахьяк дар Бухорои амирӣ ва монанди инҳо дар оянда «Ёддоштҳо» дар ягон чои мувосиб шакл хоҳад ёфт**.

та бошад, ӯ бистсола даҳьякхӯр ба шумор мерафт. Баъд аз воқеаи аробакаш, ки ӯ ба ин муносибат тағьири либос карда, аз зери либоси муллой баромада буд, ҳеҷ кас гумон намекард, ки ӯ боз ба маросими даҳьякдиҳӣ ҳозир мешавад. Аммо бар хилофи чашмдошти ҳамаи касоне, ки ӯро мешинохтанд, боз ба маросими даҳьякдиҳӣ ҳозир шуд.

Дар маросими даҳьякдиҳии он сол ман, монанди солҳои пештара, барои тамошои ин маросим бо ду-се шарикдарсонам ба болои боми Ҷомеи Поянда баромада, аз ҳама пештар бар лаби бом ҷойгир шуда тавонистам. Маросими даҳьякдиҳӣ сар шуда, ба тарзе ки дар боло тасвир ёфт, мирзои дафтардор номҳои даҳьякгиронро ҳондан гирифт ва ҳар кадоми мирзо номбурдагон ба тахтапул баромада, бастаи яксадубисттангагиро гирифтан гирифтанд.

Дар ин миён пешхизмати оламиён «Мулло Амони розмозӣ» гӯён фарьёд кард. Аз паҳлунишинони Мулло Амон як кас «ҳозир!» гуфта ҷавоб дод. Аммо худи ӯ чизе нагуфта аз ҷояш хеста ба тарафи зинаи тахтапул равон шуд. Касоне ки ӯро мешинохтанд ва тағьири либос кардани ӯро медонистанд, ба қиёфаи ӯ тааҷҷуб накарда бошанд ҳам, бо намуди ҷоман чапанона ва саллаи кабуди «думимушӣ» бастааш дар миёнаи оммаи тамошобинон ва талабагоне, ки ӯро намешинохтанд, «чӣ тавр шуда ин чапани аробакашмонанд даҳьяк гирифтааст?» гӯён ғудур-ғудуркунон гуфтугузор сар шуд.

Мулло Амон ба сари зина баромад, ба тарафи қозикалон ва қушбегӣ нигоҳ карда ба тарзи оддӣ салом дод, аммо таъзиме накарда, баъд аз гирифтани он баста ба тарафи зинаи муқобил рафта, аз он ҷо поин фуромад.

Баъд аз ба тарафи зина рафтани Мулло Амон қозикалон бо ишорати даст одами оламиёнро пеши худ чеғ зад. Вақте ки ӯ ба пешаш рафт, чизе гуфт ба ӯ гуфт. Ӯ бо овози баланд «хӯш, тақсир» гӯён давондавон аз дунболи Мулло Амон аз зина фуромада рафт ва баъд аз фурсате Мулло Амон пеш-пешу одами оламиён аз паси ӯ аз сари зина намоён шуданд. Одами оламиён ба ҷои худаш ва Мулло Амон ба пе-

та бошад, ӯ бистсола даҳьякхӯр ба шумор мерафт. Баъд аз воқеаи аробакаш, ки ӯ ба ин муносибат тағьири либос карда, аз зери либоси муллоӣ баромада буд, ҳеҷ кас гумон намекард, ки ӯ боз ба маросими даҳьякдиҳӣ ҳозир мешавад. Аммо бар хилофи чашмдошти ҳамаи касоне, ки ӯро мешинохтанд, боз ба маросими даҳьякдиҳӣ ҳозир шуд.

Дар маросими даҳьякдиҳии он сол ман, монанди солҳои пештара, барои тамошои ин маросим бо ду-се шарикдарсонам ба болои боми Ҷомеи Поянда баромада, аз ҳама пештар бар лаби бом ҷойгир шуда тавонистам. Маросими даҳьякдиҳӣ сар шуда, ба тарзе ки дар боло тасвир ёфт, мирзои дафтардор номҳои даҳьякгиронро хондан гирифт ва ҳар кадоми мирзо номбурдагон ба тахтапул баромада, бастан яксадубисттангагиро гирифтан гирифтанд.

Дар ин миён пешхизмати оламиён «Мулло Амони розмозӣ» гӯён фарьёд кард. Аз паҳлунишинони Мулло Амон як кас «ҳозир!» гуфта ҷавоб дод. Аммо худи ӯ чизе нагуфта аз ҷояш хеста ба тарафи зинаи тахтапул равон шуд. Касоне ки ӯро мешинохтанд ва тағьири либос кардани ӯро медонистанд, ба қиёфаи ӯ тааҷҷуб накарда бошанд ҳам, бо намуди ҷоми ҷапанона ва саллаи кабуди «думимушӣ» бастааш дар миёнаи оммаи тамошобинон ва талабагоне, ки ӯро намешинохтанд, «чӣ тавр шуда ин чапани аробакашмонанд даҳьяк гирифтааст?» гӯён ғудур-ғудуркунон гуфтугузор сар шуд.

Мулло Амон ба сари зина баромад, ба тарафи қозикалон ва қушбегӣ нигоҳ карда ба тарзи оддӣ салом дод, аммо таъзиме накарда, баъд аз гирифтани он баста ба тарафи зинаи муқобил рафта, аз он ҷо поин фуромад.

Баъд аз ба тарафи зина рафтани Мулло Амон қозикалон бо ишорати даст одами оламиёнро пеши худ чег зад. Вақте ки ӯ ба пешаш рафт, чизе буд ба ӯ гуфт. Ӯ бо овози баланд «хӯш, таксир» гӯён давондавон аз дунболи Мулло Амон аз зина фуромада рафт ва баъд аз фурсате Мулло Амон пеш-пешу одами оламиён аз паси ӯ аз сари зина намоён шуданд. Одами оламиён ба ҷои худаш ва Мулло Амон ба пе-

та бошад, ӯ бистсола даҳьякхӯр ба шумор мерафт. Баъд аз воқеаи аробакаш, ки ӯ ба ин муносибат таҳьири либос карда, аз зери либоси муллой баромада буд, ҳеҷ кас гумон намекард, ки ӯ боз ба маросими даҳьякдиҳӣ ҳозир мешавад. Аммо бар хилофи чашмдошти ҳамаи касоне, ки ӯро мешинохтанд, боз ба маросими даҳьякдиҳӣ ҳозир шуд.

Дар маросими даҳьякдиҳии он сол ман, монанди солҳои пештара, барои тамошои ин маросим бо ду-се шарикдарсонам ба болои боми Ҷомеи Поянда баромада, аз ҳама пештар бар лаби бом ҷойгир шуда тавонистам. Маросими даҳьякдиҳӣ сар шуда, ба тарзе ки дар боло тасвир ёфт, мирзои дафтардор номҳои даҳьякгиронро хондан гирифт ва ҳар кадоми мирзо номбурдагон ба тахтапул баромада, бастаи яксадубисттангагиро гирифтан гирифтанд.

Дар ин миён пешхизмати оламиён «Мулло Амони розмозӣ» гӯён фарьёд кард. Аз паҳлунишинони Мулло Амон як кас «ҳозир!» гуфта ҷавоб дод. Аммо худи ӯ чизе нагуфта аз ҷояш хеста ба тарафи зинаи тахтапул равон шуд. Қасоне ки ӯро мешинохтанд ва таҳьири либос кардани ӯро медонистанд, ба қиёфаи ӯ тааҷҷуб накарда бошанд ҳам, бо намуди ҷоиз ҷаланона ва саллаи кабуди «думимушӣ» бастааш дар миёнаи оммаи тамошобинон ва талабагоне, ки ӯро намешинохтанд, «чӣ тавр шуда ин чапани аробакашмонанд даҳьяк гирифтааст?» гӯён ғудур-ғудуркунон гуфтугузор сар шуд.

Мулло Амон ба сари зина баромад, ба тарафи қозикалон ва қушбегӣ нигоҳ карда ба тарзи оддӣ салом дод, аммо таъзиме накарда, баъд аз гирифтани он баста ба тарафи зинаи муқобил рафта, аз он ҷо поин фуромад.

Баъд аз ба тарафи зина рафтани Мулло Амон қозикалон бо ишорати даст одами оламиёнро пеши худ ҷеғ зад. Вақте ки ӯ ба пешаш рафт, чизе буд ба ӯ гуфт. Ӯ бо овози баланд «хӯш, тақсир» гӯён давоидавон аз дунболи Мулло Амон аз зина фуромада рафт ва баъд аз фурсате Мулло Амон пеш-пешу одами оламиён аз паси ӯ аз сари зина намоён шуданд. Одами оламиён ба ҷои худаш ва Мулло Амон ба пе-

та бошад, ӯ бистсола даҳьякхӯр ба шумор мерафт. Баъд аз воқеаи аробакаш, ки ӯ ба ин муносибат тағьири либос карда, аз зери либоси муллоӣ баромада буд, ҳеҷ кас гумон намекард, ки ӯ боз ба маросими даҳьякдиҳӣ ҳозир мешавад. Аммо бар хилофи чашмдошти ҳамаи касоне, ки ӯро мешинохтанд, боз ба маросими даҳьякдиҳӣ ҳозир шуд.

Дар маросими даҳьякдиҳии он сол ман, монанди солҳои пештара, барои тамошои ин маросим бо ду-се шарикдарсонам ба болои боми Ҷомеи Поянда баромада, аз ҳама пештар бар лаби бом ҷойгир шуда тавонистам. Маросими даҳьякдиҳӣ сар шуда, ба тарзе ки дар боло тасвир ёфт, мирзои дафтардор номҳон даҳьякгиронро хондан гирифт ва ҳар кадоми мирзо номбурдагон ба тахтапул баромада, бастан яксадубисттангагиро гирифтан гирифтанд.

Дар ин миён пешхизмати оламиён «Мулло Амони розмозӣ» гӯён фарьёд кард. Аз паҳлунишинони Мулло Амон як кас «ҳозир!» гуфта ҷавоб дод. Аммо худи ӯ чизе нагуфта аз ҷояш хеста ба тарафи зинаи тахтапул равон шуд. Касоне ки ӯро мешинохтанд ва тағьири либос кардани ӯро медонистанд, ба қиёфаи ӯ тааҷҷуб накарда бошанд ҳам, бо намуди ҷоман чапанона ва саллаи кабудӣ «думимушӣ» бастааш дар миёнаи оммаи тамошобинон ва талабагоне, ки ӯро намешинохтанд, «чӣ тавр шуда ин чапани аробакашмонанд даҳьяк гирифтааст?» гӯён ғудур-ғудуркунон гуфтугузор сар шуд.

Мулло Амон ба сари зина баромад, ба тарафи қозикалон ва қушбегӣ нигоҳ карда ба тарзи оддӣ салом дод, аммо таъзиме накарда, баъд аз гирифтани он баста ба тарафи зинаи муқобил рафта, аз он ҷо поин фуромад.

Баъд аз ба тарафи зина рафтани Мулло Амон қозикалон бо ишорати даст одами оламиёнро пеши худ ҷеғ зад. Вакте ки ӯ ба пешаш рафт, чиҳо буд ба ӯ гуфт. Ӯ бо овози баланд «хӯш, таксир» гӯён давондавон аз дунболи Мулло Амон аз зина фуромада рафт ва баъд аз фурсате Мулло Амон пеш-пешу одами оламиён аз паси ӯ аз сари зина намоён шуданд. Одами оламиён ба ҷои худаш ва Мулло Амон ба пе-

та бошад, ӯ бистсола даҳьякхӯр ба шумор мерафт. Баъд аз воқеаи аробакаш, ки ӯ ба ин муносибат тағьири либос карда, аз зери либоси муллой баромада буд, ҳеҷ кас гумон намекард, ки ӯ боз ба маросими даҳьякдиҳӣ ҳозир мешавад. Аммо бар хилофи чашмдошти ҳамаи касоне, ки ӯро мешинохтанд, боз ба маросими даҳьякдиҳӣ ҳозир шуд.

Дар маросими даҳьякдиҳии он сол ман, монанди солҳои пештара, барои тамошои ин маросим бо ду-се шариқдарсонам ба болои боми Ҷомеи Поянда баромада, аз ҳама пештар бар лаби бом ҷойгир шуда тавонистам. Маросими даҳьякдиҳӣ сар шуда, ба тарзе ки дар боло тасвир ёфт, мирзои дафтардор номҳои даҳьякгиронро хондан гирифт ва ҳар кадоми мирзо номбурдагон ба тахтапул баромада, бастаи яксадубисттангагиро гирифтан гирифтанд.

Дар ин миён пешхизмати оламиён «Мулло Амони розмозӣ» гӯён фарьёд кард. Аз паҳлунишинони Мулло Амон як кас «ҳозир!» гуфта чавоб дод. Аммо худи ӯ чизе нагуфта аз ҷояш хеста ба тарафи зинаи тахтапул равон шуд. Касоне ки ӯро мешинохтанд ва тағьири либос кардани ӯро медонистанд, ба қиёфаи ӯ таъҷҷуб накарда бошанд ҳам, бо намуди ҷоман ҷаланона ва саллаи кабуди «думимушӣ» бастааш дар миёнаи омман тамошобинон ва талабагоне, ки ӯро намешинохтанд, «чӣ тавр шуда ин чапани аробакашмонанд даҳьяк гирифтааст?» гӯён ғудур-ғудуркунон гуфтугузор сар шуд.

Мулло Амон ба сари зина баромад, ба тарафи қозикалон ва қушбегӣ ингоҳ карда ба тарзи оддӣ салом дод, аммо таъзиме накарда, баъд аз гирифтани он баста ба тарафи зинаи муқобил рафта, аз он ҷо поин фуромад.

Баъд аз ба тарафи зина рафтани Мулло Амон қозикалон бо ишорати даст одами оламиёнро пеши худ чеғ зад. Вақте ки ӯ ба пешаш рафт, чизе буд ба ӯ гуфт. Ӯ бо овози баланд «хӯш, тақсир» гӯён давон-давон аз дунболи Мулло Амон аз зина фуромада рафт ва баъд аз фурсате Мулло Амон пеш-пешу одами оламиён аз паси ӯ аз сари зина намоён шуданд. Одами оламиён ба ҷои худаш ва Мулло Амон ба пе-

ши ҳушбегӣ ва қозикалон рафта ва бастан даҳьякро дар пеши қозикалон гузошта, якчанд калима сухан ба ӯ гуфт, баъд аз он, на аз он зинае, ки даҳьякгирон мефуромаданд, балки рост ба тарафи ғарб нигоҳ карда рафта аз тахтапул ба Регистон фуромада, дар байни гурӯҳи одамон гум шуда аз назарҳо пиҳон гардид.

Маросими даҳьякдиҳӣ, ки бо рафтани пешхизмати оламиён ба пеши қозикалон бозистода буд, бо ишорати калонон боз давом кард. Аммо мирзо, пеш аз он ки номгӯи дигареро ном барад, дар коғази даҳьякгирон чизеро қайд кард. Зоҳиран, ӯ аввал дар пеши номи Мулло Амони розмози калиман «гирифт»-ро навишта буд, баъд аз оварда додани Мулло Амон бастан яксадубисттангагиро шояд калиман «гирифт»-ро хат зада, чумлан «аз даҳьяк маҳрум карда шуд»-ро навишта бошад...

* * *

Баъд аз тамом шудани ҷамошои маросими даҳьякдиҳӣ мо пароканда шуда, ҳар кадомамон ба манзили худ рафтем ва шабона дар мадрасачаи Лабиҳавзи Арбоб, дар ҳуҷраи Корӣ Усмон ҷамъ шудем. Мавзӯи сӯҳбат аҳволи Мулло Амон буд, зеро мо аз тағьири либос кардани ӯ, яъне аз баромадани ӯ аз либоси муллоёна ва аз даромадани ӯ ба либоси чапанона (чунон ки дар боло қайд карда шуд) гумон доштем, ки ӯ ин навбат дар қатори муллоён барои даҳьякгирӣ нахоҳад рафт ва зиндагонии мардумгурезонаи ӯ ҳам ҳаминро нишон медод, ки дигар ӯ бо ҷамъияти муллоён дар чое ҳозир нахоҳад шуд.

Чун бар хилофи инҳодошт ва чашмдоштҳои худамон ӯро дар миёнаи ҷамоаи даҳьякгирони бо либоси чапанона дидем, дар ҳайрат афтодем ва дар байни худ мегуфтем: «Модом ки ӯ бо ин чунин мардумгурезиаш дар қатори муллоён даҳьяк гирифтанро лозим донистааст, бояд либоси муллоёна мепӯшид, чунки дар зери либоси чапанона ба ӯ даҳьяк нахоҳанд дод ва ӯ дар миёнаи муллоён ва оммаи тамошобинон дар аҳволи ногувор хоҳад афтод».

Вақте ки ба ӯ бе ҳеҷ нуктагирӣ ва айбҷӯӣ даҳьякро доданд, тааҷҷуб ва ҳайрати мо боз ҳам афзуд. Чунки ин кори кордорони ҳукумати Бухоро бар хилофи одати онҳо буд.

Чун баъд аз додани даҳьяк ӯро аз роҳ баргардонда оварда, аз дасташ он бастаи яксадубисттангагиро гирифтанд, мо ба аҳволи ӯ таассуф мекардем ва ба ӯ ҳайфамон меомад, ки бар хилофи ақидаи мо бо як кори ба шаъни худаш номуносиб, қадру эътибори худро дар пеши ҳама, ҳатто дар назари мо ҳам, гум кард; ба ӯ аз ҳад зиёд бад таъсир кардани ҳодисаи имрӯзаро мулоҳиза карда ба ҳоли ӯ раҳмамон меомад, ки дар ин вазъияти душвор чӣ гуна тоқат карда метавониста бошад?..

Мо дар ҳуҷраи Қорӣ Усмон дар вақте ки таассуроти онрӯзаи ҳудро дар бораи Мулло Амон ба ҳамин тариқа бо ҳам гуфтугузор карда нишаста будем, ӯ ба он ҷо даромада омад. Омадани ногаҳонии ӯ, ки баъд аз воқеаи аробакаш ҳафт-ҳашт моҳ боз наомада буд, моро чӣ қадар дар тааҷҷуб андохта бошад, бар хилофи пиндошт ва тахмини мо хурсанд ва рӯҳбаланд будани ӯ моро зиёдатар дар тааҷҷуб андохт.

Ӯ омада нишастан ҳамон гап сар кард:

— Албатта, шумо, дӯстони азиз, маро дар қатори муллоён бо ин либоси чапанона, боз ҳам барои даҳьякгирӣ нишастанамро дида, бояд тааҷҷуб карда бошетон, ман барои аз тааҷҷуб баровардани шумоён мехоҳам ду-се калима гап занам,— гуфт ӯ ва баъд аз ин муқаддимача сухани худро давом дод: — Ман вақте ки барои изҳори нафрати худ аз муллоён тағьири либос кардам, дар худ муқаррар карда будам, ки дигар даҳьяк ҳам нахоҳам гирифт, то ки нишонаи муллой тамоман аз ман нест шавад. Лекин, вақте ки рӯзи даҳьякдиҳӣ расид, дар дили худ гуфтам, ки: «агар ман ба даҳьяк наравам, чунон ки ҳоло ба сабаби тағьири либос карданам маро «девона» гуфта гаштаанд, ба ихтиёри худ тарки даҳьякгирӣ карданам ҳам ба ақидаи он одамони манфур як далели дигари девонагии ман хоҳад шуд». Бинобар ин дар дили худ қарор додам, ки ман бо ҳамин либоси чапанонаам ба баҳонаи даҳьяк гирифтан ба дарвозаи арк мебароям.

Албатта, дар зери ин либос ба ман даҳьяк нахоҳанд дод. Ба ҳамин муносибат шахсан ба қозикалон рӯ ба рӯ шуда чанд калима гап мезанам, то ки ӯ ба дигарон донанд, ки ман на ба тақозои девонагӣ, балки бошуурона барои нафрат карданам аз чамоаи муллоён тағьири либос кардаам...

Мулло Амон лаҳзае хомӯш монда, боз давом кард:

— Афсӯс ки,— гуфт ӯ,— ба ин либоси ман нигоҳ накарда, бар хилофи чашмдошти ҳамаи муллоён ва тамошобинон, ки шумоён ҳам дар қатори онҳо ҳастетон, ба ман даҳьяк доданд. Қозикалон, ки ба салом ва таъзими ғуломворонаи муллоёни даҳьякгир ба зӯр сари худро мечунбонид, ба саломи оддии ман овоз баровард ҷавоб дод ва ҳатто он гурги рӯбоҳтабиат ба ман нигоҳ карда як табассуми мехрубононаи риёкорона ҳам кард. Ман дар он вақт сахв кардани худро дониста, аз баромаданам ба қаторн даҳьякгирон пушаймон хӯрдам. Зеро барои ман сабабе набуд, ки ба қозикалон рӯ ба рӯ шуда, маддаи дили худро кафонам, ночор даҳьякро гирифта аз тахтапул фуромадам...— Мулло Амон нафасашро рост гирифта боз суханаи худро давом дод: — Вақте ки аз зинаи тахтапул фуромадам, одами оламиён аз дунболи ман расида рафта, он «снёхгӯш»* ба ман гуфт:

— Ҷаноби шариатпаноҳ (яъне қозикалон) ба шумо салом гуфтанд ва марҳамат карданд, ки «мо ба чӣ гуна либос пӯшида гаштани домулло Амон коре надорем, лекин вақте ки барои даҳьякгирӣ дар қатори муллоён ба арки олӣ мебароянд, либоси муллоёна пӯшида баромаданашон беҳтар аст, то ки сабаби гапу харфи мардум нашаванд».

Мулло Амон баъд аз нақли ин тавсиян қозикалон сухани худро давом дода гуфт:

— Ман бо шунидани ин «марҳамати» қозикалон чунон хурсанд шудам, ки поён надорад, чунки дер

---

* *Снёхгӯш* — як ҳайвони вахшии хурдест, ки худ ба сари худ аз ӯҳдаи кушор кардан намебарояд ва бо пасхӯрдан ҳайвоноти дарранда рӯз мегузаронад. (Мулло Амон одами оламиёнро бо снёхгӯш тавсиф карда, бо ин тағьир қозикалон ва муллоёни дигарро ба ҳайвоноти дарранда монанд кардан мехост.)

ҳам бошад, барои ба ӯ ду-се калима гап заданам бахона ёфт шуда буд. Бинобар ин дар ҷавоби суханҳои аз қозикалон ба ман расондаи одами оламиён «бисьёр хуб!» гуфтам ва бозгашта, аз ҳамон зина ба тахтапул баромада пеши қозикалон рафта, бастаи дахьякро пеши ӯ гузошта гуфтам: «Агар барои гирифтани ин «матоъ», ки дар назари ман баробари як каф хок қадру эътиборе надорад, либоси муллоёна пӯшидан шарт бошад, ман инро намегирам. Чунки ман аз муллоён нафрат кардам ва бештарини онҳоро одамони рачил, худписанд, мунофиқ, дар ҳаққи мардуми золим ва берахм медонам, бинобар ин либоси муллоиро тарк кардаам ва намехоҳам барои яксаду бист танга он либоси шармоварро дар бар кунам». Ҳарчанд қозикалон ба ман ҷавоб додан хоста: «мо ҳамин тарз як маслиҳат дода будем, агар ба шумо маъқул нашуда бошад, ихтиёр доред, аммо ин дахьяк ҳаққи худатон аст, гирифта баред» гуфта бошад ҳам, ман сухани ӯро гӯш накарда ва ба ӯ ҷавоб надода, аз тахтапул фуромада рафтам, чунки ман хуб медонистам, ки он муомилаҳои ӯ дурӯғ аст ва ӯ мехоҳад бо ин муомилаи мунофиқона то расидани фурсати ба ҷазо дучор кардани ман аз забони ман эмин бошад,— гуфт Мулло Амон дар охири ин ҳикояи худ.

У дигар дар пеши мо нанишаста:

— Кам ҳам бошад, дилам андак ҳолӣ шуд,— гӯён аз ҳуҷраи Қорӣ Усмон баромада рафт.

ВОҚЕАИ «НАМАДИСИЕҲПӮШОН» ВА ОҚИБАТИ КОРИ МУЛЛО АМОН

Дар вилояти Қачқадарьё ҳозира Чироқчӣ ном райони ҳаст, ки дар замони амир ҳукумати он ҷо ба вилоятҳои атроф (масалан, ба Қаршӣ ва Шаҳри Сабз) тобеъ набуда, бевосита ба амир нигоҳ мекард.

Ҳарчанд дар ҳамаи музофотҳои Бухоро зулми амир, ҳоким, қозӣ, раис ва амлокдорони ӯ аз ҳад зиёд бошад ҳам, боре зулми ҳукуматдорони Чироқчӣ ба дарачае расид, ки дигар ба аҳолии он ҷо тоқати зиндагонӣ намонд.

То он вақт зулмдидагони ҳар музофот, ки ба ҳукуматдорони маҳаллӣ муқобил баромада аломатҳои шӯриш ва исьён нишон медоданд, ҳокимони маҳаллӣ чандеро ба зиндон андохта ва чанде саркаштарин нишонро ба зиндони Бухоро фиристода, бо ин тадбири золимона ҳаракати исьёнкоронаи мазлумонро пасанда мекарданд.

Агар аз зулмдидагон касе барои арзи шикоят кардан аз дасти ҳокимони маҳаллӣ ба дарбори амир равад, аввалан аризаи худро ба амир расонда наметавонист, агар «бахташ тохта» (дурусттараш, бадбахтиаш рӯй дода), аризааш ба амир расад, ба номи он ҳокиме, ки мазлум аз вай шикоят кардааст, аз амир ба мазмуни «фалонӣ чунин гуфта шикоят кард, тафтиш намуда бинед, агар ҳақиқатан ба у зулм расида бошад, ба додаш расед» муборакномае мебаромад.

Вақте ки он мазлум он муборакномаро ба он золим оварда диҳад, дар натиҷаи «тафтиш», албатта, шикояти он мазлум «нохақ» мебаромад, чунон ки мардум дар бораи зулми ҳукуматдорони Бухоро мақоли «ба болои мурда сад чӯб»-ро баровардаанд, ба он мазлум ба болои зулму ситами пештар кашидааш ба сабаби «нохақ шикоят кардааш» ҷазои зарбу лат ва зиндони бемуддат ҳам зам мешуд.

Аҳолии Чирокчиро, ки «кор ба чӯбу корд ба устухон расид», хостанд, ки шӯриши умумие барпо кунад, аз ҳукуматдорони маҳаллӣ ноком гаранд ва баъд аз он ба Туркистони русӣ ё ба ягон мамлакати дигар кӯчида раванд, аз зулми амир ва ҳукуматдорони ӯ тамоман халос шаванд.

Дар он вақт ба онҳо маслиҳатдиҳандае пайдо шуда, ё аз рӯи дӯстиву ё ба сифати дӯсте ба онҳо маслиҳат дод, ки ин корро накунанд, вагарна ёғӣ ба шумор рафта, ҳамаашон кушта хоҳанд шуд. Бехтар он аст, ки ба амир ба тарзи умумӣ шикоят баранд, ӯ ин ҳукуматдорони золимро ҷазои басазо хоҳад дод.

— Ҳеҷ подшоҳ намехоҳад, ки,— гуфт он маслиҳатгӯй,— бо дасти одамони золимаш мамлакат ҳа-

роб ва аҳолӣ, ки хазинаи ӯро бо хироҷ, андоз ва закот пур мекунанд, хонавайрон шуда саргурез шаванд. Дар он вақт хироҷ ва андозро кӣ медиҳад?

Аҳолии Чироқчӣ суҳани он «маслиҳатдиҳанда»-ро қабул намуда, аз байни худ дусад нафар одамони боҷуръат, лекин бисьёртар зулмдидаро чудо карданд, ки аризаи шикояти умуми аҳолиро ба амир расонанд ва дар вақти пурсукови дарборнён аҳволи пурмалоли аҳолиро забони гуфта диҳанд.

Намояндагони аҳолии зулмдида дусад адад намади сиёҳ тайёр карда, миёнаи ҳар кадоми онҳоро сӯрох намуда, ҳар як аз онҳо як намадро ба сар кашида сари худро аз сӯроҳи вай берун карданд, ки танашон тамоман бо намади сиёҳ печонда шуда, танҳо сару гарданашон берун меистод. Аз рӯи анъанаи гузаштагони қадимӣ, ин ҳол нишонаи аз ҳад зиёд зулм дидани онҳо буд.

Намояндагон, ба тарзе ки намуди зоҳирии онҳо дар дили ҳар бинанда воҳимаи андӯҳомезе меангехт, пиёда ба роҳ даромада, аз болои кӯҳи Карнаб рост ба Кармина рафтанд, ки бошишгоҳи доимии амир Абдулаҳад он ҷо буд...

Кармина як шаҳрчаи танг буд, бо даромадани он намадисиёҳпӯшон ба он ҷо аҳолӣ дар воҳима афтода, ба якдигар мегуфтанд: «Инҳо киҳо бошанд ва ин чӣ ҳодиса бошад?»

Аз ҳама пештар хабари омад-омади он сиёҳпӯшон ба амир ва дарбориёни ӯ расида буд. Амир ба амалдорони худ фармуд, ки онҳоро бо забони хуш ва суханҳои нағз пешвоз гиранд, аммо нагузоранд, ки бо аҳолии Кармина ҳамсӯҳбат шуда дарди дили худро ба пеши онҳо кушоянд.

Ясавулони дарбор мувофиқи фармоиши амир намадисиёҳпушонро ба хубӣ пешвоз гирифта, онҳоро бурда ба дари чорбоғе, ки амир дар он ҷо зиндагонӣ мекард, ҷой доданд. Дар он ҷо аризаи шикояти онҳоро ба амир расонда, дар ҷавоб аз забони ӯ «марҳамати бисьёре» ҳам ба онҳо нақл карданд. Дар вақти аҳволпурсӣ ҳар чизе, ки аз онҳо дар бораи зулму бедодии ҳукуматдорони маҳаллӣ мешуниданд, «афсӯс мехӯрданд» ва «ҳамин тарз ки будааст, чаро

То он вақт зулмдидагони ҳар музофот, ки ба ҳукуматдорони маҳаллӣ муқобил баромада аломатҳои шӯриш ва исьён нишон медоданд, ҳокимони маҳаллӣ чандеро ба зиндон андохта ва чанде саркаштарин-ашонро ба зиндони Бухоро фиристода, бо ин тадбири золимона ҳаракати исьёнкоронаи мазлумонро пасанда мекарданд.

Агар аз зулмдидагон касе барои арзи шикоят кардан аз дасти ҳокимони маҳаллӣ ба дарбори амир равад, аввалан аризаи худро ба амир расонда наметавонист, агар «бахташ тохта» (дурусттараш, бадбахтиаш рӯй дода), аризааш ба амир расад, ба номи он ҳокиме, ки мазлум аз вай шикоят кардааст, аз амир ба мазмуни «фалонӣ чунин гуфта шикоят кард, тафтиш намуда бинед, агар ҳақиқатан ба у зулм расида бошад, ба додаш расед» муборакномае мебаромад.

Вақте ки он мазлум он муборакномаро ба он золим оварда диҳад, дар натиҷаи «тафтиш», албатта, шикояти он мазлум «ноҳақ» мебаромад, чунон ки мардум дар бораи зулми ҳукуматдорони Бухоро мақоли «ба болои мурда сад чӯб»-ро баровардаанд, ба он мазлум ба болои зулму ситами пештар кашидааш ба сабаби «ноҳақ шикоят кардан»аш ҷазои зарбу лат ва зиндони бемуддат ҳам зам мешуд.

Аҳолии Чирокчиро, ки «кор ба ҷону корд ба устухон расид», хостанд, ки шӯриши умумие барпо карда, аз ҳукуматдорони маҳаллӣ никор гиранд ва баъд аз он ба Туркистони русӣ ё ба ягон мамлакати дигар кӯчида рафта, аз зулми амир ва ҳукуматдорони ӯ тамоман халос шаванд.

Дар он вақт ба онҳо маслиҳатдиҳандае пайдо шуда, ё аз роҳи душманӣ ва ё ба сифати дӯсти нодон маслиҳат дод, ки ин корро накунанд, вагарна ёғӣ ба шумор рафта, ҳамаашон кушта хоҳанд шуд. Бехтар он аст, ки ба амир ба тарзи умумӣ шикоят баранд, ӯ ин ҳукуматдорони золимро ҷазои басазо хоҳад дод.

— Ҳеҷ подшоҳ намехоҳад, ки,— гуфт он маслиҳатгӯй,— бо дасти одамони золимаш мамлакат ха-

роб ва аҳолӣ, ки хазинаи ӯро бо хироҷ, андоз ва закот пур мекунанд, хонавайрон шуда саргурез шаванд. Дар он вақт хироҷ ва андозро кӣ медиҳад?

Аҳолии Чироқчӣ сухани он «маслиҳатдиҳанда»-ро қабул намуда, аз байни худ дусад нафар одамони боҷуръат, лекин бисёртар зулмдидаро ҷудо карданд, ки аризаи шикояти умуми аҳолиро ба амир расонанд ва дар вақти пурсукови дарбориён аҳволи пурмалоли аҳолиро забони гуфта диҳанд.

Намояндагони аҳолии зулмдида дусад адад намади сиёҳ тайёр карда, миёнаи ҳар кадоми онҳоро сӯрох намуда, ҳар як аз онҳо як намадро ба сар кашида сари худро аз сӯрохи вай берун карданд, ки танашон тамоман бо намади сиёҳ печонда шуда, танҳо сару гарданашон берун меистод./Аз рӯи анъанаи гузаштагони қадимӣ, ки ҳол нишонаи аз ҳад зиёд зулм дидани онҳо буд.

Намояндагон, ба тарзе ки намуди зоҳирии онҳо дар дили ҳар бинанда воҳимаи андӯҳомезе меангехт, пиёда ба роҳ даромада, аз болои кӯҳи Қарнаб рост ба Қармина рафтанд, ки бошишгоҳи доимии амир Абдулаҳад он ҷо буд...

Қармина як шаҳрчаи танг буд, бо даромадани он намадисиёҳпӯшон ба он ҷо аҳолӣ дар воҳима афтода, ба якдигар мегуфтанд: «Инҳо киҳо бошанд ва ин чӣ ҳодиса бошад?»

Аз ҳама пештар хабари омад-омади он сиёҳпӯшон ба амир ва дарбориёни ӯ расида буд. Амир ба амалдорони худ фармуд, ки онҳоро бо забони хуш ва суханҳои нағз пешвоз гиранд, аммо нагузоранд, ки бо аҳолии Қармина ҳамсӯҳбат шуда дарди дили худро ба пеши онҳо кушоянд.

Ясавулони дарбор мувофиқи фармоиши амир намадисиёҳпӯшонро ба хубӣ пешвоз гирифта, онҳоро бурда ба дари чорбоғе, ки амир дар он ҷо зиндагонӣ мекард, ҷой доданд. Дар он ҷо аризаи шикояти онҳоро ба амир расонда, дар ҷавоб аз забони ӯ «марҳамати бисёре» ҳам ба онҳо нақл карданд. Дар вақти аҳволпурсӣ ҳар чизе, ки аз онҳо дар бораи зулму бедодии ҳукуматдорони маҳаллӣ мешуниданд, «афсӯс мехӯрданд» ва «ҳамин тарз ки будааст, ҷаро

То он вақт зулмдидагони ҳар музофот, ба ҳукуматдорони маҳаллӣ муқобил баромада ҳокимони маҳаллӣ чандеро ба зиндон андохта ва чанде сарштарнашонро ба зиндони Бухоро фиристода, баъзи тадбири золимона ҳаракати исёнкоронаи мазкумонро пасанда мекарданд.

Агар аз зулмдидагон касе барои арзи шикоят кардан аз дасти ҳокимони маҳаллӣ ба дарбори амир равад, аввалан аризаи худро ба амир расонида наметавонист, агар «бахташ тохта» (дурусттараш бадбахтиаш рӯй дода), аризааш ба амир расида ба номи он ҳокиме, ки мазлум аз вай шикоят кардааст, аз амир ба мазмуни «фалонӣ чунин гуфт, шикоят кард, тафтиш намуда бинед, агар ҳақиқатан ба ӯ зулм расида бошад, ба додаш расед» мубошираномае мебаромад.

Вақте ки он мазлум он муборакономаро ба он золим оварда диҳад, дар натичаи «тафтиш», ки ботта, шикояти он мазлум «ноҳақ» мебаромад, ки он мардум дар бораи зулми ҳукуматдорони Бухоро ба қоли «ба болои мурда сад чӯб»-ро бароварда, ки он мазлум ба болои зулму ситами пештараш афзуда аш ба сабаби «ноҳақ шикоят карданаш» чанд бу лат ва зиндони бемуддат ҳам зам мешу

Аҳолии Чирокчиро, ки «кор ба қону кордаи хон расид», хостанд, ки шӯриши умумие ба по да, аз ҳукуматдорони маҳаллӣ нишон гирандаи аз он ба Туркистони русӣ ё ба ягон мамлакати гар кӯчида рафта, аз зулми амир ва ҳукуматдорони ӯ тамоман халос шаванд.

Дар он вақт ба онҳо маслиҳатдиҳанда пайдо шуда, ё аз роҳи душманӣ ва ё ба сифати дӯсти воқеӣ маслиҳат дод, ки ин корро накунанд, гарна ёғӣ ба шумор рафта, ҳамаашон кушта хоҳанд шуд. Бехтар он аст, ки ба амир ба тарзи умумӣ шикоят баранд, ӯ ин ҳукуматдорони золимро ҷазои сазо хоҳад дод.

— Ҳеҷ подшоҳ намехоҳад, ки,— гуфт он маслиҳатгӯй,— бо дасти одамони золимаш мамлакат ҳа-

Савдогарони саройнишин бошанд, дарвозаҳои калони саройҳошонро баста, фақат даричаи дар як табақаи он дарвозаҳо шинондашударо барои даромад-баромад кушода монда, худҳошон дар дарунии сарой нишаста дар бораи намадисиёҳлўшон сўҳбат мекарданд. Дар пеши даричаи сарой ҳамеша саройбон посбонӣ карда, одамони ношинос ва «шубҳанок»-ро намегузошт, ки ба сарой дароянд.

Дар рўзи дуйўми ба шаҳр рў овардани намадисиёҳлўшон ин хабар қадаре хурдтар шуд: овозаандозон хабари пештараро «тасҳеҳ карда» мегуфтанд, ки «дар байни намадисиёҳлўшон аз қошиби Шеробод, Ҳисор ва кўҳистон касе набудааст, инҳо танҳо аҳолии Қаршӣ, Ғузор, Чироқчӣ, Яккабоғ, Бойсун, Шаҳри Сабз ва Китоб будаанд».

Дар рўзи сейўм хабар боз ҳам хурдтар шуда, мардум мегуфтанд, ки «дар байни онҳо қаршигиҳо набуда, танҳо аҳолии кенагас[158] (шаҳрисабзиён) будаанд, ки кенагасҳо аз қадим боз ба амирони мангит душман мебошанд».

Бо овоза шудани ин хабар «кенагасҳо дар пеши мангитҳо чӣ кор карда метавонанд? Агар қаноби олӣ Ҳайдаркул-чўчқаро* фармоянд, дар як соат ҳамаи онҳоро несту нобуд мекунад» гўён савдогарони дўконнишин хотирҷамъ шуда, дўконҳошонро кушода, молҳошонро ба назари харидорон оро доданд ва бойҳои калони саройнишин ҳам дарвозаҳои саройҳошонро калон кушода, нафасҳошонро рост гирифтанд.

Дере нагузашта, овоза шуд, ки намадисиёҳлўшон чанд нафар гадоёни чироқчиги будаанд, ки аз бепўшокӣ намади сиёҳро ба танашон пўшида бз гадоӣ баромадаанд, онҳо гадоикунон то Қармина рафта, аз он ҷо ба тарафи Бухоро омада истода будаанд.

Ин хабарро шунида, яке аз савдогарони дўконнишини Чорсўи Бухоро хурсандона ва бо оҳанги истеҳзо мегуфт:

---

* Кӣ будан ва чикора будани Ҳайдаркул-чўчқа дар қисми II «Ёддоштҳо» (нашри тоҷикӣ, соли 1949) дар боби «Одами бадбашара» (сах. 188) дар саҳифаҳои 190—197 тасвир ёфтааст[159].

пештар омада ба чаноби олӣ арзу дод накардетон?» гӯён онҳоро сарзаниши «дӯстона» мекарданд. Боз худашон ба ин сарзаниши худ чавоб дода, «хуб зарар надорад,— мегуфтанд,— «дер ояд — дуруст ояд» гуфтаанд. Дер омада бошетон ҳам, аризаатонро пурра дуруст карда овардаетон. Чаноби олӣ ба кушбегӣ мефармоянд, ки лиҳи он золимонро аз осмон оварда, ба чои онҳо хукуматдорони одил мефиристонад» гӯён ба онҳо «башорат» медоданд.

Хулоса, дарбориён гӯшу кисаи онҳоро бо сухаҳои хуби хушк ва «чормағзҳои пучи бемағз» пур карда, рӯзро ба шаб расонданд ва бо таъбири маколи халқ ба онҳо «аз анбори холӣ сад мани шолӣ» инъом намуданд.

Вакте ки шаб торик шуд, ба дасти онҳо «мубораконома»-и амирро ба номи кушбегӣ дода, онҳоро барои ҳамсӯҳбат ношудан бо ягон каси кардинагӣ иҳота карда гирифта, аз қохои аҳолинишини гузарошида ба чӯли Малик[157] сар доданд, ки ба Бухоро пеши кушбегӣ бираванд ва кушбегӣ «кори онҳоро мувофики талабашон дуруст хоҳад кард».

Воқеаи омад-омади намадисиёҳпӯшон аз будаш чандин бор зиёд ва бо муболиғаҳои аз акл берун дар шаҳри Бухоро овоза шуд: гӯё тамоми аҳолии шаркӣ — аз Каршӣ гирифта то Дарвозаи Ғарм—аз зулму бедоди ҳокимон намади сиёҳ пӯшида, ба Кармина—ба дарбори амир омадаанд ва онҳо ба ҳар кучо ки расанд, он қоро толону тороҷ мекардаанд ва монанди инҳо...

Вакте ки хабари онҳоро аз Кармина ба шаҳри Бухоро — ба пеши кушбегӣ фиристодани амир овоза шуд, аҳолии шаҳрро ваҳима пахш кард, хусусан савдогарони дӯконнишини дари дӯконҳошонро нимкушо карда ва молҳои фурӯшнашонро намоиш надода, дар лаби суфачаҳои дӯкон ду ба ду, се ба се нишаста хабарҳои дар бораи намадисиёҳпӯшон шунидаашонро бо ҳам гуфтугузор ва мухокима мекарданд, аммо аз он чо ки онҳо паст-паст ва бо пичир-пичир гап мезаданд, рохгузарон намешуниданд, ки чӣ мегӯянд.

Савдогарони саройнишин бошанд, дарвозаҳои калони саройҳошонро баста, фақат даричаи дар як табақаи он дарвозаҳо шиноидашударо барои даромад-баромад кушода монда, худҳошон дар дарунии сарой нишаста дар бораи намадисиёҳпӯшон сӯҳбат мекарданд. Дар пеши даричаи сарой ҳамеша саройбон посбоне карда, одамони ношинос ва «шубҳанок»-ро намегузошт, ки ба сарой дароянд.

Дар рӯзи дуйӯми ба шаҳр рӯ овардани намадисиёҳпӯшон ин хабар қадаре хурдтар шуд: овозаандозон хабари пештараро «тасҳеҳ карда» мегуфтанд, ки «дар байни намадисиёҳпӯшон аз ҷониби Шеробод, Ҳисор ва кӯҳистон касе набудааст, инҳо танҳо аҳолии Қаршӣ, Ғузор, Чирокчӣ, Яккабоғ, Бойсун, Шаҳри Сабз ва Китоб будаанд».

Дар рӯзи сейӯм хабар боз ҳам хурдтар шуда, мардум мегуфтанд, ки «дар байни онҳо каршигиҳо кабуда, танҳо аҳолии кенагас[158] (шаҳрисабзиён) будаанд, ки кенагасҳо аз қадим боз ба амирони мангит душман мебошанд».

Бо овоза шудани ин хабар «кенагасҳо дар пеши мангитҳо чӣ кор карда метавонанд? Агар ҷаноби олӣ Ҳайдаркул-чӯчқаро * фармоянд, дар як соат ҳамаи онҳоро несту нобуд мекунад» гӯён савдогарони дӯконнишин хотирҷамъ шуда, дӯконҳошонро кушода, молҳошонро ба назари харидорон оро доданд ва бойҳои калони саройнишин ҳам дарвозаҳои саройҳошонро калон кушода, нафасҳошонро рост гирифтанд.

Дере нагузашта, овоза шуд, ки намадисиёҳпӯшон чанд нафар гадоёни чирокчигӣ будаанд, ки аз бепӯшокӣ намади сиёҳро ба танашон пӯшида бо гадоӣ баромадаанд, онҳо гадоикунон то Қармина рафта, аз он ҷо ба тарафи Бухоро омада истода будаанд.

Ин хабарро шунида, яке аз савдогарони дӯконнишини Чорсӯи Бухоро хурсандона ва бо оҳанги истеҳзо мегуфт:

---

* Кӣ будан ва чикора будани Ҳайдаркул-чӯчқа дар қисми II «Елдоштҳо» (нашри тоҷикӣ, соли 1949) дар боби «Одами бадбашара» (сах. 188) дар саҳифаҳои 190—197 тасвир ёфтааст[159].

— Бисьёр хуб, «хуш омадаанд, ҳар қадам ки монанд, болои дида», як пули сиёҳро аз онҳо дарег намедорем.

Рӯзи дигар ин хабар тамоман дар шакли дигар овоза шуд: гӯё чанд нафар аз калоншавандагони Чирокчӣ бо орзуи дидани «ҷамоли ҷаҳонороӣ ҷаноби олӣ» бо пешкашҳои муносиб ба дарбори «ҳумоюнӣ», ба Кармина омада будаанд. Ҷаноби олӣ онҳоро баъд аз «ба ҳузури пурнур» дароварда знёфат кардан хоҳиш кардаанд, ки меҳмонон шаҳри Бухороро ҳам тамошо карда, ба арки олӣ баромада, он ҷоро ҳам дида, баъд аз он ба вилояти худ баргарданд. Мувофиқи супориши олӣ одамони қушбегӣ то Хонработ[160] ба пешвози меҳмонон баромада, онҳоро оварда, ба арк бароварда, знёфат кардаанд. Ҳоло меҳмонон ҳар тарафи шаҳрро тамошо карда гашта будаанд.

Аз оҳанг ва ибораҳои тантанадори ин хабари охирӣ маълум буд, ки онро одамони қушбегӣ дар меҳмонхонаи ӯ сохтаву бофта бароварда овоза карда будаанд.

Аммо аҳолии Бухоро, чунон ки «намадисиёҳпӯшони ошӯбгар»-ро надиданд, инчунин «гадоёни аз белибосӣ ба тани худ намад печонда»-ро ҳам, «меҳмонони азизи амир ва қушбегӣ»-ро ҳам надиданд. Ин хабар монанди абри сиёҳи бебориши баҳорон бо гулдур-гулдури худ оламеро ба даҳшат андохта, оқибат бе натиҷаи маълуме гузашта рафт.

* * *

Баъд аз ду-се рӯзи аз хотирҳо фаромӯш гардида рафтани хабари намадисиёҳпӯшон шабона Мулло Амон дар мадрасачаи Лаби Ҳавзи Арбоб ба ҳучраи Қорӣ Усмон омад. Охирин омадани ӯ дар ин ҷо баъд аз маросими даҳьякдиҳӣ буд, ки дар боби бало нақл ёфт, аз он вақт то ин дам, ки шаш-ҳафт моҳ гузашта буд, дигар ӯ ни ҷо наёмада буд. Аз ин гуна ногаҳонӣ омадани ӯ ҳар қадоми мо ҳис мекардем, ки ягон хабари фавқулоддае дорад.

Ӯ бе ҳеҷ аҳволпурсӣ гап сар кард:

— Дар мадрасаи Мирзо Убайд «Модари Гетӣ» ном як мулло ҳаст, ки,— гуфт, ӯ,— номи аслиаш

Мулло Маҳмуд аст. Умри ӯ аз шаст гузаштааст, аммо ӯ кӯсаи тамом бемӯй аст, ки рӯяш монанди рӯи ачузони куҳансол аз пурчиниҳ пур аз чӯйчаҳои качу килеб шуда мондааст. Ба ин муносибат хуштабъони Бухоро ба ӯ Модари Гетӣ ном додаанд, ки бисёр муносиб афтодааст. Ӯ бо ин ном чунон машҳур шудааст, ки номи аслиаш аз хотирҳо фаромӯш гардида рафтааст.

Мулло Амон дар бораи тарҷимаи аҳвол ва хислатҳои хусусии Модари Гетӣ гуфт:

— Модари Гетӣ бойсунист. Назар ба қавли худаш, дар ҷангҳои амир Музаффар бо кӯҳистониён ва шаҳрисабзиён ӯ аз ҷониби кӯҳистониён ва шаҳрисабзиён ба мукобили лашкари амир ҷангида, хеле қаҳрамониҳо нишон дода будааст. Ӯ аз кордориҳои амир ва ҳокимони ӯ бар болои раия, хусусан дар ҳаққи кӯҳистониён ва шаҳрисабзиён, изҳори норозигӣ карда, золимонро сахт дашном медиҳад...— Мулло Амон нафасашро як рост гирифта сухани худро давом дод:— Ман бо ӯ ба ҳамин муносибат шинос ва ошно шуда будам, ки ӯ худро аз ҳукуматдорон ва муллоён норозӣ нишон медод. Аммо сониҳо фаҳмидам, ки ҳамаи лофу бодиҳ адолатпарвариҳои ӯ дар хонаи торик буда, дар пеши одамон ва кӯчаҳо дигар гуна рафтор мекунад.

— «Хонашери майдонғариб» гӯед,— гуфт Қорӣ Усмон сухани Мулло Амонро бурида, ки дар ҳар маврид як мақол овардан одати ӯ буд.

— Ин ҳам аст,— гуфт Мулло Амон,— ӯро мунофиқи гузароии бехаё гуфтан дурусттар меояд. Ӯ дар ҳуҷраи торик, дар сӯҳбатҳои якка ба якка ба касе, ки ӯро аз кирдорҳои ҳукуматдорон ва муллоён норозӣ донад, аз онҳо шикоят карда дашномҳои қабеҳ дода, бар хоки сиёҳ мезанад, аммо дар кӯча ё дар дигар ҷоҳо ба ягон мулло ё сипоҳ вохӯрад, чунон тамаллуқ ва таъзими бешармона ва хушомадгӯёна мекунад, ки қариб аст, ки кафши мурдори онҳоро лесида пок карда диҳад...

Мулло Амон як лаҳза хомӯш монда, боз давом кард:

— Вақте ки ман ҳамин хислати мунофиконаи ӯро фаҳмидам, худро аз вай дур кашидам. Аммо дар рӯзҳои овоза шудани хабари омад-омади намадисе-ёлушон боре ӯ дар кӯча ба ман рост омад, маро ба хонаи намонда кашолакунон ба ҳуҷраи худ бурд ва дар он ҷо ба ман ин тобистон то Шаҳри Сабз сафар кардаиашро ҳикоят карда, дар зимни нақли сайру сафарааш гуфт, ки: «аҳволи аҳолии Чироқчиро бисёр хароб ва токатиопазир дидам, ба онҳо маслиҳат додам, ки намади сиёҳ пушида рафта, ба амир аз дасти ҳукуматдорон аризаи шикоят диҳанд. Онҳо ба маслиҳати ман даромада, аз байни худ дусад нафарро ҷудо карда, ба онҳо намадҳои сиёҳ пушонда, ба Кармина, ба дарбори амир фиристоданд...»

Мулло Амон дар ин ҷо аз забони Модари Гетй он чизеро, ки мо дар аввали ин боб наваштем, нақл намуда, сухани худро давом дод:

— Чун ман аз нақли Модари Гетй донистам, ки амир он мазлумонро фиреб дода ба тарафи Бухоро фиристодааст, костам онҳоро аз роҳи Бухоро баргардонам, то ки дар ин ҷо дар зиндон ва дар дасти ҷаллодони амир бемону нишон мурда нараванд.

Аз рӯи ҳамин Мулло Амон, ӯ ба мақсади онҳоро аз роҳи Бухоро гардонидан ба пешвозашон баромада, дар Хонработ ном мавзеъ, ки дар доманаи Чули Малик ва дамгоҳи ободӣ воқеъ шудааст, ба онҳо вохӯрдааст ва муборакномаеро, ки амир ба онҳо ба номи кушбегӣ дода будааст, ҳонда дидааст. Дар муборакнома навишта шуда будааст, ки (мазмунаш): «Ба доди ин додхоҳон бирасед ва супориши муфассалро чавир (косиди саврра) мебарад».

Мулло Амон ба онҳо фаҳмондааст, ки «чавир фармони вест кардани шумобаро аз шумо пештар ба кушбегӣ мерасонад. Агар ба шумоён хиндагӣ даркор бошад, ба вилояти худ баргардед ва ҳар коре, ки аз дастатон ояд, дар он ҷо кунед».

Аммо онҳо ба ин суханон гӯш наёфтанд: «Амир ба одамони ӯ моро ҳавола кардаанд, фиреб намедиҳанд» гуфтаанд.

Дар ин вақт аз тарафи Бухоро одамони кушбегӣ бо яроқҳои кашолор расида омадаанд ва ҳамаҳои

бисьёре ҳам оварда, намадҳои сиёҳро аз тани додхоҳон кашида гирифта, ба ҳар кадоми онҳо як ҷома пӯшонда ба аробаҳо ҳаштнафарӣ, даҳнафарӣ савор карда, ба тарафи Бухоро гусел кардан гирифтаанд ва ба ҳар аробакаш як дарвозаи шаҳрро таъин кардаанд, ки аз он ҷо ба шаҳр дарояд ва ба ду аробаи пасу дунбол аз як дарвоза ба шаҳр даромаданро манъ кардаанд.

Одамони қушбегӣ Мулло Амонро дар миёнаи додхоҳон дида, дар шубҳа афтодаанд ва гумон кардаанд, ки шояд ӯ ин мардумро ба шӯр андохта бошад. Бинобар ин аз ин хусус додхоҳонро пурсуков кардаанд.

Онҳо дар ҷавоб таъкид кардаанд, ки ин одамро намешиносанд ва аз ин пеш надидаанд. Аммо ба сабаби он ки ба ҷои намади сиёҳ ҷомаҳои подшоҳиро пӯшида ба амир ва одамони ӯ дилашон пур ва бовариашон боз ҳам зиёд шуда будааст, ба гурехтан ташвиқ кардани Мулло Амоиро ҳам пинҳон надошта ба онҳо гуфтаанд.

Мулло Амон ин ҳолро пай бурда, аз байни додхоҳон баромада худро ба канорае кашидааст ва баъд аз торик шудани шаб бо роҳи дигар — бо роҳе, ки бо вай аз Хонработ ба шаҳр рафтани одамони қушбегӣ эҳтимол надоштааст, роҳи шаҳрро пеш гирифтааст.

* * *

Назар ба қавли Мулло Амон, азбаски ҳар аробаи аз дарвозаи дигаре ба шаҳр даромадааст, аҳолии шаҳр аз омадани ин одамони нав бехабар мондаанд. Одамони қушбегӣ аз ҳар аробае, ки ба Регистон расида омадааст, додхоҳонро бо ҳурмат ва навозиш фуровардаа ба арк бароварда, дар яке аз ҳавличаҳои одамҳабскуний бароварда, ба «иззату ҳурмати» онҳо хотима дода, ҷомаҳои подшоҳиро аз тани онҳо кашида гирифта, ба гарданҳошон ҷел, ба поҳошон ишкел зада, дар зери шиканҷаҳои токатнопазир кашидан гирифтаанд.

Шабона баъд аз ҷамъ шудани ҳамаи додхоҳон дар ҳавличаҳо аз байни онҳо ҷавонтар ва ҷасурта-

— Вақте ки ман ҳамин хислати мунофиконаи ӯро фаҳмидам, худро аз вай дур кашидам. Аммо дар рӯзҳои овоза шудани хабари омад-омади намояндаи ёхлӯшон боре ӯ дар кӯчае ба ман рост омада, маро ба ҳолам намонда кашолакунон ба ҳучраи худ бурд ва дар он ҷо ба ман ин тобистон то Шаҳри Сабз саёҳат карданашро ҳикоят карда, дар зимни нақли сайру сафараш гуфт, ки: «аҳволи аҳолии Чирокчиро бисёр харобу ва тоқатнопазир дидам, ба онҳо маслиҳат додам, ки намади сиёҳ пӯшида рафта, ба амир аз дасти ҳукуматдорон аризаи шикоят диҳанд. Онҳо ба маслиҳати ман даромада, аз байни худ дусад нафарро ҷудо карда, ба онҳо намадҳои сиёҳ пӯшонда, ба Кармина, ба дарбори амир фиристоданд...»

Мулло Амон дар ин ҷо аз забони Модари Гетӣ он чизеро, ки мо дар аввали ин боб навиштем, нақл намуда, сухани худро давом дод:

— Чун ман аз нақли Модари Гетӣ донистам, ки амир он мазлумонро фиреб дода ба тарафи Бухоро фиристодааст, хостам онҳоро аз роҳи Бухоро баргардонам, то ки дар ин ҷо дар эзидон ва дар дасти ҷаллодони амир беному нишон мурда наравад.

Аз рӯи қавли Мулло Амон, ӯ ба мақсади онҳоро аз роҳи Бухоро гардондан ба пешвозашон баромада, дар Хонработ ном манзил, ки дар домани Ҷӯли Малик ва дамгаҳи ободӣ воқеъ шудааст, ба онҳо воҳӯрдааст ва муборакномаеро, ки амир ба онҳо ба номи кушбегӣ дода будааст, хонда дидааст. Дар муборакнома навишта шуда будааст, ки (мазмунан): «Ба дидани ин додхоҳон бирасед ва супориши муфассалро чапар (косиди савора) мебарад».

Мулло Амон ба онҳо фаҳмондааст, ки «чапар фармони нест кардани шумоёнро аз шумо пештар ба кушбегӣ мерасонад. Агар ба шумоён эзидагӣ даркор бошад, ба вилояти худ баргардед ва ҳар коре, ки аз дастатон ояд, дар он ҷо кунед».

Аммо онҳо ба ин суханон гӯш надодаанд: «Амир ва одамони ӯ моро навозиш карданд, фиреб намедиҳанд» гуфтаанд.

Дар ин вақт аз тарафи Бухоро одамони кушбегӣ бо аробаҳои каппадор расида омадаанд ва ҷомаҳои

бисьёре ҳам оварда, намадҳои снёхро аз тани додхоҳон кашида гирифта, ба ҳар кадоми онҳо як ҷома пўшонда ба аробаҳо ҳаштнафарй, даҳнафарй савор карда, ба тарафи Бухоро гусел кардан гирифтаанд ва ба ҳар аробакаш як дарвозаи шаҳрро таъин кардаанд, ки аз он ҷо ба шаҳр дарояд ва ба ду аробаи пасу дунбол аз як дарвоза ба шаҳр даромаданро манъ кардаанд.

Одамони қушбегй Мулло Амонро дар миёнаи додхоҳон дида, дар шубҳа афтодаанд ва гумон кардаанд, ки шояд ў ин мардумро ба шўр андохта бошад. Бинобар ин аз ин хусус додхоҳонро пурсуков кардаанд.

Онҳо дар ҷавоб таъкид кардаанд, ки ин одамро намешиносанд ва аз ин пеш надидаанд. Аммо ба сабаби он ки ба ҷои намади снёх ҷомаҳои подшоҳиро пўшида ба амир ва одамони ў дилашон пур ва бовариашон боз ҳам зиёд шуда будааст, ба гурехтан ташвиқ кардани Мулло Амонро ҳам пинҳон надошта ба онҳо гуфтаанд.

Мулло Амон ин ҳолро пай бурда, аз байни додхоҳон баромада худро ба канорае кашидааст ва баъд аз торик шудани шаб бо роҳи дигар — бо роҳе, ки бо вай аз Хонработ ба шаҳр рафтани одамони қушбегй эҳтимол надоштааст, роҳи шаҳрро пеш гирифтааст.

* * *

Назар ба қавли Мулло Амон, аз баски ҳар аробаи аз дарвозаи дигаре ба шаҳр даромадааст, аҳолии шаҳр аз омадани ин одамони нав бехабар мондаанд. Одамони қушбегй аз ҳар аробае, ки ба Регистон расида омадааст, додхоҳонро бо хурмат ва навозиш фуровардаи ба арк бароварда, дар яке аз ҳавличаҳои одамҳабскуний дароварда, ба «иззату хурмати» онҳо хотима дода, ҷомаҳои подшоҳиро аз тани онҳо кашида гирифта, ба гарданҳошон ҷел, ба поҳошон ишкел зада, дар зери шиканчаҳои токатнопазир кашидан гирифтаанд.

Шабона баъд аз ҷамъ шудани ҳаман додхоҳон дар ҳавличаҳо аз байни онҳо ҷавонтар ва ҷасурта-

рашонро чудо карда, панч-панч, дах-дах ба зиндон ва обхонаҳо фиристода, пеш-пеш кушта, мурдаҳошонро нест кардан гирифтаанд. Якчанд нафар пиру мафлукро, ки ба мурдан наздик расида будаанд, ба зиндони Чорҷӯй ва ба бадарғагоҳи Қабоқлӣ ва Ӯч-Ӯчоқ, ки дар ҳудуди Бухоро — Хева воқеъ аст, бадарға карда фиристодаанд.

Баъд аз он бо фармони амир «каллачунбонон ва иғвогарон»-ро ёфта пеш-пеш дастгир карда, ба зиндони Бухоро фиристодан дар Чироқчӣ сар шудааст...

* * *

Мулло Амон баъд аз ба мо расондани ин хабарҳо зуд аз пеши мо хеста рафт. Мо, ки монанди бештарини аҳолии Бухоро аз номаълум ва бенатиҷа пасанда шуда рафтани хабари пурғулғулаи «намадисиёхпӯшон» дар ҳайрат ва тааҷҷуб будем, бо шунидани ин маълумоти пухта аз ӯ бисьёр мунтазир шудем. Афсӯс ки ин охирин сӯҳбат ва мулоқоти мо шуд бо ӯ.

Баъд аз ин чандин соли дигар Мулло Амон дар Бухоро саломат буд ва бо ҳамон равиши мардумгурезиаш зиндагонӣ менамуд. Ӯ баъд аз мардумгурез шудангш бе мачбурияти фавқулоддае бо ҳеч кас мулоқот ва рафтуӯй намекард, чунон ки дар боло нишон дода шуд, ба пеши мо ҳам бе рӯй додани ягон ҳодисаи фавқулодда намеомад. Магар дар он чандинсола зиндагонии охирин ӯ дар Бухоро ягон воқеаи фавқулоддае ба ӯ рӯй надод, ки барои хабардор кардани мо ё барои ҳалӣ кардани дили худ пеши мо дигар наёмад ва дар роҳу раста ҳам ба ӯ, ба тарзи тасодуфӣ бошад ҳам, вонахӯрдем. Аммо ҳаминро медонистем, ки ӯ дар шаҳри Бухоро ҳаст ва дар мадрасаи Турсунчон дар ҳамон бошишгоҳи пештарааш зиндагонӣ мекунад ва сиҳату саломатиаш побарҷост.

Аммо як вақт (ҳоло муайян гуфта наметавонам, ки баъд аз чанд соли мулоқоти охиринамон буд) овоза шуд, ки «Мулло Амон гум шудааст ва аз мурдаву зинда будани аш асаре нест».

Мо ин овозаро тафтиш кардем: назар ба қавли ҳамсояҳуҷрагонаш, ӯ «сахро — Розмоз меравам» гӯён аз ҳуҷрааш баромада рафтааст ва дигар баргашта наёмадааст. Баъд аз чандин рӯз додаронаш барои дидани ӯ омадаанд. Аз қавли онҳо маълум шудааст, ки ӯ ба деҳаи Розмоз нарафта будааст. Додаронаш тамоми як сол шаҳр ва сахроҳои атрофи Бухоро ва туманҳоро ҷустуҷӯ ва кофтуков карда бошанд ҳам, аз ӯ асаре наёфтаанд.

Баъзеҳо гумон мекарданд, ки шояд ӯ девона шуда, худро дар об ё чоҳе андохта ҳалок карда бошад; баъзеҳо тахмин мекарданд, ки ачаб нест ӯро душманонаш кушта нест карда бошанд. Дар ҳар ҳол ҳеч кас равшан гуфта наметавонист, ки ӯ чӣ шудааст.

Ман дар ин ҷо баъд аз панҷоҳу панҷ сол гузаштан аз мулоқоти охиринамон ӯро ёд намуда, барои адои ҳуқуқи дӯстӣ зинда кардани номашро вазифаи қадршиносӣ шумурдам.

РУСТАМИ АШКИИ ҒИҶДУВОНӢ

Дар баҳорони соли 1897 ман ба сахро — ба деҳаи худамон дар туманн Ғиҷдувон рафтам ва бадану димоғи аз ҳавои бадбӯи шаҳр кӯфташудан худро бо ҳавои тозаи киштэорҳо ва соҳили Зарафшон қуввати тоза додан хостам.

Дар ҳамон рӯзҳо амир Абдулаҳад барои тӯи яке аз дарбориёнаш аз Кармина ба шаҳри Бухоро омада буд ва овоза шуд, ки ӯ ба нияти «зиёрати мазори Хоҷа Абдулхолиқи ғиҷдувонӣ»[161] ба он ҷо омада истода будааст.

Деҳқонбачагон, ки дар умри худ амир ва «тантана»-ӯро надида буданд, саҳари барвақт пиёдаву савора ба маркази туманн Ғиҷдувон раҳсипор гаштанд. Ман, ки чандин бор амирро дар раҳгузарҳои шаҳр дида будам, барои ин «тамошо» он қадар шитоб накардам. Аммо аз он ҷо, ки амир дар ҳар ҷо ки бошад, дар пеши дарбори ӯ чавкӣ (базми умумӣ) мешуд, барои тамошои раксу суруди умумӣ чоштгоҳ хари яке аз ҳамсояғонамро талабида гирифта савор шуда, ба роҳ даромадам.

Чун ба деҳан Намадгарон, ки дар байни деҳан мо ва қалъаи Ғиҷдувон аст, расидам, ҷавонони ҳамдеҳамон аз пеш баромаданд ва онҳо аз Ғиҷдувон — аз тамошои амир баргашта меомаданд. Вақте ки ману онҳо бо ҳам рӯ ба рӯ расидем, онҳо ҳам, ман ҳам саворҳои худро нигоҳ доштем.

Онҳо хандиданд ва ман таъҷҷуб мекардам. Таъҷҷуби ман, аввал, аз он ҷо буд, ки як гурӯҳ ҷавонон гӯё бе сабаб баробар механдиданд; дуйӯм, аз он ҷиҳат таъҷҷуб мекардам, ки онҳо ҷаро тамошои амир ва ҷавонии ӯро партофта, зуд аз Ғиҷдувон баргаштаанд?

Охир сабаби ханда ва бонги зуд баргаштанашонро пурсидам.

— Амир пагоҳонӣ ба Ғиҷдувон омада, ба амлокдорхона фуромада ва аз Рустами ашкӣ тарсида зуд гурехта ба тарафи шаҳр рафтааст,— гуфт яке аз ҷавонон, ва хандаи умумӣ боз ҳам баландтар шуд.

— Бо ин тарсончакӣ амир нашуда мур-е,— гӯён ялова кард дигаре, ва хандаи умумӣ давом мекард.

— Хуб,— гӯён ба пурсиши худ давом кардам ман,— тарсончакии амир маълум аст. Умуман ҳар касе, ки ба мардум бисъёр бадӣ карда бошад, аз сояи худ ҳам метарсад. Аммо сабаби махсусан аз Рустами ашкӣ тарсида гурехтани ӯ чист?

— Мо сабаби инро намедонем ва шафахмилем,— гуфт яке аз он ҷавонон.— Мо ҳамин қадарро фаҳмидем, ки амир бо ҳаман сарбозу тӯпу туфангу дору маворааш аз Рустами ашкии пойбарахна, ки ба зӯрӣ машҳур аст, гурехта рафтааст.

— Агар шумо сабаби инро нафаҳмида бошетон, ман зудам фаҳмид,— гӯён ҳарӣ худро ба тарафи Ғиҷдувон рондам ва ҷавонон ҳам ба тарафи деҳа равон шуданд.

* * *

Ман дар сари бозори Ғиҷдувон ҳарӣ худро дар як сарои харҳона баста, рост ба Чорсӯ, ба сари дӯкони Файзибон халвогар рафта нишастам, ки ӯ бо ман ошно ва дӯкони ӯ маркази ҷамъ шуда пахш шудани ҳар гуна хабарҳо буд. То нӯшида шудани як чойник чой

сабаби аз Рустами ашкӣ тарсида гурехта рафтани амирро аз соҳиби дӯкон фаҳмидам.

Назар ба нақли Файзибой, «нияти зиёрати мазори Хоҷа Абдулхолиқи Ғиҷдувонӣ» доштани амирро аҳли дарбор ба Мирзо Абдулқодирбек, ки амлокдори Ғиҷдувон буд, пешакӣ фаҳмонда будаанд. Амлокдор бо шунидани ин хабари «хуш» дар таҳияи пешкаш афтода, ҳама чизи даркориро омода кардааст, аммо барои ба даст даровардани писар ва духтар, ки одатан рӯйкаши пешкаши ба амир тақдим кардашудаанд мебошанд, хеле душворӣ рӯй додааст. Зеро даст дароз кардан ба фарзандони аҳолии Ғиҷдувон, ки ба соҳибномусӣ ва ба қавли амир ва дарбориёнаш ба «шӯрапуштӣ (хулиганӣ)» ва «гушапурзӯрӣ» машхур буданд, мумкин набуд. Аз он ҷо чунон духтар ва писареро ёфтан даркор буд, ки касе ва ҳимоякунандае надошта бошад. Аммо ин гуна духтар ва писари бекас ёфт нашудааст.

Аммо дар он миён миёнаравони амлокдор писарбачаеро ёфтаанд, ки ба даст даровардани он ба назарашон нисбатан осон намудааст.

Ин писарбача 16—17-сола буда, Маҳмудҷон ном дошт, ки ресмон (арғамчин)-фурӯшӣ мекард. Падари Маҳмудҷон бошандаи яке аз деҳаҳои Ғиҷдувон буда, пештар деҳқони миёнаҳол ба шумор мерафт. Аммо, аз як тараф, аз вайрон вазнинии андози замин ва, аз тарафи дигар, ба сабаби қарздор шуданаш аз судхӯрони деҳа аз заминҳояш тамоман маҳрум гардида, хонанишин шуда монда буд ва дар вақтҳои осудаҳол буданаш ягона фарзандаш — Маҳмудҷонро хононда соҳиби ҳату савод карда буд, ки дар вақти пирӣ ва нобудагиаш он писар падару модари худро сер мекард.

Падару модари Маҳмудҷон дар хона нишаста чилликреси ва арғамчинтобӣ мекарданд ва писарашон Маҳмудҷон шохбанд ва арғамчинҳои онҳо тайёркардаро ҳафтае ду рӯз — шанбе ва чоршанбе — ба бозори Ғиҷдувон бурда, дар майдони чорпофурӯшӣ, дар замин палос паҳн карда, молҳояшро ба харидорон мефурӯхт ва пули аз ин кор ба даст даромадаро нафақаи падару модар мекард.

Чун ба деҳаи Намадгарон, ки дар байни деҳаи мо ва қалъаи Ғиҷдувон аст, расидам, ҷавонони ҳамдеҳаамон аз пеш баромаданд ва онҳо аз Ғиҷдувон — аз тамошои амир баргашта меомаданд. Вақте ки ману онҳо бо ҳам рӯ ба рӯ расидем, онҳо ҳам, ман ҳам саворихои худро нигоҳ доштем.

Онҳо хандиданд ва ман тааҷҷуб мекардам. Тааҷҷуби ман, аввал, аз он ҷо буд, ки як гурӯҳ ҷавонон гӯё бе сабаб баробар механдиданд; дуйӯм, аз он ҷиҳат тааҷҷуб мекардам, ки онҳо ҷаро тамошои амир ва чавкони ӯро партофта, зуд аз Ғиҷдувон баргаштаанд?

Охир сабаби ханда ва бойси зуд баргаштанашонро пурсидам.

— Амир пагоҳонӣ ба Ғиҷдувон омада, ба амлокдорхона фуромада ва аз Рустами ашкӣ тарсида зуд гурехта ба тарафи шаҳр рафтааст,— гуфт яке аз ҷавонон, ва хандаи умумӣ боз ҳам баландтар шуд.

— Бо ин тарсончакӣ амир нашуда мур-е,— гӯён илова кард дигаре, ва хандаи умумӣ давом мекард.

— Хуб,— гӯён ба пурсиши худ давом кардам ман,— тарсончакии амир маълум аст. Умуман ҳар касе, ки ба мардум бисьёр бадӣ карда бошад, аз соя худ ҳам метарсад. Аммо сабаби махсусан аз Рустами ашкӣ тарсида гурехтани ӯ чист?

— Мо сабаби инро намедонем ва нафаҳмидем,— гуфт яке аз он ҷавонон.— Мо ҳамин қадарро фаҳмидем, ки амир бо ҳаман сарбозу тӯпу туфангу дору мановаш аз Рустами ашкии пойбараҳна, ки ба зӯри машҳур аст, гурехта рафтааст.

— Агар шумо сабаби инро нафаҳмида бошетон, ман хоҳам фаҳмид,— гӯён хари худро ба тарафи Ғиҷдувон рондам ва ҷавонон ҳам ба тарафи деҳа равон шуданд.

* * *

Ман дар сари бозори Ғиҷдувон хари худро дар як сарои хархона баста, рост ба Чорсӯ, ба сари дӯкони Файзибои ҳалвогар рафта нишастам, ки ӯ бо ман ошно ва дӯкони ӯ маркази ҷамъ шуда паҳн шудани ҳар гуна хабарҳо буд. То нӯшида шудани як чойник чой

сабаби аз Рустами ашкӣ тарсида гурехта рафтани амирро аз соҳиби дӯкон фаҳмидам.

Назар ба нақли Файзибой, «ниятн зиёрати мазори Хоҷа Абдулҳолиқи Ғиҷдувонӣ» доштани амирро аҳли дарбор ба Мирзо Абдулқодирбек, ки амлокдори Ғиҷдувон буд, пешакӣ фаҳмонда будаанд. Амлокдор бо шунидани ин хабари «хуш» дар таҳияи пешкаш афтода, ҳама чизи даркориро омода кардааст, аммо барои ба даст даровардани писар ва духтар, ки одатан рӯйкаши пешкаши ба амир тақдим кардашударӣ мебошанд, хеле душворӣ рӯй додааст. Зеро даст дароз кардан ба фарзандони аҳолии Ғиҷдувон, ки ба соҳибномусӣ ва ба қавли амир ва дарбориёнаш ба «шӯрапуштӣ (ҳулиганӣ)» ва «гушнапурзӯрӣ» машҳур буланд, мумкин набуд. Аз он ҷо чунон духтар ва писареро ёфтан даркор буд, ки касе ва ҳимоякунандае надошта бошад. Аммо ин гуна духтар ва писари бекас ёфт нашудааст.

Аммо дар он миён миёнаравони амлокдор писарбачаеро ёфтаанд, ки ба даст даровардани он ба назарашон нисбатан осон намудааст.

Ин писарбача 16—17-сола буда, Маҳмудҷон ном дошт, ки ресмон (арғамчин)-фурӯшӣ мекард. Падари Маҳмудҷон бошандаи яке аз деҳаҳои Ғиҷдувон буда, пештар деҳқони миёнаҳол ба шумор мерафт. Аммо, аз як тараф, аз вайҳи вазнинии андози замин ва, аз тарафи дигар, ба сабаби қарздор шуданаш аз судхӯрони деҳа аз заминҳояш тамоман маҳрум гардида, хонанишин шуда монда буд ва дар вақтҳои осудаҳол буданаш ягона фарзандаш — Маҳмудҷонро хонанда соҳиби ҳату савод карда буд, ки дар вақти пирӣ ва нобудагиаш он писар падару модари худро сер мекард.

Падару модари Маҳмудҷон дар хона нишаста чиллиқреси ва арғамчинтобӣ мекарданд ва писарашон Маҳмудҷон шохбанд ва арғамчинҳои онҳо тайёркардаро ҳафтае ду рӯз — шанбе ва чоршанбе — ба бозори Ғиҷдувон бурда, дар майдони чорпофурӯшӣ, дар замин палос паҳн карда, молҳояшро ба харидорон мефурӯхт ва пули аз ин кор ба даст даромадаро нафақаи падару модар мекард.

Азбаски падари Маҳмудчон дар вақтҳои қарздорӣ ва аз даст рафтани заминҳояш бо калоншавандагони деҳа, ки онҳо сабаби бевоситаи хонавайрон шудани ӯ буданд, носоз буд, бинобар ин дар мавриди фалокат ба ӯ ёрӣ расондани онҳо маълум набуд.

Мӯйнаравони амлокдор аз ҳамин аҳвол фонда бурда, як рӯз, гаштӣ бозор, вақте ки Маҳмудчон паҳлоси худро ба хар бор карда ба хонаи худ мерафт, ӯро дар байни роҳи бозор ва хавлиаш дар як чои хилват дастгир карда ба амлокдорхона бурдаанд, ва аз ин вокеа, ки хеле пинҳонӣ ва баъд аз торик шудани шаб рӯй дода буд, омми мардум бехабар мондаанд.

Чун Маҳмудчон то як посӣ шаб ба хонааш нарафтааст, падараш ба чустучӯи ӯ баромада, ба Ғиҷдувон омадааст ва дар он чо баъд аз пурсукӯи бисёре оқибат аз як касе, ки ба амлокдорхона алоқаманд будааст, ба он чо афтодани писари худро фаҳмидааст.

Мӯйсафеди солхӯрдаи пурдида, ки хамаи бозиҳои хокимони замони худро ва ба онҳо дар калом маврид бо кадом роҳ мукобилат кардаиро медонист, ба кадом мақсад дастгир карда шудани писарашро пай бурдааст ва барои чорачӯй ва ёрмандиҷӯйи рост ба пеши Рустами ашкӣ рафтааст.

Рустами ашкӣ дар хамон вақтҳо яке аз сӯҳбатгоҳи машҳури Ғиҷдувон буда, дар роҳи муҳофизат кардани номуси одамоне, ки ба худаш илтичо бурдаанд, чони худро дареғ намедошт. Ӯ падари Маҳмудчонро хуш кабул карда, халос кардани писарашро ба ӯ ваъда додааст, аммо то расидани рӯзи халосӣ ба амал овардани тадбири зеринро ба мӯйсафед супурдааст:

Аз рӯи маслиҳати Рустами ашкӣ мебоист модари Маҳмудчон ба амлокдорхона рафта, ба вositаи заноне амлокдор писари худро медид ва ба ӯ маслиҳат медод, ки «худро дар пеши амлокдор ва одамони ӯ чунон вонамояд, ки вай аз афтодаваш ба дасти амлокдор бисёр хурсанд ва розӣ мебошад ва агар бахташ тобад ва ба дарбори амир афтад, боз хам хурсандтар мешавад, аз арғамчиёнфурӯшӣ ба дарвозаи махрамии чаноби олӣ расидан давлати воёб аст».

Рустами ашкӣ дар охири сӯҳбати худ гуфтааст:

— Овоза аст, ки амир дар ҳамин наздикиҳо ба Ғичдувон меояд. Маҳмудҷон, ки бо тадбири баёнёфта боварӣ ва эътимоди амлокдор ва одамони ӯро ба худ гирад, аз амлокдорхона озодона баромада метавонад. Дар шабе, ки фардои он омадани амир муайян мешавад, баъд аз торик шудани шаб ӯ аз амлокдорхона баромада, рост ба дарвозаи Намозгоҳи қалъаи Ғичдувон равад ва дар он ҷо маро бо аспи тайёр меёбад, ман ӯро ба пушти худ савор карда, бо роҳи биёбон аз қаламрави Бухоро бароварда ба хоки рус медарорам ва ӯро дар он ҷо — дар Қаттақӯрғон ё дар Самарқанд раниҳи давлати рус кунонда паспорт гирифта медиҳам, ва ӯ бозгашт ба хизмати шумо меояд, ки дар он вақт ба ӯ на амир гап зада метавонад ва на вазир.

Маслиҳат ва тадбирҳои Рустами ашкӣ ба амал омада, дар шаби омад-омади амир Маҳмудҷон аз амлокдорхона баромада, бо Рустами ашкӣ гурехта рафтааст.

Ҳарчанд амлокдор ва одамони ӯ ин хабарро «барои дар ташвиш наандохтани хотири муборак» ба амир нарасонда бошанд ҳам, воқеанависон (ҷосусон) дар қатори дигар хабарҳо ин воқеаро ба ӯ навишта додаанд. Ӯ баъд аз фуромаданаш ба амлокдорхона барои воқиф шудан ба аҳвол аз ҳама кор пештар навиштачоти ҷосусонро хонда, хабари бо Рустами ашкӣ гурехтани Маҳмудҷонро фаҳмида, ҳуш аз сараш паридааст.

Албатта, амир аз Рустами ашкӣ, ки гурехта рафтааст, наметарсид, аммо ба сабаби ин воқеа нотарсӣ, нофармонбардорӣ ва шӯрангезии аҳолии Ғичдувон, ки дар ин бора аз будаш зиёд ва бо муболиға хабарҳо шунида буд*, ба ёдаш омада, аз ҳад зиёд тар-

* Дар замони амир аҳолии Ғичдувонро «аробасавору занбаришин» мегуфтанд. Маъниаш ин сухан он аст, ки ҳар сол якчанд нафар аз онҳо ба ҳокимон муқобил мебаромаданд, онҳоро ба аробаҳо савор карда Бухоро мебурданд, зиндон мекарданд ва баъзан мекуштанд ва кушташудагонро мурдакашон ба занбар андохта мебурданд. Аммо ин гуна ҷазоҳо ба аҳолии Ғичдувон ибрат намешуд ва агар лозим шавад, боз ба ҳокимон муқобил мебаромаданд.

одамон барои ин ва аз тарси ин «ҳурмат мекунанд», ки мабодо баҳонае ёфта «таҳқири уламо кардӣ» гӯён ба қозихона кашола кунанд.

Магар дар ин вақт Файзибойро фаҳмиши ботинӣ ва маърурии ғиҷдувонигиаш ба ҳаракат омад, ки гуфт:

— Бале мо, ғиҷдувониён, мақбул ва писанд шуда тавонистан кори ҳар кас нест. Охир, калонтарини одамони Бухоро амир аст, ки ҳамаи мардуми қаламрави худро ғуломи худ мешуморад. Аммо мо, ғиҷдувониён, ӯро на ин ки ҳурмат намекунем, балки масхара медорем. Ман гумон мекунам, ки,— гӯён давом кард Файзибой,— Аҳмад-махдумро як қувваи ба назар нонамоён буд ва ҳамсӯҳбатони худро бо он қувва ва бо риштаҳои ба назар нонамоён ба худ баста мегирифт.

Дар ин вақт Файзибойро ақидаи хурофотпарастии авомонааш даста дода гуфт:

— Ман гумон мекунам, ки ӯ дуохони пурзӯр буд ва касонеро, ки хоҳад, тамоман тасхир карда мегирифт. Аммо дуохониро ба худ касб карда нагирифта буд ва дуохононро «фиребгар» гӯён ҳақорат медод.

Файзибой дар охири ин таассуроти худ аз таҳти дил ва самимона дар вафоти Аҳмади Дониш афсӯс хӯрда гуфт:

— Ҳай дареғ, сад дареғ, ки ин гуна одами бузург вафот кард,— ва илова намуд: — Бо шунидани хабари вафоти ӯ мо, чанд нафар ғиҷдувониён, ки ба ӯ ихлосманд будем, се рӯз ҳар бегоҳӣ ба хонае, ки ӯ дар вақти сайри саҳро карданаш манзил менамуд, чамъ шуда таъзиядорӣ ва фотиҳахонӣ кардем.

Ман бошишгоҳи дар Ғиҷдувон доштаи Аҳмад-махдумро донам ҳам, то он вақт он ҷоро надида будам, бинобар ин аз Файзибой илтимос кардам, ки маро бурда он хонаро нишон диҳад.

Он хона, чунон ки дар қисми III «Ёддоштҳо» тасвир намудаам, дар тарафи шарқии қалъаи Ғиҷдувон, дар боғчаи рӯйдаричагии Назрулло-бойбача ном касе бино ёфта буд ва он хонаро як шохоби рӯди Пирмаст ва як кӯча аз қалъа ҷудо мекард.

Хона нӯҳболори кабзафурӯмон[164] буда, гаҷкорӣ ва деворҳояш бо нақшҳои кандакорӣ ва гулҳои гуногуни зебу зинат дода шуда буд, нақши гулҳояш чунон

сидааст ва ҳатто қозӣ, амлокдор, раис ва миршабро ба саломаш надароварда ва пешкаши онҳоро қабул накарда ва зиёфатҳошонро нахӯрда, шитобкорона гурехта рафтааст[102].

ХАБАРИ ВАФОТИ АҲМАДИ ДОНИШ

Файзибон ҳалвогар дар поёни нақли сабаби тарсида гурехтани амир Абдулаҳад аз Ғиҷдувон, хабареро ба ман расонд, ки лаззати нақли мазкурро тамоман аз ман рабуда авқотамро талх намуд. Ин хабари вафоти Аҳмади Дониш буд, ки ӯ як ҳафта аз он пештар аз Бухоро гирифта будааст.

Чунон ки дар қисми III «Ёддоштҳо» зикр ёфтааст, Аҳмади Дониш ҳар сол дар охирҳои тобистон ба сайру гашти саҳро баромада, як қисми рӯзҳои ин саёҳатро дар Ғиҷдувон мегузаронид[103]. Дар он рӯзҳо якчанд нафар аз аҳолии маҳаллӣ ба манзили ӯ рафтуӣ мекарданд, ки яке аз чавонтарини онҳо ҳамин Файзибой буд. Ва Файзибой бо касби худ — ҳалвогарӣ ба ӯ хизмат мекард ва ҳар рӯз дар вақти таоми пешинӣ ба ӯ яхмос (мороженое) тайёр карда медод.

Файзибой соҳиби ҳату саводи оддӣ буд, ки танҳо нақду насияҳои худро ба дафтари дӯконаш қайд карда метавонист ва он қадар доништи васеи илмӣ надошт, ки фазлу камоли Аҳмад-махдумро тақдир карда тавонад. Аммо ӯ ба Аҳмади Доништ бахои соддаи соддалавҳона ва дар айни замон бахои хеле калон дод. Ӯ гуфт:

— Аҳмад-махдум одами бисьёр бузург буд, бузургии ӯ на аз ҷиҳати муллоназ, на аз ҷиҳати синну солаш ва на аз ҷиҳати ҷуссааш буд, балки бузургии ӯ дар ин буд, ки ҳар бинанда дар зери салобат ва маҳобати ӯ мемонд ва дар айни замон ӯро бо муҳаббати тамом (на аз тарс) ҳурмат мекард. Ӯ бо ин ҳама бузургӣ ва маҳобат ва салобат ба ҳар кас, ҳарчанд хурд бошад ҳам, бародарвор муомила мекард.

Файзибой ба ин суханони худ илова кард:

— Дар дунъё муллоҳои мӯйсафеди ҷуссакалони хеле хастанд, аммо касе онҳоро аз таҳти дил ва бо муҳаббат ҳурмат намекунад ва он гуна муллоёнро

табиӣ меҳмуд, ки ҳамда гирифтан ва бӯғлани кас мемонад.

Дар деворӣ пештоқи хона, дар зери сақф, дар коғаз[60] байти зерин бо хати харрӣ нақш ёфта буд:

Бинокаш, ёд ор аз ин нақши дилнишер
Ки ин шикастаэфтем Мир Аҳмади фақир.

Аз ин байт ва ҳам аз нақли Файзибой маълум шуд, ки наққоши ин гулкорӣ он ҳоҷаро худи Аҳмад-маҳдум бо дасти худ ба ягон расонда будааст.

* * *

Дар мақоли «қадри неъмат баъд аз завол» гуфта шудааст, ки бисёр дуруст аст. Ман, ки дар айёми қадёи Аҳмад-маҳдум он қадар дар пои чустучӯи ӯ набудам ва дар бораи ӯ бо шунидани нақлҳои ҳамгуфтонаш иктифо мекардам, бо шунидани хабари вафоти ӯ ногаҳон афсусу надомат дар ниходи ман шӯълавор гашт. Ман худро сарзаниш кардан гирифтам, ки чаро дар айёми зинда будани ӯ рохе ёфта ба ӯ наздик нашудам ва чаро фикру мулоҳизаҳои ӯро дар хаққи замон ва ҳамзамонон бевосита аз забони ӯ нашунидам? Дар асноси ин афсусу надомат гузаронии саҳарҳои Файзибойро бекатъӣ такрор мекардам: «Афсус, ҳайф дареғ, сад дареғ!»

Дар шаҳри Бухоро дӯстон ва ҳалқаҳамсухбати Аҳмади Донише бисёр бошанд ҳам, ман бо ҳеч кадоме ошно наменамоям, наздик нашудам. Ягон аз дӯстонаш ӯ, ки ба назди ман, аз ҳама бештар ба ӯ бадан ошнотар медод, Шарифҷон-маҳдум буд ва ӯ дар ҳамон рӯзҳо дар тумани Пешинҷ козӣ буд. Ман бо ӯ ошноии наздик ва ҳамсӯҳбати бештарашро будам, ки ба пеши ӯ рафта, рӯзе чанд дар бораи марҳум бо ӯ ҳамдардӣ кардаиро кӯрӯ доғам ва дар байни дигарон ӯ-ро рӯз ба ҳамдардиҳои худ ҳавасманд кард, аз болои Ғиҷдувон ва Вобканд гузашта ба Пешинҷ рафтам.

* * *

Пешинҷ, ки аз тумани (раёни)-ҳои кӯҳистони вилояти Бухоро буда, дар самти ғарбӣ шимолии шаҳр ва 32 километру дуртар аз он (дигаргун кардани ва раён

аз шаҳр то 40—50 километр дурӣ дорад) дар домани регзори биёбони Хоразм вокеъ шудааст.

Дар замонҳои пеш ин туман дар дами тохтутози урганчиён будааст ва бинобар ин дар байни ҳар якчанд деҳа як тали қалъамонанд буд, ки дар вақти хучуми берунаҳо аҳолӣ бо молу ашъёашон дар он чо панох бурда, худро мудофиа мекардаанд. Маркази қадимии ин район қалъаи Зандане буда, ҳозир тамоман дар канори реги равон аст. (Карбоси зайданегӣ, ки дар адабиёти араб «зайданечӣ» навишта мешавад, пеш аз истилои араб ва дар аввалҳои ин истило машҳури ҷаҳон буд.)

Баъд аз ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна он гуна тохтутозҳои худсарона ва ғоратгарона тамоман барҳам хӯрда бошад ҳам, ҳанӯз баъзе аз он қалъаҳо (монанди қалъаи Зандане ва қалъаи Пешкӯҳ) аҳолинишин буданд.

Кохи Иштивон, ки дар замони истилои араб бошишгоҳи тобистонии Бухорхудот[166] буд, ҳоло бо номи Қоқиштивон машҳур буда, тамоман дар байни регзор мондааст.

Азбаски ин туман камоб ва бо вуҷуди ҳосилхезии заминҳояш аҳолиаш қашшоқ буда, аҳолии шаҳри Бухоро ба ин чо кам омадурафт дошта ва савдогарони чорбозоргарди шаҳр бошанд, ҳеҷ намеомадаанд, ба ин сабаб кози, ки дар шаҳр ҳамеша дар байни гурӯҳи ҳамсӯҳбатон ва шоирон рӯз мегузаронид, дар ин чо бисьёр дилтанг шуда будааст, бинобар ин маро на монанди хизматгори пештараи худ ва на монанди як талабаи ҳавасгори шеър ва адабиёт, балки монанди бародар ва хешованди наздики худ гарму ҷӯшон қабул намуд.

Ғайр аз он мусоҳибаи дуру дароз, ки ҳар рӯз дар байни ману қозӣ дар бораи Аҳмади Дониш мерафт, як дафтари калони мусаввадаҳои ӯро, ки бо дасти худи Дониш навишта шуда буд, дар ин чо дида, сар то по мутолиа карда баромадам. Ин дафтар дар муковаи мешини сурхи қадаш тахминан ду вачаб ва бараш яку ним вачаб буда, аз коғази китобатии чойдории хӯқандӣ сохта шуда буд.

Ин дафтар дар дасти Қорӣ Неъмат ном ошпази қозӣ буд, ки ӯ дар вақти зиндагии Аҳмад-махдум ба ӯ ошпазӣ мекард. Қорӣ Неъмат аз хурдсолагиаш то вафоти Аҳмади Дониш ҳамеша дар хизмати ӯ буда, баъд аз вафоти ӯ ва гузаронидани рӯзҳои азодорӣ бо талаби Шарифчон-махдум ба хизмати ӯ омада, вазифаи ошпазиро адо мекард.

Назар ба қавли Қорӣ Неъмат, Аҳмад-махдум ин дафтарро ба ӯ «ёдгорӣ» гӯён дода будааст. Аммо дар ин бора дар дафтар чизе навишта нашуда буд. Дар ҳар ҳол барои ман дар он рӯзҳо мутолиа карда баромадани ин дафтар баробари тасодуфан дарьёфтани як гавҳари ноёб буд.

Дар ин дафтар баъзе хотирахо, ҳикояҳо ва таассуроти муаллиф аз баъзе воқеаҳо ба тарзи парешон ва качу килеб ва умуман на бо сатрҳои рост, балки уреб навишта шуда буданд. Баъд аз он ки ман, чунон ки дар боби оянда меояд, бо калонтарини асари марҳум ошно шудам, маълум шуд, ки бештарини чизҳои дар ин дафтар навишташуда материалҳои дар он китоб дохил кардашудаанд будааст. Маълум мешуд, ки муаллиф аввал ва пеш-пеш ҳар чизи ба хотираш расидаро дар ин дафтар ба тарзи парешон навиштааст ва баъд аз он онҳоро дубора кор карда, ба як тартиб андохта ва ба бобҳо чудо намуда, «Наводир-ул-вақоеъ»-ро ба вучуд овардааст.

Албатта, дар ин дафтар порчаҳое ҳам буданд, ки ба «Наводир-ул-вақоеъ» даровардa нашуда буданд ва инчунин чизҳое ҳам буданд, ки баъд аз тамом шудани таълифи ин китоб навишта шуда буданд.

Яке аз он порчаҳое, ки ба «Наводир-ул-вақоеъ» дохил карда нашуда буданд, сабаби машғул шудани муаллиф ба илми нучум буд. Ӯ дар ин бора дар он дафтар навишта буд (албатта, ман дар ин ҷо навиштаҳои ӯро мазмунан накл мекунам, зеро, чунон ки ҳоло он дафтар дар дастам нест, инчунин иборахои муаллиф айнан дар ёдам ҳам нестанд):

«Ман дар айёми хурдсолӣ дар фаҳмидани онидан худ ва омӯхтани корам бисёр ҳарис будам ва акнун дошта, ки ин максадамро ба воситаи илми нучум ба даст даровардa метавонам». (Маълум мешавад, ки

Аҳмад-махдум ба нуқум дар аввали кораш на ба сифати астроном, балки ба сифати астролог машғул шуда будааст.) «Бинобар ин дар пеши устодони ин фан ба умеди омӯхтани он давомат кардам. Лекин он устодон ҳамагӣ хасис ва бахил буданд, бо вуҷуди хизматҳои ба назар намоёни моддӣ ва маънавиям ба ман чизеро ёд намедоданд ё чизеро ёд медоданд, ки ба дарди ман ба кор намерафт. Бинобар ин ман ба ёфтан ва мутолиа кардани китобҳои ин фан ва ба таҷриба карда дидани чизҳое, ки аз он китобҳо омӯхтаам, машғул гардидам ва дар натиҷа ба ин илм вуқуф пайдо кардам».

Муаллиф дар поёни ин хотироти худ дар он дафтар илова карда буд (мазмунан): «Дар вақтҳое ки ман дар омӯхтани илми нуқум машғулӣ мекардам ва дар ин роҳ ташвиш ва азобу машаққати аз ҳад зиёд мекашидам, дар дили худ аҳд карда будам, ки «агар ман ин илмро ба даст дарорам, ҳар касе, ки ба пеши ман барои омӯхтани ин фан ояд, маҷмонан (ройгон) ва ба хушии хотир ҳоҳам ёд дод». Чун ба ин илм вуқуф пайдо кардам, ба аҳди худ вафо намудам. Аммо афсӯс, ки дар муддати умри худ ягон муаллим расонда натавонистам, лекин фолбини бисьёреро ба вуҷуд овардам; ҳар касе, ки пеши ман омада ин илмро меҳоид, ҳамӯз чизе наёмӯхта, баъд аз шаш моҳ ё як сол, мутаассифона, медидам, ки дар ба дари савдогарон гашта, дар соли нави оянда аз арзон шудани кадом як молу матоъ ва гарон гардидани кадоми аз онҳо хабар медод ва бо ин роҳи разилона кисаву косаи худро пур мекард».

Порчаи дигаре, ки дар он дафтар дидам, таассуроти рӯзҳои бемории муаллиф буд. Маълум аст, ки ӯ дар охири умраш дуру дароз бемори барҷомонда шуда хобида буд ва аз он навиштаҷот маълум шуд, ки бемориаш қабзият будааст. Ӯ дар ин хусус навишта буд (мазмунан):

«Ман аз бозе, ки худро медонам, худро озод нигоҳ доштам, ҳеҷ гоҳ ва дар ҳеҷ маврид асоратро ба гардан нагирифтаам. Дар вақтҳое ки ман ба дарбор мансуб будам, маъмур ва ротиба (маош)-хӯри подшоҳӣ будам, низ озодиамро аз даст надодаам ва асоратро

Ин дафтар дар дасти Корӣ Неъмат ном ошпази қозӣ буд, ки ӯ дар вақти зиндагии Аҳмад-махдум ба ӯ ошпазӣ мекард. Корӣ Неъмат аз хурдсолагиаш то вафоти Аҳмади Дониш ҳамеша дар хизмати ӯ буда, баъд аз вафоти ӯ ва гузаронидани рӯзҳои азодорӣ бо талаби Шарифҷон-махдум ба хизмати ӯ омада, вазифаи ошпазиро адо мекард.

Назар ба қавли Корӣ Неъмат, Аҳмад-махдум ин дафтарро ба ӯ «ёдгорӣ» гӯён дода будааст. Аммо дар ин бора дар дафтар чизе навишта нашуда буд. Дар ҳар ҳол барои ман дар он рӯзҳо мутолиа карда баромадани он дафтар баробари тасодуфан дарьёфтани як гавҳари ноёб буд.

Дар ин дафтар баъзе хотираҳо, ҳикояҳо ва таассуроти муаллиф аз баъзе воқеаҳо ба тарзи парешон ва качу килеб ва умуман на бо сатрҳои рост, балки уреб навишта шуда буданд. Баъд аз он ки ман, чунон ки дар боби оянда меояд, бо калонтарин асари марҳум ошно шудам, маълум шуд, ки бештарини чизҳои дар ин дафтар навишташуда материалҳои дар он китоб дохил кардашудаанд будааст. Маълум мешуд, ки муаллиф аввал ва пеш-пеш ҳар чизи ба хотираш расидаро дар ин дафтар ба тарзи парешон навиштааст ва баъд аз он онҳоро дубора кор карда, ба як тартиб андохта ва ба бобҳо чудо намуда, «Наводир-ул-вақоеъ»-ро ба вучуд овардааст.

Албатта, дар ин дафтар порчаҳое ҳам буданд, ки ба «Наводир-ул-вақоеъ» дароварда нашуда буданд ва инчунин чизҳое ҳам буданд, ки баъд аз тамом шудани таълифи ин китоб навишта шуда будаанд.

Яке аз он порчаҳое, ки ба «Наводир-ул-вақоеъ» дохил карда нашуда буданд, сабаби машғул шудани муаллиф ба илми нучум буд. Ӯ дар ин бора дар он дафтар навишта буд (албатта, ман дар ин ҷо навиштаҳои ӯро мазмунан нақл мекунам, зеро, чунон ки ҳоло он дафтар дар дастам нест, инчунин ибораҳои муаллиф айнан дар ёдам ҳам нестанд):

«Ман дар айёми хурдсолӣ дар фаҳмидани ояндаи худ ва оқибати корам бисьёр ҳарис будам ва ақида доштам, ки ин мақсадамро ба воситаи илми нучум ба даст дароварда метавонам». (Маълум мешавад, ки

Аҳмад-махдум ба нучум дар аввали кораш на ба сифати астроном, балки ба сифати астролог машғул шуда будааст.) «Бинобар ин дар пеши устодони ин фан ба умеди омӯхтани он давомат кардам. Лекин он устодон ҳамагӣ хасис ва бахил буданд, бо вучуди хизматҳои ба назар намоёни моддӣ ва маънавиам ба ман чизеро ёд намедоданд ё чизеро ёд медоданд, ки ба дарди ман ба кор намерафт. Бинобар ин ман ба ёфтан ва мутолиа кардани китобҳои ин фан ва ба таҷриба карда дидани чизҳое, ки аз он китобҳо омӯхтаам, машғул гардидам ва дар натича ба ин илм вуқуф пайдо кардам».

Муаллиф дар поёни ин хотироти худ дар он дафтар илова карда буд (мазмунан): «Дар вақтҳое ки ман дар омӯхтани илми нучум машғулӣ мекардам ва дар ин роҳ ташвиш ва азобу машаққати аз ҳад зиёд мекашидам, дар дили худ аҳд карда будам, ки «агар ман ин илмро ба даст дарорам, ҳар касе, ки ба пеши ман барои омӯхтани ин фан ояд, маҷчонан (ройгон) ва ба хушии хотир хоҳам ёд дод». Чун ба ин илм вуқуф пайдо кардам, ба аҳди худ вафо намудам. Аммо афсӯс, ки дар муддати умри худ ягон муначчим расонда натавонистам, лекин фолбини бисьёреро ба вучуд овардам: ҳар касе, ки пеши ман омада ин илмро мехонд, ҳанӯз чизе наёмӯхта, баъд аз шаш моҳ ё як сол, мутаассифона, медидам, ки дар ба дари савдогарон гашта, дар соли нави ояида аз арзон шудани кадом як молу матоъ ва гарон гардидани кадоми аз онҳо хабар медод ва бо ин роҳи разилона косаи худро пур мекард».

Порчаи дигаре, ки дар он дафтар дидам, таассуроти рӯзҳои бемории муаллиф буд. Маълум аст, ки ӯ дар охири умраш дуру дароз бемори барҷомонда шуда хобида буд ва аз он навиштаҷот маълум шуд, ки бемориаш қабзият будааст. Ӯ дар ин хусус навишта буд (мазмунан):

«Ман аз бозе, ки худро медонам, худро озод нигоҳ доштам, ҳеҷ гоҳ ва дар ҳеҷ маврид асоратро ба гардан нагирифтаам. Дар вақтҳое ки ман ба дарбор мансуб будам, маъмур ва ротиба (маош)-хӯри подшоҳӣ будам, низ озодиамро аз даст надодаам ва асоратро

Ин дафтар дар дасти Корӣ Неъмат ном ошпазе қозӣ буд, ки ӯ дар вақти зиндагии Аҳмад-маҳдум ба ӯ ошпазӣ мекард. Корӣ Неъмат аз хурдсолагиаш то вафоти Аҳмади Дониш ҳамеша дар хизмати ӯ буда, баъд аз вафоти ӯ ва ғазаронидани рӯҳҳои азодорӣ бо талаби Шарифҷон-маҳдум ба хизмати ӯ омада, вазифаи ошпазиро адо мекард.

Назар ба қавли Корӣ Неъмат, Аҳмад-маҳдум ин дафтарро ба ӯ «ёдгорӣ» гӯён дода будааст. Аммо дар ин бора дар дафтар чизе навишта нашуда буд. Дар ҳар ҳол барои ман дар он рӯҳҳо мутолиа карда баромадани ин дафтар баробари тасодуфан ҳаръёфтани як ганҷари ноёб буд.

Дар ин дафтар баъзе хотираҳо, ҳикояҳо ва таассуроти муаллиф аз баъзе воқеаҳо ба тарзи парешон ва қачу кулеҳ ва ғумуман на бо сатрҳои рост, балки уреб навишта шуда буданд. Баъд аз он ки ман, чунон ки дар боби оянда меояд, бо кашфиёти асари марҳум ошно шудам, маълум шуд, ки бештарини чизҳои дар ин дафтар навишташуда материалҳои дар ин китоб дохил кардашудаи будааст. Маълум мешуд, ки муаллиф аввал ва пеш-пеш ҳар чизи ба хотираш расидаро дар ин дафтар ба тарзи парешон навиштааст ва баъд аз он онҳоро дубора кор карда, ба як тартиб андохта ва ба боби чудо намуда, «Наводир-ул-вақоеъ»-ро ба вуҷуд овардааст.

Албатта, дар ин дафтар порчаҳое ҳам буданд, ки ба «Наводир-ул-вақоеъ» дароварда нашуда буданд ва ҳичунин чизҳое ҳам буданд, ки баъд аз тамом шудани таълифи ин китоб навишта шуда буданд.

Ҳар аз он порчаҳое, ки ба «Наводир-ул-вақоеъ» дохил карда нашуда буданд, сабаби машғул шудани муаллиф ба илми нучум буд. Ӯ дар ин бора дар он дафтар навишта буд (албатта, ман дар ин ҷо навиштаҳои ӯро мазмунан нақл мекунам, зеро, чунон ки ҳоло он дафтар дар дастам нест, ҳичунин ибораҳои муаллиф айнан дар ёдам ҳам нестанд):

«Ман дар айёми хурдсолӣ дар фаҳмидани оёиди худ ва оқибати корам бисёр ҳарис будам ва ҳамеша доштам, ки ин мақсадамро ба воситаи илми нучум ба даст даровардан метавонам». (Маълум мешавад, ки

Аҳмад-махдум ба нучум дар аввали кораш на ба сифати астроном, балки ба сифати астролог машғул шуда будааст.) «Бинобар ин дар пеши устодони ин фан ба умеди омўхтани он давомат кардам. Лекин он устодон ҳамагӣ хасис ва бахил буданд, бо вучуди хизматҳои ба назар намоёни молдӣ ва маънавиям ба ман чизеро ёд намедоданд ё чизеро ёд медоданд, ки ба дарди ман ба кор намерафт. Бинобар ин ман ба ёфтан ва мутолиа кардани китобҳои ин фан ва ба таҳриба карда дидани чизҳое, ки аз он китобҳо омўхтаам, машғул гардидам ва дар натича ба ин илм вуқуф пайдо кардам».

Муаллиф дар поёни ин хотироти худ дар он дафтар илова карда буд (мазмунан): «Дар вақтҳое ки ман дар омўхтани илми нучум машғулӣ мекардам ва дар ин роҳ ташвиш ва азобу машаққати аз ҳад зиёд мекашидам, дар дили худ аҳд карда будам, ки «агар ман ин илмро ба даст дарорам, ҳар касе, ки ба пеши ман барои омўхтани ин фан ояд, маҷчонан (ройгон) ва ба хушии хотир хоҳам ёд дод». Чун ба ин илм вуқуф пайдо кардам, ба аҳди худ вафо намудам. Аммо афсўс, ки дар муддати умри худ ягон муаллим расонда натавонистам, лекин фолбини бисьёреро ба вучуд овардам; ҳар касе, ки пеши ман омада ин илмро мехонд, ҳанўз чизе наёмўхта, баъд аз шаш моҳ ё як сол, мутаассифона, медидам, ки дар ба дари савдогарон гашта, дар соли нави оянда аз арзон шудани кадом як молу матоъ ва гарон гардидани кадоми аз онҳо хабар медод ва бо ин роҳи разилона кисаву косаи худро пур мекард».

Порчаи дигаре, ки дар он дафтар дидам, таассуроти рўзҳои бемории муаллиф буд. Маълум аст, ки ў дар охири умраш дуру дароз бемори барҷомонда шуда хобида буд ва аз он навиштаҷот маълум шуд, ки бемориаш қабзият будааст. Ў дар ин хусус навишта буд (мазмунан):

«Ман аз бозе, ки худро медонам, худро озод нигоҳ доштам, ҳеҷ гоҳ ва дар ҳеҷ маврид асоратро ба гардан нагирифтаам. Дар вақтҳое ки ман ба дарбор мансуб будам, маъмур ва ротиба (маош)-хўри подшоҳӣ будам, низ озодиамро аз даст надодаам ва асоратро

Ин дафтар дар дасти Корӣ Неъмат ном ошпази қозӣ буд, ки ӯ дар вақти зиндагии Аҳмад-махдум ба ӯ ошпазӣ мекард. Корӣ Неъмат аз хурдсолагиаш то вафоти Аҳмади Дониш ҳамеша дар хизмати ӯ буда, баъд аз вафоти ӯ ва гузаронидани рӯзҳои азодорӣ бо талаби Шарифҷон-махдум ба хизмати ӯ омада, вазифаи ошпазиро адо мекард.

Назар ба қавли Корӣ Неъмат, Аҳмад-махдум ин дафтарро ба ӯ «ёдгорӣ» гӯён дода будааст. Аммо дар ин бора дар дафтар чизе навишта нашуда буд. Дар ҳар ҳол барои ман дар он рӯзҳо мутолиа карда баромадани ин дафтар баробари тасодуфан дарьёфтани як гавҳари ноёб буд.

Дар ин дафтар баъзе хотираҳо, ҳикояҳо ва таассуроти муаллиф аз баъзе воқеаҳо ба тарзи парешон ва качу килеб ва умуман на бо сатрҳои рост, балки уреб навишта шуда буданд. Баъд аз он ки ман, чунон ки дар боби оянда меояд, бо калонтарини асари марҳум ошно шудам, маълум шуд, ки бештарини чизҳои дар ин дафтар навишташуда материалҳои дар он китоб дохил кардашудаи будааст. Маълум мешуд, ки муаллиф аввал ва пеш-пеш ҳар чизи ба хотираш расидаро дар ин дафтар ба тарзи парешон навиштааст ва баъд аз он онҳоро дубора кор карда, ба як тартиб андохта ва ба бобҳо ҷудо намуда, «Наводир-ул-вақоеъ»-ро ба вуҷуд овардааст.

Албатта, дар ин дафтар порчаҳое ҳам буданд, ки ба «Наводир-ул-вақоеъ» дароварда нашуда буданд ва инчунин чизҳое ҳам буданд, ки баъд аз тамом шудани таълифи ин китоб навишта шуда будаанд.

Яке аз он порчаҳое, ки ба «Наводир-ул-вақоеъ» дохил карда нашуда буданд, сабаби машғул шудани муаллиф ба илми нуҷум буд. Ӯ дар ин бора дар он дафтар навишта буд (албатта, ман дар ин ҷо навиштаҳои ӯро мазмунан нақл мекунам, зеро, чунон ки ҳоло он дафтар дар дастам нест, инчунин ибораҳои муаллиф айнан дар ёдам ҳам нестанд):

«Ман дар айёми хурдсолӣ дар фаҳмидани ояндаи худ ва оқибати корам бисёр ҳарис будам ва ақида доштам, ки ин мақсадамро ба воситаи илми нуҷум ба даст дароварда метавонам». (Маълум мешавад, ки

Аҳмад-махдум ба нучум дар аввали кораш на ба сифати астроном, балки ба сифати астролог машғул шуда будааст.) «Бинобар ин дар пеши устодони ин фан ба умеди омӯхтани он давомат кардам. Лекин он устодон ҳамагӣ хасис ва бахил буданд, бо вучуди хизматҳои ба назар намоёни модӣ ва маънавиям ба ман чизеро ёд намедоданд ё чизеро ёд медоданд, ки ба дарди ман ба кор намерафт. Бинобар ин ман ба ёфтан ва мутолиа кардани китобҳои ин фан ва ба тачриба карда дидани чизҳое, ки аз он китобҳо омӯхтаам, машғул гардидам ва дар натича ба ин илм вуқуф пайдо кардам».

Муаллиф дар поёни ин хотироти худ дар он дафтар илова карда буд (мазмунан): «Дар вақтҳое ки ман дар омӯхтани илми нучум машғул мекардам ва дар ин роҳ ташвиш ва азобу машаққати аз ҳад зиёд мекашидам, дар дили худ аҳд карда будам, ки «агар ман ин илмро ба даст дарорам, ҳар касе, ки ба пеши ман барои омӯхтани ин фан ояд, маҷчонан (ройгон) ва ба хушии хотир хоҳам ёд дод». Чун ба ин илм вуқуф пайдо кардам, ба аҳди худ вафо намудам. Аммо афсӯс, ки дар муддати умри худ ягон мунаҷҷим расонда натавонистам, лекин фолбини бисьёреро ба вучуд овардам: ҳар касе, ки пеши ман омада ин илмро мехонд, ҳануз чизе наёмӯхта, баъд аз шаш моҳ ё як сол, мутаассифона, медидам, ки дар ба дари савдогарон гашта, дар соли нави оянда аз арзон шудани кадом як молу матоъ ва гарон гардидани кадоми аз онҳо хабар медод ва бо ин роҳи разилона кисаву косаи худро пур мекард».

Порчаи дигаре, ки дар он дафтар дидам, таассуроти рӯзҳои бемории муаллиф буд. Маълум аст, ки ӯ дар охири умраш дуру дароз бемории барҷомонда шуда хобида буд ва аз он навиштаҷот маълум шуд, ки бемориаш қабзият будааст. Ӯ дар ин хусус навишта буд (мазмунан):

«Ман аз бозе, ки худро медонам, худро озод нигоҳ доштам, ҳеҷ гоҳ ва дар ҳеҷ маврид асоратро ба гардан нагирифтаам. Дар вақтҳое ки ман ба дарбор мансуб будам, маъмур ва ротиба (маош)-хӯри подшоҳи будам, низ озодиамро аз даст надодаам ва асоратро

ба гардан нагирифтаам. Мактуб ва аризаҳоям ба подшоҳ ҳам аз ҳар гуна алқоб, тамаллуқ ва хушомад холӣ буд».

«Аммо дар охири умри худ фаҳмидам, ки озодии мутлақ дар дунъё набудааст, дар ҳолате ки пир, бемор ва барчомонда шудаам, барои адои пасттарин ҳочати инсонии худ ҳар рӯз маҷбурам, ки аз тарафи шаркии шаҳри Бухоро (ҳавлии муаллиф — *С. А.*) ба ғарбии он (беморхона — *С. А.*) бо ёрмандии одамон равам ва дар он ҷо худро ба асорати доктор ва одамони ӯ супорам»[167].

Мирзо (котиб)-и қозӣ Мирзо Абдураҳим ном ҳамончӣ буд. Чун ӯ дар бораи Аҳмад-махдум ҳарисона маълумот чуста гаштани маро дид, рӯзе ба хавлиаш ба меҳмонӣ даъват кард ва дар он ҷо «Юсуф ва Зулайхо» ном асари Ноими Хиротиро[168] ба ман нишон дод, ки бо хати Аҳмад-махдум навишта шуда буд ва инчунин дар бораи воқеаҳои он достон дар он китоб расмҳо кашида шуда буд, ки онҳо ҳам кори Аҳмади Донишбуд[169].

Азбаски ман ба санъатшиносӣ вукуф надорам, ба он ҳунари Аҳмад-махдум баҳо дода наметавонам. Аммо Мирзо Абдураҳим як расми дигари ӯро нишон дод, ки вай диққати маро ба худ ҷалб кард. Ин дар мавзӯи «Мирзо Анвари миршаб ва косаи кӯкнори ӯ» як кори карикатурамонанди он санъаткор буд.

Назар ба эзоҳи Мирзо Абдураҳим, амир Музаффар Мирзо Анвар ном кӯкнориро дар Бухоро миршаб карда будааст. Азбаски кӯкниҳо тарсончак мешаванд ва вазифаи миршаб бошад, нотарсона бо дуздон мубориза бурдан аст, Аҳмади Донишӣ ин кори амирро ҳачв карда, он расмро кашида будааст.

Он расм дар як тахта коғази ҷойдорӣ ба тарзи зерин кашида шуда буд: дар раҳами якӯм Мирзо Анвар бар рӯи кӯрпачае, ки бар болои гилем пахн карда шуда буд, чорзону менишаст ва дар пешаш косаи калони дӯғобӣ буд, ки ӯ чашмонашро пӯшонда дар он коса кӯкнор ғичим мекард.

Дар раҳами дуйӯм як одами миршаб омада хабареро ба ӯ расонда истода буд ва Мирзо Анвар, бе он ки дасташро аз косаи кӯкнор бардорад, чашмонаш-

ро калон кушода бо ҳаяҷон ва ташвиш он хабарро мешунид.

Дар рақами сейӯм Мирзо Анвар беҳуш дароз кашида мехобид ва дар вақти аз ҳуш рафта афтодан пояш ба косаи кӯкнор расида будааст, ки вай ғелида рафта ба канорае якпахлу меистод ва кӯкнори ғиҷим кардашуда бар рӯи гилем пош хӯрда рафта буд.

Дар зери ин расми рақами сейӯм аз забони одами миршаб навишта шуда буд: «Мегӯянд, дар кадом гӯшае як одам ба дуздӣ шубҳанок будааст». Ва аз забони миршаб навишта шуда буд: «Вой мурдам!» (миршаб гӯё бо шунидани калимаи «дузд» «вой мурдам!» гӯён аз ҳуш рафта афтода, косаи кӯкнори худро зада ғелонда резонда будааст)[170].

АВВАЛИН ШИНОСОИИ МАН БА КАЛОНТАРИН АСАРИ АҲМАДИ ДОНИШ «НАВОДИР-УЛ-ВАҚОЕЪ»

Ҳарчанд шиносоии ман ба калонтарин асари Аҳмади Дониш—«Наводир-ул-вақоеъ» баъд аз се-чор соли вафоти ӯ даст дода бошад ҳам, барои бо ҳам марбут доштани воқеаҳо ман хостам ин ҳодисаро бевосита баъд аз қайди вафоти муаллиф ёдоварӣ намоям.

Одамони ба илму адабиёт дахлдор медонистанд, ки Аҳмад-махдум «Наводир-ул-вақоеъ» ном асари калоне дорад, аммо нусхаи ӯ дар дасти ҳеҷ кадом аз одамони маълум набуд. Фақат ин китобро касоне медонистанд, ки бо муаллифи он рафтуомад доштанд ва онро дар дасти ӯ дида буданд ва дар мачлисҳои дӯстона аз мундариҷоти он ба сад гуна тағьиру табдил порчаҳо нақл мекарданд.

Сонитарҳо маълум шуд, ки Аҳмади Дониш дар замони ҳаёти ҳуд як нусхаи бо дасти худаш навишташудаи ин китобро ба Сиддиқхони Ҳашмат[171] тақдим карда будааст.

Сиддиқхони Ҳашмат додари амир Абдулаҳад буда, дар замони падараш — Музаффар дар Чорчӯй ҳоким буд. Ӯ дар вақти бемории Музаффар бе рухсати падар ба баҳонаи дидани ӯ ба Бухоро омад. Аммо

дар он вақт падараш мурда буд ва дарбориёи мурдани ӯро пинҳон дошта, Абдулаҳадро, ки валиаҳд буд, барои супурдани тахту тоҷ аз Кармина оварда, Сиддиқхонро, ки аз вафоти падар бехабар буд, ба ҳабс гирифтанд.

Сиддиқхон, ки аз қорхон сиёсӣ дур карда шуда, дар як ҳавлии дуртар аз арки Бухоро маҳбус ва аз ҳамъият берун карда шуда буд, ба илму адабиёт шуғл намуд ва маошеи аз подшоҳ ба худаш додашавандаро ба китобхарӣ сарф карда, вақти худро тамоман ба мутолиа дод. Ӯ дар байни се-чор сол ба донишманд шӯҳрат ёфт ва шоир шуда, ба худ Ҳашмат тахаллус гузошт.

Аҳмад-махдум, ки сардори ворозиёни дарбор буд, бо Сиддиқхон алоқаи маҳфӣ баста, китоби худро мачмаъа ва бе ҳеч манфиати моддӣ ва маънавӣ ба ӯ тақдим карда будааст.

Шарифҷон-махдум, ки ошиқи асарҳои Аҳмад-махдум буд, бо Сиддиқхон алоқаи маҳфӣ баста, барои нусха бардоштан он китобро аз ӯ ба тарзи орият гирифтааст ва нусхабардориро ба Мирзо Абдулвоҳидзи Мунзим, ки зикраш дар «Ёддоштҳо» борҳо гузашт ва хушнавис ва пухтакор буд, супурдааст.

Мирзо Абдулвоҳид ҳам то тамом кардани китобат ин сирро ба ҳеч кас, ҳатто ба мани ҳам маълум накард. Аммо баъд аз тамомшати китобат Шарифҷон-махдум маро чет зада оварда, вокеаро (маҳфӣ будани онро кайд карда) ба ман ҳикоя намуд ва илтимос кард, ки дар тасҳеҳ ва татбиқи нусхаи Мирзо Абдулвоҳид бо нусхаи аслии дастнависи муаллиф иштироқ намоям ва ин корро бо ҳамроҳии Мирзо Абдулвоҳид ба анҷом расонам.

Чунон ки мегуянд, «кӯр чӣ меҷӯяд?—ду дидан бинад». Ман ин хизматро бо чону дил ва бо хурсандӣ тасвир кардашударо қабул кардам ва дар худи ҳамон рӯз корро сар кардам.

Кор дар ҳучраи Мирзо Абдулвоҳид, ки ба болои дарвозахонаи мадрасаи Мулло Муҳаммадшариф (дар гузари Гозайк) воқеъ шуда буд (дар боғҳои болоии ҳамин қисм «Ёддоштҳо» ин ҳучра тасвир ёфтааст), сар шуда давом кард[173].

Дар рафти кор ман нусхаи дастнависи Ахмад-махдумро ба даст гирифта нигоҳ мекардам, Мирзо Абдулвоҳид нусхаеро, ки худ навишта буд, бо овози баланд мехонд ва дар ҳар ҷо, ки хато рафта бошад, ман луқма медодам ва Мирзо Абдулвоҳид аз хондан бозистода, нусхаи худро бо қалами худ тасҳеҳ мекард. Ҳар гоҳ ки ӯ аз хондан монда мешуд, ман бо овози баланд аз нусхаи аслӣ мехондам ва ӯ аз рӯи хониши ман ба нусхаи худ ғалате ёбад, маро аз хондан боздошта, нусхаашро дуруст мекард.

Мо дари ҳуҷраро баста, ин сирро ба касе нафаҳмонда, корро давом медодем. Аммо рӯзе шоир Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат омад ва мо аз ӯ ин сирро пинҳон надоштем, чунки ӯ монанди худи мо дар ҷое намепӯкид ва сирро ифшо намекард.

Баъд аз он ки Ҳайрат дар рӯзи аввал бо шунидани ин китоб таассуроти хуб гирифт, аз мо илтимос кард, ки ҳар рӯз омада, ба тарзи сомеъ (шунаванда) ба кор иштирок кунад. Мо қабул намудем ва ба ҳамин тариқ тасҳеҳ ва татбиқ гӯё аз дасти сеи мо гузашт [173].

Доираи назар ва мутолиаи ман он вақтхо бисьёр танг буд. Бисьёр ҷоҳои «Наводир-ул-вақоеъ»-ро, ки ба нучум, ба фалсафа ва тасаввуф оид буданд, намефаҳмидам, аммо он ҷоҳое, ки мефаҳмидам, ба ман таъсири ачибе мекарданд.

Ҷоҳои ба ман таъсирбахши «Наводир-ул-вақоеъ»-он ҷоҳо буданд, ки ман он ҳодисаҳоро дар зиндагӣ дида будам ва аз он аҳвол дилтанг мешудам, аммо ҳеҷ гоҳ ислоҳ кардан ва ислоҳ шудани он аҳвол дар хотирам намегузашт ва гумон мекардам, ки «дуньё ҳамин тарз омадааст, ҳамин тарз ҳаст ва ҳамин тарз ҳам меравад, чӣ бояд кард?» Ва худро бо ин байти Бедил, ки ҳамон вақт забонзади ҳаман аз дуньё дилтангшудагон буд, тасаллӣ медодам:

Зиндагӣ дар гардан афтодаст, Бедил, чора чист?
Шод — бояд зистан, ношод — бояд зистан.

Аммо, вақте ки ман он аҳволи фалокатиштимолро дар мундаричоти «Наводир-ул-вақоеъ» бо тасвири реалӣ — бо тасвире, ки худ дар зиндагӣ дида будам,

дидам, ба ман ҳолати дигар рӯй дод. Ман дар дили худ гуфтам: «Ин аҳволро ислоҳ кардан лозим аст, модом ки ман ислоҳ карда наметавонам, аз вай нафрат кардан зарур аст» (инқилоби фикрӣ кам ҳам бошад, дар ман ана дар ҳамон вақт рӯй дод).

Яке аз ҷоҳои «Наводир-ул-вақоеъ», ки дар ҳамон вақт ба ман таъсири калон бахшид, аҳволи оилавӣ буд. Ахмади Доништи донишманд аҳволи оилавии замони худро нағз омӯхта, сабабҳои ҷанги арӯсу модаршӯй ва нгвогариҳои оилавайронкунии модарарӯс ва хоҳарарӯсонро дар хонаи домод, чунон ки ман борҳо дида ва шунида будам, тасвир кардааст ва сабаби он ҷангу ҷидолро низ ба хубӣ нишон додааст.

Ман дар ин ҷо ба тарзи мисол баъзе фикрҳои ӯи бобероро, ки ба ҷанги келину модаршӯй бахшида шудааст, аз ҳар ҷо-ҳар ҷо чида, бо ибороти худи муаллиф нақл мекунам. Дар вақти зарурат баъзе калимаҳои муаллифро дар байни қавсайн шарҳ медиҳам. Аммо барои осон кардани мутолиа сари сатр, вергул, нуқта, нохунак ва қавсайн барин расми хати ҳозираро илова менамоям.

Дар ӯи боб дар бораи сабаби ҷанги арӯсу модаршӯй мегӯяд:

«...Агар хусумати гурбаву сагро ташхис тавонӣ кард, вачҳи низои зану модаршӯ туро маълум шавад, яъне саг ин гумонро дорад, ки «гурба устухон аз ман мебарад» ва гурба дар ин ҳасад, ки «саг нонмайда аз ҷанги ман бирабояд», фалоҷарам (ночор) назди мулоқот изҳори адоват... кунанд. Дар ин ҷо (яъне дар оила) низ... ин ҳар ду (яъне арӯсу модаршӯй) даъвӣ доранд ва забуни ҳамдигарро мехоҳанд: модар муддаои ин аст, ки «фарзанд қитъаи гӯшти заиф ва очиз буд, ки ба саъю... тарбияти ман... камол ёфта ва басе... шабҳо ба рӯз ва рӯзҳо ба шаб овардаам ва дар тарбияташ ҳунҳо ошомида... Ҷазои ин эҳсон (мукофоти ин некӣ) ҷуз ин нест, ки саранҷоми... муҳиммоти (корҳои) фарзанд ба дасти ихтиёри ман бошад ва ӯ бе савобдид ва маслиҳати ман набояд, ки дами об бинӯшомад».

«Ва зан муддаои ин, ки «домани ин мард ба ҷанг овардаам, худро ба забуни ва ходимӣ ба хизмати

вай дода, ва аз хама хешу акрабо чудо гашта... Сазои ин тафвиз ва таслим гайр аз ин нест, ки калиди... абвоби (дарҳои) дахлу харчи мард дар қабзаи ихтиёри ман бувад».

«Чун ин ду даъвй ба хамдигар муориз (зид) аст, асли хусумат аз ин чост... Модар мебинад, ки дар садри хона зани бегона нишаста... ва дар манзили фарзанд қаҳрамон ҳодис (пайдо) гардида, ва ҳол он ки худ муддати ин маъной буд, ки дар манзили фарзанд қаҳрамон бошад ва фармонгузор...»

«Зан мебинад, ки золи... чин бар чабин дар канори бисоти шавҳар нишаста, мухилли (халалрасони) ороиш ва монеи фармоиши ӯ мешавад ва дар амри маоши (корҳои рӯзгории)... хона мушоракат (шарики) мечӯяд, ва ҳол он ки худ ӯ муддати истиқлол буд... пас аз ин вачҳ гарди малол... бар носия (пешона)-аш бинишинад».

«Чун мард ба хона дарояд, осори ғаму кудурат бар чабҳаи кадбону (занаш) мушоҳида кунад, ба воситаи хубби (муҳаббати) заношӯй тафтиши сурати ҳол кунад. Баъд аз чандин қаҳру ноз (аз тарафи зан) ба лобаву ниёз таҳқиқ кунад, ки ин гарди балоангехтан муҳаббат бадтар аз адоват модар аст. Аз чиҳати ҳурмати модари илтичо ба модар барад, ки «ту дар амри саранчоми... хона кулфат мабар ва ба як чо бинишин ва осуда бош ва ба тоату ибодат шуғл гир ва шукр ба чо ор, ки як фарзанд ду карди. Акнун вазифа ба як чо нишастан аст ва иболату дуо кардан ва маҳоми хона (корҳои хона) ба кадбону (арӯс) гузор ва худро ранча мадор».

«Ин талқини мард... аз таъзим ва тавозуи модар аст..., чӣ (зеро) аксар издивочи мард (хонадорӣ) ба сазъ ва тараддуди модар ба вуқӯъ меанчомад...»

«Майлони амал (орзу)-и модар то он чо вусъат дорад, ки... чун фарзанд аз ӯст, зани ӯ низ аз ӯ ва ходими ӯ... Агар хоҳад, ин ходимро пеши фарзанд мефиристад ва агар на — не, ва агар хоҳад, ин пои ба ӯ медиҳад ва ялло — на».

«Гумони фарзанд ин аст, ки «ин муҳаббат, ки модар ба ман дорад ва маро ба тазвиҷ (зандорӣ) овардаа, албатта, ин муҳаббатро дар ҳаққи зани ман ҳам

дорад барои хотири ман...» Аз ин чиҳат аз роҳи шафқат салоҳи ҳоли модарро талқин мекунад».

«Модар аз ин сухан... гумон мебарад, ки зан писари ӯро аз роҳ бурда (баровардааст), шааф (ғавғо) мебардорад, ки «ман туро ба ин умед бузург кардаам, ки ба туфти зан дароӣ ва маро аз косаву навола (таом) манъ фармоӣ... ва зердасти зан бикуни ва бадаста нон диҳӣ? Ва дар ҳар кӯй маизил модарон бар сари хони (дастархони) фарзандон соҳибихтиёранд ва занон ва ходимони эшон чокарон ва мутеонанд».

«Марди бечора мутаҳайир (ҳайрон) гардад, ки ин ғавғо аз кучо афтода, ва гӯяд: «Шояд роҳ ин бошад ва қонда... ҳамин». Пеши зан равад ва ба насоеҳи... дилфиреб ӯро аз роҳи шафқат ва муҳаббат талқин кунад, ки: «Ту аз ин ваҳ ғамгин мабош, ба худо шукр ор, ки модарам ба сарангомии муҳоми хона аз пухту сохт мутакаффил (мутасаддӣ) бошад, ту осуда бинишин ва ба зебу зинати ҳуд бипардозӣ ва обу таом назди ту тайёр оид ва ту аз ҳама ташвиши ин шастубархост фориғ бошӣ».

«Зан, ки ҳолӣ ин ғавғо шунида буд ва кинаи зол (модаршӯй) ба дил гирифта, агар ланма (пасттинат) бувад, шӯру низоъ буньёд ниҳад ва гӯяд: «Ман бо модарат нанишинам ва ӯро аз ман чудо кун... чун аз модари ҳуд метарсидӣ, чаро зан кардӣ? Дар хонадони мардон хизмати заноиро чаворӣ ва хадама (канизон ва ходимон) кунанд, на золони залама»[19]. Ва агар карима (олитабиат) бувад, бо ин ки мухолифи муддаои ӯст, аз чиҳати хубби (муҳаббати) шавҳар марратан (якбора) дил аз тасарруфи том (соҳибихтиёрӣ) бардорад ва низ медонад, ки агар ин сурат мутаҳаққиқ гардад (ба амал оид), оромиш ва осоиши ӯ дар он бошад, ба фароғи бол (хотирҷамъона) дар саҳнаи хона биёсояд ва зимоми муҳиммот (ихтиёри корҳо) ба дасти модаршӯй гузорад ва ба кинаи пӯшида... бинам чӣ кор мекунад? (гӯён) ба ҳеч кори хона даст назанад».

«Модар, ки аз фарти (ғояти) нодонии ҳуд бало ба сари ҳуд хоста буд, имрӯз ё дар рӯзи дигар, ниҳоят то се рӯз таҳаммул пазу соз ва (кор)-и беруну дарунии хонаи фарзанд мекунад, дар рӯзи аввал ё дуввум

ва албатта дар саввум назди ҳар таом, ки пеши зан ва писар ниҳад, меполад ва мегӯяд, ки: «Ман пир шудаам ва аз кор монда ва дар умури (корҳои) саранчоми хона касе ба ҳоли ман намепардозад ва нигоҳ намекунад ва ҳама ба ҳузур хоб мекунанд ва ман аз пагоҳ то бегоҳ метапам...» Ин суҳан, ки мегӯяд, мушорун илайҳ (чои ишорат) зани писар бошад, зеро дар хона ғайри ӯ кас не, ки ба ҳузур бихобад. Ва (модар) таоми латифтар ва оростатарро пеши фарзанд мениҳад ва муболаға (зӯр) мекунад, ки: «Шумо инро тановул фармоед, чунки ба раставу бозор тараддуд доред, дигарҳо ҳар замон дар кунчи хона ва дахлез чиз мехӯранд».

«Дар ин тақрир низ мушорун илайҳ зани писар бувад... Зан дар ин ҳол аждаҳои ҳазорзабонгашта бувад ва аз он таом ангушт наёлояд ва лаб тар накунад. Фалобуд (ночор) ба сари ин хон (дастархон) гавго ва фиғон барҳоста бувад».

«Пас мард ба ғазаб равад ва ихтиёри... умури манзил (корҳои хона) ба қабзаи зан ниҳад ва модарро ба қаҳр (бо зӯр) нишонад...»

«Модар мебинад, ки қисми ӯ ба коса медиҳанд, ҳамчунон ғавғову шӯр мекунад ва айши зану фарзанд талх гардонад... То вақте ки офаридагор (худо) кор осон гардонад: якеро ё ҳар дуро бардорад, балки ҳар серо...» (Аз саҳифаҳои 391 то 397 «Наводир ул-вақоеъ», ки фонди китобхонаи давлатии ба номи Фирдавсӣ [Душанбе] буда, дар он чо бо рақами 1409 қайд шудааст, фикрахои алоҳида чида гирифта шуд) [175].

Муаллиф баъд аз он, ки ҳуқуқи зану модарро мувофиқи замони ҳуд ва қоидаи шариат ва урфу одати феодалӣ баён мекунад, боз ба болои модаршӯй омада мегӯяд:

«...Мард агар ба ризои модар равад, бояд ки дом дар изои зан кушад. Ҳатто (бисьёр модарон) ба талоқ розианд ва аз ғояти ҳасад ва рашк, агар мусир бошанд (яъне модарони доро бошанд), ҳамаи амволи худро сарф кунанд, то фарзанд ин занро талоқ дихад ва зани дигар хоҳад ва ҳамчунин ба вай кунад (яъне модаршӯй ба зани нав) ва ҳамчунин баъд

аз вай. То панҷу ҳафт тағйиру табдил дар амри никоҳи фарзандон карданд (яъне модарон), ки шунудем ва ҳеҷ хусумат аз ин ки гуфтем, кам нашуд, балки дар ҳар мартаба знёдатар гашт...»

Баъд аз он муаллиф дар баёни шарти хонадорй гузашта, мегўяд: «...Пас шарт бувад, ки марди кадхудо (кадхудошаванда) модар надорад ва агар дорад, дар нёли худ надорад...»

Муаллиф барои хонадор шудан шартҳои дигарро ҳам: монанди даромади муайян доштан, хонаву ҷой доштан ва дигарҳоро, ки дар замони феодалй бе инҳо хонадорй ва зиндагонй кардан мумкин набуд, мешуморад.

Ва яке аз шартҳое, ки дар ҷониби арўс мемонад, хешу табори сарватманд надоштани ўст ва дар ин бора мегўяд (мазмунан): рўзгор бе талху шўр намешавад ва мумкин аст, ки дар байни зану шўй низое афтад, дар ин сурат хешовандони зан (айнан): «каф бар даҳон оранд ва дасту остин барчинанд ва бар сари мард гирд оянд ва гўянд: «Ту кистй ба-дин мусоҳарат (домодй) розй ва шокир набошй? Ба фарзанди мо (ё) ба хоҳари мо чунин ва чунон гўй!.. Бадни ҳол, ки дорй, чаро зан кардй ва обрўи мардон ба хок рехтй?»»

«Ва чун аксари мардум аз ин таҳқиқот ва тадқиқот, ки ишора кардем, ғофиланд, ба таассуб (асабият) бо мард ўфтанд (дарафтанд) ва рўзгори вай тира гардонанд, бо он ки медонанд ё намедонанд, ки хусумати занон бо мардон аз шабу рўз таҷовуз намекунад ва ба як хор-хор... ҳазор падару модар ва фарзандонро дар токи нисьён мениҳанд (фаромўш мекунанд)...»

Муаллиф дар бораи хонадорй модар надоштани занро низ шарт мекунад ва агар арўс модар дошта бошад, бояд он дар хонаи шавҳари ҳуд бошад, на дар хонаи домод. Чунки ба акидаи муаллиф модар-арўс (модари зан) ба вайронии нисёни духтар ва домодаш кўшиш мекунад ва мегўяд: «Хон, хозир бош, ки либоси шавҳарат мутааддид нашавад ва ин қоло, ки дорй, манамо, ки бифурўшад ва ба болои ту зан оварад ва магзор, ки аз хона беруи бихусбад

(бихобад), то шоҳид (маҳбуб) орад ва манъаш кун, ки ба халқ рафтуомад накунад, ки аз он бало хезад ва меҳмон орад, исроф... кунад ва ту лабхушк бинишинӣ ё талоқат диҳад, ки урьён берун ой ва аз барои он рӯзе, ки ҷудой афтад, иззихор (захира)-куниро лозим гир, ки бар муҳаббати мардои эътимод нест ва улфати эшон на бар сидқу садод (ростӣ)» (аст).

«Ин талқиноти ӯ (модари зан) ҳам аз он муҳаббати зотӣ ва даъвии ноҳақ бошад, ки исбот кардем, яъне чунон ки модари фарзанди нарина (модаршӯй) он даъвӣ дорад ва дар модина (яъне модарарӯс) ҳамчунон ки чун духтар аз ӯст, шавҳари духтар аз ӯ ва гуломи ӯ... модари зан то он чо, ки духтарро ирс (мерос)... нарасонад, мабод, ки ба шавҳараш диҳад».

Муаллиф дар охиртари ин боб мегӯяд: «Бинои ин муқаддимот бар аксар ва ағлаб (аксарият) аст... Вагарна дар миён мардон бошанд, ки дар ҳубс ва ҳасорат (дар палидӣ ва гумроҳӣ) аз занон бадтар бошанд ва занон ҳастанд, ки ба иффат ва таҳорат (дар покдоманӣ) аз мардон беҳтар. Агар модарзан ва модаршӯй аз он,о (аз покон)-анд..., ҳеҷ макрӯҳе (ногувориe) нисбат ба домод оид нашавад, магар рафоҳият (фаровонӣ) ва утуфат (меҳрубонӣ) ва агар ба ҷуз ин бошанд, нестанд, магар балои замон ва аждаҳои кушодадаҳон...»

«Лекин ба иллати адами вуқуф (ба сабаби воқиф набудан) ба муқаддимае, ки собиқан ишора кардем, мардон гумон кардаанд, ки ин ҳама бадиҳо аз зан аст, на (аз) модаршӯй ва модарзан... Аз ин ҷиҳат аст, ки ҷуҳало...[176] хосса касоне, ки зан надоранд, ё доранду модар надоранд, ё ниҳо дар иёл (дар оила) надоранд, эътирозоти номуваҷҷаҳ (беасос) расонанд ва гӯянд: «Фалон забуни зан аст ва маҳкуми модарзан ва ба модари худ осӣ ва оқ аст. Охир, зан чӣ қадр дошта, ки ӯро назананд ва ё накушанд, ё тарк ва талоқаш нагӯянд?» Эшон надонанд, ки зан (ҳам) мисли эшон нафсе дорад ва худро адил (баробар)-и мард мепиндорад...»

«Талоқро шореъ (соҳиби шариат) мизоне ниҳода... ба иғвои ноҳақи модаршӯй занро натавон ранҷонид ва дар ин боб уқоқ ва шиқоқ мутасаввар нест»

(яъне агар модар талаб кунад аз фарзанд, ки занашро талоқ кунад ва ӯ ин талабро ичро нанамояд ва модар норозӣ шавад, дар ин сурат фарзанд оқи модар намешавад). (Ҳамон китоб, аз саҳифаҳои 398 то 410 чида гирифта шуд.)

Муаллиф дар бораи муомилаи мардон бо заноншон ва ба масъалаи талоқ мегӯяд:

«Аммо одоби маош (муошират) бо эшон яке хӯи нек бо занон пеш гирифтан аст, маънии ин он бувад, ки эшонро наранҷонад ва бар маҳолот (талабҳои аз имкон берун) ва носипосии (ношукрии) онҳо сабр кунад ва ранҷи эшон бикашад...»

«Ва дигар то тавонад, талоқ накунад. Вақте ки кор ба гуфтугӯ ва ҷидол расида бувад ва вақоҳат (шаттоҳӣ)-и зан аз ҳад гузашта, мард бояд ки дар ин ҳол ҳам аз ҷо наравад (ҳуддорӣ кунад) ва ба хашм ва истихфоф (бехурматкунӣ) талоқ надиҳад, балки ба талаттуф (забони хуш) узре оварад, ва агар зан қабул накунад (узрашро)..., он гоҳ ба талоқаш гӯяд ва агар худ толиби фурқат (ҷудой) бошад, аввалан ба ҳадъя дили зан хуш кунад ва узре гӯяд, ки «ман ногузир аз ту ҷудой металабам бинобар маслиҳате», то зан сокит шавад, он гоҳ нафтирок (ҷудой) ҷӯяд».

«Мард бояд ки сирри зан бо ҳеҷ кас нагӯяд ва зоҳир накунад, ки ба ӯ айб ва иллат талоқ медиҳад. Якеро пурсиданд, ки: «занро чаро талоқ медиҳӣ?», гуфт: «сирри зани хеш ошкоро натавон кард», ва чун талоқ дод, гуфтандаш: «чаро (занро) талоқ додӣ?», гуфт: «маро бо зани мардум чӣ кор, то ҳадиси вай кунам? (яъне гапи вайро гӯям)»». (Аз ҳамон китоб, аз саҳифаи 414 то 419 чида гирифта шуд.)

* * *

Аҳмад-махдум дар қисми дуйӯми «Васияти фарзандон» ном ба-ви «Наводир-ул-вақоеъ» дар боби касбу пешаҳо гап задан хоста, аввал бар болои дарсхонӣ ва дарсгӯй менишаст ва дар ин хусус аз ёддоштҳо ва таассуроти худ порчаҳо меорад: «...Ман аз улуми русум (расмӣ) ба қадри вуқуф ба арабият

(забони араб)... иктифо... намудам ва дарс ва тадрис ва гирд овардани шогирдонро билмарра (тамоман) кореҳ будам (ногувор мешумурдам) ва ба ҳоли устодоне, ки пеши онҳо таламмуз мекардам (дарс мехондам), тараҳҳум меовардам (раҳмам меомад), ки «инҳоро чӣ дония (сабаб) бар ин ташвиш ва ғавғо розӣ дошта? «Манофеи дуньявӣ ва ухравии[177] эшонро аз китобҳо мечустам, ҳамаро дар хусрои (гумроҳӣ) ва зиён медидам ва дар ташхиси маонии ваъдаҳо, ки дар фазилати илм ва аҳли он омадааст, мутараддид мешудам (дар шак меафтодам), ки «ал-илму иззу-ддуньё ва шараф-ул-охира» (илм иззати дуньё ва шарафи охират аст) гуфтаанд, мурод аз ин илм кадом илм бошад? Ҷамъ омадани мӯҳмале чанд нодон, беадабона ва нофаҳмида ғавғо бардоштан ва ҳар сари чанд гоҳе чанд табақ мавиз ва ҳалво ва танга, ки аз толибилми фақир (қашшоқ) ситонанд ва ба устоз диҳанд ва вай ба шодӣ ва фараҳ дар киса кунад, устоз аз бисьёрии сухан кардан ва ҳарф задан дилмурда бошад ва қуввати ҳозима[178] ва дандонҳо суст шуда, ба дандон шикастан натавонад ва ба хӯрдан ҳазм кардан, (шаб) ба ҷои хоб китоб бинад ва рӯз аз пагоҳ то бегоҳ ғавғо орад ва ғулғула шунавад ва сайри беруну дарун (кардан) натвонад ва ба таом хӯрдан ва ҳаракат кардан фурсат наёбад ва дар дарунӣ гунбази фарохи васеъ (дарсхона) дар сармо ва гармо, маҳбус ва масҷуи (зиндонӣ) бошад...»

«...Чун азми хона кунад, ду мӯҳмал (ҷилавдор ва кафшбардори муллоҳои калон — *С. А.*) рикобашро бигиранд ва ҳам-инонаш (дар ҷилави аспаш) бидаванд, то устоз аз асп наяфтад ва гарданаш нашиканад, дар ҳ,н ва моюшобиҳи он (монанди инҳо) чи иззат таҳсил тавон кард[179], ки басе аз авонони малик (сарҳангони подшоҳ) монанди асас (миршаб) ва эшикоқобоши дар давонидани аблаҳон дар рикоб бо ин иззати ҳазрати домулло шарик... анд... Бо мулозамати абвоби султон (дарбори подшоҳ) ва ризо ба зулм ва удвони (душмани бо ситами) ӯ... шарафи охират чӣ навъ даст диҳад?»

Муаллиф дар ин ҷо дар бораи талабагони мадраса аз пайғамбар ҳадисе нақл мекунад, ки мазмунаш

ин аст: «Касе, ки губоролуд гардонад қадамҳояшро дар талаби илм, ҳаром (махфуз) мегардонад худо ҷасади ӯро аз оташи дӯзах». Муаллиф баъд аз ҳикояи ин ҳадис мегӯяд: «Губоролуд гардондани қадам дар хондани хутбаҳои китоб ва шаб фисқу фасод кардан... чӣ гуна ҷасадро аз оташи дӯзах махфуз дорад?..»

«Бинобар ин (хулоса) ин андешаҳо маро аз ҳифзи дарс... монеъ меомад... Чун чашми ман бар зоҳир боз буд, ҳамаи аҳли зоҳирро аз машоих (шайху эшонҳо) фиребгар медидам ва уламоро ришватхор...» (Аз ҳамон китоб, аз саҳифаи 706 то 711 чида гирифта шуд.)

* * *

Аҳмади Дониш дар «Рисолаи назми тамаддун аз таовун» ном асараш, ки дар аввали «Наводир-ул-вақоеъ» дарҷ шудааст, бетартибиҳои дарбори амири Бухороро ягон-ягон шумурда ислоҳи онро талаб мекунад, ба подшоҳ ва ба ҳар қадом мансабдорони ӯ вазифаҳо таъин мекунад. Масалан, подшоҳро муздур ва ходими аҳолӣ мешуморад ва дар ин бора мегӯяд: «Подшоҳ фалоҳиқат музлур ва ходими фуқарост, чунон ки агар дар қарья (деҳа)-е аз ғалладон дуздон ва шарирон (бадкирдорон) хавф бувад ва мардум шахсеро ба каровули ва нигаҳбонӣ иттихоз кунанд (гиранд) ва мутасаддии обу ноъаш шаванд, то шабро пос дорад ва бедор нишинад ва мутасаддии дафъаи хасм гардад, инчунин раоё (раъятҳо), ки тафвиз ва таслими ушру хироҷ ва закот ба султон мекунанд, барои он аст, ки «нигаҳбонии мо кун ва оби моро бирасон ва роҳҳои моро аз ашрор (роҳзанон) пок дор, то моро фароғат бошад ва агар ту фориғ нишинӣ, бо мо фароғат кучо даст диҳад». пас касе, ки мутасаддии машғалаи ҷамъе бошад, ӯро кучо ҷои ороиш ва осоиш то ба кибру ғурур пардозад? Фалоҳиқат султонро аз давлат он миқдор ҳаққ аст, ки... монеҳфи садди рамақ (ба қадри зарурӣ зиндагӣ) бошад ва бармозода бар он (ва барзиёда бар он) молик нест, аз они касон аст ва аз ҷиҳарон». (Аз ҳамон китоб, саҳифаи 102.)

Ва дар ҷои дигари ҳамин **рисола дар бораи аҳли дарбори амир** мегӯяд: «...Ҷамъияти ин **табақа дар** даргоҳи мулук (подшоҳон) ҳам аз он аст, ки эшон аз камоли коҳилӣ (танбалӣ) ва касолат (сустӣ) диданд, ки аз саранҷоми ҳеҷ касбу кор **барнамеоянд** ва дар гузориши... пешаҳо аз ақли ҷузвии **андак** чора нест ва он (ақл) дар эҳтиёҷи эшон мафқудуласар аст (асари ақл ҳам дар онҳо нест), ғумон карданд, ки нонӣ муфт... дар хизмати султон аст, чунки хизмати султон мунзабит нест (бетартиб аст), ва ҳар кас он ҷо равад, соҳиби аспу ҷома хоҳад шуд ва асперо савор шудан ва ба доруламоро (ба даргоҳи амир) рафта саломе доданро ҳар лоғъақиле (ҳар беақл) саранҷом тавонад дод, ё ҳамроҳи мудаи (даъвогар) ва муддаоалайҳ (ҷавобгар) ба деҳе баромадан, ки қатъи низоъ ҳасмайн (тарафайн) ғолибо (аксар) ба воситаи амин ва арбоб бувад, коре саъб (сахт) ва душвор набувад...»

«...Давлатхоҳӣ ва ҷонсӯзии ин **табақаи** ҷоҳил то он ҷост, ки агар шаҳр оташ гирад ва хонаҳо барафтад, султон аз ҳарамсарой тафаррус кунад (пай барад), ки дар шаҳр ғавғое афтода буи дуд ба машом мерасад, арз кунанд, ки: «ҳеҷ ғоилае (фалокате) нест, кулолон оташ дар хумдон иниҳоданд ва ин шӯълаи оҳост».

«Ва агар дар шаб ҳаромиён (дуздон) ба ҳарами мусулмонон дарраванд ва молаш бибаранд ва хунҳо бирезанд ва бонги бедод масмӯи султон шавад[180], расонанд, ки: «ҳеҷ боке нест, зане бо шавҳар арбада карда».

«Ва ҳамчунин дар саҳроҳо дар обе, ки ба масорифи шаҳр кифоя накунад, гуянд ки: «ҳаман замиҳон музорияи (деҳқонон) сероб гашта, зиёдатии об ба дангиз (ба баҳр) меравад; ва инчунин дар бозорҳо ба сабаби тафовути нархҳо ғаллаҳо ва матоъҳо рӯ ба нуқсон оварда (камъёб шуда), гуянд: «ҳаман ачнос арзон аст, ки касе чизе намехарад». Алҳақ рост гуфта бошанд, ки аз ҷиҳати ғарояи касе чизе нахарида».

«Ва дар диёре, ки аз рафтани султон ва аскари ба сутӯҳ омада (танг шуда) ва поймол гашта, гӯянд: «чашми мардуми он диёр дар роҳ аст ва интизори

ин аст: «Касе, ки ғуборолуд гардонад қадамҳояшро дар талаби илм, ҳаром (махфуз) мегардонад худо ҷасади ӯро аз оташи дӯзах». Муаллиф баъд аз нақли асли ин ҳадис мегӯяд: «Ғуборолуд гардондани қадам дар ҳондани хутбаҳои китоб ва шаб фиску фасод кардан... чӣ гуна ҷасадро аз оташи дӯзах махфуз дорад?..»

«Бинобар ин (хулоса) ин андешаҳо маро аз ҳифзи дарс... монеъ меомад... Чун чашми ман бар зоҳир боз буд, ҳамаи аҳли зоҳирро аз машоих (шайху эшонҳо) фиребгар медидам ва уламоро ришватхор...» (Аз ҳамон китоб, аз саҳифаи 706 то 711 чида гирифта шуд.)

* * *

Аҳмади Дониш дар «Рисолаи назми тамаддун ва таовун» ном асараш, ки дар аввали «Наводир-ул-вақоеъ» дарҷ шудааст, бетартибиҳои дарбори амири Бухороро ягон-ягон шумурда ислоҳи онро талаб мекунад, ба подшоҳ ва ба ҳар кадом мансабдорони ӯ вазифаҳо таъин мекунад. Масалан, подшоҳро муздур ва ходими аҳолӣ мешуморад ва дар ин бора мегӯяд: «Подшоҳ филҳақиқат муздур ва ходими фуқарост, чунон ки агар дар қарья (деҳа)-е аз ғалабаи дуздон ва шарирон (бадкирдорон) хавф бувад ва мардум шахсеро ба қаровулӣ ва нигаҳбонӣ иттихоз кунанд (гиранд) ва мутасаддии обу ионаш шаванд, то шабро пос дорад ва бедор нишинад ва мутасаддии дафъаи хасм гардад, инчунин раоё (раияҳо), ки тафвиз ва таслими ушру хироҷ ва закот ба султон мекунанд, барои он аст, ки «нигаҳбонии мо кун ва оби моро бирасон ва роҳҳои моро аз ашрор (роҳзанон) пок дор, то моро фароғат бошад ва агар ту фориғ нишинӣ, бо мо фароғат кучо даст дихад». пас касе, ки мутасаддии машғалаи ҷамъе бошад, ӯро кучо ҳои оромиш ва осоиш то ба кибру ғурур пардозад? Филҳақиқат султонро аз давлат он миқдор ҳақ аст, ки... моякфии садди рамақ (ба қадри зарури зиндагӣ) бошад ва бармозода бар он (ва барзиёда бар он) молик нест, аз они касон аст ва аз дигарон». (Аз ҳамон китоб, саҳифаи 102.)

Ва дар ҷои дигари ҳамин рисола дар боран аҳли дарбори амир мегӯяд: «...Ҷамъияти ин табақа дар даргоҳи мулук (подшоҳон) ҳам аз он аст, ки эшон аз камоли коҳилӣ (танбалӣ) ва касолат (сустӣ) диданд, ки аз саранҷоми ҳеҷ касбу кор барнамеоянд ва дар гузориши... пешаҳо аз ақли ҷузвии андак ҷора нест ва он (ақл) дар зоти эшон мафқудуласар аст (асари ақл ҳам дар онҳо нест), гумон карданд, ки ноні муфт... дар хизмати султон аст, чунки хизмати султон мунзабит нест (бетартиб аст), ва ҳар кас он ҷо равад, соҳиби аспу ҷома хоҳад шуд ва асперо савор шудан ва ба доруламоро (ба даргоҳи амир) рафта саломе доданро ҳар лояъқиле (ҳар беақл) саранҷом тавонад дод, ё ҳамроҳи муддай (даъвогар) ва муддаоалайҳ (ҷавобгар) ба деҳе баромадан, ки қатъи низон ҳасмайн (тарафайн) ғолибо (аксар) ба воситаи амин ва арбоб бувад, коре саъб (сахт) ва душвор набувад...»

«...Давлатхоҳӣ ва ҷонсӯзии ин табақаи ҷоҳил то он ҷост, ки агар шаҳр оташ гирад ва хонаҳо барафтад, султон аз ҳарамсарой тафаррус кунад (пай барад), ки дар шаҳр ғавғое афтода бӯи дуд ба машом мерасад, арз кунанд, ки: «ҳеҷ ғоилае (фалокате) нест, кулолон оташ дар хумдон ниҳоданд ва ин шӯълаи онҳост».

«Ва агар дар шаб ҳаромиён (дуздон) ба ҳарами мусулмонон дарраванд ва молаш бибаранд ва хунҳо бирезанд ва бонги бедод масмӯи султон шавад[180], расонанд, ки: «ҳеҷ боке нест, зане бо шавҳар арбада карда».

«Ва ҳамчунин дар саҳроҳо дар обе, ки ба масорифи шаҳр кифоя накунад, гӯянд ки: «ҳаман заминҳон музориин (деҳқонон) сероб гашта, зиёдатии об ба дангиз (ба баҳр) меравад; ва инчунин дар бозорҳо ба сабаби тафовути нархҳо ғаллаҳо ва матоъҳо рӯ ба нуқсон оварда (камьёб шуда), гӯянд: «ҳаман ачнос арзон аст, ки касе чизе намехарад». Алҳақ рост гуфта бошанд, ки аз ҷиҳати гаронӣ касе чизе нахарида».

«Ва дар диёре, ки аз рафтани султон ва аскария ба сутӯҳ омада (танг шуда) ва поймол гашта, гӯянд: «чашми мардуми он диёр дар роҳ аст ва интизори

ин аст: «Касе, ки ғуборолуд гардонад қадамҳояшро дар талаби илм, ҳаром (маҳфуз) мегардонад худо ҷасади ӯро аз оташи дӯзах». Муаллиф баъд аз нақли асли ин ҳадис мегӯяд: «Ғуборолуд гардондани қадам дар ҳондани хутбаҳои китоб ва шаб фиску фасод кардан... чӣ гуна ҷасадро аз оташи дузах маҳфуз дорад?..»

«Билчумла (хулоса) ин андешаҳо маро аз ҳифзи дарс... монеъ меомад... Чун чашми ман бар зоҳир боз буд, ҳаман аҳли зоҳирро аз машоих (шайху эшонҳо) фиребгар медидам ва уламоро ришватхор...» (Аз ҳамон китоб, аз саҳифаи 706 то 711 чида гирифта шуд.)

* * *

Аҳмади Дониш дар «Рисолаи назми тамаддун ва таовун» ном асараш, ки дар аввали «Наводир-ул-вақоеъ» дарҷ шудааст, бетартибихои дарбори амири Бухороро ягон-ягон шумурда ислоҳи онро талаб мекунад, ба подшоҳ ва ба ҳар кадом мансабдорони у вазифаҳо таъин мекунад. Масалан, подшоҳро муздур ва ходими аҳолӣ мешуморад ва дар ин бора мегӯяд: «Подшоҳ филҳақиқат муздур ва ходими фуқарост, чунон ки агар дар қарья (деҳа)-е аз ғалабаи дуздон ва шарирон (бадкирдорон) хавф бувад ва мардум шахсеро ба қаровули ва нигаҳбони иттиҳоз кунанд (гиранд) ва мутасаддии обу ионаш шаванд, то шабро пос дорад ва бедор нишинад ва мутасаддии дафъи ҳасм гардад, инчунин раоё (раияҳо), ки тафвиз ва таслими ушру хироҷ ва закот ба султон мекунанд, барои он аст, ки «нигаҳбонии мо кун ва оби моро бирасон ва роҳҳои моро аз ашрор (роҳзанон) пок дор, то моро фароғат бошад ва агар ту фориғ нишинӣ, бо мо фароғат куҷо даст диҳад». пас касе, ки мутасаддии машғалаи ҷамъе бошад, ӯро куҷо ҷои ороми ва осоиш то ба кибру ғурур пардозад? Филҳақиқат султонро аз давлат он миқдор ҳақ аст, ки... моякфи садди рамақ (ба қадри зарури зиндагӣ) бошад ва бармозода бар он (ва барзиёда бар он) молик нест, аз они касон аст ва аз дигарон». (Аз ҳамон китоб, саҳифаи 102.)

Ва дар ҷои дигари ҳамин рисола дар бораи аҳли дарбори амир мегӯяд: «...Ҷамъияти ин табақа дар даргоҳи мулук (подшоҳон) ҳам аз он аст, ки эшон аз камоли коҳилӣ (танбалӣ) ва касолат (сустӣ) диданд, ки аз саранҷоми ҳеҷ касбу кор барнамеоянд ва дар гузориши... пешаҳо аз ақли ҷузвии андак чора нест ва он (ақл) дар зоти эшон мафқудуласар аст (асари ақл ҳам дар онҳо нест), гумон карданд, ки нони муфт... дар хизмати султон аст, чунки хизмати султон мунзабит нест (бетартиб аст), ва ҳар кас он ҷо равад, соҳиби аспу ҷома хоҳад шуд ва асперо савор шудан ва ба доруламоро (ба даргоҳи амир) рафта саломе доданро ҳар лояқиле (ҳар беақл) саранҷом тавонад дод, ё ҳамроҳи муддаӣ (даъвогар) ва муддаоалайҳ (ҷавобгар) ба деҳе баромадан, ки қатъи низон ҳасмайн (тарафайн) ғолибо (аксар) ба воситаи амин ва арбоб бувад, коре саъб (сахт) ва душвор набувад...»

«...Давлатхоҳӣ ва ҷонсӯзии ин табақаи ҷоҳил то он ҷост, ки агар шаҳр оташ гирад ва хонаҳо барафтад, султон аз ҳарамсарой тафаррус кунад (пай барад), ки дар шаҳр ғавғое афтода бӯи дуд ба машом мерасад, арз кунанд, ки: «ҳеҷ ғоилае (фалокате) нест, кулолон оташ дар хумдон инҳоданд ва ин шӯълаи онҳост».

«Ва агар дар шаб ҳаромиён (дуздон) ба ҳарами мусулмонон дарраванд ва молаш бибаранд ва хунҳо бирезанд ва бонги бедод масмӯи султон шавад[180], расонанд, ки: «ҳеҷ боке нест, зане бо шавҳар арбада карда».

«Ва ҳамчунин дар саҳроҳо дар обе, ки ба масорифи шаҳр кифоя накунад, гӯянд ки: «ҳаман заминҳои музориин (деҳқонон) сероб гашта, зиёдатии об ба дангиз (ба баҳр) меравад; ва инчунин дар бозорҳо ба сабаби тафовути нархҳо ғаллаҳо ва матоъҳо рӯ ба нуқсон оварда (камьёб шуда), гӯянд: «ҳаман ачнос арзон аст, ки касе чизе намехарад». Алҳақ рост гуфта бошанд, ки аз ҷиҳати гаронӣ касе чизе нахарида».

«Ва дар диёре, ки аз рафтани султон ва аскария ба сутӯҳ омада (танг шуда) ва поймол гашта, гӯянд: «чашми мардуми он диёр дар роҳ аст ва интизори

ин аст: «Касе, ки ғуборолуд гардонад қадамҳояшро дар талаби илм, ҳаром (маҳфуз) мегардонад худо ҷасади ӯро аз оташи дӯзах». Муаллиф баъд аз нақли асли ин ҳадис мегӯяд: «Ғуборолуд гардондани қадам дар хондани хутбаҳои китоб ва шаб фиску фасод кардан... чӣ гуна ҷасадро аз оташи дузах маҳфуз дорад?..»

«Билҷумла (хулоса) ин андешаҳо маро аз ҳифзи дарс... монеъ меомад... Чун чашми ман бар зоҳир боз буд, ҳаман аҳли зоҳирро аз машоих (шайху эшонҳо) фиребгар медидам ва уламоро ришватхор...» (Аз ҳамон китоб, аз саҳифаи 706 то 711 чида гирифта шуд.)

* * *

Аҳмади Дониш дар «Рисолаи назми тамаддун ва таовун» ном асараш, ки дар аввали «Наводир-ул-вақоеъ» дарҷ шудааст, бетартибиҳои дарбори амири Бухороро ягон-ягон шумурда ислоҳи онро талаб мекунад, ба подшоҳ ва ба ҳар кадом мансабдорони ӯ вазифаҳо таъин мекунад. Масалан, подшоҳро муздур ва ходими аҳолӣ мешуморад ва дар ин бора мегӯяд: «Подшоҳ филҳақиқат муздур ва ходими фуқарост, чунон ки агар дар қарья (деҳа)-е аз ғалабаи дуздон ва шарирон (бадкирдорон) хавф бувад ва мардум шахсеро ба қаровулӣ ва нигаҳбонӣ иттихоз кунанд (гиранд) ва мутасаддии обу ионаш шаванд, то шабро пос дорад ва бедор нишинад ва мутасаддии дафъаи хасм гардад, инчунин раоё (раияҳо), ки тафвиз ва таслими ушру хироҷ ва закот ба султон мекунанд, барои он аст, ки «нигаҳбонии мо кун ва оби моро бирасон ва роҳҳои моро аз ашрор (роҳзанон) пок дор, то моро фароғат бошад ва агар ту фориғ нишинӣ, бо мо фароғат кучо даст дихад». пас касе, ки мутасаддии машғалаи ҷамъе бошад, ӯро кучо ҷои оромиш ва осоиш то ба кибру ғурур пардозад? Филхақиқат султонро аз давлат он миқдор ҳақ аст, ки... моякфи садди рамақ (ба қадри зарури зиндагӣ) бошад ва бармозода бар он (ва барзиёда бар он) молик нест, аз они касон аст ва аз дигарон». (Аз ҳамон китоб, саҳифаи 102.)

Ва дар чои дигари ҳамин рисола дар бораи аҳли дарбори амир мегӯяд: «...Ҷамъияти ин табақа дар даргоҳи мулук (подшоҳон) ҳам аз он аст, ки эшон аз камоли коҳилӣ (танбалӣ) ва касолат (сустӣ) диданд, ки аз сарҷунбонии ҳеҷ касбу кор барнамеоянд ва дар гузориши... пешаҳо аз ақли чузвии андак чора нест ва он (ақл) дар зоти эшон мафқудуласар аст (асари ақл ҳам дар онҳо нест), гумон карданд, ки нони муфт... дар хизмати султон аст, чунки хизмати султон мунзабит нест (бетартиб аст), ва ҳар кас он чо равад, соҳиби аспу чома хоҳад шуд ва асперо савор шудан ва ба доруламоро (ба даргоҳи амир) рафта саломе доданро ҳар лояқиле (ҳар беақл) сарҷунбон тавонад дод, ё ҳамроҳи муддаӣ (даъвогар) ва муддаоалайҳ (чавобгар) ба деҳе баромадан, ки қатъи низон ҳасмайн (тарафайн) ғолибо (аксар) ба воситаи амин ва арбоб бувад, коре саъб (сахт) ва душвор набувад...»

«...Давлатхоҳӣ ва чонсӯзии ин табақаи чоҳил то он чост, ки агар шаҳр оташ гирад ва хонаҳо барафтад, султон аз ҳарамсарой тафаррус кунад (пай барад), ки дар шаҳр ғавғое афтода бӯи дуд ба машом мерасад, арз кунанд, ки: «ҳеҷ ғоилае (фалокате) нест, кулолон оташ дар хумдон ниҳоданд ва ин шӯълаи онҳост».

«Ва агар дар шаб ҳаромиён (дуздон) ба харами мусулмонон дарраванд ва молаш бибаранд ва хунҳо бирезанд ва бонги бедод масмӯи султон шавад[180], расонанд, ки: «ҳеҷ боке нест, зане бо шавҳар арбада карда».

«Ва ҳамчунин дар саҳроҳо дар обе, ки ба масорифи шаҳр кифоя накунад, гӯянд ки: «ҳамаи заминҳон музориин (деҳқонон) сероб гашта, зиёдатии об ба дангиз (ба баҳр) меравад; ва инчунин дар бозорҳо ба сабаби тафовути нархҳо ғаллаҳо ва матоъҳо рӯ ба нуқсон оварда (камьёб шуда), гӯянд: «ҳамаи ачнос арзон аст, ки касе чизе намехарад». Алҳақ рост гуфта бошанд, ки аз чиҳати гарони касе чизе нахарида».

«Ва дар диёре, ки аз рафтани султон ва аскария ба сутӯҳ омада (танг шуда) ва поймол гашта, гӯянд: «чашми мардуми он диёр дар роҳ аст ва интизори

мақдамя (қадамгузорин) султонй мебаранд». (Аз ҳамон китоб, аз саҳифаи 94 то 96 чида гирифта шуд.)

Аҳмад-махдум дар он вақт ҳеч гоҳ мамлакати беподшоҳро тасаввур намекард ва тасаввур карда ҳам наметавонист. Ниҳоятн орзуи вай мамлакатдорин подшоҳиҳои бонитизом буда, дар ин хусус сармашқи ў давлати Россия буд, ки вай дар тамаддун, дар интизом ва дар тараққй ҳазор дарача болотар аз мамлакатдорин амири Бухоро буд.

Хатто хаёл ва орзуҳои ў дар ин бора як дарача болотар рафта, подшоҳро ходимн халқ ва нафақахурон ба қадри зарури ҳазинаи халқ мешуморид. Ин фикр дар шароити амирии онвақтаи Бухоро, ки на танҳо дороии мамлакат, балки марду зани тамоми аҳолй ҳам ғулом ва канизи шаҳси амир шумурда мешуд, хеле фикри олй буд.

Ин фикрҳои Аҳмади Донишро ба ман, ки он вақтҳо бетартибиҳои мамлакат ва дарбори амирро «ҳамин тара омадааст ва ҳамин тара ҳам хоҳад рафт, чй бояд кард?» гуён фикр мекардам, бе таъсир намонда буд.

* * *

Дигар як чои «Наводир-ул-вақоеъ», ки дар он вақтҳо ба ман таъсир бахшид, тасвири ҳирси аҳли бозор дар роҳи сарватгундорй буд. Дар ин бора ба ман тасвири баққоле, ки ҳамсояи муаллиф буда, ҳирси сарватҳамъкунии худро бо диндорй омехта пеш мебурд, таъсири анбе бахшида буд.

Ман дар як чо ҳамон порчаро ҳам бо забони муаллиф, аммо кутоҳ карда ва баъзе луғатҳоширо дар байни қавсайн шарҳ дода ва аломатҳои китобати имрузаро ба он ҳамда навъ кардан мехоҳам.

Муаллиф дар як чои боби «Васият ба фарзандон ва ҳаққати касбу ва пешаҳо»-и «Наводир-ул-вақоеъ» фарзандони худро ба ҳисси мекунад, ки албатта ба касбу кори машғул шаванд. Эътиёҷи зиндагии худро бо дастранҷи худ таъмин намонд, аммо дар ҳирси молгундорй ва захирақунй нақфтанд.

Муаллиф дар бораи аҳволи бади ба ҳирси молгундорй афтодагон баққолеро мисол овардааст, ба фарзандаш хитоб мегуяд: «...Медонед, ки дар чаворӣ

(ҳамсояғии) шумо бақколакест сохиби зиёъ ва акор (заминў обу боғу бўстон) ва асбобу молу мавошй (чорпоён) ва дўконе ороста дорад пур ҳалвою шира, ки чун чашми шумо дар онҳо афтад, об дар даҳонатон гирд ояд ва маро аз тасаввури ҳоли ў об дар дида».

«Ва ин дўкон ду дар дорад ва ҳамаг мойўҳтоҷи мардум (ҳамаи он чизҳоро, ки мардум эҳтиёҷ доранд) дар (он) дўкон ҷамъ намуда ва ҳуд дар миёни анору ангур ва хуҷуми магасу занбўр биншаста ва ҳуд пир ва ҳазаф (фартут), ки агар ба фарогат биниишинад ва ба... исрофи амвол сарфи маишати ҳуд кунад, аз бақиятулумри ў (аз умри боқимондааш) зиёдатй кунад».

«Мебинед, ки дар ин дўкони дудар тобистону зимистон (умр) ба сар мебарад, дар зимистон ин дўкон сард бувад ба сабаби убури (гузаштани) боду барф ва дар тобистон гарм ба воситаи мурури самум (тафбод)».

«Дар сармо табақе сафоли пуроташ дар пеши ҳуд ниҳода, ламҳа ба ламҳа (лаҳза ба лаҳза) даст ба кайл (манак) ва тарозу ва сабзиву шалғам мезанад, сард мегардад ва бар оташ медорад ва ҳанўз тоби оташ ба дасти ў нарасида, яке меояд, ки «маро фалон чиз мебояд», алалфавр (фавран) бархезад ва нонишаста, боз дигаре ояд ва чизе хоҳад ва нонишаста, боз дигаре ояд ва (оташ) ҳамчунон хокистар шавад ва дасту пои ў ҳамчунон яхбаста».

«Ва чун таомаш аз хона ояд, дасте ба коса ва луқмае ба даҳон яке ояд, луқма фурў набурда ва даст набардошта дигаре ояд, дастолуда ва нон дар даҳон чанд тавоф (гардиш) ба гирди дўкон кунад, то он чи он кас хоста, ёфта диҳад».

«Дар ин асно вакти намоз даррасад ва чун мард мунсиф (диндор) аст, саросема ба як кунчи дўкон болои сангу тарозую сабзию пиёз намозе сар кунад. Такбири аввал ногуфта, яке ояд ва чизе хоҳад, фотиҳа ва қироат нокарда, дигаре расад... Ба ҳар кадом ба даст ё ба сар ишорат мекунад, ки «бинишин, то намоз тамом кунам», ва гоҳе ки ба масҷиди ҷамоат ҳозир шавад, такбир ва қироаташ ин ки «мабодо гурба аз сих гўштро бирабояд» ва зикру тасбеҳ он ки мабодо бачагон ҷавз (чормағз)-ро аз зери зағома барчинанд».

мақдами (қадамгузорӣ) султонӣ мебаранд». (Аз ҳамон китоб, аз саҳифаи 94 то 96 чида гирифта шуд.)

Аҳмад-махдум дар он вақт ҳеҷ гоҳ мамлакати беподшоҳро тасаввур намекард ва тасаввур карда ҳам наметавонист. Ниҳояти орзуи вай мамлакатдории подшоҳноки бошитизом буда, дар ин хусус ғармашки у давлати Россия буд, ки вай дар тамаддун, дар интизом ва дар тараққӣ ҳазор дараҷа болотар аз мамлакатдории амири Бухоро буд.

Ҳатто хаёл ва орзуҳои ӯ дар ин бора як дараҷа болотар рафта, подшоҳро ҳодими халқ ва нафақахӯри ба қадри зарури хазинаи халқ мешумориданд. Ин фикр дар шароити амирии онвақтаи Бухоро, ки на танҳо доронии мамлакат, балки марду зани тамоми аҳолӣ ҳам ғулом ва канизи шахси амир шумурда мешуд, хеле фикри олӣ буд.

Ин фикрҳои Аҳмади Дониш ба ман, ки он вақтҳо бетартибиҳои мамлакат ва дарбори амирро «ҳамин тарз омадааст ва ҳамин тарз ҳам хоҳад рафт, чӣ бояд кард?» гуён фикр мекардам, бе таъсир намонда буд.

* * *

Дигар як чои «Наводир-ул-вақоеъ», ки дар он вақтҳо ба ман таъсир бахшид, таъсири ҳирси аълӣ бозор дар роҳи сарватгундорӣ буд. Дар ин бора ба ман таъсири бақколе, ки ҳамсояи муаллиф буда, ҳирси сарватчамъкунии худро бо диндорӣ омехта пеш мебурд, таъсири ачибе бахшида буд.

Ман дар ин ҷо ҳамон порчаро ҳам бо забони муаллиф, аммо кӯтоҳ карда ва баъзе луғатҳояшро дар байни қавсайн шарҳ дода ва аломатҳои китобати имрӯзаро зиёда намуда нақл кардан мехоҳам.

Муаллиф дар як чои боби «Васият ба фарзандон ва ҳакикати касбҳо ва пешаҳо»-и «Наводир-ул-вақоеъ» фарзандонн худро тавсия мекунад, ки албатта ба касбу коре машғул шаванд. Эҳтиёҷи зиндагии худро бо дастранҷи худ таъмин намоянд, аммо дар ҳирси молгундорӣ ва захиракунӣ наафтанд.

Муаллиф дар бораи аҳволи бади ба ҳирси молгундорӣ афтодагон бақколеро мисол оварда, ба фарзандонаш хитобан мегӯяд: «...Медонед, ки дар чавори

(ҳамсояги) шумо баққолакест соҳиби зиёъ ва ақор (замину обу боғу бӯстон) ва асбобу молу мавоши (чорпоён) ва дӯконе ороста дорад пур ҳалвою шира, ки чун чашми шумо дар оиҳо афтад, об дар даҳонатон гирд ояд ва маро аз тасаввури ҳоли ӯ об дар дида».

«Ва ин дӯкон ду дар дорад ва ҳамаи мойӯҳтоҷи мардум (ҳаман он чизҳоро, ки мардум эҳтиёҷ доранд) дар (он) дӯкон ҷамъ намуда ва ҳуд дар миёни анору ангур ва ҳучуми магасу занбур бинишаста ва ҳуд пир ва ҳазаф (фартут), ки агар ба фарогат бинишинад ва ба... исрофи амвол сарфи маишати ҳуд кунад, аз бақиятулумри ӯ (аз умри боқимондааш) зиёдатӣ кунад».

«Мебинед, ки дар ин дӯкони дудор тобистону зимистон (умр) ба сар мебарад, дар зимистон ин дӯкон сард бувад ба сабаби убури (гузаштани) боду барф ва дар тобистон гарм ба воситаи мурури самум (тафбод)».

«Дар сармо табақе сафоли пуроташ дар пеши ҳуд ниҳода, ламҳа ба ламҳа (лаҳза ба лаҳза) даст ба кайл (маиак) ва тарозу ва сабзиву шалғам мезанад, сард мегардад ва бар оташ медорад ва ҳанӯз тоби оташ ба дасти ӯ нарасида, яке меояд, ки «маро фалон чиз мебояд», алалфавр (фавран) бархезад ва ноништаста, боз дигаре оид ва чизе хоҳад ва ноништаста, боз дигаре оид ва (оташ) ҳамчунон хокистар шавад ва дасту пои ӯ ҳамчунон яхбаста».

«Ва чун таомаш аз хона оид, дасте ба коса ва луқмае ба даҳон яке оид, луқма фурӯ набурда ва даст набардошта дигаре оид, дастолуда ва нон дар даҳон чанд тавоф (гардиш) ба гирди дӯкон кунад, то он чи он кас хоста, ёфта диҳад».

«Дар ин асно вақти намоз даррасад ва чун мард мунсиф (диндор) аст, саросема ба як кунҷи дӯкон болои сангу тарозую сабзию пиёз намозе сар кунад. Такбири аввал ногуфта, яке оид ва чизе хоҳад, фотиҳа ва қироат нокарда, дигаре расад... Ба ҳар кадом ба даст ё ба сар ишорат мекунад, ки «бинишин, то намоз тамом кунам», ва гоҳе ки ба масҷиди ҷамоат ҳозир шавад, такбир ва қироаташ ин ки «мабодо гурба аз сих гуштро бирабояд» ва зикру тасбеҳ он ки мабодо бачагон ҷавз (чормағз)-ро аз зери заҳома барчинанд».

«Дар айёми тобистон, бо вучуди он ки соҳиби бозу чорбоғ бошад, аз он таматтўъ (бахра) натавон гирифт ва самари фавокеҳи он (меваҳои он) натавонад дид ва дар ин дўкони гарм, ки аз тафи самум чун ғирфае (хуҷрае) аз ғирфаҳои чаҳаннам мешавад, фурсати дами оби сард ошомидан наёфта, монанди аспи чубоз ва харос (осиёи аспй) гирди дўкон ҳазор бор тавоф мекунад ва ҷомаҳо аз арақ пўсида ва ҳуд гаргини[181] ва мутааффин (бадбўй) гашта. Вақти хоб, агар сар ба болин ниҳад, зону дар оғўш бошад, чунки ҷон холй наёбад, ки пой афрозад (дароз кунад)».

«Ва чун асбоб ва адавоти баққолй рў ба камй ва нуқсон ниҳад, гоҳе савора ва гоҳе пиёда чуволе бар дўш ба бозор меравад ва нафаскашон дона ва бақла[182] ба дўкон меорад гармии ҳангомаи дўконро (барои гарм кардани савдои дўкони худ)». (Аз ҳамон китоб, аз саҳифаҳои 695 ва 697 гирифта шуд.)

Ин тасвири Аҳмад-махдум ба ман ончунон таъсир кард, ки баққоли мазкур аз назарам ҳеҷ дур намерафт ва ман хостам дар зиндагй монанди он баққолро ёфта тамошо кунам. Баққолонеро, ки дар раставу бозор дар ду тарафи кўча дар дўконҳошон нишаста молҳошонро мефурўхтанд, дуру дароз пешашон истода тамошо кардан барои ман мумкин набуд.

Охир дар рў ба рўи гўшаи чануби ғарбии саҳни мадрасаи Кўкалтош баққолеро ёфтам, ки аз чиҳати қиёфаи зоҳирй ҳам ба баққоли Аҳмади Дониш монанд дошт: ў ҳам пири фартут буд. Агар баққоли Дониш диндори намозхон бошад, ин ширинкори хушзабон буд, ба ҳар кас хитоб кунад, албатта дар аввали суханаш «гардам аз саратон!» мегуфт. Дўконаш ҳам гузаргоҳи тафбоди тобистонй ва тундбоди зимистонй буда, пешаш тамоман кушода менистод ба ҳадде, ки дар вақти бориши гирдбодноки рўи кори молу кўлояш бо ҳамроҳин худаш дар зери барф мемонданд. Дар пеши ў ба чои табақи оташ тағорачаи оташ буд, ки агар фурсат ёбад, дасту пояшро бар вай гарм мекард.

Азбаски дар рўи саҳни мадраса ба кўча нигоҳ карда нишастан одати умумии талабагони мадрасаҳои Бухоро буд, ба нишастани ман дар рў ба рўи он баққол ҳеҷ кас тааччуб намекард ва ман ҳар рўз соатҳо

дар гўшаи саҳн нишаста, кору кирдори он баққолро дар зери назари диққат мегирифтам ва ҳама кори ӯро мувофиқи кирдори баққоли Аҳмад-махдум меёфтам ва дар ин ҳол ба назари зиндагиби ва ба қаламн ҳақиқатнигэри муаллифи «Наводир-ул-вақоеъ» таҳсин бар таҳсинам меафзуд.

Рӯзе ин баққол ҷувалеро ба бағал гирифта ва пеши дӯконашро парда кашида, бозор рафт. Ман баргашта омадани ӯро мунтазир шуда ҳамчунон дар гўшаи саҳн нишаста мондам.

Баққол баъд аз соате омад. Ӯ як ҷувалча биринҷро пуштора карда бардошта овард ва ҳамроҳи ӯ як деҳқон ҳам буд, ки як ҷувал сабзии ба ӯ фурўхтаашро ба ҳаре худ бор карда меовард.

Баққол баъд аз ҷо ба ҷо кардани биринҷ сабзии деҳқонро ба загомаҳои сабзидоии пеши дўконаш холи кардан гирифт. Дар рўи ҷувол сабзиҳои калон-калон бошанд ҳам, сабзиҳои зери ҷувол майдатар ва резатар баромаданд. Баққол ин ҳолро дида гургуркунон сабзиро ҷо ба ҷо кард ва дар вақти пул додан аз маблағи дар бозор ба деҳқон ваъдакардааш камтар дод ва он камиро барои пур кардани ҷои сабзиҳои реза баромадан зери ҷувол ҳисоб кард.

Деҳқон рози нашуд ва гуфт:

— Одат ҳамин аст, ки дар рўйкаши ҷувол сабзй ва пиёзи калонтарро мегузоранд ва дар зери ҷувол резаҳоширо. Агар шумо дар бозор мегуфтед, ки «агар зери ҷувол майда бароянд, молатро намегирам ё пулатро кам мепардозам», ман сабзии худро ба шумо намефурўхтам. Хатто баъд аз ин ҷо омадан ҳам ҳамин шартро мекардед, ман моли худро гардонда бозор мебурдам. Акнун ки сабзии маро бо сабзиҳои кўҳнаатон омехта рохи нақола (баргардонидани савдо)-ро бастед, ман пули худро пурра талаб мекунам.

Баққол бошад, ба ин суханҳо гўш намедод ва «гардам аз саратон, инсоф кунед, инсофй хосият надорад, гардам аз саратон! Пуле ки бо фиребгарй ба кисаи кас дарояд, вафо намекунад...» гўён фарьёд мекард.

Охир кор аз ҷанҷоли забонй ба ҷангу ҷидолу дастбагиребонй гузашт ва баққол оташин шуда, «гардам

аз саратон» гўён аз дўкон ба кўча фуромад ва аз гиребони деҳқон бо як даст гирифта «гардам аз саратон» гўён бо дасти дигараш ба сари ў мушт монд.

Деҳқон ҳам бо дасти чапаш аз гиребони баққол гирифта, бо дасти росташ ба гўшхонаи ў шапалоқ задан гирифт ва шапалоққои деҳқон чунон бозарба буданд, ки гўшу рўи баққол, чунон ки ба лаълии мис зада бошанд, сало медод ва ранги рўяш ҳам монанди миси дар оташ тафтонда суп-сурх шуд.

Баққол мўйсафеди фартут ва деҳқон чавонтари тануманд буд. Оқибат, пиракй ба зарбахои деҳқон тоб наёварда, «гардам аз саратон, ба ҳоли мани по ба лаби гўр расида рахм кунед» гўён худро аз дасти деҳқон халос карда ба дўкон часта баромад. Аммо дар пулдиҳй инолкориаш заррае кам нашуда, боз ҳам пули камро ба деҳқон додан хост ва «гардам аз саратон, агар гиред, ҳамин, агар нагиред, додатонро ба қозй, ба амир ё ба худо гўед! Гардам аз саратон, ман фиреби шуморо намехўрам» мегуфт.

Деҳқон мехост баққолро аз рўи кори дўконаш кашола карда фуроварда, дубора мушткорй кунад. Аммо одамоне, ки ба сари чанчол расида омада буданд, ба ин кор роҳ надоданд ва ба деҳқон:

— Ин мўйсафедро куший ҳам, як пули дигар намедиҳад. Биё, ба худо ҳавола кун, худо ба киштат барака диҳад! — гўён ўро насиҳат ва тасаллй доданд.

Деҳқон ночор чувол ва пули ба ризои худ додаи баққолро гирифта ва ба хараш савор шуда рафт.

Баққол баъд аз дур шудани деҳқон, гўё ҳеч коре нашуда бошад ё ягон кори оддие ба вуқўъ омада бошад, ҳандакунон ба одамон нигоҳ карда:

— Гардам аз сарҳотон, одам бо як фондае, ки аз харидуфурўш ба даст медарояд, бой намешавад. Барои бой шудан аз сангу тарозу, аз ҳисоби харидору фурўшгор канда гирифтанаш ва бо қатй кардани молҳои паст ба молҳои нағз ҳам фонда бурданаш лозим аст.

Ў ин суханҳоро чунон бо хушзабонй мегуфт, ки гўё ҳазлу ширинкорй мекарда бошад. Баъзе шунаванда-гон ба ин суханони ў ханда мекарданд ва баъзеҳо ба ў дашном ва нафрин дода аз пеши дўкони ў дур мешуданд. Худи ў ҳам «гардам аз сарҳотон, пеши дў-

конро холӣ кунетон, аз савдо намонам!» гӯён мардуми ҷамъшударо пароканда кардан мехост.

(Ду вокеаеро, ки дар як мавзӯъ бошанд, дар як ҷо ба тарзи ҳикоя овардан, хусусан ки дуйӯмӣ аз нахустин аз ҷиҳати баденият паст бошад, кори бисьёр бад аст. Аммо ман дар ин ҷо бо нақли аҳволи «баққоли Аҳмади Дониш» ва «баққоли худ» ин кори бадро кардам. Ман ин корро барои он кардам, ки хонандагон бо андоза карда дидани тасвири аҳволи ин ду баққол кувваи қалами Аҳмади Донишро ба хубӣ равшан дарьёбанд.)

* * *

Ҷои дигари «Наводир-ул-вақоеъ», ки дар он вақтҳо ба ман таъсир кардааст, назари хурдабини муаллиф буд ба ҷамъияти дворянӣ ва аристократии Россия. Чунки ман ба андозаи бисьёр хурд бошад ҳам, ин аҳволро дар байни бойҳо ва калонони Бухоро медидам.

Муаллиф дар нақли яке аз сафарҳои дар Россия кардааш, баъд аз он ки маҷлиси бал (базм)-и дар ҳузури император ташкил кардашударо тасвир мекунад ва тантанаҳои ақлхиракунандаро бо қалам ва сухан ба пеши назари хонанда тачассум кунонда нишон медиҳад, ба маънии ботинии он ҷамъият гузашта мегӯяд:

«...Баъзе табоеъ (касон)-ро гумон афтад, ки онҳо (яъне табақаи олии Россия) дар дуньё бағоят маҳзуз (баҳраёб) ва масрур бошанд ва ҳеҷ ғам... гирди хотири эшон нагардад ва доим ба рафоҳ (фаровонӣ) ва танаъум (бо нозу неъмат) зист доранд...»

(Дар ҳақиқат) «инчунин нест... Роҳими хуруф (муаллиф) дар сафари аввал дар бодиюрраъй (дар назари аввал) дарьёфтам (ҳақиқати ҳолро), чунки назари ман бештар ба ибрат боз буд, хузи (маҳзуни) ва яъсе (ноумедие), ки дар акобири... он диёр (Россия) мулоҳиза кардам (аз ҳад берун буд)... Ҳар кадоми онҳо ба мофавқи худ мутаассиб бошанд ва ба мотаҳт мубоҳӣ (яъне ҳар кадоми онҳо ба касе, ки дар шаъну шавкат аз худашон боло буд, ҳасад мебурданд ва монанди ӯ шуданро мехостанд ва ба касе, ки аз худашон пасттар бошад, фахр мекарданд ва ғурур нишон медоданд)».

«Касе дар дуньё набувад, ки ба ҳаман муродот ва муштаҳаёт (талаботи нафсонӣ) комьёб бошад, албат-

та (*хар кас*) аз яке дуи (паст) ва аз дигаре фавқ (бало) бошад. Пас доим ба ҳасад ва таассуб маъюс ва маҳзуи гардад. Масалан, дар базми мачлиси императур, дар чашме, ки ба тасаввур овардани ӯ аз маҳолот менамуд ва тавоне гуфт, ки ҳеч як аз салотини гузашта ва оиндаро инчунин дастгоҳ камтар даст дода бошад (ва камтар даст дихлд) ва дар ҳеч чузи ва рукни ни мачлис кусуре (*камбудие*) ва футуре боздид намегардид, бихиште мучассам ба хур ва музайян ба кусур (*касрҳо*) меомад».

(Аммо) «ман дар ни мачлис ҳамаро медидам, ки маълул ва маъюс буданд, ба воситаи ни ки дар ни мачлис асбоби ишшот ба камол буд ва зану мард маст буданд, ҳар марде мехост, ки ба ҳаман заноп оид ва ҳар зане вола буд, ки ба ҳар марде равад. (Аммо) аз ни чихат, ки мачлиси султон (*император*) буд, алоиия (*рўйрост*) роҳи комчўй ба ҳар кас масдуд (*баста*) менамуд. Илло он ки ҳар ҳадом охи сард мекашиданд: зани Зайд (*номи одами шартӣ — С. А.*) медид, ки зани Амр (*ни ҳам номи одами шартӣ*) ба кимати як ҳазор динор хулй ва хулал (*либос, асбоби ороишу зинат*) пўшида ва ҳамроҳи марде вачех (*хушрўй*) аз лозим (*калонон*) даст ба гардан ва камар ракс мекунад, *либоси ӯ дуи* (паст) ва адили ӯ (*ҳамраксаш*) бадмазаг (*бадшакл*) Холид (*бадшакл*), маҳзуи ва малул чархе меовард ва раксе ба карх (*зўрбозўраки*) мекард; ва Башир (*ни низ номи одами шартӣ*) медид, ки зани бочамоли ӯ бо ҳамроҳи Холид даст ба гардан ракс меравад ва зани бадшакли Холид бо вай адил (*ҳамракс*) шуда, ба нкрох (*зўрбозўраки*) пой мекўфт».

«Заноне, ки пиртар буданд, мардон ба онхо илтифот намекарданд ва мардоне, ки кучасолтар буданд, заноп ивонро (илтифот намекарданд). Пирон аз чавонон ва зубтарон аз адами дастгоҳ ва кудрат ба ҳасад ва гайрат (рашк)-и ҳамдигар гирифтори хузн ва алам ўданд... Худи подшоҳ низ ба воситаи ни ки аз фукаройи вилоёт истимоъ (комьёбй) натвонад кард, магар ба туфьи (пиҳлой), обн ҳавас ҳар замон аз даҳонаш мерехт, зани подшоҳ низ аз чихати кучасолй ва пирй аз чавонони мачлис бешуур кадами дар пеши пеҳлад».

«Ва билчумла (хулоса), ҳеҷ касеро надидам, ки ғаме домангираш набувад ва дуди оҳи кабуд аз димоғаш барнамеояд».

Муаллиф ин ҳолро дар кӯчаҳо ва тамошохонаҳои Петербург низ дидааст, ки ба таассуроти базми подшоҳӣ илова карда ба тарзи зерин накл менамояд:

«Ва ҳамчунин дар раставу бозор ва тамошохонаҳо ҳеҷ тане осуда ва бегам ба назар дарнаёмад. Масалан, дар растаи бузург (муаллиф дар ин ҷо як кӯчаи бузурги Петербургро, ки дар ду тарафаш иморатҳои олиҳои боҳашамат ва магазинҳои пурсарват бино ёфта будааст, ба тафсил тасвир мекунад ва дар охир мегӯяд:) ...ҳамаи мардумро... мағмум (ғамгин) ва маҳзун медидам: аз он ки зани Зайдро медидам, ки бар аробаи шашаспа савор ва миқдори даҳ ҳазор динор ҳулӣ ва ҳулал пӯшида ва қимати ароба низ наздик ба ҳазор танга бо радифе (ҳамсаворе) матбӯъ (дилкаш) нишаста. Зани Амр дар либос ва ароба ва радиф дуни ӯ[185], ё ин ки бо вучуди камоли асбоб бо радифи номатбӯъ нишаста ва дигаре бо камасбобӣ бо ҳамроҳии радифи матбӯъ афтода. Ҳар кадом (онҳо) ба асп, ароба ва либоси ҳамдигар рашку ҳасад мебурданд ва ба ҳолате ки доштанд, ҳеҷ кадом розӣ ва шокир набуданд. Аз ин ҷиҳат ҳар рӯз дар асп, ароба ва либос ва ороиш такаллуф ба кор мебурданд, ки мофавқаш (болотар аз он) мутасаввар нашавад».

«Боз рӯзи дигар ба навъе чилва мекарданд, ки ороиши рӯзи гузашта (дар пеши он) ночиз менамуд. Аз камоли таассуб ва такаллуф бо ҳамаи рангу зебу зинат доим ранги занон ва мардонашон зард ва кабуд метофт, чуноки аз ҳасад ва ғайрати (рашки) ҳамдигар ...бисьёр ғам мехӯрданд. Ҳамчунин дар базмхонаҳо мудом дар рафтор ва гуфтор ва кирдори ҳамдигар нозир буданд ва дар садади (пай) айб ва қадҳи (хурдагирии) ҳамдигар» (меафтоданд). (Аз саҳифаҳои 542—547 ҳамон китоб чида гирифта шуд.)

Дар нахустин бор дидан ва хондани «Наводир-ул-вақоеъ» ҷоҳои ба ман таъсиркардааш хеле бисьёр буд, аммо ба накли порчаҳои дар боло зикршуда (ба тарзи мисол) қаноат кардан муносиб дида шуд. Дар охири ин ёддошти худ ҳаминро ҳам бояд ман қайд ку-

нам, ки шиносони ман ба «Наводир-ул-вақоеъ» дар ман танҳо инқилоби фикриро бедор карда намонд, балки ба сарам савдои насрнависшавиро ҳам андохт. Дар ҳамон вақтҳо ман орзу мекардам, ки «бояд кас насрнавис шавад ва агар ин мақсад ба даст дарояд, монанди Аҳмад-махдум насрнавис шавад, ки вокеаҳоро дар пеши хонанда бо забони содда мучассам кунонда нишон дода тавонад». (Ин орзуи ман танҳо баъд аз Революцияи Қабири Социалистии Октябрь ба вуҷуд омад ва бо шиносшуданам бо асарҳои нависандагони классик ва советии рус савдои содданависӣ аз Аҳмад-махдум гузаштан ба сарам афтод.)

Оре, фикри содданависӣ ҳам дар ман баъд аз шиносшуданам ба «Наводир-ул-вақоеъ» пайдо шуд, чунки забони ин китоб ба хонандагони замони ҳозира хеле душвор намояд ҳам ва дар ҳақиқат хеле душвор ҳам хаст, дар он замонҳо, ки ман ба ин китоб ошно шудам, нисбат ба дигар китобҳо ва аз он чизҳо, ки ношнависони ҳамон замон менавиштанд, хеле осон буд.

Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат, ки дар кори тасҳеҳ ва татбиқ кардани «Наводир-ул-вақоеъ» ба тарзи сомеъ иштирок мекард, низ аз ин китоб бе таъсир ва таассур намонд. Ӯ афсӯс мехӯрд, ки чаро дар зиндагии муаллиф бо вай алоқа баста файзьёб ва фондабардор нашудааст. Ӯ ин афсӯси худро дар қитъаи таърихие, ки дар ҳамон рӯзҳо — дар рӯзҳое, ки бо «Наводир-ул-вақоеъ» ошно шуд, яъне баъд аз 3—4 соли аз дуньё чашм пӯшидани муаллиф бахшида ба вафоти ӯ навишта буд, изҳор кардааст.

Он қитъа ин аст:

Фарьёд, к-аз самуми бановақти рӯзгор
Аз боғи сина гунчаи олом[185] вошукуфт.
Яъне ба даҳри фазлу ҳунар он ки тоқ буд,
Даҳре зи марги ӯ ба ғаму дард гашт чуфт.
Мир-Аҳмади мунаҷҷими ӯрок, он ки з-ӯ
Рамзи фунуни фазл набудеш дар ин ҷуфт,
Сард аз баҳори олами ошӯб кард дил,
Ҳам дар ҳамал ба маҳмили танги лаҳад бихуфт.
Гар з-ин фироқ чок занам пераҳан, сазост,
Ғофил шудему доманаш аз даст рафт муфт.
Кардам савол соли вафоташ зи пири ақл,
«Гӯё бирафт равнақи илми нуҷум» гуфт.

1314 ҳиҷрӣ (1897 милодӣ).

Ахмад-махдум дар «Наводир-ул-вақоеъ» дар мавриди тасвир намудани тӯи духтари подшоҳи Россия дар он тӯй Патти[185] ном як француззани сурудхон иштирок карданашро ва дар ҳамон вақт ба Америка даъват карда шудани он сурудхонро нақл карда, дар таъриф ва тавсифи ӯ муболиғаҳо мекунад ва дар бораи ӯ як қитъа шеъри лирикӣ ҳам менависад. Дар ҳамон вақт ҳамон шеър дар пеши мо рафиқони сегона — Ҳайрат, Мунзим ва ман муаллифашро монанди як шоири лирик қилва кунонда буд. Дар охири ин боб ёдоварӣ кардани ҳамон шеър муносиб дида шуд.

Он қитъа ин аст:

Потки порисӣ*, он сарвқади зӯҳрачабин
Дар табассум сӯи доман зи даҳан гул мерехт.
Зулфи пурчини ҳам андар ҳами ӯ дар буни гӯш
Обрӯи тарӣ** аз чабҳаи сунбул мерехт.
Дидаҳаш он ҳама кайфияти ҳайрат медод,
К-ӯ зи саҳбои нигаҳ дар кафи чон мул*** мерехт.
Лаҳну овози вай он сон ки ба гӯши ушшоқ
Гаҳ ҳушн**** саъвазу гаҳ чаҳ-чаҳи***** булбул мерехт.
Аз Питирбурх****** азимат чу ба Амрико******* кард,
Нолаҳо аз сару пои ҳама гулгул мерехт.

(Ҳамон китоб, сах. 529.)

КӮЧИДАНИ МАН БА МАДРАСАИ ҚӮҚАЛТОШ

Чунон ки дар охири қисми III «Ёддоштҳо» нақл шудааст[186], шарикдарси ман Абдухалил-махдум аз мадрасаи Қӯқалтош ҳуҷрае харида, истиқоматашро ба ман дода буд, аммо ман истиқомати он ҳуҷраро бинобар ҳурмат ба бародари калони худ дода, ҳуҷраеро, ки аз мадрасан Ҳоҷӣ Зоҳид ба саҳми ӯ афтода буд, ба худ гирифта будам.

Чун бародарам хонадор шуда, ба ҳавлии ичора кӯчид, ман ба мадрасаи Қӯқалтош кӯчидам. Ин воқеа дар аввалҳои соли 1899 рост омада буд.

---

* *Порисӣ* — парижӣ.
** *Тарӣ* — дар ин ҷо ба маънои тозагӣ ва ботаровати.
*** *Мул* — шароб.
**** *Ҳушн* — садои махсуси саъва ном парранда.
***** *Чаҳ-чаҳ* — садои махсуси булбул.
****** *Питирбурх* — Петербург.
******* *Амрико* — Америка.

Мадрасаи Кӯкалтош калонтарини мадрасаҳои Бухоро буда, дуошьёна ва дорои 153 ҳучраи истиқоматӣ аст ва ҳучраҳои ӯ ҳам нисбат ба ҳучраҳои мадрасаҳои дигар дар истиқомат бобтар буданд. Бештарини ҳучраҳои ошьёнаи якӯмаш якқаравоқ буда, дар пушти чои нишаст ганчина доштa, дар вай аз як равзаи зери сақфнаш рӯшноӣ медаромад.

Бештарини ҳучраҳои ошьёнаи дуйӯмаш дуравоқа буда, равоқи дарунӣ мадрасагиашои гузаргоҳи ҳамсоягон ва равоқи берунии ҳар ҳучра махсуси худи он буд.

Ҳучрае, ки ман дар аввали ба мадрасаи Кӯкалтош кӯчиданам истиқомат мекардам, дар гӯшаи шарқии ҷанубӣ, дар ошьёнаи дуйӯм буда, беравоқ, аммо се нишастгоҳ дошт: нишастгоҳи якӯм дар зери гунбази фароҳи баланде буда, аз даричае, ки ба тарафи шарқ, ба пушти мадраса кушода мешуд, рӯшноӣ мегирифт; дуйӯм бар болои рохрави умумии гӯшаи даромад воқеъ шуда буд, ки сақфи пастак дошт ва аз даричае, ки ба дарунӣ мадраса кушода мешуд, рӯшноӣ мегирифт ва ба вай аз нишастгоҳи якӯм бо чанд поғунда зина баромада мешуд; сейӯм дар пахлуи ҷанубии нишастгоҳи якӯм бино ёфта буд, ки ба вай ҳам бо зина баромада мешуд ва ин нишастгоҳ асосан бар болои анбишту хезумхонаи он ҳучра воқеъ шуда буд, ки аз тарафи шарқии мадраса аз даричае рӯшноӣ мегирифт.

Ман, ки палос кам доштам, нишастгоҳи якӯмро бошишгоҳи худ карор дода, дар ду нишастгоҳи дигар бӯрьёи сафеди нав пахш карда мондам.

Мадрасаи Кӯкалтошро бародари ширхӯра ва амалдори аз ҳама калонтари Абдуллохони Шайбонӣ[187] — Кулбобо Кӯкалтош дар вақтҳои дар Хирот ҳукумат доштанаш, дар соли 986 ҳичрӣ (1578 милодӣ) бино карда, якчанд сарой ва бозорҳоро аз дарунии шаҳри Бухоро ва як райони ғандумкории дашти Карширо ба вай вакф кардааст[188].

Баъд аз он ки Абдуллохон дар низои байни худ ва писараш Абдулмӯъминхон[189] ғуссамарг шуда, дар соли 1006 ҳичрӣ (1597) вафот кард, Абдулмӯъмин дар ка-

тори амалдорони калони падараш Қулбобо Кӯкалтошро ҳам бо азобу уқубатҳои вахшиёна кушт. Ба ин сабаб дар байни мардум бо талқини рӯҳониён афсонае пайдо шуд, ки гӯё «ҳар касе, ки дар мадрасаи Кӯкалтош истиқомат кунад, ё муллои бузург, ё бои калон, ё шаҳид ва ё ҳамаи инҳо мешудааст, чунки бинокунандаи ин мадраса Қулбобо Кӯкалтош ҳам донишманд, ҳам бои калон буда ва ҳам дар охири умраш шаҳид шудааст».

* * *

Азбаски мадрасаи Кӯкалтош сервақф ва ҳуҷраҳояш ҳам барои истиқомат боб буд, қариб ҳамаи ҳуҷраҳояш моли хусусии бойбачагон, махдумони калон ва қозизодагон шуда буд. Ҳатто бойбачагони аз деҳот ва аз вилоятҳои дур барои таҳсили илм (ё палавхӯрӣ ва айшу нӯш) ба Бухоро оянда ҳам кӯшиш мекарданд, ки аз мадрасаи Кӯкалтош ҳуҷрадор шаванд. Баъзе соддалавҳон ё риёкорон афсонаи болоиро ҳам ба ин кӯшиши худ сабаб нишон медоданд.

Баъзе аз бойбачагони шаҳри Бухоро ҳам, ки ба дарсхонӣ ва мадраса ҳеҷ алоқа надоштанд, як ҳуҷраро аз ин мадраса соҳиби карда, таъмир ва зинат дода ва ҳаман асбоби айшу нӯшро муҳайё карда монда буданд. Дар вақтҳои дилгир шуданашон аз корҳои харидуфурӯхт ва айшу нӯши хонагӣ шаберо ин ҷо бе ташвиши зану фарзанд бо дӯстони хосашон гузаронида айш мекарданд.

Соҳиби пештараи ҳуҷраи ман ҳам Расулқул-бойбача ном касе буд, ки бо вуҷуди дар шаҳр ҳавлии дуошёнаи пурзебу зинат доштанаш ин ҳуҷраро харида гирифта, нишастгоҳи сейӯмашро шаҳнишиндор ва наққошию гулкорӣ карда будааст ва ҳар ҳафта як шаб-ду шаб он ҷо омада шабнишинӣ мекардааст. Чун ба корҳои тиҷоратиаш шикаст рӯй додааст, ба фурӯхтани ин ҳуҷра маҷбур шудааст.

Ана бо ҳамин сабабҳо нархи ҳуҷраҳои ин мадраса нисбат ба сервақфиаш гаронтар буда, ба толибони пулмасти айшталаб ба даст даровардани онҳо хеле душвор буд ва бештарин бо ришва додан ба калонони ин ҷо ин матлаб ба дасти онҳо медаромад.

Дар мадрасаи Кӯкалтош фисқу фасоду айшу нӯш қариб айб ба шумор намерафт ва хучрадорони айшталаби он чо қариб рӯйрост ба он гуна корҳои нолоик, ки омман мардум хеч гумон намекард, машғулӣ менамуданд. Дар бештарини ганҷинаҳо ва миёнбастҳои[190] ҳучраҳои вай хумҳои шароби мавзӣ чӯшида меистод.

Дар он чо кордкашӣ ва одамкушӣ ҳам гоҳ-гоҳ рӯй медод, ки ба он кор на калонони мадраса ва на ҳокимони шаҳр аҳамият намедоданд. Як вокеаи одамкушии дар он мадраса рӯйдодаро ман дар қисми II «Ёддоштҳо» накл карда будам[191]. Аммо дар вақтҳое ки ман дар он чо будам, як «талабаи» бойбачаи туркманро, ки аз чамоати Эрсарӣ буд, яке ва ё якчанд нафари худи ҳамон туркманон куштанд.

Тарафҳои мактул ба ҳокимони «ҳунпулӣ» дода, «модар дашти Туркмаи ҳисоби худро бо ҳам баробар мекунем ва шумо ба кори мо тадохул накунед» гӯён ҳокимонро, ки зотан ғайр аз пулгирӣ кори дигар надоштанд, сокит карданд ва калонони мадраса бошанд, ошӣ ба мактул бахшида додашударо бо лаззати тамом «пасту расо» хӯрда, «ба лабашон кулӯҳ молиданд».

Ба якдигар хучуми хасмонаи вахшиёна кардан, дар хучрае чамъ шуда картабозӣ намудан, дар шабҳои дарсхонӣ ошӯбҳои мастона барпо намуда одоби умумии мадрасаҳои Бухороро вайрон кардан ва монанди инҳо дар ин мадраса аз корҳои оддӣ ба шумор мерафт.

Харчанд дар Бухорои амирӣ муллоён ва «норезагони» онҳо (муллобачагон) ба эътибори аксарият аз хамаи аҳолӣ озодтар ва ба омман мардум ғолибтар бошанд ҳам, «озодии мадрасаи Кӯкалтош дар корҳои бемаънӣ» озодии мутлақ буд.

Албатта, ин чизҳое, ки дар ин чо дар бораи ахлоқ ва кирдори аҳолии мадрасаи Кӯкалтош навишта шуд, ба эътибори аксарият аст. Вагарна дар ин чо муллоён ва талабагоне хам ёфт мешуданд, ки дар байни ҳамин қадар шӯру ғавғо ба илмҷӯӣ худ машғулӣ мекарданд.

Дар ин мадраса ориятнишин (касе, ки худ хучрадор набуда, дар хучраи каси дигар менишинад) кам буд ва онхое хам, ки хучраи худ надоштанд, ё ба яке аз хучрадорони бой хизматгор, ё ба яке аз муллохон калони ин чой шогирд ва ё ин ки монанди ман ба яке аз калонзодагон алока пайдо карда ба ин чо рох меёфтанд. Бинобар ин ориятнишинони ин мадраса хам дар зери химояти хомиёни худ дар ин чо озод буданд.

Аммо химояти он хомии хучрадор ба ориятнишин вакте нафъ мекард, ки дар миёнаи он хомй ва «каллачунбонони» ин мадраса алокаи дўстй, хеч набошад, алокаи бетарафй бошад. Аммо агар дар миёнаи хомй ва «каллачунбоне» кудурат пайдо шавад, хусусан баъзе кирдорхои ориятнишин ба он «каллачунбон» писанд наяфтад, албатта, он ориятнишин дар зери хучум ва суикасд мемонд.

Монанди хамин вокеа дар вактхои зиндагонй кардани ман дар он мадраса рўй дода буд. Дар хамон вактхо дар Бухоро Ғиёс-махдум ном як муллои калон ба мансаби аъламй мансуб буд. Маънии ин унвони фахрй «донотарини уламо» гуфтан аст. Натичаи амалии ин мансаб хамин буд, ки агар дар байни муфтиён дар масъалаи хукукй ихтилоф афтода, тарафе ба даъвогар ва тарафи дигар ба чавобгар фатвохои зидди хамдигар диханд, кози мачбур буд ба кавли тарафе хукм кунад, ки аълам дар хамон тараф бошад.

Ғиёс-махдуми аълам пеш аз ба мансаби аъламй расиданаш чанде дар Ғичдувон кози шуда буд ва дар вакти козигиаш яке аз маддохзодагони ончоиро ба худ ром карда гирифта ва дар вакти аз козигй ба аъламй гузаштанаш он маддохзодаро ба «нияти хонида мулло кардан» ба худ махрам карор дода, хамрохи худ ба шахр оварда буд.

Ин кори Ғиёс-махдум ба ғичдувониён сахт расид. Харчанд маддохон ва маддохзодагони Ғичдувон ба беномусй машхур бошанд хам, махз ба сабаби ғичдувоний будани он маддохзода ғичдувонинён аз ин кори аълам ор карда, хам ба ў ва хам ба он маддохзода душманй пайдо карданд.

Аълам мувофиқи вазъан худ аз мадрасаи Кӯкалтош хучраеро харида, он маҳаллаҳоеро дар он чо истеъмолот кунонад ва ин аз шоирдӯсти мӯътамади худашро, ки бухороӣ ва бо он маҳаллаҳо шиносдорс буд, таъин кард, ки ҳар шаб ба хучраи маҳаллаҳоеро рафта бо ӯ дарс тайёр намояд, ҳам дар он чо хобида, ба ӯ сарояшӣ аз нигаҳбонӣ кунад.

Ин хори аълам ба гӯшдувониёни орталаб боз ҳам саттар расид ва онҳо дар байни худ мегуфтанд: «Бинем-қаяй, аълам маҳрами худро бо ҳимояти як бухороӣ чӣ гуна мухофизат мекунад?»

Дар он вақто дар мадрасаи Кӯкалтош аз «қалла-чубонони» гӯшдувонӣ Мулло Файзи ном позарез[10] ғиҷдагонӣ мекард. У хост, ки ба он маҳаллаҳоеро бозкасдӣ кунад. Ҳарчанд дигар гӯшдувониёни бошандаи он мадраса ба кори қасдкардани Мулло Файзӣ шарик нашудаанд, аммо мумкинат ҳам наҳастанд, зеро ба аҳлаи онҳо «ба он кор монеъ шудан — ба номуси гӯшдувониёни рахна задан» мешуд.

Мулло Файзӣ барои ба амал овардани бозкасдии худ ду муллобачаи бебоки гӯшдувонии дигарро, ки дар мадрасаҳои дигар зиндагонӣ мекарданд, пеш кашид ва Ҳочӣ Маъюни ном муллобачаи каршигаро, ки ба худаш шариксдарс буд, ба болои ҳочӣ будананиш мурида монд. Шояд ҳам буд, ба ин кор ҳамроҳ кард. Чунки хучраи Ҳочӣ Маъюни ба гузаргоҳи маҳаллаҳоеро буда, дар он чо нишаста ӯро таъқиб кардан осон буд.

Шабе ки ба амал овардани суиқасдро муқаррар кардаанд, Мулло Файзӣ ба ду нафар рафиқони бебоки худ дар хучраи Ҳочӣ Маъюни, ки дар ошёнаи якум буд, нишаста, чароғеро комӯш карда дарро кушода монда, роҳи маҳаллаҳоеро пойдаанд. Баъд аз ними шаб маҳаллаҳоеро бо нигаҳбонии худ аз хучраш, ки дар ошёнаи дуюм буд, фуромада, фавқус дар даст мехостанд ба тарафи хало раванд. Ин ки нафар аз дуконд монанди балои ногаҳонӣ бар сари онҳо рехта, ду нафарашон дар дуи онҳоро аз пушт бағал карда бардоштаанд, ба як даст дакони онҳоро маҳкам дошта-анд, то ки фарьёд наканшанд ва сеюмӣ шамъи фо-

нусро хомӯш карда, шикорхоширо ба хучраи Хочӣ Маннон даровардаанд.

Дар он чо он се нафар бо Хочӣ Маннон чор нафар шуда, дар хаққи дастгиршудагон чӣ кор кардanаширо ҳеч кас бо чашми худ надидааст. Аммо ҳамин қадар маълум буд, ки дар вақти озод кардани асирон ба дасти маддоҳзода як мактуб додаанд ва дар он мактуб навишта шуда буд:

«Ба аъламат тӯй, агар бо мо «шох ба шох мондан хоҳад» (мубориза кардан хоҳад), худ ба майдон барояд. Як талабаи бухороиро, ки ҳанӯз бӯи шир аз дахонаш нарафтааст, бехуда ба майдон андохта, ба беобрӯй шудани ин гуна чавонон сабаб нашавад.

Каллачуқбони гиҷдувонӣ».

Албатта, аълам аз ин кор ба қозикалон, ба қушбегӣ ва ба амир шикоят накард ва шикоят ҳам карда наметавонист, зеро ҳар коре кунад, сабаби беобрӯии худаш мешуд. Ночор фардои ҳамон шаб маддоҳзодаро аз мадрасаи Кӯкалтош кӯчонда бурд ва баъд аз чанд рӯз аз мадрасаи Мири Араб, ки нисбатан ороътар буд, хучрае харида, ӯро дар он чо истиқомат кунонид.

Аммо ин кор дар шаҳр аз будаш зиёдатар овоза шуда, беобрӯии аълам ҳам аз чашмдошти худи ӯ зиёдатар гардид.

* * *

Дар охири таассуроти худ аз аҳволи маишии мадрасаи Кӯкалтош вокеаи зеринро, ки ҳарчанд чузъист, аммо хислати умумии аксарияти бошандагони он чо ро нишон медиҳад, бояд қайд кунам.

Падарам дар вақти истиқомат карданаш дар мадрасаҳои Бухоро барои равғандон кардан хумчаи сафолине харида будааст. Дар вақти вафоти ӯ он хумча дар деҳа дар хонаи мо буд. Вақте ки ман ба мадраса омадам, хумчаро барои равғандон кардан аз саҳро ба шаҳр овардам.

Аълам мувофиқи вазъдаи худ аз мадрасаи Кўкалтош хучраеро харида, он маддоҳзодаро дар он чо истиқомат кунонид ва яке аз шогирдони мўътамади худашро, ки бухорой ва бо он маддоҳзода шарикдарс буд, таъин кард, ки ҳар шаб ба хучраи маддоҳзода рафта бо ў дарс тайёр намояд, ҳам дар он чо хобида, ба ў саровоиӣ ва нигаҳбоиӣ кунад.

Ин кори аълам ба гичдувониёни орталаб боз ҳам сахттар расид ва онҳо дар байни худ мегуфтанд: «Бинем-қаиӣ, аълам махрами худро бо ҳимояти як бухорой чӣ гуна муҳофизат мекунад?»

Дар он вақтҳо дар мадрасаи Кўкалтош аз «калла-чунбононӣ» гичдувони Мулло Файзи ном позарез[132] зиндагонӣ мекард. Ў хост, ки ба он маддоҳзода бадкасдӣ кунад. Ҳарчанд дигар гичдувониёни бошандаи он мадраса ба кори қасдкардаи Мулло Файзӣ шарик нашуданд, аммо мумонинат ҳам накарданд, зеро ба акидаи онҳо «ба он кор монеъ шудан — ба номуси гичдувониён раҳна задан» мешуд.

Мулло Файзӣ барои ба амал овардани бадкасдаш худ ду муллобачаи бебоки гичдувонии дигарро, ки дар мадрасахон дигар зиндагонӣ мекарданд, аниқ кашид ва Хочӣ Маъмон ном муллобачаи қаршигиро, ки ба худаш шарикдарс буда, ба болои хочӣ будананаш муриди жиони Шоҳхӯҷ ҳам буд, ба ин кор хамроҳ кард. Чунки хучраи Хочӣ Маъмон ба гузаргоҳи маддоҳзода буда, дар он чо нишаста ўро таъқиб кардан осон буд.

Шабе ки ба амал овардани суиқасдро муқаррар кардаанд, Мулло Файзӣ бо ду нафар рафиқони бебоки худ дар хучраи Хочӣ Маъмон, ки дар ошёнаи якўм буд, нишаста, чароғро хомўш карда дарро кушода монда, роҳи маддоҳзодаро пойдаанд. Баъд аз пиёни шаб маддоҳзода бо нигаҳбони худ аз хучраш, ки дар ошёнаи дуйўм буд, фуромада, фавс дар даст мехостанд ба тарафи хало раванд. Он се нафар аз дуйбол монанди балои вогаҳонӣ бар сари онҳо рехта, ду нафарашон дар дуи онҳоро аз пушт бағал карда бардоштаанд, то ки фарьёд накашанд ва сеюми шамъи фо-

нусро хомӯш карда, шиқорҳошонро ба ҳучраи Ҳоҷӣ Маннон даровардаанд.

Дар он ҷо он се нафар бо Ҳоҷӣ Маннон чор нафар шуда, дар ҳаққи дастгиршудагон чӣ кор карданашонро ҳеҷ кас бо чашми худ надидааст. Аммо ҳамин қадар маълум буд, ки дар вақти озод кардани асирон ба дасти маддоҳзода як мактуб додаанд ва дар он мактуб навишта шуда буд:

«Ба аъламат гӯй, агар бо мо «шох ба шох мондан хоҳад» (мубориза кардан хоҳад), худ ба майдон барояд. Як талабан бухороиро, ки ҳанӯз бӯи шир аз даҳонаш нарафтааст, бехуда ба майдон андохта, ба беобрӯй шудани ин гуна чавонон сабаб нашавад.

Каллаҷунбони гӯдувонӣ».

Албатта, аълам аз ин кор ба қозикалон, ба қушбеги ва ба амир шикоят накард ва шикоят ҳам карда наметавонист, зеро ҳар коре кунад, сабаби беобрӯии худаш мешуд. Ночор фардои ҳамон шаб маддоҳзодаро аз мадрасаи Кӯкалтош кӯчонда бурд ва баъд аз чанд рӯз аз мадрасаи Мири Араб, ки нисбатан оромтар буд, ҳучрае харида, ӯро дар он ҷо истиқомат кунонид.

Аммо ин кор дар шаҳр аз будаш зиёдатар овоза шуда, беобрӯии аълам ҳам аз чашмдошти худи ӯ зиёдатар гардид.

* * *

Дар охири таассуроти худ аз аҳволи маишии мадрасаи Кӯкалтош вокеаи зеринро, ки ҳарчанд чузъист, аммо хислати умумии аксарияти бошандагони он ҷоро нишон медиҳад, боид қайд кунам.

Падарам дар вақти истиқомат карданаш дар мадрасаҳои Бухоро барои равғандон кардан хумчаи сафолине харида будааст. Дар вақти вафоти ӯ он хумча дар деҳа дар хонаи мо буд. Вақте ки ман ба мадраса омадам, хумчаро барои равғандон кардан аз саҳро ба шаҳр овардам.

Дар вақти ба мадрасаи Кукалтош хӯчиданам маро муяссар шуд, ки барои равғани андохта мондан зарфи тунукаи сафед харам. Чун он хумча бекор шуд, сӯфӣ (муаззин)-и мадраса аз ман хоҳиш кард, ки онро ба ӯ диҳам, то ки равғандон кунад. Ман додам.

Сонитар фаҳмидам, ки як талабаи бошандан он мадраса аз муаззин барои шароб андохтан як хумчаи равғанхӯрдаи сафолии ёфта доданашро пурсида будааст ва муаззин он хумчаро аз ман талабида гирифта, ба ӯ бо нархи тамом фурӯхтааст.

Дар бораи ин воқеа қиттаи зеринро навишта будам:

Мероси ман ин моли падар буд хумчае,
Он ҳам, бубин, ба мадраса вақфи шароб шуд.
Ин ҳам шунидаанст, ки сӯфии мадраса
Дар хидмати шаробпаймон зарфьёб шуд.

Абдухалил-маздум, ки аз ин аҳволи он мадраса хабардор буд, баъд аз ман ба хучраи кӯчида омадан худ омада, дар бошишгоҳи ман якчанд нафар каломони ин чоро зиёфат кард ва маро ба онҳо шиносонда гуфт:

— Ин касро орзиятишин нашуморанд ва ин хучраро ман барои ӯ харидаам ва ба ӯ супурдаам. Бинобар ин бояд ин кас яке аз хучрадорони ин чо ҳисоб ёбад.

Аз ғайри ин якчанд нафар хучрадорони «калла-чумбони» ин чо ғиҷвувонҳо буданд, ки онҳо ҳам маро хурмат ва ҳимоят мекарданд. Ба ҳамин тариқа, ман дар ин мадрасаи пуршуру ошуб обод ва осуда зиндагонӣ мекардам.

Дарсхонии ман дар вақтҳои дар ин мадраса будаанам, хусусан баъд аз шиносоиям ба «Наводир-ул-вақоеъ»-и Ахмади Дониш, хеле суст шуд ва дарсҳои дарсхонагиро чиҳилҳои бефоида ва вақтҳои ба онҳо сарфшударо бар абас рафта мешумурдам. Аммо аз рӯи расмият китобе мебардоштам ва ба дарсхонаҳо рафтуӯй мекардам ва дар байни дӯстони худ аз лузуми ислоҳи программаи дарсхонаҳои Бухоро гап мезадам.

Ин талқиноти ман ба Ҳайрат, Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим, Абдухалил-махдум, Ҳомидҳочаи Мехрӣ ва ҳатто ба Миркодир-махдум барин шарикдарсонам, ки ба девонагӣ машҳур буд, мақбул меафтод ва ич фикри маро қувват медоданд, лекин ба амал овардани ин фикрро дар Бухорои онрӯза ғайри мумкин мешуморидаид.

Аммо як қисм аз шарикдарсонам, ки мақсади асосиашон зудтар хатм карда қозӣ шудан, раис шудан, мударрис шудан ва, ҳеч набошад, дар ғузаре имом шудан ё ин ки ба деҳаи худ рафта дар байни омман деҳқонони бесавод «соҳиби шариат» гардидан буд, ба ин гуна суханон гӯш намедоданд ва масхара медоштанд.

Дар мадрасаи Кӯкалтош машғулоти асосии ман мутолиа намудани китобҳои адабӣ ва таърихӣ буд ва ҳарчанд худам ба ин гуна китобҳо молик набудам, дӯстони серкитобам китобҳошонро бемалол ба ман орият дода, маро дар ин хусус «ташнашикан» карда менигодаид.

Вақте ки аз мутолиа дилгир шавам, пеши дӯстони дар боло ном бурдашуда рафта, ба шабнишинихои адабиашон иштирок мекардам, ё онҳо пеши ман меомаданд.

Базмгардиам, ки чанд гоҳ боз кам шуда буд, баъд аз дилсард шуданам аз дарсҳои мадраса боз зиёд шуд, бо шунидани овози дойра ё хабари барпо шудани базме дар чое «дойрахабар» шуда рафта, дилкушои мекардам.

Ин одати ман, ки, назар ба ақидаи муллоёни одамшаванда, як корн паст ба шумор мерафт, ба дӯстони наздикам бе таъсир намонд: онҳо аввалҳо ба хотири ман ва ба ман ҳамроҳ шуда базм мерафта бошанд, кам-кам худхошон ҳам одат карданд ва дар шароити Бухорои амирӣ, ки ҳеч сайронгоҳе ва тамошоҳонае надошт, барои дилкушоӣ ин корро лозим мешумурдаги шуданд. Ҳатто мо ба базмҳои саҳроҳои атрофи шаҳр, ки яке аз мо бо деҳқонони он чо шиносоӣ дошта бошад, мерафтем ва шабро дар он чо ғузаронида меомадем.

Дар муҳити ноҳияи Бухорои амири писарбачагон бекас дар саломатӣ зиндагӣ карда наметавонистанд. Он гуна бачагон аз шӯрапуштон (хулиганон)-и шаҳр ва аз бебокиҳои мадрасаҳо саломат монда ҳам, аз дасти миршаб ва амир маҳфуз намемондаанд. Балки худи миршаб шӯрапуштонро бармегирифт, ки ба болои он гуна ҷиноятҳои бекас ҳуҷуме карда ҷанҷолеи барпокарда, то ки ба ин бахшад ӯ он ҷиноятҳоро дастгир кардааст, баъди «тарбия» ба амир пешкаш кунад.

Чунончи, Сиддиқҷон ном ҷавоне бо падари монд ва тарбияҳои одамони бечорагӣ ғафлат будаанд. Ҳанӯз бор бо бахшиҳои гумроҳи одамони миршаб ӯро дастгир кардани хостанд, тариқҳояш пора дода халос кардааст. Ҳамин онҳо дидаанд, ки ин кор дамон зоҳид нашуда ва дар роҳи поркардани сарвати онҳо тамом зоҳид шуд, ки дар онҳо бозе миршаб хоҳарзодаи онҳоро дастгир карда ба амир зоҳид фиристод, бинобар ин онҳо дар пеи ҳимояи эфтоданд.

Дар ҳамин вақтҳо ба миршаб толиб омадани Ҳоҷӣ-махдум, ки як қисмаш саргузашти вай дар бобати болои ҳамин қисмаш «Ёдоштҳо» гузошт, шӯҳрат ёфта буд. Тариқҳои Сиддиқҷон аз ин талаббои Ҳоҷӣ-махдум фонда бурдан хост, хоҳарзодашонро ба ҳимояти ӯ супурданд.

Ҳоҷӣ-махдум зот, ки он ҷавонро тарбия намояд. Аббаски дар он вақтҳо ягона роҳи тарбия дарс хондан буд, ӯро ба дарсхонӣ мондан зот ва худаш, ки ба Ғайб-махдумӣ аълам шӯҳрат буд, ӯро ҳам бурда ба вай шогирд кард.

Аълам ба бахшиши ин ки он ҷавон дар хонаи Ҳоҷӣ-махдум «майрон эҳтиёҷ», ӯро аз ранҷу кардан ба он чӣ ниёз намуд ва ба тариқаш ӯ маъқул кард, ки «дар хонаи худам истад ва ман ӯро аз ҳар гуна ҳуҷумҳо муҳофизат хоҳам кард».

Аббаски мартиба ва шаъну шавкати аълам аз Ҳоҷӣ-махдум чанд дараҷа баланд буд ва маъқул буд, ки ҳеҷ ҳол миршаб ҷуръат накарда, ки хоҳарзодаи онҳоро аз хонаи аълам дастгир кунад, тавлифи аълам-

ро қабул карданд ва Сиддиқчонро ба ҳимояти ӯ супурданд.

Хочӣ-махдум, ки аз олуфтахои кӯҳна буд, ин кори азлам ба ӯ алам кард ва хост, ки аз вай никор гирифта ӯро дар мнёнаи омман халқ беобрӯ намояд ва баъди ба амал овардани ин кор дар пеш рост овардани фурсати муносиб афтод ва ба зудӣ чунин фурсат ҳам ёфт шуд.

Як рӯзи иди қурбон буд. Мо чанд нафар дӯстон одат доштем, ки рӯзхои ид пагоҳӣ аз дарвозаи Намозгоҳи Бухоро берун шуда, дар он ҷо ба суфачаи чорбоғи подшоҳӣ менишастем. Азбаски шаҳр нисбат ба берунаш хеле баландӣ дошт, ба идгоҳ равандагон аз дарвозаи шаҳр баромада, аз фароз ба нишеб ҳаракат мекарданд ва мо, ки дар нишебӣ нишаста будем, карру фарри ба ид равандагонро ягон-ягон тамошо мекардем.

Дар рӯ ба рӯи мо, аммо панҷоҳ қадам поинтар аз мо, ҳавзе буд ва дар суфачаи он ҳавз ҳам гурӯҳе менишастанд, ки онҳо ҳам монанди мо тамошоталабони карру фарру шаъну шавкати рӯзи ид буданд. Азбаски сарҳавз аз ҷои нишасти мо боз ҳам дар нишебтар буд, мо нишинандагони он ҷоро дида метавонистем ва медидем, ки Хочӣ-махдум ҳам дар байни он гурӯҳ нишастааст.

Қаторҳои равандагони идгоҳ канда нашуда пай дар ҳам аз шаҳр баромада, аз пеши мо гузашта ба тарафи Намозгоҳ мерафтанд. Дар ҳақиқат ҳам, дидани онҳо тамошое дошт. Боён ва бойбачагон аз қабат ба қабат пӯшидани либосҳои рангоранги қиматбаҳо дар зери обу арақ моида ба зӯр роҳ мегаштанд ва бо ҳаман ин ҳамсафони худ—боён ва бойбачагони дигарро кунҷковона аз назар мегузарониданд. Агар либоси онҳоро нисбат ба либоси худ пурқиматтар, зеботар ва бисёртар ёбанд, осори кудурат дар чабҳаашон пайдо мешуд ва агар аз они онҳо пасттар бошад, ба либоси худ то эҳ ва фаровезаш боз як бори дигар нигоҳ карда (шояд бори садӯм бошад), ба пурқимати ва зебоии либоси худ қаноат ҳосил карда, шодикунон аз ифтихор ва ғурур гул-гул мешукуфтанд.

Мансабдорони калони амир, ки ғайр аз онҳо дигар касе дар роҳи идгоҳ ба асп савор шудан ҳақ на-

Дар мухити вайрони Бухорои амирӣ писарбачагони бекас дар саломатӣ зиндагӣ карда наметавонистанд. Он гуна бачагон аз шӯрапуштони (хулиганон)-и шаҳр ва аз бебокии мадраса саломат монанд ҳам, аз дасти миршаб ва амир маҳфуз наменонданд. Балки худи миршаб шӯрапуштонро бармеангехт, ки ба болои он гуна ҷавонони бекас ҳуҷуме карда ҷанҷоле бароранд, то ки ба ин баҳона ӯ он ҷавононро дастгир карда, барои «тарбия» ба амир пешкаш кунад.

Чунончи, Сиддиқҷон ном ҷавоне бе падар монд ва тағоҳҳояш одамони бечорае лабпаст буданд. Чанд бор бо баҳонаи гуногун одамони миршаб ӯро дастгир кардан хостанд, тағоҳҳояш пора дода халос карданд. Аммо онҳо диданд, ки ин кор давом хоҳад кард ва дар роҳи порадиҳӣ сарвати онҳо тамом хоҳад шуд, ва дар охир боз миршаб хоҳарзодаи онҳоро дастгир карда ба амир хоҳад фиристод, бинобар ин онҳо дар пан хомӯшӣ афтоданд.

Дар ҳамон вақтҳо ба миршаб ғолиб омадани Ҳоҷӣ-махдум, ки як қисми саргузашти вай дар боҳои болоии ҳамин қисми «Ёддоштҳо» гузашт, шуҳрат ёфта буд. Тағоҳҳои Сиддиқҷон аз ин ғалабаи Ҳоҷӣ-махдум фонда бурдан хоста, хоҳарзодашонро ба ҳимоятӣ ӯ супурданд.

Ҳоҷӣ-махдум хост, ки он ҷавонро тарбия намояд. Азбаски дар он вақтҳо ягона роҳи тарбия дарс хондан буд, ӯро ба дарсхонӣ мондан хост ва худаш, ки ба Ғиёс-махдумия аълам шогирд буд, ӯро ҳам бурда ба вай шогирд кард.

Аълам ба баҳонаи ин ки он ҷавон дар хонаи Ҳоҷӣ-махдум «пайрон мешавад», ӯро аз равуаӣ кардан ба он ҷо манъ намуд ва ба тағоҳҳои ӯ маъқул кард, ки «дар хонаи худам истад ва ман ӯро аз дар гуна ҳуҷумҳо муҳофизат хоҳам кард».

Азбаски мартаба ва шаъну шавкати аълам аз Ҳоҷӣ-махдум чанд дараҷа баланд буд ва маълум буд, ки ҳеҷ гоҳ миршаб ҷуръат наҳоҳад кард, ки хоҳарзодаи онҳоро аз хонаи аълам дастгир кунад, тақлифи аълам-

ро қабул карданд ва Сиддиқчонро ба ҳимояти ӯ супурданд.

Хочӣ-махдум, ки аз олуфтахои кӯҳна буд, ин кори аълам ба ӯ алам кард ва хост, ки аз вай никор гирифта ӯро дар мнёнан омман халқ беобрӯ намояд ва барои ба амал овардани ин кор дар паи рост овардани фурсати муносиб афтод ва ба зудӣ чунин фурсат ҳам ёфт шуд.

Як рӯзи иди курбон буд. Мо чанд нафар дӯстон одат доштем, ки рӯзхои ид пагоҳӣ аз дарвозаи Намозгохи Бухоро берун шуда, дар он чо ба суфачаи чорбоғи подшоҳӣ менишастем. Аъзоёни шахр нисбат ба берунаш хеле баландӣ дошт, ба идгоҳ равандагон аз дарвозаи шахр баромада, аз фароз ба нишеб ҳаракат мекарданд ва мо, ки дар нишебӣ нишаста будем, карру фарри ба ид равандагонро ягон-ягон тамошо мекардем.

Дар рӯ ба рӯи мо, аммо панчоҳ қадам понитар аз мо, замзе буд ва дар суфачаи он ҳамӣ ҳам гурӯҳе менишастанд, ки онҳо ҳам монанди мо тамошоталабони карру фарру шаъну шавкати рӯзи ид буданд. Аъзоёни сарҳанг аз чои нишасти мо боз ҳам дар нишебтар буд, мо нишинандагони он чоро дида метавонистем ва механдем, ки Хочӣ-махдум ҳам дар байни он гурӯҳ нишастааст.

Қаторхои равандагони идгоҳ канда нашуда пай дар ҳам аз шахр баромада, аз пеши мо тузашта ба тарафи Намозгоҳ мерафтанд. Дар ҳақиқат ҳам, дидани онҳо тамошое дошт. Боён ва бойбачагон аз қабат ба қабат пӯшидани либосҳои рангоранги қиматбаҳо дар зери обу арақ монда ба зӯр роҳ мегаштанд ва бо ҳаман ин ҳамсафони худ—боён ва бойбачагони дигарро кунчковона аз назар мегузарониданд. Агар либоси онҳоро нисбат ба либоси худ пурқиматтар, зеботар ва босалиқатар ёбанд, осори кудурат дар чабҳаашон пайдо мешуд ва агар аз они онҳо пасттар бошад, ба либоси худ то эҳ ва фаровезаш боз як бори дигар нигоҳ карда (шояд бори садӯм бошад), ба пурқиматӣ ва зебоии либоси худ қаноат ҳосил карда, шодикунон аз ифтихор ва ғурур гул-гул мешукуфтанд.

Мансабдоронӣ калони амир, ки ғайр аз онҳо дигар касе дар роҳи идгоҳ ба асп савор шудан ҳақ на-

дошт, боз тамошогоҳи дигар будянд; зинати онҳо зинати расмӣ буда, ҳамаи пӯшокҳошон зарбафт, зардор ва зардӯзӣ буд, ничунин ҳаман асбоб ва абзоли аспҳошон низ заррин ва нигинакорӣ буда, дар тобиши офтоб чашми бинандагонро мебурд.

Вақте ки ягон мансабдори калон аз дур намоён шавад, роҳдорон роҳро холӣ мекарданд, ки тамошталабони дар ду тарафи кӯча нишаста ӯро ва ӯ тамошобинонро ба хубӣ медиданд. Мансабдор, ки худро бо он карру фар ягона одами соҳибэҳтиром мепиндошт, ба умеди қабули салом ва ҳурмати одамон ба ҳар тарафи рох нигоҳ мекард.

Аммо тамошобинон, ки «фазилати» он мансабдорро аз одамони оддӣ танҳо дар ҳамон либосҳои пурқарру фар медонистанд, ба шахси ӯ аҳамият надода, пӯшок ва абзоли аспи ӯро аз назар мегузаронданд.

Мансабдор, ки аз мардум муомилаи чашмдоштаашро намедид, «шояд дар қарру фарри ман ягон камбудӣ бошад» гӯён барҳо ва остинҳои чомаашро бо диққат аз назар мегузаронид. Баъзе тамошобинони рамузфаҳм аз ин ҳол ба сирри даруни мансабдор пай бурда механдиданд ва мансабдор бошад, бо дандони он ханда боз ҳам саросематар шуда, ба сари худ даст бурда, дастори худро даст-даст карда медид, ки мабодо ягон печи вай кач афтода ё нӯги мӯйи он кушода шуда, ба тарафи пушт монанди думи бодбараки бачагон овезон гардида, ханлаовар шуда бошад.

Ана дар ҳамин гуна вақти гармии тамошо аз тарафи шаҳр се кас дар як саф намудор шуданд, ки дар ду паҳлу ду шоҳирди олуфтатароши аълами Бухоро ва дар миёна Сиддиқчон буд ва ҳар кадоми онҳо бо либосҳои ядона худро ороста буданд ва дар камарбанди онҳо дучуфтӣ корд ҳам овезон буд, ки ғилофҳои нигинакорӣ доштанд, аз таги чомаҳои рӯяшон намуда менистод.

Он се нафар аз пеши мо гузашта ба рӯ ба рӯи сарҳавз расида буданд, ки Хочӣ-маҳдум аз байни гурӯҳ рост хеста, дар як частухез ба миёнаи кӯча расида, аз гирибони чомаҳо, курта ва камзӯли олуфтатароше, ки аз паҳлуи рост мерафт, гирифта, ҳакоратқунон пеш кашид. Зоҳиран дар дасти ӯ кордчаи кичигтя

качкордмонанд будааст, ки бо ҳамин кашидан гиребонҳои чомаҳо, камзўл ва куртаи олуфтатарош то ба миён чок шуда рафт.

Бо сар шудани ҷанчол мо давон-давон ба сари маш-маша расида рафтем. Тамошобинон ва роҳгузарон ҳам гирд омада, дар сари роҳ анбўҳи калони мардум пайдо шуд.

Олуфтатароши дигар, ки аз паҳлуи чап мерафт, таҳқир дидан ва либосҳояш дарида шудани рафиқашро дида, кордашро аз ғилофаш бароварда, ба ҳаво баланд карда, намоишкорона ба Махдум нишон дод, аммо барои задан пеш наомад.

Ҳочӣ-махдум, ки корд кашида, лекин ба пеш омадани ҷасорат накардани олуфтатарошро дид, худ сари синаи худро кушода, «биё, зан!» гўён пеш рафт. Олуфтатарош ин ҳолро дида, аз корд задан ва аз наздик шудан ба душман тарсида, боз ҳам пастар рафт.

Ҳочӣ-махдум бо алфози қабеҳи кўчагӣ он олуфтатарошро ҳақорат дода:

— Модом ки бо корд зада наметавонӣ, чаро корд меовезӣ, чаро корд мекашӣ? Ӯй номард, ё бо кордат маро зан, ё ба ман дех, ки чӣ гуна корд заданро ба ту ёд дихам!—гўён боз ҳам пештар рафт.

Олуфтатарош пасравии худро ба гурези шитобкорона табдил намуда зўр мезад, ки дар байни одамон даромада пинҳон шавад. Аммо гурўҳи анбўҳи мардум ба нияти ӯ роҳ намедод.

Дар ҳамин вақт одамони қозикалон ва қушбегӣ, ки дар рўзҳои чамъомади аҳолӣ барои нигоҳдории тартиб дар кўчаҳо мегаштанд, ба сари ҷанчол расида омаданд ва Ҳочӣ-махдумро, ки дар вазъияти ҳучум буд, нигоҳ доштанд:

— Махдум, айб аст, Махдум, айб аст! Ором шавед! Гардани шайтон шиканад,— гўён ҷанчолро пасанда кардан мехостанд...

Дар вақти Ҳочӣ-махдумро нигоҳ дошта ба ӯ насиҳат дода истодани одамони қозикалон ва қушбегӣ аз тарафи шаҳр садои «пўшт-пўшт, ба канори кўча бароед, роҳро кушоед!..» гўён ба гурўҳи мардуми ба сари ҷанчол гуншуда хитоб кардани роҳдорон баромад. Одамон ба кадри имкон худро канора каши-

да, роҳро ба кадре ки як савор гузашта метавонист, кушоданд.

Аз рахнаи кушодашудаи гурӯҳи анбӯҳ Ғиёс-махдуми аълам намоён шуд: дар тани ӯ чомаи кундаи (зарбафти зъло), ба сараш дастор ва кулоҳи зардӯзи, ба пояш кафшу масҳии зардӯзӣ буд. Зинати асбу саворни ӯ ҳам аз худаш камӣ надошт: гарданбанд, кутос ва кӯшкуни най тиллокӯбӣ аҷиқ шинондашуда, дар паш зардӯзӣ заминдӯзӣ, зинпӯшаш махмали аълои гулдӯзи, лачомаш тиллокӯбӣ дувоздахзулфа буда, зулфҳои тиллокӯбии он ҳамроҳи мӯи ёли шона-задааш ба гардани най зеби наварӯсона медод.

Аълам ба болои чанчол дар вақте расида омад, ки одамони қозиқалон ва қушбеги «айб аст, айб аст!» гӯён Хочӣ-махдумро насиҳат медоданд. Чун Хочӣ-махдум аз роҳи кушодашуда расида омада истодани аъламро дид, дар вазъияте, ки худашро одамони хокимон нигоҳ дошта менистоданд, дасти росташро ба тарафи аълам ёзонда:

— Айб ба ин одам аст, ки,—гуфт ӯ,—сару танашро бо дах сер (ду пуд) тилло пӯшонда, аспашро ҳам дар зери панҷ сер (як пуд) тилло кашида, худро аъламн Бухоро ва соҳиби шариат шумурда, шогирдони худро ба шӯрапуштӣ меомузад ва бо ин кори худ одамони бемаъмусро водор мекунад, ки ба шӯрапуштони ӯ бо шӯрапуштӣ муқобилат намоянд.

Аълам, ки барои ба мардум нишон додани карру фарри идонаи худ то ин ҷо оҳиста-оҳиста асп ронда ботамкинона меомад, ба тарафи худаш даст ёзонда ба гап даромадани Хочӣ-махдумро дида, сари худро ҳам карда, ба сагрии аспаш тозиёна зада, шитобкорона ба тарафи Намозгоҳ асп давонд.

Гурӯҳи мардум гапҳои захролуди обдори Махдумро шунида ва ҳолати ҳандавор ва фирори аъламро дида, қаҳқаҳзанон ҳандида пароканда шуданд[28].

ТЕАТРБОЗИИ ХОЧӢ-МАХДУМ

Хочӣ-махдум, баъд аз он ки дар байни гурӯҳи анбӯҳи мардум ва дар хузури одамони хокимон аълами шаҳрро он ҳама ҳақоратҳо болохонадор кард, агар рӯйрост мегашт, ҳукумат барои нигоҳдории ҳурмати

мансабдори калон ва аълами уламои ҳуд албатта ӯро дастгир карда ҷазо медод, бинобар ин ӯ бо пароканда шудани мардум ба Намозгоҳ нарафта бо тангкӯчаву паскӯчаҳо ба ҷое рафта, дар хонаи яке аз дӯстони ҳуд рӯй пинҳон кард.

Аммо, чунон ки дар ҳукуматдории феодалӣ одат шуда омадааст, мансабдорон, ҳокимон ва дарбориёни амир низ дар тороҷ кардани аҳолӣ ва дар забункушӣ бо ҳам якзабону якдил бошанд ҳам, дар мансабталошӣ ва ҷоҳталабӣ душмани каттоли якдигар будаанд.

Чунончи, қозикалон Қозӣ Бадриддин, ки писараш Бурҳониддин дар Бухоро раис буд, орзу дошт, ки баъд аз сараш ӯ ба ҷои худаш қозикалон шавад. Аммо вуҷуди Ғиёс-махдум барин муллоёни машҳури қозикалоншаванда ба ин орзуи ӯ халал мерасонид, бинобар ин зимнан аълам ва дӯстони ӯро душмани ҳуд ва душманони ӯро дӯсти холиси ҳуд шумурда, дар озори онҳо кӯшиш намекард.

Ба ин сабаб бо арзи ҳақоратталабии аълам аз Ҳоҷӣ-махдум, ҳарчанд бо хабар додани ҷосусони ҳуд ҷои пинҳоншудаи ӯро донад ҳам, ба аълам «ҳанӯз дар кучо будани гунаҳгор маълум нест, мо кофтукови чиддӣ карда истодаем, албатта ба даст хоҳад афтод, дар он вақт мо ӯро чунон ҷазои намунавор медиҳем, ки ба дигарон ибрат шавад» гӯён бо ваъдаҳои гарму чӯшон оташи ғазаби ӯро паст кардан мехост ва дар ҳақиқат бо чормағзҳои пуч домани ӯро пур менамуд.

Дар ин миён ҳангоматалабон «ҷанги Ҳоҷӣ-махдумро бо аълам» бо шарҳу иловаҳои муболиғадор дар меҳмонхонаҳо, дар самоворхонаҳо ва дар сари кӯчаҳо нақл ва ҳикоя мекарданд, ки дар байни мардум заррае обрӯи аълам намемонд ва ҳатто дӯстонаш ҳам аз ӯ нафрат ва ба ӯ таъна мекарданд. Ба ин сабаб эҳтимоли қозикалоншавии ӯ торафт кам шуда, қозикалон ва писари ӯро хурсанд мекард.

Баъд аз се рӯзи он воқеа шабона Бурҳониддини раис махфиёна ба ҷои пинҳоншудаи Ҳоҷӣ-махдум кас фиристода, ӯро ба хузури ҳуд талаб кард ва ба ӯ расонд, ки мехоҳад ҷанги бо аълам кардаашро аз

дл, рохро ба қадре ки як савор гузашта метавонист, кушоданд.

Аз рақиқи кушодашудан гурӯҳи аввӯҳ Ғӯёс-мақдуми аъламҳамеша шуд: дар тани ӯ чомаи кундал (зирбафти зилол), ба сараш дастор ва кулоҳи зардӯзӣ, ба пеши кафшу маскии зардӯзӣ буд. Эшонро аспи сиёрии ӯ ҳам аз худаш камӣ наалонт: гарданбанд, кутос ва қушқунуми вай тиллокӯбӣ акиқ шинондашуда, лаҷомаш зардӯзӣ заминдӯзӣ, эноятшуда маҳмали аълои гулдӯзӣ, лаҷомаш тиллокӯбӣ дувоздаҳгулфа буда, зулфҳои тиллокӯбӣ ош ҳамроҳи мӯи ёли шоҳасаддаш ба гардани вай зеби анвардӯстона медод.

Аълам ба болои чанчол дар вақте расида омад, ки одамони қотималон ва кушбегӣ сайб аст, зайб аст-гуфта Ҳочӣ-мақдумро ваҳшат медошанд. Чун Ҳочӣ-мақдум аз роҳи кушодашуда расида омада истодани аълиморо дид, дар вақтиеки, ки худашро одамони зиёдаи нигоҳ донста менишонданд, дасти росташро ба тарафи аълам ёзонда:

— Айб ба ин одам аст, ки,—гуфт ӯ,—қарз талаб-ро бо дах сир (ду пул) талаб кунонда, аспашро ҳам дар зери панҷ сир (як пул) талаб кашонда. Худро аълами бузурго ва соҳиби шаҳват шумурда, дигарҳои худро ба шӯрашуштӣ меомӯзад ва бо ин нияти худ одамонро бемаҳсуро водор мекунад, ки ба шӯрашуштиаш ӯ бо шӯрашуштӣ муқобилат намоянд.

Аълам, ки барои ба мардум нишон додани қарору фаҳми қавиаш худ то ин ҷо ҳаяста-ҳаяста асп ронда ботамкинона меомад, ба тарафи худаш даст ёзонда ба гап даромадани Ҳочӣ-мақдумро дида, сари худро ҳам карда, ба сағрин аспаш тозиёна зада, шитобонона ба тарафи Намангон аспи давонд.

Гурӯҳи мардум ғавғои ваҳшиёнаи обдори Мақдумро шунида ва ҳолати ҳайдакор ва фирори аълиморо дида, қаҳқаҳаи хандаи парокандаи шуданд[10].

ТЕАТРБОЗИИ ҲОЧӢ-МАҚДУМ

Ҳочӣ-мақдум, ки аз он ки дар байни гурӯҳи ноибуда мардум ва дар хунари одамиши ҳамаи аълами шаҳри он замон ҳамтояш набошадро қард, агар рӯйрост мегашт, кунҷкоат барои ҳаётдории ҳунараш

мансабдори калон ва аълами уламои худ албатта ӯро дастгир карда чазо медод, бинобар ин ӯ бо парокан-да шудани мардум ба Намозгоҳ нарафта бо тангкӯчаву паскӯчаҳо ба чое рафта, дар хонаи яке аз дӯсто-ни худ рӯй пинҳон кард.

Аммо, чунон ки дар хукуматдории феодалӣ одат шуда омадааст, мансабдорон, ҳокимон ва дарборӣёни амир низ дар тороҷ кардани аҳолӣ ва дар забунку-шӣ бо ҳам якзабону якдил бошанд ҳам, дар мансаб-талошӣ ва чоҳталабӣ душмани каттоли якдигар бу-данд.

Чунончи, қозикалон қозӣ Бадриддин, ки писараш Бурҳониддин дар Бухоро раис буд, орзу дошт, ки баъд аз сараш ӯ ба чои худаш қозикалон шавад. Аммо вуҷуди Ғиёс-махдум барин муллоёни машҳури қозикалоншаванда ба ин орзуи ӯ халал мерасонид, бинобар ин зимнан аълам ва дӯстони ӯро душмани худ ва душманони ӯро дӯсти холиси худ шумурда, дар озори онҳо кӯшиш намекард.

Ба ин сабаб бо арзи хакоратталабии аълам аз Хочӣ-махдум, ҳарчанд бо хабар додани чосусони худ чои пинҳоншудан ӯро донад ҳам, ба аълам «ҳанӯз дар кучо будани гунаҳгор маълум нест, мо кофтукови чиддӣ карда истодаем, албатта ба даст хоҳад афтод, дар он вакт мо ӯро чунон чазои намунавор медихем, ки ба дигарон ибрат шавад» гуён бо ваъдаҳои гар-му чӯшон оташи газаби ӯро паст кардан мехост ва дар хакикат бо чормағзҳои пуч домани ӯро пур ме-намуд.

Дар ин миён ҳангоматалабон «чанги Хочӣ-мах-думро бо аълам» бо шарху иловаҳои муболиғадор дар мехмонхонаҳо, дар самоворхонаҳо ва дар сари кӯчаҳо накл ва хикоя мекарданд, ки дар байни мар-дум заррае обрӯи аълам наменонд ва ҳатто дӯсто-наш ҳам аз ӯ нафрат ва ба ӯ таъна мекарданд. Ба ин сабаб эҳтимоли қозикалоншавии ӯ торафт кам шу-да, қозикалон ва писари ӯро хурсанд мекард.

Баъд аз се рӯзи он воқеа шабона Бурҳониддини раис махфиёна ба чои пинҳоншудан Хочӣ-махдум кас фиристода, ӯро ба хузури худ талаб кард ва ба ӯ расонд, ки мехоҳад чанги бо аълам кардаашро аз

да, роҳро ба кадре ки як савор гузашта метавонист, кушоданд.

Аз рахнаи кушодашудан гурӯҳи анбӯҳ Ғиёс-махдуми аълам намоён шуд: дар тани ӯ чомаи кундал (зарбафти зало), ба сараш дастор ва кулохи зардӯзи, ба пояш кафшу масҳи зардӯзӣ буд. Зинати аспи саворни ӯ ҳам аз худаш камӣ надошт: гарданбанд, кутос ва қуюшқуни вай тиллокӯбӣ ақиқ шинондашуда, даврнаш зардӯзиҳ заминдӯзӣ, зинпӯшаш махмали аълои гулдӯзӣ, лачомаш тиллокӯбӣ дувоздахзулфа буда, зулфҳои тиллокӯбии он хамроҳи мӯи ёли шона-задааш ба гардани вай зеби наваруёна медод.

Аълам ба болои чанчол дар вақте расида омад, ки одамони қозикалон ва қушбеги «айб аст, айб аст!» гӯён Хочӣ-махдумро насиҳат медоданд. Чун Хочӣ-махдум аз роҳи кушодашуда расида омада истодани аълямро дид, дар вазъияте, ки худашро одамони хокимон нигоҳ дошта менстоданд, дасти росташро ба тарафи аълам ёзонда:

— Айб ба ин одам аст, ки,—гуфт ӯ,—сару тапашро бо дах сер (ду пуд) тилло пӯшонда, аспашро хам дар зери панч сер (як пуд) тилло кашида, худро аълами Бухоро ва соҳиби шариат шумурда, шогирдони худро ба шӯрапуштӣ меомӯзад ва бо ин кори худ одамони бенамусро водор мекунад, ки ба шӯрапуштони ӯ бо шӯрапуштӣ муқобилат намоянд.

Аълам, ки барои ба мардум нишон додани карру фарри идонаи худ то ин чо оҳиста-оҳиста аспи ронда ботамкинона меомад, ба тарафи худаш даст ёзонда ба гап даромадани Хочӣ-махдумро дида, сари худро хам карда, ба сагрии аспаш тозиёна зада, шитобкорона ба тарафи Намозгоҳ асп давонд.

Гурӯҳи мардум гапҳои захролуди обдори Махдумро шунида ва холати хандакур ва фирории аълямро дида, қаҳқаҳзанон хандида пароканда шуданд[39].

ТЕАТРБОЗИИ ХОҶӢ-МАХДУМ

Хочӣ-махдум, баъд аз он ки дар байни гурӯҳи анбӯҳи мардум ва дар хузури одамони хокимон аълами шахрро он хама хакорати болохонадор кард, агар рӯйрост мегашт, хукумат барои нигохдории хурмати

мансабдори калон ва аълами уламои худ албатта ўро дастгир карда ҷазо медод, бинобар ин ў бо пароканда шудани мардум ба Намозгоҳ нарафта бо тангкўчаву паскўчаҳо ба ҷое рафта, дар хонаи яке аз дўстони худ рўй пинҳон кард.

Аммо, чунон ки дар ҳукуматдории феодалй одат шуда омадааст, мансабдорон, ҳокимон ва дарбориёни амир низ дар тороҷ кардани аҳолй ва дар забункушй бо ҳам якзабону якдил бошанд ҳам, дар мансабталошй ва ҷоҳталабй душмани каттоли якдигар будаанд.

Чунончи, қозикалон қозй Бадриддин, ки писараш Бурҳониддин дар Бухоро раис буд, орзу дошт, ки баъд аз сараш ў ба ҷои худаш қозикалон шавад. Аммо вуҷуди Фиёс-махдум барин муллоёни машҳури қозикалоншаванда ба ин орзуи ў халал мерасонид, бинобар ин зимнан аълам ва дўстони ўро душмани худ ва душманони ўро дўсти холиси худ шумурда, дар озори онҳо кўшиш намекард.

Ба ин сабаб бо арзи ҳақоратталабии аълам аз Хоҷй-махдум, ҳарчанд бо хабар додани ҷосусони худ ҷои пинҳоншудаи ўро донад ҳам, ба аълам «ханўз дар кучо будани гунаҳгор маълум нест, мо кофтукови чиддй карда истодаем, албатта ба даст хохад афтод, дар он вақт мо ўро чунон ҷазои намунавор медиҳем, ки ба дигарон ибрат шавад» гўён бо ваъдаҳои гарму чўшон оташи ғазаби ўро паст кардан мехост ва дар ҳақиқат бо чормағзҳои пуч домани ўро пур менамуд.

Дар ин миён ҳангоматалабон «чанги Хоҷй-махдумро бо аълам» бо шарҳу иловаҳои муболиғадор дар меҳмонхонаҳо, дар самоворхонаҳо ва дар сари кўчаҳо нақл ва ҳикоя мекарданд, ки дар байни мардум заррае обрўи аълам намемонд ва хатто дўстонаш ҳам аз ў нафрат ва ба ў таъна мекарданд. Ба ин сабаб эҳтимоли қозикалоншавии ў торафт кам шуда, қозикалон ва писари ўро хурсанд мекард.

Баъд аз се рўзи он воқеа шабона Бурҳониддини раис махфиёна ба ҷои пинҳоншудаи Хоҷй-махдум кас фиристода, ўро ба ҳузури худ талаб кард ва ба ў расонд, ки мехоҳад чанги бо аълам кардаашро аз

забони худи ӯ шунавад, чунки «сухан аз дахони Лукмон хуш» гуфтаанд.

Хочӣ-махдум, ки зиддияти байни колиқалону ранс ва аъламро пурра медонист, талаби Бурхониддинро хуш қабул карда, шабона ба хонаи ӯ омад. Ранс бо фармандон, домод ва бародараш ва бо гурӯҳи мулозимонаш барои шунидани хикояти Махдум интизорӣ мекашданд.

Чун ранс аз Хочӣ-махдум хикояти чангашро пурсид, ӯ гуфт:

— Таксир, ман дар вакти ба хач рафтанам дар мамлакати Русия ва хорича тамошохонаеро дидам, ки вайро театр меномиданд ва дар он чо хикоятхоро бо ишторокн одамон мучассам карда нишон медоданд, ки он хикоят кадом дирасро шуда мебаромад. Агар шумо рухсат дихед, ман дар ин чо намунахои ончиро сохта, хикояти чанги худро мучассам карда нишон медихам, ки аз хад зиёд ханк мекунад.

Ранс кабул намуд ва Хочӣ-махдум хам кор сар кард. Ӯ аз шаъни ранс аъламе сохт, ду шогирдашро дар либоси ду шогирди олуфтатарош аълам даровард, домодн рангро ба чои Саддикчон гузаронид, чанд нафар мулозимонро одамони колиқалон, кушбегй ва ғуломони гардонид ва бокимондаи мулозимонро гурӯҳи нардуми тамошобин фарз кард.

Хочӣ-махдум хамин тариқа карда худ «режиссёр» шуда, «артистони» худро машқ (репетисия) кунонид ва баъд аз он хикояти худро ба тарзи силсилаи намоиш дода, либоси як шогирди рангро, ки роли олуфтатарошн пахлуи ростро бозй мекард, дарронид ва шогирди дигари рангро, ки роли олуфтатарошн пахлуи чапро бозида корд кашида буд, чунон ки дар боби болоӣ гузашт, хаворатхои болохомадаро кӯчагй дод.

Ранс, ки ба тарафи дахлез истода ин тамошоро дида ханк мекард, бо шӯхиҳои «ғуломони» худ омад ва Хочӣ-махдум ӯро аъламе фарз карда шумехлаи дар боби болоӣ ба аъламе намудаашро чанд дарача кабеҳтар гардонида бо истеҳзои худ ӯро дашном дод.

Ранс ин тамошоро дида, ба дарачаи ғуссааш шудан механдид ва алтимос мекард, ки Хочӣ-махдум тамошоро тавсиф кунад ва ба хамин тариқа ранс чан-

Ахмадчон-махдуми Хамди

дин бор бозиро такрор кунонда хуб ҳақорат шунид ва писаронашро ҳам мувофиқи табъи Махдум ҳақорат шунавонид.

* * *

Ҳамон шаб мо дар мадрасаи Турсунчон, дар ҳуҷраи Ҳомидхочаи Мехрӣ шабнишиниӣ доштем. Ҳочӣ-махдум соатҳои яки шаб ногаҳонӣ даромада омада, «корноман» имшабаашро ба мо бо тафсил ҳикоя карда, илова намуд:

— Ин аҳмақ (яъне раис), ки дар мурдорӣ, худписандӣ ва мансабпарастӣ аз аълам гузаронидааст, худ ва падари худро ҳокими мутлақи Бухоро шумурда, зану марди аҳолии ин мамлакатро ғулом ва канизи худ мепиндорад, хуб завқ кард, ки ман душмани ӯро беобрӯ кардаам. Аммо ман аз ҳад зиёд хурсандам, ки фурсатро аз даст надода, аз ин мурдор ва писаронаш ба қадри тавонистанам интиқоми мардуми зердастро гирифтам, яъне бо як тир ду шикорро задам.

Яке аз ҳозирони шабнишинии мо суханони Ҳочӣ-махдумро қувват дода ва кирдори ӯро таҳсин карда:

— Чи хуш бувад, ки барояд ба як карашма ду кор,—гуфт.

МОҲИ РАМАЗОНИ БУХОРО ВА БОЗОРИ ШАБ

Моҳи рамазони Бухоро як моҳи бисьёр мураккаб буд. Вай, аз як тараф, бо анъанаҳои динӣ «моҳи муборак», моҳи тоату ибодат, моҳи бахшоишу мағфират ба шумор мерафт ва мувофиқи ин анъана мусулмонон рӯза медоштанд, ба болои намозҳои панҷвақтии мукаррарӣ ҳар шаб намози таровеҳ мехонданд ва дар аксари масҷидҳо дар зимни намози таровеҳ қуръонро аз аввал то охир хонда ё шунида «шабзиндадорӣ» мекарданд, дар хонақоҳҳо шайхҳо бо муридонашон дар дах рӯзи охири ин моҳ даҳа менишастанд ва монанди инҳо.

Аз тарафи дигар, ин моҳ барои одамони шикамсер ва ё сарсаригард моҳи бекорӣ, моҳи шикамсеркунӣ, моҳи айшу нӯш, моҳи қиморбозӣ ва моҳи чангу чидоли байни худ ҳисоб меёфт.

забони худи ӯ шунавад, чунки «сухан аз дакони Лукмони ҳуш» гуфтаанд.

Хочӣ-маҳдум, ки зодгоҳи бойи хомкалонӣ ранс ва аълӣмиро пурра медонист, талаби Бурҳониддинро хуш кабул карда, шабона ба хонаи ӯ омад. Ранс бо фарзандон, домод ва бародараш ва бо гурӯҳи мулозимонаш бармеи шунидани ҳикояти Маҳдум интизорӣ мебурданд.

Чун ранс аз Хочӣ-маҳдум ҳикояти чангаштро пурсид, ӯ гуфт:

— Таҳсир, ман дар вақти ба ҳаҷ рафтанам дар мамлакати Русия ва хориҷа тамошобинҳоеро дидам, ки вайро театр меномиданд ва дар он чо ҳикоятҳоро бо ашхосони одамон мучассам карда нишон медиҳанд, ки он ҳикоят ягон дақиқаи шуда небаромад. Агар шумо рухсат диҳед, ман дар ин чо намунаҳои ҳамин сонъатро, ҳикояти чангиро худро мучассам карда нишон медиҳам, ки аз ҳад зиёд ҳам кам нашуда.

Ранс қабул намуд ва Хочӣ-маҳдум ҳам кор сар кард. Ӯ аз шакли ранс аълам сохт, ду писарашро дар ҳабоси ду шоҳирди олуфтаронаи аълам дарорад, домодаш равғои ба чои Саддиқҳон гузоранд, чанд нафар мулозимонро одамони хомкалон, кушбегӣ ва ғуломонро гардонанд ва бокимондаи мулозимонро гурӯҳи мардуми тамошобин фарз кард.

Хочӣ-маҳдум ҳамин тариқа карда худ «режиссёр» шуда, «актёрҳои» худро машқ (репетиция) кунонид ва баъд аз он ҳикояти худро ба тарзи сиҳатгӯ намоиш дод, ҳабоси ак писари рансро, ки рӯи олуфтаронаш пахлуи ростро болӣ мекард, дарорнид ва писари дигари рансро, ки рӯи олуфтаронаш пахлуи чапро болида корд кашида буд, чунон ки дар ҳобе бошад гузошт, ҳикоратҳои болохонадорӣ кӯчагӣ дод.

Ранс, ки ба тарафи дақиқ истода ин тамошоро дида ҳанӯз мекард, бо шӯҳрати «продюсери» пеш омад ва Хочӣ-маҳдум ӯро аълам фаро карда шунонда дар ҳобе болои ба аълам ҳамдаштаро чанд дақиқа қабл тар гардонида бо интизорӣ худ ӯро даъват дод.

Ранс ин тамошоро дида, ба дақиқаи рӯёнаи шуда ҳанӯз мекард ва ҳаяҷон мекард, ки Хочӣ-маҳдум тамошоро тақрир кунад ва ба ҳамин тариқа ранс чан-

забони худи ӯ шунавад, чунки «сухан аз дахони Лукмони хуш» гуфтаанд.

Хочӣ-мақдум, ки зиддияти байни қозиқалону раис ва аъзамро гурра медонист, талаби Бурҳониддинро хуш қабул карда, шабона ба хонаи ӯ омад. Раис бо фаранҷӣ, домод ва барояраш ва бо гурӯҳи мулозимонаш барои шунидани хикояти Мақдум интизорӣ мебурданд.

Чун раис аз Хочӣ-мақдум хикояти ҷангатро пурсид, ӯ гуфт:

— Таксир, ман дар вақти ба ҳеҷ рафтанам дар мавлакати Русия ва ҳарчи тамошоҳоеро дидам, ки вайро театр меномиданд ва дар он чо хикоятҳоро бо шитобкори одамон мучассам карда нишон медиҳанд, ки он хикоят ҳеҷ дилчасп нуда мебошад. Агар шумо рухсат диҳед, ман дар ин чо намунаҳои бисёр сохта, хикояти ҷанги худро мучассам карда нишон медиҳам, ки аз ҳад зиёд ҷаҳл мекунед.

Раис қабул намуд ва Хочӣ-мақдум ҳам кор сар кард. Ӯ аз шахси раис аъзам сохт, ду писарашро дар либоси ду шоҳзодаи олуфтаҳрошро аъзам дарорид, домодаш равшо ба ҷои Саддиқхон гузаронид, ҷанд нафар мулозимонро одамони қозиқалон, кушбегӣ ва роҳдорони гардонид ва бақияи мулозимонро гурӯҳи марҳумаи тамошобин фарз кард.

Хочӣ-мақдум ҳамин тариқа карда худ «режиссёр» шуда, картиначаи худро мисли (репетиция) кардаанд ба баъзе аз он хикояти худро ба тарзи сахтаги тамошо дода, либоси ки писари раисро, ки рӯи «олуфтаҳрои» пахлуи ростро бозӣ мекард, дарорид ва писари дигари раисро, ки рӯи олуфтаҳрои пахлуи чапро бозида корд кашида буд, чунон ки дар бозӣ бозӣ гузашт, ҳаводорони бозиҳояшро кӯчагӣ дод.

Раис, ки ба тарафи дахлиз истода ин тамошоро дида ҳаяҷ мекард, бо шодмонӣ «роҳдорон» пеш омад ва Хочӣ-мақдум ӯро аъзам фарз карда муомилаи дар бозӣ бударо ба аъзам намуданиро чанд дараҷа кабеҳтар гардонида бо потерпиҳои худ ӯро дашномҳо дод.

Раис ки тамошоро дида, ба дараҷаи рӯёнаи шудан механдид ва қитъиҳо мехонд, ки Хочӣ-мақдум тамошоро такрор кунад ва ба ҳамин тариқа раис чан-

дин бор бозиро такрор кунонда хуб ҳақорат шунид ва писаронашро ҳам мувофиқи табъи Махдум ҳақорат шунавонид.

* * *

Ҳамон шаб мо дар мадрасаи Турсунчон, дар ҳуҷраи Ҳомидхочаи Меҳрӣ шабнишиние доштем. Ҳоҷӣ-махдум соатҳои яки шаб ногаҳонӣ даромада омада, «корноман» имшабаашро ба мо бо тафсил ҳикоя карда, илова намуд:

— Ин аҳмақ (яъне раис), ки дар мурдорӣ, худписандӣ ва маисабпарастӣ аз аълам гузаронидааст, худ ва падари худро ҳокими мутлақи Бухоро шумурда, зану марди аҳолии ин мамлакатро ғулом ва канизи худ мепиндорад, хуб завқ кард, ки ман душмани ӯро беобрӯ кардаам. Аммо ман аз ҳад зиёд хурсандам, ки фурсатро аз даст надода, аз ин мурдор ва писаронаш ба қадри тавонистанам интиқоми мардуми зердастро гирифтам, яъне бо як тир ду шикорро задам.

Яке аз ҳозирони шабнишинии мо суханони Ҳоҷӣ-махдумро қувват дода ва кирдори ӯро тахсин карда:

— Чи хуш бувад, ки барояд ба як карашма ду кор,—гуфт.

МОҲИ РАМАЗОНИ БУХОРО ВА БОЗОРИ ШАБ

Моҳи рамазони Бухоро як моҳи бисьёр мураккаб буд. Вай, аз як тараф, бо анъанаҳои динӣ «моҳи муборак», моҳи тоату ибодат, моҳи бахшоишу мағфират ба шумор мерафт ва мувофиқи ин анъана мусулмо-нон рӯза медоштанд, ба болои намозҳои панҷвақтии муқаррарӣ ҳар шаб намози таровеҳ мехонданд ва дар аксари масҷидҳо дар зимни намози таровеҳ қуръ-онро аз аввал то охир хонда ё шунида «шабзиндадорӣ» мекарданд, дар хонақоҳҳо шайхҳо бо муридонашон дар дах рӯзи охири ин моҳ даҳа менишастанд ва монанди инҳо.

Аз тарафи дигар, ин моҳ барои одамони шикамсер ва ё сарсаригард моҳи бекорӣ, моҳи шикамсеркунӣ, моҳи айшу нӯш, моҳи қиморбозӣ ва моҳи ҷангу чидоли байни худ ҳисоб меёфт.

забони худи ӯ шунавад, чунки «сухан аз даҳони Лукмон ҳушъ» гуфтаанд.

Ҳочӣ-махдум, ки зиддияти байни қозикалону раис ва аълампо пурра медонист, талаби Бурҳониддинро хуш қабул карда, шабона ба хонаи ӯ омад. Раис бо фарзандон, домод ва бародараш ва бо гурӯҳи мулозимонаш барои шунидани ҳикояти Махдум интизорӣ мебурданд.

Чун раис аз Ҳочӣ-махдум ҳикояти ҷангашро пурсид, ӯ гуфт:

— Таксир, ман дар вақти ба ҳаҷ рафтанам дар мамлакати Русия ва хориҷа тамошохонаеро дидам, ки вайро театр меномиданд ва дар он ҷо ҳикоятҳоро бо иштироки одамон муҷассам карда нишон медоданд, ки он ҳикоят хеле дилчасп шуда мебаромад. Агар шумо рухсат диҳед, ман дар ин ҷо намунаҳои бозиро сохта, ҳикояти ҷанги худро муҷассам карда нишон медиҳам, ки аз ҳад зиёд завқ мекунед.

Раис қабул намуд ва Ҳочӣ-махдум ҳам кор сар кард: ӯ аз шахси раис аълам сохт, ду писарашро дар либоси ду шогирди олуфтатароши аълам даровард, домоди раисро ба ҷои Сиддиқҷон гузаронид, чанд нафар мулозимонро одамони қозикалон, қушбегӣ ва роҳдорон гардонид ва бокимондаи мулозимонро гурӯҳи мардуми тамошобин фарз кард.

Ҳочӣ-махдум ҳамин тариқа карда худ «режиссёр» шуда, «артистони» худро машқ (репетиция) кунонид ва баъд аз он ҳикояти худро ба тарзи саҳнагӣ намоиш дода, либоси як писари раисро, ки роли олуфтатароши пахлуи ростро бозӣ мекард, дарровард ва писари дигари раисро, ки роли олуфтатароши пахлуи чапро бозида корд кашида буд, чунон ки дар боби боло гузашт, ҳакоратҳои болохонадори кӯчагӣ дод.

Раис, ки ба тарафи дахлез истода ин тамошоро дида завқ мекард, бо ишорати «роҳдорон» пеш омад ва Ҳочӣ-махдум ӯро аълам фарз карда муомилаи дар боби боло ба аълам намудаашро чанд дараҷа қабеҳтар гардонида бо хотирхоҳи худ ӯро дашномҳо дод.

Раис ин тамошоро дида, ба дараҷаи рӯдакан шудан меҳандид ва илтимос мекард, ки Ҳочӣ-махдум тамошоро такрор кунад ва ба ҳамин тариқа раис чан-

дин бор бозиро такрор кунонда хуб ҳақорат шунид ва писаронашро ҳам мувофиқи табъи Махдум ҳақорат шунавонид.

* * *

Ҳамон шаб мо дар мадрасаи Турсунҷон, дар ҳуҷраи Ҳомидхоҷаи Меҳрӣ шабнишинӣ доштем. Ҳоҷӣ-махдум соатҳои яки шаб ногаҳонӣ даромада омада, «корноман» имшабаашро ба мо бо тафсил ҳикоя карда, илова намуд:

— Ин аҳмақ (яъне раис), ки дар мурдорӣ, худписандӣ ва мансабпарастӣ аз аълам гузаронидааст, худ ва падари худро ҳокими мутлақи Бухоро шумурда, зану марди аҳолии ин мамлакатро ғулом ва канизи худ мепиндорад, хуб завқ кард, ки ман душмани ӯро беобрӯ кардаам. Аммо ман аз ҳад зиёд хурсандам, ки фурсатро аз даст надода, аз ин мурдор ва писаронаш ба қадри тавонистанам интиқоми мардуми зердастро гирифтам, яъне бо як тир ду шикорро задам.

Яке аз ҳозирони шабнишинии мо суханони Ҳоҷӣ-махдумро қувват дода ва кирдори ӯро таҳсин карда:

— Чи хуш бувад, ки барояд ба як карашма ду кор,—гуфт.

МОҲИ РАМАЗОНИ БУХОРО ВА БОЗОРИ ШАБ

Моҳи рамазони Бухоро як моҳи бисьёр мураккаб буд. Вай, аз як тараф, бо анъанаҳои динӣ «моҳи муборак», моҳи тоату ибодат, моҳи бахшоишу мағфират ба шумор мерафт ва мувофиқи ин анъана мусулмонон рӯза медоштанд, ба болои намозҳои панҷвактии муқаррарӣ ҳар шаб намози таровеҳ мехонданд ва дар аксари масҷидҳо дар зимни намози таровеҳ қуръонро аз аввал то охир хонда ё шунида «шабзиндадорӣ» мекарданд, дар хонақоҳҳо шайхҳо бо муридонашон дар даҳ рӯзи охири ин моҳ даҳа менишастанд ва монанди инҳо.

Аз тарафи дигар, ин моҳ барои одамони шикамсер ва ё сарсаригард моҳи бекорӣ, моҳи шикамсеркунӣ, моҳи айшу нӯш, моҳи қиморбозӣ ва моҳи чангу чидоли байни худ ҳисоб меёфт.

дин бор бозиро такрор кунонда хуб ҳақорат шунид ва писаронашро ҳам мувофиқи табъи Махдум ҳақорат шунавонид.

* * *

Ҳамон шаб мо дар мадрасаи Турсунҷон, дар ҳуҷраи Ҳомидхоҷаи Мехрӣ шабнишиниӣ доштем. Ҳоҷӣ-махдум соатҳои яки шаб ногаҳонӣ даромада омада, «кориоман» имшабаашро ба мо бо тафсил ҳикоя карда, илова намуд:

— Ин аҳмақ (яъне раис), ки дар мурдорӣ, худписандӣ ва мансабпарастӣ аз аълам гузаронидааст, худ ва падари худро ҳокими мутлақи Бухоро шумурда, зану марди аҳолии ин мамлакатро ғулом ва канизи худ мепиндорад, хуб завқ кард, ки ман душмани ӯро беобрӯ кардаам. Аммо ман аз ҳад зиёд хурсандам, ки фурсатро аз даст надода, аз ин мурдор ва писаронаш ба қадри тавонистанам интиқоми мардуми зердастро гирифтам, яъне бо як тир ду шикорро задам.

Яке аз ҳозирони шабнишинии мо суханони Ҳоҷӣ-махдумро қувват дода ва кирдори ӯро таҳсин карда:

— Чи хуш бувад, ки барояд ба як карашма ду кор,—гуфт.

МОҲИ РАМАЗОНИ БУХОРО ВА БОЗОРИ ШАБ

Моҳи рамазони Бухоро як моҳи бисьёр мураккаб буд. Вай, аз як тараф, бо анъанаҳои динӣ «моҳи муборак», моҳи тоату ибодат, моҳи бахшоишу мағфират ба шумор мерафт ва мувофиқи ин анъана мусулмонон рӯза медоштанд, ба болои намозҳои панҷвактии муқаррарӣ ҳар шаб намози таровеҳ мехонданд ва дар аксари масҷидҳо дар зимни намози таровеҳ қуръонро аз аввал то охир хонда ё шунида «шабзиндадорӣ» мекарданд, дар хонақоҳҳо шайхҳо бо муридонашон дар даҳ рӯзи охири ин моҳ даҳа менишастанд ва монанди инҳо.

Аз тарафи дигар, ин моҳ барои одамони шикамсер ва ё сарсаригард моҳи бекорӣ, моҳи шикамсеркуний, моҳи айшу нӯш, моҳи қиморбозӣ ва моҳи чангу чидоли байни худ ҳисоб меёфт.

Ачобат дар ин чо буд, ки аксар корхои бемаънии дар фикраи дуйум ишоди додашуда дар зимни корхои диндоронаи дар фикраи якум баёньёфта ба амал меомад. Агар ин маъниро хулоса карда ифода намудан хохем, «моҳи рамазони Бухоро моҳи риё, моҳи фитнаву фасод, моҳи беморй ва азобу машаққат буд» гуфтан лозим меояд.

Сар шудани ин моҳ хам бо риёи расмии уламои дин ба амал меомад: аз рўи шариат сар шудан ва тамом шудани моҳи рамазонро бо хисоби астрономй исбот кардан дуруст нест, бояд сар шудан ва тамом шудани ин моҳ бо дидани мусулмонон моҳи навро собит шавад. Азбаски хамаи мусулмонон моҳи навро дида наметавонанд, бояд ду нафар ё зиёда аз он «мусулмони холиси диндор, ки дар умрашон дурўғ нагуфтаанд», моҳи навро дида омада пеши қозй гувохй диханд, ки онхо моҳи навро дидаанд. Агар қозй гувохии онхоро мувофиқи шариат дарьёбад, «фардо рамазон» ё ин ки «фардо ид» гўён расман эълон мекунад.

Ин қонуни шариат аст! Акнун бинем, ки ин қонун дар «Бухорои шариф», ки унвони «шарифй»-ро ба сабаби маркази динии Осиёи Миёна буданаш ба худ гирифта буд, ба амал чй гуна татбиқ карда мешуд: «хисобдон»-хои оддии уламо, ки моҳдармиён шаш моҳи қамарии хар солро 30-рўзй ва шаш моҳи дигаррашро 29-рўзй хисоб карда хамеша моҳи рамазонро 30-рўзй қарор медоданд, пешакй мўайян мекарданд, ки «фалон рўз моҳи рамазон сар мешавад».

Мувофиқи ҳамин қарордод шаби арафаи ҳамон рўз муфтиён, қозикалон ва раиси шахри Бухоро дар Регистон ба дари масчиди Поянда қариби вақти намози шом чамъ мешуданд. Халифаи раис ду-се нафар гувохони харида ва сохтаи худро ба болои мадрасаи Мири Араб мебароварданд. Онхо аз он чо, хох абр бошад, хох равшан, бевосита фурў рафтани офтоб «моҳи навро медиданд» ва давон-давон ба Регистон меомаданд, ки дар бораи дидани моҳи нав гувохй диханд.

То он вақт уламо ва қозикалон намози шомро ado карда, барои қабул кардани гувохии «бинандагони моҳи нав» тайёр шуда менишастанд. Халифаи

раис «гувоҳони холис»-ро дар рӯ ба рӯи қозӣ шинонда:

— Инҳо моҳи нави рамазонро дидаанд ва мехоҳанд, ки дар ҳузури шариатпаноҳӣ гувоҳӣ диҳанд,— гӯён тақдим мекард. Қозикалон аз онҳо заруриёти дини ва дигар чизҳоро, ки аз рӯи шариат донистани онҳо ба гувоҳидиҳанда лозим аст, мепурсид.

Онҳо ҳам ҳамон ҷавобҳоро, ки 15—20 сол пеш аз ин барои ба даст даровардани ин касб (гувоҳии ноҳақдиҳӣ) тайёр карда монда ҳар сол дар пеши қозикалон такрор мекарданд, медоданд.

Баъд аз он қозӣ онҳоро ба гувоҳӣ додан таклиф мекард. Ҳар кадоми онҳо дар навбати худ: «гувоҳӣ медиҳам аз барои худо, на аз барои риё, ки моҳи навро дар тарафи ғарб дар вақти фурӯ рафтани офтоб дар шакли камонӣ дар вазъияте, ки як лингаш боло ва як лингаш поин уреб меистод, дидам», гӯён гувоҳӣ медоданд.

Қозикалон аз муфтиён аз рӯи шариат қобили қабул будан ё набудани он гувоҳиҳоро мепурсид. Вақте ки муфтиён бо сарҷунбонӣ қобили қабул будани он гувоҳиҳоро тасдиқ карданд, қозикалон ҳукм мекард, ки фардо рамазон аст, расман эълон карда шавад.

Халифаи раис бо шунидани ин ҳукм пеши тахтапули арк омада, ба нақорачиён, ки бар болои дарвозаи арк дар нақорахона нақорахошонро тафсонда таранг карда, чӯбакҳо дар даст тайёр меистоданд, ишора мекард, ки нақора зананд ва якбора дах-дувоздах нақора ва кӯси калони хуммонанд ба садо медароманд.

Бо ҳамин мардуми шаҳр расман мефаҳмиданд, ки фардо рамазон будааст. Халифаи раис ба «гувохии холис»-додагон дутангагӣ ҳаққи «хизмат» дода, бо ташаккур гусел мекард.

Дар бораи сохта ва дурӯғ будани ин гувоҳӣ ва исбот дар байни аҳолии Бухоро латифае машҳур аст, аммо ин латифа мувофиқи мақом сохта ва бофта баровардаи ягон ширинкор набуда, ҳикояти воқеист: аз қозикалонони Бухоро домулло Абдушукури шустагар, ки аз фошо-фош гуфтани ҳила ва риёҳои шаръӣ хеч ибо намекард, аз яке он гувоҳон, ки пири фартут

Ачобат дар ин ҷо буд, ки аксар корҳои бемаънии дар фикраи дуйум нишон додашуда дар зимни корҳои диндоронаи дар фикраи якум баёнёфта ба амал меомад. Агар ин маъниро хулоса карда ифода намудан хохем, «моҳи рамазони Бухоро моҳи риё, моҳи фитнаву фасод, моҳи беморй ва азобу машаққат буд» гуфтан лозим меояд.

Сар шудани ин моҳ хам бо риёи расмии уламои дин ба амал меомад: аз рўи шариат сар шудан ва тамом шудани моҳи рамазонро бо ҳисоби астрономй исбот кардан дуруст нест, бояд сар шудан ва тамом шудани ин моҳ бо дидани мусулмонон моҳи навро собит шавад. Азбаски ҳамаи мусулмонон моҳи навро дида наметавонанд, бояд ду нафар ё зиёда аз он «мусулмони холиси диндор, ки дар умрашон дурўғ нагуфтаанд», моҳи навро дида омада пеши қозй гувоҳи диҳанд, ки онҳо моҳи навро дидаанд. Агар қозй гувоҳии онхоро мувофики шариат дарьёбад, «фардо рамазон» ё ин ки «фардо ид» гўён расман эълон мекунад.

Ин қонуни шариат аст! Акнун бинем, ки ин қонун дар «Бухорои шариф», ки унвони «шарифй»-ро ба сабаби маркази динии Осиёи Миёна буданаш ба худ гирифта буд, ба амал чй гуна татбиқ карда мешуд: «ҳисобдон»-хои оддии уламо, ки мохдармиён шаш моҳи камарии ҳар солро 30-рўзй ва шаш моҳи дигарашро 29-рўзй ҳисоб карда ҳамеша моҳи рамазонро 30-рўзй қарор медоданд, пешакй мўайян мекарданд, ки «фалон рўз моҳи рамазон сар мешавад».

Мувофики ҳамин қарордод шаби арафаи ҳамон рўз муфтиён, қозикалон ва раиси шаҳри Бухоро дар Регистон ба дари масчиди Поянда карибй вақти намози шом ҷамъ мешуданд. Халифаи раис ду-се нафар гувоҳони харида ва сохтаи худро ба болои мадрасаи Мири Араб мебароварданд. Онҳо аз он ҷо, хоҳ абр бошад, хоҳ равшан, бевосита фурў рафтани офтоб «моҳи навро мединданд» ва давон-давон ба Регистон меомаданд, ки дар бораи дидани моҳи нав гувоҳй диҳанд.

То он вақт уламо ва қозикалон намози шомро адо карда, барои қабул кардани гувоҳии «бинандагони моҳи нав» тайёр шуда менишастанд. Халифаи

раис «гувоҳони холис»-ро дар рӯ ба рӯи қозӣ шинонда:

— Инҳо моҳи нави рамазонро дидаанд ва мехоҳанд, ки дар ҳузури шариатпаноҳӣ гувоҳӣ диҳанд,— гӯён тақдим мекард. Қозикалон аз онҳо заруриёти динӣ ва дигар чизҳоро, ки аз рӯи шариат донистани онҳо ба гувоҳидиҳанда лозим аст, мепурсид.

Онҳо ҳам ҳамон ҷавобҳоро, ки 15—20 сол пеш аз ин барои ба даст даровардани ин касб (гувоҳии ноҳақдиҳӣ) тайёр карда монда ҳар сол дар пеши қозикалон такрор мекарданд, медоданд.

Баъд аз он қозӣ онҳоро ба гувоҳӣ додан таклиф мекард. Ҳар кадоми онҳо дар навбати худ: «гувоҳӣ медиҳам аз барои худо, на аз барои риё, ки моҳи навро дар тарафи ғарб дар вақти фурӯ рафтани офтоб дар шакли камонӣ дар вазъияте, ки як лингаш боло ва як лингаш поин уреб меистод, дидам», гӯён гувоҳӣ медоданд.

Қозикалон аз муфтиён аз рӯи шариат қобили қабул будан ё набудани он гувоҳиҳоро мепурсид. Вақте ки муфтиён бо сарҷунбонӣ қобили қабул будани он гувоҳиҳоро тасдиқ карданд, қозикалон ҳукм мекард, ки фардо рамазон аст, расман эълон карда шавад.

Халифаи раис бо шунидани ин ҳукм пеши тахтапули арк омада, ба нақорачиён, ки бар болои дарвозаи арк дар нақорахона нақораҳошонро тафсонда таранг карда, чӯбакҳо дар даст тайёр меистоданд, ишора мекард, ки нақора зананд ва якбора даҳ-дувоздаҳ нақора ва кӯси калони хуммонанд ба садо медаромаданд.

Бо ҳамин мардуми шаҳр расман мефаҳмиданд, ки фардо рамазон будааст. Халифаи раис ба «гувоҳии холис»-додагон дутангагӣ ҳаққи «хизмат» дода, бо ташаккур гусел мекард.

Дар бораи сохта ва дурӯғ будани ин гувоҳӣ ва исбот дар байни аҳолии Бухоро латифае машҳур аст, аммо ин латифа мувофиқи мақом сохта ва бофта баровардаи ягон ширинкор набуда, ҳикояти воқеист: аз қозикалонони Бухоро домулло Абдушукури шустагар, ки аз фошо-фош гуфтани ҳила ва риёҳои шаръӣ ҳеҷ ибо намекард, аз яке он гувоҳон, ки пири фартут

ва чашмони обрави сурхшуда аз кор баромада дошт-тааст, пурсидааст:

— Падар! Мо, ки аз шумо чавонтар ва чашмонамон тезтаранд, ба болои боми арк, ки аз боми мадрасаи Мири Араб баландтар аст, баромада, ҳарчанд чашм дӯхтем, моҳи навро дида натавонистем. Шумо дар ин куҳансолӣ бо ин чашмони аз бинии монда чӣ гуна дидед?

Гувоҳи куҳансол ҷавоб додааст:

— Ман понздаҳ-бист сол боз моҳи навро дида-дида одат кардаам, агар чашмамро пӯшонда истам ҳам, моҳи нав монанди моҳи шаби чордаҳ ба чашмонам равшан менамояд.

* * *

Дар моҳи рамазон шабона ҳамаи дӯконҳо, саройҳою тичоратхонаҳо ва инчунин самоворхонаҳо, ошхонаҳо ва сартарошхонаҳо то ниман шаб кушодагӣ буданд. Мардум харидуфурӯши ғайри молҳои озуқавиро шабона мекарданд.

Дар раставу бозорҳо ва чойхонаҳо ҳофизон сурудхонӣ менамуданд ва дар баъзе ҷоҳо қиссахонӣ мешуд. Ана ҳамин кори умумии шабонаро «бозори шаб» меномиданд.

Аҳолӣ, хоҳ кордор бошанд, хоҳ бекор, гурӯҳ-гурӯҳ дар кӯчаҳо гардиш мекарданд. Кӯчагардӣ баъд аз баста шудани бозори шаб, яъне баъд аз ниман шаб ҳам маниъ набуд. Барои аҳолии Бухоро, ки ёздаҳ моҳи сол аз сари хуфтан, яъне баъд аз яку ним соати фурӯ рафтани офтоб, то азони бомдод, яъне то вақте ки ба баромадани офтоб яку ним соат монда бошад, ба кӯча баромаданашон расман номумкин ва ба хонанишинӣ маҳкум буданд, ин имкони озодгардӣ фурсати ғанимат ва неъмати пуркимат ба шумор мерафт. Бинобар ин бештарини одамон, хоҳ коре дошта бошанд, хоҳ не, кӯчагардӣ мекарданд.

Дар бештарини масҷидҳои гузарҳо хатми қуръон сар мешуд. Кӯчагардон ба он ҷоҳо ҳам сар тикконда мегирифтанд. Дар масҷиде ки қориаш ҷавони навраси хушовоз бошад, равзаи «қуръоншунавандагон»

дар он чо бештар мешуд ва дар вақте ки қорин чавон кураш мехонд, шунавандагони вай:

Чи хуш аст савти кураш зи ту дилрабо шуниданд,
Ба рухат назора кардан сухани худо шуниданд

гўён дар байни худ замзама мекарданд.

Як қисми одамон, хусусан баъд аз баста шудани бозори шаб, дар хонаи яке аз дўстонашон чамъ шуда бо базму суруд, бо қиморбозй ё бо ягон бозии дигар шабро мегузарониданд.

Дар моҳи рамазон ҳамаи аҳолии Бухоро расман рўзадор буданд. Ҳатто чиз хўрдани яхудиён дар пеши мусулмонон низ манъ карда шуда буд, то ки ҳаваси мусулмононро рўзадор ба хўрок рафта ташвиш накашанд ва бо рўзаашон халал нарасад. Онҳое ҳам, ки рўза намедоштанд, ба назари мардум худро чунон нишон медоданд, ки рўзаанд: хамьёза мекашиданд, аз сустии бадан ва аз душвории рўзадорй шикоятҳо менамуданд.

Аксарияти аҳолй, хоҳ рўзадори ҳақиқй бошанд, хоҳ сохта, шабро то қариби субҳи содиқ бедор мегузарониданд ва дар он вақт таоми саҳарй хўрда мехобиданд ва ин хоб то соати дувоздаҳ ва дуи рўз давом мекард. Баъд аз хестан аз хоб дасту рў шуста ба кўча мебаромаданд, дўкондорон ва савдогарон дўкон ва тичоратхонаи худро мекушоданд.

Аммо бозори рўзонаи ғайри молҳои хўрокй ва хўрокворй он кадар гарм намешуд, ки дўкон ва тичоратхонакушоиҳо фақат аз барои рўзгузаронй буд. Бинобар ин пештар аз намози аср дўкон ва тичоратхонаҳоро баста, ҳама ба Лаби Ҳавзи Девонбегй мерафтанд. Бекорон ва сарсаригардон бошанд, бо хестанашон аз хоб кўчаҳоро як гардиш карда рост ба он чо раҳсипор мешуданд.

Гурўҳи анбўҳе, ки дар Лаби Ҳавзи Девонбегй[104] чамъ мешуданд, дар маъракаи маддоҳй, ё найрангбозй, ё ин ки дар даврани киссахонй менишастанд, ё ин тараф-он тараф ҳаракат мекарданд.

Ранси Бухоро ҳам гашти рўз ба Лаби Ҳавзи Девонбегй омада, дар равоқи дари пахлуии хонақоҳ менишаст ва одамони ў дар атроф пароканда мешу-

ва чашмони обрави сурхшуда аз кор баромада дошт аааст, пурсидаааст:

— Падар! Мо, ки аз шумо чавонтар ва чашмонамон тезтаранд, ба болои боми арк, ки аз боми мадрасаи Мири Араб баландтар аст, баромада, харчанд чашм дўхтем, моҳи навро дида натавонистем. Шумо дар ин кухансолӣ бо ин чашмони аз бинии мо̀нда чӣ гуна дидед?

Гувоҳи кухансол чавоб додааст:

— Ман понздаҳ-бист сол боз моҳи навро дида-дида одат кардаам, агар чашмамро пўшонда истам хам, моҳи нав монанди моҳи шаби чордаҳ ба чашмонам равшан менамояд.

* * *

Дар моҳи рамазон шабона хамаи дўконҳо, сароиҳою тичоратхонаҳо ва инчунин самоворхонаҳо, ошхонаҳо ва сартарошхонаҳо то ниман шаб кушодагӣ буданд. Мардум харидуфурўши ғайри молҳои озукавиро шабона мекарданд.

Дар раставу бозорҳо ва чойхонаҳо хофизон сурудхонӣ менамуданд ва дар баъзе чоҳо қиссахонӣ мешуд. Ана хамин кори умумии шабонаро «бозори шаб» меномиданд.

Аҳолӣ, хоҳ кордор бошанд, хоҳ бекор, гурўҳ-гурўҳ дар кўчаҳо гардиш мекарданд. Кўчагардӣ баъд аз баста шудани бозори шаб, яъне баъд аз ниман шаб хам мамнўъ набуд. Барои аҳолии Бухоро, ки ёздаҳ моҳи сол аз сари хуфтан, яъне баъд аз яку ним соати фурў рафтани офтоб, то азони бомдод, яъне то вақте ки ба баромадани офтоб яку ним соат монда бошад, ба кўча баромаданашон расман номумкин ва ба хонанишинӣ маҳкум буданд, ин имкони озодгардӣ фурсати ғанимат ва неъмати пуркимат ба шумор мерафт. Бинобар ин бештарини одамон, хоҳ коре дошта бошанд, хоҳ не, кўчагардӣ мекарданд.

Дар бештарини масчидҳои гузарҳо хатми қуръон сар мешуд. Кўчагардон ба он чоҳо хам сар тиққонда мегирифтанд. Дар масчиде ки қориаш чавони наврасаи хушовоз бошад, равзои «қуръоншунавандагон»

данд, одамони бечора ва пойбараҳнаро—якеро «рӯзахўр», дигареро «қиморбоз» гўён ва ё ба ягон гуноҳи дигар нисбат дода, дастгир карда меоварданд.

Раис гуноҳи ҳар кадоми онҳоро «таққиқ намуда», баъзеро ба ҷазои як кам чил дарра, баъзеро ба понздаҳ ё нўҳ дарра ҳукм мекард. Одамони раис маҳкумшудагонро пуштбараҳна карда, яке аз онҳо он «гунаҳгор»-ро ба пушташ бардошта менистод ва даррадаст бо дарра ба пушти ў мувофиқи фармоиши раис мезад. Баъд аз он одами раис, ки ўро дошта омадааст ва даррадаст аз вай, ба қадре ки рўёнда тавонанд, «хизматона» мегирифтанд. Дар ҳақиқат, хизмати ба он бечора кардаи онҳо ҳамин буд, ки ўро дастгир карда оварда зада буданд.

Кордории раис барои рўзадорони ба Лаби Ҳавзи Девонбеги гирдомада тамошои «хеле завқовар» буд, ки дар ғайри моҳи рамазон камтар вомехўрд. Раис дар ғайри моҳи рамазон ҳафтае як рўз — рўзҳои панҷшанбе — ба Лаби Ҳавзи Девонбеги меомад ва дар он омаданаш як кас ё ду касро мезад, дар рамазон бошад, ҳар рўз меомад ва дар ҳар омаданаш даҳ-дувоздаҳ касро ҷазо медод.

Чи гуна ба мардум таъсир кардани ин гуна ҷазодиҳии раисро як воқеае, ки баъд аз революцияи Бухоро рўй дода буд, ба хубй равшан нишон медиҳад. (Ҳарчанд аз чиҳати таърих ҷои нақл кардани он воқеа ин ҷо набошад ҳам, бинобар алоқаманд буданаш ба кордории рамазонии раис ва одамони ў дар ҳамин ҷо ёд кардани он воқеа муносиб дида шуд.)

Баъд аз революцияи Бухоро дар яке аз моҳҳои рамазон ман дар Бухоро будам. Ҳанўз тантанаи рамазонии Лаби Ҳавзи Девонбеги давом мекард, фақат раис ва одамони ў ба сифати ҷазодиҳандагони мардум барҳам хўрда буданд. Дар ҳамон рўзҳо як вақти асрй дар саҳни хонақоҳи Девонбеги гардиш мекардам. Алоуддин ном даррадасти собиқи раиси замони амирй низ дар байни мардум ҳаракат дошт. Як писарбачаи тахминан 9—10-сола пеш-пеши ў рўяшро ба ў карда пуштиқой рох рафта:

— Эшони халифа, дарраатон кучо шуд? Чаро акнун одамонро намезанед? Акнун ҳам одамонро занед-чй? Каний, бинам, читу (чй тавр) мезанед! — гўён он даррадастро масхара медошт ва мардум механдиданд. Ин кори ои бачаи хурдсол тарчумони забони ҳоли аҳолии тамоми Бухоро буд.

Тамошои дигари ҷамъомадагони Лаби Ҳавзи Девонбеги ҷангу ҷидоли байнихудии рўзадорони сохта буд: рўзадороии сохта, гўё ки онҳоро хумори чилим ё нос гирифта бошад, дар байни худ сурху сафед шуда аввал низои забонй мекарданд ва баъд аз он даст ба гиребон шуда якдигарро мушткорй менамуданд ва бозе мўйсафедони содиадил онҳоро рўзадори ҳакикй гумон карда, дар байнашон даромада аз якдигар чудо мекарданд:

— Рамазонй-дия, зарар надорад. Одами рўзадор бо хумори чилиму нос девона барин мешавад. Лекин шайтонро «ҳай» гуфта, гапи якдигарро бардоштан ва ҷанг накардан даркор аст. Чунки ба сабаби бо якдигар ҷанг кардан савоби рўзадорй меравад,— гўён онҳоро насиҳат мекарданд.

Ҷанги дар як ҷо пайдошуда ҳанўз пасанда нашуда, аз ҷанд ҷои дигар боз ҳамин тарз низоу ҷанҷол мехест. Ба ҳамин тариқа, ин ҳол ҳам барои гардишкунандагони Лаби Ҳавзи Девонбеги як тамошо буд.

ҶАНГИ ҶОЙНАМОЗПАҲНКУНЙ ДАР РАМАЗОНИ БУХОРО

Дар моҳи рамазони Бухоро дарсҳои мадрасаҳо тамоман таътил (каникул) мешуд. Дар ин моҳ талабагони кашшоқе, ки ба сахро алоқаманд буданд, ба деҳаи худ рафта, ба корҳои деҳқонии падар ва ё ягон хеши наздикашон ёрй медоданд. Агар ин гуна талабаҳо ба сахро алоқаи заминй надошта бошанд ва синнашон калонтар бошад, ба деҳае рафта имом мешуданд ва ба ин восита дар ои ҷо шикамашонро сер карда, дар охири ин моҳ фитри рўза (садақаи идй)-и деҳқононро ғундошта, барои худ кути лоямуте (хўроквории аз мурдан нигоҳдорандае) захира карда меомаданд.

Аммо талабагони доро, бухорой ва он қашшоқоне ҳам, ки ба саҳро алоқа надошта, ба болои ҳи ба ямоматӣ ҳам гардан намедоданд, дар мадраса мемонданд. Сарсарғардони бозори шаб ва «хатмтамошокунон»-ро бештарин ҳамин талабагони доро ва қашшоқони бекормонда ташкил мекарданд. Ин гуна талабагон ҳар рӯз баъди аз хоб хестан гурӯҳ-гурӯҳ (аъзои ин гурӯҳҳо, албатта, дӯсти якдигар буданд) ба Лаби Ҳавзи Девонбегӣ омада, чойнамоз пахн карда менишастанд ва дар давран худ бо ҳар гуна гуфтугузорҳои бемаънӣ ва бомаънӣ машғулӣ мекарданд. Дар ин гуна гурӯҳҳо баъзе касони бухорой ҳам, ки бо ин чуди талаба набуданашон бо ягон каси нуфуздори он гурӯҳ ё бештарини аъзои вай дӯст ва наздик буданд, иштирок мекарданд.

Чои чойнамозпахнкунии ин гурӯҳҳо болохон боми сартарошхонаҳо буд. Ин сартарошхонаҳо аз гӯшаи ғарби ҷанубии Ҳавзи Девонбегӣ то гӯшаи шимолии шарқии вай пахлуи ҳам рӯ ба сӯи Ҳавз бино ёфта буданд. Пушти ин сартарошхонаҳо ба саҳни хонақоҳи Девонбегӣ ё бо гузаргоҳи он мепайваст. Азбаски саҳн ва гузаргоҳ вай аз замини сарҳавз панҷ-шаш зина баландӣ дошт, бомҳои мазкур аз тарафи пушт аз замини саҳн ва гузаргоҳ он ба қадри як метр баландӣ дошта, чои баромад-фуромади он бомҳо аз ҳамон тараф буд.

Қадру манзалати бомҳои сартарошхонаҳо дар назари «чойнамозниширон» (албатта, ин таъбири шартӣ буда, ба хонақоҳниширон ва масҷидниширон алоқаманд нест) ба нисбати наздикташ ба саҳни хонақоҳ буд, яъне ҳар боме, ки ба саҳн наздиктар бошад, бақадртар ба шумор мерафт. Бинобар ин ҳар кадом аз гурӯҳҳои чойнамозниширон кӯшиш мекард, ки боми наздиктар ба саҳнро «соҳиби» кунад.

Хушбахтона, барои соҳиби кардани боме асосан анъанавие ҳукмрон буд, ки баробари ҳуҷҷати қонунӣ қувват дошт. Ин асос иборат аз он буд, ки ҳар гурӯҳ ҳар бомро, ки аз аввали рамазон, ҳатто аз рамазонҳои солҳои гузашта ишғол карда омада бошад, он бом аз они ҳамон гурӯҳ ба шумор мерафт. Аммо барои фонда бурдан аз ин «ҳуқуқи анъанавӣ» ҳамин

шарт буд, ки он гурӯҳ, бисьёр дер монад, то соати сеи рӯз ҷойнамозҳои худро пахн карда монад. Бинобар ин ҳар гурӯҳ ҳар рӯз яке аз аъзоёни худро навбатдор таъин мекард, ки аз соати се пештар ҷойнамозҳои он гурӯҳро ба боми ба ӯ дахлдор пахн карда мемонд. Агар ҳамин одати анъанавӣ намебуд, мумкин буд, ки ҳар рӯз бар болои ишғол кардани бомҳои нағз ҷангу ҷидолҳои хунин барпо шуда, чандин сару гардан шиканад.

Бо ҳамаи ин дар байни гурӯҳҳои ҷойнамознишинон бо баҳонаҳои гуногун задухӯрд шуда мемистод ва баъзеи ин задухӯрдҳо ба ҷидолҳои хунин оид мегардид. Чунончи, боре нависандаи ин сатрҳо шоҳиди яке аз ин гуна задухӯрдҳои хунин шуда буд:

Ду гурӯҳи ҷойнамознишини шӯрапушти ба мадраса мансуб буданд, ки ҳар кадоми онҳоро яке аз шӯрапушттарин муллозодагони Бухоро сардорӣ мекард ва ҷойнамозҳои ин ду гурӯҳ пасу пеш пайваста ба ҳамдигар пахн карда мешуданд.

Шариф-махдум ном як қозизодаи бухорой, ки лақаби ӯ «Даврапилта» буд, гурӯҳи пешнишинро идора мекард ва «Махдуми Шудгор»-лақаб як муллозодаи Бухоро ёридихандаи ӯ буд (азбаски рӯи ин муллозода ба сабаби доғи нағзак рош-рош барчаста ва дағарбуғурҳои шудгормонанд дошт, мардуми Бухоро ба ӯ ин лақабро муносиб дида буданд ва бештарини одамҳо — аз ин ҷумла нависандаи ин сатрҳо — номи ӯро намедонистанд ва ӯро бо он лақаб ёд мекарданд).

Сардори гурӯҳи пастнишин Маҳмуд-махдум ном як муллозода буда, ӯ «Махдуми амирконӣ» лақаб дошт (сабаби ин лақаб он буд, ки дар нахустин бор омадани чармҳои локӣ аз Россия ӯ аз он чарм пойабзол дӯзонда пӯшида буд) ва ёрирасони ӯ низ аз муллозодагони Бухоро буда, ӯ «Махдуми Хушрӯй» лақаб дошт (азбаски рӯи ӯ ба сабаби «решҳои афғонӣ» порча-порча фурӯрафтагиҳо ва доғҳои сурхи нафратовари бадинамо дошт, мардуми Бухоро бо алоқаи зиддияти маъно ба ӯ ин лақабро дода буданд).

Рӯзе аз рӯзҳои рамазон навбатдори гурӯҳи Махдуми Даврапилта дер монда, ҷойнамозҳошонро то соати се пахн накардааст. Гурӯҳи Махдуми амирконӣ, ки

Чанд гоҳ боз он бомро зери чашм карда гашта будааст, аз ин фурсат фоида бурда, ҷойнамозҳои худро пеш кашида он ҷойро ишғол кардааст.

Дар вақте ки ҳаман бомҳо бо ҷойнамозиншинон пур буд, Махдуми Даврапилта бо гурӯҳи худ омад ва чун ҷои худро аз тарафи гурӯҳи дигар ишғол карда шуда дид, бо нафарони худ боло ҷаста, бе ҳеҷ муқаддима ва гуфтугузор гурӯҳи «госиб»-ро, ки нафарони вай бехабар ва осуда бар рӯи ҷойнамозҳо чорзону нишаста буданд, дар зери ҳучум гирифт ва то аз аҳвол хабардор шудани гурӯҳи «госиб» нафарони Даврапилта аввал сардори он гурӯҳ — Махдуми амирконпро, дуйӯм ёрирасони ӯ Махдуми Ҳушрӯйро бардошта ба зер — ба тарафи лаби ҳавз ҳаво доданд.

То он вақт нафарони он гурӯҳ низ худро дошта гирифта, аз ҷо хеста бо ҳучумкунандагон даст ба гиребон гардиданд. Нафарони ин ду гурӯҳ якдигарро мушткорӣ мекарданд, бо шохуну чангол рӯю гардани ҳамдигарро мехарошиданд ва либосҳошонро медаррониданд. Ду нафар аз ду тараф ҳамдигарро ба бағал гирифта, ҳар кадом мехост, ки ҳамчанги худро бардошта аз бом ба лаби ҳавз ҳаво диҳад. Аммо ҳеҷ кадоми онҳо ба мақсад нарасида, ҳар ду бо ҳам ба лаби бом расиданд, дар он ҷо пои яке аз бом лағжид ва ҳарифаш хост, ки ӯро тамоман ба поён тела диҳад, ӯ ҳам дид, ки бо як пой бар лаби бом ва дар чанголи душман истодагарӣ карда наметавонад, хасмашро бо худ поин кашид ва ҳар ду муаллақзанон ба поён афтоданд.

Ин ҳолро дида, ҳар кадом аз тарафайн кӯшиш мекарданд, ки чангро дар миёнаи бом ва лаби пастаки он давом диҳанд. Аммо хумори ин чангарагони вахширо, ки аз ғазаб тамоман девона шуда буданд, чанги мушту чангол нашикаст ва ҳар кас дар фикри он афтод, ки ҳарба (силоҳе) ёфта, душмани худро тамоман мағлуб кунад ва ба ин мақсад ба ҳар тараф чашм меандохт.

Дар пушти дӯконҳои сартарошхона як қатор кӯҳнадӯзҳо дар суфачаҳо ба болои сандаличаҳо нишаста кӯҳнадӯзӣ мекарданд ва чоку пораҳои пойабзоли мардумро дӯхта медоданд. Дар вақти чанг онҳо аз

кор даст кашида, рост шуда, ҷангарагонро тамошо мекарданд. Дар дасти яке аз онҳо кӯбаи кафшдӯзӣ буд. Яке аз ҷангарагони силоҳталаб он кӯбаро дида, аз дасти кӯҳнадӯз кашида гирифта, бо он ба сари Махдуми Даврапилта зад, ки сари ӯ торс кафида, худ бар рӯи ҷойнамоз ғалтид. Ин ҳолро дида, ҳамаи ҷангарагон ягон-ягон ба тарафи кӯҳнадӯзҳо давида аз сари кори онҳо яке кӯба, дигаре болқа, сеюмӣ анбӯр, чорумӣ шоти мӯза ва масҳиро кашида гирифта ҷангро давом доданд.

Гурӯҳи анбӯҳи тамошобинон атрофи ҷангарагонро ҳалқавор фаро гирифта буданд, аммо касе ҷасорат намекард, ки ба миёна даромада, ин гургони ваҳширо аз ҳам ҷудо кунад. Чунки дар аввали кор як-ду нафар ба мақсади ҷудокунӣ ба миёна даромада, аз ду тараф ҳам мушт хӯрда, даст афшонда, худро канор кашида буданд. Баъд аз он ҳар кас, ки мехост ба миён дарояд, дигаре фарьёд мекард: «гӯшти хар, дандони саг» гуфтаанд, дидӣ, ки нашуд, мон, ки ин сагон гӯшти якдигарро ба ҷои гӯшти хар «нӯши ҷон кунанд».

Дар охир одамони қозикалон ва қушбегӣ, ки дар ҷамъомадҳои калон мутасаддии тартибнигоҳдорӣ буданд, ба сари кор расида омаданд ва дар ин вақт бештарин аз тарафайн мачрӯҳ шуда ба замин афтодагӣ ва давомкунандагони ҷанг ҳам сару рӯй кафида ва хунпор шудагӣ буданд.

Одамони ҳокимон давомдиҳандагони ҷангро дастгир карда аз ҳамдигар ҷудо мондаанд ва ароба оварда, мачрӯҳони сахтро ба беморхона гусел карданд ва захмиёни сабукро ба қозихона барои ҳабс кардан бурданд.

Ин буд аҳволи «моҳи рамазони муборак» дар Бухорои «шариф».

* * *

Албатта, ин аҳволи моҳи рамазони Бухоро, ки дар ду боби болой зикр ёфт, ба оммаи аҳолии меҳнаткаши ин шаҳр ҳеҷ дахл надорад ва дар моҳи рамазон азобкашандагон ҳам ҳамин омма буданд. Масалан, гирем машкобонро. Машкобон аз сафед шудани рӯз

то тонк шудани шаб машкҳои пуроби ҳафт-ҳаштсатилиро ба дӯши худ бардошта, ба ҳавлии қароргоҳи то ҳазор-ду ҳазор қадам мебурданд ва дар ошёнаҳои дуйӯми Кӯкалтош, Девонбеги ва Мири Араб барин мадрасаҳои калон бо зинаҳои 40—50-пӯгундагӣ боло мебароварданд.

Дар ғайри моҳи рамазон низ ин кор хеле зӯрталаб бошад ҳам, машкобон дар байни кор гоҳо бо як луқма нон як пиёла чой нӯшида, қадаре дам гирифта, ба анҷом мерасонданд. Аммо дар моҳи рамазон дар зарфи 14—16-соата гуруснагӣ ин гуна корро давом додан қариб тоқатнопазир буд, ба болои ин ба муносибати рамазон ва меҳмондорӣ дар хонадонҳо сарфи об зиёдтар мешуд, ки вай ба болои машкобон сарбори буд.

Бинобар ин машкобон вақти шом ба хонаи худ монда ва ҳаста шуда меомаданд ва бо ҳамаи ин шиками гурусназшонро мачбур буданд, ки ба обу ғавғоне, ки занашон тайёр кардааст, пур кунанд, то ки барои фардо қуввати кор пайдо шавад. Баъд аз пур кардани шикам дар ҳолати мондагӣ хобидан боз онҳоро афсурдатар мекард. Бо ҳамаи ин мачбур буданд, ки саҳар хеста таоме хӯранд ва аз бими гурусназии дуру дарози рӯзона, хоҳ дилашон кашад, хоҳ накашад, чизеро ба даҳонашон тиққонда фурӯ мебурданд ва рӯз сафед шудан ҳамон ба кор мебаромаданд.

Баъзе пиртар, ҳатто мӯйсолтаҳои онҳо, дар даҳаи аввали рамазон, бисъёр дер кашад, то пойздаҳи он моҳ, аз кор баромада, бемори бистарӣ шуда мехобиданд.

Аҳволи пойабзолдӯзон ҳам наздик ба ҳамин буд: онҳое, ки дар устохонаҳо бо бунак баста шуда буданд, агар дар ғайри моҳи рамазон дар шабу рӯз дувоздаҳ соат кор кунанд, дар рамазон шонздаҳ соат кор мекарданд, чунки устокорҳо (соҳибони устохона) ба муносибати моҳи рамазон супориши идонаи бисъёре мегирифтанд ва баҳои супориши идона аз супоришҳои оддӣ (дарозмӯҳлат) қиматтар бошад ҳам, музди кори халифагон монанди пештара мешуд.

Халифагон мачбур буданд, ки то намози шом кор кунанд ва дар вакти ифтор (рўзакушой) чизе хўрда, боз корро то вакти таоми саҳарй давом медоданд ва баъд аз таоми саҳарй, ки хеле дилнокашона мехўрданд, бо ҳамон шиками зўр ба зўракй пур кардашуда мехобиданд. Аммо баъд аз чандсоата хоб устокор омада, хамаашонро бедор карда, ба кор меандохт ва баъд аз он худ ба хонаи дарунаш даромада то бегохй ба хузур мехобид.

Пойабзолдўзон дар даҳаи охирини рамазон ҳатто то бист соат кор мекарданд, чунки ба воситаи наздик омадани ид талаби супоришдодагон сахттар ва чиддитар мешуд, ва устокор ҳам халифаҳои худро ба бисьёртар кор кардан мачбур мекард.

Онҳо се рўзи охири рамазон то пагоҳи ид қариб нахобида кор мекарданд, то ки супоришҳои идона ба анчом расад. Бинобар ин бештарини пойабзолдўзони чавон ҳам ё дар миёнаи моҳи рамазон ва агар бисьёртар тобоварй кунанд, дар рўзи ид бемор шуда меафтоданд.

Пойабзолдўзони якқадаст, ки дар хонаи худ ва ба сари худ ва «озодона» кор мекарданд, низ аз ин ташвиш озод набуданд: аз як тараф, онҳоро ба муносибати моҳи рамазон ва наздик омадани ид вофурўшоне[195], ки молашонро харида мефурўхтанд, ба бисьёртар баровардани кор мачбур кунанд, аз тарафи дигар, худи онҳо ҳам мачбур буданд, ки дар ин моҳ супоришҳои берунаи гароннархро бисьёртар гиранд, то ки хароҷоти барзиёди рамазониро таъмин кунанд, чунки дар моҳи рамазон онҳо мачбур буданд, ки ҳар рўз барои ифтор, ҳеч набошад, якто нони бозорни кунчидй, як коса нишалло ва обинабот гирифта пеши зану фарзандонашон гузоранд ва то рўзи ид барои бачагон ва занашон либоси наве тахия намоянд.

Аҳволи дигар ҳунарпешагон, масалан, бофандагон ҳам ҳамин тарз буд.

Аҳволи гилкорон, дуредгарон ва наққошон ҳам дар моҳи рамазон танг мешуд, чунки дар ин моҳ иморатсозй тамоман таътил мешуд ва бинокорон мачбур буданд, ки харҷи барзиёди моҳи рамазонро

то тоник шудани шаб машкҳои пуроби хафт-ҳаштсаҳтиҳиро ба дӯши худ бардошта, ба ҳавлии қароргоҳи шоҳ то ҳазор-ду ҳазор қадам мебурданд ва дар ошхонаҳои дуйуми Кӯҳалтош, Девонбеги ва Мири Араб барои мадрасаҳои калон бо ошпазҳои 40—50-нафарӣ бояд мебаровардаанд.

Дар ғайри моҳи рамазон аз ин кор хеле зӯрталаб бошад ҳам, машкобои дар байни кор гоҳо бо як луқма нон як пиёла чой нӯшида, қадаре дам гирифта, ба анҷом мерасонданд. Аммо дар моҳи рамазон дар зарфи 14—16-соата гуруснагӣ ин гуна корро давом додан қариб тоқатнопазир буд, ба болои ин ба муносибати рамазон ва меҳмондорӣ дар хонадонҳо зарфи об зиёдтар мешуд, ки вай ба болои машкобои сарборӣ буд.

Бинобар ин машкобои вақти шом ба хонаи худ монда ва хаста шуда меофтоданд ва бо ҳамин ин шиканҷаи гурусналшавиро мачбур буданд, ки ба обу нон ғанӣ, ки зиёнашон тайёр кардааст, пур кунанд, то ки барои фардо қуввати кор пайдо шавад. Баъд аз пур кардани шикам дар ҳолати мондагӣ хобидан боз онҳоро афсурдатар мекард. Бо ҳамаи ин мачбур буданд, ки саҳар хеста таоме хӯранд ва аз бими гуруснагии дуру дарози рӯзона, хоҳ дилашон кашад, хоҳ накашад, чизеро ба дандонашон тиққонда фурӯ мебурданд ва рӯз сафед шудан ҳамон ба кор мебаромаданд.

Баъзе пиртар, ҳатто мӯйсолтари онҳо, дар даҳани аввали рамазон, бисъёр дер кашад, то пойгаҳи он моҳ, аз кор баромада, бемори бистарӣ шуда мехобиданд.

Аҳволи пойабзолдӯзон ҳам нодирӣ ба ҳамин буд: онҳое, ки дар устохонаҳо бо бунак бастя шуда буданд, агар дар ғайри моҳи рамазон дар шабу рӯз дувоздаҳ соат кор кунанд, дар рамазон шонздаҳ соат кор мекарданд, чунки устохонаҳо (сояҳбони устохона) ба муносибати моҳи рамазон супориши ҳамаи бисъёре мегирифтанд ва баҳои супориши ҳамаи аз супоришҳои оддӣ (даромӯзлат) қиматтар бошад ҳам, мухлати кори халфагон монанди пештара мешуд.

Халифагон маҷбур буданд, ки то намози шом кор кунанд ва дар вақти ифтор (рӯзакушой) чизе хӯрда, боз корро то вақти таоми саҳарӣ давом медоданд ва баъд аз таоми саҳарӣ, ки хеле дилнокашона мехӯрданд, бо ҳамон шиками зӯр ба зӯракӣ пур кардашуда мехобиданд. Аммо баъд аз чандсоата хоб устокор омада, хамаашонро бедор карда, ба кор меандохт ва баъд аз он худ ба хонаи дарунаш даромада то бегоҳӣ ба ҳузур мехобид.

Пойабзолдӯзон дар даҳаи охирини рамазон ҳатто то бист соат кор мекарданд, чунки ба воситаи наздик омадани ид талаби супоришдодагон сахттар ва чиддитар мешуд, ва устокор ҳам халифаҳои худро ба бисьёртар кор кардан маҷбур мекард.

Онҳо се рӯзи охири рамазон то пагоҳи ид қариб нахобида кор мекарданд, то ки супоришҳои идона ба анҷом расад. Бинобар ин бештарини пойабзолдӯзони ҷавон ҳам ё дар миёнаи моҳи рамазон ва агар бисьёртар тобоварӣ кунанд, дар рӯзи ид бемор шуда меафтоданд.

Пойабзолдӯзони якқадаст, ки дар хонаи худ ва ба сари худ ва «озодона» кор мекарданд, низ аз ин ташвиш озод набуданд: аз як тараф, онҳоро ба муносибати моҳи рамазон ва наздик омадани ид вофурӯшоне[195], ки молашонро харида мефурӯхтанд, ба бисьёртар баровардани кор маҷбур кунанд, аз тарафи дигар, худи онҳо ҳам маҷбур буданд, ки дар ин моҳ супоришҳои берунаи гаронарҳро бисьёртар гиранд, то ки хароҷоти барзиёди рамазониро таъмин кунанд, чунки дар моҳи рамазон онҳо маҷбур буданд, ки ҳар рӯз барои ифтор, хеҷ набошад, якто нони бозории кунчидӣ, як коса нишалло ва обинабот гирифта пеши зану фарзандонашон гузоранд ва то рӯзи ид барои бачагон ва занашон либоси наве тахия намоянд.

Аҳволи дигар ҳунарпешагон, масалан, бофандагон ҳам ҳамин тарз буд.

Аҳволи гилкорон, дуредгарон ва наққошон ҳам дар моҳи рамазон танг мешуд, чунки дар ин моҳ иморатсозӣ тамоман таътил мешуд ва бинокорон маҷбур буданд, ки харҷи барзиёди моҳи рамазонро

бо қарз гирифтан аз болои кори ояндаашон таъмин намоянд.

Аз ҳама сахттар ва бадтар аҳволи мардикорон буд: одатан камбағалони безамини сахро ва пойбараҳнагони шаҳр ҳар рӯз дар Регистони Бухоро ҷамъ мешуданд ва одамони толиб омада онҳоро рӯзкарор ба корҳои сиёҳ мебурданд. Дар рамазон, ки корҳои бинокорӣ ва ҳар гуна корҳои сиёҳи дигар мехобид, мардикорон бекор мемонданд.

Агар аҳьёнан ба касе мардикор даркор шавад ҳам, ба муносибати моҳи рамазон яке ё чанд нафарро онҳоро нимрӯза ва бе хӯрок мебурд ва музди нимрӯзаи бехӯрок, ки онҳо мегирифтанд, ба нони хушки якрӯзаи худҳошон ҳам намерасид ва зану фарзандонашон тамоман гурусна мемонданд. Ба ҳамин тариқа, барои мардикорон, ки то дасташон наҷунбад, даҳонашон намечунбид, бекории рамазон як балои азим буд.

Аҳволи гаҷкӯбон, хоку хиштқашонон, ки ба бинокорӣ вобаста буданд, дар моҳи рамазон аз аҳволи мардикорон беҳтар набуд ва барои хоку хиштқашонон дар як моҳи бекории рамазон сер карда истодани харҷои боркашашон харочоти сарборӣ буд.

Ана ҳамин аҳволи умумии рамазонии оммаи меҳнатқашонро ба назар гирифта, яке аз шоирони ҳамон замон:

Рамазонро маразон* хонам аз он—
Рӯз бемораму шаб бадтар аз он

гуфтааст ва бо ин ду мисраъ содда тарҷумони забони ҳоли умуми меҳнатқашон гардидааст.

ИДИ НАВРӮЗИ ВА САЙРИ ШИРБАДАН

Иди наврӯз, ки дар сари соли шамсӣ[196] дар аввали ҳамал[197] сар мешуд, яке аз идҳои пеш аз исломинат аст. Бинобар ин халқи точик, дар ҳолате ки иди рамазон ва иди қурбон барои идҳои динияро як рӯз барпо медошт, иди наврӯзаро ҳафтаҳо давом медод.

* *Маразон* — агар ин калима тамоман арабӣ ҳисоб карда шавад, маънояш ду беморӣ мешавад, агар «он»-и охири калима аломати ҷамъи тоҷикӣ ҳисоб карда шавад, беморҳо мешавад.

Ба сабаби дар аввали баҳор, дар вақти ба ҳаракат даромадани тамоми растаниҳо рост омадани ин ид табиат нисбат ҳам ба ҳаракат меомад. Аз ин ҷост, ки тоҷикон «ҳамал — ҳама чиз дар амал» мегӯянд. Дар ҳақиқат, ин ид ба ҳаракат омадани киштҳои ғалладона ва сар шудани киштукори дигар ҳосилоти заминӣ буд, ки нисбатро сер карда, сабаби бақои ҳаёти ӯ мешуданд.

Дар замонҳои пеш деҳқононӣ тоҷик пеш аз соли нав — пеш аз моҳи ҳамал — дар ҳар деҳа ба майдонҳо ҷамъ шуда гӯштигирӣ ва дигар ҳаракатҳои бадании карда, гӯё ба тани аз сармои зимистон афсурдашудаашон қувват нав медоданд ва дар аввали ҳамал се рӯз сайругашти умумӣ карда, ба киштукор медаромаданд.

Аммо рӯҳониён ба ин ид ранги динӣ дода, «ҳафт салом»[108] тар карда хӯрданро расм карда, ӯро як манбаи даромади худ қарор доданд. Ҳатто беҳаётарин муаллоён «дар бораи шарафи ин ид» аз номи пайғамбар ҳадисҳо сохта бофта баровардаанд.

Амирони охирини Бухоро бошанд, ин идро дар роҳи дуру дароз машғул доштани халқ ба корҳои бефоидаи зарари моддиноқ истифода карда, ба ин восита худ осуда зиндагонӣ кардан хостанд.

Аз амирони Бухоро он касе, ки идн наврӯзро аз шаклӣ халқигӣ бароварда ба вай ранги расмият дод, амир Музаффар буд. Ӯ ҳам ин корро баъд аз шикаст хӯрдани дар ҷанги Россия кард. Аз рӯи қавли одамони куҳансоли ҳақиқатбин, ки ба нависандаи ин сатрҳо гуфта буданд, амир Музаффарро баъд аз шикаст хӯрдан дар ҷанг дар пеши мардум обрӯе намонд, хусусан баъд аз он ки ӯ мардумро тороҷ карда, ҳатман дар ҷанг ҳолишудан худро пур кардан хост, нафрати мардум боз ҳам аз вай зиёдатар шуд. Бинобар ин ӯ дар ҳар ҷо, ки маънил кунад, чавкӣ (базми умумӣ) барпо карда, мардумро ба тамошои вай машғул мекард, то ки ба ин восита омман халқро водор кунад, ки аз кирдорҳои нописандидан ӯ чашм пӯшанд ва ё ин ки ба дидани он кирдорҳо фурсат наёбанд. Аз ин ҷумла, ӯ дар Ширбадан ном чорбоғи худ, ки дар тарафи шарқии шаҳр ва ду километр дуртар аз

вай буд, ҳар баҳор сайри наврӯзӣ ташкил медод, ки сайрҳои ӯ то ду моҳ, ҳатто то ҳафтод рӯз давом мекард. Ӯ дар ин сайр аз туманҳо (районҳо)-и Бухоро ҳама созандагон ва паҳлавонони халқро ба тарзи маҷбурӣ меовард ва онҳоро чор ҳокими туман (қозӣ, раис, амлокдор ва миршаб) ғундошта меоварданд. Онҳо дар атрофи чорбоғи Ширбадан, дар ҳавлиҳои деҳқонон манзил карда, аз аввал то охири сайр бо харҷи худ зиндагӣ намуда, сайри амирро зинат медоданд.

Дар ин муддати дуру дарози аввали баҳорӣ ҳамаи корҳои деҳқониашон мемонд ва вақти киштҳои баҳорӣ мегузашт.

Дар ин сайр на танҳо онҳо аз кор мемонданд, ки аз тарафи амир маҷбуран оварда мешуданд, балки бисьёр деҳқонон ва деҳқонписарон ҳох-нохоҳ барои тамошои сайр омада, харочот мекашиданд ва аз кор мемонданд.

Амир Музаффар дар ин сайр танҳо ба машғул доштани халқ қаноат накарда, тарсондани онҳоро низ мақсад карда гирифта буд. Бинобар ин бо фармони ӯ дар сайргоҳ — дар ҷое, ки ҳар тамошобин аз он ҷо як бор-ду бор мегузашт, хандақе кофта монда буданд ва дар канори он хандақ дар пеши назари тамошобинон ҳар рӯз якчанд бандиро аз зиндон оварда мекуштанд, то ки ба мардум ибрат шуда, дигар дар паи исьён наафтанд, дар ҳаққи амир бадгӯй накунанд ва аз фармонҳои ӯ сар напечанд. Мурдаҳои он мақтулон як рӯзи дароз дар лаби он хандақ менистод ва рӯзи дигар ҷои мурдаҳои кӯҳнаро мурдаҳои нав мегирифтанд.

Амир дар он сайр ба овардани аҳолии туман (район)-ҳои Бухоро қаноат накарда, паҳлавонон ва аҳолии Қаршӣ, Шаҳри Сабз, Хатирчӣ, Кармина ва Нурато барои музофотҳои Бухороро ҳам ҷалб мекард. Аз ин бало танҳо аҳолии кӯҳистон халос буданд, ки барои дурии роҳ овардани онҳо имкон надошт.

Дар вақти Абдулаҳад аз тарси русҳо дар сайргоҳ одамкушӣ кардан барҳам хӯрда, муддати сайр ҳам то як моҳ ва понздаҳ рӯз кӯтоҳ шуда буд, аммо дар бадали ин кӯтоҳӣ дар Ситорамаҳҳоса ном чорбоғе, ки

ӯ сохта буд ва дар Кармина, ки бештарин худи ӯ дар он ҷо буд, баъд аз сайри Ширбадан понздахрӯзӣ ё якмоҳӣ боз сайр мешуд ва муддати ин се сайр бо ҳисоби андарьяк баробари муддати сайрҳои падараш мегардид. Абдулаҳад дар сайри кармингии худ роҳи одамҳоро ба якдигар ҷанг андохтанро «ихтироъ» карда буд, ки мо дар бораи он кор дар боби дигар гап мезанем[199].

* * *

Дар Ширбадан сайргоҳи асосӣ дар ду тарафи роҳи калоне, ки аз пеши чорбоғи амир мегузашт, бино ёфта буд: дар вақти аз шаҳр рафтан дар дасти чап майдони атрофаш иҳота кардашудае буд, ки вайро чилтанобӣ (даҳгектарӣ) меномиданд ва дар он бо дарвозаи калоне даромада мешуд.

Дар дарунн ин иҳота аввал масҷиди ҷомеъ, баъд аз он майдонҳои чавкӣ (базми умумӣ) ва дигар тамошохонаҳо вокеъ шуда буд ва дигар ҷоҳои онро озуқафурӯшон, қассобон ва ошхонадорон ишғол мекарданд.

Аз охири ин майдон бо як дарвоза ба роҳи калон баромада мешуд ва дар тарафи чануби ин ҷой роҳи дарвозаи чорбоғи амир ва дар паҳлуи дарвозаи чорбоғ айвонҳои пешкушода бино ёфта буд, ки дар он ҷо бароҳ тамошо дарбориён менишастанд. Дар тарафи шимоли роҳ айвони дарозе буд, ки дар вай дар айёми сайр баззозон, ҳалвогарон, атторон ва дигар дӯкондорон ҷой мегирифтанд.

Баъд аз дӯконҳои ин дӯкондорон дар тарафи дасти чапи роҳ майдоне буд, ки вайро панчтанобӣ (аз як гектар зиёдтар) меномиданд ва дар вай масҷиди панҷвақтӣ бино ёфта буд, ки дар он ҷо дар рӯзҳои сайр эшонҳои чаҳрӣ чаҳр карда нишаста «дӯкондорӣ» менамуданд. Идоракунандаи сайр — қозикалони ё ранси Бухоро ҳам дар ҳамин майдон чодир зада менишаст.

Баъд аз он дар дасти рост як майдони васее буд, ки вайро ҳафтодтанобӣ (тахминан ҳаждаҳ гектар) меномиданд. Дар қисми пеши ин майдон саркардагон ва савдогарони калон чодир мезаданд ва қисми

пасини он илован чорбоғи подшоҳй ба шумор мерафт, ки вайро дарахтони мевадор ва соядор фурӯ гирифта, заминаш пур аз сабзаву себарға буд.

Тамошогоҳи асосии сайр пеши дарвозаи подшоҳй буд, ки чои тангтарини ин сайргоҳ ҳамон ҷо буд. Ҳар пагоҳ дар он ҷо аввал чавкй ва баъд аз он маъракаи гӯштигирй ташкил меёфт. Ин тамошоҳоро дар ин ҷо аввал дарбориён бо осудагй ва баъд аз он дӯкондорон бо нимосудагй медиданд.

Аҳолии шаҳру сахро, ки гурӯҳ-гурӯҳ меомаданд, чизеро намедиданд, чунки ясавулон барои нигаҳдории майдони базм ва гӯштй онҳоро бо чӯбдасти худ зада пас шинондан мехостанд ва гурӯҳҳои нав, ки аз пас меомаданд, онҳоро зер карда пеш гузаштан мехостанд. Бинобар ин аҳолии оддии тамошобин на пеш рафта метавонист ва на пас, ба болои ин ҳар соат бими он буд, ки дар зери гурӯҳи анбӯҳ монда поймол шавад.

Нависандаи ин сатрҳо дар аввал бор диданам он сайру сайргоҳро таассуроти худро дар шакли достон ба назм дароварда будам ва мехоҳам он достонро инҷиҳоб ва ислоҳ намуда, ба хонандагон пешкаш намоям. Азбаски дар он вақтҳо ман «Шоҳнома»-и Фирдавсиро бисьёр мехондам, шакл ва услуби вай ба ин достон бе таъсир намондааст.

ДОСТОНИ САЙРИ ШИРБАДАН

Зимистон гузашта, шуда наврӯзгор.
Фалак бевубору замин сабзазор.
Ҳаво буд форам, на сарду на гарм,
Насимаш чу анфоси* маҳбуба гарм.
Чи беди сиёҳу чи беди сафед,
Ҳама гашта хушбӯй чун мушкбед.
Дарахтони сесабзаи мевадор
Шукуфта зи мастй чу руи нигор.
Зи бас чашми фирӯзи наврӯз буд,
Ҳама чиз гӯё ки фирӯз буд.
Шуда чашн барпо ба наврӯзгоҳ,
Ба як Ширбадан ном маъвои** шоҳ.
Равон гашта мардум ҳазором-ҳазор

---

* *Анфос* — нафасҳо.
** *Маъво* — бошишгоҳ.

Ба он ҷаши, масрур ёрон ба ёр,
Фараҳнок буданду хурсанду шод,
Маро лек як кас намекард ёд.
Дар он рӯз беруи зи байтулҳазан*.
Шудам,
Якка рафтам ба он анҷуман,
Ки асбоби ишрат муҳайё ҳама,
Раҳу растаҳо хубу зебо ҳама.
Фурӯшанда ҳар қисм гӯй ту ҳаст,
Агар касби аъло, агар касби паст.
Ҳӯроқӣ муҳайё зи ҳар гуна ош,
Палав бо чалав** ҳар тараф чош-чош,
Ба пулдор рӯзӣ кабобу шароб,
Вале «бепулон хӯрда дуди кабоб».
Амирони аскар ба чои васеъ
Зада хиргаҳу хаймаҳои рафеъ.
Ба як сӯй хиргоҳи туҷҷор[20] буд,
Ба як сӯй даллоли бозор буд.
Кашида ба хайма брезни ба сар,
Ки то барфу борон насозад асар,
Бисотн ҳариру кати зарингор
Ба ҳар хайма омода се то чаҳор.
Ба дарбори шоҳӣ нишаста ба саф
Сипоҳони зарринкамар ҳар тараф,
Ки дар наздашон базм барпоӣ буд,
Ба созу ба овозу раксу суруд.
Зи анбӯҳи мардум дар он анҷуман
Набуд лек як чои сӯзан задан.
Ба мардум набуд роҳи осоише,
На чое, ки ёбанд оромише.
Ба по рост истода мекард гӯш
Тамошогар он созҳо, не ба хуш.
Хама хуш дар банди он ки мабод
Бинфтад, дигад чони ширин ба бод.
Бале, кас бинфтад дар он растухез,
Шавад пайкараш бегумон рез-рез.
Мани хаста истода дар гӯшае,
Дехқон во. ду дида ба ҳар гӯшае,
Зи бими фитодан танам бемадор.
Баногох як тӯдаи нобакор
Ба сӯям чу тарма давон омаданд,
Дилу дасту поям ба чои омаданд.
Ғарав уфтодам зи по бар замин,
Ба тарзе, ки мактуле аз рӯи зин.
Ба як сӯ тани хешро дар замон
Кашидам ба сад зӯр аз хавли чон.
Вале бими он буд дар айни хол

* *Байтулҳазан* — гамхона.
** *Чалав* — кабобест, ки бо палав хӯранд.

Ба анбўхи дигар шавам поймол.
Дар он хол як марди некўсияр*
Раҳондам аз он вартаи пурхатар,
Ба дўкони худ бурду чое шинонд,
Зи кайди парешониям бораҳонд.
Мапурсидам аз номи он некмард,
Вале буд ўро лақаб Хочй Зард.
Зи аҳли замон марди ғамхори кас
Тавон гуфт як Хочй Зарди асту бас.
Басе сол гардида гирди ҷаҳон,
Сухансанҷу хаззолу... ширинзабон...
...Муяссар маро шуд чу чое чунон,
Нишастам, зи ғам луру осуда чон,
Ба Хочй бигуфтам зи шукрон сухан
Ҷамошокунон тарҳи он айчуман.
Шуд охир чу ҳангоми созандагон,
Дафу ной бурданд аз он миён.
Пан гўштин маърака соз шуд,
Сўи гўштин дидаҳо боз шуд.
Ҳама паҳлавонони зўру далер
Кадам монда потарс чун наррашер,
Раванда чу Рустам пан корзор,
Чу Сўҳроб дар чанги ҳасм устувор.
Ҳама чусту чолоку сохибҳунар,
Ҳунарҳо нишон дода бар якдигар:
Ба дастпечу қалмокию кокма
Занад он яке он дигарро ба тах.
Чу ҳангоман гуштин даргузашт,
Ҷамошогарон ҳар тараф хафту хашт,
Хиромон гурўҳе сўи сабзазор,
Ба ҳам гарми ҳар гуна гуфтугузор,
Гурўҳе шуда дар пан ошу об,
Гурўҳе сўи чавгон Чилтанов.
Ман он гаҳ тамошогаҳе кофтам,
Ба дарвозаи сирк раҳ ёфтам.
Чу белат гирифтам, шудам дар дарун,
Кн он чой будаст аълою дун:
Ба пеш устали ложагй буду бас,
Зада тахтаи «первойҳо» зи пас,
Паси он зада тахтаи «нафтарўй»
Ба тартиби нагзу ба тарҳи нақўй.
Ба саввум макон низ чои нишаст
Тамошогарпрост аз тахтабаст.
Чу буд белатам чорўмни чойҳо,
Ба холи забуни паси тахтаҳо,
Ба по рост истода кардам назар

---

* *Некўсияр* — некўтинчат, некўботин.

Ҳама кори он сиркро сар ба сар:
Нахустин кашиданд симе дароз,
Баромад зани русии симбоз
Ба боло,
чунон лӯъб* оғоз кард,
Ту гӯй, ки мурғест парвоз кард.
Ба тақсими ӯ чумлагӣ ҳамзабон —
Ҳама офаринҳон, ҳама кафзанон.
Пас он гоҳ як аспи шабранги хуб
Намуда зани асббозе рукуб
Баромад, чунон сахт маҳмез кард,
Ки тавсан гаҳе резу гаҳ хез кард.
Набуд пешаш аз зина фарқи рикоб,
Ба ӯ буд болои зин чои хоб.
Пас он гоҳ ду руси бисьёр шӯх
Сухан карда оғоз бо номи бух**.
Намуданд бо ҳазл гуфтушунуд,
Забонашон ба ман лек равшан набуд.
Дигар пахлавоне ба сони ҳузабр***
Сару синаву дасту поҳо ситабр****
Баромад, ду-се санги вазнин зи чо
Ба сар бурду гардонду зад зери по.
Дигар нозанинони руспиажод
Дилу хушу тоқат диҳанда ба бод
Ба овози созу ба оҳанги кӯс
Басе рақс карданд дар роҳи рус.
Дар он байни духтарчае Нина ном
Ба овози хубу ба ҳусни тамом
Суруде саронду рақсе намуд,
Ба санъат ту гӯй, ки мислаш набуд.
Ба овози ӯ ҳар касе гӯш кард,
Дигар созҳоро фаромӯш кард.
Пан рақс печид бар худ чунон,
Ки гуфтанд ӯ ҳаст беустухон.
Пас он гаҳ ичозат шуд аз он мақом,
Ки берун бароед, бозӣ тамом.

* * *

Чу берун шудам, дидам аз рӯи қор,
Ки соат гузаштаст хеле зи чор.
Маро буд дар шаҳр коре зарур,
Гузаштам зи савдои сайру сурур.
Ба дарвозаи Чилтанов омадам,

* *Лӯъб* — бозӣ.
** *Бух* — бог, худо.
*** *Ҳузабр* — шер.
**** *Ситабр* — азим ва гафс.

На оҳиста, бо сад шитоб омадам,
Чу дидам яке фойтуне бачо
Мухайёст истода бахри киро,
Зи чандию чунеш гуфтушунуд
Нахарда, нишастам ба зудин зуд.
Зи дунбол се кас давон омаданд.
Сўи фойтун дашунон омаданд,
Ки: «ин фойтун аст баста ба мо,
Фуро зуду бигзор чуну чаро!»
Яке э-он се кас лек хомўш буд,
Ба чашми ман он некмарде намуд.
Бад-ў гуфтам: «эй марди некўамал!
Дигар фойтун нест дар ин маҳал.
Дихетон дар ин чо маро низ чо,
Диҳам бекаму кост ҳаққи киро».
Бад-ин гуна як-ду суханҳои гарм
Дили он касон гашт филчумла* нарм.
Вале фойтунчии шуми дағал
Маро дид бечораву камбағал:
«Кўнинг шелани**»,— гуфт,— мулло, тушунг!»
Намезад ба ман харф, илло «тушунг!»
Фуруд омадам пас ба сад изтироб,
Дили пур зи хун, дидан пур зи об..

* * *

Дар вакте ки нависандан ин сатрҳо дар сайри Ширбадан цирки русиро аввалин бор дидам ва чунон ки дар достони «Сайри Ширбадан» ёд карда шуд, аз бозигарони цирк Нина ном духтарча диққати ҳамаро ва, аз он чумла, диққати маро чалб намуд, ман пеш аз навиштани достони мазкур дар бораи он духтарча ғазале ба тарзи мувашшах тасвид намуда будам. Дар охири ин боб дар ин чо навиштани ҳамон ғазал ҳам муносиб дида шуд, ки ин савияи сайри адабии муаллифро дар жанрҳои гуногуни шеър нишон медиҳад.

Он ғазал ин аст:

Нозухбутеро дар сайргаҳ дўш
Дар сирк дидем, гаштем мадҳуш.
Европазоде, русинажоде,
Насрин барудўш, софибаногўш.
Навбариҳоле, духдафтсоле,

---

* *Филчумла* — андак.
** *Шела* — хушомади бардурўғ, ридкорона.

Натвон тамаъ кард з-ӯ бӯсу оғӯш.
Ҳар кас ки дида он наврасида,
Аз даст дода сабру дилу ҳуш.
Ҷону сару дин дар роҳи ӯ бин,
То ҳаст мумкин, дар васли ӯ кӯш!
Оромичоне, чӣни чаҳоне,
Озодсарве, сарве қабоӣпӯш.
Номе гузорӣ, то ёдгорӣ,
Бо номи он шӯх Айнӣ қадаҳнӯш!

1337 ҳичрӣ (1989 милодӣ)

ОҚИБАТИ КОРИ МАХДУМИ ГАВ

Ман дар қисми II «Ёддоштҳо» дар қисми III ёд кардани оқибати пурфоҷиаи Махдуми Гав ва Рустамчаро ваъда карда бошам ҳам, ин воқеаҳо дар вай нагунҷиданду навиштани онҳо ба ин қисм рост омад. Ман мехоҳам дар ин боб ва дар боби оянда ба он ваъдаи худ вафо кунам.

Ман баъд аз кӯчиданам аз мадрасаи Мири Араб аз аҳволи Махдуми Гав ва Пирак бехабар мондам ва бо онҳо дар ягон мачлис ҳамсӯҳбат шудан рост наёмад. Бо Пирак дар раставу бозорҳо дар ҳолати рохгузарӣ гоҳо рӯ ба рӯ омада бошам ҳам, бо як саломалеки саризабонӣ аз ҳамдигар гузашта мерафтем, чунки дар кӯчаҳои танги шаҳри Бухоро дар байни анбӯҳи раванда ва оянда гон фурсати аҳволпурсӣ ёфт намешуд.

Махдуми Гавро бошад, дар кӯчаҳо ҳам рост наёварда будам. Аммо дар бораи ӯ гоҳ-гоҳ аз Мулло Ҳомиди Савтии гичдувонӣ ва Зайниддинхоҷа чизҳон эчиби акл қабулнакунанда мешунидам. Назар ба қавли онҳо, ӯ аввал кӯкнорни гузаро шуда аз мардум рӯ гардонда, бо кӯкнориён унс ва улфат гирифтааст ва хобухези худро ҳам дар кӯкнорхонаҳо кардааст.

Баъд аз он аз онҳо ҳам рӯ гардонда, ба эшони Шоҳхӯ даст дода — мурид шуда, хонақоҳнишин шудааст ва дар охир (дар вақтҳое ки ман ба мадрасаи Кӯкалтош кӯчида будам) аз хонақоҳ ва шайхӣ ҳам дилгир шуда, дар мазори пуштаи Биҳиштиён, дар як ғӯрхона истиқомат гузида, аз тамоми мардум худро канор гирифтааст ва танҳо барораш Пирак ҳар рӯз

На оҳиста, бо сад шитоб омадам,
Чу дидам яке фойтуне бачо
Муҳайёст истода баҳри киро,
Зи чандиаш чунеш гуфтушунуд
Наздарда, нишастам ба зудии зуд.
Зи дунбол се кас давон омаданд.
Сўи фойтун дапкунон омаданд,
Ки: «ин фойтун аст баста ба мо.
Фуро зуду бигзор чуну чаро!»
Яке з-он се кас лек хомўш буд,
Ба чашми ман он некмарде намуд.
Бад-ў гуфтам: «эй марди некўамал!
Дигар фойтун нест дар ин маҳал.
Дихетон дар ин чо маро низ чо,
Диҳам бекаму кост ҳаққи киро».
Бад-ин гуна як-ду суханхои гарм
Дили он касон гашт филчумла* нарм.
Вале фойтунчии шуми дағал
Маро дид бечораву камбағал:
«Кўюнг шелани**»,— гуфт,— мулло, тушунг!»
Намезад ба ман ҳарф, ялло «тушунг!»
Фуруд омадам пас ба сад изтироб,
Дили пур зи хун, дидан пур зи об...

* * *

Дар вақте ки нависандаи ин сатрҳо дар сайри Ширбадан цирки русиро аввалин бор дидам ва чунон ки дар достони «Сайри Ширбадан» ёд карда шуд, аз бозигарони цирк Нина ном духтарча диққати ҳамаро ва, аз он чумла, диққати маро ҷалб намуд, ман пеш аз навиштани достони мазкур дар бораи он духтарча ғазале ба тарзи мушоирах тасвид намуда будам. Дар охири ин боб дар ин ҷо навиштани ҳамон ғазал ҳам муносиб дида шуд, ки ин савияи сайри адабии муаллифро дар жанрҳои гуногуни шеър нишон медиҳад.

Он ғазал ин аст:

Нозукбутеро дар сайргаҳ дўш
Дар сирк дидем, гаштем мадҳуш.
Европазоде, русинажоде,
Насрин барудўш, софибаногўш.
Наабарниҳоле, духафтсоле,

---

* *Филчумла* — андак.
** *Шела* — хушомади бардурўғ, ришкорона.

Натвон тамаъ кард э-ӯ бӯсу оғӯш.
Ҳар кас ки дида он наврасида,
Аз даст дода сабру дилу ҳуш.
Чону сару дин дар роҳи ӯ бин,
То ҳаст мумкин, дар васли ӯ кӯш!
Оромҷӯе, ҷони ҷаҳоне.
Озодсарве, сарве кабопӯш.
Номе гузорӣ, то ёдгорӣ,
Бо номи он шӯх Айёқ кадаҳяӯш!

1317 ҳичрӣ (1899 милодӣ)

ОҚИБАТИ КОРИ МАХДУМИ ГАВ

Ман дар қисми II «Ёддоштҳо» дар қисми III ёд кардани оқибати пурфоҷиаи Махдуми Гав ва Рустамҷаро ваъда карда бошам ҳам, ин воқеаҳо дар вай нагунҷидану навиштани онҳо ба ин қисм рост омад. Ман мехоҳам дар ин боб ва дар боби оянда ба он ваъдаи худ вафо кунам.

Ман баъд аз кӯчиданам аз мадрасаи Мири Араб аз аҳволи Махдуми Гав ва Пирак бехабар мондам ва бо онҳо дар ягон маҷлис ҳамсӯҳбат шудан рост наёмад. Бо Пирак дар раставу бозорҳо дар ҳолати роҳгузарӣ гоҳо рӯ ба рӯ омада бошам ҳам, бо як саломалеки саризабони аз ҳамдигар гузашта мерафтем, чунки дар кӯчаҳои танги шаҳри Бухоро дар байни анбӯҳи раванда ва оянда гон фурсати аҳволпурсӣ ёфт намешуд.

Махдуми Гавро бошад, дар кӯчаҳо ҳам рост наёварда будам. Аммо дар бораи ӯ гоҳ-гоҳ аз Мулло Ҳомиди Савтии ғиҷдувонӣ ва Зайниддинхоҷа чизҳои ачиби ақл қабулнакунанда мешунидам. Назар ба қавли онҳо, ӯ аввал кӯкнории гузаро шуда аз мардум рӯ гардонда, бо кӯкнориён унс ва улфат гирифтааст ва хобухези худро ҳам дар кӯкнорхонаҳо кардааст.

Баъд аз он аз онҳо ҳам рӯ гардонда, ба эшони Шоҳхӯ даст дода — мурид шуда, хонақоҳнишин шудааст ва дар охир (дар вақтҳое ки ман ба мадрасаи Кӯкалтош кӯчида будам) аз хонақоҳ ва шайхӣ ҳам дилгир шуда, дар мазори пуштаи Биҳиштиён, дар як ғӯрхона истиқомат гузида, аз тамоми мардум худро канор гирифтааст ва танҳо барояш Пирак ҳар рӯз

як бор пеши ӯ рафта хӯрок ва наволаи нашъаашро бурда медодааст.

Чун ин ҳолати охиринии ӯро ман шунидам, хостам бо ӯ мулоқот кунам. Рӯзе ҳамроҳи худ Муҳаммадсиддиқи Ҳайратро гирифта, ҳар ду ба қабристони пуштаи Бихиштиён, ки дар тарафи шарқии қалъаи шаҳр буд, баромадем. Дар он ҷо гӯрхонаҳои харобшударо як-як дида, охир ба гӯрхонаи Муҳаммадшоҳи кушбегӣ расидем, ки бинои вай нисбатан қобили истиқомат буд. Чун дарӣ гӯрхона даромадем, дари як ҳуҷра кушодагӣ буда, аз он ҷо садои сурфаи касеро шунидем. Аммо ҳарчанд дарӣ он ҳуҷраро кӯфтем, ҷавобе нашунидем ва бо вуҷуди ин ба он ҷо даромадем. Ана дар ҳамин ҳуҷра Махдуми Гав хобида будааст.

Дар вақте ки мо ба он ҳуҷра даромадем, Махдуми Гав мурдамонанд беҳаракат мехобид. Магар аз садои пои мо огоҳ шуд, ки сар бардошта болишро дар зери пахлуи худ кашида ба ҳамон вазъият якпахлу нишаст. Маълум буд, ки ӯ қуввати дузону нишастан надошт. Дар бадани ӯ аз он тануманди ва ғуштдории пештарааш асаре намондааст ва гуфта мешавад, ки «чорчӯби қоқ шудааст». Риши сиёҳи кулӯтааш монанди як порча намади сиёҳи чиркине ба манаҳ ва рӯяш часпидааст; ранги рӯяш, ки пештар сиёҳчатоб буд, ба хокистарии бо сиёҳии дег омехташуда мубаддал гардидааст; аммо чашмонаш ҳарчанд пажмурда, хира ва ба дарунӣ косахона фурӯ рафта бошанд ҳам, монанди ситорани аз таги абр ногаҳон намоёншаванда гоҳгоҳ шӯълаи нуре медурахшонданд ва лабонаш ҳарчанд хушк ва коқ шуда бошанд ҳам, табассуми доимии аввалаи худро ҳанӯз барҳам надода буданд.

Ӯ маро шинохта ва бо шиносоиҳои ман бо Ҳайрат шиноят шуда, аз мулоқоти мо хурсанд гардидани-ашро маълум кард ва ба хурсандии худ ба тарзи зерин далел овард:

— Чунки,— гуфт ӯ,— ман то ҳол ба одаме вонахӯрдаам, ки бо ман ҳақиқатан дӯстона ва холис вохӯрад. Ту, ки,— гуфт ӯ ба ман хитоб карда (ҳарчанд дар он вақтҳо синни ман хеле калон шуда, ҳатто хӯҷаинии пештараам ҳам ба ман «шумо-шумо» гӯён ҳи-

тоб мекард, ӯ «ту-ту» гуфт. Маълум шуд, ки ӯ маро монанди бародари худ медонистааст),— ту, ки,—гуфт ӯ,— бо бародарам дӯсти холис будӣ, дили ман дарьёфт, ки бо ман ҳам дӯсти холис мебошӣ ва ин рафики азизат (Ҳайратро нишон дода) бояд ҳамфикри ту бошанд.

Махдуми Гав сухани худро давом дода гуфт:

— Воқеаҳои дар солҳои охир аз сари ман гузаштаро ҳар кас дона- ҳам, дар ин муддат дар дили ман чизҳо гузаштанро ҳеч кас, ҳатто бародарам ҳам, намедонад. Чунки ӯ аз ҳар кадоми он корҳое, ки ман дар вақтҳои охир кардам, маро манъ мекард. Аммо ман қабул намекардам. Чун медидам, ки таклифи ӯ дуруст будааст, шарм мекардам, ки сирри дили худро ба вай кушоям. Акнун ки поям ба лаби гӯр расидааст, мехоҳам дарди диламро ба шумо, чавонони қобил, кушоям, то ки ин сирҳо бо ман ба гӯр нараванд ва ҳам шумо аз аҳволи ман ибрат гирифта, дар дунёи кадаматонро донисга монед.

Ӯ чойникеро, ки дар хокистари оташи қӯрдори гулхан то даҳану нӯлаш гӯр карда шуда буд, аз он чо баровардаи гирифта, ба пиёла камтар чой рехта, ҳалқи худро тар кард ва баъд аз он дар мақоми узр гуфт:

— Ман аз ин чой ба шумоён намедиҳам, чунки қобили нӯшидани шумоён нест, чойнику пиёла бисъёр чиркинанд. (Ҳақиқатан ҳам чирки пиёлаву чойник нафратовар буд.)

Ӯ баъд аз тар кардани ҳалқаш сухани худро давом дода гуфт:

— Махдумон ва қозизодагони Бухоро ба ман ғалаба карда натавонистанд. Ин «зотҳои шариф», ки аз ҳад зиёд мағрур ва дар бораи одамон бепарво буданд, бо нӯшондан ва кашондани арақу банги аз ҳад фузуи ҳам натавонистанд, ки маро дузону шинонанд. Аммо дар охир худам худамро хароб кардам ва дида истодаед, ки оқибат ба ҳамин ҳол афтодам.

Ӯ баъд аз ин муқаддима чой нӯшида-нӯшида тамоми воқеаҳои дар солҳои охир аз сар гузаронидаашро ва ҳолатҳои аз дилаш гузаштаро ҳикоя кард.

Назар ба қавли Махдуми Гав, рӯзе Асадҷон-махдум, ки домоди қозӣ Сироҷ буд, барои ҳамроҳи худ сахро бурдан ӯро ба хонааш ҷеғ задааст. Аммо дар вақти Махдуми Гав ба хонаи ӯ рафтан худи ӯ дар он ҷо набудааст ва Исҳоқи аттор ном баршпаз* мехостааст, ки як қуттӣ барши кӯҳнаро аз нав қиём гирифта тоза кунад.

Дар ин ҷо ҳамин эзоҳро додан лозим аст, ки қозӣ Сироҷ додари қозӣ Бадриддин буда, ӯ баршхӯри гузаро буд ва дар ин кор чунон ҳарис буд, ки ҳар вақт дар хонаи худ чандин қуттӣ баршро анбор карда мемонд, чунки барш ҳар чӣ қадар кӯҳнатар шавад, ҳамон қадар зӯртар мешавад. Барши кӯҳнаро дар вақти ба кор бурдан аз нав қиём гирифта қадаре нарм мекардаанд.

Исҳоқи аттор Махдуми Гавро фармудааст, ки барши кӯҳна ва сахтшударо бо белча аз қуттӣ канда ба деги асалдор андозад ва худи ӯ ба растаи атторӣ рафта, аз дӯконаш хабар гирифта омада, қиём хоҳад гирифт.

Исҳоқи аттор рафтааст ва Махдуми Гав хор сар кардааст. Ӯ дар ин бора гуфт:

— Ман як белча баршро канда ба дег андозам, белчаи дуйӯмро ба даҳони худ меандохтам, чунки таъми вай ширини тундакак буда, ба даҳонам форид ва аз таъсири ҳалокатовари ӯ дар он вақтҳо хабар надоштам.

Ин таъбири Махдуми Гав муболиғанок бошад ҳам, ҳамин маълум аст, ки ӯ дар ҳамон рӯз аз ҳад афзун барш хӯрдааст ва то он вақт соҳиби хона омада ва меҳмононии дигар ҳозир шуда, ҳамаашон аробасавор роҳи сахроро пеш гирифтаанд.

То ниман роҳ Махдуми Гав дар ҳолате афтодааст, ки чашмаш ҷоеро намебинад ва сар то пои баданаш гӯё аланга бароварда месӯзад. Дар ин вақт ба лаби чӯи калоне расидаанд, ки аробакаш аспро ба об мондааст. Махдуми Гав ба ин воситa аз об хабардор шуда, худро бо либоси худ ба чӯй задааст.

---

* *Барш* — як маъҷуни серафъюн аст, ки одамро маст мекунад ва баъд аз одат кардан аз вай халосӣ мумкин нест.

Он рӯзҳо айём зиндон буда, бар рӯи об шӯшаҳои яхмеомадаанд. Баъд аз кадаре дар об истодан чашмони Махдуми Гав кушода гардида, дилу баданаш ҳам кадаре осуда шудаанд. Дар ин вакт ӯ гуфт:

— Шӯшаҳои яхкиданамаро харошида мегузаштанд, ба ман чунон мефорид, ки гӯё дар ҳаммом ҳодимчӣ танамро бо халта молиш дода собун зада истода бошад.

Хулоса, баъд аз соатҳо дар об истодан баданаш Махдум сардиро ҳис карда, ӯ аз об баромадааст. Баъди аз саҳро омадани Махдуми Гав ин воқеаро ба Исҳоқи аттор хикоя кардааст ва ӯ дар ҷавоб гуфтааст:

— Ниман он барше, ки шумо хӯрдед, агар касе дигар мехӯрд, ҷо ба ҷо мемурд. Бадан ва мизочи шумо, ки фавқулодда зӯр аст, ба он заҳри қотил тоб овардааст. Агар шумо ҳам ба яхоб намедаромадед, мурданатон муайян буд. Аммо агар баршро бо эътидол, мувофиқи фармудаи табибон хӯред, аз дигар нашъаҳо тамоман даст мекашед, чунки кайфи нозуки инро на шароб меҳисад ва на банг.

Махдуми Гав ҳикояти худро давом дода гуфт:

— Ман, ки аракӯ банг ба дилам зада буданд, баршхӯриро озмудам ва дидам, ки дар ҳақиқат кайфи нозуке дорад, ин корро давом додам.

Назар ба қавли Махдуми Гав, ӯ аввалҳо кам-кам барш хӯрдааст ва баъд аз одат шудан дидааст, ки таъсир намекунад, кам-кам зиёд кардааст ва дар охир ба дараҷае расидааст, ки дигар зиёд кардан мумкин нест. Чунки баъд аз хӯрдани он мурда барин шуда мехобидааст, аммо таъсире намеёфтааст ва ӯ тарсидааст, ки агар боз зиёд кунад, мумкин аст бимирад.

Дар ин миён кӯкнорие ба ӯ рост омада, ин ҳолати ӯро фаҳмида, гуфтааст:

— Бехтарини нашъаҳо кӯкнор аст!

Махдуми Гав ин «тавсия»-ро озмуда дидан хоста, ба замми барш кӯкнор ҳам нӯшидааст. Чунки ӯ шунида будааст, ки ҳоҷ барш бошад, ҳоҷ кӯкнор, баъд аз одат шудан тарк кардан мумкин нест, ҳар касе, ки ин корро кунад, баданаш реш-реш гардида, азоб кашида ҳоҳад мурд.

Назар ба қавли Махдуми Гав, рӯзе Асадчон-махдум, ки домоди қозӣ Сироҷ буд, барои ҳамроҳи худ саҳро бурдан ӯро ба хонааш чеғ задааст. Аммо дар вақти Махдуми Гав ба хонаи ӯ рафтан худи ӯ дар он ҷо набудааст ва Исҳоқи аттор ном баршпаз* мехостааст, ки як қуттӣ барши кӯҳнаро аз нав қиём гирифта тоза кунад.

Дар ин ҷо ҳамин эзоҳро додан лозим аст, ки қозӣ Сироҷ додари қозӣ Бадриддин буда, ӯ баршхӯри гузаро буд ва дар ин кор чунон ҳарис буд, ки ҳар вақт дар хонаи худ чандин қуттӣ баршро анбор карда мемонд, чунки барш ҳар чӣ қадар кӯҳнатар шавад, ҳамон қадар зӯртар мешавад. Барши кӯҳнаро дар вақти ба кор бурдан аз нав қиём гирифта қадаре нарм мекардаанд.

Исҳоқи аттор Махдуми Гавро фармудааст, ки барши кӯҳна ва сахтшударо бо белча аз қуттӣ канда ба дег андозад ва худи ӯ ба растаи атторӣ рафта, аз дӯконаш хабар гирифта омада, қиём хоҳад гирифт.

Исҳоқи аттор рафтааст ва Махдуми Гав кор сар кардааст. Ӯ дар ин бора гуфт:

— Ман як белча баршро канда ба дег андозам, белчаи дуйӯмро ба даҳони худ меандохтам, чунки таъми вай ширини тундакак буда, ба даҳонам форид ва аз таъсири ҳалокатовари ӯ дар он вақтҳо хабар надоштам.

Ин таъбири Махдуми Гав муболиғанок бошад ҳам, ҳамин маълум аст, ки ӯ дар ҳамон рӯз аз ҳад афзуи барш хӯрдааст ва то он вақт соҳиби хона омада ва меҳмонони дигар ҳозир шуда, ҳамаашон аробасавор роҳи саҳроро пеш гирифтаанд.

То ҳиман роҳ Махдуми Гав дар ҳолате афтодааст, ки чашмаш ҷоеро намебинад ва сар то пои баданаш гӯё аланга бароварда месӯзад. Дар ин вақт ба лаби чӯи калоне расидаанд, ки аробакаш аспро ба об мондааст. Махдуми Гав ба ин восита аз об хабардор шуда, худро бо либоси худ ба чӯй задааст.

---

* *Барш* — як навъӣ серафъи аст, ки одамро наст мекунад ва баъд аз одат кардан аз вай халосӣ мумкин нест.

Он рӯзҳо айёми зимистон буда, бар рӯи об шӯшаҳои ях меомадаанд. Баъд аз қадаре дар об истодан чашми Махдуми Гав кушода гардида, дилу баданаш ҳам қадаре осуда шудаанд. Дар ин вақт ӯ гуфт:

— Шӯшаҳои ях, ки баданамро харошида мегузаштанд, ба ман чунон мефорид, ки гӯё дар ҳаммом ҳодимчӣ танамро бо ҳалта молиш дода собун зада истода бошад.

Хулоса, баъд аз соатҳо дар об истодан баданн Махдум сардиро ҳис карда, ӯ аз об баромадааст. Баъди аз саҳро омадан Махдуми Гав ин вокеаро ба Исҳоки аттор ҳикоя кардааст ва ӯ дар ҷавоб гуфтааст:

— Ниман он барше, ки шумо хӯрдед, агар каси дигар мехӯрд, ҷо ба ҷо мемурд. Бадан ва мизоҷи шумо, ки фавқулодда зӯр аст, ба он заҳри қотил тоб овардааст. Агар шумо ҳам ба яхоб намедаромадед, мурданатон муайян буд. Аммо агар баршро бо эътидол, мувофиқи фармудан табибон хӯред, аз дигар нашъаҳо тамоман даст мекашед, чунки кайфи нозуки инро на шароб медиҳад ва на банг.

Махдуми Гав ҳикояти худро давом дода гуфт:

— Ман, ки арақу банг ба дилам зада буданд, баршхӯриро озмудам ва дидам, ки дар ҳақиқат кайфи нозуке дорад, ин корро давом додам.

Назар ба қавли Махдуми Гав, ӯ аввалҳо кам-кам барш хӯрдааст ва баъд аз одат шудан дидааст, ки таъсир намекунад, кам-кам зиёд кардааст ва дар охир ба дараҷае расидааст, ки дигар зиёд кардан мумкин нест. Чунки баъд аз хӯрдани он мурда барин шуда мехобидааст, аммо таъсире намеёфтааст ва ӯ тарсидааст, ки агар боз зиёд кунад, мумкин аст бимирад.

Дар ин миён кӯкнорие ба ӯ рост омада, ин ҳолати ӯро фаҳмида, гуфтааст:

— Бехтарини нашъаҳо кӯкнор аст!

Махдуми Гав ин «тавсия»-ро озмуда дидан хоста, ба замми барш кӯкнор ҳам нӯшидааст. Чуики ӯ шунида будааст, ки хоҳ барш бошад, хоҳ кӯкнор, баъд аз одат шудан тарк кардан мумкин нест, ҳар касе, ки ин корро кунад, баданаш реш-реш гардида, азоб кашида хоҳад мурд.

Чун дар аввали кор кӯкнор «кайфи» хубе додааст, ӯ ба ин кор тамоман дода шуда, манзили худро дар кӯкнорхонаҳо кардааст. Ӯ дар ин бора гуфт:

— Кайфи баршу кӯкнор ба ҳам омехта, маро тамоман аз дунёи берун кард. Ман баъд аз ҳӯрдани барш ва нӯшидани кӯкнор сари худро хам карда ва чашмонамро пӯшида соатҳо дар дарьёи хаёлот фурӯ мерафтам. Дар охир ба хамин қарор омадам, ки «ман тамоман аз дунёи берун шудаам, хатто ба ман асаре аз одамият ҳам намондааст ва ман чаро ба ин ҳол афтодам? Пас чӣ бояд кард?» — Ӯ давом намуда гуфт:—Харчанд фикр кардам, роҳи дубора ба дунёи даромаданро наёфтам. Боз хаёлотам боло рафт ва дар назари ман «охират»-ро, «ҷаннат ва ҳӯру гилмон»-ро чилва дод ва дар он ҳол дар худ фикр кардам: «Модом ки дунёи аз даст рафт, охиратро ба даст даровардан даркор аст!» Ва бо ин хаёл ба шайх даст додан — аз ҳама гуноҳҳо ва аз ҳама корҳои дунёи тавба карда, ба худо дода шуданро пеши худ қарор додам...

Ӯ баъд аз чуръае чой нӯшида халқи худро тар карда дам гирифтан, боз суханн худро давом дод:

— Ман ин хаёлот ва ин қарори худро ба ҳамкасаҳоям — ба кӯкнорихои дигар нагуфтам. Чунки борҳо ман мақсад ва орзуҳои онҳоро озмуда дида будам: онҳо ҳам аз ғами дунёи ва ҳам аз фикри охират фориғ буданд. Ба назари онҳо кӯкнор нӯшида, сар хам карда, чашм пӯшида, ба ихдигар ғапҳои ширин гуфта нишастан аз ҳамаи давлати дунёи ва «неъмати охират» бехтар буд. Бинобар ин, бе он ки ба онҳо чизе гӯям, ба калонтарин хонақоҳи Бухоро, ки хонақоҳи Шоҳхсӣ мебошад, рафтам ва ба машҳуртарини шайхи замон, ки эшони Шоҳхсӣ аст, даст додам ва аз ҳама корҳои дунёи тавба кардам, ғайр аз баршу кӯкнор, ки барои нигаҳдории хаёт аз онҳо даст кашидан мумкин набуд. Шайх ҳам баршхӯрӣ ва кӯкнорнӯширо безарар шумурда, ба ман рухсат дод, ки ин кори худро давом диҳам. Аз муридонаш чанд кӯкнорихо буданд, ки яке аз хучраҳои хонақохро ба худ кӯкнорхонаи хос карда гирифта будаанд. Бо онҳо хамкоса шуданро ба ман маслиҳат дод. Барш бошад, додарам

қуттӣ-куттӣ бурда медод, ки аз ин роҳ ҳам тангӣ намекашидам. Баъд аз кайфро ба ҷояш овардан, ба умеди зуд ба худо расида охиратро ба даст даровардан, вирду авроди шайх таълимдодаро такрор мекардам ва ҳар гуна корҳои сиёҳи хонақоҳ ва хонаи шайхро ҳам ба ҷо меовардам.

Назар ба қавли Махдуми Гав, ӯ як сол дар хизмати хонақоҳ ва шайх давом кардааст, аммо ҳарчанд кӯшиш намудааст, роҳи ба худову охират расиданро наёфтааст, билъакс дар он ҷо аз тарафи шайх ва муридони наздики ӯ ба амал оварда шудани пасттарин корҳои дунъёро пай бурдааст.

Муридони наздики шайх, ки аз чор ё панҷ нафар зиёда набуда, дар ҳарамсарой ва дар ҳуҷраи хос махрами ӯ буданд, ҳамеша кӯшиш мекарданд, ки муридони беруна ҳаман буду нобудашонро ба шайх супурда худ тарки дунъё кунанд, ягане аз ҳосили дастранҷи худ, ки аз роҳи деҳқонӣ, ҳайвонпарварӣ ва аз касбу пешаҳои дигар меоянд, худ баҳра набаранд, фақат ба хӯроку пӯшоки ба қадри зарур қаноат кунанд. Муридони муқарраб бехабарро ба ҷое расонда буданд, ки аз ҳамаи муридон касони духтардорро далолат мекарданд, то духтари худро ба шайх ҳадя карда оварда, ба ҳарамсарои ӯ супоранд.

Соҳибҷамолтарини ин гуна духтарон аввал насиби шайх, баъд аз он рӯзии муридони муқарраб мегардиданд. Ҳар гоҳ ки ба ҳарамсарой духтарони обнорасидаи тозатар пайдо шаванд, шайх кӯҳнаҳоро «падарӣ карда», ба муридони дарачаи дуюм никоҳ карда медод. Духтарони баднамо ва дилнокаш дар хизмати ошхона, хамирхона ва ҷомашӯйхонаи шайх, ки ин «хонақоҳиён» боид дар ҳар шабу рӯз барои садҳо нафар хонақоҳиён кор мекарданд, мепӯсиданд.

Муридони муқарраб барои водор кардани омман муридони соддадил ба ин фидокориҳо дар пеши онҳо дар боран «кашфу каромоти» шайх ҳикоятҳо сохта ва бофта мегуфтанд.

Махдуми Гав ин аҳволро медид, мешунид, пай мебурд ва дар натиҷа дар дили худ қарор медод, ки «боид роҳи бахудорасӣ ва охират бадастдарорӣ ин набошад». Ӯ дар натиҷаи ин тафаккур дар ҳаққи шайх

ва хонақоҳ дар шакку шубҳа меафтод, чунки ӯ дар тороҷ кардани мардум аз амир ва ҳокимонаш то шайху муридонаш ҳеҷ фарқ намедид. Фарқе, ки дар ин байн дида мешуд, якӯм ҳамин буд, ки агар амир ва наъмурони ӯ тороҷгарии худро дар тамоми қаламрави Бухоро ба амал оранд, тороҷгарии шайх ва муридони муқарраби ӯ дар доиран тангтар, дар байни омман муридон, ки аз ҳазор то панҷ ҳазор нафар буданд, ба амал меомад. Аммо ҳамаи шайхҳои хонақоҳнишини қаламрави Бухоро ба назар гирифта шаванд, доираи тороҷи инҳо ба доираи тороҷи амир ва маъмуронаш баробар меомад.

Фарқи дуйӯм дар ин буд, ки агар амир ва маъмуронаш мардумро бо зӯру зулм, бо задану зиндон кардан тороҷ кунанд, шайх ва муридони муқарраби ӯ бо найрангу фиреб ин корро ба амал меоварданд. Махдуми Гав аз чиҳати духтарғундорӣ, фоидабарӣ ва ба дигарон инъомкунӣ ҳам дар байни ин ду гурӯҳ фарқ намедид. Чунки амир ҳам духтарони ҳокимон ва маъмурони худ ва дигаронро ба даст даровард, аввал худ фоида мебурд ва сарқути худро ба аҳли дарбораш инъом мекард.

Махдуми Гав дар ин чо̀н саргузашти худ гуфт:

— Ман ҳама чизи худро бой дода бошам ҳам, ҳанӯз ақлу идрокамро тамоман бой надода будам, инчунин дар ман пиндорам зоҳирия инсоният намонда бошад ҳам, ҳисси инсоният ҳанӯз буд, бинобар ин мебоист ман баъд аз пай бурданам ба ин аҳвол дақиқае ҳам дар он ҷо наменистодам. Аммо фиребгарии шайх ба ақли зеҳнӣ аз ман, ки бо таъсири баршу кӯкнор ба ҳайлот гирифтор гардида буд, ғалаба карда, боз як соли дигар дар он лойдон мондам.

Назар ба нақли Махдуми Гав, шайх ҳар рӯз чанд бор, ҳеҷ набошад як бор, баъд аз вирду авроди муқаррарии хонақоҳӣ муридонро ваъзу насиҳат мекард. Мавзӯи ваъзу насиҳати шайх «васвасаи шайтонӣ» буд. Дар ин бора шайх мегуфт:

— Муридро аз расидан ба худо ва аз соҳиб шудан ба кашфу каромот васвасаи шайтонӣ бозмедорад. Шайтон дар дили ӯ чойгир шуда инсбат ба шайх, инсбат ба хонақоҳ ва умуман инсбат ба сулуки машоих

шакку шубҳа мерӯёнад.] Ҳар кори шайхро, ки ба чандин ҳикмати пӯшидаи илоҳӣ вобаста аст, мухолифи шариат, ҳатто фиску фасод карда нишон медиҳад. Муриде, ки дар ин мартаба монад, яъне шакку шубҳаро аз дил нест карда ба васвасаи шайтонӣ ғалаба накунад, гумроҳи абадӣ мешавад. Шарти аъзами муридӣ ва сулуки машоих (рафтан бо маслаки шайхҳо) бо зӯру қувват шакку шубҳаро аз дил рӯфта партофтан аст, яъне кори шайхро роҳи рост донистан аст. Маъниии тасфияи ботин (пок кардани дарун) ҳам ҳамин аст.

Махдуми Гав баъд аз нақли тартиби ваъзу насиҳати шайх гуфт:

— Аммо ман баъд аз як соли дигар равшан фаҳмидам, ки «васвасаи шайтонӣ» иборат аз ҳамин гуна ваъзу насиҳатҳои шайх будааст. Барои аз нуқтаи шиҳонии шайх ва хонақоҳ хабардор шуданам муридони муқарраб (наздик)-и шайх ба ман «ёрӣ» доданд.

Назар ба қавли Махдум, муридони муқаррабии шайх баъд аз як сол ба ӯ наздик шудан гирифтаанд. Дар бораи «то ҳол кушоиш рӯй надода, ба кашфу каромот соҳиб нашуданаш» афсӯси худро нишон доданд ва ҳар бор дар паси ин гуна гуфтугузорҳо мегуфтаанд: «Дар бештарини мо баъд аз як сол ва дар баъзеҳо баъд аз яку ним сол кушоиш шуда, кашфу каромот рӯй дода буд. Дар шумо, ки дар бадали ду сол чизе рӯй намедиҳад, чои афсӯс аст». Баъд аз он бо оҳанги ғамхорӣ ва роҳнишондиҳӣ илова мекардаанд: «Ба фаҳми мо, дер мондани қабзияти ботинӣ дар шумо ба сабаби нокис будани хизмати шумо аст ба шайх, бинобар ин мо маслиҳат медихем, ки хизмати худро ба шайх зиёдтар карда бо сидқи дил адо намоед».

Махдуми Гав, ки то он вақт рӯфтани хонақоҳ ва атрофи онро худ ба ғардан гирифта каси дигареро ба ин кор роҳ намедод, монанди хезумшиканӣ ва обкашонии ошхонаи умумӣ ва хонаи шайхро ҳам худ мекард, дар паи боз ҳам зиёдатар хизмат кардан афтодааст. Масалан, вакили харҷи шайх ба бозор барои чиз харидан равад, ӯ сару по бараҳна ҳамроҳ рафта ҳаман чизҳои харидашударо ба дӯши худ бардошта

меовардааст. Дар зимистон барфи боми хонақоҳ ва бомҳои ҳарамсарои шайхро худ меруфтааст. Ӯ шунида будааст, ки Баҳоваддини Нақшбанд дар шабҳои зимистон офтобаи пуроби сафолро ба синаи худ часпонда гарм карда, саҳар барои таҳорат ба пири худ Миркулол тақдим мекардааст.

Ӯ ҳам ба болои корҳои дар боло ёд кардашуда дар шабҳои сармои сахти зимистон офтобаро бо тасфи синаи худ гарм карда, ба шайх оби таҳорат тайёр намуда додан гирифтааст.

Аммо гуфтугузори муридони муқарраб ба ӯ дар мавзӯи лузуми дурусттар хизмат карданаш ба шайх ва хонақоҳ мисли пештара давом кардан гирифтааст.

Дар охир Махдуми Гав аз ин гуфтугузорҳои бесарубун ва аз ғамхориҳои бенатича ва саргум ба ҷон омада, ба муридони муқарраб гуфтааст:

— Ман хусусан баъд аз талқини шумоён коре, ки аз дастам ояд ва чизе, ки ба ёдам расад, дар роҳи хизмати ҳазрати эшон (шайх) ва хонақоҳ дареғ надошта карда омада истодаам. Коре ва чизе, ки аз ғайри ихтиёри ман аз ман фурӯгузошт шуда бошад, шумоён ба ман фаҳмонетон, то ки дар адои вай ҳам ба қадри қувватам кӯшиш намоям.

Муридон гуфтаанд:

— Дар хизмати чисмонии шумо нисбат ба шайх ҳеҷ камбудӣ нест, ҳатто як қисми он барзиёд аст. Бо ин ҳама ин кифоя намекунад. Дар хизмати шайх коре кардан даркор аст, ки даромади молии хонақоҳ зиёд шавад, то ки маунати шайх ва муридонро бардорад. Шумо дида истодаед, ки доим сад-дусад қаси ҳудоҷӯй аз дастархони шайх ошу нон мехӯранд. Дар рамазон шумораи ҳӯрандагон аз ҳазор нафар мегузарад. Охир, ин дунёи олами асбоб аст, бояд маблағи ба ин қадар харочот сарфшаванда ба воситаи мову шумо ба даст дарояд.

— Ман дорои чизи барзиёд нестам, ки оварда дар хизмати шайх ва хонақоҳ нисор кунам. Ман танҳо як дар ҳуҷра дорам, ки вақфи вайро додарам гирифта, ба обу нашъаи ман сарф менамояд. Ҳатто бисёр вақт мешавад, ки вақфи ҳуҷраи ман ба ин харочот намерасад ва додарам мачбур мешавад, ки як қисми вақ-

Мираточони танбўри «Нохунилло»

фи ҳучраи худро ҳам ба ман сарф намояд. Ба шумоён маълум аст, ки бе обу нашъа ман як рӯз ҳам зинда наметонам. Дар ин сурат ман чӣ гуна ба шайх хизмати молӣ карда метавонам? — мегӯяд Махдум дар ҷавоби муридон.

Яке аз муридон гуфтааст:

— Ҳеҷ кас аз шумо талаб намекунад, ки аз кисаи худ ба хонақоҳ ва шайх ёрии молӣ расонед. Агар шумо дорои молу ашьё мешудед ҳам, ҳеҷ кас аз шумо ин талабро намекард, чунки шумо мулло ва муллозода мебошед. Ба мулло ва муллозодагон ҳамеша ёрии молӣ расондан лозим аст, на ин ки аз онҳо назру ниёз талаб карда шавад. Аммо мо ба шумо роҳе нишон медиҳем, ки агар шумо ба он роҳ равед, ба замми ин ки даромади молии хонақохро хеле зиёд мекунед, худатон ҳам бо осудагӣ зиндагонӣ менамоед, обу нашъаи шумо ҳам ба ҳисоби хонақоҳ таҳия шуда, вақфи ҳучраатон барои худатон захира ё барои харочоти додаратон сарф мешавад ва ӯ ҳам дар дунъё осуда зиндагӣ менамояд ва самараи хизматҳоеро, ки ба шумо кардааст, дар ҳамин дунъё мебинад.

Муриди муқарраби дигаре илова кардааст:

— Агар шумо бо роҳи нишондодаи мо равед, ба зудӣ хонадор шуда, ба як духтари соҳибҷамол шавҳар мегардед, ки ҳаман мо аз давлати шайх бо духтароне, ки ба ҳарамсарои шайх ба тариқаи ҳадья ва назр оварда шудаанд, хонадор гардидаем. Дар он сурат шумо дар яке аз ҳавличаҳои хонақоҳ манзил мекунед, ҳани нозанинатон танҳо хизмати махрами тани шуморо ба ҷо меорад, ҷомашӯй, хонарӯбӣ, ошунопаъӣ барин дигар хизматҳои рӯзгориатон ба воситаи ходимони хонақоҳ ва ходимагони ҳарамсарои шайх адо меёбад.

Махдуми Ғав дар ин ҷои накли саргузашти худ ба мо гуфт:

— Акнун дар ман ҳеҷ шакку шубҳае намонда буд, ки шайх ва муридони муқарраби ӯ ҳама фиребгари разил будаанд. Бо вуҷуди заиф шудани аклам ман якинан фаҳмида гирифта будам, ки ин роҳбарони хонақоҳ ҳама сайёдони одамшикор буда, «роҳи худо, ба даст даровардани охират, неъматҳои алвони ҷаннат»

дом ва донаи онҳост. Бо вуҷуди ин ман хостам чӣ будани он «роҳе»-ро, ки онҳо ба рафтани вай маро таклиф карда истодаанд, аз забони худи онҳо шунавам, бинобар ин аз онҳо пурсидам:

— Он роҳе, ки агар ман бо вай равам, ҳам даромади молиям хонақоҳро зиёд мекунам ва ҳам худам осуда мешавам, кадом аст?

Гуфтанд:

— Ин роҳ маълум ва осон аст,— ва шарҳ доданд: — Ба шумо маълум аст, ки аз шаҳру саҳро ба пеши шайх муридони соддадил бисьёр меоянд, хусусан деҳқонони саҳрой аз ҳад зиёд соддалавҳ мебошанд. Онҳо гумон кардаанд, ки бо омада ба шайх даст дода аз гуноҳҳои гузаштаашон тавба кардан даррав ба худо мерасанд ва охиратро ба даст медароранд. Онҳо намедонанд, ки барои ин кор ҷонсупорӣ ва молсупорӣ лозим аст, охир то кас аз бахри моли дуньё нагузарад, ба охират чӣ гуна мерасад? Ана ҳамин шартҳои муридиро ба онҳо фаҳмондан лозим аст. Ҳар кадоми мо ҳам ба қадри тавонистанамон муридонро ба фидои ҷону молу зану фарзанд далолат мекунем. Аммо аз он ҷо, ки мо чаласавод мебошем, баъзе шаккокон ба гуфтан мо он қадар эътибор намедиҳанд. Шумо, ки мулло ва муллозода мебошед, суханони шумо зуд қабул меёбад, якзабон шудани шумо бо мо гуфтаҳои моро ҳам қувват медиҳад, хусусан ки дар бораи «кашфу каромоти шайх» дар пеши муридони беруна ҳикоятҳо кунед, ҳеҷ гоҳ гапи шумо дар замин намемонад ва монанди ваҳйи осмонӣ шунида мешавад.

Маҳдуми Гав нақли саргузашти худро давом дода ба мо гуфт:

— Ман барои боз ҳам равшантар фаҳмидани роҳи фиребгарии хонақоҳнишинон ба онҳо гуфтам: «Ман, ки дар муддати ду сол ягон кашфу каромот аз шайх надидаам, дар бораи «кашфу каромот» ба муридон чӣ гуфта метавонам?» Онҳо ҷавоб доданд:

— Дар китобхонаи шайх монанди «Тазкиратулавлиё» ва «Маноқиб» (тарҷумаи аҳволи шайхҳои гузашта) китобҳо ҳастанд ва дар он китобҳо дар бораи кашфу каромоти шайхҳои гузашта ҳикоятҳо бисьёранд. Шумо, ки саводи хуб доред, онҳоро мехонед ва

ҳар рӯз аз онҳо як-ду ҳикоятро мувофики ҳамин замон сохта, ба шайхи худ нисбат дода, ба муридони берӯна накл мекунед.

Дигаре аз он муридони муқарраб илова намуд:

— Вақте ки ба шумо кушоиш рӯй дода, қабзияти ботиниатон барҳам хӯрад, худатон ҳам аз шайх кашфу каромотҳо мебинед ва ба худо мерасед.

Махдуми Гав дар ин ҷои саргузашти худ ба мо гуфт:

— Чун ҳамаи фиребу найранги хонақоҳнишинонро фаҳмида гирифтам, вазифаи ман он буд, ки разолати корҳои онҳоро бар рӯи худашон зада, баъд аз он ҷо бароям. Аммо тарсидам, ки мабодо онҳо барои пӯшида нигоҳ доштани сирри худ маро талаф намоянд. Бинобар ин дар зоҳир ба онҳо «оре, бале» гуфта, ҳамон шаб аз хонақоҳ гурехтам ва дар ҳолате гурехтам, ки ман ҳам аз дунъё ва ҳам аз охират маҳрум ва ноумед шуда будам. Агар пештар ман худро «дунъёро аздастдода ва ба роҳи охират даромада» гумон карда бошам, акнун ба ман шакке намоида буд, ки роҳи охиратро ҳам ёфта наметавонам. Ба ҳамин тариқа, аз неку бади одамон тамоман нафрат кардам, бинобар ин дар мазор манзил гузидам, то ки ҳеҷ набошад, бақияи умри худро дар миёнаи мурдагон гузаронам, ки ба касе зарарашон намерасад, ва худам ҳам дар ин ҷо ба касе зарар нарасонам.

Хонанда бояд дар хотир дошта бошад, ки Махдуми Гав дар аввали мулоқоти саримазориамон дар мукаддиман накли саргузашти худ ба мо гуфта буд, ки: «...худам худамро хароб кардам ва дида истодаед, ки оқибат ба ҳамин аҳвол афтодам».

Ин суханн Махдуми Гав нодуруст буд. Ӯ худ худро хароб накарда буд, балки ӯро муҳити пӯсидаи феодалии аз ҳад зиёд разилшудаи Бухорои амирӣ хароб карда буд. Он муҳит на танҳо Махдуми Гав барин пахлавони одамдӯстро хароб карда буд, балки садҳо ва ҳазорҳо фарзандони қобили пуристеъдоди халқро несту нобуд гардонда буд. Хароб ва халок шудани монанди Муҳаммадӣ-махдуми марди мардон, Барно-Тайёр, Шарофчони ҳунарманд, Усто Муроди забардаст ва дигар аҳли касабае, ки дар «Ёддоштҳо» ёд

карда шуданд, ва онҳое, ки монанди Рустамча ёд карда мешаванд, Шоҳин, Ҳайрат барин шоирон, ки дар ёддоштҳо ва тазкираҳо мазкуранд, ҳатто хароб, ҳалок ва маъюс шуда аз дунёё чашм пўшидани Аҳмадмахдум барин мутафаккирон,— мисоли ҳамон харобй ва ҳалокати умумии давраи пўсидани амирй аст. Инҳо ҳамон қобилият ва истеъдодҳои номурдании халқ буданд, ки дар Бухорои амирй на танҳо тарбия ва инкишоф наёфтанд, балки сўхта хокистар гардида ба боди фано рафтанд.

Агар он фарзандони пуристеъдоди халқ дар замони советй мебуданд, ҳар кадом қаҳрамони халқ, қаҳрамони меҳнати социалистй, адиб ва адабиётшиноси гузаро, мутафаккир ва файласуфи ҷаҳонй, ходими пурманфиати ҷамоат, ихтироъгари рўи дунёё ва монанди инҳо мегардиданд.

Хонанда бояд аз саргузашти Махдуми Гав ва дигарон сарсарй нагузарад ва бояд диққат кунад, ки инҳо аз таърихи ҷамъият ва сохти замони амирй парчаҳоеанд, ки дар ҳеҷ китоби таърих навишта нашудаанд.

КУШТА ШУДАНИ ПУРФОҶИАИ РУСТАМЧА, ВАФОТИ МАХДУМИ ГАВ ВА ПИРАК

Ман баъд аз мулоқоти якўми саримазориам бо Махдуми Гав дар бахору тобистону тирамоҳ (агар дар шаҳр бошам) ҳафтае як бор ба боздиди ў ба пуштаи Биҳиштиён мерафтам ва дар рўзҳои зимистон, вақте ки ҳаво хуб бошад, камаш дар ҳар понздаҳ рўз як бор аз аҳволи ў хабар мегирифтам. Ў дар назари ман ҷунон менамуд, ки рўз то рўз лоғар ва бемадор шуда ба лаби гўр наздик рафта истодааст.

Дар вақтҳои дар пеши Махдуми Гав буданам дусе бор бо додари ў Пирак мулоқот кардан ҳам рост омад. Аҳволи ҷисмонй ва рўҳии Пирак ба назари ман аз аҳволи бародараш ҳам бадтар намуд. Пирак, ки дар асл одами хурдчусса, борикбадан ва қоқ буд, акнун монанди мўи дар оташ афтода ба худ печида, миёнаш ҳам хўрда рафта буд. Ў, ки бародарашро аз худ зиёд дўст медошт, дар аҳволи пурфоҷиан вай тоб наёварда ба ин ҳолат афтоданаш табиӣ менамуд.

Акл, хуш ва идроки Пирак тамоман дар ҷояш буд, ӯ ба хубӣ мефаҳмид, ки бародараш имрӯз набошад, фардо аз дунъё чашм хоҳад пӯшид. Ӯ, ки ягона дилхушиаш дар дунъё ҳамин бародараш буд, бо тасаввури ин ҳол тамоман аз рӯх афтода ва аз хушиҳои зиндагӣ ноумед шуда монда буд.

Ба ман ҳам аҳволи Пирак аз аҳволи бародараш бадтар таъсир кард, чунки ман фикр мекардам: «Агар Пирак пеш аз бародараш вафот кунад, пас аҳволи ин «мурдаи ҷонноқ» чӣ мешуда бошад, лукмаи таом ва обу нашъаи ҳаррӯзаашро ба ӯ кӣ тайёр карда медода бошад?» Ман ҳарчанд фикр мекардам, дар худ он иқтидор, шароит ва қувваи моддиро намеёфтам, ки баъд аз вафоти Пирак ба ҷои ӯ ғузашта, хизмати ӯро ба бародараш ба ҷо орам. Бинобар ин аҳволи Пирак ба ман на таноҳо ба сифати дӯсти хуби аввалини ман дар Бухоро буданаш бад таъсир мекард, балки ба ин, баъд аз вафоти ӯ, таъсири бади тасаввури боз ҳам бадтар ва беилоҷтар шудани ҳоли бародараш зам мешуд.

* * *

Чунон ки дар қисми дуйӯм тафсилан баён карда шудааст [202], дар сар шудани баҳорон, як моҳ пештар аз соли нав, дар Файзобод ҳафтае як рӯз (дар рӯзи ҷумъа) сайри халқӣ барпо мегардид. Дар яке аз ҳамин гуна рӯзи ҷумъа ману Ҳайрат ҳар ду ба сайри Файзобод баромадем. Ҳаво дар ғояти хубӣ буд, насими фораме аз киштзорҳо ва чорбоғҳо вазида, бӯи хуши майсаҳои гандум ва ҷав, нахҳати сабзаҳои худрӯи лабичӯй ва роиҳаи шукуфаҳои дарахтони зардолуро ба димоғи кас монанди як ҷоми тоза мерасонид.

Мо дар ин гуна ҳаво дар байни гурӯҳи сайркунандагон дар самоворхонаҳо ва дар саҳни хонақоҳ нишастанро муносиб надида, дар чойчӯше, ки дар даст доштем, аз самоворхона чое дам карда, камтар доштӯрак гирифта, аз анбӯҳи саёҳаткунандагон канортар рафтем ва дар зери дарахти зардолуи сар то сар шукуфтае, ки дар канори киштзори гандум буд, кампал паҳн карда, ҳар ду рӯ ба рӯи ҳамдигар як-

карда шуданд, ва оиҳое, ки монанди Рустамча ёд карда мешаванд, Шоҳин, Ҳайрат барин шоирон, ки дар ёддоштҳо ва тазкираҳо мазкуранд, ҳатто хароб, ҳалок ва маъюс шуда аз дунъё чашм пӯшидани Аҳмадмахдум барин мутафаккирон,— мисоли ҳамон харобй ва ҳалокати умумии давраи пӯсидаи амирй аст. Инҳо ҳамон қобилият ва истеъдодҳои номурданни халқ буданд, ки дар Бухорои амирй на танҳо тарбия ва инкишоф наёфтанд, балки сӯхта хокистар гардида ба боди фано рафтанд.

Агар он фарзандони пуристеъдоди халқ дар замони советй мебуданд, ҳар кадом қаҳрамони халқ, қаҳрамони меҳнати социалистй, адиб ва адабиётшиноси гузаро, мутафаккир ва файласуфи ҷаҳонй, ходими пурманфиати ҷамоат, ихтироъгари рӯи дунъё ва монанди инҳо мегардиданд.

Хонанда бояд аз саргузашти Махдуми Гав ва дигарон сарсарй нагузарад ва бояд диққат кунад, ки инҳо аз таърихи ҷамъият ва сохти замони амирй парчаҳоеанд, ки дар ҳеҷ китоби таърих навишта нашудаанд.

КУШТА ШУДАНИ ПУРФОҶИАИ РУСТАМЧА, ВАФОТИ МАХДУМИ ГАВ ВА ПИРАК

Ман баъд аз мулоқоти якӯми саримазориам бо Махдуми Гав дар баҳору тобистону тирамоҳ (агар дар шаҳр бошам) ҳафтае як бор ба боздиди ӯ ба пуштаи Биҳиштиён мерафтам ва дар рӯзҳои зимистон, вақте ки ҳаво хуб бошад, камаш дар ҳар понздах рӯз як бор аз аҳволи ӯ хабар мегирифтам. Ӯ дар назари ман чунон менамуд, ки рӯз то рӯз лоғар ва бемадор шуда ба лаби гӯр наздик рафта истодааст.

Дар вақтҳои дар пеши Махдуми Гав будanam дусе бор бо додари ӯ Пирак мулоқот кардан ҳам рост омад. Аҳволи ҷисмонй ва рӯҳии Пирак ба назари ман аз аҳволи бародараш ҳам бадтар намуд. Пирак, ки дар асл одами хурдҷусса, борикбадан ва қоқ буд, акнун монанди мӯи дар оташ афтода ба худ печида, мӣнаш ҳам хӯрда рафта буд. Ӯ, ки бародарашро аз ҳад зиёд дӯст медошт, дар аҳволи пурфочиан вай тоб наёварда ба ин ҳолат афтоданаш табиӣ менамуд.

Акл, хуш ва идроки Пирак тамоман дар чояш буд, ӯ ба хубй мефахмид, ки бародараш имрӯз набошад, фардо аз дунъё чашм хохад пӯшид. Ӯ, ки ягона дилхушиаш дар дунъё хамин бародараш буд, бо тасаввури ин хол тамоман аз рӯх афтода ва аз хушихои зиндагй ноумед шуда монда буд.

Ба ман хам ахволи Пирак аз ахволи бародараш бадтар таъсир кард, чунки ман фикр мекардам: «Агар Пирак пеш аз бародараш вафот кунад, пас ахволи ин «мурдаи чоннок» чй мешуда бошад, лукмаи таом ва обу нашъаи харрӯзаашро ба ӯ кй тайёр карда медода бошад?» Ман харчанд фикр мекардам, дар худ он иктидор, шароит ва кувваи моддиро намеёфтам, ки баъд аз вафоти Пирак ба чои ӯ ғузашта, хизмати ӯро ба бародараш ба чо орам. Бинобар ин ахволи Пирак ба ман на танхо ба сифати дӯсти хуби аввалини ман дар Бухоро буданаш бад таъсир мекард, балки ба ин, баъд аз вафоти ӯ, таъсири бади тасаввури боз хам бадтар ва беилочтар шудани холи бародараш зам мешуд.

* * *

Чунон ки дар қисми дуйӯм тафсилан баён карда шудааст [262], дар сар шудани баҳорон, як моҳ пештар аз соли нав, дар Файзобод ҳафтае як рӯз (дар рӯзи чумъа) сайри халқй барпо мегардид. Дар яке аз ҳамин гуна рӯзи чумъа ману Ҳайрат ҳар ду ба сайри Файзобод баромадем. Ҳаво дар ғояти хубй буд, насими фораме аз киштзорҳо ва чорбоғҳо вазида, бӯи хуши майсаҳои гандум ва ҷав, накҳати сабзаҳои худрӯи лабичӯй ва роиҳаи шукуфаҳои дарахтони зардолуро ба димоғи кас монанди як чони тоза мерасонид.

Мо дар ин гуна ҳаво дар байни гурӯҳи сайркунандагон дар самоворхонаҳо ва дар саҳни хонақоҳ нишастанро муносиб надида, дар чойчӯше, ки дар даст доштем, аз самоворхона чое дам карда, камтар донашӯрак гирифта, аз анбӯҳи саёҳаткунандагон канортар рафтем ва дар зери дарахти зардолуи сар то сар шукуфтае, ки дар канори киштзори гандум буд, кампал пахн карда, ҳар ду рӯ ба рӯи ҳамдигар як-

паҳлу ёзида ба донашўракхўрӣ ва чойнўшӣ даромадем.

Ҳайратро қувваи ҳофиза чунон баланд буд, ки қасидаҳои дуру дароз ва парчаҳои пурмаъмуни шоирони классики тоҷикро аз ёд медонист. Ў аз ин захираи тамомнашавандаи ҳуд гавҳарҳои ноёбро шаддашадда бароварда дар миён мегузошт. Дар таърифи баҳор, дар тавсифи сабзаву себаргаҳои канори ҷўйбору киштзор, дар тасвири шукуфаҳои гуногуни дарахтони мевадор қасидаҳо ва китъаҳои муносиб ва дилчаспро мехонд ва ман ҳама тан гўш гардида, хондаҳои ўро шунида, бо «ҳай-ҳай!» ва «бай-бай!» таҳсин мекардам.

Дар охир Ҳайрат ба хондани шеърҳое гузашт, ки онҳо бо баёни бардавом будани табиат аз ногузир будани вафоти инсон хабар медиҳанд ва одамро дар маъюсӣ меандозанд, чунки дар он вақтҳо дар мизочи ў осори бемории сил намудор шуда буд ва ҳаёти худро дар зери хавфи ҳалок ҳис мекард ва бо хондани ин гуна байтҳо гўё чигунагии аҳволи сиҳҳии худро ифода менамуд.

Ў дар ҳамин қатор чор мисраи зерини Саъдиро ҳам хонд:

Дареғо, ки бе мо басе рўзгор
Бирўяд гулу бишкуфад лолазор.
Басе тиру даймоҳу урдибиҳишт
Биёяд, ки мо хок бошему хишт.

Ман бо шунидани ин байт саёҳатеро, ки чандин сол пештар аз он дар он ҷо карда будем, ба ёд меовардам. Дар он вақт ҳам дар ин киштзор ва боғот сабзаву себаргаҳо ба чашми кас нур ва ба дили кас ҳузур мебахшиданд, бўҳои хуши шукуфаҳо димоғи одамро чоқ мекарданд. Мо дар ин ҷоҳо ҳавои тоза хўрда қувват бар қуввати худ меафзудем. Аммо аз он рафиконе, ки дар он вақт (чунон ки дар қисми II «Ёддоштҳо» шарҳ ёфтааст) бо мо буданд, ду нафар беҳтаринашон — Махдуми Гав ва Пирак ба лаби гўр расидагӣ менамуданд. Рафики ҳозираам Хайрат ҳам ҳаёти худро дар зери хавф медид. Сабзаву себаргаҳо ва шукуфаву майсаҳо бошанд, монанди харсо-

ла месабзиданд, мерасиданд ва мешукуфтанд ва дар солҳои оянда ҳам монанди пештара ва ҳозира хоҳанд сабзид, расид ва шукуфт...

* * *

Ҳуҷуми хаёлот ва вазиши шамоли форами баҳорӣ моро дар зери пардаи пинак гирифта буд. Як вақт ҳушьёр шудем, ки гашти рӯз шуда, дар яке аз заминҳои юнучқа дуртар аз мо маъракаи гӯштигирӣ барпо гардидааст.

Мо ҳам чойчӯш ва пиёларо ба даст ва кампалро дар бағал гирифта, ба ҳамон тараф равона шудем. Дар маъракаи гӯштигирӣ монанди пештара аҳолии ноибнишини Мазор дар як тараф ва аҳолии ноибнишини Галаосиё дар тарафи дигар бо ҳам муқобил менишастанд. Аҳолии шаҳр бошанд, дар як тараф бетараф нишаста, барои ёрирасонӣ мунтазири мағлубияти тарафе аз тарафайн буданд. Мо ҳам ба сифати бетарафон дар қатори аҳолии шаҳр ҷо гирифта нишастем.

Маълум мешуд, ки мо дер монда будем ва аз ҳар тараф зӯрозмоён баромада, яке аз дигаре ғалтида ё ҳарифи худро ғалтонда буданд ва дар маърака танҳо як ҷавон талабгори ҳариф шуда рост меистод, қади ӯ кӯтоҳ, баданаш камгӯшт, рӯяш суп-сурх менамуд. Ӯ дар майдон бағоят шармгинона меистод. Чунон ки дар сафи намоз ё дар пеши ягон одами калон бошад, ду дасташро пеш гирифта ва сарашро ба тарафи замин ҳам карда буд.

Пахлунишинони мо ба мо маълум карданд, ки он ҷавон аз галаосиёнӣ панҷ нафарро пушт ба замин хобондааст, акнун мунтазири ҳарифи шашӯм аст. Дар ҳамин вақт яке аз саркорони маърака эълон кард, ки:

— Ба Рустамҷан шӯркӯлӣ Азими дехчагӣ талабгор аст. Ҳамин ҳозир ҳар дуи инҳо тамошо хоҳанд дод. Тамошобинон ҳушьёр бошанд!

Ман аз ин эълон дарьёфтам, ки он ҷавони хурдчуссаи шармгин Рустамҷан шӯркӯлӣ будааст, ки дар қисми II «Ёддоштҳо», дар боби «Сайри Файзобод» зикраш гузаштааст, ва чунон ки дар ҳамон ҷо қайд

шудааст, ӯ дар вақти бистсолагиаш ба Махдуми Гав талабгор шуда баромада буд. Махдуми Гав ба ӯ раҳм оварда, қасдан ӯро нағалтонда буд. Дар вақте ки Рустамча аз чиҳати ҷасорати худ ба Махдуми Гав узр гуфт, ӯ вайро насиҳат карда буд, ки бисьёртар машқ кунад, ба зӯру қувваи худ мағрур нашавад, дар оянда паҳлавони хуб хоҳад шуд.

Маълум мешуд, ки Рустамча он тавсияҳои Махдуми Гавро ба амал овардааст. Ҳарчанд қадаш аз аввала наёзида ва баданаш ғафс нашуда бошад ҳам, дасту бозуҳояш бо соқу зонуҳои поҳояш сермушактар менамуданд. Аз мағрури бошад, дар вай асаре набуд, бо вучуди панҷ паҳлавонро ғалтонданаш дар маъракаи чунон меистод, ки кас гумон мекард «ҳамин замон ӯ аз шармгинӣ об шуда ба замин хоҳад рехт».

Ба муқобили ӯ Азими деҳчагӣ баромад: қади ӯ аз қади Рустамча баландтар, баданаш ғафси сергӯшт ва синнаш ҳам аз вай болотар менамуд. Ӯ мағрурона наъраказо як давр зада омада, бар рӯ ба рӯи Рустамча истод ва баъд аз бо ҳам «салом-алек» кардан нишон деҳчагӣ ду дасташро ба тарафи Рустамча ёзонд. Зоҳиран, ӯ мехост, ки панҷаҳои худро ба китфҳои ҳарифаш гузошта, бо як зӯр ӯро ба замин шинонад.

Аммо Рустамча ба ин роҳ надод, бандҳои дастони ёзондаи ҳарифро пеш аз он ки ба китфонаш расанд, бо ду панҷаи худ маҳкам дошт ва нагузошт, ки ҳасм пеш ояд ва бо лингҳои дарозаш ба почаҳои ҳарифаш зарба занад.

Азими деҳчагӣ кӯшиш мекард, ки дастонашро аз дастони ҳариф халос карда гирад ва бо ӯ бо ягон ҳунари дигари ғӯштгирӣ муборизаро намояд. Аммо Рустамча ба ин нияти ӯ роҳ намедод, панҷаҳои дастони ӯ ба банди дастони деҳчагӣ чунон сахт часпида буд, ки тамошобин гумон мекард: «гирои оҳанине оҳанеро сахт доштааст ва инро аз он чудо карда гирифтан мумкин нест».

Рустамча дастони ҳарифро маҳкам дошта ҳар замон пас тела медод ва пеш мекашид ва баъд аз чанд бор ин амалро ба кор бурдан ӯро ба тарафи дасти росту чап алвонҷ дода боз дар рӯ ба рӯи худ нигоҳ

медошт. Баъд аз чанд бор ин корро такрор кардан ӯ дид, ки дар ҳариф мадоре намонд, боз як бори дигар вайро ба тарафи дасти рости худ алвонҷ дода ва худ бо як чобукии ҳайратангез ба тарафи дасти чапи худ ҳам хӯрда хасмро монанди ҷуволчаи пургандум ба сараш бардошт ва сари ҳудро андак ҳам карда ӯро баргардонда пуштнокӣ ба замин зад. Аммо дар вақти гардонда ба замин задан чунон оҳистагӣ ва устоӣ ба кор бурд, ки ҳариф ба замин сахт барнахӯрд, вагарна устухонҳои мӯҳраи пушташ реза-реза шуда, эҳтимоли ҳалок гардидан дошт.

Ин ҳунари гӯштигириро, ки «дастпеч» меноманд, мегӯянд Рустамча танҳо дар муборизааш бо деҳчагӣ ба кор бурд, чунки ҳариф бисьёр зӯр буда, то он вақт касе пушти ӯро ба замин нарасонда буд.

Дар натичаи ин мубориза фарьёди таҳсину офарин аз тамошобинон ба осмон расид. Ҳатто мӯйсафедони тарафи муқобил ҳам Рустамчаро ба миёна гирифта, «шо бош» (шод бош) гӯён навозишкорона ба китф ва пушти ӯ мезаданд ва бо ҳамин маъракаи гӯштигирӣ ҳам тамом шуда, одамон ба ҳар тараф пароканда гардиданд.

* * *

Ману Ҳайрат аз маъракаи гӯштигирӣ ба тарафи шаҳр равона гардидем. Роҳи мо аз болои хонақоҳи Файзобод меафтод. Мо оҳиста-оҳиста қадам мемондем ва то расиданамон ба хонақоҳ дар айвони он чо касе намонда буд ва самоворчиён ҳам аз рӯи саҳн намад ва палосҳои худро ғундошта, барои ба шаҳр рафтан тайёрӣ медиданд.

Ҳайрат гуфт:

— Одатан дар айвон ва деворҳои хонақоҳ ба ин чо омадагон чизҳо менависанд, хондани ҳамон чизҳо ҳам холӣ аз тамошое нест. Биё, мо ҳам айвонҳои хонақоҳро гардиш карда, чизҳои навишташударо хонда бинем.

Ман қабул кардам ва ба саҳн баромада ба айвони хонақоҳ, ки бо хишти пухта дар шакли равоқҳо сохта шудааст, даромадем. Ҳақиқатан, навиштаҳои он чо

тамошро дошт: баъзе котибҳои хушнавис бо хати хуби небо як ё ду байтро аз шоирони гузашта ба девор навишта буданд, аммо онҳо чунон хато ва калимаҳоро тағйир дода навишта буданд, ки аз бесаводии он котибони хушнавис кас дар тааччуб фурӯ мерафт.

Баъзеҳо ба болои тағйир додани калимаҳо ва хатоҳои имло шеърҳои гузаштагонро чунон бо хати бад навишта буданд, ки барои хондани онҳо будани худи ҳамон нусхаҳавписон шарт буд.

Баъзеҳо шеъри бади бемазмуни ва фачи худро бо хате, ки аз шеърашон монданй надошт, навишта, дар зераш имзо хам гузошта буданд. Маълум буд, ки он гуна «шоиртарошон» на аз шеър хабар доштанд ва на аз хату имло, бо хамаи ин ба шеъру хати худ акидаи хубе доштанд, ки барои «тахсину офарини шунидан» аз хонандагони ношиносе холис дар ин чо накш кардаанд.

Баъди аз як сар дида баромаданамон он навиштачотро Хайрат гуфт:

— Маро дар вакти баромаданамон аз маъракаи гуштингирй то омаданамон ба ин чо дар мавзуи бахор рубоие ба хотир расид, ки мехохам айро дар хамин чо нависам, шояд одами саводноне ин чо расида, ин рубоиро хонда вакташ хуш шавад.

У баъд аз гуфтани ин суханхо ба рўи сахта, ба чое, ки самоворчаи самовор мечўшонданд, рафта, як лўла ангишт ёфта овард ва як чои девори гачкории хонакохро, ки сафед буда, ханўз дар он чо чизе навишта нашуда буд, писандида, бо сарлавхаи зерии рубоиро зеринро навишт:

РУБОИИ РАВЕНИ (БАХОРИЯ)

Эй тирани аз тахъати рўят фуруг!
Хар рўзи мани аз бахори васлат нотрўз!
Бо йди ту овоза мани — овози шикаст[111],
Бе рўи ту айёми мани — айёми огуз[112].

Мо аз сахни хонакох фуромада, роиз худро давом додем. Мардум хам ду-ду, чор-чор аз пасу пеш мерафтанд. Ман дар катори аз пеш равандагон дидам, ки Аминй деххагй бо Рустамча пахлу ба пахлу мераванд ва хар ду сархами сўхбат ва чак-чак, мебо-

шанд. Ман ин ҳолро дида хеле хурсанд шудам, зеро ои паҳлавонони номдор, баъд аз он ки дар маъраке дар пеши мардум ҳунарнамой карда, монанди ҷанговарони маъракаи муҳориба ба ҳам корзор намуда, ҳӯри худро нишон доданд, боз монанди дӯсти дерина бо ҳам мерафтанд, маълум буд, ки дар дили худ кинае аз ҳам пайдо накардаанд.

Хусусан ман аз Азими деҳчагӣ хурсанд шудам, ки ӯ, бо вучуди ғалтиданаш аз ҷавони хурдсолтар аз худ, аз ӯ наранҷида буд. Ин ҳол дар байни паҳлавонон ва олуфтагони онзамонии Бухоро дида намешуд ё кам дида мешуд.

Мо рози худро давом додем ва ба сари дараҳае, ки яке аз онҳо рост ба тарафи ҷануб, ба Ҷӯгихона меравад, дигаре ба дасти чап баргардида, ба тарафи ғарб нигоҳ карда рафта, аз болои Қаландархона ба тарафи дарвозаи шаҳр мегузарад, расидем. Мо роҳи худро рост ба тарафи ҷануб давом додем, зеро нияти бозгашти Маҳдуми Ғавро доштем, ки ба бошишгоҳи ӯ бо ин роҳ зудтар расида мешуд.

Рустамча бо Азими деҳчагӣ ҳам дар миёнаи равандагон бо ҳамин роҳ пеш-пеши мо рафта истода буданд. Дар ҳамин байн, намедонам ба чӣ сабаб, чашми ман аз онҳо канда шуда ба тарафи дигар афтод ва дар ҳамин вақт аз байни мардум бо фарьёди «кушт, кушт!» баромад ва равандагони пасу пеш давону тозон ба ҷое, ки Рустамча ва Азими деҳчагӣ мерафтанд, ғун шуданд. Мо ҳам чобукона ба ҳамон тараф шитофтем ва дар байни халқаи мардум дидем, ки ҳасади Рустамча дар хоку хун оғишта шуда ба замин хобидааст ва яккакорди дарозтеғе, ки дастаи сафеди устухонӣ дошт, ба сари дили ӯ то гулбанд фурӯ рафтааст. Аз давродаври теғи корд хуни сиёҳ фавворазанон баромада ба ҳар тараф пош мехӯрд. Аммо Азими деҳчагӣ дар он миён набуд.

Яке аз ҳозирон сари мачрӯҳро ҷунбонда аз вай пурсид:

— Туро кӣ зад?

Мачрӯҳ, бе он ки чашми худро кушояд:

— Азими деҳчагӣ бо корд зад,— гуфт ва илова намуд: — Вой! — Дигар садое аз вай набаромад.

тамошо дошт: баъзе котибҳои хушнавис бо хати хуби зебо як ё ду байтро аз шоирони гузашта ба девор навишта буданд, аммо онҳо чунон хато ва калимаҳоро тағйир дода навишта буданд, ки аз бесаводони он котибони хушнавис кас дар тааҷҷуб фурӯ мерафт.

Баъзеҳо ба болои тағйир додани калимаҳо ва ҳатоҳои имло шеърҳои гузаштагонро чунон бо хати бад навишта буданд, ки барои ҳондани онҳо будани худи ҳамон нусханависон шарт буд.

Баъзеҳо шеъри бади бемазмун ва фачи худро бо хате, ки аз шеърашон монданй надошт, навишта, дар зераш имзо ҳам гузошта буданд. Маълум буд, ки он гуна «шоиртарошон» на аз шеър хабар доштанд ва на аз хату имло, бо ҳамаи ин ба шеъру хати худ ақидаи хубе доштанд, ки барои «тахсину офарин шунидан» аз хонандагони ношиноси холис дар ин чо нақш кардланд.

Баъди аз як сар дида баромаданамон он навиштачотро Ҳайрат гуфт:

— Маро дар вақти баромаданамон аз маъракаи гуштигирй то омаданамон ба ин чо дар мавзуи баҳор рубоие ба хотир расид, ки мехоҳам вайро дар ҳамин чо нависам, шояд одами саводноке ин чо расида, ин рубоиро хонда вақташ хуш шавад.

Я баъд аз гуфтани ин суханҳо ба рӯи саҳн, ба чое, ки самоворчиён самовор мечӯшонданд, рафта, як лунда ангишт ёфта оварда ва як чои девори гачкории хонақохро, ки сафед буда, ҳанӯз дар он чо чизе навишта нашуда буд, писандида, бо сарлавҳаи зерин рубоиро навишт:

РУБОИИ РАБЕИЯ (БАҲОРИЯ)

Эй толеам аз талъати рӯят фирӯз!
Ҳар рӯзи мани аз баҳори висолат наврӯз!
Бо ёди ту овони ман — овони шабаб[318],
Бе рӯи ту айёми ман — айёми аҷуз[319]!

Мо аз саҳни хонақоҳ фуромада, роҳи худро давом додем. Мардум ҳам ду-ду, чор-чор аз пасу пеш мерафтанд. Ман дар катори аз пеш равандагон дидам, ки Азими дехқаги бо Рустамча пахлу ба пахлу мераванд ва ҳар ду саргарми сӯҳбат ва чак-чак мебо-

шанд. Ман ин ҳолро дида хеле хурсанд шудам, зеро он паҳлавонони номдор, баъд аз он ки дар маъраке дар пеши мардум ҳунарнамоӣ карда, монанди ҷанговарони маъракаи муҳориба ба ҳам корзор намуда, зӯри худро нишон доданд, боз монанди дӯсти дерина бо ҳам мерафтанд, маълум буд, ки дар дили ҳуд кинае аз ҳам пайдо накардаанд.

Хусусан ман аз Азими деҳчагӣ хурсанд шудам, ки ӯ, бо вуҷуди ғалтиданаш аз ҷавони хурдсолтар аз ҳуд, аз ӯ наранҷида буд. Ин ҳол дар байни паҳлавонон ва олуфтагони онзамонии Бухоро дида намешуд ё кам дида мешуд.

Мо роҳи худро давом додем ва ба сари дурахае, ки яке аз онҳо рост ба тарафи ҷануб, ба Чӯгихона меравад, дигаре ба дасти чап баргардида, ба тарафи ғарб нигоҳ карда рафта, аз болои Қаландархона ба тарафи дарвозаи шаҳр мегузарад, расидем. Мо роҳи худро рост ба тарафи ҷануб давом додем, зеро нияти боздиди Махдуми Гавро доштем, ки ба бошишгоҳи ӯ бо ин роҳ зудтар расида мешуд.

Рустамча бо Азими деҳчагӣ ҳам дар миёнаи равандагон бо ҳамин роҳ пеш-пеши мо рафта истода буданд. Дар ҳамин байн, намедонам ба чӣ сабаб, чашми ман аз онҳо канда шуда ба тарафи дигар афтод ва дар ҳамин вақт аз байни мардум бо фарьёди ҷонкоҳ садои «кушт, кушт!» баромад ва равандагони пасу пеш давону тозон ба ҷое, ки Рустамча ва Азими деҳчагӣ мерафтанд, гуи шуданд. Мо ҳам чобукона ба ҳамон тараф шитофтем ва дар байни халқаи мардум дидем, ки ҷасади Рустамча дар хоку хун оғишта шуда ба замин хобидааст ва яккакорди дарозтеғе, ки дастаи сафеди устухонӣ дошт, ба сари дили ӯ то ғулбанд фурӯ рафтааст. Аз давродаври теғи корд хуни сиёҳ фавворазанон баромада ба ҳар тараф пош мехӯрд. Аммо Азими деҳчагӣ дар он миён набуд.

Яке аз ҳозирон сари мачрӯҳро ҷунбонда аз вай пурсид:

— Туро кӣ зад?

Мачрӯҳ, бе он ки чашми худро кушояд:

— Азими деҳчагӣ бо корд зад,— гуфт ва илова намуд: — Вой! — Дигар садое аз вай набаромад.

Бештарини ғуншудагон на мачрӯҳро медонистанд ва на Азими дехчагиро. Ман дар бораи Рустамча ва Азими дехчагӣ маълумоти кӯтоҳе ба гирдомадагон додам ва афсӯс хӯрдам, ки Азими дехчагии номард гурехта рафтааст.

Баъд аз чанд дақиқа се чавони дигар пайдо шуданд, ки дар дасти ҳар кадоми онҳо яккакорди хунолуде буд, онҳо ба касе чизе нагуфта, ба сари Рустамча гузаштанд. Ҳарчанд ӯро ин тараф-он тараф чунбонданд ва гап пурсиданд, ӯ асари ҳаёте нишон надод. Аммо чашмонаш, ки дар вақти зиндагиаш пӯшида буданд, ҳоло кушода шуда, бенурона ҳам бошад, ба касоне, ки ба болои сари мақтул ҳозир мешуданд, гӯё нигоҳ мекарданд.

Вақте ки дар байни мардум аз гурехта рафтани котил афсӯсҳо пайдо шуд, он чавонон ба даст афтода ба чазои худ расидани ӯро хабар доданд. Назар ба қавли онҳо, воқеа ин тавр шуда будааст:

Вақте ки Азими дехчагӣ Рустамчаро ба ҳамроҳи худ таклиф карда ба роҳ даромадааст, ин чавонони шӯрқӯли дар шубҳа афтодаанд, бинобар ин гоҳо аз пеш ва гоҳо аз пас ҳаракати Азими дехчагиро зери чашм гирифта ҳамроҳи онҳо равона шудаанд ва дар дили худ қарор додаанд, ки агар Азими дехчагӣ ба Рустамча ҳамлаи номардонае кунад, ӯро мудофиа ва ҳимоят хоҳанд кард.

Аммо афсӯс ки дар вақти ба амал омадани чиноят онҳо аз котил ва мақтул як-ду қадам пештар будаанд ва аз вуқӯи чиноят монанди одамони берунаи роҳгузар бо шунидани садои «кушт, кушт» хабардор шудаанд. Онҳо бо шунидани ин садо ҳамин ки пас гаштаанд, котил ҳам аз пеши онҳо гурезон гузашта рафтааст.

Ҳар чи хуб шудааст, ки онҳо хушьёрӣ карда, на ба тарафи мақтул бароҳ хабар гирифтани аҳволи ӯ, балки аз дунболи котил барои дастгир кардани ӯ давидаанд.

Қотил (шояд аз хавфи дастгир шудан аз тарафи одамони роҳгузари аз пеш оянда бошад) бо роҳи рост гурехта рафтанро муносиб надида (барои пинҳон шудан), ба як дарвозаи кушодаи чӯгие гурехта

даромадааст ва таъқибкунандагон ҳам расида рафта, барои пинҳон шудан ба ӯ фурсат надода, ӯро миёнагир карда ҳар сеяшон аз се тарафаш бо яккакордҳо ҳучум намуда, дар як ҳамла кори ӯро тамом намудаанд.

— Хушбахтона,— гуфт яке аз чавонони шӯркӯлӣ,— қотил саросема шуда, корди худро аз бадани мақтул кашида нагирифта гурехтааст, ки дар вақти ҳучуми мо ӯ тамоман беаслиҳа буд ва мо, бе он ки аз тарафи ӯ зарар бинем, интиқоми дӯсти худро гирифтем.

Ду нафар аз чавонони шӯркӯлӣ ба сари мурдаи мақтул ба тарзи посбонӣ истода, сейӯмиашон барои аробаи ёфта оварда часади мақтулро ба деҳа бурдан ба аробакашхона рафт. Мо ҳам дигар дар он ҷо истоданро кори барзиёд дониста, хостем ба пушта баромада, ба боздиди Махдуми Гав равем.

Аммо Ҳайрат бо он аҳволи парешон, ки аз воқеаи ногаҳонии пурфочиа дар мо рӯй дода буд, ба пеши бемори барҷомонда рафтанро муносиб надид:

— Эҳтимол, ин ҳолати мо ба Махдуми Гав таъсири бад кунад,— гуфт,— бинобар ин чое нишаста қадаре осуда шуда, баъд аз он ба боздиди бемор рафтан мувофиқ аст.

Ман ин таклифи ӯро қабул кардам ва ҳар ду ба гурҳонаи Қози Садриддин, ки дар он ҷо наздик буд, даромадем. Аз яке ҳучранишинони он ҷо оби сарде пурсида гирифта, дасту рӯямонро шустем ва нӯшидем.

Ҳайрат қаламе ва коғазе аз кисаи бағалии худ бароварда ҳарфҳои суханони Рустамчаро, ки дар охири умраш барои нишон додани қотили худ «Азими дехчаги бо корд зад» гуфта буд, бо ҳисоби абҷад шумурда дид ва ин шумора 1306 баромад. Ин рақам, аз таърихи ҳичрии ҳамон сол, ки 1318 буд, дувоздаҳ адад камӣ дошт. Баъд аз он ба ин рақам сухани вопаскини мақтулро, ки «вой» буд, ҳисоб намуда зам кард. Ин рақам 1323 баромад, ки аз таърихи матлуб панҷ адад зиёд буд. Пас аз он ӯ ҳарфи охирини сухани вопасинро, ки «й» бошад, ба «ҳ» табдил карда «вой»-ро «воҳ» сохт. Дар натича адади матлуб ба-

Бештарини ғуншудагон на мачрӯхро медонистанд ва на Азими деҳчагиро. Ман дар бораи Рустамча ва Азими деҳчагӣ маълумоти кӯтоҳе ба гирдомадагон додам ва афсӯс хӯрдам, ки Азими деҳчагии номард гурехта рафтааст.

Баъд аз чанд дақиқа се чавони дигар пайдо шуданд, ки дар дасти ҳар кадоми онҳо яккакорди хунолуде буд, онҳо ба касе чизе нагуфта, ба сари Рустамча гузаштанд. Ҳарчанд ӯро ин тараф-он тараф чунбонданд ва гап пурсиданд, ӯ асари ҳаёте нишон надод. Аммо чашмонаш, ки дар вақти зиндагиаш пӯшида буданд, ҳоло кушода шуда, бенурона ҳам бошад, ба касоне, ки ба болои сари мақтул ҳозир мешуданд, гӯё нигоҳ мекарданд.

Вақте ки дар байни мардум аз гурехта рафтани қотил афсӯсҳо пайдо шуд, он чавонон ба даст афтода ба чазои худ расидани ӯро хабар доданд. Назар ба қавли онҳо, вокеа ин тавр шуда будааст:

Вақте ки Азими деҳчагӣ Рустамчаро ба ҳамроҳии худ таклиф карда ба роҳ даромадааст, ин чавонони шӯрқӯли дар шубҳа афтодаанд, бинобар ин гоҳо аз пеш ва гоҳо аз пас ҳаракати Азими деҳчагиро зери чашм гирифта ҳамроҳи онҳо равона шудаанд ва дар дили худ қарор додаанд, ки агар Азими деҳчагӣ ба Рустамча ҳамлаи номардонае кунад, ӯро мудофиа ва ҳимоят хоҳанд кард.

Аммо афсӯс ки дар вақти ба амал омадани чиноят онҳо аз қотил ва мақтул як-ду қадам пештар будаанд ва аз вуқӯи чиноят монанди одамони берунаи роҳгузар бо шунидани садои «кушт, кушт» хабардор шудаанд. Онҳо бо шунидани ин садо ҳамин ки пас гаштаанд, қотил ҳам аз пеши онҳо гурезон гузашта рафтааст.

Ҳар чи хуб шудааст, ки онҳо хушёрӣ карда, на ба тарафи мақтул барои хабар гирифтани аҳволи ӯ, балки аз дунболи қотил барои дастгир кардани ӯ давидаанд.

Қотил (шояд аз хавфи дастгир шудан аз тарафи одамони роҳгузари аз пеш оянда бошад) бо роҳи рост гурехта рафтанро муносиб надида (барои пинҳон шудан), ба як дарвозаи кушодаи чӯтие гурехта

даромадааст ва таъқибкунандагон ҳам расида рафта, барои пинҳон шудан ба ӯ фурсат надода, ӯро миёнатир карда ҳар сеяшон аз се тарафаш бо яккакордхо хучум намуда, дар як ҳамла кори ӯро тамом намудаанд.

— Хушбахтона,— гуфт яке аз чавонони шӯркӯлӣ,— қотил саросема шуда, корди худро аз бадани мақтул кашида нагирифта гурехтааст, ки дар вақти хучуми мо ӯ тамоман беаслиҳа буд ва мо, бе он ки аз тарафи ӯ зарареро бинем, интиқоми дӯсти худро гирифтем.

Ду нафар аз чавонони шӯркӯлӣ ба сари мурдаи мақтул ба тарзи посбонӣ истода, сейӯмиашон барои аробаи ёфта оварда часади мақтулро ба деҳа бурдан ба аробакашхона рафт. Мо ҳам дигар дар он чо истоданро кори барзиёд дониста, хостем ба пушта баромада, ба боздиди Махдуми Гав равем.

Аммо Ҳайрат бо он аҳволи парешон, ки аз воқеаи ногаҳонии пурфочиа дар мо рӯй дода буд, ба пеши бемори барчомонда рафтанро муносиб надид:

— Эҳтимол, ин ҳолати мо ба Махдуми Гав таъсири бад кунад,— гуфт,— бинобар ин чое нишаста қадаре осуда шуда, баъд аз он ба боздиди бемор рафтан мувофиқ аст.

Ман ин таклифи ӯро қабул кардам ва ҳар ду ба гӯрхонаи кози Садриддин, ки дар он чо наздик буд, даромадем. Аз яке ҳучранишинони он чо оби сарде пурсида гирифта, дасту рӯямонро шустем ва нӯшидем.

Ҳайрат қаламе ва коғазе аз кисаи бағалии худ бароварда ҳарфҳои суханони Рустамчаро, ки дар охири ӯмраш барои нишон додани қотили худ «Азими лехчагӣ бо корд зад» гуфта буд, бо ҳисоби абҷад шумурда дид ва ин шумора 1306 баромад. Ин рақам, аз таърихи ҳичрии ҳамон сол, ки 1318 буд, дувоздах адад камӣ дошт. Баъд аз он ба ин рақам суханӣ вопасини мақтулро, ки «вой» буд, ҳисоб намуда зам кард. Ин рақам 1323 баромад, ки аз таърихи матлуб панҷ адад зиёд буд. Пас аз он ӯ ҳарфи охирини суханӣ вопасинро, ки «й» бошад, ба «ҳ» табдил карда «вой»-ро «воҳ» сохт. Дар натича адади матлуб ба-

ромад ва ин ду сухан маънан аз якдигар фарқе надоштанд. Ба ҳамин тариқа, таърихи кушта шудани Рустамча аз забони худи ӯ: «Азими дехчагӣ бо корд зад, вох!» гардид.

Шоири равонтабъи бадеҳагӯй фавран чанд мисраи дигар тартиб дода, як қитъаи таърихӣ ба вуҷуд овард. Мо якчанд мисраи он қитъаро ҳам барои ёдоварии Рустамча, ки зӯрӣ, шуҷоат ва хоксории ӯро хеле дӯст доштаам, ва ҳам барои ёдоварии Ҳайрат, ки дӯсти азизи ман буд, дар ин ҷо нақл мекунам:

ҚИТЪА

Фиғон аз дасти чархи бемурувват,
Ки Рустамча ба сад умед ҳамроҳ
Ба рӯи чумча бурӯ рафта бошад,
Кабмат гардидан он чумча ногоҳ,
Ки офтад, дигар аз ҷо нахезад,
Ба хуни ҳештан нечита дар рох,
Пай таърихи ҳатли хеш гуяд:
«Азими дехчагӣ бо корд зад, вох!»
Азими дехчагӣ ҳам нест имон,
Ки пеши дарро аллакмулмалоч.

1318 ҳиҷрӣ (1900 милодӣ).

* * *

Мо баъд аз осуда шудан ором гирифтан, аз ҳамон ҷо ба болои пушта баромада рост ба гӯрхонаи Муҳаммадшоҳи кушбегӣ рафтем, ки Махдуми Ғав он ҷо мехобид. Чун ба гӯрхонаи мазкур даромадем, дар он ҷо ба мазораре рост омадем, ки дар фочиаи будани аз мазорати қатлгоҳи Рустамча фарқ надошт: дар гӯшае Пирак мурдамонанд бехиссу ҳаракат мехобид; дар гӯшаи дигар часади Махдуми Ғаврӣ ба кафан печонда, ба тобут гирифта, аз рӯи тобут як чойгӯшаи сабзро пӯшонда монда буданд.

Дар маросими ҷанозаи ва дафн мухлисини мадрасаи Мири Араб, фарроши он ҷо ва аз ошнодори кухнаи Махдуми Ғав Мулло Ҳомиди Сайтки ғиҷдувонӣ ва Зайниддинхочаи мирзулоий иштирок доштанд. Бо омаданаи мо аллакай иштироккунандагони маросими дафн, ғайр аз Пирак, ки ҳам сохиби мурда буду ҳам худ мурдамонанд афтода буд, ба шаш нафар расид.

Аз иштироккунандагони маросими дафн фарроши мадрасаи Мири Арабро ба пеши Пирак монданд, ки ба рӯи ӯ оби сард зада ва ба гулӯяш оби сард рехта, ӯро хушёр гардонад ва барои зудтар дур кардани мурдаи бародари азизаш аз пеши назари Пирак мо панҷ нафар тобутро бардошта ба сари қабр бурдем, ки ба он ҷо наздик буд.

Муаззини мадраса барои мувофиқи урфу одат мурдаро дар қабр гузоштан ба дарунӣ лаҳад даромад. Мо чор нафар бо ёрии ду нафар гӯрков мурдаро аз тобут бароварда, ба миёнаш фӯта гузаронида, даст ба даст ба дарунӣ қабр фурӯ фиристодем.

Баъд аз маросими дафн бозгашта ба гӯрхонаи Муҳаммадшоҳи қушбегӣ омадем, ки Пирак ба хуш омадааст, аммо ба касе чизе намегуяд. Ба ҳар кас ва ба ҳар тараф мурдамонанд тез кашида нигоҳ мекунад, дар чашмонаш асари ашк ва гирья ҳам нест. Гӯё оташи алами пуршиддати ӯ оби чашмонашро тамоман хушконида буд.

Фаррош барои ёфта овардани фойтуне ба кирокашхона фиристода шуд. Мо Пиракро аз бағалаш гирифта, гӯё ки ӯро бардошта, оҳиста-оҳиста аз пушта ба роҳи калон фуровардем. Фойтун ҳам омад. Муаззин, фаррош ва Зайниддинхоҷа, ки ҳанӯз дар мадрасаи Мири Араб истиқомат дошт, бо Пирак дар фойтун нишастанд, ки ӯро нигаҳдорӣ ва нигаҳбонӣ карда ба манзилаш расонанд. Мулло Ҳомиди Савтӣ, ки дар он вақтҳо дар мадрасаи Кӯкалтош зиндагонӣ мекард, бо мо ҳамроҳ шуд ва роҳи шаҳрро пеш гирифтем.

* * *

Маро тоқати он набуд, ки бо Пирак рӯ ба рӯ шавам, чунки аҳволи ӯ аз ҳад фузун аламангез буд, бинобар ин ба маросими таъзиянрасонӣ ва сари хок нарафтам ва дар дили худ қарор додам, ки баъд аз як ҳафта ё даҳ рӯз, ки ӯ қадаре таскин ва тасаллӣ ёбад, пеши ӯ рафта, изҳори ҳамдардӣ хоҳам кард.

Аммо ин мақсади ман ба амал наёмад: баъд аз як ҳафта хабар расид, ки ӯ ҳам мурдааст ва мурдаи ӯро дар паҳлуи бародараш гӯронидаанд.

БЕМОРИИ РИШТА

Яке аз бемориҳое, ки дар замони амирҳо давое наёфт, бемории ришта буд. Нависандаи ин сатрҳо, ман, аз соли чорӯми истиқоматам дар Бухоро ба ин дарди «бедаво» гирифтор шуда бошам ҳам, ёд кардани вайро то ин қисми «Ёддоштҳо» мавқуф гузоштам, чунки тамоман халос шуданам аз ин бало то солҳои 1901 давом намуда буд. Қайд кардани ин азоби пураламе, ки ман ёздаҳ-дувоздаҳ сол гирифтори вай будам, дар ин чои «Ёддоштҳо» чӣ будан ва аз чӣ пайдо шудани ин дардро (ки ҳоло асари вай дар Бухорои советӣ нест) ва илочи қатъии вайро ба хонанда ба хубӣ нишон медиҳад.

Ман дар яке аз рӯзҳои тобистон, ки дар мадрасаи Бадалбек истиқомат доштам, дар як ҷои бемушак ва берагу пои аз миён поёни бадани худ хорише хис кардам. Чун кушода дидам, дар он ҷо ба қадри донаи арзан доначаи сафедчатобе намудор аст ва гумон кардам, ки реши хурдтаракест пухта, бинобар ин барои пок карда гирифтани риму фасоди вай пахтае ба даст гирифта, он доначаро кандам.

Аммо аз чои кандашудаи донача чизи сафеде намудор шуд, ки ба сари кирми лойхӯрак монанди дошт, танҳо фарқ дар ранг буд. Чунон ки маълум аст, кирми лойхӯрак сурхча мешавад ва он чиз сафед буд.

Ман гумон кардам, ки «ягон ғалудчае дар ин ҷо пайдо шуда будааст ва бо кашида гирифтани вай ҷояш пок мешавад», ва кашидам. Чун ба қадри се-чор сантиметр аз бадан баромад, ғафсиаш ба ғафсии танаби чархи ресмонресии * дастӣ расид, аммо бо вучуди аз мағзи бадани гарм баромада истодаиаш сардиаш қариб ба дарачаи ях буд. Лекин на дар вакти кашидан ва на дар вакти истодан, на аз худи вай ва на аз чои баромади вай озоре хис карда наме-

* Ғафсии он риштае, ки аввалин бор аз бадани ман баромад, монанди ғафсии танаби миёнаи чархи ресмонресии тахминан кутраш ду миллиметр буд. Таҳрибахои охирин ба ман нишон дод, ки кутри ришта аз як миллиметр то се миллиметр мешудааст.

шуд ва он хорише хам, ки пеш аз канда шудани дончача хис карда мешуд, тамоман барҳам хўрда буд.

Ман кашида баровардани он «танобэ»-ро давом додам, дар охир хамааш аз бадан баромад ва нўги охиринаш хам монанди сари кирми лойхўрак борик буд, дарозиаш аз як оршин зиёдтар меомад. Ман гумон кардам он кирмест, ки аз бадани ман баромадааст ва тарсидам, ки натичаи ояндаи вай чй мешуда бошад?

Ман он чизи кирммонандро ба дасти худ гирифта аз хучра баромадам, то ки ба одамон нишон дода, чй будани ва чй шудани оқибати онро донам. Дар рўи мадраса дар канори гулзор Мулло Рўзй бо муаззини мадраса Мулло Сулаймон менишастанд. Ман он чизро ба онхо нишон дода, чй будани вайро пурсидам. Гуфтанд:

— Ришта аст! Аз кучо ёфтй?

Бо шунидани ин чавоб ман сахт тарсидам, чунки аз ин дарди пуразоб чй гуна азоб кашидани ахолии шахри Бухороро шунида будам ва медонистам, ки касони ба ин беморй гирифторшуда як мох-ду мох, то се мох бистарии барчомонда шуда мехобанд, баъзан ланг, хатто баъзан бепой шуда саломатй меёбанд. Ман метарсидам, ки дар ин бекасй ва бепарасторй, ки гайр аз ду дасту ду пои худ ёрирасоне надорам, агар як мох-ду мох барчомонда шуда бихобам, холам чй мешавад?

Маро тарси оқибати ин дард чунон аз худ бурда буд, ки ба саволи «аз кучо ёфтй?»-и Мулло Рўзй ва Мулло Сулаймон чавоб доданро фаромўш кардаам. Ахволи пурташвиш ва парешони маро дида, Мулло Рўзй пурсиши худро такрор кард:

— Охир, ин ришгаи тозаи нав аз бадан баромадааст, аз кучо ёфтй?

— Аз бадани худ кашида баровардам,— гуфтам дар чавоб ва дар бораи чй гуна маълум шудан ва ба чй тарз кашида гирифтани он тафсилоти дар боло кайдшударо ба онхо баён кардам.

Онхо маро муборакбод намуданд, ки ба он осонй аз он бемории пуразоб халос шудаам, ва Мулло Рўзй илова кард:

шуд ва он хорише ҳам, ки пеш аз канда шудани дончача хис карда мешуд, тамоман бархам хўрда буд.

Ман кашида баровардани он «таноб»-ро давом додам, дар охир хамааш аз бадан баромад ва нўги охиринаш хам монанди сари кирми лойхўрак борик буд, дарозиаш аз як оршин зиёдтар меомад. Ман гумон кардам он кирмест, ки аз бадани ман баромадааст ва тарсидам, ки натичаи ояндаи вай чй мешуда бошад?

Ман он чизи кирмонандро ба дасти худ гирифта аз хучра баромадам, то ки ба одамон нишон дода, чй будан ва чй шудани оқибати онро донам. Дар рўи мадраса дар канори гулзор Мулло Рўзй бо муаззини мадраса Мулло Сулаймон менишастанд. Ман он чизро ба онҳо нишон дода, чй будани вайро пурсидам. Гуфтанд:

— Риштаст! Аз кучо ёфтй?

Бо шунидани ин чавоб ман сахт тарсидам, чунки аз ин дарди пуразоб чй гуна азоб кашидани ахолии шахри Бухороро шунида будам ва медонистам, ки касони ба ин бемори гирифторшуда як мох-ду мох, то се мох бистарии барчомонда шуда мехобанд, баъзан ланг, хатто баъзан бепой шуда саломатй меёбанд. Ман метарсидам, ки дар ин бекасй ва бепарасторй, ки гайр аз ду дасту ду пои худ ёрирасоне надорам, агар як мох-ду мох барчомонда шуда бихобам, холам чй мешавад?

Маро тарси оқибати ин дард чунон аз худ бурда буд, ки ба саволи «аз кучо ёфтй?»-и Мулло Рўзй ва Мулло Сулаймон чавоб доданро фаромўш кардаам. Ахволи пурташвиш ва парешони маро дида, Мулло Рўзй пурсиши худро такрор кард:

— Схир, ин риштан тозаи нав аз бадан баромадааст, аз кучо ёфтй?

— Аз бадани худ кашида баровардам,— гуфтам дар чавоб ва дар бораи чй гуна маълум шудан ва ба чй тарз кашида гирифтани он тафсилоти дар боло кайдшударо ба онхо баён кардам.

Онхо маро муборакбод намуданд, ки ба он осонй аз он бемории пуразоб халос шудаам, ва Мулло Рўзй илова кард:

— Дигар баромадгоҳи вай на фасод мекунад, на дард мекунад ва на туро озор медиҳад. Заҳри ришта ӯбн ширмонандест, ки аз дарунн бадани ришта мебарояд ва ҳар бало аз ҳамин об мехезад: агар дар вақти кашида гирифтан ришта дар дарунн бадан канад ё ин ки ба сабаби бадни чон баромадаш кашида гирифтанаш мумкин нашуда, дар дарунн бадан пӯсад, дар ҳар сурате ки ҳамин об ба гӯшти бадан паҳн шавад, азоби токатнопазир медиҳад — ду моҳ-се моҳ мехобонад, гоҳо ланг ва ё бепо мекунад.

Мулло Рӯзӣ дид, ки аз ин тафсилоти ӯ ман тарсидам, илова кард:

— Лекин ришта ҳеч гоҳ одамро намекушад. Бинобар ин дарди риштаро «дарди бахайр» мегӯянд.

Бо ин тасаллии Мулло Рӯзӣ тарси ман кам нашуд, чунки ман аз мурдан наметарсидам, аммо аз як моҳ-ду моҳ барчомонда шудан ва аз бепой шудан метарсидам.

* * *

Баъд аз чанд рӯзи кашида гирифта шудани ришта-и аввалин ҳаракати чизеро дар миёни ҳуд ҳис намудам ва даст-даст карда дидам, ки дар мағзи гӯшт чизе танбмонанд дар вақти молиши бадан ба дастам маълум мешуд. Аммо он чиз дар як чо ҳалқа-ҳалқа ва ба ҳам печида менистод ва гоҳо чунбише мекард.

Ман ин ҳолро ба Мулло Рӯзӣ гуфта, аз вай маслиҳат пурсидам.

— Ман дар умри ҳуд ягон бор ҳам ришта набароварда-ам,— гуфт ӯ,— бинобар ин ман муайян карда гуфта наметавонам, ки вай ришта аст ё не ва чӣ кор кардан лозим аст. Аммо сартарошони Бухоро ҳамаги риштакаш мебошанд. Беҳтар он аст, ки ту ба Лаби Ҳавзӣ Девонбегӣ рафта, ба яке аз онҳо нишон диҳӣ, вай ришта будан ё набудани чизи дар мағзи баданат пайдошударо ва, агар ришта бошад, вақти муносиби кашида гирифтанашро ба ту маълум мекунад...

Мулло Рӯзӣ сонияе фикр карда, илова намуд:

— Агар дар ҳақиқат он чизи дар баданат пайдошуда ришта бошад, беҳтар он аст, ки ба ягон сарта-

рӯи риштакаши ҳунарманд кашонда гирон. Ту ҳаёл накун, ки ин бор ҳам кашида мегирй. Он тасодуфест, ки барои бегӯшту берагу пай будани чои баромади ришта ба ту як бор рост омадааст.

— Ман ҳунармандтарини сартарошони риштакашро аз кй мепурсам ва аз кучо меёбам?

— Бештарини сартарошони Лаби Хавзи Девонбегй риштакаш ва чарроҳ мебошанд ва дарачаи ҳунари онҳо дар риштакашй аз бисьёрию камии он риштахое маълум мешавад, ки ба як мехи даруни дӯконашон овехта мемонанд. Ту ба суфачаи берунидӯкони ҳар сартарош нишаста ба даруни дӯконаш ба мехҳои дар девор задамондааш чашм дӯз. Дар кадом дӯкон, ки дар мехи он риштаи кашидашуда бисьёртар бошад, сохиби он дӯкон дар ин кор ҳунармандтар аст...

Мулло Рӯзй кадаре сукут карда, боз давом намуд:

— Мегӯянд, ки Усто Ҳаким бехтарини риштакашон аст, аммо ман на шахсан худи ӯро медонам ва на дар кучо будани дӯконашро. Дар кадом дӯкон, ки риштаи кашида бисьёртар овехта шуда бошад, сохиби вай боиз Усто Ҳаким бошад. Лекин аз ҳеч сартарош кй будани Усто Ҳакимро напурс, чунки ҳар кадоми онҳо барои риштаи туро кашида ё кашида натавониста як танга гирифтан худашро «Усто Ҳаким» мегӯяд.

* * *

Баъд аз чанд рӯз чизе, ки ришта будани вайро гумон мекардам, оҳиста-оҳиста поин фуромада ба рон расид. Акнун ҳалқаҳои вай кушода шуда, чои исташ тарозтар гардида ва ба рӯйтари гӯшт баромада буд. Бо дидани ин ҳол дар ман шак намонд, ки вай ришта аст.

Баъд аз чанд рӯзи дигар сари он бар рӯи айнаки зонуи пои чап расида нӯг дод. Аэбаски рӯи устухони зону бегӯшт аст, ман гумон кардам, ки ба осонй кашида гирифта мешавад. Бинобар ин тачрибаи тасодуфии дафъаи аввалин худро ба кор бурда, доначаро канда гирифта, нӯги ришторо ба даст дароварда кашидам. Баъд аз ду ё се сантиметр ба дастам дароамадан ришта дигар набаромад.

Аз таълимоти Усто Ҳаким ба одами риштадор илҳом гирифта шамъи чойдорӣ тайёр карда монда будам. (Ман рузе ба Лаби Ҳавзи Девонбегӣ рафта, аз рӯи аломатҳое, ки Мулло Рӯзӣ ба ман гуфта буд, дӯкони Усто Ҳакимро ёфта, амалиёти риштакашии ӯро дида будам. Усто Ҳаким, баъд аз он ки пӯсти рони як одами риштадорро ба қадри ним нахӯд бо чустак газонда боло бардошта, бо поку бурида, гӯшти он чойро бо дандонхилол (дандонковак) кофт ва он одами риштадорро хеле азоб дода, ин амалиётро се бор такрор карда бошад ҳам, таноби риштаро ба даст дароварда натавонист, ба ӯ гуфта буд, ки то фардо ҳамин вақт хуб пиёда гардад ва дар чое, ки ҳаракати ришта маълум шавад, равғани шамъ молида хуб молиш диҳад. Агар то фардо аз ягон чои дигар ришта ба рӯйтари бадан барояд, ӯ онро кашида мегирад.) Дар ҳолате ки нӯги ришта дар байни ангуштони дасти ростам буд, бо дасти чап ба чоҳое, ки ҳаракати ришта маълум мешуд, равғани шамъ молида молиш дода истода боз кашидам ва гумон кардам, ки як сантиметри дигар баромад. Аммо баъд аз дикқат карда диданам маълум шуд, ки дигар ришта аз бадан набаромада, ҳамон миқдори аввалӣ кашиш ёфта дароз шуда будааст, чунки ришта ба даст дароварданӣуда аз аввалиаш бориктар шуда буд.

Аммо ман аз кашида гирифтани он умедамро наканда, амалиёти риштакашии худро давом додам. Дар ҳамин вақт ба қадри ду сантиметр ришта дар байни ангуштонам монда, дигараш канда ба дарун бадан даромада ғоиб шуд. Ҳамон замон ҳис кардам, ки як чизи обакин сард ба дарун гӯшт паҳн шуда рафт ва баъд аз дақиқае дар сар то пои дарун бадан оташ даргиронд ва баъд аз панч дақиқа дар тамоми рӯи пӯсти бадан хориши сахте пайдо шуда, на донача, балки парчаҳое, ки паҳниашон ба қадри рӯи нохуни ангушти даст меомад, ба сар то пои баданам дамида баромаданд, ранги ин чизҳои дамидагӣ сурхи баланд буда, хориданро талаб мекарданд.

Хар чӣ қадар ки ман мехоридам, талаби хориш ҳамон қадар зиёдатар мегардид. Рафта-рафта шиддати хориш ба дарачае расид, ки нафасам ба дарун

афтид ва сӯзиши дарунӣ ҳам шиддат карда, худро дар дарунаи танӯри пуроташи хоришангез ҳис мекардам. Озодона нафас кашидан тамоман барҳам хӯрд ва дар сари ҳар як дақиқа ё чанд сония фарьёди ҷонкоҳе мекашидам, ки ин ба ҷои нафаскашӣ мегузашт.

Дар он вақт ман фаҳмидам, ки чаро одамони ришдор дидаву дониста худро ба дасти Усто Ҳакими кассобона бераҳм месупурдаанд ва ӯ дар натиҷаи тан ба тақдир додани онҳо дар аввали мавсими ришбарорӣ садҳо ришҳои саломат кашида гирифтаашро дар мехҳои дӯконаш намоиш дода овехта монда аст.

Охир фарьёдҳои ҷонгудози маро Мулло Рӯзӣ ва муаззини мадраса шунида омада, ба пеши ман даромаданд (ба сабаби тобистон будан дар мадраса кас кам монда буд ва онҳое ҳам, ки ҳанӯз дар мадраса буданд, дар он вақт дар ҳуҷраҳои худ набуданд).

Мулло Рӯзӣ хориши бадани маро дида:

— Ин испарма аст,— гуфт.— Ин дамидагиҳои хоришдор дар вақти вайрон шудани хун пайдо мешаванд ва вақте ки ришта гирад, яъне оби вай ба гӯшту хун омезад, сахттарин испарма медамад ва хориши он ҳам тоқатгудоз мешавад. Чораи аввалини ин дард нахоридан аст. Касе ки монанди ту хоридан гирад, ба рузи ту меафтад. Чораи дуйӯм ва таскиндиҳандан хориш равған молидан аст.

Пас аз он Мулло Рӯзӣ муаззинро фармуд, ки равғани шамъи ман барои риштакашӣ тайёркардаамро ба баданам молида, молиш диҳад. Дар вақти молиш бо гармии табн бадан равғани шамъ об шуда, ба дарунӣ пӯст фурӯ рафтан гирифт ва бо ин ғамалиёт хориш кадаре таскин ёфта, нафаскашӣ осудатар шуд.

Аммо сӯзиши дарунӣ ва баландии таб ба дарачае расид, ки кому забонам хушкида бо ҳам мечаспиданд ва ташнагӣ чунон зиёд шуд, ки оби хоми сардро бо офтоба бардошта аз кӯлаш менӯшидам ва тоқат надоштам, ки то ба шиёла рехтан интизорӣ кашам.

Мулло Рӯзӣ аз обихомнӯшӣ ҳам маро манъ кард:

— Дар шиддати таб нӯшидани оби хом, хусусан оби ҳавзҳои Бухоро, мумкин аст, ки сабаби халок

Аз таълимоти Усто Ҳаким ба одами риштадор илҳом гирифта шамъи чойдорӣ тайёр карда монда будам. (Ман рӯзе ба Лаби Ҳавзи Девонбегӣ рафта, аз рӯи аломатҳое, ки Мулло Рӯзӣ ба ман гуфта буд, дӯкони Усто Ҳакимро ёфта, амалиёти риштакашии ӯро дида будам. Усто Ҳаким, баъд аз он ки пӯсти рони як одами риштадорро ба қадри ним нахӯд бо чустак газонда боло бардошта, бо поку бурида, гӯшти он чойро бо дандонхилол (дандонковак) кофт ва он одами риштадорро хеле азоб дода, ин амалиётро се бор такрор карда бошад ҳам, таноби риштаро ба даст дароварда натавонист, ба ӯ гуфта буд, ки то фардо ҳамин вақт хуб пиёда гардад ва дар чое, ки ҳаракати ришта маълум шавад, равғани шамъ молида хуб молиш дихад. Агар то фардо аз ягон чои дигар ришта ба рӯйтари бадан барояд, ӯ онро кашида мегирад.) Дар ҳолате ки нӯги ришта дар байни ангуштони дасти ростам буд, бо дасти чап ба чоҳое, ки ҳаракати ришта маълум мешуд, равғани шамъ молида молиш дода истода боз кашидам ва гумон кардам, ки як сантиметри дигар баромад. Аммо баъд аз диққат карда диданам маълум шуд, ки дигар ришта аз бадан набаромада, ҳамон миқдори аввалӣ кашиш ёфта дароз шуда будааст, чунки риштаи ба даст дароварда шуда аз аввалиаш бориктар шуда буд.

Аммо ман аз кашида гирифтани он умедамро наканда, амалиёти риштакашии худро давом додам. Дар ҳамин вақт ба қадри ду сантиметр ришта дар байни ангуштонам монда, дигараш канда ба дарунӣ бадан даромада ғоиб шуд. Ҳамон замон ҳис кардам, ки як чизи обакии сард ба дарунӣ гӯшт паҳн шуда рафт ва баъд аз дақиқае дар сар то пои дарунӣ бадан оташ даргиронд ва баъд аз панҷ дақиқа дар тамоми рӯи пусти бадан хориши сахте пайдо шуда, на донача, балки парчаҳое, ки паҳниашон ба қадри рӯи нохуни ангушти даст меомад, ба сар то пои баданам дамида баромаданд, ранги ин чизҳои дамидагӣ сурхи баланд буда, хориданро талаб мекарданд.

Ҳар чӣ қадар ки ман мехоридам, талаби хориш ҳамон қадар зиёдатар мегардид. Рафта-рафта шиддати хориш ба дараҷае расид, ки нафасам ба дарун

шавад,— гуфт ва муаззини мадрасаро фармуд, ки аз самоворхона оби чӯш оварда диҳад.

Мулло Рӯзӣ баъд аз он дар паи даво кардани испарма афтод, то ки вай тамоман барҳам хӯрда, бими дубора сар шудани хориш бартараф шавад. Барои ин муаззинро фармуд, ки аз атторӣ чанд мисқол гули маҳзар* ва аз баққолӣ як коса чуғрот ё чакка биёрад.

Баъд аз тайёр шудани ин чизҳо Мулло Рӯзӣ гули маҳзарро ба як коса чуғрот омехта, ҳамаашро якбора ба ман хӯронид ва аз болои вай оби чӯш нӯшида истоданро фармуд. Баъд аз ин муолиҷа Мулло Рӯзӣ ва муаззин ба болои ман ду қабат кӯрпаи серпахта пӯшонданд ва дар вақти омадани арақ шамол надоданро ба ман фармуда баромада рафтанд.

Баъд аз як соат хориш тамоман барҳам хӯрд ва ламидагиҳои испарма ҳам пасту кам шудан гирифтанд. Аммо баданам чунон арақ карда буд, ки гӯё ман дар дарёи об ҳобида будам, лекин ин об оби сард набуда, оби чӯшон буд.

Бегоҳӣ Мулло Рӯзӣ ва Мулло Сулаймон омада баданамро аз арақ пок карда хушконда, либоси тоза гӯшонданд. Таби тоқатгудоз ва ташнагӣ беандоза эҳёд буд. Оби чӯш дар вақти нӯшидан ҳалқро тар мекард, аммо ташнагиро намешикаст. Чои кабуди талх тайёр карда доданд, ки ин аз оби чӯш бехтар намуд.

Шиддати таб ба дараҷае буд, ки ман гоҳ-гоҳ аз хуш мерафтам, хобҳои парешоне аҷибу ғариб медидам, ба ҷоҳои пурхавф мерафтам, гоҳо дар дарёи хурӯшон ғарқ мешудам, гоҳо дар миёнаи оташи шӯълавари сӯзон меафтодам. Барои халос кардани худ чандала намуда ҳаракат мекардам ва дар вақти шиддати ҳаракат ба хуш меомадам, ки дар ҷоям хобидаам ва чӣ қадар вақт боз хобидани худро аз ёриди-ҳандагон мепурсидам.

---

* *Гули маҳзар* — барги гулест тор-тори заъфарионаш, ки аз заъфар сурхтар ва бӯяш пасттар аст (ман тари ин гулро надидаам. Ин тасвири хушкидаи он аст, ки аттороии Бухоро мефурӯхтанд).

— Ҳеҷ вақт нагузаштааст, ягон дақиқа чашм пӯшида кушодӣ, аммо дар ҳобат шояд сахт тарсида бошӣ, ки бисьёр ҷастухез кардӣ ва фарьёд кашидӣ,— мегуфтанд.

Дар он вақтҳо на ман ва на он касоне, ки ман мешинохтам, термометр ва санҷидани ҳарорати баданро намедонистем, бинобар ин ман муайян карда гуфта наметавонам, ки дар он вақт дараҷаи ҳарорати бадани ман ба чанд расида буд. Аммо ба табҳои замонҳои шиноє шуданам ба санҷиши ҳарорат қиёс карда гуфтан мумкин аст, ки дар он шабу рӯзи шум ҳарорати ман ба он дараҷа расида будааст, ки ба болотар аз он дараҷа зинда мондани бемори табдор мумкин нест.

Он шаб, ки дарозтар аз сол буд, дар ҳамон таби сӯзон гузашт. Баъд аз рӯз сафед шудан чашми марӯбе дидани хоби парешон гармӣ бурдааст. Чашм кушодам, ки офтоб баромадааст ва ҷое, ки аз он ҷо ришта нӯг дода буд, монанди он ки бо корд зада истода бошанд, дард мекунад. Кушода дидам, ки зонуи чапам аз боло то ниҳаи рон ва аз поён то ниҳаи соқи пой варами сурхи сӯзоне пайдо кардааст. Ҳанӯз бадан ва дарунам аз шиддати ҳарорат месӯхтанд, аммо бехушӣ монанди дишаба бисьёр рӯй намедод.

Мулло Сулаймони муаззини аз сартарошони риштакаш марҳам оварда, ба ҷои варамидаи пой молида, аз рӯи он латта ва як порча пахтаи ғафсеро гузошта баст. Баъд аз соате озори «кордхалонӣ» ба луқ-луқи «гӯшткӯбӣ» бадал ёфт, гӯё ки зонуямро бар рӯи гушткӯбак гирифта бо чандин корди ош аз чанд ҷой баробар мекӯфтанд.

Марҳам дар ҳар шабу рӯз як бор тоза карда мешуд, дар рӯзи ёздаҳӯм рӯи пӯсти ҷои ришта зардӣ пайдо кард. Гуфтанд: «пухтааст, агар ба кафидани худ ба худи ҷароҳат интизорӣ бурда шавад, бисьёр вақт мегузарад ва зиёда азоб мекашӣ. Беҳтар он аст, ки ҷарроҳ оварда нештар занонем».

Ман қабул кардам, ҳамон сартарошеро, ки марҳам дода буд, оварданд. Ӯ аз ду ҷои омоскардаи пой нештар зада шикофт.

— Ҳеҷ вақт нагузаштааст, ягон дақиқа чашм пӯшида кушодӣ, аммо дар хобат шояд сахт тарсида бошӣ, ки бисьёр ҷастухез кардӣ ва фарьёд кашидӣ,— мегуфтанд.

Дар он вақтҳо на ман ва на он касоне, ки ман мешинохтам, термометр ва санҷидани ҳарорати баданро намедонистем, бинобар ин ман муайян карда гуфта наметавонам, ки дар он вақт дарачаи ҳарорати бадани ман ба чанд расида буд. Аммо ба табҳои замонҳои шинос шуданам ба санҷиши ҳарорат қиёс карда гуфтан мумкин аст, ки дар он шабу рӯзи шум ҳарорати ман ба он дарача расида будааст, ки ба болотар аз он дарача зинда мондани бемори табдор мумкин нест.

Он шаб, ки дарозтар аз сол буд, дар ҳамон таби сӯзон гузашт. Баъд аз рӯз сафед шудан чашми маро бе дидани хоби парешон гарм бурдааст. Чашм кушодам, ки офтоб баромадааст ва чое, ки аз он чо ришта нӯг дода буд, монанди он ки бо корд зада истода бошанд, дард мекунад. Кушода дидам, ки зонуи чапам аз боло то ниман рон ва аз поён то ниман соқи пой варами сурхи сӯзоне пайдо кардааст. Ҳанӯз бадан ва дарунам аз шиддати ҳарорат месӯхтанд, аммо беҳуши монанди дишаба бисьёр рӯй намедод.

Мулло Сулаймони муаззин аз сартарошони риштакаш марҳам оварда, ба чои варамидаи пой молида, аз рӯи он латта ва як порча пахтаи ғафсеро гузошта баст. Баъд аз соате озори «кордхалонӣ» ба лук-луки «гӯшткӯбӣ» бадал ёфт, гӯё ки зонуямро бар рӯи гушткӯбак гирифта бо чандин корди ош аз чанд чой баробар мекуфтанд.

Марҳам дар ҳар шабу рӯз як бор тоза карда мешуд, дар рӯзи ёздаҳум рӯи пӯсти чои ришта зардӣ пайдо кард. Гуфтанд: «пухтааст, агар ба кафидани худ ба худи ҷароҳат интизорӣ бурда шавад, бисьёр вақт мегузарад ва зиёда азоб мекашӣ. Беҳтар он аст, ки ҷарроҳ оварда нештар занонем».

Ман қабул кардам, ҳамон сартарошеро, ки марҳам дода буд, оварданд. Ӯ аз ду чои омоскардаи пой нештар зада шикофт.

Дар муддати ёздаҳ рӯзи гузашта ман ғайр аз оби тарбуз чизи дигаре нахӯрда будам. Аз рӯзи кафондани ҷароҳат хӯрокхӯрӣ сар шуд, аввал нонро дар чой тар карда хӯрдам ва баъдҳо дигар чизҳоро ҳам хӯрдан гирифтам. Ҳарорат хеле паст шуда, қариб ба эътидол расида буд, ҷароҳат камтар озор медод ва варамҳои болою поини ҷароҳат фуромад. Аммо аз ҳо ҷунбида наметавонистам, аз рӯзи гирифтани ришта сар карда ман барҷомонда шуда будам ва ҳанӯз барҷомонда будам.

Дар даҳ рӯзи дигар ҷароҳат тамоман тоза шуд, аммо ҳанӯз пӯст надавида буд ва ман имкон ёфтам, ки баъд аз сию як рӯз барҷомонда шуда хобидан ба асо такья карда беруну дарун баромада-даромада тавонам ва баъд аз даҳ рӯзи дигар ба асо такья карда лангон-лангон ба кӯча баромадам. Чунки дар он вақт ҷароҳат тамоман ба ҳам омада пӯст давонда бошад ҳам, ҳанӯз пои чапамро қуввати озодона ҳаракат кардан набуд. (Ҳанӯз парчаи доғи он ҷароҳат бар рӯи айнаки пои чапам намоён аст.)

* * *

Соли дигар аз пои ростам ришта баромад. Ман дар бадани худ пайдо шудани ришторо дар вақте ки вай дар сари синаам буд, ҳис кардам. Аммо хеле дар мағзи гӯшт ва дар байни устухонҳо буд, ки дар молиш додани пӯсти бадан ба даст маълум намешуд, лекин ҷунбиш ва ҳаракаташро пай мебурдам.

Ин ришта, бе он ки бар рӯйтари гӯшт барояд, то рон фуромад ва дар он ҷо дар мағзи мушакҳои рон тамоман ғоиб шуда рафт, дигар ҳаракаташро ҳам ҳис намекардам ва баъд аз чанд рӯзи дигар дар гирдогирди айнаки зону намоён гардид ва ба зудӣ — дар як рӯзи дигар сари он бар рӯи соқи пой фуромада аз он ҷо нӯг дод.

Ин дафъа ман (бо таҷрибаи порсола) вазифаи риштакаширо ба гардани худ нагирифта, ба пеши Усто Ҳакими риштакаш рафтам. *Ӯ:*

— Дар вақташ омадед! — гӯён маро пушт ба замин дар суфача ба ёзида хобидан амр фармуд, чун-

ки ришта дар тарафи пеши зону ва соқ буд. Аммо ман ёзиданро қабул накардам:

— Поямро ёзонда менишинам, ҳар коре, ки мекарда бошед, кардан гиред! — гуфтам.

— Метарсед,— гуфт.

— Ман наметарсам,— гуфтам.

Мақсади ман аз ин якрахагй ва лофзанй амалиёти риштакаширо аз наздик дар бадани худ дида тафриба омўхтан буд. Албатта, озор хоҳ дароз кашида хобам, хоҳ нишинам, баробар буд.

Ман поямро ёзонда нишастам. Усто кор сар карда, аз пахлуи берунии айнаки пои рост чоеро буридан хост. Ман аз ў:

— Чаро аз чои нўгдодаи ришта (рўи соқи поямро нишон дода) набурида, ин чои баданамро буридан мехоҳед? — гуфта пурсидам.

— Дар рўи соқи пой чорьяки ришта ҳам нарафтааст, қисми бисьёри вай дар атрофи айнаки зону печида хобидааст. Агар аз чои нўгдодааш кашидан хоҳам, ба қадри як ангушт ҳам намебарояд, чунки дунболаш дар ин чо банд аст.— Усто ҳунарнамой карда илова намуд: — Устоҳои нодон ё риштадорҳои камтафриба дар кучо банд будани дунболи ришторо ба назар нагирифта, вайро аз чои нўгдодааш ба осонй кашида гирифтан ҳоста, доначаро канда нўгашро ба даст даровард ба қадри қувваташон мекашанд, ришта меканаду риштадор ду-се моҳ азоб мекашад.

Ман, ки бо тафрибаи порсола ин ҳолро аз сар гузаронида будам, дар дили худ гуфтаҳои усторо тасдиқ кардам, дигар ба кори вай тадохул накарда, ба ў таслим шуда нишастам.

Усто аз чои мазкур — аз пахлуи берунии айнаки зону чоеро бо чустак бардошта бурид, ришта нанамуд. Дубора бурид, ришта намудор гардид. Усто дандонхилолро гирифта аз таги ришта ба мағзи гўшт халонда боло бардошт. Азоб чонгудоз буд, аммо ман шарм доштам, ки ба назди усто ва ба пеши тамошобинони бедард, ки дари дўконро ихота карда истода буданд, фарьёду фиғон барорам ва гирья кунам. Ночор дандон ба дандон монда сабр кардам.

Дар муддати ёздаҳ рӯзи гузашта ман ғайр аз оби тарбуз чизи дигаре наҳӯрда будам. Аз рӯзи кафондани чароҳат хӯрокхӯрӣ сар шуд, аввал ноннро дар чой тар карда хӯрдам ва баъдҳо дигар чизҳоро ҳам хӯрдан гирифтам. Ҳарорат хеле паст шуда, кариб ба эътидол расида буд, чароҳат камтар озор медод ва ғамхори болою поини чароҳат фуромад. Аммо аз чо чунбида наметавонистам, аз рӯзи гирифтани риштаҳо сар карда ман барчомонда шуда будам ва ҳанӯз барчомонда будам.

Дар даҳ рӯзи дигар чароҳат тамоман тоза шуд, аммо ҳанӯз пӯст наланда буд ва ман имкон ёфтам, ки баъд аз сию як рӯз барчомонда шуда ҳобидан ба асо такья карда беруну дарун баромада-даромада тавонам ва баъд аз даҳ рӯзи дигар ба асо такья карда лангон-лангон ба кӯча баромадам. Чунки дар он вақт чароҳат тамоман ба ҳам омада пӯст давонда бошад ҳам, ҳанӯз пои чапамро қуввати озодона ҳаракат кардан набуд. (Ҳанӯз парчаи доғи он чароҳат бар рӯи айнаки пои чапам намоён аст.)

* * *

Соли дигар аз пои ростам ришта баромад. Ман дар бадани худ пайдо шудани ришторо дар вақте ки вай дар сари сиёвам буд, ҳис кардам. Аммо хеле дар мағзи гӯшт ва дар байни устухонҳо буд, ки дар мояш додани пӯсти бадан ба даст маълум намешуд, лекин чунбиш ва харакаташро пай мебурдам.

Ин ришта, бе он ки бар рӯйтари гӯшт барояд, то рон фуромад ва дар он чо дар мағзи мушаккали рон тамоман ғовб шуда рафт, дигар харакаташро ҳам ҳис намекардам ва баъд аз чанд рӯзи дигар дар гирдогирди айнаки зону намоён гардид ва ба зудӣ — дар як рӯзи дигар сари он бар рӯи соқи пой фуромада аз он чо нӯг дод.

Ин дафъа ман (бо тачрибаи порсола) вазифаи риштаҳоширо ба гардани худ нагирифта, ба пеши Усто Ҳакими риштакаш рафтам. Ӯ:

— Дар вақташ омадӣ! — гуфт варо пушт ба зами дар суфача ба ёзида ҳобидан амр фармуд, чун-

ки ришта дар тарафи пеши зону ва сок буд. Аммо ман ёзиданро қабул накардам:

— Поямро ёзонда менишинам, ҳар коре, ки мекарда бошед, кардан гиред! — гуфтам.

— Метарсед,— гуфт.

— Ман наметарсам,— гуфтам.

Мақсади ман аз ин якрахаги ва лофзанй амалиёти ришгакаширо аз наздик дар бадани худ дида тачриба омўхтан буд. Албатта, озор хоҳ дароз кашида хобам, хоҳ нишинам, баробар буд.

Ман поямро ёзонда нишастам. Усто кор сар карда, аз пахлуи берунии айнаки пои рост чоеро буридан хост. Ман аз ў:

— Чаро аз чои нўгдодаи ришта (рўи соки поямро нишон дода) набурида, ин чои баданамро буридан мехоҳед? — гуфта пурсидам.

— Дар рўи соки пой чорьяки ришта ҳам нарафтааст, қисми бисьёри вай дар атрофи айнаки зону печида хобидааст. Агар аз чои нўгдодааш кашидан хоҳам, ба қадри як ангушт ҳам намебарояд, чунки дунболаш дар ин чо банд аст.— Усто ҳунарнамой карда илова намуд: — Устоҳои нодон ё ришгадорҳои камтачриба дар кучо банд будани дунболи ришгаро ба назар нагирифта, вайро аз чои нўгдодааш ба осонй кашида гирифтан хоста, доначаро канда нўгашро ба даст дароварда ба қадри қувваташон мекашанд, ришта меканаду ришгадор ду-се моҳ азоб мекашад.

Ман, ки бо тачрибаи порсола ин ҳолро аз сар гузаронида будам, дар дили худ гуфтаҳои усторо тасдиқ кардам, дигар ба кори вай тадохул накарда, ба ў таслим шуда нишастам.

Усто аз чои мазкур — аз пахлуи берунии айнаки зону чоеро бо чустак бардошта бурид, ришта нанамуд. Дубора бурид, ришта намудор гардид. Усто дандонҳилолро гирифта аз таги ришта ба мағзи гўшт халонда боло бардошт. Азоб чонгудоз буд, аммо ман шарм доштам, ки ба назди усто ва ба пеши тамошобинони бедард, ки дари дўконро иҳота карда истода буданд, фарьёду фиғон барорам ва гирья кунам. Ночор дандон ба дандон монда сабр кардам.

Усто ҳалқаи ба даҳдонхилол андармон шуда бе-рун баромадан ришторо ба дасти худ гирифта, аввал қисми ба тарафи соқи пой дароз шуда рафтан вайро кашид ва он ба осонӣ тамоман баромад. Аммо ӯ ҳар-чанд кӯшиш карда кашид ва равғани шамъ молида молиш дод, аз қисми ба атрофи айнаки пой печидан он чизе набаромад.

— «Зӯри беҳуда миён мешиканад» гуфтаанд, кан-дани ришта аз шикастани миён ҳам бадтар аст,— гӯён усто дасташро ёзонда аз рӯи рафчан дӯкон қай-чии мӯйлабгириро ба даст гирифт. Ӯ аз тарафи ба бадан банд шудаистодаи ришта ба қадри ним ан-гуштаашро дар байни ангуштони дасти худ маҳкам доштаистода, боқимондаашро бо он қайчӣ бурида партофт.

Усто қисми дар байни ангуштони худ нигоҳ дошта-истодаи ришторо бо пахта пок карда, оби сафедашро покиза кашида гирифта, чӣн буридашударо бо абре-шими сафеди сахт баста сар дод. Ришта дарҳол ба дарун рафт.

Ман аз ин ҳол «мабодо азоби порсола рӯй диҳад» гӯён дар дили худ бисьёр тарсидам. Усто ин тарси ма-ро пай бурда:

— Натарсед,— гуфт.— Ришта канда ё буридашу-дан ба дарунӣ бадан рафта вақте хавфнок аст, ки обаш ба гӯшту хун паҳн шавад. Оби чӣн буридашу-дарро покиза карда гирифтам ва аз чӣн басташуда оби ришта берун заҳида наметавонад.

Ӯ бар рӯи пӯсти айнаки пой ва атрофи он равғани шамъ молид ва чукурчаи баданро бо сӯхта пур кар-да бо латтаи сафеди тозае, ки худ бурда будам, баст.

Усто тавсия кард, ки то фардо чанд бор равғани шамъ молида, пиёда бисьёр гардиш кунам ва фардо дар ҳамон вақт пеши ӯ оям.

Ман ба ӯ як танга музд додам, нагирифт:

— Агар фардо ришторо тамоман кашида гирифта тавонам, баъд аз он назри шуморо мегирам, агар ришта худо накарда набарояд, шумо бисьёр азоб ме-кашед. Азоб дода музд гирифтан айб ва ноинсофии ғузарост,— гуфт.

Тавсияи усторо ба амал оварда, рӯзи дигар дар вақти муайян кардашуда пешаш омадам. Риштарошида, аз тарафи паҳлуи дарунии айнаки зону қоеро бурида, ҳалқаи риштаро ба даст дароварда кашид. Харчанд азоб тоқатнопазир ва аз дирӯза сахттар буд, ришта тамоман баромад ва ман аз азоби риштагирӣ халос шудам.

* * *

Дар солҳои ояндаи дигар ҳам ҳар сол ду-се ришта бароварда, гоҳо кашонда гирифта, гоҳо худ кашида гирифта, гоҳо бинобар бад будани қои баромадаш ба кашондан ва кашидан муваффақ нашуда, як моҳ-ду моҳ бистарӣ гардида, азоби ин дарди бедавои даври амириро чандин сол қашидам. Охир сабаби пайдо шудани он дардро фаҳмида, ба дафъи он сабаб кӯшида, худро аз он бало раҳонидам.

САБАБ ВА ТАРЗИ ПАЙДО ШУДАНИ РИШТА ВА «ИЛОҶЕ», КИ ҲУКУМАТИ АМИР БА МУҚОБИЛИ ОН ДИДА БУД

Он азобу уқубати ба сари худам аз ришта омада, ки дар боби боло тасвир ёфт, ҳар сол камаш ба сари ниман аҳолии шаҳри Бухоро ва истиқоматкунандагони он қо меомад. Албатта, сабаби ин гуна дарди умумиро ҳар кас кофтуков ва ҷустуҷӯ мекард. Одамоне, ки андак ҳуше дар сар доштанд, сабаби инро дар оби ҳавзҳои шаҳр медонистанд. Дар ҳақиқат, оби ҳавзҳои Бухоро, хусусан дар айёми баҳорон, ки ҳамаи табиат ба ҳаракат меомад, пур аз кичча мешуд. Киччаи оби ҳавзҳои Бухоро иборат аз кирмчаҳои сурхчаранги ҳалқачашакл буд ва гоҳо кирмчаҳои ростбадани дарозрӯя ҳам ба назар менамуд.

Бинобар ин баъзе одамҳо он обҳоро аз дока гузаронида софкорӣ карда, баъд аз он кор мефармуданд, лекин бо ҳамаи ин ба он гуна одамҳо ришта мебаромад. Касоне, ки ба тақдир сахт ақида доштанд, аз ин ҳолат фонда бурда мегуфтанд:

— Аз об пайдо шудани ришта гапи бекор аст, мо обро софкорӣ карда нӯшидем, бо вучуди ин ришта

баровардем. Пас маълум мешавад, ки агар худо ба касе аз ришта азоб кашиданро тақдир карда бошад, ба ин дарди бедаво гирифтор мешавад ва агар на, не!

Тақдирчиён ба даъвои худ ба тарзи зерин низ далел меоварданд:

— Дар як хонадон,— мегуфтанд онҳо,— баъзе кас ришта мебарорад ва баъзе кас не, ҳичунин аъзои онлаи баъзе хонадон ҳамагӣ ришта мебароранд ва дар хонадони дигар ягон кас ҳам ин дардро намебинад ва намедонад.

Тақдирчиён боз ҳам пештар рафта мегуфтанд:

— Фалонӣ тобистони гузашта бо вуҷуди ҳамеша дар саҳро буданаш ва ягон бор ҳам оби ҳавзи Бухороро нанӯшида, ду моҳ азоби риштаро кашид ва билъакс фалон саҳрой, ки тамоми тобистонро дар шаҳр гузаронид ва ҳамеша аз ҳамин ҳавзҳо об нӯшид, ягонта ҳам ришта набаровард.

Ҳатто аз ин ақидаи мардуми соддадил баъзе касони фиребгари беруна фонда бурда, як сол киссаи худро бо тангаҳои муфт хуб пур карданд. Зотан, мардуми Бухоро, ки аз беморихои гуногун бисёр азоб кашида аз табибон ва дуохонони худӣ (бухоройӣ) фоидае намедиданд, ба атрофи касе, ки аз берун, аз чоҳои дурдаст ва мамлакатҳои беруна омада худро табиб ё дуохон эълон кунад, зуд ғун мешуданд. Бинобар ин аз савдогарони чойфурӯш ва нилфурӯши Пешовур[205] баъзеашон худро табиб ва баъзе дигарашон худро дуохон вонамуда, бо ин роҳ ҳам меҳнат кашонии бесаводи Бухороро тороҷ мекарданд.

Як тобистон, дар вақте ки кариб нимаи аҳолии шаҳр гирифтори бемории ришта буд, яке аз ҳамин қабил савдогарони чойфурӯши Бухоро худро дуохони риштаҳои эълон кард. Бошишгоҳи он савдогар дар сарои Сайфиддин буд, ки дар тарафи ҷанубии Лаби Ҳавзи Девонбеги — дар ҷанубии кӯчаи Калон бино ёфта буд. Одамони риштадор саҳари барвақт, пеш аз он ки дари сарой кушода шавад, дар пеши дарвозаи он ғун шуда, кӯчаи Калонро пур мекарданд, то ки дар навбати аввал ва, хеҷ набошад, пештар ба пеши дуохон даромада риштаи худро ҳовонанд.

Чун ин дуохон овозаи бисьёр пайдо карда, аз хад зиёд фоидаи муфт ба даст дароварда, дар сарои Рашид низ як савдогари нилфурўши пишовурй дўкони риштахонй кушод. Харидорони «дўкони» вай хам аз «харидорони» дуохони нахустин кам нашуд.

Одамони хангоматалаби беришта хам ба пеши он риштахонои рафта, тартиби дуохонии онхоро дида ё надида ба тарзхои гуногун накл намуда, сабаби гармии бозори онхо мегардиданд. Ин хангоматалабони бекор муболиғаро ба чое расонданд, ки яке аз онхо мегуфт:

— Ман ба чашми худ дидам, ки дуохои дуо хонда бар рўи пўсти чои риштаноки одами риштадор «куфсуф» мекард, ришта монанди кирми лойхўраки аз лой баромада саришро боло карда аз таги пўсти бадан мебаромад ва дуохон ришгаи аз бадан баромадаро пеш-пеш бурида ба коғазе мепартофт. Вақте ки тамоми ришта бо зўрии дуо бароварда бурида шуд, риштахон буридашударо ба коғаз печонда ба дасти риштадор медод ва назри дуои худро ба хамин тариқа халол карда мегирифт.

Ман, ки табиатан кунчков ва шаккок буда, ин гуна корхои аз одат берунро то ба чашми худ набинам, бовар намекардам, рузе дар қатори риштадорон (бо вучуди ин ки он вақт ришта надоштам) ба сарои Сайфиддин, ба пеши дуохони нахустин рафтам. Дар навбат ман дар мартабаи чорўм будам.

Дастьёри дуохон беморонро чорнафарй ба хучра медароварда. Ман бо се нафари дар пеши худам истода нафари чорўм шуда ба пеши савдогари риштахон даромадам. Ў дар миёначои хучра бар рўи қолинчае чорзону менишаст. Дар пеши ў дар як табақи тунукаи калони сирдор, ки дар Бухоро «қарабой» меномиданд, ба қадри чор вавола хамир лои сақич (лои часпаки аз хоки сурх тайёр кардашуда) буд.

Дуохон одами риштадори дар пеш истодаро ба пеши худ хонда фармуд, ки чои риштаноки баданашро кушода ба ў нишон дода, дароз кашида бихобад. Риштадор ин фармонро ба амал овард. Риштаи ў дар рони поши будааст.

Духхон аз лой як лӯндаштро канда гирифта, дар ду кафи дасти худ молиш дода, монанди пилта тофта дарози лӯлашакл кард ва онро бар рӯи пӯсти чои аломати ришта маълумшудаи баданаи бемор гузошт ва кордаи кунди тезакмонандеро* ба даст гирифта, ба дуо хондан даромад. Забони дуои ӯ на арабӣ буд ва на точикӣ, шояд забони урду ё ягон забони дигари Хиндустон бошад, ки дар байни чумлахоши гол-гол баъзе суханхои ба точикӣ монанд хам шунида мешуд.

Духхон дар хар банди дуои хонда истодааш аз хондан боистода, бар рӯи бадан як «куф» ва «суф» мекард ва бо кордаш аз лои пилтамонанди тофташуда якдаштро бурида, бар рӯи коғаз мениход ва боз дуо хонданро давом медод.

Духхон ба хамин тариқа дуо хонда лойро тамоман бурида ба рӯи коғаз партофт, бемарро ба хеста нишастан фармуд ва бемар ки хеста нишаст, лойхои буридашударо ба он коғаз печонда ба дасти ӯ дод ва гуфт:

— Инро аз шахр баровар да ягон чои калони пуроб партоед, ки нест шуда равад,— ва бо оханги тазаккӣ илова кард: —эҳтиёт кунед, ки ягон гард аз ин лой дар шахр ва дар байни мардум наафтад, зеро бо зӯри дуо тухми ришта аз бадан баромада ба ин лой омехтааст, агар дар байни мардум афтад, аҷаб нест, ки ягон мусулмони дигар ба ин дард гирифтор шавад.

Бемор коғазпечро гирифта, дар кисаи худ ниход ва аз он чо тангахои сафедро бароварда ба духхон пешкаш кард. Духхон пуро ба даст нагирифта, рӯймолеро, ки дар пахлуяш пахн карда шуда буд, нишон дода, ба он чо партофтаашро ҷамъ кард. Бемор ин ҷамъоварро ба амал овард. Дар вакте ки ман дар он чо будам, бар рӯи рӯймол карибӣ дусад танга барин «тангаи зукрии сарои харби Бухоро шариф» пахн шуда хобида буд.

Ман дуо хонданаи ришталори лӯйӯиро хам аз кадар гузаронидам, ки духхон ба ин бемор низ хамин муомиларо кард, ки ба ришталори якӯи карда буд. Ин

---

* Тезак — модаи кўлони дастшиносиятаи аз шир баромада.

бемор шояд аз бемори якўм доротар бошад, ки садои чарангосании тангаҳои ба рўи рўймол партофтаи ў аз аввалӣ баландтар ба гўш расида, бисьёртар назр додани ўро ба беморон маълум кард.

Чун навбат ба бемори сейўм расида ба ман наздик омада буд, ман худро монанди одами тангшуда ба назар вонамуда, печу тоб хўрда аз хучра баромада рафтам.

Вақте ки мавсими риштабарорӣ ба охир расида, ин беморӣ дар байни мардум камтар шудан гирифт, ҳар ду дуохонаи савдогари пишовурӣ якбора аз Бухоро гум шуданд. Онҳо, ки ба риштаи касе фоида нарасондани дуои худро аз хама хубтар медонистанд, шояд бо айби фиребгариашон аз хучуми мардуми аламдида ба худашон тарсида, кори тичорати худро гундошта ё ба хампешагони худашон супурда, аз шаҳр бадар канда рафта бошанд.

* * *

Дар ду-се соли охирии айёми риштабарории ман аз Петербург ва Москва олимони микробшиносии рус дар мавсими риштабарорӣ ба Бухоро пай дар пай омада, риштаҳои тоза кашидашударо аз дасти сартарошони риштакаш гирифта бурда, дар лабораторияҳои худ тахлил карда диданд. Ҳарчанд натичаи тадкиқоти он донишмандон ба аҳолии шаҳри Бухоро расман маълум карда нашуда бошад ҳам, ба воситаи касони мўътамад ба ман маълум шуд, ки онҳо сабаби асосии риштаро дар оби ҳавзҳои Бухоро ёфтаанд ва ин ҳам маълум шудааст, ки баъд аз софкорӣ карда аз дока гузаронидани об ҳам тухмҳои ба назар нонамоёни ришта мемондааст.

Чун ман ин натичаро бовар кардам, хостам ин фикрро ба он ҳодисаҳое, ки дар гирифтории ин дард аз сар гузаронидаам, татбиқ карда дида, он боварии худро мустаҳкам намоям ва ба он ақида амал намуда, аз ин дард тамоман халосӣ ёбам.

Аз рўи тачрибаи худам ба ман маълум шуд, ки оби ҳавзҳои Бухоро дар вақте сабаби баровардани ришта мешавад, ки агар мизочи одам қобили расидани ин

кирм бошад. Дар мизочи касе, ки ба муқобили тухми вай муборизе намуда ба вай ғолиб омада тавонад, ба вай намерасад, мурда меравад ва он кас ришта намебарорад. Сабаб ҳамин аст, ки аз нӯшандагони оби ҳавзҳои Бухоро баъзеҳо ришта мебароварданд, баъзе дигарон — не.

Инчунин оби зимистонии ҳавзҳои Бухоро (шояд дар сармо ва дар яхоб тухмҳои кирми ришта мурда мерафта бошанд) сабаби риштабарорӣ намешуд, бинобар ин касоне, ки зимистон дар Бухоро истиқомат карда, аз он об менӯшиданд ва дар аввали баҳор аз шаҳр баромада рафта тобистонро дар саҳро ё дар ягон шаҳри дигар мегузаронидаанд, ришта намебароварданд.

Нӯшандагони оби тобистонии ҳавзҳои шаҳри Бухоро дар худи ҳамон тобистон ришта намебароварданд, балки касе, ки оби тобистонии ҳавзҳои Бухороро нӯшад ва мизочаш ба расидани тухми кирми ришта қобил бошад, дар тобистони оянда ришта мебароварад.

Дар он вақт, хоҳ у дар шаҳри Бухоро бошад, хоҳ дар саҳро ва хоҳ дар шаҳрҳои дигар, аз ин дард халосӣ намеёфт.

Аз рӯи тачрибан худам рафти пайдо шудан, расидан ва баромадани ришта ба тарзи зерин буд: касе, ки мизочаш қобили расидани кирми ришта буда, дар тобистон оби ҳавзҳои шаҳри Бухороро нӯшад, дар соли оянда аз аввали баҳор — дар вақте ки ҳамаи растанихо аз замин ба рӯидан сар мекунанд, кирми ришта низ ба ҳаракат меояд. Аз тачрибаи худам ҳамин маълум шуд, ки аввал ин кирм дар қисми аз миён болои бадани одами, бештар дар сина ва атрофи он ба ҳаракат меояд. Аммо дар он вақт дар зери пӯст чизе хис карда намешавад, ки ба даст ва молиш маълум шавад. Ман, ки бисёр ришта бароварда ва ҳамеша амалиёти кирми онро аз зери назари диққати худ намегузарондам, пай мебурдам, ки чизе дар дарунтарини магзи гӯшт чунбиш дорад ва аз боло ба поини бадан нигоҳ карда ҳаракат мекунад.

Вақте ки ин кирм аз миён поёнтар фурояд, чунбиши он зиёдатар ва ҳаракаташ маълумтар мегардад, лекин бисёр кам рост омадааст, ки аз зери ноф то

расиданаш ба қадкашаки пой аз таги пўст ба даст маълум шавад. Агар дар ин қисми бадан ба рўй баромада нўг диҳад, кашида гирифтанаш бисьёр осон, ҳатто худи одами риштадор ҳам бе ёрии риштакаш кашида гирифта метавонист. Аммо ришта бештарин вақт дар ин соҳаи бадан бар рўй намебаромад ва аксар баъд аз гузаштанаш ба тарафи рон, то расиданаш ба айнак ва хамгашти зону ҳаракати баррўйбарой ва нўгдиҳй мекард. Дар ин соҳаи бадан бошад, буридани бадан ва кашида гирифтани ришта бисьёр хавфнок, душвор ва пуразоб буд.

Агар ришта аз хамгашти зону тамоман гузашта дар соқи пой то бучулак ҳаракати рўйбарой кунад, боз кор як дараҷа бо осонй ба анҷом мерасид. Аммо дар худи бучулаки пой ва атрофи он печ хўрда ҳаракати баррўйбарой кунад, боз кор ба душворй меанҷомид.

Дар ин ҷо бояд ҳаминро қайд кунам, ки як ришта дар пои ростам баромад, аз зону, аз соқи пой ва аз бучулак гузашта ба кафи пой расид, аммо бар рўй набаромад ва нўг надод. Пеши риштакаш рафта нишон додам, ў баъд аз даст-даст карда дидан гуфт:

— Дар ҷои чукуртарини мағзи гўшт аст, пўсту гўшти кафи пой бисьёр сахт аст, ин ҷоро бурида риштаро саломат кашида гирифтан мумкин нест. Акнун ба тақдир тан дода сабр кардан лозим аст, агар бар рўйтар барояд ё нўг диҳад, биёед. Барои кашида гирифтан як кўшиш карда мебинам, агар дар ҷои исташ амал кунад, гўштро пўсонда ва худ пусида фасод шуда мебарояд, дар он вақт як мох-ду моҳ барҷомонда шуда азоб мекашед, аммо чй ҷора?

Ин ходиса моххои июль буд. То сар шудани сардихои рўзҳои тирамоҳ ришта ҷунбиш кард, ҳаракат намуд, аммо бар рўй набаромад ва баъд аз сар шудани сармо ором гирифт. Дар соли оянда аз аввали баҳор боз ба ҷунбиш ва ҳаракат даромад, аммо то тирамоҳ ба рўй набаромад ва дар зимистон боз ором гирифт. Ба ҳамин тариқа, то дах сол ҳар тобистон ҳаракат ва ҷунбиши пурқувват мекард, аммо бар рўй намебаромад ва нўг намедод. Баъд аз он ҳаракат ва ҷунбиши он сол то сол камтар шудан гирифт, аммо дар вақти

мумкин ба даст маълум мешуд, ки халқ зада хобидааст.

Хулоса, то нимаҳаб соат панҷ аз ин (яъне тахминан ним соат) зиёр тобистон он ришта суст ҳам бошад, чунбиш ва ҳаракат мекард ва баъд аз он тамоман ором гирифт ва то дах соат панҷ аз ин ба даст маълум мешуд, баъд аз ин тамоман ноаълум шуда рафт. Шояд ба он ки кафида оби зиёдатро худро ба гӯшту хун сиғтаад, мурда ва як чуфта гӯшти кафи пой шуда рафта бошад.

* * *

Чун ман бозории қатъӣ ҳосил кардам, ки ришта аз кӯшиданаш оби ҳеҷ қисмаш Бухоро пайдо нашудааст, обикашӣ карданро тамоман тарк кардам ва аз ин дарди тамоман халосӣ ёфтам. Ин ҳолиса дар соли 1903 буд. Дуруст аст, ки баъд аз чаҳор соли дигар, дар соли 1910, ман боз як дона ришта баровардам. Аммо сонике бо кадоме аз дӯстон шиносӣ шуд, ки ӯ бароре ноаёнӣ як тобистон ба ман ду ё се бор оби ҳамеро чои чӯшондашудаи ғуфта кӯшондааст. Ӯ худ ришта ҳамебаровард ва ба ононе пайдо шудани ришта аз оби ҳавзҳои Бухоро бозорӣ ҳам надошт, дар ин хусус ҳамеша бо ман мунозира мекард. Ӯ мегуфт, ки ба ман оби ҳеч кӯшонда ва ба ононе ӯ ҳабатта ман ришта ҳамебаровардам, баъд аз он ки ҳодисаро ба рӯи ман зада мардо дар мунозира мағлуб мекард.

Аммо, бо ин бори дигар ҳеҷ қашидани ман ҳам бошад, маҷбур шуд, ки аз ононе худ баргардад ва дар мунозира мағлуба ман шавад.

* * *

Ҳабатта, бояд донишмандони рус дар натичаи таҷрибаҳои ҳамон худ аз оби ҳавзҳои Бухоро пайдо шудани ришторо ба хулосаи аниқ фаҳмиданд, тоза метавонистанд тамоторо бо ӯ тамоми карда бошанд. Лекин ҳукумати аниқ ва ин ки ба тоза метавонистанд ҳамаро ҳеч кӯшиш накарда, ҳатто ба мосиати ҳамаи боигуфт дар байни ахолӣ тобистон ҳам набурд, ки оби кимро ҳанӯшанд, то ки аз ин дарди бемори имон монанд.

Ягона «чорае», ки ҳукумати амир ба муқобили ришта медид, ин буд, ки ҳар сол дар мавсими шиддати риштабарорӣ аз хазина ҳазор ё ду ҳазор танга (150 ё 300 сӯм) тахсис карда мешуд, то ки ба талабаҳои қашшоқи мадрасаҳо, ки аз дарди ришта барҷомонда шудаанд, даҳтангагӣ (як сӯму панҷоҳтинӣ) тақсим карда диҳанд.

Як одами қушбегӣ бо як нафар котиб он маблағро бардошта мадраса ба мадраса мегаштанд. Муаззини мадраса ё ки ягон бошандаи «мӯътабари» он ҷо ҳар касро, ки «талабаи қашшоқи аз дарди ришта барҷомондашуда» гуфта нишон медоданд, даҳ танга ба номи ӯ навишта дода мешуд. Он муаззин ё он бошандаи «мӯътабар» ва ё ин ки он «талабаи қашшоқи аз дарди ришта барҷомондашуда» ҳам дар навбати худ аз он даҳ танга яктангагӣ ба одами қушбегӣ ва котиб «хизматона» ва «котибона» гӯён дода, ҳашт тангаи боқимондаро дар байни худ тақсим мекарданд.

Барои мисол як воқеаеро, ки дар муддати даҳ-дувоздаҳ соли риштабароиам дар ман дар бораи «тақсими пули ришта» рӯй дод, нақл мекунам: бори аввале, ки ман дар оташи таби ришта сӯхта гоҳо ҳушьёр ва гоҳо беҳуш дар ҳуҷраи худ хобида будам, муаззин Мулло Сулаймон ба пеши ман даромад ва дар дасти ӯ якчанд танга менамуд. Ӯ ба ман гуфт:

— Ба мадраса риштапулӣ омад, ғайр аз шумо дар ин ҷо риштадор ҳам набуд, ҳатто ягон талабаи дигар ҳам набуд. Дар вақти шиддати таб ба пеши шумо даровардани одамони ҳукуматро муносиб надида, худро дар қатори «талабагони қашшоқи аз дарди ришта барҷомондашуда» ба рӯйхат гузаронида, даҳ танга гирифтам, аз ин маблағ ду тангаашро ба одамони ҳукумат додам. Аз ҳашт тангаи боқимонда чӣ қадарашро шумо хоҳед, ба шумо медиҳам ва боқиаш пеши ман мемонад.

— Ҳамааш пеши шумо монад,— гуфтам ман,— чунки шумо ба ман дар ин беморӣ бисьёр ёрӣ додед ва ёрӣ дода истодаед. Ман, ки чизе надорам ба шумо хизмат (ҳадья) кунам, ҳеҷ гоҳ пули аз ҳаво ҳудатон ба даст даровардаро аз дасти шумо нахоҳам гирифт. Дигар ин ки ҳозир ман ба чизе эҳтиёҷ надорам, чунки

молиш ба даст маълум мешуд, ки ҳалқа зада ҳобидааст.

Хулоса, то повздаҳ сол пеш аз ин (яъне тахминан чил сол) ҳар тобистон он ришта суст ҳам бошад, ҷунбиш ва ҳаракат мекард ва баъд аз он тамоман ором гирифт ва то даҳ сол пеш аз ин ба даст маълум мешуд, баъд аз он тамоман номаълум шуда рафт. Шояд бе он ки кафида оби заҳрдори худро ба гушту хун омезад, мурда ва як ҷузъи гӯшти кафи пой шуда рафта бошад.

* * *

Чун ман боварии қатъӣ ҳосил кардам, ки ришта аз нӯшидани оби хоми ҳавзҳои Бухоро пайдо мешудааст, обихомнӯширо тамоман тарк кардам ва аз ин дард тамоман халосӣ ёфтам. Ин ҳодиса дар соли 1903 буд. Дуруст аст, ки баъд аз ҳафт соли дигар, дар соли 1910, ман боз як дона ришта баровардам. Аммо сонихо бо икрории як дӯстам маълум шуд, ки ӯ барои озмоиш як тобистон ба ман ду ё се бор оби хомро «оби чӯшондашуда» гуфта нӯшондааст. Ӯ худ ришта намебаровард ва ба акидаи пайдо шудани ришта аз оби ҳавзҳои Бухоро боварӣ ҳам надошт, дар ин хусус ҳамеша бо ман мунозира мекард. Ӯ хостааст, ки ба ман оби хом нӯшонад ва ба акидаи ӯ албатта ман ришта намебаровардам, баъд аз он ин ҳодисаро ба рӯи ман зада маро дар мунозира мағлуб мекард.

Аммо, бо як бори дигар азоб кашидани ман ҳам бошад, мачбур шуд, ки аз акидаи худ баргардад ва дар мунозира мағлуби ман шавад.

* * *

Албатта, бояд донишмандони рус дар натичаи тадкиқоти илмии худ аз оби ҳавзҳои Бухоро пайдо шудани ришторо ба хукумати амир фахмонда, тоза нигох доштани ҳавзҳоро ба ӯ тавсия карда бошанд. Лекин хукумати амир на ин ки ба тоза нигох доштани ҳавзҳо хеч кӯшиш накард, хатто ба воситаи одамони бонуфуз дар байни аҳолӣ ташвикот ҳам набурд, ки оби хомро нанӯшанд, то ки аз ин дарди беамон эмин монанд.

Ягона «чорае», ки ҳукумати амир ба муқобили ришта медид, ин буд, ки ҳар сол дар мавсими шиддати риштабарорӣ аз хазина ҳазор ё ду ҳазор танга (150 ё 300 сӯм) таҳсис карда мешуд, то ки ба талабаҳои қашшоқи мадрасаҳо, ки аз дарди ришта барҷомонда шудаанд, даҳтангагӣ (як сӯму панҷоҳтиин) тақсим карда диҳанд.

Як одами қушбегӣ бо як нафар котиб он маблағро бардошта мадраса ба мадраса мегаштанд. Муаззини мадраса ё ки ягон бошандан «мӯътабари» он ҷо ҳар касро, ки «талабаи қашшоқи аз дарди ришта барҷомондашуда» гуфта нишон медоданд, даҳ танга ба номи ӯ навишта дода мешуд. Он муаззин ё он бошандаи «мӯътабар» ва ё ин ки он «талабаи қашшоқи аз дарди ришта барҷомондашуда» ҳам дар навбати худ аз он даҳ танга яктангагӣ ба одами қушбегӣ ва котиб «хизматона» ва «котибона» гӯён дода, хашт тангаи боқимондаро дар байни худ тақсим мекарданд.

Барои мисол як воқеаеро, ки дар муддати даҳ-дувоздаҳ соли риштабарориам дар ман дар бораи «тақсими пули ришта» рӯй дод, нақл мекунам: бори аввале, ки ман дар оташи таби ришта сӯхта гоҳо хушьёр ва гоҳо бехуш дар ҳуҷраи худ хобида будам, муаззини Мулло Сулаймон ба пеши ман даромад ва дар дасти ӯ якчанд танга менамуд. Ӯ ба ман гуфт:

— Ба мадраса риштапулӣ омад, ғайр аз шумо дар ин ҷо риштадор ҳам набуд, ҳатто ягон талабаи дигар ҳам набуд. Дар вақти шиддати таб ба пеши шумо даровардани одамони ҳукуматро муносиб надида, худро дар қатори «талабагони қашшоқи аз дарди ришта барҷомондашуда» ба рӯйхат гузаронида, даҳ танга гирифтам, аз ин маблағ ду тангаашро ба одамони ҳукумат додам. Аз ҳашт тангаи боқимонда чӣ қадарашро шумо хоҳед, ба шумо медиҳам ва боқиаш пеши ман мемонад.

— Ҳамааш пеши шумо монад,— гуфтам ман,— чунки шумо ба ман дар ин беморӣ бисьёр ёрӣ додед ва ёрӣ дода истодаед. Ман, ки чизе надорам ба шумо хизмат (ҳадья) кунам, ҳеҷ гоҳ пули аз ҳаво худатон ба даст даровардаро аз дасти шумо нахоҳам гирифт. Дигар ин ки ҳозир ман ба чизе эҳтиёҷ надорам, чунки

дилам чизе наметалабад, хакки марҳамро Шарофчон ба тариқи қарз дода истодааст. Дишаб Мулло Рўзӣ аз чорворахон масчиди калон, ки одамони барои арвохи гузаштагон дар гирдонда монда будаанд, шаш дона шамъ чида овард, ки агар ман ки сол дар бемории ришта хобам ҳам, барои молидани ҳамин шамъҳо кифоя мекунанд.

Муаззин дар бораи зуд саломатӣ ёфтанам дуо карда хурсанд шуда рафт. Аммо соати Шарофчон (акси ӯро дар қисми III «Ёддоштҳо» гузаштаам[29]), ки гӯё барои ахволпурсӣ пешам меомад, ба ман гуфт:

— Муаззин ғайр аз шумо боз се талабгори гӯё «талабгорони қашшоқи аз дарди ришта барчомондашуда» гӯён ба рӯйхати ҳукумат гузаронида, барои ҳар нафар чил танга гирифт. Одамони ҳукумат ҳам, ки «хизматона» ва «котибона» гирифтанд, дар пан тафтиш наафтода, гуфтаҳои муаззинро тасдиқ кардаанд.

Дар солҳои дигар, ки ман дар дарунӣ ҳучра аз дарди ришта азоб кашида мехобидам, мешунидам, ки бар болои таксими пули ришта дар байни «талабгорони қашшоқи аз дарди ришта барчомондашуда» ва муаззину бошандагони мўътабари мадраса чанҷолу харҳашаҳо мехест ва якдигарро дашномҳо медоданд, аммо маро касе ба ёд ҳам намеовард, ки «фалонӣ аз дарди ришта азоб кашида хобидааст».

Ин буд «чоран ягонаи» ҳукумати амир ба мукобили дарди «бедаводи» ришта. (Аҳолии Бухоро аз дарди ришта баъд аз революцияи Бухоро, вақте ки ҳавзҳо хушконида шуда, оби нўшоӣ бо водопровод дода шуд, тамоман халос шуданд. Ҳоло чавонон ки будани ришторо хеч намедонанд ва пирони куҳансол монанди ҳобӣ парешони хавлангеза гоҳо ба ёд меоранд).

* * *

Дар охири ин боб як вокеаи ибратро ба риштабароямро, ки аз сар гузарондаам, мехоҳам ёд кунам.

Боре як ришта дар сони поям нўг дод. Усто Ҳаким барои бемор будаанаш ба ҳўкоаш намеомад, ночор ман барои кашондани ришгаам ба пеши сартарошони ришгакашии дигар рафтам. Ў баъди аз назар гузаронидани чои ришта:

— Барои кашида гирифтани ришта буридани бадан лозим нест, Усто Ҳаким бехуда одамонро азоб дода гаштааст,— гуфт ва илова намуд:— Ман барои набурида кашида гирифтани ришта марҳаме ёфтаам, ки ба сабаби ду-се бор молидан ришта худ ба худ аз бадан баромада меравад. Бе ёрии риштакаш худатон ҳам кашида гирифта метавонед.

Усто баъд аз гуфтани ин суханҳо ба кори дӯконаш машғул шуд, оби мундии шуллукдонро тоза кард, шохи ҳачомат (аз бадан хункашӣ)-ро бо рӯймолчаи бинипоккунии худ пок кард... Аммо ба тарафи ман ва ришташ дигар нигоҳе ҳам накард.

Охир ман дилтанг шуда ба сухан даромадам:

— Магар аз он марҳами озмудашудаатон ба ман намедиҳед?

— Додани вай мумкин нест,— гуфт усто,— чунки дар як шабу рӯз кӯҳна, ҳатто зарарнок мешавад. Аммо ҳар рӯз як бор молидани худам мумкин аст.

Усто боз ба корҳои дӯконаш, ки дар назари ман хеле беаҳамият буданд, машғул шуд ва ба чои ришташ марҳаме намолид.

Боз ман суҳан сар кардам:

— Хуб, ин тавр бошад, худатон молед! — гуфтам.

— Ба чашм,— гуфт усто,— аммо нархаш қадаре қимат аст.

— Чанд пул меистад?

— Ба дигарон ҳар молишаш ду танга меистад, аммо шумо, ки муллобача мебошед, як танга гузошт карда, дар ҳар молиш як танга мегирам. (Ва ҳол он ки дар он вақт як тангая марҳам ба як риштадор дар як моҳ мерасид.)

Ман розӣ шудам, усто ба қадри донаки зардолу марҳамеро ба соқи пои ман молида молиш дод ва як танга гирифта, маро гусел кард.

Намедонам, ба сабаби марҳам буд ё соз будани чояш, дар ҳар ҳол, дар рӯзи сеюми марҳаммолӣ ришторо худ кашида гирифтам ва усто барои зудтар пур кардани чои холикардаи ришта боз ду бор марҳам молида ду танга дигар гирифт, ки ман ҳамагӣ бо панҷ танга харч кардан аз он ришта халос шудам.

* * *

Дар худи ҳамон сол, дар вақте ки ман таҳияи саҳроравӣ доштам, дар рони поям як ришта маълум шуд. Ман дар дили худ фикр кардам: «Дар саҳро на устои риштакаш ҳаст ва на марҳами ришта, ҳарчанд ҳозир дар шаҳр ҳам монанди Усто Ҳаким риштакаши моҳир нест, аммо марҳами аз таҷриба баромада ҳаст. Модом ки «тайёри он марҳам дар як рӯз кӯҳна ва зарарнок мешудааст», бехтар он аст, ки барои фоида бурдан аз он марҳам дар шаҳр монам».

Аммо соҳӣ ба хотирам расид, ки «рӯйхати марҳамро аз усто гирифта, аҷзои хоми вайро аз бозор харида ба саҳро бурдан мумкин аст ва дар вақти даркорӣ дар саҳро кам-кам пухта кор мефармоям. Барои ин кор дар вақти ҳозира, ки мавсими харбуза ва ангурпазӣ аст, дар шаҳр монда, бадани мондашударо аз захираи ширааи яксола махрум кардан дуруст нест».

Пеши усто рафта рӯйхати аҷзои марҳамашро пурсидам. Ба сад нозу ниёз баъд аз панҷ танга гирифтан рӯйхати марҳамашро дод, ки нусха бардошта гирифтам, дар он рӯйхат тарзи таркиб ва пухтани вай ҳам нишон дода шуда буд.

Баъд аз харидани аҷзои марҳам аз атторӣ, ки ҳамагӣ як танга қимат дошт, саҳро рафтам. Дар он ҷо дер накашида ришта ба ҳаракат даромад, ман ҳам марҳамро пухта молидан гирифтам. Дар вақти кор фармудани марҳам ҳис кардам, ки ин ғайри он марҳам аст, ки усто ба поям молида буд, чунки вай пӯсти поямро нарм мекард, ин бошад, сӯзонда пӯстро сахт карда истодагӣ барин мешуд.

Ҳар чи бошад, марҳаммолиро давом додам, баъд аз чанд рӯз ришта ҳӯл дод, аммо бо кашидан аз ҷояш намечиҳид ва ба ғӯшти бадан як шуда мондагӣ барин менамуд. Оқибат дар як вақте ки барои кашидан сахттар ва асабиёна кӯшиш кардам, ришта канда, ман дар ҳолате афтодам, ки дар соли аввали риштабарорнам афтода будам.

Охир, баъд аз ду моҳ бистарӣ шуда хобидан имкон ёфтам, ки ба шаҳр баргардам.

САВИЯИ МАҲОРАТИ ДОКТОР ВА ТАБИБОНИ БУХОРОИ АМИРӢ ВА ВАФОТИ МУЛЛО ҲОМИДИ САВТӢ

Чунон ки дар қисми III «Еддоштҳо» дар боби «Вафо» баён карда шудааст, дар Бухоро як беморхона буд, ки дар айни замон вазифаи амбулаторияро ҳам ҳамон муассиса адо мекард. Дарачаи ҳазоқат (маҳорати тиббӣ)-и доктори он чо, ки дар айни замон ҳам сарврач ва ҳам ягона врачи он муассиса буд, низ дар асоси дидаву шунидаҳоям дар қисми мазкур тафсил дода шуда буд.

Ҳаминро қайд карда гузаштан даркор аст, ки ҳукумати амир ва уламо аз тарси он ки мабодо ба пояи расму одатҳои динӣ ягон зарбае расад, дар Бухоро будани донишмандон ва докторҳои моҳирро намехостанд ва онҳоро қасдан роҳ намедоданд. Доктори ин беморхона барин докторҳои бесавод, ки аз нодонӣ обрӯи доктор ва докториро дар пеши назари мардум мерехтанд, аз як тараф, дар назари уламо «хавфнок» набошанд, аз тарафи дигар, ҳатто барои ташвиқоту кирдорҳои зиддиилмии онҳо баҳона ва дастак мешуданд. Бинобар ин ин гуна докторҳои нодон баъзан дар Бухоро афтода мемонданд.

Дар ин чо дар асоси он муолиҷаҳое, ки доктор худамро кардааст, мехоҳам «маҳорати тиббии» ӯро ба пеши хонандагон равшантар карда нишон диҳам. Чунон ки дар аввали ҳамин қисм ёд карда шуд, ман дар мадрасаи Хочӣ Зоҳид дар соли аввали бинои ёфтанаш (яъне дар вақти наму тар будани деворҳояш) истиқомат сар кардам. Дар соли дуйӯми истиқоматам дар он чо маро озори пои пуршиддате пайдо шуд, ки ба душворӣ қадам мегузоштам.

Азбаски ба олимон ва донишмандони рус боварии калон доштам, барои муолиҷа пеши табиб нарафта, пеши он доктор рафтам ва ба воситаи тарҷумон дарди худро ба ӯ фаҳмондам. Ӯ, бе он ки поямро, набзам ва ҳарорати баданамро бинад ё ба шушу дил гӯш дода ҳаракати онҳоро муайян кунад (он вақтҳо барои муолиҷа лузуми ин корҳоро худам ҳам намедонистам), фельдшери худро, ки як одами бадмасти бад-

чаҳли качкарӣ буд, фармуд то ба поҳон ман йод молад.

Он фельдшер дар ҳамон вақт чароҳати касеро мебаст. Барои муайян намудани савияи ахлоқии он фельдшер ҳамиширо нагуфта гузаштан дуруст нест, ки ӯ дар вақти тоза кардан ва бастани чароҳати бемор, агар он бемор полише кушад, дашномҳои қабеҳи кӯчагӣ ба забони туркӣ дода, ба пушти гардан ва шонаш як-ду мушт зада ба ором истодан амр мефармуд.

Фельдшер баъд аз фориғ шуданаш аз он бемор маро дуғ зада фармуд, ки поҳои озордорамро бараҳна карда, дар ҷои он бемор ба он тахтакати хуну чирк олуд бихобам.

Ман аз дашному шаллоқи он бадмаст тарсида, ба хуну фасодолуда шудани либосҳоям нигоҳ накарда, ба ҷое, ки ӯ нишон дода буд, дароз кашидам. Фельдшер аз кадкашак то бучулак ҳар ду поямро йод молид.

Ман аз ҷоям хеста аз доктор ба воситаи тарҷумон пурсидам:

— Боз кай оям?

— То бартараф шудани озор ҳар рӯз як бор омадан даркор аст,— гуфт доктор трубкаи тамокукашашро аз даҳон нагирифта дар ҷавоб ба воситаи тарҷумон.

Ман шаш рӯз давом кардам, ҳаррӯза муолиҷа ҳамон йодмолӣ буд. Шояд йод камоб ва зӯр бошад, ки дар ин рӯзҳо поҳоям пӯст партофтан гирифтанд. Бинобар ин ҳаррӯза таъсири йод аз рӯзи гузашта зӯртар, шиддат ва сӯзишаш зиёдатар мешуд, дар ҷоҳои нармтари бадан — дар паздикиҳои кадкашак чароҳатҳо ҳам пайдо шуданд. Аммо озори асосии поҳоям монанди пештара ба заммаи сӯзиши аз йод пайдошуда давом мекард.

Ночор ман пеши докторравиро тарк карда, пеши Мулло Курбон ном табиб рафтам. Ӯ ба ман фармуд, ки аз лой ба шакли чароғҳои сиёҳи қадимӣ чилимче созам. Одатан ҷои равғану пилтадони чароғи сиёҳ новамонанд кушода меистад, ман бояд ҳамон ҷои чилимамро бо лой пӯшонда, дар ӯғаш войчаеро шинонам.

Табиб баъд аз таълим додани сохтани чилими лои як халтаи коғазиро аз хасу хошоки кӯфта пур карда ба ман дода, гуфт:

— Бояд ҳар рӯз се бор як каф аз ин дору ба сархонаи чилими лоин андохта, ба болояш ду чӯп оташи навшукуфтаи дарахти зардолуро гузошта, ба замин хобида, аз нойча дудашро ба дарун фурӯ кашида аз бинӣ барорӣ. Баъд аз чил рӯз дарди по тамоман бартараф мешавад.

Ман фармудахои табибро ба ҷо овардам, аммо баъд аз чил рӯз на танҳо озори по бартараф нашуд, балки ба замми ин тангии нафас ва сурфаи шадид пайдо шуд, ки ба зина баромада наметавонистам (зеҳиран, дуди гализи дору рохи нафаскашӣ ва шушро монанди мӯрии дудкаш банд карда буд).

Баъд аз он ба пеши як табиби дигари машҳури Бухоро, ки Ҳакимча лақаб дошт, рафтам. Ӯ Мулло Қурбони табибро ба нодонӣ айб кард ва фармуд, ки тамоки мукаррариро дар чилими кадугии обии мукаррарӣ кашидан гирам, дар як моҳ ё ду моҳ ва агар дер монад, дар се моҳ озор тамоман барҳам мехӯрад.

Ман як сол чилимкашӣ кардам, аммо дарди по бо шиддати аввалиаш давом кардан гирифт (дар ин миён ман аз мадрасаи Ҳочӣ Зоҳид ба мадрасаи Кӯкалтош кӯчидам, дар он ҷо ҳам чилимкаширо давом додам). Баъд аз шаш моҳи дигар озори по бартараф шуд. (Ман аввалҳо инро аз таъсири тамоку медонистам. Аммо сониҳо аз докторҳо фаҳмидам, ки озори пой дар ман дар мадрасаи Ҳочӣ Зоҳид, бинобар нам ва тар будани бино пайдо шуда будааст, баъд аз кӯчиданам ба мадрасаи Кӯкалтош ва бошишгоҳи хушк худ ба худ барҳам хӯрда рафтааст.)

Дар вақтҳои шиддати риштабароринам боз як бори дигар ба пеши ҳамон доктор рафтан ба ман рост омад: ин вокеа баъд аз ба Бухоро омада рафтани экспедицияи фаннии донишмандони Петербург ва Москва рӯй дод. Чун ба ман маълум шуд, ки донишмандони мазкур сабаби пайдо шудани риштаро муайян кардаанд, ман дар дили худ фикр кардам, ки «шояд он донишмандон барои риштаи дар бадани

Духтуршоҳ бо Ҷӯра-корвон он ду аспро савор шуда, ҳар ду дар беруни шаҳр ба гардиш мерафтанд. Шабона, дар вақте ки соати ба духтуршоҳ фойтун фиристодани бойҳо ва бойбачаҳо наздик мерасид, аз саҳро баргашта меомаданд.

* * *

Рӯзҳои моҳи рамазон буд. Ман бозоришабгардӣ карда ва ба боздиди дӯстон рафта дер омада будам. Хобам набурд. Баъд аз нӯг додани офтоб аз ҳуҷраи худ бар рӯи ҳавлии мадраса фуромадам, ки қадаре гардиш кунам, шояд хобам ояд.

Дар вақти гардиш чашмам ба пеши равоқи ҳуҷрае, ки дар вай Мулло Ҳомиди Савтии ғиҷдувонӣ истиқомат дошт, афтод. Ба назарам замини он ҷо хунолуд намуд. Дуруст диққат кардам: ин хун аз дари ҳуҷра, даруни равоқ то ба канори қисми якӯми саҳни дарунии мадраса рехта рафта буд. Дар қисми дуйӯми саҳни дарунӣ, ки аз якӯм чуқуртар аст, дар масоҳаи ду метри мураббаъ хуни сиёҳи баста лахта-лахта менистод.

Дари ҳуҷраи бошишгоҳи Мулло Ҳомид кушода ва дарпардааш пӯшондагӣ буд. Ба он ҷо рафта дарро тиқ-тиқ кардам, садое ва ҷавобе нашунидам, ночор бе рухсат дарпардаро кушода ба даруни ҳуҷра даромадам: пойгаҳи ҳуҷра ҳам хунолуд буд ва Мулло Ҳомид дар канори пойгаҳ ба девори ҳуҷра такья карда чорзону менишаст, аз ду сӯрохи бинаш ба канор ва лабоси ӯ хун мерехт ва чашмонаш, чунон ки хобида бошад, пӯшида буданд.

Сурфа кардам, чашм кушод, аҳвол пурсидам, гуфт:

— Намедонам, чӣ вақти шаб буд, ки аз биниам хун омад, ба канори тағораи парҳезӣ (дастурӯйшӯй) нишастам, тағора ки об дошт, зуд бо хун пур шуд. фаррошро чеғ задам, тағораро беруи бурда, хунашро рехта оварда гузошт. Хуной давом кард, фаррош чанди бор аз сарам оби сард рехт, омади хун таскин наёфт ва кам нашуд. Баъд аз чандин бор тағораро холӣ кардан ва ба сарам об рехтан фаррош рафт. Ман суст шуда дар канори тағора ва пойгаҳ нишаста

натавонистам. Ночор ба девор такья карда нитизори мурданро кашида нишастаам.

Ман аз яке лўла-болишхон Мулло Хомид пахта бароварда, ба сўрохи бинихояш чой кардам ва ба ў гуфтам:

— Ман рафта аз доктор даво ё ки худашро меорам, то ки хунравй нигох дошта шавад. Хамин ки омади хун бозистад, шумо зуд ба кувват меоед, натарсед.

Ў дар хакки ман дуо кард. Ман ба хучран худ баромада либос пўшидам. Ман аз докторн беморхона умеде надоштам, зеро аз тачрибаи гуногуни одамони «докторбоз» (он вакгхо ба доктор боварй доштагонро дар Бухоро «докторбоз» мегуфтанд) ва ба худам хам маълум шуда буд, ки ў чоҳили махз аст. Бинобар ин ягона умеди ман ба духтуршоҳ буд.

Ман бисёрхо шунида будам ва медонистам, ки дар Самарқанд ва Тошканд докторони рус барои нигохдорни хаёти касе, ки дар хавф монда бошад, хеч гуна ёриро дареғ намедоранд. Ман дар дили худ гуфтам: «Модом ки докторони мард барои ёрии дар хавф мондагон хамин кадар фидокорй кунанд, духтуршоҳ, ки зан аст ва табиатан занон нисбат ба мардон нармдилтаранд, боид ў бо дилхушй ба ин бемори ба мурдан расида ёрй расонад».

Ман бо хамин акида ба хонан духтуршоҳ рафтам. Дарвозааш кушодагй буд. Ба рохрав даромадам ва куббачан занги дари дахлезн хонашро, ки бастагй буд, зер кардам. Баъд аз дакикае духтуршоҳ аз хонан дарунаш ба дахлез баромада, ба таги дар омада дарро нимкушо кард. Бо вучуди он кадар гарм набудани хаво ва аввали пагоҳ будани рўз дар дасти ў бодбезаки хитой буд, ки худро бе ист бод карда мехисгод. Ў точикидон буд ва ба ман бо забони точикй «ту-ту» гўён хитоб карда бо оханги дурушти дағалона гуфт:

— Чй мегўй ва аз ман чй талаб дорй?

Ман ахволи беморро ба тарзи кўтоҳ накл кардм. аз ў пурсидам, ки ё давои хунро нигохдоранда нависад, ё агар розй бошад, ман фойтун орам, ба сари бе-

мор рафта, ўро бинад. Духтуршоҳ ба ҳамон оҳанги дуруштонаи аввалиаш:

— Ман ба ин гуна корҳо ва беморҳо машғул намешавам ва фурсати машғулшавӣ ҳам надорам,— гуфт ва дари дахлезро сахт пўшонда, аз дарун калидро тофта қуфл кард.

Ман баргаштам ва ҳанўз ба дарвозааш нарасида будам, ки дубора дари дахлезро нимкушо карда, аз дарун овоз дод:

— Ба сабаби омада даромадани ту ба дахлез дусе дона магас даромадааст, ман бояд барои баровардани онҳо хеле заҳмат кашам, ин аст фоидае, ки ту ба ман расондй!

Ман дарвозаи хавлиро кушода баромада, монанди соҳиби вай дарро тараққосзанон садо диҳонда пўшонда, ба кўча фуромадам. Аммо маро рўи он набуд, ки ба пеши бемор дастхолй равам, зеро дар он сурат ў ба маъюсй афтода ачаб набуд, ки аз вақти муқаррариаш чанд соат пештар бимирад. Бо ҳамин андеша дар кўча хеле рост истодам...

* * *

Дар ин миён фикре ба хотирам расид ва дар паи ичрои он афтодам: дар ҳамон вақтҳо дар Бухоро табибе шўҳрат пайдо карда буд, ки ўро Мулло Муҳаммадамини ҳаким мегуфтанд. Падари ин одам аз савдогарони пишовурй ва модараш бухорой буда, дар Бухоро таваллуд ва нашъунамо ёфта буд.

Ў дар вақти зиндагии падараш чандин бор бо вай Ҳиндустон рафта, дар он чо шаш моҳ—як сол истода омада буд. Ў дар сафарҳои худ гўё дар Ҳиндустон илми тибро хонда, ҳам усули табобати юнонй (кадимй) ва ҳам фарангиро «ба даст дароварда буд». Баъд аз вафоти падараш, ки аз вай сармояи калоне намонд, ў дар растаи аттории Бухоро дўконе кушода, беморонро ба хоҳиши онҳо нигоҳ карда, баъзеро бо усули юнонй ва баъзе дигарро бо усули фарангй табобат мекард. Азбаски номи давохоро бо алифбои лотиний навишта метавонист, мувофики созише, ки бо аптекаи

шаҳри Бухоро дошт, рецептҳои ӯ дар он чо қабул мейфт.

Аммо тачрибаҳои гуногуни бемороне нишон медод, ки ӯ на усули табобати юниниро дуруст медонист ва на фаранғиро. Бо вучуди ин баъзе аз ӯ даъвое гирифта беморро тасаллӣ додан ба ҳаёлаш ӯ рафта, даруғро кӯфтан. Ӯ баромад ва ман зоҳиран беморон Мулло Ҳомидро ҷойгир намуда, аз ӯ даъво пурсидам.

Ӯ Мулло Ҳомидро хуб мешиносад, чунки ба замми «илми дугонаи тиб» шоириро ҳам ба даст даровардааст. Ӯ ғазали гуфта ба Мулло Ҳомид дода буд, ки он ғазалро ёд карда, ба пай ҳаёе баста, дар мачлисҳои шабнишиниҳо хонад.

Албатта ғазали ӯ бемаза буд ва ба оҳанги мусиқӣ ҳам ҳеч рост наомада, Мулло Ҳомид ин хоҳиши ӯро «амрӯз-фардо» гӯён, бе он ки вайро раҳнамояд, дар мавриди мечмад. Ба ҳамин муносибат ба табиби шоиртараш фурсати муносибе ёфт шуда буд, ки аз беморе сангаткор фонда бурда, шеъре худро ба гӯши сурудшунавандагон расонад. Бинобар он пурсиши ӯро зарур хуш қабул карда:

— Даъвои ин дардро дар Бухоро танҳо ман медонам. Шумо андак мунтазир шуда истед, ман ҳозир даъвоҳои тайёр карда меборорам,— гуфт ва ба ҳаёлаш дарунаш даромада рафт.

Табиб баъд аз чанд дақиқа дар як шишача тахминан бисту панҷ грамм рангаи (чӣ гуна рангаи будани инро ман надонистам) ва ду нуқтаи дар пуштаи шахта печондашударо гирифта баровард. Нуқтаҳо аз гӯштҳои чойдорӣ, ки аз чӯби бурс (арча) тайёр карда ба мӯҳтавои оптикӣ мемонанд мешуд, суфта тарошида, қисми доруворе чӯбчаҳо бурида партофта шуда будаанд.

Табиб шишаи рангандор ва нуқтаҳои пахтадорро ба ман дода гуфт:

— Ҳар дуи нуқтаҳоро ба ин рангаи тар карда дартарошед ва ҳар ҳафтаашро ба як даст гирифта, ҳар дуяшро баробар дар ҳалқаҳои ду сӯроҳи бинии бемор ниҳед, ки ҳудаш ба даҳон равад. Ҳар вақт ки рангаи нуқта сӯхта тамом шавад, дуборо дар рангаи шиша тар карда гирифта дартарошед. Ин корро

то вақте давом дихед, ки чараёни хуни бинй бозистад. Бисьёр дер кашад, то сўзонда тамом кардани равғани шиша бозмеистад.

Ман хостам ба доруи табиб пул дихам, ў қабул накард ва гуфт:

— Ҳар вақт бемор саломатй ёфта бархезад, пули доруро аз худаш мегирам. Лекин ман барои дар мачлисҳо сурудан ба ў як ғазали худро додаам, агар ба он ғазал хавои муносибе баста, дар шабнишиниҳо сарояд, пули доруро намегирам, хатто ба ў дорухои ба қувват орандаро хам бе пул медихам, чунки ў албатта аз ин беморй дар натичаи зоеъ шудани хуни бисьёр бекувват шуда хоҳад хест ва ба доруи қувват эхтиёч хоҳад пайдо кард.

Ман аз чониби бемор ба табиб ташаккур гўён аз пешаш баромада, давон-давон ба мадраса расида, ба пеши бемор даромадам. Ў ханўз ба девор такья карда менишаст ва омадани хун ҳам давом дошт. Аммо азбаски сўроххои бинишро бо пахта банд карда рафта будам, хун аз даҳонаш меомад.

Бемор ҳаракати маро пай бурда чашм кушод. Ман ўро бо ёфт шудани давои озмудашуда табрик намуда, кор сар кардам. Ман, ки шаб хеч нахобида ва рўз дар кўчаҳо аз паи доктору табибу даво давида бисьёр монда шуда будам, баъд аз ду-се бор равғани нукчахоро тоза карда сўзондан хоб ғалаба карда, онхо аз дастам афтодан гирифтанд. Пас ночор корро хобонда, аз хучра баромада, фаррошро ёфта омада, кори нукчадаргирониро ба ў супурда, худ ба хучра рафта хобидам.

Тахминан баъд аз ягон соат аз хоб бедор шуда зуд пои фуромада, ба хучраи бемор рафтам, ки аз вай хабар гирам. Ба пойгаҳи хучра даромадам, ки фаррош аз бемор дуртар ва дар рў ба рўи ў нишастааст. Аз ў бо ишорат ахволи беморро пурсидам. Ў бо овози паст чавоб дод:

— Баъд аз ним соат нукчахоро сўхтанам хун бозистод ва хоби бемор хам бурд. Ман корро хобонда, хабардор нишастаам, ки агар мабодо боз хун ояд, боз нукчасўзиро сар кунам.

Ман хурсанд шудам бар рӯи ҳуҷра гузашта, ба бемор наздик шудам: беморе, ки аз сустӣ ҳамеша чашмашро пӯшида менишаст, ҳоло чашмашро кушодааст ва гӯё ба ман тез кашида нигоҳ мекунад. Ӯ мурда буд, аммо бо вазъияти анвалӣ ба девор такъя карда монда будааст.

«ИСТИҚОМАТИ ДАРУНИКУРТАГӢ»

Баъд аз чор сол дар мадрасаи Кӯкалтош, дар яке аз бехтарин ҳуҷраҳояш зиндагонӣ карданам маро боз лозим омад, ки тамоман беҳуҷра монда ҳонабардӯш гардам.

Абдухалил-махдум, ки шарикдарс ва соҳиби ҳуҷраи ман буд, падараш дар музофотҳои Бухоро қозӣ шуда мегашт. Ӯ аз қозигӣ маъзул шуда, чанд гоҳ бекор хобид. Баъд аз он ӯро дар як мадраса мударрис карданд, ки умедашро аз қозигӣ тамоман канд. Вақфи мударриси он мадраса ба харҷи рӯзгораш, ки оилаш бисёр калон буд, намерасид. Бинобар ин Абдухалил-махдум маҷбур шуд, ки ҳуҷраро фурӯхта, ба харҷи рӯзгор сарф намояд.

Фурӯши ҳуҷра дар миёнаҳои зимистон воқеъ шуда буд. Дар он вақт аз ҳеҷ мадраса ҳуҷра ёфтан мумкин набуд. Аммо соҳиби нави ҳуҷра маро маҷбур кард, ки дар ҳамон вақти сол ҳуҷраро холӣ карда, ба ӯ супорам.

Сироҷ-махдум ном як талабаи ғиҷдувонӣ буд, ки дарсаш аз ман ду-се сол болотар буда, дар мадрасаи Кӯкалтош дар ҳуҷраи яке аз дӯстонаш истиқомат дошт. Бошишгоҳи ӯ аз ҳуҷраҳои рӯйсаҳнӣ буда, дар ошёнаи якӯм ва бисёр танг ҳам буд. Он ҳуҷра миёнбаст дошт, яъне баландии ҳуҷра ду тақсим карда шуда, дар миёнаи болору васса як пӯшиши дигар ба вуҷуд оварда шуда буд. Қисми зерини он миёнбаст монанди таҳхона буда, дар он чо хезум, ангишт, хуми об, дегу оташдон, зарфҳои ошпазӣ ва ошхӯрӣ ва дигар колаҳо менигоҳанд. Қисми болоӣ истиқоматгоҳ буда, ба вай бо як зинаи чандпоғундагӣ баромада мешуд ва рӯшноиро аз як даричаи ба рӯи саҳни берунии мадраса кушода мешудагӣ мегирифт.

Як қисми бошиштоҳ барои гузоштани кӯрпа-болишҳо, пӯшокиҳо, хӯрокиҳо ва китобҳо махсус буда, қисми зеридаричагиаш барои нишастан ва хобидан муайян карда шуда буд.

Сироҷ-махдум дар он ҳуҷра бо додараш ва бо додари хоҳардомодаш секаса зиндагонӣ мекарданд. Тангии ҷои хоби ҳуҷра ба дарачае буд, ки агар он се нафар ҷои хобашонро пахлуи ҳам пахн карда, ёзида по дароз карда бихобанд, барои каси чорӯм ҷои нишастан ҳам ёфт намешуд.

Бо вуҷуди ин Сироҷ-махдум тангии аҳволи маро дида, таклиф кард, ки чизҳоямро дар ҳуҷраи ӯ монам ва шабе, ки яке аз додаронаш ё худаш набошад, дар он ҳуҷра бихобам ва агар ҳар сеяшон ҳам бошанд, ба ҳуҷраи яке аз шариконам рафта шаб гузаронам.

Чораи дигаре ки набуд, ман ин таклифро қабул кардам: парча-палос ва дигар чизҳои барзиёдро бурда дар зери миёнбаст, дар қатори ангишту ҳезум гузоштам. Кӯрпа-болиш, пӯшокиҳо ва китобҳоро дар қисми боло, дар қатори чизҳои соҳибони ҳуҷра ниҳодам ва худ дар кӯчаҳо гаштан гирифтам.

Азбаски он вақт аз дарсҳои мадраса дилсард шуда будам ва ба дарсхонаҳо фақат барои расмият мерафтам, барои ман китоббинӣ ва дарстайёркунӣ лозим набуд, вақти дарс ки наздик расид, ба ҳуҷраи Сироҷ-махдум рафта, китоби даркориамро мегирифтам ва баъд аз дарс бурда боз ба ҷояш мегузоштам ва боз ба кӯча мебаромадам.

Ҳаман шиносҳоям тамоман бе ҳуҷра мондани маро шунида буданд, бинобар ин ҳар кадоми онҳо, ки дар кӯчае ба ман рост оянд, баъд аз ҳолпурсӣ:

— Ҳуҷра ёфтед?— гуфта мепурсиданд.

— Не!

— Ҳоло истиқомататон дар кучост?

— Дар даруни куртаам!—мегуфтам.

Аз ин ҷост, ки он вақтҳо дар байни дӯстон ва шиносоҳоям таъбири «истиқоматгоҳи даруникуртагӣ» шӯҳрат ёфта буд.

Ман он вақтҳо шабхоро гоҳо дар мадрасаи Ғозиён — дар ҳуҷраи Абдухалил-махдум, ки бинобар банд шудани меҳмонхонааш аз ҷоиниби падараш ха-

шаҳри Бухоро дошт, рецептҳои ӯ дар он чо қабул меёфт.

Аммо тачрибаҳои гуногуни беморон нишон медод, ки ӯ на усули табобати юнониро дуруст медонист ва на фарангиро. Бо вуҷуди ин барои аз ӯ давое гирифта беморро тасаллӣ додан ба ҳавлии ӯ рафта, дарашро кӯфтам. Ӯ баромад ва ман воқеан бемории Мулло Ҳомидро нақл намуда, аз ӯ даво пурсидам.

Ӯ Мулло Ҳомидро хуб мешиносҳт, чунки ба замми «илм дугонаи тиб» шоириро ҳам ба даст дароварда буд. Ӯ ғазале гуфта ба Мулло Ҳомид дода буд, ки он ғазалро ёд карда, ба вай ҳавое баста, дар мачлисҳои шабнишиниҳ хонад.

Азбаски ғазали ӯ бемаза буд ва ба оҳанги музыка ҳам хеч рост намеомад, Мулло Ҳомид ин хоҳиши ӯро «имрӯз-фардо» гӯён, бе он ки вайро ранҷонад, дер монанда меомад. Ба ҳамин муносибат ба табиби шоиртарош фурсати муносибе ёфт шуда буд, ки аз бемори санъаткор фонда бурда, шеъри худро ба гӯши сурудшунавандагон расонад. Бинобар он пурсиши ёрии маро хуш қабул карда:

— Давои ин дардро дар Бухоро танҳо ман медонам. Шумо андак мунтазир шуда истед, ман ҳозир даворо тайёр карда мебарорам,— гуфт ва ба ҳавлии дарунаш даромада рафт.

Табиб баъд аз чанд дақиқа дар як шишача тахминан бисту панҷ грамм равғани (чӣ гуна равғани будани онро ман надонистам) ва ду нуқтаи дар нӯғҳошон пахта печондашударо гирифта баровард. Нуқтаҳо аз гӯгирди чойдорӣ, ки аз чӯби бурс (арча) тайёр карда ба нӯғҳошон олтингӯгирд молида мешуд, суфта тарошида, кисми дорудори чӯбчаҳо бурида партофта шуда буданд.

Табиб шишаи равғандор ва нуқтаҳои пахтадорро ба ман дода гуфт:

— Ҳар дуи нуқтаҳоро ба ин равған тар карда даргиронед ва ҳар кадомашро ба як даст гирифта, ҳар дуяшро баробар дар ноздикии ду сӯроҳи бинии бемор нигоҳ доред, ки дудаш ба димоғ равад. Ҳар вакт ки равғани нуқта сӯхта тамом шавад, дубора дар равғани шиша тар карда гирифта даргиронед. Ин корро

то вақте давом диҳед, ки ҷараёни хуни бинӣ бозистад. Бисьёр дер кашад, то сӯзонда тамом кардани равғани шиша бозмеистад.

Ман хостам ба доруи табиб пул диҳам, ӯ қабул накард ва гуфт:

— Ҳар вақт бемор саломатӣ ёфта бархезад, пули дорупо аз худаш мегирам. Лекин ман барои дар мачлисҳо сурудан ба ӯ як ғазали худро додаам, агар ба он ғазал ҳавои муносибе баста, дар шабнишиниҳо сарояд, пули дорупо намегирам, ҳатто ба ӯ дорухои ба қувват орандаро хам бе пул медихам, чунки ӯ албатта аз ин беморӣ дар натичаи зоеъ шудани хуни бисьёр бекувват шуда хоҳад хест ва ба доруи қувват эҳтиёч хоҳад пайдо кард.

Ман аз ҷонибн бемор ба табиб ташаккур гӯён аз пешаш баромада, давон-давон ба мадраса расида, ба пеши бемор даромадам. Ӯ ҳанӯз ба девор такья карда менишаст ва омадани хун ҳам давом дошт. Аммо азбаски сӯроххои бинишро бо пахта банд карда рафта будам, хун аз даҳонаш меомад.

Бемор ҳаракати маро пай бурда чашм кушод. Ман ӯро бо ёфт шудани давои озмудашуда табрик намуда, кор сар кардам. Ман, ки шаб ҳеч нахобида ва рӯз дар кӯчаҳо аз пои доктору табибу даво давида бисьёр монда шуда будам, баъд аз ду-се бор равғани нукчаҳоро тоза карда сӯзондан хоб ғалаба карда, онҳо аз дастам афтодан гирифтанд. Пас ночор корро хобонда, аз ҳучра баромада, фаррошро ёфта омада, кори нукчадаргириро ба ӯ супурда, худ ба ҳучра рафта хобидам.

Тахминан баъд аз ягон соат аз хоб бедор шуда зуд пои фуромада, ба ҳучраи бемор рафтам, ки аз вай хабар гирам. Ба пойгаҳи ҳучра даромадам, ки фаррош аз бемор дуртар ва дар рӯ ба рӯи ӯ нишастааст. Аз ӯ бо ишорат аҳволи беморро пурсидам. Ӯ бо овози паст чавоб дод:

— Баъд аз ним соат нукчаҳоро сӯхтанам хун бозистод ва хоби бемор хам бурд. Ман корро хобонда, хабардор нишастаам, ки агар мабодо боз хун ояд, боз нукчасӯзиро сар кунам.

Ман хурсанд шудам бар рӯи хучра гузоштам, ба бемор наздик шудам: беморе, ки аз сустӣ ҳамеша чашмашро пӯшида менишаст, ҳоло чашмашро кушодааст ва гӯё ба ман тез кашида нигоҳ мекунад. Ӯ мурда буд, аммо бо вазъияти аввалӣ ба девор такъя карда монда будааст.

«ИСТИҚОМАТИ ДАРУНИКУРТАГӢ»

Баъд аз чор сол дар мадрасаи Кӯкалтош, дар яке аз деҳтарҳои ҳучрахояш зиндагонӣ кардаанам маро бозгашам омад, ки тамоман бехучра монда хонабардӯш гардам.

Абдухолиқ махтум, ки шарикдарс ва соҳиби ҳучраи ман буд, падараш дар музофотҳои Бухоро қозӣ шуда мегашт. Ӯ аз қозигӣ маъзул шуда, чанд гоҳ бекор хобид. Баъд аз он ӯро дар як мадраса мударрис кардаанд, ки умедашро аз қозигӣ тамоман канда. Вақти мударрисии он мадраса ба харчи рӯзгораш, ки ошпази писъёр калон буд, намерасид. Бинобар ин Абдухолиқ-махдум мачбур шуд, ки ҳучраро фурӯхта, ба харчи рӯзгор сарф намояд.

Фурӯши ҳучра дар мӯйхалон зимистон ошкъ шуда буд. Дар он вақт аз ҳеҷ мадраса ҳучра ёфтан мушкил набуд. Аммо соҳиби пеш ҳучраро маро мачбур кард, ки дар ҳамон вақти сол ҳучраро холӣ карда, ба ӯ супорам.

Сароҷ-махдум низ як талабаи ҳеҷдонӣ буд, ки дарсаш аз мани дуздаи сол болотар буда, дар мадрасаи Кӯкалтош дар ҳучраи яке аз дӯстонаш истиқомат дошт. Бошишгоҳи ӯ аз ҳучраҳои рӯпӯшкӣ буда, дар он ҷойҳои якто аз бисёр танг ҳам буд. Он ҳучра мебоист дошт, ки ман балофосилаи ҳучра ду тахсим карда шуда, дар мобайни ҳолору васса як пӯшиши дигар ба ҳучуд ҳамвор шуда буд. Қисми ҷилавии он мобайнист монанди тахтпӯша буда, дар он чо ҳезум, ангишт, хума ва ғ. дигу ғоишаҳои, ҳарфиши ошпазӣ ва ғайрҳо ва дигар ҳолаҳо мегузоштанд. Қисми ҳолоӣ истиқоматгоҳ буда, ба ҳай ҳо як ҷиҳати чаҳорчуҷдагӣ баромада мешуд ва рӯйхонаро аз як дарчаи ба рӯи саҳни берунии мадраса кушода мешудагӣ мегирифт.

Як қисми бошишгоҳ барои гузоштани кӯрпа-болишҳо, пӯшокиҳо, хӯрокиҳо ва китобҳо махсус буда, қисми зеридаричагиаш барои нишастан ва хобидан муайян карда шуда буд.

Сироҷ-махдум дар он ҳуҷра бо додараш ва бо додари хоҳардомодаш секаса зиндагонӣ мекарданд. Тангии ҷои хоби ҳуҷра ба дарачае буд, ки агар он се нафар ҷои хобашонро паҳлуи ҳам пахш карда, ёзида по дароз карда бихобанд, барои каси чорӯм ҷои нишастан ҳам ёфт намешуд.

Бо вучуди ин Сироҷ-махдум тангии ахволи маро дида, таклиф кард, ки чизҳоямро дар ҳуҷраи ӯ монам ва шабе, ки яке аз додаронаш ё худаш набошад, дар он ҳуҷра бихобам ва агар ҳар сеяшон ҳам бошанд, ба ҳуҷраи яке аз шариконам рафта шаб гузаронам. Чораи дигаре ки набуд, ман ин таклифро қабул кардам: парча-палос ва дигар чизҳои барзиёдро бурда дар зери миёнбаст, дар қатори ангишту хезум гузоштам. Кӯрпа-болиш, пӯшокиҳо ва китобҳоро дар қисми боло, дар қатори чизҳои соҳибони ҳуҷра ниҳодам ва худ дар кӯчаҳо гаштан гирифтам.

Азбаски он вақт аз дарсҳои мадраса дилсард шуда будам ва ба дарсхонаҳо фақат барои расмият мерафтам, барои ман китоббинӣ ва дарстайёркунӣ лозим набуд, вақти дарс ки наздик расид, ба ҳуҷраи Сироҷ-махдум рафта, китоби даркориамро мегирифтам ва баъд аз дарс бурда боз ба чояш мегузоштам ва боз ба кӯча мебаромадам.

Ҳамаи шиносҳоям тамоман бе ҳуҷра мондани маро шунида буданд, бинобар ин ҳар кадоми онҳо, ки дар кӯчае ба ман рост оянд, баъд аз ҳолпурсӣ:

— Ҳуҷра ёфтед?— гуфта мепурсиданд.

— Не!

— Ҳоло истиқомататон дар куҷост?

— Дар даруни куртаам!—мегуфтам.

Аз ин ҷост, ки он вақтҳо дар байни дӯстон ва шиносоҳоям таъбири «истиқоматгоҳи даруникуртагӣ» шӯҳрат ёфта буд.

Ман он вақтҳо шабҳоро гоҳо дар мадрасаи Ғозиён — дар ҳуҷраи Абдухалил-махдум, ки бинобар банд шудани меҳмонхонааш аз ҷониби падараш ҳа-

мешта бо додаронаш дар хучра менистод, гохо дар мадрасаи Мулло Мухаммадшариф—дар хучраи Мирзо Абдулвохид, гохо дар мадрасаи Турсунчон—дар хучраи Хомидхочаи Мехрй ё Мирабдулқодири Байтал мегузаронидам. Агар базме ёфт шавад, ба базм рафта, дар вакти бозгаштан дар бошишгохи яке аз базмгардони «кадрдони хампешаам» (дар базмгардй) меомадам.

* * *

Дар бахорони хамон сол додаронй Сироч-махдум ба сахро рафтанд, хучра танхо ба ман ва соҳиби асосиаш—Сироч-махдум монд. Аммо бо расидани моҳи май он хучра қобили истиқомат будани худро гум кард, чунки вай рӯ ба чануб будаи, хам аз дари даромадаш ва хам аз даричааш офтоб медаромад. Дари даромадашро баста мондан мумкин буд, аммо агар даричааш баста шавад, хам дам медод ва хам сиёху торик мешуд. Аз таъсири офтоб ва тафбоди беамони Бухоро деворҳояш мис барин тафсида, то нимаҳои шаб нафаси касро мегардонд ва ба он чо даромада нишастан аз имкон берун буд.

Бинобар ин ман бештарини шабҳо базме ёфта мерафтам ё то нимаҳои шаб дар сахни нишаста, баъд аз қадаре серуи шудани ҳавои хучра ба он чо даромада мехобидам. Сироч-махдум хам гармии шабро дар хонаҳои дӯстонаш, ё бо ман дар базм ва ё ин ки дар сахни мадраса гузаронида, баъд аз ниман шаб ба хучра медаромад.

Дар яке аз хамон шабҳо, ки ман дар сахни мадраса нишаста будам, Сироч-махдум базме ёфта омада таклиф кард, ки «хамроҳ биравем» (дар Бухоро дар айёми тобистон, хусусан дар дарунн шахр, тӯю базм кам мешуд). Ман қабул кардам. Хар ду ба базмхона рафтем. Дар он чо дойраву нақораву сурнай менавохтанд, аммо на сурудхон буд, на раққос. Лекин хавлй тоза иморат кардашудаи бисёр зебо буд.

Пас маълум шуд, ки се бародарон аз бойҳои Бухоро хамон сол хавлиҳошонро таъмири хеле аъло кардаанд. Зотан, бойҳои Бухоро дар иморати хавлй пу-

ли бисьёр сарф мекарданд, на барои он ки дар он чо осуда зиндагонй намоянд, балки барои ин он харочоти калонро ба гардан мегирифтанд, ки иморатхошонро ба мардум нишон дода фахру ғурур кунанд. Воситаи хуби ба мардум нишон додани иморат хам тўй ва базм буд. Бинобар ин хар бой баъд аз иморати нави хавлиаш албатта бахонае ёфта, базму тўй мекард.

Ин се бародар, ки дар иморати хавлй маблағи калоне сарф кардаанд ва дидаанд, ки агар тўю базм кунанд, ачаб нест хамаи сармояшон сарф шавад, ва хол он ки ба мардум нишон додани иморат хам зарур аст, вагарна он хама харочот бефоида меравад, барои онхоро ба мардум нишон дода фахр кардан роҳи осоне ёфтаанд: хавлиро бо асбобу палос зинат дода, ду-се ёру дўсташонро даъват намуда, як дойрадаст, як нақорачй ва як сурнайчиро хам овардаанд, ки дар хамаи инхо аз дах танга зиёд харч намешавад ва бо хамин созхо садои «базм»-ро баланд кардаанд. Оммаи мардум бо шунидани овози дойра ба он чо омада, харчанд базм набошад хам, биноро аз назар гузаронида, хумори фахру ғурури хўчаинхоро шикаста рафтаанд.

Сироч-махдум ана хамин «базм»-ро, аз кучо бошад, шунида, маро хамроҳ бурд ва мо зуд баргашта омадем ва ман дар тасвири хаёти оншабаам ва биною «базми бой» шеъри зеринро навиштам:

Шаби дўшина, ки дар гўшаи саҳнам чо буд,
Сар пур аз ғулғулаву сина пур аз ғавғо буд,
Дар бари ман бинишаст омада Махдуми Сироч,
Он ки дар ҳар бадию некии ман ҳамро буд.
Гуфт: «Бархез, агар толиби базмй, биравем,
Ба маконе, ки ҳама аҳли тараб он чо буд»...
Алғараз ҳар дуямон хеста чое рафтем,
Ки ҳама хона мусаффо, ҳама чо зебо буд,
Вусъате дошт фазояш, ки чу саҳро хуррам,
Рифъате дошт бинояш, ки басе аъло буд.
«Ҷаннате» буд ба таъмиру валекин «бе хур»,
Лек якчанд гаву хар ивази «хуро»[207] буд.
На зи хонанда нишоне, на зи раққос асаре,
Фақат овози наю сурнаю даф боло буд.
Сад-дусад устулу кат буд мураттаб он чо,
Ғайри асбоби тараб ҳар чи бувад, пайдо буд,

Гўлаки чанд нишаста ҳама бар устухо —
«Ин читу бозича нақ!» гуфта даҳонашон во буд.
Хуб чо буд, валекин зи тараф холӣ буд,
Бозичае буд хунук ё курпа сармо буд,
Баъди як чойник зи чой ба Маҳтум гуфтам:
«Ҳучраи танги ту сад бор аз ин зебо буд...»

(Дар назари аввали хонанда ин ёддошт ва ин шеърҳо мо нанди мавзӯи худашон хеле хунук менамоянд, аммо агар дуруст диққат карда шавад, онҳо рӯҳи замонаи ҷамъияти даври амириро ба хубӣ нишон медиҳанд: дар сурате ки ману монанди мо ҳазорҳо талабагон ва меҳнаткашони бесарпаноҳ дар «истиқоматгоҳи дарунқуртағӣ» зиндагӣ мекарданд, бойҳо бинохои сар ба фалак расидаро худро ба мардум ба тариқаи «чиз-чизак» нишон дода, аз ғурур ва нафтихор тавақ мекӯбданд.)

* * *

Дар аёми тобистон бисёр такудаву чустучӯ кардам, аммо хучраи муносибе барои истиқоматаи худ наёфтам. Дуруст аст, ки аз капортари шаҳр ва аз мадрасахои харобтар хучра ёфтан мумкин буд, лекин ман дар он гуна чохо зиндагонӣ кардаиро намехостам, зеро ман чандин сол боз дар маркази шаҳр будам ва дар ин чохо одат кардаи будам, акнун ба канори шаҳр рафтан ба назарам ба як чои бегона эҳтодагӣ барин менамуд. Дигар ин ки дар он вакт кори асосии илмию адабии ман мутолиа буд. Худ, ки китобхои корамро нависам, дастхатхои қиматбахоро аз дӯстони худ барорят (барои истифодаи муваққатӣ) мегирифтам. Дар капортари шаҳр ва дар мадрасахои харобтар он гуна китобхоро дуздонданам мумкин буд. Аз вокеаи дуздидани мадрасаи Баҳодурбек (қисми III «Ёддоштхо»)[22] ибрат гирифта, дар ин роҳ хушёрона ва эҳтиёткорона қадам монданро лозим медонистам.

Ана дар хамон сол — дар соли 1901 — рубоии зеринро дар хасби ҳоли бехучратии худ навиштаи будам.

Он рубой ин аст:

Дар мадраса ҳучраи кулай нест маро,
Дар майкада вачҳи нуклу май нест маро.
То кай гўям, ки ину вай нест маро,
Билчумла* ба даҳр ҳеч шай нест маро.

Моҳи сентябрь расид. Додарони Сироҷ-махдум аз сахро омаданд. Маро боз «истиқомати дарунинкуртагӣ» сар шуд. Дар нимаҳои зимистон аз мадрасаи Домулло Шер, ки дар гўшаи шарқи шимолии мадрасаи Кўкалтош воқеъ буд, ҳучрае ёфт шуд. Аммо он мадраса ҳам аз чиҳати дуздй эмин набуд. Бинобар ин либосҳои барзиёд ва китобҳои касонаро дар ҳучраи Сироҷ-махдум гузошта, фақат парча-палосе бурда, дар он ҷо барои худ ҷои мутолиа ва хобгоҳе тайёр намудам. Қадом китобе, ки дар мутолиаи вай машғул бошам, он ҷо бурда мехондам ва шабона барои эҳтиёт дар зери сари худ гузошта мехобидам.

Он ҳучра танг, заминаш аз замини кўчае, ки аз пушташ мегузашт, қариб як метр чукур буд. Азбаски он кўча монанди бисьёр кўчаҳои Бухорои амирй обгурез надошт, оби барфу борон дар вай чамъ шуда ба ин ҳучра ва ба ҳучраҳои ҳамкатори вай заҳида мегузашт. Бинобар ин замини он ҳучра пурнам буда, аз девори пушташ ҳам ба ҷои нам ба шакли чакраҳои арақи бадан об заҳида мекистод.

Дар истиқомати он ҳучра ба ман сустие рўй дод, ки аз хоб сар бардошта наметавонистам ва кам-кам иштиҳо ҳам баста шуда, аломати беморй рўй додан гирифт. Бадй дар ин буд, ки он ҳучраро шабона холй гузошта ба манзили дўстон ҳам рафта хобида наметавонистам, чунки дар он сурат парча-палосҳоямро дуздиданашон мумкин буд.

Дар он ҷо аз тарси дузд аз базмгардй ҳам махрум монда, «гўшанишин» гардидам.

Як шаб дар пушти ҳамон ҳучра, дар ҳавлии яке аз шиносҳоям базм шуд. Ман, ки дар базмҳои бегона «дойрахабар» шуда мерафтам, бо вучуди даъвати махсуси соҳиби базм ба он ҷо нарафтам. Баъд аз як пос шаб соҳиби ҳавлй аз пушти ҳучра, ки равзани тан-

* Хулоса

ге ба тарафи кӯча кушода мешуд, маро чег зада илтимос намуд, ки як сари қадам ба базми ӯ биравам. Ман рафтам. Тахминан як соат нишаста зуд баргашта омадам, ки қайҳо куфли хучараро тофта самоворчаамро бурдаанд. Шояд фурсат наёфта бошанд ё аз базм зуд баргаштани маро хабардор шудаанд, ки ба парчапалос даст нарасондаанд.

Баъд аз ин ҳодиса ман ба сурати қатъӣ дар фикри табдили макон афтодам. Дар вақти тақдаву чустучӯ яке аз дӯстонам, ки ҳавлиашшин буд, болохонаи худро муваққатан ба ман дод. Ин болохона дар дохили ҳавлӣ набуда, дар пушташ буд. Зери он болохона ба ҳавлӣ дохил буда, ба худи вай аз паскӯчаи пешбастае бо зина баромада мешуд. Ин болохона рӯшноиро аз ҳавлии масчидчае мегирифт, ки рӯи ҳавлии он анбори кулолгарон ва чои танӯру офтобаву кӯзаву хумчагузории онҳо буд.

Ин ҷо ҳам аз хавфи дуздон эмин набуд, аммо хушк ва офтобрӯя буда, барои нигоҳдории тандурустӣ хеле мувофиқ буд. Ин манзил дар гӯшаи ғарби шимолии мадрасаи Кукалтош воқеъ буда, расман дар ғузари Пои Остона дохил бошад ҳам, номи халқии ҳамон гӯша Такишӯр-Кулолгарӣ буд.

Ин манзилро навам як дарача боб бошад ҳам, ман дар он ҷо аз ду кор ба танг омадам: яке аз инҳо хучуми мушон буд. Намедонам, дар наздикиҳои он болохона анбори ғаллаи ягон кас ё ягон чизи дӯстдоштаи мушон будааст, ки онҳо дар он ҷо бисёр шудаанд ва як қисми онҳо дар миёнаи деворҳои он болохона, ки як тарафаш дусича буд, хона мондаанд. Китобҳои ман, ки ҳамаги дар муқоваи маҳаллӣ буда, ҷузъбандиҳошон бо ширеш буд, мушон ба задан ва хӯрдан сар карданд. Ман дидам, ки мушон китобҳоро нобуд хоҳанд кард, ҳар чор-панҷ китобро дар як рӯймол баста ба мехҳое, ки дар наздики шифти болохона зада будам, овехта мондам. Инчунин пиёлаи қоке, ки аз сахро, аз ҳонаи акаам меомад, аз дасти онҳо эмин намемонд. Ин ҷонварони бераҳм, ки «вахшиёни хонагӣ» номида шуданашон сазовор аст, дар рӯи хона дар пеши назарам давида гашта китоб ва нони қоқ мечустанд, баъзе берӯйтарашон ба китобе, ки дар дастам

буда, ба мутолиаи вай машғул будам, чашм дӯхта истода, гӯё мақсадашон ин буд, ки чашми маро хато карда ба он китоб ҳучум оранд ва ширешашро бихӯранд.

Чун баҳорон сар шуд, он мушон бача оварда ба гурӯҳи калоне расиданд ва бар рӯи хона оча-бача гурӯҳ-гурӯҳ давида гашта, ҳама чоро бӯй гиронданд ва хонаро аз қобилияти истиқоматиаш баровардаид.

Қори дигаре, ки маро ба танг овард, валитарошии як мулло буд: соҳиби хона як бародари аз худ калонсол дошт, ки дар мадрасае мударрис буда, даъвои кашфу каромат мекард ва ҳар рӯз пеши ман баромада, аз «кашфу каромоти» авлиёҳои гузашта нақлҳо карда, дар охир суханро ба болои худ оварда, чанд «кашфу каромот»-ро ба худ нисбат медод.

Аввалҳо суханони ӯро мисли афсонаҳои хобовар гӯш медодам ва дар асноӣ ҳикояшунавӣ хоб ғалаба карда, гоҳо пинак мерафтам. Аммо рафта-рафта ин кор ба дилам бисьёр зад. Дар ҳақиқат, ҳар рӯз соатҳо суханҳои бехударо шунида нишастан ва аз мутолиаи китобҳои дилчасп маҳрум мондан дилгир ва тангкунанда аст.

Бинобар ин ман боз дар паи ҳучраковӣ афтодам. Дар асноӣ ҳамин гуна ҳучраковӣ яке аз дӯстонам ба ман маслиҳат дод, ки ба номи аълами Бухоро Ғиёсмахдум қасидае навишта аз вай ҳучра пурсам, чунки ӯ дар мадрасаи Кӯкалтош ҳучрае дошт ва баъд аз чанчоле, ки бар болои бошандаи он ҳучра — маддоҳодан ғичдувонӣ баромад ва дар натича ӯро аз он ҳучра кӯчонда ба мадрасаи Мири Араб фиристод (тафсилоташ дар ҳамин қисми «Ёддоштҳо» дар боби «Кӯчидани ман ба мадрасаи Кӯкалтош» зикр ёфтааст), то ҳол чор-панҷ сол боз он ҳучра холӣ ва дараш қуфл меистод.

Ман, ки то он вакт ба касе қасидае навишта аз вай чизе напурсида будам, ба ин кор гарданам ёрӣ надод. Аммо талаб ва далолати дӯстонам бисьёр шуд. Охир ман мазмуне ёфтам, ки дар ташбиб — даромадгоҳи қасида бехучра буданамро мефаҳмонад ва қарор додам, ки қасидае нависам, аммо дар охири қасида, ки қасидагӯёни касбӣ дар он ҷо талаби худро изҳор

мекунанд, чизе нагўям ва охири қасидаро, ки қисми дуояш он аст, бо як дуои вобаста ба тарзи мунозирахои мадраса тамом намоям.

Ман дар дили худ гуфтам: «Худам, ки шогирди азлам мебошам, ачаб нест, ки ба муносибати ин қасида истикомати он хучран бекор ва холистодаро ба ман диҳад. Агар надиҳад ҳам, зарар надорад, зеро ман аз ў хучра талаб накардаам, ки ба сабаби он ё ба сабаби рад шудани он ба ман хорие оид шавад.

Он қасида ин аст:

Бехучраву бекўяму бечомаву дастор,
Бенуклу маю чангаму бемўнису ғамхор.
Пас чун бувад андар назари халқ маро қадр?
Пас чун шавад он шўхи чафокор маро ёр?
Гирам, ки агар хучра маро гашт муяссар,
Асбоби тараб нест, пас он хучра чи даркор?
Асбоби тараб гар ҳама тайёр маро гашт,
Аз ноз наҳоҳад расад он дилбари айёр;
Аз нозу ғурур ар гузарад, пой гузорад
Дар хучраам,
агьёр бигўянд, ки: «магзор!»
Гар гуфтан агьёр ба гўшаш надарояд,
Ояд ба дари мадраса бе заҳмати агьёр.
Хобонда ҳама ғулғули «тақрор»* бигўянд:
«Оё ба кучо меравад ин давлати бедор?»..
Алқисса ки ояд, зи дари хучра дарояд,
Якбора зи по афтаму аз даст равад кор;
Дар ман на хирад монаду на хушу на ором,
На тоби рухаш дидану на тоқати гуфтор.
Аз ғамзаи пурфитнаи чашми ҳамаи нозаш
Тороҷ шавад дину дилу хуш ба як бор,
Барбод равад ҳар чи ки омўхтам аз илм,
Дар хидмати устоди замон, ашрафи ахьёр**...

Ба ҳамин тариқа, ин қасида давом намуда дар охир дар мавриди дуои анъанавй гуфта мешавад:

Дар рўи замин то асири бахту қадал хаст,
Бодо зи ту ҳал уқдаи ҳар маъмия душвор.

Ин қасидаро тамом кардам, аммо худ ба хузури аълам набурда, ба Иқбол ном хизматгораш дода, ба ў расонданашро пурсидам.

---

* *Тақрор* — такрори дарс аст, ки талабагони мадрасахои Бухоро ҳама дар як чо дар майдонҳои мадраса дарсҳои гузаштаашонро аз ёд мехонданд.

** *Агьёр* — одамони нек.

Лекин аз миён шаш моҳ гузашта бошад, ҳам, ин қасида натиҷае надод ва ҳучраи аълам дар мадрасаи Кӯкалтош холӣ ва дарбаста монд ва ман ҳам ҳамчунон бе ҳучра ва дар ба дар гаштам. Лекин аълам он қасидаро ба ҳар касе, ки аз шеър хабаре доштааст, фахркунон хондааст ва шунавандагон пай бурдаанд, ки мақсади ман аз он қасида талаби ҳучра аст ва баъзеашон мақсади маро, ки аз он шеър пай бурдаанд, ба аълам фаҳмондаанд. Бо вуҷуди ин ба ӯ таъсире накардааст ва дар фикри додани ҳучра наафтодааст.

* * *

Қасидаи дар мадҳи аълам навишташуда аз тарафи ӯ бенатиҷа гузошта шуда бошад ҳам, умуман бенатиҷа намонд; яке аз шеършиносони ҳамон замон[209], ки дар яке аз вилоятҳои тобеи Бухоро қозӣ буд, ин қасидаро шунидааст ва ба ман хати махсус навишта, нусхаи қасидаи мазкурро талаб карда гирифт.

Баъд аз хондани он қасида дар фикри он афтодааст, ки аз ягон мадрасаи Бухоро ҳучрае харида истиқоматашро ба ман дихад. Дар ҳамон рӯзҳо воқеае рӯй додааст, ки қозӣ он фикри худро бо осонӣ ба амал овардааст: дар ҳамон вилоят савдогаре будааст, ки дар мадрасаи Кӯкалтош ҳучрае доштааст ва дар кори тиҷорататаш шикаст афтода, маҷбур шудааст, ки он ҳучраро бо нархи маълум бахо карда диҳад. Аммо қарзхоҳ бе васиқаи қозихонагӣ ин корро қабул накардааст. Ҳар ду бароӣ васиқа кардан ба қозихона омадаанд ва дар вақти мӯҳр куноидани васиқа қозӣ аз воқеа хабардор шуда, аз қарзхоҳ пурсидааст, ки ба чои ҳучра пули нақд гирад. Қарзхоҳ ҳам, ки аз чихати пули нақд надоштани қарздор ночор гардида будааст, пурсиши қозиро хуш қабул карда, ба чои ҳучра аз қозӣ пули нақд гирифтааст ва ҳучра аз они қозӣ шудааст.

Он қозӣ истикомати он ҳучраро ба ман дод, ки понздаҳ сол, то дастгир шуданам аз тарафи одамони амир, ман дар вай хотирҷамъона зиндагӣ кардам, ва ҳол он ки ман дар ҳаққи он қозии шеърдӯст на пеш

аз ба ман ҳучра доданаш ва на баъд аз он мадҳияе нанавиштаам.

(Ин ҳучра дар гушаи шимоли ғарбии мадрасаи Кӯкалтош буда, дар вай аз як девори болопӯшида даромада мешавад. Дар он девора чор дар ҳучра буда, ҳучраи ман аз дасти рост дуйӯм буд ва дар кӯчаи аз шимоли мадраса ғузаранда дарича — тиреза ҳам дорад.)

ГИРИФТОР ШУДАНАМ БА ДОМИ АМИР АБДУЛАҲАД ВА ЗУД ХАЛОС ШУДАНАМ АЗ ВАЙ

Ҳайрат бисъёр эҳтиёт мекард, ки дар доми амир наафтад, бинобар ин ба қадри имкон шеърии худро пинҳон медошт. Дар эҳтиёт кардани Ҳайрат аз шӯҳрат ва ба ғурехтанаш аз афтодан ба доми амир аввалин бор ба ӯ саргузашти Шамсиддин-махдуми Шоҳин таъсир карда буд. Ӯ дар доми дарбор гирифтор шуда, дар хориҷ зорин токатнопазир афтода, оқибат сил шуда, дар вақти дар рикоби амир дар мусофират ва дар сафари Қаршӣ буданаш мурда буд.

Шоҳин саргузашти пурфочиаи худро дар эҷодиёти гуногуни худ ва ҳатто дар ҳамон шеърҳое, ки ба номи амир гӯё дар мадҳи ӯ навишта аз назари вай ғузаронидааст, низ бошуурона акс кунонда, бо ин роҳ чавононро метарсонд, ки аз доми амир ғурезанд.

Шоҳин хусусан ин мақсади худро дар «Тӯҳфаи дӯстон» ном маснавии худ, ки ба тақлиди «Бӯстон»-и Саъдӣ таълиф кардааст, равшан баён намуда, пасояндагони худро (чавононро) даъват мекард, ки аз доми амир ғурезанд.

Шоҳин дар як чои мукаддимаи он асари худ аввал чигунагии аҳволи худро дар рикоби амир ба тариқаи ибрат бо мисраъҳои зерин баён мекунад (кӯтоҳ карда гирифта шуд):

...Ба раҳмат сипурдандам ақдар ҳунур,
Ки «дар чашми доноён чу ӯ нест нур»,
Вале мақредаи кина чун душманам,
Бале, душмани марди нодон манам.

Чаро дил ниҳам бар сафеҳе* чунон,
Ки доно ҳамон асту нодон ҳамон?
Надонад тафовут саҳеҳ аз факеҳ**
Кадом аст пунба, чи сон аст пеҳ?..***
..Фигон э-ни ҳарифони кинозмой,
Ба меҳр андар оранд ҳалқе зи пой!
Чу фарзанд аз онат ҳамепарваранд,
Ки чун гурба фарзанди худ меҳўранд...

Шоир дар поёни шикоят аз дарбор ва баёни аҳволи худ ба ҷавонони пасояндаи худ хитоб намуда сухани худро давом медиҳад:

Маро бину барзан ба ибрат духул!
Пасояндагонрост пешина пул!
Аз он рў зи гетї шикоят задам,
Зи гетї шикоят ба гоят задам,
Ки дастур бошад ба ояндагон,
Ба абнои гетиситояндагон****,
Ки ин шева доме бувад сайдгир,
Ки гар шер афтад дар ў, гў «бимир!»
Дар ин дом окил наяфтад ба хост,
Чу афтад, мачоли тапидан куҷост?
Аз ин домн бедона дурй гузин!
Сари хештан чун дона мабин!
Ман идбор***** дидам, ту фирўз бош!
Зи аҳволи ман ибратомўз бош!

Албатта, шикояти Шоҳин аз дарбор шахсй аст. Ў ҷавононро ҳам аз дарбор барои муҳофизати шахси онҳо метарсонд.

Аммо шикоятҳои Аҳмади Дониш аз дарбор ичтимой буда, хонандаи худро аз амиру вазир барои золим ва торочгари халқ будан нашои нафрат мекунонид. Бинобар ин агар Ҳайрат бо хондани асарҳои Шоҳин барои муҳофизати шахси худ аз дарбор мегурехта бошад, баъд аз шиносо шуданамон ба «Наводир-ул-вакоеъ»-и Аҳмади Дониш аз дарбор гурехтани ў як максади ичтимой шуда монд.

---

* *Сафеҳ* — аҳмақи гузаро.
** *Фақеҳ* — донишманд ва ҳукукшиноси исломй.
*** *Пеҳ* — чарбу.
**** *Абнои гетй* — фарзандони ҷаҳон, дар ин ҷо ба маънои арбоби замона.
***** *Идбор* — бадбахтй.

Ёзғин ва дарбор маҳфил монданд. Ҳайрат шоирони дарбориро ҳамон ҳамон ҳам ёд додаад: дар ин вақтҳо кулиётгарони шоирони дарбори Мулло Шарифи Ламбар буд, ки ғазалҳо шеърии ў дар салнамаҳои 330—43 «Маҳзанул ғаройиб»-ҳо (чопи Москва, соли 1926) ҳайф ёфтааст; дигаре Мулло Дустмуҳаммади Нодири муғтӣ бойгузӣ, ки ҳеч вақтҳои шеърӣ надошт (**қ**ӯ**тоби маҳмур**, ҷ. 407). Инҳо ҳеч гоҳ наметавонанд, ки Ҳайрат барои ин ҳамон нуриҳтиҳор ба дарбор роҳ ёфта, «ишқи онҳоро бароронд». Ваҳобӣ ва дар пеши онҳо ва дарбориёни Ҳайратро инҳои намоёнанд ки ғайр намоёнанд, ки ҷуноне истеъдоди ҳамонро ба ҳайдон омадаанд.

Сонеҳ ду шоири ҳамон мукаррабӣ дарғоҳ шуданд. Ҳабибиҳои шоирӣ инҷо нисбат ба он замон хеле дуруст буд. Лекин ҳар дуи инҷо аз ҳудоёли ҳудро бобӣ дарбор меситонанд. Ҳар дуи инҷо ҳам аз ҳалоиқандешии бузурғи буда, ба таъбири ҳамон замон «устухонашон бу мину замин ҳанӯз ҳам сахтиҳо» буда, ба дарбор пайдо шудан ҳавасҳо гуфтаи инҷо буд. Инҷо навиҳ ҳафтоншиҳо, ғуломиҳо, ҳасадатон тамоятҳоро, ҳасадҳо аз ҳарфи бегонаҳо тамошиҳандаи барои ҳорҳои, ва дар замони ӯзбеҳи феодалиҳои «сабаъ»-ро шумор мерафт, ба даст даровардани бисёр аз он дар дарбори амири замон Абдулаҳад, ки фаҳмиданд равиҳ ёфта буд, эҳтиёҳи шуданро инҳи ҳалқ, шеърҳои бисёрбомаъноро сар ҳардаанд.

Ҳусусан ин ҳо инҳо, ки Ҳотамҳулло-маҳдум[27] ном доштанд, дивал «Шоҳун» ва бисёр аз он «Шуғулнома»-ҳалъҳо ҳарда буд, ҳеч райҳа, ҳанӯ гоҳ дар Ҳудоёҳ ва ҳам, ҳабиби ҳарбӣ аз ҳуд ҳарда омад. У дар ҳалқа инҳо Абдулаҳад мулаққаб ҳарда буд, ки бисёре инҳоҳои тамоятҳо ба ҳабиҳ ҳалқ, бисёр ҳавҳоҳои бисёре тамоятҳо инҳо ба ҳабиҳ ҳалқ буда, ҳамон дивали мулаққаб ҳарда ба ҳамон ҳудо, ҳаҳаҳ ҳабиҳбир ва ҳамоҳи тарбу бисёре шудааст. Шоир бомисоҳ аз ин мулаққабҳои ҳиҳоятҳо ба таъвиҳ ҳоҳ истифода ва ў ҳилоҳ ҳуни таъвиҳ ёфтааст, ки агар инҳо аз дарғоҳ ҳудааст тамоятҳо ғуруҳаҳ, ба ҳарҳибаи ҳеч ҳалқ ҳарор ҳатъиёҳ бошад, ки будани он ғуна «ҳоҳ» дар баъзе ҳуд шоир инҳо-

рāй. Ба ифорати дигар ӯ «камоли дилором»-ро ба камоли фахшиёт омехта, хакикатан боби дарбор шуда буд.

Дӯсти наздики Мухтарам — Идриспочаи Рочӣ[217] дар «санъаткорӣ» аз рафики худ мондани надошт. Ана ҳамин ду чавон дар вактхои ба камол расидани Хайрат ба дарбор мансуб гардиданд. Инхо хеч гох тасаввур карда наметавонистанд, ки Хайрат ё ягон чавони, ки кобилияти шоирӣ дорад, аз дарбор дурӣ мегузинад. Бинобар ин метарсиданд, ки мабодо Хайрат ба дарбор рох ёбад ва бозори онхо касод шавад, чунки онхо кобилияти фавкулоддаи Хайратро медонистанд. Ба ин сабаб онхо хам кӯшиш мекарданд, ки ном ва шухрати Хайрат дар дарбор шунида нашавад, то ки амири булланд уро ба он чо кашида, ба чукобали онхо рақиби дахшатноктаро нагузорад.

Ин душмании онхо ба Хайрат, ки дар хакикат дар хакка ӯ «дӯстии ғайриқасдӣ» буд, бо муваффакият давом карда ва номи Хайрат то вафоташ — то тобистони соли 1802, ки дар қисми III «Ёддошт»-ро зикр кардааст[218], шунида нашуд. Аммо баъд аз вафоти Хайрат вокеан дар байни шоирони чавон, адабиётшиносон ва хаваскорони шеъру адабиёт бармехост, дар шахр гулғула авфтод. Ин ходиса ба воситаи вокеанависон (чосусон) ба гуши амир расид.

Амир бо шунидани ин вокеа меҳост адабии Хайратро ба дасти худ даровардан хост ва ин корро бо кушиши Балҳиддин фармуд. Чунон ки дар қисми III «Ёддошт»-ш қайд шудааст, мак, Мирзо Абдулвохид ва ак рафики дигарашон[219] бо сахту кушиши бисьёре аз подари Хайрат ак қисми ашъорро уро ба даст даровард, ба тарҷумаи вокеата будем. Аммо дастнависро дар дасти подарош буд, ки у хам зуд мурда, чанде он низ гум шуда рафта будаид[220].

Чосусон ба кушиши хабар додаанд, ки шеърхои Хайрат дар дасти Аёзи ва Мухлиси аст. Ӯ низ аз он ак кушиши шеърхои Хайратро аз ӯ талаб кунад, ак вокеаро шунида будани ва инро хам медонистем, ак агар ак мачмӯъча аз дасти ӯ рабад, дигар осори Хайрат дар майи наметавонад монд. Бинобар ин ак мачмӯъаро дар гӯшаи шафти хеш аз кушиши Мирзо Аб-

Баъзе аз дарбор маҳфуз мондани Ҳайрат шоирони дарборӣ ҳамон замон ҳам ёрӣ доданд: дар он вақтҳо куҳансолтарини шоирони дарборӣ Мулло Шарифи Анбар буд, ки саҳнаи шеърии ӯ дар саҳифаҳои 430—431 «Намунаи адабиёти тоҷик» (чопи Москва, соли 1926) қайд ёфтааст; дигаре Мулло Дӯстмуҳаммади Нодири муфтии бойсунӣ, ки ҳеҷ иктидори шеърӣ надошт (китоби мазкур, с. 497). Инҳо ҳеҷ гоҳ намехостанд, ки Ҳайрат барои як ҷавони пуриқтидор ба дарбор роҳ ёфта, «миси оҳоро барорад». Бинобар ин дар пеши амир ва дарбориён Ҳайратро нишон намедоданд ва хабар намедоданд, ки чунин истеъдоди ҷавоне ба майдон омадааст.

Соҳиҳо ду шоири ҷавон мукарраби даргоҳ шуданд. Кобилияти шоирии инҳо нисбат ба он замон хеле дуруст буд. Лекин ҳар дуи инҳо аз хурдсолӣ худро боби дарбор месохтанд. Ҳар дуи инҳо ҳам аз калонзодагони Бухоро буда, бо таъбири ҳамон замон «устухонҳошон бо нону намаки ҷаноби олӣ сахтшуда» буда, ба дарбор наздик шудан мақсади табиии инҳо буд. Инҳо аввал лафзбозиҳо, муаммоҳо, қасидаҳои тамомтаърих, қасидаи аз ҳарфи бенуқта тамомшавандаро барои корҳаро, ки дар замони пӯсиши феодализм «санъат» ба шумор мерафт, ба даст даровардаанд, баъд аз он дар дарбори амири замон Абдулаҳад, ки фаҳшиёт ривоҷ ёфта буд, мувофиқ шуданро машқ карда, шеърҳои беодобонагӯиро сар карданд.

Хусусан яке аз инҳо, ки Неъматулло-махдум[103] ном дошта, аввал «Нозук» ва баъд аз он «Мӯҳтарам» тахаллус карда буд, ҳач рафта, чанд гоҳе дар Арабистон истода, забони арабро аз худ карда омад. Ӯ дар мадҳи амир Абдулаҳад муҳаммасе тартиб дод, ки бандҳои аввалаш тамоман ба забони араб, баъзе мисраъҳои бандҳои поинтараш низ ба забони араб буда, қисми аввали муҳаммас умуман ба ҳамди худо, наъти пайғамбар ва тавсифи чорёри баҳшида шудааст. Шоир бевосита аз ин муқаддимаи диндорона ба тасвири сокӣ мегузарад ва ӯ сокиро чунон тасвир мекунад, ки агар инсон аз дарачаи одамият тамоман фуромада, ба мартабаи гову харӣ қарор нагирифта бошад, аз будани он гуна «сокӣ» дар базм худ шарм медо-

рад. Ба иборати дигар ӯ «камоли диндори»-ро ба камоли фаҳшиёт омехта, ҳақиқатан боби дарбор шуда буд.

Дӯсти наздики Мӯхтарам — Идрисхоҷаи Роҷӣ[211] дар «санъаткорӣ» аз рафиқи худ монданӣ надошт. Ана ҳамин ду ҷавон дар вақтҳои ба камол расидани Ҳайрат ба дарбор мансуб гардиданд. Инҳо хеҷ гоҳ тасаввур карда наметавонистанд, ки Ҳайрат ё ягон ҷавоне, ки кобилияти шоирӣ дорад, аз дарбор дурӣ мегузинад. Бинобар ин метарсиданд, ки мабодо Ҳайрат ба дарбор роҳ ёбад ва бозори онҳо касод шавад, чунки онҳо қобилияти фавқулоддаи Ҳайратро медонистанд. Ба ин сабаб онҳо ҳам кӯшиш мекарданд, ки ном ва шӯҳрати Ҳайрат дар дарбор шунида нашавад, то ки амири булҳавас ӯро ба он ҷо кашида, бо муқобили онҳо рақиби дахшатнокеро нагузорад.

Ин душмании онҳо ба Ҳайрат, ки дар ҳақиқат дар ҳаққи ӯ «дӯстии ғайрикасдӣ» буд, бо муваффақият давом кард ва номи Ҳайрат то вафоташ — то тобистони соли 1902, ки дар қисми III «Ёддоштҳо» зикр ёфт[212], шунида нашуд. Аммо баъд аз вафоти Ҳайрат вобайлое дар байни шоирони ҷавон, адабиётшиносон ва ҳавасгорони шеъру адабиёт бархоста, дар шаҳр гулғула андохт. Ин ҳодиса ба воситаи воқеанависон (ҷосусон) ба гӯши амир расид.

Амир бо шунидани ин воқеа мероси адабии Ҳайратро ба дасти худ даровардан хост ва ин корро бо козикалон Бадриддин фармуд. Чунон ки дар қисми III «Ёддоштҳо» қайд шудааст, ман, Мирзо Абдулвоҳид ва як рафиқи дигарамон[213] бо саъю кӯшиши бисьёре аз додари Ҳайрат як қисми ашъори ӯро ба даст даровардем, ба тартиб андохта будем. Аммо дастнависҳо дар дасти додараш буд, ки ӯ ҳам зуд мурда, ҳамаи он чизҳо гум шуда рафта буданд[214].

Ҷосусон ба козикалон хабар додаанд, ки шеърҳои Ҳайрат дар дасти Айнӣ ва Мунзим аст. Мо пеш аз он ки козикалон шеърҳои Ҳайратро аз мо талаб кунад, ин воқеаро шунида будем ва инро ҳам медонистем, ки агар он мачмӯача аз дасти мо равад, дигар осори Ҳайрат дар миён нахоҳад монд. Бинобар ин он мачмӯачаро дар гӯшаи шифти яке аз хонаҳои Мирзо Аб-

дулвохид пинҳон кардем ва ба талаби қозикалон тайёр шуда нишастем.

Дере нагузашт, ки мулозими қозикалон омада, моро ба пеши ӯ даъват кард. Мо рафтем. *Ӯ* шеърҳои Ҳайратро аз мо аз номи амир талаб кард. Мо мункир шудем ва гуфтем:

— Ҳайрат аз шӯхрат метарсид, бинобар ин баъзе шеърхон навиштаашро ба мо нишон диҳад, ба нусха бардоштан рухсат намедод. Додараш бошад, ҳам бемор ва ҳам девона буд, баъд аз вафоти бародараш ба мо чизе надод. «*Ӯ* пеш аз мурданаш ҳаман навиштаҳоташро сӯхта буд» гуфт.

Бо ҳамин ҷавоб қозикалон аз мо даст кашид, зеро ӯ медонист, модом ки инкор кардем, албатта бояд чизҳои аз Ҳайрат дар даст доштаамонро дар ягон ҷои касмаёб пинҳон карда бошем. Бинобар ин кофтуков кардани манзили моро бефонда донист ва кофтуков ҳам накард. Аммо талаби амиру қозикалонро шунида (чунон ки дар қисми III кайд шуд)[215], «хайратшиносони бисьёре» ёфт шуданд, ки ба номи Ҳайрат шеърҳо бофта ва баста оварда ба қозикалон дода, талаби ӯро ба ҷо оварданд.

Ба муносибати вафоти Хайрат ва дуболо шуда ба гӯши Абдулаҳад расидани шӯҳрати ӯ баъд аз вафоташ, номи ман ҳам ба сифати дӯст ва пайравн Хайрат дар байни дарбориён ва амир зикр ёфтааст. Дар он вақтҳо яке аз шиносҳои дерини ман Мулло Назрулло Лутфитахаллус ба сифати надими (ҳамсӯҳбати) ба дарбор баста шуда буд. *Ӯ* ҳам ба ман «дӯстии бӯзинагӣ» карда, ба назди амир аз будам зиёд баҳои баланд додааст. Одатан оламон ба дигарон мувофиқи савияи фикрии худ хислат мебанданд. Лутфӣ, ки аз вобаста шуданаш ба дарбор хурсанд буд, гумон кардааст, ки бояд ман ҳам ба он кор хурсанд мешуда бошам.

Ҳаман ин сабабҳо дар як ҷо шуда, амир ба ҳамин фикр омадааст, ки маро ба дарбори худ кашад. Барои ӯ фарқ надошт, ки як ҷавони бонстеъдоди ба дарбор басташаванда итоаткор мебарояд ё не. Зеро агар он гуна ҷавон итоаткор барояд, амир ӯро дар лойдо-

ин худ дароварда, аз ҷамъият дур мекард ва агар саркаш бароянд, ӯро дар қатори гову харони дарбор фуроварда шабу рӯз азоби ҷисмонӣ ва рӯҳонӣ дода оқибат маҳв мекард. (Чунон ки аз шоирон Шоҳиноро ва аз санъаткорони музыкашинос Корӣ Қаромати танбӯриро ба хамин тариқа маҳв карда буд.) Ба болои ин фахр ҳам мекард, ки «ҷавонимарги мағрури кӯрнамак аз ҷониби худо ҷазои сазоворашро ёфт».

Ба ҳамин тариқа, амир ба дарбор кашидани маро муқаррар карда, ин корро ба раиси калони Бухоро Бурҳониддин, ки падараш Бадриддин дар хамон вақтҳо дар Бухоро қозикалон буд, фармудааст.

Рӯзе ду одами раис пеши ман омада, маро ба пеши ӯ даъват карданд. Ду одами худро барои овардани касе фармудани ҳокимони Бухоро аз ду ҳол берун набуд: ё барои овардани ҷиноятқоре ду кас мефиристоданд, ки хавфи гурехтани ӯро пешгирӣ карда тавонанд, ё барои даъвати як каси мӯҳтарам барои ҳурмат ду кас мефиристоданд. Ман, ки дар худ аз ҷониби раис ҳурмате ҳис намекардам, дар пои кофтани «ҷиноятқории худ» афтодам ва дарҳол дар хотирам расид, ки «бояд даъвати ман барои боз талаб кардани девони Хайрат бошад. Агар ман боз инкор карда девонро ёфта надихам, дар он вақт хабс ё бадарға хоҳанд кард. Барои хамин ду кас фиристодаанд, ки мабодо ман оқибати «ҷинояти худ»-ро пай бурда гурезам».

Ман барои фахмидани дуруст ё нодуруст будани ин мулоҳизаи худ як озмоиш карда дидан хоста ба одамони раис:

— Шумоён рафтан гиретон, ман баъд аз соате меравам,— гуфтам.

Онҳо ин таклифи маро қабул карда, аз пешам баромада рафтанд. Акнун дар ман дар фиристодани ду кас барои даъвати ман эҳтимоли ҳурмат кавитар гашта буд. Лекин ман дар худ ягон сабаби ҳурмат намеёфтам, бинобар ин маро «эҳтимоли ҳурмат» аз «эҳтимоли ҷиноятқорӣ» знёдатар дар тааҷҷуб ва ташвиш андохт.

Хар чӣ бошад, баъд аз як соат ба пеши раис Бурҳониддин рафтам. Ӯ бе хеч муқаддима:

— Шуморо бо расиданатон ба давлати узмо (бузургтарин давлат) мубораҳбод мекунам! — гуфт.

Тааҷҷуби ман аз ин табрики бемаҳал ва бесабаб боз ҳам зиёдатар шуда, аз ӯ пурсидам.

— Чӣ чиз будааст он давлати узмо?

Раис аз таги зонуяш аз байни кӯрпачахое, ки бар рӯи онҳо нишаста буд, коғазпораеро баровард ва аз назараш гузаронда:

— Ҷаноби олиҳазратам ба ин дуогӯй дастхати ҳумоюнӣ фиристода амр намудаанд, ки шуморо ба рикоби олӣ фиристонам,— гуфт дар ҷавоб ва илова намуд: — Шумо тайёриатонро бинед, ҳамин рӯз, агар имрӯз то вақти поезди Кармина тайёр шуда натавонед, фардо ба Кармина меравед. (Чон бошишгоҳи асосии амир Абдулаҳад Кармина ва атрофи он буд.)

— Ман ба ин марҳамати олӣ шукрона ва миннатдорӣ мекунам,— гуфтам,— лекин ман як муллобачаи лоубол (беқайд ва ба ҳар чиз бепарво нигаранда ва муомилакунанда) мебошам ва дар худ қобилияти хизмати рикоби олиро намебинам. Метарсам, ки одоби дарбори ҳумоюнро ба ҷо оварда натавонистам сабаби ранҷиши хотири мубораки олӣ гардам; дигар он ки ман бемории хафақон дорам, ки наздик ба саръ* расидааст, бо андак сабаб ва гоҳо бе сабаб хафақонам мегирад ва фарёдҳунон бехуш гардида мегалтам ва аз дахонам кафкҳо омада, соатҳо мехобам (ин рост буд, ки он вақтҳо аз дунёе сахт дилгир шуда, асабони гардида, холатҳои беморӣ саръмонанд аз худ нишон медодам). Дар ин ҳол ман хеч гоҳ салоҳияти хизмати дарбори олӣ пайдо карда наметавонам.

Гуфтугузори ман бо раис ба тарзи мунозира дар ин бора бисёр дер кашид, аммо мазмуни таклифҳои раис ва рад кардани ман айнан такрор меёфт. Оқибат ин гуна гуфтушунид ба дилам зада, якбора аз ҷоям хеста ба раис:

— Ман ин корро наметавонам, сабабашро чандин бор ба шумо арз кардам ва аз ҷаноби шумо илтимос

---

* *Саръ — беморест, ки гирифтори ин дард гоҳо бехиссу ҳаракат шуда мегалтад ва аз дахонаш кафк меравад. Агар нигаҳбоне надошта бошад, ногоҳ дар об ё дар оташ афтода талаф шуданаш мумкин аст. Асосан ин беморӣ бемории рӯҳ ва асаб аст.*

Мадрасаи Кукалтош (аз чап) ва мадрасаи Абдулазизхон (аз рост) дар Лабиҳои Ҳавзи Бухоро

дорам, ки узрҳои маро бо як забони қабулиёбанда ба ҷаноби олӣ арз карда, маро аз ин кор озод гардонед,— гуфтам ва дигар ба «сабр кунед, гӯш кунед»-ҳои ӯ гӯш надода, баромада рафтам.

Албатта, раис ҳам гумон надошт, ки ман ин корро, ки дигарон бо ҷону дил ва бо воситаву васоит мехоҳанд, рад мекарда бошам. Ӯ бояд аз ҳамин рад кардани ман ин «давлати узмо»-ро фаҳмида бошад, ки «мизоҷи ман солим нест ва наздик ба девонагист». Аммо аз он ҷо, ки амир ба дарбор фиристодани маро ба ӯ фармуда буд, ба қадри имкон кӯшиш мекард, ки фармонро ба ҷо оварад. Бинобар ин ду нафарро, ки ба ақидаи раис ман аз сухани онҳо намебаромадам, ёфта ба пеши ман фиристод.

Қариби намози аср ҳамон рӯз он ду нафар пеши ман омаданд. Яке аз ин ду нафар хешамон Саидакбархоҷа буд, ки зикри ӯ бо унвони «Парвардигорхӯҷа» дар «Ёддоштҳо» борҳо гузаштааст. Ӯ мувофиқи хоҳиши табиати худ рад кардани ман ин «давлати узмо»-ро як навъ девонагӣ мешумурд; дигаре Насриддинхоҷа ном ҳамдеҳаамон буд, ки ба мо хеши дур ва хамсояи наздик буда, одами ҳамафаҳм буд. Ӯ программаи мадрасаҳои Бухороро ба хубӣ гузашта буд, аммо даъво ва дағдағаи муллоӣ надошт, одами хоксор буда, ба деҳқононӣ бесавод бародарвор муомила мекард.

Парвардигорхӯҷа маро хуб таъна кард, ки «нони аз пешам баромадаро пешпо зада, поймол карда гузаштан мехоҳам» ва гуфт:

— Қошкӣ ҳамин талаброо аз ман мекарданд, ки агар дигарон ба рикоби олӣ бо пой раванд, ман бо сар мерафтам. Агар шумо ҳамин хабарро ба ман мерасондед, ман ҳама чизҳоямро ба шумо ба муждагонии ин хабари хуш медодам...

Аммо Насриддинхоҷа чизе нагуфт ва суханони ӯро табассумкунон шунида нишаст, чунки табиати худи ӯ ҳам аз дарбор нафрат дошт.

Чун Парвардигорхӯҷа талаб, таклиф ва таънаро аз ҳад гузаронид ва ба узрҳои ман ҳеҷ гӯш надод, мувофиқи мазмуни «коре, ки ба сулҳ дарнаёяд, девонагие дар ӯ бубояд» ман ба ӯ:

дорам, ки узрҳои маро бо як забони қабулиёбанда ба ҷаноби олӣ арз карда, маро аз ин кор озод гардонед,— гуфтам ва дигар ба «сабр кунед, гӯш кунед»-ҳои ӯ гӯш надода, баромада рафтам.

Албатта, раис ҳам гумон надошт, ки ман ин корро, ки дигарон бо ҷону дил ва бо воситаву васоит мехоҳанд, рад мекарда бошам. Ӯ бояд аз ҳамин рад кардани ман ин «давлати узмо»-ро фаҳмида бошад, ки «мизоҷи ман солим нест ва наздик ба девонагист». Аммо аз он ҷо, ки амир ба дарбор фиристодани маро ба ӯ фармуда буд, ба қадри имкон кӯшиш мекард, ки фармонро ба ҷо оварад. Бинобар ин ду нафарро, ки ба ақидаи раис ман аз сухани онҳо намебаромадам, ёфта ба пеши ман фиристод.

Қариби намози асри ҳамон рӯз он ду нафар пеши ман омаданд. Яке аз ин ду нафар хешамон Саидакбархоҷа буд, ки зикри ӯ бо унвони «Парвардигорхӯҷа» дар «Ёддоштҳо» борҳо гузаштааст. Ӯ мувофиқи хоҳиши табиати худ рад кардани ман ин «давлати узмо»-ро як навъ девонагӣ мешумурд; дигаре Насриддинхоҷа ном ҳамдеҳаамон буд, ки ба мо хеши дур ва ҳамсояи наздик буда, одами ҳамафаҳм буд. Ӯ программаи мадрасаҳои Бухороро ба хубӣ гузашта буд, аммо даъво ва дағдағаи муллоӣ надошт, одами хоксор буда, ба деҳқонони бесавод бародарвор муомила мекард.

Парвардигорхӯҷа маро хуб таъна кард, ки «нони аз пешам баромадаро пешпо зада, поймол карда гузаштан мехоҳам» ва гуфт:

— Қошкӣ ҳамин талаброз аз ман мекарданд, ки агар дигарон ба рикоби олӣ бо пой раванд, ман бо сар мерафтам. Агар шумо ҳамин хабарро ба ман мерасондед, ман ҳама чизҳоямро ба шумо ба муждагонии ин хабари хуш медодам...

Аммо Насриддинхоҷа чизе нагуфт ва суханони ӯро табассумкунон шунида нишаст, чунки табиати худи ӯ ҳам аз дарбор нафрат дошт.

Чун Парвардигорхӯҷа талаб, таклиф ва таънаро аз ҳад гузаронид ва ба узрҳои ман ҳеҷ гӯш надод, мувофиқи мазмуни «коре, ки ба сулҳ дарнаёяд, девонагие дар ӯ бубояд» ман ба ӯ:

— Андак сабр кунед, ман ба шумо чавоби катъй медиҳам,— гуфтам ва аз ҷоям хеста, аввал дари ҳуҷраро аз дарун бастам, баъд аз он китобҳо ва як қисми парча-палосхоро ба пойгаҳи ҳуҷра ғарам кардам, карасиндон ва гӯгирдро пеш оварда мондам ва сухани худро давом додам:

— Агар шумо ҳозир маро ба ҳоли худ гузошта баромада наравед, ба болои ҳамин чизҳо равғани лампа рехта оташ медиҳам. Дар ин миён ман ҳам, шумо ҳам ва дар касофати мову шумо ин ҳамсоя ва хеши азизамон ҳам сӯхта ҳокистар мешавем ва азбаски дар аз дарун баста шудааст, касе ҳам аз берун барои оташкушй омада ба мо ёрй расонда наметавонад.

Ӯ тарсид ва аз ҷояш хеста:

— Дарро кушоед, мо меравем,— гуфт ва дар вақти аз дар баромадан ба Насриддинхоҷа хитоб карда сухани худро давом дод: — Эшони раис «хешатон андак девонагй доштагй барин» гуфта буданд. Аммо ман сухани он касро рад карда «чавони оқил ва бофаҳму идрок аст» гуфта будам. Лекин имрӯз фаҳмидам, ки ӯ девонаи шаккока будааст.

Фардои он рӯзе, ки ман бо Парвардигорхӯча мулоқот кардам, хизматгори домулло Ҳоҷй Икром, ки бехтарини устодони ман буд ва ман ҳар чизе, ки дар мадрасаҳои Бухоро аз дарсхои расмй омӯхтаам, аз он кас омӯхта будам, омада, маро ба хузури домулло даъват кард.

Ман рафтам. Дар пеши домулло Икром ду муллои дигар менишастанд: яке аз онҳо Мулло Бозор ва дигаре Мулло Абдусалом буда, ҳар ду онҳо ҳам аз шогирдони кӯҳнаи домулло Икром, ҳар дуяшон ҳам мударрис ва ҳар дуяшон ҳам домуллои кунчакии ман ба шумор мерафтанд.

Домулло Икром баъд аз мукаддима ва даромади сухан гапро бар болои фармони амир ва талаби раис оварда, маро далолат кард, ки он талаброо қабул намоям.

Домуллоҳои кунчакиам ҳам дар навбати худ маро далолат карда ва ба шоир набудани худдошон афсӯсҳо хӯрда ва суханро бар сари «насиҳат» оварда, гуфтанд:

— Амри подшоҳи замон вочиб аст, агар худ намехоста бошӣ ҳам, бояд ба фармони ҷаноби олӣ итоат кунӣ. Дили мо ба ту месӯзад, зеро саркашӣ аз амри подшоҳ сабаби ҳабс ва бадарға шуданаш ҳам мумкин аст.

Чун ин таҳдидро шунидам, дигар тоқат карда натавонистам ва фарьёдкашон:

— Агар маро ба дор овезанд ва аз манор партоянд ҳам, ин корро қабул намекунам,— гуфтам. Гирья гулӯгирам шуда, асабҳо вайрон гардид ва хафақон гирифта, ба замин афтодам...

Домулло Икром ин ҳолро дида, суханро тамоман ба ранги дигар гардонид.

— Ба дарбори амир рафтан ва норафтан дар ихтиёри худи туст. Агар намехоста бошӣ, нарав ва бо рад кардани ту талаби амир ва раисро туро ҳеҷ кас ҳеҷ кор карда наметавонад. Инҳо (ба Мулло Бозор ва Мулло Абдусалом ишорат карда) нофаҳмида гап заданд. Маро, ки раис бурда далолат кардани туро аз ман илтимос карда буд, ман холисона гуфтам ӯро ба ҷо овардам. Агар ту ин талабро қабул мекардӣ, ман аз ту меранҷидам, зеро дарбори амир бошишгоҳи одам нест. Такрор мекунам, ки бо рад кардани ту ин талабро ба ту зарар расонда наметавонанд. Агар, фаразан, ба ту осебе расондан хоҳанд, ман ҳаман мансаб ва обрӯи худро ба сари халос кардани ту сарф мекунам, ё туро халос мекунам, ё баробари ту маҳв мешавам. Рав, осуда гаштан гир!

Ин гапҳои домулло маро аз аввалӣ ҳам қавидилтар карда ва берун баромада, бо оби сард дасту рӯи худро шуста, ба чои худ рафтам.

* * *

Баъд аз воқеаи хонаи домулло Икром ман то дах рӯз осуда гаштам. Дигар касе аз тарафи раис омада ба ман талаби ӯро такрор накард. Аммо баъд аз дах рӯз Мулло Мирзо ном касе, ки калонтарини одамони даргоҳи козикалон Бадриддин буд ва козикалон ҳа-

мани корҳояшро бо машварати ӯ мекард, пеши мани омада, маро ба ҳузури ӯ даъват кард.

Ман «боз ин чӣ бало буд, ки омад ба сари ман» гӯён ба пеши қозикалон рафтам. Ӯ маро бо ҳурмат қабул карда, гуфт:

— Писари ман, раис ғалатфаҳмӣ карда, чанд рӯз ҳам туро, ҳам одамони дигарро дар ташвиш андохтааст. Ӯ мақсади ҷаноби олиро хуб нафаҳмидааст,— қозикалон қадаре сукут карда, боз сухани худро давом дод: — Ҳақиқати кор ин аст, ки ҷаноби олӣ шоир ва шеърдӯст мебошанд. Аммо он кас мисли шумоён озодона бо шоирон ҳамсӯҳбат шуда мушоара карда гашта наметавонанд, чунки мансаби подшоҳӣ ба ин кор монеъ аст. Бинобар ин ҷаноби олӣ шоирони толиби хизмати дарборро ба гирди худ ғун мекунанд ва шеъри шоиронеро, ки бо узре хизмати дарборро намехоста бошанд, дида истодан мехоҳанд.

Қозикалон мурофиаеро, ки дар пеши дари иншаташ тайёр шуда буд, пурсида шуда, боз сухани худро ба ман давом дод:

— Оре, раис кӯтоҳандешӣ карда, мақсади олиро нафаҳмидааст, бинобар ин ҷаноби олӣ ин корро ба ман фармуданд. Мақсади ҷаноби олӣ ҳамин аст, ки агар ту ба рикоби олӣ рафтанро намехоста бошӣ, шеъри тозае ки гӯӣ, оварда ба ман медиҳӣ ва ман он шеърро ба рикоби олӣ мефиристонам,— қозӣ сукуте карда, боз давом намуд: — Албатта, ин корро ҳар рӯз намекунӣ ва ҳеҷ одами ақлнок аз як шоир ҳар рӯз як шеъри нав талаб намекунад. Дар ҳар ҳафта ё дар ҳар даҳ рӯз ягон шеър оварда диҳӣ, кифоя аст, ва агар дар охири баъзе ғазалҳо номи ҷаноби олиро бо хоҳиши худ ба некӣ ёд кунӣ, сабаби хурсандии ҳам ҷаноби олӣ ва ҳам бонси сарфарозии ҳамаамон мешавад.

Ин талабро рад кардан мумкин набуд, аммо ман ин корро ба тарзе адо кардан хостам, ки ба «одоби дарбор» мухолиф бошад: одат ҳамин буд, ки ҳар кас, ба қадом сабаб ки бошад, бо амир алоқа пайдо кунад, бояд саллаашро калон мекард, ҳамеша камарчаҳои ҷомаашро баста ва ба қадри имкон дар кӯчаҳо монанди «Парвардигорхӯча» калонгирона мегашт ва

бо одамони «табақаи паст» алоқа намебаст ва агар ба он гуна одамон вохўрдан лозим ояд, дар «баландӣ истода», бо гўшаи чашм нигоҳ мекард.

Ман, ки табиатан ба ин гуна рафтору равиш мухолиф буда, лоуболона мегаштам, баъд аз ба дарбор шеър фиристонанда шуданам ин равиши худро зиёдтар кардам ва бисьёр шабҳо ба базмҳо мерафтам ва бо чапанони кўчагӣ улфат мегирифтам ва монанди онҳо дар базмҳо «арру-урр» мекардам.

Байтҳои зерин низ дар ҳамон рўзҳо гуфта шудаанд:

Улфат шудам аз баҳри ту бо мардуми ашрор*,
Дар раҳми** ман ин лутф ба аброр*** чӣ лозим?

Рафт аз хотири ман дағдағаи муллой,
Дидам он шўх чу бо як-ду чапан меояд.

Ин корҳоро барои он мекардам, ки зудтар ба дили амир занам ва бо ман алоқа доштани ӯ дар назари худаш «паст кардани обрўи дарбор» намояд.

* * *

Ба амир шеърфиристонии ман аз шаш моҳ зиёдатар давом кард. Дар ин муддат, чунон ки бо қозикалон қарор дода шуда буд, дар ҳар ҳафта ё дар ҳар дах рўз ман ба ӯ шеъре бурда медодам. Ӯ ба амир мефиристод. Ман бештарин шеърҳои пештара навиштаамро дубора кор карда, «амирбоб» намуда мефиристодам. Мувофиқи тавсияи қозикалон дар охири баъзе шеърҳо амирро бо унвони «шоҳ» ё «султон» ёд мекардам (сабаб ҳамин аст, ки ластнависҳои кўҳнаи ман ба назари бинанда бо вариантҳои гуногун ва баъзан бемантиқ менамояд).

Дар миёна баъзан шеъри наве ҳам навишта мешуд. Дар ин шеърҳои нав гоҳо ба тариқаи тасодуф, гоҳо қасдан баъзе мазмунҳои ичтимоӣ ҳам медаромад.

* *Ашрор* — бадҳо.
** *Раҳм* — қасд барои раҳмкардан.
*** *Аброр* — некҳо.

Чунончи, як қасида дар васфи амир навишта шуд, ки дар муқаддима (ташбиб) барои даҳьяк ҳама буду нобудашонро сарф кардани талабагон тасвир ёфтааст. Азбаски шеъри порахўрй ва даҳьякфурўшии уламоро ба воситаи қозикалон фиристодан мумкин набуд, қитъаи «Фаслу боб»-ро[114], ки дар боби даҳьяк хоҳад гузашт, ба ў набурдам ва нишон надодам, аммо ба пеши дарбориёни гуногун, ки шоир набуданд, вале ҳар шеъри наве ёбанд, ба амир мерасонданд, хондам ва онҳо навишта гирифтанд.

Дар даруни як шеъри наве, ки аввалҳои кор ба амир фиристода шуд, мисраъҳои зерин буданд:

Хезед, рафиқон, мани гулранг биёред!
Танбуру наю дойраву занг биёред!..
...Бо зорию зар кист, ки дар базм наёяд?
Зинҳор ки бе маншаву бе ҷанг биёред!..

Дар охири ин ғазал Мулло Дўсти Нодир, ки аз кўҳнашоирони дарбори буд, ба мусобиқа даъват карда шуда буд:

Бас қофия танг аст ба Айни, хабари Дўст
Аз лутф дар ин қофияи танг биёред!

Дар ҳақиқат, қофияи ин ғазал хеле танг ва ба вай ҷавоби мувофиқ гуфтан душвор буд, бинобар ин вақте ки амир ин ғазалро ба Мулло Дўст нишон дода аз ў ҷавоб талабидааст, вай аз ҷавоб додан оҷиз будани худро дар мақоми узр ба ў арз намудааст.

Ночор худи амир ба ҷавобгўй даромада, як чизи бемазае тартиб дода, ба воситаи қозикалон ба ман фиристод (афсўс, ки нусхаи он дар байни коғазпораҳо гум шуда рафтааст). Аз ғазали ҷавобии амир ду мисраъ андак дурусттар буд, ки дар хотир мондааст ва дар ин ҷо нақл менамоям:

...Мо ҳеҷ натарсем зи гуфтори рақибон,
Гиред сари роҳашу бо ҷанг биёред!..

Ин дар ҷавоби байти зерини ман буд:

Бо зорию зар кист, ки дар базм наёяд?
Зинҳор ки бе маншаву бе ҷанг биёред!..

Ман аз ин байти амир пай бурдам, ки ӯ мақсади маро фаҳмидааст ва тир ба нишон расидааст. Чунки дар ҳамон вақтҳо миршаби Бухоро ба болои аҳли санъати чавон ва дигар чавонони баномус чанчоле бароварда, онҳоро бадном ва «гунаҳгор» карда ба ҳабс мегирифт ва барои «барҳам додани фитна ва тарбия кардани он гуна чавонон» онҳоро ба дарбори амир мефиристод.

Ман дар байти худ ба ҳамин ишора карда будам. Амир дар чавоби худ аз гуфтугузор ва шикваю шикояти мардум натарсиданашро далел карда нишон дода, дар ҳамон рох шӯрапуштона (хулиганона) давом кардан хостанашро бо як ғурур баён менамояд.

Баъд аз шаш моҳ зиёдтар давом кардани ба амир шеърфиристоннам дар як рӯзе, ки навбати шеър бурданам буд, пеши қозикалон даромадам. Он рӯз шеъре тайёр нашуда буд, мақсади ман аз ин вохӯрӣ ба қозикалон аз тайёр нашудани шеъре узр хостан ва дар навбати дигар тайёр кардани шеърро ваъда додан буд.

Аммо на ба узр ва на ба ваъда эҳтиёче наафтод: қозикалон ба ман монанди пештара муомилаи гарму чӯшон накард ва шеъри наве ҳам напурсид. Ман пай бурдам, ки алоқан ба амир шеърфиристонии ман бурида шудааст. Қозикалон баъд аз коғазпораҳои дар пешаш бударо ин рӯ-он рӯ гардондан аз чояш хеста ба мадрасаи меҳмонхонаш даромад ва аз он чо як чӯра (як чомавор) алочаи ресмонии нуратоиро бароварда оварда, ба пеши ман гузошт ва ба чои худ рафта нишаста гап сар кард:

— Ин алочаро чома карда пӯш, ҳозир ҳавсалаи чаноби олӣ аз шеърхонӣ гирифтааст, то дубора суроғ карданашон шеър овардан лозим нест.

Ба ман яқин ҳосил шуд, ки амир аз ман ранчидааст ва аз ин чиҳат бисьёр хурсанд будам. Аммо аз «инъоми» қозикалон (алоча) бисьёр ранчидам, чунки он матоъро дар бозор дах танга (150 тин) мегирифтанд. «Инъом» кардани он чиз маро таҳқири токатнопазир буд. Аввал фикр кардам, ки алочаро дар пеши қозикалон партофта намоншкорона баромада

равам. Аммо баъд мулоҳиза кардам: «Халос шуданам аз ин алоқа давлати бузург аст. Дар вақте ки амир аз ман ранҷидааст, ранҷондани қозикалон барои ман натиҷаи хуб намедиҳад, дигар он ки дар назари қозикалон ва амир, ки аз вай ҳам хасистар аст, ҳамин як чӯра алоча як чизи калон менамояд. Сабаб ҳамин аст, ки Шоҳин дарбори амирро «доми бедона» номидааст. Бинобар ин мақсади қозикалон аз ин иҷъом набояд таҳқири ман бошад».

Бо ҳамин мулоҳизаҳо ман алочаро ба даст гирифта, аммо ташаккуре накарда, ба даҳлез баромадам. Ҳамон рӯз дар даҳлез аз махрамони қозикалон Акрамхоча ном одами мӯйсоли аёлманд навбатдор буд. Он алочаро ба ӯ дода:

— Ин алочаи иҷъомии эшони калонро шумо ба ягон масрифатон сарф кунед, чунки барои ман даркор нест. Аммо ба эшони қозикалон нафаҳмонед,— гуфтам ва ба хушии хотир аз он ҷо баромада рафтам.

* * *

Аз тамом шудани шеърфиристонии ман ба амир дере нагузашта, ӯ ба саёҳати Россия ва Ялта рафт. Мулло Назруллои Лутфӣ, ки надим (ҳамсӯҳбат) ва шоири дарбор буд, аз хизмат фориғ шуда, ба шаҳри Бухоро дар хонаи худ барои истироҳат омад. Ман ба ӯ мулоқот кардам, ӯ ҳар гуфтугузореро, ки дар пеши амир ба болои шеърҳоям шудааст, ба тафсил ба ман нақл кард. Ӯ дар ин бора гуфт:

— Азбаски ман туро ба амир таъриф карда будам, ҳар шеъратро ба ман нишон медод ва аз ман хонанда шунида аввалҳо бисёр таҳсин мекард. Чунончи, шеъри фаслу боб ва шеъре, ки дар мавзӯи даҳьяк дар мадҳи ӯ гуфта будӣ, ба ман нишон дода, бисёр таҳсин кард ва гуфт:

— «Ба қозикалон фаҳмонданам лозим аст, ки ба Айнӣ даҳьяк диҳад».

Ман дар ҷавоб гуфтам:

— «Айнӣ соли гузашта даҳьяк гирифтааст».

Мулло Назрулло накли худро давом кунонда гуфт:

— Дар охирҳо аз ту як ғазал рафт, ки дар дарунӣ он байти зерин буд:

Бар камбағалон ин ҳама озор намудан
Аз баҳри дили як ду-се пулдор чӣ лозим?

Амир маро дар пеши худ дароварда, тамоми шеърро нишон надода, танҳо ҳамин байтро хонда гуфт:

— «Айнӣ дар ин байт маро ҳомии боён ва поймолкунандаи камбағалон гуфтааст. Ӯ нигоҳгар аст, ӯ бо ин гуна байтҳо камбағалонро ба муқобили ман шӯрондан мехоҳад».

(Ва ҳол он ки савияи сиёсии ман дар он вақтҳо ба ин дараҷа нарасида буд. Ман мазмуни ин байтро аз козихонаҳо гирифта будам, ки боёнро тарафдорӣ карда, камбағалонро тороҷ менамуданд. Аммо, чунон ки мегӯянд, «дузд аз сояи худ метарсад», амир бо ин байт аз худ тарсидааст.)

Мулло Назрулло сӯҳбати худро бо амир давом дода гуфт:

— Дар охири суханони дар боло гуфтааш амир илова намуд: «Ҳаман шеърҳои Айниро дубора аз назар гузарондан даркор аст», ва маро рухсат дод, ки аз пешаш бароям.

Мулло Назрулло дар нақли худ давом намуд:

— Амир баъд аз се ё чор рӯзи дигар маро боз ба пеши худ даровард. Дар пеши ӯ коғазпораҳо истода буданд, ки дар онҳо чизҳои навишташуда менамуданд. Амир гап сар карда, ба ман гуфт:

— Ман дубора диққат карда дидам, ҳамон шеърҳои «Фаслу боб» ва «Даҳьяк», ки шумо «ҳой-ҳой!» гӯён хондед, холис набудаанд. Дуруст аст, ки агар ӯ даҳьяк намедошт, «ин шеърҳоро аз аламаш навиштааст» мегуфтем. Модом, ки даҳьяк доштааст, ин шеърҳоро барои он навиштааст, ки муллобачагони пойлучро ба муқобили козикалон, раис, охунд, аълам ва муфтиҳо, ки ҳама уламои дин буда, мансабдорони давлат мебошанд, хезонад».

Мулло Назрулло гуфт:

— Амир сухани худро давом дода илова намуд:

— «Шеъри «Даҳьяк» гӯё дар мадҳи ман навишта шудааст, аммо дар вай маро чунон ҳақорат кардааст, ки ман аз падарам — аз ҷаноби олии марҳум ҳам садъяки ин гуна ҳақоратро нашунида будам».

Лутфӣ гуфт:

— Амир қадаре сукут карда истод. Маълум буд, ки боз дар дили худ дардҳо дорад ва фикр мекард, ки гӯяд ё нагӯяд? Шояд ба гуфтан қарор дода бошад, ки аз байни коғазпораҳо коғазеро ба даст гирифта, давом намуд:

— «Шумо медонед, ки баъзе маҳрамони кӯҳнахизмати ҷавонтарош ҳастанд, ки ришн худро тарошида ё бо мӯйчинак чида рӯи худро суфта карда мегарданд. Албатта, ин айб нест, ҳаман русхо ришашонро тарошида мегарданд. Агар, фаразан, ин айб бошад ҳам, ба ман даҳл надорад. Айнӣ ана ҳамин ҳолро бо як шакли бешармона тасвир карда, айбашро ба гардани ман бор кардан мехоҳад».

Назар ба қавли Лутфӣ, амир баъд аз ҳамин муқаддима аз қасидан «Даҳьяк» байти зеринро хондааст:

...Хушьёр шав аз содадилӣ, боз пайрӯ
Ояро, ки шуда содарух аз зиринху одак.

Назар ба қавли Мулло Назруллои Лутфӣ, амир боз якчанд байтҳои маро бар зарар ва ҳачви худаш шарҳ дода, дар охир гуфтааст:

— «Қатъи назар аз ҳаман инҳо Айнӣ он касе нест, ки шеъри ӯ дар қатори шоирони замон манзури мо гардад. Ӯ як одами сарупобараҳнаи шӯрапушти базмгард аст ва кас дар хондани шеъри ӯ аз шоирони дигар шарм медорад».

Аз ҳаман ин наклҳо ба ман маълум шуд, ки ҳаман тирҳои таҳминӣ, ҳатто тасодуфӣ парронданам ҳам ба нишон расида, ман аз қайди шеър фиристодан ба амир ба тарзи абадӣ халосӣ ёфтаам.

ДАҲЬЯКГИРИИ ТАЛАБАГОНИ МАДРАСА

Ман дар болотари ин қисми ёддоштҳоям тартиби даҳьякдиҳии ҳукумати амирро ба «талабагони даҳьякхӯр» ба муносибати зикри Мулло Амони розмозӣ

нақл намуда, ваъда карда будам, ки дар оянда тарзи даҳьякгирй, яъне ба қатори «даҳьякхӯрон» даромадани талабаҳои мадрасаҳои Бухороро баён кунам [217]. Дар ин боб мехоҳам, ки ана ҳамон ваъдаи худро вафо намоям.

«Даҳьяк» ҳазор адад буда, ҳар кадомаш як саду бист танга и Бухоро мешуд. Сабаби «даҳьяк» номида шудани ин маблағи муайяни инъомй он аст, ки манбаи ин маблағ маҳсули заминҳое буд, ки аз ҳосилоташон ба ҳисоби ҳамин маблағ даҳьяк гирифта мешуд.

Дар замонҳои пеш даромади ҳақиқии аз ҳамон заминҳо рӯйдаро ба ҳазор қисм тақсим мекардаанд, ки гоҳо зиёд ва гоҳо кам мешудааст. Чун амирони Бухоро, монанди андозҳои заминҳои амлок, маҳсули заминҳои ба «даҳьякхӯрон» тахсисшударо ҳам сол то сол ба тариқа и сунъй зиёд кардан гирифтаанд, барои ба фондаи худ нигоҳ доштани он қисми маҳсулоти ба тариқа и сунъй зиёд кардашуда, ҳам он қисме, ки сол то сол ба сабаби баланд рафтани нархи ғалладона ва дигар ҳосилоти заминй зиёд мешавад, саҳми даҳьякхӯронро ба як маблағи муайяни садубисттангагй (ҳаждаҳсӯмй) қарор додаанд.

Ба гирифтани ин маблағи муайян он талабагоне ҳақ пайдо мекарданд, ки китоби «Ҳидоя»-ро мувофиқи қондаи забони араб рост ҳонда ва ба тоҷикй тарҷумаи дурусти забонй (даҳанакй) карда тавонанд ва ҳам дар ҳатми дарсҳошон — дар тамом кардани программаи мадрасагиашон — беш аз панҷ сол намонда бошад, яъне ҳар талабаи ба даҳьякгирй «ҳақ пайдокарда» метавонист пеш аз панҷ соли ҳатми дарсҳои мадрасагй карданаш то як сол, ду соли баъд аз ҳатм ин инъоми муайянро ба даст дарорад.

Агар ана ҳамин шарти дар солҳои гуногуни охирҳои дарсҳонй ба даст дароварда шудани ин инъоми давлатй дар миён намебуд, мо метавонистем «даҳьяк»-ро ба «дипломная работа»-и мактабҳои олии замони худ монанд кунем. Зеро ҳар талабаи мадраса, ки лоақал то ягон соли баъд аз ҳатмаш дар қатори даҳьякхӯрон даромада натавонад, ҳатми дарсҳои

— «Шеъри «Даҳьяк» гўё дар мадҳи ман навишта шудааст, аммо дар вай маро чунон ҳақорат кардааст, ки ман аз падарам — аз ҷаноби олии марҳум ҳам садъяки ин гуна ҳақоратро нашунида будам».

Лутфӣ гуфт:

— Амир қадаре сукут карда истод. Маълум буд, ки боз дар дили ҳуд дардҳо дорад ва фикр мекард, ки гўяд ё нагўяд? Шояд ба гуфтан карор дода бошад, ки аз байни коғазпораҳо коғазеро ба даст гирифта, давом намуд:

— «Шумо медонед, ки баъзе маҳрамони кўҳна-хизмати чавонтарош ҳастанд, ки риши худро тарошида ё бо мўйчинак чида рўи худро суфта карда мегарданд. Албатта, ин айб нест, ҳаман русхо ришашонро тарошида мегарданд. Агар, фаразан, ин айб бошад ҳам, ба ман дахл надорад. Айнӣ ана ҳамин ҳолро бо як шакли бешармона тасвир карда, айбашро ба гардани ман бор кардан мехоҳад».

Назар ба қавли Лутфӣ, амир баъд аз ҳамин муқаддима аз қасидаи «Даҳьяк» байти зеринро хонд-ааст:

...Хушьёр шав аз содаилай, боз наёрй
Оиро, ки шуда содарух аз зирияку оқак.

Назар ба қавли Мулло Наэруллои Лутфӣ, амир боз якчанд байтҳои маро бар зарар ва ҳачви худаш шарҳ дода, дар охир гуфтааст:

— «Қатъи назар аз ҳаман инҳо Айнӣ он касе нест, ки шеъри ў дар қатори шоирони замои мансури мо гардад. Ў як одами сарупобараҳнаи шўрапушти базмгард аст ва кас дар хондани шеъри ў аз шоирони дигар шарм медорад».

Аз ҳаман ин наклҳо ба ман маълум шуд, ки ҳаман тирҳои тахминӣ, ҳатто тасодуфӣ парронданам ҳам ба нишон расида, ман аз қайди шеър фиристодан ба амир ба тарзи абадӣ халосӣ ёфтаам.

ДАҲЬЯКГИРИИ ТАЛАБАГОНИ МАДРАСА

Ман дар болотари ин қисми ёддоштҳоям тартиби даҳьякдиҳии ҳукумати амирро ба «талабагони даҳьякхўр» ба муносибати зикри Мулло Амони розмозӣ

нақл намуда, ваъда карда будам, ки дар оянда тарзи даҳьякгирӣ, яъне ба қатори «даҳьякхӯрон» даромадани талабаҳои мадрасаҳои Бухороро баён кунам [217]. Дар ин боб мехоҳам, ки ана ҳамон ваъдаи худро вафо намоям.

«Даҳьяк» ҳазор адад буда, ҳар кадомаш як саду бист танга Бухоро мешуд. Сабаби «даҳьяк» номида шудани ин маблағи муайяни инъомӣ он аст, ки манбаи ин маблағ маҳсули заминҳое буд, ки аз ҳосилоташон ба ҳисоби ҳамин маблағ даҳьяк гирифта мешуд.

Дар замонҳои пеш даромади ҳақиқии аз ҳамон заминҳо рӯйдаро ба ҳазор қисм тақсим мекардаанд, ки гоҳо зиёд ва гоҳо кам мешудааст. Чун амирони Бухоро, монанди андозҳои заминҳои амлок, маҳсули заминҳои ба «даҳьякхӯрон» тахсисшударо ҳам сол то сол ба тариқаи сунъӣ зиёд кардан гирифтаанд, барои ба фоидаи худ нигоҳ доштани он қисми маҳсулоти ба тариқаи сунъӣ зиёд кардашуда, ҳам он қисме, ки сол то сол ба сабаби баланд рафтани нархи ғалладона ва дигар ҳосилоти заминӣ зиёд мешавад, саҳми даҳьякхӯронро ба як маблағи муайяни садубисттангагӣ (ҳаждаҳсӯмӣ) қарор додаанд.

Ба гирифтани ин маблағи муайян он талабагоне ҳақ пайдо мекарданд, ки китоби «Ҳидоя»-ро мувофиқи қоидаи забони араб рост хонда ва ба тоҷикӣ тарҷиман дуруст забонӣ (даҳанакӣ) карда тавонанд ва ҳам дар хатми дарсҳошон — дар тамом кардани программаи мадрасагиашон — беш аз панҷ сол намонда бошад, яъне ҳар талабаи ба даҳьякгирӣ «ҳақ пайдокарда» метавонист пеш аз панҷ соли хатми дарсҳои мадрасагӣ карданаш то як сол, ду соли баъд аз хатм ин инъоми муайянро ба даст дарорад.

Агар ана ҳамин шарти дар солҳои гуногуни охирҳои дарсҳоӣ ба даст дароварда шудани ин инъоми давлатӣ дар миён намебуд, мо метавонистем «даҳьяк»-ро ба «дипломная работа»-и мактабҳои олии замони худ монанд кунем. Зеро ҳар талабаи мадраса, ки лоақал то ягон соли баъд аз хатмаш дар қатори даҳьякхӯрон даромада натавонад, хатми дарсҳои

— «Шеъри «Даҳьяк» гўё дар мадҳи ман навишта шудааст, аммо дар вай маро чунон ҳақорат кардааст, ки ман аз падарам — аз ҷаноби олии марҳум ҳам садъяки ин гуна ҳақоратро нашунида будам».

Лутфӣ гуфт:

— Амир қадаре сукут карда истод. Маълум буд, ки боз дар дили ҳуд дардҳо дорад ва фикр мекард, ки гўяд ё нагўяд? Шояд ба гуфтан қарор дода бошад, ки аз байни коғазпораҳо коғазеро ба даст гирифта, давом намуд:

— «Шумо медонед, ки баъзе маҳрамони кўҳнаҳизмати ҷавонтарош ҳастанд, ки риши худро тарошида ё бо мўйчинак чида рўи худро суфта карда мегарданд. Албатта, ин айб нест, ҳаман русҳо ришашонро тарошида мегарданд. Агар, фаразан, ин айб бошад ҳам, ба ман даҳл надорад. Айнӣ ана ҳамин ҳолро бо як шакли бешармона тасвир карда, айбашро ба гардани ман бор кардан мехоҳад».

Назар ба қавли Лутфӣ, амир баъд аз ҳамин муқаддима аз қасидаи «Даҳьяк» байти зеринро хондааст:

...Хушьёр шав аз содадилӣ, боз наёрӣ
Оиро, ки шуда содарух аз зиркиҳу оҳак.

Назар ба қавли Мулло Назруллои Лутфӣ, амир боз якчанд байтҳои маро бар зарар ва ҳаҷви худаш шарҳ дода, дар охир гуфтааст:

— «Қатъи назар аз ҳаман инҳо Айнӣ он касе нест, ки шеъри ӯ дар қатори шоирони замон манзури мо гардад. Ӯ як одами сарпобараҳнаи шўрапушти базмгард аст ва кас дар хондани шеъри ӯ аз шоирони дигар шарм медорад».

Аз ҳаман ин наклҳо ба ман маълум шуд, ки ҳаман тирҳои тахминӣ, ҳатто тасодуфӣ парронданам ҳам ба нишон расида, ман аз қайди шеър фиристодан ба амир ба тарзи абадӣ халосӣ ёфтаам.

ДАҲЬЯКГИРИИ ТАЛАБАГОНИ МАДРАСА

Ман дар болотари ин қисми ёддоштҳоям тартиби даҳьякдиҳии ҳукумати амирро ба «талабагони даҳьякхўр» ба муносибати зикри Мулло Амони розмозӣ

нақл намуда, ваъда карда будам, ки дар оянда тарзи даҳьякгирӣ, яъне ба қатори «даҳьякхӯрон» даромадани талабаҳои мадрасаҳои Бухороро баён кунам [217]. Дар ин боб мехоҳам, ки ана ҳамон ваъдаи худро вафо намоям.

«Даҳьяк» ҳазор адад буда, ҳар кадомаш як саду бист тангаи Бухоро мешуд. Сабаби «даҳьяк» номида шудани ин маблағи муайянро инъомӣ он аст, ки манбаи ин маблағ маҳсули заминҳое буд, ки аз ҳосилоташон ба ҳисоби ҳамин маблағ даҳьяк гирифта мешуд.

Дар замонҳои пеш даромади ҳақиқии аз ҳамон заминҳо рӯйдаро ба ҳазор қисм тақсим мекардаанд, ки гоҳо зиёд ва гоҳо кам мешудааст. Чун амирони Бухоро, монанди андозҳои заминҳои амлок, маҳсули заминҳои ба «даҳьякхӯрон» тахсисшударо ҳам сол то сол ба тариқаи сунъӣ зиёд кардан гирифтаанд, барои ба фоидаи худ нигоҳ доштани он қисми маҳсулоти ба тариқаи сунъӣ зиёд кардашуда, ҳам он қисме, ки сол то сол ба сабаби баланд рафтани нархи ғалладона ва дигар ҳосилоти заминӣ зиёд мешавад, саҳми даҳьякхӯронро ба як маблағи муайянии садубисттангагӣ (ҳаждаҳсӯмӣ) қарор додаанд.

Ба гирифтани ин маблағи муайян он талабагоне ҳақ пайдо мекарданд, ки китоби «Ҳидоя»-ро мувофиқи қоидаи забони араб рост хонда ва ба тоҷикӣ тарҷимаи дурусти забонӣ (даҳанакӣ) карда тавонанд ва ҳам дар хатми дарсҳошон — дар тамом кардани программаи мадрасагиашон — беш аз панҷ сол намонда бошад, яъне ҳар талабаи ба даҳьякгирӣ «ҳақ пайдокарда» метавонист пеш аз панҷ соли хатми дарсҳои мадрасагӣ карданаш то як сол, ду соли баъд аз хатм ин инъоми муайянро ба даст дарорад.

Агар ана ҳамин шарти дар солҳои гуногуни охирҳои дарсҳоӣ ба даст дароварда шудани ин инъоми давлатӣ дар миён намебуд, мо метавонистем «даҳьяк»-ро ба «дипломная работа»-и мактабҳои олии замони худ монанд кунем. Зеро ҳар талабаи мадраса, ки лоақал то ягон соли баъд аз хатмаш дар қатори даҳьякхӯрон даромада натавонад, хатми дарсҳои

мадраса кардани вай эътибор надошт, мударриси, имоматии ҷоҳои калон, қозиги ва раиси барин мансабҳои мўътабари илмиро ба даст дароварда наметавонист. Бинобар ин ҳар талаба бо ҳар роҳе ки мумкин бошад, дар солҳои охирини таҳсилаш кўшиш мекард, ки даҳьякро ба даст дарорад.

Тартиби дар қатори даҳьякхўрон дохил карда шудани талабаи пешқадам ва аз тарафи кй дохил карда шудани он ба тарзи зерин буд: ҳар сол аз ҳазор адад даҳьяки ба даҳьякхўрон додашаванда ба сабаби мурдан, ба сабаби ба мансабҳои калони илмй, ки даромадаш ду ҳазор танга ё зиёдтар аз он бошад, расидан, ба сабаби ба ихтиёри худ аз баҳри даҳьяк гузаштани баъзе даҳьякхўрон сад-саду панҷоҳ адад даҳьяк холй мешуд. Ин даҳьякҳои холимондаро шахсан худи амир дар байни қозикалон, раиси калон, аълам, охунд ва муфтихон дигар тақсим мекард, ки ба шогирдони ба даҳьякгирй ҳақ пайдокардаашон бидиҳанд. Албатта, аз даҳьякҳои холимонда саҳми калонтарин ба қозикалон мерасид ва ба дигар мансабдорони илмй, ки дар боло ном бурда шуданд, ба андозаи мансабашон нигоҳ карда, зиёдтар ва камтар дода мешуд, ба дарачае, ки ба муфтихон оддии беамал ду ё се адад мерасид.

Даҳьякдиҳандагон «мумайиз», яъне санчанда ва имтиҳонгиранда номида мешуданд. Ҳар кадоми онҳо дар рўзи санҷиш се-чор нафар мударрисони болодарачаро низ ба пеши худ даъват мекарданд, то ба талабагони ба имтиҳон дохилшуда бо маслиҳати он «одамони холис» «баҳои ҳаққонй» дода шуда, «ҳақ дар ҷои худ қарор гирад».

Имтиҳон, мувофиқи шарти вақфномаи даҳьяк, чунон ки дар боло қайд карда шуд, аз китоби «Ҳидоя» гирифта мешуд. «Ҳидоя» дар мавзўи фиқҳ (ҳуқуқ)-и исломй таълиф ёфтааст. Ин китоб ду дафтар, яъне ду ҷилд буда, дар вай таҳорат, намоз, рўза, ҳаҷ, закот барин аз ибодатҳои исломй гирифта то никоҳ, талоқ, харидуфурўш барин муомилоти байнихудии мусулмонон, ушр, хироҷ ва закоти чорпо барин муомилоти байни аҳолии мусулмон ва ҳукумат баён ёфтааст.

Дар имтиҳони даҳьяк ба талаба одатан аз аввъ ли бобҳо ва фаслҳои чилди аввали «Ҳидоя» медоданд. Агар он талаба ягон саҳифаи чои нишон додашударо мувофиқи қоидаи забони араб бе ғалат, ҳеч набошад, бо як ё ду ғалат хонда, ним саҳифа барин аз чои хондаашро ба забони точикӣ тарчима карда тавонад, ӯ ҳақ пайдо мекард, ки ба рӯйхати даҳьякгирандагон дохил карда шавад.

Ҳар «мумайиз» ба қадри адади даҳьяке, ки ба кӣ дода шудани вай ба ихтиёри худаш ғузошта шудааст, аз шогирдони худ аз санчиш гузаронида, ба қушбегӣ (сарвазир) мефиристод. Қушбегӣ он рӯйхатхоро ба амир мефиристод ва амир он рӯйхатҳоро тасдиқ карда, бо фармони махсусе ба қушбегӣ бармегардонд, ки «ба он номбурдагон даҳьяк дода шавад». Қушбегӣ баъд аз гирифтани фармон даҳьякхӯрони навро дар рӯзи муайяне ба арки подшоҳӣ лаъват карда, даҳьякҳошонро медод ва он рӯйхатҳо бар рӯйхати умумии даҳьякхӯрон илова карда мешуд.

Толибони даҳьяк ҳар сол ду ё се моҳ пештар аз мавсими даҳьяк ба «фаслу боб кардан» машғул мешуданд, яъне аввалҳои ҳар боб ва ҳар фасли дафтари аввали «Ҳидоя»-ро ба тайёр кардан сар мекарданд, то ки агар толеашон тохта ягон мумайиз онҳоро дар имтиҳон дохил кунад, мабодо «мачрӯҳ» шаванд, яъне дар санчиш афтанд.

Одатан то се ё чор нафар талабагони ба якдигар ҳолдон ҳар шаб дар ҳучраи яке аз онҳо ғун шуда, аввалҳои фаслҳо ва бобҳоро ҳам аз чихати қоидаи забони араб ва ҳам аз нуқтаи назари тарчимаи точикӣ дида мебаромаданд. Яке аз он ҳамфаслубобон, ки дар саводи арабӣ ва точикиаш боварӣ бошад, ба он гурӯҳ раҳбарӣ мекард. Яке аз онҳо аввали фасл ё боберо мехонд, дигарон гӯш медоданд ва хатои хонандаро ислоҳ менамуданд. Агар дар байнашон ихтилоф ва мунозира воқеъ шавад, раҳбар фикри худро мегуфт ва фикри ӯ, хоҳ мувофиқи фикри яке аз мунозиракунандагон бошад, хоҳ мухолифи ҳама, аз тарафи ҳама қабул меёфт.

Ман, ки панҷ сол пештар аз хатми дарс даҳьяк гирифта будам, дар солҳои дигар то хатм ва як сол баъд аз хатм мачбур будам, ки дар мачлиси фаслу бобе шариконе кадрдонам иштирок кунам, зеро их кисми онхо он шариксрсонам буданд, ки дар солхои аввали дарсхонй ман бо онхо дарс тайёр мекардам ва онхо ба ман ёрии моддй мерасонданд, бинобар ин маънан ман худро аз онхо карздор хисоб мекардам ва дигархошон ба сабаби бонстеъдод будланшон сазовори ёрй ва бинобар кашшок будланшон аз хар гуна ёрии одамхо махрум буданд. Ман ба их гуна шариконам ёрии маънавй расонданро вазифаи инсонй ва чамъиятй мешумурдам.

Либаски он вактхо бародари бузургам дарси мадрасаро тамом карда баромада, дар дехан худамон имом, хатиб, хам муддарис шуда, соҳиби даромади хурусте гардида буд, ба ман низ, кам хам бошад, ёрии моддй мерасонд. Ман бо қаноат зиндагй мекардам ва барои ёрии моддй ва хизмати чисмонй ва их хизмати маънавии касеро намекардам. (Ба фаслубобкунандагони бонстеъдоди кашшоки сазовори ёрии маънавй, то вакте ки дар Бухоро будам, ёрй расонда истодам.)

То ин чо хар чизе, ки дар бораи даҳьякгирй, даҳьякдихй ва шартхои вакфнома навиштам, чихати расмй ва кондаломанд, ки ягч гох пурра ба амал наёмаданд ва дар хакикат хама кор бо пул, бо ришва ва бо восита, ва асосан ин хам пул аст, ба анчом мерасид. Аммо ягч кадом аз мударрисхо рўйрост аз касе чизе гирифта наметавонистанд, зеро толибони даҳьяки кашшок, ки «кор ба чому корд ба устухонашон расидааст» ва шабу руз дари хавлии мударрисро гирифта менишастанд, мумкин буд, ки ришвадихандагон ва тирандагонро дастгир карда биёбрўй намоянд. Бинобар ин пулдорон аз байни замон восита (мударрис) ёфта, ба хавлии дарунии мударрис фиристода, ришвап худро ба воситаи ҳамин мударрис ба у мерасонданд.

Дуруст аст, ки дар он мавқеи баъзе талабагони кашшок хам даҳьяк гирифта мемонданд. Аммо инҳо одамоне буданд, ки дар доираи шўҳрати калоне дош-

танд ва мумайизоне, ки амир ба ихтиёри онҳо додани бисьёртар даҳьякро гузоштаast, барои рӯйкашкунӣ ва чашмбандӣ яке, агар даҳьяк дар ихтиёрашон аз даҳ адад зиёд бошад, ду нафар талабаи қашшоқи дар дониш шӯҳрат пайдокардаро худ кас монда оварда мегуфтанд, ки «тайёр шав ва дар рӯзи китобдиҳӣ (санчиш) ин ҷо ҳозир бош, ки ман ба ту китоб медиҳам (ба имтиҳон медарорам), агар аз озмоиш барой, ман ба ту даҳьяк медиҳам».

Агар дар рӯзҳои даҳьякдиҳӣ талабагони қашшоқи аз даҳьяк монда дар ҳаққи мумайиз «забондарозӣ кунанд» ё дар кӯчаву паскӯчаҳо номи мумайизро ба ришвагирӣ шӯҳрат диҳанд, мумайиз дар бораи «холисанлиллоҳ» ва бе мулоҳизаи ҳеҷ гуна манфиати моддӣ даҳьяк доданаш ҳамон талаба ё талабагони қашшоқи дар дониш машҳурро мисол нишон медод ва мегуфт: «Охир, дар вақфномаи даҳьяк нанавиштаанд, ки «ба ҳар талабаи қашшоқ даҳьяк дода шавад», балки шарти аввали ба даҳьякгирӣ ҳақ пайдо кардан ин аст, ки «Ҳидоя»-ро об барин донад. Он талабагони қашшоқе, ки ба шарт рост меомаданд (масалан, фалонӣ ва фалонӣ), худам бе воситаи касе кас монда оварда, дар ҳузури одамон ва муллоёни холис аз имтиҳон гузаронида даҳьяк додам. Ҳама медонанд, ки онҳо чизе надоранд, ки хӯранд, чи чои он ки барои даҳьякгирӣ пора диҳанд».

Мумайиз барои қувват додани сухани худ илова менамуд: «Охир, ман садақатаксимкунандаи ҷаноби олӣ нестам, ки ба ҳар талабаи қашшоқ садубисттангагӣ бароварда додан гирам».

Ман дар ҳамон вақтҳо бо кадом роҳҳо ба даҳьякгирӣ «ҳақ пайдо кардани» талабагони дороро дар шеъре дароварда будам. Мехоҳам ҳамон шеърро дар ин ҷо ба хонандагон пешкаш намоям:

КИТЪАИ «МАСЛИҲАТӢ» ДАР БОРАИ ДАҲЬЯКГИРӢ

Наздик гашта мавсими даҳьяк чу эй шариф,
Тахсили илму фазл накун, «фаслу боб» хон!
Маънии фасл — восита, маънии боб — дар,
Тахсили ин ду хосили аз фаслу боб дон!
Яъне дари сарои мумайиз раву нишин,

Аз бахри зеб восита ҳам ёбу бармешон,
Лозим бувад, ки воситаат бошад аз дарун*.
Зеро дарунӣ боб бувад фаслро маъни **.
Ин аст фаслу боб, ки кардам баён маънаш.
Гар маъниаш дигар бувад ӯро, намо баён ***. /

Пеш аз тамом кардани ин боб ҳаминро ҳам бояд кайд кунам: «даҳьяк», ки худ як саду бист танга буд ва ба даст дароварандан вай аз панҷ сол ё шаш сол зиёдтар вайро гирифта наметавонист, ҳазорҳо танга талабагонӣ дороро барбод медод: онҳо ғайр аз порае, ки имтиҳон гирифта даҳьякдиҳандаро ва воситашавандаро медоданд, баъд аз расмаи ба даст даровардашон ин маблағро якчанд рӯз дастархони муборакбодӣ кушода, ба ҳар кадом онида ва равандагони шинос ё ношинос як сарканди дукилогӣ, ҳеҷ набошад, як кутти наботи якқилогиро бо як ва ё дуто нони тафтон медоданд. Ба даҳьякдиҳанда ҳам «муборакбодӣ» гӯён як дег оши палав, нӯҳ дона нони тафтон ва як сарканда якнӯл мебурданд. Азбаски даҳьяк ба дасташон даромадагӣ буд, ин пешкаш ба мумайяз бурдашон ришва ҳисоб намеёфт.

Ғайр аз ин, ёру дӯстони наздикашонро чамъ карда зиёфат медоданд ва базм ташкил мекарданд. Баъзе талабагони миёнҳол бо ҳамин даҳьякгирӣ хучраи истиқоматкашонро фурӯхта, харҷ карда ва ҳамаи воситаи моддии зиндагикашонро ҳам аз даст дода, маҷрасаро тарк намуда, ба сиҳро ё ба вилояташон мерафтанд.

Талабагони кишлоқи тасаввуфан даҳьякгирифта ҳам аз харочоти муборакбодӣ халосӣ намеёфтанд ва ба андозаи аҳволи худ ягон чизашонро фурӯхта ё карзе карда, дастархони кушода, табрики муборакбодкунандагонро қабул намуда, ҳеҷ набошад, якто нони тафтон ва як каф кандалот медоданд ва ба

---

* Дарун — дар ин ҷо ба маъноии ҳолати дарун, яъне боид воситаат низ бошад, ки ба онҳо зани мумайяз харонд.

** Дар таъмиротҳо калимаи дар боб ба ҳиҷдаҳи фасл тағйир мешавад, ки ҷо «фаслу боб» ба ҳамин маънӣ далолат намекард кардаи гирифта шудааст.

*** Ин ҷо «баён» ба маънии намоёнкунӣ «исбот» аст, «ғаз» баён», яъне «исбот кун».

Ханақоҳи Файзобод

Аз бахри хеш восита ҳам ёбу барнишон,
Лозим бувад, ки воситаат бошад аз дарун*,
Зеро дарунӣ боб бувад фаслро макон **.
Ин аст фаслу боб, ки кардам баён манаш,
Гар маънии дигар бувад ӯро, намо баён ***.

Пеш аз тамом кардани ин боб ҳаминро ҳам бояд қайд кунам: «даҳьяк», ки ҳуд як саду бист танга буд ва ба даст дароварандаи вай аз панҷ сол ё шаш сол зиёдтар вайро гирифта наметавонист, ҳазорҳо тангаи талабагони дороро барбод медод: онҳо ғайр аз порае, ки имтиҳон гирифта даҳьякдиҳандаро ба воситашавандаро медоданд, баъд аз расмаи ба даст дароварданашон ин маблағро якчанд рӯз дастархони муборакбодӣ кушода, ба ҳар кадом оиларо ва раванда-гони шинос ё ношинос як сарканди дукилогӣ, ҳеҷ набошад, як куттӣ наботи яккилогиро бо як ва ё дуто нони тафтон медоданд. Ба даҳьякдиҳанда ҳам «муборакбодӣ» гӯён як деғ оши палав, нӯҳ дона нони тафтон ва як сарканди яклудӣ мебурданд. Азбаски даҳьяк ба дасташон даромадагӣ буд, ин пешкаши ба мумайиз бурдаашон ришва ҳисоб намеёфт.

Ғайр аз ин, ёру дӯстони наздикашонро чамъ карда зиёфат медоданд ва базм ташкил мекарданд. Базе талабагони миёнҳол бо ҳамин даҳьякгирӣ ҳучраи истиқоматиашонро фурӯхта, харҷ карда ва ҳамаи воситаи моддии зиндагиашонро ҳам аз даст дода, мадрасаро тарк намуда, ба саҳро ё ба вилояташон мерафтанд.

Талабагони қашшоқи тасодуфан даҳьякгирифта ҳам аз харочоти муборакбодӣ халосӣ намеёфтанд ва ба андозаи аҳволи ҳуд ягон чизашонро фурӯхта ё қарзе карда, дастархоне кушода, табрики муборакбодкунандагонро қабул намуда, ҳеҷ набошад, якто нони тафтон ва як каф қандалот медоданд ва ба

---

* *Дарун* — дар ин ҷо ба маънои ҳавлии дарун, яъне бояд воситаат зан бошад, ки ба пеши зани мумайиз дарояд.

** Дар таълифоти қадим ҳар боб ба чандин фасл таксим мешавад, ин ҷо «фаслу боб» ба ҳамин маъӣ далели мақсад карда гирифта шудааст.

*** Ин ҷо «баён» ба маънии мантиқиаш «исбот» аст, «гамо баён», яъне «исбот кун».

мумайиз ҳам ягон табақ ош карда мебурданд. Вагарна дар зери таъназу лаънати одамон мемондаид.

Дар ин хусус ҳам шеъре дорам, ки мехоҳам аз муқаддимаи он якчанд байтро дар ин ҷо нақл намоям:

ҚАСИДАИ «ДАҲЬЯК»

Боз ор зи бозор, шарик, аз пули «даҳьяк»
Ҳалвою мураббою кабобу маю шўрак.
Як халта пур аз соягию писта ву бодом,
Як куттй пур аз кўфтаву руставу[218] пашмак.
Табрик намоянд туро мардуми олам,
Ҳотам шаву сарқанд бубахшой ба ҳар як.
Асбоби тараб — чангу дутору наю танбўр
Лозим бувад имрўз рубобу дафу ғиччак.
Дарьёб духулзан, ки агар нест нақора,
Мутриб натавон ёфт раҳи зеру баму бак.
Овози наю дойраву нағмаи гармон
Гар чўр шуд, аз чарх расад Зўҳра ба қарсак.
Гармони Ғулом[219] ин ҳама оҳанг надорад,
Тайёр кун имрўз Ашўрқозию думбак.
Бе ёр накў нест тараб, зуд хабар кун
Як дилбараки хурдтараки содаи шўхак,
Навраста нигоре, ки ба чуз бўса таманно
Аз вай натавон кард, чу навбовои * таррак**,
Хушьёр шав аз содадили боз наёри
Оиро, ки шуда содарух аз зирихву оҳак.
Дар шаҳр муҳайё макун ин базм, ки гардем
Аз тўҳмати ин мудданиён *** мову ту сартак.
Саҳро ба тамошову тараб нек бувад, лек
Андар раҳи саҳро натавон рафт ба кўтак ****.
Кўтак натавон кард саворй ба чунин рўз,
Ташвиш мабодо диҳад аз дак-дакн ғалтак[220].
Бояд ки зи Бозори алаф ***** зуд биёрй
Ду аспи накўнок ду-се чорчилолак ******.

---

* *Навбова* — меваи пешпазаки нимрас.

** *Таррак* — харбузаи хом.

*** *Муддаиён* — дар ин ҷо ба маъноп ҳасм па тарафи мукобил (бо маънии ҳуқуқиаш.)

**** *Кўтак* — аробаи кўтак аст, ки русҳо аробан эронй мегуянд.

***** *Бозори алаф* — дар ҳамон вақтҳо кирокашҳонаи фойтунчиҳо буд.

****** *Чорчилолак* — фойтун.

Гар тангии дахьяи харгиз, хеч нахур тан,
К-имрӯз намоӣ ба чахон бехулу лучак.
Сухэйр бирон ту мухайёт, дигар ҳанӯз
Хам хучрану хам тоза сетонад зи ту ас-ас..*

(Қасида дар ин чо бо як байти гурезагӣ ба тавсифи зимистон мегузарад.)

ХАРГУРГОН ВА «РУБОҲОН»

Дар салтанати дахьякирии шарикон (хамсинфхонон) дар пеши аъзами Бухоро — Ғайс-махдум дар чамоати мо (гурӯҳамон) як шарики нав пайдо шуд. Ин одам сару либоси хеле омодаи аъзои лашкари Бухоро буд.

Пайдо шудани ин одами нав, хусусан ки сару либоси доро будани ӯро инчин медид, толибони дахьякаро хеле дар ташвиш андохт: талабагони кашмон метарсиданд, ки «ин одами бой бо як дахьякаро аз майи зада мегирад». Хатто талабагони дорои дахьякиришон муайяншуда хам аз ин одам тарсиданд: онхо эхтимол чори мекарданд, ки «чаноб нест, ин одам аз мо бойтар бошад ва карои дахьякаро аз мо зиёдтар карда гирад ва мо дар соли оянда монем».

Лекин рафта-рафта он тарсу ташвишхои толибони дахьяк барҳам хурдан гирифт, чунки ин одам на бо кории чамоа (сарсинф) ва на бо дигар шарикони пештар дахьякиришта алокае набуд, ва хеле он ки толибони дахьяк бо кадом роҳ, ки дахьяк мегирифта бошанд, бо ин одамон, хусусан, ба кории чамоа, алока бастанашон лозим буд.

Толибони дахьяк, ки ҳамеша дари хонаи муайякиро дидбони карда, «кй омадан ва кй рафтан»-ро дар назар мегирифтанд ва бо ин кор хам мепиндоштанд, ки толибе гузарон дахьяк буданашонро ба муайяк нишон диханд ва хам порадихандагонро ба даст дароранд, ба пеши аъзам ягон бор даромада-баромаданаи ин одама каноро хабар кардонанд. Ин хам як далели

---

* Дар тахлили Садри Зиё ин қасида бо инчин мушкилфи тахлили кунук ва баъзе байтхояш танҳо ҳиҷо мехонат. Дар ҳайрон мондани байтҳои ин қасида нотабони луғатҳандорӣ ин тахлили низ таъсир кардааст.

иловагӣ шуд барои бартараф шудани тарсу ташвиши толибони даҳьяк.

Аммо дар рӯзи имтиҳонгирӣ (барӯйхатдарорӣ) ин одами нав дар байни толибони бешумори даҳьяк ва тамошобинон пайдо шуд. Намудор шудани ӯ дар он рӯз ҳам сабаби ташвиши толибони даҳьяк нашуд, чунки ҳар кас ӯро «тамошобин» гумон кард ва ӯ монанди толибони даҳьяк «тақсир, ба ман китоб диҳед, маро озмуда бинед, агар мачрӯҳ шавам (дар имтиҳон афтам), аз толеам медонам» гӯён фарьёд ҳам намекард.

Аммо вақте ки китобдиҳӣ (имтиҳон) сар шуд, аъламаз ҳама пештар ӯро чеғ зада китоб дод ва ба чӣ гуна хондани ӯ ҳеҷ аҳамият надода ва луқмаҳои (репликаҳои) аз тарафи тамошобинон ва толибони даҳьяк ба ӯ додашударо ношунида вонамуда, ӯро ба рӯйҳати даҳьякгирон даровард.

Ӯ баъд аз гирифтани даҳьяк ҳам урфу одати дар ин қор чорӣ бударо накард, яъне дастархони муборакбодӣ накушод, муборакбодӣ гӯён ба касе лаби ноне ҳам надод ба мумайиз — аълам ҳам сарқанди якпудӣ он тараф истад, ошею ноне ҳам набурд. Хулоса, чунон ки ногаҳонӣ даҳьяк гирифтани ӯ ба назари даҳьякгирон, даҳьякхӯрон, толибони даҳьяк ва талабагони мадраса аҷиб менамуд, ягон урфу расми маросими даҳьякгириро ба ҷо наёвардани ӯ аз вай ҳам аҷибтар менамуд. Аэбаски ӯ дар миёнаи ҷамоаи мо нав пайдо шуда буда, бо касе алоқа ва шиносой надошт, «қондадонон» ва «урфу одат нигаҳдорандагон» роҳе намеёфтанд, ки забони худро дароз карда, ӯро «туфу лаънат» ва «сарзанишу таъна» намоянд. Фақат дар пайби ӯ дар байни худ мегуфтанд, ки «қандаша хӯрад, ҳамаро қоил ва моту мабҳут кард». Ин бошад, дар ҳаққи ӯ таъна набуда, таҳсин ва офарини гузаро буд.

* * *

Одами нав баъд аз гузаштани мавсими даҳьяк ва хомӯш гардидани гуфтугузори ин маросим ба мо — ба гурӯҳи мо, ки аз якчанд нафар шарикониназдикфикр ташкил ёфта буд, баҳонае ёфта алоқа баста, ро-

Гар танган дахьяк нарасад, хеч нахўр ғам,
К-ямрўз намоиш ба чахон бепулу луччак.
Сухъбр барои ту муҳаййаст, дахад карз,
Ҳам хучраву ҳам хона ситонад зи ту як-як...*

(Қасида дар ин чо бо як байти гурезагй ба тавсифи амир мегузарад.)

ХАРГУРГОН ВА «РУБОҲОН»

Дар солҳои дахьякгирии шарикон (ҳамсинфҳоямон) дар пеши аъламй Бухоро — Ғиёс-махдум дар чамоаи мо (гурўҳамон) як шарики нав пайдо шуд. Ин одам сару либоси хеле озодан аъло дошта, бухорой буд.

Пайдо шудани ин одами нав, хусусан ки сару либосаш доро будани ўро нишон медод, толибони дахьякро хеле дар ташвиш андохт: талабагони кашшоқ метарсиданд, ки «ин одами бой боз як дахьякро аз миёни зада мегирад». Хатто талабагони дорои дахьякгириашон муайяншуда хам аз ин одам тарсиданд: онхо эхтимол чорй мекарданд, ки «чаҳаб нест, ин одам аз мо бойтар бошад ва нархи дахьякро аз мо зиёдтар карда гирад ва мо дар соли оянда монем».

Лекин рафта-рафта он тарсу ташвиши толибони дахьяк бархам хўрдан гирифт, чунки ин одам на бо кории чамоа (сарсинф) ва на бо дигар шарикони пештар дахьякгирифта алокае набаст, ва хол он ки толибони дахьяк бо кадом роҳе, ки дахьяк мегирифта бошанд, бо ин одамон, хусусан, ба кории чамоа, алоқа бастанашон лозим буд.

Толибони дахьяк, ки хамеша дари хонаи мумайиз-ро дилбонй карда, «кй омадан ва кй рафтан»-ро дар назар мегирифтанд ва бо ин кор хам мехостанд, ки толиби гузарон дахьяк буданашонро ба мумайиз нишон диханд ва хам порадихандагонро ба даст дароранд, ба пеши аълам ягон бор даромада-баромадани ин одами навро хабар надоланд. Ин хам як далели

---

* Дар тазкираи Сидки Зиё ин қасида бо хамин мукаддима тазкира кўтоҳ ва бегоҳ байтхояш тағйир дода шудааст. Дар байрон кардани байтхои ин қасида котибони нусхабардори ин тазкира низ химмат кардаанд.

иловагӣ шуд барои бартараф шудани тарсу ташвиши толибони даҳьяк.

Аммо дар рӯзи имтиҳонгирӣ (барӯйхатдарорӣ) ин одами нав дар байни толибони бешумори даҳьяк ва тамошобинон пайдо шуд. Намудор шудани ӯ дар он рӯз ҳам сабаби ташвиши толибони даҳьяк нашуд, чунки ҳар кас ӯро «тамошобин» гумон кард ва ӯ монанди толибони даҳьяк «тақсир, ба ман китоб диҳед, маро озмуда бинед, агар маҷрӯҳ шавам (дар имтиҳон афтам), аз толеам медонам» гӯён фарьёд ҳам намекард.

Аммо вақте ки китобдиҳӣ (имтиҳон) сар шуд, аълам аз ҳама пештар ӯро чеҳ зада китоб дод ва ба чӣ гуна ҳондани ӯ ҳеҷ аҳамият надода ва луқмаҳои (репликаҳои) аз тарафи тамошобинон ва толибони даҳьяк ба ӯ додашударо ношунида вонамуда, ӯро ба рӯйхати даҳьякгирон даровард.

Ӯ баъд аз гирифтани даҳьяк ҳам урфу одати дар ин кор ҷорӣ бударо накард, яъне дастархони муборакбодӣ накушод, муборакбодӣ гӯён ба касе лаби ноне ҳам надод ба мумайиз — аълам ҳам сарқанди якпудӣ он тараф истад, ошею ноне ҳам набурд. Хулоса, чунон ки ногаҳонӣ даҳьяк гирифтани ӯ ба назари даҳьякгирон, даҳьякхӯрон, толибони даҳьяк ва талабагони мадраса ачиб менамуд, ягон урфу расми маросими даҳьякгириро ба ҷо наёвардани ӯ аз вай ҳам ачибтар менамуд. Азбаски ӯ дар миёнаи ҷамоаи мо нав пайдо шуда буда, бо касе алоқа ва шиносӣ надошт, «қоидадонон» ва «урфу одат нигаҳдорандагон» роҳе намеёфтанд, ки забони худро дароз карда, ӯро «туфу лаънат» ва «сарзанишу таъна» намоянд. Фақат дар пайби ӯ дар байни худ мегуфтанд, ки «қандаша хӯрад, ҳамаро қоил ва моту мабҳут кард». Ин бошад, дар ҳаққи ӯ таъна набуда, таҳсин ва офарини гузаро буд.

* * *

Одами нав баъд аз гузаштани мавсими даҳьяк ва хомӯш гардидани гуфтугузори ин маросим ба мо — ба гурӯҳи мо, ки аз якчанд нафар шарикони наздикфикр ташкил ёфта буд, баҳонае ёфта алоқа баста, ро-

Гар танган дахьяк нарасад, хеч нахўр ғам,
К-имрўз намоиш ба чахон бенулу луччак.
Судхур бароя ту мухайёст, дихад кирд,
Хам хучраву хам хона ситонад ин ту ин-ак..*

(Касида дар ин чо бо як байти гурезагй ба тавсифи амир мегузарад.)

ХАРГУРГОН ВА «РУБОҲОН»

Дар солҳои дахьякгирии шарикон (хамсинфхоямон) дар пеши аълами Бухоро — Фейс-махдум дар чамоаи мо (гурўхамон) як шарики нав пайдо шуд. Ин одам сару либоси хеле озодан аъло дошта, бухорой буд.

Пайдо шудани ин одами нав, хусусан ки сару либосаш доро будани ўро нишон медод, толибони дахьякро хеле дар ташвиш андохт: талабагони кашшоф метарсиданд, ки «ин одами бой боз як дахьякро аз миён зада мегирад». Хатто талабагони дорои дахьякгиришон муайяншуда хам аз ин одам тарсиданд: онхо эхтимол чорй мекарданд, ки «ачаб нест, ин одам аз мо бойтар бошад ва нархи дахьякро аз мо зиёдтар карда гирад ва мо дар соли оянда монем».

Лекин рафта-рафта он тарсу ташвиши толибони дахьяк барҳам хўрдан гирифт, чунки ин одам на бо корихи чамоа (сарсинф) ва на бо дигар шарикони пештар дахьякгирифта алокае набаст, ва хол он ки толибони дахьяк бо кадом роле, ки дахьяк мегирифта бошанд, бо ин одамон, хусусан, ба корихи чамоа, алока бастанашон лозим буд.

Толибони дахьяк, ки хамеша дари хонаи мумайизро дидбонй карда, «кй омадан ва кй рафтан»-ро дар назар мегирифтанд ва бо ин кор хам мехостанд, ки толиби гузарон дахьяк будани шоирро ба мумайиз нишон диханд ва хам порадихандагонро ба даст дароранд, ба пеши аълами ягон бор даромада-баромадани ин одами навро хабар надоланд. Ин хам як далели

* Дар тазкираи Сидки Зай ин касида бо зиёдшии мувалифи тазкира кутох ва баъзе байтхояш тагьир дода шудааст. Дар вайрон кардани байтхои ин касида котибони нусхабардори ин тазкира низ хиссаи хирадманд.

иловагӣ шуд барои бартараф шудани тарсу ташвиши толибони даҳьяк.

Аммо дар рӯзи имтиҳонгирӣ (барӯйхатдарорӣ) ин одами нав дар байни толибони бешумори даҳьяк ва тамошобинон пайдо шуд. Намудор шудани ӯ дар он рӯз ҳам сабаби ташвиши толибони даҳьяк нашуд, чунки ҳар кас ӯро «тамошобин» гумон кард ва ӯ монанди толибони даҳьяк «тақсир, ба ман китоб диҳед, маро озмуда бинед, агар мачрӯҳ шавам (дар имтиҳон афтам), аз толеам медонам» гӯён фарьёд ҳам намекард.

Аммо вақте ки китобдиҳӣ (имтиҳон) сар шуд, аълам аз ҳама пештар ӯро чеғ зада китоб дод ва ба чӣ гуна ҳондани ӯ ҳеч аҳамият надода ва лукмаҳои (репликаҳои) аз тарафи тамошобинон ва толибони даҳьяк ба ӯ додашударо ношунида вонамуда, ӯро ба рӯйхати даҳьякгирон даровард.

Ӯ баъд аз гирифтани даҳьяк ҳам урфу одати дар ин кор чорӣ бударо накард, яъне дастархони муборакбодӣ накушод, муборакбодӣ гӯён ба касе лаби ноне ҳам надод ба мумайиз — аълам ҳам сарқанди якпудӣ он тараф истад, ошею ноне ҳам набурд. Хулоса, чунон ки ногаҳонӣ даҳьяк гирифтани ӯ ба назари даҳьякгирон, даҳьякхӯрон, толибони даҳьяк ва талабагони мадраса ачиб менамуд, ягон урфу расми маросими даҳьякгириро ба чо наёвардани ӯ аз вай ҳам ачибтар менамуд. Азбаски ӯ дар миёнаи ҷамоаи мо нав пайдо шуда буда, бо касе алоқа ва шиносой надошт, «қоидадонон» ва «урфу одат нигаҳдорандагон» роҳе намеёфтанд, ки забони худро дароз карда, ӯро «туфу лаънат» ва «сарзанишу таъна» намоянд. Фақат дар пайби ӯ дар байни худ мегуфтанд, ки «кандаша хӯрад, ҳамаро қоил ва моту мабҳут кард». Ин бошад, дар ҳаққи ӯ таъна набуда, таҳсин ва офарини гузаро буд.

* * *

Одами нав баъд аз гузаштани мавсими даҳьяк ва хомӯш гардидани гуфтугузори ин маросим ба мо — ба гурӯҳи мо, ки аз якчанд нафар шариконн наздикфикр ташкил ёфта буд, баҳонае ёфта алоқа баста, ро-

Гар тавғои дилам наркашад, ҳеҷ ғамхор нам,
Ки-марҳ ғамхоӣ ба ҳолам бекуну лутфам.
Сухтур бирон ту мулойим, дилам ҳалол,
Ҳам хурёнму ҳам тоқа гиёҳам ки ту ин-ам...*

(Қасида дар ин ҷо бо як байти гурезагӣ ба тавсифи ҳимор меғузарад.)

ХАРГУРГОН ВА «РУБОҲОН»

Дар оғози дилгиркунии шарикон (ҳамсинфонаш) дар пеши хъалами Бухоро — Ғафс ниҳодум дар ҷамоа ин (гурӯҳамон) як шарики нав пайдо шуд. Ин одам сару либоси хеле ошиқи дошта, бухороӣ буд.

Пайдо шудани ин одами нав, хусусан ин сару либоси дӯсти дуруғ ишқи медод, толибони дилозорро хеле дар ташвиш андохт: талабгорони кишвари нигаристанд, ки «ин одами бой бо ин дилозоро аз ман зада мегирад». Хатто талабгорони дӯсти дилгиркашон мушкилиҳоеро ҳам аз ин одам тарсиданд, ки ин ҳаққи чор мекардаанд, ки «чаҳор нест, ин одам аз ин бойтар бошад ва нарха дилозоро аз ин ҳам бештар карда гирад ва ин дар сели онҳо монеъ».

Лекин рафта-рафта ин тарсу ташвишҳои толибони дилоза барҳам ёфтан гирифт, чунки ин одам на бо ягон ҷиҳат (сарвинф) ва на бо дигар шарикони нигоҳи дилгиркунии ҳалқаи кабуд, на ҳам ин толибони дилоза бо ягон роҳ, на дилоза нигоҳнаро бошанд, бо ин одамон, хусусан, бо ягон ҷиҳат, ҳалқа бастаншон ҳоми буд.

Толибони дилоза, ки ҳамеша дари ҳамаи мушкилиҳоро ҳалқаи кардан, ҳай ошиқони ин ай рафтан-ро дар назар нигирифтанд ва бо ин ягон ҳам нагузоштанд, ки толиби гулӯяи дилоза будаанашонро ба мушкилиҳои ошиқи дилхоҳ ва ҳам парадаҳдагонро ба даст дароранд, ба онҳо ҳалқаи ягон бор даромада-баромадани ин одами ҳимор ҳабар надоданд. Ин ҳам як далели

---

* Дар тавзеҳоти Сидқи Зиё ин қасида бо баъзе мухталифи тавзеҳи кутоҳ ва баъзе бейтҳояш гуногун дода шудааст. Дар ин ҷо нусхаи байтҳои ин қасида интихоби худамонро ба тавзеҳи ман ҳамчун нусхаи.

иловагӣ шуд барои бартараф шудани тарсу ташвиши толибони даҳьяк.

Аммо дар рӯзи имтиҳонгирӣ (барӯйхатдарорӣ) ин одами нав дар байни толибони бешумори даҳьяк ва тамошобинон пайдо шуд. Намудор шудани ӯ дар он рӯз ҳам сабаби ташвиши толибони даҳьяк нашуд, чунки ҳар кас ӯро «тамошобин» гумон кард ва ӯ монанди толибони даҳьяк «тақсир, ба ман китоб диҳед, маро озмуда бинед, агар мачрӯҳ шавам (дар имтиҳон афтам), аз толеам медонам» гӯён фарьёд ҳам намекард.

Аммо вақте ки китобдиҳӣ (имтиҳон) сар шуд, аъламаз ҳама пештар ӯро чеҳ зада китоб дод ва ба чӣ гуна хондани ӯ ҳеҷ аҳамият надода ва лукмаҳои (репликаҳои) аз тарафи тамошобинон ва толибони даҳьяк ба ӯ додашударо ношунида вонамуда, ӯро ба рӯйхати даҳьякгирон даровард.

Ӯ баъд аз гирифтани даҳьяк ҳам урфу одати дар ин кор ҷорӣ бударо накард, яъне дастархони муборакбодӣ накушод, муборакбодӣ гӯён ба касе лаби ноне ҳам надод ба мумайиз — аълам ҳам сарқанди якпудӣ он тараф истад, ошею ноне ҳам набурд. Хулоса, чунон ки ногаҳонӣ даҳьяк гирифтани ӯ ба назари даҳьякгирон, даҳьякхӯрон, толибони даҳьяк ва талабагони мадраса ачиб менамуд, ягон урфу расми маросими даҳьякгириро ба ҷо наёвардани ӯ аз вай ҳам ачибтар менамуд. Азбаски ӯ дар миёнаи ҷамоат мо нав пайдо шуда буда, бо касе алоқа ва шиносой надошт, «қоидадонон» ва «урфу одат нигаҳдорандагон» роҳе намеёфтанд, ки забони худро дароз карда, ӯро «туфу лаънат» ва «сарзанишу таъна» намоянд. Фақат дар пайби ӯ дар байни худ мегуфтанд, ки «қандаша хӯрад, ҳамаро қоил ва моту мабҳут кард». Ин бошад, дар ҳаққи ӯ таъна набуда, таҳсин ва офарини гузаро буд.

* * *

Одами нав баъд аз гузаштани мавсими даҳьяк ва хомӯш гардидани гуфтугузори ин маросим ба мо — ба гурӯҳи мо, ки аз якчанд нафар шарикониназдикфикр ташкил ёфта буд, баҳонае ёфта алоқа баста, ро-

Гар танган даҳьяк нарасад, хеч махўр ғам,
К-имрўз намонй ба чахон бепулу луччак.
Судхўр барон ту муҳаббёст, диҳад карз,
Ҳам хучрану ҳам хона ситонад зи ту як-як...*

(Қасида дар ин чо бо як байти гурезагй ба тавсифи амир мегузарад.)

ХАРГУРГОН ВА «РУБОҲОН»

Дар солҳои даҳьякгирии шарикон (хамсинфхояшон) дар пеши аълами Бухоро — Ғиёс-махдум дар чамоаи мо (гурўҳамон) як шарики нав пайдо шуд. Ин одам сару либоси хеле озодан аъло дошта, бухорой буд.

Пайдо шудани ин одами нав, хусусан ки сару либосаш доро будани ўро нишон медод, толибони даҳьякро хеле дар ташвиш андохт: талабагони кашшоқ метарсиданд, ки «ин одами бой боз як даҳьякро аз миён зада мегирад». Хатто талабагони дорои даҳьякгириашон муайяншуда ҳам аз ин одам тарсиданд: онхо эҳтимол чорй мекарданд, ки «чаҳб нест, ин одам аз мо бойтар бошад ва нархи даҳьякро аз мо зиёдтар карда гирад ва мо дар соли оянда монем».

Лекин рафта-рафта он тарсу ташвиши толибони даҳьяк барҳам хўрдан гирифт, чунки ин одам на бо кории чамоа (сарсинф) ва на бо дигар шарикони пештар даҳьякгирифта алоқае набаст, ва хол он ки толибони даҳьяк бо кадом роҳе, ки даҳьяк мегирифта бошанд, бо ин одамон, хусусан, ба кории чамоа, алоқа бастанашон лозим буд.

Толибони даҳьяк, ки ҳамеша дари хонаи мумайиз-ро дидбонй карда, «кй омадан ва кй рафтан»-ро дар назар мегирифтанд ва бо ин кор ҳам мехостанд, ки толиби гузарон даҳьяк буданашонро ба мумайиз нишон диханд ва ҳам порадиҳандагонро ба даст дароранд, ба пеши аълам ягон бор даромада-баромадани ин одами навро хабар надоданд. Ин ҳам як далели

* Дар тазкираи Садри Зиё ин касида бо хохиши муаллифи тазкира кўтоҳ ва баъзе байтҳояш тағьир дода шудааст. Дар пайрон кардани байтҳои ин касида котибони нусхабардори ин тазкира низ хизмат кардаанд.

иловагӣ шуд барои бартараф шудани тарсу ташвиши толибони даҳьяк.

Аммо дар рӯзи имтиҳонгирӣ (барӯйхатдарорӣ) ин одами нав дар байни толибони бешумори даҳьяк ва тамошобинон пайдо шуд. Намудор шудани ӯ дар он рӯз ҳам сабаби ташвиши толибони даҳьяк нашуд, чунки ҳар кас ӯро «тамошобин» гумон кард ва ӯ монанди толибони даҳьяк «тақсир, ба ман китоб диҳед, маро озмуда бинед, агар мачрӯҳ шавам (дар имтиҳон афтам), аз толеам медонам» гӯён фарьёд ҳам намекард.

Аммо вақте ки китобдиҳӣ (имтиҳон) сар шуд, аълам аз ҳама пештар ӯро чеҳ зада китоб дод ва ба чӣ гуна хондани ӯ ҳеҷ аҳамият надода ва луқмаҳои (репликаҳои) аз тарафи тамошобинон ва толибони даҳьяк ба ӯ додашударо ношунида вонамуда, ӯро ба рӯйхати даҳьякгирон даровард.

Ӯ баъд аз гирифтани даҳьяк ҳам урфу одати дар ин кор ҷорӣ бударо накард, яъне дастархони муборакбодӣ накушод, муборакбодӣ гӯён ба касе лаби ноне ҳам надод ба мумайиз — аълам ҳам сарқанди якпудӣ он тараф истад, ошею ноне ҳам набурд. Хулоса, чунон ки ногаҳонӣ даҳьяк гирифтани ӯ ба назари даҳьякгирон, даҳьякхӯрон, толибони даҳьяк ва талабагони мадраса ачиб менамуд, ягон урфу расми маросими даҳьякгириро ба ҷо наёвардани ӯ аз вай ҳам ачибтар менамуд. Азбаски ӯ дар миёнаи ҷамоаи мо нав пайдо шуда буда, бо касе алоқа ва шиносӣ надошт, «қондадонон» ва «урфу одат нигаҳдорандагон» роҳе намеёфтанд, ки забони худро дароз карда, ӯро «туфу лаънат» ва «сарзанишу таъна» намоянд. Фақат дар байни ӯ дар байни худ мегуфтанд, ки «қандаша хӯрад, ҳамаро қоил ва моту мабҳут кард». Ин бошад, дар ҳаққи ӯ таъна набуда, таҳсин ва офарини гузаро буд.

* * *

Одами нав баъд аз гузаштани мавсими даҳьяк ва хомӯш гардидани гуфтугузори ин маросим ба мо — ба гурӯҳи мо, ки аз якчанд нафар шариконӣ наздикфикр ташкил ёфта буд, бахонае ёфта алоқа баста, ро-

хи шиносой ва ошной кушод. Чунон ки аз шарҳи аҳволи шахсии ӯ маълум шуд, ӯ Қорӣ Ибод ном дошта (ин ғайри он Қорӣ Ибод аст, ки дар «Ҷаллодони Бухоро» бо унвони шӯрапушти дузд қайд шудааст)[221], хавлиаш дар гузари Таҳтизиндони Бухоро будааст ва ба ин муносибат уро «Қорӣ Ибоди такизиндонӣ» мегуфтаанд. Бародари калони ӯ аз омилони закот[222] будааст. Аммо ин ба ӯ алоқа надоштааст ва инчунин ӯ аз дарбориёни калони ҳамон замон хоҳарзодаи Раҳмонқулбии додхоҳи удайчӣ[223] (вазири ташрифот) будааст, лекин бо Раҳмонқулбӣ ҳам алоқа надоштааст. Ба муносибати қории қуръон буданаш мақсураи дурусте (вақфи махсуси қориён) ба даст даровардааст, бо даромади он зиндагонӣ мекардааст.

Чун рафта-рафта алоқаи ӯ бо мо бисьёр наздик шуд, ман аз ӯ барои даҳьякгирӣ чанд пул харҷ кардаанашро пурсидам. Ӯ гуфт:

— Одамони аҳмақ барои даҳьякгирӣ пул сарф мекунанд; худоро шукр, ман он қадар идрок дорам, ки ҳандазор ва аблаҳи будани барои як саду бист танга барбод додани хазорҳо тангаро бифаҳмам.

— Пас чӣ гуна ба тарзи ногаҳонӣ ва асроангезона даҳьякро ба даст даровардед? — боз пурсидам.

— Калонон ва мансабдорони замони мо, хоҳ аз чумлаи сипоҳ бошанд, хоҳ аз табақаи уламо, «харгургонанд», — гуфт ӯ ва ин таъбири сарбаста ва ачиби худро ба тарзи зерин шарҳ дод: — яъне дар пеши амир ва дар пеши он касоне, ки дар мансаб аз худашон болотиашин хастанд, монанди хар борбардор ва ором мебошанд; аммо ба болои зердастон — ба болои касоне, ки дар амал ва мансаб тобеи онхоанд ва ба болои аҳолии оддӣ гурги дарранда вахшианд. (Ман ин мазмунро дар романи «Ғуломон» кор фармудаам.)[224]

Ӯ хомӯш монд ва ман пурсиши худро давом додам:

— Ин таъбири шумо барои калонони замони мо тавсифи кӯтоҳи бисьёр пурра аст, ки дар забони тоҷикӣ барои онхо аз ин бехтар, равшантар ва ҳамафаҳмтар таъбир ёфтан мумкин нест. Офарин! Аммо барои ногаҳонӣ даҳьяк гирифтани шумо «харгургон» будани калонон чӣ муносибат дорад?

— Сабр кунед! — гўён ба ҷавоби худ давом кард Қорӣ Ибод.— Дар мукобили харгургон «рӯбоҳон» ҳам хастанд, ки бе он ки бо онҳо ҷангу ҷидол кунанд, рохи бо онҳо мубориза бурданро медонанд ва ман аз ҷумлаи ҳамон «рӯбоҳон» мебошам.

— Пас барои даҳьякро ба даст даровардан чӣ гуна рӯбоҳбозиро ба кор бурдед? — боз пурсидам ман. Аз оҳиста-оҳиста ва дона-дона суханронӣ кардани ӯ дилам танг шуда буд.

— Як рӯзи дарс, ки аълам дар дарсхона буд ва дидбонони даҳьякталаб ҳам атрофи ҳавлии ӯро холӣ гузошта ҳамагӣ дар гирду пеши дарсхона дидбонӣ мекарданд, ман як сабадча ангури ҳусайниро аз бозор харида гирифта бурда, ба ҳавлии ӯ даромадам ва мунтазири аз дарсхона баргаштани ӯ шуда нишастам. Ӯ омада ба меҳмонхонааш даромада, ҷомаҳои кӯчапӯшиашро кашида, либосҳои рӯзмарраи пӯшида, дар ҷояш нишаст. Ман ҳам дар пеши дари миёнаи даҳлез ва меҳмонхона рафта сабадчаи ангури дар даст доштаамро намоён карда рост истодам. Чун чашми ӯ ба ман афтод, таъзимкунон салом додам. Ӯ бо ишора таклиф кард, ки ба даруни меҳмонхона дароям. Ман даромада ба наздики ӯ рафта, зонузанон сабадчаи ангурро бо ду дасти одоб пешаш гузошта, аз ҷоям хеста, пуштиқӣ қадам зада дар поёнтари хона рафта, дузону нишаста ба канори худ чашм дӯхтам.

— «Ту кистӣ, чанд рӯз аст, ки дар дарсхонаи мо менамой, аммо кӣ будани туро намедонам»,— гуфт ӯ. Ман, бе он ки ба ӯ нигоҳ кунам, номи худ ва бошишгоҳи худро гуфта, хоҳарзодаи Раҳмонқулбии додхоҳи удайчӣ будаиамро илова намудам. Чун аълам номи додхоҳро шунид, дикқати ӯ ба ман зиёдатар шуда, пурсид:

— «Дар ин наздикиҳо удайчиро дидӣ?»

— «Понздаҳ рӯз аз ин пеш дида будам».

— «Магар Кармина рафта будӣ?»

— «Не, он кас якшаба аз ҷаноби олӣ рухсат гирифта ба чорбоғи худ омада буданд. Азбаски ба хешони худ пешакӣ хабар дода буданд, мо рафта дидем. Аммо бинобар мулоҳизаҳои сипоҳигарӣ (сиёсӣ) омаданашонро ба берунаҳо нафаҳмонданд ва касоне-

ҳи шиносой ва ошной кушод. Чунон ки аз шарҳи аҳволи шахсии ӯ маълум шуд, ӯ Қорӣ Ибод ном дошта (ин ғайри он Қорӣ Ибод аст, ки дар «Ҷаллодони Бухоро» бо унвони шӯрапушти дузд қайд шудааст)[225], хавлиаш дар гузари Таҳтизиндони Бухоро будааст ва ба ин муносибат ӯро «Қорӣ Ибоди такизиндонӣ» мегуфтаанд. Бародари калони ӯ аз омилони закот[222] будааст. Аммо ин ба ӯ алоқа надоштааст ва инчунин ӯ аз дарбориёни калони хамон замон хоҳарзодаи Раҳмонқулбии додхоҳи удайчӣ[223] (вазири ташрифот) будааст, лекин бо Раҳмонқулбӣ хам алоқа надоштааст. Ба муносибати қорин қуръон буданаш максураи дурусте (вақфи махсуси қорнён) ба даст даровардааст, бо даромади он зиндагонӣ мекардааст.

Чун рафта-рафта алоқаи ӯ бо мо бисьёр наздик шуд, ман аз ӯ барои даҳьякгирӣ чанд пул харҷ кардан хам пурсидам. Ӯ гуфт:

— Одамони ахмақ барои даҳьякгирӣ пул сарф мекунанд; худоро шукр, ман он кадар идрок дорам, ки хандазор ва аблаҳи будани барои як саду бист танга барбод додани ҳазорҳо тангаро бифахмам.

— Пас чӣ гуна ба тарзи ногаҳонӣ ва асроранге зона даҳьякро ба даст даровардед? — боз пурсидам.

— Калонон ва мансабдорони замони мо, хоҳ аз чумлаи сипоҳ бошанд, хоҳ аз табақаи уламо, «харгургонанд»,— гуфт ӯ ва ин таъбири сарбаста ва ачиби худро ба тарзи зерин шарҳ дод: — яъне дар пеши амир ва дар пеши он касоне, ки дар мансаб аз худашон болотиашин хастанд, монанди хар борбардор ва ором мебошанд, аммо ба болои зердастон — ба болои касоне, ки дар амал ва мансаб тобеи онҳоанд ва ба болои аҳолии одди гурги дарранданд вахшианд. (Ман ин мазмунро дар романи «Ғуломон» кор фармудаам.)[224]

Ӯ хомӯш монд ва ман пурсиши худро давом додам:

— Ин таъбири шумо барои калонони замони мо тавсифи кӯтоҳи бисьёр пурра аст, ки дар забони точикӣ барои онҳо аз ин бехтар, равшантар ва ҳамафахмтар таъбир ёфтан мумкин нест. Офарин! Аммо барои ногаҳонӣ даҳьяк гирифтани шумо «харгургон» будани калонон чӣ муносибат дорад?

— Сабр кунед! — гўён ба чавоби худ давом кард Корй Ибод.— Дар мукобили харгургон «рўбоҳон» ҳам хастанд, ки бе он ки бо онҳо ҷангу ҷидол кунанд, рохи бо онҳо мубориза бурданро медонанд ва ман аз чумлаи ҳамон «рўбоҳон» мебошам.

— Пас барои даҳьякро ба даст даровардан чй гуна рўбоҳбозиро ба кор бурдед? — боз пурсидам ман. Аз оҳиста-оҳиста ва дона-дона суханронй кардани ў дилам танг шуда буд.

— Як рўзи дарс, ки аълам дар дарсхона буд ва дидбонони даҳьякталаб ҳам атрофи ҳавлии ўро холй гузошта ҳамагй дар гирду пеши дарсхона дидбонй мекарданд, ман як сабадча ангури ҳусайниро аз бозор харида гирифта бурда, ба ҳавлии ў даромадам ва мунтазири аз дарсхона баргаштани ў шуда нишастам. Ў омада ба меҳмонхонааш даромада, чомаҳои кўчапўшиашро кашида, либосҳои рўихонагй пўшида, дар чояш нишаст. Ман ҳам дар пеши дари миёнаи даҳлез ва меҳмонхона рафта сабадчаи ангури дар даст доштаамро намоён карда рост истодам. Чун чашми ў ба ман афтод, таъзимкунон салом додам. Ў бо ишора таклиф кард, ки ба дарунй меҳмонхона дароям. Ман даромада ба наздики ў рафта, зонузанон сабадчаи ангурро бо ду дасти одоб пешаш гузошта, аз чоям хеста, пуштнокй кадам зада дар поёнтари хона рафта, дузону нишаста ба канори худ чашм дўхтам.

— «Ту кистй, чанд рўз аст, ки дар дарсхонаи мо менамой, аммо кй будани туро намедонам»,— гуфт ў. Ман, бе он ки ба ў нигоҳ кунам, номи худ ва бошишгоҳи худро гуфта, хоҳарзодаи Раҳмонқулбии додхоҳи удайчй буданамро илова намудам. Чун аълам номи додхохро шунид, диққати ў ба ман зиёдатар шуда, пурсид:

— «Дар ин наздикиҳо удайчиро дидй?»

— «Понздаҳ рўз аз ин пеш дида будам».

— «Магар Кармина рафта будй?»

— «Не, он кас якшаба аз чаноби олй рухсат гирифта ба чорбоғи худ омада буданд. Азбаски ба хешони худ пешакй хабар дода буданд, мо рафта дидем. Аммо бинобар мулоҳизаҳои сипоҳигарй (сиёсй) омаданашонро ба берунаҳо нафаҳмонданд ва касоне-

ро ҳам, ки аз омаданашон хабардор шуда омада буданд, ба пеши худ надаровардаанд ва надиданд».

— «Хуб, аз даргоҳи ҷаноби олӣ чиҳо хикоят кардаанд?» — аълам кунҷковона пурсид.

— «Баъзе гапҳои муҳим хикоят карданд, аммо ба ҳеҷ кас нагӯй гуфта таъкид намуданд».

Кунҷковии аълам боз ҳам знёдатар шуда:

— «Магар ба ман ҳам, ки устодат мебошам, низ нагӯй гуфтанд?» — боз пурсид аълам ва беихтиёр аз ҷои нишасташ лағжида ба тарафи ман пештар омад.

— «Зотан, шогирд шудани ман ҳам ба ҷаноби шумо аз ҳамон гапи сирри давлатӣ баромад»,— гуфтам ман оташи кунҷковии ӯро доман задан хоста.

— «Пештар биё!» — гуфт ӯ ба ман. Ман як газ пештар рафтам.

— «Боз пештар! Боз пештар!» — гӯён охир маро ба наздики худ бурд ва пурсид:

— «Дар вокеъ ту чаро дар охири таҳсил омада ба ман шогирд шудӣ?»

Ман ба ин сухани ӯ хандидам.

— «Чаро механдӣ?» — гуфт аълам қадаре сурх шуда, аммо ман нафаҳмидам, ки ин сурхшавии ӯ аз хиҷолат буд ё аз хашм, ва илова намуд: — «Магар ман ягон сухани хандаовар гуфтам?»

— «Шумо мехоҳед, ки сирри давлатиро аз ман ба ман нофаҳмонда дониста гиред. Аммо фош гардидани ин сир ба ман не, аз ҳама аввал ба ҷаноби худатон ва баъд аз он ба додхоҳ зарарнок аст»,— гуфтам ман. Акнун аълам саросема гардида, сари каловаи худро гум карда, девона барин шуда буд ва бетоқатона ба гап даромад:

— «Модом ки фош гардидани он сир ба худам зарарнок будааст, ман чаро фош кунам, ман ҳаққи устодии худро ба ту шафеъ оварда (восита карда) мепурсам, ки он сирро ба ман гӯй ва ман қавл медиҳам, ки ба ҳеҷ кас намегӯям».

— «Модом ки шумо ҳаққи устодии худро ба мнён овардед, ки дар назди ман аз ҳама пурқиматтар аст ва ба болои ин қавл додед, ки ба ҳеҷ кас намегӯед, ман маҷбурам, ки бар хилофи қавли ба додхоҳ додаам он сирро ба ҷанобашон арз кунам»,— гуфтам ва

давом намудам: — «Вақте ки ман шабона дар чорбоғи худашон бо тағоиам мулоқот кардам, он кас аз ман дар кучоҳо хонда гаштанамро пурсиданд. Ман қозикалон ва чанд дарсхонаи дигарро, ки дар он чоҳо мехондам, ном бурдам. Додхоҳ боз пурсиданд, ки: «Магар ба эшони аълам то ҳол шогирд нашудай?»— «Не»,—гуфтам ман дар чавоб. Он кас сари худро афсўсхўрона ба ду тараф чунбонда гуфтанд: «Аз фардо намонда ба эшони аълам шогирд шав ва домани ои касро сар надех, ки баъд аз сари қозй Бадриддин қозикалоншаванда ҳамон кас мебошанд». Ман хомўш мондам, аълам дар ҳаячон афтод ва баъд аз қадаре ором гирифтан ў аз ман пурсид:

— «Напурсидй, ки додхоҳ ин хабари хушро ба кадом далел аз даҳон баровардаанд, оё дар ягон вақт чаноби олй марҳамат кардаанд?»

— «Пурсидам,— гуфтам ман ва ба тафсил кардан даромадам: — Назар ба қавли додхоҳ,— гуфтам ман,— ба муносибати пир шудани қозй Бадриддин дар дарбори олй бар болои номзади қозикалони оянда гуфтугузор мерафтааст. Остонақул-қушбегй қозй Бақохонро бинобар сайид ва худро имомзодаи шаҳо шумурданаш тарафдорй мекардааст. Аммо додхоҳ ва якчанд дарбориёни калони бухорой ва қаршиги тарафи чаноби шумо будаанд. Додхоҳ гуфтанд, ки: «Охир, мо Абдулҳафизбии иноқи ҳокими Чорҷўй, Низомиддинхочаи ҳокими Зиёуддин, Авлиёқулбеки ҳокими Китоб ва Мирзо Насруллои ҳокими Шаҳри Сабз барин ғуломони қадрдони чаноби олиро ба тарафи худ кашида ғалаба кардем ва чаноби олиҳазратам қарор доданд, ки баъд аз сари қозй Бадриддин эшони аъламро қозикалон кунанд. Аммо таъкид карданд, ки то вафоти қозй Бадриддин ин сир фош нагардад».

Қорй Ибод гуфт:

— Бо шунидани ин суханҳо аълам чунон дар ҳаячон афтод, ки дар як чо ором нишаста наметавонист ва кафҳои дастонашро бар якдигар сахт-сахт мемолид ва дар вақти молиш додани кафҳояш ба тарафи рости чапи худ печутоб мехўрд, гоҳо кафҳои дасташро ба сари синаву дили худ молиш медод ва гоҳо сари синаву дили худро зер карда меистод, гўё ки дилаш

аз хонааш баромада рафтан мехоҳад ва ӯ мехоҳад нигоҳ дорад. Ман метарсидам, ки ачаб нест аз хурсандӣ шодимарг шавад. Оқибат, қадре ором гирифт ва аз ман пурсид: *I*

— «Ту даҳьяк дорӣ?»

— «Не».

— «Ман ҳамин сол ба ту даҳьяк медиҳам».

— «Ман имсол даҳьяк намегирам!» — гуфтам бо оҳанги қатъӣ, лекин оромона.

— «Чаро?» — бо оҳанги тааҷҷуб пурсид аълам.

— «Зеро шумо шогирдоне доред, ки пояздаҳ сол боз дар пеши шумо дарс мехонанд ва ҳанӯз даҳьяк нагирифтаанд. Агар шумо ба ман, ки шогирди пояздаҳрӯзаам, даҳьяк диҳед, гапу ҳарфи бисёр мешавад, ҳам ба шумо ва ҳам ба ман зарар мекунад».

— «Ҷаноби олӣ, ки ихтиёри дах-дувоздаҳ даҳьякро ба дасти ман медиҳанд, ман ҳақ дорам, ки ба ҳеҷ кадоми шогирдонам надода, аз кӯча талабгоронро оварда ««Ҳидоя»-ро нагз медонанд» гӯён ба онҳо даҳьяк диҳам ва ҳеҷ кас ҳақ надорад, ки кори маро пурсуков ва бозхост кунад,— гуфт аълам ва илова намуд: — Албатта, ту дар рӯзи даҳьякдиҳӣ дар ин ҷо ҳозир бош, ман ба ту китоб дода, аз имтиҳон гузаронида, ҳилаи шарънашро дуруст карда, ба ту даҳьяк медиҳам».

— «Намешавад,— гуфтам ман ва илова кардам: —ман «Ҳидоя»-ро ҳеҷ наҳондаам ва азбаски имсол ниятӣ даҳьякгирӣ надоштам, монанди толибони даҳьяк аввалҳои фаслҳо ва бобҳои он китобро ҳам тайёр накардаам, ман бехуда ҳулро дар миёни омма мачрӯҳ карда (ғалтонда) расво намекунам. Агар саломатӣ бошад, соли оянда ё ду сол баъд мегирам».

— «Ту мусулмони содда будӣ! Ман ба ту китоб медиҳам ва ҳуд бо мударрисоне, ки ҳимон рӯз дар пеши ман дар мачлиси имтиҳон ҳозир мешаванд, сӯҳбат сар мекунам. Кӣ медонад, ки ту китоб хондӣ, ё наҳондӣ, ё хато хондӣ? Дуруст аст, ки тамошобинон ё толибони даҳьяк ачаб нест, ки «ғалат хонд» гӯён ғавғо бардоранд. Аммо сухани онҳо эътибор надорад, зеро онҳо одамони холис нестанд, холис наъбудани толибони даҳьяк маълум аст. Тамошобинон бошанд, он-

ҳо ҳам ё ба баъзе толибони дахьяк тарафдоранд ё мукобил. Бинобар ин суханхои дар давраи китобхонй фарьёдкашандагонро дар бозори тез ҳам ба як пули сиёҳ хеч кас намегирад».

Корй Ибод гуфт:

— Бо нозу истигнои бисьёре аъламро миннатдор карда охир розй шудам, ки рӯзи китобдихй хозир шавам ва дахьяк гирам. Ба хамин тариқа, ногахонй дар чашми толибони дахьяк монанди балои осмонй хозир шуда, дахьякро гирифтам.

Корй Ибод дар охири сухани худ гуфт:

— Ман медонистам, ки шумоён, чанд нафар шоирон, аз ҳушьёртарин одамони хамин замон мебошетон. Ман мехостам, ки бо шумоён дӯсти наздик шавам ва «рӯбохбозй»-хои худро нақл кунам ва нишон дихам, ки шумоён дар ягон гӯшаи дафтари шеърхотон навишта монетон, то аз мо ёдгорие монад ва барои ояндагон ибрат шавад ва ҳамроҳи ман ба гӯр наравад. Чунки ман ин гапхои худро ба хеч кас гуфта наметавонам. Агар ин сирхои ман фош гардад, дар зери лагад ва дандони «харгургон» махв мешавам.

Корй Ибод баъд аз ин мукаддима дар ҳамон мачлис ва баъд аз он дар мачлисхои дигар дар бораи рӯбоҳвор мубориза карданаш бо «харгургон» бисьёр иокеахо нақл кард. Аммо хеч кадоми онхо қобили ба омма пешкаш кардан набуданд, чунки ҳамаи онхо шахсй буда, ҳамагй ба манфиати худи «рӯбоҳбозикунанда» натича медоданд. Фақат хамин кадарро исбот мекарданд, ки калонони он замон монанди хар аҳмақи борбардор ва монанди гург даррандаи хунхор будаанд.

Нақл намудани танхо як рӯбоҳбозие, ки Корй Ибод дар вақти иштирок карданаш дар як саёхати мо кард, муносиб дида шуд. Ҳарчанд натичаи ин вокеа низ шахсй буда, ба омма дахл надошта бошад ҳам, барои исботи таъбири боло — «харгургон» будани калонони он замон ва бо онхо мубориза карда фоида бурда тавонистани «рӯбохон» як далели дигар мешавад.

Ҳарчанд вокеаи дахьякгирии Корй он таъбир ва тавсифро ба хубй исбот мекарда бошад хам, ачаб

аз хонааш баромада рафтан мехоҳад ва ӯ мехоҳад нигоҳ дорад. Ман метарсидам, ки ачаб нест аз хурсандӣ шодимарг шавад. Оқибат, қадре ором гирифт ва аз ман пурсид: *I*

— «Ту дахлям дорӣ?»

— «Не».

— «Ман ҳамин сол ба ту дахлям медиҳам».

— «Ман имсол дахлям намегирам!» — гуфтам бо оҳанги ҳатмӣ, лекин оромона.

— «Чаро?» — бо оҳанги тааҷҷуб пурсид аҳлам.

— «Зеро шумо шогирдоне доред, ки понздаҳ сол боз дар пеши шумо дарс мехонанд ва ҳанӯз дахлям нагирифтаанд. Агар шумо ба ман, ки шогирди понздаҳрӯзаам, дахлям диҳед, гапу ҳарфи бисёр мешавад, ҳам ба шумо ва ҳам ба ман зарар мерасад».

— «Ҷаноби олӣ, ки ихтиёри дах-дувоздаҳ дахлямро ба дасти ман медиҳанд, ман ҳақ дорам, ки ба ҳеҷ кадоми шогирдонам надода, аз кӯча талабагонро оварда «Ҳидоя»-ро ҳатмӣ медонанд» гуфт ба оҳиста дахлям диҳам ва ҳеҷ кас ҳақ надорад, ки кори маро пурсуҷӯ ва бозхост кунад,— гуфт аҳлам аз алова изҳор кард: — Албатта, ту дар рӯзи дахлякдиҳӣ дар ин ҷо ҳозир бош, ман ба ту китоб дода, аз имтиҳон гузаронида, ҳилаи шаръиашро дуруст карда, ба ту дахлям медиҳам».

— «Намешавад,— гуфтам ман аз алова кардам: — ман «Ҳидоя»-ро ҳеҷ наҳондаам ва дабаски имсол ниятӣ дахлякгирӣ надоштам, монанди толибони дахлями аввалини фаслро ва бобҳои он китобро ҳам тайёр накардаам, ман бехуда худро дар майни умма мачрӯҳ карда (халтонда) расво намекунам. Агар саломатӣ бошад, сола онҳоро ё ду сол баъд мегирам».

— «Ту мусулмони содда будӣ! Ман ба ту китоб медиҳам ва ҳуд бо мударрисони, ки ҳамон рӯз дар пеши ман дар маҷлиси имтиҳон ҳозир мешаванд, сӯҳбат сар мекунам. Кӣ медонад, ки ту китоб хондӣ, ё наҳондӣ, ё ҳато хондӣ? Дуруст аст, ки таҳшобиони ё толибони дахлям ачаб нест, ки «ғалат хонд» гуфта гавго бардоранд. Аммо сухани онҳо эътибор надорад, зеро онҳо одамони холис нестанд, холис набудани толибони дахлям маълум аст. Таҳшобиён бошанд, ки-

ҳо ҳам ё ба баъзе толибони дахьяк тарафдоранд ё мукобил. Бинобар ин суханҳои дар давраи китобхонӣ фарьёдкашандагонро дар бозори тез ҳам ба як пули сиёҳ хеҷ кас намегирад».

Корӣ Ибод гуфт:

— Бо нозу истиғнои бисьёре аъламро миннатдор карда охир розӣ шудам, ки рӯзи китобдиҳӣ ҳозир шавам ва дахьяк гирам. Ба ҳамин тариқа, ногаҳонӣ дар чашми толибони дахьяк монанди балои осмонӣ ҳозир шуда, дахьякро гирифтам.

Корӣ Ибод дар охири сухани худ гуфт:

— Ман медонистам, ки шумоён, чанд нафар шоирон, аз ҳушьёртарин одамони ҳамин замон мебошетон. Ман мехостам, ки бо шумоён дӯсти наздик шавам ва «рӯбоҳбозӣ»-ҳои худро нақл кунам ва нишон диҳам, ки шумоён дар ягон гӯшаи дафтари шеърхотон навишта монетон, то аз мо ёдгорие монад ва барои оиндагон ибрат шавад ва ҳамроҳи ман ба гӯр наравад. Чунки ман ин гапҳои худро ба ҳеҷ кас гуфта наметавонам. Агар ин сирҳои ман фош гардад, дар зери лагад ва дандони «харгургон» маҳв мешавам.

Корӣ Ибод баъд аз ин мукаддима дар ҳамон мачлис ва баъд аз он дар мачлисҳои дигар дар бораи рӯбоҳвор муборизаи карданаш бо «харгургон» бисьёр воқеаҳо нақл кард. Аммо хеҷ кадоми онҳо кобили ба омма пешкаш кардан набуданд, чунки ҳамаи онҳо шахсӣ буда, ҳамагӣ ба манфиати худи «рӯбоҳбозикунанда» натича медоданд. Фақат ҳамин қадарро исбот мекарданд, ки калонони он замон монанди ҳар аҳмаки борбардор ва монанди гург даррандаи хунхор будаанд.

Нақл намудани танҳо як рӯбоҳбозие, ки Корӣ Ибод дар вақти иштирок карданаш дар як саёҳати мо кард, муносиб дида шуд. Ҳарчанд натичаи ин воқеа низ шахсӣ буда, ба омма дахл надошта бошад ҳам, барои исботи таъбири боло — «харгургон» будани калонони он замон ва бо онҳо муборизаи карда фонда бурда тавонистани «рӯбоҳон» як далели дигар мешавад.

Ҳарчанд воқеаи дахьякгирии Корӣ он таъбир ва тавсифро ба хубӣ исбот мекарда бошад ҳам, ачаб

нест, ки баъзе хонандагон он воқеаро тасодуфӣ гумон кунанд. Вақте ки дар пахлуи вай воқеаи зерин, ки нависандаи ин сатрҳо ба чашми худ дидааст, оварда шавад, мисол ду шуда, характери умумӣ пайдо мекунад.

САЁҲАТИ МАХДУМОНИ СОХТА

Як сол мо дар аввалҳои моҳи сентябрь дар саҳро саёҳат кардан хостем. Мақсади аввалӣ аз ин саёҳат ҳавои тозагирӣ, харбузаву ангурхӯрӣ буд, ки дар саҳро фаровон буд. Дар ин зимн дидани деҳаи Суғд, ки ҳавлии бобои падарӣ ва хешовандони Аҳмади Дониш дар он деҳа воқеъ аст ва дидани деҳаи Қотиён, ки бошишгоҳи созандагон ва хешовандони қозӣ Қурбонхони Фитрат мебошад, ҳам дар он ҷо Аҳмади Дониш дар аснои саёҳатҳои саҳроаш ҳар сол рафта рӯзе чанд менистод, дар мақсади мо дохил буданд.

Мувофиқи ин мақсадҳо роҳи гардиши саёҳати мо аз Бухоро Вобканд — деҳаи Суғд — Қотиён ва аз он ҷо Ғиҷдувон ва деҳаи хешовандони ман, баъд аз он Ваганзе ва Бухоро буд.

Рафиқони саёҳати мо Мирзо Абдулвоҳид, Ҳомидҳоҷаи Мехрӣ, Мирабдулқодири Байтал, аз алоқамандони Ҳомидҳоҷа — Қорӣ Саъдулло ном касе ва ман будем.

Аз кучо бошад, нияти саёҳати саҳро доштани моро Қорӣ Ибоди такизиндонӣ шунида, пеши мо омад ва ҳамроҳ бурдани худашро илтимос кард:

— Зарарам ба шумоён намерасад, харҷро баробари дигарон медиҳам, аҷаб нест, ки дар ташкил кардани тамошоҳо ба шумоҳо фоидаам расад,— гуфт.

Мо қабул кардем. Ба ҳамин тариқа, рафиқони саёҳати мо шаш нафар шуданд. Барои саворӣ мо як фойтуни калони дуаспа киро кардем. Қорӣ Ибод барои худ як асп ёфта омад. Аввали пагоҳ аз дарвозаи Имоми шаҳри Бухоро баромада, рост ба тарафи Вобканд рафтем. Дар ду километр аз Вобканд ба тарафи шаҳр, дар рафтан ба тарафи дасти чапи роҳи калон ва канортар аз он деҳае ҳаст, ки вайро Кофарработ менамоманд ва дар он ҷо як ошноямон боғе дошт, ки манзили якӯмро дар он боғ кардем. (Ин деҳа ва арбоби он

дар боби «Дуои начот»-и романи «Дохунда» тасвир ёфтааст.

Баъд аз дар он бог шустушӯ карда чизҳои барзиёди сафариро гузоштан ба тамошои маркази райони Вобканд рафтем. Дар мобайни маркази он район чӯи калоне ҳаст, ки аз шарқ ба ғарб равон аст ва роҳи калони Вобканд ва деҳаи Суғду Шофирком он чӯйро бурида мегузарад.

Дар гузаргоҳи роҳ бар рӯи чӯй пуле кашида шудааст. Дар он тарафи пул — дар канори шимолии чӯй — самоворхонаи хушбино, хушҳаво ва хушпалосе буд, ки ҳеч гоҳ аз чойнӯшон холӣ наменмонд. Мо ҳам дар он самоворхона, дар канори чӯй бар рӯи гилеми сурхи қаршигӣ нишаста чойнӯшӣ сар кардем.

Дар тарафи чанубии чӯй, дар канори роҳи калон ва пул дарвозаи миршабхонаи район кушода мешуд, ки дар рӯ ба рӯи самоворхона воқеъ буда, миёнаи ин ду биноро танҳо ҳамон чӯи калон чудо мекард.

Дар мачлиси чойнӯшӣ бештарин гуфтугузори мо бар болои хусусияти он район мерафт ва кам-кам сухан бар болои аҳли санъати он район расид, ки баъд аз Ғичдувон, балки баробари Ғичдувон вилояти Бухороро аз аҳли санъат он район таъмин мекард. Дар асноии ин боби сӯҳбат гап дар бораи Искандар ном чавони хушовоз ва сурудхони он район кушода шуд, ки дар ҳамои вақтхо дар «ҳафт тумани Бухоро»* шӯҳрати азим пайдо карда ном бароварда буд.

Дараҷаи маҳорати Искандарро хикояти зерин ба хубӣ нишон медиҳад. Аз рӯи одати онвақта, дар чавкӣ (базми умумӣ) сурудхононро ба дарачаи овоз ва маҳораташон нигоҳ карда ду-ду пахлуи ҳам чуфт мегузоштанд, ки дар шашмакомхонӣ дар «авчу акс» ба ҳамдигар ёрӣ дода, ба пурра ва бенуксон суруда шудани ҳавои сурудашаванда сабаб гарданд.

Дар ҳамон вақтхо дар райони Ғичдувон Эргаш ном чавони сурудхоне шӯҳрат пайдо карда буд. Ӯ дар вақти сурудхонӣ, гӯё аз таъсири овози худ худаш

* *Хафт тумани Бухоро* — дар он вақтхо вилояти Бухоро нӯҳ туман — район дошта бошад ҳам, мувофиқи тақсимоти кадимӣ «хафт туман» мегуфтанд ва мақсад аз ин таъбир «ҳама ҷо» гуфтан буд.

аз хонааш баромада рафтан мехоҳад ва ӯ мехоҳад нигоҳ дорад. Ман метарсидам, ки ачаб нест аз хурсандӣ шодимарг шавад. Оқибат, қадре ором гирифт ва аз ман пурсид: Ӏ

— «Ту даҳьяк дорӣ?»

— «Не».

— «Ман ҳамин сол ба ту даҳьяк медиҳам».

— «Ман имсол даҳьяк намегирам!» — гуфтам бо оҳанги катъӣ, лекин оромона.

— «Чаро?» — бо оҳанги тааччуб пурсид аълам.

— «Зеро шумо шогирдоне доред, ки понздаҳ сол боз дар пеши шумо дарс мехонанд ва ҳанӯз даҳьяк нагирифтаанд. Агар шумо ба ман, ки шогирди понздаҳрӯзаам, даҳьяк диҳед, гапу харфи бисьёр мешавад, ҳам ба шумо ва ҳам ба ман зарар мекунад».

— «Чаноби олӣ, ки ихтиёри даҳ-дувоздаҳ даҳьякро ба дасти ман медиҳанд, ман ҳақ дорам, ки ба ҳеч кадоми шогирдонам надода, аз кӯча талабагонро оварда ««Ҳидоя»-ро нағз медонанд» гӯён ба онҳо даҳьяк диҳам ва ҳеч кас ҳақ надорад, ки кори маро пурсуқов ва бозхост кунад,— гуфт аълам ва илова намуд: — Албатта, ту дар рӯзи даҳьякдиҳӣ дар ин ҷо ҳозир бош, ман ба ту китоб дода, аз имтиҳон гузаронида, ҳилан шаръишашро дуруст карда, ба ту даҳьяк медиҳам».

— «Намешавад,— гуфтам ман ва илова кардам: —ман «Ҳидоя»-ро ҳеч нахондаам ва азбаски имсол нияти даҳьякгирӣ надоштам, монанди толибони даҳьяк аввалҳои фаслҳо ва бобҳои он китобро ҳам тайёр накардаам, ман бехуда худро дар миёни омма мачрӯҳ карда (галтонда) расво намекунам. Агар саломатӣ бошад, соли оянда ё ду сол баъд мегирам».

— «Ту мусулмони содда будӣ! Ман ба ту китоб медиҳам ва худ бо мударрисоне, ки ҳамон рӯз дар пеши ман дар мачлиси имтиҳон ҳозир мешаванд, сӯҳбат сар мекунам. Кӣ медонад, ки ту китоб хондӣ, ё нахондӣ, ё хато хондӣ? Дуруст аст, ки тамошобинон ё толибони даҳьяк ачаб нест, ки «галат хонд» гӯён гавго бардоранд. Аммо сухани онҳо эътибор надорад, зеро онҳо одамони холис нестанд, холис набудани толибони даҳьяк маълум аст. Тамошобинон бошанд, он-

ҳо ҳам ё ба баъзе толибони дахьяк тарафдоранд ё мукобил. Бинобар ин суханхои дар давраи китобхони фарьёдкашандагонро дар бозори тез ҳам ба як пули сиёҳ ҳеч кас намегирад».

Қорӣ Ибод гуфт:

— Бо нозу истиғнои бисьёре аъламро миннатдор карда охир розӣ шудам, ки рӯзи китобдиҳӣ ҳозир шавам ва дахьяк гирам. Ба ҳамин тариқа, ногаҳонӣ дар чашми толибони дахьяк монанди балои осмонӣ ҳозир шуда, дахьякро гирифтам.

Қорӣ Ибод дар охири сухани худ гуфт:

— Ман медонистам, ки шумоён, чанд нафар шоирон, аз ҳушьёртарини одамони ҳамин замон мебошетон. Ман мехостам, ки бо шумоён дӯсти наздик шавам ва «рӯбохбозӣ»-хои худро накл кунам ва нишон диҳам, ки шумоён дар ягон гӯшаи дафтари шеърхотон навишта монетон, то аз мо ёдгорие монад ва барои ояндагон ибрат шавад ва ҳамроҳи ман ба гӯр наравад. Чунки ман ин гапҳои худро ба ҳеч кас гуфта наметавонам. Агар ин сирҳои ман фош гардад, дар зери лагад ва дандони «харгургон» махв мешавам.

Қорӣ Ибод баъд аз ин мукаддима дар ҳамон мачлис ва баъд аз он дар мачлисҳои дигар дар бораи рӯбоҳвор мубориза карданаш бо «харгургон» бисьёр воқеаҳо накл кард. Аммо ҳеч кадоми онҳо қобили ба омма пешкаш кардан набуданд, чунки ҳамаи онҳо шахсӣ буда, ҳамагӣ ба манфиати худи «рӯбоҳбозикунанда» натича медоданд. Фақат ҳамин кадарро исбот мекарданд, ки калонони он замон монанди ҳар аҳмаки борбардор ва монанди гург даррандаи хунхор будаанд.

Накл намудани танҳо як рӯбохбозие, ки Қорӣ Ибод дар вақти иштирок карданаш дар як саёҳати мо кард, муносиб дида шуд. Ҳарчанд натичаи ин воқеа низ шахсӣ буда, ба омма дахл надошта бошад ҳам, барои исботи таъбири боло — «харгургон» будани калонони он замон ва бо онҳо мубориза карда фоила бурда тавонистани «рӯбоҳон» як далели дигар мешавад.

Ҳарчанд воқеаи дахьякгирии Қорӣ он таъбир ва тавсифро ба хубӣ исбот мекарда бошад ҳам, ачаб

аз хонааш баромада рафтан мехоҳад ва ӯ мехоҳад нигоҳ дорад. Ман метарсидам, ки ачаб нест аз хурсандӣ шодимарг шавад. Оқибат, қадре ором гирифт ва аз ман пурсид: Ī

— «Ту даҳьяк дорӣ?»

— «Не».

— «Ман ҳамин сол ба ту даҳьяк медиҳам».

— «Ман имсол даҳьяк намегирам!» — гуфтам бо оҳанги қатъӣ, лекин оромона.

— «Чаро?» — бо оҳанги тааҷҷуб пурсид аълам.

— «Зеро шумо шогирдоне доред, ки понздаҳ сол боз дар пеши шумо дарс мехонанд ва ҳанӯз даҳьяк нагирифтаанд. Агар шумо ба ман, ки шогирди понздаҳрӯзаам, даҳьяк диҳед, гапу ҳарфи бисёр мешавад, ҳам ба шумо ва ҳам ба ман зарар мекунад».

— «Чаноби олӣ, ки ихтиёри даҳ-дувоздаҳ даҳьякро ба дасти ман медиҳанд, ман ҳақ дорам, ки ба ҳеҷ кадоми шогирдонам надода, аз кӯча талабагонро оварда ««Ҳидоя»-ро нагз медонанд» гӯён ба онҳо даҳьяк диҳам ва ҳеҷ кас ҳақ надорад, ки кори маро пурсуков ва бозхост кунад,— гуфт аълам ва илова намуд: — Албатта, ту дар рӯзи даҳьякдиҳӣ дар ин ҷо ҳозир бош, ман ба ту китоб дода, аз имтиҳон гузаронида, ҳилан шаръиашро дуруст карда, ба ту даҳьяк медиҳам».

— «Намешавад,— гуфтам ман ва илова кардам: —ман «Ҳидоя»-ро ҳеҷ наҳондаам ва азбаски имсол нияти даҳьякгирӣ надоштам, монанди толибони даҳьяк аввалҳои фаслҳо ва бобҳои он китобро ҳам тайёр накардаам, ман бехуда худро дар миёни омма мачрӯҳ карда (галтонда) расво намекунам. Агар саломатӣ бошад, соли оянда ё ду сол баъд мегирам».

— «Ту мусулмони содда будӣ! Ман ба ту китоб медиҳам ва худ бо мударрисоне, ки ҳамон рӯз дар пеши ман дар мачлиси имтиҳон ҳозир мешаванд, сӯҳбат сар мекунам. Кӣ медонад, ки ту китоб хондӣ, ё нахондӣ, ё хато хондӣ? Дуруст аст, ки тамошобинон ё толибони даҳьяк ачаб нест, ки «галат хонд» гӯён гавго бардоранд. Аммо сухани онҳо эътибор надорад, зеро онҳо одамони холис нестанд, холис набудани толибони даҳьяк маълум аст. Тамошобинон бошанд, он-

ҳо ҳам ё ба баъзе толибони дахьяк тарафдоранд ё мукобил. Бинобар ин суханхои дар давраи китобхони фарьёдкашандагонро дар бозори тез ҳам ба як пули сиёҳ ҳеч кас намегирад».

Корй Ибод гуфт:

— Бо нозу истиғнои бисьёре аъламро миннатдор карда охир розй шудам, ки рӯзи китобдихй ҳозир шавам ва дахьяк гирам. Ба ҳамин тариқа, ногаҳонй дар чашми толибони дахьяк монанди балои осмонй ҳозир шуда, дахьякро гирифтам.

Корй Ибод дар охири сухани худ гуфт:

— Ман медонистам, ки шумоён, чанд нафар шоирон, аз ҳушьёртарин одамони ҳамин замон мебошетон. Ман мехостам, ки бо шумоён дӯсти наздик шавам ва «рӯбохбозй»-хои худро нақл кунам ва нишон диҳам, ки шумоён дар ягон гӯшаи дафтари шеърхотон навишта монетон, то аз мо ёдгорие монад ва барои ояндагон ибрат шавад ва ҳамроҳи ман ба гӯр наравад. Чунки ман ин гапхои худро ба ҳеч кас гуфта наметавонам. Агар ин сирхои ман фош гардад, дар зери лагад ва дандони «харгургон» маҳв мешавам.

Корй Ибод баъд аз ин муқаддима дар ҳамон мачлис ва баъд аз он дар мачлисхои дигар дар бораи рӯбоҳвор мубориза карданаш бо «харгургон» бисьёр вокеаҳо нақл кард. Аммо ҳеч кадоми онҳо қобили ба омма пешкаш кардан набуданд, чунки ҳамаи онҳо шахсй буда, ҳамагй ба манфиати худи «рӯбохбозикунанда» натича медоданд. Фақат ҳамин қадарро исбот мекарданд, ки калонони он замон монанди хар аҳмақи борбардор ва монанди гург дарранда хунхор будаанд.

Нақл намудани танхо як рӯбоҳбозие, ки Корй Ибод дар вақти иштирок карданаш дар як саёҳати мо кард, муносиб дида шуд. Ҳарчанд натичаи ин вокеа низ шахсй буда, ба омма дахл надошта бошад ҳам, барои исботи таъбири боло — «харгургон» будани калонони он замон ва бо онҳо мубориза карда фоида бурда тавонистани «рӯбоҳон» як далели дигар мешавад.

Ҳарчанд воқеаи дахьякгирии Корй он таъбир ва тавсифро ба хубй исбот мекарда бошад ҳам, ачаб

маст шуда бошад, авзоаш аз ҳолати табиаш дигаргуни пайдо мекард. Бинобар ин омман тамошобинон ба ӯ «Шайдой» лақаб дода буданд. (Дарачаи маҳорати ӯ аз ҳамин ҳам маълум аст, ки дар замони совети монанди Бобоқул Файзуллоев[28] чандин шогирдони пурҳунар расонд ва бинобар ин ӯро усто Эргаш мегуфтанд.)

Эргаш ба болон маҳорати маънавӣ ва санъаткориаш киёфаи зебо ҳам дошт, ки ҳамаи аъзои бадаваш бо ҳам мутаносиб ва шинам афтода буданд, аммо Искандар сиёҳчеҳраи бехи бинӣ ва зери чашмонаш чукур — фурӯрафта, пешонаш дӯнг ва манаҳаш баланд бардошта шуда меистод, қадаш паст буда, пушти шонааш гуррӣ дошт, ки ӯро «кӯзапушт» мегуфтанд.

Дар як чавкии сайри Ширбадан, ки ман бо Ҳайрат ҳозир будем ва базми умумиро рост истода дар қатори оммаи мардум тамошо мекардем, сардори созандаҳо — ғолиб — Эргашро оварда дар паҳлуи Искандар гузошт, ки ҳар ду чӯр карда хонанд (ҳарчанд Эргаш хушовози ҳамон замон бошад ҳам, ба Искандар намерасид). Искандар ин шарикро ба ҳамовоз қабул накард:

— Овози вай дар авчҳои зӯр кӯтоҳӣ карда сабаби вайрон шудани мақом мешавад,— гуфт.—Агар ба ман ҳамовози мувофиқ ёфт нашавад, беҳтар он аст, ки танҳо хонам ва авчу аксро танҳо гирам, то ки мақом вайрон нашавад.

Ин эътирози Искандар аз тарафи ғолиб қабул ёфт ва Ҳайрат дар бадеҳа байти зеринро гуфт, ки баъд аз он ин байтро дар як ғазали ҳазломезе, ки дар бораи базм гуфт, даровард.

Он байти дар бадеҳа гуфтаи Ҳайрат ин аст:

Чун пасоӣ зи шафат будани Эргаш ноне?
Ту, ки Искандари бадрӯй, хушовоз шавӣ!

(Мисраи дуйӯми ин байт мисоли он аст, ки ғоҳо дар забони тоҷикӣ оҳанги овоз як маънии пурраи бо лафз адо карданашударо ифода мекунад ва дар ин ҷо фақат маданияти нутқ ба ифодаи мароми шоир хизмат менамояд.)

* * *

Дар мачлиси чойнӯшии мо, вақте ки тавсифи Искандари сурудхон мегузашт, яке аз рафиқон бо оҳанги орзу:

— Кирои саёҳати Вобканд кардан одам базми Искандарро тамошо кунад! — гуфт.

— Агар хоста бошетон, тамошо кардани базми Искандар кори душвор нест,— гуфт Қорӣ Ибод.

— Чӣ навъ кори душвор нест? Дастани Искандар барои якшаба базм панҷсад танга пешакӣ мегирад. Бисьёр кам равад, дар зиёфати базм ва дигар харочотҳояш ҳам сад танга сарф мешавад. Шашсад тангаро ҳар шаш нафари мо дар шаш сол ҳам аз харҷи заруриамон зиёдатӣ кунонда наметавонем, ки ба базм сарф кунем,— гуфт як рафиқи дигар.

— Агар шумоён ҳақиқатан толиби базми Искандар бошетон, ин корро бе як пул харҷ кардан саранҷом додан мумкин аст,— гуфта даъвои худро такрор кард Қорӣ Ибод.

— Чӣ гуна мумкин аст? — гуфт як рафиқамон.— Охир, ин ҷо шаҳри Бухоро нест, ки бо шунидани овози дойра «дойрахабар» шуда базм равем. Дар саҳро ба базми касе бе даъвати махсус рафтан аз калонтарини айбҳо ба шумор меравад.

— Ман боз такрор мекунам, ки,— гуфт Қорӣ Ибод,— агар шумоён дар ҳақиқат толиби базм бошетон, ман базми Искандарро дар ҳамон боғе, ки мо манзил кардем, бе як пул харҷ танҳо барои худамон ба тарзи хосагӣ барпо мекунам.

Албатта, ҳамаи рафиқон ба базми Искандар толиб будани худро бо як забон баён карданд ва Қорӣ Ибод ҳам барои ташкил кардани ин кор ҳамон замон аз ҷояш хесту:

— То баргашта омадани ман ҳамаатон аз ин ҷо начунбетон! — гуфт ва рафт.

Қорӣ Ибод аз пули чӯй гузашта, рост ба миршабхона даромад ва баъд аз тахминан ним соат аз он ҷо баромада омада, дар пеши мо нишаст ва гуфт:

— Кор шуд, аммо ҳамаи шумоён ба худ вазъияти сохта дода, худро калон ва калонзода нишон диҳетон,

лаби ҳеҷ кас бояд ба ҳанда наравад, бо якдигар ҳам бо эҳтиромӣ риёкорона ҳарф зада муомила кунетон...

Ман сухани ӯро бурида пурсидам:

— Охир, чӣ кор кардед ва натича чӣ шуд? Дили ҳамаи мо барои ҷавоби ин саволҳо метапад. Шумо ин таълимоти такаббурфурӯширо ба як сӯ гузоред, ки ин корҳо ба мо ҳеҷ намечаспад.

— Ҳоло вақти шарҳ додани чигунагии рафти кор нест, ҳоло бояд ҳамаи диққатҳо ба ҳамин кашида шавад, ки натичаи матлуб додани кори ман ба ҳамин сохтакории шумо вобаста аст. Хоҳ ба шумоён часпад ва хоҳ начаспад, бояд барои панҷ дақиқа худро калон созетон ва ман хизматгори фармонбардори шумоён мешавам. Лекин то расидани вақти адои ин вазифа, яъне адои вазифаи калонгирӣ, аз тарафи шумоён ва вазифаи хизматгорӣ аз тарафи ман, бояд ҳамаатон ба гуфтаи ман гӯш дода ба ман итоат кунетон.

Рафиқон итоат карданро қабул намуданд. Қорӣ Ибод фармуд, ки ҳар кас шона дошта бошад, бо шонаи худ, вагарна бо шонаи ӯ ришу мӯйлаби худро ҳамвор ва тор-тор шона кунад. Ин фармон дар зери ҳандаву бозӣ адо ёфт. Ӯ гиребони ҷомаҳои ҳамаро ва камарчаҳошонро калонворона баст. Баъд аз он аз ҷои худ хеста, бо амали худ рафтори калонгирона ва ба саломдодагон чӣ гуна муомила кардани калононро нишон дод ва баъд аз он рафиқонро як-як аз ҷо хезонда машқ кунонда дид ва хатоҳошонро ислоҳ кард.

Мо механдидем, ӯ оташин мешуд ва чидднёна ханда кардагонро огоҳ ва танбеҳ мекард. Ман, ки рафтор ва кирдори калонгиронаро дар «Парвардигорхӯҷа» бисьёр дида будам, зуд омӯхтам ва инчунин маро хислатест, ки дар ҳар гуна корҳо ва суханҳои хандаовар метавонам худро аз ханда боздорам ва ба худ вазъияти чиддӣ дихам. Ин хислатам ҳам дар бозӣ кардани он роль ба ман ёрӣ дод.

Ман бо ин кори худ аз Қорӣ Ибод сазовори тахсину офарин гардидам. Ӯ бо намунаи ман дигаронро ҳам каму беш ба сохтакорӣ омӯхт. Ӯ тартиби ҳаракати моро ҳам муайян кард: Миркодири Байтал,

ки қади баланд, чеҳраи сиёҳтоб ва ҷомаи озодае дар бар дошт ва ҳам бузриш буд, бояд аз ҳама пештар қадам мезад ва дар паҳлуи ӯ Ҳомидҳоҷаи Меҳрӣ, ки чавони хушрӯи озода буд, лекин як қадам пастар аз ӯ ҳамроҳ мерафт; дар сафи дуйӯм Мирзо Абдулвоҳид бояд мерафт, ки сару либоси дуруст дошт ва дар паҳлуи ӯ ман, лекин як қадам пастар аз ӯ қадам мезадам; Қорӣ Саъдулло кампале дар бағал аз ҳама пастар монанди хизматгорон бояд равон мешуд.

Баъд аз ба анҷом расидани ҳамаи ин корҳо Қорӣ Ибод марди миёнсолеро, ки дар пеши дарвозаи миршабхона рост меистод, ба мо нишон дода:

— Ин миршаби ҳамин туман аст, диққат кунетон, ки ба ягон одами дигар иштибоҳ накунетон! — гуфт.

Мо ба ӯ бо диққат чашм дӯхтем: ӯ одами миёнакади ришкалон буд, ки дар баъзе ҷоҳои ришаш торҳои сафед ва нимсафед менамуданд, саллаву ҷомаи ӯ сипоҳигарона буда, ду дасташро ба пеш болои ҳам гузошта ба роҳи калон нигарон шуда меистод. Ӯ гоҳо дастонашро аз вазъияти эҳтиром кушода ба сараш бурда, ин тараф-он тарафи саллаи шалғамӣ басташудаашро даст-даст карда медид, ки мабодо ягон тарафаш кач шуда бошад ва аз кисаи ҷомаи таҳпӯшиаш дастрӯмолашро бароварда чашмонашро пок мекард ва боз даст баста ба роҳ нигарон мешуд.

— Акнун вақти адои вазифаҳо расид,— гуфт Қорӣ Ибод.— Хушбахтии мо дар ин аст, ки чашмони ӯ обрав буда, аз наздик ҳам қиёфаи одамонро фарқ карда наметавонад. Бинобар ин ӯ аз ман илтимос кард, ки дар паҳлуяш истода, шумоёнро ягон-ягон бо «унвоиҳотон» ба ӯ нишон дода шиносонам, то ки вай ба тарзи сазовор арзи эҳтиром ва салом карда тавонад.

Қорӣ Ибод ба пеши миршаб рафтан хоста ба мо таъкид кард, ки ҳар кадомамон ба таъзим ва саломи ӯ азамат ва калониро аз даст надода, бо гӯшаи чашм ба ӯ нигоҳе кунем ва бо сарҷунбонии сусте ба саломаш ҷавоб диҳем.

— Зинҳор, ба сад зинҳор нахандетон, ки мабодо ӯ пай бурда миси кори ман намоён шавад. Ман, ки

Мо ин гурӯҳи меҳмононро дида, аз байни худ пул ҷамъ карда, ба соҳиби боғ додем, ки аз бозори Вобканд гӯшту биринҷи ба ҳама кифоякунанда оварда ош тайёр кунад. Аммо ӯ:

— Ҳоҷат нест,—гуфт.—Вақте ки созандагон омаданд, аз дунболи онҳо каси ношиносе ду чашми як хӯрҷини калонро аз масолеҳи ош палав пур карда бо даҳ дона кулчаи ширмоли дутачорьяк (яккилогӣ)-и дубеза (ордаш ду бор бехташуда) оварда дод ва ки фиристоданашро нагуфт. Фақат ҳамин қадар гуфт, ки: «ин барои зиёфати меҳмонони шаҳрист».

Мо масолеҳи ошро аз назар гузаронидем, ки ба як хона меҳмон мерасид. Бинобар ин соҳиби боғро фармудем, ки ҳамсояғонашро ба базм хабар кунад, агар хона аз одам пур шавад, базм гарм мешавад, ош бошад, ба ҳама кифоя мекунад.

Хулоса, он шаб як базми хосаги шуд, ки бо таъбири оммаи он замон ба «базми ҷамшедӣ» номидан сазовор аст. Дар охири базм Искандар гуфт:

— Ман дар умри худ ин қадар хуб ва ин қадар ба шавқ нахонда будам, магар дар байни шумоён чодугаре хаст, ки маро тасхир кард. Ачобат дар ин аст, ки ман, ки қариб аз аввали шаб то ҳол дам нагирифта хондам, бо ҳамаи ин ҳеҷ монда нашудам, ба гулӯ ва шушам ҳеҷ зӯр наёмад.

— Инҳо ҳама аз шарофати қадами махдумони бухорой — қозикалонзодагон,— гуфт Қаримчан танбӯрӣ баъд аз ба тарафи мо як чашмаки маъюндор задан.— Танбӯри маро намегӯед? Имшаб қиёмат кард, нохунаки ман пеш аз ин тори танбӯрро менавохта бошад, имшаб ғап зананд, ҳар ғазале, ки ту мехондӣ,— ба Искандар хитоб карда,— нохунак бо забони тори танбӯр суханони он ғазалро бурро-бурро такрор мекунонид.

— Дар ҳар ҳол ҳаман мо аз ҳад зиёд хурсанд шудем ва аз ҳамаи шумоён миннатдор мебошем. Аз гурӯҳи ин ҳунармандон дойрадастонро фаромӯш кардан дуруст нест. Инҳо он ҳунармандоне мебошанд, ки Ҳоҷа Ҳофиз дар шаъни хурӯши дойраи инҳо байти зеринро гуфтаанд:

Шунидам, ки гар ғам расонад газанд,
Хурӯшидани даф бувад судманд.

Мо дар вақти ғусел кардани созандагон аз байни худ андак пул ғундошта ба онҳо тақдим кардем. Нагирифтанд:

— Агар мо пул гирем, миршаб моро нокушта намемонад,— гуфтанд.

Дар як чои хилват он маблағро ба Каримчаи танбӯрӣ додан хостем, ки ӯ сирри моро медонист. Ӯ ҳам рад кард.

— Гиред, шумо одами аёлманд мебошед, даҳони як хонавода дар патичаи чунбидани дасти шумо мечунбад,— гуфтам ман.— Агар шумо ташбур навохта музд нагиред, «шиками онҳо танбӯрнавозӣ сар мекунад»*.

— Хотирҷамъ бошетон, ки музди хизмати мо пешакӣ муқаррар шуд,— гуфт Каримча.— Вақте ки миршаб моро ҷамъ карда ин чо фиристодан хост, таъкид кард, ки мо аз меҳмонон чизе нагирем. Ман аз ӯ пурсидам: «Пас ҳаққи хизмати моро кӣ медиҳад?» Ӯ гуфт: «Дар ду базми оянда ман аз шумоён панҷяк намегирам, ҳар чӣ афтад, байни худ тақсим кунетон». Ман шухмонезона гуфтам: «Миршаббек, агар шумо ба сари ин вазъдатон наистед, ман дар ягон вақти ба шаҳр рафтанам ба писари козикалон даромада мегӯям: миршаб моро дар базми шумо муфт кор фармуд». Миршаб ин шӯлии маро чидда фаҳмида гуфт: «Каримча, зинҳор ин корро накунӣ, ки ман расво мешавам, агар аз се базм панҷяк надиҳетон ҳам, ман розӣ, аммо дар чое аз ин вақт даб накушоетон!»

* * *

Баъд аз рафтани созандагон мо ба гирди Корӣ Ибод ғун шуда аз вай нақли корномаи кардагашро пурсидем. Назар ба нақли ӯ, вақте ки ба пеши миршаб даромадааст, ӯ дар пештоқи хона бар рӯи

---

* Дар Бухоро танбур навохтани шиками хотин аз гуруснамӣ аст.

кӯрпаҳо менишастааст ва бо рӯмолча чашмонашро пок мекардааст.

Қорӣ ба ӯ салом дода, аз вай поинтар бар рӯи кӯрпачае, ки дар пеши девори хона паҳн карда шуда будааст, нишастааст.

Қорӣ Ибод мегӯяд:

— Миршаб аз ман: «Чӣ хизмат?»,— гуфта пурсид. Ман гуфтам: «Мо, се-чор нафар муллобачагон, ба саёҳати саҳро баромадем. Дар ин ҷо шарикон орзу карданд, ки базми Искандарро тамошо кунанд. Ман ба пеши шумо барои хату рухсат даромадам».

—«Искандар бемори сахт аст,— гуфт миршаб.— Се рӯз аст, ки аз ҷояш хеста наметавонад. Агар саломатӣ ёбад ҳам, ба ин наздикиҳо ба шумоён намерасад, чунки ғолиб аз чанд ҷой шашсадтангагӣ, хафтсадтангагӣ пул гирифтааст ва аввал ба ҳамон ҷоҳо мефиристонад.— Миршаб қадаре сукут карда истода илова намуд:— Шумоён, ки муллобача ҳастетон, ман ғолибро розӣ мекунам, ки барои шумоён ба панҷсад танга фиристонад, ба шарте пулро пешакӣ диҳетон».

Қорӣ Ибод мегӯяд:

— Ман, гӯё ки ягон даҳан гапи миршабро нашунида бошам, ба замин нигоҳ карда нишастам. Хомӯшии ман дароз кашид, охир дили миршаб танг шуда, боз ба гап даромад:

— «Чӣ гуфтед, домулло, ҳа ё не?»

— Ман боз чизе нагуфта хомӯшии худро давом додам. Шояд барои ягон баҳона ёфта маро аз пеши худ дур кардан бошад, миршаб аз ман бо оҳанги миршабонаи қатъӣ пурсид:

— «Ҳуди шумо кӣ мебошед, дар Бухоро чӣ кор мекунед?» Ман ҳам бо оҳанги қатъӣ: «Чунон ки ба шумо гуфта будам, ман муллобача мебошам, номам Қорӣ Ибод, ҳавлиам дар Такизиндон, худам хоҳарзодаи Раҳмонқулбии додхоҳи удайчӣ мебошам».

Қорӣ Ибод мегӯяд:

— Чун миршаб номи додхоҳ ва хоҳарзодаи ӯ будани маро шунид, аз шасти аввалиаш фуромада суст шуд ва оби чашмонашро пок карда ва бо диққат ба ман нигариста беихтиёр: «Аҳа,— гуфт ва илова

— «Чун махдумҳонҳо дар шаҳр зиқ шуданд ва саёҳати саҳро кардан хостанд, эшони калон ба ҳамин шарт рухсат доданд, ки ному насаби худро ба ҳеҷ кас нагӯянд ва чомаҳои оддӣ пӯшида бароянд, дар туманҳо дар хонаи ҳукуматдорон меҳмон нашаванд».

Қорӣ Ибод мегӯяд:

— Маҳрам дастархон овард ва ғолиб ҳам даромада, даст пеш гирифта, ба миршаб чашм дӯхта, мунтазири шунидани фармон шуда истод. Миршаб ба ӯ гуфт:

— «Ман ба ҷаноби меҳмон «Искандар бемор аст» гуфта будам, лекин ӯро ҳеҷ бало намезанад. Зуд кас фиристонед, ки бо дойрадастонаш дар миршабхона ҳозир шавад». Ғолиб «хӯш, тақсир!» гӯён баромада рафт ва миршаб чашмонашро пок карда ба ман дӯхта истод. Ӯ чунон менамуд, ки сухане дорад, аммо ба гуфтани вай ҷасорат намекунад ё ин ки мулоҳиза мекунад. Бинобар ин ман аз ӯ пурсидам:

— «Магар чизе гуфтан мехоҳед?»

— «Як арз доштам».

— «Марҳамат кунед».

— «Агар мумкин бошад, базмро дар ҳамин ҷо — дар миршабхона барпо кунем»,— гуфт ӯ. Ман гуфтам:

— «Ин ҳеҷ мумкин нест, ҳозир ба шумо маълум кардам, ки эшони калон ба ҳокимхонаҳо меҳмон шудани инҳоро манъ кардаанд». Миршаб боз ба гап даромад:

— «Ин тавр бошад, чӣ мешавад, ки бе маълум кардани ки будани онҳо як сари қадам ба ин кулбаи фақирона даровард «оби таҳорат диҳам» (зиёфат кунам)».

Қорӣ Ибод мегӯяд:

— Дидам, ки аз дасти ин «шалҳа»* ба осонӣ халос шудан мумкин нест, бо оҳанги қатъӣ гуфтам:

---

* *Шалҳа* — гӯшти сафеди чандири равғанмонанд аст, ки ба ҳар кучо ҷаспад, ба зудӣ чудо карда гирифта намешавад ва агар ба девор ҷаспад, як парча каҳгилро ҳамроҳ гирифта чудо мешавад. Дар забони тоҷикӣ одами сертамаъ шилқин (нахал)-ро маҷозан «шалҳа» мегӯянд.

намуд:— Ҳамроҳонатон киҳо мебошанд?» «Киҳо будани ҳамроҳҳоямро гуфтан қадре душвории сипоҳигарӣ (сиёсӣ) дорад,— гуфтам ман ва илова намудам:— Лекин аз он чо, ки шумо гуломи намакхӯрдан ҷаноби олӣ ва миршаби як туман мебошед, ман гумон мекунам, ки ба шумо гуфтан безарар аст, чунки шумо сирри аркони давлати олиро нигоҳ дошта метавонед».

Қорӣ Ибод мегӯяд:

— Чун миршаб ин суханони маро шунид, қадаре дар изтироб афтода аз ҷои нишасташ ғеҷида ба ман наздиктар шуда, чашмонашро хуб пок карда, гуё ки суханони маро бо чашмони нимкӯраш мешунида бошад, ба ман бо диққат нигоҳ карда:

— «Гӯшам ба шумост!» — гуфт.

— «Инҳо писар, набера, домод ва хоҳарзодагони ӯшони қозикалон — қозӣ Бадриддин* мебошанд,— гуфтам,— ва ман хизматгори онҳо ҳастам...»

Қорӣ Ибод мегӯяд:

— Бо шунидани ин маълумот миршаб саросемавор аз ҷояш ҷаста ҳеста, пеши ман омада, аз бозуҳоям гирифта зӯр кард, ки маро ба ҷои худ гузаронида шинонад ва худ дар поин нишинад. Чун ман ин корро қабул накардам, як кӯрпачаро аз кӯрпачахои қабат ба қабати нишастгоҳи худаш ба рӯ ба рӯи ман кашида, бар рӯи вай қадаре аз ман поинтар нишаст ва чашмонашро пок карда истода, ба тарафи дахлез нигоҳ карда ба махрамаш фармуд, ки дастархон биёрад ва халвои роҳатулҳулқум** оварданро аз ёдаш набарорад, ҳам голибро*** гӯяд, ки пеши ӯ дарояд, ва худаш чашмонашро пок карда табассумкунон ба ман нигарист. Ман суханони нотамоммондан худро пурра кардан хоста, ба ӯ гуфтам:

---

* Қозӣ Бадриддини қозикалон дар байни ҳукуматдорони Бухоро он қадар нуфуз ва эътибор дошт, ки амир ҳеч як сипоҳ ва муллоро бе машварати вай ба кори мансуб намекард ва кушбегӣ, ки сарвазир аст, бе рухсати ӯ коре кардан наметавонист.

** *Роҳатулҳулқум* — «роҳатдиҳандаи ҳалқҳо» гуфтан аст. Ин номи ҳалвое буд, ки дар он вақтҳо аз тарафи ҳочиён ва сайёҳон аз Туркия ба калонон ба тариқи роҳовард оварда мешуд.

*** *Голиб* — маъмурест, ки созандагонро идора мекард.

— «Чун махдумҷоиҳо дар шаҳр зиқ шуданд ва саёҳати саҳро кардан хостанд, эшони калон ба ҳамин шарт рухсат доданд, ки ному насаби худро ба ҳеҷ кас нагӯянд ва ҷомаҳои одди пӯшида бароянд, дар туманҳо дар хонаи ҳукуматдорон меҳмон нашаванд».

Қорӣ Ибод мегӯяд:

— Маҳрам дастархон овард ва ғолиб ҳам даромада, даст пеш гирифта, ба миршаб чашм дӯхта, мунтазири шунидани фармон шуда истод. Миршаб ба ӯ гуфт:

— «Ман ба ҷаноби меҳмон «Искандар бемор аст» гуфта будам, лекин ӯро ҳеҷ бало намезанад. Зуд кас фиристонед, ки бо дойрадастонаш дар миршабхона ҳозир шавад». Ғолиб «хуш, тақсир!» гӯён баромада рафт ва миршаб чашмонашро пок карда ба ман дӯхта истод. Ӯ чунон менамуд, ки сухане дорад, аммо ба гуфтани вай ҷасорат намекунад ё ин ки мулоҳиза мекунад. Бинобар ин ман аз ӯ пурсидам:

— «Магар чизе гуфтан мехоҳед?»

— «Як арз доштам».

— «Марҳамат кунед».

— «Агар мумкин бошад, базмро дар ҳамин ҷо — дар миршабхона барпо кунем»,— гуфт ӯ. Ман гуфтам:

— «Ин ҳеҷ мумкин нест, ҳозир ба шумо маълум кардам, ки эшони калон ба ҳокимҳонаҳо меҳмон шудани инҳоро манъ кардаанд». Миршаб боз ба гап даромад:

— «Ин тавр бошад, чӣ мешавад, ки бе маълум кардани кй будани онҳо як сари қадам ба ин кулбаи фақирона дароварда «оби таҳорат диҳам» (зиёфат кунам)».

Қорӣ Ибод мегӯяд:

— Дидам, ки аз дасти ин «шалҳа»* ба осонӣ халос шудан мумкин нест, бо оҳанги қатъй гуфтам:

---

* *Шалҳа* — гӯшти сафеди чандири рангинмонанд аст, ки ба ҳар кӯчо часпад, ба худй чудо кардан гирифта намешавад ва агар ба девор часпад, як парча кахгилро ҳамроҳ гирифта чудо мешавад. Дар забони тоҷикй одами сертамаъ шилкин (маҳал)-ро маҷозан «шалҳа» мегӯянд.

намуд:— Ҳамроҳонатон киҳо мебошанд?» «Киҳо будани ҳамроҳҳоямро гуфтан қадре душвории сипоҳигарӣ (сиёсӣ) дорад,— гуфтам ман ва илова намудам:— Лекин аз он чо, ки шумо ғуломи намакхӯрдан ҷаноби олӣ ва миршаби як туман мебошед, ман гумон мекунам, ки ба шумо гуфтан безарар аст, чунки шумо сирри аркони давлати олиро нигоҳ дошта метавонед».

Қорӣ Ибод мегӯяд:

— Чун миршаб ин суханони маро шунид, қадаре дар изтироб афтода аз чои нишасташ ғежида ба ман наздиктар шуда, чашмонашро хуб пок карда, гӯё ки суханони маро бо чашмони нимкӯраш мешунида бошад, ба ман бо диққат нигоҳ карда:

— «Гӯшам ба шумост!» — гуфт.

— «Инҳо писар, набера, домод ва хоҳарзодагони ӯшони қозикалон — қозӣ Бадриддин* мебошанд,— гуфтам,— ва ман хизматгори онҳо ҳастам...»

Қорӣ Ибод мегӯяд:

— Бо шунидани ин маълумот миршаб саросемавор аз ҷояш ҷаста хеста, пеши ман омада, аз бозуҳоям гирифта зӯр кард, ки маро ба чои худ гузонида шинонад ва худ дар пеши нишинад. Чун ман ин корро қабул накардам, як кӯрпачаро аз кӯрпачаҳои қабат ба қабати нишастгоҳи худаш ба рӯ ба рӯи ман кашида, бар рӯи вай қадаре аз ман поинтар нишаст ва чашмонашро пок карда истода, ба тарафи дахлез нигоҳ карда ба махрамаш фармуд, ки дастархон биёрад ва ҳалвои роҳатулҳулкум** оварданро аз ёдаш набарорад, ҳам голиброн*** гӯяд, ки пеши ӯ дарояд, ва худаш чашмонашро пок карда табассумкунон ба ман нигарист. Ман суханони нотамоммондан худро пурра кардан хоста, ба ӯ гуфтам:

---

* Қозӣ Бадриддини қозикалон дар байни ҳукуматдорони Бухоро он қадар нуфуз ва эътибор дошт, ки амир ҳеч як сипоҳ ва муллоро бе машварати вай ба коре мансуб намекард ва кушбегӣ, ки сарвазир аст, бе рухсати ӯ коре кардан наметавонист.

** *Роҳатулҳулқум* — «роҳатдиҳандаи ҳалқҳо» гуфтан аст. Ин номи ҳалвое буд, ки дар он вақтҳо аз тарафи ҳочиён ва савдогарон аз Туркия ба калонон ба тариқи роҳовард оварда мешуд.

*** *Голиб* — маъмурест, ки созандагонро идора мекард.

— «Чун махдумҷонҳо дар шаҳр зиқ шуданд ва саёҳати саҳро кардан хостанд, эшони калон ба ҳамин шарт рухсат доданд, ки ному насаби худро ба ҳеҷ кас нагӯянд ва ҷомаҳои одди пӯшида бароянд, дар туманҳо дар хонаи ҳукуматдорон меҳмон нашаванд».

Қорӣ Ибод мегӯяд:

— Маҳрам дастархон оварда ва ғолиб ҳам дармада, даст пеш гирифта, ба миршаб чашм дӯхта, мунтазири шунидани фармон шуда истод. Миршаб ба ӯ гуфт:

— «Ман ба ҷаноби меҳмон «Искандар бемор аст» гуфта будам, лекин ӯро ҳеҷ бало намезанад. Зуд кас фиристонед, ки бо дойрадастонаш дар миршабхона ҳозир шавад». Ғолиб «хӯш, тақсир!» гӯён баромада рафт ва миршаб чашмонашро пок карда ба ман дӯхта истод. Ӯ чунон менамуд, ки сухане дорад, аммо ба гуфтани вай ҷасорат намекунад ё ин ки мулоҳиза мекунад. Бинобар ин ман аз ӯ пурсидам:

— «Магар чизе гуфтан мехоҳед?»

— «Як арз доштам».

— «Марҳамат кунед».

— «Агар мумкин бошад, базмро дар ҳамин ҷо — дар миршабхона барпо кунем»,— гуфт ӯ. Ман гуфтам:

— «Ин ҳеҷ мумкин нест, ҳозир ба шумо маълум кардам, ки эшони калон ба ҳокимхонаҳо меҳмон шудани инҳоро манъ кардаанд». Миршаб боз ба гап даромад:

— «Ин тавр бошад, чӣ мешавад, ки бе маълум кардани ки будани онҳо як сари қадам ба ин кулбаи фақирона дароварда «оби таҳорат диҳам» (зиёфат кунам)».

Қорӣ Ибод мегӯяд:

— Дидам, ки аз дасти ин «шалҳа»* ба осонӣ халос шудан мумкин нест, бо оҳанги қатъӣ гуфтам:

---

* *Шалҳа* — гӯшти сафеди чандири равғанмонанд аст, ки ба ҳар кучо часпад, ба зуди чудо карда гирифта намешавад ва агар ба девор часпад, як парча каҳгилро ҳамроҳ гирифта чудо мешавад. Дар забони тоҷикӣ одами сертамаи шилқин (нахал)-ро мачозан «шалҳа» мегӯянд.

намуд:— Ҳамроҳонатон кихо мебошанд?» «Кихо будани ҳамроҳҳоямро гуфтан қадре душвории сипоҳигарӣ (сиёсӣ) дорад,— гуфтам ман ва илова намудам:— Лекин аз он чо, ки шумо ғуломи намакхӯрдан ҷаноби олӣ ва миршаби як туман мебошед, ман гумон мекунам, ки ба шумо гуфтан безарар аст, чунки шумо сирри аркони давлати олиро нигоҳ дошта метавонед».

Қорӣ Ибод мегӯяд:

— Чун миршаб ин суханони маро шунид, қадаре дар изтироб афтода аз чои нишасташ гежида ба ман наздтиктар шуда, чашмонашро хуб пок карда, гӯё ки суханони маро бо чашмони нимкӯраш мешунида бошад, ба ман бо диққат нигоҳ карда:

— «Гӯшам ба шумост!» — гуфт.

— «Инҳо писар, набера, домод ва хоҳарзодагони ӯшони қозикалон — қозӣ Бадриддин* мебошанд,— гуфтам,— ва ман хизматгори онҳо ҳастам...»

Қорӣ Ибод мегӯяд:

— Бо шунидани ин маълумот миршаб саросемавор аз ҷояш ҷаста хеста, пеши ман омада, аз бозуҳоям гирифта зӯр кард, ки маро ба чои худ гузаронида шинонад ва худ дар пои нишинад. Чун ман ин корро қабул накардам, як кӯрпачаро аз кӯрпачаҳои қабат ба қабати нишастгоҳи худаш ба рӯ ба рӯи ман кашида, бар рӯи вай қадаре аз ман поинтар нишаст ва чашмонашро пок карда истода, ба тарафи дахлез нигоҳ карда ба махрамаш фармуд, ки дастархон биёрад ва ҳалвои роҳатулҳулқум** оварданро аз ёдаш набарояд, ҳам ғолиброро*** гӯяд, ки пеши ӯ дарояд, ва худаш чашмонашро пок карда табассумкунон ба ман нигарист. Ман суханони нотамоммондан худро пурра кардан хоста, ба ӯ гуфтам:

---

* Қозӣ Бадриддини қозикалон дар байни ҳукуматдорони Бухоро он қадар нуфуз ва эътибор дошт, ки амир ҳеч як сипоҳ ва мулозоро бе машварати вай ба кори мансуб намекард ва қушбегӣ, ки сарвазир аст, бе рухсати ӯ коре кардан наметавонист.

** *Роҳатулҳулқум* — «роҳатдиҳандаи ҳалқҳо» гуфтан аст. Ин номи ҳалвое буд, ки дар он вақтҳо аз тарафи ҳочиён ва саёҳгарон аз Туркия ба калонон ба тариқи роҳовард оварда мешуд.

*** *Голиб* — маъмурест, ки созандагонро идора мекард.

— «Суханро дароз накунед, чанд бор ба шумо гуфтам, ки ба хонаи ҳукуматдорон меҳмон шудани онҳо мумкин нест. Базмро ҳам бе маслиҳати онҳо барои хурсанд карданашон худам фикр карда будам. Ҳозир меҳоҳам, ки аз баҳри тамошои базм ҳам гузарам».

— «Агар аз баҳри базм гузаред, маро кушта аз хонаи ман баромада равед,— гуфт миршаб бо оҳанги маъюсона ва илова намуд:—Каломи шариф (қуръон)-ро ба шумо, ки қорӣ мебошед, восита карда мепурсам, ки мани ғарибро аз шарафи давлате, ки нагаҳонӣ ба сарам омадааст, маҳрум накунед».

— «Хуб, ба хотири шумо базмро қабул мекунам», — гуфтам ман. Ӯ ба ин суҳани ман изҳори миннатдорӣ кард, аммо ин ваъдаи гарми ман деги таман ӯро боз ба чӯш оварда, ба илтимос даромад: «Чӣ мешавад, ки,— гуфт ӯ,— дур ҳам бошад, як салом дода, ҷамоли ҷаҳонороии маҳдумчонҳоро бинам».

—«Ин мумкин,—гуфтам ман ба ӯ, —ҳозир онҳо дар сари мазори Мири Хурду Мири Калон машғули зиёрат мебошанд. Ман рафта, онҳоро аз он ҷо гирифта оварда, аз ҳамин кӯчаи дари миршабхона гузаронида ба деҳаи Кофарработ, ки бошишгоҳашон мебошад, мебарам. Шумо метавонед, ки баъд аз понздаҳ лаҳзаи баромада ба пеши дари дарвозаи миршабхона истед ва дар вақти аз ин ҷо гузаштани онҳо салом дихед ва арзи эҳтиром намоед».

Қорӣ Ибод мегӯяд:

— Миршаб ба муқобили ин «марҳамати» ман аз ҷояш ҳеста, ба ҷои миннатдорӣ ба ман таъзим кард ва баъд аз он ба ҷояш нишаста боз ба гап даромад: «Агар малол нарасад, боз як илтимоси дигар дорам», — гуфт ӯ.— «Марҳамат кунед»,— гуфтам ман. Ӯ гуфт:

— «Ин чашмони аз кор баромадаи ман аз дур дар роҳ аз шутур то ҳар ва аз маҳдумчонҳо то деҳқононии роҳгузар фарқ карда наметавонад. Чӣ мешавад, ки дар вақти гузарони роҳ будани онҳо шумо пештар омада ба паҳлуи ман истед ва ҳар кадоми онҳоро ба ман нишон дода ва ба ҳазрати ҷаноби қозиюлқуззот[227] чӣ муносибат доштанашонро фаҳмонда, маро як бори дигар аз худ миннатдор кунед?»

Қорӣ Ибод дар охири суханаш гуфт:

— Ман ин илтимоси миршабро қабул карда, аз дасти ӯ халос шуда баромада, ба самоворхона пеши шумоён рафтам.

Назар ба қавли Қорӣ Ибод, Миркодир роли писари хурди қозикалонро, Ҳомидҳоҷа роли набераашро, Мирзо Абдулвоҳид роли домодашро ва ман роли хоҳарзодаашро бозӣ карда будаем.

Бештарини рафиқон, ғайр аз ман, ки воқеаи даҳшатгирии Қорӣ Ибодро медонистам, ин суханони ӯро бовар накарданд ва аз байни онҳо Миркодири Байтал, ки аз пӯртақиллиаш ба девонагӣ ном бароварда буд, ба Қорӣ гуфт:

— Ҳамаи ин суханонатон дурӯғ аст, шумо аз тағоҳатон додхоҳ ё аз ягон аҳли дарбори дигар, ки ба ҳамаи он гуна одамон ошно мебошед, ба номи миршаб мактуб гирифта овардаед, ки базм карда зиёфат намояд. Миршаб ба ҳурмати он мактуб ин қадар корро кардааст. Акнун шумо ҳамаи ин корҳоро ба ҳунари ҳуд нисбат медиҳед.

Як одати Қорӣ Ибод ин буд, ки ба ҳеҷ гуна муомила ва сухани сахт зоҳиран оташин намешуд ва хашмгин намегардид, аммо кӯшиш мекард, ки бо кори ҳуд нодуруст будани он гуна муомила ва сухани сахтро исбот намояд. Дар ҷавоби Миркодир-махдум ҳам мувофиқи ҳамин одати ҳуд гуфт:

— Шумо, махдум, ҳақ доред, ки ҳамин тавр фикр кунед ва дигарон ҳам бояд ҳамин тавр фикр мекарда бошанд. Аммо агар рост ояд, дар ҳамин сайру сафарамон, ва агар дар ин саёҳат муяссар нашавад, дар ягон мавриди дигар ман дар пеши назари шумо ва дигарон рост будани гапҳои ҳудамро исбот хоҳам кард.

* * *

Мо аввал ба Суғд рафта, ҳавлии хешовандони Аҳмади Доништро дида, аз он ҷо ба деҳаи Котиён рафта, дар ҳавлии хешовандони қозӣ Қурбонҳон, ки ба Ҳомидҳоҷа ҳам аз тарафи модараш хешӣ доштанд, як шаб истода, аз он ҷо ба тумани Ғиҷдувон рафтем. Дар маркази Ғиҷдувон дар хонаи котиби қозӣ, ки бо мо

шинос буд, манзил гузида, чизҳои барзиёдамонро гузошта, ба сайри раставу бозори он чо баромадем.

Дар аснои сайругашт Қорӣ Ибод моро аз чорсӯи Ғичдувон, аз канори бозори бузурги он замон ба тарафи ғарб роҳбарӣ кард. Дар он чо дар рӯ ба рӯи каппони бузурге, дар тарафи шимоли шоҳроҳи рӯи Пирмаст, самоворхонае буд. Он самоворхона он қадар обод ва хушҳаво набошад ҳам, Қорӣ Ибод илтимос кард, ки дар он чо нишаста як чойник чой нӯшем.

Мо сухани ӯро нашикаста дар он самоворхона барои чойнӯшӣ нишастем. Дар паҳлуи тарафи ғарбии каппони бузурге дарвозаи миршабхонаи Ғичдувон кушода мешуд. Дар гӯшаи каппони бузурге, дар канори роҳи калон, бар болои як кати чӯбини васеъ, бар рӯи кӯрпачае як пирамарди тахминан ҳафтодсола нишаста чой менӯшид.

Қорӣ Ибод он пирамардро ба мо нишон дода пурсид:

— Магар медонетон, ки он мӯйсафед кист?

Ҳеч кадоми мо, ки ӯро намешинохтем, ҳама чавоби салбӣ доданд.

— Ӯ миршаби Ғичдувон аст,— гуфт Қорӣ Ибод.— Ман ӯро дар ин чо дида, шуморо зӯр карда, дар ин самоворхона шинондам, то ки ҳунари худро дар пеши назари шумо, рафиқони азизи нобовар, ба тарзи инкор карда ношудаӣ нишон диҳам. Ман меравам пеши миршаб, шумоён чашм ноканда муомилаи маро бо ӯ дар зери назар гиретон. Ҳуб диққат кунетон, ки ман чашми шумоёнро хато хӯронда ба ӯ «мактуби илтимосӣ дода намонам» (ин сухани Қорӣ ба Миркодир-махдум киноя буд).

Қорӣ Ибод пеши миршаб рафт, мо ҳам ба он тараф чашм дӯхтем. Қорӣ Ибод ба миршаб салом дода, дар пеши кат дар замини кушода, бар рӯи хок зону зада нишаст ва бо миршаб гап сар кард. Аммо мо намешунидем, ки ӯ ба вай чиҳо мегуфт. Ҳар чӣ бошад, баъд аз понздаҳ дақиқа миршаби куҳансол саросемавор аз кат фуромад ва Қорӣ Ибодро ба кат барорарда ба чои худ шинонид ва яке аз одамони худро бо ишорат пеши худ даъват карда ба ӯ чизе гуфт. Ӯ

давон ба миршабхона даромада рафт ва худи миршаб дар пеши кат дар чои аввалини Қорй Ибод бар рўи хок нишаста чой кашида ба ў дод.

Дар ҳамин вақт саворе аз миршабхона баромад. Миршаб он саворро пеши худ хонда, ба ў чизе гуфт. Савор бо ишорати итоат сар чунбонда, аспи худро ба тарафи ғарб дартоз ронд.

Баъд аз тамом шудани чой Қорй Ибод аз кат фуромада, ба тарафи мо омадан хост. Муйсафед ўро то канори роҳи калон гусел карда, ба пушти ў таъзимкунон нигоҳ карда монд.

Қорй Ибод пеши мо омада, муомилаи худро бо миршаби Ғиҷдувон нақл кард, ки айнан монанди муомилаи ў бо миршаби Вобканд буд.

Қорй Ибод гуфт:

— Ман барои ба шумоён нишон додани таклифи миршабро қабул карда, ба чои ў ба кат баромада нишастам. Вагарна дар ин гуна мавридҳо азаматро бо хоксорй омехта «фурўҳтан» даркор аст. Хусусан ки миршаб куҳансол аст, ин кори ман ҳеч дурust набуд. Боид хоксорй карда, таклифи ўро қабул намекардам.

Назар ба қавли Қорй Ибод, саворе, ки аз миршабхона баромада ба тарафи ғарб асп давонда рафт, аз паси созандагони матлуби Қорй Ибод рафта будааст, ки онҳо ҳамон рўз ба тумани Шофирком дар деҳаи Хоҷа Ориф ба тўи як бой рафта будаанд.

Мо аз самоворхона хеста ҳама чои бозори Ғиҷдувонро гардиш карда, бегоҳонй ба манзил омадем. Мирзо (котиб) аз кор омада, барои мо рўи суфаро меорост.

Қорй Ибод ба ў гуфт:

— Мирзо, меҳмонхонаро барои базм ороста, ду маиқали оташ ҳам тайёр кунонда монед.

—Базм фардо шаб мешавад,—гуфт мирзо.—Ин чо созандагони сазовори тамошо дастан Абдулқодир аст, ман аз номи кози хат карда ҳамон дастаро талаб карда ба миршаб фиристода будам. Миршаб гуфтааст: «Он даста имшаб ба Шофирком рафт, фардо шаб мёдихам».

Қорй Ибод гуфт:

—Шумо сухани миршабро бовар накунед, сухани маро бовар кунед, ки хамон даста хамин шаб ба хавлии шумо меояд.

Мирзо ва Кори Ибод ба хамин тариқа дар мунозиша буданд, ки даста аз Шофирком баргашта омада, ба хавлии мирзо даромад.

Анҷоми қисми чорӯми «Ёддоштҳо»

Эзоҳот

[1] *«Ёддоштҳо»* — охирин асари нависанда аст, ки нотамом монда, фақат чор чилдаш навишта шудааст. Қисми якуми он дар соли 1948 навишта шуда буд ва аввалин бор дар журнали «Шарқи Сурх», шумораҳои 8—9, 11—12 соли 1948 ва шумораҳои 1—4 соли 1949 чоп шудааст. Порчаҳои қисми дуюми асар дар ҳамон журнал, соли 1949 (шумораҳои 7—8) дарч шудаанд. Ин ду қисм ба шакли китобҳои алоҳида дар соли 1949 ба забонҳои тоҷикӣ ва русӣ табъ гардид. Қисми сеюми «Ёддоштҳо» аввал дар журнали «Шарқи Сурх», соли 1949, № 11—12, соли 1950, № 2—5, 7—10 чоп шуда, дар соли 1950 ба шакли китоб нашр гардид. Қисми чорум дар журнали «Шарқи Сурх», соли 1953, № 1—2, 4—5, соли 1954, № 6—9 чоп шуда, ба шакли китоби алоҳида ҳамагӣ 11 рӯз пеш аз вафоти нависанда ба чоп имзо шуда буд (3/VII—1954).

Қисми сеюм ва чоруми «Ёддоштҳо» боз дар соли 1955 дар як чилд табъ ёфт ва дар солҳои 1958—1959 чор китоби ин асар бо хатти арабӣ ҳам баромад. Нашри пурраи «Ёддоштҳо»-ро ба забони русӣ дар соли 1960 ба унвони «Воспоминания» нашриёти Академияи Фанҳои СССР баровард, ки онро шарҳиҳосонии маъруфи советӣ А. Розенфельд, А. А. Семёнов, Н. А. Кисляков ва А. Н. Болдырев тайёр кардаанд.

Тарҷимаи мухтасари чор қисми «Ёддоштҳо» ба забони русӣ бори охир бо унвони «Бухара» дар чилди сеюми чорчилдаи асарҳои С. Айнӣ соли 1960 дар нашриёти «Известия» ба табъ расидааст.

«Ёддоштҳо» аз чумлаи машҳуртарин асарҳои нависанда мебошад, ки ба бисёр забонҳои халқҳои СССР, инчунин дар чанди забони хориҷа чоп шудааст.

Ин чилди «Куллиёт»-и нависанда аз ду қисми охирини «Ёддоштҳо» иборат аст. Матни асар бо дастхатҳои муаллиф татбиқ карда шуд ва порчаҳое, ки дар нашрҳои гузашта аз назар афтода монда буданд, баркарор карда шуданд.—7.

[3] *Шарифҷон-махдум* — Шарифҷон-махдуми Садри Зиё (1869—1932) яке аз зиёёни равшанфикри замони худ буд. Ӯ дар давраи ҳукмронии ду амири охирини Бухоро баъзе мансабҳои расмӣ ва маъмуриро ишғол менамуд. Дар баробари ҳамин ӯ мухлис ва тарафдори бисёр маорифпарвари (аз ҷумлаи Аҳмади Дониш), шоир ва нависандагони пешқадами охири асри XIX ва ибтидои асри XX буд. Ҳар чанд ин одамон аз тарафи амир ва навкарони хушомадгӯи ӯ таъқиб карда мешуданд, лекин Садри Зиё ҳамеша бо онҳо дӯст буд ва дар мачлисҳои онҳо иштирок мекард. Садри Зиё бо таъсири устодаш Аҳмади Дониш чанд асари наср таълиф кардааст, ки ҳамагӣ якчоя «Наводири Зиёя» номида шудаанд. Аксари ин асарҳо аз ёддоштҳои муаллиф иборат буда, танҳо баъзе чизҳатҳои тартиботи аморати Бухоро, аминӯ амалдорон ва уламои мутаассибро низ дар бар гирифтаанд. Хусусан дар «Тазкират-ул-хумақо» ва «Латоиф ва мутойбат» хиҷоҳои зурди ҳачвиро ӯ чамъ оварда шудаанд, ки ҳиҷоҳои воқеӣ буда, бо забони содда таҳрир ёфтаанд ва аҳамиятию расвоиҳои машҳуртарини мансабдорон ва муллоёни он замонро сахт ҳачв мекунанд. Ғайр аз ин, Садри Зиё доир ба таърихи Россия низ асаре навиштааст. Дигар асари муҳиммаи ӯ тазкирае мебошад, ки номи «Тазкораи ашъор» аст.

Садри Зиё дар туманҳои гуногуни Бухоро қозигӣ мекард. Пас аз революцияи феврали амир ӯро ҳабс карда, аввал ба Қаршӣ, баъд ба Шаҳри Сабз бадарға намуд, ки ин бадарғаи ӯ то революцияи Бухоро (сентябри соли 1920) давом кард. Зиё чанд гоҳ дар идораҳои давлатии Республикаи Бухоро низ кор кардааст.— *7*.

[3] *Хонаи рӯ ба боло* — хонае, ки дару тирезаҳояш ба тарафи шимол аст ва аз ҳамин сабаб хеле салқин буда, дар Бухоро махсус барои тобистон сохта мешавад. Хонае, ки тирезаҳояш ба тарафи ҷануб аст, хонаи рӯ ба поён номида мешавад ва ин мавсуси зимистон аст.— *7*.

[4] *Мирзо Шамсиддини Дой* — аз шоирони дарбории нимаи дуюми асри XIX аст, ки дар замони ҳукмронии амир Музаффар (1860—1885) дар назди писари ӯ Нуриддинхони Ҳаё мунши (мирзо) будааст. Ниг. С. Айнӣ, Намунаи адабиёти тоҷик, Москва, 1926, сах. 285—287.— *8*.

[5] *Мирзо Абдулаҳад* — Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим (1877—1934) — аз дӯстони С. Айнӣ, ки аз шоирони хушталъб буда, дар пешаи хаттоти ҳам маҳорат дошт. Мунзим дар революцияи Бухоро бо шеърҳои революционии худ, ки дар журнали «Шӯълаи инқилоб» чоп шудаанд, иштирок намудааст. Ашъори ӯ пас аз революция дар матбуоти тоҷик, аз ҷумла дар газетаи «Овози тоҷик» ва журнали «Раҳбари дониш» чоп мешуд.— *8*.

[6] Дар ин чо муаллиф вожеан байтбараки худ ва Мирзо Абдулвоҳиди Мунзимро дар назар дорад, ки дар қисми якуми «Ёддоштҳо» («Куллиёт» ч. VI, боби «Тайёри ба сафари Бухоро барои таҳсил») тасвир шудааст.— *8.*

[7] *Домулло Абдушукури шустагар* — падари Шарифҷон-махдум — қозӣ Абдушукур (соли вафот 1306—1888) аст, ки чанд муддат дар Бухоро вазифаи қозикалонӣро ичро кардааст. Ғайр аз ин, ӯ дар мадрасаҳои Бухоро дарс додааст ва дар назм Оят тахаллус дошт.Ниг. С. Айнӣ. Намунаи адабиёти тоҷик, сах. 209—210.— *9.*

[8] *Шустагарӣ* — мансуб ба шустагар (шуштагар); шахсеро, ки карбос ва ё дигар матоъ нав бофташударо бо зарби чӯб дар об «мешуст» ва суфта мекард, шустагар (шуштагар) мегуфтанд — *9.*

[9] Зикри *Мулло Назруллои Лутфӣ* (вафот 1918) дар охири қисми дуюми «Ёддоштҳо», дар боби «Дар рӯзҳои охирине, ки дар мадрасаи Мири Араб будам» омадааст. Ниг. «Куллиёт», ч. VI, сах. 356—357 ва дар ҳамон ҷо эзоҳи 72.— *10.*

[10] Ниг. «Куллиёт», ҷилди VI, сах. 357—358.— *10.*

[11] Ниг. «Куллиёт», ҷилди VI, сах. 358—359.— *10.*

[12] *Нуҷум* — илми нуҷум — илме, ки нуҷум — ситорагон ва сайёрагонро меомӯзад; дар ин ҷо астрономия ва ҳам астрология дар назар дошта шудааст.— *11.*

[13] *Лаби ҳавзи Девонбегӣ* — сайронгоҳе дар шаҳри Бухоро. Дар маркази ин сайронгоҳ ҳавзи калоне бо номи ҳавзи Девонбеги воқеъ аст, ки дар соли 1620 канда шудааст. Дар тарафи шарқии ҳавз мадрасаи Надир-девонбегӣ ҳаст, ки дар соли 1622 анҷоҳта шудааст. Дар пештоқи баланд ва бошукӯҳи он сурати симурғ ва оҳу кашида шуда буд. Аз рӯ ба рӯи мадрасаи Девонбегӣ, аз тарафи ғарбии ҳавз хонақоҳи Надир-девонбегӣ сохта шудааст, ки онро масҷиди девонбегӣ ҳам меғӯянд ва намуди зебои он дар оби ҳавз аксандоз аст. Дар самти шимолии ҳавзи Девонбегӣ боз ду мадрасаи дигар ҳаст: мадрасаи Кӯкалтош ва мадрасаи Элназар-элчӣ. Мадрасаи Кӯкалтош калонтарин мадрасаи Бухоро буда, онро дар соли 1578 Кулбобо-кӯкалтош бино кардааст. Дар пахлуи он мадрасаи Элназар-элчӣ воқеъ гардидааст. Элназар-элчӣ сафири Бухоро дар Россия буд ва ин мадрасаро бо харҷи маликаи рус — Екатеринаи II анҷоҳтааст.

Ҳавзи калон, хонақоҳ ва мадрасаҳо ба ин сайронгоҳ намуди хубе бахшидаанд. Бинобар ин лаби ҳавзи Девонбеги

3 *Шарифхон-махдум* — Шарифхон-махдуми Садри Зиё (1865—1932) яке аз зиёиёни равшанфикри замони худ буд. У дар даврани ҳукмронии ду амири охирини Бухоро баъзе мансабҳои расмӣ ва маъмурияро иштол менамуд. Дар баробари ҳамин ӯ мухлис ва тарафдори бисёр маорифпарварон (аз ҷумла Аҳмади Дониш), шоир ва нависандагони пешқадами охири асри XIX ва ибтидои асри XX буд. Ҳар чанд ин одамон аз тарафи амир ва пайкарони ҳушомадгӯи ӯ таъқиб карда мешуданд, лекин Садри Зиё ҳамеша бо онҳо дуст буд ва дар маҷлисҳои онҳо иштирок мекард. Садри Зиё бо таъсири устодаш Аҳмади Дониш чанд асари наср таълиф кардааст, ки ҳамагӣ якчоя «Наводири Зиёия» номида шудаанд. Аксари ин асарҳо аз ёддоштҳои муаллиф иборат буда, танҳо дар баъзе чиҳатҳо тартиботи аморати Бухоро, амиру амалдорон ва уламои мутаассибро низ дар бар гирифтаанд. Хусусан дар «Тазкират-ул-хумқон» ва «Латоиф ва мутоибот» ҳикояҳое ҳурда ҳачвиё ӯ чизҳо оварда шудаанд, ки ҳикоятҳои нобуд буда, бо забони содда тахрир ёфтаанд ва ақидаҳои расвоҳои машҳурашро масхара кардаанд. Ин ҳикоятҳо ба замоне сахт ҳачв мекунанд. Ғайр аз ин, Садри Зиё дар ба таърихи Россия низ асари нависташтааст. Дигар асари муҳимми ӯ "Тазкират-ул-шуъаро" ба номи «Тазкираи шоирон» аст.

Садри Зиё дар туманҳои гуногуни Бухоро қозӣ мекард. Пас аз революцияи феврали амир ӯро ҳабс карда, аввал ба Қарӣё, баъд ба Шаҳри Сабз бадарға намуд, ки ин бадаргаи ӯ то революцияи Бухоро (сентябри соли 1920) давом кард. Зиё чанд сол дар идораҳои давлатии Республикаи Бухоро низ кор кардааст.— 7.

2 *Хонаи рӯ ба боло* — хонае, ки дару тирезаҳояш ба тарафи шимол аст ва аз ҳамин сабаб хеле салқин буда, дар Бухоро махсус барои тобистон сохта мешавад. Хонае, ки тирезаҳояш ба тарафи ҷануб аст, хонаи рӯ ба поён номида мешавад ва ин махсуси зимистон аст.— 7.

4 *Мирзо Шамсиддини Дой* — аз шоирони дарбории нимаи дуюми асри XIX аст, ки дар замони ҳукмронии амир Музаффар (1860—1885) дар пойтахти ӯ Нуриддинхон Ҳайрулло (мирзо) будааст. Нак. С. Айнӣ, *Намунаи адабиёт*, ҷилди. Москва, 1926, саҳ. 285—287.— 8.

5 *Мирзо Абдулқодир* — Мирзо Абдулвоҳидзода Мунзим (1877—1934) — аз дӯстони С. Айнӣ, ки аз шоирони хушхаёл буда, дар пешаи хаттотӣ ҳам маҳорат дошт. Мунзим дар революцияи Бухоро бо шеърҳои революционии худ, ки дар журнали «Шӯълаи инқилоб» чоп шудаанд, иштирок намудааст. Ашъори ӯ пас аз революция дар матбуоти тоҷик, аз ҷумла дар газетаи «Овози тоҷик» ва журнали «Рахбари дониш» чоп мешуд.— 8.

[6] Дар ин чо муаллиф воқеан байтбараки худ ва Мирзо Абдулвоҳиди Мунзимро дар назар дорад, ки дар қисми якӯми «Ёддоштҳо» («Куллиёт» ч. VI, боби «Тайёрй ба сафари Бухоро баромадан таҳсил») тасвир шудааст.— *8.*

[7] *Домулло Абдушукури шустагар* — падари Шарифхон-махдум — қозй Абдушукур (соли вафот 1306—1888) аст, ки чанд муддат дар Бухоро вазифаи қозикалонпро ичро кардааст. Ғайр аз ин, ӯ дар мадрасахои Бухоро дарс додааст ва дар назм Ожт тахаллус дошт. Нит. С. Айнй. Намунаи адабиёти точик, сах. 209—210.— *9.*

[8] *Шустагарй* — мансуб ба шустагар (шуштагар); шахсеро, ки карбос ва ё дигар матоп нав бофташударо бо зарби чӯб дар об «мешуст» ва суфта мекард, шустагар (шуштагар) мегуфтанд.— *9.*

[9] *Зикри Мулло Назруллои Лутфй* (вафот 1918) дар охири қисми дувӯми «Ёддоштҳо», дар боби «Дар рӯзхои охирине, ки дар мадрасаи Мири Араб будам» омадааст. Нит. «Куллиёт», ч. VI, сах. 356—357 ва дар хамон чо эзоҳи 72.— *10.*

[10] Нит. «Куллиёт», чилди VI, сах. 357—358.— *10.*

[11] Нит. «Куллиёт», чилди VI, сах. 358—359.— *10.*

[12] *Нучум* — илми нучум — илме, ки нучум — ситорагон ва сайёрагонро меомӯзад; дар ин чо астрономия ва хам астрология дар назар дошта шудааст.— *11.*

[13] *Лаби ҳавзи Девонбегй* — сайронгохе дар шахри Бухоро. Дар марказп ин сайронгоҳ хавзи калоне бо номи хавзи Девонбегй воқеъ аст, ки дар соли 1620 канда шудааст. Дар тарафи шарқии хавз мадрасаи Надир-девонбегй хаст, ки дар соли 1622 андохта шудааст. Дар пештоқи баланд ва бошукӯҳи он сурати симурғ ва оху кашида шуда буд. Аз рӯ ба рӯи мадрасаи Девонбегй, аз тарафи ғарбии хавз хонақохи Надир-девонбегй соҳта шудааст, ки онро масчиди девонбегй хам мегӯянд ва намуди зебои он дар оби хавз аксандоз аст. Дар самти шимолии хавзи Девонбегй боз ду мадрасаи дигар хаст: мадрасаи Кӯкалтош ва мадрасаи Элназар-элчй. Мадрасаи Кӯкалтош калонтарин мадрасаи Бухоро буда, онро дар соли 1578 Кулбобо-кӯкалтош бино кардааст. Дар пахлуи он мадрасаи Элназар-элчй воқеъ гардидааст. Элназар-элчй сафири Бухоро дар Россия буд ва ин мадрасаро бо харҷи маликаи рус — Екатеринаи II андохтааст.

Хавзи калон, хонақоҳ ва мадрасахо ба ин сайронгоҳ намуди хубе бахшидаанд. Бинобар ин лаби хавзи Девонбегй

ахлоқ (офариниши дуньё ва коинот, масъалахои муносибати оилавй, тарбияи фарзанд, сохти давлатй, таърифи касбу пешахо ва ғайра) бахс мекунад. Қисми намоёни «Наводир-ул-вақоеъ»-ро «Рисола дар назми тамаддун ва таовун» ташкил мекунад, ки дар он муаллиф фикрҳои ислоҳотпарастонаи худро нисбат ба сохти давлатии аморат баён намудааст.— *20.*

22 Ниг. хамин ҷилд, сах. 13.— *20.*

23 *Амир Музаффар* — аз амирони манғитияи Бухорост, ки солхои 1860—1885 хукмронй кардааст.— *21.*

24 *Расй* — Россия.— *21.*

25 Ниг. «Куллиёт», ҷ. VI, қисми дуйўми «Ёддоштхо», боби «Мулло Туроб ва Мулло Камар».— *21.*

26 *Хатми кутуб* — ҳамон хатми дарс аст, ки маънои ба охир расонидани тахсил дар мадраса ва тамом кардани хонишро дорад.— *22.*

27 *Амир Абдулаҳад* — яке аз амирони манғитияи Бухоро, писари амир Музаффар аст, ки дар солҳои 1885—1910 хукм рондааст.— *22.*

28 *Шоҳин* — Шамсиддин-махдуми Шохини Кўлобй (1859—1894) — намояндаи барҷастаи адабиёти ниман дуйўми асри XIX тоҷик, яке аз мухлисон ва пайравони Ахмади Дониш буд. Дар шеърҳои худ ба мукобили бедодй ва беадолатии замони худ далерона баромад кардааст. Шохин ба дарбори амир Абдулахад ба сифати надимй кашида шуда буд. Аммо ба муҳити буғзу кинаи ахли дарбор ва амир токат наоварда, ба касалии сил гирифтор гардид ва дар 35-солагй вафот намуд. Осори асосии ў достонхои «Лайлй ва Маҷнун» ва «Тўҳфаи дўстон», инчунин асари насрии «Бадоеъ-ус-саноеъ» ва як девон аст.— *22.*

29 *Корй Каромати Дилкаши танбўрй* (вафот 1902) — аз ҷумлаи шоирони пешқадам ва устодони мусиқии классикии «Шашмақом», яке аз шогирдону мухлисон ва наздиктарин дўстони Ахмади Дониш буд, ки дар сўҳбатҳои ў бисьёр нишастааст. Дилкаш дар охирҳои умраш ба хизмати амир Абдулаҳад кашида шуда буд. Мисли Шохин ба муҳити буғзу кинаи ахли дарбор ва амир токат наоварда, ба бемории сил гирифтор гардида вафот намуд.— *22.*

30 *Надим* — наздик ва хамсўҳбати подшоҳ.— *22.*

31 Дар бораи ин китоби ҷуғрофияи Гулшанй С. Айнй дар «Намунаи адабиёти тоҷик» гуфтааст: «Содиқхоҷаи Гулшанй аз хисоб ва ҷуғрофия хабардор буд, мамлакати Бухороро сар

ҷои зӯтдоштан аҳолиш шаҳр буда, ҳар бегоҳӣ дар он ҷо «бозори шаб» ташкил мешуд. Тасвири Лаби Ҳавз ва «бозори шаб» дар қисми сеюми ва чорӯми «Ёддоштҳо» чандин бор омадааст.— *11*.

14 *Қозӣ Бадриддин* — яке аз қозикалонҳои мутаассиб ва ҷоҳили Бухоро буд.— *14*.

15 *Мушоара* — ҷамъомади шоирон бо мақсади мусобиқа кардан дар шеъргӯӣ: шарти якӯми мушоара ин аст, ки шоир бояд бадоҳатан байте ё қитъаеро муносиби мақсад ё муаофиқи сӯҳбати аҳли адаб гуфта тавонад.— *16*.

16 *Хатми дарс* — ба охир расониданӣ таҳсил дар мадраса, тамом кардани хониш.— *16*.

17 *Ҳаҷҷоҷи золим* — яке аз машҳуртарин намояндагони хилофати араб буд, ки ба золимӣ ном баровардааст. Ҳаҷҷоҷи золим дар замони халифаҳои араб Абдулмалик ва Валид дар охири асри VII — ибтидои асри VIII милодӣ дар Ироқ ҳоким буд.— *17*.

18 *Қутайба бинни Муслим* — гумоштаи Ҳаҷҷоҷи золим ном ҳокими Ироқ, ки дар охири асри VII ва ибтидои асри VIII милодӣ зиндагонӣ кардааст. Қутайба бинни Муслим аз тарафи хилофати араб дар Хуросон сарлашкар ва ҳоким таъин гардида буд. Ӯ аввалин саркардаи араб аст, ки ба Осиёи Миёна лашкар кашидааст ва дар байни солҳои 705—715 милодӣ сарзамини водиҳои Зарафшону Амударьёро забт кардааст.— *17*.

19 *Ҷамоби олӣ* — амири Бухоро дар назар доштааст.— *19*.

20 *Аҳмад-махдуми Дониш* (1827—1897), ки ӯро Аҳмади Калла низ мегуфтанд, шоир, мутафаккир ва маорифпарвари бузурги ниман дуйуми асри XIX буд. Дар ташаккули афкори пешқадамонаи Аҳмади Дониш равияи прогрессивии адабиёти форсу тоҷик ва шиносоии ӯ бо Россия роли калоне бозидааст. Аҳмади Дониш дар асарҳои худ иллатҳои он замон ва зулму истибдоди амиронро нотарсона танқид ва фош намуда, омӯхтани илмҳои дунявӣ ва наданиятӣ пешқадамонаи русро тарғиб мекард. Фикрҳои тараққипарваронаи Аҳмади Дониш дар байни интеллигенциаи он замон таъсири калоне дошт.— *20*.

21 *«Наводир-ул-вақоеъ»* — бузургтарин асари Аҳмад-махдуми Дониш аст, ки дар солҳои 70-ум ва 80-уми асри XIX навишта шудааст. Ин асар аз 22 боб иборат буда, аз масъалаҳои гуногуни ҳаёти ҷиддии он замон, фалсафаи табиат,

ахлоқ (офариниши дуньё ва коинот, масъалаҳои муносибати оилавӣ, тарбияи фарзанд, сохти давлатӣ, таърифи касбу пешаҳо ва ғайра) баҳс мекунад. Қисми намоёни «Наводир-ул-вақоеъ»-ро «Рисола дар назми тамаддун ва таовун» ташкил мекунад, ки дар он муаллиф фикрҳои ислоҳотпарастонаи худро нисбат ба сохти давлатии аморат баён намудааст.— *20.*

22 Ниг. ҳамин ҷилд, саҳ. 13.— *20.*

23 *Амир Музаффар* — аз амирони манғитияи Бухорост, ки солҳои 1860—1885 ҳукмронӣ кардааст.— *21.*

24 *Расӣ* — Россия.— *21.*

25 Ниг. «Куллиёт», ҷ. VI, қисми дуйӯми «Ёддоштҳо», боби «Мулло Туроб ва Мулло Қамар».— *21.*

26 *Хатми кутуб* — ҳамон хатми дарс аст, ки маънои ба охир расонидани таҳсил дар мадраса ва тамом кардани хонишро дорад.— *22.*

27 *Амир Абдулаҳад* — яке аз амирони манғитияи Бухоро, писари амир Музаффар аст, ки дар солҳои 1885—1910 ҳукм рондааст.— *22.*

28 *Шоҳин* — Шамсиддин-махдуми Шоҳини Кӯлобӣ (1859—1894) — намояндаи барҷастаи адабиёти нимаи дуйӯми асри XIX тоҷик, яке аз мухлисон ва пайравони Аҳмади Дониш буд. Дар шеърҳои худ ба муқобили бедодӣ ва беадолатии замони худ далерона баромад кардааст. Шоҳин ба дарбори амир Абдулаҳад ба сифати надимӣ кашида шуда буд. Аммо ба муҳити буғзу кинаи аҳли дарбор ва амир тоқат наоварда, ба касалии сил гирифтор гардид ва дар 35-солагӣ вафот намуд. Осори асосии ӯ достонҳои «Лайлӣ ва Маҷнун» ва «Тӯҳфаи дӯстон», инчунин асари насрии «Бадоеъ-ус-саноеъ» ва як девон аст.— *22.*

29 *Қорӣ Каромати Дилкаши танбӯрӣ* (вафот 1902) — аз ҷумлаи шоирони пешқадам ва устодони мусиқии классикии «Шашмақом», яке аз шогирдону мухлисон ва наздиктарин дӯстони Аҳмади Дониш буд, ки дар сӯҳбатҳои ӯ бисьёр нишастааст. Дилкаш дар охирҳои умраш ба хизмати амир Абдулаҳад кашида шуда буд. Мисли Шоҳин ба муҳити буғзу кинаи аҳли дарбор ва амир тоқат наоварда, ба бемории сил гирифтор гардида вафот намуд.— *22.*

30 *Надим* — наздик ва ҳамсӯҳбати подшоҳ.— *22.*

31 Дар бораи ин китоби ҷуғрофияи Гулшанӣ С. Айнӣ дар «Намунаи адабиёти тоҷик» гуфтааст: «Содиқхоҷаи Гулшанӣ аз ҳисоб ва ҷуғрофия хабардор буд, мамлакати Бухороро сар

то сар масоҳат карда, ба забони форсӣ чуғрофияи муфассале навишта буд. Мусаввадаи ин китобро баъд аз вафоти Гулшанӣ аз вориснаш Насруллоҳ қушбегӣ гирифт. Ҳамоно дар соли 1918 талаф шудааст, ки ҳоло дар миён нест» («Намунаи адабиёти тоҷик», сах. 461).— *22.*

32 Муаллиф рисолаи таърихии Аҳмади Донишро дар назар дорад, ки «Тарҷимаи ҳоли амирони Бухорои шариф» ё «Таърихча» номида мешавад. Ниг. Аҳмади Дониш. Асарҳои мунтахаб, 1959.— *23.*

33 *«Таърихи амирони мангит»*— асари таърихии С. Айнӣ мебошад, ки номи пурраи он «Таърихи амирони мангитияи Бухоро» буда, дар соли 1923 дар Тошканд чоп шудааст.— *23.*

34 *Қозӣ Қирбонхони Фитрат* (соли вафот 1887—88)—аз шоирони нимаи дуюми асри XIX тоҷик аст. Фитрат ба дарбори амир наздик буда, бештар ба ячрони вазифаи қозигӣ мазмур буд. Мазмуни идеявии шеърҳои ӯ ҳар чанд баланд набошад ҳам, забони назмаш хеле содда аст.— *24.*

35 *Мирзо Содиқи Мунший* — бародари Мирзо Азими Сомӣ, аз чумлаи шоирони охири асри XVIII ва аввали асри XIX мебошад. Мирзо Содиқ аз мунши (котиб)-хои дарбор буда, дар шеър пайравии Бедил буд. Баъзе асарҳо дар таърих низ дорад, ки «Дахмаи шоҳон» аз ҳамин қабил аст. «Дахмаи шоҳон» нотамом монда буд ва додараш Мирзо Азими Сомӣ онро ба охир расондааст.— *25.*

36 Зикри *қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сирир* (1803—1885)— дар қисми якуми «Ёддоштҳо» гузашт. Ниг. «Куллиёт», ч. VI, боби «Рӯди нави Шофирком».— *26.*

37 *Очор* — шираи ангури пӯсида ва умуман турша.— *26.*

38 *Дашти Карбало* — номи даштест дар атрофи шаҳри Кэрбало, ки дар Байнаннаҳрайн (Месопотамия) воқеъ аст. Аҳли шиа Карбалоро шаҳри муқаддас ва зиёратгоҳ медонанд, зеро дар наздикии он Имом Ҳусайн кушта шудааст. Аз ҳамин чиҳат шиаҳоеро, ки оромгоҳи Имом Ҳусайнро «зиёрат» карда бошанд, к а р б а л о и мегӯянд.— *26.*

39 *Кеҳону меҳон* — хурдону калонон, табақаи болоӣ ва табақаи поён.— *27.*

40 *Насақ* — рох, усул, тарз.— *27.*

41 *Шаҳрӯд* — чӯйбори асосии шаҳри Бухоро, ки аз он чӯ об таксим карда мешавад, ҳавзу чӯйҳои шаҳр ва заминҳои атроф бо об таъмин мегардад.— *27.*

[42] *Гумоштаи сиёсии давлати Россия* —«Агентии сиёсии императории Россия» дар назар дошта шудааст, ки онро аҳли Бухоро **к о н с у л х о н а** низ мегуфтанд. Ин агентӣ соли 1885 дар Бухоро (дар Қогони ҳозира) аз тарафи ҳукумати подшоҳӣ ташкил карда шуда буд. Ин агентӣ дар байни Петербург ва генерал-губернатории Туркистон, аз як тараф, ва аморати Бухоро, аз тарафи дигар, ядрое буд, ки масъалаи робитаҳои сиёсӣ ва иқтисодиро ҳал мекард.— *28.*

[43] *Воқеаи Колесов* — ин воқеа бо номи Колесов, ки ӯ дар солҳои революция раиси Совети Комиссарони Халқии Туркистон буд, вобаста аст. Колесов дар охирҳои моҳи феврали соли 1918 қуввахои ҳарбии худро аз Қӯқанд ва Самарқанд ба Қогон оварда, 2-йуми моҳи март бо ҳамроҳии чадиддҳо барои сарнагун кардани ҳокимияти амир ба Бухоро ҳучум намуд. Вале дар натичаи хиёнати рохбарони чадидҳо ин ҳучум бемуваффақиятона анҷом ёфт. Воқеаи Колесовро С. Айнӣ дар «Мухтасари тарҷумаи ҳоли худам» батафсил нақл кардааст. Нигг. «Куллиёт», чилди I, сах. 88—90.— *28.*

[44] *Регистон* — номи яке аз бузургтарин майдонҳои Бухорост, ки дар назди Арк воқеъ мебошад.— *29.*

[45] *Лақнат* (лукнат)— гирифтани забон дар вакти гап задан.— *30.*

[46] Мутаассифона, ин нияти С. Айнӣ амалӣ нашуда монд.— *32.*

[47] *Китобхонаҳои мадрасаҳои Бухоро* — аз кадимзамон дар Бухоро мавҷуд будани китобхонаҳои гуногун (масалан, китобхонаи «Дорушшифо», ки махсуси китобҳои илми табиӣ буд ва ғайра) ва дар натичаи сӯзондани ҷоҳилонаи амирони Бухоро тороҷ ва несту нобуд шудани ганҷинаи дастависҳо дар асари С. Айнӣ «Бухоро инқилоби таърихи учун материаллар» тасвир ёфтааст (нигг. китоби мазкур, нашри Москва, 1926, сах. 11—16).— *32.*

[48] Як нусхаи ин сурати карикатуриро пайдо кардем, ки ҳоло дар фонди дастависҳои Институти шаркшиносии АФ РСС Ӯзбекистон (Тошканд) нигоҳ дошта мешавад.— *33.*

[49] Нигг. «Куллиёт», ч. VI, сах. 262—277.— *34.*

[50] Нигг. «Куллиёт», ч. VI, сах. 262—277.— *34.*

[51] *Тилтабоӣ* — ягане шоҳмотбози.—*34.*

[52] Нигг. «Куллиёт», ч. VI, сах. 77—88.— *42.*

[53] Нит. «Куллиёт», ч. VI, қисми якӯми «Ёддоштхо», боби «Баъд аз мактабхонӣ».— *42.*

[54] Ҳоло аксарияти ин китобҳои нодир, ки Шарифҷон-махдуми Садри Зиё ҷамъ карда буд, дар ганҷинаи дастнависҳои Институти шарқшиносии Академияи фанҳои РСС Ӯзбекистон (дар Тошканд) маҳфуз аст ва яке аз бехтарин қисмҳои ин ганҷина мебошад.— *45.*

[55] *Даҳьяк* — ҳазор адад мукофоти пули барои муллобачагони пешқадами мадрасаҳои Бухоро буд, ки ҳар кадом 120 танга буд. Муллобачагон панҷ сол пеш аз тамом кардани мадраса, ба шарти хонда тавонистани китоби арабии «Ҳидоя», ба гирифтани даҳьяк ҳақ пайдо мекарданд. Нит. ҳамин ҷо дар «Куллиёт», саҳ. 586—594.— *49.*

[56] Азбаски «Ёддоштҳо» нотамом мондааст, иштироки Миркодир-махдум дар ҳаракатҳои революционӣ низ зикр нашудааст. Вале нависанда ӯро дар «Ҷавонӣ» ном маколаи худ ёд кардааст. Вай дар он ҷо мегӯяд: «Ман дар ҳурдсолагиам як рафиқи шарикдарс доштам, ки ӯро Қодир-махдум меномиданд. Ӯ аз ҳама ҳурдсолтарини шарикдарсони мо бошад ҳам, дар ҳаман корҳои инқилоби на иҷтимоӣ аз ҳаман пеш фаъолтар буд. Дар замони истиблоди амирӣ, ки ҳар касро бо андак шубҳа ё бахона ба зери теғи бедареғ ҷаллод месупурданд, ҳар кори хатарнокро ӯ адо мекард. Ӯ як ҳари ланғро савор шуда ё ин ки бо ҷуҷуди ланғии пои худ пиёда ҳар сол дар айёми тобистон дар каламравӣ амир сайёҳат мекард, баённома, китобчаҳои мухолифи «конун»-и амириро (дар он вақтҳо яке аз онҳоро дар дасти касе ёбанд, ӯро бе пурсиш мекуштанд) бенбо дар байни мардум пахш мекард ва ба бесаводон хонда медод» (нит. С. Айнӣ, «Ҷавонӣ», газетаи «Комсомоли Тоҷикистон», 18 феврали 1936).— *52.*

[57] *Мутавалӣ* — шахси маъмури корҳои хочагии мадраса ё хонақоҳ.— *54.*

[58] *«Гулистони масаррат»*— китобе, ки оиро муаллиф—Абдурахмони Шокир валади Ҳоҷӣ Муҳаммади Равшанхон бинни Муҳаммади Навозхон тазкира нонидааст, намунаи ашъори шуарои форсизабонро аз қабили Носирали Носир, Наимӣ, Хусрав, Ҷомӣ, Саъдӣ, Хоконӣ, Нозими Ҳиравӣ, Хилолӣ, Бедил, Шавкат, Малфӣ, Соиб, Мушфиқӣ ва дигарон дар бар мегирад. Дар ин тазкира боби махсуси таърихҳо низ ҳаст. Муаллиф «Гулистони масаррат»-ро дар соли 1267 ҳичрӣ (1852—53) ба итмом расонидааст.— *57.*

[59] *Мирзо Мазҳарҷони Ҷонон* — шоири точикзабони Ҳиндустон, ки дар асри XVIII зиндагӣ кардааст (вафоташ соли 1781).— *57.*

60 *«Хизонаи омира»* — тазкирае, ки дар соли 1175 ҳичрӣ (1762 милодӣ) аз ҷониби Ғулом Алихони Озоди Балгиромӣ таълиф шудааст.— *57.*

61 Ниг. «Куллиёт», ҷ. II, саҳ. 191—199.— *59.*

62 *«Мухтасари виқоя»* — китоби дарсии оид ба фиқҳ, ки аз асри XIV-ӯм дар Осиёи Миёна хеле машҳур будааст. «Мухтасари виқоя» хулосаи «Ҳидоя» ном асари арабии Алии Марғеноӣ (вафоташ соли 1197) мебошад.— *63.*

63 *«Тарҷумон»*— газетаи пантуркистӣ ва панисломие буд, ки аз соли 1883 сар карда ҳар ҳафта як бор дар Боғчасарои Қрим чоп мешуд. Муҳаррири ин газета — Исмоили Ғаспарӣ илҳомбахши миллатчиёни буржуазии Қрим, Тотористон, Озарбойҷон ва ҷадидони Осиёи Миёна буд.— *65.*

64 Ниг. Аҳмади Дониш, «Порчаҳо аз «Наводир-ул-вақоеъ»», 1957, саҳ. 19—26.— *78.*

65 Ниг. «Куллиёт», ҷ. VI, саҳ. 167—180.— *83.*

66 *Хоҷа Исмати бухорой* — аз шоирони машҳури асри XIV буда, калимаи «таммат» (дар навишти арабӣ) ба ҳисоби абҷад соли вафоти ӯро ифода мекунад (400+40+400=840 ҳичрӣ — 1437 милодӣ). Мадҳияҳои Хоҷа Исмати бухорой бештар ба султон Халили Темурӣ бахшида шудаанд.— *84.*

67 *Лосдон* — зарфе ки ба он лос гузошта мешуд; *лос* — торҳои абрешими хом, ки ба даруни сиёҳидон андохта мемонданд, то ки найқалам ба миқдори муайян сиёҳӣ гираду ба рӯи коғаз начаконад.— *87.*

68 *Қаравулбегӣ* — мансаби расмии дарборӣ буд, ки одатан ба посбонони дарбор назорат мекард.— *91.*

69 *Мулло Раҳмати сартарош* дар қисми дуйӯми «Ёддоштҳо» («Куллиёт, ҷ. VI) дар боби «Дар рӯзҳои охирине, ки дар мадрасаи Мири Араб будам» зикр шудааст ва қаҳрамони асосии ҳикояи ҳачвии «Зани мардгардида» мебошад.— *92.*

70 *Як пос* — се соат; «вақте ки аз шаб як пос гузашта буд», яъне вақте ки аз намози хуфтан се соат гузашта буд.— *93.*

71 *Барги сабз* — киноя аз тӯҳфаи хоксорона, савғотии камарзиш.— *97.*

72 *Малоикаи муаккал* — малоикаи муҳофиз, муҳофизакунанда ва нигаҳдоранда.— *100.*

[53] Ниг. «Куллиёт», ҷ. VI, қисми якӯми «Ёддоштҳо», боби «Баъд аз мактабхонӣ».— *42.*

[54] Ҳоло аксарияти ин китобҳои нодир, ки Шарифҷон-махдуми Садри Зиё ҷамъ карда буд, дар ганҷинаи дастнависҳои Институти шарқшиносии Академияи фанҳои РСС Ӯзбекистон (дар Тошканд) маҳфуз аст ва яке аз беҳтарин қисмҳои ин ганҷина мебошад.— *45.*

[55] *Даҳьяк* — ҳазор адад мукофоти пулӣ барои муллобачагони пешқадами мадрасаҳои Бухоро буд, ки ҳар кадом 120 танга буд. Муллобачагон панҷ сол пеш аз тамом кардани мадраса, ба шарти хонда тавонистани китоби арабии «Ҳидоя», ба гирифтани даҳьяк ҳақ пайдо мекарданд. Ниг. ҳамин ҷилди «Куллиёт», саҳ. 586—594.— *49.*

[56] Азбаски «Ёддоштҳо» нотамом мондааст, иштироки Миркодир-махдум дар ҳаракатҳои революционӣ низ зикр нашудааст. Вале нависанда ӯро дар «Чавонӣ» ном мақолаи худ ёд кардааст. Вай дар он ҷо мегӯяд: «Ман дар хурдсолагиам як рафиқи шарикдарс доштам, ки ӯро Қодир-махдум меномиданд. Ӯ аз ҳама хурдсолтарини шарикдарсони мо бошад ҳам, дар ҳамаи корҳои инқилобӣ ва иҷтимоӣ аз ҳамаи онҳо фаъолтар буд. Дар замони истибдоди амирӣ, ки ҳар касро бо андак шубҳа ё баҳона ба зери теғи бедареғи ҷаллод месупурданд, ҳар кори хатарнокро ӯ адо мекард. Ӯ як хари лангро савор шуда ё ин ки бо вуҷуди лангии пои худ пиёда хар сол дар айёми тобистон дар қаламрави амир саёҳат мекард, баённома, китобчаҳои мухолифи «қонун»-и амириро (дар он вақтҳо яке аз онҳоро дар дасти касе ёбанд, ӯро бе пурсиш мекуштанд) беибо дар байни мардум паҳн мекард ва ба бесаводон хонда медод» (ниг. С. Айнӣ, «Чавонӣ», газетаи «Комсомоли Тоҷикистон», 18 феврали 1936).— *52.*

[57] *Мутаваллӣ* — шахси маъмури корҳои хоҷагии мадраса ё хонақоҳ.— *54.*

[58] *«Гулистони масаррат»*— китобе, ки онро муаллиф—Абдурахмони Шокир валади Ҳоҷӣ Муҳаммади Равшанхон бинни Муҳаммади Навозхон тазкира номидааст, намунаи ашъори шуарои форсизабонро аз қабили Носиралии Носир, Низомӣ, Хусрав, Ҷомӣ, Саъдӣ, Хоқонӣ, Нозими Ҳаравӣ, Ҳилолӣ, Бедил, Шавкат, Махфӣ, Соиб, Мушфиқӣ ва дигарон дар бар мегирад. Дар ин тазкира боби махсуси таърихҳо низ ҳаст. Муаллиф «Гулистони масаррат»-ро дар соли 1267 ҳичрӣ (1852—53) ба итмом расонидааст.— *57.*

[59] *Мирзо Мазҳарҷони Ҷонон* — шоири тоҷикзабони Ҳиндустон, ки дар асри XVIII зиндагӣ кардааст (вафоташ соли 1781).— *57.*

60 *«Хизонаи омира»* — тазкирае, ки дар соли 1175 ҳичрӣ (1762 милодӣ) аз ҷониби Ғулом Алихони Озоди Балгиромӣ таълиф шудааст.— *57.*

61 Ниг. «Куллиёт», ҷ. II, саҳ. 191—199.— *59.*

62 *«Мухтасари виқоя»* — китоби дарсии оид ба фиқҳ, ки аз асри XIV-ӯм дар Осиёи Миёна хеле машҳур будааст. «Мухтасари виқоя» хулосаи «Ҳидоя» ном асари арабии Алии Маргеноӣ (вафоташ соли 1197) мебошад.— *63.*

63 *«Тарҷумон»*— газетаи пантуркистӣ ва панисломие буд, ки аз соли 1883 сар карда ҳар ҳафта як бор дар Боғчасарои Қрим чоп мешуд. Муҳаррири ин газета — Исмоили Ғаспарӣ илҳомбахши миллатчиёни буржуазии Қрим, Тотористон, Озарбойҷон ва ҷадидони Осиёи Миёна буд.— *65.*

64 Ниг. Аҳмади Дониш, «Порчаҳо аз «Наводир-ул-вақоеъ»», 1957, саҳ. 19—26.— *78.*

65 Ниг. «Куллиёт», ҷ. VI, саҳ. 167—180.— *83.*

66 *Хоҷа Исмати бухорой* — аз шоирони машҳури асри XIV буда, калимаи «таммат» (дар навишти арабӣ) ба ҳисоби абҷад соли вафоти ӯро ифода мекунад (400+40+400=840 ҳичрӣ — 1437 милодӣ). Мадҳияҳои Хоҷа Исмати бухорой бештар ба султон Халили Темурӣ бахшида шудаанд.— *84.*

67 *Лосдон* — зарфе ки ба он лос гузошта мешуд; *лос* — торҳои абрешими хом, ки ба даруни сиёҳидон андохта мемонданд, то ки найқалам ба миқдори муайян сиёҳӣ гираду ба рӯи коғаз начаконад.— *87.*

68 *Қаравулбегӣ* — мансаби расмии дарборӣ буд, ки одатан ба посбонони дарбор назорат мекард.— *91.*

69 *Мулло Раҳмати сартарош* дар қисми дуйӯми «Ёддоштҳо» («Куллиёт, ҷ. VI) дар боби «Дар рӯзҳои охирине, ки дар мадрасаи Мири Араб будам» зикр шудааст ва қаҳрамони асосии ҳикояи ҳачвии «Зани мардгардида» мебошад.— *92.*

70 *Як пос* — се соат; «вақте ки аз шаб як пос гузашта буд», яъне вақте ки аз намози хуфтан се соат гузашта буд.— *93.*

71 *Барги сабз* — киноя аз тӯҳфаи хоксорона, савғотии камарзиш.— *97.*

72 *Малоикаи муаккал* — малоикаи муҳофиз, муҳофизакунанда ва нигаҳдоранда.— *100.*

73 *Маҳдӣ* — аз рӯи афсонаҳои дини, хусусан мусофирон ақидаи маҳдаби шиаи исломӣ, ном имоми дувоздаҳум аст, ки гӯё дар охирзамон аз осмон ба замин меояд.— *101.*

74 *Хавлии поёни амир* — хавлии подшоҳи, ки берун аз Арк, дар тарафи шарқии он воқеъ шуда буд.— *104.*

75 *Настаълиқ* — номи яке аз хатҳои хуруфоти арабию форсист, ки дар асоси хатҳои н а с х ва т а ъ л и қ ба эҷод омадааст. Мусофирон ривоятҳои анъанавӣ ихтироъкунандаи хати настаълиқ хаттоти номии Шарқ Хоҷа Миралии Табрезӣ ҳисоб мешавад. Байтҳои поён дар ҳамин хусус аст:

Настаълиқ, агар хафию чалӣ аст,
Возеҳ-ул-асл Хоҷа Миралӣ аст.
Ин килкаш аз он шакаррез аст,
Қ-аслаш аз хоки поки Табрез аст.
— *103.*

76 *Абдулқодирхочаи Сиддӣ* (1823—1873) — шоири машҳури нимаи дуюми асри XIX, ҳачвнависи забардаст, устоди «Шашмақом» ва донишманди илми адвор (нотақ он замон) буд. Нит. С. Айнӣ, «Намунаи адабиёти тоҷик», сах. 318—330. Сангло, «Мунтахабот», Душанбе, 1958.— *107.*

77 *Ширбадан* — наздеист ду километр дуртар аз Бухоро, дар тарафи шарқии он, ки дар он чо чорбоғи амир воқеъ буда, хар сол сайри наврӯзӣ барпо мегардид. Нит. ҳамин ҳилд, бобн «Иди наврӯзӣ ва сайри Ширбадан».— *108.*

78 *Соиб* — Мирзо Муҳаммадалии Соиб (1603—1677) аз шоирони машҳури адабиёти форсу тоҷик буда, пайравн сабки ҳиндӣ аст. Дар Эрон ва Ҳиндустон зиндагӣ ва ижод кардааст. Назар ба баъзе маълумотҳо чанде дар Осиёи Миёна ҳам зиндааст. Эҳтиёти Соиб дар Осиёи Миёна шуҳрати танон пайдо накарда, ба асрҳои баъдӣ шоирон таъсир гузоштааст.— *110.*

79 *Ситорамаҳхоса* (дурусташ Ситораи Маҳи Хосса) — чорбоғи амир дар чорқилометрии тарафи шимолии Бухоро, ки дар охири асри XIX боиз ёфтааст. Қасре ҳам дар чорбоғ ҳаст, бо услуби европоӣ сохта шуда бошад ҳам, ороишн оиро меъморони халқӣ анчом додаанд. Аз чумла усто Ширин Муродов — академики фахрии АФ РСС Ӯзбекистон дар девори оинакорӣ ихе аз ҳикоятҳои ин қаср аз рӯи оина бо гулҳои гулбурриӣ кардааст.— *112.*

80 Амир дар хавлие меҳмон шавад, дар пеши ин хавлӣ базми умумӣ барпо нешуд, ки оиро чанӣ меномиданд.— *114.*

81 *Усто Ширин Муродов* (1889—1957) меъмори машҳури Бухоро, ходими хизматнишондодаи санъат, академики фахрии Академ-

мияи фанҳои РСС Ӯзбекистон буд, ки аз санъати ӯ чандин ёдгорӣ боқӣ мондааст: яке аз онҳо дар Ситорамаҳхоса аст, ки дар рӯи деворҳои оинакории хонаи калоне аз гач гулбурриҳ кардааст, дигаре Театри опера ва балети ба номи Навоӣ дар Тошканд мебошад, ки ороиши дохили он бо роҳбарии ӯ анҷом ёфтааст ва зебу зинати зали Бухоро дар фойеи ин театр амалӣ шудааст. Усто Ширин барои иштирок кардан дар соҳтмони театри ба номи Навоӣ мукофоти Давлатӣ гирифта буд. Ӯ дар ниҳкастурехти бисьёр осори меъморӣ замони гузашта роҳбарӣ намудааст.— *121.*

82 *Пушта* — теппа, баландӣ, ки одатан қабристон ва мазорҳо вокеъ мешуданд.— *122.*

83 *Алиф, бе, се* — номи ҳарфҳои якӯм, дуйӯм ва чорӯми алифбои арабист. «Алиф, бе, то се» дар урфият ибораест, ки се бор такрор шудани кореро мефаҳмонад.— *124.*

84 *Вартишбоз* — бедонабоз; *вартиш(к)* — бедона.— *126.*

85 *Бута* — зарфе дар корхонаи рехтагарӣ, ки фулузотро ба он андохта мегудозанд; *бутасоз* — касе ки ин гуна зарфро месозад.— *130.*

86 *Табли қаторак* — нақорае, ки садояш бонги «хозир бош»-ро ифода мекард.— *137.*

87 Нигг. «Куллиёт», ч. VI, қисми дуйӯми «Ёддоштҳо», боби «Дар мадрасаи Мири Араб».— *152.*

88 *«Таҳзибуссибьён»* («Тарбияи кӯдакон»)—китоби дарсие буд, ки С. Айнӣ дар соли 1909 тартиб дода буд. Китоб бори аввал бо чопи сангӣ соли 1909 ва баъд соли 1917 бори дуйӯм дар Самарканд нашр шуда буд. Достони «Ҳасан зад» дар маҷмӯаҳои ашъори С. Айнӣ «Ёдгорӣ» (1935) ва «Ашъори мунтахаб» (1958) низ дохил шудааст.— *156.*

89 *Саргардонӣ* — дар ин ҷо ба маънои пулчаспонӣ дар базму тӯй.— *167.*

90 *Сумикор* — музди кор.— *182.*

91 *Имоми Аъзам* — имом Абӯҳанифа дар назар доштa шудааст, ки исми пурраяш Нӯъмон бинни Собит Абӯҳанифа буда, дар соли 699 таваллуд ёфта, дар соли 767 вафот кардааст. Азбаски Абӯҳанифа дар асл бофанда будааст, аҳли пеша — бофандагон ӯро пири худ мепиндоштанд. Дар байни бофандагони Бухоро ӯ ҳамчун Имоми Аъзам маъруф буд.— *194.*

92 *Тазкираи «Оташкада»* — аз тазкираҳои муҳимми адабиёти форсу точик буда, дар соли 1174 ҳичрӣ — 1760 милодӣ аз тарафи

Лутфалибеки Озари Бекдилӣ, мутахаллис ба Озар, таълиф ёфтааст. Муаллиф шоиронро аз рӯи иқлим ва зодгоҳ тақсим кардааст ва шарҳи ҳол ва намунаи ашъори 842 шоирро додааст.— *205.*

92 *Тазкираи «Давлатшоҳӣ»* — пас аз «Лубоб-ул-албоби» Авфии Бухорои муҳимтарин тазкираи адабиёти форсу тоҷик бо ҳисоб меравад. Муаллифи он Давлатшоҳ ибни Алоуддавлаи Самарқандӣ буда, тазкираашро тахти назорати Абдурраҳмони Ҷомӣ ва Алишер Навоӣ дар соли 892 ҳичрӣ — 1487 милодӣ ба итмом расондааст. Тазкираи Давлатшоҳӣ зиёдиёти 150 шоири форсу тоҷикро дар бар мегирад. Дар охири китоб Абдурраҳмони Ҷомӣ ва Алишер Навоӣ низ зикр ёфтаанд.— *205.*

93 Нег. ҳамин ҷилд, қисми сеюми «Ёддоштҳо», боби «Аловудда»-и Гончигар».— *205.*

94 *«Саҳеҳи бухорӣ»* — номи шаш ҷилд китоби ҳадис аст, ки онро «Саҳеҳ» ва «Ҷомеъ-ус-саҳеҳ» низ меғӯянд ва аз тарафи Абӯабдулло Муҳаммад бинни Исмоили Бухорӣ, ки дар солҳои 811—870 зиндагӣ кардааст, тартиб дода шудааст. Ба ин китоб аз ҷониби Бадриддин Маҳмуди бинни Аҳмад бинни Мӯсо мутахаллис ба Айнӣ шарҳе навишта шудааст. Шореҳ ҳуд фақеҳи маъруфи Миср буда, байни солҳои 1451—1458 вафот ёфтааст. Аз таълифоти ӯ «Табақот-ул-Ҳанафия» ва «Табақот-уш-шуаро» ном китобҳо низ хеле машҳуранд.— *205.*

95 *Носири Хисрав* — шоири соҳибдевон ва муаллифи маснавӣ, ки дар солҳои 1670/71 вафот ёфтааст, «Юсуфу Зулайхо»-и Носир хеле машҳур аст.— *207.*

96 *Ел* — зарф, кӯза (масалан, кӯзаи дугӯшаи аз хум хурдтар)— *217.*

97 *Бахоуддини Нақшбанд* (1318—1389) — яке аз калонтарин шайхҳои мутасаввиф аст, ки дар асоси таълимоти ӯ дар тасаввуф шохае бо номи нақшбандия сар шудааст. Нақшбандия дар авалҳол пайдоиши ҳуд аз равияҳои нисбатан пешқадамтари тасаввуф буда, хусусан дар асри XV бештар тарафдор пайдо кард. Абдурраҳмони Ҷомӣ ва Алишер Навоӣ пайравони таълимоти нақшбандия буданд. Вале дар асрҳои баъдина рӯҳониёни ислом онро барои истисмори халқ мақсадҳои истифода кардаанд.— *225.*

98 *Исодия* — яъне шаҷараи дарвеши дини Исо. Мувофиқи афсонаи дини Исо гӯё мӯъҷизаҳо нишон медод ва аз дини ҳуд мурдаро зинда мекард.— *226.*

99 *Ахмадҷон-махдум* — Ахмадҷон-махдуми Абӯсаидҷодаи Хандӣ (1884—1946) — аз пахутгони намояндагони адабиёти советии

точик буда, чунон ки С. Айни дар «Намунаи адабиёти точик» навиштааст, «аз кухансолони инкилобиёни Бухоро ва аз чумлаи рохбарони эшон аст». Ашъори шоир дар рўзнома ва мачаллахои солхои 20—30 нашр ёфтаанд. «Гулдастаи дунье» ном мачмўаи шоир дар соли 1937 ба табъ расидааст. «Каримбой дар хонаи худо» — достончаи хачвии шоир яке аз бехтарини асархои ўст.— *234.*

103 Хушбахтона, яке аз ин нусхахо талаф нашуда будааст, ки ба наздикй аз ганчинаи дастнависхои Шўъбаи шаркшиносй ва осори хаттии Академияи фанхои РСС Точикистон ёфт шуд ва дар ганчинаи мазкур дар тахти рақами 1247 махфуз аст.—*237.*

102 *Корй Абдулмачиди Зўфумун* — инг. хамин чилд, қисми сейўми «Ёддоштхо», боби «Шарифчон-махдум ва хамсўхбатони ў» — *241.*

103 *Домулло Икромча* — аз чумлаи мударрисони машхури Бухорои охирхои асри XIX ва ибтидои асри XX буда, доир ба баъзе аз илмхои расмй, ки дар мадраса тахсил мешудаанд, чанд рисола таълиф кардааст. С. Айни дар назди ў дарс хонда буд ва дар «Ёддоштхо» бо номхои «Домулло Икром», «Хочй Икром» ва «Хочй домулло Икром» низ зикр намудааст. Хусусан дар боби «Гирифтор шуданам ба домаи амир Абдулахад ва зуд халос шуданам аз вай» ба домулло Икромча бахои баланд додааст. (Инг. хамин чилд, сах. 578—579). Вакте ки дар Бухоро мактаби усули нав кушода шуд, домулло Икромча муфти буд ва ба кушодани мактаби нав фатво дод. Бо ин гунох дар соли 1917 бо зану фарзандонаш ба Ғузор бадарға гардид. Писари домулло Икромча — Мирзо Насрулло бо гунохи чадидй дар моххи апрели соли 1917 хамроҳи С. Айни ба чазои 75 дарра гирифтор шуда, аз зарби он вафот намуд. (Инг. С. Айни, Бухоро инқилоби таърихи учун материаллар, Москва, 1926, сах. 183—188 ва «Куллиёт», чилди I, сах. 73, 82—87).— *241.*

104 *Абдураҳмон-махдуми Рафтор* — зикри ў дар қисми чорўми «Ёддоштхо», дар шархи вокеаи аробакаш ва сангсор шудани ў муфассал гузаштааст. Инг. хамин чилд, аз боби «Чанги муллоён бо аробакаш» то боби «Карори махкама ва сангсор шудани аробакаш».— *241.*

105 *Қиём-махдум* — инг. хамин чилд, қисми чорўми «Ёддоштхо», бобхои «Чанги муллоён бо аробакаш», «Интизорй ба сангсор шудани аробакаш», «Хабари Чабранл дар бораи кори аробакаш».— *241.*

106 *Чунбул-махдум.*— инг. хамин чилд, қисми чорўми «Ёддоштхо», аз боби «Чанги муллоён бо аробакаш» то боби «Карори

Лутфалибеки Озари Бекдалй, мутахаллис ба Озар, таълеф ёфтааст. Муаллиф шоиронро аз руи ихлим ва зодгох таксим кардааст ва шархи хол ва намунаи ашъори 842 шоирро додааст.— *205.*

[90] *Тазкираи «Давлатшохй»* — пас аз «Лубоб-ул-албоби» Авфии Бухорой мухимтарин тазкираи адабиёти форсу точик ба хисоб меравад. Муаллифи он Давлатшох ибни Алоуддавлаи Самаркандй буда, тазкираашро тахти назорати Абдурахмони Чомй ва Алишер Навой дар соли 892 хичрй — 1487 милодй ба итмом расондааст. Тазкираи Давлатшохи зиёда аз 150 шоири форсу точикро дар бар мегирад. Дар озири китоб Абдурахмони Чомй ва Алишер Навой низ зикр ёфтаанд.— *205.*

[91] Нигр. хамин чилд, кисми сейуми «Ёддоштхо», боби «Аловуддини Говчигар».— *205.*

[92] *«Сахехи бухорй»* — номи шаш чилд китоби хадис аст, ки онро «Сахех» ва «Чомеъ-ус-сахех» низ мегуянд ва аз тарафи Абуабдулло Мухаммад бинни Исмоили Бухорй, ки дар солхои 811—870 зиндагй кардааст, тартиб дода шудааст. Ба ин китоб аз чониби Бадриддини Махмуди бинни Ахмад бинни Мусо мутахаллис ба Айнй шархе навишта шудааст. Шорех худ факехи маъруфи Миср буда, байни солхои 1451—1458 вафот ёфтааст. Аз таълифоти у «Табакот-ул-Ханафия» ва «Табакот-уш-шуаро» ном китобхо низ хеле машхуранд.— *205.*

[93] *Назими Хироти* — шоири сохибдевон ва муаллифи маснавй, ки дар солхои 1670/71 вафот ёфтааст, «Юсуфу Зулайхо»-и Назим хеле машхур аст.— *207.*

[97] *Ём* — зарф, кўза (масалан, кўзаи дугўшаи аз хуми хурдтар)— *217.*

[98] *Бахоуддини Накшбанд* (1318—1389) — яке аз калонтарин шайххои мутасаввиф аст, ки дар асоси таълимоти у дар тасаввуф шохае бо номи накшбандия сар шудааст. Накшбандия дар авалхол пайдоиши худ аз равияхои нисбатан пешкадамтари тасаввуф буда, хусусан дар асри XV бештар тарафдор пайдо кард. Абдурахмони Чомй ва Алишер Навой пайравн таълимоти накшбандия будаанд. Вале дар асрхои баъдина рухониёни ислом онро барои истисмори халк макророна истифода карданд.— *225.*

[99] *Исодин* — яъне шахси дорои дини Исо. Мувофики афсонаи дини Исо гўё мўъчизахо ниишон медод ва аз дини худ мурдаро зинда мекард.— *226.*

[100] *Ахмадчон-махдум* — Ахмадчон-махдуми Абусаидоддин Хамдй (1884—1946) — аз нахустин намояндагони адабиёти советии

точик буда, чунон ки С. Айнй дар «Намунаи адабиёти точик» навиштааст, «аз кухансолони инкилобчиёни Бухоро ва аз чумлаи рохбарони эшон аст». Ашъори шоир дар рўзнома ва мачаллахои солхои 20—30 нашр ёфтаанд. «Гулластаи дунъё» ном мачмўаи шоир дар соли 1937 ба табъ расидааст. «Каримбой дар хонаи худо» — достончаи хачвии шоир яке аз бехтарин асархои ўст.— *234.*

303 Хушбахтона, яке аз ин нусхахо талаф нашуда будааст, ки ба наздики аз ганчинаи дастнависхои Шўъбаи шаркшиносй ва осори хаттии Академияи фанхои РСС Точикистон ёфт шуд ва дар ганчинаи мазкур дар тахти рақами 1247 махфуз аст.—*237.*

312 *Корй Абдулмачиди Зўфунун* — нис. хамин чилд, қисми сейўми «Ёддоштхо», боби «Шарифчон-махдум ва хамсўхбатони ў».— *241.*

313 *Домулло Икромча* — аз чумлаи мударрисони машхури Бухоро охирхои асри XIX ва ибтидои асри XX буда, доир ба баъзе аз илмхои расмй, ки дар мадраса тахсил мешуданд, чанд рисола таълиф кардааст. С. Айнй дар назди ў дарс хонда буд ва дар «Ёддоштхо» бо номхои «Домулло Икром», «Хочй Икром» ва «Хочй домулло Икром» низ зикр намудааст. Хусусан дар боби «Гирифтор шуданам ба дои амир Абдулахад ва зул халос шуданам аз вай» ба домулло Икромча бахои баланд додааст. (Нис. хамин чилд, сах. 578—579). Вақте ки дар Бухоро мактаби усули нав кушода шуд, домулло Икромча муфти буд ва ба кушодани мактаби нав фатво дод. Бо ин гунох дар соли 1917 бо зану фарзандонаш ба Ғузор бадарға гардид. Писари домулло Икромча — Мирзо Насрулло бо гунохи чадиди дар мохи апрели соли 1917 хамрохи С. Айнй ба чазои 75 дарра гирифтор шуда, аз зарби он вафот намуд. (Нис. С. Айнй, Бухоро инкилоби таърихи учун материаллар, Москва, 1926, сах. 183—188 ва «Кулливт», чилди I, сах 73, 82—87).— *241.*

314 *Абдурахмон-махдуми Рафтор* — зикри ў дар қисми чорўми «Ёддоштхо», дар шархи вокеаи аробакаш ва сангсор шудани у муфассал гузаштааст. Нис. хамин чилд, аз боби «Чанги муллоён бо аробакаш» то боби «Карори махкама ва сангсор шудани аробакаш».— *241.*

315 *Қиём-махдум* — нис. хамин чилд, қисми чорўми «Ёддоштхо», бобхои «Чанги муллоён бо аробакаш», «Интизорй ба сангсор шудани аробакаш», «Хабари Чабрамл дар бораи кори аробакаш».— *241.*

316 *Чунбул-махдум.*— нис. хамин чилд, қисми чорўми «Ёддоштхо», аз боби «Чанги муллоён бо аробакаш» то боби «Карори

маҳкама ва сангсор шудани аробакаш». Зикри ӯ инчунин дар повести «Ҷаллодони Бухоро», дар боби «Во шарната!» омадааст. Инг. «Куллиёт», чилди I, саҳ. 159.— *241.*

107 *Букрот* (Ибукрот) — Гиппократ — ҳакими бузурги Юнони қадим, ки дар солҳои 460—377 пеш аз милод зиндагонӣ кардааст. Букрот яке аз саркорони илми тиб ҳисоб мешавад ва дар таъриху илми тиб таъсири фавқулоддае гузоштааст.— *241.*

108 *Забар, зер — зер* — аломатест дар расми навиштаи араби, ки дар зери ҳарфи ҳамсадо мегузоранд ва ишорат бар ин аст, ки пас аз ҳамсадо як «и»-ро илова карда хондан лозим аст. *Забар* — аломатест, ки дар болои ҳамсадо мегузоранд ва дар хондан ба он ҳамсадо «а» илова менамоянд.— *247.*

109 *Тапуркулёх бозӣ кардан* — як навъи хокбозии кӯдакон аст, ки чанд нафар дар тапурхоки кӯча гирд менишинанд ва якеро дар миёнаи давра гузошта чашмашро мебанданд. Яке аз бозигарон сари бачаи чашмбастаро бо ангушт черт карда, аз баёни давранишастагон ҷо мегирад ва ҳама ба хок даст зада, чанг бароварда, кулӯх парронда, «тапуркулёх!» гӯён фарьёд мекунанд. Кӯдаки чашмбаста боид ёбад, ки сари ӯро кӣ черт карда. Маҷози халқии «дар чое тапуркулёх бозӣ кардан» аз ҳамин ҷо гирифта шудааст. «Ин фақир дар кӯчаҳои китоби «Шифо»-тапуркулёх бозӣ кардааст» гуфтани Зарир ба ин маънист, ки аз ҷавоҳири «Шифо»-ро чандин бор сар то сар хондааст ва аз он ба хубӣ хабар дорад.— *247.*

110 *Илми маонӣ ва баён* — илме, ки аз маънии калимаҳо ва тарзи изҳори фикр баҳс мекунад (стилистика, риторика).— *248.*

111 *Фиқҳ* — илме, ки аз қонунҳои ҳуқуқи исломия баҳс мекунад.— *248.*

112 *Зарир* — Муҳаммад Тоҳирҳочаи Зарири чӯбӯрӣ аз шоирони Бухоро буд. Ӯ нобинои модарзод буда, дар соли 1890 вафот ёфтааст. Зарир устод ва тарбиятгари Шоҳини Кӯлобӣ аст, ки ӯро аз ёздаҳсолагӣ ба фарзандӣ қабул карда буд.— *251.*

113 *Қозӣ Курбонхони шоир* — ҳамон Курбонхони Фитрат аст, ки шарҳаш дар боло гузашт; инг. ҳамин чилд, қисми сеюми «Ёддоштҳо», боби «Шарифҷон-махдум ва ҳамсӯҳбатони ӯ», инчунин изоҳи № 34.— *253.*

114 *Мухторҳоҷа* — шарҳи аҳволи ин мударрис дар қисми чорӯми «Ёддоштҳо», ба муносибати воқеаи аробакаш ва сангсор шудани ӯ пурратар гузаштааст, инг. ҳамин чилд, қисми чорӯми «Ёддоштҳо», аз боби «Ҷанги мулоён бо аробакаш» то боби «Қарори маҳкама ва сангсор шудани аробакаш».— *255.*

115 *Абдуллохочаи Абдй* (вафот 1922) — яке аз шоирони охири асри XIX ва ибтидои асри XX аст, ки дар ин хикоя ба сифати қахрамони ҳачвй даромадааст. Абдуллохочан Абдй тазкирае ҳам навиштааст, ки «Тазкират-уш-шуарои мутааххирини Бухоро» ном дорад.Ниг. Р. Ходизода, «Источники к изучению таджикской литературы второй половины XIX века», 1956, сах. 80—85.— *257.*

116 *Сайид* — як гурўҳи ахолй, ки худро аз авлоди Муҳаммад пайғамбар мешуморанд.— *258.*

117 *Сомониён* — сулолаи ҳокимони Мовароуннаҳр (875—999), ки дар ин сарзамин нахустин давлати точиконро ташкил кардаанд. Саркардаи ин сулола Сомон буда, охирин намояндаи он Абў Иброҳими Исмоил мебошад, ки дар соли 1005 дар ҷанги қароҳониён кушта шудааст. Оромгоҳи Исмоили Сомонй дар Бухоросг. Давраи Сомониён яке аз даврахои барчастатарини пешрафти маданияти тореволюционии халқи точик мебошад. Устод Рудакй, Дақикй, Фирдавсй, Ибни Сино, Наршахй ва дигарон дар ҳамин давра зиндагй ва эҷод кардаанд.— *258.*

118 *Воҷиб ва фарз* — фармонҳои мачбурии шариати ислом; сунпат — корхое, ки пайғамбари ислом мекардааст.— *258.*

119 *Миёнсарой* — роҳравй васеи болопўшидаи мадраса ва сарой-хои калон. (Аз шарҳи С. Айнй дар «Ҷаллодони Бухоро», «Куллиёт», ч. 1, сах. 138.) Миёнсарои мадрасаро миёнхона низ меноманд.— *258.*

120 *Шиттазамин* — замини лойка, замине ки зери об мондааст.— *260.*

121 *Парвардигорхўҷа* (Сандакбархоча) дар қисми якўми «Ёддоштхо», бобхои «Дар рўзхои мактабхонй», «Хатмашккунй» ва «Парвардигорхўҷа» тасвир шудааст. Сандакбархоча даъвои шоирй ҳам доштааст ва тахаллусаш Акбар будааст. Садри Зиё ҷуро бо ин ному тахаллусаш дар «Тазкират-ул-хумако» зикр намудааст.— *262.*

122 *Буқъа* — калимаи арабй буда, чамъаш б у к о ъ мебошад ва маъноп чой, маскан, мавзеъро дорад; б у қ ъ а и х а й р — дар ин чо бинои ки барои кори хайр сохта шудааст, гуфтан аст.— *280.*

123 Дустии наздикаш бо Абдухолил-махдум дар қисми чорўми «Ёддоштхо», дар охири боби «Чамъиятхои пешаварон дар Бухорои амирй» нишон дода шудааст.— *281.*

[126] Нис. «Куллиёт», ч. II, боби «Мадраса». — 285.

[127] Нис. «Куллиёт», ч. VI, қисми якуми «Ёдоштҳо», боби «Усто аниқ». — 293.

[128] Нис. ҳамон ҷилд, саҳ. 207—214. — 305.

[129] *Раммол* — касе, ки рамл диданро касб кардааст, фолбин. — 306.

[130] Нис. ҳамон ҷилд, қисми сеюми «Ёдоштҳо», боби «Дар мадрасаи Олимҷон» ва «Аҳмадҷони Ғоҷигарӣ». — 309.

[131] *Зикри Мулло Ҳомиди Сотӣ ва Зайниддинхоҷа* дар қисми сеюми «Ёдоштҳо» омадааст. Нис. «Куллиёт», ч. VI, саҳ. 235—250, боби «Пахлавони фамилодда» ва «Сайри Фатҳобод». — 310.

[132] *Алиф* — тавсифу нидомат. — 313.

[133] *Ҳамун* — чанги калони ҳаҷмӣ, ки арабӣ буда, қисми ғарбии Деҳдодгиро ишғол мекард. — 313.

[134] *Корӣ Камол ва Корӣ Наҷм* — сарҳофинони номӣ аз инқилобгачи Бухоро. С. Айнӣ дар нақлҳояш «Бахш» дар ҳаққи ин ду ҳофиз чунин навиштааст:

Ба саҳти даҳшати Корӣ Камолу Корӣ Наҷм
Ба нағма булбули бечора нафъил кашад

(нис. С. Айнӣ. «Ёддоштҳо», нашрёи шӯравӣ, 1935, саҳ. 47). — 319.

[135] Ин ҳикоя дар асоси чин «Ёдоштҳо» ҳаҷл нашуда иншоат. — 321.

[136] Ин очерки С. Айнӣ соли 1936 дар шумораи 2 (38) журнали «Барои адабиёти социалистӣ» бо сарлавҳаи «Сангтарошҳои Бухоро чоп шудааст. — 321.

[137] *Ҳоҷӣ Абдулҳамид* — Ҳоҷӣ Абдулҳамиди Расулов (1852—1938) — олиме нашъаташ аз шаҳри Самарқанд ва умрашро дар шаҳри Бухоро ба поён расонидааст. Ӯ ба ҳисоби «Шамсиҳаким», ки дар тарҷумаҳояш сангтарошҳои ӯзбек низ ҳиссаи калон кардааст. — 322.

[138] *Мудҳиш* — ҳушдорбахш, даъвогар. — 331.

[139] Номи Ҳомидҷони Ниғорӣ дар дигар ҷойҳои «Ёдоштҳо» низ зикр шудааст. Нис. ҳамон ҷилд, қисми сеюми «Ёдоштҳо», боби «Аҳмадҷони Ғоҷигарӣ» ва қисми чорум, боби «Мадрасаи Лабиҳавзи Арбоб ва бозиҳои он ҷо». Чунон ки С. Айнӣ дар дигар асарҳои худ таъкид додааст, аниқ Ҳомидҷони Ниғорӣ 9-ҷои моҳи соли 1918 дар «Регистон»-и ҳамин шаҳр ба дор овехта буд. Нис. Кулиёт, ч. I, саҳ. 112; ч. II, саҳ. 234—237.

[138] *Қунсулхона* — консулхонаи рус. Агентии сиёсии императории Россия дар назар дошта шудааст. Нит. ҳамин ҷилд, эзоҳи № 42.— *340.*

[139] *Нуқраи саводкорӣ* — нуқраи сиёҳ карда зинат додашуда.— *351.*

[140] Нит. ҳамин ҷилд, қисми сеюми «Ёддоштҳо», боби «Шарифчон-махдум ва ҳамсӯҳбатони ӯ».— *354.*

[141] Нит. ҳамин ҷилд, қисми сеюми «Ёддоштҳо», боби «Микробҳои одамшакл». Чунбул-махдум, Абдураҳмони Рафтор ва Қиём-махдум аз муллоёни чаҳолатпарасти гузаро буданд, ки нависа-нда дар асарҳои худ чанд бор роли иртичонии онҳоро нишон додааст. Абдураҳмони Рафтор дар повести «Чаллодони Бухоро» зикр шудааст (нит. «Куллиёт», ч. I, сах. 139). Яке аз қаҳрамонони «Чаллодони Бухоро» дар боран Чунбул-махдум чунин гуфтааст: Чунбул-махдум «аз ҷиҳати илм алифро аз калтак фарқ карда наметавонад, аммо аз ҷиҳати фиск 30 сол боз мислашро дар дунё надидаам». («Куллиёт», ч. I, сах. 159). Нависанда дар боран воқеан аробакаш ва сангсор шудани ӯ, ки дар соли 1894 рӯй дода буд, аввалин бор дар китоби «Материалҳо доир ба таърихи инқилоби Бухоро» («Бухоро инқилоби таърихи учун материаллар», Москва, 1926, сах. 12) маълумоти мухтасар дода буд. Пас аз ин дар баъзе асарҳои дигараш ҳам, масалан, дар романи «Дохунда», ба ин воқеа ишора кардааст.— *370.*

[142] Зикри *Корӣ Самеъ* дар қисми сеюми «Ёддоштҳо» гузашт, нит. ҳамин ҷилд, боби «Шарифчон-махдум ва ҳамсӯҳбатони ӯ».— *370.*

[143] Нит. ҳамин ҷилд, қисми сеюми «Ёддоштҳо», боби «Чамъиятҳои пешаварон дар Бухорои амирӣ».— *373.*

[144] *Ҷабраил* — номи яке аз чор «малоикаи муқарраб» дар афсонаи дини ислом, ки гӯё ба Муҳаммад — пайғамбари мусулмонон ваҳӣ — илҳом овардааст.— *383.*

[145] Нит. ҳамин ҷилд, қисми чорӯми «Ёддоштҳо», боби «Набераи Файзи-аълӣ».— *383.*

[146] Нит. ҳамин ҷилд, қисми чорӯми «Ёддоштҳо», боби «Дуэли Хочӣ-махдум».— *387.*

[147] *Мирзотурбошӣ* — сардори саисҳо — яке аз амалҳои дарбори амир буд.— *391.*

[148] *Мулло Мирзо*—калонтарини одамони даргоҳи қозикалон. Дар боран ин шахс нит. ҳамин ҷилд, қисми чорӯми «Ёддоштҳо», боби «Гирифтор шуданам ба домн амир Абдулаҳад ва рӯз халос шуданам аз пайи».— *391.*

[124] Нигр. «Куллиёт», ч. II, *боби «Мадраса».— 283.*

[125] Нигр. «Куллиёт», ч. VI, қисми якӯми «Ёддоштхо», *боби «Устоамак».— 295.*

[126] Нигр. ҳамин ҷилд, сах. 207—214.— *305.*

[127] *Рамнол* — касе ки рамл диданро касб кардааст, фолбин.— *306.*

[128] Нигр. ҳамин ҷилд, қисми сеӯми «Ёддоштхо», *бобхои «Дар мадрасаи Олимчон» ва «Аловуддини Говҷигар».— 309.*

[129] Зикри *Мулло Хомиди Сантӣ ва Зайниддинхоҷа* дар қисми дуӯми «Ёддоштхо» омадааст. Нигр. «Куллиёт», ч. VI, сах. 235—255, *бобхои «Пахлавони фанкулодда» ва «Сайри Фаёзобод».— 310.*

[130] *Асаф* — таассуфу надомат.— *315.*

[131] *Ҳумум* — ҷамъи калимаи ҳ а м м, ки арабӣ буда, маънои ғаӯ ва озурдагиро дорад.— *315.*

[132] *Кори Камол ва Кори Ноҷи* — савтхоеони пеш аз революцияи Бухоро. С. Айнӣ дар мавзуаи «Базм» дар ҳаккаи ин ду хофиз чунин навиштааст:

Зи савти дилкаши Кори Камолу Кори Ноҷи
Зи нағма булбули бечора инфеол кашид

(нигр. С. Айнӣ «Ёдгорӣ», нашрӣаи шеърхо, 1935, сах. 47).— *319.*

[133] Ин вожа дар ягон чои «Ёддоштхо» накл нашуда мондааст.— *321.*

[134] Ин очерки С. Айнӣ соли 1936 дар шумораи 2 (38) журнали «Барои адабиёти социалистӣ» бо сарлавҳаи «Санъаткори бузург» чоп шудааст.— *321.*

[135] *Хоҷӣ Абдулвоҳид* — Хоҷӣ Абдулвоҳид Расулов (1852—1936) — хофизи машхури точики самарқанд ва устоди номии «Шашмақом», ки дар тараққиёти санъатя мусиқии ӯзбек низ хизмати калоне кардааст.— *322.*

[136] *Мудово* — муолича, даво.— *331.*

[137] Номи Хомидхочаи Меҳрӣ дар дигар чойҳои «Ёддоштхо» низ зикр шудааст. Нигр. ҳамин ҷилд, қисми сеӯми «Ёддоштхо» *боби «Аловуддини Говҷигар» ва қисми чорӯм, боби «Мадрасаи Лабиҳавз Арбоб ва бошандагони он чо».* Чунон ки С. Айнӣ дар дигар асархои худ хабар додааст, амир Хомидхочаи Меҳриро 9-уми марти соли 1918 дар «Регхона»-и арк ба дор овехта буд. Нигр. Куллиёт, ч. I, сах. 112; ч. II, сах. 234—333.

[138] *Консулхона* — консулхонаи рус. Агентии сиёсии императории Россия дар назар дошта шудааст. Нигр. ҳамин чилд, эзоҳи № 42.— *340.*

[139] *Нуқрачи саводкорӣ* — нуқраи сиёҳ карда зинат додашуда.— *351.*

[140] Нигр. ҳамин чилд, қисми сеюми «Ёддоштҳо», боби «Шарифчон-махдум ва ҳамсӯҳбатонаш ӯ».— *354.*

[141] Нигр. ҳамин чилд, қисми сеюми «Ёддоштҳо», *боби «Микробҳои одамшакл». Чунбул-махдум*, Абдураҳмони Рафтор ва Қиём-махдум аз муллоёни ҷаҳолатпарасти гузаро буданд, ки нависанда дар асарҳои худ чанд бор роли артичони онҳоро нишон додааст. Абдураҳмони Рафтор дар повести «Ҷаллодони Бухоро» зикр шудааст (нигр. «Куллиёт», ч. I, саҳ. 139). Яке аз каҳрамонони «Ҷаллодони Бухоро» дар бораи Чунбул-махдум чунин гуфтааст: Чунбул-махдум «аз чиҳати илм алифро аз калтак фарқ карда наметавонад, аммо аз чиҳати фисқ 30 сол боз мислашро дар дунъё надидаам». («Куллиёт», ч. I, саҳ. 159). Нависанда дар бораи воқеаи аробакаш ва сангсор шудани ӯ, ки дар соли 1894 рӯй дода буд, аввалин бор дар китоби «Материалҳо доир ба таърихи инқилоби Бухоро» («Бухоро инқилоби таърихи учун материаллар», Москва, 1926, саҳ. 12) маълумоти мухтасар дода буд. Пас аз ин дар баъзе асарҳои дигараш ҳам, масалан, дар романи «Дохунда», ба ин воқеа ишора кардааст.— *370.*

[142] Зикри *Корӣ Сомеъ* дар қисми сеюми «Ёддоштҳо» гузашт, нигр. ҳамин чилд, боби «Шарифчон-махдум ва ҳамсӯҳбатонаш ӯ».— *370.*

[143] Нигр. ҳамин чилд, қисми сеюми «Ёддоштҳо», боби «Чамъиятҳои пешаварои дар Бухорои амирӣ».— *373.*

[144] *Ҷабраил* — номи яке аз чор «малоики мукарраб» дар афсонаи дини ислом, ки гӯё ба Муҳаммад — пайғамбари мусулмонон ваҳӣ — илҳом овардааст.— *383.*

[145] Нигр. ҳамин чилд, қисми чорӯми «Ёддоштҳо», боби «Наберан Файзӣ-аълиё».— *383.*

[146] Нигр. ҳамин чилд, қисми чорӯми «Ёддоштҳо», боби «Дуздии Хочи-махдум».— *387.*

[147] *Мирохурбошӣ* — сардори сансҳо — яке аз амалҳои дарбори амир буд.— *391.*

[148] *Мулло Мирзо* — калонтарини одамони даргоҳи козикалон. Дар бораи ин шахс нигр. ҳамин чилд, қисми чорӯми «Ёддоштҳо», боби «Гирифтор шуданам ба доми амир Абдулаҳад ва рӯ ҳалос шуданам аз вай».— *391.*

166 *Бухорхудот* — номи подшоҳони ҳадимии Бухоро пеш аз истилои араб.— *439.*

167 Ин дафтари мусаввадаи Аҳмади Дониш ҳоло дар ганҷинаи дастнависҳои Институти шарқшиносии Академияи фанҳои РСС Ӯзбекистон дар шаҳри Тошканд, дар катори китобҳое, ки аз китобхонаи шахсии Шарифҷон-махдуми Садри Зиё ҷамъ шудааст, маҳфуз аст.— *442.*

168 *Нозими Ҳиротӣ* — ниг. ҳамин ҷилд, эзоҳи 96.— *442.*

169 Дар бораи достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Нозими Ҳиротӣ, ки Аҳмади Дониш китобат, нақҳкӯшӣ ва лавҳакашӣ кардааст, С. Айнӣ дар аввали қисми сеюми «Ёддоштҳо» низ маълумот додааст. Ниг. ҳамин ҷилд, боби «Шарифҷон-махдум ва ҳамсӯҳбатони ӯ».— *442.*

170 Дар бораи ин расми карикатурии Аҳмади Дониш С. Айнӣ дар аввали қисми сеюми «Ёддоштҳо» низ маълумот додааст. Ниг. ҳамин ҷилд, боби «Шарифҷон-махдум ва ҳамсӯҳбатони ӯ».— *443.*

171 *Сиддиқхони Ҳашмат* — яке аз фарзандони амир Музаффар аст, ки пас аз вафоти падар аз тарафи ҳавохоҳони амир Абдулаҳад, ки амир шуд, ба ҳабс гирифта шуда буд. Ҳашмат дар давоми сиюнаҷсола ҳабси хонагӣ (солҳои 1885—1920) бо адабиёт машғул шуда, худаш ҳам шеър менавишт, вале шеърҳои ӯ тақлиди маҳз ба шоирони гузашта, аз ҷумла Бедил буданд. Ғайр аз ин, ӯ асарҳои таърихӣ ва чанд тазкира тартиб додааст, ки муҳимтаринаш онҳо «Тазкират-ушшуаро» мебошад. Дар бораи Ҳашмат ниг. Р. Ҳодизода, «Источники к изучению таджикской литературы второй половины XIX в.». Душанбе, 1956, сах. 48—62.— *443.*

172 Ниг. ҳамин ҷилд, қисми чорӯми «Ёддоштҳо», охири боби «Зиндагонӣ ва машғулияти ман дар мадрасаи Ҳочӣ Зоҳид».— *444.*

173 Ин нусхаи «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш ҳоло дар Душанбе буда, дар ганҷинаи дастнависҳои Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон бо рақами 2012 маҳфуз аст. Аз тарафи Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим ва бо супориши Шарифҷон-махдум китобат шудани ин нусха дар охири он қайд гардидааст: «Тамом шуд би явми ҷумъа, соати чори баъди пешин ба дастьёрии... Мирзо Абдулвоҳид бинни Бурҳонбек, ба фармудани махдуми мӯҳтарам... Мирзо Муҳаммадшарифи судур бинни... мавлоно Абдушукур... дар шуҳури сани 1316».

166 *Бухорхудот* — номи подшохони қадимии Бухоро пеш аз истилои араб.— *439*.

167 Ин дафтари мусаввадаи Аҳмади Дониш ҳоло дар ганҷинаи дастхатҳои Институти шарқшиносии Академияи фанҳои РСС Ӯзбекистон дар шаҳри Тошканд, дар қатори китобҳое, ки аз китобхонаи шахсии Шарифҷон-махдуми Садри Зиё зохил шудаанд, махфуз аст.— *442*.

168 *Нозими Ҳиротӣ* — ниг. ҳамин ҷилд, эзоҳи 96.— *442*.

169 Дар бораи достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Нозими Ҳиротӣ, ки Аҳмади Дониш китобат, нақҳкӯшӣ ва лавҳакашӣ кардааст, С. Айнӣ дар аввали қисми сеюми «Ёддоштҳо» низ маълумот додааст. Ниг. ҳамин ҷилд, боби «Шарифҷон-махдум ва хамсӯҳбатони ӯ».— *442*.

170 Дар бораи ин расми карикатурии Аҳмади Дониш С. Айнӣ дар аввали қисми сеюми «Ёддоштҳо» низ маълумот додааст. Ниг. ҳамин ҷилд, боби «Шарифҷон-махдум ва хамсӯҳбатони ӯ».— *443*.

171 *Сиддиқхони Ҳашмат* — яке аз фарзандони амир Музаффар аст, ки пас аз вафоти падар аз тарафи ҳавохоҳони амир Абдулаҳад, ки амир шуд, ба ҳабс гирифта шуда буд. Ҳашмат дар давоми сиюпанҷсола ҳабси хонагӣ (солҳои 1885—1920) бо адабиёт машғул шуда, худаш ҳам шеър менавишт, вале шеърҳои ӯ тақлиди маҳз ба шоирони гузашта, аз ҷумла Бедил буданд. Ғайр аз ин, ӯ асарҳои таърихӣ ва чанд тазкира тартиб додааст, ки муҳимтарини онҳо «Тазкират-ушшуаро» мебошад. Дар бораи Ҳашмат ниг. Р. Ҳодизода, «Источники к изучению таджикской литературы второй половины XIX в.». Душанбе, 1956, сах. 48—62.— *443*.

172 Ниг. ҳамин ҷилд, қисми чорӯми «Ёддоштҳо», охири боби «Зиндагонӣ ва машғулияти ман дар мадрасаи Хочӣ Зохид».— *444*.

173 Ин нусхаи «Наводир-ул-вакоеъ»-и Аҳмади Дониш ҳоло дар Душанбе буда, дар ганҷинаи дастхатҳои Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон бо рақами 2012 махфуз аст. Аз тарафи Мирзо Абдулвохиди Мунзим ва бо супориши Шарифҷон-махдум китобат шудани ин нусха дар охири он қайд гардидааст: «Тамом шуд би явми ҷумъа, соати чори баъди пешин ба дастъёрии... Мирзо Абдулвохид бинни Бурҳонбек, ба фармудаи махдуми мӯҳтарам... Мирзо Муҳаммадшарифи судур бинни... мавлоно Абдушукур... дар шуҳури санаи 1316».

[166] *Бухоркудот* — номи подшохони кадимии Бухоро пеш аз истилои араб.— *439*.

[167] Ин дафтари мусаввадаи Ахмади Дониш холо дар ганҷинаи дастнависҳои Институти шарқшиносии Академияи фанҳои РСС Ӯзбекистон дар шаҳри Тошканд, дар қатори китобҳое, ки аз китобхонаи шахсии Шарифҷон-махдуми Садри Зиё зоҳид шудааст, маҳфуз аст.— *442*.

[168] *Нозими Ҳиротӣ* — нигр. ҳамин ҷилд, эзоҳи 96.— *442*.

[169] Дар бораи достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Нозими Ҳиротӣ, ки Аҳмади Дониш китобат, наққошӣ ва лавҳакашӣ кардааст, С. Айнӣ дар аввали қисми сеюми «Ёддоштҳо» низ маълумот додааст. Нигр. ҳамин ҷилд, боби «Шарифҷон-махдум ва хамсӯҳбатони ӯ».— *442*.

[170] Дар бораи ин расми карикатурии Аҳмади Дониш С. Айнӣ дар аввали қисми сеюми «Ёддоштҳо» низ маълумот додааст. Нигр. ҳамин ҷилд, боби «Шарифҷон-махдум ва хамсӯҳбатони ӯ».— *443*.

[171] *Сиддиқхони Ҳашмат* — яке аз фарзандони амир Музаффар аст, ки пас аз вафоти падар аз тарафи хавохоҳони амир Абдулаҳад, ки амир шуд, ба ҳабс гирифта шуда буд. Ҳашмат дар давоми сиюпанҷсола ҳабси хонагӣ (солҳои 1885—1920) бо адабиёт машғул шуда, худаш ҳам шеър менавишт, вале шеърҳои ӯ таклидӣ мазҳ ба шоирони гузашта, аз ҷумла Бедил буданд. Ғайр аз ин, ӯ асарҳои таърихӣ ва чанд тазкира тартиб додааст, ки муҳиммаринаш онҳо «Тазкират-ушшуарои» мебошад. Дар бораи Ҳашмат нигр. Р. Ходизода, «Источники к изучению таджикской литературы второй половины XIX в.». Душанбе, 1956, сах. 48—62.— *443*.

[172] Нигр. ҳамин ҷилд, қисми чорӯми «Ёддоштҳо», охири боби «Зиндагонӣ ва машғулияти ман дар мадрасаи Хочӣ Зоҳид».— *444*.

[173] Ин нусхаи «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш холо дар Душанбе буда, дар ганҷинаи дастнависҳои Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон бо рақами 2012 маҳфуз аст. Аз тарафи Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим ва бо супориши Шарифҷон-махдум китобат шудани ин нусха дар охири он қайд гардидааст: «Тамом шуд би ямни чумъа, соати чори баъди пешин ба дастҳёри... Мирзо Абдулвоҳид бинни Бурҳонбек, ба фармудани махдуми мўҳтарам... Мирзо Муҳаммадшарифи судур бинни... мавлоно Абдушукур... дар шухури санаи 1316».

Ин аст, ки дар боран он ки ин дастнависс ҳамин нусхаи тасҳеҳу татбиккардаи Айни ва Ҳайрат аст, шубҳае нанамонад. Лекин Айнӣ дар аввали ин боб қайд кардааст, ки китобати «Наводир-ул-вақоеъ» ва тасҳеҳу татбиқи он «баъд аз се-чор соли вафоти» Аҳмади Дониш, яъне тахминан дар солҳои 1900—1901, анҷом ёфта буд. Аммо котиб санаи китобатро 1316 ҳичрӣ нишон додааст, ки ба соли 1898/1899 милодӣ баробар меояд. Аз эҳтимол дур нест, ки дар гуфтаи Айнӣ саҳве рафта бошад ва ӯ бо асари Дониш пас аз се-чор соли вафоти вай не, балки баъд аз як-ду соли он, яъне дар охирҳои соли 1898, ё аввалҳои 1899 шиносс шуда бошад.— *445.*

174. *Золоми залила* — пиразанони зулмкунанда.— *448.*

175. Ин нусхаи «Наводир-ул-вақоеъ», ки дар китобхонаи ба номи Фирдавсӣ бо рақами 1409 ниҳоҳ дошта мешуд, баъд ба иҳтиёри Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон гузошт ва ҳоло бо рақами 2012 дар ганҷинаи Шӯъбаи шарқшиносӣ ва осори адаби маҳфуз аст, яъне худи ҳамон нусхаест, ки Муъинӣ китобат карда буд ва С. Айнӣ бо Ҳайрат дар тасҳеҳи он иштирок намуда, бо дастнависи аслии Аҳмади Дониш татбиқ карда будаанд. Инг. эзоҳи 173.— *449.*

176. *Чуҳало* — ҷоҳилон, нодонҳо.— *451.*

177. *Уҳравӣ* — охиратӣ; мансуб ба охират; чизе ки ба охират дахл дорад.— *453.*

178. *Қуввати ҳозима* — қуввати ҳазмкунандагӣ.— *453.*

179. *Чӣ иззат ҳосил тавон кард* — чӣ иззат пайдо кардан мумкин аст.— *453.*

180. *Масмӯи султон шавад* — ба гӯши султон расад.— *455.*

181. *Гарғин* — чиркин, ифлос.— *458.*

182. *Бақлаҳ* — сабзавот.— *458.*

183. *Дуни ӯ* — аз ӯ пасттар (аст).— *463.*

184. *Олоя* — ҷамъи алаи, аламҳо — *464.*

185. *Аделина Патти* (1843—1919) — хофизи машҳури Италия, ки дар шаҳри Мадрид таваллуд ёфтааст ва борҳо ба мамлакатҳои гуногуни Европа ва Америка сафар карда, ба Россия низ чанд маротиба омада буд. Аҳмади Дониш ӯро парижӣ ҳисоб кардааст, ки сабабаш маълум нест. Эҳтимол Патти аз Париж ба Петербург омада бошад ва аз ҳамин сабаб Дониш ватани ӯро Париж гумон карда бошад.— *465.*

[186]Ниг. хамин чилд, қисми сейўми «Еддошт-хо», боби «Чамъият-хои пешаварон дар Бухорои амирй».— *465.*

[187] *Абдуллохони Шайбонй* (1583—1588)— яке аз хонҳои ўзбек дар Бухоро, аз сулолаи Шайбонихён.— *466.*

[188] *Мадрасаи Кўкалтош* — яке аз калонтарин мадрасаҳои Бухоро ст, ки бародари ширхўран Абдуллохони Шайбонй—Кулбобо-Кўкалтош дар вақтхои дар Хирот хукумат доштанаш соли 1578 бино кардааст. Дар асри XVI дар Бухоро чанд бинои мўҳташам андохта шуда буд, ки мадрасаи Кўкалтош аз хамаи чумла аст. Мадрасаи Кўкалтош гўё сеошёна будааст, вале баъдхо ошёнаи сейўми он хароб шудааст. Дар холи хозир хар чанд намуди берунии он мадраса чандон зебо нест, вале ороиши дохилии он хеле чолиби диккат аст.— *466.*

[189] *Абдулмўъмин* — фарзанди Абдуллохони Шайбонй ва охирин намояндаи хонадони Шайбонихён аст, ки дар солҳои 1588—1598 подшохй кардааст.— *466.*

[190] *Миёнбаст* — шифти чўбин, ки поёнтар аз сакфи аслии хучра сохта мешуд. Дар болои миёнбаст озукаворй, хезуму ангишт ва колои барзиёди сохиби хучра мехобид.— *468.*

[191] Ниг. «Куллиёт», ч. VI, сах. 353—355.— *468.*

[192] *Позарез* — устое, ки поза месозад; поза — охани амоч.— *470.*

[193] Нависанда Хочй-махдумро бо номи Ака-махсум дар повести «Чаллодони Бухоро» низ тасвир кардааст: дар қисмати дуйуми боби «Сохибони шариат» чанги Хочй-махдум бо аъзами Бухоро зикр шудааст; дар боби «Сирри мардон пўшида» аз саргузаштхои ў боз баъзе вокеахои дигар накл гардидааст. Ниг. «Куллиёт», ч. I, сах. 140, 172—179.— *478.*

[194] *Лаби Хавзи Девонбеги* — ниг. хамин чилд, эзохи 13.— *485.*

[195] *Вофурўш* — чаллоб, дукондоре, ки моли косибонро яклухт харида, бо нархи зиёдтар, бо фоидааш мефурўхт.— *493.*

[196] *Соли шамсй* — солшумороне, ки аз рўи гардиши офтоб тартиб дода шудааст ва моҳи якўмаш хамал буда, аз 21 март шурўъ мешавад.— *494.*

[197] *Хамал* — моҳи якўми солшумории мусулмонон, ки аз 21 март сар мешавад.— *494.*

[198] *«Хафт салом»*— порчаи коғаз, ки дар он аз номи худо ва пайғамбарон бо заъфар салом менавиштанд ва дар бемории нечунин иди наврўз ба об тар карда, обашро менушиданд.— *495.*

[166] *Бухорхудот* — номи подшоҳони қадимии Бухоро пеш аз истилои араб.— *439*.

[167] Ин дафтари мусаввадаи Аҳмади Дониш ҳоло дар ганҷинаи дастнависҳои Институти шарқшиносии Академияи фанҳои РСС Ӯзбекистон дар шаҳри Тошканд, дар қатори китобҳое, ки аз китобхонаи шахсии Шарифҷон-махдуми Садри Зиё боқӣ шудааст, маҳфуз аст.— *442*.

[168] *Нозими Ҳиротӣ* — ниг. ҳамин ҷилд, эзоҳи 96.— *442*.

[169] Дар бораи достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Нозими Ҳиротӣ, ки Аҳмади Дониш китобат, нақкошӣ ва лавҳакашӣ кардааст, С. Айнӣ дар аввали қисми сеюми «Ёддоштҳо» низ маълумот додааст. Ниг. ҳамин ҷилд, боби «Шарифҷон-махдум ва ҳамсӯҳбатони ӯ».— *442*.

[170] Дар бораи ин расми карикатурии Аҳмади Дониш С. Айнӣ дар аввали қисми сеюми «Ёддоштҳо» низ маълумот додааст. Ниг. ҳамин ҷилд, боби «Шарифҷон-махдум ва ҳамсӯҳбатони ӯ».— *443*.

[171] *Сиддиқхони Ҳашмат* — яке аз фарзандони амир Музаффар аст, ки пас аз вафоти падар аз тарафи ҳавохоҳони амир Абдулаҳад, ки амир шуд, ба ҳабс гирифта шуда буд. Ҳашмат дар давоми сиюпанҷсола ҳабси хонагӣ (солҳои 1885—1920) бо адабиёт машғул шуда, худаш ҳам шеър менавишт, вале шеърҳои ӯ тақлиди маҳз ба шоирони гузашта, аз ҷумла Бедил будаанд. Ғайр аз ин, ӯ асарҳои таърихӣ ва чанд тазкира тартиб додааст, ки муҳимтаринаш онҳо «Тазкират-ушшуаро» мебошад. Дар бораи Ҳашмат ниг. Р. Ҳодизода, «Источники к изучению таджикской литературы второй половины XIX в.». Душанбе, 1956, сах. 48—62.— *443*.

[172] Ниг. ҳамин ҷилд, қисми чорӯми «Ёддоштҳо», охири боби «Зиндагонӣ ва машғулияти ман дар мадрасаи Ҳоҷӣ Зоҳид».— *444*.

[173] Ин нусхаи «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш ҳоло дар Душанбе буда, дар ганҷинаи дастнависҳои Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон бо рақами 2012 маҳфуз аст. Аз тарафи Мирзо Абдулвоҳиди Муизим ва бо супориши Шарифҷон-махдум китобат шудани ин нусха дар охири он қайд гардидааст: «Тамом шуд би явми ҷумъа, соати чори баъди пешин ба дастьёрии... Мирзо Абдулвоҳид бинни Бурҳонбек, ба фармудани махдуми мўҳтарам... Мирзо Муҳаммадшарифи судур бинни... мавлоно Абдушукур... дар шуҳури санаи 1316».

Ин аст, ки дар бораи он ки ин дастнавис ҳамон нусхаи тасҳеҳу татбиққардаи Айнӣ ва Ҳайрат аст, шубҳае наменамонад. Лекин Айнӣ дар аввали ин боб қайд кардааст, ки китобати «Наводир-ул-вақоеъ» ва тасҳеҳу татбиқи он «баъд аз се-чор соли вафоти» Аҳмади Дониш, яъне тахминан дар солҳои 1900—1901, анҷом ёфта буд. Аммо котиб санаи китобатро 1316 ҳичрӣ нишон додааст, ки ба соли 1898/1899 милодӣ баробар меояд. Аз эҳтимол дур нест, ки дар гуфтаи Айнӣ саҳве рафта бошад ва ӯ бо асари Дониш пас аз се-чор соли вафоти вай не, балки баъд аз як-ду соли он, яъне дар охирҳои соли 1898, ё аввалҳои 1899 шинос шуда бошад.— *445.*

174 *Золони залама* — пиразанони зулмкунанда.— *448.*

175 Ин нусхаи «Наводир-ул-вақоеъ», ки дар китобхонаи ба номи Фирдавсӣ бо рақами 1409 нигоҳ дошта мешуд, баъд ба ихтиёри Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон гузашт ва ҳоло бо рақами 2012 дар ганҷинаи Шӯъбаи шарқшиносӣ ва осори адабӣ маҳфуз аст, яъне худи ҳамон нусхаест, ки Мунзим китобат карда буд ва С. Айнӣ бо Ҳайрат дар тасҳеҳи он иштирок намуда, бо дастнависи аслии Аҳмади Дониш татбиқ карда буданд.Ниг. эзоҳи 173.— *449.*

176 *Ҷуҳало* — ҷоҳилон, нодонҳо.— *451.*

177 *Ухравӣ* — охиратӣ; мансуб ба охират; чизе ки ба охират дахл дорад.— *453.*

178 *Қуввати ҳозима* — қуввати ҳазмкунандагӣ.— *453.*

179 *Чӣ иззат таҳсил тавон кард* — чӣ иззат пайдо кардан мумкин аст.— *453.*

180 *Масмӯи султон шавад* — ба гӯши султон расад.— *455.*

181 *Гаргин* — чиркин, ифлос.— *458.*

182 *Бақла* — сабзавот.— *458.*

183 *Дуни ӯ* — аз ӯ пасттар (аст).— *463.*

184 *Олом* — ҷамъи алам, аламҳо — *464.*

185 *Аделина Патти* (1843—1919) — ҳофизи машҳури Италия, ки дар шаҳри Мадрид таваллуд ёфтааст ва борҳо ба мамлакатҳои гуногуни Европа ва Америка сафар карда, ба Россия низ чанд маротиба омада буд. Аҳмади Дониш ӯро парижӣ ҳисоб кардааст, ки сабабаш маълум нест. Эҳтимол Патти аз Париж ба Петербург омада бошад ва аз ҳамин сабаб Дониш ватани ӯро Париж гумон карда бошад.— *465.*

[186]Ниг. хамин ҷилд, қисми сеюми «Ёддоштҳо», боби «Ҷамъияти-хои пешаварон дар Бухорои амирӣ».— *465.*

[187] *Абдуллохони Шайбонӣ* (1583—1588)— яке аз хонҳои ӯзбек дар Бухоро, аз сулолаи Шайбониён.— *466.*

[188] *Мадрасаи Кӯкалтош* — яке аз калонтарин мадрасаҳои Бухоро-ст, ки бародари ширхӯран Абдуллохони Шайбонӣ—Кулбобо-Кӯкалтош дар вақтхои дар Хирот ҳукумат доштанаш соли 1578 бино кардааст. Дар асри XVI дар Бухоро чанд бинои мӯҳташам андохта шуда буд, ки мадрасаи Кӯкалтош аз ҳамин ҷумла аст. Мадрасаи Кӯкалтош гӯё сеошёна будааст, вале баъдҳо ошёнаи сеюми он хароб шудааст. Дар ҳоли ҳозир хар чанд намуди берунии он мадраса чандон зебо нест, вале ороиши дохилии он зеле ҷолиби диққат аст.— *466.*

[189] *Абдулмӯъмин* — фарзанди Абдуллохони Шайбонӣ ва охирин намояндаи хонадони Шайбониён аст, ки дар солҳои 1588—1598 подшохӣ кардааст.— *466.*

[190] *Миёнбаст* — шифти чӯбин, ки поёнтар аз сакфи аслии хуҷра сохта мешуд. Дар болои миёнбаст озуқаворӣ, хезуму ангишт ва колои барзиёди сохиби хуҷра менигоҳ.— *468.*

[191]Ниг. «Куллиёт», ҷ. VI, сах. 353—355.— *468.*

[192] *Позарез* — устое, ки поза месозад; поза — охани амоч.— *470.*

[193] Написанда Хочӣ-махдумро бо номи Ака-махсум дар повести «Ҷаллодони Бухоро» низ тасвир кардааст: дар қисмати дуйуми боби «Сохибони шариат» ҷанги Хочӣ-махдум бо аъзолари Бухоро зикр шудааст; дар боби «Сирри мардони пушида» аз саргузаштхои ӯ боз баъзе воқеаҳои дигар накл гардидааст. Ниг. «Куллиёт», ҷ. I, сах. 140, 172—179.— *478.*

[194] *Лаби Ҳавзи Девонбеги* — ниг. хамин ҷилд, эзоҳи 13.— *485.*

[195] *Вофурӯш* — ҷаллоб, дукондоре, ки моли косибонро яклухт харида, бо нархи зиёдтар, бо фоидааш мефурӯхт.— *493.*

[196] *Соли шамсӣ* — солшумории, ки аз рӯи гардиши офтоб тартиб дода шудааст ва мохи якумаш ҳамал буда, аз 21 март шурӯъ мешавад.— *494.*

[197] *Ҳамал* — моҳи якуми солшумории мусулмонӣ, ки аз 21 март сар мешавад.— *494.*

[198] *«Хафт салом»*— порчаи коғаз, ки дар он аз номи худо ва пайғамбарон бо заъфар салом менавиштанд ва дар бемории ҳинчунин иди наврӯз ба об тар карда, обашро менушиданд.— *495.*

[124] Ниг. «Куллиёт», ч. II, боби «Мадраса».— *283.*

[125] Ниг. «Куллиёт», ч. VI, қисми якӯми «Ёддоштҳо», боби «Усто амак».— *295.*

[126] Ниг. ҳамин ҷилд, саҳ. 207—214.— *305.*

[127] *Раммол* — касе ки рамл диданро касб кардааст, фолбин.— *306.*

[128] Ниг. ҳамин ҷилд, қисми сейӯми «Ёддоштҳо», бобҳои «Дар мадрасаи Олимҷон» ва «Аловуддини Говҷигар».— *309.*

[129] Зикри *Мулло Ҳомиди Савтӣ ва Зайниддинхоҷа* дар қисми дуйӯми «Ёддоштҳо» омадааст. Ниг. «Куллиёт», ч. VI, саҳ. 235—255, бобҳои «Паҳлавони фавқулодда» ва «Сайри Файзобод».— *310.*

[130] *Асаф* — таассуфу надомат.— *315.*

[131] *Хумум* — ҷамъи калимаи ҳ а м м, ки арабӣ буда, маънои ғам ва озурдагиро дорад.— *315.*

[132] *Қорӣ Камол ва Қорӣ Наҷм* — савтхонони пеш аз революцияи Бухоро. С. Айнӣ дар манзумаи «Базм» дар ҳаққи ин ду ҳофиз чунин навиштааст:

Зи савти дилкаши Қорӣ Камолу Қорӣ Наҷм
Зи нағма булбули бечора инфиол кашид

(ниг. С. Айнӣ «Ёдгорӣ», маҷмӯаи шеърҳо, 1935, саҳ. 47).— *319.*

[133] Ин вокеа дар ягон ҷои «Ёддоштҳо» нақл нашуда мондааст.— *321.*

[134] Ин очерки С. Айнӣ соли 1936 дар шумораи 2 (38) журнали «Барои адабиёти социалистӣ» бо сарлавҳаи «Санъаткори бузург» чоп шудааст.— *321.*

[135] *Ҳоҷӣ Абдулазиз* — Ҳоҷӣ Абдулазиз Расулов (1852—1936) — ҳофизи машҳури тоҷики самарқандӣ ва устоди номии «Шашмақом», ки дар тараққиёти санъати мусиқии ӯзбек низ хизмати калоне кардааст.— *322.*

[136] *Мудово* — муолича, даво.— *331.*

[137] Номи Ҳомидхоҷаи Меҳрӣ дар дигар ҷойҳои «Ёддоштҳо» низ зикр шудааст. Ниг. ҳамин ҷилд, қисми сейӯми «Ёддоштҳо» боби «Аловуддини Говчигар» ва қисми чорӯм, боби «Мадрасаи Лаби Ҳавзи Арбоб ва бошандагони он ҷо». Чунон ки С. Айнӣ дар дигар асарҳои худ хабар додааст, амир Ҳомидхоҷаи Меҳриро 9-ӯми марти соли 1918 дар «Регхона»-и арк ба дор овехта буд. Ниг. Куллиёт, ч. I, саҳ. 112; ч. II, саҳ. 234.— *335.*

139 *Қунсулхона* — консулхонаи рус. Агентии сиёсии императории Россия дар назар дошта шудааст.Ниг. ҳамин ҷилд, эзоҳи № 42.— *340.*

140 *Нуқраи саводкорӣ* — нуқраи сиёҳ карда зинат додашуда.— *351.*

141 Ниг. ҳамин ҷилд, қисми сеюми «Ёддоштҳо», боби «Шарифчон-махдум ва ҳамсӯҳбатонаш ӯ».— *354.*

142 Ниг. ҳамин ҷилд, қисми сеюми «Ёддоштҳо», боби «Микробҳои одамшакл». Ҷунбул-махдум, Абдураҳмони Рафтор ва Киём-махдум аз муллоёни ҷаҳолатпарасти гузаро буданд, ки нависанда дар асарҳои худ чанд бор роли иртичоии онҳоро нишон додааст. Абдураҳмони Рафтор дар повести «Ҷаллодони Бухоро» зикр шудааст (ниг. «Куллиёт», ҷ. I, саҳ. 139). Яке аз қаҳрамонони «Ҷаллодони Бухоро» дар бораи Ҷунбул-махдум чунин гуфтааст: Ҷунбул-махдум «аз чиҳати илм алифро аз калтак фарқ карда наметавонад, аммо аз чиҳати фиск 30 сол боз мислашро дар дунъё надидаам». («Куллиёт», ҷ. I, саҳ. 159). Нависанда дар бораи воқеаи аробакаш ва сангсор шудани ӯ, ки дар соли 1894 рӯй дода буд, аввалин бор дар китоби «Материалҳо доир ба таърихи инқилоби Бухоро» («Бухоро инқилоби таърихи учун материаллар», Москва, 1926, саҳ. 12) маълумоти мухтасар дода буд. Пас аз ин дар баъзе асарҳои дигараш ҳам, масалан, дар романи «Дохунда», ба ин воқеа ишора кардааст.— *370.*

143 Зикри *Корӣ Сомеъ* дар қисми сеюми «Ёддоштҳо» гузашт, ниг. ҳамин ҷилд, боби «Шарифчон-махдум ва ҳамсӯҳбатонаш ӯ».— *370.*

144 Ниг. ҳамин ҷилд, қисми сеюми «Ёддоштҳо», боби «Чамъиятҳои пешаварон дар Бухорои амирӣ».— *373.*

145 *Ҷабраил* — номи яке аз чор «малонкаи мукарраб» дар афсонаи дини ислом, ки гӯё ба Муҳаммад — пайғамбари мусулмонон ваҳӣ — илҳом овардааст.— *383.*

146 Ниг. ҳамин ҷилд, қисми чорӯми «Ёддоштҳо», боби «Наберан Файзӣ-аълиё».— *383.*

147 Ниг. ҳамин ҷилд, қисми чорӯми «Ёддоштҳо», боби «Дуздии Хочӣ-махдум».— *387.*

148 *Мирохурбошӣ* — сардори саисҳо — яке аз амалҳои дарбори амир буд.— *391.*

149 *Мулло Мирзо*—калонтарини одамони даргоҳи козикалон. Дар бораи ин шахс ниг. ҳамин ҷилд, қисми чорӯми «Ёддоштҳо», боби «Гирифтор шуданам ба дасти амир Абдулаҳад ва зуд халос шуданам аз вай».— *391.*

166 *Бухорхудот* — номи подшоҳони қадимии Бухоро пеш аз истилои араб.— *439.*

167 Ин дафтари мусаввадаи Аҳмади Дониш ҳоло дар ганҷинаи дастнависҳои Институти шарқшиносии Академияи фанҳои РСС Ӯзбекистон дар шаҳри Тошканд, дар қатори китобҳое, ки аз китобхонаи шахсии Шарифҷон-махдуми Садри Зиё эҳтиёт шудааст, маҳфуз аст.— *442.*

168 *Нозими Ҳиротӣ* — нигр. ҳамин ҷилд, эзоҳи 96.— *442.*

169 Дар бораи достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Нозими Ҳиротӣ, ки Аҳмади Дониш китобат, нақлкашӣ ва лавҳакашӣ кардааст, С. Айнӣ дар аввали қисми сеюми «Ёддоштҳо» низ маълумот додааст. Нигр. ҳамин ҷилд, боби «Шарифҷон-махдум ва ҳамсӯҳбатони ӯ».— *442.*

170 Дар бораи ин расми карикатурии Аҳмади Дониш С. Айнӣ дар аввали қисми сеюми «Ёддоштҳо» низ маълумот додааст. Нигр. ҳамин ҷилд, боби «Шарифҷон-махдум ва ҳамсӯҳбатони ӯ».— *443.*

171 *Сиддиқхони Ҳашмат* — яке аз фарзандони амир Музаффар аст, ки пас аз вафоти падар аз тарафи ҳавохоҳони амир Абдулаҳад, ки амир шуд, ба ҳабс гирифта шуда буд. Ҳашмат дар давоми сиюпанҷсола ҳабси хонагӣ (солҳои 1885—1920) бо адабиёт машғул шуда, худаш ҳам шеър менавишт, вале шеърҳои ӯ таклиди маҳз ба шоирони гузашта, аз ҷумла Бедил буданд. Ғайр аз ин, ӯ асарҳои таърихӣ ва чанд тазкира тартиб додааст, ки муҳимтарини онҳо «Тазкират-уш-шуарро» мебошад. Дар бораи Ҳашмат нигр. Р. Ҳолиҷзода, «Источники к изучению таджикской литературы второй половины XIX в.». Душанбе, 1956. саҳ. 48—62.— *443.*

172 Нигр. ҳамин ҷилд, қисми чорӯми «Ёддоштҳо», охири боби «Зиёлагоҳи ва машғулияти ман дар мадрасаи Ҳочӣ Зоҳид».— *444.*

173 Ин нусхаи «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш ҳоло дар Душанбе буда, дар ганҷинаи дастнависҳои Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон бо рақами 2012 маҳфуз аст. Аз тарафи Мирзо Абдулвоҳид Муким ва бо супориши Шарифҷон-махдум китобат шудани ин нусха дар охири он қайд гардидааст: «Тамом шуд ба ҳами ҷумъа, соати чори баъди пешин ба дастҳарфи... Мирзо Абдулвоҳид бинни Бурҳонбек, ба фармудаи махдуми мўҳтарам... Мирзо Муҳаммадшарифи сўлур бинни... мавлоно Абдушукур... дар шуҳури санаи 1316».

Ин аст, ки дар боран он ки ин дастнавис ҳамон нусхаи тасҳеҳу татбиккардан Айни ва Ҳайрат аст, шубҳае намемонад. Лекин Айни дар аввали ин боб қайд кардааст, ки китобати «Наводир-ул-вақоеъ» ва тасҳеҳу татбиқи он «баъд аз се-чор соли вафоти» Аҳмади Дониш, яъне тахминан дар солҳои 1900—1901, анҷом ёфта буд. Аммо котиб санаи китобатро 1316 ҳичрӣ нишон додааст, ки ба соли 1898/1899 милоди баробар меояд. Аз эҳтимол дур нест, ки дар гуфтаи Айни саҳве рафта бошад ва ў бо асари Дониш нас аз се-чор соли вафоти вай не, балки баъд аз як-ду соли он, яъне дар охирҳои соли 1898, ё аввалҳои 1899 шинос шуда бошад.— *445.*

174 *Золоне залами* — парвандаи зулмкунанда.— *448.*

175 Ин нусхаи «Наводир-ул-вақоеъ», ки дар китобхонаи ба номи Фирдавсӣ бо рақами 1409 нигоҳ дошта мешуд, баъд ба ихтиёри Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон гузашт ва ҳоло бо рақами 2012 дар ганҷинаи Шӯъбаи шарқшиносӣ ва осори адаби маҳфуз аст, яъне худи ҳамон нусхаест, ки Мунлим китобат карда буд ва С. Айни бо Ҳайрат дар тасҳеҳи он иштирок намуда, бо дастнависи аслии Аҳмади Дониш татбиқ карда буданд.Ниг. ҳошияи 173.— *449.*

176 *Чуқало* — чохилон, нодонҳо.— *451.*

177 *Ухравӣ* — охиратӣ; ҳамсуб ба охират; чизе ки ба охират дахл дорад.— *453.*

178 *Қиматӣ ҳолиаш* — қувваи ҳаракатдиҳандаги.— *453.*

179 *Чӣ иллат пурсал ғавон кард* — чӣ иллат пайдо карданӣ мушкил аст.— *453.*

180 *Мисмӯи султон шавад* — ба гӯши султон расад.— *453.*

181 *Гирлин* — чирканд, афлис.— *458.*

182 *Бақсал* — саботаж.— *458.*

183 *Дуни ӯ* — аз ӯ пасттар (аст).— *463.*

184 *Одам* — ҳамъи алам, аламҳо.— *464.*

185 *Аделина Патти* (1843—1919) — хофизи машҳури Италия, ки дар шаҳри Мадрид таваллуд ёфтааст ва борҳо ба мамлакатҳои гуногуни Европа ва Америка сафар карда, ба Россия низ чанд маротиба омада буд. Аҳмади Дониш ҳар парҳои кисоб кардааст, ки сабабаш маълум нест. Эҳтимол Патти аз Париж ба Петербург омада бошад ва аз ҳамин сабаб Дониш ватанаш ҳуро Париж гумон карда бошад.— *465.*

[186] Нег. хамин чилд, қисми сеюми «Ёддоштҳо», боби «Ҷамъиятҳои пешаварон дар Бухорои амирӣ».— *465.*

[187] *Абдуллохони Шайбонӣ* (1583—1588)— яке аз хонҳои ӯзбек дар Бухоро, аз сулолаи Шайбониён.— *466.*

[188] *Мадрасаи Кӯкалтош* — яке аз калонтарин мадрасаҳои Бухорост, ки бародари ширхӯраи Абдуллохони Шайбонӣ—Кулбобо-Кӯкалтош дар вақтҳои дар Ҳирот ҳукумат доштанаш соли 1578 бино кардааст. Дар асри XVI дар Бухоро чанд бинои мӯҳташам андохта шуда буд, ки мадрасаи Кӯкалтош аз ҳамин чумла аст. Мадрасаи Кӯкалтош гӯё сеошёна будааст, вале баъдҳо ошёнаи сеюми он хароб шудааст. Дар ҳоли ҳозир ҳар чанд камуди берунии он мадраса чандон зебо нест, вале ороиши дохилии он хеле ҷолиби диққат аст.— *466.*

[189] *Абдулмӯъмин* — фарзанди Абдуллохони Шайбонӣ ва охирин намояндаи хонадони Шайбониён аст, ки дар солҳои 1588—1598 подшоҳи кардааст.— *466.*

[190] *Миёнбаст* — шифти чӯбин, ки поёнтар аз сақфи аслии ҳуҷра сохта мешуд. Дар болои миёнбаст озуқаворӣ, ҳезуму ангишт ва колои барзиёда сохиби ҳуҷра мевистод.— *468.*

[191] Нег. «Куллиёт», ҷ. VI, сах. 353—355 — *468.*

[192] *Позарез* — устое, ки поза месозад; поза — оҳаки ҳамворкунӣ.— *470.*

[193] Нависанда Ҳочӣ-маздумро бо номи Ака-махсум дар повести «Ҷаллодони Бухоро» низ тасвир кардааст: дар қисмати дуюми боби «Сохибони шариат» чанги Ҳочӣ-махдум бо аъломи Бухоро зикр шудааст; дар боби «Сирри мардон пӯшида» аз саргузаштҳои ӯ боз баъзе воқеаҳои дигар нақл гардидааст. Нег. «Куллиёт», ҷ. I, сах. 140, 172—179.— *478.*

[194] *Лаби Ҳавзи Девонбеги* — нег. хамин чилд, эзоҳи 13.— *485.*

[195] *Вофурӯш* — ҷаллоб, дукондоре, ки моли косибонро яклухт харида, бо нархи эҳтиёт, бо фоидааш мефурӯхт.— *493.*

[196] *Соли шамсӣ* — солшумории, ки аз рӯи гардиши офтоб тартиб дода шудааст ва моҳи якуми ҳамал буда, аз 21 март шурӯъ мешавад.— *494.*

[197] *Ҳамал* — моҳи якуми солшумории мусулмонон, ки аз 21 март сар мешавад.— *494.*

[198] *«Ҳафт салом»*— порчаи коғаз, ки дар он аз номи худо ва пайғамбарон бо зъфар салом менавиштанд ва дар беморӣ, ҳинчунин иди наврӯз ба об тар карда, обашро менушиданд.— *495.*

[199] Тафсилоти ин кор дар боби[ҳо]и минбаъдаи «Ёддоштҳо» зикр шуда мондааст.— *497.*

[200] *Туҷҷор* — чамъи тоҷир, тоҷирҳо — савдогарон, бозаргонон.— *499.*

[201] *Хаззол* — хазлкунанда, шўх.— *500.*

[202]Ниг. «Куллиёт», ч. VI, қисми дуйуми «Ёддоштҳо», боби «Сайри Файзобод».— *517.*

[203] *Овони шабоб* — айёми ҷавонй.— *522.*

[204] *Айёми ачуз* — маънисими ҳавои мухталиф дар аввали баҳор, ки аз 6 то 13 март давом мекунад. С. Айнй «айёми ачуз»-ро дар як мактуби худ бо овардани мисоли ҳамин рубоии бахорияи Ҳайрат чунин эзоҳ додааст: «Ҳозир айёми ачуз сар шуд, ки то 13 март давом мекунад. Бинобар ин хар рўз дар иклими мо дах-дувоздах бор хаво дигаргун мешавад—якбора офтоби сўзон мебарояд, ки дар хона бо костюм нишаста намешавад, аз паси вай абри сиёҳ омада, хаво дам пайдо мекунад ва нафас кашидан душвор мегардад, баъд аз он бороши сел сар мешавад ва баъд аз 15 дакика шамоли тунд бархоста, якбора дарачаи хароратро аз сифр мефурорад ва баъд аз ним соат боз офтоб ва боз гармй... Дар ин шароит дар даруни хона шамол хўрдани одам мумкин аст. Айёми ачуза иклими мо, ки як хафта — аз 6 март то 13 давом мекунад, ханўз дар илм акс нагардидааст. Ва хол он ки дар мо хар сол ахволи хамин аст». («Аз мактубхои С. Айнй ба адибони точик», журн. «Шарки Сурх», 1956, № 4 сах. 110—111).— *522.*

[205] *Пишовур* — яке аз шахрхои калон дар шимоли Хиндустон, ки холо дар хока Покистон аст.— *540.*

[206]Ниг. хамин чилд, қисми сейуми «Ёддоштҳо», боби «Шайхи рехтагар ва корхонаи ў».— *548.*

[207] *Хуро* — дар забони арабй ин ба шакли х а в р о (ва ахвару) фарди х у р аст, аммо дар форсй ва точикй хур шакли фард аст.— *563.*

[208]Ниг. хамин чилд қисми сейуми «Ёддоштҳо», боби «Дуздй».— *564.*

[209] *«Як аз шеършиносони замон замон»* — Шарифчон-маҳдуми Садри Зиё буд, ки дар он вақтхо дар Каршй хонаги мекард.Ниг. «Куллиёт», ч. I, сах. 58 ва хамин чилд, эзохи 2.— *569.*

[210] *Неъматулло-маҳдуми Мўҳтарам* (вафот 1920)— яке аз шоирони дарбории охирхои асри XIX ва ибтидои асри XX ва намояндаи адабиёти феодалии клерикалии ин давра аст. Дар давоми солхои 1904—1910 бо номи «Ғазикрат-уш-шуа-

ро» тазкирае тартиб додааст, ки асосан иборат аз мадҳу санои амирон ва шоирони маддоҳ аст. Ниг. Р. Ҳодизода. «Источники к изучению таджикской литературы второй половины XIX в», сах. 85—91.— *572.*

211 *Ибрисҳоҷаи Роҷӣ* (1881—1920) — яке аз шоирони феодалии клерикалӣ мебошад, ки дар шеър аз таклиди бемуваффакияти гузаштагон пештар рафта наватавонистааст. Ниг. С. Айнӣ, «Намунаи адабиёти точик», М., 1926, сах. 310—312.— *573.*

212 Ниг. ҳамин ҷилд, боби «Мероси адабии Ҳайрат».— *573.*

213 *Як рафиқи дигарамон* — ин шахс ҳамон Ахмадҷон Абӯсаидзодаи Ҳамдӣ мебошад, ки шарҳаш дар боло, дар эзоҳи 100 гузашт.— *573.*

214 Ниг. ҳамин ҷилд, қисми сейӯми «Еддоштҳо», боби «Мероси адабии Ҳайрат».— *573.*

215 Ниг. ҳамин ҷилд, қисми сейӯми «Еддоштҳо», боби «Мероси адабии Ҳайрат».— *574.*

216 *«Фаслу боб»* — номи як китаби С. Айнӣ аст, ки дар боби «Даҳьякгирии талабагони мадраса» (ҳамин ҷилд) омадааст. Дар ин боб шеъри мазкур «Китаби маслиҳатӣ дар бораи даҳьякгирӣ» номида шудааст.— *582.*

217 Ниг. ҳамин ҷилд, боби «Зиндагии шахсии Мулло Амон ва аҳволи ӯ баъд аз воқеаи аробакаш».— *587.*

218 *Руста* — як навъи ҳалвост.— *593.*

219 *Гулом* — номи яке аз хофизони машҳури маврихонаи Бухоро, ки дар гармонияҳавозӣ ҳам маҳорат дошт. Фирмаи «Премьер рекорд» ҳанӯз пеш аз революция овози ӯро дар чанд картаи грамофон гирифта буд, ки рақами яке аз он картаҳо 121082—121083 мебошад.— *593.*

220 *Гилтак* — чархи ароба.— *593.*

221 Зикри ин Қорӣ Ибод дар повести «Ҷаллодони Бухоро», дар бобҳои «Соҳибони шариат», «Муллои луздьёб», «Во, шариато!» омадааст. Ниг. «Куллиёт», ч. 1, сах. 135—161.— *596.*

222 *Омили закот* — закотчӣ, касе ки аз моли мардум закот ҷамъ мекард.— *596.*

223 *Удайчӣ* — амалдоре, ки дар кӯчаҳо пеш-пеши амир додгӯён рафта роҳ мекушод.— *596.*

224 Ин мазмун дар боби даҳӯми қисми сейӯми романи «Ғуломон», дар сӯҳбати Ӯрун-наркалла ва ҳезумкашон кор фармуда шудааст. Ниг. «Куллиёт», ч. III, сах. 279—289.— *596.*

199 Тафсилоти ин кор дар бобҳои минбаъдан «Ёддоштҳо» зикр нашуда мондааст.— *497.*

200 *Гуҷҷор* — чамъи тоҷир, тоҷирҳо — савдогарон, бозургонон.— *499.*

201 *Хаззоз* — хазлкунанда, шўх.— *500.*

202 Ниг. «Куллиёт», ч. VI, қисми дуйуми «Ёддоштҳо», боби «Сайри Файзобод».— *517.*

203 *Оёоне шабоб* — айёми чавонй.— *522.*

204 *Айёми ачуз* — мавсими хавои мухталиф дар авонили баҳор, ки аз 6 то 13 март давом мекунад. С. Айнй «айёми ачуз»-ро дар як мактуби худ бо овардани мисоли хамин рубоии баҳориёни Ҳайрат чунин эзоҳ додааст: «Ҳозир айёми ачуз сар шуд, ки то 13 март давом мекунад. Бинобар ин харруз дар иқлими мо дах-дувоздах бор хаво дигаргуи мешавад—якбора офтоби сўзон мебарояд, ки дар хона бо костюм нишаста намешавад, аз паси вай абри сиёҳ омада, хаво дам пайдо мекунад ва нафас кашилан душвор мегардад, баъд аз он борони сел сар мешавад ва баъд аз 15 дақика шамоли тунд бархоста, якбора дарачаи хароратро аз сифр мефурорад ва баъд аз ним соат боз офтоб ва боз гармй... Дар ин шароит дар дарун хона шамол хўрдани одам мумкин аст. Айёми ачуз иқлими мо, ки як хафта — аз 6 март то 13 давом мекунад, ханўз дар илм акс нагардидааст. Ва хол он ки дар мо хар сол ахвол хамин аст». («Аз мактубхои С. Айнй ба адибони точик», журн. «Шарқи Сурх», 1956, № 4 сах. 110—111).— *522.*

205 *Пишовур* — яке аз шахрхои калон дар шимоли Хиндустон, ки хозо дар хоки Покистон аст.— *540.*

206 Ниг. хамин чилд, қисми сейуми «Ёддоштҳо», боби «Шайхи рехтагар ва корхонаи ў».— *548.*

207 *Хуро* — дар забони араби ин ба шакли х а р о (ва ахёнан) фарди х у р аст, аммо дар форсй ва точикй хур шакли фард аст.— *563.*

208 Ниг. хамин чилд қисми сейуми «Ёддоштҳо», боби «Дуздй».— *564.*

209 *«Як аз шеърхошиёни дамон зимон»* — Шарифхон-махдуми Садри Зиё буд, ки дар он вактхо дар Карши кишти мекард ниг. «Куллиёт», ч. I, сах. 58 ва хамин чилд, эзохи 2.— *569.*

210 *Неъматулло-махдуми Мўҳтарам* (вафот 1920)— яке аз шоирони дарбории охирхои асри XIX ва ибтидои асри XX ва намояндаи адабиёти феодалии клерикалии ин давра аст. Дар давоми солхои 1904—1910 бо номи «Тазкират-уш-шуа-

[226] Нег. «Куллиёт», ч. II, сах. 204—209.— 603.

[228] *Бобоҷӯл Файзуллоев* (соли таваллуд 1897) — хофизи халқии РСС Тоҷикистон, устоди забардасти мусиқии классикии «Шашмақом» аст. У «Шашмақом»-ро ғайр аз Эргаш асосан аз Бобо Чалол Носиров, Мирзо Ғиёс ва усто Шодӣ Азимов (1878—1943) барин устодони он омӯхтааст ва ҳоло ягъанахон ягонаро дарак медиҳад. Бобоҷӯл Файзуллоев қасест, ки «Шашмақом»-ро бо аксарияти шохаву шуъбахояш медонад. Вай ҳамроҳи ходими хизматнишондодаи санъат Шоҳназар Соҳибов ва хофизи халқӣ Фахриддин Шаҳобов «Шашмақом»-ро ба нота гирифтааст, ки аз чоп баромад. Ҳоло бо роҳбарии у устодони шашмақомхони республика баъзе шуъбахои онро ҳонда ба лента даровардаанд. Ғайр аз ин, Б. Файзуллоев ба шарҳхои шеърони классик ва советии тоҷик ба услуби мусиқии классикӣ бисёр оҳангҳои дилнишин бастааст.— 604.

[227] *Кошонаҷӯяш* — хонаи хоксор, ҳаёте ҳотамолуд тӯфтаи аст.— 614.

МУНДАРИҶА

ҚИСМИ СЕЙУМ

ДАР ШАҲР

Ҳавлии Шарифҷон-махдум 7
Шарифҷон-махдум ва ҳамсӯҳбатони ӯ 9
Абдулмаҷиди Зӯфунун 11
Яхъёхоҷа 12
Содиқхоҷаи Гулшанӣ 20
Ҳомидбеки Ҳомид 23
Абдуллохоҷаи Таҳсин 23
Қорӣ Абдулкаримии Офарин (Дӯзаҳӣ) 24
Мирзо Азими Сомии Бӯстонӣ 24
Азизхоҷаи Азиз 26
Мирзо Ҳанти Саҳбо 27
Шамсиддин-махдуми Шоҳин 28
Аҳмад-махдуми Дониш 29
Тарзи зиндагонии шабонарӯзӣ ва ҳафтагии Аҳмад-махдум . 34
«Обӣ ганда ба ҳамдақ» 35
Саёҳати солонаи Аҳмад-махдум 39
Шеърҳои ҳачвии Аҳмад-махдум 42
Хислатҳои хусусии Шарифҷон-махдум 44
Аҳволи ман дар ҳавлии Шарифҷон-махдум 45
Дар мадрасаи Олимҷон 50

Моҳи рамазони Бухоро ва бозори шаб 70
Чанги чойнамозпаҳлавӣ дар рамазони Бухоро 87
Иди ҳазрӯзи ва сайри Ширбадан 89
Достони сайри Ширбадан 93
Оқибати кори Махдуми Ғав 96
Кушта шудани пурфочиан Рустамча, нафоти Махдуми Ғав ва Пирак 106
Бемории ришта 118
Сабаб ва тарзи пайдо шудани ришта ва «клоче», ки ҳукуматн амир ба муқобили он дида буд 126
Савияи маҳорати доктор ва табибони Бухорои амирӣ ва нафоти Мулло Хомиди Сават 135
«Истихоматн дарунинкуртагӣ» 160
Гирифтор шудани ба дами амир Абдулаҳад ва зуд халос шудани аз вай 170
Даҳьякгирии талабагони мадраса 186
Харгурӯши ва «рӯбоҳон» 194
Саёҳати махдумони сохта 202
Эзоҳот 209